

מסעות ארץ ישראל

של עולים יהודים

מימי הבינים ועד ראשית ימי שיבת ציון

קיבצם וביארם

אברהם יערי

הועתק והוכנס לאינטרנט
www.hebrewbooks.org
ע"י חיים תשס"ט

מסעות ארץ ישראל

נדפס בארץ־ישראל

Printed in Palestine

דפוס קואופ׳ „אחדות״ בע״מ, תל־אביב

תכן הספר

מבוא 9

א. מסעות ר' בנימין מטודילה בארץ־ישראל ובסוריה . 31
בשנת 1170 לערך

ב. מסעות ר' פתחיה מרגנשבורג בסוריה ובארץ־ישראל 48
בשנת 1180 לערך

ג. מסעות יעקב בן נתנאל הכהן 55
במחצית השניה של המאה השתים עשרה

ד. מסעות יהודה אלחריזי בארץ־ישראל 62
ד' אלפים תתקע"ח (1218)

ה. כניסתו של ר' משה בן נחמן לירושלים . . . 71
בשנת כ"ז (1267)

ו. מסעות אלמוני תלמיד הרמב"ן 81
בראשית המאה הארבע־עשרה

ז. מתוך מסעות אשתורי הפרחי 98
שנת פ"ב (1322)

ח. מסעות ר' יצחק ן' אלפרא מעיר מלקא . . . 105
שנת ר"א (1441)

ט. מסעות אלמוני איש קנדיא 111
רל"ג (1473)

י. מתוך מסעות משולם מוולטרה 114
רמ"א (1481)

יא. מסעות ר' משה באסולה 125
רפ"א—רפ"ג (1523—1521)

יב. מסע אליהו מפיסארו 165
שכ"ג (1563)

יג. מסעות זכריה המכונה יחיא אלצ'אהרי מתימן לא"י 196
שכ"ז (1567)

יד. מסעות שמואל בן דוד הקראי מקרים 221
ת"א—ת"ב (1642—1641)

טו. מסעות ר' משה פוריית מפראג 267
ת"י (1650)

טז. מסעות משה בן אליהו הלוי הקראי מקרים . . 305
תי"ד—תטו"ו (1655—1654)

יז. מסעות ר' גדליה מסימיאטיץ עם שיירת ר' יהודה חסיד 323
חשון ת"ס—תס"ד (1706—1699)
יח. מתוך מסעות ר' חיים יוסף דוד אזולאי . . . 368
תקי"ג—תקל"ג (1773—1753)
יט. מסעות ר' שמחה בן ר' יהושע מזאלאזיץ . . 382
תקכ"ד—תקכ"ה (1765—1764)
כ. מסעות ר' משה ירושלמי 424
תקכ"ט (1769)
כא. מסעות בנימין בן אליהו הקראי מקרים . . . 459
תקמ"ה—תקמ"ו (1786—1785)
כב. מסעות ר' נחמן מברסלב 478
תקנ"ח—תקנ"ט (1799—1798)
כג. מסעות ר' דוד דבית הלל בארץ־ישראל ובסוריה . 500
תקפ"ד (1824)
כד. מסעות ר' מנחם מנדל מקאמיניץ 532
תקצ"ג—תקצ"ד (1834—1833)
כה. מסעם השני של משה ויהודית מונטיפיורי בא"י . 545
תקצ"ט (1839)
כו. מסעות בנימין השני בארץ־ישראל 578
תר"ז (1847)
כז. מתוך מסעות שמעון ברמן בארץ־ישראל . . 593
תרל"א (1871—1870)
כח. מסע יהושע ילין מירושלים לעבר־הירדן . . 610
תרל"ב (דצמבר 1871)
כט. מסע ר' רחמים יוסף אופלטקה מירושלים למירון . 623
תרל"ו (1876)
ל. עלית יהודי תימן לארץ־ישראל מאת ר' שלום אלשיך 640
תרמ"א—תרמ"ב (1882—1881)
לא. מסעות מרדכי בן הלל הכהן 651
חשון—כסלו תר"ן (1889)
לב. מסעו הראשון של אחד־העם בארץ־ישראל . . 708
תרנ"א (1891)
לג. מסעות בנימין זאב הרצל בארץ־ישראל . . 733
(אוקטובר—נובמבר 1898)
ציונים ביבליוגרפיים 761
מפתח שמות המקומות והאנשים 785

גם אלה לאברהם יערי

אגרות ארץ ישראל. הוצאת „גזית"

*

אגרות שניאור זלמן שעכטער. הוצאת במברגר את וואהרמן

*

באהלי ספר. הוצאת ראובן מס

*

דגלי המדפיסים העברים. הוצאת האוניברסיטה העברית

*

הדפוס העברי בארצות המזרח. שני חלקים. הוצאת האוניברסיטה העברית

*

הרפתקאותיו של אשר הלוי. הוצאת ראובן מס

*

מסע שליח צרפת בארצות המזרח. הוצאת תרשיש

*

מסע תימן מאת ר' יעקב ספיר. הוצאת לוין־אפשטיין

*

רשימת ספרי לאדינו. הוצאת האוניברסיטה העברית

מבוא

לֵאמֹר שְׁנִי מוֹסַע הֲנִי מוֹסֵעַ רַק לְאֶרֶץ-יִשְׂרָאֵל
(רי נחמן מברסלב)
כָּל יְהוּדִי מוֹסֵעַ כָּל יָמָיו לְאֶרֶץ-יִשְׂרָאֵל
(ז. שלוש)

משחרב בית־המקדש לא פסקו עולי־רגלים, ואף לא לאחר שרוב העם גלה מעל אדמתו. גם בשממונה משכה הארץ את בניה, ואדם מישראל שלא היה בכוחו לעלות ולישב בה ישיבת־קבע, נכסף לעלות לפחות פעם אחת בחייו, לראות את ארץ אבותיו, לחונן את עפרה, להזין את עיניו משרידי תפארתה בימי קדם ואת נפשו מקדושתה ולבכות על חורבותיה. עתים גָבר זרם העליה־לרגל, ועתים נפסק לזמן־מה מחמת שבושי־גייסות ושלטון־רשע בארץ, אבל חזר ונתחדש בשעת־כושר ראשונה. לא תמיד יכלה להתמלא התשוקה הטמירה שבלב כל אדם מישראל לראות את הארץ הנכספת במו־עיניו, אבל לא היה דור שלא נמצאו בו יחידים שהעזו והלכו, סיכנו את נפשם בימים ובמדבריות וקיבלו על עצמם עינויי־דרכים, שארכו לפעמים שנים רבות, ובלבד שיזכו לדרוך פעם אחת על אדמת ארץ־ישראל.

עולי־הרגל באו מכל תפוצות הגולה: מבבל ומפרס, ממצרים ומברבריה, מספרד ומאשכנז, מאיטליה ומאיי יון, מקרים ומפולין, מתוגרמה ומתימן. לא היתה ארץ שנדחו יהודים שמה שלא נזדמנו ממנה יחידים שעלו־לרגל לפקוד את ארץ אבותם. ויחידים אלה ראו את עצמם כשליחי־ציבור אף אם הלכו על דעת עצמם, כי ידוע ידעו שאין הם עושים אלא מה שכל אחד מבני עדתם משתוקק לעשות ואינו יכול, ואף הציבור ראה בהם את שליחיו, שלח בידיהם את תרומותיו, וסייע להם ככל אשר לאל ידו, ובחזרם מצא בהם עדי־ראיה למה שנשתייר בארץ מימי־קדם ולמציאות ישוב יהודי חי בו, עדת שומרי חומות. כל עולה רגל שחזר כאילו הביא אתו ארבע אמות של קרקע ארץ־ישראל.

לא כל עולי־הרגל הגיעו למחוז־חפצם, ומאלה שהגיעו לא כולם זכו לחזור לביתם ולספר לאחיהם מה שראו. ומהעולים־לרגל שזכו לילך בשלום ולחזור בשלום לא כולם נחנו בלשון־לימודים כדי להעלות על הכתב את מראה־עיניהם ואת רחשי־נפשם, ואף ספרי־המסעות שנכתבו לא כולם נשתמרו לדורות, כי רבים אבדו וכלו בימי גזירות ושמדות שנתרגשו ובאו בכל דור על העם ועל כפריך־זכרונותיו. אולם אף מהמעט שנשתייר השתזר חוט־שני שקשר את העם שבתפוצות עם מולדתו מקדם ועם אחים עקשנים מעטים ששמרו על החורבות וטעמו אפילו בהן טעם ישיבת ארץ־ישראל, יסוריה ומתיקותה כאחד.

הזיקה החיה שבין ארץ־ישראל וקיבוצי־ישראל בגולה לא פסקה גם לאחר חורבן המקדש וביטול המלכות. זיקה זו התבטאה בכמה פנים: על־ידי שליחי ארץ־ישראל שיצאו לגולה כדי לעורר את לבם להחזקת „שאר ישוב", על־ידי אגרות שכתבו יהודי ארץ־ישראל לאחיהם שבגולה, ועל־ידי עולי־רגל לארץ־ישראל שחזרו לארצות־מוצאם. לכל אחד מהניבים הללו תחום־השפעה משלו.

את שמצא לו ביטוי באגרות נסיתי לכנס בספר „אגרות ארץ־ישראל", הכולל, מלבד אגרות בני הישוב הקבוע בארץ, גם אגרותיהם של אנשים שעלו לארץ והתישבו בה ובאגרותיהם תיארו לקרוביהם ולידידיהם את הרפתקאות־מסעותיהם ואת מה שמצאו בארץ. ודאי שיש צד שוה בין אגרות־מסע אלה ובין תיאורי־מסעותיהם של עולי־הרגל. בשניהם אתה מוצא תיאורי חויות שנתרחשו בנפש הכותב עצמו. בשניהם נושב אויר הרענן של הארץ. אולם אף כמה צדדים נפרדים להם. יש באגרות מה שאין במסעות ויש במסעות מה שאין באגרות. העולה אינו חייב לתאר באגרתו את הכל, אלא רשמים ראשונים בלבד, או מאורעות אותה שעה בלבד, או דברים שהוא יודע בהם שקרוביו וידידיו משתוקקים לדעתם. הרבה הוא מניח לשעת־כושר אחרת, לאגרות שהוא עתיד לכתוב, ושלעתים לא זכה לכתבן, משום שלא עמד בחבלי־ההסתגלות ולא האריך ימים בארץ. יש שהעולה עוד לא הספיק להתהלך בארץ, ובאגרתו הוא מתאר איפוא את מקום־מושבו בלבד. כותב האגרת קרוב למקום המאורעות ולזמן המאורעות ועתים אין הוא מעלה על דעתו כלל שהאנשים שאליהם

הוא כותב אינם יכולים אפילו לדמות להם את פני המראות והמאורעות. האגרת לפי מהותה קצרה והיא כתובה בדרך־כלל לאנשים מסוימים או לחבורת־אנשים מסוימת. יש איפוא מן המקריות ומן המותחם באגרות. אפשר שאילו נשתיירו בידינו כל האגרות שכתבו העולים היו מצטרפות בכינוסן לתיאור שלם, אבל עכשיו שלא הגיעו לידינו אלא אגרות מעטות, הרי אנו מוצאים בהן קטעי־חיים מפרכסים אבל לא מגילות שלמות. לא כן בספרי־מסע. הנוסע שהצליח לחזור למקום שממנו יצא ראה חובה לעצמו לספּר לאחיו כל מה שראה בדרכו לארץ ובארץ, אף הוא נשאל שאלות רבות בכל מקום שעבר בדרכו חזרה, וספר־המסע היה בו משום תשובה כללית לשואלים או בשום סך־הכל של כל התשובות. עתה בהיותו שוב רחוק מהארץ היה לו גם המרחק הדרוש לתיאור, ידע מה רוצים הקוראים לשמוע, יכול היה להשוות את ההבדלים בין „הכא" ו„התם". גם הגעגועים לארץ שעזב עוררו בו את הרצון להרבות ולספר עליה כדי לעורר את החֲוויות בלבו ולהעלות את זכרונותיו על הכתב כדי לשמרם מפני השכחה. הוא כבר עזב את הארץ, ועליו לתאר איפוא את הכל, ובארץ הרי השתדל לראות כל כמה שאפשר. ואף שלעתים ראיתו שטחית ורשמיו חטופים, הרי יש עם כל זאת בדבריו מן השיטתיות ומשום רצון לתיאור שלם ככל יכלתו.

רבים מעולי־הרגל יצאו לדרכם הארוכה לקיים נדר אשר נדרו לפני כן. לעצם המעשה קדמה איפוא החלטה נמרצת שאין אחריה חרטה, נדר. ויש שעברו שנים רבות עד שעלה בידי הנודר לקיים את נדרו, עד שהתלבש הרצון במעשה, היה צריך להתגבר תחילה על מכשולים שונים, לאסוף כסף להוצאות הדרך, לחכות לספינה או לשיירה או לגמר־מלחמה. יש שנידר הנדר בשעת צרה, ומשנחלץ הנודר מצרתו הזדרז לקיים את נדרו, ויש שהנדר בא בתורת קרבן־תודה על תשועה. היהודי האיטלקי העשיר ר' משולם מוולטירה שעלה־לרגל לארץ־ישראל בשנת רמ"א (1481) ותיאר את כל מהלך־מסעו בספר, מודיע שעליתו היתה כדי לקיים נדר שנדר בעת צרה. בצאתו ממצרים דרך מדבר סיני לארץ־ישראל ובהתקרבו בזה לעצם מטרתו, הוא רושם ביומן־מסעותיו: „יהי רצון מלפני הגבורה שיגיעני

לירושלים לשלום ואשלם נדרי ויחזירני לביתי לחיים ולשמחה ולשלום." המעתיק של יומן־מסעות זה התפעל כל־כך ממסע רב־הרפתקאות זה עד שהוסיף מצדו את חשבון המילין שהלך הנוסע: "סך הכל המהלך שעשה ה"ר משולם... בלכתו לירושלם עיר הקודש... חמשת אלפים ושבע מאות ושמונה מילין." ר' מנחם מנדל מקאמיניץ שעלה לארץ בשנת תקצ"ג (1833), הוא וביתו, לישב בה ישיבת קבע, עשה זאת לקיים נדר שנדר בשעת מגפת חלירע שאם ישאר בחיים יעלה לארץ־ישראל.

הקראים שעלו־לרגל מקרים במאה השבע־עשרה והשמונה־עשרה היו כולם נודרי־נדר. אחד מהם, שמואל בן דוד, שעלה־לרגל בשנות ת"א—ת"ב (1642—1641) מספר שנדר פעם נדר לעלות לארץ־ישראל, ובשמעו ששני קראים אחרים "מכינים עצמם ללכת אל ארץ הקדושה... העיר ה' את רוחי: קום עלה גם אתה. ולא יכולתי להתאפק, גם לא הלך לבי לישב בחנות ולקנות ולמכור, כי אש תבער בקרבי." קראי אחר מקרים, משה בן אליהו הלוי, שעלה לרגל בשנות תי"ד—תט"ו (1655—1654) התחבר לנודר כזה ועלה עמו, כפי שהוא מספר בראש מסעו: "העיר י"י את רוח ידידי... לנסוע ממקומו ומעירו כדי לראות הרי בשמים לשלם את נדרו אשר נדר, ואני הדל נתחברתי עמו ונכנסנו בספינה." הקראי בנימין בן אליהו, שעלה לרגל מקרים בשנות תקמ"ה—תקמ"ו (1786—1785) מספר בראש תיאור־מסעו: "נדרנו נדר בלב שלם ובנפש חפצה לעבור ימים ומדברות ולשאת טרח גדול בעבור כבוד ירושלים ולהוציא הוצאות מכספנו ברוח נדיבה ובעין טובה, לאהבת הארץ הקדושה, ולהתפלל תפלות ובקשות ותחנונים בארץ הקדושה."

נוסע זה מתאר גם את ההכנה הנפשית של עולה־רגל לארץ־ישראל בין קראי קרים: "בלכת האדם אל הארץ הקדושה, שואל מכל הקהלות מחילה בין מעניני הדברים שיש בין בני האדם, בין מעשינו במשא ומתן... ויתנו לו מחילה... ויתנו לו ברכות טובות, וגם הוא מכין את לבבו לאלהיו, בחשבו שאחרי הטורח והעמל וההוצאה, אם לא יהיה לבי שלם לאלהי מה תועלת יש בי מארץ הקדושה, וגם לא יקבל ה' תפלתי, וגם כי אחרי בואו [בחזרה מארץ ישראל] ירצה לעזוב כל המדות שהיו בו ולקנות מדות יותר טובות

מהראשונות... ושלא יאמרו לעג עליו האנשים כי שֵׁם ירושלם נקרא עליו והוא לא ילך בדרכים הראויים..." במלים „שֵׁם ירושלים נקרא עליו" מתכוון הכותב למנהג שנהגו הקראים להכתיר כל מי שזכה לעלות־לרגל לארץ־ישראל בתואר „ירושלמי" למשך כל ימי חייו וגם על מצבת קבורתו נחקק תואר זה. נוסע קראי זה עלה־לרגל בחבורה של ששה אנשים, שבתוכם היה קראי מליטא שנזדמן לקרים והם לקחוהו אתם על חשבונם כדי שיביא את בשורת ארץ־ישראל לאחיו הקראים שבליטא ויעורר גם אותם לעליה בסיפוריו ובידיעותיו, „שאם ילך האיש ההוא ויספר להם הליכתו לעיר ירושלים, אפשר שידרו נדרים אף הם ללכת לירושלים, מפני שהם אינם יודעים עתה ענין הדרכים ובאיזו הוצאה ואינם יודעים אם יש פחד בדרך או לא."

יציאתו של עולה־רגל קראי מקרים היתה מאורע לכל העדה, שפל בניה ליווהו חלק מדרכו. וקהלות־הקראים השתמשו בשעת־כושר זו כדי לשלוח את תרומותיהם לבני עדתם היושבים בירושלים. גם יום־בואם של עולי־הרגל חזרה לביתם היו יום מועד לכל בני העדה שיצאו לקראתם: „ושם חכמים וזקנים ומשכילים אנשים ונשים, כל אנשי הקהל, ובאו כולם לקדם פנינו וקבלו אותנו בסבר פנים יפות ועשו לנו כבוד יותר מדי והביאונו אל ביתינו בשירים ובזמירות ובמזמורים נאים."

ספרי־המסעות של עולי־הרגל לארץ־ישראל נכתבו בצורות שונות. מהם שנכתבו בעצם ימי־המסע על ידי הנוסעים שרשמו את המאורעות ביומן־מסעות. בצורה זו נכתבו מסעות בנימין מטודילה אשר „בכל מקום שבא בו כתב כל הדברים שראה או ששמע". בצורה זו נכתבו גם מסעותיו של משולם מוולטירה, שעלה־לרגל בשנת רמ"א (1481), של ר' משה באסולה שנסע לארץ בשנות רפ"א—רפ"ג (1523—1521), של ר' חיים יוסף דוד אזולאי בארץ־ישראל, במצרים, באפריקה הצפונית ובאירופה במחצית השניה של המאה השמונה־עשרה, ושל יהודית מונטיפיורי שעלתה־לרגל לא"י עם בעלה משה מונטיפיורי בשנת תקצ"ט (1839).• ויש נוסעים שכתבו את ספרי מסעותיהם לאחר שחזרו מדרכם — והם הרוב. ושוב יש נוסעים שלא כתבו בעצמם אלא סיפרו את הדברים באזני אחרים והללו רשמו

מסיהם את הדברים בספר לזכרון. בצורה זו נכתבו מסעות ר' פתחיה מרגנשבורג, ר' יצחק ן' אלפרא (בשנת ר"א—1441) והנוסע מקנד"א (בשנת רל"ג—1473). ר' פתחיה אמנם אף הוא היה לו פנקס־מסעות בדרך „וכל חידושים... שראה ושמע כתב לזכרון", אבל פנקס זה לא נכתב, כנראה, בצורה ספרותית הראויה להתפרסם ברבים, והמסעות שנתפרסמו נכתבו בידי אחרים ששמעו את הדברים מפיו לאחר שובו. נוסע אחד, ר' שמחה מזלאזין, שעלה בשנת תקכ"ד (1764) כתב את מסעותיו על פי בקשת נדיב שסייע בידו בדרכו חזרה. „ואכתוב לו הקונטרס הזה באמת ובתמים אשר עיני ראו, ואשר שמעתי כתבתי בשם אומרו, ולא קבלתי דבר מקלי הדעת להאמין."

בין הנוסעים שכתבו את דברי מסעותיהם בספר היו אנשים בעלי תורה ובעלי חכמה המצטיינים בחוש בקורת, והיו אנשים תמימים שלא העמיקו בחקירות אבל מסרו מה שהגידו להם תושבי־הארץ וביחוד מורי־הדרך. היו אנשים בקיאים בהויות העולם ובסדרי־מדינות והסתכלו בכל בעין בוחנת ומתוך השוואת מנהגים והליכות, ויש שכל מעיינם לא היה אלא מקומות קדושים וקברי צדיקים. במאה השתים־עשרה והשלש־עשרה רב בנידון זה ההבדל בין הנוסעים הספרדים והאשכנזים, שהספרדים היקף־התעניינותם רחב ולשונם צחה והם חוקרים ודורשים למהויות וסיבות, מסתכלים לא בישובים היהודיים בלבד אלא גם בעמים שבתוכם הם יושבים, בעניני שלטון ומדינות, מסחר וכלכלה, תחבורה ומלאכה, ואילו היהודי האשכנזי אין לבו אלא לעניני קודש, תמים הוא עם אלהיו ואינו מרבה בחקירות, שוקד לשמוע סיפורי נסים ונפלאות, ולשונו העברית מגומגמת. (השוה את מסעותיהם של בנימין מטודילה ויהודה אלחריזי הספרדים למסעותיהם של פתחיה מרגנשבורג ויעקב בן נתנאל האשכנזים).

הנוסעים מבין יהודי איטליה במאה החמש־עשרה ובמאה השש־עשרה מצטיינים באופק רחב ובהסתכלות חדה ובבקיאות מרובה בהויות העולם, ובספרי־מסעותיהם אתה מוצא את התיאורים המקיפים והמושכים ביותר של הישוב היהודי בארץ־ישראל ושל עמי־המזרח בכלל, של המקומות שעברו בהם בדרכם לארץ ושל סדרי האניה ודרכי ההפלגה בים. והם נוטים להשוות את המקומות שעברו בהם

ואת מנהגיהם למנהגים ולמקומות באיטליה. מעטו של אחד מהם, ר' אליהו מפיזארו, נשאר לנו התיאור המפורט ביותר והחי ביותר של הסדרים באניה ויניציאנית, הוא ר' אליהו מפיזארו שעלה בשנת שכ"ג (1563).

בספר זה נכללו מלבד ספרי־מסעותיהם של עולי־רגל גם ספרי מסעותיהם של אנשים שעלו לארץ־ישראל להשתקע בה, אולם מחמת מצוקות־הזמן הוכרחו לעזבה אחרי שישבו בה שנים מספר, או שיצאו לחוץ־לארץ בשליחות־ציבור לעורר את אחיהם שבחוץ־לארץ להחזיק בידיהם של היושבים בארץ־ישראל. ספרי־מסעות אלה (שנכתבו רובם בידי יהודים מפולין ומביהם) הם מהמעולים, והם ממזגים בקרבם את מיטב התכונות שבאגרות ושבמסעות, המתוארות לעיל. יש בהם מסקרנותו של האורח ומבקיאותו של התושב. מצד אחד יש בהם מהשלימות והשיטתיות של הבא לתאר את ארץ־ישראל כולה, ומצד שני הם מצטיינים בבקיאות של איש שישב שנים רבות בארץ ויודע את כל הליכותיה. הם מתארים לא רק את המקרה והמתרחש, אלא גם חיי יום־יום רגילים. כותבים אלה מרגישים עצמם כנציגי ארץ־ישראל שעליהם ללמד לאחיהם שבחוץ־לארץ דעת בכל הנוגע לארץ־ישראל ולהורותם את הדרך אליה ואת המעשים אשר יעשו בעמדם לעלות אליה. (עיין ביחוד במסע ר' משה פוריית מפראג משנת ת"י—1650 ובמסע ר' גדליה מסימיאטיץ שעלה בשנת ת"ס—סוף 1699).

רוב הנוסעים כתבו את דבריהם בלשון פשוטה ושוטפת, ומהם שהביעו את הגות לבם ומראה־עיניהם בפרוזה חרוזה. מאלה האחרונים נכללו כאן דבריהם של יהודה אלחריזי (שהיה בארץ בשנת 1218), הרמב"ן (שהגיע לארץ בשנת 1267) והמשורר התימני ר' זכריה אלצ'אהרי (שהיה בארץ בשנת 1567).

רבים מעולי־הרגל מביעים בשמחה את רחשי־תודתם לה' שזיכה אותם לראות את הארץ אשר „כמה חסידים נכספו לראותה ולא זכו" ומתארים את רגע דריכתם על אדמת הקודש. אלחריזי אומר: „במה אקדם אל ומה אני כי עד הלום חסדו הביאני", ובתארו את כניסתו לירושלים יאמר: „וכאשר באתי גבולותיה, ופסגתי ארמנותיה, ונשקתי חורבותיה, וחננתי עפרותיה, אמרתי: מה טבו אהליך הר

ציון ומשכניך, ומה נעמו ארצותיך ומעוניך, אמותה הפעם אחרי ראותי את פניך". הרמב"ן שופך את נפשו לפני ירושלים החרבה ואומר לה: „את היית בעוכרי וישופכי דמי מדעתי מעלותיך ורוממותיך וראיתי הריסותיך ושוממותיך... דמיתיך הורתי ליולדת שמת בנה בחיקה ותניק את גורי הכלבים." ואולם עם זה הוא שמח שהכובשים הזרים משאירים את הארץ בשממונה ואינם משתרשים בה „כי הם אינם הגונים לך וגם את אינך ראויה להם." אלמוני תלמיד הרמב"ן מסיים את תיאור מסעותיו בארץ בברכה: „ברוך ה' אלהי אשר זיכני והראני את כל אלה". ר' משה מבאסולה מסיים את יומן מסעותיו בדברים אלה: „אברך ה' אשר יעצני לעלות ולראות ארץ־ישראל בחרבנה ויראני ה' את כל הארץ, כן יהי רצון מלפניו לזכותני לראות בבניינה והיכל על מכונו." ועל כניסתו לירושלים ירשום ביומנו: „הגעתי לירושלים עיר הקודש, שם קרעתי גם בכיתי על העיר החרבה והשוממה בלי בניה." הקראי משה בן אליהו הלוי מספר על כניסתו לירושלים: „ונכנסנו אל מקום חפצנו אשר בקשנו מרחוק ואת כל הדרכים בעבורו הלכנו." ואת ספר־מסעותיו הוא מסיים בברכה: „וברוך השם שהראנו את כל אלה." והוא גם מביע את צערו על שעזב את הארץ: „הסולת יסלח על שיצאנו מארץ הקודש לחוצה לארץ." האיש שעלה בלוית ר' נחמן מברסלב אומר על שעת כניסתם לארץ: „וגודל עוצם השמחה שהיה בו באותו הרגע שעמד על אדמת הקודש אי אפשר לבאר אף אפס קצהו"; ושלאחר חזרו מארץ־ישראל אמר ר' נחמן: „שכל החיים שיש לו היא רק מישיבתו בארץ־ישראל, וכל מחשבה ודעה שיש בו היא רק מכח ישיבתו שבארץ־ישראל."

ומהדורות הראשונים לדורות האחרונים. שמעון ברמן, יהודי גליצאי שעלה לארץ־ישראל לאחר נדודי־שנים באמריקה, כדי להתחיל בישוב חקלאי, בשנת תרל"א (סוף 1870), שמונה שנים לפני ייסוד המושבה הראשונה פתח־תקוה, מתאר בספר־מסעותיו את דרכו מיפו לירושלים בין־ערבים: „לבי נתעורר לתפלה, ביראת־רוממות שקטה התעטפה עלי נפשי, התכוננתי ונשקתי את אמא־אדמה והבאתי לה את ברכתי ואמרתי: שאי ברכה מולדתי היפה והקדושה, ממרחקי־מרחקים באתי אליך להביא לך ברכתי. שנים על שנים נכספתי לדרוך על אדמתך הקדושה, אליך שאפתי ולמענך סבלתי בהרי הקרפטים

בגליציה, בערבות הונגריה ומישוריה, במדינות הצפון והמזרח של אמריקה, רק בך הגיתי מולדתי הקדושה... אַת היית תשוקת נעורי וחלום בגרותי, ועתה כשהגעתי לסף הזקנה עדיין בוערת בלבי התשוקה להחזיק בך, לדעת שאַת באמת נחלתם של בניך ובנותיך... בך נשבעתי אדמה קדושה לעבוד לך כל ימי, לא אנוח ולא אשקוט עד אמצא אנשים... והם יסעלו אתי לגאלך."

הנסיעה לארץ־ישראל בדורות הקודמים היתה מעשה רב. הנוסע ידע שהוא מסכן נפשו בדרכים ארוכות ביבשה ובים והוא צפוי למחלות ומגפות בידי שמים ולשוד ושבי בידי אדם. אחד מהם מסכם את הרפתקאותיו בדרך בדברים אלה: „אם אמרתי אספרה כמה שאירע לנו בים וביבשה, בנילוס וטונוס, חורב ושרב, רעבון וצמאון, תלאות וחלאות, עטיפות ועייפות, סכנות ואנינות, חלחלות ובהלות, גזילות וחבלות, תחבולות ופעולות, הכאות והקאות... קצרה היריעה מהכיל." אלם גם מי שקיבל על עצמו מראש את כל היסורים הצפויים לו, עדיין צריך היה להתגבר על שני מכשולים עצומים: כסף להוצאות־הדרך והסכמת בני־המשפחה שאותם הניח הנוסע עתים למשך שנים. על המכשול הראשון התגברו עולי־הרגל ועולים עניים בזה שהיו הולכים מקהלה לקהלה כדי לקבץ את הכסף הנצרך להוצאות־הדרך. רבנים ומגידים היו דורשים ברבים ומקבלים שכר על כך או מדפיסים ספר ומוכרים אותו בדרך והשכר שימש להם להוצאות הדרך. (על ספרים שנדפסו תוך כדי עליה לארץ־ישראל עיין בספרי „באהלי ספר", ירושלים תרצ"ט, עמ' 11—21). אנשים פשוטים יותר התקדמו לאט לאט ובכל קהלה קבלו כסף להוצאות עד לקהלה שניה עד שהגיעו לבסוף לקושטא או לויניציאה, ומשם הפליגו על חשבון הציבור או על חשבון עולי־רגל עשירים שנזדמנו בספינה. קשה יותר היה להתגבר על התנגדות בני־הבית. אחד הנוסעים שספרי־מסעותיהם מכונסים כאן, ר' שמחה מזלאזיץ, שעלה בשנת תקכ"ד (1764), מספר שאשתו התנגדה לעליה, והוא הניח את מטלטליו וספריו לבניו בתנאי שאם אשתו תַישאר תקבל הכל בתורת כתובה. אשתו הלכה אתו, אבל בדרך נתחרטה ורצתה לשוב. „ויהי כי באנו אל המלון בגלאץ, נתנה עלי בקולה, ולא רצתה לעבור משם ואילך, מאחריות [מסכנת]

הים ואימת האומות. ואז קבלה הימני גט. ואני אמרתי: יעבור עלי מה ואעבור. ומאהבת קדושת המקום ברוך הוא וקדושת אדמתו, עזבתי אוהבי ורעי וקרובי ומיודעי ובניי האהובים והנעימים, גם עזבתי אשת־נעורים ועשיתי לה הנימוס ופטרתיה לשלום כפי התבאי. ויהי אך יצוא יצאתי ליטול כתב חראטש [אישור על תשלום מס הגלגולת] בו ביום שגרשתיה, חזרה ותבך ותתחנן לי לשוב לקחתה להיות לי לאשה, ולא נתנה השב רוחי עד שמלאתי דבריה וכנסתיה בחופה וקדושין כדת משה וישראל."

על ר' נחמן מברסלב מספר בן־לויתו וכותב ספר מסעותיו, שבערב חג הפסח הודיע לו על רצונו לעלות לארץ־ישראל בשנה הזאת. "וכאשר שמעה אשתו זאת, שלחה בתו לשאול: איך אפשר להביח אותם? מי יפרנסם? והשיב כך: אתה תסע למחותנך, אחותך הגדולה יקח אחד אותה לביתה להיות משרתת, ואחותך הקטנה יקח אחד ארתה מצד רחמנות, ואמך תהיה משרתת־מבשלת, ומה שיש לי אמכור על הוצאות הדרך. וכאשר שמעו זאת הבני־בית געו כולם בבכיה כמה ימים, ולא היה משגיח על זה כלל, ואמר כי לא סגי בלאו הכי, יהיה איך שיהיה אסע בודאי... כל זמן שהנשמה ורוח־חיים באפי אמסור נפשי בכל כוחי ליסע לשם..."

ספרי־המסעות נכתבו בעיקר כדי לשתף במניות למי שלא זכה בעצמו לעלות־לרגל. שליחי־ארץ־ישראל כתבו תיאורי ארץ־ישראל כדי לחבב את הארץ על אנשי־הגולה. אחד מהם כותב: "מצוה להשתדל לראות את ירושלים עתה בחורבנה, כדי שאם יזכה יבחין מה בין ירושלים עתה בחורבנה ובין ירושלים בישובה במהרה בימינו" ומאחר ש"לאו כל אדם יכול לחיות עתה שם" הוא מתאר הכל לפרטיו, שהקורא ידע הכול "כאילו יושב" בה. ועוד מטרה היתה להם לספרי־המסעות: לשמש מורה־דרך לעולים ולעולי־רגל אחרים, שהנוסעים התכוונו להאציל להם מנסיונם. לפיכך מרבים רבים בספרי־מסעותיהם בעצות מעשיות לעולים שיבואו אחריהם.

הסוחר העשיר משולם מוולטירה, שעלה־לרגל מאיטליה לארץ־ישראל בשנת רמ"א (1481) ונכנס לארץ ממצרים בשיירה דרך מדבר־סיני, מייעץ לנוסע להסתגל במדבר להליכות בני המזרח. "ואם

תשאלני: מה מנהגם ומה לעשות? צריך כשתגיע במקומות ההם תכף תוציא מנעליך ותשב על הארץ ורגליך כפופים תחתיך... ולאכול בארץ... וליתן אל המסובים מכל מה שתאכל, אפילו שאינם אוכלים עמך, ושלא תפשיט מעולם הבגדים מעליך ובהם תישן בלילה, וגם כשנותנים אליך איזה דבר אכילה הושט את ידך עם מעט הכנעה... גם אם לא יהיה אליך אלא לחם וכוס אחד יין ויבוא אחר ויקחנו ויאכל וישתה, תניח לו לעשות, כי אפילו מלפני השרים יקחו ואין להשיב ולדבר דבר." — ר' משה באסולה, שעלה־לרגל עשרים שנה אחרי זה, כשיא בספר־מסעותיו עצות מעשיות לעולים: ליסע רק באניה ויניציאנית הבטוחה מסערות ומשודדי־ים, איזה מקום לשכור באניה, מה ליקח צידה לדרך, כיצד להתנהג עם הקצינים והמלחים שבאניה; הוא מודיע מה הן המלאכות שאפשר להתפרנס בהן בארץ־ישראל, ומזהיר את אנשי איטליה שלא יעלה „מי שאין לו מלאכה ולא קרן". — כיוצא בו ר' אליהו מפיזארו, שעלה בשנת שכ"ג (1563) המייעץ לאחיו ברוב־דברים על ההכנות להפלגה באניה בויניציאה, על שכירת המקום וההנהגה באניה גופא, עד שמרוב עצות הוא בא לתאר אניה ויניציאנית וסדריה לפרטי־פרטיה. — מצטיין בזה במיוחד ר' משה פוריית מפראג שכתב את ספר־מסעותיו בשנת ת"י (1650). הוא מתאר בפרוטרוט את הדרכים השונות המוליכות לא"י בים וביבשה ומדגיש את מעלותיה ומגרעותיה של כל דרך, עושה את חשבון ההוצאות, מתאר את המטבעות ואת שויין בכל מקום, מספר על העזרה שאפשר לקבל בדרך מהקהלות („ונמצאים אנשי חסד בק"ק ווינא והם משתדלים בדבר ועוזרים" להשיג פספורט מהקיסר), מיעץ מתי להפליג מקושטא, מרגיע את העולים שלא יפחדו מטלטולי האניה „וגם אם אניה כזאת נוטה פעם אל צדה, אל תירא ואל תפחד, כי בנשוב רוח טובה נוטה כמעט תמיד אל הצד", מלמד מה ליקח לדרך, למשל: שהנוסע יקח אתו נאד־מים וסדין להאהיל מפני השמש, ושיחתוך את האריג החדש לגזרים כדי מלבוש כדי שלא יצטרך לשלם מכס, מה יביא אתו לארץ ממלבושים, כלים, תכשיטים וספרים, וכדומה פרטי־פרטים. — קרוב למאתים שנה אחר־כך הדפיס ר' מנחם מנדל מקאמיניץ־דליטא את ספר־מסעותיו „למען דעת כל עמי הארץ את הדרך אשר ילכו בה לארץ־ישראל", ובהקדמתו הודיע: „אכתוב

מסדר נסיעתי מהחל ועד כלה, מי ומי ירצו לנסוע, ממנו יראו וכן יעשו."

נוסעים רבים אינם מסתפקים בתיאוריהם העשויים לעורר אהבת ארץ־ישראל אלא מוסיפים דברי־קריאה מפורשים לעלות אליה ולשכון בתוכה. האלמוני תלמיד הרמב"ן שעלה לארץ בראשית המאה הארבע־עשרה (לאחר גירוש היהודים מאנגליה ומצרפת וגזירות רינדפלייש באשכנז), משהוא מסיים לתאר את מסעותיו בארץ־ישראל, הוא מציין בשמחה: "ועתה מתעוררים רבים ומתנדבים לעלות לארץ־ישראל, ורבים חושבים כי אנחנו קרובים לביאת הגואל כאשר רואים שהכבידו האומות את עולם על ישראל ברוב המקומות." וכלפי המתמהמהים היושבים בחוץ־לארץ ומצפים שם לגאולה הוא אומר: "אל יעלה על לב איש שיגלה מלך המשיח על ארץ לא טהורה, וגם אל ישגה לחשוב שיבא גם בארץ־ישראל בין הגויים... אך ישראל תופשים התורה, חסידים אנשי מעשה מארבע־רוחות העולם, אחד מעיר ושנים ממשפחה, כל איש אשר נשאו לבו ונדבה רוח טהרה והכשר חבת הקדש לבא בארץ־ישראל, ועליהם יגלה מלך המשיח." והנה כדאי להשוות את הדברים האלה לדבריו של נוסע אחר מהמחצית השניה של המאה התשע־עשרה, היינו לאחר 570 שנה, הלא הם דברי שמעון ברמן בספר־מסעותיו: "שעת הגאולה הגיעה, אולם צריך שתבוא פעולה מצד בני ישראל. אחינו יראי ה' בחוץ־לארץ מחכים לביאת המשיח שיעמיד מרכבה בפני ביתו של כל אחד ויסיעו לארץ־ישראל. שכחו מה שאירע לאבותיהם בספרד ובפורטוגאל, באנגליה, בצרפת ובאשכנז, החל מגזרות תתנ"ו ועד גזרות ת"ח." אכן סדן־הדורות בישראל חד הוא! ר' מנחם מנדל מקאמיניץ־דליטא, שעלה לארץ בשנת תקצ"ג (1833), מעורר בספר־מסעותיו לעלית אמידים: "אשר יש לאל ידו... יקח צרור כספו ויסע וילך לארץ הקדושה." — וכלול כאן תיאור־מסע, מסע איש ארץ־ישראל יהושע ילין בשנת תרל"ב (1872) בין הבדוים בעבר־הירדן, שכל עיקרו לא נכתב אלא כדי לעורר את העם להתישבות חקלאית באזור ההוא בפרט ובארץ־ישראל בכלל. הנוסע מעיד על עצמו שכתב את תיאורו "מרוב התפעלות מהארץ הטובה והברוכה, אשר בחטאות אבותינו גורשנו ממנה, ובחטאינו אנו לא זכינו עוד לשוב אליה זה כאלפים שנה" והוא מביע תקותו

שדבריו „יכו שורש בלבות אחינו הישרים... ולמען אהבת ציון לא ישקוטו... ויתעוררו לפעול גדולות ונצורות."

זרם עולי־הרגל לארץ־ישראל כל ימות־השנה, אלא שבדורות שונים היו עתים מסוימות בשנה שבהן התגברה העליה־לרגל ביותר. בתקופה שבין הכיבוש הערבי ומסע־הצלב הראשון חלה עיקר עונת העליה־לרגל בחודש תשרי, משום שבימי חג־הסוכות היו נוהגים להקיף את הר־הזיתים וביום הושענא־רבה בירושלים היה מעין יום קיבוץ־גלויות בזעיר־אנפין. עליה־לרגל זו שימשה אז אחד ממקורות־הפרנסה העיקריים ליהודי ירושלים, ובשנים שנתמעטו עולי־רגל מחמת שיבושי־גייסות, גברה המצוקה בירושלים. בימי שלטון הצלבנים בארץ בטלה כל עליה־לרגל קבועה של יהודים לארץ־ישראל, ורק יחידי־סגולה הגיעו לארץ, ביחוד באחרית ימי השלטון הזה. מהמאה השתים־עשרה ועד המאה השבע־עשרה אין לנו ידיעות על עונת עולי־רגל מסוימת. אולם במאה השבע־עשרה נתרכזה העליה־לרגל מתורכיה ומארצות הבלקן וממזרח־אירופה בעיקר בחודש אלול כדי שיוכלו עולי־הרגל להיות בארץ במשך כל חודש תשרי, חודש החגים. אניות מיוחדות של עולי־רגל יהודים היו מפליגות מקושטא דרך איי הדודי־קניז ליפו ולעכו בראשית חודש אלול. הידיעה הראשונה על כך נמצאת בספר־מסעותיו של ר' משה פוריית מפראג משנת ת"י (1650). הוא מספר: „בכל ראש־חודש אלול אניות גדולות מפליגות משם [מקושטא] ביחד, ואפשר לבוא באחת מהן, וגם בטוח תהלה לאל מפני גזלנים [שודדי־ים]."

מעטו של העולה הגליצאי ר' שמחה מזלאזיץ, שעלה דרך קושטא בשנת תקכ"ד (1764), יש בידינו תיאור נפלא של שכירת אניית עולי הרגל והסלגתה. הוא מספר שחיכה בקושטא עשרים יום „לפי שהוצרכנו להמתין על ספינה ששוכרין הקהל של סטאמבול בכל שנה מרב־החובל להוליכם לארץ הקדושה, כי כן דרכם בכל שנה, שפל ספרדי ירא ה' ויכולת בידו הולך לארץ־ישראל פעם אחת בימי חייו, ומסבב והולך לקברי אבותינו... וגם הנשים מהלכין ומסבבין, ומוסרים עצמם בכל נפשם ובכל מאודם... וחוזרים לעריהם ולבתיהם, ויש מהם הולכים להשתקע... וכשמשכירין [וכששוכרין] הספינה, מכריזין בכל

בתי כנסיות: הרוצה לעבור לארץ־ישראל יכין צדה לדרך וכל צרכיו, כי ביום פלוני ופלוני הספינה זזה ממקומה." והוא ממשיך לספר שם שבשעה שנשמע קול התותחים לאות הפלגת האניה "החלו הספרדים לשיר בשירים ותושבחות לשמו יתברך בקול שמחה. תהודות והלל כולם כאחד, ושיר המעלות לדוד באומרים לי בית ה' נלך [תהלים מזמור קכ"ב] ואמרנו ועניינו אחריהם... והיתה קול המולה גדולה שאין לשער, ויש מהם בכו בכי גדול..." באניה ההיא היו 110 עולים ועולי־רגל ספרדים ו־29 עולים אשכנזים מפולין ומליטא, ובכללם מנהיגי החסידים בגליציה ר' מנדל מפרמשלאן ור' נחמן מהורודנקה. האניה הגיעה ליפו בערב ראש־השנה, ולעכו ביום י"ב בתשרי.

באניה כזו הפליג ר' אברהם גרשון מקיטוב, גיסו של ר' ישראל בעש"ט, מקושטא ביום י"ח אלול תק"ו (1746) והגיע בערב ראש־השנה לירושלים. באניה כזו הפליג ר' יוסף סופר, בן העיר ברעסטצקא שבפולין, מקושטא באלול תקי"ט (1759). הוא בא אמנם לקושטא עוד שנה אחת לפני כן, אבל לא הספיק להגיע עד סוף אלול, ובינתים כבר הפליגה אנית עולי־הרגל, והוכרח איפוא לשהות בקושטא שנה תמימה. (עיין על שניהם בספרי „אגרות ארץ־ישראל" עמ' 277—306). באניה כזו הפליגה מקושטא בראשית שנת תקמ"ו (1785) חבורה של ששה קראים מקרים, ובראשם בנימין בן אליהו, שתיאר את סדר מסעותיהם. החבורה הגיעה באניה מקרים לקושטא עוד בסוף תמוז, אולם לפי שנשמע אז בקושטא שספינת שודדי־ים משוטטת במזרח הים התיכון ופוגעת בספינות, לא הפליגה אנית עולי־הרגל כרגיל, אלא רק ביום י"ט תשרי, לאחר שנתפסה אנית השודדים. באניה זו נמצאו תשעים עולי־רגל יהודים.

במאה השמונה־עשרה היתה גם עונה שניה של עליה־לרגל, בראשית הקיץ בימים שלאחר חג־השבועות, ואז היו באים בעיקר ספרדים עשירים מתורכיה, כפי שאנו למדים מפי משה ירושלמי, יהודי אירופי שהתיישב בארץ־ישראל ויצא לחוץ־לארץ והדפיס שם את ספרו בשנת תקכ"ט (1769). הוא כותב שם על עולי־הרגל והליכותיהם: „הזמן המתאים ביותר לתור את ארץ־ישראל הוא אחרי חג השבועות. אז מגיעות לארץ־ישראל כמה ספינות עם גבירים העולים להשתטח על קברי הקדושים. זה מוציא מאה אדומים, זה

מאתים, וזה אפילו שלש מאות אדומים... בעת ההיא נלוים לחבורה קצת עניים, והם מְלַוִּים כמשרתי הגבירים. זה מבשל קהוה, וזה טַבָּח, וזה שומר על הטבק ועל כלי־העישון, הַיינו זה צריך להבעיר אש בכלי־עישונו של כל אחד ואחד; זה סוֹפֵר, היינו עליו לתאר את קברי הקדושים, אף כי כותב הכל בקיצור. ופעם אחת נלויתי אני כמבשל הקהוה." על אחד מעולי־הרגל הגבירים, ר' יצחק די מאיו מאיזמיר, מסופר שם שנתן חמשים זהובים לשומר מערת המכפלה שיניח לו להכנס למערת המכפלה והבטיחו ליתן לו חמשים זהובים נוספים לכשיצא בשלום, והיה בסכנה וניצל בנס.

עונה זו של העליה־לרגל כרוכה היתה בעונת ההשתטחות על קברי הצדיקים במירון, שלא היתה אז קבועה ליום ל"ג בעומר דוקא, אלא נמשכה עד אסרו־חג של שבועות. (עיין בתיאורי־מסעותיהם של ר' שמחה מזלאזיץ ושל ר' משה ירושלמי). אחר חג השבועות יצאו עולי־הרגל העשירים לסבב בכל הגליל, ואליהם נלוו משרתים, מורי־דרך, שומרים וכו', וסיעת עולי־רגל עניים שחסו בצל השיירה הגדולה.

בקשר לדבריו על סופרים, שהיו מלווים את עולי־הרגל העשירים בסיבובם בארץ, ראוי לציין שהגיעו לידינו מספר תיאורים כאלה בכתב־יד, מהם בלוית ציורי המקומות הקדושים בשלל־צבעים מאת ציירים ארץ־ישראליים שהיתה להם מסורת ציורית בדבר זה. את התיאורים והציורים הללו, שהיו כתובים בצורת ספרים, מגילות או לוחות, היו עולי־הרגל שומרים כל ימיהם בגנזי־ספריהם או תולים על כתלי־ביתם, לזכרון עליתם וכדי להעלות את ירושלים תמיד על ראש שמחתם. (עיין מאמרו של מ. נרקיס ברבעון „אמנות", שנה ב', חוב' א', מרץ 1941, עמ' 7—10. ואני מקוה לייחד את הדיבור בענין זה במקום אחר).

היו עולי־רגל שסיבבו בכל הארץ, והיו שסיבבו בירושלים ובסביבותיה, לרבות חברון, בלבד (עולי־רגל שבאו דרך מדבר־סיני או דרך יפו) או בגליל בלבד (עולי־רגל שבאו דרך עכו או צידון), וזה מחמת שיבושי־הדרכים בין צפון הארץ לדרומה. גם בין אלה שסיבבו בצפון הארץ בלבד היו שהסתפקו ב„הקפה קטנה", היינו צפת וסביבותיה, והיו שעשו „הקפה גדולה", היינו הגליל כולו. במאה השמונה־עשרה (ובודאי גם לפני כן) היו עולי־הרגל בצפת פונים

לאחד מצאצאי שמשו של האר"י (ר' יצחק לוריא אשכנזי) והוא היה מורה־הדרך העיקרי, לפי שבידו נמצא ספר שירש מאבותיו, ולפי דבריו רשם האר"י בו את כל קברי הצדיקים שבגליל העליון בשעה שקבע את מקומו של כל אחד ואחד. עולי־הרגל הקראים מקרים היו מסבבים רק בירושלים וסביבותיה, לפי שרק בה נמצאה עדה קראית בדורות האחרונים, אולם בדרכם לדמשק, שבה היתה עדת־קראים גדולה, השתטחו על קברי הצדיקים שבקרבת שכם. לגליל העליון לא הלכו. מורה־דרכם היה אחד מבני עדתם בירושלים.

הנמל העיקרי בארץ־ישראל שאליו באו עולי־הרגל היה נמל עכו. עולים ועולי־רגל שהלכו במיוחד לירושלים ירדו ביפו, ומשם עלו מיד ברכיבה על גמלים וחמורים ירושלימה, כי ביפו לא היה ישוב יהודי במשך כל תקופת המסעות הללו עד שנת תק"ץ (1830) בערך. אולם במאה השמונה־עשרה בנה נדיב יהודי מקושטא שתמך בידי הישוב בארץ־ישראל, ר' יעקב זונאנה, בית מיוחד שבו יוכלו העולים ועולי־הרגל לנוח ימים אחדים מטלטוליהם לפני עלותם לירושלים. על כך מספר ר' שמחה מזלאזיץ שעלה בשנת תקכ"ד (1764): „והערבים אשר יושבים שמה [ביפו] הם רשעים, ומקדם היו לוחצים את היהודים העולים לירושלים באכזריות ודחקות באכסניאות, עד שנדב לבו של רבי יעקב בר דוד זונאנה ובנה חומה בית אכסניא והוציא עליו כמה אלפים, ואז היתה ליהודים אורה ומנוחה ומקום ללין, וכל השנה דרים שמה ערביים, ובכל זאת אין מניחין עתה את היהודים העולים מן הים ליפו רק ג' ימים לנוח באכסניא זו." לדברי נוסע זה סידרו היהודים בימים ההם גם בעכו חצר מיוחדת מוקפת חומה שלתוכה היו מכניסים את העולים ועולי־הרגל ברדתם מהאניה ושם היו נחים לפני צאתם לפנים הארץ. „ואמרו זה החצר עשוי לכבוד אכסניא הנוסע מחוץ־לארץ לארץ שלא יפול משערות ראשו ארצה, כי בעכו אינו מצוי פונדקאות להשכיר, ומקום לא היה לאכסניא מקום ללין ולפוש."

אולם בית־העולים הזה ביפו, שהערבים החזיקו בו כל ימות השנה, סופו שנפל כולו בידיהם, ובסוף המאה השמונה־עשרה חזר המצב לקדמותו, עד שנתעורר שוב נדיב יהודי אחר מקושטא וקנה

חצר מיוחדת לעולים. על כך מספר הרב ראשון לציון ר' יעקב שאול אלישר בזכרונותיו: „את היהודים העולים לירושלים היה מוריד אחד הערלים מהאניה לעיר, והמה התאכסנו בביתו יומַים ושלש, כי ביפו לא היו אז די חמורים להוליך את העולים לירושלים וגם הדרך היתה בחזקת סכנה מאד, ולכן הודיע בעל־האכסניא הזה תמיד את מספר היהודים שבאו לחכמי ורבני עדת ירושלים, ופקיד העדה היה לוקח בסביבות ירושלים חמורים ופרדים לפי מספר הנפשות שבאו, וגם תיבות העשויות כעין עריסות הנתונות בשתי צדי הפרידה... והוא בעצמו הלך בלוית אחד או שנַים משַמְשֵי הקהלה ליפו להעלות את האורחים ירושלימה. מיפו היו יוצאים על פי רוב לפנות ערב והיו לנים ברמלה, ושם ישב יהודי אחד אשר בביתו לנו, כי בלילה יראו ללכת אף בשיירה גדולה. ולפנות ערב הבא באו ירושלימה. והפקיד, שמשיו וגם חַמריו, שמרו אותם מכל רע, וישלמו עבורם להשיך אבוגוש, ראש הכפר קַריַת אל־עַנַב (הנקרא כהיום „אבוגוש" על שמו), ובעוד איזה כפרים, מס קצוב למספר הנפשות. בשנת תק"פ [1820] בערך עלה ירושלימה הגביר סינייור ישעיהו אג'ימאן מקושטא... ובראותו כי היהודים הבאים דרך יפו מוכרחים להתאכסן בבית אחד הערלים, קנה הוא חצר ויקדישהו להיות להכנסת אורחים בעד העולים לארץ הקודש." (לוח ארץ ישראל לשנת תרנ"ט, עמ' 78 ואילך).

כל הדרכים הוליכו לציון, ואלה העיקריות שבהן: מספרד היו מפליגים באניה לאורך חופי אפריקה הצפונית עד למצרים, ומשם דרך מדבר סיני לארץ. יש שהיו נוסעים לצרפת הדרומית ומפליגים משם למצרים. רוב העולים מאיטליה היו מפליגים מויניציאה כי היו האניות הויניציאניות נוחות ובטוחות ביותר. שנים אחדות לפני שנת 1428 ניסה יהודי אירופי לקנות מידי השלטון הממלוכי את מקום הקברים המיוחסים לבית דוד אשר בהר ציון, שהיו לפנים ברשות הפרנציסקנים, שראו באחד מאולמיו את הקנקולום (אולם הסעודה האחרונה של ישו), והדבר גרם להפקעת המקום מרשותם לרשות הערבים. השמועה על כך הרגיזה את הויניציאנים, והדוג'ה מויניציאה בהסכמת האפיפיור פקד בשנה ההיא על רבי־החובלים שלא להעביר

יהודים לארץ־ישראל באניותיהם. הגזירה היתה קיימת כששים שנה. לאחר כיבוש קושטא בשנת 1453 פנה ר' יצחק צרפתי, תושב תורכיה, אל קהלות „באשכנז... בשוואבן ורינוס שטיירמאק ואונגרן" באגרת שבה הציע להם להשתמש בדרך היבשה, דרך תורכיה. באגרתו הוא כותב: „ועתה ישראל מה לך נרדם, באו ורשו את הארץ אשר ה' נותן לכם... ובאו האובדים בארץ אשכנז והנדחים בארץ צרפת והשתחוו לה' בהר הקדש בירושלם... כי פקד ה' את עמו ושם דרך אחרת, דרך תוגרמה, דרך יבשה בטוחה וקרובה". ולא יפחדו עוד העולים מפני גזירת הויניציאנים שגזרו „על רב החובל... כל יהודי שימצא בירכתי הספינה להשליכו אל הים." אולם בזמן עליתו של ר' עובדיה מברטנורה בשנת רמ"ו—רמ"ח (1488—1486) כבר בטלה הגזירה, והוא הצטער שלא ידע על כך ונסע בדרך אחרת. „ועכשיו, תודה לאל חי, בטלה הגזירה, ובכל שנה באים יהודים עם הגליאי ויניציאני [האניות הויניציאניות] ועם הפיליגריני [עולי־הרגל הנוצרים] עצמם, ואין מעבר בטוח קצר וטוב כמוהו... כי בארבעים יום יבואו... מוינציאה עד הנה." באניות ויניציאניות עלו ר' משה באסולה בשנת רפ"א (1521) ור' אליהו מפיזארו בשנת שכ"ג (1563) שתיארו בפרוטרוט את הסדרים בהן. דרך האניה הויניציאנית היתה: ויניציאה־פולה־קורפו־זאנטי־פמגוסטה־טריפולי־בירות. האניות הויניציאניות שהוליכו עולי־רגל נוצריים, הגיעו ליפו.

העולים מאירופה המרכזית הפליגו מויניציאה או מקושטא. רוב העולים ממזרח אירופה הפליגו מקושטא. ויש שהיו נוסעים מקושטא דרך היבשה, דרך אסיה הקטנה וסוריה. האניות מקושטא הגיעו לאלכסנדריה, ליפו או לעכו. בסוף המאה השמונה־עשרה ובראשית המאה התשע־עשרה התחילו מגיעות אניות גם לחיפה.

שונים ספרי המסעות זה מזה בהיקפם ובטיבם. הכל לפי היקף ראיתו, כוח התבוננותו ומדרגת השכלתו של הנוסע ולפי כשרונו להעלות את הדברים על הכתב. אולם כולם יחד מצטרפים לאספקלריה מאירה של חיי הישוב היהודי בארץ־ישראל בזמנים שונים. ואין לך כל ענין וענין הנוגע לחיים אלה שלא מצא לו ניב באחד מספרי המסעות: הדרכים לארץ והדרכים בארץ, מקומות קדושים וקברי

צדיקים, עדות ונתות, נשיאים בענינים גשמיים ומנהיגים בענינים רוחניים, ישובים ומספרי אוכלוסיהם, מלאכה ומסחר, מנהגים ותקנות, שמועות ואגדות, סדרי הלימוד והתפלה, מטבעות ומחירים, מאכלים ומלבושים, מסים וכופר, אקלים ובריאות, יחסים בין עמים ועדות, סדרי המדינה והשלטון ותיאור חיי־יום. והכל לא בדרך תיאור מופשט, אלא בצורה חיה מפי אנשים שהיו בארץ זמן־מה ומבשרם חזו. בספרי המסעות אתה מוצא גם הד נאמן לתנועות־העליה הגדולות, החל מעלית רבני צרפת ואנגליה בראשית המאה השלש־עשרה ועד עלית מייסדי המושבות הראשונות בסוף המאה התשע־עשרה.

ומאחר שרוב הנוסעים מתארים לא רק את ימי שהותם בארץ אלא גם את ימי המסע אליה, הרי יש לנו בספרי־מסעותיהם תיאורים רבי־ענין על עמים ומדינות בכלל, ובמיוחד על חיי היהודים במקומות שבהם עברו. ספרי המסעות לארץ־ישראל משמשים מקורות חשובים ביותר לידיעת קורותיהם והליכותיהם של היהודים במצרים, בסוריה ובאיי הים התיכון. ובשעתם היו למעלה מזה. מהם שאב היהודי הבינוני את ידיעותיו על עמים וארצות בכלל. ספרי־המסעות לא זה בלבד שהראו לו את הדרך לארץ־ישראל ועוררו את אהבתו אליה, אלא גם פתחו לו אשנב לעולם.

קובץ המסעות וסידורו

כאן נקבצו שלשים ושלשה תיאורי־מסעות, החל מאמצע המאה השתים־עשרה ועד סוף המאה התשע־עשרה. מלפני המאה השתים־עשרה לא נשתייר בידינו שום תיאור־מסע של עולה־רגל יהודי לארץ־ישראל, אף שהגיעו לידינו ידיעות מרובות עליהם. מבין תיאורי המסעות שנקבצו בספר זה שלשה מהם הם מהמאה השתים עשרה; שנים מהמאה הארבע־עשרה; שלשה מהמאה החמש־עשרה; שלשה מהמאה השש־עשרה; ארבעה מהמאה השבע־עשרה; חמשה מהמאה השמונה־עשרה; ארבעה מהמחצית הראשונה של המאה התשע־עשרה; שבעה מהמחצית השניה של המאה התשע־עשרה. צרף אליהם את אגרות־המסע הכלולות בספרי „אגרות ארץ־ישראל" ויהיו בידיך כמעט כל תיאורי מסעות ארץ־ישראל שנכתבו בידי יהודים עד אמצע המאה התשע־עשרה; מאז ואילך, ביחוד מימי תנועת „חבת ציון",

מתרבים והולכים ספרי המסעות, ומן ההכרח היה להסתפק במבחר. בתקופה זו מתרבים גם תיאורי מסעות של אנשי ארץ־ישראל גופא שנסעו למירון לל"ג בעומר (י"ח באייר) ולטבריה לקבר ר' מאיר בעל הנס ביום ט"ו באייר. מאלה נכלל כאן רק אחד. אלה שלא נכללו נזכרו רובם בציונים הביבליוגרפיים.

ואלו הארצות, שמהן באו הנוסעים הכלולים בספר זה: ספרד, צרפת, איטליה, גרמניה, בוהימיה, קנדיא (כרתים), תימן, קרים, פולין, גליציה, ליטא, אוקריינה, רומניה ואנגליה.

רוב ספרי המסעות הכלולים כאן, ניתנו בשלמות כנתינתם מידי המחבר. מתוך ספרי־המסע הכוללים מלבד תיאור המסע לארץ־ישראל ובארץ־ישראל גם תיאורי מסע בארצות אחרות, ניתנו כאן הפרקים על ארץ־ישראל או על ארץ־ישראל וסוריה בלבד, ופרקים אלה ניתנו בשלמות. (מסעותיהם של בנימין מטודילה, ר' פתחיה מרגנשבורג, יהודה אלחריזי, זכריה אלצ'אהרי, ר' חיים יוסף דוד אזולאי, דוד דבית הלל, בנימין השני, שמעון ברמן). מאשתורי הפרחי, שספרך אינו ספר־מסע אלא ספר מחקר ועיון על יסוד מסע, בחרתי את הקטעים שבהם הוא מוסר על מצב ארץ־ישראל שבימיו לפי מה שראה במסע־מחקרו. רק בספר־מסע אחד נאלצתי להסתפק במבחר, אף על פי שהמסע כולו ראוי היה להיכלל, לפי שהמסע כולו נמצא בידינו לפי שעה בנוסח משובש מאד (מסע משולם מוולטירה, ועיין בציון הביבליוגרפי למסע זה בסוף הספר). בשני ספרי־מסעות ארוכים (משה מונטיפיורי ומרדכי בן הלל הכהן) השמטתי קצת דברים, וסימנתי את מקום ההשמטה בקוים מאוזנים.

הקפדתי הקפדה יתירה על נוסח המסעות, דבר שחטאו בו לפנים הרבה, והשתדלתי ליתן כאן את המסעות רק על פי מהדורות בקרתיות או דפוסים ראשונים, ואף נוסחם נבדק היטב, ובמקום שאפשר גם הושנה לכתבי־יד. על כל הדברים האלה מסרתי הודעות מפורטות בציונים הביבליוגרפיים שבסוף הספר.

רוב ספרי־המסעות הכלולים בספר זה נכתבו במקורם עברית. שלשה נכתבו יהודית־אשכנזית וניתנו כאן בפעם הראשונה בתרגום עברי (מסעות משה פוריית, משה ירושלמי ושמעון ברמן). אחד המסעות נכתב מעיקרו עברית, אבל לא נשתמר אלא בתרגום אנגלי,

והוחזר כאן למקורו העברי (דוד דבית הלל). שני מסעות שנכתבו לועזית, אחד באנגלית (משה מונטיפיורי) ואחד בגרמנית (הרצל) נכללו כאן בתרגומיהם העבריים מחמת חשיבותם.

לא נכללו כאן ספרים וקונטרסים הנחשבים לעתים כמסעות, מעין ספרי „יחוס אבות", „יחוס הצדיקים", „אגרת מספרת יחוסא דצדיקיא" על כל גלגוליהם ומהדורותיהם, כי בעצם אין הם ספרי־מסעות, אלא ספרי מורי־דרך, שכוונתם להורות לעולי־הרגל את הדרך למקומות הקדושים ולקברי־הצדיקים. אין בהם אלא רשימות יבשות, ואפילו בשעה שנשאבו מתוך ספרי־מסע הושמטו בהם הפרטים הממשיים החיים והושארו רק שמות המקומות, ובמקום „נסעתי ממקום פלוני למקום אלמוני" כתבו: משם נוסעים לשם. ויש שנכתבו או נדפסו קונטרסים כאלה כדי למכרם לעולי־רגל שיקחום אתם לזכרון, או על ידי שליחי ארץ־ישראל בחוץ־לארץ כאמצעי לאסוף תרומות.

הקדמתי מבוא לכל מסע ומסע ובו תיארתי את הרקע ההיסטורי, את תולדות הנוסע ודמות־דיוקנו, את ערך תיאור־מסעותיו, ועתים גם דרכו במקום שאין רציפות בגוף סיפור־המסע.

ציונים הביבליוגרפיים שבסוף הספר רשמתי את המהדורות השונות של כל מסע ומסע, פירשתי באיזו מהדורה בחרתי וכיצד נהגתי בה, הסברתי את טעמי ונימוקי בזה, ציינתי את מקורות כתבי־היד, ורשמתי את הספרות שנכתבה על המסע, הנוסע או התקופה, ובמקרים שונים ציינתי ספרי־מסע דומים שלא נכללו כאן.

בהערות פענחתי את כל ראשי־התיבות, תרגמתי את המלים הארמיות והמלים העבריות הקשות, הוספתי טרנסקריפציה ותרגום למלים הלועזיות וטרנסקריפציה לועזית לשמות מקומות, ובמקומות שנשתנה שמם ציינתי גם את שמותיהם כיום, ביארתי את הענינים הטעונים ביאור, הוספתי תאריכים לועזיים לתאריכים העבריים, והבאתי מראי־מקומות לפסוקי מקרא ומאמרי חז"ל — הכל כדי להקל על המעיין.

מתוך החזקת־טובה וסיפוק־נפש אני מציין כאן את עזרתם של חוקרים, חברים וידידים.

מר אורי בן־חורין טרח טרחה מרובה ועבר על כתב־היד של הספר כולו, הציע הצעות שונות לתיקון הנוסח והוסיף הערות

מרובות, ביחוד בכל הנוגע לשמות ערביים ותרכיים ולעניני תרבות מוסלמית ולשמות גיאוגרפיים. אף הוא ביאר את שפע המלים התדר־כיות שבספרי־המסע הקראיים, ובזכותו נמצאים עתה לפנינו מסעות אלה בפעם הראשונה בצורה מובנת.

מר י. בן־צבי הואיל בטובו ליתן לי רשות להדפיס כאן את מסעותיו של ר' משה באסולה שפירסם בפעם הראשונה מתוך כתב־יד ואף מסר לידי צילום של כתב־היד שעל פיו אפשר היה לתקן כמה תיקונים בנוסח.

מר מ. ה ק סייע לי בהשוואת תאריכים עבריים ללועזיים.

הרב י. ד. ו י ל ה ל ם הואיל בטובו להעמיד לרשותי את תרגומו העברי של ספר־מסעותיו של ר' משה פוריית, שתירגם מיהודית־אשכנזית. אף הוא נעתר לבקשתי ותירגם מיהודית־אשכנזית את ספר־מסעותיו של משה ירושלמי.

מר ס. ל ו צ א ט ו, איש־צי מובהק מאיטליה, ועתה אכר ברמת־השבים, נעתר לבקשתי ועבר על מסע ר' אליהו מפיסארו והסביר לי כמה מונחים איטלקיים שבו בעניני ספינות וספנות.

פרופ. מ. ד. ק א ס ו ט ו עמל לעבור על תיאורי־מסעותיהם של ר' משה באסולה ור' אליהו מפיסארו, הציע הצעות מועילות לתיקון הנוסח, וקבע את הטרנסקריפציה והמשמעות של מאות מלים איטלקיות שבהם.

ד"ר ח. ש י ר מ ן עבר על פרקי מסעותיהם של יהודה אלחריזי וזכריה אלצ'אהרי, ניקדם, השוה את פרקי אלחריזי לנוסח שבכתב־יד, והציע הצעות לתיקון הנוסח בפרקי אלצ'אהרי שנתאשרו רובן לפי כתבי־יד אחרים, והוסיף הערות מועילות.

כולם יעמדו על הברכה.

ספר זה נמסר לדפוס באחרית ימי־המלחמה. בשעה שמתחילים בוקעים נצנוצי־אורה. יהי רצון שבבוא השלום תהיינה כל הדרכים מוליכות לארץ־ישראל ויעלו לציון גאולים.

אברהם יערי

א

מסעות ר' בנימין מטודילה בארץ־ישראל ובסוריה

(בשנת 1170 לערך)

ר' בנימין בן יונה היה איש העירה הספרדית טודילה (Tudela) אשר על נהר אֶבּרוֹ בגליל נבארה. הוא יצא למסעותיו בשנת 1165 לערך. מטודילה נסע בנהר דרך סרגוסה לברצלונה. משם נסע לדרום צרפת והפליג בים ממרסיליה לגנואה. משם הלך לרומא ולדרום איטליה והפליג בים דרך קורפו. מיון הלך לתרקיה ומשם לקושטא, מקושטא הפליג בים דרך איי הים האיגיאי לאנטיוכיא. משם הלך ביבשה דרך כל סוריה לארץ־ישראל. לאחר שעבר את הארץ לארכה יצא שוב דרך דמשק לצפון ארם־נהרים ומשם לבגדאד, מושב החליף וראש־הגולה. בארם נהרים ביקר במקומות קברי צדיקים ובמקומות הישיבות החרבים. בבגדאד קיבל כנראה את הידיעות על יהודי פרס ודרום־ערב, שעליהם הוא מספר בפרוטרוט. וזאת היתה דרכו בחזרו: בצרה — האי קיש במפרץ הפרסי — עדן — ים־סוף — אסואן — קהיר. ממצרים הפליג בים לסיציליה, ומשם בים לרומא, עבר את איטליה המרכזית והצפונית, עבר את הרי האַלפים ונכנס לצרפת, אבל, כנראה, לא עבר בה, אלא הלך ישר דרומה לקשטיליה, שאליה הגיע בשנת 1173. על קהלות היהודים בגרמניה ובאירופה המרכזית בכלל הוא מספר מפי השמועה.

כל מה שאנו יודעים על הנוסע מקורו בספר מסעותיו ובדברי ההקדמה, שהקדים לו המעתיק הראשון, וזה לשונו:

„זה הספר מחובר מדברים שספר איש אחד מארץ נבארה ששמו רבי בנימין בר יונה מטודילה. וילך הלוך ויבא בארצות רבות ורחוקות כאשר יתפרש בדבריו אלו, ובכל מקום שבא בו כתב כל הדברים שראה או ששמע מפי אנשי אמת אשר לא נשמעו בארץ ספרד. וכך הוא זוכר מקצת הגדולים והנשיאים שבמקצת מקומות.

וכשבא הביא דבריו אלה עמו לארץ קשטיליא בשנת תתקל"ג [1173]. והיה ר' בנימין הנזכר איש מבין ומשכיל ובעל תורה, ובכל דבר ודבר שבדקוהו כדי לפשפש אחריו נמצאו דבריו מתוקנים ויציבים בפיו, כי היה איש אמת. ווה תחלת דבריו".

מדברים אלה אנו למדים, מלבד פרטים ביוגרפיים על הנוסע, שספרו נתחבר עפ"י יומן־מסעות שרשם לו בדרכו ואפשר שלא כל יומנו נשתמר בספר שלפנינו. ביומן כתב הנוסע "כל הדברים שראה או ששמע". וכאן יש להבחין בין "מה שראה" ובין "מה ששמע". הדברים שראה הוא רושם בדרך כלל בדיוק נמרץ ומתוך הסתכלות מובהקת והתעניינות מקיפה. ובדברים אלה אין אנו זקוקים לעדות בני דורו, שמצאו את דבריו "מתוקנים ויציבים", כי גם המחקרים הגיאוגרפיים החדשים והמקורות ההיסטוריים המרובים שנתגלו בשנים האחרונות ב"גניזה" שבקהיר מאשרים את דבריו. ואילו לגבי "מה ששמע" אין ללמוד מדבריו אלא שכך היו מושגי בני דורו שמהם שמע את הדברים. ספר מסעותיו של ר' בנימין הוא איפוא אחד המקורות החשובים ביותר לתולדות תפוצות ישראל, ביחוד בארצות המזרח, במחצית השניה של המאה השתים־עשרה, וגם מקור רב־ערך לתולדות המסחר עם המזרח בתקופה ההיא.

לשם מה יצא ר' בנימין לדרך־מסעות ארוכה זו? בספר עצמו אין רמז למטרת המסע. אולם החוקרים ניסו להשיב על שאלה זו מתוך לימוד מן המפורש על הסתום. היו שאמרו, שמטרת הנוסע היתה מסחרית, שהרי אנו רואים מספרו שהוא מרבה לרשום עניני משא־ומתן וכלכלה. על כך יש להשיב, שאנו מוצאים את הנוסע גם במקומות מרוחקים ביותר, שבהם ודאי לא יכול היה למצוא שום ענין מסחרי. וזה שהוא רושם עניני מסחר וכלכלה מעיד רק שהיה בקי בענינים אלה או שהיה סוחר לפי מקצועו. ושוב היו חוקרים שניסו לראות בר' בנימין שליח של קהלות ישראל בדרום אירופה, הנעזרות והנאנקות, ששלחוהו למצוא להן מקום מקלט במזרח, בארצות שבהן אין היהודים משועבדים אלא עומדים ברשות עצמם. ומכאן התעניינותו המיוחדת של הנוסע בעשרת השבטים וביהודים בני־חורין. אולם גם סברה זו אינה מתקבלת על הדעת, שאלמלי כך לא ייתכן שלא הייגד מוצאים רמז לכך בספר־מסעותיו ולא היינו שומעים הדים לדבר זה

ממקורות אחרים. נראה איפוא שעיקר מטרתו של ר' בנימין היתה לעלות־לרגל לארץ־הקדושה, כיהודים רבים זולתו, אלא מכיון שהיה בעל התעניינות רחבה, בקי בהויות העולם וגם „איש מבין ומשכיל ובעל תורה", הרחיב את מטרתו ויצא גם לבבל ולמצרים, שבהן היו אז ישובים יהודיים חשובים, וידע להסתכל בכל בעין בוחנת, לחקור ולדרוש בדברים שלב כל ישראל משתוקק לדעת אותם ולתאר בשפה שקולה כל מה שראה ושמע. במרכז מסעותיו של ר' בנימין עומדת איפוא ארץ־ישראל.

כאן הובאו פרקי מסעותיו בסוריה ובארץ־ישראל.

ר' בנימין בא לארץ באחרית ימי שלטון הצלבנים. הצלבנים עוד שלטו בירושלים ובכל ערי החוף, אבל כבר נשמע הד פעמיו של צלאח א־דין שעתיד היה לשים קץ לשלטונם 17 שנים אחרי־כן. בימי בקורו של ר' בנימין במצרים כבר היה צלאח א־דין וזיר של החליף הפטימי אל־אדיד, ועתיד היה לירוש את כסאו ולאחד את סוריה, מצרים וארץ־ישראל תחת שלטון ערבי.

הצלבנים, שכבשו את ירושלים בשנת 1099, השמידו את הישוב היהודי בה וגם בקהלות אחרות, והניצולים נמלטו לארצות השכנות. הישיבה הגדולה בירושלים עברה לצור, ואחר־כך לטריפולי ולדמשק, ובדמשק מצא אותה הנוסע. אולם לאט לאט הותרה הרצועה ונתהוו קהלות חדשות, אמנם קטנות מאד. בכל ארץ־ישראל מצא ר' בנימין אלף וחמשים משפחות יהודים ועוד 1500 משפחות שומרונים, שישבו במקומות אלה: עכו — 200 משפחות; קיסריה — 200 יהודים ו־200 שומרונים; לוד — 1; שכם — 1000 שומרונים; ירושלים — 4 (הנוסח: 200 הוא טעות שבהעתקה); בית־לחם — 2; בית־גברין — 3; בית נובה — 2; רמלה — 300; יפו — 1; אשקלון — 200 יהודים, 40 קראים ו־300 שומרונים; זרעין — 1; טבריה — 50; עלמה (מצפון מזרח לגוש־חלב) — 50. היהודים הבודדים שישבו בכמה מקומות היו כולם צבעים, מלאכה מיוחדת ליהודים, ובה היו הצלבנים תלויים ביהודים והתירו לבעלי־מלאכה אלה לשבת גם בירושלים ובבית־לחם, מה שלא התירו ליהודים סתם.

דרכו של הנוסע בארץ היתה מצפון לדרום. הוא בא מסוריה, מנמל אנטיוכיה, המקום הראשון בא"י שהגיע אליו היא עכו. משם הלך

דרך חיפה, קיסריה, קאקון, סבסתיה לשכם, ומשם דרך המקום שבקרא רמאללה בימינו לירושלים. מירושלים הלך דרך בית־לחם לחברון, ומשם לבית גברין, רמלה, יפו, אשקלון, ומשם חזר ללוד והלך צפונה דרך זרעין לטבריה, ומשם לכפרים מירון ועלמה שבגליל העליון, ומשם לדמשק.

הנוסע מתאר בפרוטרוט את המקומות שעבר בהם: מצבם הגיאוגרפי, הבנינים ותולדותיהם, את הקהלות היהודיות, את נשיאיהן וחכמיהן, את משלח ידם של היהודים, כתות מיוחדות בישראל, כגון הקראים, השומרונים וכת מיוחדת בקפריסין, שמתחילה את יום השבת מהבוקר, וגם את צורת השלטון בכלל. הוא מהראשונים שמתאר את הכת השיעית „אל־חשישין" ואת הדרוזים.

מושגיו הגיאוגרפיים בא"י הם המושגים שהיו מקובלים על הצלבנים בני דורו. הוא קורא למקומות בא"י בשמות שהיו שגורים בפי הצלבנים: אקרי — עכו, כיפש — חיפה, שנג'רג'ו — לוד, נפלייש — שכם, רמש — רמלה וכו'. וכן קיבל מפי הצלבנים בלי בקורת זיהויים מוטעים של מקומות רבים בארץ. האמצעי המועיל ביותר להבנת דבריו על א"י היא מפה היסטורית של הארץ בתקופת הצלבנים. רוב הטעויות בהעתקת ספרו של ר' בנימין נעוצות בנסיון המעתיקים להתאים את דברי הנוסע למושגים גיאוגרפיים של דורות אחרים.

מה שראה הנוסע בארץ בעברו בה תיאר בנאמנות רבה, ודבריו הם המקור החשוב ביותר לידיעת קורות הישוב בארץ בתקופת הצלבנים.

...ומשם[1] שני ימים לאנטוכיא הגדולה היושבת על נהר פור,[2] הוא נחל יבוק היורד מהר הלבנון ומארץ חמת,[3] והיא העיר הגדולה שבנה אנטיוכוס המלך. ויש על המדינה[4] הר גדול והחומה מקפת את ההר. ובראש ההר מעין, ושם אדם ממונה על המעין ומשלח את המים בעשרים מקומות תחת הקרקע אל בתי הגדולים אשר בעיר. ומצד העיר האחד מקיף אותה הנהר, והיא עיר בצורה מאד, ממשלת פרינצפו באמונם

1 מהעיר מלמישטרוש (Mamistra) היא Missis מערבית ל־Tarsus.
2 אורונטס, ובערבית: אל עאצי, והזיהוי עם נחל יבוק אינו נכון.
3 חָמָאה. 4 העיר.

הפיטבין הבבא,[5] ויש בה כמו עשרה יהודים, והם אמני הזכוכית. ובראשם ר' מרדכי ור' חיים ור' שמואל. ומשם שני ימים ל ל י ג א היא ל ד ו ק י א[6] ובה כמו מאה יהודים ובראשם ר' חיים ור' יוסף.

ומשם שני ימים ל ג ב א ל[7] היא בעל גד תחת הר הלבנון הסמוכה לאומה שקורין אותם „אל חשישין",[8] ואינם מאמינים בדת הישמעאלים אלא לאחד מהם שחושבין אותו כמו נביא, וכל מה שיאמר להם יעשו אם למות אם לחיים, וקוראין אותו „שיך אל חשישין", והוא הזקן שלהם ועל פיו יצאו ועל פיו יבואו כל אנשי ההרים. ומקום ישיבתם הוא בעיר קַדְמוּס היא קדמות בארץ סיחון,[9] והם בעלי אמונה על מאמר הזקן שלהם ופוחדים בכל המקומות מהם מפני שהורגים את המלכים במסירות.[10] ומהלך ארצם שמונה ימים, והם נלחמים על בני אדום הנקראים פרנקוש,[11] ועם השלטון מטריפול הוא טַרַבְּלוּס אל שָׁאם.[12] ובימים הראשונים רעשה הארץ של טריפול, ומתו רבים מן הגוים ומישראל כי נפלו הבתים והחומות עליהם והיתה מפולת גדולה באותו הזמן בהם ובכל ארץ־ישראל ומתו יותר מעשרים אלף בני אדם.[13]

ומשם מהלך יום ל ג ב א ל[14] האחרת שהיא גבול בני עמון ושם כמו מאה וחמשים מישראל, והם ממשלת היינובין,[15] והשלטון שלהם קורין אותו גוֹלִילְמוֹ אֶנְבְּרִיגוֹ.[16] ושם מצאו הבמה שהיתה לבני עמון בימים ההם, ושם שקוץ בני עמון יושב על קרתירגה[17] הנקרא כסא, והוא עשוי מאבן מצפה זהב, ושתי

5 הנסיך בוהימונד פּוֹאַטבין השלישי, המכונה „המנמנם" (le Baube), ובהוצאת אדלר הנוסח כאן משובש. 6 Liche הנקראת כיום לאר'קיה, בצפון סוריה. 7 הכוונה ל„בלה", והזיהוי עם בעל גד אינו נכון. 8 „משני חשיש", כת שיעית, שהיו נוהגים לרצוח את מתנגדיהם בסתר, ומכאן הכינוי assassin בצרפתית למרצח. 9 Qadmus אין הזיהוי נכון, כי קדמות היא בעבר־הירדן ולא בצפון סוריה. 10 במסירות נפש. 11 Francos הנוצרים האירופיים. 12 טריפולי שבסוריה. 13 הכוונה, כנראה, לרעש שהיה בשנת 1156. 14 גבל, היא ג'בל ובימי קדם ביבלוס, הנזכרת במלכים א', ה' ל"ב וביחזקאל כ"ז ט'. 15 שלטון אנשי ג'ינובה (Genova). 16 Guglielmo Embriaco, שמו של המושל. 17 קתידרא.

נשים יושבות מימינו ומשמאלו, מזה אחת ומזה אחת. ומזבח לפניו, שהיו מזבחים ומקטרים לפניו בזמן בני עמון. ובה כמו מאתים יהודים, ובראשם ר' מאיר ור' יעקב ור' שמחה, והיא על שפת הים של ארץ־ישראל. ומשם שני ימים לבירות היא בארות[18] ושם כמו חמשים יהודים ובראשם ר' שלמה ור' עובדיה ור' יוסף. ומשם יום אחד לצִידָה והיא צידון, והיא עיר גדולה ובה כמו עשרים יהודים.

וקרוב מהם כמו עשרה מילין אומה נלחמים עם אנשי צידון. היא האומה הנקראת דרזיאן[19] והם פַּגָנוש[20] ואין להם שום דת. ויושבים בהרים הגדולים ובנקיקי הסלעים ואין מלך ואין שר שופט עליהם, כי מעצמם הם יושבים בין ההרים והסלעים. ועד הר חרמון גבולם מהלך ג' ימים, והם שטופי זימה, לוקחים אחיותיהם ואב לוקח בתו. ויש להם חג אחד בשנה ובאים כולם אנשים ונשים לאכול ולשתות ביחד ומחליפים נשיהם כל אחד עם חברו, ואומרים שהנפש בעת יציאתה מן הגוף של אדם טוב תכנס בגוף ילד הנולד באותה שעה שתצא הנפש מגופו. ואם הוא אדם רע תכנס בגוף הכלב והחמור, וזה דרכם כסל למו. ואין ביניהם יהודים, כי אם באים ביניהם בעלי אומנות וצבעים ויושבים ביניהם באומנות ובסחורה וחוזרים לבתיהם, והם אוהבים ליהודים, והם קלים על ההרים ועל הגבעות, ואין אדם יכול להלחם עמהם. ומשם חצי יום לצַרְפַּתָה[21] אשר לצידון.

ומשם חצי יום לצור החדשה, והיא עיר טובה מאד וגמל שלה בתוך העיר, ובלילה ישליכו בעלי המס שלשלת של ברזל בין מגדל ומגדל ולא יוכל אדם לצאת לא באניה ולא בשום דבר לגנוב דבר־מה מן הספינות בלילה. ולא נמצא כגמל ההוא בכל הארץ. והיא עיר יפה, ובתוכה כמו ת"ק[22] יהודים, וביניהם חכמים בתלמוד, ובראשם ר' אפרים מצר דין, ור' מאיר

18 אין הזיהוי נכון, כי בארות היא מצפון לירושלים, כפור לראמאללה.
19 ובנוסחאות אחרות: דוגייאין, דוגיזיאין, דורזיאין, והכוונה לדרוזים.
20 paganos עובדי אלילים. 21 Sarepta הנקראת כיום צרפנד, והיא מדרום לצידון. 22 חמש מאות.

מקרקשונה ור׳ אברהם ראש הקהל. ויש להם שם ספינות ליהודים בים. ושם יהודים אומני זכוכית הטוב, הנקרא זכוכית צור החשוב בכל הארצות. ושם ימצא האסוכר[23] הטוב, כי שם זורעין אותו, ובאין מכל הארצות לקנותו. ועולה אדם בחומת צור החדשה ורואה צור הקדומה אשר כסה אותה הים רחוקה מן החדשה כזריקת אבן. ואם ירצה אדם לבוא באני בים רואה המגדלים והשוקים והחוצות והאנמונים בקרקע הים. והיא עיר צור החדשה עיר סחורה באים אליה מכל מקום.

ומשם יום אחד לאקרי[24] היא עכו, אשר היתה בגבול אשר. והיא תחלת ארץ־ישראל, והיא יושבת על הים הגדול, ושם הנמל הגדול לכל התועים[25] ההולכים לירושלם בספינות, ויורד לפניה הנהר הנקרא נחל קדומים,[26] ושם כמו מאתים יהודים, ובראשם ר׳ צדוק ור׳ יפת ור׳ יונה.

ומשם שלשה פרסאות לכיפש[27] היא החפר על שפת הים ומצד אחר הר הכרמל עליה, ובתחתית ההר שם מקברי ישראל רבים, ושם בהר מערת אליהו ע״ה. ועשו שם בני אדום[28] במה וקראו אותה שאן אליש.[29] ובראש ההר נכר מקום המזבח ההרוס שריפא אליהו בימי אחאב,[30] והוא מקום המזבח העגול כמו ארבע אמות הנשאר, ובתחתית ההר יורד נחל קישון בצדו. ומשם ארבע פרסאות לכפר נאום, והוא כפר דנחום והוא מעון, מקום נבל הכרמלי.[31]

ומשם ששה פרסאות לשיזריאה[32] הוא גת אשר לפלשתים, ושם כמו מאתים יהודים ומאתים כותיים, והם היהודים השומרונים, הנקראים שמרנתנוש,[33] והיא עיר יפה וטובה על הים מבנין קיסר המלך וקרא שמה קיסריה. ומשם חצי יום

azucar 23 סוכר. Acre 24. 25 כינוי של גנאי לעולי־הרגל הנוצריים. Cayphas 27 נחל קדומים הוא כינוי לנחל קישון שמקומו ליד חיפה. San Elias 28 חיפה, והזיהוי עם גת החפר אינו נכון. 29 הנוצרים. Capharnaum 31 ונקרא היום אליהו הקדוש. 30 עיין מלכים א׳ י״ח ל׳. „תל־כניסה", ואין להחליפו בכפר נחום שעל שפת ים כנרת; הזיהוי עם מעון אינו נכון. Cacsarea 32 קיסרין, בין חיפה לעתלית; הזיהוי עם גת אינו נכון. Samartanos 33

לקאקו[34] והיא קעילה ואין בה יהודים. ומשם חצי יום לשַׁנְגִ׳וְרְגִ׳וֹ,[35] והיא לוד, ושם יהודי אחד צַבָּע. ומשם יום אחד לשַׁבַּשְׁתָּ[36] היא שמרון, ושם ניכר ארמון אחאב בן עמרי חרב. והיא היתה עיר בצורה בהר מאד, ובה מעינות, והיא ארץ נחלי מים וגנות ופרדסים וכרמים וזיתים, ואין שם יהודים.

ומשם שני פרסאות לנַפָּלִישׁ[37] היא שכם בהר אפרים, ואין שם יהודים, והיא יושבת בעמק בין הר גריזים והר עיבל, ובה כמו אלף כותיים, שומרים תורת משה ע״ה לבדה, וקוראין להן שַׁמַרְתַּנוּש. ויש להן כהנים מזרע, וקוראין להם „ארונים״, ואין מתחתנים עם הכותיים אלא כהנים עם כהנים, שלא יתערבו עמהם, אבל הם כהני תורתם, ועושים זבח ומעלים עולה בכנסת שלהם בהר גריזים כמו שכתוב בתורתם: ונתת את הברכה על הר גריזים, והם אומרים כי הוא בית המקום ב״ה,[38] ומעלים עולה ביום פסח ובימים טובים על המזבח אשר בנו בהר גריזים, כמו שכתוב בתורתם... תקימו על הר גריזים מן האבנים שהקים יהושע ובני ישראל בירדן, והם אומרים כי הם משבט אפרים. וביניהם קבר יוסף בן יעקב אבינו ע״ה, שנאמר ואת עצמות וגו׳[39] קברו בשכם. ואין להן שלש אותיות ה״א וחי״ת ועי״ן. ה״א מן אברהם שאין להן הוד, חי״ת מיצחק שאין להן חסד, עי״ן מיעקב שאין להן ענוה. ובמקום אלו האותיות משימין אל״ף, ובזה הדבר נכרים שאינם מזרע ישראל, כי הם יודעים תורת משה חוץ מאלו הג׳ אותיות. ושומרים עצמם מטמאת מת ועצם אדם וחלל קבר. והבגדים שלובשים בעוד יום מסירים מעליהם בשעה שילכו לבית כניסתם, ורוחצין גופן במים ולובשין בגדים אחרים, וכך מנהגם כל הימים. ובהר גריזים יש בו מעינות וגנות ופרדסים, והר עיבל יבש באבנים ובסלעים, וביניהם בעמק העיר שכם. ומשם ארבע פרסאות ל ה ר ה ג ל ב ע

34 Caco היא קאקון, כפר בשרון הצפוני, וביתי הנוסע מבצר צלבני; הזיהוי עם קעילה אינו נכון. 35 San Jorge ניאורגו הקדוש, ונקראה כך על שם קברו הנמצא שם לפי המסורת הנוצרית. 36 Sabaste וכיום: סבסטיה. 37 Naples ביתי הצלבנים. 38 ברוך הוא, כלומר בית ה׳. 39 ואת עצמות יוסף אשר העלו בני ישראל ממצרים (יהושע כ״ד ל״ב).

וקוראים לו אדום[40] מוֹנֵט לבומי", והיא ארץ יבשה מאד.[41] ומשם חמשה [פרסאות ל...] לית, והיא כפר ואין בה יהודים ומשם שתי פרסאות לעמק אילון וקוראים לו אדום „בַּל דְּלוּנָא",[42] ומשם פרסה אחת לְמַהוֹר מָרְיָא לַגְרַנְד,[43] היא גבעון הגדול ואין בה יהודים.

ומשם שלש פרסאות לירושלם, היא עיר קטנה ובצורה תחת שלש חומות ואנשים בה הרבה. וקוראים להם הישמעאלים יעקוביין[44] וארמים[45] ויונים וגורגיים[46] ופרנקוש[47] ומכל לשונות הגוים, ויש שם בית הצביעות שקונין אותו היהודים בכל שנה מן המלך, שלא יעשה שום אדם צביעה בירושלים כי אם היהודים לבדם, והם כמו מאתים[48] יהודים דרים תחת מגדל דוד בפאת המדינה.[49] ובחומה שבמגדל דוד הבנין הראשון של יסוד, כמו עשר אמות, מבנין הקדמונים שבנו אבותינו, והשאר מבנין הישמעאלים. ואין בכל העיר מקום חזק יותר ממגדל דוד, ושם שני בתים אחד לאשפיטאל,[50] ויוצאים ממנו ארבע מאות פרשים, ושם ינוחו כל החולים הבאים שם ונותנין להם כל ספוקם בחייהם ובמותם. והבית השני קוראין אותו „טֶמְפּוֹלִי שַׁלְמוֹן[51] הוא הארמון שעשה שלמה מלך ישראל ע"ה, ושם חונים הפרשים, ויוצאים מהם שלש מאות פרשים בכל יום למלחמה חוץ מן הפרשים הבאים מארץ פְּרַנְקוֹש ומארץ אדום ונודרין על עצמן שיעבדו ימים או שנים עד מלאת נדרם. ושם הבמה הגדולה

40 הנוצרים. 41 אולי הכוונה להר מעל לכפר אל-לבאן שהיה ידוע בימי הצלבנים בשם Lubanum. 42 היינו „עמק הירח". בימי הביניים זיהו את אילון עם חרבת אל-עליה, צפונית-מזרחית לבית אל. 43 מהומריה לגרנד (הגדולה), כיום אל-בירה ליד ראמאללה, ונזכרת ע"י הנוסע גם להלן. 44 כת נוצרית סורית. 45 הכוונה לארמניים. 46 גיאורגים או גורג'ים מקוקז. 47 אירופיים. 48 ובכתב-יד אחר: ד', היינו ארבעה. ונראה שהוא הנכון, שאילו היו אז בירושלים מאתים יהודים היה הנוסע מזכיר את ראשיהם, כפי שהוא נוהג בקהלות חשובות אחרות, ונכונה נתחלף לו למעתיק ד' בר' ואחריכך בא מעתיק אחר וכתב בפירוש: מאתים. 49 בקצה העיר. 50 Hospital מושב אבירי כט. ג'והן (יוחנן הקדוש). 51 Templum Salomonis מקדש שלמה, מושב האבירים המכונים טמפלרים (שומרי המקדש).

שקורין אותה „שְׁפּוּלְקְרִי״.[52] ושם נקבר אותו האיש שהולכים כל התועים[53] אליו.

ויש בירושלם ארבעה שערים: שער אברם,[54] ושער דוד[55] ושער ציון[56] ושער ג׳ושפט,[57] הוא שער יהושפט לפני בית המקדש, שהיה בימי קדם. ושם טִינְפּוֹלִי דוֹמִינִי,[58] והוא היה מקום המקדש ובנה עליו עומר בן אל כַּטָּאב[59] כפה גדולה ויפה עד מאד ואין מכניסין שם הגוים שום צלם ולא שום תמונה אלא שבאים שם להתפלל. ולפני אותו מקום כותל מערבי, והוא אחד מן הכתלים שהיו בקדש הקדשים,[60] וקוראים אותו „שער הרחמים״, ולשם באים כל היהודים להתפלל לפני הכותל בעזרה. ושם בירושלם בבית אשר היה לשלמה[61] ארות סוסים, אשר בנה בנין חזק מאד מאבנים גדולות, לא נראה כבנין ההוא בכל הארץ. ושם נראה עד היום הברכה[62] שהיו הכהנים שוחטים את זבחיהם. והבאים שם מיהודה כותבין שמם על הכותל. ויוצא אדם משער יהושפט אל עמק יהושפט והרא מדבר העמים. ושם מצבת יד אבשלום וקבר עוזיהו המלך[63] ושם מעיין גדול, מי השילוח בנחל קדרון, ועל המעיין בנין גדול מימי אבותינו,[64] ולא ימָצא שם אלא מים מעטים. ואנשי ירושלם רובם שותים ממי המטר, שיש להם גבים[65] בבתיהם. ועולים מעמק יהושפט אל הר הזיתים, כי אין בין ירושלם והר הזיתים אלא העמק בלבד. ומהר הזיתים רואים ים סדום — ומים סדום לנציב מלח שהיתה אשת לוט שתי פרסאות, והצאן לוחכות ממנה ואחר כך חוזרת וצומחת כבראשונה — וכל ארץ הככר ונחל השטים עד הר נבו. ולפני ירושלם הר ציון, ואין בנין בהר

52 sepulcro (קבר). 53 כינוי של נגאי לעולי־הרגל הנוצריים. 54 נראה שצריך לגרוס: שער אפרים, וכך קראו אז לשער שכם. 55 כך קראו אז לשער יפו. 56 הנקרא כך גם בימינו. 57 כך קראו אז לשער האריות. 58 Templum Domini (מקדש ה׳). 59 עמר ו׳ אל־כ׳מאב (בשנות 634—649). ובאמת נבנה בנין כבת הסלע ע״י הכ׳ליף עבד אל מלך בשנות 658—691. 60 ובאמת חומת חצר הר־הבית. 61 היינו מסגד אל־אקצא, שנקרא בפי הצלבנים Templum Salomonis. 62 ברכת אבראין, על יד שער האריות. 63 באמת קברי הכהנים לבית חויר. 64 הכוונה, כנראה, לחורבות כנסית השלוח, והיא מהמאה החמישית לספירת הנוצרים. 65 בורות.

ציון כי אם במה אחת לערלים,[66] ולפני ירושלם כמו ג׳ מילין בית קברי ישראל שהיו קוברים מתיהם במערות בימים ההם. ועל כל קבר וקבר יש בו תאריך, אבל בני אדום[67] הורסים מן הקברים ובונים מהם בתיהם מן האבנים. והם מגיעות לגבול בנימן בצלצח.

וסביב ירושלם הרים גדולים, ובהר ציון קברי בית דוד וקברי המלכים אשר קמו אחריו. ואין המקום ידוע, אלא מהיום ט״ו שנה נפל כותל אחד מן הבמה אשר בהר ציון, ואמר הפטריארקא[68] לממונה שלו: קח את האבנים מחומות הקדמינים ובנה ממנו הבמה, והוא עשה כן ושכר פועלים בשכר ידוע, וכן היו עשרים אנשים, והיו מוציאין את האבנים מיסוד חומת ציון. ובין האנשים ההם היו שני אנשים אהובים בעלי ברית, ויום אחד עשה האחד משתה לחברו ואחר אכילתם באו אל המלאכה, ואמר להם הממונה עליהם: מדוע אחרתם היום לבוא? ענו ואמרו: מה יש לך, בשעה שילכו חברינו לסעוד, אנחנו נעשה מלאכתנו. הגיע זמן הסעודה והלכו חבריהם לסעוד והם היו מוציאין את האבנים והקימו אבן ומצאו שם פי מערה. אמר אחד לחברו: נכנס ונראה, אם יש שם ממון. והלכו במבוא המערה עד שהגיעו אצל ארמון אחד גדול בנוי על עמודי שיש מצופה בכסף ובזהב, ולפניו שלחן זהב ושרביט ועטרת, והוא קבר דוד המלך, ולשמאלו קבר שלמה המלך כמו כן, וכל קברי כל המלכים הקבורים שם ממלכי יהודה. ושם ארגזות סגורות שאין אדם יודע מה שבהם. ורצו אלו שני האנשים ליכנס בארמון, והנה רוח סערה יוצא מפי המערה והכה אותם ונפלו לארץ כמתים ושכבו עד הערב. והנה רוח אחד בא צועק בקול רם והוא כקול אדם: קומו צאו מן המקום הזה. ויצאו משם מבוהלים ודחופים והלכו אל הפטריארקא והגידו לו הדברים האלה. ושלח הפטריארקא להביא לפניו ר׳ אברהם החסיד הפרוש אל־קוסטנטיני,[69] שהיה מאבלי ירושלם, וספר לו אלה הדברים כולם על פי שני האנשים שבאו משם. וענה לו ר׳

66 הכוונה לכנסית Coenaculum במקום שמראים המוסלמים את קבר דוד. 67 הנוצרים. 68 פטריארך. 69 איש קושטא.

אברהם ואמר לו: זה קברי בית דוד למלכי יהודה הם, ולמחרת נכנס אני ואתה ואלו האנשים ונראה מה יש שם. ולמחר שלחו בשביל שני האנשים ומצאו אותם כל אחד ואחד מושכב על מטתו ופחדו ואמרו: לא נכנס אנחנו שם, כי אין חפץ האל להראות אותו לאדם. וצוה הפטריארקא לסתום אותו מקום ולהעלימו מבני אדם עד היום הזה. ור' אברהם זה ספר לי הדברים האלו.

ומשם שתי פרסאות לבית לחם יהודה הנקרא לאדום בטליאם.[70] וקרוב לבית לחם כחצי מיל קבורת רחל על אם הדרך. והמצבה עשויה מאחת עשרה אבנים למנין בני יעקב, ועליה כפה בנויה על ארבעה עמודים. וכל היהודים העוברים חותמים שמם על אבני המצבה. ובבית לחם שנים יהודים צבעים. והיא ארץ נחלי מים, ובה בארות ומעינות.

ומשם שש פרסאות לש' אַבְרָם דְּבְרוֹן,[72] היא חברון. אבל מדינת[73] חברון היתה בהר, והיא חֲרֵיבה היום. ובעמק בשדה המכפלה שם העיר היום. ושם הבמה הגדולה שקורין ש' אברם, והיא היתה כנסת היהודים בימי ישמעאלים. ועשר הגוים שם ששה קברים על שם אברהם ושרה, יצחק ורבקה יעקב ולאה, ואומרים לתועים[74] שהם קברי האבות ונותנין שם ממון. אבל אם יבוא יהודי שם שיתן שכר לשוער של מערה ופתח לו פתח ברזל שהוא עשוי מבנין אבותינו וירד אדם למטה במדרגות ונר דלוק בידו וירד למטה במערה אחת ואין שם כלום, וכן השניה, עד שיבוא אל השלישית והנה שם ששה קברים, קבר אברהם ויצחק ויעקב ושרה ורבקה ולאה זה כנגד זה ועל קבריהם חתומים אותיות חקוקות באבנים. על קבר אברהם חקוק „זה קבר אברהם", ושל יצחק „זה קבר יצחק בן אברהם אבינו", ושל יעקב „זה קבר יעקב בן יצחק בן אברהם אבינו", ועל האחרים „זה קבר שרה" ו„זה קבר רבקה" ו„זה קבר לאה". ובמערה מדליקין שם עששית אחת בכל יום

70 Bethlehem. 71 בנימין לא הובא במנין, כי היה תינוק בן יומו במות אמו רחל. 72 San Abram d'Hebron אברהם הקדוש של חברון. 73 העיר. 74 לעולי־הרגל הנוצרים.

ויום ובכל לילה ולילה על הקברים. ושם חביות הרבה מלאות עצמות מישראל, שהיו מביאים שם מתיהם בימי ישראל, כל אחד ואחד עצמות אבותיו, ומניחין אותם שם עד היום הזה. וחוצה בקצה שדה המכפלה ביתו של אברהם ומעיין לפני הבית. ואין מניחין שם לעשות בית מפני כבוד אברהם אבינו.

ומשם חמש פרסאות לבית גברין,[75] היא מרשה[76] ואין שם אלא שלשה יהודים. ומשם ה' פרסאות לטורון דלושגבלירש,[77] ואין שם יהודים. ומשם שלש פרסאות לש' שמואל דשילה,[78] היא שילה הקרובה לירושלם שתי פרסאות, וכשלקחו בני אדום את רמלה, היא הרמה,[79] מיד בני הישמעאלים, מצאו את קברו של שמואל הרמתי אצל כנסת היהודים והוציאוהו בני אדום והוליכוהו לשילה ובנו עליו במה גדולה וקראו אותו ש' שמואל דשילה עד היום הזה.

ומשם שלש פרסאות למהומריאה לפטיטה,[80] היא גבעת שאול, ואין שם יהודים, והיא גבעת בנימין. ומשם שלש פרסאות לבית נאובי,[81] היא נוב עיר הכהנים, ובאמצע הדרך שני הסלעים של יהונתן, שם האחד בוצץ ושם האחד סנה,[82] ושם שני יהודים צבעים. ומשם לרמש[83] שלש פרסאות, והיא רמה, ושם מבנין החומות מימי אבותינו. כי כך מצאו כתוב על האבנים, ושם כמו שלש מאות יהודים, והיא היתה[84] עיר גדולה מאד ושם בית הקברות גדול לישראל מהלך שני מילין.[85]

ומשם חמש פרסאות לג'פו,[86] היא יפו, אשר על הים, ושם יהודי אחד צבע. ומשם חמש פרסאות לאיבלין[87] היא יבנה,

75 נקרא בימי הצלבנים Beth Gibelin ואולי היה כתוב גם בסקור: גבלין. 76 מקום מולדתו של מיכה הנביא. 77 Toron de los Caballeros, כיום: א־לטרון. 78 San Samuel di Siloh (שמואל הקדוש של שילה), והכוונה ל„נבי סמוי־ל" הסמוכה לירושלים. 79 הצלבנים סברו בטעות שרמלה, שנוסדה קרוב לשנת 700 ע"י הערבים, היא רמתים. 80 Mahomeria la petita, כיום הכפר אל־קביבה. 81 כיום הכפר בית נובה, והזיהוי עם נוב אינו נכון. 82 הנזכרים בשמואל א', י"ד ד'. 83 Rames היא רמלה. 84 בתקופת השלטון הערבי שקדמה לכיבוש הצלבנים. 85 מהלך כך מחציר. 86 Japhe. 87 Ybelin.

מקום המדרש, ואין בה יהודים. עד הנה גבול מצרים.[88] ומשם חמש פרסאות לפלמיד,[89] היא אשדוד אשר לפלשתים, החרבה ואין בה יהודים.

ומשם שתי פרסאות לאשקלונה[90] היא אשקלון החדשה, שבנה עזרא הכהן על שפת הים, והיו קורין אותה בתחלה בני ברק,[91] והיא רחוקה מאשקלון הקדומה החרבה ארבע פרסאות, והיא גדולה ויפה, ובאים אליה בסחורה מכל המקומות, כי היא יושבת בקצה גבול מצרים. ובה כמו מאתים יהודים רבנים.[92] ובראשם ר' צמח ור' אהרן ור' שלמה. ושם כמו ארבעים קראין, ושם כותים[93] כמו שלש מאות. ושם בתוך העיר בור שקורין לו „בִּיר אַבְרָהָם" אשר חפר בימי פלשתים.

ומשם מהלך יום לשַׁנג'ורש[94] היא לוד. ומשם מהלך יום וחצי לזרין[95] היא יזרעאל. ושם מעין אחד גדול, ובה יהודי אחד צַבָּע. ומשם שלש פרסאות לשְׁפוֹרְיָה[96] והיא צִיפּוֹרִי, ושם קברו של רבנו הקדוש ורבן גמליאל ור' חייא שעלה מבבל ויונה בן אמתי, והם קבורים בהר. ושם יש קברי ישראל הרבה.

ומשם חמש פרסאות לטַבַּרִיאָה[97] היא טבריא היושבת על הירדן הנקרא ים כנרת, ושם נופל הירדן בעמק בין שני הרים וממלא אותו וקוראין איתו ים כנרת, שהוא נהר גדול ורחב ידים רוחב כים.[98] ויושב הירדן בין שני ההרים ושופך אל ארץ הככר, הוא המקום הנקרא אשדות הפסגה, ויוצא ונופל בים סדום שהוא ים המלח. ובטבריה כמו חמשים יהודים, ובראשם ר' אברהם החוזה ור' מוכתר ור' יצחק. ושם מים חמים נובעים מתחת הקרקע וקוראין להם „חמי טבריה". ושם כנסת כלב בן יפונה בקרוב. ושם מקום קברי ישראל, ושם קברו של ר' יוחנן בן זכאי ור' יהודה הלוי,[99] הכל בגליל התחתון. ומשם שני

88 בזמנו של הנוסע היה הגבול המצרי ליד עזה. 89 כאן שיבוש המעתיק, כי בימי הצלבנים נקראה אשדוד בשם Azot. 90 Escalone. 91 נוסח אחר: בני ברה. בני ברק היא מסורת ליפו. 92 בלומר, בלתי־קראים. 93 שומרונים. 94 San Jorge (ניאורניום הקדוש). 95 זרעין. 96 Sephorie. 97 Thabarie. 98 רצונו להסביר כאן שים כנרת אינו ים ממש, אלא מקוהימים שהוא חלק מהירדן. 99 נוסח אחר: ר' יהונתן בן לוי.

ימים לתיימין היא תמנתה וקבור שם שמעון הצדיק והרבה מישראל. ומשם שלש פרסאות למרון היא מרון,[100] ושם מערה אחת בקרוב ושם קברי הלל ושמאי, ושם עשרים קברים מתלמידים וקבר ר' בנימין בר יפת ור' יהודה בן בתירה. ומשם שני פרסאות לעלמה,[101] ושם כמו חמשים יהודים, ובית הקברות גדול לישראל. ושם קבר ר' אלעזר בן ערך ור' אלעזר בן עזריה וחוני המעגל ור"ש ב"ג[102] ור' יוסי הגלילי. ומשם חצי יום לקדס[103] היא קדש נפתלי על שפת הירדן, ושם קבר ברק בן אבינעם, ואין בה יהודים.

ומשם יום אחד לבניאס, היא דן, ושם מערה אחת ומשם יוצא הירדן עד דרך ג' מילין ומתחבר אליו ארנון היורד מגבול מואב,[104] ולפני המערה ניכר מקום המזבח של פסל מיכה[105] שהיו עובדים בני דן בימים ההם, ושם מקום המזבח של ירבעם שהיה שם עגל הזהב. עד הנה גבול ארץ־ישראל מצד הים האחרון.

ומשם שני ימים עד דמשק העיר הגדולה, היא תחלת ממשלת נור אל דין מלך תוגרמים הנקראים תורכוש,[106] והיא עיר יפה גדולה ומוקפת חומה, והיא ארץ גנות ופרדסים מהלך ט"ו מילין מכל צד, ולא נראה מדינת פרות כמוה בכל הארץ. ויורדים אליה מהר חרמון אמנה ופרפר, כי היא יושבת תחת הר חרמון. אמנה יורד בתוך העיר והולכים המים על ידי גשרים אל כל בתי הגדולים ובחוצות ובשוקים. ופרפר הולך בין הגנות והפרדסים שלהם. והיא ארץ סחורה לכל הארצות, ושם כנסת ישמעאלים הנקרא ג'אמע דמשק,[107] ואין כבנין ההוא בכל הארץ. ואומרים כי היא היתה ארמנות בן הדד.[108] ושם עשו במלאכת החרטומים כותל של זכוכית ועשו בו חורים חורים

100 מירון. 101 כפר מצפון־מזרח לנוש־חלב. 102 רבי שמעון בן גמליאל. 103 Cadis והיא באמת בהר ולא על שפת הירדן. 104 בתקופת הצלבנים ראו את עמון ומואב בצפון, והכוונה לאחד הנחלים הנופלים לירדן. 105 בבניאס היה מקדש לפאן אליל המעיינות. 106 Turcos תורכים. 107 הכוונה למסגד בני אמיה. 108 מלך ארם בימי אחאב. (עיין מלכים א', פרק כ').

כמנין ימות השנה. ויכנס השמש בכל אחד ואחד מהם יומו, ויורד בו על י"ב מדרגות כנגד שעות היום. ובין הארמון בתים בנוים בזהב ובזכוכית, וכשבני אדם הולכים סביב הכותל, רואין כל אחד ואחד לחברו בין מבפנים בין מבחוץ והכותל ביניהם. ושם עמודים מצופים בזהב ובכסף ועמודי שיש ככל מיני צבעים. ובתוך החצר ראש אחד של ענק מצופה זהב וכסף ועשו אותו כמו מזרק. ושפתות מזהב ומכסף והוא גדול כמו גיגית אחת, ויכולין ליכנס בתוכה לרחוץ כמו שלשה אנשים. ושם תלו בתוך הארמון צלע אחד מאותו ענק, ארכו תשע זרתות ורחבו שתי זרתות, ואומרים שהוא היה מלך ענק מן הענקים הקדמונים והיה שמו אַבְרַמְז המלך שכך מצאו חקוק באבן אחת על קברו, ובה כתוב שמלך בכל העולם. ויש בה כמו שלשת אלפים יהודים, וביניהם תלמידי חכמים ועשירים. ושם ראש הישיבה של ארץ־ישראל,[109] ושמו ר' עזריה, ואחיד שר שלום אב בית דין, ור' יוסף החמשי בישיבה.[110] ור' מצליח ראש הסַדֶר הדרשן, ור' מאיר פאר החברים ור' יוסף בן אל פלאת יסוד הישיבה, ור' הימן הפרנס ור' צדקיה הרופא. ושם מן הקראים כמו מאה, ומן הכותיים[111] כמו ת', וביניהם שלום ואין מתחתנים אלו עם אלו.

ומשם מהלך יום אחד לגלעיד, היא ג ל ע ד,[112] ושם מישראל כמו ששים, ובראשם ר' צדוק ור' יצחק ור' שלמה. והיא ארץ רחבת ידים ונחלי מים וגנות ופרדסים. ומשם חצי יום לסַלְכַת[113] היא ס ל כ ה.

ומשם חצי יום[114] ל ב ע ל בֶּ ך והיא בַּ עֲ ל ו ת בבקעת הלבנון אשר בנה שלמה לבת פרעה, ובנין הארמון מאבנים גדולים,[115] ארך האבן עשרים זרתות ורחבו י"ב זרתות. ואין בין אבן ואבן

109 בשנת 1071 אחרי כבוש ירושלים ע"י הסלג'וקים עברה הישיבה המרכזית של א"י, ישיבת גאון יעקב, מירושלים לצור, ומשם לדמשק.
110 החמישי במעלה בתוך הישיבה. 111 השומרונים. 112 קשה לדעת לאיזה מקום מתכוון; העיר ענ'לון נבנתה אחרי־כך. 113 Salkhat.
114 המרחק רב יותר. 115 בבעל כך חרבות יפות של מקדש אל השמש מתקופת שלטון רומא, מהמאה השניה והשלישית לספירת הנוצרים.

כלום, ואומרים שלא היה בנין זה אלא על ידי אשמדאי. ובראש המדינה מעין גדול יוצא והולך באמצע המדינה כמו נהר גדול ועליו רחים וגנות ופרדסים בתוך המדינה.

וגם תדמור[116] במדבר, אשר בנה שלמה, כמו בנין זה מאבנים גדולות. והעיר תדמור מוקפת חומה והיא במדבר רחוקה מן הישוב ומבעלות הנזכרת ד' ימים. ובתדמור כמו אלפים יהודים גבורי מלחמה ונלחמים עם בני אדום ועם ערב שהם תחת ממשלת נור אל דין המלך ועוזרים לשכניהם הישמעאלים. ובראשם ר' יצחק היווני ור' נתן ור' עוזיאל.

ומבעלבך לקַרְיַתַין[117] היא קריתים מהלך חצי יום, ואין בה יהודים אלא אחד צַבָּע. ומשם מהלך חצי יום לחמצן[118] היא עיר הצמרי,[119] ובה כמו עשרים יהודים.

ומשם דרך יום לחמה היא חמת יושבת על נהר יבק[120] תחת הר הלבנון. ובימים ההם היה רעש גדול בעיר ומתו ביום אחד כ"ה אלף בני אדם, וגם מן היהודים כמו מאתים, ולא נשארו בה כי אם שבעים איש, ובראשם ר' עלי הכהן ואל שיך אַבּוּ גָאלֵב ומכתָאר. ומשם חצי יום לשַיזָאר[121] היא חצור. ושם שלש פרסאות לדימין.[122]

ומשם שני ימים לחַלֶב היא ארם צובא, והיא עיר המלכות של נור אל דין. ובתוך העיר ארמונו מוקף חומה גדולה, והיא גדולה מאד, ואין בה מעין ולא נהר, אלא מימי המטר הם שותים, וכל אחד מהם יש לו גוב[123] בביתו. ובה כמו חמשת אלפים יהודים ובראשם ר' משה אלקוסטנטיני ור' שת. — — —

116 Palmyra. 117 Karyatain והמרחק רב מזה. 118 חמץ.
119 הנזכרת בבראשית י' י"ח. 120 הכוונה לנהר אורונטס. 121 Sheyzar.
חזיהוי אינו נכון. 122 Latmin. 123 בור.

ב

מסעות ר' פתחיה מרגנשבורג בסוריה ובארץ־ישראל

(בשנת 1180 לערך)

ר' פתחיה בן ר' יעקב הלבן היה אחיו של ר' יצחק הלבן מפראג, מבעלי התוספות, ותלמידו של רבנו יעקב תם, ואחיו של ר' בחמן מרגנסבורג (Regensburg). הוא ישב, כנראה, ישיבת־קבע ברגנסבורג, אבל היו לו קשרים עם פראג. הוא היה איש עשיר. יצא מעירו, מרגנסבורג, בשנת 1175 לערך, והלך לפראג, ומשם התחיל את מסעותיו. מפראג הלך דרך פולין ורוסיה הדרומית לקרים, ומשם לטרסריה, כזריה, ארמניה, כורדיסטאן, בבל, סוריה וארץ־ישראל.

בדרכו רשם לו בפנקס את מאורעותיו („וכל חידושים... שראה ושמע כתב לזכרון"), אבל, כנראה, לא היה ספרא רבא ודבריו, כפי שנכתבו על ידו, לא היו ראויים להתפרסם בקהל. הדברים הכלולים בספר־מסעותיו שלפנינו נכתבו מפיו ע"י אחרים. אין הוא מדבר בגוף ראשון, אלא תמיד מספר הכותב בשמו של הנוסע: כך וכך סיפר ר' פתחיה, כך ראה וכך הוגד לו וכו'. הכותב מודיע על כך בפירוש בראש דבריו: „אלה הדברים אשר סיפר הרב רבי פתחיה שסבב כל הארצות ושב וסיפר מה שראה ושמע..." מי היה כותב זה קשה לדעת. כנראה, נכתב הספר ע"י כמה אנשים, ששמעו את סיפוריו של ר' פתחיה ורשמום. אחד מהם היה ר' יהודה החסיד מרגנשבורג, כי בגוסח שהגיע לידינו מסופר, שר' פתחיה שאל בנינוה את ר' שלמה החזקי־בכוכבים מתי יבוא משיח, והלה השיב לו תשובה. „אבל ר' יהודה חסיד לא רצה לכתוב, פן יחשדוהו שהוא מאמין בדברי ר' שלמה". אולם גם הנוסח שהגיע לידינו נכתב ברגנשבורג ולא בפראג, כי מסופר בו שר' פתחיה קיבל בבבל כתב מאת הגאון שמואל בן עלי, שבו רשם לו את שמות האמוראים הקבורים בבבל, אבל הנוסע שכח את הכתב בבוהימיה.

הכותב לא רשם כל מה שסיפר ר' פתחיה, אלא את תמצית דבריו

בלבד, או מה שנראה לו עיקר, וגם על כך מסר הודעה מפורשת. „וכל הערים הגיד [הנוסע] שמם וכמה ימים הלך מזו לזו, ואין צריך לכותבו". מובן שדבר זה עושה את ה„סיבוב" של ר' פתחיה לסיפור מקוטע.

על מסעו עד קרים לא נאמר כלום בספר־מסעותיו, על קרים וטרטריה הוא מספר מעט, ועיקר סיפורו מוקדש למסעותיו בבבל, סוריה וארץ־ישראל, והוא מאריך ביותר בבבל. מזה רצו להסיק שמטרת נסיעתו היתה בבל ושהוא היה מעין שליח של קהלות ישראל לבקש בבבל מקום ומקלט לאחיו הנרדפים באירופה. השערה זו אין לה על מה לסמוך. מתוך סיפור־מסעותיו של ר' פתחיה מתקבל הרושם, שהוא היה בעל־בית עשיר שעיקר כוונתו היתה לעלות לרגל לארץ־ישראל ולהשתטח על קברי צדיקים. ומאחר שיצא לדרך רחוקה כל־כך והיה על גבול בבל, נכנס גם לבבל, ובעיקר כדי להשתטח על קברי הנביאים שבבבל. כשביקש כתב־המלצה מאת הגאון שבבבל, רשם הגאון בהמלצתו ש„בכל מקום שיבוא שיתיירו אותו ויראו לו מקום קבורת תלמידי חכמים והצדיקים". אולם הוא מצא בבבל יותר מקברי צדיקים: ישוב יהודי גדול בעל חיים רוחניים עֲרים, עם ראש־גולה תקיף וגאון מכובד שיכול להשליט בכוח את הוראותיו. ומובן, שכוח אוטונומי זה בצרוף לימוד התורה בישיבה גדולה עשו על הנוסע האשכנזי רושם אדיר, והוא סיפר על כל זה בפרוטרוט, ובספרו על הגאון הוא מדגיש מלבד גדולתו בתורה גם את תקפו המדיני והתנהגותו בנמוסי־מלכות: „ומי שלא יעשה במהרה הצווי יכהו, ויראים ממנו... ולבוש בגדי זהב וצבעונין כמלך ופלטין שלו ביריעות של מלת כמלך".

בניגוד לבבל מצא הנוסע בארץ־ישראל רק ישוב דל ומדוכא. הימים — אחרית ימי שלטון הצלבנים, שהשמידו בשנת 1099 את הישוב היהודי בירושלים, ושארית הפליטה עברה לסוריה. ובעבור הנוסע לספר על הישובים בארץ הוא אומר בדרך כלל: „וגם בארץ־ישראל יש קהילות אלא שאין מהם אלא כמאה או כמאתיים או כג' מאות" (בניגוד לקהלות בבל וסוריה). לצערנו, לא סיפר הנוסע, או לא רשם הכותב מפיו, פרטים על הישוב היהודי בארץ. הנוסע בא לארץ מדמשק, והישוב הראשון שהוא מזכיר היא טבריה. הוא מזכיר גם ישוב יהודי בעכו.

בירושלים לא מצא אלא יהודי אחד, ר' אברהם הצבע, הוא ר' אברהם הפרוש החסיד, ר' אברהם אל־קונסטנטיני מאבֶלי ירושלים, שעליו מספר גם ר' בנימין, אלא שר' בנימין מספר על ארבעה יהודים בירושלים. הנוסע היה גם בגליל העליון וגם בחברון.

על דרכו בחזרה לא סיפר כלום, וכנראה הפליג בים ועבר דרך יון.

בניגוד לר' בנימין, שהתענין במצב המדיני, בישוב היהודי החי, במספר היהודים שבכל מקום, בפרנסתם ומשלח־יד, התענין ר' פתחיה בעיקר במקומות קדושים ובקברי צדיקים ובאגדות ושמועות עליהם. בספורי המסעות של שני הנוסעים שנסעו בסמיכות־זמן, בולט ביותר ההבדל בין תרבותו של היהודי הספרדי, הממזג בתוכו קודש וחול, שהיקף התענינותו רחב ולשונו צחה, ובין תרבותו של היהודי האשכנזי, שאין לבו אלא לעניני קודש, שהוא תמים עם אלוהיו ואינו מרבה בחקירות והוא מאזין לספורי נסים ונפלאות ולשונו מגומגמת. ואף־על־פי־כן משלימים ספורי ר' פתחיה במדה מרובה את תמונתו של ר' בנימין מטודילה, ושניהם מצטרפים לתיאור דמות הישוב היהודי בסוף תקופת הצלבנים.

מתוך דברי ר' פתחיה הובאו כאן הפרקים על מסעותיו בסוריה ובארץ־ישראל.

— — — ומשם [1] לחָלָב, הוא ארם צובא, ולמה קורין אותה חלב? כי בהר היו צאנו של אברהם אבינו, ומעלות יורדות מן ההר שמשם היה מושיט לעניים חלב.

והלך לדמשק, והיא עיר גדולה, ומלך של מצרים מושל עליה [2]. ושם כעשרת אלפים יהודים [3] ונשיא להם, וראש ישיבה ר' עזרא מלא תורה, כי סמכו רבי שמואל [4] ראש ישיבה מבבל. ודמשק ארץ טובה בתוך גנות ופרדסים וסילונות גבוהים שמהם מקלחים מים ובריכות גדולות מאוד. והמים טובים מאד, יכל מיני פירות מגדים לשם. ואומרים הישמעאלים: אם גן עדן

1 מחמת. 2 צלאח אדין, שהשתלט על העיר בנובמבר 1174. 3 ור' בנימין כותב: ויש בה כמו שלשת אלפים יהודים. ושמא התכוון ר' בנימין למשפחות ור' פתחיה לנפשות. 4 הגאון ר' שמואל בן עלי.

בארץ, אז דמשק גן עדן, ואם בשמים הוא, אז דמשק עימד כנגדו בארץ מלמטה. ומי שהולך לדמשק רואה הר שְׂעִיר[4] לצדדין והר חרמון והר הלבנון. ובארץ סיחון ועוג אין בו עשב וצמח, כמהפכת סדום ועמורה. וראָה קבר ארוך שמונים אמה, ואמרו שהוא קבר של שֵׁם בן נח, אבל היהודים לא אמרו זה. ולסוריא[5] כמהלך שני ימים. ועבר הירדן ממערבה כמו שאמרו ממערת פמייס[6].

ובא לטבירייא, ושם קהילה. וגם[7] בארץ ישראל יש קהילות, אלא שאין מהם אלא כמאה או כמאתיים או כג׳ מאות[8]. ובטבריא בית הכנסת שבנה יהושע בן נון. ובצפורי, רבינו הקדוש[9] קבור שם, וריח טוב יוצא מקברו, וכשרחוקים מיל מקברו מריחין הריח הטוב היוצא מקברו, וכל קברות ארץ ישראל בכוכין, ולא של בבל, לפי שבבבל מים מצויים ואינן יכולין לחפור מערות עמוקות. ומזרע של רבי יש בחור[10] ושמו ר׳ נהוראי, ויש לו בן ושמו ר׳ יהודה, על שם רבי יהודה הנשיא, ויש לו ספר הייחוס עד רבי. ורבי נהוראי רופא ומוכר בשמים בשוק, ובניו לפניו בחנותו ומכוסין[11] שלא יראוּ לכאן ולכאן, והוא תלמיד חכם וצדיק. וטברייא וציפורי וכל ערים שבמישור גליל התחתון[12] לפי שאינן בהרים.

וראָה אושא ושפרעם שהיה רבן גמליאל במקום סנהדרין[13]. ובעכו יש יהודים. ובעכו יש מעיין שנובע כל ששה ימים, ובשבת אפילו טיפה אחת אין בו[13]. ובגליל התחתון יש מערה ובפנים היא רחבה וגבוהה. מצד אחד מערה של שמאי ותלמידיו ומצד אחד הילל ותלמידיו ובאמצע המערה אבן שוקעת, אבן גדולה חלולה כמו כוס, ונכנס בבית קיבולה

4 השוה יהושע י״א י״ז. 5 כלומר, לדמשק, היינו מקבר שם לדמשק. 6 כלומר, עבר־הירדן המערבי מתחיל שם, ממקום שמתחיל הירדן. 7 כלומר, כי גם. 8 כנראה משפחות (של יהודים). 9 רבי יהודה הנשיא עורך המשנה, הנקרא גם „רבי״ סתם. 10 כלומר, בחור מעם, איש נכבד 11 ומכוסים מכוסים. 12 נקראים גליל התחתון. 13 כלומר, שבהן הושיב ר׳ גמליאל את הסנהדרין. *13 הכוונה, כנראה, למעין הידוע עין אל־בקר בעכו.

כארבעים סאה[14] ויותר. וכשבאין שם בני אדם הגונים יראו האבן מלאה מים יפים וירחץ ידיו ומתפלל ויבקש מה שירצה, ואין האבן חלולה מתחת, כי אין באין המים מן הקרקע אלא נעשה אם אדם הגון הוא, ואדם שאינו הגון לא יראה המים. ואם ישאבו מן האבן אלף כדי מים לא תהיה חסירה אלא מלאה כהוויתו. ואין המים נובעין.

והלך לגלילו העליון, והוא עומד בהרים.[15] ולשם[16] ניתאי הארבלי בארבל. והר געש גבוה מאד. ובהר געש קבור עובדיה הנביא, ורחוק ממנו ניתאי הארבלי בארבל, והר געש גבוה מאד. וההר עשוי מעלות שעולים בו, ובאמצע ההר יהושע בן נון קבור, ואצלו כלב בן יפונה, ואצלם נובע מעיין מים טובים מן ההר, ובנויים היכלות נאים אצל קברים. וכל בניין ארץ ישראל של אבנים. ואצל היכל אחד ניכרת פסיעה אחת, כאדם הפוסע בשלג כך ניכר, וזו היא שדרך בה המלאך ונתגעש ארץ ישראל לאחר מות יהושע.

ואמר ר' פתחיה שכל ארץ ישראל[17] כמהלך ג' ימים. והלך משם למקום קבר יונה בן אמיתי*[17], והיכל יפה בנוי עליו, ויש אצלו פרדס וכל מיני פירות שם, ושומר הפרדס הוא גוי. כשבאו גויים שם אין נותן להם מאומה מן הפירות, וכשיהודים באין לשם מקבלם בסבר פנים יפות ואומר להם: יונה בן אמיתי יהודי היה, לכך ראוי לכם משלו. ומאכילן את היהודים. ובא על קבר רחל לאפרת, מהלך חצי יום מירושלים. ועל קבר אחד עשר אבנים כנגד אחד עשר שבטים, לפי שעדיין לא נולד בנימן אלא בצאת נפשה, אין שם אבן כנגדו. והם שיש, ואבן של יעקב שיש אחד, והוא על כולם, וגדולה היא מאד משפני הרבה בני אדם. ומשם מיל אחד יש כומרים, ולקחו את האבן הגדולה מעל הקבר וקבעו אותה בבניין ע"ז[18], ולמחר ראו אותה

14 מדת ארבעים סאה היא אמה ברבוע על שלוש אמות. 15 כלומר, הגליל העליון הוא אזור ההרי. 16 ושם קבור. 17 לארכה, משמיים ועד חברון, הדרך שבה הלך הנוסע, ואולי הכוונה לרוחב הארץ, ואז יתאים המספר יותר. *17 בכפר חלחול בין חברון לירושלים, וסדר הנסיעה נתבלבל כאן. נראה, שקטע זה מקומו אחרי הקטע על אלוני ממרא, ושני הקטעים האלה צריכים לבוא אחרי תאור חברון. 18 עבודה זרה.

על הקבר כאשר כבתחילה, כן עשו כמה פעמים ונמנעו מלכתחה עוד. וחקוק על האבן: יעקב. וראה האבן שעל הבאר אצל חרן[19], ארבעים בני אדם אין מזיזין אותו. והבאר עמוק כשלש מאות אמה, אין מים מצויין שם.

והלך לירושלים ואין שם אלא ר' אברהם הצבע, יהוא נותן מס הרבה למלך שמניחו שם. והראה לו[20] הר הזיתים. וראה שהמעזיבה[21] רצפה גבוה שלשה ועשרים אמות והיא רחבה, והיכל נאה שם[22] שבנה [מלך] ישמעאלים בימי קדם, כשהיתה ירושלים ביד הישמעאלים, ובאו פריצים והלשינו למלך הישמעאלים ואמרו: זקן אחד יש בינינו שיודע מקום היכל והעזרה, ודחק אותו המלך עד שהראה לו. והמלך היה אוהב יהודים, ואמר: אני רוצה לבנות היכל שם ולא יתפללו בו כי אם יהודים. ובנה היכל מאבן שיש בניין נאה, מאבני שיש אדומים וירוקים וכל מיני מראה. ובאו גוים[23] ושמו בו צלמים והיו נופלים וקבעו הצלם בעובי הכותל, אבל בבית קדשי הקדשים לא היה יכול לעמוד. ורחק משם השוחה[24], והשוחה מצד אחד והשפיטל[25] שהעניים שם מצד אחר. והארץ מבוקעת ונקרא גיא בן הנום[25], ושם בית קברות שלהם. וכל ארץ ישראל כמהלך ג' ימים[26].

וראה ים המלח[27] אמר שלא ראה ואינו בעולם. וגם האבנים שהעמיד יהושע[28] לא ראה.

והלך לחברון. והנה על המערה[29] היכל גדול שבנה אברהם אבינו, ויש בו אבנים גדולות, שבעה ועשרים או שמונה ועשרים לראש פינה, וכל אחת כמו שבעים אמות. ונתן למי

19 הנזכרת בבראשית כ"ט א'. 20 ר' אברהם הצבע הראה לנוסע; והוא כנראה ר' אברהם החסיד הפרוש אלקוסטנטיני מאבלי ירושלים, שמוכיר ר' בנימין. 21 רצפת הר הבית. 22 הכוונה לכפת הסלע. 23 ואחר כך באו הנוצרים, הצלבנים. 24 הקבר, היינו קברו של ישו, ומשתמש הכותב בלשון של ננאי, על דרך הכתוב בירמיה ב' ו'. 25 מנזר אבירי סט. ג'והן (יוחנן הקדוש). *25 הכוונה לנחל קדרון, שנקרא אז גיא בן הנום. 26 חוזר כאן על מה שכבר אמר לעיל. 27 הנזכר בבראשית י"ד כ"ו. 28 הנזכרות ביהושע ד' נ'. 29 מערת המכפלה.

שמפתח בידו של המערה זהב[30], והביאו לבית קברי אבות, ופתח לו. והנה על הפתח צלם וג' כוכין בפנים, ואמרו היהודים שבעכו: הזהר כי שמו ג' פגרים בתחילת המערה ואומרים: הם האבות, ואינם. ושומר המערה אמר לו: הם. והוסיף לו עדיין זהוב להכניסו למערה, ופתח לו ואמר: מעולם לא הנחתי שום גוי ליכנס בזה השער. והביא נֵירות והכניסו בפנים. וירד במעלות, וקודם זאת המערה מבחוץ ירדו בחמשה עשר מעלות, ובא לתוך מערה רחבה מאד, ובאמצע המערה פתח בקרקע, והקרקע כולו סלע וכול המערות הם בחלל הסלע, ועל אותו פתח שבאמצע מונחים חתיכות ברזל עבים ביותר, ואין אדם יכול לעשות כזה אם לא מלאכות שמים. ורוח סערה יוצא מן הנקבים שבין ברזל לברזל. ולא היה יכול לבא בנֵירות שם, והבין ששם האבות והתפלל שם. וכשהיה שוהה על פי המערה היה רוח סערה יוצא ומשליכו לאחוריו.

ובירושלים[31] יש שער וקורין לו שערי רחמים. ואותו השער ממולא אבנים וסיד ואין שום יהודי רשאי לבא שמה, וכל שכן גוי. ופעם אחת רצו הגוים להסירן ולפתוח השער, ונתרעשה ארץ ישראל והיתה מהומה בעיר עד שחדלו. ויש מסורת ביד היהודים שדרך אותה שער גלתה השכינה[32], ובעתיד לשוב. והוא מכוון כנגד הר הזיתים, והר הזיתים גבוה ממנו, והעומד בהר הזיתים רואהו; ועמדו רגליו ביום ההוא על הר הזיתים[33]; עין בעין יראו בשוב י"י ציון[34] דרך אותו שער. ומתפללין שם. ומגדל דוד קיים.

ובדמשק, חוץ לעיר[35], ישיבת בתי כנסיות, אחת שבנה אלישע[36], ואחת שבנה רבי אלעזר בן עזריה, ובאמצע בית הכנסת גדולה, ובה מתפללין.

באלוני ממרא, ברחוק משם[37], יושב זקן אחד, וכשבא רבי פתחיה לשם נטה הזקן למות וצוה לבנו להראות לרבי

30 מטבע זהב, זהוב. 31 בחומה המזרחית של הר הבית. 32 בשעת חורבן בית המקדש. 33 פסוק בזכריה י"ד ד'. 34 פסוק בישעיה נ"ב ח'. 35 בספר ג'ובר. (עיין: י. בן־צבי, שאר ישוב, תרצ"ו, חלק ב', עמ' 121—129). 36 הנביא. 37 מחברון.

פתחיה העץ שנשענו בו המלאכים[38]. והראה לו זית אחד יפה ונחלק לשלשה חלקים ואבן שייש באמצע, וקבלה בידם: כשישבו המלאכים נחלק העץ לשלשה חלקים, שכל אחד נשען על עץ אחד, וישנו על האבן. ופירות העץ מתוקים מאד. ואצל העץ בארה של שרה, והמים מתוקים וצלולים מאד. אצל הבאר אוהל שרה, ואצל ממרא מישור, ומצידו האחד כמאה אמות מבארה של שרה עד בארו של אברהם אבינו, והמים יפים מאד. והראו לו[39] אבן שמונה ועשרים אמות שנימול עליו אברהם אבינו. ואמר הזקן, הנה הוא הולך לעולמו ואינו משקר, ונשבע שפעם אחת בצום כיפור ראה מלאך של אש וסוסו של אש אצל בארה של שרה, שהיה מתפלל שם. — — —

ג

מסעות יעקב בן נתנאל הכהן

(במחצית השניה של המאה השתים־עשרה)

על נוסע זה אין אנו יודעים יותר ממה שכתוב בתאור־מסעו, והוא עצמו אינו מגלה אלא את שמו ושם אביו ויחוס כהונתו. אולם מתוך התבוננות במסעו אפשר לעמוד על פרטים אחרים. לשונו הבלתי־צחה מעידה שאינו ספרדי או איטלקי אלא אשכנזי, ועל הלשון הגרמנית השגורה בפיו מעיד גם ביטוי כגון „כנגד" ליד מספר, הבא לציין שהמספר הוא רק לערך (מקורו בביטוי הגרמני gegen).

באשר לזמן נסיעתו, הרי יש למצוא ראיה מוכחת מזה שהוא מספר: „ובחברון נכנסתי אני יעקב בחזקת תועה בתוך המערה". במלה „תועה" כינו עולה רגל נוצרי, והנה מזמן כבוש הארץ ע"י צלאח א־דין בשנת 1187 לא ניתנה רשות להכנס לתוך המערה אפילו למוסלמי, ולא כל־שכן לנוצרי. על כרחנו נאמר שהוא נסע בארץ לפני שנת 1187, בימי שלטון הצלבנים. גם תיאורים אחרים במסע מראים על תקופת שלטון הצלבנים. בימי הצלבנים לא ישבו בירושלים אלא יהודים אחדים ורבנים לא היו להם, כפי שאנו יודעים מתאוריהם של ר' בנימין

38 הנזכר בבראשית י"ח ד'. 39 לנוסע.

מטודילה, ור' פתחיה מרגנשבורג. ומה שמספר הנוסע בדברו על ירושלים: „אמרתי אני יעקב לפני הרבנים", אפשר שהתכוון בביטוי „רבנים" לבלתי־קראים, ואפשר שלא בפני רבני ירושלים אמר מה שאמר, אלא בפני רבני אשכנז לאחר שחזר מארץ־ישראל בשנה שסיפר בפניהם מה שראה בירושלים.

כוונתו במסעו היתה לבקר במקומות הקדושים ולהשתטח על קברי צדיקים, ולפיכך הוא מתאר בעיקר מקומות כאלה ואינו מרחיב את הדבור על הישוב היהודי בא"י בימים ההם.

הנוסע היה גם במצרים. ומאחר שהוא מתחיל את תאור מסעו בארץ בחברון והולך משם צפונה, יש להניח שבא לארץ ממצרים דרך מדבר סיני. מחברון הלך דרך ירושלים, שכם, כפר קנה, טבריה, והגיע בצפת עד מירון. וכנראה גם חזר למצרים דרך המדבר. תיאורו איננו שיטתי אלא הוא קופץ ועובר מאזור לאזור. יש כאן אגדות ומסורות שאינן ידועות ממקורות אחרים. את דבריו כתב הנוסע לאחר שחזר לחוץ לארץ, כי הוא מסיים: „כאשר זיכני לכתוב אותו כן נזכה לבוא שמה ולמית שם". ובתאורו התכוון למטור למי שלא זכה להיות בארץ „מכל הראיות שראיתי בארץ ישראל".

ספור מסעות ומקומות א"י וקברות הצדיקים אשר הן שם שחבר כהר"ר[1] יעקב ב"ר[2] נתנאל כהן ז"ל כשנכנס לארץ ישראל.

אני יעקב ב"ר נתנאל כהן, שהלכתי וטרחתי ועזרני השם שהכניסני לארץ ישראל, וראיתי קברי אבותינו הצדיקים שבחברון, וגם קבר אבנר בן נר אצל באר של אברהם אבינו. יונה בן אמתי הנביא[3] בקרית חברון ארבע[4]. וקבורת חבה וקבורת רחל קרוב לירושלים פרסה וחצי, בדרך יריחו, אפרת ובית לחם שני כפרים. ובירושלים מגדל דוד ובית המקדש ועזרה. חדשים אצל כותל מערבי[5], ומרתף בניך שלמה

1 כבוד הרב רבי. 2 בן רבי. 3 היינו קברו. ידיעה זו היא בניגוד לידיעת שאר הנוסעים. 4 כלומר, בקרית ארבע היא חברון. 5 הנוסח נשתבש, וכנראה כוונתו לומר שהנדבכים העליונים שעל הכותל המערבי חדשים הם

המלך ושערי רחמים, באר שהיו רוחצים כהנים, וציון אבישלם[6], ותחת הר הזיתים כנגד עזרה שעשוי בימיו[7] מגדל על המגדל, אין דרך עובר עליו. וראשו תר...[8] אמות. אלו דברים ידועים, אין יותר יודע.

ואח"כ ילך אדם י' פרסאות עד נוב עיר הכהנים. ומנוב עד לוד ד' פרסאות, ופרסה אחת עד דודנים*[8], ב' פרסאות עד יבנה[9], ב' פרסאות עד אשדוד, ד' פרסאות עד אשקלון. ובאשקלון באר של אברהם אבינו מרובע, בין זוית לזוית ב' אמות, וד' מערות בכל זוית, לזוית מערה מערה. ומי שילוח כנגד הר ציון בירושלם, בין ציון לירושלם אין כי אם כתל אחד, פעם היו רוחצים הכומרים במי שילוח, נפלה הקערה מידו של כומר אחד ומצאו אותה באותה הבאר באשקלון, שהביאו אותה המים ממי שילוח ממערות שבבאר, והכירו אותה הגלחים על נתיבתם[10]. ומאשקלון עד עזה ד' פרסאות, ומעזה עד עזתה[11] ב' פרסאות, ועד מדון*[11] ב' פרסאות, עד עזקה[12] ב' פרסאות.

ומסוכות*[12] עד גושן[13] ד' ימים, עד מצרים*[13] יום אחד. וברעמסס יש עמוד[14] אחד, ק' אמות ארכו, ומרובע הוא, כל רוחב ורוחב ח' אמות. וקברות מצרים בחצר פרעה.

שנים עשר קברות יש באבן אחת, וכיסוי כמו כן באבן אחת, זה כנגד זה מכוונים, שבנה חנוך בן ירד [לאדם הראשון]*[14]. אמר לנו חכם גדול: אל תיראו ואל תפחדו[15], כי זו עכנה*[15] של צדיק, מיד נכנס בקבר.

6 יד אבשלום. 7 ביטיו של סי לא התברר. 8 כאן נמחקו אותיות אחדות בכתב־היד. *8 נראה שהכוונה לרמלה. 9 כלומר, מרודנים עד יבנה. וכן במרחקים דלהלן. 10 כלומר, הכמרים שהלכו לשם. 11 קשה לדעת לאיזה מקום התכוון. *11 נראה שצ"ל: דרון, כיום: דיר אל־בלח. 12 הכוונה לתחנת־השיירות אי־ועקה בין עזה לאל־עריש. *12 כך קראו היהודים בימי הבינים לאל־עריש. 13 הכוונה לפלביס. *13 קאהיר. 14 אוֹבליסק. *14 מתכוון לאיזה מקום בנגב א"י, וב־גלילות ארץ ישראל" מציין מערה של אדם הראשון במרחק ב' ימים מחברון לצד מזרח. 15 כאן נשמטו מלים אחדות, שבהן היה מסופר על נחש שהיה כרוך על פתח המערה. *15 נחש, כלומר נחש השומר על קבר הצדיק, ואינו מזיק את הראויים להכנס.

ושני כנסיות של אבני שייש, של בית שמאי ובית הלל[16]. ושתי מערות גדולות תחת ההר, ופתחים קצרים יש להם, וכשיכנס אדם בתוכם יראה קברים שאין להם שיעור[17], ואינן ידועין אלא בנו של ישעיהו הנביא[18]. הנחל יורד תחת קברי ויהונתן[19] בן עוזיאל. ושאלתי מאנשי המקום האיך היו חוצבין אלו המערות, כי אותו ההר כולו אבן? אז הראה לנו הספר, הנה ראינו שכתוב בו, שבשנה שלא היו זורעין ולא חורשין, כמו שנאמר[20] ועשת את התבואה לשלש השנים, ובאותן שלש שנים היו בונין מערות. ואחריה מערות כמו כ'[21] ואינן ידועין של מי הן. ובכולם[22] קברותיהם כמו תיבה בתוך הבית באבן, וכיסוי אחת לכולם כמו כן באבן אחת.

ג' פרסאות עד כפר חנניה. במירון ר' שמעון בן יוחאי עם בנו, שני ציונים בבית המדרש שלו, כי עדין הוא קיים. בכפר חנניה כנסת שלו נחצבה מן ההר, אין כי אם דופן אחת בנוי. ור' חלפתא עם בנו יש להם ציונים, ואחרים רבים אינם ידועין[23].

ג' פרסאות עד הר גרזים, ולשם שלשה כנסיות בבנין אחת. וכשיוצא מכנסת שלישית, והנה שני חלונות טובות, ולשם שתי קברות, אחת של אדונינו יהושע בן נון הנביא וכלב בן יפונה. ויחזור אדם חצי פרסה עד תמנת סרח, ולשם כנסת של אדונינו יהושע בן נון נחרבה, אבל השער והמשקוף והמזוזה והמפתן וכל הציורין, כולן מאבן אחת, ח' אמות ארכן ורוחבן. ור' זירא קרוב על[24] ציונו, — וכתוב עליה ר' זירא, — ראובן שמעון לוי דינה[25], קבר של כסה הדם[26] שאין אדם יכול להכניס ידו, כל כך מכוסה. ובציון אחת בנין כמו בית בנוי, על שם שת בן אדם, והבאר בתוך הבית. שתי פרסאות עד מערת יוכבד ועמה שמנה צדקניות, חצי פרסה קרוב למערת ר' יוחנן בן זכאי ושמנה תלמידיו, ארבע מצד אחד וד' מצד אחר, והוא

16 בסביבת מירון בג'יל. 17 כלומר, מרובים מאד. 18 קברו של זה. 19 ותחת קברו של יהונתן. 20 ויקרא כ"ה כ"א. 21 לערך מאה. 22 נראה שצריך להיות: וכל. 23 כלומר, לא נודע קברי מי הם. 24 אל. 25 קברם קרוב לקבר ר' זירא. 26 קברו של ר' זירא מכוסה הדם.

עצמו גבוה עליהם בראש המערה. ובזוית אחת יכנס אדם לשם, והנה שלשה תיבות[27], ובצד אחר כמו כן ד' תיבות, וכנגדן מערה של רב כהנא מלאה מן התיבות, ומדליקין עליהן כל האומות נרות כי באין החולים והעקרות ומתרפאין. וקברי אבותינו שבטבריא כמו שני פרסאות, מערות גבוהות כמו בית, כי כך היו קוברין ארבע על ארבע כמו שתי וערב ארבע אמות על ד' אמות ומחוברין בסיד. ומוציאין אותם גוים, מפני שמחפשין על חטין של זהב, שהיו תופרין תכריכיהן, וכל מיטה ומיטה כתוב: פלוני בן פלוני ת'נ'צ'ב'ה'*[27]. כאשר פרש מפרובינצה[28] [בא] וראה כי מדליקין ערלים נרות רבות, אמר להם: מי הוא זה? אמרו לו: יהודי צדיק, והוא מרפא חולים ומועיל לעקרות. אמר להם: שוטים! מה אתם עושים ליהודי כך כבוד? ולקח אבן אחת והשליך לארץ, ולקח להגביה ידו להשליך אחר, היה רוכב על הסוס, מיד נפל ומת. מיד נתקבצו ההגמונים והכומרים: לא מפני יהודי בא לו, כי הוא עושה ברעה שנגע ברבו של יש"ו, בשביל כך חרה אפו והמית אותו. כל זה לפני המדינה[29].

ב' פרסאות עד הר אחד, ושמו תו'ר,*[29] לשם אדוננו אחיה השילוני הנביא. ג' פרסאות עד צפו'רי, ולשם כנסת אדונינו חזקיה המלך על שמו, כתוב בתוך הגן על ההר. ולמטה מערה גדולה, ובתוך המערה מערה קטנה הוא, עד כן[30]. ואחרים אין להם חשבון. וחצי פרסה עד כפר קנה, ולשם יהודה המלך.

ויוסף הצדיק במערה, שתי תיבות. מדליקין נרות בכל ערב וערב. ונכנס כושי אחד עם הערלים. אמר להם: מי הוא זה? אמרו לו: יוסף בן יעקב. היה בידו גרזן והכה בקברו, עדיין סימן[31], ולא פירכס ומת, והוציאו אותו מת. ומערה אחת (וקובר) עליה קבר בעשא מלך ישראל.

27 נלוסקמאות, שלתוכן היו מלקטים את העצמות. *27 תהי נשמתו צרורה בצרור החיים. 28 אביר מארץ Provence, אחד הצלבנים. 29 העיר. *29 אולי הכוונה להר תבור, המכונה בפי הערבים „א־טור". 30 ויש גורסים: כ"ג, או ערנין. וכל הנרסאות אין להן כיאור. 31 כלומר, עדיין סימן המכה ניכר.

על ההר גבוה בתוך יער קבורת צפורה[32], אריה שומר אותה, ואין אדם רשאי ליכנס לשם ולחתוך עצים מן היער. פעם אחת הלך גוי אחד, ולא חשש, בעגלה ובשני מריאים, ולקח עצים וחזר לביתו, בא אחריו הארי והמית אותו ושני המריאים, וחזר לקברה. ועוד יש לשם קברות רבות. ויש לשם מערה גדולה, אחרים אומרים זו היא מערה של יונה בן אמתי, ומערות אחרות אינן ידועות[33].

ד' פרסאות עד עכו, ולשם בתוך השער קברו של אלעזר בן חשמונאי. והתועבה[34] הגדולה שהיא בעכו, אומרים כי היא היתה בית מדרשו. ובקסרי[35] מערה של עשרה הרוגי מלכות, ובמקום שנהרגו יש אבן שיש גדולה הרבה, ולפני פתח מערה של עשרה הרוגי מלכות קבר גוי אחד, בא להם בחלום לכל בני המדינה וזעק לפניהם: הוציאו אותי כי אין לי תקנה, כי מכין אותי בשבוטין[36] של ברזל רתוחין באש. אמר להם כי בזאת המערה שנים עשר מלאכים בטליתות, אינן דומין לבני אדם. והיה אותו גוי צייר, לא חששו הגוים, מתו כל הציירים. ואומרים, האבן הגדולה של שיש, זה היה כסא מלכות של מלך קיסר. ולעולם לא יעלה שום עשב במקום שנהרגו הצדיקים. ובתוך החומה הישנה יש קבר אחד של צדיק, ואין יודע מי הוא.

ובחברון נכנסתי אני יעקב בחזקת תועה[37] בתוך המערה שבנו הכומרים בשקר להטעות העולם, חצי שבנה יוסף הצדיק, ואחרים אומרים שבנאו שלמה המלך, אחר חצי הבית בנו כומרים תועבה, היא מדינה[38], היא מערת המכפלה, והתל הראשון שהיה בימי דוד נחרב. ולשם מקום שנוצר ממנו אדם הראשון, ועל כן לוקחין עפר משם ובונין הבתים. ולא יחסר ממנו, וכל שעה מלא. וההוצרות בנויות בתוך. ואומרים הכומרים: אלו הן אוצרות של האמהות וכשירצו התועין ליכנס בם, לא יכנס כי אם יחידי עם הנר, כי ירידה[39] גדולה היא.

32 אשת משה. 33 לא נודע מי קבור בהן. 34 הכנסיה הנוצרית.
35 קיסרין. 36 ויש גורסין: בשבטין. 37 בתורת עולה־רגל נוצרי.
38 העיר (החדשה). 39 טורד.

ולשם ששה קברות, מצד אחד שלשה ומצד אחר שלשה, ואומרים לתועים: אלו הן אברהם, יצחק, יעקב, שרה, רבקה, לאה, ושקר הוא, כי יש כותל גדול חזק בסיד וחרסים בין הקברות חדשות ובין שער של מערת המכפלה, ואין להם רשות לסתור אותו, כי פעם אחת סתרו הכומרים חלון קטן שבו, ויצא הרוח והמית את כולם, וסתמו אותו חלון. והאבן שהוא קרוב לשער, שלמה המלך בנה אותו.

וכמו כן קבורת רחל, מגדל בנוי באבני גזית בארבעה פתחים, ואחת עשר אבן על קבורתה, והעליון אחר, כי אומרים, כי בנימין היה קטן, לא היה יכול להביא אבן שלו.

ובאסקנדריא[40] של מצרים ראיתי בית המדרש של אסקנדרוס המלך[41], שלש מאות ושש וחמשה עמודים, כנגד ימות החמה, האמצעי[42] שלשים זרתות עוביין וארבע מאות אורכן, ושני ארנים אחד למעלה ואחד למטה בדמות צירת החיות מרובע, פני אדם, פני נשר, פני אריה, פני שור. לשם היה לומד לפני רבו אורצו טליק[43]. ומגדל על שפת הים, בלשון ערבי שמו „מנרא"[44], ומשימין האש לשם בלילה למעלה, כדי שלא יטעו הספינות. באפריקיא[45] ובפרובינצא[46] ובעכו רואין האש. כל כך הוא עשוי יפה, עד שעולין שני פרשים על סוסים זה אצל זה. ולשם כנסת של הישמעאלים למעלה. ועמוד אחד בבית יהודי אחד מבתיה בת פרעה[47], וחבירו ברעמסס, דמות אשה אחת, עומדת בבית החזן, עשרים אמות אורכה והסל על ראשה ובגדים, ונער קטן יושב בתוך הסל כולו אבן שחור[48]. וצוה המלך להוציאה ולהעמידה בשוק. ויצאו המים[49] כמעט עד שנטבע כל מצרים, לא הגיעו[50] עד שוקיה וסתמו.

ועוד ראיתי בעמק יהושפט שמשליכין שם אבנים, שבכל יום ימותו מאה לכל הפחות ומורידין אותן משער בנימין

40 אלכסנדריה. 41 אלכסנדר מוקדון. 42 הטור האמצעי. 43 צ"ל: אריסטוטלס. 44 מנארה, מגדל-אור. 45 באפריקה הצפונית, בתוניס. 46 בארץ Provence בדרום צרפת. 47 היינו, העמוד הוא פסל בתיה בת פרעה. 48 מתכוון לרמז שהנער הוא משה שבתיה משתה אותו מהיאור. 49 מי הים. 50 בחשירתם.

ומסבבין בין ציון ובין מי שילוח ירידה גדולה עד שיבואו הרי הזתים לתורו בראשו. ולשם ג' גומות גדולות, ושאלתי להן: האיך הם הגומות אינן מלאות? אמרו לי: לשם מים רותחין, ולא נודע אנה מוליכין המים אותן. אמרתי אני יעקב לפני הרבנים: זהו שאמר אדונינו ישעיה הנביא: אשר אור לו בציון ותנור לו בירושלים[51]. עמדתי על קברו של [אותו האיש], ד' אמות בבית הסקילה.

ובחמי טבריא כנגד[52] ד' מרחצאות על שפת הים כינרת מתוק כדבש. ירדן עובר אותו,[53] [באר] של מרים בתוכו. בשעה שיזרח השמש בעצמו של יום, על הר הכרמל יראה כמו אופן יעלה גבוה ד' אמות ויחזור, כמו שראיתי בעיני, כתבתי.

על הר סיני יש כנסת של ישמעאלים, ומדינה[54] גדולה תחת ההר, שם המדינה טור סין[55].

כאשר זיכני לכתוב אותו כן נזכה לבא שמה ולמות שם. נשלמו דברי יעקב הכהן מכל הראיות שראיתי בארץ־ישראל.

ד

מסעות יהודה אלחריזי בארץ־ישראל

ד' אלפים תתקע"ח (1218)

יהודה בן שלמה אלחריזי נולד בשנת 1170 לערך בספרד המוסלימית, אולי בגרנדה או בטולידו. שם למד מקרא, פילוסופיה, שירה ורפואה. בספרות התלמודית לא היה כוחו רב. אבותיו היו תחילה אמידים, אבל ירדו מנכסיהם, ואפשר שגם המצוקה הביאתו לחיי־נדודים, אבל בדרכי לא פחות מזה תאות־הנדידה ותשוקת־ההרפתקאות הטבועות בנפשו. בשנת 1190 יצא למסעו הראשון בפרובינציה (צרפת הדרומית). במרסיליה הזמין אצלו ר' יהונתן הכהן מלוניל תרגום עברי של פירוש המשנה להרמב"ם, אבל הוא הספיק לתרגם רק את המבוא וחמש המסכתות

51 ישעיה ל"א ט'. והשוה מסכת עירובין דף י"ט עמוד א'. 52 לערך, והוא על דרך הטלה הגרמנית gegen. 53 את ים כנרת. 54 עיר. 55 צ"ל: טור סינא, והכוונה לעיר א־טור במערב סואס.

הראשונות של סדר זרעים, והקדים לתרגומו הקדמה על טיב מלאכת התרגום. כשחזר לספרד, תרגם את „מורה נבוכים" להרמב"ם, שתורגם זמן קצר לפני כן ע"י שמואל אבן תבון. בניגוד לתרגומו של תבון, שהוא תרגום מדעי ומדויק, אבל כבד־סגנון ומלא מלים מחודשות, תרגם אלחריזי את הספר לשפה קלה, כמעט מקראית צחה, וכמובן הקריב לשם כך את הדיוק במסירת הרעיונות. תרגום זה נתקבל בבקורת קשה ע"י המתחרה שמואל אבן תבון ורבים זולתו. סופו של תרגום זה היה שנדחה מפני התרגום המדויק של תבון, והיה גנוז במשך מאות שנים בכתבי־יד ולא ראה את אור הדפוס עד שנת תרי"א (1851). לאחר תרגום „המורה" תרגם אלחריזי כמה ספרים אחרים, ובכללם ספר המקאמות של המשורר הערבי אל־חרירי מבצרה. הוא הצליח להתגבר על מכשולים חיצוניים עצומים בתרגום זה, ואף שבדרך־כלל היה נאמן למקור, יצאה מתחת ידו יצירה חדשה מעיקרה. משסיים תרגום המקאמות של אל־חרירי, היה לבו נוקפו על שהקדיש את כוחו לתרגום דברי משורר זר תחת ליצור יצירה עברית מקורית וראה את עצמו „כי השכיל עשו, וגדול עונו מנשוא, בהלכו להעתיק ספר זולתנו, כאילו אין דברי אלהים חיים בינותינו". נתן דעתו לכתוב ספר־מקאמות עברי על דרך ספרו הערבי של אל־חרירי. וכדי לשאוב חומר ליצירתו זו, גמר בלבו לשוטט בעולם „לראות פלאי העולם" ולתאר בספרו את מאורעותיו, הרפתקאותיו ומראה־עיניו. במרכז מסעו היתה ארץ־ישראל, אשר „כמה חסידים נכספו לראותה ולא זכו", הארץ אליה „שאפה נפשי ורוחי".

בשנת 1216 לערך יצא למסע ארוך, שנמשך כארבע־עשרה שנה. מספרד יצא לצרפת הדרומית, ומשם למצרים, שבה ראה את ר' אברהם בן הרמב"ם, ומשם לארץ־ישראל, שבה היה בשנת 1218, ומשם לסוריה ולבבל עד בצרה שעל שפת המפרץ הפרסי, ומשם כנראה חזר למצרים דרך הים, ומשם דרך איטליה הדרומית ויון, כנראה, חזר לספרד, שאליה הגיע בשנת 1230 לערך. הוא מת שנים אחדות אחר שובו (לפני שנת 1235).

ספר המקאמות של אלחריזי, שקראהו בשם „תחכמוני", כולל חמשים „שערים" או פרקים, כמספר השערים בספרו של אל־חרירי, ששימש לו דוגמא, וכמו אצל אל־חרירי מתרכזת העלילה מסביב

לדמותו של קבצן נודד המחונן בכשרון מליץ ומשורר, הממזג בתוכו תכונות של ליצן, תלמיד־חכם, הרפתקן רמאי, בעל תחבולות ולשון שנונה והיודע גם להזיל זהב מכיס זולתו. הוא קרוי בשם „חבר הקבצ״, ומלבדו מופיע המספר הקרוי בשם „הימן האזרחי״.

בניגוד לאל־חריזי, שספור־העלילה אצלו אינו אישי לעולם, מתאר אלחריזי מעשים ומאורעות שאירעו לו עצמו, ועתים גם מספר את הדברים בגוף ראשון, וכאן עיקר ערכו של הספר מבחינה היסטורית. הספר הוא מעין קובץ של ספורים קצרים, המשולבים זה בזה במסגרת כללית של סיפור אחד, סיפור הנדידה. הוא כולל מעשיות, משלים, בדיחות, סטירות, בקורת ספרותית ותיאורי מסעות ומאורעות. יש בו ידיעות רבות על מצב קהלות ישראל בארצות המזרח במחצית הראשונה של המאה השלש־עשרה ותיאורי דמויותיהם של למדנים ומשוררים, רבנים ופרנסים, רופאים וחכמים, עשירים נדיבים וקמצנים וכו׳. אלחריזי לא היה מחבר־המקאמות הראשון בעברית. קדמו לו רבים בספרד עוד במאה השתים־עשרה, אבל הוא העלה צורה ספרותית זו למדרגה גבוהה ביותר של צרוף עלילה, לשון שוטפת, הומור ושגיבה.

למסעו בארץ־ישראל ייחד אלחריזי בספרו את כל השער הכ״ח, וחלקים בשער מ״ה ושער נ׳. הוא הגיע לארץ־ישראל שבע שנים לאחר עלית שלש מאות הרבנים מצרפת ומאנגליה וראה בירושלים אחדים מחכמי צרפת שהוא מזכירם בשמותיהם. הוא גם עומד על סיבת האפשרות לעליה בדור הזה דוקא, באמרתו השנונה: „מיום לכדוה ישמעאלים, שכנוה ישראלים״. כלומר, כל זמן שהצלבנים שלטו בירושלים אי־אפשר היה לו ליהודי לעלות אליה ולשכון בתוכה, ורק אחר שנכבשה בידי צלאח א־דין בשנת 1187 נתאפשרה העליה. לפי דבריו עורר צלאח א־דין עצמו את היהודים לעליה: „ויצו להעביר קול בכל עיר, אל כל רב וצעיר, לאמר: דברו על לב ירושלים, לבוא אליה כל הרוצה מזרע אפרים, אשר ישאר מאשור וממצרים, והנדחים בקצה השמים״. זוהי ידיעה חשובה שלא נזכרה בשום מקום אחר.

אין המשורר מעלים את עיניו גם מהסגימות בחיי הישובים שראה, והוא מזכיר לגנאי את המחלוקת שפשתה בירושלים, מחלוקת שנגרמה בעיקר ע״י חלוקי־הדעות בדבר ספרי הרמב״ם, והוא חושש: „אם לא יכבוה מתי יושר ותום, בנו חמת אל תהיה נשקת״. ולעומת זה סיו

מלא שבח על עולי צרפת שפגש בירושלים. בירושלים מצא קהל אנשי אשקלון, וקהל המערבים, היינו עולים מארצות צפון אפריקה.

לארץ־ישראל הגיע ממצרים דרך מדבר סיני. המקום הראשון בארץ בדרכו היתה עזה, משם עלה לירושלים שבה שהה חודש ימים ובה שר את שירו „נפשי לציון מספרד גלתה", שירו „שלום לעיר שָׁלֵם" ושירו „לציון שאפה נפשי ורוחי". מירושלים הלך לעכו, ומשם לצפת, שבה מצא את ר' צדוק ראש ישיבת „גאון יעקב". ומכאן אנו למדים, ששריד הישיבה המרכזית בארץ־ישראל שעברה מטבריה לירושלים זמן־מה אחר הכבוש הערבי, וגלתה מירושלים לצור בימי מלחמת הצלבנים, עוד היה קיים בצפת בראשית המאה השלש־עשרה.

שער עשרים ושמונה

נָאם הַיָּמָן הָאֻוָּרְחִי: נָסַעְתִּי מֵאֶרֶץ נֹף [1] / אֶל־יְפֵה נוֹף, [2] / וְהַזְּמָן יְנִידֵנִי כַּדּוּר וְיִצְנֹחַ. [3] / וָאֲמַרְתִּי לְרַעְיוֹנַי: „רַב לָכֶם לְשָׁכַב בֵּין שְׁפַתַּיִם / וְלָשֶׁבֶת בֵּין תַּנּוּר וְכִירָיִם! / אַעֲלֶה אֶתְכֶם מֵעֲנִי מִצְרַיִם, [4] / לְרְאוֹת בְּטוּב יְרוּשָׁלָיִם". / וַשְׂמְתִּי מְגַמָּתִי אֶל־הַר יָיְ / וְהָעִיר אֲשֶׁר בָּחַר יָיְ, / אֲשֶׁר מִקֶּדֶם שָׁכְנוּ בָהּ מְתֵי יֹשֶׁר וְזִכּוּת. / רְאֵי פְּנֵי הַמֶּלֶךְ הַיּוֹשְׁבִים רִאשׁוֹנָה בַּמַּלְכוּת. / וְכַאֲשֶׁר בָּאתִי גְּבוּלוֹתֶיהָ / וּפִסַּגְתִּי אַרְמְנוֹתֶיהָ / וְנָשַׁקְתִּי חָרְבוֹתֶיהָ / וְחָנַנְתִּי עַפְרוֹתֶיהָ, / אָמַרְתִּי: מַה־טֹּבוּ אֹהָלַיִךְ / הַר צִיּוֹן, וּמִשְׁכְּנָיִךְ, / וּמַה־נָּעֲמוּ אַרְצוֹתַיִךְ וּמְעוֹנָיִךְ! / אֲמוּתָה הַפַּעַם אַחֲרֵי רְאוֹתִי אֶת־פָּנַיִךְ."

וָאֹשָּׂא מְשָׁלִי וָאֹמַר:

נַפְשִׁי לְצִיּוֹן מִסְפָּרַד גָּלְתָה, / מִמַּעֲמַקִּים עַד־שְׁחָקִים עָלְתָה,
גִּיל הִרְבְּתָה יוֹם רָאֲתָה הַר־אֵל, וְהוּא / הַיּוֹם אֲשֶׁר מִיּוֹם הֱיוֹתָהּ אִוְּתָה.
כַּמָּה חֲסִידִים נִכְסְפוּ לִרְאוֹת וְלֹא / זָכוּ, וְהִיא חוֹטְאָה וּבְמֶה זָכְתָה?
צוּרִי הֶחֱלִיץ גּוּפָהּ בְּצִיּוֹן, אַחֲרֵי / אָבְדָהּ וְנָס לֵחָהּ וְעֵינָהּ כָּהֲתָה,
וּבְיָרְכָתֵי מַעֲרָב כְּמֶתָה נֶחְשָׁבָה, / עַד כִּי־בְצִיּוֹן עִיר יְיָ חָיְתָה.

1 מצרים. (השוה ישעיה י"ט י"ג). 2 ירושלים. (השוה תהלים מ"ח ג'). 3 השוה ישעיה כ"ב י"ח. 4 השוה שמות ג' י"ו. 5 אלהים.

צִיּוֹן, אֲשֶׁר כַּמָּה מְדִינוֹת נָהֶדְרוּ / אַךְ כַּהֲדָרָהּ עַיִן אֱנוֹשׁ לֹא רָאֲתָה!
לֹא אֵדְעָה אִם הַמְרוֹמִים שָׂחֲחוּ[6] / נֶגְדָּהּ, וְאִם הִיא עַל מְרוֹמִים עָלְתָה.
הָעִיר אֲשֶׁר בָּהּ הַשְׁכִינָה שָׁכְנָה / וּלְעֵין בְּנֵי אִישִׁים יִקָּרֵהּ גִּלְתָה.
עַל־הַיְלָדִים צָלְחָה רוּחָהּ, וְסַ־ / רֶם יִקְרָאוּ אֶל־הַנְּבוּאָה – עָנְתָה.[7]
עַיִן, אֲשֶׁר לֹא רָאֲתָה זִיו תָּאֳרָהּ, / לֹא חָסְרָה חֹשֶׁךְ וְאוֹר לֹא רָאֲתָה!
יָפְתָה, וְאִם[8] נוֹתְרָה עֲרָמָה מִיָּקָר, / וּבְלִי חֲלָאִים[9] · יַצַלַת־חֵן יָפְתָה!
עֵינִי, בְּחֹם לִבִּי לְאַנְחָתָהּ הָלָא / מֵהַצָּלְעוֹת מֵי דְמָעוֹת דָּלְתָה.
אֵיֵה שְׁכִינַת אֵל וְאֵיֵה זֶהֳרָהּ? / שֶׁמֶשׁ יָקָר–אֵיךְ בַּחֲצוֹת יוֹם פָּנְתָה?
גִּבְעַת לְבוֹנָה[9] אֵיךְ בְּתַחְתִּית שָׁפְלָה, / אֲחַר אֲשֶׁר עַל בָּמֵתֵי רוֹם נָאֲתָה?
גָּלְתָה עֲדָתָהּ מִמְּעוֹנוֹת הַיְקָר, / כִּי מַאֲבַר צוּר יוֹצְרָהּ לֹא עָשְׂתָה.
הַעוֹזְבָה אַלּוּף נְעוּרֶיהָ, אֲבָל / חָשְׂקָה בְּזוּלָתוֹ וְתַחְתָּיו שָׂטְתָה.
רוּחַ קַנָּאוֹת עָבְרָה עָלָיו וּמֵי / מָרִים מְאָרְרִים כְּשׂוֹטָה הָשְׁקָתָה.[10]
וַתְּהִי אָלָה בְּתוֹךְ עַמָּהּ, עֲדֵי / נָפְלָה יְרֵכָהּ חִישׁ וּבְטֶנָהּ צָבְתָה,
תּוֹחִיל לְהִטָּהֵר בְּמֵי גָלוּת – וְעוֹד / לֹא טָהֲרָה עַד־כֹּה וְעוֹד לֹא נִקְתָה
זֶה לָהּ שָׁנוֹת אֶלֶף וְעַל־מֵאָה וְאַר־ / בָּעִים וּשְׁמֹנֶה נִינְוֵתָהּ גָּלְתָה.[11]
הִיא גְרֵשָׁה מִתּוֹךְ נְוֵה צִיּוֹן, וְצִ / יּוֹן שַׁבְתּוֹתֶיהָ עֲדֵי־לֹה רָצְתָה.[12]
תּוֹחִיל לָעַת רָצוֹן וְעֵינָהּ מֻחֲכוֹת / כֵּהָה וְנַפְשָׁהּ כָּלְתָה עַד־כָּלְתָה.[13]
תִּבְכֶּה בְּעֵת תִּרְאֶה עֲדַת זָרִים אֲשֶׁר / יַעְלוּ לְבֵית הָאֵל וְהִיא לֹא עָלְתָה.
לֹא קָצְרָה יַד אֵל לְהוֹשִׁיעָהּ וְעַ־ / מּוֹ לְאֶסֹף. מוֹשִׁיב יְחִידִים בָּיְתָה.
עוֹד צוּר יְשִׁיבֶנָּה לְאַפְרִיוֹן, וְעוֹד / תָּשׁוּב לְעֶדְנָה אַחֲרֵי כִּי בָלְתָה.
וְכִכְלוֹתִי לַעֲרוֹךְ נִיב חִכִּי / וְחִין עֶרְכִּי לִפְנֵי מַלְכִּי, / קָמְתִי מִכְּרוֹעַ
עַל־בִּרְכִּי / לְשׁוֹטֵט בָּעִיר – / וְאֵשׁ הָאֲנָחוֹת צָלְעֵי תַּבְעִיר / וְיִקּוֹד
הַיְגוֹנוֹת מְלַהֵט הַצְּלָעוֹת / וְעֵינַי מְגֹלְלוֹת בְּדָמָעוֹת. / וָאֶשָּׂא עֵינַי

6 התכופפו וירדו. 7 השוה יואל ג' א'. 8 ואפילו אם. 9 תכשיטים. 9 כינוי לציון. (השוה שיר השירים ד' ו'). 10 השוה במדבר ה' כ"ז ואילך. 11 המשורר עלה לירושלים בשנת 1148 לחורבן הבית השני, היינו בשנת 1218 לספירת הנוצרים. 12 השוה ויקרא כ"ו ל"ד. 13 נכספה עד שהתעטפה.

וְאָרְאֶה מְקוֹם הַמִּקְדָּשׁ וְהָעֲזָרָה, / אֲשֶׁר הֵסִירוּ עֲוֹנֵינוּ מִשָּׁם הַמְּנוֹרָה הַטְּהוֹרָה / וְהִבְעִירוּ תַּחְתֶּיהָ אֵשׁ זָרָה.

וּבְעוֹדִי מִתְהַלֵּךְ בְּנֶפֶשׁ שׁוֹאֶפֶת / וְדִמְעָה נוֹטֶפֶת / כְּנַחַל שׁוֹטֵפֶת / רָאִיתִי לְעֻמָּתִי אִישׁ מִבְּנֵי הָעִיר, וַיֹּאמֶר לִי: „אֶחְשֹׁב כִּי אַתָּה מִקְצֵה נְלִיוֹת. / וּמֵאַרְצוֹת נָכְרִיוֹת". / „אָמַרְתִּי: כֵּן הַדָּבָר, וְעַתָּה רְצוֹנִי לִשְׁאֹל דָּבָר" מִמְּךָ / אָמַר לִי: „הִנֵּנִי עִמְּךָ, / שְׁאַל וְאַגִּידָה לָךְ וּ" / אָמַרְתִּי לוֹ: „מָתַי בָּאוּ / הַיְהוּדִים לָעִיר הַזֹּאת?", אָמַר לִי: „מִיּוֹם לְכָדוֹהָ יִשְׁמְעֵאלִים, / שְׁכָנוּהָ יִשְׂרְאֵלִים." / וְאָמַרְתִּי: „וּמַדּוּעַ לֹא שָׁכְנוּהָ בְּהִיוֹתָהּ בְּיַד הָעַרְלִים?"[15] / אָמַר: „מִפְּנֵי שֶׁאָמְרוּ כִּי הָרַגְנוּ אֶלֹהֵיהֶם / וְעָשְׂינוּ חֻרְפָּה לָהֶם; / וְאִלּוּ בְּתוֹכָהּ מְצָאוּנוּ, / אֲזַי חַיִּים בָּלָעוּנוּ: / הַן נִזְבַּח אֶת תּוֹעֲבוֹתֵיהֶם לְעֵינֵיהֶם — וְלֹא יִסְקְלוּנוּ.[16] / — אָמַרְתִּי „וְאֵיךְ הָיְתָה סִבַּת בִּיאַתְכֶם אֶל־הַמָּקוֹם הַזֶּה?" אָמַר כִּי הָאֵל קִנֵּא לִשְׁמוֹ / וַיַּחֲמֹל עַל־עַמּוֹ / וַיֹּאמַר: לֹא טוֹב הֱיוֹת בְּנֵי עֵשָׂו הַיֹּכֵל קָדֶשׁ יוֹרְשִׁים / וּבְנֵי יַעֲקֹב מְשָׁם גְּרוּשִׁים. / פֶּן יֹאמְרוּ הַגּוֹיִים בְּקִנְאָה / „זָנַח הָאֵל בָּנוֹ בְּכוֹרוֹ בְּשָׁנְאָה / וְהֵרִים בֶּן הַגְּרוּשָׁה לְמַעֲלַת הַנְּשִׂיאָה / וְלֹא יוֹכַל לְכַפֵּר אֶת־בֶּן־הָאָהוּבָה עַל־פְּנֵי בֶּן־הַשְּׂנוּאָה". / וַיַּעַר אֱלֹהִים אֶת־רוּחַ מֶלֶךְ יִשְׁמְעֵאלִים בִּשְׁנַת אַרְבַּעַת אֲלָפִים וּתְשַׁע מֵאוֹת וַחֲמִשִּׁים לִיצִירָה[17] / וְנָחָה עָלָיו רוּחַ עֻצָּה וּגְבוּרָה / וַיַּעַל הוּא וְכָל־חֵילוֹ מִמִּצְרַיִם / וַיָּצַר עַל־יְרוּשָׁלַיִם. / וַיִּתֵּנֶה יְיָ בְּיָדוֹ, וַיֵּצֵא לְהַעֲבִיר קוֹל בְּכָל־עִיר / אֶל־כָּל־רַב וְצָעִיר / לֵאמֹר: דַּבְּרוּ עַל־לֵב יְרוּשָׁלַיִם / לָבֹא אֵלֶיהָ כָּל־הָרוֹצֶה מִזֶּרַע אֶפְרַיִם / אֲשֶׁר־יִשָּׂאֵר מֵאַשּׁוּר וּמִמִּצְרַיִם /[18] וְהַנִּדָּחִים בְּקֵצֵה הַשָּׁמַיִם[19] / וַיִּתְקַבְּצוּ מִכָּל־פֵּאָה אֵלֶיהָ / וְחָנוּ בִּגְבוּלוֹתֶיהָ.

וַאֲנַחְנוּ עַתָּה יוֹשְׁבִים בְּצֵל הַשַּׁלְוָה הַנִּמְתֶּקֶת / אִם לֹא תִּהְיֶה

14 היינו חזרו. 15 הנוצרים, הצלבנים. 16 השוה שמות ח' כ"ב.
17 היינו בשנת 1100 לספירת הנוצרים, וזהו רק בקירוב, כי באמת כבש צלאח אדין את ירושלים בשנת 1187. 18 השוה ישעיה י"א י"א.
19 השוה נחמיה א' ט'.

נָעְתָּקָת וְנִתָּקָת: / כִּי אֲנַחְנוּ יְרֵאִים לְרַע הַמַּעֲשִׂים הַנַּעֲשִׂים בָּהּ, /
וּמִן־הֶחָמָס וְהָרֶשַׁע אֲשֶׁר בְּקִרְבָּהּ / וְאֵשׁ הַשִּׂנְאָה וְהַמַּחֲלֹקֶת / אֲשֶׁר
בָּהּ דּוֹלֶקֶת / וְלִבּוֹת שׁוֹכְנֶיהָ חוֹלְקֶת. / כִּי כֻלָּם הֵם רָאשִׁים / אֲכָזָרִים
וְקָשִׁים / וְכָל־אִישׁ יְבַקֵּשׁ רָעַת חֲבֵרוֹ: / הָאָב שׂוֹנֵא לִבְנוֹ בְּכוֹרוֹ /
וְהַבֵּן – לְהוֹרוֹ. / הַבָּנִים מְלַקְּטִים עֵצִים / – וְהָאָבוֹת לְהַבְעִיר הָאֵשׁ
רָצִים, / וְכָל־הַמַּעֲשִׂים בִּלְבָבוֹת שְׁנַיִם[20] / וְאֵין בָּהֶם עוֹשִׂים לְשֵׁם
שָׁמַיִם. / וּבְכָל־יוֹם יַרְבּוּ מְרִיבוֹת וּמַחְלֹקוֹת / וְכָל־הַלְּבָבוֹת נֶחֱלָקוֹת, [21]/
עַד קָרָאתִי שֵׁם הָעִיר סֶלַע הַמַּחְלֹקוֹת. / וְהָרָאשִׁים הַמְּמֻנִּים עֲלֵיהֶם /
נוֹשְׂכִים בְּשִׁנֵּיהֶם: / הָרֹאשׁ הָאֶחָד יִפְנֶה לְהַזִּיק לָאַחֵר וְהָאַחֵר כְּנֶגְדּוֹ /
וְכָל־אֶחָד לַחֲבֵרוֹ כְּצִנִּינִים בְּצִדּוֹ. / וְיֵשׁ עוֹד בֵּינֵיהֶם מְסִיתִים
וּמַדְחִים / וּמַפְרִידִים בֵּין אַחִים: / זֶה יְפָרֵשׁ רִשְׁתּוֹ / וַיַּשֵּׁב בְּאֵיתָן
קַשְׁתּוֹ*[21] / וְזֶה מַגְדִּיל הַמְּדוּרָה / וּמַבְעִיר הַבְּעֵרָה. / וְעַל־כֵּן נַעֲרוֹךְ
לָאֵל תְּפִלָּתֵנוּ / לְכַלּוֹת הַקוֹצִים מִבֵּינוֹתֵינוּ / וּתְשׁוּעָתוֹ עַיִן בְּעַיִן
נֶחֱזֶה / וְיָסֵר מֵעָלֵינוּ רַק אֶת־הַמָּוֶת הַזֶּה." [22]

וַיִּשָּׂא מְשָׁלוֹ וַיֹּאמַר:

אֵשׁ הַמְּרִיבָה יוֹם וְלַיִל דּוֹלֶקֶת / בָּנוּ וְלִבּוֹת אוֹהֲבִים חוֹלֶקֶת.
אִם לֹא יְכַבּוּהָ מְתֵי יֹשֶׁר וְתֹם – / בָּנוּ חֲמַת־אֵל תִּהְיֶה נִשָּׂקֶת.
אָל־כָּל־חֶלְיִ יִמְצָא אֱנוֹשׁ מַרְפֵּא, אֲבָל/קִנְאָה תְּשַׁבֵּר עַד־שְׁאוֹל מַפְרֶקֶת.
כָּל־הָעֲוֹנוֹת יְסִבְּלֵם הָאֵל וְאַף / יַאֲרִיךְ[23] – וְלֹא יוּכַל שְׂאֵת מַחְלֹקֶת.

מתוך שער ארבעים וששה

...וּמִשָּׁם נָסַעְתִּי אֶל־יְרוּשָׁלַיִם / וְנִפְתְּחוּ לִי הַשָּׁמַיִם. / וָאֶרְאֶה
מַרְאוֹת אֱלֹהִים / וַיִּפְגְּעוּ־בִי מַלְאֲכֵי אֱלֹהִים, / הֵם חֲסִידֵי עֶלְיוֹן /
הַבָּאִים מֵאֶרֶץ צָרְפַת לִשְׁכּוֹן בְּצִיּוֹן, / וּבְרֹאשָׁם הָרַב הֶחָסִיד רַבִּי
יוֹסֵף בֶּן־הָרַב רַבִּי בָּרוּךְ / – יְהִי לֵאלֹהָיו בָּרוּךְ! – / וְאָחִיו הֶחָכָם

20 כלומר, בלב ולב ידברו (השוה תהלים י"ב ג'). 21 המשורר השתמש בלשון נקבה לשם החרוז. *21 השוה בראשית מ"ט כ"ז. 22 השוה שמות י' י"ו. 23 יאריך אפו.

רַבִּי מֵאִיר / בְּנֵר שִׁכְלוֹ חֲשֵׁכִים מֵאִיר. / וְשָׁם מִן הָאַשְׁקְלוֹנִים קְהִלָּה מְעֻלָּה, וּבְרֹאשָׁם הַשַּׂר רַבִּי סְעַדְיָה אִישׁ יְמִינִי,[24] וְהוּא מַשְׂכִּיל וְנֶחְמָד / וְשִׂכְלוֹ לֹא יִמַּד. / וְשָׁם מִן־הַמַּעֲרָבִים קְהִלָּה חֲשׁוּבָה וְטוֹבָה / וּבְרֹאשָׁם רַבִּי אֵלְיָה הַמַּעֲרָבִי, הוּא בַּעַל חֲסָדִים / וּמַרְבֶּה צְדָקוֹת לַמְּרוּדִים, / אֲבָל יָצְאוּ עָלָיו דִּבּוֹת גְּדוֹלוֹת וְרַבּוֹת / בְּמַעֲשִׂים רָעִים וַעֲבֵרוֹת / וּפְעָלוֹת מְכֹעָרוֹת — / וְהָאֵל יוֹדֵעַ הַנִּסְתָּרוֹת!

וּמִשָּׁם בָּאתִי לְעַכּוֹ / וְלֹא רָאִיתִי כָּהֶם מְהִירוֹתִי וְעַד־כֹּה: / כִּי כֻלָּם רֵיקִים עַמֵּי אָרֶץ / אֵין בָּהֶם גּוֹדֵר גָּדֵר וְעוֹמֵד בַּפָּרֶץ.

וּמִשָּׁם הִתְהַלַּכְתִּי בְּכָל־גְּבוּל אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל / וְעָבַרְתִּי עַל־צְפַת וּמָצָאתִי שָׁם בְּחִיר הָאֵל / שַׂר וְגָדוֹל, מְיֻשָּׁר כָּל־עָקֹב, / צַדּוֹק הַצַּדִּיק, רֹאשׁ יְשִׁיבַת גְּאוֹן יַעֲקֹב. / אֲבוֹתָיו הָיוּ רָאשֵׁי הַיְשִׁיבוֹת / וְיָם הַנְּדָבוֹת / וּבַעֲלֵי הַמִּדּוֹת הַטּוֹבוֹת / רַק אֲפָפוּהוּ צָרוֹת רַבּוֹת / וְהִתְגַּלְגְּלוּ עָלָיו סִבּוֹת / וְהוֹרַד מִכִּסְאוֹ אַחֲרֵי מָלֵךְ / וְהוֹרַק מִכְּלֵי אֶל־כְּלֵי וּבַגּוֹלָה הָלַךְ, / אֲבָל עָמַד טַעְמוֹ בּוֹ מָתוֹק כִּלֵּי מַר / וְרֵיחוֹ לֹא נָמָר:[25] / וְאִם טוֹבָתוֹ סָרָה, / מִשְׂרָתוֹ לֹא חָסָרָה. / וְהָאֵל אֲשֶׁר בְּאֵלֶּה הַתְּלָאוֹת נִסָּהוּ יַחֲבֹשׁ שִׁבְרוֹ וְחִילוֹ / וְשָׁב וְנָפָא לוֹ.

וְאָשָׂא מְשָׁלִי וְאֹמַר:

תְּעוּדָה סָר צִלָּהּ וְלִשְׁאוֹל שַׁח דִּגְלָהּ / וְיָמִים בָּגְדוּ בָהּ וְהִכְבִּידוּ עָלָהּ; אֲבָל נִבְטַח כִּי אֵל יְחַדֵּשׁ אוֹר הִלָּהּ / וְתוֹרָה חוֹזֶרֶת לְאַכְסַנְיָה שֶׁלָּהּ.[26]

מתוך שער חמשים

אַחַר הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה יָצָאנוּ מִמְּצָרִים / לִרְאוֹת בְּטוּב יְרוּשָׁלַיִם. / וַנַּעֲבֹר דֶּרֶךְ הַמִּדְבָּרָה, / אֶרֶץ צִיָּה וְצַלְמָוֶת, / וּבְחַרְבֵּי קֵץ עַצְמִי חָרָה[27] / וְקָרָאתִי שֵׁם הַמָּקוֹם הַהוּא תַּבְעֵרָה, / כִּי שָׁם בְּנֵי יָמִים מַקְרִיבִ ם אֵשׁ זָרָה,[28] / וַתְּהִי נַפְשִׁי בְּרִשְׁפֵּיהֶם שְׂרוּפָה / וְתַנִּים וּבְנוֹת

24 היינו חשוב כמרדכי בשעתו שנקרא „איש ימיני" (אסתר ב' ה').
25 השוה ירמיה מ"ח י"א. 26 על מאמר חז"ל במסכת בבא מציעא דף פ"ה עמוד א'. 27 השוה איוב ל' ל'. 28 השוה ויקרא י' א'. בני ימים, היינו, „הזמן", העוין את האדם, מעורר חום קשה מנשוא.

יַעֲנָה בָכוֹ אֶת־הַשְּׂרֵפָה. / וַנֵּלֶךְ בַּמִּדְבָּר הַגָּדוֹל וְהַנּוֹרָא. / הוּא
מָקוֹם דַּאֲבוֹן נֶפֶשׁ וְכִלְיוֹן עֵינַיִם / וְנָחָשׁ וְשָׂרָף וְעַקְרָב וְצִמָּאוֹן אֲשֶׁר
אֵין־מָיִם; / אֲבָל שָׁמְנוּ זַעַת אַפֵּנוּ / וְדִמְעַת עַפְעַפֵּינוּ / מָקוֹם
נָהָרַיִם, / גְּדוֹלִים רַחֲבֵי יָדָיִם.

וַיְהִי בְּבוֹאֵנוּ עַד עַזָּה / אַחַר יְגִיעָה קָשָׁה וְעַזָּה, / עָרְכְנוּ תְּהִלָּה
לָאֵל בְּתוֹךְ וּמָחוֹל, / עַל כִּי עָבְרְנוּ מַעֲבַר הַחוֹל / וְיָצָאנוּ מִן־הַקְּדֵשׁ
אֶל־הַחוֹל. / וְלֹא שָׁקְטָנוּ לָרוּץ כְּנַחַל שׁוֹטֵף / אוֹ בָּרָק חוֹטֵף /
וַיַּסְתִּירֵנוּ בְּכַף הָאֶפְלָה / וַיּוֹרֵנוּ הַנְּתִיבוֹת בְּאִישׁוֹן לַיְלָה — / עַד
נִפְתְּחוּ לָנוּ שַׁעֲרֵי שָׁמַיִם / הִיא עִיר יְיָ יְרוּשָׁלַיִם. / וְנִקּוּד וַנִּשְׁתַּחֲוֶה
לְאֵל עֶלְיוֹן אֲשֶׁר פָּקָדָנוּ בְּפִקְדַּת רַחֲמִים / וַנַּחֲנֶה שָׁם חֹדֶשׁ יָמִים /
וּבְכָל־אֵלֶּה הַיָּמִים חֲבָלִים נָפְלוּ לִי בַּנְּעִימִים: / יָמִים כְּאֵלֶּה — פְּנֵיהֶם
מִפְּנִינִים נֶחְצָבוּ / וּמֵעֲצֵי חַיִּים נִקְצָבוּ / וּמִכִּכְּרֵי שַׁחַק גֻּנְּנוּ.

וַהֲיִינוּ בְּכָל־יוֹם מִתְהַלְּכִים עַל־קְבָרֶיהָ וְצִיּוֹנֶיהָ / לִבְכּוֹת עַל
צִיּוֹן הַמִּתְאַבֶּלֶת עַל־בָּנֶיהָ, / עַד כָּרוּ יִבְלֵי הַדְּמָעוֹת שׁוּחוֹת בְּפָנֶיהָ, /
וּלְקוֹנֵן עַל־הֲרִיסוֹת אַרְמְנוֹתֶיהָ / וּשְׁאֵרִית בְּנָיֶנֶיהָ / וְלִסְפֹּד עַל־קִבְרֵי
הַצַּדִּיקִים אֲשֶׁר סְבִיבוֹתֶיהָ / וְלִסְפֹּד עַל־הָאֵם וְעַל־בְּנוֹתֶיהָ. / וּבְקַצָּת
הַיָּמִים מְשָׂכַתְנוּ יַד הַתְּשׁוּקָה בַּעֲבוֹתֶיהָ / לַעֲלוֹת עַל־הַר הַזֵּיתִים /
וְלַעֲרֹךְ תְּפִלּוֹת / לְעוֹשֵׂה נִפְלָאוֹת. / וּלְהִשְׁתַּחֲוֹת לְמֶלֶךְ יְיָ צְבָאוֹת. /
וַהֲיִינוּ בְּעֵין דּוֹמַעַת / וְנֶפֶשׁ נִכְנַעַת / מַשְׁקִיפִים עַל־מְקוֹם הָעֲזָרָה /
אֲשֶׁר נֶחֱלַף לַעֲבוֹדָה זָרָה. / וַהֲיִינוּ כַּסְתִּירִים פָּנֵינוּ מֵהַבִּיט לְגָבוֹהַּ
הַכָּבוֹד הַגָּדוֹל, אֲשֶׁר הָיָה שָׁם אָהֳלוֹ בַּתְּחִלָּה[29] / אֲשֶׁר כִּקְדֵם שָׁכְנָה
בּוֹ שְׁכִינָה — / וַעֲתָּה שָׁכְנָה עָלָיו עֲנָנָה. / וְלֹא נִשְׁאַר מִן־הַבִּנְיָנִים
כִּי אִם אוֹתוֹת מַכְאִיבִים לֵבָב זוֹכְרֵיהֶם / וַיַּדְאִיבוּ בִּבְכִי עֵינֵי
רוֹאֵיהֶם. / וּבְמִלְאוֹת הַיָּמִים הָאֵלֶּה שָׁמְנוּ מְגַמָּתֵנוּ מִדְבָּרָה דַּמֶּשֶׂק...

וְאֵלֶּה עֲשִׂיתִים עַל עִיר יְרוּשָׁלַיִם / בְּבוֹאִי אֵלֶיהָ כִּמְצָרִים:

29 אין כאן חרוז, ואולי נשתבש בהעתקה. אהלה בתחלה, על דרך הכתוב בבראשית י"ג ד', וכאן הכוונה: אהלו של הקדוש ברוך הוא, בית המקדש.

שָׁלוֹם לְעִיר שָׁלֵם[30], אֲשֶׁר יָפְיָהּ / נֶעְלָם, וְרוֹאִים יֹאמְרוּ "אַיָּה?"
כָּל־יוֹם אֲחוֹנֵן אֶת־עֲפָרָהּ, כִּי / הִיא מַחֲלַת נַפְשִׁי וְהִיא צָרְיָהּ.
עֵינִי, בְּעֵת כִּי רָאֲתָה אוֹרָהּ, / לֹא נָעְצְרוּ בָהּ עַנְגֵי בִכְיָהּ.
הָאֵל, אֲשֶׁר אִוָּה לְמוֹשָׁב לוֹ, / יִרְאֶה בְּרֹב עָנְיָהּ וְשָׁב שִׁבְיָהּ.
בּוֹכָה לְנוּד דּוֹדָהּ – בְּשׁוּבוֹ לָהּ / יִמְחֶה דְּמָעוֹת מֵעֲלֵי לֶחְיָהּ!

וְעוֹד אָמַרְתִּי / וְעַל זֶה הָעָנְיָן חִבַּרְתִּי:
לְצִיּוֹן שָׁאֲפָה נַפְשִׁי וְרוּחִי, / הֵיוֹת בָּהּ כָּל־יְמֵי חַיַּי מְנוּחִי!
בְּחָשְׁקָהּ יִנְעֲמוּ לִי הַתְּלָאוֹת / וְאֶתֵּן בָּהּ לְמַכָּה רֹאשׁ וְלֶחִי,
וְלֹא אֶתְאַו לְבִלְתָּהּ כָּל־יְמוֹתַי / עֲדֵי אֶגְוַע וָנֶס כֹּחִי וְלֶחִי.
וַאֲיִי אֶכְסֹף לְטוֹב רִקְחֵי בְשָׂמִים? / וְהִיא בָּשְׂמִי וְטוּב רִקְחִי וְרֵיחִי!
אֲחוֹנֵן אֶת־עֲפָרֶיהָ בְּכָל־עֵת / עֲדֵי יַשְׁאִיר עֲפָרָהּ אוֹת בְּמִצְחִי.
עֲפָרָהּ אֶעֱשֶׂה מַרְפֵּא לְנִגְעִי / וְאֶמְרַח עַל־שְׁחִין לִבִּי – וְיֶחִי.

וְאֵלֶּה עָשִׂיתִי בַּיָּם / בְּהִנָּצְלִי מִשְּׁאוֹן גַּלָּיו וְדָכְיָם:
בַּמָּה אֶקְדַּם אֵל וּמָה אָנִי, / כִּי עַד הֲלֹם חַסְדּוֹ הֱבִיאָנִי?
מְקֻצֵּה אֲדָמָה וַאֲצִילֶיהָ[31] / לָבֹא לְהַר קָדְשׁוֹ קֹרָאנִי.
בַּיָּם בְּעָבְרִי בְּשָׂרַנִי: כִּי / תַּעֲבֹר בְּמַיִם – אִתְּךָ אָנִי!

ה

כניסתו של ר' משה בן ר' נחמן לירושלים

בשנת כ"ז (1267)

ר' משה בן נחמן (הרמב"ן), מגדולי חכמי ישראל בימיו, נולד בעיר גירונה (Gerona) שבספרד בשנת 1194 ונפטר בא"י בשנת 1270. לארץ־ישראל עלה לעת זקנתו, והוא אז בן שבעים ושלש. אמנם הוא ראה תמיד את ישיבת א"י כאחת מתרי"ג מצוות, ואם לא עלה לא"י לפני־כן הרי זה אולי משום שאחרי מותו של צלאח־א־דין,

30 ירושלים. (השוה בראשית י"ד י"ח). 31 נפוצות. (השוה ישעיה מ"א ט').

כובש א"י מידי הצלבנים, לא היתה א"י נוחה לעליה כלל. המריבות בין יורשי צלאח א־דין גרמו להחזרת ירושלים לצלבנים בשנת 1229 ולא יצאה עוד מידם עד שנת 1244. המלחמות בין האיובים לבין עצמם וביניהם לבין הצלבנים נמשכו גם אחרי־כן. בשנים 1258—1260 הציפו התאתארים בהנהגת חולאגו את ארצות המזרח התיכון וכבשו בשנת 1260 גם את א"י עד עזה, והחריבו את ירושלים. רק בעזוב התאתארים את הארץ באותה שנה התחיל להתבסס לחלוטין השלטון המצרי עליה ובא הקץ לשרידי שלטון הצלבנים.

גורם חיצוני לעלית הרמב"ן היה מאורע זה: בשנת 1263 היה אנוס להתווכח בויכוח פומבי בברצלונה בפני מלך אראגון ושריו עם הנזיר הדומיניקאי פאבלו כריסטיאני, יהודי מומר ממונפליה. ואף על פי שניצח את מתנגדו, נגזר עליו לעזוב את ספרד. קם ועלה לארץ־ישראל משאת־נפשו מאז.

הרמב"ן הגיע לעכו, ומשם עלה לירושלים שלתוכה נכנס ביום ט' אלול שנת ה' אלפים כ"ז (1 בספטמבר 1267). הוא חי בא"י שלש שנים, ובמשך זמן קצר זה נתקבצו אליו תלמידים מהארץ וגם מבבל. בימי שבתו בארץ סיים פירושו על התורה, ובו השתמש גם במה שראה והשיג בארץ. נשתייר בידינו גם דרוש שדרש בראש השנה בבית הכנסת בעכו בסוף ימיו. בעכו גם נסטר, ונקבר בחיפה בגבול א"י, כפי שמודיע תלמידו (עיין במסע הבא).

בבואו לירושלים כתב אגרת לבנו נחמן, שבה הודיעו „כי רבה העזובה וגדל השממון, כל המקודש מחברו חרב יותר מחבירו, ירושלם יותר חרבה מן הכל, וארץ יהודה יותר מן הגליל, ועם כל חרבנה היא טובה מאד". בירושלים מצא הרמב"ן קרוב לאלפים תושבים ובכללם כשלש מאות נוצרים ורק שני יהודים אחים העוסקים במלאכת הצביעה, מלאכה מיוחדת ליהודים בכל ימי הבינים, ואליהם היו מצטרפים מסביבת ירושלים עד למנין להתפלל בשבתות. הרמב"ן זירז אותם להקים בית־כנסת מתוך אחת החרבות „כי העיר הפקר וכל הרוצה לזכות בחרבות זוכה", הביאו ספרי תורה משכם והקימו בית־כנסת, שהיה קיים כבית־כנסת עד שנת שמ"ו (1586). (עיין ספרי „אגרות ארץ ישראל", עמ' 85).

כאן מתאר הרמב"ן את כניסתו לירושלים בצורת הגות־לב

בפרוזה חרוזה. תחלה הוא מדבר על ירושלים בימי גדולתה שהיתה מעון לשכינה ומתנה את שבחיה ומעלותיה. ואחר־כך הוא מקונן על ירושלים, החרבה והשסויה, והיא מעון תנים. הוא פונה אל ירושלים ואומר: „את היית בעוכרי ושופכי דמי, מדעתי מעלותיך ורוממותיך וראיתי הריסותיך ושוממותיך". אחר־כך הוא מתאר מה שנתגלה לעיניו בירושלים: „מצאתי בתוכך איש יהודי נגש ונענה והוא צבע" (באגרתו מדובר על שני יהודים אחים צבעים, כנ"ל). אמנם „פריה ותבואתה מרובה ועדין היא זבת חלב ודבש", אבל מה בצע לו בזה: „דמיתיך הורתי ליולדת שמת בנה בחיקה והחלב בשדיה למכאובים ותניק את גורי הכלבים". הוא שמח שהכובשים החדשים אינם משתרשים בארץ, „כי הם אינם הגונים לך וגם את אינך ראויה להם". אחר־כך הוא עובר ומדבר על עצמו ועל עליתו מכפרד, שבה עזב את בניו ובנותיו ואת חבריו ותלמידיו, ותוך כדי כך הוא מחזק את לבו באמרו: „טוב לי יום בחצרך לבקר בהיכלך החרב ומקדשך השמם, לחזות לרצות אבניך ואת עפריך לחונן ועל חרבותיך לקונן". וכאן הוא מתאר את עצם כניסתו לעיר, קריעתו על חרבן העיר וחרבן הבית וקריאתו במזמור ע"ט שבתהלים: „אלהים באו גוים בנחלתך" וכו'. אחר־כך הוא פונה אל ירושלים ומתחנן לפניה שתבקש רחמים מלפני בוראה על בניה שקדשו את השם ו„הערו למות נפשם". והוא מסיים באמונה בגאולה שלמה.

אגרתו לבנו והגות־לבו זו ששלחה בכתב לספרד עוררו את הלבבות וגרמו בודאי לא במעט לעלית רבני צרפת ותלמידיו מספרד בדור שלאחריו.

עומדות היו רגלינו בשעריך ירושלם / בית האלהים ושער השמים / ירושלם הבנויה / עיר שחוברה לה יחדו עם אותה שבעליה,[1] / ששם עלו שבטים שבטי יה; / ששם אבן שתיה / שממנה הושתת העולם[2] / וממנה השתרגו מוסדות

1 מרמז למאמר ר' יוחנן במככת תענית דף ה' עמוד א': „אמר הקדוש ברוך הוא: לא אבוא בירושלים של מעלה עד שאבוא לירושלים של מטה... דכתיב: ירושלם הבנויה כעיר שחוברה לה יחדיו." (תהלים קכ"ב ג').
2 לדברי רבותינו ז"ל במסכת יומא דף נ"ד עמוד ב'.

תבל וגבולם; / ששם הר המוריה / שממנו תצא תורה ותושיה / ההר חמד אלהים לשבתו / ובנה בו בית מנוחתו / ושם הכין כסא מלכותו / ויהי בשלם סִכּוֹ ומעונתו / מבית לדביר קדש הקדשים; / ששם ארון הברית אדון כל הארץ ובו לוחות כתובים / באצבע אלהים; / שמשם נבואה יוצאה, ומתפשטת על נפש אֱלִיָה תֶהוֹם, ועלו הכרובים פורשי כנפים לתבנית המרכבה, / היוצאים לצבא, / שני עפרים תאמי צביה, / היא החיה אשר תחת אלהי ישראל בנהר כבר, / ואדע כי כרובים המה להבא ולשעבר, / שנים פנים לכרוב מלפנים ולחיצון, / פני צדק ופני רצון, / ורוח אלהים בכנפיהם / וכבוד אלהי ישראל עליהם / וזה מעשה המכונה / מעון לשכינה; / ששם היכל הקדש מכוון לשמוע אל הרנה / ואל התפלה, וליורדים בדמעה פותח כיון. ובו השלחן הטהור ועליו לחם הפנים, פנים המאירים בכל מערכה, / כי שם צוה ה' את הברכה, / שמשם לישראל משאות וארוחות, / פניו חיים שובע שמחות. / ושם המנורה הטהורה / אשר אל עבר חכמי ישראל מאירה / בשבעה נרותיה תופיע / והמשכילים יזהירו כזוהר הרקיע. / ושם המזבח הפנימי להעלות עליו מקטר קטורת / ועליו גולת הכתרת, / בו נפשות הצדיקים צרופות בעליל / עולה כליל[3] / ולבית גובה למעלה מן השמים. ומשם יתגדל ויתקדש מקום לבית ומקדש למקדש וחצר החיצונה וההראל והאריאל, / מזבח כפרה לישראל; / ששם נעקד אבינו כשה תמים/ לטוב לנו כל הימים[4] / ושם הוכן / לשיר הלוים דוכן / להדר ולרומם ולהלל לאלהי השמים / בכנורות ובנבלים ובמצלתים ובצלצלים. / ושם יד חזית, / לשכת הגזית, / בשבעים זקניה וסנהדריה מעוטרת, / בשרי קדש ושרי אלהים מפוארת ומהודרת, / לתבנית שרי מעלה מסודרת, / והנשיא נשיא הוא מיוחד / כנגד גוי אחד, / שם ישבו כסאות למשפט ולהוראות / ללכת בתורת ה' צבאות / והיה לעד ולאות / כי אלהים נצב בעדת אל בקרב אלהים ישפוט. / ושם הר ציון /

3 עיין במסכת מנחות, דף ק"י עמוד א'. 4 שוכנות עקדת יצחק עומדת לנו.

קדוש משכני עליון, / ומה הציון הלז, / כי רמה קרני בה׳ ולבי עלז.

הן אלה קצות שבחי העיר הנזכרת / לתהלה ולשם ולתפארת / ותהלותיה ומעלותיה רבו למעלה, / נכבדות מדובר בך עיר אלהים סלה.

ועתה עלי תשתפך נפשי ועל אלה אני בוכיה, / כי נשאר בעיר שמה ושאיה. / בית קדשנו ותפארתנו / אשר הללו בו אבותינו / היה לשרפת אש, וכל מחמדינו / היה לחרבה, וגם חמת אל תגבל בה / ימים אין מספר, דור הולך ודור בא. / הדביר ולפני לפנים / היה מעון תנים, / וההיכל והר הבית / לשמיר ולשית, / עלה כלו קמשונים / כסו פניו חרולים / ומרעה הוא לכפירים. / ואויבינו פלילים, / זה מחריב ועוקר את הגבולים, / וזה מציב ומקים אלילים, / ובאו בו פריצים ומחללים, / ואל אלהים לא יושיע בתוכו מתפללים. / כל ערל וטמא בבית תפלה / נתן תִּפלה, / ובהיכל אלהים / ללא אלהים / יענו הו הו, /[5] זו כחו לאלוהו. / נשכבה בבשתנו / ותכסנו כלמתנו / כי כל אלה גרמו פשעינו וחטאתינו / והעיר והקדש השחיתו עונותינו / וחללו את המקדש המעוז נוה צדק ומקוה אבותינו. / על זה היה דוה לבנו / על אלה דאבה נפשינו, / וכל ימינו / על אדמתנו / על נחלת הצבי[6] חזל דמעתנו. / ונתכס שק תחת פתיגיל, / כי נכרת מבית אלהינו שמחה וגיל. / איכה היתה לשנינה / קריה נאמנה, / רבתי בגוים ועליונה, / שרתי על כל המדינה, / העיר היונה, / יונה תמה, / ברה כחמה, / יפה כלבנה, / מקוטרת מר ולבונה, / עיניה כיונים על אפיקי מים / ואורה כשמש בחצי השמים / ומתוק האור וטוב לעינים, / בעברת ה׳ צבאות נעתם / לבשו שמים קדרות ושק הושם כסותם, / ואל ארץ יביט משמים נזנח[7] / והנה צרה וחשכה מעוף צוקה ואפלה מנודת, / והיה אור ישראל לאש בקרבה / וקדושו ללהבה / ואכלה ובערה / כל הדרה ויקרה / והיתה מעי מפלה.[8]

5 היינו, מתפללים ומזמרים בלשון זרה. 6 בדפוס אשבונה: נחלת אבותינו; נוסח זה מתאים לחרוז. 7 בדפוס אשבונה: ואל ארץ יביט משמים אבינו ונאנח. 8 בדפוס אשבונה: והיתה עיר תפלה מעי מפלה.

אללי לי ירושלים, עיר ואם בישראל. דדיך ירוו בכל עת חלב ודבש ושמן וצורי / ועתה חמת תנינים יינך וראש פתנים אכזרי. / אהה אמי, הכרע הכרעתיני, ואת היית בעוכרי ושופכי דמי, מדעתי מעלותיך ורוממותיך / וראית הריסותיך ושוממותיך. / היית עטרת תפארת ביד ה' וצניף מלוכה, גאון כל צבי אוצר כל חמדה, אבן פנת יקרת, / ועתה הכל[9] נכרת. / ביום ההוא קראו לך ירושלם כסא אדני / ובך כל מעיני / ושם העיר מיום ה' שמה, / ועתה חרפה וגדופה מוסר ושממה / ובתוכחות חימה / כערים אשר הפך ה' למלח וגפרית,[10] / ושב וזעם על ארץ הברית, / והיא מחוללה מפשעינו וחטאתינו, / מדוכאה מעונותינו / וה' הכריע[11] בה את עון כלנו, / ובחבורתה לא נרפא לנו, / אבל היא אשר כלתנו / ומעל שלחן אב הגלתנו / אל ארבעת שפתיו הרעים כעל כל אשר גמלנו.

ירושלם השדודה / ובנותיה אשר היו ערי המועדה / לתורה ולתעודה, / תחת אשר היו בך אלפים ורבבות רכב אלהים רבותים אלפי שנאן / ה' בם, ואשרי מי שלא ראן[12] / היום הזה. ראיתי בך קדושה / חזות קשה, / מצאתי בתוכך איש יהודי נגש ונענה, והוא צבע[13] / ובוז ישבע, / ואליו יאספו בביתו בין גדולים וקטנים אם ישלימו מנין / עדה, שאין לה ענין / לא מקנה וקנין, / עם עני ודל ורש ומסכן הלך ואביון. / ופרי הארץ לגאון ולתפארת, ופריה טובה[14] / ותבואתה מרובה, / ועדין היא זבת חלב ודבש ליושבים בה. / דמיתיך הורתי ליולדת שמת בנה בחיקה, והחלב בשדיה למכאובים / ותניק את גורי הכלבים. / ועם כל זה מאסו בך עוגבים / ושממו עליך אויבים, / ובמרחקים יזכרוך ויתפארו בעיר הקדושה / לאמר: לנו נתנה למורשה, / וכאשר יבאו אליך ומצאו כל מחמדי עין, / יברחו כמפני חרב ורודף אין, / ורבה העזובה / בקרב הארץ השמנה והרחבה, / כי הם אינם

9 בדפוס אשבונה: כלו. 10 סדום ועמורה. 11 בדפוס אשבונה: הפגיע. 12 בדפוס אשבונה: ואשרי מי שחסאן. 13 באגרתו לבנו אומר הרמב"ן שמצא בירושלים שני יהודים אחים צבעים. (עיין אגרות ארץ ישראל, עמ' 85). 14 בדפוס רומא חסר „טובה".

הגונים לך, וגם אֵת אינך ראויה להם / מהמונם[15] ולא מהמהם / ולא נה בהם. עיר תהלה, / תחת היותך גילה / ועמך משוש בתחלה, / ראיתי היום יושביך נאנחים ונאנקים / והמה נמקים, / כי לא ינוח שבט הרשע על גורל הצדיקים, / למלאת דבר ה' אשר דבר: והשימותי אני את הארץ ושממו עליה אויביכם היושבים בה.

אני הגבר ראה עני, / גליתי מעל שלחני, / הרחקתי אוהב וְרֵיע / כי ארך המסע מהשתרע, / הייתי נזיר אחים / במדבר מלון אורחים, / עזבתי את ביתי / נטשתי את נחלתי / ושם הנחתי רוחי ונשמתי, / עם הבנים והבנות אשר כנפשי ועם הילדים אשר טפחתי ורביתי על ברכי, / הם ראשית דרכי / הם לי הנאהבים והנעימים, / והיו עיני ולבי שם כל הימים, / וכבוד החברים כצפעוני ישך / מיודעי מחשך, / ונקל זאת / וכל יקר ראתה עיני להבזות. / טוֹב לי יום בחצרך לבקר בהיכלך החרב ומקדשך השמם, לחזות לרצות אבניך ואת עפריך לחונן / ועל חרבותיך לקונן, / כי עפרך בפי צוף וּפַנַג[16] / ובכיתי עליך במר נפשי מספד מר ובבכי אתענג.

ויהי בהרימי קולי / ובקרעי בגדי ומעילי, / אז ינוח לי, / כי ביום תשיעי לירח אלול שנת חמשת אלפים ועשרים ושבע[17] / באתי בעיר החרבה / ושוממה מבלי בניה, והיא יושבת וראשה חפוי, / וקראתי עליה כראוי: / ציון מדבר היתה ירושלם שממה. ואצל העיר כנגד הפתח / קרעתי עליה טפח. / ובבאי כנגד הבית הגדול והקדוש, קראתי בבכיה רבה: בית קדשנו ותפארתנו, / אשר הללוך אבותינו, / היה לשרפת אש, וכל מחמדנו / היה לחרבה. וקרעתי קריעה שניה / בתאניה ואניה / וקראתי במקום מזמור קינה[18] לאמר: אלהים באו גוים בנחלתך, טמאו את היכל קדשך, שמו את ירושלם לעיים, נתנו את נבלת עבדיך מאכל לעוף השמים, בשר חסידיך

15 בדפוס אשבונה: לא מהם. 16 ממתק. (עיין יחזקאל כ"ז י"ז).
17 היא 1267 לפסירת הנוצרים. ובדפוס אשבונה: שנת כח, היינו שנת לאחר כך. 18 הוא קרא כל מזמור ע"ט שבתהלים, שהוא מכוונו לפי תבנו בשם קינה, על דרך מאמר חז"ל במסכת ברכות דף ו' עמוד ב'.

לחיתו ארץ, שפכו דמם כמים סביבות ירושלם ואין קובר. הייבו חרפה לשכנינו, לעג וקלס לסביבותינו. עד מתי ה' תאנף לנצח, תבער כמו אש קנאתך. שפוך חמתך אל הגוים אשר לא ידעוך ועל ממלכות אשר בשמך לא קראו, כי אכל את יעקב ואת נוה השמו. אל תזכר לנו עונות ראשונים, מהר יקדמונו רחמיך כי דלונו מאד. עזרנו אלהי ישענו על דבר כבוד שמך והצילנו וכפר על חטאתינו למען שמך, למה יאמרו הגוים איה אלהיהם, יודע בגוים לעינינו נקמת דם עבדיך השפוך. תבא לפניך אנקת אסיר, כגדל זרועך הותר בני תמותה, והשב לשכנינו שבעתים אל חיקם חרפתם אשר חרפוך אדני, ואנחנו עמך וצאן מרעיתך נודה לך לעולם, לדור ודור נספר תהלתך.

עורי עורי לבשי עצבך ציון לבשי בגדי אלמנותיך, ירושלם עיר הקדש, צאי וידיך על ראשך / ובאי אל אלהיך ואישך, / כי הוא אדניך, והשתחוי לו, / ואת מנת חלקו ונחלת חבלו / אשת נעורים ואהבת כלולות, / ודרשי לפניו תחלות, / לכת עדתך אחריו במדבר לא דרך ולא מסלות, / מקוטרת מר ואהלות, / מעלת זבחים ועולות, / ועונה לו במחולות, / את הנוראות ואת הגדולות, להודות להלל ולשבח לפאר ולהדר ולעלות / למרומם על כל ברכות ותהלות, / המרוצה[19] בתחנונים ותפלות / ומרבה כפרות סליחות ומחילות, / ואשר עשה עמך כל הימים / את החסד ואת הרחמים, / שאי אליך כפים / ושפכי לבך כמים: / עד מתי אתה לא תרחם את ירושלם? / השכחת חנות / ולא תזכור ראשונות, / אשר שמת במדבר דרך, בישימון מעינות, / להשקות גאוליך / אשר תוכו לרגליך / ועליהם פרשת ענגך למסך / בקול רנה ותודה המון חוגג יעבור בסך, / אם קפצת באף רחמים / דברים טובים דברים נחומים / שכבר עשית לעולמים / ולא תדרוש דמים, / דם נפשות אביונים, / עגומים צדיקים ותמימים, / אשר לשמך[20] הערו למות נפשם / ותחת החרב נתנו ראשם, / אחריך ישאגו, / ועליך כל היום הורגו, / יקריבו לפניך עולה וזבחים / אנשים זובחים / זובחי אדם, ויעשו לריח ניחוחים /

19 בדפוס אשבונה: המתרצה. 20 בדפוס אשבונה: בשמר.

את הראש ואת הנתחים, / והם ששים ושמחים, / זה יאמר: לה' אני / ולצור ישראל בראני / אקריב את עצמי / וחלבי ודמי / ונתחי וראשי / ואתן בכורי פשעי, פרי בטני חטאת נפשי, / ונפשם מתעלסת / בדמיה מתבוססת, / מאבות לבנים מורשה מסיני / לעשות נפשם שלמי נדבה לרצון להם לפני אדני. / והדבקים בה' חיים, / נתתם נבזים ושפלים בגוים, / ואותם לוחמים רבים עמים, / עורם מעליהם הפשיטו, זה עובד וזה גוזז, / זה שולל וזה בוזז, / והוא מכרכר ומפזז, / מכת אויב הכיתם בכל מכה / מאד קשה וארוכה / ובכל מוסר אכזרי / מזי רעב ולחומי רשף וקטב מריר. / ועוד בחיים חיתם לך נצמדו, / ובמותם לא נפרדו, / אשוריהם במעגלותיך תמכו, / כי מעיר הקדש נקראו, ועל אלהי ישראל נסמכו. / אומרים אמור למנאצי / ואל לוחצי ומוחצי: / לא נואש לבבנו מהגואל / ולבנות הבית והאריאל, / כי זאת לפנים בישראל, / שבשפלנו זכר לנו, / לא מאסנו ולא געלנו, / והלא ממצרים גאלנו, / ומבית עבדים הצילנו, / כי אזלת יד, / נצלנו כצבי מיד, / כי אשב בחשך בבל, / ידי זרובבל / יסדו הבית לבנות / ליום קטנות. / כך מעולם ועד עולם, כאשר יבשו עצמותינו / פותח את קברות מתינו, / מבטן שאול אליו יקראו, / ישלח רוחו ונבראו, / מן המכוסים תולעה ותחתם יוצע רמה / וחדש פני[21] אדמה, / לא אבדה תקותנו באבוד הגויה / ולא נגזרנו לנו בשוב העפר אל הארץ כשהיה, / כי לא קצרה יד ה' מהושיע, / ברכת אובד אליו תבא ונפש נענה ישביע, / וכל תפלה וכל תחנה לפניו תגיע / ומשפטינו לאור עמים ירגיע. / כזאת וכזאת דברו ובשמך יתחזקו, / כי אחריך דבקו, / וכאשר נאקות חלל ינאקו, / אליך יצעקו, / המון מעיך ורחמיך אליהם יתאפקו. / העל אלה לא תפקוד נאם ה', ואם בגוי אשר כזה לא תרחם? / שוב מחרון אפך והנחם, / למען ציון לא תחשה / למען ירושלים לא תנשה,[22] / כי לרחמיך עיניהם תלויות / ולהם עליך ראיות וזכיות, / מגדל דוד בנוי לתלפיות, / שטרות חתומות, / עדים נאמנים ושבועות קימות, / בשמך המיוחד /

21 בדפוס אשבונה: יחדש בני. 22 תשכח.

דברי הנביאים פה אחד, / כלם נתנו לנו קץ וזמן / ועד בשחק נאמן, / כי לא לנצח ישכח ציון, / והבית היוצא מבית המלך העליון / נכון יהיה בראש ההרים ונשא מגבעות / והאל לנו אל למושעות, / כי[23] לקץ הימין אל תניחנו / אל לארך אפך תקחנו, / וחיש לנו עתידות / כי פנינו אליך מועדות, / ואנחנו היודעים ועדים, / כי אין קץ לפני רחמיך ולא מועד מועדים, / כי ארכו לנו הימים והזמנים / ועידן עדנים / רבת שבענו בהם מרורות פתנים, / רבת שבעה לה נפשנו הלעג השאננים, / הבוז לגאיונים, / מן אזי עבר על נפשנו המים הזדונים. / מחרון אפך תשוב / וראה כי אזלת יד ואפס עצור ועזוב / ככתוב:[24] למה לנצח תשכחנו תעזבנו לאורך ימים, השיבנו ה' אליך ונשובה חדש ימינו כקדם. ברוך אתה ה' גואל ישראל.[25]

אבינו אב הרחמן, / לא יתום ישראל ולא אלמן, / כי רחמיך עליהם במקומן / בכל עת ובכל זמן / ובית עבדך זה משה בן נחמן, / הבא לראות עריך ומקדשך בחורבנן / ובקרעו בגדיו ומעילו, בוכה ומתאבל, אליך ישתחוה ואליך יתחנן, / שיזכה ויראה דבירך והיכלך, איליך[26] ואולמיך בבנינן. / עינינו תחזינה ירושלם נוה שאנן / וערי יהודה בתקונן; / בשוב ישראל לנויהם וכהנים לעבודתם ולוים לדוכנן, / שנאמר:[27] וברא ה' על כל מכון הר ציון ועל מקראיה ענן / יומם ועשן ועל כל כבוד חופה לשכינתך ועוזך בבית מקדשך ולא יכרת מעונן / וזה עבדך ישב בסתרן / ובצל שדי יתלונן. / ברוך אתה ה' שומע תפלה.[28]

23 בדפוס אשבונה: כו. 24 איכה ה' כ'—כ"א. 25 בדפוס אשבונה: ברוך גואל ישראל. 26 עציד. (השוה ישעיה א' כ"ט). 27 ישעיה ד' ה'. 28 בדפוס אשבונה: ברוך שומע תפלה.

ו

מסעות אלמוני תלמיד הרמב"ן

(בראשית המאה הארבע־עשרה)

שמו של נוסע זה לא נמסר לנו, אבל ברור שהיה תלמידו של הרמב"ן (עיין בפרק הקודם), שכן הוא כותב: „ומורי הרב ר' משה ב"ר נחמן מגירונה זצוק"ל". לפי זה אפשר לקבוע גם את זמן כתיבת המסע. הרמב"ן נפטר בשנת 1270, ומאחר שתלמידו מזכירו כאן במלה „זצוק"ל" (זכר צדיק וקדוש לברכה), הרי נכתב המסע אחר שנת 1270. אולם אפשר לקבוע את הזמן ביתר דיוק, כי בסופו כותב הנוסע: „ועתה מתעוררים רבים ומתנדבים לעלות לארץ ישראל, ורבים חושבים כי אנחנו קרובים לביאת הגואל כאשר רואים שהכבידו האומות את עולם על ישראל ברוב המקומות". בדברים אלו רמז, כנראה, לצרות הגדולות שהתרחשו ובאו על יהודי אירופה בסוף המאה השלש־עשרה ובראשית המאה הארבע־עשרה: גירוש היהודים מאנגליה בשנת 1290, ההריגות ביהודי אשכנז בימי הצורר רינדפלייש בשנת 1298, שבהן נחרבו כמאה וארבעים קהלות־ישראל ונהרגו למעלה ממאה אלף יהודים, וגירוש היהודים מצרפת בשנת 1306, גירוש שגרם לעלית כמה מיהודי צרפת לא"י, ובכללם אשתורי הפרחי, ראשון לחוקרי א"י (עיין עליו בפרק הבא). עולי צרפת אלה הלכו בעקבות רבני צרפת ובראשם ר' יהונתן הכהן מלוניל וכמה מבעלי התוספות, שעלו בהמון בשנת 1211 ובעקבות ר' יחיאל מפאריס ותלמידיו שעלו באמצע המאה השלש עשרה והתישבו בעכו, שבה יסדו גם ישיבה.

אף נוסע זה ישב בעכו (שאליה בא גם רבו הרמב"ן ובה נפטר והובא לקברות בחיפה, שהיא בגבול א"י לפי ההלכה), וממנה הלך לבקר בשאר חלקי הארץ. את מסעו קרא בשם „תוצאות ארץ־ישראל", שפירושו: מוצאי ארץ ישראל, כלומר דרכי הארץ.

תחלה מציין הנוסע את המרחק מעכו לכל צד: לצפון: לצור, לצידון ולבירות; לדרום: לחיפה; למערב: לאושה, שפרעם, צפורי וכפר חנניא. בחיפה הוא מציין גם את קברות הגדולים מרבני צרפת וספרד מהדור הקודם. אח"כ הוא מתאר את מסעו מעכו לירושלים

(לארך הכרמל ודרך מגדו, שכם, גבעת בנימין, הר־הצופים; אבל הוא מעיר, שיש הולכים בדרך הים מעכו ליפו, ומשם עולים לירושלים). את ירושלים עצמה הוא מתאר בפרוטרוט, ואף את קבר רחל ואת חברון. בחזרו לעכו הלך מירושלים עד שכם בדרך אחרת: קבר שמואל הנביא, כפר חרס, עברתא, שכם.

ושוב יצא בשיירה מעכו לגליל העליון, וזאת היתה דרכו: עכו, שזור, כפר חנניא, מרון, גוש חלב, כפר ברעם, גוש חלב, עלמא, דלתא, נברטיין, קיומיאה, עמוקה, פרעם, עין זיתים, עכברה, יאקוק, סבריה, ארבל, כפר חטים, ערבא, כפר סיכנין, כפר כנה, צפורי, רומי, כפר מנדי, עכו. לגבי מרון הוא מעיר, כי „שם מתקבצין כל ישראל והישמעאלים בפסח שני" במערת הלל ושמאי. זוהי התחלת ההלולא של ל"ג בעומר, שלא היתה אז בל"ג בעומר אלא בל' בעומר (פסח שני) ולא על קבר ר' שמעון בן יוחאי אלא במערת הלל ושמאי. הוא מזכיר גם את צפת (בצורתה הלועזית: שפט), אבל מודיע בפירוש שלא הלך לשם, לפי שלא נתנו להכנס למערת ר' יהודה בר אלעאי.— הוא הלך אח"כ מעכו לדמשק דרך כפר חנניא.

אין הנוסע מסתפק במה שהוא שומע מפי מורה־הדרך, אלא משתדל לקבוע את זהותם של מקומות שונים לפי מאמרי חז"ל (ערבא, רומי).

לאחר תיאור המסע הוא דורש באריכות בשבח א"י, שהקדוש ברוך הוא בחר בה „מכל שבעים ארצות אשר ברא" ומביא פסוקי מקרא ומאמרי חז"ל המדברים בשבח הארץ ומעלותיה, ביחוד מבחינה רוחנית: המצוות התלויות בארץ, חכמה ותורה שבארץ־ישראל, וקדושת הארץ. כוונתו בדברים אלה לעורר את אחיו שבגולה לעלות לארץ ישראל ולשכון בתוכה, כפי שמעיד הסיום, שבו הוא מביא מדברי „רבותינו קדמונינו": „אל יעלה על לב איש שיגלה מלך המשיח על ארץ לא טהורה, וגם אל ישגה לחשוב שיבא גם בארץ־ישראל בין הגוים. הטועה בזה לא חש לכבודו של מלך המשיח, אך ישראל תופשים התורה, חסידים אנשי מעשה מארבע רוחות העולם אחד מעיר ושנים ממשפחה, כל איש אשר נשאו לבו ונדבה רוחו טהרה והכשר חבת הקדש לבא בארץ־ישראל, ועליהם יגלה מלך המשיח". והוא מבשר: „ועתה מתעוררים רבים ומתנדבים לעלות לארץ ישראל".

לק״י.[1] אלה תוצאות[2] ארץ ישראל:

מדינת[3] עכו היא היושבת על שפת הים הגדול, והיא בגבול נחלת אָשר, ואחריה חוצה לארץ, כאשר הדבר ידוע בקבלה עד עתה. ועד פה הוא גבול ארץ־ישראל.[4] מעכו לצור המעטירה שבע פרסאות, ומצור לצידון שבע פרסאות, ומצידון לבירות עשר פרסאות. כל אילו ערים בצורות על שפת הים, הולכים זו מזו דרך יבשה ודרך ים. סמוך לעכו בתחום שבת יש שם הר, ושם בית הקברות בארץ ישראל.* יש אומרים כי שם קבר דבורה הנביאה. ובעיר עכו יש שער אחד בגבול ארץ־ישראל, קורין אותו שער חשמונאי, אומרים כי שם קבר חשמונאי.[5]

מעכו ל ח י פ ה [כשלש פרסאות]. שם בית הקברות בתחתית הר הכרמל, שם קבורת הרב הגדול רבנו שמשון ב״ר אברהם בעל התוספות זצק״ל.[6] ושם קבור הרב רבינו יוסף מבורגונייא*[6] זצק״ל, והרב רבינו [יוסף ארמלי] בן רבינו יחיאל מפאריש, המכונה שיר דילשוש[7] זצק״ל, והרב ר׳ יוסף משיינוש,[8] והרב ר׳ יעקב מזיגורא[9] זצק״ל, והרב ר׳ יעקב הקטן בן רבנו שמשון בעל התוספות זק״ל, ומורי הרב ר׳ משה ב״ר נחמן מגירונא[10] זצק״ל, וכמה גדולים לא ידענו שמותם. שם בהר הכרמל, בשפוע ההר, מערה, שם בית הכנסת לאליהו זכור לטוב. למעלה משם בראש ההר מערת אלישע. מחיפה הולכים לאורך הר הכרמל כארבע פרסאות, ומשם עולים בהר ושם [מזבח] אליהו ז״ל בהר הכרמל. למטה מן ההר כנגד המזבח שם נחל קישון מקובר,[11] אשר שחט שם אליהו ז״ל נביאי הבעל, והנחל יורד אל הים הגדול הסמוך לחיפה כחצי פרסה. וממקום המזבח ועד י ז ר ע א ל כחצי פרסה, מקום אשר

1 לישועתך קויתי ה׳. 2 היינו מוצאי. 3 עיר. 4 עכו היא גבול א״י מבחינת ההלכה. *4 היינו בתור גבול הארץ. 5 ובמסע יעקב בן נתנאל הכהן (עיין לעיל) נאמר: ולשם בתוך השער קברו של אלעזר בן חשמונאי. 6 זכר צדיק קדוש לברכה. *6 Bourgogne. 7 Sir Delicieux שעליו מסופר ״שנדר ברבים בשיצא מתציסה לעלות לארץ ישראל״. 8 Sens. 9 Segura. 10 Gerona. 11 צריך להיות: מחובר.

הלך שם אחאב מפני הגשם.[12] ובמקום המזבח יש בנין, ושם מדליקין הישמעאלים נרות לכבוד קדושת המקום.

מעכו לאושה ושפרעם כארבע פרסאות. מעכו לציפורי כשבע פרסאות. שם קבורת רבינו הקדוש.[13] ובפתח המערה יש לו דלת של אבן שיש. ורחוק משם כמו ארבעים אמה קבורת אשתו של רבינו הקדוש. מעכו לכפר חנניא מהלך יום אחד. שם קבור ר' אליעזר קב ונקי בן יעקב, ור' יעקב אביו, ואבא חלפתא ואשתו ובניו.

מעכו לירושלם עיר הקודש, תבנה ותכונן במהרה בימינו, עולים דרך הר הכרמל לאורכו, יזרעאל לשמאל הדרך בחצי פרסה. גם הר תבור רואים אותו לשמאל הדרך, רחוק הרבה. ומשם הולכים דרך מגדו, ושם תענך בקרוב, ושם נחל קישון כמו שכתוב במלחמת סיסרא.[14] משם הולכים לשכם, ויש דרך אחרת, דרך שמרון לשכם, והרי שמרון מופלגים ביופי. עד יש דרך מעכו לירושלים דרך יפו, מניחים שכם מן הצד. ויש הולכים מעכו עד יפו דרך הים, ומשם לירושלם דרך יבשה כשמונה פרסאות דרך הרמה. והנה בשכם שם קבורת יוסף הצדיק, ועליו שני עמודי שיש, אחד לראשו ואחד לרגליו, וחומת אבנים נמוכה סביב הקבר. שם הר גריזים והר עיבל [זה] כנגד זה, והעיר שכם בתוך מקום מישור. הר גריזים הנה הוא גנות ופרדסים וכרמים, מעיינות יוצאים ממנו שבעים, קוראים אותו הר מבורך. והר עיבל הנה הוא יבש מאד, אין טיפת מים יוצאה ממנו, וקוראים אותו הר מקולל. אפשר כי על שם הברכות והקללות נקראים כך.[15] ועוד יש[16] כותים[17] שוחטים את הפסח בכל שנה על הר גריזים. ואני נתווכחתי עם הרב שלהם שבת אחת. משכם עולים למקום ששמו עברתא,*[17] ושם שני הרים זה כנגד זה והדרך באמצע מקום מישור, וכפר עברתא לשמאל [הדרך] העולה לירושלם, ושם קברו של איתמר בן אהרן הכהן, מקום נאה מאד. ועוד שם קבר אחד, אומרים

12 מלכים א', י"ח ס"ה. 13 רבי יהודה הנשיא, עורך המשנה.
14 שופטים ד' ז'. 15 עיין דברים י"א כ"ט. 16 בשכם. 17 שומרונים.
*17 הכוונה לכפר עַבַרתָא.

כי הוא קבר פנחס בן אלעזר הכהן. יש שם מקום לישמעאלים להתפלל סמוך לקבר. ועוד שם בכפר מערה, יש בה[18] שבעים זקנים, ויש שם לישמעאלים מקום תפלה. ועל ההר השני, אשר הוא לימין [הדרך] העולה לירושלם, שם קבר אלעזר בן אהרן הכהן, ובנין מפואר מאד. משם עולים לירושלם דרך גבעת בנימין. וכיון שמגיעים לצופים,[19] רואים משם ירושלם וקורעין עליה קריעה אחת. כיון שמגיעין לירושלם, עולין לאחת מחרבותיה, משם רואים הר הבית וחומת העזרה, עזרת נשים וכל עזרת [כהנים] ועזרת ישראל ומקום המזבח ומקום בית המקדש ההיכל והדביר, וקורעין קריעה שניה על ב"ה.[20]

מירושלם יורדים למעיין השילוח, ומימיו יוצאים מהר הבית מתחת ההר עד שמגיעים שם, ומשם יורדים לגנות העיר להשקותם, ושם טובלים. אומרים כי המים ההם מרפאים את החולה, על כן הישמעאלים רוחצים שם. ומשם עולים להר הזיתים. ויש הולכים דרך העמק, הוא עמק יהושפט, שם בית הקברות לישראל בתחתית הר הבית, והולכין בעמק עד שמגיעין נגד האיצטבא אשר בהר הזיתים, מקום אשר היו שוחטין שם פרה אדומה, ועולים בהר עד האיצטבא, הר גבוה מאד, והאיצטבא ההיא מכוונת נכח פתח ההיכל, ומשם רואים הר הבית וכל הבנין אשר עליו, ועל כן מתפללים שם כנגד בית המקדש.

עמק יהושפט הוא הסובב כל מזרחו של הר הבית וכל דרומו, ובדרומו הוא בית הקברות אשר הזכרתי, ויש בו[21] צדיקים הרבה. ומשם יורדין דרך העמק ונכנסין בין שני הרים מן הצד למקום שנקרא גיא בן הנום. ושם בעמק יהושפט נגד בית המקדש יד אבשלום מרובע. גבוה הרבה בעמודים סביב, וכולו מאבן אחת, בנין נאה מאד. ועוד שם בעמק יהושפט בשיפוע ההר, קצת קרוב למעיין השילוח, בית מרובע, אומרים כי היתה ע"ז לבני יון, ואני מצאתי במשניות אשר קניתי בארץ ישראל במסכת זבים[22] גירסא זו: „ראה זב ראיה

18 קבר שבעים זקנים. 19 להר הצופים. 20 בית המקדש. 21 קבורים בו. 22 פרק א' משנה ח'.

אחת מרובה כשלשה שהיא כמגד יון לשילוח, שהן כדי שתי טבילות וכשני סיפוגים". משם נראה דְמַה שאנו גורסין "כמגד יון לשילה" טעות הוא בידינו ואינו אלא שליוח אשר בירושלם. גם המלה הראשונה כתוב שם בשתי תיבות האחת בסוף שיטה[23] והשנית בתחלת שיטה והניקוד כְמַגֵד יון.

למעלה ממעיין השילוח בהר שם מצודת ציון, ושם קברי המלכים, ושם בנין ישן קוראים אותו היכל דוד, מכוון נגד בית המקדש, מדליקין שם נרות לקדושת המקום. אומרים שהוא בנין דוד, הוא המקום אשר היה שם ארון האלהים משהביאו דוד לביתו עד שנבנה הבית. וקרוב משם הוא מגדל דוד, והבנין אבנים גדולות מאד, ניכר כי הוא בנין קדמון, והנה הוא עכשיו בתוך ירושלם.

חומת העזרה מרובעת, אומרים שהוא שלש מאות וששים אמה על שלש מאות וששים אמה. ובנין שלמה היה שלש מאות וששים אמה על שלש מאות וששים אמה.[24] וכן לענ"ד[25] אולי כי ששים אמה היתרים מפני האַמות של עכשיו שהן קטנות מן הראשונות. והבנין ההוא אבנים גדולות, מהן כשלשים זרתות*[25] אורך האבן ורוחב ששה זרתות. יש אומרים כי אותם האבנים מבנין עזרא. הנה עיר ירושלם היום במערבו ובצפונו של הר הבית, לא כמו שהיתה מקדם, שהיתה בדרומו של הר הבית שנאמר: ועליה כמבנה עיר מנגב,[26] ואומר: הר ציון זה ירכתי צפון,[27] שההר מצפון לירושלם.

על אבן שתיה בנו מלכי ישמעאל בנין מפואר מאד, עשו אותו בית תפלה, ובנו למעלה מן הבנין כפה נאה מאד, והבנין על בית קדשי הקדשים ועל ההיכל. לפני הבית לצד המזרח בנין על עמודים וכפה למעלה מן העמודים, נראה כי הוא מזבח החיצון אשר בעזרת ישראל. ראינו הישמעאלים מתקבצים שם ביום איד שלהם, כשלשת אלפים, מקיפין לאותו המקום כמו מחול, להבדיל בין טומאה לטהרה כמו שהיו ישראל מקיפין המזבח בשביעי בחג. ויש שם לפני הבית הגדול הקף

23 שורה. 24 מקור ידיעה זו לא נודע. 25 25 ראי עניות דעתי.
*25 ובכה"י בטעות: אמות. 26 יחזקאל מ' ב'. 27 תהלים מ"ח ג'.

חומה דקה ונמוכה, דוגמא לחומת עזרת ישראל. ומן הדרום יש שיפוע שעוליו דרך שם כעין הכבש[28] שהיה [בדרום]. והנה יש מערות פתוחות מחוץ לחומת העזרה החיצונה, ונכנסות [תחת הר הבית] ונכנסין בהם עד כנגד אבן שתיה. ואולי הן המחילות [שהיו מתחת] בית המקדש. הנה תמהתי על שראיתי הר הזתים גבוה מאד, [ולא נראה] כן מדברי רבותינו ז"ל[29] שאומרים: וקמת ועלית,[30] מלמד שבית המקדש [גבוה וכו' סבור] למבנייה בעין עיטם וכו', אך אמנה![31] בהיותי בדמשק מצאתי כי עמד מלך אחד בישמעאל שעשה הר הבית מישור, נראה כי כיון היסודות ובנה על המדה הראשונה.

סמוך לירושלם מערת שמעון הצדיק ותלמיד[י]ו, ושם מערה אחרת לחגי הנביא. לצד האחר מירושלים מערת האריה, יש שם עצמות צדיקים שנהרגו על ייחוד השם על יד מלך יוון ואמר לשרפם ליום המחרת, ויהי הלילה ויבא [האריה] ויקחם אחד אחד מן הברכה התחתונה אשר היתה מליאה מהם ויביאם באותה המערה, ויהי בבקר וימצא האריה על פתח המערה עם ההרוגים, אז ידע המלך וכל עמו כי קדושים המה, ונשארו שם עצמותיהם עד היום הזה. ויש שם בירושלם מערת צדקיה. בתוך ירושלם בית הכנסת לאליהו ז"ל, יש בו חקיקה בקיר מקום לספר תורה. ושם בן ארבע אותיות חקוק שם על האבן.

כשתי פרסאות מירושלם דרך חברון מצבת קבורת רחל על הדרך. כתחום שבת משם לבית לחם. והמצבה עשתי עשר אבנים, שתי אבנים זו אצל זו, רוחב האבן לרוחב הקבר, ואורך שתי האבנים לאורך הקבר. והנה חמש שורות זו על זו מעשר אבנים ואבן אחת למעלה מן העשר, ארכה לאורך הקבר ורחבה לרוחב הקבר. והקבלה כי עשרת השבטים נתנו עשר אבנים, ויעקב אביהם נתן את העליונה. בניימין לא נתן כי קטן בן יומו היה. יוסף לא נתן, או שהיה קטן כבן שמונה או מפני עגמת נפש, שהיתה אמו. קרוב משם תקוע, שם מערה

28 מדרגה. 29 בסככת זבחים דף נ"ד עמוד ב'. 30 דברים י"ו ח'.
31 לשון שבועה.

לצדיקים. ומשם הולכין לחברון, ומצד הדרך חלחול.*[31] שם יש מערה לצדיקים.

בחברון שם מערת המכפלה קברי אבות, וחברון החדשה הנה היא סמוך למערה, וחברון הקדומה היתה למעלה בהר, שם בית הקברות לישראל. ושם מצד אחד מערה, שם קברו של ישי. ויש אומרים שהוא קברו של יואב. גם שם בחברון קברו של אבנר. כשליש פרסה מחברון דרך ירושלם, לשמאל הדרך, בהר, אלוני ממרא. שם האבן אשר ישב עליה אברהם אבינו בהימולו בשר ערלתו. ובני אדם לוקחין ממנה מן האבן, לתת ממנה על המילה לרפאותה. ולימין הדרך יש הר אחד, שם ביתו של אברהם אבינו, אשר היה פתוח לארבע רוחות העולם. ושם אילן, אומרים כי הוא העץ אשר אכלו המלאכים תחתיו. ולמטה משם בשפוע ההר מעיין אחד, אומרים כי הוא מקוה של שרה אמנו. והנה הדרך בעמק בין שני ההרים, הוא שנאמר עליו וישלחהו מעמק חברון,[32] לקיים מה שאמרו ז"ל[33] אין מקרא יוצא מידי פשוטו.[34] כי יש לומר שליווהו יעקב אבינו ליוסף עד אותו העמק, ושאל אותו יוסף, למה היה מצער את עצמו לרדת כל אותו ההר ויצטרך לעלות ולחזור בו והוא זקן, [ואז פירש לו יעקב] שכר הלויה ועונשה.[35] ועל כן פירש ממנו באותה הלכה של עגלה ערופה. ועל כן היו העגלות סימן לדבר[36] שהיו מושכות בהן עגלות בקר, ועל שמן נקרא כלי המרכבה עגלה, ונתקיים הפשט והמדרש תדרש.

מירושלם לרמה שתי פרסות. והנה בדרך יש מערה מדרש חגי הנביא. ויש שם מערה אחרת, שם כוכין הרבה מאד, בנין נאה, מערה בתוך מערה. ברמה שם קברו של שמואל

*31 בכה"י נכתב בטעות: חרחור. 32 בראשית ל"ז י"ד. 33 במסכת שבת דף ס"ג עמוד א'. 34 וברשת חז"ל על פסוק זה: מעצה עמוקה של אותו צדיק שקבור בחברון. (במסכת סוטה דף י"א עמוד א'). 35 על הפסוק "ידינו לא שפכו את הדם הזה" (דברים כ"ב ז') דרשו חז"ל: וכי עלתה על דעתנו שוקני בית דין שופכי דמים הם, אלא לא ראינוהו ופטרנוהו בלא מזון והנחנוהו בלי לויה. (במסכת סוטה דף מ"ה עמוד ב'). 36 בראשית רבה פרשת וישב.

הרמתי, ושם חנה אמו בבית אחד נאה מאד, ולפני הבית בית תפלה לישמעאלים, וקרוב משם יש מעיין, אומרים שהוא מקוה של חנה. ממצבת קבורת רחל רואים את הרמה, ביניהם כשלשה פרסאות. החוזר לעכו מירושלם דרך הרמה, ילך מן הרמה למקום ששמו צ ר פ י ת,*[36] והוא בין הרים גדולים, ושם נחל קטן, אולי היא צרפתה אשר הלך שם אליהו זצ"ל אצל האלמנה.[37] ומשם עולים בהר ל כ פ ר ח ר ס,*[37] היא תמנת חרס, שם קברו של יהושע בן נון, וקברו של נון אביו של יהושע, וקברו של כלב בן יפונה. ומשם ל ע ב ר ת א,[38] אשר שם אלעזר ואיתמר ופנחס ושבעים זקנים, ומשם ל ש כ ם, ומשם ל ע כ ו.

ברוך יי' אלהי ישראל אשר זיכני והראני את כל אלה, וגם הראה אותנו גליל העליון וגליל התחתון וקברי הצדיקים אשר שם. וזו היא הדרך אשר הלכנו בה. מעכו ל ש ז ו ר*[38] כארבע פרסאות, שם ר' שמעון שזורי ע"ה[39] סמוך לכפר בשיפוע ההר, ורחוק ממנו מעט בהר אחר ר' ישמעאל בן אלישע כהן גדול, שהיה מעשרה הרוגי מלוכה. משם כשלשה פרסאות לכפר ח נ י ן, שם ר' יעקב דמן כפר חנין ור' אליעזר בנו, כששים אמה בין שניהם, הוא ר' אליעזר בן יעקב קב ונקי.[40] שם ר' חלפתא ובנו ר' יוסי בן חלפתא ואשתו זה אצל זה, ותלמידו קרוב להם. ושם בהר בית הקברות, ושם ר' זכריה. ושם למטה מערה, יש בה כ"ד תלמידים. ושם שתי מערות פתוחות זו לזו, האחת פתוחה והאחת סתומה. ושם בית הכנסת לר' שמעון בן יוחאי.[41] משם למרון כשתי פרסאות. ועל הדרך, סמוך לכפר חנין, כחצי פרסה, נחום איש גם זו, ציון שעליו נאה מאד. ופתח המערה סתום, ואַמַת המים עוברת לפניו. ושם

*36 הכוונה לכפר סלמית. 37 כמסופר במלכים א', י"ז ט'—י'. *37 הכוונה לכפר חארת. 38 שעליה כבר סיפר הנוסע לעיל. *38 הכוונה לכפר סנ'ור ליד הדרך מעכו לצפת. 39 עליו השלום. והכוונה לקברו, וכן להלן בכל שם. 40 ולעיל הזכיר כפר זה בשם "כפר חנניא", והכוונה לכפר ענאן, דרומית־מערבית לצפת. 41 לרבי שמעון בן יוחאי היו מייחסים את רוב בתי־הכנסת בגליל. (עיין אגרת ר' שמואל בן שמשון בספרי "אגרות ארץ ישראל" עמ' 80).

הכפר אפרזיאה.*[41] ויש אומרים שהוא נחום דמן פרוז.

במרון שם מערה לשמאי והלל ותלמידיהם, סך כולם שלשים ושנים. שם מתקבצין כל ישראל והישמעאלים בפסח שני,[42] וישראל מתפללים שם, ואומרים שם מזמורים, וכשהם [רואים] יוצאים מים בתוך המערה, כולם שמחים, כי הוא סימן שתתברך השנה, והרבה פעמים שלא נמצאו שם מים ובעת תפלתם היו נראים המים כהרף עין. ושם ר' שמעון בן יוחאי, ועליו ציון נאה, וסמוך לו ר' אלעזר בנו, אומרים כי שם היה מדרשו של ר' שמעון בן יוחאי. ושם ר' יוסי בן קיסמא בין הכרמים. ועוד שם צדיק אחד, אומרים כי שמו ר' יהודה. ושם נחמן חטופה,[43] ור' יוחנן הסנדלר. ושם בית הכנסת לר' שמעון בן יוחאי, בנין מפואר מאד, ושם אבן גדולה חלולה מראשה עד למעלה קרוב לארץ, אומרים כי שם היה מזבח, והדם היה שותת ויורד דרך אותו מקום חלול.

ממרון לגוש חלב*[43] כמו פרסה. ושם בגוש חלב בני סנחריב מלך אשור, אדמלך ושראצר בניו,[44] אשר הכו את אביהם ובאו לארץ ישראל ונתגיירו. סמוך להם שמעיה ואבטליון שהיו מבני בניהם. ושם מאיר טצון[45] ואשתו זצק"ל. ושם בית הכנסת לר' שמעון בן יוחאי, החומות החיצוניות והמדרגות בנין נאה מאד. ושם שני צדיקים, האחד גאון והשיני מאלו הדורות. ושם מערה נאה, ושם כוכין הרבה.

ומגוש חלב לכפר ברעם כשתי פרסאות, שם עובדיה הנביא ע"ה, ועליו אילן גדול מוטל על הציון שלו לאורכו. וקרוב משם בית מדרש שלו, בנין מפואר מאד. ושם ר' פנחס בן יאיר, וקרוב משם אסתר המלכה, פי המערה למעלה, ואבן גדולה מכסה את פיה. וקרוב משם צדיק אחד, אומרים כי הוא

*41 בכה"י כתוב: אפריאוה, והכוונה לכפר פראדיה. 42 היינו ביום ט"ו אייר, ולא ביום י"ח אייר (ל"ג בעומר) כנהוג בדורות האחרונים. 43 או נחמן קטופא, שעליו נכתב ספר־החזיון „נבואות הילד". *43 נקרא ביום בערבית: אל־נ'יש. 44 צ"ל: אדרמלך ושראצר. (עיין מלכים ב', י"ט ל"ז; ועיין בסנהדרין דף נ"ו עמוד ב' ובמסכת סנהדרין דף צ"ו עמוד ב'). 45 גרסאות אחרות: קאציז, קצאוז.

רב נחמן, ויש אומרים כי הוא רב יצחק. ושם בתוך הכפר בית הכנסת לר' שמעון בן יוחאי, בנין מפואר מאד, אבנים גדולות ומצופות, ועמודים גדולים וארוכים, לא ראיתי בנין מפואר כמוהו. משם חזרנו לגוש חלב ומגוש הלכנו לעלמה, כשתי פרסאות. ומצד הדרך, כחצי פרסה מגוש חלב, שם ר' זימרא. ושם בעלמה ר' אלעזר בן עזריה תחת אילן אחד. ושם יהודה בן תימא לצד האחר מן העיר. ומעלמה הלכנו לדלתה, כחצי פרסה, ועל אם הדרך מערה מליאה מים טובים לשתיה, וקורין אותה מערת הבבליים, והרבה צדיקים שהובאו מבבל לארץ ישראל.[46] וסמוך לה מערה אחרת לרב הונא ורב המנונא בדלתא, בתוך הכפר, ור' יוסי הגלילי. ומשם הלכנו לבנבורתיין.*[46] וסמוך לעמק, בשיפוע ההר סמוך למסילה, צדיק אחד, יש אומרים כי הוא ר' יעקב דמן נבוריא. ומשם הלכנו לקיומיאה, ושם ר' יוסי דמן יוקרת. ומשם הלכנו לעמוקא. שם יונתן בן עוזיאל תחת אילן גדול ונאה, לא ראיתי כמוהו. ומן העמוקא הלכנו לפרעם כשתי פרסאות, שם חוני המעגל ואשתו סמוך בעמק. וישמעאל אחד הראה לנו צדיק, לא ידענו שמו. ומשם עלינו הר גבוה מאד סמוך לכפר ועלינו עליו מצד ההר כנגד המעין. ושם בהר אבא חלקיה, ויש אומרים כי הוא חנן הנחבא. ומשם הלכנו לעין זית,[47] שם צדיק אחד, לא ידענו שמו, והוא תחת שפיט.[48] בשפיט יש מערת ר' יהודה ב"ר אילעאי ותלמידיו, ולא הלכנו שם, לפי שלא היו מניחין ליכנס במערה. משם הלכנו לעפרה. שם ר' נהוראי ור' יוסי ור' דוסתאי בתוך הגנות, והמים עוברים ביניהם כרוחב שני טפחים. משם הלכנו ליעקוק.[49] שם חבקוק הנביא, ועליו ציון נאה בתוך ד' מחיצות.

משם הלכנו לטבריא. ושם מערה בחצי שיפוע לר' חייא ובניו ותלמידיו. למעלה מערה לר' עקיבא, ושם בית הקברות גדול מאד, שם תלמידי ר' עקיבא. סמוך לבית הקברות

46 קבורים באותה מערה. *46 כיום: חרבת א־נברתין, ושם שרידי בית כנסת עתיק. 47 היא עין זיתים, ובערבית: עין זיתון. 48 צפת. 49 הכוונה לכפר יאקוק, הוא חקוק, הנזכר ביהושע י"ט ל"ד.

מערה לר׳ יוחנן ותלמידיו, ומערה אחרת לרב כהנא. ובתוך בית הקברות שם רבינו משה בן הדיין ר׳ מיימון זצק״ל,[50] ואומרים כי יש שם גאון, שמו רב צמח. מצד אחר של העיר בהר, ר׳ מאיר, ולמטה ממנו מרחץ חמי טבריה מכונה על שם ר׳ מאיר.

מטברייא חזרנו דרך ארבל. ועל הדרך, כמו מיל מטבריא, מערה, שם יוכבד אם משה רבינו, ומרים אחותו, וציפורה אשת משה. וקרוב לארבל שלשה שבטים מבני יעקב, דינה אחותם, ואצל הציון גדל הדס נאה, ואין אדם רשאי ליקח ממנו ענף, לא יהודי ולא ישמעאלי, פן יענש. וקרוב משם צדיק אחר, ואַמת המים עוברת עליו, ומכוסה בעפר ובבנין, והמים נופלים במעיין כמין בור. ואומרים כי הוא שת בן אדם הראשון. שם ב א ר ב ל *[50] קרוב למעיין של הכפר נתאי הארבלי, ועליו בנין נאה כמין כיפה, אבנים גדולות בכיפה, כל אחת מהן לאורך הכיפה. משם הלכנו ל כ פ ר ח ט י ם. שם יתרו חותן משה, ועליו בנין נאה, עשו אותו הישמעאלים בית תפלה. וראינו שם חלון המערה, שכן דרך הישמעאלים לעשות בית תפלה שלהם סמוך לצדיקים. וזה הכפר נקרא בויקרא רבה:[51] ר׳ אבא בר כהנה ור׳ חנין תרויהון בשם ר׳ עזריה דכפר חטייה למלך שהיו לו שני מגריסין, בישל לו הראשון כו׳. וקרוב משם יש מעיין שהמים יורדין שם מבראש ההר בנקיקי סלע גדול, ואין רואים המקום, וקול המים נשמע כאילו יורדים בכלי נחושת, אומרים כי הוא דלי של מרים, ולא יתכן, כי מרים לא נכנסה בחייה בארץ ישראל.

משם הלכנו ל ע ר ב א.[52] שם ר׳ חנינא בן דוסא ואשתו במערה אחת. ומצד אחר מן העיר שם ר׳ ראובן האיצרובילי[53] וראיה מצאתי בירושלמי בתפלת השחר.[54] א״ר אמי, ר׳ יוחנן פליג לא הוה צריך מתפלגא על הדה שכן מוסיפין מחול על הקודש ועוד דסלקין חמרייה מן ערב לציפורן ואמרו כבר שבת

50 זכר צדיק קדוש לברכה. *50 כיום: חרבת ארבד, ושם שרידי בית כנסת עתיק. 51 פרשה ז׳. 52 צ״ל: לערבא, והכוונה לכפר עראבה, מצפון לכפר כנה. 53 האצטרובילי. 54 בסוכת ברכות פרק ד׳ הלכה א׳.

ר' חנינא בן דוסא בעירו והיידה אמרה הא דאמ' ר' חנינא וכו'. זאת היא ערכה שהזכרנו, ששם ר' חנינא בן דוסא ואשתו קבורין, והיא קרובה לציפורי. ומשם הלכנו לכפר סיכנין, שם ר' יהושע דכפר סיכנין בארון של אבן, וכיסוי של אבן עליו כלי נאה מאד, ושני צדיקים אצלו בארונות כיוצא בזה, והם בתוך בית אחד, ולמטה מהם בשדה צדיק אחר, לא ידענו שמו.

ומשם הלכנו לכפר קִינָא. שם יונה בן אמיתי, ועליו בנין נאה, בית תפלה לישמעאלים. ומשם הלכנו לציפורי, שם רבינו הקדוש[55] עם קצת תלמידים במערה אחת, ולמטה ממנו מערה אחרת, שם היא אשתו. מצפורי הלכנו לרומי,[56] שם מערה לבנימין הצדיק בן יעקב אבינו בארון של אבן, וכיסוי של אבן, נראה שהוא של שיש. הקבלה כי משם יצא משית. ואני הוכחתי מכמה ראיות כי שם היתה רומי הגדולה, ושם היה מלך רומי אנטונינוס רגיל אצל רבינו הקדוש בציפורי אשר היא קרובה משם, והיתה מגעת עד צור המעטירה, והיתה נקראת צור בלשון הנביאים ונקראת רומי בלשון חכמים, כמו שאמרו רבותינו ז"ל:[57] כל מקום שנאמר צור חסר, ברומי החייבת הכתוב מדבר[58]. משם הלכנו לכפר מַנְדֵי.*[58] שם צדיק אחד, אומרים כי הוא עקביא בן מהללאל. ומשם חזרנו לעכו, כארבע פרסאות משם. ואותו הכפר בירושלמי[59] בויקרא רבה:[60] א"ר יששכר דכפר מנדו, אין לשון ויקר אלא טומאה וכו'.

מעכו הולכין לדמשק דרך כפר חנניא, וצדיק אחד יש על אם הדרך, ועוברין את הירדן דרך גשר הבנוי עליו. שם בדמשק בית הכנסת לר' אלעזר בן ערך, בנין מפואר מאד,

55 רבי יהודה הנשיא. 56 מקום זה בגליל כבר נזכר ע"י יוסף בן מתתיהו ב„מלחמת היהודים" ספר ג' פרק ז' פסקא כ"א, בשם: כפר רומא. ועיין גם במסכת עירובין דף נ"א עמוד ב': כיום חרבת רומה בדרך בין סכנין לצפורי. 57 פסיקתא רבתי, מהדורת איש שלום, דף צ' עמוד א', והמהדיר ציין שם בהערות למקום מאמר זה בשאר המדרשים. 58 כי דרשו: צרי־צור. *58 כיום: כפר מנדה, בקצה המזרחי של בקעת בטוף. 59 במסכת ראש השנה פרק א' הלכה נ'. 60 פרשה א'.

והוא בתוך העיר. ועוד שם בין הגנות[61] בית הכנסת לאליהו ז"ל, בנין מפואר מאד, לא נראה שם כמוהו; היו הישמעאלים מרננים, כי הבנין ההוא לא היה כי אם למלך המשיח, וכן היה שלא ראוהו המלך נשלם, כי נפגר[62] והלך לו. יהי רצון שנראה מלך המשיח מושל עליו.

והנה יש לנו לדעת, כי מכל שבעים ארצות אשר ברא האל, יתברך ויתעלה בעולמו, מכל בחר ארץ ישראל, שנאמר: ארץ אשר יי' אלהיך דורש אותה תמיד, עיני ה' אלהיך בה מראשית השנה ועד אחרית שנה.[63] ובדברי חז"ל:[64] והלא כל הארצות הוא דורש, שנאמר: להמטיר על ארץ לא איש,[65] כביכול אין דורש אלא אותה. ועל ידי אותה דרישה שהוא דורש אותה, דורש כל הארצות. תמיד עיני יי' אלהיך בה, שנאמר על בית המקדש: והיו עיני ולבי שם כל הימים.[66] והעניין, כי לא המשיל עליה שר משרי מעלה, כאשר עשה לשאר הארצות, אלא הב"ה[67] לבדו הוא מושל עליה שנאמר: אלהי נכר הארץ,[68] פירוש אלהים שהוא נכר בארץ ההיא, כי כל האלהים, ואפילו שרי מעלה, נכרים הם אצל ארץ ישראל, שאין מושל עליה רק האל יתברך לבדו, ונקרא אלהי ארץ ישראל, שנאמר כי לא ידעו את משפט אלהי הארץ.[69] וכן: וידברו אל אלהי ירושלם בעל אלהי עמי הארץ.[70] וכתוב: לא ישבו בארץ יי'.[71] וכתוב: ארצי חלקו[72]. ואומר: עם יי' אלה ומארצו יצאו.[73] ומפני שהיא מבחר כל הארצות, נתנה האל יתברך לישראל, שהם מבחר כל האומות. וכאשר לא המשיל האל יתברך על ישראל שר משרי מעלה, כאשר עשה לשאר האומות, שנאמר: אשר חלק יי' אלהיך לכל העמים תחת השמים, ואתכם לקח יי' ויוצא אתכם מכור הברזל ממצרים להיות לו לעם נחלה כיום הזה.[74] כי לכל העמים יש להם שר כוכב ומזל, כמו שנאמר בדניאל שר מלכות

61 הכוונה לבית הכנסת שבכפר ג'ובר. (עיין: י. בן־צבי, שאר ישוב, תרצ"ו, חלק ב' עמ' 121—129). 62 מת, ולשון נגאי הוא. 63 דברים י"א י"ב. 64 ספרי פרשת ראה. 65 איוב ל"ח כ"ו. 66 מלכים א', ס' נ'. 67 הקדוש ברוך הוא. 68 דברים ל"א ט"ז. 69 מלכים ב', י"ז כ"ו. 70 דברי הימים ב', ל"ב י"ט. 71 הושע ט' נ'. 72 יואל ד' ב'. 73 יחזקאל ל"ו כ'. 74 דברים ד' י"ט—כ'.

[פרס, שר] מלכות יון,[75] ואף כי נאמר שם: מיכאל שרכם,[76] אינו אלא [ממונה להשגיח] עליהם, ולא למשול בם, שנאמר: ואתכם לקח יי׳,[77] [ואומר: כי חלק יי׳] עמו,[78] ואומר: יי׳ בדד ינחנו ואין עמו אל נכר.[79] ובדברי רז״ל:[80] ואתם תהיו לי,[81] כביכול, איני מעמיד ואיני משליט עליכם אחרים אלא אני. וכן הוא אומר: לא ינום ולא יישן שומר ישראל.[82] ובאלה הדברים רבה:[83] כיון שירד הקב״ה לסיני, ירדו עמו חבורות של מלאכים, מיכאל וחבורתו, גבריאל וחבורתו, יש מאומות העולם שבררו להם מיכאל, ויש מאומות העולם שבררו להם גבריאל, אבל ישראל בררו להם להב״ה.[84] חלקי יי׳ אמרה נפשי.[85] שמע ישראל יי׳ אלהינו יי׳ אחד.[86] ומפני שארץ ישראל אין לה מושל עליה משרי מעלה, כמו שיש לשאר הארצות, אמרו חז״ל,*[86] שכל הדר בחוצה לארץ כמו שאין לו אלוה, מפני שהוא דר תחת ממשלת השרים שרי מעלה, ואינו דומה עובד את המלך בפלטין שלו לעובד אותו בממשלה אחרת. ועוד מפני שעיקר עבודת האל יתברך ויתעלה בקיום התורה והמצוות בארץ ישראל המיוחדת לשם הנכבד לבדו, ולא נתחייבו ישראל בחוצה לארץ במצות ואפילו בחובת הגוף שאינן תלויות בארץ, אלא כדי שלא יהיו להם חדשים כשיחזרו לארץ.[87] ואמרו ז״ל:[88] לעולם יחזר אדם וידור בארץ ישראל, אפילו בעיר שרובה גוים, ולא ידור בחוצה לארץ, אפילו בעיר שרובה ישראל, שכל הדר בארץ ישראל מעלה עליו הכתוב כאילו קיבל עליו עול שמים, שנאמר: לתת לכם את ארץ כנען להיות לכם לאלהים,[89] וכי הדר בארץ כנען יש לו אלוה, הדר בכל העולם אין לו אלוה? אלא לומר לך, כל מי שאינו דר בארץ ישראל לא קיבל עליו עול מלכות שמים. וכן הוא אומר בדוד: כי גרשוני היום מהסתפח בנחלת השם לאמר לך עבוד אלהים אחרים,[90] וכי אמרו לו: לֵךְ עבוד

75 דניאל י׳ כ׳. 76 שם, פסוק כ״א. 77 דברים ד׳ כ׳. 78 דברים ל״ב ט׳. 79 שם, פסוק י״ב. 80 מכילתא, שם. 81 שמות י״ט ו׳. 82 תהלים קכ״א ד׳. 83 פרשת ואתחנן. 84 להקדוש ברוך הוא. 85 איכה ג׳ כ״ד. 86 דברים ו׳ ד׳. *86 במסכת כתובות דף ק״ו עמוד ב׳. 87 ספרי פרשת עקב. 88 במסכת כתובות שם, בשינויים. 89 ויקרא כ״ה ל״ח. 90 שמואל א׳ כ״ו י״ט.

אלהים אחרים? אלא לומר לך, [כל היוצא] מארץ ישראל לחוצה לארץ מעלה עליו הכתוב כאילו עובד ע"ז. וכן יעקב אומר: והיה יי' לי לאלהים,[91] כשישוב מחוצה לארץ. ובדברי רז"ל:[92] אמר ר' יוסי בן חלפתא לר' ישמעאל בריה: מבקש אתה לראות את השכינה בעולם הזה, עסוק בתורה בארץ ישראל, שנאמר: דרשו יי' בהמצאו,[93] ונאמר: דרשו יי' ועוזו בקשו פניו תמיד.[94] ואמרו חז"ל:[95] שם האחד פישון[96] זה בבל, על שם ופשו פרשיו,[97] הוא הסובב את כל ארץ החוילה, שעלה והקיף את כל ארץ ישראל, דכתיב: הוחילי לאלהים כי עוד אודנו;[98] אשר שם הזהב, אילו דברי תורה, שנאמר: הנחמדים מזהב ומפז רב;[99] וזהב הארץ ההיא טוב, מלמד שאין תורה כתורת ארץ ישראל ואין חכמה כחכמת ארץ ישראל וכו'.[100] באלה הדברים רבה: עד לא עשה ארץ וחוצות.[101] ארץ אלו שאר ארצות, חוצות אלו מדברות, תבל זו ארץ ישראל; ולמה נקראה שמה תבל? על שם תבל שבתוכה. ואיזו? זו תורה שנאמר: בגויים אין תורה.[102] מכאן שתורה היא בארץ ישראל. ואמרו ז"ל:[103] אוירה דארץ ישראל מחכים. ואמרו רז"ל:[104] שוב אל ארץ אבותיך ואהיה עמך,[105] משום דנכסי חוצה לארץ אינם מתברכים. ואמרו: אשר רכשו בארץ כנען,[106] אבל מה שרכש בפדן ארם נתן לעשו, בשביל חלקו במערת המכפלה. אמרו: נכסי חוצה לארץ אינם כדאי.[107] תאני דבי ר' ענן:[108] כל הקבור בארץ ישראל כאילו קבור תחת מזבחי, כתיב: מזבח אדמה תעשה לי,[109] ולהלן הוא אומר: וכפר אדמתו עמו;[110] אמר ר' אלעזר[111] כל הדר בארץ ישראל עומד בלא עון. שנאמר: בל יאמר שכן

91 בראשית כ"ח כ"א. 92 מדרש תהלים ק"ה. 93 ישעיה נ"ה ו'. 94 תהלים ק"ה ד'. 95 בראשית רבה, פרשה ט"ז. 96 בראשית ב' י"א. 97 חבקוק א' ח'. 98 תהלים מ"ב ו'. 99 תהלים י"ט י"א. 100 בראשית רבה, פרשת ט"ז: ספרי פרשת עקב. 101 משלי ח' כ"ו. 102 איכה ב' ט'. 103 מסכת בבא בתרא, דף קנ"ח עמוד א'. 104 בראשית רבה, פרשה ע"ד. 105 בראשית ל"א נ'. 106 בראשית מ"ו ו'. 107 פסיקתא רבתי, הוצאת איש־שלום, דף ב' עמוד ב'. 108 מסכת כתובות דף קי"א עמוד א'. ושם: אמר רב ענן. 109 שמות כ' כ"ד. 110 דברים ל"ב מ"ג. 111 במסכת כתובות, דף קי"א עמוד א'.

חליתי עם היושב בה נשוי עון.[112] ר׳ חייא בר אבא אמר:[113] אפילו שפחה שבארץ ישראל מובטח לה שהיא לעולם הבא, שנאמר: נותן נשמה לעם עליה,[114] כתיב הכא: לעם עליה, וכתיב התם: שבו לכם פה עם החמור,[115] עם הדומה לחמור. ואמרו בספרי:[116] מעשה בר׳ יהודה בן בתירא ור׳ מתיא בן חרש ור׳ חנינא בן אחי ר׳ יהושע ור׳ יונתן שהיו יוצאין חוצה לארץ והגיעו לכילולום וזכרו את ארץ ישראל וזקפו את עיניהם וזלגו דמעותיהם וקרעו בגדיהם וקראו את המקרא הזה: וירשת וישבת בה ושמרת לעשות את כל החוקים האלה,[117] אמרו ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצות שבתורה. מעשה בר׳ אליעזר בן שמוע ור׳ יוחנן הסנדלר שהיו הולכים בנציבים אצל ר׳ יהודה בן בתירא ללמוד תורה ממנו, והגיעו לצידון וזכרו ארץ ישראל, וזקפו את עיניהם וזלגו דמעותיהן וקרעו בגדיהן וקראו את המקרא הזה: וירשת וישבת בה ושמרת לעשות את כל החוקים האלה, אמרו: ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצות שבתורה, חזרו לארץ ישראל. אמר ר׳ חלבו:[118] למה האבות מחבבין קבורת ארץ ישראל? לפי שמתי ארץ ישראל חיין תחלה בימות המשיח ואוכלין שנות המשיח.

והנה הארץ קדושה בעשרה קדושות, ואלו הן: עיירות המוקפות חומה מימות יהושע בן נון קדושות מארץ ישראל. לפנים מן החומה של ירושלם קדוש מן העיירות המוקפות חומה מימות יהושע בן נון. הר הבית קדוש מירושלם. החֵיל קדוש מהר הבית. עזרת נשים קדושה מן החֵיל. עזרת ישראל קדושה מעזרת נשים. עזרת כהנים קדושה מעזרת ישראל. בין האולם ולמזבח קדוש מעזרת כהנים. ההיכל קדוש מבין האולם ולמזבח. בית קדשי הקדשים קדוש מן ההיכל.

בפסיקתא רבתי:[119] ואתה פשחור בבל תמות ושם תקבר.[120]

112 ישעיה ל״ג כ״ד. 113 במסכת כתובות שם, ושם: אמר ר׳ אבוהו 114 ישעיה מ״ב ה׳. 115 בראשית כ״ב ה׳. 116 פרשת ראה. 117 דברים י״א ל״א. ושם: וירשתם... וישבתם... ושמרתם. 118 בראשית רבה, ראש פרשת ויחי. 119 הוצאת איש שלום, דף נ׳ עמוד א׳. 120 ירמיה כ׳ ו׳

ר' חלבו אומר: המת בחוצה לארץ ונקבר בחוצה לארץ שתי צרות בידו, אחת צרת המיתה ואחת צרת הקבורה. גבואה ל„משכנותיו" בגימטריא: ארץ ישראל, וכן „ממלכות הארץ", „התרומה העליונה", בי „נשבעתי", „יולדת השבעה".

הנה ראינו דברי רבותינו קדמונינו אשר דברו מביאת המלך משיחנו, יהי רצון שיבוא במהרה בימינו, וזה הוא לשונם: אל יעלה על לב איש שיגלה מלך המשיח על ארץ לא טהורה, וגם אל ישגה לחשוב שיבא גם בארץ ישראל בין הגוים. הטועה בזה לא חש לכבודו של מלך המשיח, אך ישראל תופשים התורה, חסידים אנשי מעשה, מארבע רוחות העולם אחד מעיר ושנים ממשפחה, כל איש אשר נשאו לבו ונדבה רוח טהרה והכשר חבת הקדש לבא בארץ ישראל, ועליהם יגלה מלך המשיח. כמו שנאמר: ולקחתי אתכם אחד מעיר ושנים ממשפחה והבאתי אתכם ציון.[121] ואשריהם שיתקיים: כי רוח ממרום יערה וכו'.[122] ושם מאריכים לבאר ענין ביאת הגאולה על ידי שני משיחים, משיח בן אפרים ומשיח בן דוד, יהי רצון שיבואו בימינו. ועתה מתעוררים רבים ומתנדבים לעלות לארץ ישראל. ורבים חושבים כי אנחנו קרובים לביאת הגואל, כאשר רואים שהכבידו האומות את עולם על ישראל ברוב המקומות, ושאר סימנים ידועים נתגלו לצנועים. סוף דבר: ישראל צריכים תשובה ומעשים טובים ולחזק דברי דודים אשר מיגה של תורה ערבים.

ז

מתוך מסעות אשתורי הפרחי

בשנת פ"ב (1322)

אשתורי הפרחי לא היה נוסע סתם העובר בדרכים הסלולות בארץ וחי מפיו של מורה־הדרך, אלא חוקר מעמיק שעבר את הארץ לארכה ולרחבה במשך שבע שנים לשם חקירה טופוגרפית ועיון היסטורי, ובחקירותיו היה לאבי מחקר הטופוגרפיה של ארץ־ישראל.

121 ירמיה ג' י"ד. 122 השוה ישעיה ל"ב ט"ו.

הוא היה נצר למשפחה ספרדית, שהוציאה מקרבה חכמים וסופרים. אביו ר' משה הפרחי היה מתושבי העיר פלורנצה בספרד (ומכאן שמו „הפרחי"); אבי־אביו היה ר' נתן מטרונקטילא (Tronquette) שליד Arles בצרפת. עוד בימי ילדותו נשלח אשתורי ללמוד בצרפת אצל אבי־אביו, ואחד מרבותיו היה ר' אליעזר ב"ר יוסף דשינון, שנהרג על קדוש השם. בעודו צעיר לימים גלה מצרפת עם גרוש היהודים מצרפת ב' באב שנת ס"ו (22 ביולי 1306), והלך לפרפיניאן (Perpignan), ומשם לברצלונה. שבע שנים אחרי גרוש צרפת עלה לארץ־ישראל, ובדרכו לארץ היה בקהיר בשנת ע"ג (1313) וראה שם את ר' שמואל נכד הרמב"ם.

בבואו לארץ התיישב תחילה בירושלים, אולם מחמת המחלוקת שהיתה אז בה בדבר ספרי הרמב"ם עזב את ירושלים והתיישב בעיירה בית־שאן, שישבו בה אז יהודים, ובכללם כמה מעולי צרפת.

בבית־שאן התח־ל בחקירת ארץ־ישראל ולשם כך עבר את כל הארץ, משני עברי הירדן, במשך שבע שנים (שנתים בגליל וחמש שנים בשאר חלקי הארץ). בשנת פ"ב (1322) סיכם את מחקריו בספר גדול בשם „כפתור ופרח" והביאו לירושלים להרב ר' ברוך שיתיזה דעתו עליו.

ספרו כולל מחקרים על המקומות הנזכרים במקרא ובתלמוד, על גבולות הארץ, על שיעורי המטבעות, המשקלות והמדות הנזכרים בספרותנו העתיקה, על מנין השמיטות והחשבון לשטרות, על הטו־פוגרפיה של הר הבית, על המצוות התלויות בארץ, על צמחי הארץ וכו', בקיצור: עניני ארץ ישראל הממשית שנזכרו בספרות העתיקה, מתוך השואה לשמות המקומות שבפי הערבים ולמצב ארץ ישראל שבימיו בכלל.

הגורם העיקרי למחקריו היתה בוודאי אהבתו היתרה לארץ, אבל היו גם טעמים מעשיים: הרצון לקיים את המצוות התלויות בארץ כהלכתן, ואולי גם התקוה המשיחית שבמהרה תיבנה הארץ ויהא צורך לקיים כמה מצוות שאינן נוהגות בזמן הזה.

אשתורי הפרחי איחד בקרבו בקיאות מרובה בספרות ישראל ובלשונות ערב ורומי, ידיעת הארץ עצמה, חוש של בקורת ואהבה עזה לנושא מחקרו, אופק רוחני רחב שכָּלל מלבד תורת ישראל גם את

התרבות המדעית שבימיו, ענות־נפש ואהבת אמת. הוא קיים בנפשו מה שיעץ לזולתו: „מי שבא ונכנס לישב בארץ הקדושה [צריך] שיכנס בקדושת דמים ובקדושת הגוף, שיהיה טהור ידים, נקי כפים ובעל נפש".

אף על פי שספרו מוקדש בעיקר לחקירת עברה של ארץ־ישראל, יש בו גם ידיעות שונות על הישוב היהודי בארץ בימיו בירושלים, לוד, רמלה, בית־שאן, צפת, גוש חלב, ובעבר הירדן: באדרעי, סלכה, עגלון וחברם. כאן הובאו קטעים אלה, וגם עניינים אוטוביוגרפיים על עליתו, התיישבותו וחיבור ספרו, מנהגים שונים בארץ שהוא מתאר לפי מראה עיניו ודברי התעוררות לעלות לארץ ולהתהלך בה.

עליתו, התיישבותו בבית־שאן, התמסרותו לחקירת הארץ

— — — מבית הספר הוציאוני, כתנתי הפשיטוני, כלי גולה הלבישוני, בעוצם למודי גרשוני.[1] מבית אבי ומארץ מולדתי ערום יצאתי, שולל הלכתי, נער הייתי, מגוי אל גוי וממלכה אל עם לא ידעתי לשונו נודחתי. מנוחה לא מצאתי, עד כי הביאני חדריו המלך שהשלום שלו[2] משבי לארץ צבי,[3] ארצה הקדושה לישב בצלו, שם שם לי לחם חק בצדקתו על יד חכם מלך רב כמאויי, ועולם הצדיקים הראני בחיי. חבתי בשמירת חקותיו ומצותיו שמירה מעולה, על כן בלבי עלה, המעט אשר היה לפני לשם אלהי אעלהו לעולה. ולא אתן על לב מי שיבקש תואנה, או עבר עליו רוח קנאה, תמה אני אם מזה הדור נמלט, אם בפרסום והודעה אם בסתר או בלט. בפלגת אדמת ארץ ישראל בחסד עליון עברתי, עיירותיה מדינותיה וכרכיה רובם דרכתי, הרי בשמים כפרים עם נרדים ביניהם מצאתי, בבית שאן למנשה אשר בו לחַבֵּר את זה ישיבתי בחרתי; יושבת על מים רבים מי מנוחות, ארץ חמדה מבורכת ושבעת שמחות, כגן השם תוציא צמחה, ולגן עדן פתחה. דירת הכרכים לשבת בצער עזבתי, עם שיושביהם

1 הכותב היה בין היהודים, שנורשו מצרפת בשנת 1306, והוא אז צעיר לימים. 2 הקדוש ברוך הוא. 3 מהגולה לארץ־ישראל.

בחסידותם עונותם ממעטים ידעתי ידעתי, גם בגדולות ללכת בהם לא נסיתי, בנפלאות ממני לא שאלה נפשי. ואליהם לבי לא הטה, ולאפוקי נפשאי מפלוגתא.[4] אדון השלום היה עם פי, בעל הרחמים האירה פניך על עבדך, אֵל אלהי ישראל לַמְּדֵני חקיך.

דרכו בחקירת הארץ

עתה אקום יאמר י״י, אני מגן לך. בעזרו אגלה הנעלם בדור הזה לשאינו יודע מא״י מגבולי השבטים ועיירותיה, כיד י״י הטובה עלי, וכמו שהתנאתי[5] בפתיחת הספר. וזה לתועלת שנדע מדי עברנו עליהם: כאן נעשה נס ופלא, ונודה לאֵל עליהם. ואזכיר המקום בלשון קדש ובערבי, שעם זה יודעו [אף] שאי אפשר ממעט שינוי בקצתם.[6] וזה החיפוש חביב אצלי מחיפוש מקומות הכוכבים ברקיע, ואף על פי שהענין היום דומה לו. וזה, שהכל יודעין שיש ברקיע י״ב מזלות וכ״ח מחנות הירח ושמונה צורות, והכל מ״ח צורות כמנין הנביאים, וגם יש שבעה כוכבי לכת כמנין הנביאות, והגלגל סובב סובב, ואותם הכוכבים עוברים עלינו תמיד, ומעטים הם המכירים אותם. כן גם כן העיירות ידועות בארץ ישראל, ובני אדם עוברים ושבים עולים ויורדים, ולא ידעו דבר מזה. על כן באתי אני הדל השפל לספר לאחי ועמי מה שמצאתי בזה המבוקש. ואין זה מיתרון השגתי על השגת מי שאינו מדבר בזה, אלא מיתרון חקירתי על חקירתו ותנועתי על תנועתו.[7] הן הייתי כשני שנים בגליל דורש וחוקר, ועוד חמש שנים בשאר ארצות השבטים, לא מנעתי עצמי שעה אחת מֵרַגֵּל את הארץ. ברוך העוזר.[8]

מעורר לעלות לארץ

ומה שדברנו עד הנה בזה המבוקש,[9] לחזק את לבב אחינו

4 להוציא את עצמו ממחלוקת, ואולי יש כאן רמז למחלוקת ברבר ספרי הרמב״ם. 5 מלשון תנאי. 6 היינו הערבים יודעים את השם העברי העתיק, אף ששינוהו במקצת במקומות מסוימים. 7 כלומר, שהרבה להתהלך בארץ יותר מהם. 8 ברוך ה׳ שעזר לי. 9 על קצת מקומות בחוץ־לארץ שהם מכוונים כנגד ארץ־ישראל.

ורעינו האנוסים והמוכרחים להתעכב בארץ ההיא, אם להכרח גמור, אם שהרצון יכריחם ובמעגלותיו יַנְחֵם, אבל לא לפטור הזריז המהיר והחרוץ, בית אלהיו הולך ברגש נחפז לרוץ ולארצנו הקדושה ירוץ, עד אשר לא ירתק חבל הכסף וגולת הזהב תרוץ, ויזכה בבנין רחוב וחרוץ.

בית שאן היא ארץ־ישראל

על בית שאן: להודיע לבני אדם שהיא ארץ ישראל — — איני צריך לבשר אלא לסוסים וגמלים.[10] אבל מה אעשה, הנה היום נמצאים פה עמנו אנשים מקרוב באו, מוחזקים בירדעים, מניאים לב נשים ועמי־ארץ לשבת שם, ואומרים להם שאינה ארץ ישראל במוחלט אלא חוצה לארץ[11] — — על כן להאריך בזה הוצרכתי להחיות לב נדכאים. ומה שרדפתי אחר זאת החקירה, לא מפני שזכני האל יתברך לשבת בה לבד, אלא שלא למעט גבול נחלתינו ממיעוט ידיעה ומרצון, ושלא להקל במצותיה. ולאחר זמן מרובה באו הנה האנשים ההם וחזרו בהם. ומה שאני משים לפניכם בית שאן כנקודת העגולה להוציא ממנה ההוראה אל כל המקומות, מפני שהיא באמצע ארץ ישראל בקירוב, שהרי היא דרומית לטבריה שהיא בטבורה של ארץ ישראל כחצי יום. וכן מזה הטעם בעצמו רדפתי אחר זכות עיר אחת הסמוכה ללוד, ושמה רמלה, קודם שאחפש בגבולי הארץ, כי הוציאו גם כן עליה דבה.

תפלה על הירדן

ואנחנו הרגלנו לומר בראותנו הירדן כך:

עַל יַד הַיַּרְדֵּן, אֲבָרֶךְ אֱהַלֶּל וְאוֹדֶה שְׁמֶךָ

בְּעַד עֲמֹק בָּקָעָתָ כְּיַם סוּף, גְּבוּל אַרְצְךָ שָׂפַתּוֹ וְתַסּוֹךְ[12]

10 כלומר, ודאי היא שבית שאן היא ארץ־ישראל. 11 משום שלא נכבשה ע"י עולי בבל, ולענין הלכה „קדושה ראשונה" (של כיבוש עולי מצרים) לא קידשה לעתיד לבוא. 12 כלומר, אתה ה' שמת את הירדן גבול וסוף לארץ.

הַסּוֹף לְאֵלְיָהוּ חֲצִיתוֹ[13], בּוֹ אֱלִישָׁע לֹא הָיָה חָצוּף[14]
חֲשׁוֹף זְרוֹעַ קָדְשְׁךָ, קָדוֹשׁ יִשְׂרָאֵל, לְהוֹשִׁיעַ עַם אֶבְיוֹן,
הַטִּיבָה בִרְצוֹנְךָ אֶת־צִיּוֹן.

הקרבת קרבנות בזמן הזה

הנכנס היום, שאנו טמאים, במקום הבית חייב כרת. והסכים בזה מה״ר ברוך[15] ז״ל. גם כי אמר אלי בירושלים, כשהבאתי אליו זה הספר לעבור עליו ולהגיהו, שרבנו חננאל[16] דפריש ז״ל אמר לבא לירושלם, והוא בשנת שבע עשרה לאלף הששי,[17] ושיקריב קרבנות בזמן הזה. ואני, מטרדתי להשלים עמו המלאכה, לא שאלתיו: מה נעשה מטומאתנו? ואנה הכהן המיוחס? אנכי בדרך לפני שילה שב למקומי,[18] נזכרתי הלכה שאין לחוש על הטומאה, כדאמרינן בתמורה בפרק ״יש בקרבנות״, שקרבנות צבור דוחין את השבת ואת הטומאה,[19] וזה כגון שיהיו רוב הכהנים טמאין, מקריבין הקרבנות בטומאה.

עליה לרגל בזמן הזה

ומה שאנו נוהגין היום עם אחינו אנשי גאולתינו, יושבי הארץ, כאנשי סין וחמת דמשק צובה מצרים ואסכנדריה,*[19] לעלות לירושלם בחגים ובמועדים, אינו אלא מפני עגמת נפש, רוצה לומר: להרבות עגמת נפש.

תפלה ליד שערי רחמים בירושלים

וכן עמא דבר,[20] באים עד אותם הכותלים ומתפללים לאל יתברך לפני אלו השערים שהזכרנו.

13 כלומר, בסוף ימיו של אליהו עשית לו נס וחצית את הירדן לשנים. (מלכים ב׳, ב׳ ח׳). 14 בבקשו: ״ויהי נא פי שנים ברוחך אלי״ (שם, פסוק ט׳), כי פירוש ״פי שנים״ הוא שני שלישים ממה שהיה לאליהו, וכך פירשו קדמונים. ואולי הכוונה למה שאמר אלישע: ״איה ה׳ אלהי אליהו״ (שם, פסוק י״ד) ולא ביקש בזכות עצמו. 15 מחכמי ירושלים בימי המחבר, מעולי צרפת. 16 צ״ל: יחיאל. 17 היא שנת 1257 לספירת הנוצרים. 18 לבית שאן. 19 מסכת תמורה דף י״ד עמוד א׳. *19 טריפולי, חַמָאה, דמשק חלב, קאהיר ואלכסנדריה. 20 וכן נוהג המון העם.

ירושלים מוקפת חומה מימות יהושע בן נון

ואני בבאי אל הארץ הקדושה בחסד עליון, שמעתי כי בגוש חלב וירושלם היו קורין המגלה י"ד וט"ן[21] — — וכתבתי על זה אל ה"ר מתתיה ז"ל,[22] וכתב אלי: אם הייתי בירושלם בי"ד והיו קורין את המגלה בפני, הייתי יוצא מבית הכנסת, פן יאמר לי: הכסיל בחושך הולך, וכן על טבריה כי יש לה דין מוקפת חומה — — והדין עמו.

מנהג להזכיר את המנין לחורבן בליל תשעה באב

וכן אנו רגילין בארץ כנען להזכיר בקהל חשבונו כל ליל ט' באב,[23] מפני עגמת נפש.[24]

שקל מימי החשמונאים

עוד בא לידי דינר ממטבע שקל הקודש, והוא כסף נקי, כתוב סביבו בכתב הכותיים,[25] שהוא כתב הדיוט[26]... מצד אחד צורת מחתה, ומצד השני אילן שקד בשלשה פרחי שקדים. שקלתיו בדקדוק ועלה ארבעה דרהם וחצי וקירט אחד.

סופרים קראים בארץ־ישראל

והנה תמצא פה עמנו היום בארץ הצבי הרבה צדוקים[27] סופרים, והרבה ספרים נאים מכתיבתם בתורה נביאים וכתובים.

קהלות היהודים בעבר הירדן

מסתברא שהוא הדין[28] בקצת עיירות שהם היום בארץ כיבוש אדון הנביאים אדוננו משה ע"ה,[29] כגון סלכה ואדרעי וכיוצא בהם,[30] ובהם היום קהלות.

21 משום ספק אם הן מוקפות חומה מימות יהושע בן נון. 22 שישב גם הוא בבית שאן. 23 ולומר: היום מלאו כך וכך שנה לחורבן. וכן נוהגים יהודי ימן עד היום (עיין: אבן ספיר לר' יעקב ספיר, חלק א', דף ק"ו). 24 כלומר, כדי להרבות ענמת נפש. 25 השומרונים. 26 כלומר, לצדוקי חול 27 קראים. (כתבייד שונים של תנ"ך שנכתבו בידי סופרים קראים נשתמרו עד היום). 28 כלומר, שנחשבות כמוקפות חומה מימות יהושע בן נון, לענין יום קריאת המגילה. 29 כלומר, בעבר הירדן מזרחה. 30 מתכוון לענלון וחברם שהוא מוכירן במקום אחר.

החובה לטייל בארץ

וכן ראוי לסבב ולבקר אותם המקומות הקדושים אף בזמן הזה, שאין ספק שיש לעולם בהם ממין קדושתן הראשונה.

גביית מס הגלגולת

ופדיון שבויים קרו ליה מצוה רבה, והיא מוטלת על כל ישראל. ומסתברא דהוא הדין לכל דדמי ליה,[31] כגון מי שנתחייב ממון לגוים, אם מחמת הלואה אם מחמת מס, כגון כסף גולגלתא[32] שפורעין בארץ ישמעאל מדי שנה בשנה וכיוצא בהם, והעני ההוא אין עמו כלום, ואם לא יפרע יאסרוהו ויתנוהו בשבי או יכוהו עד שתצא נפשו וימות תחת השבט, אין לך פדיון שבויים גדול מזה, וכל ישראל מצווין לפדותו.

ח

מסעות ר' יצחק ן' אלפרא מעיר מלקא

ר"א (1441)

מיום שנוצחו הצלבנים ע"י צלאח א־דין בשנת 1187, הוכשרה הקרקע בא"י לעליה מאירופה. העליה נפסקה אמנם בימי יורשיו שהחזירו את ירושלים לצלבנים בשנת 1229, אבל נתחדשה שוב לאחר שנתבסס השלטון המצרי עליה בשנת 1260. העליה מצרפת קיבלה צורה של עליה בהמון בשנת תתקע"א (1211), שבה עלו שלש מאות רבנים מצרפת ומאנגליה, ובראשם ר' יהונתן הכהן מלוניל. ושוב היו תנועות־עליה מצרפת באמצע המאה השלש־עשרה (בשנת 1260 לערך), שבראשן עמד ר' יחיאל מפאריש, שיסד בית מדרש לתורה בעכו, ולאחר שנת ס"ו (1306), שנת גירוש היהודים מצרפת. מספרד היה זרם העליה איטי יותר עד שנת הגזרות קנ"א (1391) ומאז ואילך ועד הגירוש בשנת רנ"ב (1492) התגבר והלך זרם העליה של יהודים ואנוסים, והגיע לעלית־המונים לאחר הגירוש.

אמנם גם לפני הגזרות של שנת 1391 עלו יחידים מספרד בכל

31 כל הדומה לו. 32 מס גלגולת.

הדורות. לידינו הגיעו ידיעות בעיקר על עלית אנשים דגולים, כגון עלית ר' יהודה אלחריזי בשנת 1218, עלית הרמב"ן בשנת 1267, עלית אשתורי הפרחי בשנת 1313, ורק באקראי מגיעה אלינו בת־קול של העולים האלמונים. בספרות השאלות־ותשובות נשתמרו ידיעות רבות על יהודים פשוטים, שנדרו נדר לעלות לא"י, ומהם שעלו והשתרשו בארץ. סיפור רב־ענין ביותר מסוג זה נשתמר בשאלות ותשובות הרא"ש (ר' אשר ב"ר יחיאל) ובו מסופר על שני יהודים מספרד, ר' יעקב בן חנגאל ור' חזקיה, שנשבעו בחודש מרחשון שנת ע"ח (סוף שנת 1317) לעלות יחד לא"י במשך שנתים ומכרו את כל חפציהם וכשעמדו להפליג בספינה מקורדובה לסיביליה "באה השמועה לנו שהאניות ממלכות פורטוקאל הולכים בים לשלול שלל ולברח בז לכל יהודי וישמעאל שימצאו בים, במאמר האפיפיור". הם לא הסו אזן לשמועה אלא הלכו לסיביליה, וכשבאו לשם לא מצאו שום אניה למלגה או לברצלונה "ולא לשום צד שהולכים ממנו לארץ ישראל". אחרי נסיונות נסיעה שלא הצליחו נתפרדה החבילה, ור' יעקב שואל את הרא"ש אם רשאי הוא לעלות לבדו, כי בינתים מתו ארבעה מבניו והוא תולה את הדבר בעוון דחיית קיום נדרו. לשאלה צירף השואל את נוסח השבועה שכדאי להביאה כאן בשלמות:

"לכבוד אלהי ישראל הבוחר בירושלם מכון לשבתו עולמים ולכבוד תורתו התמימה היוצאת מציון כי שם צוה י"י את הברכה חיים עד העולם, קבלנו עלינו מצות אנחנו החתומים למטה ונדרנו נדר לאביר יעקב לעלות לארץ ישראל בארצות החיים ולדור בירושלים או בסמוך לה, כפי מה שנסכים, לעשות רצון האל ולעבדו בלבב שלם ששם קיום המצות וקבלת מלכות שמים והעבודה רצויה, כי שם בית אלהינו ושער השמים. ונשבענו שנינו איש לרעהו שבועה בספר תורה חסן יד על דעת המקום ועל דעת רבים, שנהיה חברים, שמיום שנצא מן הארץ הזאת עד שבעה שנים לא נפרד איש מחבורת רעהו עד זה הזמן. ואם יהיה רצון הבורא שימציא לנו שום ריוח לנר ולאנשי ביתינו נהיה שנינו קובעים עתים לתורה. ואם חס ושלום יגרום החטא ולא תזדמן הפרנסה לשנינו, יהיה האחד קובע עתים ללמוד לזמן ידוע וחברו ישתדל במילי דעלמא, הן במלאכה הן בסחורה הן בחזרה, כדי לפרנס הקובע עצמו ללמוד תורה ולאנשי ביתו,

וכשיזדמן לו יקבע עתים לתורה גם הוא. ולאחר הזמן הידוע אם ירצה המשתדל לקבוע עצמו ללמוד תורה יהיה חברו משתדל כדי לפרנס את נשיהם ואת אנשי ביתם, כאשר עשה הראשון, וכן פנים אחר פנים. וכל ריוח שיזמין הבורא יהיה בין שנינו לפרנס עצמנו ואנשי ביתינו וכל אחד לפי צורך הראוי לו ולאנשי ביתו הנמצאים היום ולנולדים לו מהיום והלאה ולא לנלוים אליו. ואם חס ושלום לא יספיק השתדלות האחד לפרנס שני הבתים, נשתדל שנינו במילי דעלמא להחיות את נפשותינו ונפשות ביתנו, וכל מה שנרויח יהיה משותף בין שנינו, אחד המרבה ואחד הממעיט, ולא יאמר האחד: אני מרויח יותר אתפרנס בריוח, אלא שנינו נהיה שוים בכל מה שנרויח. ומשעה שנרחק בדרך לצאת מקורדאה נהיה בשתוף ובחבורה בכל ריוח שיזמין לנו הבורא מאיזה צד שימצא לנו הריוח, בין במלאכה ובין בדבר אחר".

„ואם חס ושלום יארע דבר לאחד ממנו ולא יוכל לעלות לארץ ישראל, יהיה חברו פטור מן הנדר ומן השבועה עד שיוכל חברו לקיימם, שעל מנת כן קבלנו את הנדר והשבועה שכל זמן שנהיה שנינו בחבורה אחת, יהיה הנדר נדר והשבועה שבועה, ואם לאו אין הנדר נדר ואין השבועה שבועה. וכל אלו התנאים בין בחוצה לארץ בין בארץ. ובכלל השבועה והנדר קבלנו עלינו שלא לעשות התרה להתרה עד סוף כל ההתרות, ושלא נדבר לשום אדם לעכב אותנו בין בדיבור, בין בכתב, בין ברמיזה, בין לשנינו, בין לאחד ממנו, ושלא נקבל פיוס משום אדם כדי שנתעכב מזה המהלך. ואפילו שיכריח אותנו המלך נשתדל בכל יכלתנו ללכת אל ארץ החיים. ואם חס ושלום יארע שום אונס לשעה שנרצה ללכת ויעכב אותנו מלכת, בין באונס אדם, בין אונס חולי, או שלא נמצא ספינה, או שיהיה שעת חירום, או אם יהיה רעב בארץ, או אם [לא] תשיג יד כל אחד מאתנו לאלפים זהובים, נמתין עד שיעבור האונס ההוא ונלך, שאין הנדר והשבועה מתבטלין אם לא יתקיים המהלך בזמן שקבענו, שכל ימי חיינו אנו מחוייבים בזה הנדר ובזו השבועה, ובלבד שנהיה שנינו ביחד ובהסכמה אחת. וכשנהיה בירושלם בע"ה נקדיש מן הממון שימצא בידינו שם כסף או זהב החומש לעשות בו דבר לכבוד הש"י ולכבוד תורתו כפי מה שיראה לנו. ואם ח"ו נצטרך לפרנסה

אנו או זרענו, נתפרנס ממנו כל אחד לפי חלקו המגיע לו, על מנת כן אנו נודרים להקדישו. וכן קבלנו עלינו לדור בירושלם שנה אחת הראשונה בלי אונס, ואם נסכים יותר, לא יהיה פחות. והזמן שקבענו בו ללכת הוא מהיום ועד שתי שנים ליותר, ואם נסכים ללכת קודם הרי מוטב. והנדר שנדרנו היה במרחשון שנת ע"ח לפרט". (שאלות ותשובות הרא"ש, כלל שמיני, סימן י"א).

כאן לפנינו קיצור של תיאור מסע בא"י ששלח עולה ספרדי מהעיר מלקא (Malaga) לר' שמעון בן ר' צמח דוראן, רב מפורסם באלג'יר, הידוע בכינויו הרשב"ץ (חי בשנות 1361—1444) ולבנו ר' שלמה, הידוע בפינויו הרשב"ש (חי בשנות 1400 לערך — 1467). הנוסע מת אחר־כך בירושלים, ואחרי מותו נתעוררה שאלה בדבר חליצת אשתו שהשאיר בספרד, ובענין זה נשתמרה בכתב־יד גבית־עדות בפני בית־דין באלג'יר, וזה לשונה:

"ר' יצחק אלפרח ובעל אחותו ר' משה מראכשי יצאו מעיר מאלקה והלכו לארץ הצבי בזה אחר זה ור' יצחק נשא שם אשה ואח"כ נשמע עליו שנפטר שמה, ולר' יצחק הנזכר את ואשה במדינת מאלקה, ורצינו לעמוד על עיקרן של דברים מענין מיתת הנזכרים ואם ר' יצחק הניח זרע או לא, ור' יהודה צרפתי כתב לי מתונס שנודע שנפטרו ושר' יצחק הניח אשתו מעוברת. וגם אח"כ כתב לי משם ר' משה דשואל כי נפטרו גם שניהם, ר' יצחק ור' משה הנזכרים, ושר' יצחק הניח בת. גם באו אורחים מהמזרח ורצינו לשמוע מפיהם אם יש להם עדות בזה, ור' נתן ממחוז רומא מאור עינים [סגי נהור] ור' חיים גאליפאסה מארגון העידו שהם עמדו בבית ר' יצחק בירושלים ואכלו לחם בביתו אחר שנשא אשה, ובהיותם בטראיבלס [טריפולי] בא כתב מירושלים מסוחר אחד יהודי טראבלוסי מגיד כי ר' יצחק נפטר בירושלים..."

תעודה זו היא עדות על הקשרים בין הישוב בא"י ובין יהדות אפריקה הצפונית באמצע המאה החמש־עשרה.*

* התעודה נדפסה מכתב יד ע"י אבי"ן [אברהם ניבואר] ב"המגיד" שנה ט"ו גליון 7 (מיום כ"ד שבט תרל"א). ליד תעודה זו נמצאה תעודה אחרת של מעשה בית דין מאלג'יר משנת ר"ז (1447), ומשער אני שגם תעודה זו נכתבה בסמוך לאותו זמן בבית דינו של ר' שלמה ב"ר שמעון דוראן באלג'יר. ניבואר מעתיק את השם: אלפרח, ואילו במסע שלפנינו כתוב: אלפרא. ובלי כתב־היד קשה להכריע.

ומצאתי כתוב מר' יצחק ן' אלפרא מעיר מלקא,[1] ששלח לר' שמעון דוראן בשנת קק"א ולר' שלמה בנו, ממה שראה בעיניו בארץ ישראל, ואני כותב בקיצור דבריו:

אמר: כי מסביבות ירושלים באים, מסוריא וממצרים[2] ומנוא אמון[3] ומארץ בבל, עם קהל ירושלים, להשתחוות על קבר שמואל הנביא ע"ה ברמה, שהיא קרובה מירושלים שני תחומי שבת, ויש שם רמה אחרת כנגדה שיש שם ישמעאלים, ועת השתחואה בכ"ח לאייר בלילה, זמן פטירתו. ועברנו בקצת א"י, והיה בתמנת סרח, נקראת בלשון ישמעאל כפר חנוז, [שם קבורת] נון אבי יהושע ובנו יהושע וכלב בן יפונה,[4] ועל כל אחד מהם בנין גדול, והשמשים ישמעאלים, מדליקין נרות עליהם, ופותחים ליהודים ואומרים שם שירות וסליחות.

ומשם הלכנו לכפר עוברתא,*[4] ושם אלעזר הכהן, ועליו בנין גדול וציון גדול, נראה מרחוק יום אחד, והוא בנין מלכים. ומאה אמה להלן פנחס בנו, ולמטה ממנו אבישוע בן פנחס, ולמטה ממנו איתמר בן אהרן הכהן, כלם בבנין גדול. ורחוק מהם ע' הזקנים שהיו עם משה רבינו ע"ה במדבר, כולם קבורים במערה אחת. והמקום ההוא קרוב לעיר שכם, שנקרא בלשון ישמעאל נאבלוס, כגן י"י כארץ מצרים, והיא בין הר גריזים והר עיבל. ושם המזבח שבנה יעקב אבינו ע"ה. והמקום אשר בו המזבח פרדס גדול, ואומרים כי בכל יום רואים כעין ק' קשיטה[5] רועים בפרדס. וקרוב ממנו קבר יוסף הצדיק ע"ה, ועליו גוים שומרים.

ומשם הלכנו לגבעון, נקרא כפר פְּנָה. קרוב משם מאה אמה יונה בן אמיתי, עליו בנין גדול. ומשם הלכנו לצפורי, שם רבינו הקדוש במערה, ומימינו ה' גאונים ומשמאלו ה' גאונים, ותחת המערה רבן שמעון ור"ג[6] בניו. ומשם הלכנו עד עקביה בן מהללאל, ומשם עד ראובן בן יעקב ושמעון ולוי ויהודה ודינה ובנימין, ובין כל אחד ואחד מהלך יום או יומים, ועל כל

1 Malaga. 2 קאהיר. 3 אלכסנדריה של מצרים. 4 קבורים שם.
*4 כיום: עוברתא. 5 מאה כבשים, על פי תרגום אונקלוס המתרגם „מאה קשיטה" (בראשית ל"ג י"ט) „מאה חורפן", היינו כבשים. 6 ורבי נתניאל.

אחד בנין חזק ושומרים גוים. ומשם לר' חנינא בן דוסא ואשתו ע"ה ועד היום רבותינו הוא נעשה להם נס יותר מבחייהם.[7] וכפר כבול, שם ר' אברהם בן עזרא ור' יהודה הלוי.

ומשם הלכנו לעיר, שמה שועית[8] על שם יתרו הקבור בה, ועמדנו על קברו, ומשם הלכנו לכפר יאקוק, בה קבור חבקוק, וקורין אותו הגוים יאקוק, עליו בנין גדול. ומשם עלינו לעיר צפת הנקרא בספר שופטים צפת,[9] ואומרים שהיא עיר מקלט, וכל החכמים בוחרים ליקבר שם. וקרוב בתוך תחום שבת כפר עין אליתין,[10] ששם קבור ר' יהודה בר' אלעאי בבית החיים של ישראל. וקרוב לשם כפר נקרא מירון, שם הלל ושמאי ור' שמעון בן יוחאי ור' אלעזר בנו, והרבה חכמים שם, נקבו כלם בשמות.

ומשם הלכנו לכפר אחד נקרא גשר יעקב,[11] הוא מַעֲבַר ירדן, והוא סוף תחום א"י. ומשם עד דמשק שני ימים. וקרוב מצפת מערה אחת, בה ר' דוסתאי ור' ינאי ור' נהוראי, ושם הבור של יוסף הצדיק.

והלכנו עד סוף סוריא ועד צובא. ומדמשק הלכתי אחר ימים עד סינים הנקראת טראבלוס.[12] ומשם הלכתי עד חמת,[13] שיש בה ש' בעלי בתים, כלם חסידים. ומשם הלכתי לצובה.[14] ומשם, רחוק מצובה ב' ימים, קבר עזרא הסופר. ושם כתב ספר התורה עזרא, ועדיין רושם השמן ניכר על הגר שהיה כותב לאורו, ונקרא הכפר ההוא תאדף,[15] ויש לשם בית הכנסת. וקרוב ממנה על ראש ההר בנין גבוה, אומרים כי שם יפתח הגלעדי, ואומרים כי בכל לילה עולה ענן מקבר עזרא עד יפתח הגלעדי, כל ימות השנה, לא ימוש. ומשם חזרתי עד צובה עיר גדולה, ובה בית הכנסת גדולה עד מאד.

7 הנוסח משובש, והכוונה שעד היום נעשים עפ"י קבריהם נסים, יותר משנתרחשו להם בחייהם. 8 צ"ל: שועב, כי יתרו הקבור שם נקרא בפי הערבים „שועיב", והכוונה לכפר חטין. 9 כאן טעה הנוסע, כי צפת שבימינו אינה צפת בשופטים א' י"ז, שהיתה בחלקו של שבט שמעון. 10 עין זיתון. 11 הנקרא כיום „ג'סר בנאת יעקוב" (גשר בנות יעקב). 12 טריפולי שבסוריה. 13 חָמָאה. 14 היא חלב, Aleppo. 15 תָּאדֵ'ף.

ט

מסעות אלמוני איש קנדיא

רל"ג (1473)

באי כרתים (Creta, Candia) ישבו יהודים עוד בימי בית שני, וידיעות על ישוב זה מגיעות אלינו עד כבוש האי בידי הערבים בשנת 823. בימי המצוקה של סוף ימי תיאודוסיוס השני, בשנת 440, קם באי משיח־שקר בשם משה שהבטיח לגאול את העם ולהוליכו בדרך־פלא לארץ־ישראל. בחג הפסח יצא הוא ועמו המון מאמיניו אל שפת הים, כי המשיח הבטיחם להעבירם את הים בחרבה; המאמינים הלכו אחריו לתוך הים, רבים מהם טבעו ורבים נמשו בידי מלחים, ומשיחם נעלם.

עם כיבוש האי בידי הויניציאנים בשנת 1204 מתחיל מתגבש בו ישוב יהודי הגון ומאורגן, ולו תקנות מפורטות של הליכות־חיים, וממנו יצאו גם כמה חכמים וגדולי־תורה. בתקופה זו נתגבר גם המגע בין יהודי האי ובין הישוב בארץ־ישראל. מהתקופה שלאחר גירוש ספרד נשתמרה בידינו אגרת של חכמי צפת (ר' יוסף קארו, ר' דוד ן' זמרה, ר' משה מטראני ור' ישראל ב"ר מאיר) משנת שכ"ח (1568), שבה מוכיחים מנהיגי הישוב בארץ את יהודי קנדיא על הפקרות בעניני אישות ועל יחסם לאנוסי ספרד: „שמענו שאנשים שטבעו במי השמד, ובאים אצלכם לחסות תחת כנפי השכינה, וכשמתקוטטים עם אחרים, מחרפים אותם וקורין אותם משומדים, וזה עון פלילי, שנועלים דלת לפני בעלי תשובה, והעושה זאת גדול עוונו מנשוא, וחטא הרבים תלוי בו..." (תקנות קנדיא, הוצאת הרטום־קאסוטו, עמ' 147—148).

כאן לפנינו תיאור מסע של עולה־רגל אלמוני מהאי שהלך לא"י וחזר וסיפר מה שראה באזני איש אחד ושמו דניאל, והלה מצא ענין בדבריו וכתבם לזכרון „למען ידעו דור אחרון".

אף נוסע זה מדבר בדרך כלל רק על מקומות קדושים וקברי צדיקים, וכאן אין בדבריו חידוש. אולם יש בדבריו גם ידיעות מעטות, אבל חשובות, על הישוב היהודי בארץ בימיו. חשובה ביותר הידיעה על ישוב של שמונים משפחות יהודים בכפר כנה שליד נצרת.

זוהי הידיעה הראשונה על ישוב יהודי בימי־הבינים בכפר כנה. מקום ישוב עתיק מהתקופה הרומאית, שממנו נשתמרו שתי כתובות־פסיפס עבריות של שרידי בית־כנסת. (עיין ספר הישוב, כרך א', חלק א', עמ' 93). בשנת רמ"א (1481) מצא בו העולה האיטלקי יוסף דמונטניא שבעים משפחות יהודיות, ויהודי הכפר הציעו לו להתיישב ביניהם. (עיין ספרי „אגרות ארץ ישראל", עמ' 92—93). גם ר' עובדיה מברטנורא באגרתו לאחיו משנת רמ"ט (1489) מזכיר ישוב יהודי בכפר כנה. (עיין ספרי הנ"ל, עמ' 140). ר' משה באסולה, שעבר את כפר כנה בראשית כסלו רפ"ב (סוף 1521) מצא בכפר רק ארבעים משפחות יהודים (עיין להלן במסעו).

יש ענין גם בדברי הנוסע על העליה למירון, בימיו היו עולים למירון לא ביום קבוע, בל"ג בעומר, אלא „שלש רגלים".

אמר דניאל יע"ל:[1] אלו החדשות סיפר אלי אזרח אחד קאנדיאוטי[2] בשנת רל"ג ליצירה,[3] והנה דבריו חן בעיני מצאו וכתבתים על ספר למען ידעו דור אחרון, הנה הם לזכרון.

מירושלם עד שכם מ' מילין. בעיר שכם קבורים שבעים זקנים,[4] גם שם נקבר יוסף הצדיק ע"ה, גם שם מערה אחת נקבר בה פנחס בן אלעזר. מעיר שכם עד הר גריזים והר עיבל כמו ב' מילין. והר גריזים יש בו כרכים וכפרים ויישוב נבחר, אבל הר עיבל הוא מקום שמם וחרב. משכם עד הר אפרים כמו ג' מילין. בהר אפרים קבורת יהושע בן נון וכלב בן יפונה. מהר אפרים עד כפר קיני[5] מהלך יום וחצי, בחצי הדרך יש כפר אחד יקראוהו הישמעאלים בֵּיזַאר לַאִין[6] ואין שם יהודים. בכפר קיני יש פ' בעלי בתים עברים. קרוב לשם כמו מיל אחד יש הקבורה מיונה בן אמתי. רחוק שם ג' מילין עיר ציפורי. שם נקבר רבנו הקדוש, הוא ר' יהודה הנשיא, ופתח המערה הוא מאבן שיש חקוק בה: „רבנו הקדוש". ועל המצבה קרוב לפתח המערה

1 י"י עזרתה לי. (תהלים צ"ד י"ז). 2 מהאי Candia (כרתים).
3 היא שנת 1473 לספירת הנוצרים. 4 הכוונה לכפר עורתא ליד שכם.
5 כפר כנה. 6 לא ידעתי לאיזה כפר התכוון, ונראה שהשם משובש.

חקוק על המצבה: „ר' יהודה נשיאה". מציפורי עד טיבריא כמו ו' מילין. בטיבריא נקבר רמב"ם והרמב"ן,[7] ר' יהושע בן לוי, ר' אברהם א"ע[8] וי"ג אלפים מתלמידים מר' עקיבא. מטיבריא רחוק כמו ח' מילין יש מצבה אחת גדולה מאבן אחת, כמו מגדל אחד קטן, קרוב למצבה ההיא יש מעיין באר מים חיים וחקוק על המצבה: „חבקוק הנביא". מטיבריא רחוק כמו י"ב מילין יש מקום נקרא מֵירוֹנִי,[9] יש מערה אחת נקברו בה עשרה זקנים חשובים, ובכללם שמאי והלל. מעט רחוק משם יש מערה אחרת, נקברו בה ר' שמעון בן יוחאי ובנו, ובתוך המקום יש בית הכנסת מר' שמעון בן יוחאי, ואין שם מים חיים כלל, עד שלא יוכלו לדור שם בני אדם מהעדר המים, אך יבאו העברים שלש רגלים לראות קבורות הצדיקים החשובים הנזכרים, ובייחוד קבורת ר' שמעון בן יוחאי, ויתחננו עם תפלות סליחות ותחנונים לאל יתברך שיתן להם מים שיוכלו לעמוד שם ימים אחדים, ומיד יבוא מטר, והישמעאלים ימלאו הבורות שלהם וכיליהם מים, אז יתנו ליהודים לאכול ולשתות כל מעדני מלך. משום רחוק כמו ו' מילין או ז' יש מקום נקרא עלמה, יש [שם] כרם אחד ובה מערה, קבורים בה ר' יהודה בן תימא, ר' אליעזר בן ערך, ורבן גמליאל, ובכללם הם עשרה. משם עד עיר זיטוני[10] כמו מיל אחד, קבור שם ר' אלעזר בן הורקנוס, ועל קברו אילן אחד יש לו עלים גדולים שרשיו אינם נראים, ולא נודע מאין באו ונעלמו מעיני כל חי. משם עד כפר נַאבֵי[11] כמו ד' מילין, יש בו בית אחד בכפר נאבי, יש בו ב' מצבות ר' חנינא בן דוסא ואשתו, ויש שם ב' אילנות גדולות כמו שנזכר לעיל, הצל שלהם מרחוק כמו מיל. רחוק מהבית מעט יש בית החיים כלליים לכל היהודים, ושם המצבה מראובן. משם עד הר הכרמל כמו י"ח מיל, שם הכנסת[12] מאליהו הנביא כשהרג נביאי הבעל, ומעט מעט רחוק משם יש הכנסת

7 ר' משה בן מימון ור' משה בן נחמן; השני נקבר באמת בעכו.
8 אבן עזרא. 9 הכוונה למירון. 10 הכוונה לעין זיתון. 11 צ"ל: עראבה (צפונית לכפר כנה), כי בכפר זה מראים את קברו של ר' חניא בן דוסא. 12 בית הכנסת.

מאברהם אבינו. מטה אהרן בבית הכנסת ממשה רבנו רחוק ממצרים[13] כמו ו' מילין כשתעבור הנילוס.

מתוך מסעות משולם מוולטרה

רמ"א (1481)

ר' משולם בן מנחם מוולטרה היה בן למשפחת יהודים עשירים באיטליה, שעסקו בעסקי בנק בכמה ערים באיטליה, ובעיקר בפירנצה (Firenze). אבי המשפחה היה מבולוניא, ועבר משם לעיירה וולטרה (Volterra) ומכאן שם המשפחה. בניו אברהם ומנחם עברו אחרי מותו לפירנצה והמשיכו בעסקי־בנק, ואחריהם עבר העסק לארבעת בניו של מנחם, שמשולם הנוסע שלנו היה אחד מהם. את רכושו של מנחם מוולטרה העריכו למאה אלף דוקטים. לאחר מותו התבזבז חלק גדול מהרכוש, כי ארבעת האחים קיבלו עליהם לשלם התחייבותו של אחד מהם כדי לשמור על כבוד הפירמה. בני המשפחה התענינו גם בספרות העברית. אחד מהם העתיק לו ספר בהגיון, ואחד כתב שירים עבריים לעת מצוא.

משולם מוולטרה עלה לא"י, כדי לקיים נדר שנדר בעת צרה. הוא יצא מנפולי בראשית מאי שנת 1481 באניה של גינואה, ולאחר הרפתקאות שונות, ובכללן מלחמה עם אניה ויניציאנית ליד רודוס, הגיע לאלכסנדריה ביום 6 ביתי. לאחר שהייה של ימים אחדים באלכסנדריה רכב לרוסיטה (Rosetta), ומשם לפואה לאורך הנילוס, ומשם בסירה על הנילוס לקאהיר, שאליה הגיע ביום 17 ביוני. בקאהיר שהה שלשה שבועות, ויצא הימנה ביום 10 ביולי, והלך בשיירה דרך מדבר סיני, ולאחר אחד־עשר יום הגיע לעזה. מעזה הלך לחברון, ומשם עלה לירושלים, שאליה הגיע ביום 29 ביולי 1481. בירושלים נשאר קרוב לחודש ימים, וביום 26 באוגוסט יצא לרמלה ומשם ליפו. שם הפליג באניית עולי־הרגל הנוצריים שחזרו לאירופה, ואחרי שלשה

13 מקאהיר: והכוונה לבית־הכנסת בפוסטאט, היא קאהיר העתיקה.

ימים תגיעה האניה לבירות. מבירות רכב ר' משולם לדמשק, וחזר לבירות, שממנה המליגה האניה ביום 6 בספטמבר, והגיעה לאחר ששה שבועות, ביום 19 באוקטובר, לויניציאה.

הנוסע יצא לדרכו בלוית משרת ושמו רפאל (במסע הוא נקרא „חבר", כינוי למשרת בפי יהודי איטליה), ומיד התחיל רושם יומן מסעותיו, כנראה — על פי בקשת ידידים או קרובים, שהוא פונה אליהם בלשון: רבותי. מתוך דבריו של הנוסע ניכר שכתב את ספר־מסעותיו בדרך, כי בצאתו ממצרים הוא רושם: „יהי רצון מלפני הגבורה שיגיעני לירושלם לשלום ואשלם נדרי ויחזירני לביתי לחיים ולשמחה ולשלום."

בספר מסעותיו רשם משולם לא רק את מאורעותיו והרפתקאותיו, והם מרובים ושונים, אלא בכלל כל מה שראו עיניו ושמצא בו ענין מיוחד. הוא מתאר מתוך הסתכלות חדה את כל המקומות שבהם עבר, את הבנינים, האקלים ומצב הבריאות, ומספר על נימוסי התושבים, אפים, הליכותיהם, מלבושיהם, מאכלם, התנהגותם במשא־ומתן, יחסם לאשה וכו', ועל בעלי חיים וצמחים חדשים שראה, וכסוחר מובהק הוא מספר, כמובן, גם על המסחר, על סחורות היצוא והיבוא, על השלטון ועל עניני מדיניות בכלל. כיהודי הוא מתאר בפרוטרוט את הישוב היהודי שבכל מקום, ורושם את מספר היהודים ומנהגיהם. את הערים שראה בדרכו הוא משווה לערי איטליה.

באלכסנדריה מצא רק 60 משפחות יהודים, ומוסיף שיש עוד בה אנשים שזוכרים ישוב של 4000 משפחות יהודים בה. (כקוריוז הוא רושם שראה הדגרה מלאכותית של עופות לאלפים). בקאהיר מצא 800 משפחות יהודים, והיתה לו שעת־כושר להכיר היטיב את מנהגיהם ולבוא בדברים עם פרנסיהם, כי הנגיד, הוא ראש יהודי מצרים, שמע את שמע אביו של הנוסע ורוב עשרו, ולפיכך הסביר פנים לנוסע, ואף המליץ עליו בפני התורגמן של הסולטאן, שהיה ממוצא יהודי, ואף נתן בידו אגרת־המלצה אל סגן־הנגיד בירושלים. (כי ארץ ישראל היתה אז תחת שלטון הממלוכים במצרים, ויהודי א"י עמדו תחת פיקוחו של הנגיד היהודי במצרים). בקאהיר גם התעניין במיוחד בעניני מסחר וקיבל רשימה של 3300 מיני סחורה שמביאים למצרים, ואף קנה שם פנינים ואבני־חן להביאם לאיטליה.

לאחר שהוא מתאר את המעבר דרך מדבר סיני, הוא מייחד מקום רב למתן עצות לעולי־רגל יהודים, כיצד להתנהג בדרך זו, מה ליקח צידה לדרך, מה לשתות ומה ללבוש, והאיך להיזהר מפני הבדואים המשוטטים במדבר ללסטם את השיירות. הוא מייעץ לנוסע שלא להדגיש את מוצאו מאירופה אלא להסתגל למנהגי המזרח, ואומר: „אם תעשה דבר אפילו אחד שלא כמנהגם תיכף יבינו כי אינך תוגר או ישמעאל, והם אורבים תמיד. ואם תשאלני: מה מנהגם ומה לעשות? צריך כשתגיע במקומות ההם תכף תוציא מנעליך ותשב על הארץ ורגליך כפופים תחתיך, ושלא תוציא כלל רגליך חוצה, ושלא תעמוד על רגליך כלל, ולאכול בארץ, ושלא יפול מהלחם כל שהוא בארץ שלא תלקט אותו, ושלא תאכל עד שתשים הלחם על ראשך, וליתן אל המסובים מכל מה שתאכל, אפילו שאינם אוכלים עמך, ושלא תפשיט מעולם הבגדים מעליך ובהם תישן בלילה, וגם כשנותנים אליך איזה דבר אכילה הושט את ידך עם מעט הכנעה... ולא תלך אצל שום אדם עם המנעלים, ולא תדבר עם שום אדם אם לא תשב ורגליך כפופים תחתיך, גם אם לא יהיה אליך אלא לחם וכוס אחד יין ויבוא אחר ויקחנו ויאכל וישתה, תניח לו לעשות כי אפילו מלפני השרים יקחו ואין להשיב ולדבר דבר...“

בעזה מצא 60 משפחות יהודים וארבע משפחות שומרונים. בחברון לא מצא אלא עשרים משפחות (או רק שתים, הקריאה אינה ברורה). מחברון לירושלים הלך בלוית שני ממלוכים, ואף על פי כן היה בסכנה רבה. בירושלים מצא 250 משפחות יהודים (בתוך אוכלוסיה של עשרת אלפים משפחה), והוא רושם את שמות המנהיגים והנכבדים וגם את שמות חמשת „השיכים“ היהודים, הממונים לגבות את מס היהודים מטעם השלטון. מירושלים יצא גם למקומות הקדושים שבסביבה, ובכללם קבר שמואל, ששם היו מתקבצים ביום כ“ח אייר, והיו באים גם ממצרים, סוריה ובבל, כאלף איש מארצות אלו בלבד. הנוסע מספר על שפע המזונות המצויים בזול בירושלים, „אף על פי שהיא על ההרים והיא חריבה ושממה“, אבל אינו מעלים גם את מצב־הבריאות הרע. הוא עצמו וגם משרתו חלו בירושלים כל ימי שהותם בה, וכנראה משום כך לא הלך לצפון הארץ, אלא ליפו כדי להפליג לאיטליה. את יפו הוא מתאר כ„מקום חרב כולו.“

ביפו נצטרף לעולי־הרגל הנוצרים שחזרו מירושלים לאניה, בלוית מושל ירושלים וארבע מאות איש עמו שהלכו עמם כדי לשמרם בדרך, כי כל עולה־רגל נוצרי משלם מס 14 דוקטים ובשכר מס זה חייב השלטון גם לשמור על שיירת עולי־הרגל בדרך. כדי שיוכל להיכנס לאניה, היה צריך להתחפש לעולה־רגל נוצרי, „כי היו כולם רשעים אשכנזים וצרפתים וכולם היו גבורים שרים ואדונים." אמנם בתוך האניה גילה את יהדותו והניחו לו משום שכיפר את פניהם במתנות.

לאחר כל פרק חשוב במסע הגדול רושם הנוסע את מספר המילין שעבר, והמעתיק שהעתיק את המסע חישב את המרחק כולו הלוך וחזור ורשם בסוף המסע: „סך הכל המהלך שעשה ה"ר משולם בכ"מ מנחם מוולטרה בלכתו לירושלם עה"ק... חמשת אלפים ושבע מאות ושלשה מילין."

לשונו העברית של משולם חיה ורעננה, אלא שהוא משתמש במאות מלים איטלקיות לשמות־עצם ידועים שלא מצא להם מלים עבריות, ודבר זה גרם לכך שהמסע כולו נמצא עד היום בדפוס רק בהעתק משובש. ומשום כך הובאו כאן רק שני פרקים (על אלכסנדריה ועל כניסתו לירושלים), שרק הם נמצאים בידינו בנוסח מתוקן. (עיין בציון הביבליוגרפי שבסוף הספר).

אלכסנדריה

יום ד', ו' בו[1] נכנסנו בחף אליסנדריה.[2] ובהיות כי מת הפילוטו[3] שלנו במלחמה, והנוקיירי[4] היה מוכה ופצוע והיה שוכב במטה, הוכרחנו לעשות נוקיירי אחד מהמלחים. ויהי בהכנסנו בחוף הנזכר, הספינה נתכה בארץ והאניה חשבה להשבר. ותהי צעקה גדולה בספינה, ובאו היינוביסי[5] מאלי־סנדריאה לעזור לנו, וזרקו האנקורי,[6] ואח"כ מכח ארגינלי[7] היו רוצים להוציאה חוצה, ויחתרו המלחים ונשבר החבל

1 ביוני 1481. 2 Alessandria אלכסנדריה של מצרים. 3 piloto מכוון האניה. 4 nocchiere רב־חובל. 5 genovesi אנשי גינואה. 6 ancore עוגן. 7 arganelli מנופים.

מהארגנילי, כי היה גס כמו הזרוע שלי, ולבסוף אחרי רוב ההפצרות הוציאו אותה חוצה. והיינו רחוקים מאליסנדריאה א' מיל, ולשם עמדנו, בהיות כי אליסנדריאה היא בספייאיי,[8] ואינם יכולים האניות הגדולות להתקרב אל העיר, וה' היה עזרתה לנו ויצילנו בפעם ההיא, כי היינו בסכנה גדולה.

בו ביום ירדתי באליסנדריאה, והיא מצד ימין, והיא בשפלה, ויש הים בתוכה ועל הים מגדלים וא' אגולייה,[9] כמו אותה של רומי אבל אינה כל כך גדולה. וכשתכנס בחוף אלי-סנדריאה סמוך לעיר תמצא א' כרך יפה עם ל"ב מגדלים, וחומה עבה י' אמות שהולכת ממגדל למגדל והולכות בעיר בסתר, והים סביב לה [חוץ] מצד אחד, כי יהיה דבר קטן לשים אותו כאיסולה,[10] אבל הסולדאנו[11] לא רצה לשים אותו כאי-סולה, בעבור כי מן הצד ההוא הולכים מהכרך בהחבא. ומעולם לא ראיתי כרך יפה כמוהו והוא חדש משלשה שנים והנה. ודרים בתוכו כל לילה ח' מאות ממילוקי,[12] כי כן הדת. ונושאים הממילוקי הנזכרים קפילו[13] אדום בראשם עם מקל בידם. וסמוך לכרך הנזכר עשרים מוסקיאי,[14] וכשהגענו לשער בקשו אותנו ומצאו עלינו המעות שלנו, אף כי היו תחת כפות רגלינו, ולקחו לי לחשבון עשרה למאה,[15] ואחרי כן חזרו לי ט' למאה, בהיות כי היהודים אינם פורעים אלא אחד למאה, אף כי ימצאו אותם עליך שלא הגדת להם, ואינם פורעים פרוטה את כל הסחורות, אבל הגוים[16] פורעים י' למאה, ואי אפשר להעלים אותם כי הם מבקשים עד הירכים אפילו הנשים.

חפשתי אליסנדריאה ואת מעשיהם וראיתי כי הם משונים בכל מעשיהם, והנשים רואות ואינן נראות, כי נושאות מצנפת שחורה על פניהם ויש בו נקבים קטנים ונושאות בראשם א'

8 spiagge חוף. 9 aguglia, מחט, כלומר אובליסק. 10 isola אי. 11 soldano הסולטאן (הממלוכי). 12 mamelucchi ממלוכים והם אנשי הצבא. 13 cappello כובע. 14 moschee מסגדים. 15 בחורת מכס. 16 הנוצרים.

מיטרה[17] נייר כפולה לכמה כפלים אינקולאטה[18] מצוירת, ועליה מצנפת לבן שמגיע עד קרסולה ומכסה על אפה. והישמעאלים ג"כ הם לבושים בגדי פשתן ותמיד הם יושבים על השטורי[19] או על הטאפיטי,[20] והולכים בלתי מנעלים ובלתי בתי שוקים אלא נושאים בתי שוקים בגד פשתן לחצי השוק, והנשים נושאות מכנסים, והנשים הולכות אל הסטופה[21] פעם אחת בשבוע, והאנשים בהפך, כי אינם נושאים מכנסים ואינם רוחצים ראשם, אלא שמגלחים ראשם בתער בלתי רחיצת ראש [אלא] עם א' ספוגה רחוצה מעט במים, והנשים עם...[22] כשלוקחים אשה, הבעלים נותנים מוהר להם, ומהיום ההוא והלאה האדם אינו חייב אלא במזונותיה מאכילה ושתיה בלבד, אבל כסותה היא מעצמה צריכה ללבוש משלה, וגם אם תעשה בנים היא חייבת במזונותם, וכשהיא הרה האיש אינו רשאי ליגע בה יותר, בהיות כי חטא הוא להם לשפוך זרע לבטלה אפילו [עם] נשיהם, ועל כן הם נושאים כ"ג נשים, ויש ישמעאלי בשנה אחת יהיו לו עשרים בנים ובנות. וכולם רוכבים על החמורים ועל הפרדות, כי אינו רשאי שום אדם, אפילו ישמעאלי, לרכוב על סוסים אלא הממילוקי לבדם. והחמורים שלהם בתכלית היופי והטוב, ונושאים עליהם ברדילי וסילי,[23] כי ראיתי ברדילה[24] מחמור ששוה יותר מאלפים דוק',[25] לרוב הפנינים והזבלאשי[26] והדימאנטי[27] עם זהב טיראטו[28] משימים עליהם, ובפרט מלפניהם בעובי הברדילי. והם[29] נמשלו כגמלים וכבהמות נדמו, זה כי הגמל הולך בלי ברזלים כך הם בלתי מנעלים, הגמל רובץ ואוכל על הארץ, כך הם רובצים ואוכלים על הארץ בלי מפה אלא עם עור אחד אדום, הגמל ישן עם האוכף שלו, כך הם ישנים ורובצים על רגליהם על הבגדים שלהם ואינם מפשיטים הבגדים מעליהם בלילה מעולם. וכמו

17 mitra מצנפת. 18 incollata מדובקים בדבק. 19 store מחצלת. 20 tappeti שטיחים. 21 stufa בית־מרחץ. 22 כאן חסרה מלה בכתב־היד. 23 bardelle, selle מיני אוכפים. 24 bardolla אוכף. 25 ducati דוקטים. 26 balasci אבני־חן. 27 diamanti יהלומים. 28 tirato טווי. 29 הישמעאלים, היינו המוסלמים.

כן עושים היהודים כמו הישמעאלים בכל ארצות מדיבות סולדאנו, ואין להם לא מטה ולא שולחן ולא כסא ולא מבורה ואוכלים ושותים וישנים על הארץ תמיד, וכל מעשיהם בארץ ובהסבה.

אליסנדריאה היא גדולה כמו פירנצה,[30] והיא בנויה שופי כולה, וחומות העיר גבוהות ויפות, אבל העיר חרבה כולה ופרוץ מרובה על העומד. והבתים הם יפים ולכל בית ובית יש בתוכו א׳ קורטילי[31] עם לאסטירה[32] לבנים ועם אילן באמצע הקורטילי, והציסטרנה[33] בתוך הקורטילי, ובכל בית ובית יש לה שני ציסטרני,[34] האחד בעד המים החדשים והאחד בעד המים הישנים, כי הנילוס עולה בכל שנה בחודש אגש׳[35] ומשקה כל אליסנדריאה, והם מנקים הציסטרני הרקניות ונכנסים המים בתוכם, כי אליסנדריאה חלולה תחתיה עבור הציסטרני הנזכרות.

ופירות אליסנדריאה הם טובים מאד, והלחם והבשר בזול וכל מיני עופות, אבל העצים הם יקרים מאד, והשמן והדבש והיין הוא יקר מאד ופורעים מכס גדול, כי עם ההוצאות עולה לפחות כ״ב למאה, והפשתן [של] אליסנדריאה יפה מאד, ובגדי פשתן יפים מאד בזול, והפֵּרות בזול. ומעולם אין מי גשמים יורדים באליסנדריאה אלא לפעמים מעט בחורף, ולרוב הטל היורד בארצות ההמה יפרו וירבו הפירות, כי לא ראיתי מעולם טל גדול כמו שם, כי יראה כמו מטר, וחם השמש ונמס.

בחודש יונייו לולייו אגוש׳[36] האויר באליסנדריאה רע מאד, וזה כי שולטים שם רוחות הנקראים בורי,[37] והורגים האנשים כאילו יהיה דבר ב״מ ח״ו[38] ומעוורים האנשים, כי עומדים ה׳ או ו׳ חדשים שאינם רואים כלל. ועל הרוב תמצא באליסנדריאה חולי בעינים ברובם בעבור זה, ושרי העיר בזמנים ההם הולכים למקומות אחרים ואינם דרים באליסנ-

30 Firenza. 31 cortile חצר. 32 lastera רצפות. 33 cisterna בור. 34 cisterne בורות. 35 agosto אונוסט. 36 giugno luglio יוני יולי אונוסט. 37 bore רוח צפונית. 38 בר מינן חם ושלום

דריאה, ובפרט החיצוניים[39] שאינם רגילים באויר הנזכר, מזיק להם והורג אותם על הרוב בשלשה חדשים, ואין ראוי לאכול פירות בזמן ההוא. יש שם ג"כ זול גדול מעופות, וזה כי הם עושים עופות בתנורים,[40] כי מחממים התנור ומשימים בתוכו יציאת[41] בקר וסוס ומשימים בהם אלף או אלפים ביצים בבת אחת, וכן עושים בכל יום, באופן כי בג' שבועות יוצאים האפרוחים חיים, ועושים באופן זה עופות לאין קץ.

והסבה כי אליסנדריאה חרבה כולה, היא כי קם עליה מלך ציפירי[42] למלחמה ותפש אותה ומלך עליה ג' ימים, והסולדאנו מלך מצרים נלחם בו והרס ושרף העיר ותפש מלך ציפירי חי, והמלך מציפירי נדר מס למלך מצרים עשרת אלפים דינרי זהב בכל שנה, ומלך מצרים הניחו לשוב. ומהיום ההוא והלאה עד שתפסו ציפירי הוויניציאני,[43] הסולדאנו קבל מהמלכים היו אחריו המס הנזכר מדי שנה בשנה, ועל כן היה בדעת הסולדאנו לעזור למלכת ציפירי ושלח בעד בנו מהמלך פירנטי[44] להתחתן בה, למען יתפשו ציפירי ויתנו לו מס כבתחילה, והוויניציאני עתה החכימו בדבר והם נותנים מס למלך הסולדאנו תמורת המלכה, והמלכה נשארה מבחוץ, וזה הוא ודאי כי כן ספר לי הגראן מאיסטרו[45] מהבית מהמלכה הנזכרת באליסנדריאה.*[45]

39 האנשים הבאים מחוץ לעיר. 40 במדרגות. 41 צואת. Cipro, 42 Ciperi קפריסין. veneziani 43, הויניציאנים. Ferrante 44 מלך נפולי. gran maestro 45 כאן במשמעות שר־החצר. *45 להכנת הדברים יש לדעת את הפרטים ההיסטוריים האלה: באוקטובר 1365 כבש מלך קפריסין Pierre de Lusignien את אלכסנדריה, אבל בהתקרב הצבא המצרי לאחר חמשה ימים, הפליג שוב הצבא הנוצרי לקפריסין. ביולי 1426 הפליג צי מצרים לקפריסין, והמצרים הצליחו לכבוש חלק מהאי ולשבות את המלך Janus שהובל למצרים ושוחרר רק כעבור תשעה חדשים תמורת פדיון־נפש והבטחת מס קבוע. את המס הזה המשיך לשלם גם בנו Jean (1458—1472). אחרי מותו הוכרזה בתו Charlotte למלכה, אבל בן־דודה Jacques ברח בשנת 1460 לסולטאן המצרי, והלה שלח אתו צבא מצרי לקפריסין, שבעזרתו השתלט על האי. אחרי מותו של Jacques בשנת 1473 הוכרזה אשתו Caterina Cornaro, שהיתה ממוצא ויניציאני, למלכת קפריסין, אבל הוכרחה בשנת 1489 למסור את האי בחזרה למלכות ויניציאה. בימי הנוסע לא היתה אימוא קפריסין שייכת לויניציאה ממש.

אחרון אחרון חביב, יש באליסנדריאה כמו ששים בעלי בתים יהודים, ואין בהם שום קראי ולא שומרוני כי אם רבנים,[46] ומנהגם כמנהג הישמעאלים במלבוש, ויושבים בבית הכנסת על הארץ ואינם נכנסים בבית הכנסת במנעלים, בלתי בבתי שוקים.[47] ויש יהודים שזוכרים שבימיהם היו שם ארבעת אלפים בעלי בתים, ועתה נתמעטו כפְרי החג.[48] ויש להם שתי בתי כנסיות, האחד גדול והאחד קטן, והקטן מעידים חבל היהודים כי בנה אותו אליהו הנביא ז"ל, ויש בתוכו היכל עם כסא ונר דלוק תמיד בתוכו, אשר לשם היה מתפלל אליהו הנביא ז"ל. ויש לבית הכנסת ההוא שני שמשים, שם האחד ר' יוסף ב"ר ברוך ושם השני ר' חליפא, אשר נעשו מעצמם שמשים בבית הכנסת הנזכר, בהיות כי אמרו וספרו לי בפיהם כי בשנת רט"ו[49] בליל צום כפור נשארו לישן בבית הכנסת הנזכר הם עם שנים אחרים, ויהי בחצי הלילה ראו כולם דמות אדם זקן חשוב יושב על כסא, והסכימו ללכת לפניו בהכנעה ובהשתחויה ולשאול אליו איזה דבר, וכאשר נגשו אליו ובהתקרבם לו נשאו עיניהם ולא ראוהו ואיננו, כי לקחו אלהים, וספרו לי כמה נפלאות נראו בבית הכנסת ההוא. ובבית הכנסת הנזכר ראיתי אני בעיני א' עשרים וארבעה[50] בקלף בד' חתיכות[51] כתיבה גסה, כי כמותה לא ראיתי ליופי, שכתבם עזרא הסופר, וראיתי חתימתו, והוא עזבם בבית הכנסת ההוא מאליהו הנביא ושם ברכה[52] על האיש אשר יוציאם מבית הכנסת ההוא, וג"כ ספרים אחרים כתיבת ידו ראיתי בבית הכנסת הנזכר.

באליסנדריה ראיתי ד' פוניקי,[53] גדולים מפראנקי,[54] אי' ייניבוסי[55] והקונצלו[56] שלהם, ואחד מקטלאני[57] והקונצלו שלהם, ושנים מוויניציאני והקונצלו שלהם, והם כולם בדרך

46 כלומר, בלתי־קראים. 47 גרבים. 48 פרים שהיו מקריבים בבית־המקדש בימי חג הסוכות, מקריבים כל יום פחות אחד. 49 היא שנת 1454 לספירת הנוצרים. 50 תנ"ך. 51 כרכים. 52 כלומר, קללה ואינו רוצה להוציא דבר מנוגה מפיו. 53 fonnecchi פונדקים. 54 franchi אנשי אירופה. 55 genovesi אנשי ג'נואה. 56 consolo קונסול. 57 catalani אנשי קטלוניה.

אחד מצד ימין כשתכנס באליסנדריאה, ונגדם באמצע הפונקו[58] גדול מהישמעאלים. ג"כ לאמיראלייה[59] יש לו יונה אחת, כי כל עת שרוצה האמיראלייה לשלוח הכתב נחוץ לסולדאנו, משים אותו בפי היונה או קושר אותו עליה, והיונה נושאת אותו במצרים[60] בחלון בבית הסולדאנו, אשר לחלון עומד שם תמיד שמירה, וזהו אמתי בודאי כמה שאין ספק בו.

באליסנדריאה פורעים כל הגוים[61] י"ג דוק'[62] זהב לכל אחד אשר יכנס בעיר, ואין יכל לצאת אם לא יפרע, והיהודים אינם פורעים מאומה, רק צריך לבקש רשות מהאמיר'[63] כאשר תצא משם ללכת, ולפיורינטיני[64] יש לשם ריפריסלייה[65] גדולה.

כניסתו לירושלים

יום ד' כ"ט לוליין[66] רמ"א הגענו לירושלים ע"ה,[67] וכשראיתי חרבנה במרירות לב עשיתי קריעה ארוכה טפח ואמרתי התפלה הראויה להתפלל אשר היא בידי בקונטריס קטן. והנה בירושלים אין לה חומות, בעונותינו, אלא מעט מן הצד אשר נכנסתי לשם, ואף כי חרבה כלה, בעונותינו, יש בה עשרת אלפים ב"ב[68] ישמעאלים וכמו ר"נ ב"ב[69] יהודים.

ובית המקדש תובב"א[70] עדיין הוא מוקף חומה, ולצד מזרח שערי רחמים, והם מברזל, טבועים בארץ כמו ב' אמות, והמותר למעלה מהקרקע, והם מסוגרים. ובשולי הפתחים הנזכרים יש קברים מהישמעאלים, וניכר מאד בנין שלמה המלך ע"ה[71] מבנין הישמעאלים. והאבנים הגדולים אשר בכתלים, דבר גדול להאמין כי כח אדם ישימם במקום כמו שהם. וסביב למקדש יש וולטי[72] עם עמודים, היינו מבפנים על רצפה גדולה אשר היא תוך בית המקדש ומקיף הבית המקדש, לפי דעתי, כמו חצי מיל, ולצד מערב תוך הרצפה יש מקום גבוה כמו שלש

58 fonnecco פונדק. 59 ammiraglio אדמירל. 60 כלומר, קאהיר.
61 הנוצרים. 62 ducati רוקאטים. 63 ammiraglio אדמירל. 64 fiorrentini
אנשי פירנצה. 65 represaglia יסורי־נמול. 66 luglio יולי 1481.
67 עיר הקודש. 68 בעלי בתים. 69 מאתים וחמשים בעלי בתים.
70 תבנה ותכונן במהרה בימינו אמן. 71 עליו השלום. 72 volte קשתות.

אצבעות, ואומרים כי הוא אבן שתייה. ולשם כפה גדולה ומוזהבת בתכלית היופי מרובעת, כמו עשרים או אולי כמו שלשים אמה הריבוע האחד, והיא גבוהה הרבה, וכסר אותה הישמעאלים עופרת, ואומרים כי הוא בית קדש קדשים בלי ספק. ובשולי הבית קדש הקדשים יש מקום גבוה ב' אמות וחצי, ארבע פנותיו כלם של אבנים לעלות אל המקום ההוא, ושם באר מים חיים, ועליו ואצלו בנויה הכפה, והישמעאלים אינם נכנסים בו אם לא יעשו טבילה ה' פעמים, וכן אינם נגשין אל אשה משלשה ימים קודם. ולשם שַׁמְשים ישמעאלים שעומדים בטהרה לרוב, ובתוכה מדליקין שבעה נרות. ודעו, רבותי, כי זה כמה שאין ספק בו: בכל שנה ושנה כשהיהודים הולכים לבית הכנסת ההוא ליל ט' באב, כל הנרות שבעזרה הם נכבים מאליהם ואינן יכולין להדליקן עד יעבור כל היום ההוא, ונסר הישמעאלים אל פעמים[73] להדליקן ולא יכולו, והישמעאלים יודעים מתי הוא ט' באב, שהם עושים כמעט כיהודים, בעבור זה, וזהו ברור ומפורסם לכל בלי שום ספק. ולצד דרום תוך הבית המקדש יש בית אחד יפה גדול שהוא מכוסה ג"כ עופרת, נקרא מדרש שלמה.[74] ובתוך הבית המקדש ג"כ יש כמו עשרה אילנות זיתים. ועתה הישמעאלים בונים בתוכה במצות המלך מקום בעדו כשירצה לעלות בירושלים.[75]

והכתלים מבית המקדש במקום שהיה שבור ושרוף בנו אותו הישמעאלים, והוא מקום מוקף כלו, אף כי ניכר הוא מאד מה שבנו הישמעאלים. ועדיין הכתלים גבוהים הרבה, אף כי אינם גבוהים כבתחלה, בעונותינו. ויש לבית המקדש י"ב פתחים אשר מהם נגעלו חמשה, שנים מהם שערי רחמים אשר באחד מהם היו נכנסים החתנים ובאחד האבלים,[76] והם מסוגרים

73 כמו באיטלקית volte & כלומר, פעמים רבות. 74 הכוונה למסגד אל־אקצה. 75 הכוונה ל„מדרסה אשרפיה" במערב הר הבית, שבבנינה התחיל חמש שנים אחרי בקורו של הסולטאן אל־אשרף קאיתבאי בירושלים (1475), בנובמבר 1480, והשלימוהו בספטמבר 1482. 76 שמועה זו מבוססת על מאמר חז"ל במסכת סופרים פרק י"ט הלכה י"ב: ראה שלמה בת של גומלי חסדים ובנה להם לישראל שני שערים, אחד לחתנים ואחד לאבלים ומנודים. והשוה בספר „כפתר ופרח" לאשתורי הפרחי, פרק ו'.

מברזל, והם מעל הארץ ארבע אמות ותחת לארץ שתי אמות, ושלשה פתחים אחרים הם בנויים חומה כי בנו אותם הישמעאלים, אבל רישומם ניכר. ולפני כל אלו הפתחים תמצא דרכים רחבים ויפים עשויים אוולטה[77] מכוסים, עם בתים מפה ומפה אשר לשם היו דרים עולי רגלים, ועתה, בעונותינו, הישמעאלים עושין בהן חנויות מכל מיני סחורה.

יא

מסע ר' משה באסולה

רפ"א—רפ"ג (1521—1523)

ר' משה בן ר' מרדכי באסולה נולד בעיר פיסארו (Pesaro) בשנת ר"מ (1480) והיה אחר־כך מורה־צדק בעיר זו. הוא היה בין המתירים להדפיס את ספר הזוהר במנטובה ע"י תלמידו עמנואל בונינוטו, וכתב פסק להוכיח את טעמי ההיתר. בסוף שנת רפ"א (1521) הפליג לארץ־ישראל ושהה בה למעלה משנה ומחצה. אחר־כך היה ראש־ישיבה באנקונה (Ancona), ובשנת שט"ז (1556) התנגד לחרם המסחרי, שרצו האנוסים להטיל על אנקונה, לרגל שריפת האנוסים בעיר זו, ולהעביר את סחר אנקונה לפיסארו. אחר־כך עלה לארץ־ישראל והשתקע בצפת ובין מקבלי פניו היה המקובל ר' משה קורדובירו, אשר „נשק ידיו והשתחוה לו". הוא נפטר שם בשנת ש"כ (1560), והיה בן שמונים במותו.

בעליתו הראשונה, המתוארת בכפר־המסע שלפנינו, הפליג מויניציאה ביום כ' אלול רפ"א (23 באוגוסט 1521). דרכו בים היתה: ויניציאה—פולה—קירפו—זאנטי—פמגוסטה בקפריסין—טריפולי—בירות. לטריפולי הגיע ביום שמיני עצרת רפ"ב (23 בספטמבר 1521). נכיעתו בים ארכה איפוא חודש ימים. לאחר ימים אחדים הלך מטריפולי לבירות, ומשם לצידון ולצור, ומשם דרך הכפרים אל־מעשוקא ורמיא לצפת. לצפת הגיע באמצע חשון, נשאר בה כשלשה שבועות, ביקר את הכפרים שבסביבתה שבהם השתטח על קברי צדיקים, וביום ה'

77 a volta קשתות־קשתות.

כסלו רפ"ב (5 בנובמבר 1521) יצא לירושלים דרך יאקוב—כפר חטים —כפר כנה—שכם. ביום י"א כסלו (11 בנובמבר) נכנס לירושלים. מירושלים הלך לקבר שמואל הנביא ולחברון, וחזר לירושלים. בראש חדש שבט (30 בדצמבר) יצא מירושלים וחזר לצפת, שאליה הגיע כעבור חמשה ימים.

אחר שהייה קצרה בצפת יצא לדמשק ונשאר בה כמעט שלשה חדשים וחיכה לאניה שתחזיר אותו מטריפולי או מבירות לאיטליה. משלא מצא אניה נתן דעתו ללכת דרך היבשה לקושטא, אבל יעצוהו שלא לעשות כך. חזר איפוא לצפת לחוג את חג־הפסח בארץ־ישראל וישב בכפר עין־זיתים. ומשם טייל לכפרי הגליל ולטבריה. הפעם נשאר בצפת ובסביבתה עשרה חדשים. בחצי שבט רפ"ג הלך לבירות, ובאין אניה ויניציאנית הפליג באנית־משא איטלקית שהביאה ערמונים לסוריה. באניה זו נסע עד לַיְסַלִיני (כיום לַרְנָקָה) שבקפריסין. שם שמע שהגיעה לפמגוסטה אניה ויניציאנית ההולכת לסוריה, רכב לפמגוסטה ונכנס באניה הויניציאנית וחזר לטריפולי, ומשם לבירות. בבירות שמע שלצפת הגיע יהודי אחד שהיו „מספרים גדולות ונפלאות ממנו" (הכוונה לדוד הראובני), הלך לצפת כדי לראותו וגם לחוג שם את חג הפסח. אבל בצפת לא מצא עוד את האיש, שהלך בינתים לדמשק. עשה את הימים הראשונים של החג בצפת, ובחול־המועד חזר לבירות ובה הפליג באניה הויניציאנית ביום ששי של פסח רפ"ג (5 באפריל 1523). בארץ ובסביבתה עשה איפוא הנוסע למעלה משנה ומחצה.

את כל המסע הזה תיאר הנוסע בפרוטרוט בספר שנכתב, כנראה, בצורת יומן בעצם ימי הנסיעה, כי בראשית המסע בתארו את כניסתו לאניה, הוא מוסיף: „ה' למען רחמיו יגיעני למחוז חפצי לשלום וישיבני-לביתי בשלום".

הנוסע הגיע לארץ חמש שנים אחרי שכבשוה התורכים מידי הממלוכים, ותיאורו הוא התיאור הראשון של ארץ ישראל לאחר שעברה לשלטון תורכי. אף על פי שהנוסע היה רב ומקובל, היה יחד עם זה גם בעל חוש מציאות בעניני העולם הזה, ותיאורו כולל לא רק עניני קודש, אלא גם עניני חול במידה מרובה. הוא מתאר בפרוטרוט את האניה, משאה ומלחיה, את המקומות שעבר בהם בדרכו לארץ, המטבע הנהוגה בכל מקום ושויה לגבי מטבעות ויניציאה, מספר היהודים

שבכל מקום, המזונות המצויים ומחיריהם, תשלום כופר בדרכים, הסחורות הנכנסות והיוצאות וכו'. את המקומות שהוא מתאר הוא משוה למקומות באיטליה שהכיר. על עיר הנמל פמגושטו שבמזרח קפריסין הוא אומר, שהיא גדולה כמו העיר פאנו (Fano), את הגשר ליד טריפולי הוא משוה לגשרי רימיני (Rimini), על דמשק הוא אומר, שהיא גדולה פי שנים מבולוניא (Bologna).

הנוסע מצטיין בחוש של בקורת. כך, למשל, הוא אומר על טריפולי: „יש אומרים שהיא מארץ ישראל... אמנם על דרך האמת אינו כן". הוא משער בצדק, שחברון של ימינו אינה במקום שהיתה חברון בימי קדם. ובידיעות שהוא שומע ואין בידו להכריע באמיתותן, הוא מדייק ואומר „יש אומרים", ובסוף מסעו הוא מוסר מודעה מפורשת על כך: „ברוב הדברים ‚יש אומרים' שלא יאמרו משה [הוא הכותב] בדאי הוא". אין הוא מעלים פגימות שראה בישובים של יהודים. על היהודים הסיציליאנים שבעיר פמגוסטה בקפריסין הוא כותב: „היהודים שם מעט ורעים... שנאה וקטטה ביניהם ושותים יין נסך רובם". כשהוא מספר שיהודי צידון מצטיינים במידת הכנסת אורחים, הוא מדגיש בצדו „מה שאין כן בכל המקומות שעברתי".

הנוסע מתאר את פרנסותיהם של יהודי צפת ואת המלאכות שיש בהן כדי לפרנס בארץ ומוסיף אזהרה לעולים: „על כן לא יצא מאיטליה מי שאין לו מלאכה ולא קרן". את ירושלים הוא מתאר בפרוטרוט: שווקיה, מסחרה, בניניה, והמקומות הקדושים ליהודים וגם לנוצרים. פרק מיוחד הקדיש לישוב היהודי שבירושלים בימיו, שבראשו עמד הנגיד ר' יצחק הכהן שולאל.

בכל הארץ מצא 745 משפחות יהודים (לפי 5 נפשות למשפחה, יצא 3.725 נפש), שישבו במקומות אלה: צפת — 300 משפחה (ילידי הארץ, ספרדים ומערביים, היינו עולי ארצות צפון אפריקה); עין זיתים — 40 משפחה (ילידי הארץ); עלמא — 15 משפחה; כפר כנה — 40 משפחה; שכם — 12 משפחה (מילידי הארץ, מלבד שומרונים); חברון — 8—10 משפחות; כפר ענן — 30 משפחה מילידי הארץ; ירושלים — 300 משפחה (ביניהן רק 15 משפחות של אשכנזים, והשאר ילידי הארץ, ספרדים ומערביים), מלבד אלמנות. על אלה יש להוסיף את הישוב בפקיעין, שהנוסע מזכירו, כי ראה את

כל בני פקיעין שבאו לפסח שני (ולא לל"ג בעומר) למירון. אבל איגר מונה את מספרם. וכן יש להוסיף את עזה, שהיה בה אז ישוב יהודי, אבל הנוסע לא היה בה. טבריה היתה חרבה אז. וביפו לא היה אז ישוב יהודי.

בסוף המסע מוסיף הנוסע שלשה נספחים מיוחדים: א) תקנות ומנהגים של ירושלים, בין בעניני דת ובין בעניני הנהגת הצבור; ב) חקירות שחקר על עשרת השבטים ונהר סמבטיון; ג) הוראות מעשיות לעולים.

ספר־המסע של ר' משה באסולה הוא ממיטב ספרי־המסעות של יהודים בארץ־ישראל, והוא מלא וגדוש ידיעות מכל סוג על הארץ וישובה היהודי, שהנוסע ידע להסתכל בה בעין חדה וברוח־בקורת ולא בז לפרטים קטנים, ועל הכל מרחפת אהבת־האמת.

בשם ה' אלקי ישראל. נכנסתי בגליאה[1] יום ג' י"ז אלול רפ"א פ' „ברוך אתה בצאתך".[2] ה' למען רחמיו יגיעני למחוז חפצי לשלום וישיבני לביתי לשלום ויקיים בי קרא דכתיב: „ה' ישמר צאתך ובאך".[3]

הגליאה ארכה שבעים אמות ורחבה י"ח אמות בקרוב. רוב הסחורות נכנסו בה ראתה עיני בהיות מקומי בייבה[4] מקום הסחורות, והם בגדי צמר מכל צבע וקרישיאי[5] לרוב, רק בגד שחור לא היה כי אם מעט, כי בארץ סוריאה לא ילבשו שחור, אפילו של אבל, גם הייאלו[6] אינו נהוג, והיה בה וילוטי[7] שחור וראסי ליאוניטי,[8] רובם קוראלי,[9] מרצריאה[10] הרבה, נייר, בדיל, עפרת נחשת, כסף חי,[11] כלי עץ, ותיבות מצויירות רסיונטאטי,[12] וכלי חרס, גם סינאפרו.[13]

בששי בשבת לי"ו שעות נסענו מוויניציאה,[14] ונלך כל היום וכל הלילה ברוח מצויה עד יום שבת לי"ב שעות. באה אז רוח

1 galea אניה. 2 פרשת תבוא, שבה נכלל פסוק זה (דברים כ"ח ו'). 3 תהלים קכ"א ח'. 4 gebba פנים האניה, מקום מטען הסחורות. 5 carisee אריגים. 6 giallo צהוב. 7 velluto קטיפה. 8 צ"ל: ליאוניסי rasi lionesi משי מעיר ליון שבצרפת. 9 coralli אלמוגים. 10 mercinabro, cinapro 11 כספית. 12 לא ידעתי פירושו. 13 ceria סדקית (מין צבע). 14 Venezia.

חזקה נגדנו וסערה בים, ועמדנו סורטיי[15] עד כ"א שעות ביום,[16] ואז נחה שקטה הרוח ונתקרבנו לצד הארץ.[17] וכל הלילה הלכנו ברוח הבאה מן הארץ, עד כי בצאת השמש יום א' כ"ב בו הגענו לפולה[18] לשלום.

פ ו ל ה היא עיר כעורה, ארוכה וצרה אנטיקה,[19] ועם בה מעט לפי גדלה, ויש בה בתים יפים, ומחוץ לעיר מעין מים טובים, וקרוב לעין בנין עגול גדול עשוי חלונות וולטי[20] נפלא מאד, קורין אותו לרינה,[21] אומרים שהיה ארמון לאורלאנדו.[22] ומצד אחר מן העיר, רחוק כחצי מיל, בנין אחר, אומרים שהיה בית לחשוקתו,[23] ושהיה מזה לזה מערה, וכי שניהם נעשו ע"י מזיקים,[24] ויש סבוב מזה לזה מספולטורי[25] של אבנים כמין ארגז, כמו ג' מאות, ועדין יש בקצתם עצמות. הגוים ההם ממזג טוב ואינם מבזים היהודים, כי גם הולכים *[25] בצבע ירוק. המזונות מצוים ובזול, אפס הלחם שחור, רק בטעמו אינו רע. וכן הוא בקורפו[26] וזאנטי[27] המטבע יוצא שם כמו בווניציאה. ונסע מפולה יחד עם הקפיטאנייה,[28] היא גליאה ארכה ורחבה כמו האחרת ממש הנקראת קונסירווה,[29] ועל הקפיטאנייה השר הממונה על שתיהן נגיד ומצוה, על פיו יחנו ועל פיו יסעו, וזאת קודמת לבא בפולה ח' ימים או עשור, אחר הלך הקונסירווה גם היא שם. ומשם ואילך הולכות יחד תמיד ולא יתפרדו.

יצאנו מפולה יום ג', כ"ד בו, לט"ו שעות ברוח טובה ובינונית בעה"י,[30] וביום ד' היתה בונאצה,[31] גם יום ה', ועקר הליכתנו היה בלילה ברוח הנמשכת מן הארץ. ביום ה' כעלות השחר הגענו נגד ליציאה,[32] רחוק מפולה ק' מילין. שם ראיתי ב' הרים, נקראים סקויילי *[32] באמצע הים, ודרים שם סקלווני,[33]

15 בלי רוח. 16 לפי השעון האיטלקי שהיה מסודר משש בערב ער שש בערב. 17 היבשה. 18 Pola. 19 antica עתיקה. 20 volte קשתות. 21 l'arona הכוונה לאמפיתיאטרון הרומאי המפורסם בעיר זו. 22 Orlando שם אביר מפורסם. 23 אהובתו. 24 שדים. 25 sepolture קברים. *25 אף אם היהודים לובשים צבע ירוק. 26 Corfu. 27 Zante. 28 galea capitania האניה שבה נמצא מפקד כל שיירת האניות. 29 conserva האניה הנלוית לשיירה. 30 בעזרת השם יתברך. 31 bonaccia מזג־אויר שקט. 32 Lissa אי בים האדריאטי. *32 scoglii צוקים. 33 Sclavoni סלאבונים.

ובאו ב' מהם מן ההר השני, נקרא ע' אנדריאס,[34] תוך הדוגיאה[35] לבקש מעות בשם הקדש. יום ו' ויום ז' היה רוח טוב, וביום א' בבקר הגענו לסָזָנוֹ[36] קרוב לקורפוּ ק' מילים, וסמוך לחשכה הגענו סמוך לקורפוּ י"ח מילין, ואז נעשה הים צר כמו נהר והרים מזה ומזה, יש מקום שאינו רחב יותר ממיל, ובעזרת כל יכול הגענו לקורפוּ לשלום. בליל ב' היתה ליל ר"ה רפ"ב. וקורפוּ רחוק מווניציאה ת"ש מילין.

קוֹרפוּ יש בוֹרגוֹ[37] גדול מאד בארך ורחב, ושם כל הבּוֹטֵיגִי[38] מכל הדברים, ובקשְׁטֵילוֹ[39] רובם יהודים, ובתיהם כעורים וצרים, ומחדש הפילו הרבה בתים מן היהודים כדי לעשות שתי חומות ותעלה בינתים, ובע"ה[40] החריבו בית הכנסת גדול ויפה. ומפני זה צר להם המקום. והרבה יהודים יצאו לגור בבורגו. וכל הקהל כמו מאתים בעלי בתים, ויש ג' בתי כנסיות, א' בבורגו וב' בפנים, והם גריגי[41] רובם, וקצתם ציציליאני.[42] ויש בשֶׁנֵי שני הסלעים שתי חזקות[43] תקיפות מאד. שם מוציאים אספרי טורקיסקי,[44] שוה הדוקאטו ווניציאני[45] כ"ג מהם, והמרצילו[46] שוה ק' טורניסי,[47] היינו ד' אספרי ד' טורניסי, כי כל אספרו שוה כ"ד טורניסי והם בגטיני[48] ווניציאני. ומוציאים גם כן מטבע ווניציאני חדש, אבל יש הפרש י' טורניסי למרצילו. יום צום גדליהו נסענו משם והלכנו לאט באפס רוח, וככה כל יום ה', ובתחלת ליל ו' בא רוח טוב וחזק והלכנו כל הלילה, וכאור בקר הגענו נגד הרים גדולים מצד שמאל נקראים לצפלונריאה,[49] קרוב

34 Sant' Andreas והיהודים לא רצו לכתוב „סנט" (קדוש) וכתבו ע' במקום ס'. 35 אניה. 36 Saseno אי בים האדריאטי. 37 borgo מבצר, פרוור מחוץ לחומות העיר. 38 botteghe חנויות. 39 castello חלק העיר שבתוך החומות. 40 ובעוונותינו הרבים. 41 Greghi ובאיטלקית בסרותית Greci יוונים, היינו בני ארץ יוון. 42 siciliani בני סיציליה. 43 מבצרים. 44 aspri turcheschi מטבע תורכית קטנה. 45 ducato veneziane. 46 marcello (שם מטבע). 47 tornese (שם מטבע). 48 bagattini (שם מטבע). 49 La Cefalonia אי בים היוני.

לזאנטו[50] נ' מילין. ובעה"י[51] הגענו לזאנטו לכ"א שעות[52] יום ו', ה' בו לשלום.

זאנטי רחוק מקורפו מאתים מילים, והוא בורגו צר, וארוך כמעט מיל, בתים שפלים ורעועים. ושם כשלשים בעלי בתים יהודים ובית הכנסת אחד. שם הכל בזול, ובפרט העופות ואנטרי[53] לרוב. ומטבע היוצא כמו בקורפו ממש. למעלה בראש ההר הכרך גדול וחזק מאד, ושם דירת הגובירנאטורו.[54] גם שם למעלה גנות יפות בכל מיני ירקות.

ליל מוצאי מנוחה נסענו מזאנטו, וביום א', ז' בו, עברנו נגד מודון,[55] רחוק מזאנטי מאה מילים, ואומרים ששם חצי המהלך מווניציאה לברוטי.[56] יום ב', ח' בו, היתה בונאצה,[57] הלכנו מעט, וליל ג' היה גשם ורוח רעה מחצות ואילך. ביום ג' בבקר, ערב יום הכפור, היינו נגד איסולה[58] מהרים, נקראים צירגיי,[59] ובאמצע הים שם סקויילו[60] גדול עגול, וזה רחוק מזאנטו מאתים מילין. ואז יצא רוח חזק מצד צפון, והוצרכנו ללכת בגובה הים ולסבב מבחוץ האיסולה דקנדיאה,[61] וכל יום כפור, גם ליל מוצאו, היה הרוח חזק וגם רוח סערה בים, אמנם לא היה לנו פחד כי הגליאה בטוחה מסערה. ביום ו', י"ב בו, היינו בראש השני מהאיסולה מקנדיאה, נקרא קאפו שלמני,[62] ויש משם עד ראש האיסולה דצפרי,[63] הנקרא אלבאף,[64] ת"נ מילים, וזהו הגולפו דסטאליאה.[65] הלכנו בו כל יום ז' ויום א', לא נראתה יבשה, והרוח היה חזק. וביום ב' בבקר, ראשון של חג, היינו נגד אלבאף, קרוב לפמגושטי[66] מאתים מילים, וביום ד', י"ז בו, הגענו בעלות השחר לפאמגושטי לשלום תלי"ת.[67] אומרים כי מזאנטי לפמגושטי אלף מילין בדרך ישרה שנכנסים

50 Zante. 51 ובעזרת השם יתברך. 52 לפי השעון האיטלקי המסודר משש בערב עד שש בערב. 53 anatre ברווזים. 54 governatoro ובאיטלקית בסרותית governatore המושל. 55 Modon. 56 Baruti בירות. 57 bonaccia מוג־אויר שקט. 58 isola אי. 59 Cerigo. 60 scoglio צוק־סלע. 61 isola di Candia אי קנדיה, כרתים. 62 Capo. 63 Salmone Cipri קפריסין. 64 Baffo היא Paphos. 65 Golfo di Satalia, מפרץ אנטאליה. 66 Famagosta, Famagusta. 67 תהלה לאל יתברך.

בקנאל דרודוס.[68] אמנם בסבוב אשר סבבנו היה שלש מאות מילין יותר.

פמגושטי עיר גדולה כמו פאנו,[69] ולה חומות בצורות וב' שערים בתקף גדל ונוי הם, ובתים יפים בתוכו, ורחוב העיר נאה לפני חצר השר, והארמון יפה לפי המקום. הבשר בזול מאד, כבשים וסריסים[70] יפים מאד, גם ביצים ועופות לרוב, ומשובחת ברמונים וענבים ומיני ירקות, אפס הלחם היה יקר אז מפני החגב שנתפשט שם בשנה ההיא. אבל בשובי היה זול גדול גם מלחם ובר. ורוב אנשי הגליאה קנו שם חטה להביא וויניציאה. שם, גם בקורפו וזאנטי, לא יגע היהודי בלחם ולא בכל דבר מאכל עד אשר יקנהו, כי היונים לא יאכלו ולא ישתו מגע היהודי. היהודים שם מעט ורעים, כמו י"ב בעלי בתים. שנאה וקטטה ביניהם, ושותים יין נסך רובם, והם ציצילי'אני.[71] ויש שם בית הכנסת נאה ומסודר, עם סוכה לפניו. שם אכלתי גם ישנתי על הארץ כל ימי חול המועד, ואברך ה' כי טוב. רוב הזהב היוצא שם הם שַרַפי[72] משונים זה מזה, ורשום על כל אחד סך הביסאנטי[73] אשר הוא שוה, וביסאנטו ר"ל י"ב מרקי טסטוני פראריסי.[74] הדוקאטו וויניציאני אינו שוה בהוצאה רק י"ב מרצילי,[75] אפס לסחורה שוה י"ג. המרצילי הגזוזים[76] יוצאים כמו האחרים, ומטבע וויניציאני חדש לערך המרצילי ומוציאים קוטריני נקראים קרצי,[77] ד' מהם למרקיטו,[78] מ' למרציל. הבארות רובם אינם טובים לשתיה. ויש הרבה נושאי מים טובים, חצי מרקיטו הסומה.[79] שם יש מקום שנשאו הרבה ספינות עפר ארץ ישראל, והיו קוברים שם השרים בימים קדמונים, וקורין אותו קנפו סאנטו.[80] וזה אות כי הכל מודים בקדושת א"י.

68 Canal di Rodos. 69 Fano במרכז איטליה על חוף הים האדריאטי. 70 תישים מסורסים כדי שישמינו. 71 siciliani בני סיציליה. 72 מיני מטבעות. 73 bisante מטבע ויניציאנית. 74 marchi testoni (שם מטבע). 75 marcelli (שם מטבע של Ferarese מפרארה). 76 מטבעות quattrini della querce שהופחתה מתכתם, באיטלקית: tosati. 77 soma מידת־הלח (מטבע). 78 marchetto (מטבע ויניציאני). 79 של שתי חביות, משא חמור. 80 campo santo (שדה קודש), בית הקברות.

ונסע משם ליל א', ליל הושענא. ומפני שיצא קול שהיו פוסטי[81] מהתוגר בים, לקחו בגליאי מאתים שכירים, וגם ב' גליאי סוטילי[82] באו בחברתנו, ותלי"ת[83] הלכנו בלי פגע, והגענו לטריפולי[84] לשלום ביום ב', יום שמיני עצרת, והוא כ"ג סטימ'[85] רפ"ב, ובכ"ג אגו'[85] יצאנו מוויניציאה, הרי חדש שלם בין ימי ההליכה וימי העמידה במקומות הנזכרים.

טריפולי משובחת בגפן תאנה ורמון. יש אומרים שהיא מארץ ישראל ושהיא סינים,[86] אמנם על דרך האמת אינו כן.[87] הבתים שם יפים מבפנים, ומעיינות בכל השוקים וברוב הבתים, והיא יפה בגנות ופרדסים, לימוני[88] ופרישים,[89] ורחוקה משפת הים מיל וחצי. האויר אינו טוב למי שאינו רגיל בה, גם המים אינם בריאים כ"כ. הפלאצי[90] הם שוקים מכוסים, ובוטיקי[91] מכאן ומכאן מכל דבר, ופרוטרולי[92] יפים בתקון מהודר, כאותן של ווניציאה, ובכלל היא מלאה כל טוב ובזול מכל הסוריאה. שם מתחיל המטבע היוצא בכל ארץ הצבי. היו אז מאיידיני,[93] וע"ה מהם לדוקאטו ווניציאנו, והם ק"נ דרימ'.[94] עתה המטבע החדש, כל מאיידינו, הנקרא בערבית קטעא, שוה ה' דרימ', ושלשים קטעות הם דוקאטו ווניציאנו, ועשרה קטעות הם נ' דרימ', הוא דוקאטו מהמדינה, כי כל דוקאטו ווניציאנו הוא ג' דוקאטי מטבע דמשק. הדרימו[95] הוא ארבע פרוטות נחשת. הדוקאטו זהב שעושין בדמשק נקרא שולטני, שוה ק"מ דרימים, והם כ"ח קטעות. אין יוצא בכל אותם המדינות רק ארבעה אלה, היינו: הפרוטה נחשת נקראת פלוס, והקטעא שוה כ' פלוסי, הם ה' דרימי, והשולטני כ"ח קטעות, הם ק"מ

81 poste משמרות של אניות תורכיות. 82 galee sottili אניות קלות. 83 ותהלה לאל יתברך. 84 שבסוריה. 85 settembro בספטמבר 1521. 85* agosto, אוגוסט 1521. 86 הנזכרת בישעיה מ"ט י"ב. 87 קשה לדעת אם הוא חולק רק על הדעה שהיא א"י, או גם על הזיהוי עם סינים. 88 limoni לימונים. 89 חבושים. 90 plazzi ובאיטלקית בסרוית piazze, ככרים. 91 botteghe, bottechi חנויות. 92 לא ידוע פירושו. 93 מאיידינו = medino או מאידי, מטבע־כסף מצרית. 94 דרהם. 95 צורה איטלקית של „דרהם".

דרימי, והוניציאנו נקרא קוברוסי,*[95] ל' קטעות, הם ק"ן דרימי.[96]

היהודים בטריפולי כמו מאה בעלי בתים, ציציליאני[97] ספרדים ומסתערבים,[98] רובם מכירים לשון לועז,[99] ועושים בוטיקי מכל מלאכה וסחורה ופורעים קרוב לדוקאטו זהב לשנה כל זכר שנתמלא זקנו, והיא כרגא.[100] אין שם מס ועול אחר, רק כל בוטיקה פורעת ו' דרימי לחדש לשומרי הרחוב, והשומרים מדליקים נרות ברחובות ועושים שמירה מעולה. וכמשפט הזה בכל ארץ ישראל. השעוה לבנה נעשת שם, והרוטולו,[101] שהוא ו' ליטרי *[101] וויניציאני, שוה ששים דרימי. הכל מוכרים במשקל, אפילו הפירות, וכל א"י ככה. העופות יקרים מעט, והאווזות מעטי המציאות. בשר הסריסים[102] טובה מאד, י"א דרימי הרוטולו, והוא כמעט א' מרציל,[103] וכמו זה בכל א"י. יש להם בית הכנסת אחד בלבד קבוע. כל היורד מן הגליאה בטריפולי פורע ד' דרימי, הן איש הן אשה, גם התנוקות, ועל כל טובה ומשא, גם כי לא יהיה דבר ממכס, פורע עשרה דרימי. ודברים של מכס כל אחד לפי ערכו, בערך פרעון ברוטי.[104] ולכן אין מוציאים התגרים סחורתם ליבשה, רק בגליאה יעשו הטרפאקו,[105] וגם מפני כי העכוב שם מעט, ד' או ה' ימים.

יצאתי מטריפולי יום ב' כ"ט תשרי בצהרים עם החברה ההולכת ברוטי ולננו במקום הנקרא פטרון,[106] קסאל[107]

*95 [מטבע] של קיפרוס, שהיתה אז תחת ממשלת ווניציאה. 96 במלים פשוטות יותר: הקטעא היא 5 דרהם, והדרהם היא 4 פלום: הדוקאט הוניציאני, הנקרא קוברוסי, הוא 30 קטעות, שהן 150 דרהם, או 600 פלום; והדוקאט המקומי או הדמשקי הוא שליש ממנו, היינו 50 דרהם, שהם 200 פלום; דוקאט הזהב הדמשקי קרוב בערכו לדוקאט הוניציאני, והוא שוה 28 קטעות או 140 דרהם, שהם 650 פלום. 97 siciliani בני סיציליה. 98 יושבי המקום מדור דור. 99 איטלקית. 100 בערבית: כ'ראג', מם גלגולת. 101 rotolo, רוטל. *101 litre ליטראות. 102 תישים שסורסו כדי שישמינו. 103 marcello (שם מטבע). 104 Baruti בירות. 105 traffaco ובאיטלקית סחרות traffico, מסחר. 106 Patron הוא בת'רון. 107 casal, עיירה.

גדול, והוא שליש הדרך. שכבנו שם במקום מגולה, כי כן המנהג. וביום ג', ר"ח מרחשון, יצאנו בכי טוב והגענו אצל נהר נקרא אַבְרַהִים, אומרים שהיה בימי אברהם אבינו ע"ה, ומימיו קרים ומתוקים מאד, ועליו גשר אבני שַׁיִשׁ יפה בתכלית, יותר מאותו של רימינו.[108] לננו שם בעוד היום גדול באמצע הבקעה, וה' המטיר בלילה ההוא גשם שוטף, ואנחנו שוכבים על הארץ מגולים בלי טַנְדָה.[109] והוא שליש אחד מן הדרך. וכאור בקר נסענו משם. וקרוב לברוטי ה' מילים יש גשר גבוה עשוי ככפה, קורים אותו נהר אֲלְפְלַבְּ, היה שם כבר כלב אחד של אבן עשוי בכשוף, באופן כי כשהיו ליסטים בים או ביער ההוא היה צועק עד מאד, והליסטים הפילוהו משם, עדין הוא למטה בנהר. שם פורעים כל יהודי עֲשרה דרימי, קורין המכס ההוא קַפַר,[110] ויש מאלו הרבה בכל א"י בדרכים.

הגענו לברוטי יום ד' לעת ערב לשלום. כל יהודי שנתמלא זקנו היורד מן הגליאה בברוטי פורע ע' דרימי, כמו חצי דוקאטו ווניציאנו, והנשים והטף אינם פורעים מאומה. גם הבא מטריפולי דרך יבָשה אינו פורע כלום. בברוטי תיבות והמטלטלים אינם פורעים מכס, אם אינם של סחורה, והספרים אין להם מכס כלל. המֶרצָה[111] פורעים מס עשרה למאה, והבגדים והכבעים וכל דבר ששוה מדוקאט ומעלה פורעים ששה למאה. הסחורות שלוקחים להוליך ווניציאה הם משי לרוב, והוא עקר סחורתם, וגם בשמים הרבה, סקלמוניאה,[112] צמר גפן טווי, אבל שאינו טווי לוקחים אותו הספינות,[113] אבל הגליאי[114] לא יקחו ממנו באפס מקום. עוד לוקחים אורמזי,[115] צמלוטי,[116] טילי[117] מצמר גפן נקרא בוטאני, שעוה, מוסקו,[118] זביבו,[119] ואבנים טובות.

ברוטי הוא כרך גדול סמוך לים, ואין בו טראפקו[120] אלא

108 Rimino היא Rimini באיטליה המרכזית על שפת הים האדריאטי. 109 tenda אהל. 110 מס שמירת הדרכים. 111 mercia, merce סחורה. 112 sclamonea (מין תרופה). 113 היינו ספינות־משא. 114 galee אניות־נוסעים. 115 לא ידעתי פירושו. 116 ciammellotti (מין ארינג). 117 tele ארינים. 118 musco (מין בושם). 119 zibibbo צמוקים. 120 traffaco, ובאיטלקית ספרותית traffico מסחר.

בזמן הגלֵיאי,[121] ואז המחיה ביוקר. ומקום נאה הוא, גם בחוץ סביב יפה באילנות לימוני[122] ופרישים[123] וותים לרוב, וסמוך לו בדרך צידון מישור מלא תרנים, הם פיניי,[124] מהלך ג׳ ימים, מעינות מים טובים ובריאים שם. היהודים, ציציליאנים,[125] שם כמו י״ב בעלי בתים, ואיש אחד גדול לפני השר, שמו אברהם קשטרו,[126] עומד בשער המכס, על פיו יהיה כל דברי המכס, ועושה כרצונו.

משם יצאתי יום ו׳, י׳ מרחשון, והגעתי לצידון סמוך לחשיכה, והוא מהלך יום במישור סמוך לשפת הים רוב הדרך, ופורעים ג׳ קפר,[127] כל אחד י׳ דרימי, שהם ל׳ דרימי מברוטי לצידון. צידון היתה כבר גדולה ועתה מצער היא, קצתה טבעה בים, וקצתה חרבה, ויש בה כמו ת״ק בתים וכעשרים בעלי בתים יהודים, מסתערבים[128] רובם, וטובים הם ומקרבים לאורחים, מה שאין כן בכל המקומות שעברתי. ויש בית הכנסת קטן ונאה ומהודר, שם נחתי ביום שבת ואודה את ה׳ כ״ט.[129] יום השוק שם ביום ד׳. ראיתי, רחוק מן העיר רביע מיל, קבר זבולון, ומתחלה היה בין שני עמודים גדולים ואילן חרובים, ואדון הישמעאלים בנה עליו בית עם עגול למעלה, ועל מקום הקבר אצטבא ועליה בגד שחור ונרות לפניו בכבוד. והשבים עמודים עדין שם, אחד מבפנים בנוי ונראה בחלון, ואחד מחוץ לבית. סמוך לאותו ציון יש בנין נושן גדול, עדין הוולטי[130] קימים, אומרים שהיה בית המדרש לשלמה ע״ה, ולפניו באר מים טובים, שואבים ממנו בגלגל מלא דליים. בליל מוצאי שבת יצאתי משם ללכת צפת. ורחוק מצידון ח׳ מילים יש צרפת[131] לאליהו ז״ל בראש ההר, וכך נקראת עדין, וסמוך לים יש בית קורין אותו בית אליהו. אומרים שכבר היתה העיר על שפת

121 galee, היינו בזמן בוא האניות מויניציאה. 122 limoni. 123 חבושים. pigne, pigni 124 ארנים. siciliani 125 בני סיציליה. 126 הוא היה אומן בית יציקת המטבעות במצרים. (עיין מאמרו של פולק ברבעון „ציון" כרך א׳, עמ׳ 24 ואילך, ודברי אסף שם, עמ׳ 256). 127 מס שמירת הדרכים. 128 ילידי המקום. 129 כי טוב. 130 volte, volti קשתות. 131 Sarepta ביום צרפנד.

הים, ומפני השבאים של ים[132] עלו להר להתישב שם. ביום א' עברנו לפני צֹר, גם כי איננה הדרך ישרה לצפת, בעל הגמלים רצה לעשות הדרך ההיא להיותה כְּלה מישור ודרכו משם לביתו.

צֹר רובה שקועה בים. אומרים שהיתה עיר גדולה מאד וכל בתיה ושוקיה היו בנוים בים כדוגמת ווניציאה, וקוראים לה הערלים ויניציאה לוויצה.[133] ופעם אחרת היה לי דרך שם, וסבבתי אותה, כי עדין גדולה היא, ויש בה בנינים גדולים עתיקים, גם בָּמוֹת נעשו בימי רומיים עשויים כדוגמת המונסטירי[134] של איטליאה. קרוב לשם מיל כפר, נקרא למשוקה,[135] ויש שם צנורות, היו מושכים משם מים לצֹר תחת הקרקע. שם פרעתי עשרה דרימי קפר.[136] ליל ב' לננו בראש הר גבוה סמוך לכפר אחד, ובאשמרת הבקר הלכנו לנו, והגענו לעת האוכל לכפר הנקרא רַמְיא[137] ורצה בעל הגמלים ללין שם כי שם ביתו.

יום ג' קודם עלות השחר נסענו ללכת לצפת. וכצאת השמש, ואני על הגמל למעלה מן המשא, אומר הזמירות ומכין התפלין להניחם, עברנו בבקעה גדולה, ושם אילן של אגוזים גדול, והיו ג' גמלים קשורים זה אחר זה ואני על האמצעי, והנה סעיף אחד מאותו אילן הכה על פני והפילני אחור לארץ והכה ערפי על הקרקע קשה ואח"כ השדרה, באופן כי הייתי משומם ממכת המוח והתפרדו כל עצמותי ממכת השדרה, והיתה כל כך קשה הנפילה כי גם עצם החזה נפתח והייתי כמת חצי שעה, התחלתי הוודוי כמה פעמים ולא יכלתי לאומרו, ובטרח גדול אמרתי מודה אני וכו'. וכתבתי זה לזכור חסדי המקום ב"ה,[138] כי כמה נסים נעשו לי: ראשונה, שלא יצאה נשמתי מן המכה הקשה ההיא בנפלי לאחורי. שנית, שהגמל האחרון לא רמס

132 שודדיים שהיו מתגנבים עליהם. 133 la vecia ובאיטלקית בפרושית la vecchia (ויניציאה העתיקה). 134 monasteri מנזרים. 135 אל־מעשוקה, כיום: נבי אל־מעשוק. 136 מס שמירת הדרכים. 137 זהו הכפר הלבנוני ראמיה, צפונית־מזרחית לכפר הארץ־ישראלי טרביכ"א. 138 ברוך הוא.

אותי ברגליו. שלישית, שהישמעאלים היה לאל ידם להרגני[139] ולקחת המעות שהיו לי ולאמר כי מחמת המכה מת, כי לא נותרה בו נשמה. ושני יהודים רעים שהיו עמי הלכו להם לפנים, רחוקים ממני יותר מב' מילים, ואני נותרתי לבדי עם ב' ישמעאלים, ומי יאמר להם: מה תעשו? והם, בחמלת ה"ל עלי, היטיבו עמי וחזקו צלעותי וישימוני על הגמל ויביאוני צפת מהלך י"ב מלים. ותמיד הייתי גונח מכאב עצם החזה ומתעלף בחשבי כי נשבר החזה ואין רפואה למכתי, והייתי הולך ובוכה מתפלל ומתודה. ויהי כבאי העיר ואין חומל וחס עלי, גם כי אזעק ואשוע אין איש שם על לב, והייתי נע ונד בארץ, עד כי אנה ה' לידי אלמנה אחת מפרא'[140] ועשתה אלי[141] תחבשת ורפואה. ברוך י"י אשר לא עזב חסדו מאתי ופדה נפשי מרדת שחת.

צפת הוא גליל העליון מארץ נפתלי, והכרך חזק בראש ההר, וסביב הר הכרך כארבעה הרים, שנים מהם כֻּלם ישמעאלים, וב' מהם כל השפוע בתים מיהודים, והם יותר מג' מאות בעלי בתים. ויש בה ג' בתי כנסיות, אחד של ספרדים, ואחד של מוריסקים,[142] ואחד של מערביים,[143] וקורין לה כנסת של אליהו ז"ל כי היא קדומה, וקבלה בידם שאליהו ז"ל התפלל בה. העיר מלאה כל טוב ומזונות משובחות כדגן ותירוש ויצהר לרוב מאד ובזול לקונה כל דבר בעתו, ולולא רוב השמן והתבואה שמוליכים משם לדמשק ולמקומות אחרים, לא היה שוה כלום. מכל מיני פרות טובים נמצאים בה, ואשר לא יהיה שם יובא מדמשק. הארץ רחבת ידים בסחורה, הן בבוטיקי[144] מבגדי צמר, הן במרצריאה,[145] הן בבשמות, משלשת אלה יש הרבה חנויות מיהודים. והם מביאים המירצריאה והבשמות מדמשק ומוכרים בעיר. ובעת הגליאי הולכים לברוטי לקנות בגדים ודברים אחרים. גם יש הרבה יהודים מחזרים תדיר בכפרים למכור מרצריאה ומיני רוכלים, וממלאים בתיהם כל

139 להרגני. 140 מפרארא (Ferrara). 141 לי. 142 מסתערבים, היינו תושבי הארץ מדור דור, כפי שמבאר הנוסע להלן. 143 עולי צפון-אפריקה. 144 bottechi חנויות. 145 merceria סרקית.

טוב. ומלבד זה יש ריוח לקנות קוטון[146] וטווי ושעוה וסקלמוניאה[147] בעת הזול ולמוכרם בעת הראוי. גם יש יהודים מוכרים פרות וירקות, שמן וגבינה, ועניינים אחרים בשוק. ומי שירצה יעשה סחורה בדגן תירוש ויצהר, הכל כמו הזמן. ובכלל הארץ היא מרקאדנטיסקה[148] יותר הרבה מאיטליאה, כי הישמעאלים יקנו יותר ברצון מן היהודים מלקנות מאחרים. ומי שאין לו קרן להשתדל בפרקמטיאה צריך שיהיה בעל מלאכה. וארבע מלאכות טובות בכל א"י: האורגים, והצורפים, והאושכפים, והבורסקים, גם בנאים. ומי שהוא בעל כח להיות שכיר יום בזאת המלאכה, פורעים אותו בטוב. גם החייט ירויח מזונותיו. אפס לא ימצא אדם להשכיר עצמו למלמד או לשרת בבית ולא בחנות, גם להטיל עצמו על הצבור אינו יכול, כי העניים רבים, על כן לא יֵצֵא מאיטליאה מי שאין לו מלאכה ולא קרן, פן יפול בחרטא ובחזרה, ולחכימא ברמיזא.

עתה אכתוב כל מקומות ציוני הצדיקים ונביאים, נשתטחתי והתפללתי על קברם. ברוך י"י אשר זכני לכך, כן יזכני לראות בבנין אריאל[149] ובא לציון גואל, אמן כן יעשה האל.

יום ג', כ"א מרחשון רפ"ב,[150] נכנסתי בבית נבנה על קבורת הושע בן באֵרי, והוא בסוף קברי ישראל מצפת. והַמְעַלֶם[151] צדקה הקראי אשר בדמשק בנה עליו בית נאה ומהודר, ונר דולק שם תמיד מנדבת ההולכים להשתטח. וכנגדו מערה אחרת סגורה אומרים ששם היה קבור באֵרי אביו. הייתי בעין זיתון, כפר רחוק מצפת מיל, ושם כמו ארבעים בעלי בתים יהודים, מוריסקים[153] כלם, ובית הכנסת יש בו כ"ו ספ"ת.[153] ורחוק כמטחוי קשת מן הכפר ציון ר' יהודה בר אלעאי ור' יוסי בנו. ועל הציון אילן שקדים, נתיבש זה שלש שנים. ושם שדה גדול של אילני זתים, והם הקדש לחסיד[154] ז"ל. אומרים

146 cotone צמר־גפן. 147 sclamonea (סין תרופה). 148 mercadantesca מסחרית. 149 בית המקדש. 150 הוא יום 22 באוקטובר 1521. 151 „מורה" בערבית, והוא תואר־כבוד לנוצרים וליהודים. 152 תושבי הארץ מדור דור, כפי שמבאר הנוסע להלן. 153 עשרים וששה ספרי תורה. 154 לר' יהודה בר אלעאי.

שישמעאלית אחת עלתה על אילן שעל הקבר ללקט שקדים, ואמרו לה האחרות שתקח רשות מן החסיד, והיא גדפה בדבריה, ונפלה מן האילן ונשתברו כל אבריה, עד שהקדישה לצדיק הצמידים זהב שעל ידיה ונקנו מהם אילני זתים, ואח"כ הוקדשו אחרים, עד שעתה יש לו ארבע מאות אילני זתים. ומעשה האשה היה זה כששים שנה.

יום ה', כ"ג בו, רכבתי למירון, כפר רחוק מצפת חצי יום. ובחצי הדרך יש כפר נקרא קיומיאה. סמוך לו על הדרך יש קבור בנו של ר' יוסי דמן יוקרת שהענישו אביו על שהוציא התאנים בלא זמנם כנזכר בפרק "סדר תעניות אלו".[155] וקורין לו הישמעאלים אלמענוש.[155] מירון הוא מקום שמן וטוב ומעין מים טובים, ואין דרים בו יהודים. שם ראיתי מערת ר' שמעון בן יוחי ובנו ע"ה, והיא סגורה אין מקום להכנס בה. ולמעלה על המערה שני ציורים יפים, זה כנגד זה, של רשב"י קודם מעט לצד חוץ. אחר כך הלכתי בשפוע ההר לצד מירון. שם מערת הלל הזקן ותלמידיו, והיא מערה גדולה ויפה עשויה בכפות מן הצדדים, בכל כפה ג' ארונות של אבן עם מכסה גבוה, והם י"ח ארונות בתוך המערה, ושל הלל כנגד הפתח. וגם חוץ לפתח כשתכנס בתוך ההר יש ב' כפות עם ארון, אחד מימין ואחד משמאל. ואמצע המערה רחב, יעמדו בה יותר מג' מאות אנשים. והנה מכסה קבר הלל נטוי מעט, וכן מקצת האחרים, ואדם משים ידו בם ויש בם מים מתוקים, ואני שתיתי מהם, ופליאה היא מאין באים שם המים? ועוד, מאחר שהם מכונסים איך הם טובים לשתיה? וגדולה מזאת, כי הכל מעידים ונשבעים כי כשיכנסו שם קהל רב ומתפללים, מיד המים מתרבים ושופכים לארץ, אמנם בימי לא היה כן. גם אומרים כי נס אחר נעשה בו, כי באים היהודים שיירה גדולה וכל אחד מדליק נרות תוך המערה סביב, ואם נכנס בה אשה נדה מיד תכבינה הנרות, כלם מעידים ונשבעים שהוא אמת, ואנכי לא

155 במסכת תעניית דף כ"ד עמוד א'. *155 כך בכה"י. ובס' יחוס האבות (המעמר ג', ע' 217) כתוב: "וקורין אבו אל־מענוש". ונראה שצריך להיות: אל־מאנוס, איש שמבקרים אותו הרבה.

ראיתי. אח"כ הלכתי על ההר שכנגד זה, שם שמאי ואשתו בראש ההר, בנין של אבנים גדולות מאד, כל כתל מאבן אחת, והאבן שעליהם לגג, ארכה ו' אמות ורחבה ד' אמות ועביה חצי אמה, לא ישוער איך הושמה האבן ההיא בידי אדם. ובתוך הבנין ההוא ב' ארונות של אבן חלולים, נראין דרך חלון אשר שם, ותחת אותו הבנין מערה יפה עם י"א כוכין סביב, ששם היו תלמידיו. ולמעלה בכפר יש בית הכנסת, עשאו רשב"י,[156] עדיין קיים כל הצד שלפניה. ואשוב ביום ההוא לעין זייתון, וכעלות השחר הלכתי לצפת, כי הוא יום השוק שם, יום ששי.

יום א', כ"ו בו, רכבתי עם יהודי יחד לעשות סבוב לראות כל הגליל העליון והצדיקים אשר בו. באנו לעמוקה, מקום כשמו כן הוא. עולים להר גבוה מאד ואח"כ יורדים בעמק, ושם כפר כששים בתים, ואין שם יהודים. וסמוך לכפר יונתן בן עוזיאל,[157] ציון של אבנים בנוי עליו, ואח"כ מרזב גדול של אבנים סביב ואילן של שירקיה,[158] לא נמצא כמוהו בעביו וברחב ענפיו ויופיו. משם הלכנו לגברתין. שם ר' יעקב דמן נבריא ור' אליעזר המודעי סמוכים זה לזה. ונפן ונבא דלתא. ושם ר' ישמעאל בר' יוסי בתוך גן אחד, ולמעלה בראש ההר ר' יוסי אביו, אין עליהם בנין, רק גל של אבנים. משם הלכנו לעלמא. הוא כפר גדול במישור שָׁמֵן מלא כל טוב, וקהל יהודים כמו ט"ו בעלי בתים ובית הכנסת. שם התפללתי בקבר ואח"כ הלכתי על כל קברי הצדיקים אשר שם. למעלה אצל ההר באמצע השדה יש ר' יהודה בן תימא, ציון בנוי וסתום, ולמעלה ממנו לצד ההר יש מערה גדולה, ומערה לפנים ממערה, שם היו קבורים תלמידיו. מצד אחד בבית החיים יש ר' אלעזר בן עזריה, ואילן על קברו ממין אחר נקרא „בוטן",[159] ועושים ממנו שמן. ומעט רחוק משם, לצד הדרך, ר' אליעזר בן הורקנוס, ציון נאה על קברו, והוא בתוך כרם אחד, וקרוב לו על הדרך ר' אלעזר בן ערך, והוא קבר של אבן שיש ומכסה של אבן גדול עליו. אומרים בברור כי זה כמו

156 רבי שמעון בן יוחאי. 157 כלומר, קברו. 158 לא ידעתי פירושו. 159 בוטם, אלה.

ארבעים שנה לקחו הישמעאלים המכסה ההוא לעשות רחים, ונשאו אותו הרבה בני אדם למקום רחוק, ולמחרת מצאוהו על קברו. הכל מעידים על זה. סמוך לו ר' יוסי הכהן ומרזב של אבנים סביב. רחוק משם מיל לצד ההר השני מערת הבבליים. שם רב המנונא ורבה בר הונא, כנזכר במועד קטן,[160] והיא קטנה ויפה, יש בה ח' כוכים. ונלך לנו אל מקום נקרא רָס אלְחַמַר,[161] ובראש הר גבוה יש ר' זמרא עם ציון בנוי עליו. ומן המקום ההוא אדם צופה כל הגליל לרוב גבהו. משם הלכנו לגוש חלב קורים לו אלייוש.[162] שם על הדרך נגד הכפר שמעיה ואבטליון, שני ציונים זה אצל זה, וגם שם בני סנחריב,[163] אחד למעלה בכפר ואחד על הדרך רחוק מעט לשמעיה ואבטליון.

אחרי כן הלכנו לכפר ברעם והוא כפר גדול, שם עובדיה הנביא, מרזב גדול לציון, ותחתיו המערה. סמוך לשם בנין חרב, לא נשאר רק שני שערים, ועל משקוף השער הקטן חקוק בכתיבה מרובעת: „יי במקום הזה יתן שלום ובכל מקומות ישראל".[164] ואמרו לי שעל אבן אחרת שנפלה היה כתוב: „אל תתמהו על השלג שבא בניסן אבל חבור אינו ובסיון".[165] ואומרים שזה היה מדרש[166] לעובדיה. למעלה בכפר היה בית הכנסת עשאו ר' שב"י,[167] עדין קיים כותל שלפניו עם השערים, והוא עשה כ"ד בתי כנסיות בגליל. מעט רחוק משם יש אסתר המלכה, גל של אבנים, ואילן רובירו[168] לציון, ולה סמוך אילן אחר עם גל אבנים, והוא קבר ר' פנחס בן יאיר. הייתי בעכברא, שם ר' ינאי ושני בניו ר' דוסתאי ור' נהוראי, והם במערה בפרדס, ולפני המערה

160 במסכת מועד קטן דף כ"ה עמוד א'. ושם מסופר שהביאו בגמלים את גוויותיהם לקבורה בארץ ישראל. 161 ראס אל־אחמר. 162 וכיום בערבית א־ג'יש. 163 אדרמלך ושראצר. (מלכים ב', י"ט ל"ו; ישעיה ל"ז ל"ח). 164 נוסח הכתובת אינו מדויק, והנוסח האמיתי: „יהי שלום במקום הזה ובכל מקומות ישראל יוסה הלוי בן לוי עשה השקוף [המשקוף] הזה תבא ברכה במעיוש [במעשיו]". 165 כתובת כזו לא נמצאה. 166 כלומר, בית מדרש. 167 ר' שמעון בן יוחאי. 168 rovero ובאיטלקית ספרותית rovere אלון.

מעין מים טובים, והמערה נפלה ואין אדם יכול ליכנס בה. והפרדס ההוא נאה מאד, כלו פרישים[169] ולימונים, והוא הנזכר במועד קטן. ולמעלה בכפר בית הכנסת חרב, יש עדין משני כתלים גבוהים ג׳ אמות מאבנים גדולות, ועשאו רשב״י.[170]

ביום ג׳ ה׳ כסלו שמתי לדרך פעמי ללכת ירושלם ע״ה תובב״א.[171] הייתי בכפר נקרא יקוק, וסמוך לו ראיתי קבר חבקוק ע״ה, ציון נאה, ובית בנוי על ציונו. ואחריו כפר חטיא,*[171] ושם קבור יתרו, ובנו עליו הישמעאלים מרגז.[172] וזה חצי הדרך מצפת לכפר כיני.[173] והגעתי לכפר כיני לעת ערב לשלום בחברת יהודים רבים הבאים מצפת לשם ליום השוק, שהוא ברביעי. והוא מקום טוב, נמצא בו מכל דבר ובזול, וריוח גדול ליהודים. ושם קהל כארבעים בעלי בתים. יום ד׳ בבקר הלכתי לקבר יונה בן אמתי הנביא, רחוק מכפר כיני מיל, על ראש הר גבוה בכפר אחר,*[173] ובית גדול ומכובד בנוי על ציונו, והוא ביד הישמעאלים, צריך לפרוע ד׳ או ה׳ דרימי לשומר, גם להניח שמן למאור. נכנסתי בו להתפלל. ואח״כ במורד ההר מצד אחד מערה קטנה יפה, נקבר שם רשב״ג.[174] בו ביום לעת ערב רכבתי ללכת שכם. ואלין בלילה בכפר נקרא נצרה,[175] רחוק מכפר כיני פרסה, מקום ישוב הנוצרי. אומרים כי שם מרחץ ממים חמים, טבלה בם אמו. ועל הארץ ישננו תחת כפה גדולה. וג׳ שעות קודם היום נסענו משם. והלכנו כל היום ועברנו בקעה גדולה,*[175] כמו הקאנפאיינה[176] מוורונה.[177] ופרעתי בשני מקומות קפר,[178] כל אחד ל״ו דרימי. ובשקיעת החמה לננו באמצע בקעה אחת עד אחר חצות לילה, ונלך לנו. ובעלות השחר הגענו לשכם לשלום ביום ששי, הוא יום השוק. שם פרעתי קפר כ׳ דרימי. שכם היא עיר גדולה, אבל היא חרבות, חרב שממה מרוב

169 חבושים. 170 רבי שמעון בן יוחאי. 171 עיר הקודש תבנה ותכונן במהרה בימינו אמן. *171 כלומר, כפר חטין. 172 לשון נגאי למסגד. 173 כלומר, כפר כנה. *173 בכפר משהד, בין כפר כנה לנצרת. 174 רבי שמעון בן גמליאל. 175 היא נצרת. *175 הבוונה לעמק יזרעאל. 176 campagna מישור. 177 הסמוך לעיר Verona 178 סם שמירת הדרכים.

ישנה, אמנם היא רבתי עם, וטובה הארץ בעיינות הרבה ופרות, והכל בזול. קהל שם כמו י״ב בעלי בתים מוריסקים.[179] הייתי שם כל יום ו׳ ויום שבת. בשבת הלכתי על ציון יוסף הצדיק, רחוק כמעט מיל מן העיר, להלן מן הר גריזים והר עיבל, במישור. הוא נתון בין ב׳ עמודים גדולים גבוהים מן הארץ אמה וחצי, ולפניו רצפת אבנים יפה, כי השמרונים בנו עליו בית כמה פעמים ונפל ונשארה הרצפה. ראיתי הר גריזים והר עיבל קרוב לעיר. הר גריזים בדרום והר עיבל בצפון, והמישור בינתים,[180] ועל הר גריזים יש הרבה אילנות ומעיינות. והר עיבל הוא שמם מכל. ובשפולי הר גריזים יש קברי שמרונים, ושם[181] עושים עבודתם ומקריבים קרבן פסח, ולהם שם דמות יונה כנזכר פ״ק[182] דחולין. יום א׳ נסעתי משכם ואלין בכפר שמו סינזיל[183] תחת כפה גדולה. בדרך ההיא פרעתי קפר י׳ דרימי. ביום ב׳, י״א כסלו ונובימ׳*[183] רפ״ב, בעלות המנחה, הגעתי לירושלם ע״ה. שם קרעתי גם בכיתי על העיר החרבה והשוממה מבלי בניה. בתוך העיר קפר ב׳ דרימי. ביום א׳, י״ז בו, פרעתי יהודי אחד הוליכני בכמה מקומות.[184]

ירושלם היא בהר אחד, וכנגדה הר הזתים, ועמק צר ביניהם, והוא עמק יהושפט. ירדתי בה ויש בראשה האחד חור גדול ושם נראה כמין מערה, אומרים ששם פי גהינם נפתח לעתיד לבא ביום בא גוג. למטה מזה יש קברי ישראל בשפולי הר הזתים מלא, וקצת בשפוע הר ירושלם. למטה מהם חצי מיל מי השלוח, ויש שם במישור הרבה גנות יפות משקים מאותם המים, והוא יוצא מהר ירושלם לא נודע מקום מוצאו, אומרים שבא מבית המקדש. ובראש הנראה יש בנין, היה כבר נאה עם כפות, אומרים ששם היה עושה המטבע שלמה המלך ע״ה. בתחתית הר הזתים ראיתי מערת זכריה הנביא נאה מאד, כלו מחצב אחד נחצב, ההר סביב, ועשוי בי״ב עמודים, ובראשו

179 תושבי הארץ מדור דור. 180 בין שניהם. 181 בראש הר גריזים. 182 פרק קמא (ראשון), במסכת חולין דף ו׳ עמוד א׳. 183 סנג׳ק, מצפון לרמאלה. *183 novembre, כלומר, י״א כסלו רפ״ב שהוא י״א נובמבר 1521. 184 כלומר, שילם שכר מורה־דרך.

מחודד כלו מחתיכה אחת. סמוך לו בור, קורים לו בור בִּגתָן,*[184] אומרים שבנות ישראל הפילו עצמן שם בעת החרבן. ולשם ב׳ מערות יפות, אחת עשויה בכוכין סביב ואחת מאצטבאות. ולמטה מהן מגדל רחב מחודד בראשו, הוא יד אבשלום הנזכר בשמואל.[185] ולמעלה קרוב לראש ההר מערת חגי הנביא, יש שם מערות גדולות בארך וסבוב, ולמעלה מהמערות מערת חגי הנביא ע״ה, ובתחתיות תלמידיו ואחרים זולתם. על ראש הר הזתים בית גדול, ושם תוך בירה יפה חולדה הנביאה בקבר של שיש. גם שם צריך לפרוע לשומר ישמעאל ליכנס ד׳ דרימי ולפרוע שמן להדליק, כי שם נרות תמיד.

כשאדם עומד בראש הר הזתים ומביט נגד ירושלם רואה כל בית המקדש, החצר והגנות. ומאותו צד, היינו במזרח, יש לבית המקדש ב׳ שערים מברזל סגורים, טבועים קצתם בארץ, וקורים להם „שערי רחמים״ ואומרים שבאחד היו נכנסים החתנים ובאחד האבלים.[186] וקרוב לבית המקדש מצד דרום בנין, קורים לו מדרש שלמה.[187] חוץ לירושלם לצד דרום הוא הר ציון, ואמר לי הנגיד[188] יצ״ו,[189] שגם בירושלם מקום היהודים הוא מהר ציון עד סמוך לבית המקדש, והדעת מכרעת כן. וזה הפירוש האמתי על פסוק הר ציון ירכתי צפון.[190] בהר ציון יש מקום לכומרים כתואר הקונוויטי[191] של איטליאה. ומחובר לו בית סגור עם דלת ברזל, אומרים ששם קבורים דוד ושלמה ע״ה. וקרוב לשם בית אחד סגור בפתח ברזל, ג״כ אומרים ששם כל מלכי בית דוד. ובשני אלו המקומות לא יניחו הישמעאלים ליכנס אדם בעולם. באותו צד יש כרך בנוי וחזק ומגדל רחב ונמוך, קורין לו מגדל דוד. וקבורת ישו בירושלם

*184 המקום משובש כנראה, ואולי צ״ל: בנות. 185 שמוא׳ ב׳, י״ח י״ח. 186 שמועה זו מבוססת על מאמר חז״ל במסכת סופרים פרק י״ט הלכה י״ב: ראה שלמה כת של נוטלי חסדים ובנה להם לישראל שני שערים, אחד לחתנים ואחד לאבלים ומנודים. והשוה בספר כפתור ופרח לאשתורי הפרחי פרק ו׳. 187 הוא מסגד אל־אקצא. 188 ר׳ יצחק הכהן שולאל. 189 ישמרהו צורו וקונו. 190 תהלים מ״ח ג׳. 191 conventi ובאיטלקית ספרותית convente מנזרים.

למערבה, ב' במות,[192] זה כנגד זה, ושוק עובר ביניתים, ופלציטה[193] אחת לפני הבמה האחת.

יום ראשון של חנוכה רכבתי לרמה[194] רחוק מירושלם ו' מילים. פרעתי קפר ו' דרימי. שם ארמון גדול בנוי אוולטי[195] על קבר שמואל הנביא ע"ה, אומרים שהוא בנין רומאני. ובקצה הבית יש דירה אחת ליהודים שמתפללים בה ומדליקים נרות לכבוד הנביא ע"ה, כי יש להם קבלה שחורי הכתל שמתפללים כנגדו שם המערה וקבר הנביא. ויש שַׁמָּש שמחזיק המפתח והולך שם בכל יום ב' וה' להדליק בו נרות, וכל ההולך שם נותן לו ד' או ו' דרימי. וזה הבנין בראש ההר, וכשמו כן הוא רם מאד, וכנגדו רחוק מיל ראש הר אחר, רם כמוהו כמעט, וזהו מן הרמתים צופים, כי משם צופים למרחק, ושם מסבב הר אפרים. בשפוע ההר יש מקוה חקוק בהר כשלש על שלש ומרוצף באבנים, ונכנסים בו בחלון, והוא מי מעין. אומרים כי שם טבלה חנה ע"ה, ואומרים שגם היא נקברת עם בנה ואישה אלקנה ג"כ. בחזרה ראיתי מערת סנהדרין, רחוקה מירושלם ב' מילים, והיא מערה, לה פתח גדול, ובתוכה כוכין, ומג' צדדיה באמצע פתח קטן, ושם מערה אחת. נמצאו ד' הם, מלבד אחת שהיא למטה, וכלם נחצבות בהר אחד.

יום א', ר"ח טבת רפ"ב, יצאתי ללכת אל חברון. ועל הדרך רחוק מירושלם ה' מלים קבורת רחל אמנו ע"ה, והציון על מצבתה בנוי מחדש ובנין כפה על הציון עם ד' עמודים. ומשם לבית לחם מיל, וזהו כברת ארץ. בבית לחם ראיתי לכומרים קונוויטו,[196] אין כמוהו באיטליאה, ברצפת שיש מבהיק וי"ב עמודים מכאן ומכאן גבוהים ועבים מאד, ויש להם חדרים ועליות וגנות בתוכו. ובית לחם יש בו הרבה ערלים, נקראים קריסטיאני דלצינטורה,[197] יותר מחצי העיר, מהם נושאים מצנפת אזורה[198] בראשם, ויש מהם הרבה בירושלם. ונצרה[199]

192 כנסיות. 193 plazzetta מנרש קטן. 194 הכוונה ל"נבי סמוי'ל". 195 a volte בקשתות. 196 convento מנזר. 197 cristiani della cintura נוצרים חוגרי אבנט, והם הנוצרים המזרחיים. 198 azzurra תכולה. 199 ונצרת.

דובה מהם. וקרוב לצפת כפר שמו יירון,[200] חציו מהם. ובדמשק נמצאים לרוב מאד, גם בברוטי,[201] והם ערלים שנשתקעו שם מימים קדמונים, ומשונים קצת מדת הגוים של איטליאה. ובית לחם אינו מוקף חומה, רק מצד אחד יש חומה נושנת. רחוק משם ג' מילין ראיתי ג' ברכות עמוקות מאד, ארכה ורחבה של כל אחת כרחוב פאנו.[202] אומרים שהם של שלמה שהזכיר בקהלת.[203] וגם שם מעין גדול עם בנין לפניו להשקות הבהמות כדוגמה שיש קרוב לפיסרו.[204] לשעה א' בלילה הגעתי לחברון.

ומירושלים לחברון כ"ב מילין ויותר. בבקר, אחרי שהתפללתי בבית הכנסת, כי שם חצר,[205] דרים בו ח' או י' בעלי בתים, ולהם ב"ה *[205] שם, הלכתי להתפלל על קברי אבות. והנה הישמעאלים יש להם ארמון גדול על מערת המכפלה, ושם ד' שערים לארבע רוחותיו, וקרוב לשער אחד שהוא סמוך לבית השר יש חור ששם מתפללים היהודים, אומרים שהוא מגיע עד תוך המערה. כנגדו הבית שעושים הלחם שנותנים לחטאת הישמעאלים, בכל יום ח' אלפים ככרי לחם. קרוב לשם ראיתי מקוה גדול מאד עם ארבעה עמודים מרובעים גדולים, והוא עמוק ונפלא עם סלם של אבנים שיורדים בו, אומרים שהיה בית הטבילה לשרה אמנו ע"ה. נגד חברון בראש ההר קבורת ישי אבי דוד עם בנין נאה, ויש חלון קטן שהולך למטה במערה. אומרים שפעם אחת השליכו בו חתול ויצא מן החור שבמערת המכפלה, ויש ביניהם כחצי מיל. קבר אבנר באמצע חברון, בנו עליו הישמעאלים מרגז.[206] ואשובה לי לירושלם יום ג', ג' בו.

הייתי סמוך לירושלם במערת שמעון הצדיק. סבבתי והקפתי ירושלם ע"ה, ובית המקדש יוב"ב.[207] ואף כי ירושלם חרבה ושוממה, עדיין נכר בה מעט מזעיר מכלל יופי שלה

200 יארוז, צפונית לכפר ברעם, מעבר לגבול הלבנון, ובכפר זה עבר הנוסע בלי ספק בדרכו מצור לצפת. 201 בירות. 202 Fano באיטליה. 203 קהלת ב' ו'. 204 Pesaro. 205 כלומר, היהודים שם דרים בחצר מיוחדת, גיטו. *205 בית הכנסת. 206 שם־ננאי למסגד. 207 יבנה ויכונן במהרה בימינו.

בבתים נאים ושוקים. יש לה ד' שוקים מחופים בכפות, אחד של ישמעאלים מוכרי בגדי צמר ופשתים, ואחד של יהודים, רובם מרציריה[208] ובשמים, ואחד של ירקות, ואחד של מיני מאכלים וכל הפרות. ויש שוק אחר, נאה מכולם, פלו חנויות של צמר גפן, ובראש זה השוק שער אחד לבית המקדש.*[208] וי"ב שערים יש לבית המקדש מצד מערב וצפון, אבל מצד מזרח שהוא חוץ לירושלם נגד הר הזתים אין בו שער, רק שערי רחמים שהזכרתי שננעלו ואין פותח. ובצד דרום מחובר לו בית שאומרים שהוא מדרש שלמה. ובשער אחד מצד צפון ראיתי פוסה[209] גדולה ועמוקה כמו בריכה, קורים לה "בִּירָק אלדם", יש אומרים שדם הקרבנות היה נשפך בה כי הוא בחומת ב"ה, וי"א[210] כי נקראת כך על שנתמלאה דם ההרוגים מגבוראדן על הריגת זכריה כנזכר פ' הנזקין.[211] כתל מערבי שנשאר אינו כל רוח מערבית, רק חתיכה אחת, ארכה מ' או נ' אמות, ועד חצי גבהו מימי שלמה, שהאבנים ניכרות בגדלן ובישנן, ומחציו ומעלה הוא בנין חדש.

אנכי שכרתי בירושלם ע"ה*[211] חדר אחד בבית גדול, נקרא ביתו של פילאטו,[212] והייתי דר בעליה גבוהה, ומשם אני רואה כל בית המקדש עד תוך החצר, אין בית בירושלם שיראה כ"כ כמוהו, והאלהים אנה לידי. ומשם כעלות השחר התפללתי בכל בוקר התפלה המסודרת נכח ב"ה*[212] טרם לכתי לבית הכנסת. ברוך ה' שזִכָּני לכך.

יש בירושלם ששה שערים ודלתותיהם נעולים בלילה: אחד נקראת "בָּאב אל שִׁבְּט" ששם היו נכנסים השבטים בעליתם לרגל.[213] אחד נקרא "באב אל עמוד",[214] וסמוך לו המערה של צדקיה שהלך עד ירחו כנזכר בדברי רז"ל בפ' חלק.[215] הרבה

208 merceria כחורה סרקית. *208 הכוונה לסוק אל־קטאנין, שוק הסוחרים בצמר גפן. 209 fossa תעלה. 210 ויש אומרים. 211 במסכת סנהדרין דף נ"ז עמוד ב'. *211 עיר הקודש. 212 Pilato פונטיום פילטוס, נציב רומא ביהודה ביומי צליבת ישו. *212 בית המקדש. 213 כיום בפי היהודים: שער האריות. 214 הוא שער שכם. 215 במדרש חלק שבמסכת סנהדרין יש דרוש על צדקיה, אבל המערה לא נזכרה, והיא נזכרה במסכת עירובין דף ס"א עמוד ב', ובכמה מדרשים. (עיין: ש. קליין,

יהודים ספרו לי שהלכו בה מיל והיא גבוהה כסוס ורכבו ורמח בידו. אחד נקרא באב אל קוטון,[216] שם מלאכת צמר גפן. וג' שערים מצד ציון, אחד מהם[217] — יהודי שומר עליה, פותח וסוגר. בית הכנסת אחד בלבד יש בירושלם, ויפה הוא עם ארבעה עמודים התור, ארכו ס"ג פידי[218] ורחבה כ"ח, ולפנים ההיכל, חדר עם ספרי תורה סביב, הם יותר מששים. הם מתפללים למזרח והוא נגד בית המקדש, ואין לבית הכנסת אורה אלא מן הפתח שהוא במערב, וחלון קטן עליו, וגם ביום משתמשים לאור הנרות שמדליקים סביב. הקהל מכל מינים. יש ט"ו בעלי בתים אשכנזים, וספרדים לרוב, ומסתערבים, הם מוריסקים תושבי הארץ מקדם, ומערביים הם שבאו מברבריה,[219] בין כלם כמו שלש מאות בעלי בתים, מלבד אלמנות שהם יותר מת"ק, ומתפרנסות בירושלם בשופי,[220] שאין פורעות שום מס ועול, ומהן מתפרנס הקהל, כי במותן יקחו הכל אם אין להם יורש, ומזה נעשים רוב צרכי הצבור. מקבלי צדקה הם יותר ממאתים נפשות, והרבה צדקה באה להם ממצרים ותוגרמה[221] וממקומות אהרים, והעניים אשכנזים אינם בזה הכלל כי באה להם פרנסתם מוויניציאה.

אנשי שם שבירושלם: אב לכלם הנגיד כמהר' יצחק שוליל,[222] המוכתר בכתר תורה וכתר כהונה וכתר מלכות ועשר, וכתר שם טוב, מצדקות שהוא עושה לעניים וללומדי תורה, עולה על גביהם; כמהר' דוד אבן שושן, רופא וראש ישיבה לספרדים; ועמו איש נכבד וענו כמ' אברהם הלוי, אשר חבר המשרא קטרין.[223] ולהם מתקבצים ח' או ט' ספרדים והיו

מחקרים בפרקי היחס שבספר דברי הימים, עמ' 43 הערה 5). 216 הכוונה לבאב אל־קטאנין, הוא השער להר הבית; ושלשת השערים מצד ציון הם כנראה: שער יפו, שער ציון ושער האשפות. 217 כנראה, שער ציון. 218 piedi רגל; והכוונה לבית־הכנסת של הרמב"ן, מדרום לבית הכנסת הנקרא חורבת ר' יהודה חסיד. 219 Barberia ארצות אפריקה. 220 בשפע, מן הקרן שהביאו אתן. 221 תורכיה. 222 או: שולאל; נספר בראש חדש כסלו רם"ה. (ועיין עליו בספרי „אגרות ארץ ישראל" עמ' 161 ואילך). 223 עיין תולדותיו במאמרו של נ. שלום ב„קרית ספר" שנה ב' ושנה ז'.

לומדים אז יום טוב;[224] כמהר' ישראל[225] ראש ישיבה לאשכנזים; ועמו כמהר' פרץ[226] שבא עתה מארץ אשכנז, ילומדים מציעא,[227] ומתאספים שם ד' או ה' מסתערבים ור' יהודה מקורביילי, הוא ספרדי, ור' שלמה מקמרינו,[227] י"ב או י"ג בין כלם. כל חכם דיין בירושלם שנה אחת, ואז היה דיין אחד נקרא ר' דוד ארוך, תפוס הוא זהב וכסף, ויש דיין אחד מן המסתערבים, שמו ר' יצחק, והוא קיים תמיד.[228] גם יש אדם נכבד מלמד הלכה בביתו לנערים, והוא סגי נהור. ויש נכבד אחר והוא מקרי דרדקי, שמו ר' יוסף מדרש. כל חכם קורא הרמב"ם חדש אחד בבית הכנסת אחר התפלה בבקר, וכל החברים מקשיבים לקולו ואח"כ הולכים לישיבה.[229] ירושלם ארכה מיל ורחבה חצי מיל בקרוב, ובית המקדש הוא ככרך קטן.

יום ב', ר"ח שבט, אחר חצות יצאתי מירושלם ע"ה, ולבטתי[230] בדרך ה' ימים עד צפת, כי היו הדרכים מקולקלים מרוב הגשמים באו אז. וגם בשובי עברתי דרך שכם והתפללתי שנית על קבר יוסף הצדיק. ורחוק משכם ו' מיליו ראיתי אז הר שומרון, הר יפה הוא מאד בגודלו וגובהו ושפועו, אמנם הוא שמם מכל, אין עליו אפילו בית אחד, גם לא אילן אחד, אלא חרב מכל וכל. יום ב', ח' בו, הגעתי לצפת לשלום.

יום ד', י' בו, יצאתי מצפת ללכת לדמשק בע"ה.[231] רחוק מצפת ח' מיליו עוברים הירדן על גשר אבנים קורים אותו גשר יעקב.[232] אומרים כי שם עבר יעקב אבינו ע"ה בשובו מחרן, והוא[233] צר מאד שם ואח"כ מתרחב והולך ונכנס בימה של טבריה ויוצא משם, הולך מצפון לדרום. ובירושלם בראש

224 מסכת יום טוב, היא מסכת ביצה. 225 ר' ישראל מפירושא (Perugia): עיין אגרותיו מא"י בספרי הנ"ל עמ' 166 ואילך. 226 ר' פרץ בן ר' יוסף קולון. (עיין ספרי הנ"ל, עמ' 151—152). 227 מסכת בבא מציעא. *227 Camerino באיטליה. 228 כלומר, אינו מתחלף כל שנה כשאר הדיינים. 229 תיאור מפורט יותר של דרך הלימוד והישיבות בירושלים אז תמצא באגרת ר' ישראל מפירושא. (עיין ספרי הנ"ל, עמ' 171). 230 התלבטתי. 231 בעזרת השם. 232 כיום: ג'סר בנאת יעקוב. 233 כלומר הירדן.

הר הזתים נראה, והוא רחב שם יותר ממיל. מן הירדן ועד דמשק כלו מישור, קאמפיינה[234] גדול באורך ורחב מאד. ייש ד' חני,[235] היינו מקום שלנים השיירות, והם כמו כרך סגור, ויש ו' מילין בין כל אחד ופורעים ג' קפר,[236] על הגשר ט"ו דרימי ובשנים אחרים עשרה דרימי לאחד.

יום ו' אחר חצות, י"ט בו, הגעתי לדמשק לשלום, עיר גדולה כפלים כבולוניא,[237] ויש לה חיל וחומה סביב וחזק עצום עם הפוסי[238] סביב, וגם יש כרך חזק ותקיף מאד. שווקים רבים ויפים יש בה. כל השווקים של הטראפקו[239] מכוסים למעלה. והיא רבתי עם, ומשא ומתן מרובה מאד, בם נמצא כל המלאכות והסחורות יותר מבווינציאה, ובפרט מלאכות וסחורת־המשי רבה היא, והנשים ג"כ מרויחות בה מאד. ובכלל כל מי שרוצה לטרוח ולעסוק במקח וממכר יפרנס בני ביתו בשפע, אף אם יהיה לו קרן מועט, כי הריוח מצוי בכל דבר. יש מי שיעשה חנות בגדים עם מאה דוק'[240] בלבד, והוויני־ציאני[241] יתנו לו ג"כ בגדים למכור בסך מה, והמותר שלו. יש מי שיעשה בהם מרצריאה[242] או בשמות. יש מי שיקח דברים מהבוטיקי[243] וילך בעיר למכור. כי בכל יום המשא ומתן ואסיפת העם גדול יותר מהיריד הגדול שבאיטליאה. לכן מי שיהיה לו מעט קרן ויהיה נאמן, יהיה לו קרידיטו[244] מהישמעאלים ומהווינציאנים, וירויח בכל אשר יפנה. והעשיר ירבה בסחורה לקנות בעת הזול ולשים במגזינו[245] עד עת היוקר. גם יש מלוים לוויניציאנים, פורעים לפחות ב' למאה בכל חודש, ובעת הצרך יפרעו יותר. מקצתם יתנו משכון, ויש שיוכל להלוות להם בלי משכון. וכן לשמרונים. גם ימצא אדם לשום קצבה לי"ח לככר או לפחות לט"ו ביד הקראי נקרא מעלם צדקה וביד אחרים בעלי אמונה, והחכם עיניו בראשו.

234 campagna מישור. 235 כ'אן, מלון־אורחים, והנוסע משתמש בצורת־הרבוי האיטלקית. 236 פס שמירת הדרכים. 237 Bologna בצפון איטליה. 238 fossi תעלות. 239 traffaco זבאיטלקית ספרותית traffico מסחר. 240 ducati דוקטים. 241 הסוחרים מוויניציאה. 242 merceria סחורה סדקית. 243 bottechi חנויות. 244 credito אשראי. 245 magazzino מחסן.

הארץ משובחת בתכלית במזונות ופֵרות וכָל מעדני מלך וכל תענוגים ימצא אדם בה. ושעור ההוצאה כמו בווביציאה בקרוב. הבתים יפים מבפנים עם גגות ומעיינות, וגם בכל השוקים מעיינות לרוב. שני נהרות מחוץ לעיר זה אצל זה, הם אמנה ופרפר. ובמקום אחד חוץ לעיר יש בית שקבור בו גחזי.*[245] ושמה מקום המצורעים, והם בעיני הישמעאלים קדשים, וככה המשוגעים.[246] קרוב לבית ההוא מחוץ, על שפת הנהר, קבר ארוך, אומרים שהוא נעמן.*[246] באמצע העיר מקום הסחורות יש בית רמון,[247] בנין נפלא תוך החצר, כפלים מרחוב ע' מרקו.*[247] כל הרצפה אבני שיש מבהיק, וסביב אכסדראות עם עמודים גדולים, מקצתם מוזהבים, לא יכנסו בתוכו רק הישמעאלים, וארבעה שערים יש לו ומשם יראה.

היהודים שם כמו חמש מאות בעלי בתים. יש ג' בתי כנסיות בנוים ביופי והדור, אחד של ספרדים ואחד של מוריסקים,[248] ואחד של ציציליאני.[249] בכל אחד חכם אחד קורא להם מעט מיימוני[250] בכל יום בבקר אחר התפלה, והם ר' יצחק חבר לציציליאני, והוא רופא מובהק, וחכם ר' יצחק מסעוד לספרדים, ר' שם טוב אלפרניי למוריסקים, ואין שם ישיבת תלמוד מתלמוד, רק מקרי דרדקי, כל אחד לוקח לו ומי תלמידים. עוד יש בית הכנסת אחד בקצה העיר נקרא „עונב".[251] רחוק מיל מדמשק יש מקום נקרא גובר, קהל מסתערבים[252] כששים בעלי בתים, ושם בית הכנסת נאה מאד, לא ראיתי כמהו מעולם, בנוי באכסדראות לארכו, ששה עמודים מימין ושבעה משמאל, ובראש בית הכנסת יש מערה יפה, אומרים ששם נחבא אליהו ז"ל, ושהבית הכנסת ההוא שם

*245 הנזכר במלכים ב', ה' כ'—כ"ז. 246 שהם קדושים בעיניהם. *246 קברו של נעמן הנזכר במלכים ב', ה' י"ח. והכוונה למסגד האומיים הגדול. *247 בכר San Marco בווניציאה. (היהודים לא רצו לכתוב סאן־קדוש, וכתבו ע' במקום ס'). 248 תושבי הארץ מדור דור, כפי שכבר ביאר הנוסע בתארו את הישוב בירושלים. 249 בני סיציליה. 250 משנה תורה להרמב"ם. 251 ענבים ובית כנסת זה הנמצא במנרש חוש אל־באשא נקרא עד היום „ענביה" או „ענבים". 252 תושבי הארץ מדור דור.

מימי אלישע, ויש בה אבן, אומרים שעליה משח את חזאל, ואח"כ ר' אלעזר בן ערך חדש אותה. ומה נורא המקום ההוא, לפי מה שהגידו לי אנשים הרבה, שלא שלטה בו יד האויבים מעולם והרבה נסים נעשו בו, ובכל עת צרה נאספים היהודים בתוכו ואין מזיק.[253]

מחדש בא נאייפו[254] לדמשק, במשפט יעמיד ארץ. וככה לירושלם ע"ה, וגם בצפת. והראשונים הוסרו מפני רוע מעלליהם.*[254] עמדתי בדמשק חצי שבט וחדש אדר הראשון ואדר השני עד יום ד', ה' בניסן רפ"ב. בצפייתי צפיתי ספינת הקשטאנייה[255] ולא באה. גם ספינות דַלַמוּרָה[256] לא נודע מהם מאומה. ובראותי ככה בחרתי ללכת תוגרמא,[257] לולא כי רוב היהודים אוהבי יעצוני שלא אלך, כי הדרך מסוכן ורב ההוצאה וארך הימים, אמרו כלם כי אתעכב יותר בדרך ממועד הגליאי[258] וכי טוב לי לשבת שקט ושָלֵו עד זמן הגליאי ואלך לבטח. וכן שמעתי אל עצתם והסכמתי לחוג את חג המצות בארץ ישראל. ואצא מדמשק ביום הנזכר ועשיתי שבת במעברות הירדן,[259] כי רצו המוקיירי[260] להתעכב שמה יום ו'. ויום א', ט' ניסן, הגעתי לצפת לשלום ולקחתי בית בעין זיתון ואשב שם.

בחול המועד של פסח הלכתי בכפר ענן,*[260] והוא מגליל התחתון רחוק מצפת יום אחד, ולשם קהל מסתערבים[261] כמו שלשים בעלי בתים, רובם כהנים, ולהם בית הכנסת. והמקום שָמֵן ודשן מלא כל טוב ומעין מים טובים. שם התפללתי על קבר ר' אבא חלפתא, והוא במישור, ואילן גדול על קברו, אין

253 על הישוב היהודי בג'ובר עיין: י. בן־צבי, שאר ישוב, תל־אביב תרצ"ו, חלק ב' עמ' 121. 254 נאיפ, מוסלמי. *254 הכוונה למושלים המסלטונים שמלטונם על סוריה מוגר רק כחמש שנים לפני נסיעת ר' משה באסולה; והמושל החדש הוא המושל התורכי. 255 castania ספינה מעונה ערמונים שבאה מאיטליה לחופי סוריה. 256 לא נתברר לי מהותו של שם זה. 257 תורכיה. 258 galee הכוונה לאניות־הנוסעים חוינייציאניות. 259 ליד נשר בנות יעקב, הנזכר לעיל. 260 מופארי בערבית, חמר. *260 כפר ענאן, דרומית־מערבית לצפת. 261 תושבי הארץ מדור דור.

רשום הקבר נכר רק במעט מרזב אבנים סביב. וקרוב לו שבי בניו בשני ארונות של אבן עם המכסה זה אצל זה, אותו שהוא גדול מעט מחברו הוא ר' יוסי והאחר ר' שמעון. והנה בודע בברור אמתי כי זה כארבעים שנה באה טענה בין הישמעאלים יושבי כפר ענן ובין יושבי פַּרְדֵיָא,[262] הוא כפר סמוך לכפר ענן פרסה, על דבר המעין הבא מדרך פרדיא לכפר ענן, כל אחד אומרים „לנו המים", והיו יושבי פראדיא רוצים לעכב מרוצת המים היוצאים מגבולם ובא לכפר ענן, וטענתם היתה חזקה כי ראש המעין יוצא מארצם, ויושבי כפר ענן לא היה להם ראיה, רק טענת חזקה שהחזיקו מימי קדם, עד שהיו בני כפר ענן יוצאים מבית דין חייבים. ובא בחלום ר' אבא חלפתא ליהודי מכפר ענן ואמר לו: תחפשו בקברי ותמצאו תיבת נחושת ויש בה שטר כתוב איך קניתי המעיין מנחום איש גם זו ולא יוכל שום אדם לעכב מרוצת המים ולהשקות שדהו עד אשר אשקה אני תחלה, ואתם תקחו השטר ותראוהו למלך ואח"כ תחזירוהו למקומו. וכן עשו, חפשו בקברו ומצאוהו, והובא הכתוב ההוא לפני מלך מצרים[263] ונצחו בדין בני כפר ענן. בזה הכל מעידים שהוא אמת, והרבה אנשים זוכרים זה המעשה. רחוק מעט ממקום ר' אבא חלפתא יש קבר ר' יעקב אביו של ר' אליעזר ב"י *[263] קב ונקי, ויש גל אבנים על קברו לציון, והיה שם אילן גדול ונפל, ועדין הוא שם וצבור של עצים מן האילן, ואין אדם נוגע בהם. אומרים כי פעם אחת ישמעאלי אחד טען חמור מהם, והיה החמור הולך סביב ולא יכול לנתקו משם עד שהורידו העצים מעליו. קרוב לו ר' אליעזר בנו במערה סתומה, ובית גדול בנוי לפניה, ושם נכנסים להתפלל. למעלה ממנו מערה, שם ר' חנינא בן עקשיא ותלמידיו. נכנסתי בתוכה להתפלל, ויש בה ה' כפות, ובכל כפה ה' קברים זה לפנים מזה, ויש לפתח המערה דלת של אבן לסגור. והנה בהליכתי לכפר ענן עברתי דרך פרדיא והתפללתי

262 סראדיה, כרבע שעה מכפר ענאן. 263 המעשה אירע כארבעים שנים לפני בקורו של הנוסע בארץ, היינו בשנת 1482 לערך, ואז שלטו בא"י הממלוכים מלכי מצרים. *263 בן יעקב.

על קבר נחום איש גם זו, והוא בשדה קרוב לפרדיא, וציונו גל גדול של אבנים מרובעות, נכר שהוא דבר נושן מאד עד שאבניו נעשים עפרורית.[264] ובחזרה עשינו דרך אחרת, כי הלכנו על צד המעין עד שהגענו לראשו, היוצא מן ההר, לראותו.

ואח"כ עקמנו הדרך למירון, כי שם היו יהודים רבים ההולכים במועד על קברי הצדיקים. וגם ביום ב', כ"ד ניסן, חזרתי למירון עם עשרה בני אדם שהיו קבועים אז ללכת בכל חדש להתפלל על מערת רשב"י,[265] ואז התפללתי ג"כ על קבר ר' טרפון ועל קבר ר' יוסי בן קסמא, שניהם למטה מן ההר בשדה נכח פתח בית הכנסת שבראש ההר ומשם נראה, ועל שניהם גל של אבנים לציון, אלא של ר' יוסי — אילן גדול של שקדים באמצע הגל, ובאמצע בין זה לזה כמאה אמה. ולמעלה סמוך לכפר קבר ר' יוחנן הסנדלר סמוך למערה שמעבדים בה עורות. ובט"ו באייר, שקורים לו פסח שני, עשו שם במירון השיירה גדולה, היו שם יותר מאלף נפשות, כי באו רבים מדמשק עם נשיהם וטפם, ורוב קהל צפת וכל קהל לבוקיע,[266] הוא כפר שיש בו המערה, שנטמן בה רשב"י ובנו י"ג שנה כנזכר פ' במה מדליקין,[267] ועדין המעיין שם, אפס האילן של חרובים איננו. וגם מכל הסביבות באו אז למירון. ועמדנו שם ב' ימים וב' לילות חוגגים ושמחים, והתפללנו על כל ציוני הצדיקים אשר שם, כנזכר. אחרי כן הלכנו כלנו לטבריה, ושם עמדנו ארבעה ימים לרחוץ בחמי טבריה ולהתפלל על קברי הצדיקים אשר שם.

ט ב ר י ה היתה עיר גדולה, וימה חומתה, כנזכר בדברי רז"ל פ"ק[268] דמגלה, ועתה היא חרבה ושוממה, גלי אבנים שחורים, כאלו היו לשרפת אש.[269] ואין אדם יכול ללכת שם, מסכנת הערביים, אלא בזמן השיירה שהולכים עם רב מאד, עם שמירת

264 עפר תחות. 265 רבי שמעון בן יוחאי. 266 אל־בוקיעה, היא פקיעין. 267 במסכת שבת דף ל"ג עמוד ב'. 268 פרק קמא (ראשון), במסכת מגילה דף ו' עמוד א'. 269 האבנים השחורות הן אבני בזלת, והנוסע חשבן לשרופות.

הנאייפו[270] מצפת, וכל נפש פורע ד' דרימי לשמירה. הים רחב לשם כמו י"ב מילין, ומימיו טובים לשתיה, והם מי הירדן שירד לתוכו, ואין שם מים לשתות אלא הם, והם פושרים מעט, ואם יעמיד אדם בכלי יום אחד יהיו קרים. יש שם הרבה אלנות של תמרים. עדין יש כפר שם, דרים י' או י"ב בתי ישמעאלים.

חמי טבריה הם רחוקים מן העיר יותר ממיל, וקרוב להם היינו חונים באהלים על שפת הים, והם שני בתים קרובים זה לזה, אחד מהם נכנסים בו להזיע יוצאים מכותלו מן ההר מים רותחים ונשפכים לארץ, לא יוכל אדם ליגע בהם מרוב חום המים. היושב באותו בית יזיע מאד, יותר מחמי האור שקורים שטופי,[271] וגם כי הפתח פתוח, אין בו דלת, הבל החום רב מאד, בקושי האדם סובל אותו. עמדתי בתוכו חצי שעה להזיע וירדתי לים, במקום שיורדים שם אלו המים ומתערבים בים ושם הם חמים מעט, ורחצתי בם. הבית השני יוצאים מכותלו מים, אינם רותחים כ"כ כמו הראשונים, והם נכנסים בבריכה גדולה אשר שם בנויה מאבנים, ובני אדם קופצים לתוכה, שוהים מעט ויוצאים, כי לא יוכלו לסבול חום המים זמן רב, וגם יש בני אדם שלא יוכלו לסבול כלל לעמוד בתוכו אלא רוחצים מאותם המים בכלי ששופכים עליהם, וכן עשיתי אני. ואומרים שאלו המרחצאות מבריאים ומחזיקים הגוף וטובים לשיאטקי[272] ולכאב האברים ולדברים הרבה.

ביום ראשון, כ"א אייר רפ"ב, הלכנו כל הקהל כאחד, אנשים ונשים, להתפלל על כל ציוני הצדיקים אשר שם, והם רחוקים זה מזה מיל ויותר. תחלה הלכנו על ציון ר' יוחנן, ושטוח של אבנים שחורות על קברו. וסמוך לו מן הצד קבר הרמב"ם. וסמוך לו כנגדו קבר רב כהנא. שלשתם כמין סגול. משם הלכנו רחוק מיל למערה כמין כפה, וצד שלמטה פרוץ, ויש ב' כוכין מימין וג' משמאל וב' כנגד הפרוץ, ושם יוכבד[273] ושתי כלותיה צפורה ואלישבע, והאחרים לא נודעו בשם. משם הלכנו לראש הר אחד ושם מערת ר' חייא ובניו ועמם רב הונא

270 נאיב, מושל. 271 stufe בית־מרחץ. 272 sciatica מחלת עצב הישיבה. 273 אמו של משה רבנו.

כנזכר במועד קטן,[274] והיא מערה קטנה והכוכין סתומים. ירדנו אל שפוע ההר, ושם מערת ר' עקיבא מעשרה הרוגי מלכות, ונפלה פי המערה, אי אפשר להכנס בה. ובאותו ההר סביב, אומרים כי נקברו כ"ד אלף תלמידיו הנזכרים ביבמות.[275] ונשב אל מקום תחנותנו איש תחת אהלו על שפת הים. וקרוב לשם ציון של אבנים זקוף במישור, ושם מתקבצים להתפלל ערב ובקר, אומרים כי שם נקבר אחד ששמו ר' מאיר שנשבע שלא ישב עד כי יבא שילה,[276] ונקבר מעומד, ואיננו סתם ר' מאיר דמתניתין.[277] סמוך לחמי טבריה בשפוע ההר קבור ר' ירמיה, ציונו מעט אבנים שחורות. וכבר הזכרתי כי כל אבני טבריה שחורות הם, אומרים כי נשרפה באש כליל כשנלכדה מיד הקיסר שהרג עשרה הרוגי מלכות. ובראש ההר הגבוה מכלם נראה בנין עתיק, אומרים ששם היה ארמון לבת הקיסר שחמדה יופי ר' ישמעאל. גם יש לישמעאלים מרגז[278] עם מגדל גדול לבן, אומרים כי שם נקברה אשת ר' עקיבא בתו של כלבא שבוע, וקוראים לה הזקנה.[279] בליל ג' יצאנו משם, ובאור בקר הגענו אל ע כ ב ר א ונחנו שם עד עת ערב, וכבא השמש הגענו לצפת לשלום. אחרי ימים רבים הלכתי ב פ ר ע ם,[280] שם מערה לחוני המעגל ולאשתו, ואבא חלקיה בן בנו וחנן הנחבא. ומשם הלכתי ל א ב נ י ט,[281] שם מערה יפה לר' יהודה נשיאה ותלמידיו בי דינא דשרו משחא.[282]

בחצי שבט רפ"ג נסעתי מצפת והלכתי לבארות,*[282] כי שם היתה אניה גדולה ווניציאנית אשר באה טעונה ערמונים, ונכנסתי בה לשוב לביתי לשלום. הלכתי בה ל צ י פ ר י י,[283] עד מקום נקרא ל י ס ל י נ י.*[283] שם עמדתי ט"ו ימים כי היו

274 במסכת מועד קטן, דף כ"ה עמוד א'. 275 במסכת יבמות דף ס"ב עמוד ב'. 276 משיח. 277 של משנתנו. 278 לשון־גנאי למסגד. 279 הציון נקרא עד היום בערבית: סית ספינה, והוקם לפי ערות הכתובת הערבית, בכותל המערבי של הבנין, ע"י מושל צפת בשנת 1295 לסה"נ, לזכר נכדת הכ'ליף עלי, א־סופינה. 280 לפרעם. 281 בס' יחוס האבות: אבנית וכיום: כ'רבת בנית, צפונית־מערבית לפרעם. 282 עפ"י המסופר במסכת עבודה זרה דף ל"ז עמוד א'. *282 בירות. 283 Cipri, כיום Cipro, קפריסין. *283 Le Saline היא Larnaca בחוף הדרומי של קפריסין.

טוענים הספינה צמר גפן, ואז באה השמועה כי הגליאי[284] באות. וארכב על סוס עד פמגושטי[285] למצא הגליאי לראות היש בה איש יהודי מאיטליאה או כתב מיוחד אלי. ובהיותי שמה פאמגושטי, גמרתי אמר לחזור עם הגליאי, להיותו מעבר יותר בטוח, הן מקורסירי,[286] הן מסערת ים. ונכנסתי בגליאה קונסירווה[287] בפאמגושטי יום ה' צום אסתר, וביום א' יום פורים רפ"ג הגעתי לטריפולי, ומשם הלכתי דרך יבשה לבארות. ובהיותי שם היה קול גדול בין היהודים על דבר יהודי[288] אחד שעבר ממצרים ומשם לעזה ולירושלם ע"ה, והיה אז בצפת, והיו מספרים גדולות ונפלאות ממנו, עד שהעירובי רעיוני ללכת לצפת למצאו ולעשות ימי חג הפסח בא"י, כי ידעתי היה זמן עכוב הגליאי בברוטי עד ה' אפרילי[289] שהיה בששי של פסח. ויהי כבאי צפת, כבר הלך לו האיש ההוא לדמשק. וחקרתי על אודותיו וידעתי אמתות דרכיו ומעשיו ונתברר לי האמת בלי ספק. עשיתי שני ימים טובים ראשונים של פסח בצפת וליל ה' רכבתי לדרכי עד כי הגעתי יום ו' לברוטי[290] ויום א', ששי של פסח, נכנסתי בגליאה, ונסע משם לשלום.

תוספות

תקנות והסכמות שיש לק"ק[291] ירושלים ע"ה והם כתובות על לוח בב"ה:[292]

שלא יוכל שום אדם להביא חברו בערכאות אם לא התריה בו ג' פעמים דלא ציית דינא.[293]

שלא יוכל הדיין לכוף שום אדם שילוה מעות לקהל לצרכי צבור ולא לשום דבר רק מרצונו וחפצו.

שלא יפרע שום בעל תורה בעולות ומסים כלל ועקר, אפילו יהיה עשיר גדול, וכן האלמנות אינן נושאות בעול כל עקר.

284 galee, הכוונה לאניות־הנוסעים הויניציאניות. 285 Famagusta.
286 corsieri שודדיים. 287 galea conserva אניה הנלוית לשיירה.
288 הוא דוד הראובני. 289 aprile. 290 נירות. 291 לקהל קדוש.
292 בבית הכנסת. 293 שלא ציית לבוא לבית־דין של יהודים.

שלא יקנה יהודי מטבע פסולה, ואם באה לידו לא יוציאנה אם הוא מַפיר שהיא פסולה.

שלא יקדיש אדם דבר שישתמש בו בבית הכנסת אם לא יחליטנו שלא יהיה יד בעליו בו אלא כמו האחרים.[294]

שלא ילכו שתויי יין להתפלל לרמה מקום שמואל ע"ה,[295] וכל זמן שיעמדו שם לא ישתו יין. וזה נעשה, כי היו הולכים אנשים ונשים ושותים ומשתכרים, וגדרו בו משום חשש עברה, כי מנהג המדינה שהנשים הולכות מכוסות פניהן ומעוטפות, ובלכתן שם הולכות מגולות.

שנת רס"ה[296] נתאמצו רבני כל הגלילות על דבר השמטה, כי נפל הפרש ביניהם אם ללכת אחר חשבון רש"י או הרמב"ם. והסכימו וגזרו שתהיה שנת רע"א שמיטה, וכן רע"ח, וכן תמיד על פי הרמב"ם.

אלה הנזכרים כתובים בב"ה. ועוד גוזר עליהם הדיין תמיד לפי צרך השעה, כגון:

שלא ימכרו היין והגבינה יותר מסך כך וכך, ולא יפרע אדם הבשר יותר מערך הקצוב כדי לקבל חלק יפה.[297]

שלא יוכל שום אדם לשחוט לעצמו ולא לאחרים עד שיֵרָאה סכינו לחכם, ויש אחד ממונה לשחוט העופות להמון העם, והוא מראה סכינו לחכם, מלבד השוחט והבודק הקבוע בבית המטבחיים.

שלא ידברו דברי ריב בבית הכנסת אלא ילכו לפני הדיין ועל פיו יהיה כל ריב, ואז הושם על זה ענש ב' דוקטים לקופה.

נהגו בירושלם ע"ה שכל שבתות השנה נמכרים להדליק בב"ה,[298] היינו שאחד מירושלם או מחַלָּב או מדמשק או ממדינה אחרת קונה שבת אחת, יעלה כמו ששה דוקטים זהב, והוא שֶלו כל ימי חייו. באותה שבת מדליק משלו כל נרות ב"ה, ועולה ההוצאה כמו דוקטו וחצי, וכל המצוות של אותה

294 היינו, שלא תהיינה למנרב זכויות מיוחדות בחפץ שנרב. 295 עליו השלום, והכוונה למקום הנקרא כיום „נבי סמוי?". 296 היא שנת 1504/5 לספירת הנוצרים. 297 תקנות אלו מכוונות כנגד ספסרים מסקיעי־שערים. 298 בבית הכנסת.

שבת הם שלו, הן התפלה והן השבעה קורים,[299] יקרא את אשר יחפוץ, ומזכירים לטוב כל מתי משפחתו ומברכים החיים. ראם יחפוץ יעשה סעודה לעניים. וכן כל שבת ביד אחד, וכשימות אחד מוכרין השבת ההוא לאחר. והנה כמ״*[299] אשר משלם[300] יש לו שבת „וארא״ ושבת „במדבר סיני״ ומדליק בעדו הר״ר ישראל אשכנזי,[301] ומחלק המצוות בין האשכנזים. ובפרשת „וארא״ נמצאתי שם.

נוהגים לישא אבוקה לפני ס״ת*[301] מן ההיכל לדוכן. ונמכרת אותה מצוה בכל שנה. וביום ה׳, רביעי של חנוכה, נתקוטטו יחד זקן אחד, שמו ר׳ יצחק חַיְינָה, ואחד מן החזנים, שמו ר׳ יהודה סופר,[302] זה אומר: המצוה שלי, וזה אומר: שלי היא, וכבר היו לפני הדיין על זה, ולא יצא הפסק דין. ועתה היתה האבוקה בידי הזקן, ובהתקוטטם יחד כעס הזקן וכבה האבוקה לפני ס״ת, ועל זה גזר הדיין עליו שלא יכנס לבית הכנסת שלשים יום ושיפרע ה׳ דוקטים למאור ושלא יעשה אותה מצוה משך שנה תמימה. וכן הכריזו בב״ה ממחרת. וגם על יהודה הסופר, שהיה גרמא,[303] גזר שלא יַעֲשֶׂנָה. ואחר שישב הזקן בביתו ז׳ ימים, חלו כל החכמים פני הדיין, והתיר לו לבא בקהל, כי הוא זקן חשוב, וגם בנו גדול במצרים ומקבלים פרס[304] ממנו.

מנהג הישמעאלים בירושלם ע״ה כשלא ימטיר ה׳, אומרים שגורם עון היהודים ששותים יין ומבקשים מהשר לשבר כדי היין מהיהודים. וביום ד׳, כ׳ כסלו רפ״ב, העליל השר על זה, עד כי נתפשרו במאתים דוקטים מהמטבע שלהם. כל דוקט הוא ד׳ מרצילי,[305] ושמו העול הזה על כל מי שעשה יין, ועלה חצי דוקט, היינו ב׳ מרצילי, בעד מאה רוטולי[306] יין, הם שש מאות ליטרי*[306] שלנו.

299 העולים לתורה. *299 כבוד מעלת. 300 בנקאי מפורסם מסדובה בימים ההם. 301 הוא ר׳ ישראל מסירושא (Perugia). עיין אנרותיו מא״י בספרי „אנרות ארץ ישראל״ עמ׳ 166 ואילך. *301 ספר תורה. 302 סופר הקהל, שאישר בשנת רס״ט (1509) את התקנות בעניני המסים של הנגיד ר׳ יצחק שולאל. (נדפסו בספר „כתר תורה״). 303 הגורם למעשה. 304 תרומות לטובת הישוב. 305 marcelli מטבע ויניציאנית. 306 rotioli רוטלים. *306 litre ליטראות.

מנהג השר, כשיבוא לו סחורה לרוב ממצרים, מטיל אותה על התגרים, וגם היהודים יקחו חלקם. ובימים האלה בא לו צוקרו[307] לרוב, והטיל על היהודים שבעים רוטולי, חלקוהו בין הבַּשָּׂמים לחשבון מאה ועשרה דרימי הרוטולו,[308] ואין בזה הפסד, רק שקשה להם למצא תכף. ומאלה הדברים יקרה לפרקים, רבי הכמות ומעטי האיכות.

היתה גזרה קדמונית בכח נח"ש[309] שלא יתן יהודי יין לישמעאלים, ואח"כ זה ימים רבים התירו הגזרה מפני הצרך לַשַּׁרְפִי[310] שהם קרובים למלכות, ובזאת השנה עשו השרפי יין הרבה למכור לתוגרמים, ומחדש השיגו מן השר שלא יקחו התוגרמים יין מפני שהיו נכנסים בבית של היהודי לקחת מאשר ימצאו, ועל זה עתה באו השרפי לפני הדיין כדת מה לעשות ביין שעשו במצות הקהל למכור לתוגרמים, והטילו קצת על הקהל כמו מאתים כדים, כל אחד קנה לפי ערכו, ואח"כ הוסיף הדיין לגזור בצום ונח"ש ששום אדם לא יוכל למכור יין כי אם השַּׁרְפי, הם ר' אלעזר אלבוטאני ור' יהודה מקורבייל עד פורים למען ימכרו הנותר להם.

מנהג התפלות קרובים לסדר ספרדי. ואומרים קדיש אחר המאה ברכות קודם הזמירות. אומרים ק"ש בקול*[310] וכן „אשרי" „ובא לציון". נשיאת כפים בכל יום. אומרים „ויעבר" בקר ומנחה קודם נפילת אפים וביום ב' ג"פ „ויעבר". ובכל קדיש אחרון אומרים „לחדתא עלמא" וכו' „על ישראל" וכו'. אין אומרים בשבת „אשר כלה ולא מאהבתך" אלא „אתה קדשת". אין אומרים יוצרות כלל, וביום צום אין אומרים סליחות עד אחר י"ח. אין קורים בשבת אלא שבעה. בשבת חנוכה ור"ח קראו ו' בְּשֶׁל שבת והשביעי בר"ח ואמרו קדיש ומפטיר בחנוכה, ואחר ב"ה עשו ווכוח הנגיד[311] עם הרבנים על זה וההלכה רופפת בידם. ובימי חנוכה הישראל חזר קריאתו של כהן ולוי. יש להם ארבעה חזנים קבועים

307 zucchero סוכר. 308 rotolo רוטל. 309 נדוי, חרם, שמתא.
310 צראף בערבית ואנשים אלה היו מעורבים עם אנשי הרשות ומסבקים להם גם יין. *310 קריאת שמע בקול רם. 311 ר' יצחק הכהן שולאל.

להתפלל, שבוע לכל אחד, ואין להם שכר מהקהל, אלא שהרבה בני אדם העולים לקרא בתורה עושים להם נדבות, ובפרט האורחים.

הישמעאלים קורין לדמשק „אֶלשָׁם", לצידון „צַיְדָה", לשכם „נַפְלִיס", לירושלים „אֶלקוּדְשׁ", לחברון „אֶלכַלִיל". וסמוך לחברון חצי מיל יש מקום נקרא „חַבְּרַא", אחשוב כי הוא חברון הקדמון, ואח"כ לכבוד האבות נתישב מקום מערת המכפלה אשר היתה בקצה שדהו. וד"ל.[312]

חקירות על עשרת השבטים ונהר סמבטיון

בהגיעי בברוטי מצאתי ראיתי ארבעה יהודים בבליים. ודברתי עם אחד מהם, שהיה יודע לשון הקודש, ושמו ר' משה, והגיד לי אמתות מנהר סמבטיון, כי שמע מישמעאלים שראוהו, וכי לשם בני משה בלי ספק. גם הגיד לי כי מהלך יום אחד קרוב לביתו יש נציבין, ושם קבור ר' יהודה בן בתירה, ונשבע לי שזה ראו עיניו, והוא מפורסם, כי בליל י"ח סיון ובליל שבועות בכל שנה נראה עמוד ענן על קברו של ר' יהודה הנזכר, ובכל שנה הולכים כל הסביבות בימים ההם על קברו, ורואים המופת ההוא. וזה היהודי אשר דבר עמי נראה בעיני איש טוב, תם וישר, לא יכזב.

ובהיותי בירושלם ע"ה בא יהודי אחד מארץ כוש[313] שנשבה לבין הגוים עשר שנים ויקנוהו הישמעאלים וימכרוהו ליהודים במצרים, ובא לראות ירושלם, והנגיד דָּבָר עמו, ואמר בברור כי יש לשם בדרום יהודים רבים מלכים ושרים, ונלחמים לפרקים עם האינדיאני,[314] ואמר שיש מהם מבית ראשון ויש מהם מבית שני. גם הנגיד יצ"ו[315] סִפֵּר כי זה שלשים שנה נתאכסן בביתו אחד שהיה משבט שמעון, ואמר כי יש במקומו ארבעה שבטים, אחד מהם שבט יששכר, עוסק בתורה, ומאותו השבט נשיא עליהם, קורא להם ויענוהו.

גם מצאתי בצפת מלמד תינוקות שיצא מעֵדָן זה ב' שנים,

312 ודי למבין. 313 כנראה, מן הפלשים בחבש. 314 indiani הודים. 315 ישמרהו צורו וקונו.

וספר לי כי בארצו שם בעדן, והיא מהלאה למצרים צד דרום מהלך ארבעים יום, היה שם יהודי אחד עמד בסנזיל [316] ו' שנים, וזה המקום רחוק מעדן יותר מארבעים יום אחרים, והיה מאמת היהודי ההוא כי בסנזיל הם כולם יהודים מלכים ומשלחים עבדיהם למלחמה והם נכנסים לבתי כנסיות להתפלל ונוצחים. וכן אמרו לי בירושלם שכבר בא כתב מסנזיל ואומר שהם כלם ישרים ומלך עליהם, והם חמשים אלף בלבד, אבל כלם שרים ובכל אחד נ' או ס' עבדים ושולחים עבדיהם למלחמה. זקן אחד חשוב בצפת, דיין המוריסקי, [317] והוא יחיד בדורו בקי בתלמוד ובקבלה והוא צדיק חסיד, ולו שלשה בנים, והקטן כבן י"ו שנים. וזה שנתים ימים היה הנער ההוא יושב על הגג לבדו, והנה יונה לבנה פורחת לפניו. ויתפשה בידו וראה באחת מכנפיה כתוב כתיבה אשורית מרובעת: „הנה עשרת השבטים באים" ואחרי קרא הקריאה היה מחזיק היונה בידו והיה רץ להראות לאביו והרגיש מכה חזקה בידו עד שהוכרח לפתח ידו, ופרחה לה היונה ולא נראת עוד. הלך וספר הדברים לאביו, וכמה פעמים חקר ודרש אותו אביו והשביעו שלא יכזב, והוא תמיד היה קים בדבורו שכך היה מעשה ולא שנה טעמו. ואני כאשר שמעתי מן האב גם כן, כך כתבתי. [318]

השמועה שבאה מענין הירח הוא, כי בבית המקדש יש לישמעאלים קובה [319] עגולה ויש בראשה עמוד גדול של מתכת ודמות ירח בולט הפוך לצד דרום, ואומרים כי בחג הסכות ר"ח [320] נהפך למזרח, ואמרו הישמעאלים שהוא סימן רע לאמונתם, ורצו להפכו לדרום שהוא נגד למיקה, [321] ולא יכלו, וגם אז נפל אילן שהיה נטוע במקדש מימי מחמד. כך שמעתי. אותיות הכותיים [322] נמצאים על המטבעות והם שמרונים. [323] אברך יי אשר יעצני לעלות ולראות א"י בחרבנה ויראני י"י את

316 לא ידעתי לאיזה מקום התכוון. 317 יהודים היושבים בארץ מדור דור. 318 ספור זה בצורה מפורטת יותר תמצא באגרת ר' רפאל מטבוט מירושלים, נדפסה ב„קבץ על יד" שנה ד', עמ' 32. 319 כעבה. 320 אוקטובר 1519. 321 La Mecca, מכה. 322 השומרונים. 323 כאן צייר הנוסע את צורת הא"ב השומרוני.

כל הארץ, כן יה"מ*[323] לזפותי לראותה בבנינה והיכל על מכונו.

ברוב הדברים יש אומרים שלא יאמרו מ ש ה בדאי הוא.[324]

מי האיש החפץ ללכת אל ארץ החיים באניה בלב בים, לא יכנס אלא בגליאי וויציאני,[325] כי הם בטוחות מקורסירי[326] ומסערת ים. ובלכתו בם יזהר לקחת מקום לשבתו גם כי יהיה יחידי, כי כל הגליאוטי[327] יגרשוהו וינידוהו מדחי אל דחי לאמר: לך אל מקומך, ולא יוכל עמוד. וישמר מאד שלא ישכור מקום בייבה[328] מן הפטרון,[329] כי אם ירבו הסחורות ותמלא הייבה, גם כי יזעק וישוע ישאר באפס מקום, וגרש יגרשוהו שומרי השער, והפטרון יאטם אזנו משמוע זעקתו, וגם כי תהיה הסחורה מועטת, השומרים מרשיעים בזה. ועוד כי לא יוכל לשבת במקומו עד שיובאו כל הסחורות, ובכל הפורטי[330] משימים סחורות ומוציאים אותו ממחיצתו, עולה ויורד, ואין לו מנוחה. וכן מי שהוא אחד או ב' יקחו סקרייני[331] אחד, נמצאים מהם הרבה, לערך ד' או ה' דוקטים האחד. גם מקום הקיווירו[332] טוב למי שבני ביתו מועטים, והמקום ההוא בזול, ה' דוקטים היה שכרו, ויש נחת רוח מהמים והאש קרובים לשם. ומי שבני ביתו מרובים יקח האיסקנדולירך[333] מהפטרון, הוא מקום רחב סמוך לקיווירו. אין טוב בגליאה כמו מקום הקומטו,[334] כי אין שם שום טרדה ועסק, ועוד כי הקומטר נגיד ומצוה לכל הגליאוטי[335] והעומד בצלו נשמר מכולם, וערך שכרותו[336] ט"ו דוקטים לפחות. המראנגונו[337] והגלאפה[338] יש להם שני חדרים יפים בפרווה,[339] וערכם י' דוקטים לאחד.

*323 יהי רצון מלפניו. 324 כלומר, בכל מקום שאומר הנוסע "ויש אומרים" הרי שלא יאמרו שמשה, כלומר הנוסע ששמו משה, הוא בדאי, ולא רצה לקבל על עצמו אחריות הדברים. 325 אניות־נוסעים ויציאניות. 326 corsieri שודדיים. 327 galeotti המלחים. 328 gebba מקום המכורות. 329 patron בעל האניה. 330 porti נמלים. 331 scerigno מקום באניה, ולא עמדתי על מהותו. 332 אחד מעובדי האניה, ולא עמדתי על מהותו. 333 comito הממונה על המלחים. 334 galeotti המלחים. 335 marangono הנגר. 336 שכירותו. 337 pruva חרטום האניה. 338 לא ידעתי מה הוא. 339

גם מקום האיסקריוונו[340] ככה, וטוב ויפה הוא. וכן הארמא־רולו[341] טוב, והוא מן הפטרון. צריך אדם להיות זריז על המים למלא הברילי[342] בכל פורטו, גם כי מן הדין משכירי המקומות חייבים לתת מים, אין לסמוך עליהם. אם יתן אדם ב׳ או ג׳ מרציל[343] לקוקו[344] יניחנו לבשל כל הדרך ויפנה מקום לקדרתו. וכן אם יתן ב׳ או ג׳ מרקיטי[345] אל הקפיטא דלאקווה[346] ימלא הברילי מים. ורגילים היהודים לקבץ ביניהם א׳ דוקטו לקומטו[347] שישגיח עליהם לטוב ויציל אותם מיד הרעים, כי יש לאל ידו להרע ולהטיב, וצריך לנדור בתחלת הדרך ולקיים בסופו, ודי למבין.

יב

מסע אליהו מפיסארו

שכ״ג (1563)

על נוסע זה אין אנו יודעים יותר ממה שנאמר בתיאור־המסע עצמו. הוא היה יהודי עשיר מפיסארו (Pesaro) ועלה עם כל בני ביתו לא״י למלא נדרו אשר נדר. ביום ט״ו באב שכ״ג (4 באוגוסט 1563) הפליג באניה ויניציאנית מויניציאה. הדרך היתה: ויניציאה — פולה—קנדיה (כרתים)—קורפו—זנטי—קפריסין. ביום 11 בספטמבר 1563, היינו חמשה שבועות של נסיעה בים, הגיע לפמגוסטה, עיר־הנמל במזרח קפריסין.

באניה היו עוד יהודים אחדים: שני יהודים איטלקים, חכם אשכנזי, שלשה יהודים מארצות המזרח וזקן ספרדי מפיסארו, והם המשיכו דרכם באניה עד טריפולי. ואילו אליהו ויהודי איטלקי אחר נשארו לפי שעה בפמגוסטה, כי שמעו שבארץ־ישראל ובסוריה פרץ דֶּבֶר וחששו להמשיך דרכם. הנוסע מסביר שחשב שמוטב לו לחכות בקפריסין מאשר בטריפולי, כי מקפריסין קל יותר להגיע לא״י,

340 iscrivano לבלר האניה. 341 armarolo מקום הנשק. 342 barili חביות. 343 marcelli מטבע ויניציאנית. 344 cuoco טבח. 345 marchetti מטבע ויניציאנית. 346 capitan dell acqua המסונה על המים. 347 comito המסונה על המלחים.

ואפילו אם לא תזדמן אניה העוברת דרכה מאיטליה, יוכל לשכור אניה קטנה במיוחד לו ולבני ביתו ולהפליג לעכו או ליפו. אמנם הוא מוסיף שאי־אפשר לעשות כך אלא בימות הסערה של התורף, ואילו בימות הקיץ יש חשש מהתנפלות שודדי מלטה. הם אבירי יוחנן הקדוש שישבו ברודוס, ולאחר שנכבשה רודוס ע"י התורכים התיישבו במלטה וחיו על שוד־ים, כי התנפלו באניות על יהודים ומוסלימים, ורבים מעולי א"י נפלו בידיהם וקהילות יהודי איטליה נאלצו לפדותם בממון רב.

בדברים הניתנים כאן, שנכתבו ביום ראש־חדש חשון שכ"ד (18 באוקטובר 1563), היינו כחמשה שבועות אחרי הגיעו לקפריסין, הוא מתאר לאחיו בפרטי־פרטים את האניה הוויניציאנית שבה נסע, מעורר אותו לעלות לארץ־ישראל ומיעץ עצות טובות, כיצד לנהוג בוויניציאה בשעת שכירת המקום באניה ובשעת ההכנה להפלגתה וכיצד לנהוג באניה גופה. אחר־כך הוא מתאר את המקומות שעבר בהם, את הישוב היהודי בקורפו ויחס היוונים אל היהודים, ומספר על בואו לקפריסין ועל סיבת התעכבו שם. לבסוף הוא מתאר בפרוטרוט את קפריסין, דתה, הדת האורתודוכסית־יוונית, אקלימה ומנהגיה, המזונות ומחיריהם, היהודים היושבים בה, ועסק הלואת־הכספים שמלוים היהודים לגויים, ושגם הנוסע השקיע חלק מכספו בו.

בקפריסין מצא הנוסע 25 משפחות יהודים מזרחיים, סיציליאניים וספרדיים, וגם את הרב הגדול ר' אליעזר אשכנזי, שהיה רב במצרים במשך שנים רבות, ונאנס לצאת הימנה. ליהודים העשירים שבאיטליה הוא מייעץ להשקיע כספם בקפריסין ולהשתקע בארץ־ישראל, בצפת או בירושלים. בסיום דבריו הוא מעורר שוב את אחיו לעלות לארץ־ישראל: „מתי יבוא וארא פני מעלתכם בארץ הקדושה?"

הכותב הוא איש בקי בהויות העולם ובעל עין חודרת והתעניינות רחבה, ובדבריו יש שפע של ידיעות על דרכי העליה לא"י מאיטליה בימים ההם.

למען אחי ורעי אדברה נא שלום, שלום לרחוק ולקרוב, כה יעשה אלהים וכה יוסיף עוד כל ימי עולם להרבות כבוד ביתכם בתוספת ברכה וחיים טובים, כדשא תפרחו כארז בלבנון תשגו,

ויהי ביתכם כבית פרץ[1] תרעו מרעה שאנן, טוב הארץ תאכלו ודם ענבים תשתו, שמחים וטובי לב להודות לשם ה' עם חלב כרים ואלים.

ברוך ה' אלהי ישראל יתברך שמו, כי לא נתן למוט רגלי ורגל הילדים אשר לפני. כלנו פה היום שלֵוים ושקטים, חזקים כראי מוצק אין כשֵל בנו ת"ל.[2] הצאצאים והצפיעות וכל כלי קטן, נפשי ובשרי ירננו אל אֵל כי נחַני בדרך ארץ, הדריכני במעגלי יושר. טבול יום אנכי שנכנסתי לעזרת הנשים, לימים עוד מעט אהיה מחוסר כפורים[3] יזכני אלהי קדם לכנס בעזרת ישראל, ולכשיבנה בית המקדש אביא חטאת שמנה. אנוס הייתי לנהג עצמי בזריזות וטהרה נקיות ופרישות מלכנס בארצות ישמעאל אשר שפך ה' עליהם באפו חמת המציק בנגף וחרון.[4] מרחוק עמדתי כי יראתי פן יבא והכני אֵם על בנים. יבואו ימי הפקודה והשלום כי שלום ה' אתנו ויאמר למלאך: הרף ידיך. כן יזַכה ה' בעגלא[5] ברוב חסדו וטובו ואת פליטת עמו ישראל ירחם ויחונם, אחרי כן אצא כטהור להסתופף בחצרות אֵל[6] אשר בהם בחרתי מדור בהיכל רשע, אשקוטה ואביטה, אגורה במכון שבתו עולמים. יראו עינינו וישמח לבנו בשוב ה' את שבות עמו יצפננו בסופה בצור ירוממנו.

לשלם נדרי יום יום אמשכה בחרט אנוש לבשר לכבודכם קצת קורותי מיום נסעתי מביתי עד הנה. ידעתי כי יגל לבבכם לשמוע, תעירו אזן כלמודים. הגם כי עתה לא אוכל דבר קטנה או גדולה בשבחה של ארץ ישראל שעדיין לא נסתכלתי בבבואה שלה ולא הלכתי בתוכה ד' אמות. עד כאן לא סלקית לשעיר על דא לא גמרתי מלי דשעיר.[7] הנותן ליעף כח יתן תמים דרכי, ועל במתי חפה של עיר הקדש יעמידני לתהלה לשם ולתפארת, שם אתן את דודי לכם,[8] משם יצוה ה' את

1 השוה רות ד', י"ב. 2 תהלה ל"א. 3 כלומר, הוא כטמא שטבל אבל עדיין אינו רשאי להכנס לפנים המקדש עד שתעריב השמש, כך גם הוא עומד בקפריסין שהיא מעין פרוזדור לא"י. 4 כלומר, שפרצה בהן המגפה. 5 בקרוב. 6 כלומר, בארץ־ישראל. 7 הכוונה: עד כה לא עליתי לא"י ולפיכך איני יכול לספר על א"י. (השוה מסכת ברכות דף ס"ב עמוד ב'). 8 כלומר, או אספר לכם הכל.

ברכתו אתכם עד שיבלו שפתיכם מלומר די, ויקים מבניכם לנביאים ומבחוריכם לנזירים, קרן תפארתכם ישא וירים וקם נזר לדור דורים.

ואתה אלופי ומיודעי, החפץ לדעת כל הפרטים המצטרכים לאיש אשר ידבנו לבו לבא באלה הגליות עם הגליאצי ויניזיאני,[9] צריך שתדע: כי הגליאצי השלוחות מאת מעלת השרה מויניזיאה, הן בברוטי[10] הן בטריפולי[11] הן באליסנדריאה,[12] כלם שוים, זה כמין זה, והם נחלקות על סדר אחד בלי שום הפרש באחד מהם, תמצאנה ארוכה שבעים אמות, רחבה י״ח אמות, למדה בינונית של איטאליה. כל אחת מהן נושאת חתיכות ארטיליריה[13] עבה מלבד המוסקטי[14] ופאלקוניטי[15] וארקבוזי[16] כפוסטה[17] וטרונצי[18] וקדרות מלאים אש ארטיפיציאטו,[19] שאין להם קצבה.

בכל גליאה תמצא ג׳ אלנות,[20] גדול, בינוני וקטן. האלן הגדול הוא באמצע שעליו תולין הוילא[21] גדולה נקרא לאַרטימוֹנִי,[22] היא מח׳ יריעות, יש בתוכה אלפים וחמש מאות אמות טלא,[23] ולפעמים בסבת בלבול העתים וחלוף הזמנים מסירים אותה לשום תחתיה אחרת נקראת לוטרצרולו,[24] בתוכה יש אלף ת״ש אמות טלא. וכשהים הולך וסוער ביותר משימים תחתיה אחרת, יותר קטנה, נקרא פפאפיקו[25] שיש בתוכה אלף ומאתים אמות טלא, נקרא לגאביא,[26] ואינם משתמשים ממנה כי אם בהיותם בסכנה גדולה עד אשר כמעט אבדה תקותם וכבר נתיאשו מן הגאולה, רחמנא לצלן מלהמצא שם בימים ההם ובעת ההיא, ולשזבינן מן כל מרעין.[27] באילן הבינוני העומד סמוך להפופא[28] משימים וילא אחרת, נקראת למיזאנא[29]

9 galeazze veneziane האניות הויניציאניות. 10 Baruti ברות׳. 11 Tripoli (של סוריה). 12 Alessandria אלכסנדריה של מצרים. 13 artiglieria תותחים. 14 moschetti רובים כבדים. 15 falconetti (מיני תותחים). 16 archibusi רובים קלים. 17 אולי צ״ל: דפוסטה (da posta) מן המארב. 18 tronchi מלאכותית. 19 artificiato 20 תרנים, והוא תרגום המלה האיטלקית alberi שפירושה עצים וגם תרנים. 21 vela מפרש. 22 l'artimone בד. 23 tela 24 terzeruolo. 25 pappafico. 26 la gabbia. 27 וישמרנו מכל הצרות. 28 la poppa הצד האחורי של האניה. 29 la mezzana.

שיש בתוכה אלף ש׳ אמות טלא. ובאילן השלישי העומד על הפרוא וילא אחרת קטנה, נקראת טרינכיטא,[29] שיש בתוכה ש׳ אמות טלא.

מעולם לא נמצא שהשררה בוחרת לשלוח אחת מן הגליאות לבדה בשום מקום, כי אם שנים או שלשה ביחד. ולשר הממונה עליהם יש צווי ואזהרה שלא להוריד הוילי,[30] שהוא סמן הכנעה ועבדות, גם אם יבאו עליהם גליאות לרוב ופירטי[31] לשלול שלל ולבוז בז יהיו מאיזה מדינה שיהיו ומאיזה שר או שליט, הן תוגרמי[32] הן נוצרי, אם לא תהיה ארמטא[33] עוברת סך מאה וילי הבאה לנגדם. והאיש אשר ימרה סדר הנ״ל יתחיב ראשו למלכות. אף המנהג הוא, כי כל עוד אשר יבקשו גליאות התוגר לקרא להם לשלום, שולחין להם דורון, לפעמים שוה ת״ק סקודי[34] לפעמים אלף, ולפעמים אלפים, הכל לפי סכום הגליאות אשר ימצאו, ואחרי כן כולם פונים לדרכם, זה למערבו וזה לדרומו, והמעות האלו נפרעין מאת הסוחרים שיש להם רכוש בגליאה, ומחשבין לפי חשבון הממון אשר ימצא כתוב בספר.

על הגליאה הקאפיטנה[35] הולך תמיד שם אחד מגדולי ווניזיאה, נקרא אלקאפיטאנו[36] ועל האחרת או האחרות, נקרא לקונסרוא.[37] על הקאפיטנה תמצא א׳ מטרונית גדול מזהב[38] על הפופא[39] שקוראין אותו פולינא[40] כי בו יתנכר היותה הקודמת, והנגיד שעליה מצוה גם לאחרות. על פיו יחנו ועל פיו יסעו, ויש לו רשות לדון דיני ממונות ודיני נפשות, ויש אצלו שוטרים הרודים בעם לשומם בכבלים, ונותנין חבל להמית על עושי רשעה ג״כ, וכל האנשים ההולכים בתוך הגליאות סרים למשמעתו מקטנם ועד גדולם, ואחרי דבריו לא ישנו הקונסרוי.[41] הם מוכרחות על כן תמיד ללכת אחרי

29 trinchetta 30 vele מפרשים. 31 pirati שודדי־ים. 32 תורכי. 33 armata צי אניות־מלחמה. 34 חמש מאות scudi (שם מטבע). 35 galea capitana האניה שבה נמצא מפקד שיירת האניות. 36 il capitano. 37 la conserva אניה הנלוית לשיירה. 38 מטל־זהב של אשה. 39 poppa הצד האחורי של האניה. 40 polena. 41 conserve האניות הנלוות לשיירה.

הקאפיטניאה[42] כרדוף לשכב אצלה להיות עמה, הן בזמן הליכה הן בזמן עמידה, לאחריה ולא לפניה ולא רחוק ממנה רחוק מיל.

מנהג השררה הוא למכור שכירות הגליאה לאנשים שובים עירונים ונובילים[43] מוויניזיאה, לזה אחת ולזה אחת, ובותנים סך קצוב, והם משתכרים בהם, וכל אחד מהם הוא גביר ממנה, עליו להשכירה הן בהליכה הן בחזרה, ומדמי כיסם פורעין שכירות האומנין והגליאצים[44] ההולכים בתוכה. ומחזיקים פנקס אמתי וסופר נאמן לכתוב הסחורה והאנשים והמעות הבאים אל גופה. השררה בוחרת ג"כ לשלוח בתוך הקאפיטניאה שנים עשר אנשים חכמים ונבונים במלאכת המדינה, יודעי בינה לעתים ובקיאים במלאכת הספנות, וכאשר יזדמן גלגול או השתנות עקרי בזמן, מתקבצים יחד במקום אחד ועושים עצה ביניהם לבחור מה לעשות, והיא נקראת עצת י"ב, וההסכמה אשר תצא מביניהם כן יעשו תיכף בלי איחור. שלש משמרות עומדות תמיד בכל גליאה, אחת בראש האילן, ואחת על הפופא, ואחת על הפרוא,[45] ומשמשין שלש שעות, אחרי כן מתחלפין וסובבין תמיד, כלילה כיום, וצופים בים למרחוק חמישים מיל מכל צד.

בכל גליאה המצא תמצא שני רופאים, אחד פיסיקו,[46] ואחד צירוסיקו,[47] בַּשָּׁם, סַפָּר, סופר,[48] כומר, חיט, נגר, נפח, רצען, קצב, רועה לפרנס הבהמות, גם תמצא לקנות מכל מין מרצירי אי[49] שתרצה, ותוכל לקנות יין, שמן, ביצים, דג מלוח, בשר מלוח, פירות, ירקות, פת הבאה בכיסנין, ומיני תרגימיה, ויש גם הסקאלקו[50] והאופה. לצורך הגליאה יש ג"כ אדם אחד בקי ברוחות, נקרא אל פילוטה,[51] מקום מושבו תמיד על הפופא,[52] והוא בקי בשבילים הנמצאים בים ובכל מקום שיש

42 capitania האניה שבה נמצא מפקד השיירה. 43 nobili אציליים. 44 galeazzi אנשי האניה. 45 prua החלק הקדמי של האניה. 46 fisico רופא כללי. 47 cerusico כירורג, מנתח. 48 לבלר. 49 mercerie סחורות. 50 scalco (כמוארך). 51 pilota מכוון האניה. 52 poppa הצד האחורי של האניה.

שם חוף. ומסדר הנהגת הגליאה אל האדמיראליו,[53] והאדמיראליו מצוה לקומודו,[54] והקומודו מצוה לפארונו,[55] ופארונו מצוה לעם. נמצא ג"כ אנשים שהם כתות כתות, כל כת עושה המלאכה המזומנת לו, אך בהצטרך להסיר הוילי,[56] או להחליפן מצד אל צד, או לעסוק איזה מלאכה כבדה, כלם מצטרפים יחד לעשות מלאכתם. ולכל כת תמצא שהם ששה או שמונה חברים ושמותיהם נפרדים נקראים: אלקאלפאטי,[57] מרנקוני,[58] פרווירי,[59] קורדינאי,[60] מינחינדרי, טירציקי,[61] כונקארי,[62] בליסטרירי,[63] פלומבירי,[64] סקאנדולירי,[65] פורטולאטי,[66] נאביצילאי,[67] אלו כלן נקראים גליאטי [68] ולכל איש מהם יש מקום מיוחד בגליאה, איש איש לפי מדרגתו וערכו, ויכול להשתמש ממנו לצרכו או לצורך סחורתו או להשכירו לאחרים.

חפשתי בכל גליאה תחת ומעלה, וחומותיה מלאים כל טוב כגן ה', אין ריקות נמצא בתוכם, אפילו מקום שימת רגל לא תמצא שלא תכנס במוכן לחבירך. מצאתי בתוכה יותר מארבעת אלפים ברילי,[69] כולם מלאים כל טוב, יין, חומץ, שמן, דבש, מים, סחורה מתחלפת. ביֶבָּא,[70] שהוא מקום הסחורה, יש כמו ת"ק קולי,[71] מלבד הסחורה בתוכה עצמה, בקאסוני,[72] בסקריני,[73] ובחדרים תמצא גם בה כמו ארבע מאות תיבות, שכל אלמהאנטין [74] יש לו תיבה אחת ואל קצתם שנים.

הגביר [75] מביא לצורך ביתו כמו ארבעים או ל"ה צאן, ושורים שנים או שלשה, חמשה או ששה עגלים, ועופות מכל מין ולאין מספר. על כל גליאה עצים להסקה לרוב, מכל מאכל אשר יאכל הרבה אין קץ על הגליאה. מן הצד לגליאה יש אחת

admiraglio 53 אדמירל. comodo 54. parono 55. vele 56 מפרשים. calafati 57 הזפתים. marangoni 58 הנגרים. proveri 59 העובדים על הצד הקדמי של האניה. cordinai 60 העוסקים בחבלים. concari 62. balest- 63 61 לא עמדתי על פירושן של שתי מלים אלו. palombai 64. scandoleri 65 העוסקים בבליסטראות התותחים. navicellai 67 העובדים במשוטים. portolatti 66 העובדים בסירות. galeotti 68 מלחים. barili 69 חביות. gebba 70. 71 חמש מאות colli חבילות. cassoni 72 תיבות גדולות. scrigni 73 תיבות קטנות. 74 המלה משובשת, והכוונה: נוטע. 75 בעל האניה.

גונדולה,[76] אחת בטילו[77] ואחת ספינה אחרת קטנה, כלם ללכת אנה ואנה אם יצטרך. סכום האנשים ההולכים בתוכה, הן גבירים, הן משרתים, והאופציאלי[78] וסוחרים ועוברים ושבים וגליאטי,[79] יעלו לסך ארבע מאות איש בכל גליאה. סך משקל מכל האנקרים[80] וצירולים[81] וחבלים, בין גדולים וקטנים, ההווים שם לצורך הגליאה, חדל לספור כי אין מספר.

על כל גליאה תמצא שמונים רימי[82] גדולים, מ' מהם מכל צד, ואינם משתמשים בהם, כי הגליאה היא כבדה עצומה למאד ואי אפשר להסיעה בכח אדם, כי אלף איש, אם אין הרוח מסייען, לא יוליכוה ד' אמות. אינם עושים אש כי אם במקום אחד מיוחד לבשל שם כל העומדים בגליאה בלי הוצאה. יש שומר אחד הממונה על הייבה,[83] לשמיר הרכוש שבה, ולו ח' משרתים, ומקבלים פרס אחד מרצילו[84] מכל בעל סחורה בכניסתו, ואחד ג"כ בהוצאתו מהגליאה.

ערל[85] ההולך בגליאה, הן סוחר הן עובר ושב, כל עוד שלא ירצה לצמצם, יכול לסמוך על שלחן הגביר מהגליאה,[86] ופורע סך קצוב לכל חדש ולחשבון חדש בזה האופן. קודם לכולם נוהגין לאכול, הן בבקר והן בערב, האנשים האוכלים על שלחן הקאסטילו[87] ופורעין ד' דוקאטי וויניזיאני[88] לכל חדש, שהם עשרה מרצילי[89] כסף ושליש לכל דוקאטו. ואחרי שאכלו הם, אוכלין אותם הסמוכין על שלחן הקאפיטאנו,[90] ופורעין חמשה דוקאטי לכל חדש. ואח"כ אוכלין הכת השלישית שסומכין על שלחן הסקאלקו,[91] ופורעין ג' דוקאטי לכל חדש. וההוצאות נעשות מדמי הגביר, והוא לוקח השכירות. ואוכלין בכל פעם מכל העולה על השלחן כסעודת שלמה בשעתו. אוכלים ושותים ושמחים וחוגגים, ולפניהם תמיד יריעו אף יצריחו המנגנים בחלילים ובחצוצרות, תוף ונבל וכינור, וכל

76 gondola (מין סירה). 77 battello (מין סירה). 78 officiali פקידים. 79 galeotti מלחים. 80 ancore ענגים. 81 לא ידעתי מה הם. 82 remi משוטים. 83 gebba מקום הסחורה באניה. 84 marcello (שם מטבע). 85 נוצרי. 86 בעל האניה. 87 castello. 88 ducati veneziani דוקטים של ויניציאה. 89 marcelli (שם מטבע). 90 capitano. 91 scalco (כמואר).

מיני עוגב. אך צריכים הם לתור להם מקום לינה, ומוצאים אותו בעד ערך ד' או ה' דוקאטי בעד כל הזמן עד שיגיעו לטריפולי. ודע והבין כי הגליאה ההולכת בסוריה יש להם שני קורזי,[92] שקוראין לאחת הגליאה מברוטי,[93] וזה כי היא עוברת טריפולי שהוא רחוק מברוטי מ' מילין.[94]

מקומות אשר תמצא לשכור בגליאה הם מתחלפות. קודם תמצא אפרווא,[95] שני חדרים קטנים זה כנגד זה בתחתית הגליאה שלא יוכל אדם בינוני לעמוד בתוכם על רגליו בלי כפיפת קומה. רחב כל אחד מהם הוא ב' אמות ורביע, ארכה ב' אמות וחצי, ותחתיהן יש חלל ההולך עד קרקעית הגליאה שהוא גבוה באמצע כמו אמה וחצי. ומן הצדדים הולך חלל, ובו תוכל לשום בתוכו גרבי יין, ברילי[96] ממים וחומץ, ואיזה רכוש תרצה, עד מלאות המקום. ורוצים הבעלים מהם בעד שכירות שלשים דוקאטים בעד שניהם, בתנאי שיתחיבו הגבירים מהם לתת מים לשתות ולבשל די ספוק כל הנפשות הבאות אל תוכן, ומהכל צריך לעשות כתב כתוב נצרי[97] בויניזיאה עם עדים. והמקום הזה לקחתי אותו בעדי ופרעתי ממנו ל"ב דוקאטי. האמת כי במקום ההוא יש חום גדול, והוא מקום משועבד לאנשים הבאים להביא למטה הוילי[98] ולהוציאם ג"כ כשירצו להחליפם, היינו שיעברו למטה בתוך בין שני חדריך. מ"מ[99] מצאתי בהם מנוחה, כי מי שיש לו נשים וקטנים צריך הוא להם, אך זכר יזכור כי תמיד חבירים ביחד נשים ועבדים וקטנים, שאם חסר אחד מהם עבודתו זרה. לא תחליף המקום הזה ולא תמירנו, כי לא נמצא בכל הגליאה מקום כמוהם נשמר מפני החשד ומפני המזיקין. והנה כי יתחיב הגביר מהמקום[100] שלך לתת אליך המים, אל תשען עליו בכל מכל, כי אם גם אתה תכין לך במקומך כמה ברילי[101] מים, ואיש לא ידעם אם אפשר, לתועלתך על כל דבר פשע בהצטרך.

92 corse כיוונים. 93 Baruti בירות. 94 כלומר, הכיוון האחד הוא לבירות, והשני לטריפולי. 95 a prua ליד הצד הקדמי של האניה. 96 barili חביות. 97 כלומר, איטלקית. 98 vele מפרשים. 99 מכל מקום. 100 בעל המקום. 101 baril חביות.

בפרווא[102] נמצא ב' קבֵיני[103] מצד ימין וב' מצד שמאל, כל אחד מהם אמתַים וחצי ארכו, ואמה וחצי רחבו, ואמה וחצי קומתו, ועל כל אחד מהם נמצא עליה קטנה כפי ארך ורחב הקבֵיני, גובה כמו אמה ויותר מעט. וכל אחד מהקבֵיני והעליה הם משכירין אותו [בעד] תשעה או עשרה דוקאטי, ולפעמים י"ב, ומספיק לב' אנשים, והוא מקום טוב מאד, והגבירים מאלו המקומות נקראים פרווירי.[104] יש ג"כ באמצע, לאורך הגליאה, כמו י"ב קבֵיני, ארך כל אחד מהם שני אמות, ורחבה אמה וחצי, וכמו כן קומתם, והרוצה אותם יפרע ד' או ה' דוקאטי. תחת האלון[105] הגדול תמצא חדר שהוא מגביר הגליאה,[106] שלפעמים הוא רוצה להשכירה, לפי שיש לו מקום אחד בפופא[107] רחב ויפה, שהם כמו ב' חדרים, זה על גב זה, ובפרט תמצאהו בקונסירוא[108] לפי שהגביר דר במקום שעומד הקאפי־טנו[109] בקאפיטניה.[110] גובה החדר ההוא מלא קומה בצמצום, רחבו ד' אמות וחצי, והוא בית אפל, וחפץ ממנו[111] חמשים דוקאטי, ולא תשיג להעמיד בתוכו אש כי אם נר אחד תוך הלנטרנה[112] ובקושי. הסקריונו,[113] האדמירליו,[114] הכומר, הפא־רונו,[115] והאופה, לכלם יש חדרים וקבֵיני.[116] סובבים בכמות האמורים, ולפעמים רוצים להשכיר מהם ורוצים ערך י"ד דוקאטי, מהם עשרה, מהם שמנה, הכל לפי גדלה וקטנה. יפה אמרו דורשי רשומות: חק לא תשים, כי זה כמה שנים אשר היהודים מעצמם נהגו לתת מנה לגביר מהגליאה[117] ולתת אליו בעד כל נפש א' דוקאטו, מה שהערלים על ככה אינן נותנין מאומה, וזה הוא זולת שכירת המקום, כי מה שתפרע לאופֵי־ציאלי[118] מהגליאה בעד מקום דירתך לא יחזור ממנו תועלת לגביר, לכן הסכינו להשביע עינו, לתת לו בעד כל איש אשר

102 prua הצד הקדמי של האניה. 103 cabine תאים. 104 proveri העובדים על ה־prua, הצד הקדמי של האניה. 105 התורן. 106 שייך לבעל האניה. 107 poppa הצד האחורי של האניה. 108 conserva האניה הנלוית אל השיירה. 109 capitano capitania 110 ההולכת בראש השיירה, ובה מפקד השיירה. 111 כלומר, במחיר שכירותו. 112 lanterna פנס. 113 scrivano לבלר. 114 ammiraglio 115 parono בעל האניה. 116 cabine תאים. 117 officiali פקידים.

נתמלא זקנו, וכמו כן בעד האשה, דוקאטו, והנערים והנערות שלא הגיעו לחנוך, לכל שנַים מהם א' דוקאטו. אחרי כן הגדילו שכרם, ותחת הדוקאטו היו פורעין הצקיני,[119] אך כל זה לא שוה להם, כי מעשרים שנה והנה שמו לחוק לקבל שלשה דוקאטי לכל נפש כאמור. בשנה הזאת נועצו נועדו יחדיו כל הגבירים מהגליאה, הן מברוטי[120] הן מאליסנדריה, והסכימו להחליף משכורתם ולבלתי קחת שום יהודי בגליאה אם לא יפרע ששה צקיני לכל נפש, כקטון כגדול, וכן הוכרחנו לעשות. האמת כי הגביר מהגליאה שהייתי אני הולך בתוכה, בהשתדלות נמרץ ובאלף כחות, בראותו כי אני הייתי המשתדל בעד כל הבאים וגם שלאחרים לא היה להם נערים קטנים כמוני, נתרצה להניח לי פרעון נפש אחת וגם לקבל ממני לחשבון ששה דוקאטי ורביע לכל נפש. והדבר הזה בלי ספק ישימו לאדמת וויניזיאה ליהודים לחוק, כי תמיד ערערו להוסיף אבל לא למעט, ומי שיהיה לו נפשות ויהיה לו מח בקדקדו, ישגיח לעשות קודם מסחר עם הגביר מהגליאה בעד מכס נפשות, טרם יקח המקום בעד הדירה, כי אולי יועיל, ובלי ספק לא יזיק, כי תמיד נמצא מקום אפילו ביום הנסיעה, היינו בהליכתה מוויניזיה לברוטי, שאיננה כ"כ טעונה סחורה, אבל בחזרה צריך להיות מן הקודמין.

ואתה, אחי, אם תבחר ללכת בדרכי ה' ולבא הנה דרך וויניזיה, הט אזניך ושמע כל אשר אני דובר אליך, כי באתי להשכילך למען תדע בדרך זו תלך, עליך תטוף מלתי להורות לך איזה דרך ישכון אור, צאתך ובואך, תעמיד במרחב רגליך פן תערוץ ותכשל. ולא תסמוך על שום אדם בוויניזיה, ואפילו אחיך הוא, אל תשים בטחונך בשום אדם ולא תאמין בְּרֵע שהוא ידריכך להוציא ממסגר נפשך, כי על הרוב כמוך כמוהם תגששו חשך, לא תדעון במה תכשלון. והגם שיהיו בקיאים לאֱמֶת ידיך, לא יהיה להם שום פנאי להיות תמיד אצלך בעוזריך ובתומכי נפשך, כי עסקי וויניזיה נתוספו גם רבו, כל אחד מברך לעצמו, ובפרט בימים הקרובים לנסיעת הגליאה, כל הקריה הומיה היא

119 zecchini (שם מטבע). 120 Baruti בירות.

וסוררת בהחלט, ולפעמים יזדמן לפניך מקרה בלתי טהור עם חסרון נמרץ לשעה קלה ובהעלם אחת, כל אלה נסיתי ועיפ הראיה אני מעיד. אתה תקום תרחם על פליטת ממונך, וחזקת והיית לאיש, ולמען לא תפול ברשת זו טמנו. קודם כל דבר תלך בריאלטו[121] במקום אחד מצדו נקרא ליסטרידיבארי,[122] שם תמצא בכל בקר ובכל ערב כל הגבירים מהגליאות ירושבים, וספרים נפתחים עם סופרים ממונים על ככה, ולהם תאמר: דעו כי יש לי כך וכך כלי מטלטלי הבית, שלא אתחיב לפרוע מכס בעדם, ויש לי ג"כ כ"כ קולי[123] סחורה פלונית או מרכוש שאתחייב לפרוע מכס מהם, עשו לי ב' פוליצי,[124] אחד שתאמר כדברים האלה: פלוני משים בגליאה כך וכך מרכוש ביתו ומשים אותם בסטאצו[125] (סטאצו ר"ל מקום השכור לו בגליאה) כי אם לא יכתבו בפוליצי זה הדבור, בהביאך הכלים תוך הגליאה, שומר השער לא יניחך להביאה אל תוך מקומך ותפריע כולו מהם, וכפי אשר יכתבו בפוליצי שלך כן יכתבו בפנקס שלהם. אחרי כן אם יהיה לך סחורה או רכוש הפורע מכס כאמור, תאמר להם: עשו לי פוליצי שנית שתאמר: פלוני משים בגליאה פלונית כך וכך כלי בית. וקמת ועלית עם הפוליצי האלו אל הגבילה,[126] כי זולת זה לא יעשו לך בוליטא.[127] כל עוד תרצה לשום אותם בגליאה הרכוש שאינו פורע, יחליפו הבוליטא עם הוצאות מועטות, והרכוש הפורע יעשו לך שומא,[128] וכפי הערך כן תפרע, תוכל לשער כי הסך שיעריכו הם כפי אשר תפרסם, תפרע יותר מעשרה לכסר.[129] אחרי תשאל למוכס שיתן לך ריוידיטורו,[130] שיבא עמך לראות הכל, אם פנים דבריך כפי אשר דברת בפוליצי.[131] והריוידיטורו יראה בדיוק, ואם תתן לו מנה יפה לא ידקדק, ובפניו המבלשים יקשרו הכל וישימו על הקשירה שני חתימות אבר[132] להוכיח כי הוא ראה אותם, ויועיל מפני הצופים. אחרי כן תשים רכושך בספינה

121 Rialto מקום בויניציאה. 122 המלה משובשת, וקשה לדעת למה התכוון. 123 colli חבילות. 124 polizze, תעודות. 125 stazzo. 126 gabella בית־המכס. 127 bolletta שטר־אישור. 128 הערכת. 129 למאה. 130 reveditoro מבקר. 131 polizze. 132 עומרת.

קטנה להוליכה אל הגליאה, ובדרך הליכתך יפגשו בך כתות כתות של מלאכי חבלה, והיה כי יראו הבוליטי[133] והכלים חתומים בחותמו של מלכות, מפחידים אותך להחזיר הכל אל המכס, אם כי אין להם רשות לפתוח אותם אחרי כי הם חתומים, אך יכולים המה לאמור מי יודע אם הריוידיטורו לא עשק המכס, על כן אז רוצים להשיב הכל בגבילה.[134] אל תקפוץ ידך מתת להם כסף נדבת ידך ושלא להביאם לכלל כעס, כי אתה תבא לכלל טעות ואבוד זמן, והוצאות החזרה יעלה לסך גדול, ואני הוצאתי בהם יותר מן ג׳ סקודי[135] זהב, כ״כ כתות מצאתי מהם. למי מהם נתתי מרצילו[136] ולמי רצולני,[137] ולא נסתלקו ממני עד שעשו כסי כמצולה נקייה.

בהגיעך אל הגליאה תמסור הבוליטא ליד שומר הפתח הרכוש שהוא כתוב בפוליצא[138] האומרת בסטאצו,[139] הוא בעצמו עם חבירו יכניסנו אל תוך חדריך. והרכוש הכתוב בפוליצי בייבה,[140] יביאה אל תוך גנזי מקום הסחורות, ואצלו יחזיק כל הפוליצי, ותחתיהם יעשה לך ריציווטה[141] מהרכוש הנשאר אצלו, אותה תחזיק אצלך למשמרת עד הגיעך לטריפולי, כי לא יחזירו אליך הרכוש זולתה, כי אם בהשתדלות גדול. אל תסמוך על האומרים אליך: היום יסעו הגליאות או לא ילכו עד למחר, באלו אמרו: מקדימין ולא מאחרין, לכך היה אתה מן הקודמין לשום רכושך בגליאה, ולא תהי מתאחר, לסבות שתים, כי בעת נסיעתה, גם קרוב לו יום או יומים, מרבה העם להביא ולא יהיה לך פנאי לפעמים להתקרב אליה חצי מיל, לרוב הספינות אשר סביבותה וכאשר תהיה בתוך הגליאה תמצא מלא הכל, תחת ומעלה, ואתה לבדך לפעמים לא תוכל ללכת ברגליך בתוכה ד׳ אמות. ועוד שנית, כי באולי אם תתאחר ללכת תמצא שכבר הסיעו עצמו מן החוף ועשו מיל, ולא יועיל אליך לקרא, כי לא ישיבו ולא יתעכבו מפני כל. ותצטרך לקחת ספינה

133 bolletti. 134 gabella בית־המכס. 135 scudi. 136 marcello (שם מטבע). 137 לא ידעתי פירושו ויוסט קרא כאן mocenigo (שם מטבע). 138 polizza. 139 stazzo מקום הנוסע באניה. 140 gebba מקום הסחורות. 141 ricevuta שטר־קבלה.

לכתחילה עם הוצאה כבידה מעשרה סקודי[142] זהב ויותר עד פולא.[143]

ראוי שתדע, שכל הקולי[144] שהם סחורה, או שתפרע מהם מכס בוויניזיה, ואפילו לא יהיה סחורה, הגם שיהיה לך במקומך מקום פנוי להחזיקם, לא ירצה גביר הגליאה להניחה אצלך אם לא תפרע בעדם שכירות הנהוג, כי כן הדין נותן, ואם תפרע מהם שכירות יתחייב להחזיקם אצלו אם תרצה ולשום אותה בייבה[145] עם יתר הכלים מהסחורה. ערך שכירות הקולי אינו קצוב, רק פורעין כפי הרכוש שיש בתוכו, ואני הוכרחתי לפרוע בוויניזיה מכס מארבעה קולי בגדי צמר ופשתים שנשאתי כלם לצרך הבית. האמת שהיה הכל חדש, ופרעתי מהם מכס עשרים ושנים סקודי זהב בזהב, כי העריכו אותם מאתים סקודי, ובעד שכירות הגליאה מהם פרעתי ששה סקודי זהב. כל סך המעות אשר תביא עמך בגליאה להעבירם מגליל אל גליל חקה אחת וחק שוה לכל, הן עברי הן נוצרי הן תוגרמי, שצריך לפרסם[146] לגביר מהגליאה, ומהם תפרע מכס אחד ורביע למאה. אם תחפץ להחזיקם אצלך יתרצה, ואם תרצה להפקידם אצלו, יתחייב לשמרם שמירה מעולה ולהחזירם אליך בטריפולי או באיזה מקום שתחפוץ בדרך הליכתם, אם תספור אותם אליך גם הוא יחזירם אליך במנין, ואם תשום אתו תוך גרוסי[147] חתום יחזירו אליך כמו שהוא, ויכתב אליך בפוליצי[148] שיעשוי עליך: כך וכך מעות לפי דבריו, ועכ"פ תקבל הפוליצי ותהיה אצלך למשמרת עד תקבל מידם הגרופו או המעות, ותפקח עיניך לראות הפוליצי שתבאר איך הוא פרעם משכירותו אם פרעת אותו קודם, ובפנקס הפקדונות שלו יכתב כמו שהוא כתוב בפוליצי אות באות בלי שום הפרש, ותעשה מרק[149] על הגרופי כאות נפשך להכירו כי כן יעשה אותו על הפוליצי ועל הפנקס ג"כ.

דע והבן, כי בדרך, טרם תצא מהגליאה, יתנו לך שבועה

142 scudi (שם מטבע). 143 Pola הנמל הראשון אחרי ויניציאה. 144 colli חבילות. 145 gebba מקום המחורה באניה. 146 להודיע עליהם. 147 gruppo חבילה. 148 polizza סימן. 149 marca

אם יש לך סך מעות אשר לא פרסמת אותם, אחרי כן בהגיעך בטריפולי טרם תצא יחפשו בדיוק בבגדך ובמה שעליך בחדר משכבך ועל מטתך, ואם ימצא אצלך סך מעות אשר לא פרסמת אותם יקחום, כי כן הדת כוננה שהם אבודים בעדך בלי שום תקנה, אכן בין תבין את אשר לפניך כי החכם עיניו בראשו, אל תעבור על המכס שמא תאבד את כלו. והנה כי תמצא רבים אומרים לך שאין חשש סכנה בדבר, לא תאבה ולא תשמע לקול מלחשים, כי על הרוב העירונים הקונים הגליאה כאמור, אע"פ שהם שרים נכבדים, לפעמים כותתין אלו את אלו וקונים שכירות הגליאה יותר ממה שהם מוצאים ממנה ומפסידין, ובהתעטף נפשם במר רוחם, אם ימצאו איש עובר תקנות, ובפרט יהודי, לא יחמולו ולא ירחמו. המעות אשר תתחייב לתת לגביר מהגליאה בעד מכס נפשות, הן בעד הרכוש הן בעד המעות, וכמו כן מה שתתחייב לתת לפרטנים בעד שכירות המקום, אם ידרשו מאתך לקבלם בוויניזיה, תוכל לתת להם, אך מידם תקבל ראיה בכתב. ושמה יקחו הסקודי[150] בעד א' ליט' י"ח ש' *[150] והציקיני[151] בעד ח' ליט' י"ד ש' מטבע וויניזיה, ואם תאחר לפרעם בפמגוסטה[152] או בטריפולי, לא יקחו הסקודי כי אם בעד ו' ליט' י"ז ש', והציקיני בעד ח' ליט', הכל כמנהגי המדינה, ועוד כי אם תפרעם בוויניזיה תעשה הטוב והישר בעיניהם, יען כי מהם קונים רכוש לסחורה ובסבתך יגיע להם תועלת, ונזק לא יקרב אליך.

תכין לך לצורך צדה לכל נפש חצי סקודו ביסקוטי,[153] כמו א' מרציללו[154] לחם, א' משאוי יין, ג' בוקלי[155] חומץ, בשר יבש, גבינה, ביצים, מלח, שמן, נרות שעוה, א' לנטרנה,[156] כלי מנחושת, מיני קטניות, שומים, בצלים.

תטיב לב האופה לנדור לו נדר כי יתן לך מקום בקצה האש ושלא יניח שום אדם להזיקך, ושמור נפשך מלכד

150 scudi (שם מטבע). *150 ליטרא (lire) אחת ושמונה עשרה שולדי (soldi). 151 zecchini (שם מטבע). 152 Famagusta בקפריסין. 153 biscotti ביסקביט. 154 marcello (שם מטבע). 155 boccali נביעים. 156 lanterna מנס.

מהאפשרות ותחזיק בידיך קצת מה שתרצה לתת לו עד עת נסיעתך מאתו בהגיעך למקום החפץ. כל האנשים הבאים בתוך הגליאה, על הרוב המה מרי נפש ואנשי דמים, עזי נפש ורמאין, לא תוכל לסמוך על דבריהם, ושמור להטפל עמם מטוב ועד רע, ואם אחד מהם ידבר אתך קשות, עשה אזניך כאפרכסת, אל תען כסיל כאולתו או תשיב להם בלשון רכה. ולאנשים היושבים ממולך סמוך למקומך, תפתח ידך להשיבם מאת אשר חנן לך ה׳ כי יעשו אליך שֵׁירות ויכבדוך לפעמים. מכל מקום אל תשים בטחונך כי אם באלהי מעוזנו, שמור רגליך באשר תלך, וכי תתן בכיס עיניך תתהלך במשרים. ואם תאהב תועלת אל תתודע לרשות, כי אם תפזר ממונך להשרים, לקאפיטנו או גביר מהגליאה, אפילו תהיה דבר נאה ומתקבל, יחשבו הכל לאפס, לגובה לבבם, ועל הרוב יאמרו לך: יהיה לך אשר לך.

לא היו עלי ימים טובים כיום ט״ו באב, יום רביעי לשבת, ד׳ אגוסטו[157] שכ״ג לפ״ק, אשר בו יצאנו מויניזיה הבירה ללכת אל ארץ צבי וחמדה באגודה חמשה גליאות יחד, ג׳ מהם בעד אליסנדריאה ושנים בעד ברוטי,[158] ובכל אחד מהם הלכו היהודים לרוב. ואני לקחתי מקום בקאפיטאניה[159] ביבה[160] אפרווה[161] מקום מתיחס לקלפאטו[162] והמרנגונו,[163] כמו שכתבתי לעיל. כל הגליאות הלכו יחד אלף ק׳ מילין עד מקום אחד העומד באיסולא מקנדיה,[164] ונקרא אלקאבו שפאטה.[165] משם נתפרדו לשני ראשים, הגליאות מאליסנדריאה הלכו לדרכם בקאנדיה עיר המלכות באמצע האי, ואנו יצאנו חוצה לה ונכנסנו בים מ״ז מילין. העת אשר נסענו מוויניזיה עד פולא[166] יש ק׳ מילין. אבל העת בעצמו הוא יותר מק״נ מילין, ומעבר הים אשר עשינו הוא הסובב ארצות אסטריה.[167] שם[168] נתעכבנו ז׳ ימים.

פולא היא גדולה ואנשים בה מעט, ארוכה וצרה, כעורה

157 agosto אוגוסט. 158 בירות. 159 capitania האניה ההולכת בראש השיירה. 160 gebba׳ מקום הסחורה באניה. 161 a prua ליד חרטום האניה. 162 calafato הזפת. 163 marangono הנגר. 164 isola di Candia אי כרתים. 165 Capo Spada. 166 Pola. 167 Istria בלומה. לא נסעו בדרך הישרה בים, אלא ליד חוף חצי־האי איסטריה. 168 בפולא.

למאד, ולא נמצא בה דבר טוב, והאויר הוא מקולקל ביותר. לפי הנשמע מֵימֶיהָ רעים והארץ משַכֶּלת. ירדתי אל תוכה פעמים רבות ולא מצאתי לקנות שום מחיה, אפילו לחם. חוץ לשער אחד מָצאתי חָצֵר קדמון שמם עם מעין בצדו, אומרין שהיה ארמון לאורלאנדו,[169] בנוי בעיגול כמו הריטונדה[170] מרומי, ואומרים שבנינו היה מעשי שדים או מעשי כשפים.

שם שני הקאפיטנים[171] מהגליאה נתנו סדר ביניהם, שכל אחד מהם יצוה שבוע אחד, והקאפיטנו שלנו התחיל שבוע ראשונה ללכת לפנים, ואחרונה יסעו לדגליהם האחרון, כמו הקונסרווי,[172] תמיד באחרון נוסעין, וביום חמישי כעלות השחר, י״ג אגוסטו, כ״ה אב, הלכנו לדרכנו, ועברנו כל ארצות סקאבוניה[173] קרוב למקומות רבים, כגון זארא,[174] רגושא,[175] צירונה,*[175] קאטארו[176] קאסטילנובו,[177] שהוא תחת ממשלת התוגר יר״ה.[178] ואחרי אשר תמו ארצות לסקאבוניה נכנסנו נגד ארצות לאלבניה,[179] נגד לבלוניה,[180] עד אשר הגענו לקורפו.[181]

בחצי הדרך עמד עלינו נחשול של ים לטבענו עם סערה גדולה, ועמדה בתוקפה ג׳ ימים וג׳ לילות, צפו מים על ראשנו עד אשר היינו יראים לנפשותינו. קראנו אל אלהינו בחזקה, ושמע קול תחנונינו בשועינו אליו, ועמד הים מזעפו ויחשו גליו, וברוח טוב הלכנו אל קורפו ביום ה׳, י״ט אגוסטו, ר״ח אלול. ברוך אשר הפליא חסדו לנו ביום מצור. רחוק מקורפו ל׳ מיל מצאנו י״ב גליאות ריקים, משמירת קורפו, אשר באו נגדנו כמנהגם. מי שלא ראה שמחת קול המון חוגג והמיית הארטיליריא[182] שהוציאו הגליאות הגסים והרבים בפעם אחת ותרועות החצוצרות והפיפירי[183] ולינאקרי[184] אשר תקעו והריעו ותקעו יותר משני שעות, לא ראה שמחה מימיו. אחרי כן שמו לפני כל אחד מהגליאה שלנו ב׳ גליאות ריקים שהיו מושכים

169 Orlando. 170 Retonda. 171 capitani. 172 conservi האניות הנלוות לשיירה. 173 Schiavonia. 174 Zara. 175 Ragusa. 175* Zirona. 176 Cattaro. 177 Castelnuovo. 178 ירום הודו. 179 L'Albania. 180 La Valona. 181 Corfu. 182 artiglieria תותחים. 183 pifferi. 184 il naccheri.

אותנו אחריהם בחבלים ובכל גליאה ריקה יש מאתים רימי[185] שהגליאטי[186] ברב כחם מניעים בים לגרר אותנו במהירות. הגליאה מהפרווידיטורו,[187] שהוא ראש השמירה, היתה הולכת לפנים, וכל האחרות לאחריה זה אחר זה, ואחרת מהריקות היתה הולכת לאחרונה. י"ב פריקאטולי[188] היו סובבים אנה ואנה, פעם לפנים ופעם לאחור, עד אשר נכנסו ביום ההוא שעת האוכל אל תוך חוף קורפו.

תכף נכנסתי בעיר לקנות בה לחם ומזון. שם מצאתי גם ראשי שתי קהלות מיהודים, בין כלם כמו שבעים בעלי בתים, רובם סיציליאני[189] ופולייסי,[190] קצתם בעלי רבית, קצתם בעשית הצביעה, קצתם עובדי עורות ומרצאר.[191] אין יראת אלהים במקום ההוא, בהם לא תמצא תורה ולא דרך ארץ, רבה המשטמה בקרבם, אוי לה לעיסה שהנחתום מעיד עליה שהיא רעה, כמו שהם עצמם מעידים היותם רעים וחטאים, הגידו לא כחדו, וישתבחו בעיר אשר כן עושים. בבואי אל העיר מצאתי שהיו מוציאין ג' מתים לקבר בפעם אחת. גערתי בהם כדי שיוציאו ראשון ראשון כראוי, ולא שוה לי, כי השיבוני שאין להם פנאי לחזור שנית ושלישית, והבתי־חיים שלהם הם בתוך רחבה של עיר.

מפולא ועד קורפו יש מהלך שש מאות מילין. קורפו היא עיר היושבת קצתה בעמק וקצתה בהר והיא גדולה כמו אנקונא,[192] ולה כרך גדול חזק ויפה ברחוב העיר הן מצד [ים], עם מאתים שכירים איטאליאני לשמירה, מלבד ט"ן גליאי ריקים העומדים שמה תדיר וסובבים הים לשמור אותו מן השוללים, והיא כעורה ביותר, והשבילים שלה מזוהמים, מבואתיה מטונפים ומלוכלכים בטיט ורפש, מֵימֶיה רעים ומזוברתיה ביוקר גדול, ובדוחק מצאנו לקנות די צרכנו, הלחם הוא שחור ואינו אפוי כל צרכו והוא מלא חצץ ועפר לסבת הפיסטריני,[193] כי אין להם מוליני[194] לטחון. וכמו כן תמצא הלחם באלזנטי[195]

185 remi משומים. 186 galeotti מלהים. 187 proveditoro. 188 לא ידוע פירושו. 189 siciliani בני סיציליה. 190 pugliesi בני פוליה. 191 merzar. 192 Ancona על שפת הים האדריאטי. 193 pist-rini טחנות קטנות. 194 molini טחנות גדולות. 195 Zante.

כי באמת אי אפשר לאכול אותו. היו בה אבטיחים לרוב ואינם כדמות שלנו, אבל הם מתוקים וטובים. בשר שור לרוב מצאנו, דג מלוח, ענבה רעה וחמוצה, קטניות, בצלים, ושום הרבה וכיוצא.

משם נסענו יום ב', כ"ג אגוסטו, ד' אלול, כי נתעכבנו שם כמנהגם ג' ימים אחרי נסעו יחד כל החמישה גליאות גסים, ועמנו באו ג"כ ט"ו גליאות ריקים ללותנו מהלך ארבעים מיל עד חוף אחד נקרא ס' ניקולו,[196] ומשם חזרו למקומם בשלום. ואנו פנינו לדרכנו דרך ארצות לאלבניה [197] כראכה [198] עד בואנו לאלזנטי,[199] רחוק מקורפו מאתים מיל, יום ה', כ"ו אגוסטו, ז' אלול, שכ"ג. והיא עומדת בתחתית ההר, ארץ רחבת ידים נקיה וטובה, ובפרט מלאה לה יין ושמן טוב, דבש יפה, כלה נאה, פירותיה מתוקין, דגים, ביצות, עופות לרוב לא נחסר כל בה, שם נמצאת גבינה כשרה ברבוי, אך כל הדברים נמכרים ביוקר. האמת כי שמעתי אומרים שביאת הגליאה סבבה היוקר ההוא. בתוכה יש כנסת אחת מיהודים, שהם כמו כ' בעלי בתים זיציליאני [200] ופורטוגיסי,[201] עשירים כלם, מלוים לריוח לחשבון כ' לכ'כר, אבל לפי הנראה אין נפשם חפצה להלות, כי בסחורה מרויחים הרבה מאד וממלאים בתיהם מכל טוב בהוצאה מועטת, ובועטים מרוב טובה עד אשר שכחו אל מושיעם, בוטחים ברוב חילם וברוב עשרם יתהללו. באמת התורה, כי כאשר ראיתי בית הכנסת שלהם שהוא חרב ושמם בתוכו כפרשת דרכים, שועלים הולכים בו תמיד וכל דבר טמא נכנס בתוכו, נפשי עגמה לי כי לא הכרתי, חוץ מכבוד השכינה, אם הוא בית הרפש או בית הבקר. שם מתקבצים עשרה מתפללים לפעמים ביום שבת, על צד הקרי וההזדמן,[202] ויתר ימי החול פונים לרהבים ושטי כזב, לדרכם יפנו, איש לבצעו מקצהו, אוי לנפשם כי בחרו לדור באהלי רשע משכנות עול, נפשם בתוך לבאים יונים טמאים ולמדו ממעשיהם. יספרו לי כי על הרוב מוצאין

196 S. Nicolo. 197 L'Albania. 198 מלה זו משובשת כנראה.
199 Zante. 200 siciliani בני סיצליה. 201 portoghesi פורטוגיסים.
202 בדרך מקרה והזדמנות.

מיעוט טרפות בבהמות אשר הם שוחטין, ולבקשתי שחטו עגלה והכשירוה, ואני בדקתי אחרי הבודק ומצאתי בריאה סרכה הדבוקה לשומן הלב. זו קשה כי לא די שלא תהו מהראשונות שעוו ושחטאו, אלא שהיו מתלחשין ביניהם, ושמעתי אומרים: מכאן והלאה נשמור עצמנו מלשחוט בפני שום בעל תורה. אוהב נפשו ירחק מהם, ושומרי תורה יתגרו בם.

נתעכבנו באלזנטי חמשה ימים וביום הג' ל"א אגוסטו, י"ב אלול שכ"ג, שמנו לדרך פעמנו ועברנו קרוב למודון רחוק מאלזנטי ק"ג מילין שהוא אמצע הדרך שמווינייזה לפמגוסטה,[203] ומהלאה הלכנו ג' מילין עד אשר הגענו למקום נקרא קאפו שפאטה.[204] שם נתפרדנו, כי הגליאה מאליסנדריה הלכה מלפנים מהאי להגיע בקנדיה, ואנו סבבנו כל האי מבחוץ כמו ש' מילין, וכל האי כלה סובבת ת"ש מילין. ונכנסנו אח"כ בים משבעה ליגי[205] ועברנו הגולפו,[206] שהוא ת"ק מילין, שמעולם לא ראינו יבשה באמצע הגולפו. עמדנו שני ימים ולילה אחת סורסי[207] בים מסערה אחת שהתחילה לבלבלנו. אח"כ הוציא ה' רוח טוב מאצרותיו, והנהיג הספינה בהשקט ובבטחה, עד שהגענו לראש האיסולה[208] מציפיריה[209] רחוק מפמגוסטה כמו כ' מילין, שם מצאנו ארבעה גליאות ריקים משמירת המקום שבאו בגדבו כמנהגם. וביום שבת קדש קודם ר"ה, י"א סטמברי[210] שכ"ד, נכנסנו בחוף פמגוסטה, רחוק מאלזנטי אלף ש' מילין. הרי לך בהדיא שמוינייזה עד פמגוסטה יש שני אלפים ומאתים מיליין.

בהגיענו פה שמענו ותרגז בטננו כי כל ארצות סוריה הם מנוגעים בדֶבֶר ובמגפה, כי יד ה' היתה בם להומם מחדש אדר ראשון והנה, ובפרט בירושלים ע"ה ובצפת תוב"ב ובחלב ובדמשק, וכמו כן בבֵּרוטי וטריפולי. האמנה נתאמת אצלנו שבכל המקומות נעצרה המגפה ממה שהיתה עד הנה, אבל לא נסתלקה לגמרי זולתי בטריפולי, ששלחו שמה פרגטה[211] לכתחלה ובשני ימים הלכה וחזרה והעידה שהיא נקיה לגמרי.

203 Famagusta בקפריסין. 204 Capo Spada בקצה. 205 leghe (מיליין).
206 golfo מפרץ. 207 serrati סנורים. 208 isola אי. 209 Cipro קפריסין. 210 settembre בספטמבר, 1563. 211 fregata אניה.

נבהלתי בשמעי השמועה הרעה הזאת, כי יראתי ללכת שמה פן ח"ו תדבקני הרעה ומתי ונשמדתי אני וביתי. הגליאות נתעכבו פה ששה ימים וביום ר"ה באשמורת הבקר הלכו לדרכם לטריפולי, ושם הגיעו למחרתו, יום שני של ר"ה, שהוא מהלך ק' מילין.

המרומם כמוה' שלמה מפיסא יצ"ו,[212] וחכם אחד אשכנזי שהולך עם בני ביתו לירושלים, ושלשה ליוונטיני[213] ההולכים בצפת, וזקן אחד ספרדי שבא עמי מפיסרו,[214] בחרו ללכת עם הגליאה, ה' יצליח דרכם וישמרם מכל צרה וצוקה ומשטן המשחית, וברוב חסדו וטובו יגן עליהם ויחוס ויחמול על פליטת עמו ישראל ויגדר מעליהם הפרצה הזאת אכי"ר.[215]

ואנחנו אני לבדי פה, ועמי ג"כ נתעכב ר' יצחק פולייסו יצ"ו, שהיה דר בפיררא,[216] כי לא רצינו ללכת עד נשמע קול מבשר שלום ויחל ה' להושיע את ישראל, קראתי אנפשאי:[217] ערום ראה רעה ונסתר.[218] חנני אלקים ויתן חני בעיני אנשי הק"ק[219] הזה ויפצרו בי לגור אתם ימים מה. הנה נא העיר הזאת קרובה ללכת אל מקום חפצי יותר מטריפולי ומרודוס[220] כי היא יושבת בטיבורה של עולם כאשר אומר אליך, מרודוס לטריפולי יש ק' מילין, מפה לברוטי ק"כ מילין, מפה לצידון ק"מ מילין, מפה לעכו מאתים מילין, שמפה לירושלים מהלך יום וחצי ביבשה שהם כמו מ' מילין. מפה למצרים מהלך ר"נ מילין, מפה לקונסטנטינא[221] ש' מילין. כלם דרך אניה בלב ים, ובכל עת ובכל זמן נוסעים גליאות ללכת אנה ואנה, כמו שתמצא בגלילותינו בכל יום ספינה ההולכת מפיסרו[222] על דרך ויניזיה. וזה כי יש איסולה[223] אחת הסובבת רוב העירות שזכרתי מפה עד ירושלים, כפי אשר אראה אותך בשולי האגרת הזאת למען תשכיל ותבין את כל אשר כתבתי, והוצאת מהלך הים הוא דבר מועט, כי בעד שמונה או עשרה דוקאטי

212 ישמרהו צורו וקונו. 213 levantini בני ארצות המזרח.
214 Pesaro. 215 אמן כן יהי רצון. 216 Ferrara. 217 על עצמי.
218 משלי כ"ב נ'. 219 הקהל קודש. 220 Rodos. 221 קושטא.
222 Pesaro. 223 isola אי, אבל הכוונה אינה ברורה.

למרבה אקח ספינה לכתחלה להביא בתוכה כל נפשות ביתי וכל הרכוש שלי, מפה לעכו או מפה ליפו, כפי אשר אבחר ללכת. ומשם והלאה יש מהלך קטן ביבשה, שלא אוציא חמשה או ששה דוקאטי. והמנהג הוא שעל הרוב נוסעים מפה יום ג׳ או יום ד׳ בשבוע, ונמצאים בהכנסת שבת בצפת או בירושלים. האמת כי היהודים נשמרים מלכת בימי הקיץ ליפו, גם לעכו, כי הם יראים מגליאות מאלטירי.[224] ויש שאינם מקפידים על ככה באמרם: משמש כדרכו ושומר פתאים ה׳, אך בהכנס חדש אוטו׳[225] עד כל חדש מרצו,[226] לא יש חשש והולכים לבטח בעה״י.[227]

הרוצה לילך מטריפולי לצפת, צריך עתה שילך קודם לדמשק שהוא מהלך ג׳ ימים, ומשם לצפת מהלך ג׳ ימים אחרים, וצריך להתעכב בכל מקום ימים רבים להמתין על החבורה ההולכת ממקום למקום, ואומרים שעתה הדרך הוא יותר מסוכן ממה שהיה לפנים, וההוצאה היא כבדה. אמרו לי שלא יספיק להביא בני ביתי ורכושי בדרך ההוא שמונים סקודי[228] זהב. ויש בדרך כמה ספרים,[229] שבכל מקום צריך לפרוע בעד כל נפש לפעמים עשרה ולפעמים שמונה מאידי,[230] ומכס טריפולי הוא כבד, וגם מכס דמשק אינו קל. מה שהוצאתי להביא בני ביתי, שהם ז׳ נפשות, ישמרם ד׳ וי״א,[231] כלי רכוש והוצאת אכילה בוויניזיה ששם נתעכבתי י״ד ימים, בין הכל מפיסרו עד פמגוסטה, החזקתי חשבון צדק שהיו מאה ששים ותשעה סקודי זהב בזהב ורביע.

פאמגוסטה היא יושבת על חוף הים, כלה במישור, עיר בצורה וחזקה ויש לה שני חומות, חיל וחומה, והיא בדמות פיסרו. עם כרך גדול יפה וחזק מאד, והשררה[232] מעמדת פה בעיר תמיד ה׳ גליאי ריקים לשמור הים, וארבעה קאסוטניה[233] לשמירתה עם שמונה מאות שכירים איטליאני,[234] וכל בני העיר

224 אבירי מלטה, שהתפרנסו משוד ים, והיו מתנפלים על אניות עולים לא״י. 225 ottobre אוקטובר. 226 marzo מרס. 227 בעזרת ה׳ יתברך. 228 scudi (שם מטבע). 229 גבולות. 230 מטבע מצרית. 231 ויצילם אמן. 232 השלטון הוניציאני שבאי. 233 לא ידעתי פירושו. 234 italiani איטלקים.

נקיים, והם נשמרים מכל דבר רע ובפרט נזהרים מהמגפה, בהיותם באמצע ארצות התוגר, ונשמרים מאד לנפשותם כמו באיטליה. ואין מניחין לכנוס בחוף שום אדם הבא ממקום חשש, כי אם אחרי עמדו כחוק ארבעים יום.[235] הבתים מפה הם יפים וטובים, וסדר הדרכים ואופן חלוקתם הם כמו בגילי ליטיני,[236] והרכוש נמכר בשני שוקים, ולפני חצר המלך יש רחוב גדול יפה למאד, ותמצא מעינות מים נובעים בכל פרשת דרכים. המטבע היוצא פה הוא ויניזיני[237] מכל מין ושוה הסקודי ששה ליט' י"ן שול'*[237] מטבעת ויניזיה, הציקין[238] שוה ח' ליט', אבל הסקודי שאינם ווינזיאני אינם שוה כי אם ו' ליט' ח' שול.*[238]

אומרים כי פה לא ירד שלג ולא ימצא קרח מעולם, ואפילו ירידת הגשם והמטר הם מעט מזער. החום הוא גדול פה מכל ארצות ישמעאל. ובימי הקיץ לא יצא איש מדלתי ביתו החוצה כי אם שעה אחת בבקר ושעה אחת בערב, והקיץ נמשך כמו ח' חדשים לשנה. ואם רוצים ללכת מעיר לעיר אינם רוכבים כי אם בלילה, וזהו מנהג האנשים החפצים לקיים בריאותם.

נוהגים להשתמש בקרון עם שורים להביא הרכוש ממקום למקום, אבל הקרון אינו כדמות שלנו, והבהמות ג"כ הם כלם טלואים וברודים. חשבתי שפה היה יעקב אבינו ע"ה.[239] ולרכוב יש רבוי סוסים וחמורים. ותקבל אחד סוס טוב להוצאותיך בעד שכירות ד"ל ליום, ומזונות הבהמות הם בזול. פה יש חולי העינים ברבוי, מתחיל בתקופת תמוז עד כל חצי תקופת תשרי, והתחלת החולי הוא קדחת שניה[240] או שלשה ימים עם כאב גדול, ולפעמים ימשך החולי כ' ימים או חדש ימים, ועם שמירה טובה מאליו מתרפא. ובחולי הזה רוב העם נדונים, נשים וקטנים וגדולים ג"כ. אנחנו עתה בחצי אוטו'[241] ועדיין אין אנו יכולין לסבול אפילו בלילה הסדין על גופנו מרוב החום. שכירות

235 בבית־הסגר. 236 לא ידעתי פירושו, והכוונה כמו בארצות הלטיניות. 237 veneziani. *237 שש לירות וששה־עשר שולדי. 238 zecchino. *238 שש לירות ושמונה שולדי. 239 עליו השלום. 240 פעם ביומים. 241 ottobre אוקטובר.

הבתים הוא פה כמו באיטליה, ואני לקחתי בית שהוא שני חדרים גדולים יפים וטובים למעלה עם קוצינה[242] ואחד חדר למטה, כמו מגזינו,[243] טוב בעד היין והשמן והעצים ומקום לעופות, בעד ערך עשרה דוקאטי לשנה. לא תוכל אתה בעצמך ללכת אל המעין לשאוב מים, כי היונים וגם הגליאוטי[244] יצערוך וישברו לך את הכד, אבל בכל רגע הולכים סביב נושאי מים ויביאו בביתך א' ברילי[245] בעד ב' קוטריני,[246] יספיק לשתות ולבשל יום א'.

פה מצאתי בית כנסת גדול ויפה ומהודר, עם קהל שהוא כמו כ"ה בעלי בתים, קצתם ליוונטיני[247] וקצתם זיציליאני,[248] קצתם פונינטינים.[249] בהם יש שנאה קנאה תחרות ואיבה, ואין בתוכה עניים המתפרנסים מן הצדקה, ואם יזדמן עני חיצון,[250] לא יגמלו עמו חסד כמו באיטליה. ואין להם עול ומס, כי אם כ"ו דוקאטי לשנה שנותנים לשופט העיר בעד כל הקהל, וכולם נזונים בריוח ולא בצער, ואין להם אמניות אלא הרבית, זולתי שנים או שלשה עניים שאין להם מעות להלות אבל הם סרסורים ומרויחים היטב, לא יחסרו כל טוב. לא יש בכל האיסולה[251] בשום מקום יהודי כי אם פה, והיא גדולה, שיש בתוכה כמו ט"ו אלף כפרים נקראים קסאל,[252] מלבד העיר הגדולה שהיא מטריפולין למדינה נקראת ניקוסיה,[253] רחוקה מפה ל"ר מיליין, מהלך יום אחד, וכלם באין פה למשפן באשר ימצאו. ובאמת דבר ההלואה פה הוא פלא. אינם מלוין לשום אדם זולתי על משכון בטוח. אין כאן אמנה אין כאן גבר! אם המשכון הוא מזהב וכסף לוקחין כ' לכיכר, אם הוא משכון צמר או פשתים או משי או סחורה או דבר אחר לוקחין כ"ה לכיכר, ומחזיקין המשכן שנה אחת, אחרי כן שולחין צווי לבעל המשכון להוצאותיו שיבא לגבות או לחדש תוך... ימים. אם לא יבא,

242 cucina מטבח. 243 magazzino מחסן. 244 galeotti מלחים. 245 barile חבית. 246 quattrini (שם מטבע). 247 levantini בני ארצות המזרח. 248 siciliani בני סיציליה. 249 ponentini בני ארצות המערב (ספרד וצפון אפריקה). 250 חבא מחוץ-לארץ. 251 isola אי. 252 casal כפר. 253 Nicosia בירת קפריסין.

מביאין המשכון לב״ד [254] ומוכרין אותו בהכרזה, אם המעות הוא די ספק לכל המצטרך ומותיר, היינו בעד קרן וריוח והוצאות, אז יחזיר המותר לבעלים, ואם לא יספיק מכוון חשבונותיו ומה שיחסר אליו עד תשלום מה שיש לו לקבל, ב״ד כותב לו פתקא מהסך ההוא ונותן ליד מצוה אחד שהולך תיכף לבית הערל ולוקח ממנו משכון שני ומוכר, לתת ליהודי תשלום פרעונו. לא נמצא חנות פתוחה ולא יהודי מוחזק יותר מחבירו, כל הרוצה להלות יבא וילוה ויסדר פנקס אחד לכתוב המשכונות ויביאהו לפני השופט ויחתמהו בחותמו של מלכות, ואז יהיה באמת כמו שטר.

כשהערלים רואים פה יהודי חדש הבא לגור, שואלין לו אם רוצה להלות, אם יאמר הן, יחבבו אותו הרבה, ואין לחוש שהיהודים ישגיחו עליו בעין רעה כמשיג גבול, כי הארץ רחבת ידים, והם בעצמם יחלו פניך להלות לאיזה אהובם אם אין להם לתת אליו כמנהגו, ובאמת יעשה פה מִלְוה מחמשים אלף זהב בששה חדשים. אין זה טפל כי אם עקר, שיש פה מנהג יפה קודם שתתן להם מעות על המשכון מביאין אליך דורון אפילו לא ירצו כי אם סקודו,[255] ומביאין תרנגולת אחת או שתים, כבש, גדי, סריס,[256] עגל, יין, חטה, שמן, הכל לפי סך המעות. האמת כי כשהמשכון הוא מסך [257] אינם מביאין דורון גדול כפי ערך הקטנים אבל יתנו מנה יפה, יועיל לשנה לכה״פ שלשה או ארבעה לכל. וזה מנהג קבוע ותיקון אע״פ שאין לו סמך מן התורה ואע״פ שלא נמצא כתוב בחקי המלכות. מנהג כזה פה מבטל הלכה, ולא תצטרך לשאול כי מאליו יביאו. אני הלויתי כל המעות שהבאתי בזמן עשרה ימים, כלם על כסף וזהב, ולא רציתי לקחת משכונות מבגדים, גם לא רציתי לעשות משכון מסך נ׳ למעלה ולא משלשים ולמטה, ולפעמים הסרסור יהודי שהוא אמצעי להמציא לו המעות רוצה להיות פרוע מהערל הרבה ואנו מסתפקים בדבר מועט באופן שהערלים פורעים לפעמים יותר מארבעים לכל. ואין שום רִנּוּן בעיר,

254 לבית דין. 255 scudo (שם מטבע). 256 תיש שסרסוהו כדי שישמין. 257 בעל ערך רב, ובאיטלקית de valore.

כ״כ הם שמחים למצא למשכן בעת צרכם, ולכל פועל ולכל בעל מלאכה יש אצלו כלי כסף ותכשיטין, שהם כלם עשירים.

מצאתי פה האשל הגדול, גדול בתורה וחכמה, פאר הדור כמוה׳ אליעזר אשכנזי[258] יצ״ו, הוא ההולך לקראתכם עם אגרותי אלו בויניזיה, והולך להקביל פני כלתו בת החכם השלם כמוה׳ שמואל יהודה[259] יצ״ו בן לגאון מהר״ם מאיר מפאדובה נר״ו, אשר לקחה בעד בנו יצ״ו, והוא בן חמשים שנה ושפט כל קהלת מצרים כ״ב שנים, ולסבה מקרית הוצרך לצאת, ובחר לעמוד פה עם בני ביתו, וזה כמו שנתים שכבר קבע מקום לדירתו פה. הוא בקי בשנים עשר לשונות, גדול ליהודים, וחכם בהרבה חכמות חצוניות, ובתלמוד השיג עשר ידות, והוא עשיר מכמו חמשת או ששת אלפים זהב, יעש ה׳ עמו חסד, כי לא מצאתי מיום נסעי מויניזיה עד הנה איש אלקים נורא כמהר, ובביתו מצאתי מנוח. ומבקש להדריכני ולסייעני בכל צד האפשרות, כל כך אהב אותי, ואני דבק בחכמתו, כי כמעט לבבי פונה היום לדור הנה שני שנים וללמוד תורה עמו, כי זה מקום הגון בעדי. אוכל לקבוע עתים יומם ולילה, והעסקים וגם אם תפול הבית לא יבטלני מהלימוד שעה אחת ביום. אהיה אצלו אמון וכאב את בן ירצני, יפרוש כנפיו להצילני מכל פגע וכבר נעשתי לו סנדיקוס, כי ילד יולד לו ועשה אותי בעל ברית ראשון.[260]

אין נפשי אל העם הזה,[261] כי הם אנשי הון ומרמה ואינם כורתים ברית עם שום אדם, ריקים ופוחזים ואין יראת אלהים לנגד פניהם, באופן שכבוד מעלתו שמח למולי שמחה גדולה, והבית אשר אני שוכן בתוכה היא סמוכה לביתו, כלנו נכנסים בפתח אחד, ואין שום אחד ממנו יוצא החוצה כי אם בשעת התפלה. קשה עלי לפרוש הימנו אלו הימים אשר יתעכב ללכת

258 הוא הרופא והרב ר׳ אליעזר בן ר׳ אליהו אשכנזי, מחבר כפר „יוסף לקח״ על סגלת אסתר, שנדפס בפעם הראשונה בקרימונה בשנת של״ו, וספר „מעשי ה׳״, דרושים, שנדפס בפעם הראשונה בוויניציאה בשנת שמ״ב. 259 קצנלבויגן, רב בפדובה. 260 בשם „בעל ברית ראשון״ קראו יהודי איטליה לסנדק. 261 כלומר, היהודים היושבים בקסטנטה.

ולעמוד בויניזיה חדש ימים. המקום יחזירהו לביתו לשלום אכי"ר.[262] אל אלהים אשים דברתי אשאלה ממנו: יתן בלב אנשים מהוגנים בגלילות איטליא שיבחרו לבא אלינו לדור פה, כי אין טוב להם ולזרעם אחריהם מזה, ואם האיש ההוא יבחר לקרב לשכון חצרות פמגוסטה, יאכל פרי מגדים, כפרים עם נרדים, ויהיה לו פנאי לעבוד אלהינו בתורה וקול זמרה, מזונותיו ישיג בריוח, כי באמת אלו הדרים פה הם מאוכלי המן, ואם ידבנו לבו להסתופף בחצרות אל ולדור בירושלים ע"ה[263] או בצפת תוב"ב,[264] יעלה ויוכל לסדר עסקים באופן שמהמקום הזה יוכל לקבל די מחיתו בהניחו פה מעותיו מסוגלים ומפירותיהם יאכל וישמח. על זה דוה לבי שאני יחידי פה, כי אם הייתי מוצא איש שלומי ראוי לבטוח על זו שיקבע דירתו, הנה עבידנא יומא טבא,[265] ובאולי הייתי בוחר להניח פה קצת מבני ביתי ולמועד הזה בשנה האחרת הייתי עולה במעלת הר הזתים לשלמה נדרי והיה לי המחנה הזאת הנשאר לפליטה.

אספר באורך שבח הגליל הזה וגנותו ג"כ, כפי מה שראיתי בעיני, למען תשכיל את מוצא דבר וידעת את אשר תעשה וה' יהיה בכסליך. הנוצרים הדרים בכל אי ציפריה,[266] קנדיאה,[267] קורפו,[268] אלזאנטי,[269] קונסטאנטיני,[270] הם רובם יונים, ואינם כמו הנוצרים איטליאני. אין בהם תבונה, דתיהם שונות מכל עם, וסדריהם מתחלפים, ואת דתי ונמוסי הנוצרים אינם עושים, ולמלך רומא[271] אין שוה להניחם, כי יש להם פאטריארכי בקונסטאנטינה המושל עליהם, אליו גוים ידרשו, בבית תפלתם לא תמצא פעמון, ויש להם חוקים הרבה שהאיטליאני לא יחזיקו. בעיר קצת חניות פתוחות וקצתם סגורות, הללו חוגגים והללו עושים מלאכה.[272] היונים אוכלים בשר בכל יום שבת כמו ביום א' ועושים עצרת ג' פעמים בשנה ומונעים

262 אמן כן יהי רצון. 263 עיר הקודש. 264 תבנה ותכונן במהרה בימינו. 265 הייתי עושה יום טוב. 266 Cipro קפריסין. 267 Candia כרתים. 268 Corfu. 269 Zante. 270 קושטא. 271 כלומר, האפיפיור. 272 ביתי החגים הנוצריים.

בעצמם מכל דבר היוצא מן החי ואינם אוכלים אפילו ביצים ואפילו שמן. הכומרים שלהם נושאים אשה אחת, ואם תמות הראשונה לא יקחו שנית, ורובם הם בעלי מלאכות. אינם אוכלים ממגע היהודים בעד כל הון יקר, ולא ישתמשו בכליו בשום פנים, ואם תרצה לקנות מידם דבר מאכל, לא תגע בו יד, רק תאמר: אני רוצה זה וזה, כי כל מה שתגע תצטרך לקנות. בשר שחוטה נבלה הוא אצלם, והם שונאים הנוצרי האיטליאני[273] בתכלית, כמו שאנו שונאים הקראים. נשותיהם נבדלים מלכת סביב בעיר ביום, וכל הלילה הולכות להקביל פני חבירותיהן או לבית התפילות. אומרים שעושים זה מחמת צניעות, ובתוכם יש ניאוף לרוב, תשעה קבין זנות נטלה יון הרשעה. וכלם הם אנשים כזבין, ורמאין, גזלנין, אבדה האמונה ונכרתה מפיהם.

המלח פה יפה בתכלית היופי, ונותנין מדה אחת שוקלת ב' ליט' בעד ה' קואטריני[274] משלנו. לא ראיתי בכל העולם לחם יותר יפה ממה שמצאתי במקום הזה, והוא יקר, והחטה נמכרת הקורפה בולוניסי*[274] ד' ליט' ד' שול'[275] מטבעת בולוניה. השמן זית הוא רע מאד, אי אפשר לאכול, ואם תשרף אותו, תריח ריח רע, ומוכרין ליט' ממנו בח' קוטריני של ר"ב אונקיות. רוב העם נוהגין שמן שומשמין, שהוא זוזולינה,*[275] לטגן ולבשל, כי הוא טוב. ומוכרין אותו ב' קואטריני האובצי, אבל אם תאכלנו חי נותן טעם לפגם הוא. זתים הנאכלים פה הם גסים כמו אגוז, ונמכרים בזול, כמו ט"ו קואטריני מדה אחת שוקלת עשרה ליט', ואילו הזיתים אינם באים לעולם לידי בישול, זהו מה שאמר המזרחי[276] בפרשת עקב על פסוק "ארץ זית שמן ודבש"[277] כי יש זיתים שאינם עושין שמן. הרמונים נמצאים בריבוי גדול מכל מין, מתוקים חמוצים ובינונים, הם גדולים מאד ויש להם גרעין גדול טוב למראה ונחמד למאכל, והיותר גדול תקנהו בעד א' קואטרינו, ומהם נשמרים כל השנה

273 כלומר, הקתולים. 274 quattrini (שם מטבע). 274* corpa bolognese (מדה של בולוניה). 275 ארבע לירות וארבעה soldi. 275* giuggiolena. 276 ר' אליהו מזרחי, מחבר פירוש לפירוש רש"י על התורה. 277 דברים ח' ח'.

לפי הנשמע. כשהגעתי פה כבר תמו ימי הבצירה, כי הם בוצרים הענבים בחדש אגוסטו,[278] וכל הפירות קודמין להתבשל חדש אחד ויותר ממה שהם מתבשלות באיטליה. גם מצאתי שכבר תמו הפרסיקי.[279] מהענבה לא מצאתי לאכול, זולת כי פועלים באים לפעמים מההר למכור ממנה שחורה ולבנה, והיא טובה, ואינה משתמרת כי אם ג׳ או ד׳ ימים. וחקרתי מערך היין, ואמרו שמכרו בשנה הזאת שיעור א׳ קורפה בולוניסי ג׳ ליט׳ י״ד שול׳ מטבעת בולוניה. היין מפה הוא חזק, דרמי מיא על חד תרין.[280] העצים קניתי אותם י״א מרצילי[281] כסף מדה אחת, שהיא כמו א׳ קרון וחצי. הבצלים והשומים הם יקרים ונמכרים כפלים ממה שהם נמכרים באיטליה. הדלעת והלפתות הם בריבוי גדול, ונותנים מהם לכל קואטרינו משא לעיפה. מכל מיני ירקות תמצא, כגון כרובים, תרדין ספינאצי,[282] קרוטי,[283] שמיר, שבת,[284] מינטה,*[284] מיוראנה,[285] פיטרוסימיל, רוט,[286] וכדומה, כלם בריבוי גדול ובזול. מכל מיני קטניות ג״כ, כגון פולין, עדשים, פאשולי,[287] אפונים לבנים ולא אדומים, אורז, דוחן מכל מין וכיוצא, ואינם יקרים. בכל יום בבקר ובערב תמצא לקנות דגים, וערכם כמו באיטליה, ד׳ ביצות לדינר, היינו א׳ קואטרינו וחצי לאחד. האוזות והאנטרי[288] הם מעטי המציאות בגליל הזה, ואם תמצא מפרט, חמשה או ששה מרצילי[289] כסף זוג האוזות, ד׳ מרצילי זוג האנטרי. התרנגולים היפים ג׳ מרצילי, הבינונים ב׳ מרצילי וחצי הזוג. השלו, היינו הקוטורניצי,[290] מעט יותר מא׳ מרצילו הזוג. היונים הבייתים א׳ מרצילו ומעט יותר הזוג. יוני שובך פחות מא׳ מרצילו. חמשה אגוזים לקוטרינו, א׳ קוטוניה[291] לקואטרינו, והם קטנים. התפוחים מעט ורעים, כאשר תמצא לקנות מהם לא יתנו לך כי אם שנים לקואטרינו. עדיין לא ראיתי אגסים, ואמרו שלפעמים הפועלים מההרים

278. agosto 279. persiche אפרסקים. 280 שאשר למהול אותו בשני שלישים של מים. 281 marcelli (שם מטבע). 282 spinaci תרד. 283 carote נזר. 284 aneto 284* menta (ירק לתבלין). 285 maggiorana 286 ruta 287 fagioli (מין פולים). 288 anatre ברווזים. 289 marcelli (שם מטבע). 290 cotornici 291 cotogna.

מביאין מהם ומוכרין אותם ביוקר. זוזילי*[291] וסורבי[292] וערמונים אין להם מציאות בזה הגליל. תמצא בריבוי גדול אתרוגים, לימוני,[293] מילרנצי,[294] קאפרי,[295] פיסטקיי,[296] תמרים, חרובין, תאנים לחים ויבשים, והם בזול. הגבינה הנעשית פה היא מעורבת חלב רחל עז ופרה, ואינה משתמרת, מרוב השמנונית שבה, ורוב היהודים מפה נוהגים להביאה מאלזנס[297] ומטריפולי, והיא יקרה.

בערב חג הסוכות הלכנו לתוך העיר אל הגנות לקנות לולבים ואתרוגים, וברתי לעצמי שני לולבים ושני אתרוגים גדולים ויפים בתכלית, לא ראיתי כמוהם מימי באיטליה, ועל הכל הוצאתי א' מרציל ב' קואטריני. חזן הכנסת הביא לביתי הדס וערבה בלי הוצאה. שה כבשים ושה עזים לפי הנשמע הם יפים וטובים וברבוי, וערכם כמו א' מונציניגו[298] האחד ומעט יותר, הכל לפי גדלו וקטנו, והרוצה מהם צריך לקנות שה אחד לעצמו, או שתי בתי אבות נמנין על שה אחד, כי לא נמצא למכור לערלים הרביעים[299] האחרונים, אך עדיין לא התחילו, ואומרים שבסוף זה החדש יתחילו לבא, ועתה היהודים אוכלים בשר פרים או בשר רחל או עז, ושערתי ערכם ששה או שבעה קואטריני הליט'. בשר שור ט' קואטריני הליט'. האמת כי יש נוסף האחריות מהטרפות. בקונסטנטיניה,[300] בסאלוניקי, בקנדיה, ופה ציפיריה, החכמים הנהיגו הנפיחה בבדיקת הריאה כי חמלו על ממונם של ישראל, כי כל מה ששוחטין נקרא בהמות ישראל. הדבש פה הוא שחורה ושמנה ומוכרין אותה ב' קואטריני הליט'.

מי שיש לו חכמת הרפואה טוב לו, כי הנוצרים והיונים מאמינים בחכמת היהודי. האמת כי ההספקה המסודרת שנותנים שהם מאתים ציקיני[301] לא יתנום כי אם לערל, ויש ג"כ הספקה אחרת שנותנים השוטרים לרופא אחד, היינו א' גזיטא ויניזיה בעד כל שבוי חדש, שהוא כמו ק"כ קואטריני לשנה, אלו הב' הספקות נותנים לשני רופאים, אבל נמצאים פה שני יהודים

*291 giuggiole. 292 sorbe. 293 limoni לימונים. 294 melarance תפוחי־זהב. 295 capperi. 296 pistacchi. 297 Zante. 298 mocenigo (שם מטבע). 299 הנלקים. 300 בקושטא. 301 zecchini (שם מטבע).

רופאים. אחד פורטוגיסו וא' רומאנו[302] שמרויחים הרבה ונזונים ממלאכת הרפואה, והם מכובדים בעיני ההמון ונושאים הכובע שחור עם א' פיציטה[303] ירוקה גדולה כאיסר,[304] מה שאין רשות לשאר יהודי לנושאה כי אם כלה ירוקה כמו בויניזיה.

הוצאת עשיית הבוקאטו[305] היא גדולה ורוצים כפלים ממה שאנו נוהגים להוציא באיטליה. המנעלים הם בזול. תקנה מנעלים גדולים וטובים עם סולה עבה ותפרעם א' מרצילי וחצי.

הן אלה קצות דרכי העיר הזאת. מתוך דברי תוכלו לשער כמעט כל המצטרך. ויען כי הארכתי הרבה לבלתי העמיס כ"כ וגם שיש לי לכתוב למקומות שונים ולאנשים מתחלפים, אבחר הקיצור. ובפרט כי לא אוכל לכתוב דבר המתיחס לעסק סחורה, כי עדיין לא ראיתי מנהג הגליל ומה טובו. כדברים האלה ממש כתבתי לאחי יצ"ו בפיסרו[306] ולנעלה חמי יצ"ו בפיראראה,[307] אם יכשר בעיני כבוד תפארתכם לכתוב אלי להטיב לבי משלום כל בני ביתכם אחד לאחד, תעשו הטוב והישר בעיני. כי באמת כיום מועד אצפה תשובתכם לדעת השלום לכם, גם הייתי הפץ לשמוע אם נתחדש דבר בארצכם, כי עיני ולבי שם כל הימים, גם בלילה לא שכב לבי לחשוב מחשבות על כל מה שהנחתי, ובחזיון לילה גם אני בחלומי תמיד אחוז בכרעי מטותיכם נים ולא נים מקיץ ובוכה, כי יחיד ועני אני באילו הגלילות, ואין אחד מכם מתחזק עמדי, מתי יבא ואראה פני מעלותכם בארץ הקדושה. כי ישיב ה' את שבותינו כאפיקים בנגב, אז ימלא שחוק פינו ולכל כל בני ביתי רנות תמורת מה שנתך ממנו דמעות לאין קץ. מי שענה לאליהו[308] בהר הכרמל, הוא יענה אלינו, וישמע בקול צלותינו ויגיענו ששים ושמחים בבנין שלם. אפיים ארץ אשתחוה מול המנורה הטהורה שרתי במדינות הזקנה הורתכם מב"ת[309] ואל פני המעטירה אחותה מרת קונצולינה מב"ת, יוסיף ה' עליהם ימים ושנים ארוכים וטובים

302 romano איש רומא. 303 pezzetta. 304 כיטבע. 305 bucato.
306 Pesaro. 307 Ferrara. 308 גם שמו של הכותב הוא אליהו. 309 מנשים באה תבורך.

בעשר ובבריאות, בניהם ירבו ככוכבי השמים, ולפני בשותיכם המסולאות, והבנים בניכם זרע ברך ה' אכרע אקוד. ואם תחפצו לכתוב תהיו זריזים לשלוח האגרת בויניזיה, באופן שיהיו מובאות ליד הגאון מהר"ר אליעזר אשכנזי יצ"ו, אשר כתבתי ממנו, כי יתעכב בויניזיה חדש ימים או מעט יותר. גם בכל עת אשר תחפצו לכתוב ויהיה לכם בויניזיה איש ירצה לשרת, תמיד בכל חדש נוסעות אניות הבאות מויניזיה עד פה, וכמו כן לויניזיה, כי כל עוד אראה אגרותיכם תשביעו אותי שובע שמחות, מקום פניכם תמורה, ואעשה כן גם אני לכתוב בכל פעם יזדמן לי נוסע. האמת כי האניות באות בלֵיזלִיני,[310] שהוא מהלך ג' מילין רחוק מפה בים וכב' מילין ביבשה, אבל כשהאניות באות שמה בו ביום יודעים אנו פה מהגעתם, כי תמיד יש הולך ושב משם והנה. מרחוק אשתחוה אל המשכיל כמוה' מנחם צ"ו ולאסה, מלמד להועיל בבית תפארתכם, לא ידעתי אם עדין נכדו זכריה יצ"ו עומד לשרת אתכם כאשר קויתי, אם לאו תאמרו לו שיכתוב גם הוא אלי, ומאתי ישא ברכה. ובזה אצא מלפני הדרת תפארתיכם בקידה בכריעה ובהשתחויה ואדברה נא שלום.

פאמגוסטה יום ב' י"ח אוטוברי[311] שכ"ד ר"ח מרחשון.

נאום הצעיר הלוחץ עפר רגלי כבוד מעלתכם, המד אליהו יצ"ו מפיסארו כותב בלחץ[312] ודובר שלום.

יג

מסעות זכריה המכונה יחיא אלצ'אהרי מתימן בארץ־ישראל

שכ"ז (1567)

זכריה, המכונה יחיא, בן סעדיה אלצ'אהרי, מגדולי משוררי תימן, נולד בצנעא במחצית הראשונה של המאה השש־עשרה ונפטר שם בין שנת של"ט (1579) לשנת שמ"ה (1587). בשנת שכ"ט (1569) התחיל

310 Le Saline היא לרנקה כיום. 311 ottobre. 312 בחפזון.

כותב את ספרו העיקרי „ספר המוסר" שהוא ספר של מקאמות, היינו מחברות במליצה חרוזה ובשירים שקולים, על דרך ה„תחכמוני" ליהודה אלחריזי. המשורר הרבה לנדוד בארצות המזרח, והיה בערב, מצרים, ארץ־ישראל, סוריה, בבל, הודו, ואף עד אירופה הגיע. ספרו כולל שפע של תיאורי הארצות שבהן עבר, וגם סיפורי־מעשיות, אגדות, בדיחות ומשלים. שמו של ה„מַסָּפר" במקאמות קרוי בשם מרדכי הצידוני, והגיבור מכונה בשם אבנר בן חלק, ושניהם אינם כמובן אלא המשורר עצמו (כהימן האזרחי וחבר הקיני ב„תחכמוני" של אלחריזי).

את „ספר המוסר" התחיל המשורר לכתוב בהיותו כלוא בבית־הסוהר בצנעא בשנת שכ"ט (1569). שנה זו והשנה שלפניה היו שנות גזרות איומות ליהודי תימן. האימאם אלמט׳הר שניצח את התורכים כבל בבתי־סוהר את כל יהודי צנעא, וביניהם גם את המשורר, וכדי להפיג צערו התחיל המשורר כותב את מחברותיו, כפי שהוא מודיע בהקדמתו: „נשאני לבי לספר קצת מהקורות המגיעות אלינו ומהצרות התוכפות אותנו, אנחנו רוב הקהל השוכנים צנעא, כמעט היינו כצאן אשר אין להם רועה, להודיע לדור אחרון, אקרא אליהם בגרון, ותהי התחלת המאורעות בגזירת תמים דעות בשנת הש׳כ׳ח׳ חנות אל אם קפץ באף רחמיו, לשארית נחלתו ועמיו. בשנה ההיא גבר הישמעאלי על עם גומר והכה אותנו בשלי, ואסר אותנו במאסרות למכמס, ועם כל זה נותנים המס, וכלתה פרוטה, והיינו באופל וערפל ועלטה, עד קצתינו בחיים קצו, ומספר חדשיו חוצצו, עד ראש חדש אב משנת הש׳כ׳ט׳ פזר אותנו בכל מגדל, העני האביון והדל, ונהי בוכים ואוננים, נערים עם זקנים... וימותו מהם רבים, לפת לחם היו תואבים... אחר זה אמרתי אני בלבי, ובמה אניח רוגזי ועצבי, ונשמה לא נותרה בי, ואקום לחזק נחשלי, ולהקים ברכי כושלי, והנם כרגע אובדים, וידי כמעט כבדים. הוספתי והתאמצתי ובלי כח עמדתי, ואכתוב לנפשי ספר, לכל מר נפש נמסר, קראתיו מכובד המאסר, ספר המוסר, להיות כל הקורא בו, בארשת שפתיו וניבו, לוקח לעצמו מוסר מהמקומות והתלאות שהגיעו אלינו... מלבד ידיעת הלשון הקדושה, הראויה להיות על לוח לבנו חרושה... ואולי בזה יהיה למכתינו צרי, ועץ חיים עושה פרי..."

„ספר המוסר", אף על פי שנכתב בבית־הסוהר, מצטיין בהומור קל, במליצה שוטפת, בלשון בהירה ומדוייקת השואבת את צירופי מליה לא מן המקרא בלבד, אלא גם מהספרות התלמודית. יש בו ידיעות למכביר על קורות היהודים בארצות המזרח במאה השש־עשרה, וראוי הוא שיוציאוהו כולו לאור מחבין כתבי־היד.

לפי דברי המשורר במחברת כ"ה, נסע לארץ־ישראל בשנת שכ"ז (1567). משם גם מתברר, שבא לארץ מסוריא, וּדרכו היתה: צפת, טבריה, כפר כנה, שכם, ירושלים, חברון, ויצא דרך יפו (בודאי למצרים שממנה חזר לתימן). הוא מזכיר שם, שבצפת ראה את ר' יוסף קארו, ר' משה מטראני ואת המקובל ר' משה קורדובירו.

כאן הובאו המחברות, שבהן מתאר המשורר את מסעו בארץ־ישראל.

במחברת הששית הוא מתאר את צפת, שבה מצא קהל יהודי של ארבעה עשר אלף נפש ושמונה־עשרה ישיבות. בפרוטרוט הוא מתאר שבת אחת בישיבת ר' יוסף קארו, שבה שמע את הרב דורש לפני מאתים תלמידים בעניני כוחות הנפש. אין להניח כלל, שתוכן הדרוש המובא כאן הוא שיצא מפיו של ר' יוסף קארו. המשורר השתמש במסגרת זו, כדי לכתוב במליצה כל מה שידע מהספרות על תורת הנפש, אולם המסגרת ודאי היסטורית היא, והמשורר שמע את ר' יוסף קארו דורש בשבת לפני תלמידיו בענינים פילוסופיים־עיוניים.

במחברת כ"ב מתאר המשורר את שהותו בירושלים. כאן יש יותר השתפכות הנפש מאשר ידיעות ממשיות על הישוב היהודי בעיר.

במחברת כ"ג ניתן תיאור ביקורו בטבריה, שאליה הגיע בערב שבת והלך לרחוץ בחמי טבריה יחד עם חכמי העיר שביניהם מצא „בעלי מקרא ומשנה, ומהם בעלי תלמוד וסברא הגונה, ומהם בעלי קבלה עיונית".

במחברת כ"ד מתואר שוב ביקורו בטבריה, וכל עיקרה של מחברת זו לא בא אלא כדי לספר את דבר השליח ששלחה ישיבת טבריה לתימן, את קבלת פני השליח בתימן ואת דבר האגרת שכתבו יהודי תימן למנהיגי הישוב בטבריה. בראש מחברת זו נזכרת בפירוש שנת של"ט (1579). והנה ממקומות אחרים ב„ספר המוסר" (מחברת כ"ה ומחברת מ') ידוע לנו, שלתימן הגיע בשנים שבהן ישבו יהודי

צנעא אסורים בבית־הסוהר שליח אחד מא״י, ושמו אברהם בן יצחק אשכנזי (הוא האיש, שבביתו נוסד בית־דפוס עברי בצפת בשנת של״ז—1577), והביא אתו מא״י ספרים עבריים למכירה „ולא ביקש אלא דמיהם״ ושהיה גדול בתורה „וכל העם באו לשמוע חכמתו״. השליח הגיע לעיר מוכ״א ומשם שלח את ספריו על פני תימן. המשורר שלח אגרת אל השליח, ובה הודיעו שהוא עצמו היה בא״י בשנת שכ״ו. אין להניח, שהמשורר עלה שנית לא״י לעת זקנתו בשנת של״ט, אלא שהשנה היא היא שנת בואו של השליח לתימן, כי באגרת שמסרו יהודי תימן לשליח נאמר: „וזה עשר שנים ימי מאסרינו״, והמאסרים היו בשנות שכ״ח—שכ״ט, והמשורר מעביר כאן מטעמים ספרותיים את הסיפור ממקום המעשה בתימן אל טבריה שמשם נשלח השליח.

חשובות ביותר הידיעות הכלולות במחברת זו. אנו שומעים כאן, כי בטבריה קיימת היתה באמצע המאה השש־עשרה ישיבה גדולה, שהספקתה היתה „על ידי אשה נכבדת מקושטנטינא רבתי, כל הנשים שרתי, והיתה קרובה למלכות״, היא דונה גראסייה מינדיז־נשיא, חותנתו של דון יוסף נשיא. היא מתה בשנת שכ״ט (1569) ומאז ניטלה משענתה של הישיבה, שמנהיגיה הוכרחו לשלוח שליחים לתוגרמא, למצרים ולאיטליה לבקש כסף, ומשנודע להם „כי נמצאו קהלות בארץ תימן על כולם קהל מדינת צנעא״ — שלחו שליח גם לתימן. כאן מסופר על קבלת פני השליח בתימן ועל אגרת שמסרו יהודי תימן בידו לראשי טבריה. יש לשער, שהאגרת המובאת כאן היא היא האגרת ממש בנוסחה ולשונה ושנכתבה ע״י המשורר עפ״י בקשת יהודי צנעא.

תיאורי־מסעות אלה הם עדות חשובה על הקשר שבין יהודי תימן וארץ־ישראל בימי פריחתה של צפת באמצע המאה השש־עשרה.

המחברת הששית

אָמַר מָרְדְּכַי הַצִּידוֹנִי: נָסַעְתִּי מִסּוּרְיָא הַמְּדִינָה / דֶּרֶךְ גָּלִיל הָעֶלְיוֹן אֲשֶׁר בָּהּ אַבְנֵר חָנָה, / אֶרֶץ כְּנַעַן בֶּן־אָחִי יָפֶת / הִיא אֶרֶץ צָפֶת.[1] / וּבַדֶּרֶךְ הַהִיא חֲמָת וַדַּמֶּשֶׂק וַאֲרַם נַהֲרַיִם, / בָּהֶם מִבְנֵי

1 החרוז מעיד שהנוסע קרא צפת (צ׳ קמוצה ום׳ סגולה) כשמת

יְהוּדָה וְאֶפְרַיִם, / חוֹץ מִכַּמָּה עֲיָרוֹת / בְּדֶרֶךְ הַיַּרְדֵּן עַל־הַמַּעְבָּרוֹת. /
וָאָבוֹא אֶל־הַמְּדִינָה[1] / וְהִנֵּה בְתוֹכָהּ שָׂרְתָה שְׁכִינָה, / כִּי בָּהּ קָהָל
גָּדוֹל רָחוֹק מִסֶּלֶף / כְּאַרְבָּעָה עָשָׂר אֶלֶף / בִּשְׁמֹנֶה עֶשְׂרֵה יְשִׁ־בוֹת /
בְּעֵיוֵן הַתַּלְמוּד נִצָּבוֹת. / שָׁם רָאִיתִי אוֹר הַתּוֹרָה / וְלַיְהוּדִים הָיְתָה
אוֹרָה, / גָּבְרוּ עַל־כָּל־הַקְּהִלּוֹת, / כִּי הֵם תְּהִלּוֹת לַתְּהִלּוֹת[2]. / וּפָרְצוּ
בִּגְבוּל הַחָכְמָה פֶּרֶץ, / מֵעוֹלָם לֹא נִמְצָא בָהֶם עַם הָאָרֶץ. / וָאֶתְבּוֹנֵן
בְּעֵיוּנָם פְּנִימִי וְחִיצוֹן / וְהִנֵּה לֹא הִגַּעְתִּי לְרוֹעֵה צֹאן.[3] / אָז יָדַעְתִּי
עָרְכִּי / בָּרְחֵבִי וְאָרְכִּי / / וְהִנֵּה חָסַרְתִּי כַּמָּה עֲנָיָנוֹת / וְחִסָּרוֹן לֹא יוּכַל
לְהֻמָּנוֹת / וָאֶתְנַכֵּר בְּתוֹכָהּ וְרַעְיוֹנַי הָיוּ חֲלוּשׁוֹת / בְּבָתֵּי כְּנֵסִיּוֹת
וּבְבָתֵּי מִדְרָשׁוֹת / לִשְׁמֹעַ הַדְּרָשָׁנִים, / הַדּוֹרְשִׁים עַל כַּמָּה אוֹפָנִים, /
כִּי הֵם יוֹדְעִים כָּל־סוֹד, / מִקִּירוֹת הַסְּפוּן וְעַד הַיְסוֹד.[5] / וּבְפָרָט
הַמָּאוֹר הַגָּדוֹל הֶחָכָם ר׳ יוֹסֵף קַארוֹ, / אֲשֶׁר מִישִׁיבָתוֹ חַכְמֵי צָפֵת
לֹא יָסוּרוּ, / כִּי בְלִבּוֹ הַתַּלְמוּד אָגוּר, / אַחַר יְשִׁיבָתוֹ שֶׁבַע שָׁנִים
סָגוּר, / וְחוֹץ מִכַּמָּה חָכְמוֹת, / גְּלוּיוֹת וְנַעֲלָמוֹת, / בְּלִבּוֹ חֲתוּמוֹת.
וָאֵלֵךְ שַׁבָּת אַחַת אֶל־יְשִׁיבָתוֹ / לִרְאוֹת אֶת־יִקְרַת תִּפְאֶרֶת גְּדֻלָּתוֹ /
וָאֵשֵׁב בְּפֶתַח עִם[6] מְזוּזַת הַשַּׁעַר / וְרַעְיוֹנַי מִן הַסַּכְלוּת אֲחָזוֹ סַעַר. /
וְהָחָכָם הַזָּקֵן יוֹשֵׁב עַל־הַכִּסֵּא, / בְּפִיהוּ דּוֹרֵשׁ עַל־הַנּוֹשֵׁא, / בְּמַאֲמָר
יוֹצִיא אֶת־הָאָדָם מֵעֹל הַזָּמָן, / לְהַקְרִיבוֹ אֶל־הָאֵל הַנֶּאֱמָן, / וַיַּלְבִּישׁוֹ
בִּגְדֵי חֹפֶשׁ / בַּפָּסוּק „תּוֹרַת יְיָ תְּמִימָה מְשִׁ־בַת נָפֶשׁ״.[7] / וְנָשָׂא וְנָתַן
עַל־דֶּרֶךְ הַפִּשְׁט וְהַקַּבָּלָה / הֶחָכָם הַיָּקָר וְהַנַּעֲלֶה, / לְפָנָיו כְּמֵאתַיִם
תַּלְמִידִים יְקָרִים וּמְעֻלִּים / יוֹשְׁבִים עַל־גַּבֵּי סַפְסָלִים. / וְכַאֲשֶׁר
כִּלָּה דְּבָרֵי חָכְמָתוֹ / רָמַז לְתַלְמִיד אֶחָד לְעָמָתוֹ / לְדַבֵּר בַּפֶּשֶׁט
וְלִחוֹתָיָה / וְתַכְלִיתָהּ וְאוֹדוֹתֶיהָ.

בערבית וֹלא צפת (צ׳ שוויה) כניקודה במקרא (שופטים א׳ י״ז), כי ידע שאין העיר אותה צפת שבמקרא. 2 היינו העיר. 3 כלומר, התהלות יכולות להתהל55 בהם. 4 כלומר, נתברר לי שלא הגעתי בידיעותי אפילו לדרגת רועה צאן. 5 השוה מלכים א׳, ו׳ ט״ו. 6 צ״ל: על. (השוה שמואל5 א׳, א׳ ט׳; יחזקאל5 מ״ו ב׳). 7 תהלים י״ט ח׳.

וַיַּעֲמֹד לְפָנָיו / בְּנֹעַם הֶגְיוֹנָיו / וַיֹּאמַר:[8] כְּבָר לִמַּדְתָּנוּ רַבֵּנוּ / וְלֹא מֵחָכְמָתֵנוּ, / כִּי לַנֶּפֶשׁ עֲשָׂרָה כֹחוֹת נַפְשִׁיִּים, / חֲמִשָּׁה תוֹכִיִּים[9] וַחֲמִשָּׁה חִיצוֹנִיִּים. / הַתּוֹכִיִּים שְׁנַיִם מֵהֶם בְּלַחַשׁ הַלָּחוּשׁ,[10] / וְהֵם כֹּחַ הַתְּנוּעָה וְהַחוּשׁ, / וְהוּא מַה שֶּׁתּוֹצִיא הַחֲמִימוּת הַטִּבְעִית מִמֶּנּוּ / וְתִתְפַּשֵּׁט בְּגוּף וְתִשָּׁאֲבוּ / וְתוֹעִיל לוֹ הַתְּנוּעָה / בְּהַעֲתָקָתוֹ[11] מִמָּקוֹם לְמָקוֹם בְּכָל־רֶגַע וְשָׁעָה / וּבַחוּשׁ יֵעָשֶׂה פְּעֻלּוֹת מִתְחַלְּפוֹת מִטֹּבָה עַד־רָעָה. / וְהַשֵּׁלֶשׁ הָאַחֲרוֹת שׁוֹכְנוֹת בַּמֹּחַ / כִּי לוּלֵא הֵן הָלַךְ שְׁחוֹחַ,[12] / וְהֵם כֹּחַ הַמְּדַמֶּה וְהַמְחַשֵּׁב וְהַזּוֹכֵר, / כִּי בְּאֶמְצָעוּתָן מַשְׂכִּים וְזוֹכֵר. / בִּפְאַת פָּנָיו כֹּחַ הַדִּמְיוֹן, / יֵדַע כָּל־הַצּוּרוֹת, וְאִם הֵן בְּרוּם חֶבְיוֹן, / וְיִבְקַע לַשֵּׂכֶל בְּאֶמְצָעוּת כֹּחַ הָרֵאוֹת / וְיָבִין בּוֹ פְּלָאֵי פְלָאוֹת. / וּבְאֶמְצַע הַמֹּחַ כֹּחַ הַמְחַשֵּׁב, / כִּי בּוֹ יִהְיֶה בְּדַעְתּוֹ מִתְיַשֵּׁב. / וּמִמּוּל עָרְפּוֹ כֹּחַ הַשְּׁמִירָה / וְהִיא הַנַּקְרֵאת זִכְרָה / יִזְכּוֹר הָאָדָם כָּל אֲשֶׁר יַעֲשֶׂהוּ / וּבְשִׁמְרָתוֹ לְכָל־דָּבָר יֵדָעֵהוּ. / וְלַכֹּחַ הַמְחַשֵּׁב אַרְבָּעָה עֲנָפִים / מַבְּיטִים וְצוֹפִים, / וְהֵם כֹּחַ הַשּׁוֹמֵר וְהַמְקַבֵּל / וְהַדַּעָה וְהַהֶבְדֵּל, / כִּי בָהֶם כֹּחַ הַמְחַשֵּׁב הוֹלֵךְ וְגָדֵל. / בַּכֹּחַ הַמְקַבֵּל יְקַבֵּל כָּל־אֲשֶׁר יִלְמַד יֵאוֹת, / כְּמוֹ מִכֹּחַ הַשֶּׁמַע וְהָרֵאוֹת, / וְכֹחַ הַשּׁוֹמֵר בּוֹ יִשְׁמֹר / כָּל־אֲשֶׁר יַתְחִיל וְיִגְמֹר, / וְכֹחַ הַדַּעַת יְקַבֵּץ כָּל־הַחֲלָקִים / שֶׁיְּצָטְרֵךְ לָהֶם כֹּחַ הַמְחַשֵּׁב לִפְרָקִים / וְיַנִּיחַ אוֹתָם לִפְנֵי הַכֹּחַ הַמַּבְדִּיל / הַמַּקְטִין וְהַמַּגְדִּיל / וְהוּא יַבְדִּיל בֵּין הָאֱמֶת וְהַשֶּׁקֶר / וְלִגְדֻלָּתוֹ אֵין חֵקֶר. / וְאִם יֶחֱלַשׁ אֶחָד מִן־הַכֹּחוֹת וַעֲנָפֵיהֶם, / יָזִיק לַחֲבֵרוֹ וְיִהְיוּ פְרוּדוֹת כַּנַּפְיֵהֶם.[13] / וְתוֹעֶלֶת אֵלּוּ הַכֹּחוֹת / לִהְיוֹת פּוֹעֲלִים לַחָכְמָה בְּטוּחוֹת.[14] / וְהַחָמְשָׁה חִיצוֹנִיִּים: הָרֵאוֹת וְהַשֶּׁמַע וְהָרֵיחַ וְהַטַּעַם וְהַנְּגִיעָה / כָּל־אֵלֶּה לַנֶּפֶשׁ הַצְּנוּעָה.

8 כאן מתחיל התלמיד להרצות על: חמשת כוחות־הנפש הפנימיים; חמשת כוחות־הנפש החיצוניים; הכוח המתאווה לתופעותיו; עשרים מדות הנפש. תורת־הנפש הזו מבוססת על השקפות אריסטו בעיבודו הערבי של אבן סינא, אבן רשד וכו'. 9 פנימיים. 10 בטוי זה לא הובן לי. 11 בתנועתו. 12 כמו בהמה. 13 השווה יחזקאל א' י"א. 14 השווה איוב ל"ח ל"ו.

וְשָׁם גַּם כֹּחַ הַמִּתְאַוֶּה יִסְתָּעֵף, מִמֶּנּוּ אַרְבַּע כֹּחוֹת / כְּגֶפֶן[15] / מְסַתַּבֵּךְ פּוֹרְחוֹת / וְהֵם: כֹּחַ הַמּוֹשֵׁךְ לְכָל־אֹכֶל וְהוּא חַם וְלַח / בְּזוּלָתוֹ הַגּוּף לֹא יִצְלַח. / וְכֹחַ הַתּוֹפֵשׂ אוֹתוֹ עַד שֶׁיִּתְעַכֵּל וְהוּא קַר וְיָבֵשׁ / עִם הַכֹּחַ הָרִאשׁוֹן מִתְלַבֵּשׁ. / וְכֹחַ הַמְאַכֵּל[16] אוֹתוֹ עַד שֶׁיְשַׁנֶּהוּ לַמֶּזֶג הָרָאוּי לַגּוּף, / בְּעוֹד בְּנֵי־רֶשֶׁף יַגְבִּיהוּ עוֹף,[17] / וְהוּא טֶבַע הָאֵשׁ / חַם וְיָבֵשׁ. / וְכֹחַ הַמּוֹצִיא לְמוֹתָרוֹת מִן הַגּוּף, וְהוּא קַר וְיָבֵשׁ. / וּבְהִתְעָרֵב הַכֹּחוֹת בְּהַשְׁוָיָה,[18] לֹא יִצְטָרֵךְ לְרוֹפֵא וְחוֹבֵשׁ. / וְאֵלּוּ הָאַרְבָּעָה כֹּחוֹת, וְאִם הֵם בַּנְּשָׁרִים יַעֲלוּ אֵבֶר, / יָרוּצוּ בְּכָל־הַגּוּף אֲשֶׁר עָבָר,[19] / אָמְנָם בְּאִצְטוּמְכָא[20] מִשְׁכָּנָם וּמַעֲשֵׂיהֶם / וְהַמַּעַיִם רוֹעוֹת עַל־יְדֵיהֶם / וְרִשּׁוּמָם בָּהֶם יוֹתֵר מִכָּל־צָרְכֵיהֶם.

וּמַעֲנָפֵי אֵלּוּ הַכֹּחוֹת גַּם כֵּן / שְׁלֹשָׁה כֹּחוֹת אֲשֶׁר עֲלֵיהֶם הַגּוּף יִתְכֵּן. / וְהֵם: כֹּחַ הַמּוֹלִיד וְהַמְגַדֵּל וְהַזָּן הַמְהַנֶּה / בְּאֶמְצָעוּתָן רָעָה אֲלֵיו לֹא תְאַנֶּה. / אָמְנָם הַכֹּחַ הַמּוֹלִיד לְקִיּוּם הַמִּין / כִּי בוֹ תִּשְׁלָם בְּרִיאַת הַמִּין וְהַמַּאֲמִין[21]. / וְכֹחַ הַמְגַדֵּל הוּא שֶׁיְגַדֵּל גּוּף הַנּוֹצָר וַאֲבָרָיו / עַד שֶׁיַּעֲמֹד עַל־שְׁלֵמוּתוֹ מִכָּל־עֲבָרָיו. / וְהַכֹּחַ הַזָּן הוּא שֶׁיְזוּן אֶת־הָאָדָם אַחַר שְׁלֵמוּתוֹ / עַל שֶׁיִּתּוֹסַף שִׁעוּרוֹ וַכְמוּתוֹ. / כָּל־אֵלֶּה הַכֹּחוֹת מִן־הַמִּתְאָוֶה מִכְתָּעֲפִים / כִּי מִמֶּנָּה הַשָּׁרָשִׁים וְהָעֲנָפִים. / וְעוֹד גַּם־כֵּן כֹּחַ הַפַּעַס מִסְתָּעֵף מִמֶּנָּה, / וְהוּא הַמֵּבִיא אֶת הַנֶּפֶשׁ לִידֵי סַכָּנָה / וְעַל־יָדוֹ אֲבוּד כָּל־הַטּוֹבָה צְפוּנָה, / וְעָלָיו אָמַר הַנָּבִיא הַנֶּעֱזָר:[22] / „לֹא־יִהְיֶה בְךָ אֵל זָר".[23] / וְתוֹעַלְתּוֹ לְהִתְעַנֵּג בּוֹ כָּל־בְּהֵמָה וְחַיָּה / לְהַשִּׂיג טַרְפָּהּ מֵאַפְסֵי נְשִׂיָּה[24] / וְעַל־יָדוֹ יוּסְרוּ הַמַּשְׁחִיתִים מִבְּנֵי אָדָם / עַל־מַעֲשֵׂה יָדָם. / וְלוּלֵאוּ הַשְּׁלֹשָׁה כֹּחוֹת, רְצוֹנִי לוֹמַר בַּכֹּחַ הַמְחַשֵּׁב וְהַמִּתְאָוֶה וְהַכַּעַס / חִסָּרוֹן וְתוֹסֶפֶת

15 גפן לשון זכר, כמו בהושע י׳ א׳. 16 מאכל־טעם. 17 היינו, כשהחום עצום. 18 היינו, במידה נכונה ומתאימה. 19 לפי החרוז אין הנוסח נכון, ושמא צ״ל: מעבר אל עבר. 20 בקיבה. 21 המשורר מדבר כאן בדרך הלצה: בכוח זה נבראים גם הבוערים וגם בני ישראל. 22 אסף, הנמנה בין הנביאים בדברי הימים א׳, כ״ה א׳. 23 תהלים פ״א י׳. 24 ארץ. (השוה תהלים פ״ח י״ג).

וְאֶמְצָעוּת בַּמַּעֲשׂ[25]. / וְהַחִסָּרוֹן וְהַתּוֹסֶפֶת – קַלְקוּל / וְאֶמְצָעִי– מְתֻקָּן וְשָׁקוּל / כִּי תּוֹסֶפֶת הַמַּחֲשָׁבָה / אֵינָהּ לְשֵׁכֶל טוֹבָה / וְחִסָּרוֹנָהּ מִמֶּנּוּ נָפֵיק חוּרְבָּא.[26] / וְתוֹסֶפֶת הַתַּאֲוָה / מֵבִיא לִידֵי עֶבְרָה וַעֲוֹוֹת וְגַאֲוָה / וְחִסָּרוֹנָהּ מֵבִיא לִידֵי יֵאוּשׁ / וְלֹא תוֹסִיף הַנֶּפֶשׁ לָחוּשׁ. / וְתוֹסֶפֶת הַכַּעַס אֱווילוּת, / וְחִסָּרוֹנוֹ כְּסִילוּת וַעֲצֵלוּת, / כִּי הוּא מְשֻׁרַּת כֹּחוֹת הַנֶּפֶשׁ הַחִיצוֹנִיִּים / וּבְזוֹלָתוֹ יִהְיוּ עֲנִיִּים. / כִּי חוּשׁ הָרְאוּת חוֹזֵר אֶל־הַמַּח / וְיַקְבֵּץ לוֹ הַדְּמְיוֹן וְהַמַּחֲשָׁב וְהַזּוֹכֵר לְפִקּוֹחַ / וְחוּשׁ הַשְּׁמַע קוֹבֵעַ בַּלֵּב הֶאֱמוּנָה, / וְחוּשׁ הָרֵיחַ לְהָרִיחַ לְהָשִׁיב הַנֶּפֶשׁ הָאֲנוּגָה, / וְחוּשׁ הַטַּעַם לַעֲזוֹר לְכֹחַ הַזָּן / וּבוֹ אֶבְרֵי הַגּוּף מְלֵאִים מִפְּיקִים מְזֹן אֶל־זַן,[27] / וְחוּשׁ לַגּוּף מוֹעִיל הַנִּגִּיעָה,[28] / לְבַל תָּבוֹא עָלָיו רָעָה. / אָמְנָם הַדְּבָרִים יִוָּלְדוּ מִן־הַכֹּחָנָה / אֲשֶׁר בְּחַדְרֵי הַלֵּב אֱמוּנָה / וְהַקּוֹל הַמְשֻׁלָּח אֲשֶׁר לְכָל־דָּבָר עוֹנֶה / הוּא מִן־הַקָּנֶה. / כָּל־זֶה מִן־הַכֹּחַ הָאַחֲרוֹן / בַּעַל הַתּוֹסֶפֶת וְהַחִסָּרוֹן.

וְעוֹד נִמְצָא לַנֶּפֶשׁ הַחֲמוּדָה / עֶשְׂרִים מִדָּה: / הָרִאשׁוֹן הַכָּבוֹד וְהַגַּאֲוָה / לְעֶמְתּוֹ הָעֲנָוָה. / וְאֶפֶן הַחָכְמָה הָעֶלְיוֹנָה בִּבְרִיאָתָם / בְּנֶפֶשׁ הָאָדָם נְקָבְעוּ עַל־פִּי מִדּוֹתָם, / כִּי הַכָּבוֹד הוּא נְשִׂיאוּת הַנֶּפֶשׁ וְרוֹמְמוּתָהּ / וּבוֹ תִּגְדַּל מַעֲלָתָהּ. / אִם תִּנָּהֵג סִלְסוּל[29] בַּעֲשִׂיַּת הַמְּצוֹת תְּתַקְּנֶנּוּ, / אָז תִּהְיֶה כְּזַיִת רַעֲנָן, / וְתִשְׂמַח בְּמַה שֶּׁנָּתַן לָהּ הַבּוֹרֵא / וְלֹא יָנוּעוּ אֲמוֹת הַסְּפִים מִקּוֹל הַקּוֹרֵא,[30] / כִּי לָהּ שָׂכָר תְּמִידִי וְנִצְחִי, / וְלָהּ יֵאָמֵר "רָנִּי וְשִׂמְחִי".[31] / וְהַמְגַּנֶּה מִמֶּנּוּ הוּא שֶׁיַּעֲשֶׂהוּ הָאָדָם מִדַּעְתּוֹ / וְיִכָּנֵס לִפְנִים מִפְּחִיצָתוֹ / וְיֵשֵׁב בְּזוֹלַת מְקוֹמוֹ / וְיַעֲבֹר הַדֶּרֶךְ מִשְׁעוֹמוֹ,[32] / אָז יֵצֵא מִן־הָעוֹלָם רֵיקָם / וּמִמֶּנּוּ הַשֵּׁם יִנָּקֵם נָקָם. / וְאֶפֶן הַחָכְמָה הַנֶּאֱוָה / בִּנְטִיעָתָהּ בַּנֶּפֶשׁ מִדַּת הָעֲנָוָה / בַּעֲבוּר שֶׁתִּהְיֶה לֵאלֹהִים נִכְנַעַת, וְזֹאת לְבַעֲלֶיהָ מִלְּפָנֵי הַשֵּׁם מַתָּנָה/

25 כאן מרצה התלמיד על „שבי" הזהב". 26 ממנו יוצא חורבן. 27 השוה תהלים קמ"ד י"ג. 28 כלומר, הנגיעה היא חוש המועיל לגוף. 29 השוה מסכת קידושין דף ע"ח עמוד ב': נהנו כהנים בסלסול. 30 השוה ישעיה ו' ד'. 31 השוה זכריה ב' י"ד. 32 היינו, על דעת עצמו.

וְעַל־יָדֶיהָ הַיֵּי הָעוֹלָם נִקְנָה. / וְהָאָדָם שֶׁזּוֹת הַמִּדָּה בְּקִרְבּוֹ, / יְהֵא
לִפְנֵי אֱלֹהָיו כְּעֶבֶד לִפְנֵי רַבּוֹ / וּכְשֶׁיַּגִּיעַ קִצּוֹ יַשִּׂיג רְצוֹנוֹ וְחֶפְצוֹ. /
וְהַשְּׁלִישִׁי וְהָרְבִיעִי: הַבּוּשָׁה וְהָעַזּוּת / נִבְרְאוּ בָאָדָם עַל־יְדֵי זְרִיזוּת. /
אָמְנָם הַבּוּשָׁה וְתוֹעֲלָתָהּ / לִמְנֹעַ הַנֶּפֶשׁ מֵחַטָּאתָהּ / וְאִם יוֹכִיחַ מוֹכִיחַ
לַחוֹטֵא הַנִּגְרָע / אָז יִכָּלֵם וְיֵבוֹשׁ מֵעֲשׂוֹת רַע. / וְהָעַזּוּת וְתוֹעֲלָתָהּ,
לְהִתְחַזֵּק אַנְשֵׁי הָאֱמֶת עַל־אַנְשֵׁי הַשֶּׁקֶר, / וְאִם יִכָּלְמוּ וְיֵבוֹשׁוּ יִהְיוּ
כַּעֲנַן בֹּקֶר. / וְהַחֲמִשִּׁי, וְהַשִּׁשִּׁי, הָאַהֲבָה וְהַשִּׂנְאָה, / לְהַרְחִיק הַמַּעֲשֶׂה
הַפָּעוּר וּלְדַבֵּק הַנָּאֶה / וְלֶאֱהֹב הָאֱמֶת וְדוֹרְשָׁיו / וְלִשְׂנוֹא הַשֶּׁקֶר
וּמְבַקְשָׁיו, / וְאָז יָשׁוּב הַדָּבָר אֶל־הַנֶּפֶשׁ אֲשֶׁר שֶׁהָיָה זָנוּחַ / יִמְצָא
מַרְגּוֹעַ וְיָנוּחַ. / וְהַשְּׁבִיעִי וְהַשְּׁמִינִי, הָרַחֲמָנוּת וְהָאַכְזָרִיוּת, / וְאֵין
עֲלֵיהֶם כָּל־כַּךְ אַחֲרָיוּת / אֲבָל הַיְכוֹלִים[33] יְרַחֵם עַל־הַצַּדִּיקִים /
וְיִתְאַכְזֵר עַל־הָרְשָׁעִים הַחֲזָקִים. / וְאֵין לְהִתְנַהֵג בָּהֶם וּבְהַקְבָּעָם, /
אֶלָּא זְכֵרנוּם מִפְּנֵי שֶׁהֵם קְבוּעִים בַּנֶּפֶשׁ בְּטִבְעָם. / וְהַתְּשִׁיעִי וְהָעֲשִׂירִי:
הַכַּעַס וְהָרָצוֹן,[34] / בְּזוֹלָתָם יִהְיֶה אָדָם בַּעַל רְפָיוֹן, / כִּי אֵיךְ יוּכַל
לְנַהֵג הַכְּסִילִים / וְהַבָּנִים הָאֱוִילִים / בִּלְתִּי בְּאֶמְצָעוּת הַכַּעַס וְהָרָצוֹן, /
לְבַל־יִהְיוּ תָּמִיד חוֹמְדֵי לָצוֹן / בְּעֵת יִכְעַס אֲלֵיהֶם, / יַחְזְרוּ
מִמַּעֲשֵׂיהֶם, / וְהוּא בִּרְצוֹנוֹ יְקַבְּלֵם וְיִשְׂמַח מִיגוֹנָם. / וְאָז יָרְצוּ אֶת־
עֲוֹנָם. / וְהָאֶחָד עָשָׂר וְהַשְּׁנֵים עָשָׂר, הַגְּבוּרָה וְהַחַלָּשׁוּת, / לְקַבּוּעַ
בְּנֶפֶשׁ טָהֳרָה וּפְרִישׁוּת, / בְּעֵת שֶׁתִּשְׁמַע מֵאֲמַר הַשֵּׁם הַנִּזְכָּר / בְּעֹנֶשׁ
וְשָׂכָר / וְתִגְבַּר נַפְשׁוֹ בְּשָׁמְעוֹ דִּבְרֵי הַכּוֹפְרִים / הַמַּכְחִישִׁים עֲשֶׂרֶת
הַדְּבָרִים, / אָז יַעֲמֹד נִכְחָם / וְיִהְיֶה חָזָק לַעֲמֹת כְּצָתָם / וְלֹא יִרַךְ
לְבָבוֹ / וְלֹא יָשִׁיב צוּר חַרְבּוֹ. / וְהַשְּׁלֹשָׁה עָשָׂר וְהָאַרְבָּעָה עָשָׂר,
הַכְּיוֹלוּת וְהַגְּדִיבוּת. / תּוֹעֶלֶת הַכְּיוֹלוּת, / לְבַל יִהְיֶה הֶחְכֵּם מְלַמֵּד
בְּרַגְילוּת / לְכָל־בַּעַל סְכָלוּת / וּבָהּ יִהְיֶה הַדָּבָר בְּפִיו עָגוּן[35] / לְבַלְתִּי
לַמֵּד לְתַלְמִיד שֶׁאֵינוֹ הָגוּן. / וְעָלֶיהָ רָמַז בַּעַל הַתָּכְמָה: / "כְּצָרוֹר
אֶבֶן בְּמַרְגֵּמָה".[36] / וְהַגְּדִיבוּת, / לְבַל יִמְנְעוּ הַחֲכָמִים חָכְמָתָן

33 הקדוש ברוך הוא שהוא כל יכול. 34 רצון נדול. 35 קשור, נעצר.
36 משלי כ"ו ח': כצרור אבן במרגמה כן נותן לכסיל כבוד.

וְהַסְּכָלִים בַּעֲצִיבוּת / וְיִתְיָאֲשׁוּ מִלְּמוֹד / וְלֹא יוּכְלוּ לַעֲמוֹד, / אֲבָל הַנְּדִיבוּת תַּאֲזֹרֵם / לִלְמֹד לַאֲחֵרִים תַּזְרֵם, / וְאָז לֹא יִמְנַע הַשֵּׂכֶל / כְּפִי אֲשֶׁר יוּכָל. / וְהַחָמְשָׁה עָשָׂר וְהַשִּׁשָּׁה עָשָׂר, הַקִּנְאָה וְהַחֶרְטָה, / לְהָעִיד הַדִּין עַל־הַפְּרוּטָה, / כִּי לוּלֵא הַקִּנְאָה לֹא עָמַד הָעֵצֶל מִמְּטָתוֹ / לְהָסִיר חֶרְפָּתוֹ, / וְלוּלֵא הִיא לֹא מָלְכוּ הַמְּלָכִים / וְזֶה לְעֻמַּת זֶה נֶעֱרָכִים, / וְלוּלֵא הִיא לֹא יִתְגָּאוּ בְנֵי אָדָם בְּיֶד רָמָה / בְּמַעֲשִׂים טוֹבִים וְחָכְמָה / וּבָהּ יְזֻכּוּ הַנְּפָשׁוֹת הַתְּמִימוֹת / בְּשָׂנֵי עוֹלָמוֹת. / וְהַחֶרְטָה, בָּהּ יִתְנַחֵם הָאָדָם עַל־מָה שֶׁאָרַע, / אִם לַאֲחֵרִים הֵרַע, / בְּסִבָּתָהּ יִרְצֶה אֶת הָאֲחֵרִים / וְאָז יִהְיֶה שָׁלוֹם מִכָּל־עֲבָרִים. / וְהַשִּׂבְעָה עָשָׂר וְהַשְּׁמֹנָה עָשָׂר, הַפַּחַד וְהַבִּטָּחוֹן, / כִּי בְּפַחַד יֵלֵךְ הָרָשָׁע עַל־גָּחוֹן, / בְּעֵת יַעֲוֹר הַשֵּׂם אֵלָיו[38] / לְשַׁלֵּם לוֹ כְּפִי רוֹעַ מַעֲלָלָיו, / וְאָז יָשׁוּב הָרָשָׁע מִן־הָעֲלִילוֹת / אֶל־מִדַּת הַזְּרִיזוּת. / וְהַבִּטָּחוֹן שֶׁיִּבְטַח הָאָדָם בְּלֵב שָׁלֵם, / שֶׁיִּתֵּן לוֹ[39] שְׂכָרוֹ וְיִשַׁלֵּם, / וְלֹא יִהְיֶה לִבּוֹ נוֹקְפוֹ / וְיִסְתַּפֵּק בְּהִצָּרְפוֹ, / אֶלָּא יַאֲמִין אֱמוּנָה שְׁלֵמָה, / כִּי טוֹבָתוֹ עֲצוּמָה, / כַּאֲשֶׁר גָּזְרָה הַחָכְמָה הָעֶלְיוֹנָה / לְשַׁלֵּם לַנֶּפֶשׁ הָאֲבִיוֹנָה. / וְהַתִּשְׁעָה עָשָׂר וְהָעֶשְׂרִים, הַשִּׂמְחָה וְהַיָּגוֹן, / בְּאֶמְצָעוּתָם לֹא יִכְלֶה הָרָגוֹן.[39] / וְהַשִּׂמְחָה נִקְבָּעָה / לְבַעֲלֵי הַדֵּעָה / לִהְיוֹת מוֹדִים לַיָּי, עַל־הַטּוֹבָה, / אֲשֶׁר נָתַן לָהֶם / מִמְּקוֹר הָאוֹר הֶחָצוּבָה, / כִּי הִיא שִׂמְחָה שֶׁאֵין לָהּ קִצְבָה / בְּסִפְרֵי הַנְּבִיאִים כְּתוּבָה. / וְהַיָּגוֹן מִדָּה בַּנֶּפֶשׁ כְּמוֹסָה / תּוֹעַלְתָּהּ מִן הַחֲמִימוּת הַטִּבְעִית הָעֲמוּסָה / וּשְׁלֵמוּתָהּ מִן הַקְּרִירוּת הַטִּבְעִית הַפְּרוּשָׁה / וְהִיא לְכָל בְּנֵי הָאָדָם דְּרוּשָׁה. / וּבֵאוּר זֶה וְעִלָּתוֹ / וְעַל זֶה הָאֹפֶן מְצִיאוּתוֹ, / כִּי סִבָּתוֹ אֶחָד מִשְּׁנֵי דְּבָרִים / בְּרֵאָיוֹת בְּרוּרִים, / וְהוּא שְׁלֵילַת מְנוּחָה / וְנַחַת וְרָוְחָה / אוֹ כְּאֵב נוֹגֵעַ / בַּגּוּף פּוֹגֵעַ. / וְלָזֶה אִם יַחְשֹׁב הָאָדָם בְּמַה שֶּׁאָזַל מִמֶּנּוּ / וּמְנִיעַת דָּבָר הַמְשַׂמְּחֶנּוּ, / אָז תִּגְבַּר הַחֲמִימוּת / וַיַּעֲלֶה הַכֹּחַ הַנַּפְשִׁי, כְּמַצַּת יָמוּת / לְבַקֵּשׁ דָּבָר הָאָבוּד

37 השוה זכריה ב' י"ז. 38 שיתן לו ה'. 39 מלה זו אינה מובנת כאן.

מְיָדוֹ / וְהִנֵּה לֹא יִמְצָאֻנּוּ וְיִזְכֹּר אֲבוּדוֹ / וְאָז יִתְיָאֵשׁ וְיַתְחִיל נוּדוֹ /
וְתִתְחַדֵּשׁ מִיָּד הַקְּרִירוּת, / כִּי הַחֲמִימוּת אֵין לָהּ אֶפְשָׁרוּת[40] /
וְתִתְפַּשֵּׁט בְּטִבְעָהּ וְתִהְיֶה עָשָׁן / כַּעֲשַׁן הַכִּבְשָׁן / וַתַּעֲלֶה לְעֵינַיִם וְאָז
יִזְלוּ דְמָעוֹת / וְהוּא הַבְּכִי אֲשֶׁר מִמֶּנּוּ וְעַל־יָדוֹ נוֹבְעוֹת / עַד שֶׁיִּפָּגֵה
הָאָדָם כָּל־אֲשֶׁר נִתְקַבֵּל מֵחֲמִימוּתוֹ, / כְּפִי עֻצְּם צוּרָתוֹ, / וְיִתְאַפַּח
אֲנָחוֹת מְגוּפוֹ, / וְאָז יִבְכֶּה רִשְׁפּוֹ. / וְתוֹעֶלֶת הַיָּגוֹן לְרָאוֹג הָאָדָם עַל
עֲוֹנוֹ / וְיָשׁוּב לִפְנֵי בּוֹרְאוֹ וְקוֹנוֹ / וּבְבָכְיוֹ עַל־חַטָּאתוֹ בְּכָל־שָׁעָה /
אָז יִפָּתְחוּ לוֹ שַׁעֲרֵי דִּמְעָה. / אֵלֶּה הֵם כְּחוֹת הַנֶּפֶשׁ וּמְדוֹתֶיהָ / וְכָל־
עִנְיָנוֹתֶיהָ / וְהִיא הַנֶּפֶשׁ הַנִּשְׁאֶרֶת / לְחַיֵּי עוֹלָם נִשְׁמֶרֶת. / אִם תִּהְיֶה
לְמַצּוֹת אֱלֹהֶיהָ גּוֹמֶרֶת. / כַּךְ לִמַּדְתָּנוּ רַבֵּנוּ וּלְעוֹלָם הַבָּא זְכִיתָנוּ. /
אַמַּצְתָּנוּ אַף־עֲזַרְתָּנוּ. / וְעַל־הַנֶּפֶשׁ נִתְאַזַּרְתִּי / וְעָלֶיהָ שִׁיר חִבַּרְתִּי: /

נֶפֶשׁ יָקָרָה אֵיךְ בְּתוֹךְ גּוּף תִּשְׁכְּנִי / נָסַעַתְּ מִמְּתֻקָּה בְּמָרָה תַּחֲנִי.[41]
הַאַתְּ מִטַּהֲרָה חָצוּבַת הַיְקָר / גַּלְגַּל עֲרָבוֹת לָךְ וְשָׁם בַּיִת בָּנִי.
עִזְבִי לְחוּשַׁיִךְ[42] וְשָׁמָּה תֵּלְכִי, / שִׁמְעִי עֲצָתִי זֹאת אֲשֶׁר אֹמַר אֲנִי,
אַל־תֵּשְׁבִי בַּגּוּף וְאֻבְלוֹ תִּסְבְּלִי, / רָנִּי וְשִׂמְחִי שָׁם וְעֵינֵךְ תַּחֲנִי.
לָמָּה תִּהְיִי הַיּוֹם קָשׁוּרָה עִם־אֱנוֹשׁ, / כִּי תִּפְחֲדִי תָּמִיד כְּרוֹכֵב הָאֲנִי.
מֵרֹב חֲטָאַיִךְ שְׁאוֹלָה תֵּרְדִי, / לָכֵן דְּעִי בְּצַעַךְ וְאַל תִּתְלוֹנָנִי.
מַה תֹּאמְרִי לָאֵל בְּיוֹם הַדִּין בְּעֵת / יִזְכֹּר חֲטָאַיִךְ וְעוֹד מַה־תַּעֲנִי.
שִׁימִי עָלַי לִבֵּךְ דְּבָרַי וַעֲשִׂי / נִגְדֵּךְ תְּשׁוּבָתֵךְ וְיוֹם אֶל־יוֹם מְנִי.
יוֹם הַנְּסִיעָה קָרְבָה קוּמִי עֲשִׂי / צֵדָה לְבֵית מוֹעֵד וְנֶגֶד אַל פָּנִי.
תּוֹרָה לְמוּל עֵינֵךְ בְּעִתּוֹת נִתְכְּנוּ,/לֹא תִשְׁקְטִי יוֹמָם, וְלַיִל לֹא תִישָׁנִי.
עַד תִּהְיִי שָׁבָה לְאַרְמוֹן הַיְקָר, / שָׁם תִּמְצְאִי נַחַת וּפוּגָה תִּתְּנִי.[43]

וַיְהִי כַּאֲשֶׁר שָׁמַע הֶחָכָם דִּבְרֵי הַתַּלְמִיד, / תָּמַהּ תְּמִיהָה עַל־צַחוּת
לְשׁוֹנוֹ אֲשֶׁר עַל־הַנֶּפֶשׁ הֶעָמִיד, / וַיַּבְּשָׁאֵהוּ וַיַּגְדֵּל מַעֲלָתוֹ, / מֵעַל כָּל־

40 כלומר, אין לה דרך אלא להתפשט. 41 השוה במדבר ל"ג כ"ח.
42 את חושיך. 43 השיר נכתב לפי דוגמת השיר „נפש יקרה" ליהודה אלחריזי.

הַתַּלְמִידִים אֲשֶׁר אִתּוֹ, / וְהוֹסִיף עַל־הַסְפָּקָתוֹ / וְקֵרֵב סַפְסָלוֹ לְעֻמָּתוֹ./
וַאֲנִי נִתְבּוֹנַנְתִּי בְצוּרָתוֹ, / וְהִנֵּה הוּא אַבְנֵר בֶּן־חֵלֶק בְּצוּרָתוֹ וּדְמוּתוֹ./
וַאֲנִי הִמְתַּנְתִּי מְעַט עַד אֲשֶׁר רָמַז הֶחָכָם לְתַלְמִידָיו לַעֲמוֹד / וּפָסַק
עַל־כָּל־אֶחָד מֵהֶם מִשְׁנָה לִלְמוֹד. / וַיֵּלְכוּ לְדַרְכָּם, / הַתַּלְמִידִים
וְהֶחָכָם. / וַאֲנִי לֹא רָצִיתִי עַל־אַבְנֵר לְהַבְהִילָנוּ,[44] / אֲחַזְתִּיו וְלֹא
אַרְפֶּנּוּ, / וְחִבַּקְתִּיו וּנְשַׁקְתִּיו / וְעַל־לוּחַ לִבִּי חֲקַקְתִּיו, / וַיַּכִּירֵנִי כִּי
אֲנִי / חֲבֵרוֹ מֵרִדְכֵי הַצִּידוֹנִי, / וַיּוֹלִיכֵנִי אֶל מְקוֹמוֹ. / וְאֵלֵךְ עִמּוֹ /
אֶל בַּיִת רָחוֹק, / וְהִצִּיעַ בֶּגֶד שָׁחוֹק, / וַיֹּאמֶר לִי: כָּכָה דֶּרֶךְ הַתּוֹרָה
וּלְמוֹדֶיהָ / וְיוֹנְקֵי שָׁדֶיהָ / וְאָמַר הֶחָכָם הַחוֹמֵל: / פַּת בְּמֶלַח תֹּאכַל
וְעַל־הָאָרֶץ תִּישַׁן וּבְתוֹרָה אַתָּה עָמֵל.[45] / וַיִּתֵּן לָנוּ אֲכִילָה יָפָה /
עַל־שֻׁלְחָן וּמַפָּה / גַּם בָּשָׂר וְיַיִן, / אֶלָּיו תְּצַפֶּה כָּל־עַיִן. / וַנֹּאכַל
וַנִּשְׂתֶּה וְעָרְבָה שִׂמְחָתֵנוּ / וְשָׂכַחְנוּ גָלוּתֵנוּ / וְרַעְיוֹנַי הָיוּ לִפְנֵי אַבְנֵר
מַחְשִׁים, / כִּי גְדָיִים שֶׁהִנַּחְתִּי נַעֲשׂוּ תְיָשִׁים,[46] / וְאָמַר הֶחָכָם אֲשֶׁר
בְּאֹהֶל הַחָכְמָה יוֹשֵׁב: / אֱוִיל מַחֲרִישׁ חָכָם יֵחָשֵׁב.[47] / וָאֶמְשֹׁךְ אֶת
עַצְמִי לְלֶכֶת / אֶל־יְרוּשָׁלַיִם הַמְּבֹרֶכֶת. / אֲבָל עֲדַיִן הָיָה לִי רוֹמ"ח[48]
בְּמָדִינָתִי הִיא צִידוֹן, וָאֶעֱבוֹר לָקַחַת אוֹתוֹ / וְאַבְנֵר לוֹמֵד הָיָה
בִּישִׁיבָתוֹ, / מִשְּׁמֶרֶת הַבְּרִית שָׁמַר, / עַל־כֵּן עָמַד טַעְמוֹ בּוֹ וְרֵיחוֹ
לֹא נָמַר.

מתוך המחברת השתים ועשרים

אָמַר מֵרִדְכַי הַצִּידוֹנִי: נְשָׂאַנִי לִבִּי לָלֶכֶת לִירוּשָׁלַיִם עִיר הַקֹּדֶשׁ,/
לְרַעְיוֹן בְּקִרְבִּי נִתְחַדֵּשׁ. / וְאֵלֵךְ דֶּרֶךְ יָם וַאֲגִיעַ עַד יָפוֹ, / בְּיוֹם
הַאִירוּ כוֹכְבֵי נַשְׁפּוֹ. / וְאֵלֵךְ תְּחִלָּה לְחֶבְרוֹן / וּמִשָּׁמָּה לְנַחַל קִדְרוֹן /
וּמִשָּׁם עָלִיתִי אֶל־הַר צִיּוֹן, / מְקוֹם הַהֵיכָל וְהָאַפְרִיוֹן. / וְאֵלֵךְ בְּחוּצוֹת
הָעִיר / וְלִבִּי בְּקִרְבִּי הִבְעִיר / עַל עִיר אֲבוֹתַי וְחָרְבוֹתֶיהָ / וְתִקֵּף
שׁוֹמְמוֹתֶיהָ. / וָהָיִיתִי מִתְהַלֵּךְ בְּהַר הַבַּיִת / וָאֶסֹּב שִׁבְתִּי תַּחַת עֲצֵי

44 מסוס זה אינו מובן לי. 45 אבות פרק ו' משנה ד'. 46 כלומר, אבנר התפתח מאז ראהו. 47 משלי י"ז כ"ח. 48 נוסח אחר: מאתים רומ"ח, ולא עמדתי על פירושו.

זַיִת, / וַאֲנִי מִתְבּוֹנֵן בְּאֶרֶךְ הַגְּלוּת / וְהַשְּׁפָלוּת וְהַדַּלּוּת / כֶּרֶם וָלֶת[49] /
וָאֹמַר: הֵ' אֱלֹהִים עַד מָתַי תִּהְיֶה עִירְךָ לְשַׁמָּה / וְנַחֲלָתְךָ כְּמַעַט
שָׁכְנָה דוּמָה[50] / וְאֵיךְ לֹא תִלְבַּשׁ נָקָם? / יְבוּשׁוּ הַבּוֹגְדִים רִיקָם /
וְתַן לָהֶם שִׁבְעָתַיִם אֶל־חֵיקָם.

עוֹדֶנִּי מְדַבֵּר אֶל־לִבִּי / בְּגֹדֶל עָצְבִּי, / וְאֶרְא חֶבְרַת אֲנָשִׁים /
נְעָרִים וְיַשִּׁישִׁים / תַּחַת לְתֶם אֶחָד בְּהַר הַזֵּיתִים / אוֹכְלִים וְשׁוֹתִים./
וָאָקוּם לִקְרָאתָם / לִרְאוֹת בְּאַחֲרִיתָם.[51] / עוֹדֶנִּי בְּמַעֲלֵה הָהָר, / וְהִבֵּה
קוֹל אִישׁ כְּסוּס דּוֹהַר: / מִי הוּא זֶה הַבָּא? אִם מִמּוֹנַי[52] / יָבוֹא לְגָאֳלֵד
עֵינַי, / וְאִם מֵהַמּוֹנַי, / יַעֲלֶה בְהַר אֲדֹנָי. / וַאֲנִי עָנִיתִי: הִנְנִי גְּנַדְכֶם, /
מְשֻׁרֶת לְמַעַלַתְכֶם, / חָפֵץ לִשְׁמוֹעַ דְּבָרַתְכֶם, / לֹא לַאֲכִילַתְכֶם וְיַיִן
מִשְׁתַּכֶם, / אִישׁ דַּל וְשָׁפָל וְנִכְאֶה, / בְּהַר הֵ' יֵרָאֶה. / וַיַּעֲנוּ: עֲלֵה
וְהַצְלַח / וְאוֹיְבְךָ כְּבֵדוֹ חִצִּים תְּפַלַּח. / וָאֶקְרַב לְמוּלָם בְּמִרוּצָה כָּחָסִיל
וְכַיֶּלֶק, / וַאֲכִיר בְּתוֹכָם אַבְנֵר בֶּן־חַיָּלֶק, / וְהוּא כְּרָאוֹתוֹ אוֹתִי, עָמַד
כְּמֶלֶךְ אַלְקוּם,[53] / וַיֹּאמַר: עֵת לָקוּם "מִפְּנֵי שֵׂיבָה תָּקוּם",[54] / וַאֲנִי
לְכָלָם הִשְׁתַּחֲוֵיתִי / וּבִשְׁלוֹמָם דָּרַשְׁתִּי / וּבְמוֹשָׁבָם יָשַׁבְתִּי, / וַתְּהִי
זֹאת נֶחָמָתִי. / רָאֵיתִי אַבְנֵר וְחֶבְרָתוֹ / וְהִשּׂוֹמְעִים שִׂיחוֹ וְסִגְלָתוֹ. /
וַיֹּאכְלוּ וַיִּשְׁתּוּ כְּפִי צָרְכָם. / אָז שָׁבוּ לְדַרְכָם / בְּוֶכֶר הַחֶרְבָּן / וּבְטוּל
הַקָּרְבָּן / וְסִלּוּק הַשְּׁכִינָה / נִקְרְיָה נֶאֱמָנָה / אֶלֶף וַחֲמֵשׁ מֵאוֹת
שָׁנָה[55] / וּפְזוּר הַגָּלִיּוֹת, / וַהֲהֻמָה עַל־זֶה כְּיוֹנֵי גָּאִיוֹת. / וַיָּרֶם אַבְנֵר
קוֹלוֹ וַיְבָכֶּה / וְכָל־שׁוֹמְעוֹ יָשַׁם וְיִדְכֶּה / עַד שֶׁכִּמְעַט בָּכוּ הַסְּלָעִים
לְבִכְיוֹ, / וְאַחֲרֵי־כֵן פָּתַח עֵדְיוֹ / וַיִּתְמַרְמֵר בְּלֵב מַר / וַיַּעַן וַיֹּאמַר:

יָחִיד מְרוֹמָם עַל כָּל־גְּוָיָה
יָסַד בְּחָכְמָה אֶבֶן שְׁתִיָּה,
אַסְדִּיר שִׁבְחוֹ שִׁבְתִּי וְקוּמִי, / הַכֹּל בְּחָפְצוֹ אָמַר וְהָיָה.

49 השוה תהלים י"ב ט'. 50 השוה תהלים צ"ה י"ו. 51 כלומר, לראות מה יעשו. 52 כלומר, מהמציקים לי. 53 השוה משלי כ"ט כ"א. 54 ויקרא י"ט ל"ב. 55 המספר אינו מדויק.

חוֹקֵר לְבָבוֹת אַדִּיר וְנוֹרָא,
אֶשְׁפַּךְ לְפָנָיו שִׂיחִי לְעֻזְרָה.
יִשְׁבֹּר לְמוֹטוֹת גּוֹלָה וְסוּרָה,
עַל־מָה וְלָמָּה אֶהְיֶה כְּעַטְרָה.[56]
עַל־הֶעָדָרִים בָּנִים לְאִמִּי / אֶהְפַּךְ נְגִינַת הַשִּׁיר נְהִיָּה.[57]

יָחִיד לְמַעֲנְךָ תִּזְכֹּר בְּנֵי תָם,[58]
אָתְמוֹל בְּחַבְלֵי אָדָם מְשַׁכְתָּם,[59]
הַיּוֹם לְחַיּוֹת יַעַר נְטַשְׁתָּם,
שִׁיּוּת דְּחוּיוֹת עַל־יַד לְבִיָּא,
הַיִּשְׁמְעֵאלִי עִם הָאַדְמִי / הִכּוּ לְחָיַי מַכָּה טְרִיָּה.

אָדוֹן בְּחַסְדְּךָ תָּרִים שְׁפָלִים,
אַבֵּד לְחוֹזִים שָׁוְא וַהֲתוּלִים.
אַל נָא רָפָא נָא צִיר וַחֲבָלִים
וְזָכוֹר בְּאַרְבַּע רוּחוֹת זְרוּיָה.
מִיַּד מְשַׁנְאִים תִּדְרֹשׁ לְדָמִי, / נוֹתֵן בְּלֶב־יָם דֶּרֶךְ אֲנִיָּה.

לִבְרִיתְךָ אַל תִּזְכֹּר וַדָּתְךָ,
הָקֵם לְנוֹפְלִים וּבְנֵה לְבֵיתְךָ.
שׁוּבָה לְאַרְמוֹן מִגְדַּל נָוְתְךָ,
שָׁם הָעֲבָדָה תִּהְיֶה רְצוּיָה.
אַקְטִיר קְטֹרֶת נִרְדִּי וּבָשְׂמִי / עֵת שׁוּב כְּהֻנָּה עִם הַלְוָיָה. — —

56 השוה שיר השירים א' ז'. 57 תאניה (השוה מיכה ב' ד').
58 יעקב אבינו. 59 השוה הושע י"א ד'.

אָמַר מָרְדְּכַי הַצִּידוֹנִי: אַחֲרֵי שָׁבְעִי מִשּׁוּט בְּקַצְוֵי נָשְׁיָה, /
נִכְסַפְתִּי לָלֶכֶת לְעִיר טְבֶרְיָה, / כִּי שָׁמַעְתִּי שֶׁשָּׁם עָלוּ שְׁבָטִים שִׁבְטֵי
יָהּ, / בְּשָׁמְרָם מִצְוַת אֱלֹהֵי הַצְּבָאוֹת, / בְּהַבִּיטָם מִתּוֹרָתוֹ נִפְלָאוֹת. /
וַאֲשַׁגֵּם מָתְנֵי לְחֶשֶׁק רְאִיָתָם, / הַיּוֹרֵד עַל־פִּי מִדּוֹתָם,[60] / וָאֶרְכַּב
יַמִּים בָּאֳנִיּוֹת חָשׁוּבוֹת / כְּעֶבֶר הַקְּצוּבוֹת,[61] / וָאָרוּץ בְּאֶרֶץ תַּלְאוּבוֹת, /
עַד הַגִּיעִי לְקָצַת יָם כִּנֶּרֶת, / וְהִנֵּה טְבֶרְיָה לְפָנַי סוֹגֶרֶת.[62] / וְכִבּוֹאִי
אֶל־רְחוֹבוֹתֶיהָ / וְשִׁבְיֵלֶי אַרְמְנוֹתֶיהָ / וְשָׁאַלְתִּי נַעַר לְיָמִים צָעִיר: /
אַיפֹה הֵם שִׁבְעָה טוֹבֵי הָעִיר? / וַיֹּאמֶר לִי: הֵם יוֹשְׁבִים בַּכְּנֶסֶת
אֲשֶׁר בְּקֵיר הַחוֹמָה, / עַל־כְּתֵף יָם כִּנֶּרֶת קַדְמָה. / וָאֵלֵךְ שָׁמָּה בְּחָפְזָה /
לִרְאוֹת הַשְּׁמֻנָּה הִיא אִם רָזָה.[63] / וְכַאֲשֶׁר הִגַּעְתִּי / שָׁמָּה, רָאִיתִי /
זְקֵנִים וְנִכְבָּדִים, / תִּפְאֶרֶת הַיְּהוּדִים, / בַּעֲלֵי מִקְרָא וּמִשְׁנָה, / וּמֵהֶם
בַּעֲלֵי תַלְמוּד וּסְבָרָא הֲגוּנָה, / וּמֵהֶם בַּעֲלֵי קַבָּלָה עֶיוּנִית, / וּמֵהֶם
חוֹתַם תָּכְנִית.[64] / וְכִרְאוֹתִי אוֹתָם, נָפְלוּ עָלַי אֵימִים, / כִּי אֲנִי לְעֻרְכָּם[65]
צָעִיר לְיָמִים, / וַאֲנִי בַּעַר וְלֹא אֲדַע וְהָמָּה חֲכָמִים, / וָאָשֹׁב בְּקֶצֶת
הַכְּנֶסֶת[66] הַנּוֹדַעַת, / מֻחֲרִישׁ לָדַעַת. / וַיְהִי כַּעֲלוֹת הַמִּנְחָה, / וָאֲנִי
עִם לְבָבִי אָשִׂיחָה, / עָמְדוּ לְהִתְפַּלֵּל / בְּהוֹדוֹת וְהַלֵּל, / כִּי הָיָה הַיּוֹם
הַהוּא עֶרֶב שַׁבָּת, / וְהַקָּהָל נָקְבְּצוּ שָׁם רַבָּת. / וַנִּתְפַּלֵּל בְּקוֹל רָם, /
כְּמֶהֱירוּת שְׁלִיַּח צִבּוּרָם.[67] / וַיַּמְהֲרוּ אֶל־חַמֵּי טְבֶרְיָה, / כָּל־חַכְמֵי
טְבֶרְיָה, / וַאֲנִי הָלַכְתִּי עִמָּהֶם לְהָסִיר זֵעַת הַדֶּרֶךְ, / וּבְלִבִּי מֵחֲמֵימוּת
הַמַּיִם פַּחַד וּמָרָךְ. / וָאֶרְחַץ בְּאוֹתָם הַמַּיִם / וְשָׁאַפְתִּי צְמִים,[68] / כִּי
לֹא מָצָאתִי מַכִּיר, / אָז קָרָאתִי מִזְמוֹר לְדָוִד לְהַזְכִּיר.[69] / וָאָחוֹר אֶל־
בֵּית־הַתְּפִלָּה / וָאֶמְצָאֵהוּ תְּהִלָּה לְתִהְלָה,[70] / בְּנֵרוֹת דּוֹלְקִים / כְּחִצִּים

60 השוה תהלים קל"ג ב'. 61 השוה שיר השירים ד' ב'. 62 מלשון „ירחו סוגרת" (יהושע ו' א'), והכוונה לחומות העיר. 63 השוה במדבר י"ג כ', וכאן הכוונה לטיב הישוב היהודי שבטבריה. 64 הכוונה לקבלה מעשית. 65 בהשוואה אליהם. 66 בית הכנסת. 67 לפי מהירות החזן. 68 השוה איוב ה' ח'. 69 מזמור ל"ח שבתהלים. 70 בלומר, התהילה יכולה להתהלל בה.

לְדוֹלְקִים.[71] / וּמְנוֹרוֹת טוֹבוֹת / עַל־אַבְנֵי שַׁיִשׁ חֲשׁוּבוֹת. / וַיָּבוֹא רֹאשׁ הַיְשִׁיבָה, / וַיֵּשֶׁב עַל־כִּסְאוֹ עִם הַמּוֹן רַבָּה, / וּבְפָתְחוֹ בַּמִּשְׁנָה „בַּמֶּה מַדְלִיקִין“,*[71] / וְאַפִּי׳ שְׁכָבָר הִזְקִין, / הַמָּקוֹם לְקוֹלוֹ רָעַד / וַאֲשָׁרֵנוּ תִּמְעַד.[72] / וְכַהֲשָׁלִימִי סֵדֶר כִּבּוּד הַשֵּׁם הַנֶּעֱבָד / לְקָדוֹשׁ הָ׳ מְכֻבָּד,[73] / עָמַד שְׁלִיחַ צִבּוּר כַּאֲרִי גָּבַר / עַל־מִגְדַּל־עֹז אֲשֶׁר עָשׂוּ לַדָּבָר, / וַיִּפְרֹשׂ עַל־„שְׁמַע“ כְּהִלָּכָתָהּ / וַיָּפָאר הַשַּׁבָּת בְּנִגּוּנוֹ כְּמִצְוָתָהּ, / וַיִּתְמַהּ לְקוֹלוֹ נָגִיד וְטִפְסָר, / בְּאָמְרוֹ: „ה׳ רֹעִי לֹא אֶחְסָר“.[74] / וְכַהֲשָׁלִימוֹ הַמְזוֹר הַנִּכְבָּד וְהַיָּקָר בְּכַמָּה טְעָמִים / עַד „שַׁבְתִּי בְּבֵית ה׳ לְאֹרֶךְ יָמִים“, / פָּתַח פִּיו בְּשִׁיר חֶמֶר / וַיַּעַן וַיֹּאמֶר: — — — —

מחברת ארבע ועשרים

אָמַר מָרְדְּכַי הַצִּידוֹנִי: אַחֲרֵי הַגִּיעִי לְשָׁנַת הַשל״ט לִיצִירָה, / נָס מִמֶּנִּי הָעֲצָמָה וְהַגְּבוּרָה, / וְשִׁנַּסְתִּי מֵחָנַי לַעֲבֹדַת הַשֵּׁם הַנִּכְבָּד, / כִּי הַיְלָדוּת וְהַשַּׁחֲרוּת מִמֶּנִּי אָבַד, / וְאָהְיֶה מִשְׁתַּדֵּל לָקוּם בַּחֲצִי הַלַּיְלָה, / לְבַקֵּשׁ רַחֲמִים מִלְּפָנָיו נוֹרָא עֲלִילָה, / וּבְהַגִּיעַ חֹדֶשׁ אֱלוּל הָיְדוּעַ / אֲשֶׁר לִסְלִיחוֹת וּלְתַחֲנוּנִים קָבוּעַ, / וְאוֹסִיף עַל־מִשְׁמַרְתִּי עַד אֵין חֵקֶר / מֵאַשְׁמֹרֶת הַתִּיכוֹנָה עַד אוֹר הַבֹּקֶר. / כָּכָה עָשִׂיתִי לְפָנָי נוֹרָא וְאָיוֹם / כָּל־אַרְבָּעִים יוֹם. / וְכַאֲשֶׁר קָרַב רֹאשׁ הַשָּׁנָה לָבוֹא / וְהַמֶּלֶךְ[75] בִּמְסִבּוֹ, / נִשָּׂאַנִי לִבִּי לָלֶכֶת אֶל־אַבְנֵר בֶּן־חֵלֶק הַתֵּימָנִי לְהַקְבִּיל פָּנָיו / וְלִרְאוֹת סֵדֶר עִנְיָנָיו. / וָאָכִין לוֹ מִנְחָה לְפִי כְּבוֹדוֹ[76] / לְמַלֵּא בָהּ אֶת־יָדוֹ. / וָאַגִּיעַ אֶל־טִבֶּרְיָה עִיר הַחָכְמָה / עֶרֶב רֹאשׁ הַשָּׁנָה עִם דְּמְדּוּמֵי חַמָּה. / וַיֵּצֵא אַבְנֵר לְקָרָאתִי / וּבְצֵאתוֹ הֶחֱלִיף אֶת־מַשְׂכֻּרְתִּי,[77] / וָאֶשָּׂקֵהוּ וָאֲחַבְּקֵהוּ / כִּי אַהֲבַת עוֹלָם אֲהַבְתִּיהוּ / וְעַל־לוּחַ לִבִּי חֲקַקְתִּיהוּ. / וַיֹּאמֶר: אַחֲרֵי רְאוֹתִי אֶת־

71 כלומר, הנרות דומים לחייהם של הרודפים אחרי אויביהם. *71 משנה שבת פרק ב׳. 72 השוה תהלים ל״ז ל״א. 73 השוה ישעיה נ״ח י״ג. 74 מזמור כ״ג שבתהלים. 75 הקדוש ברוך הוא, שהוא מלכו של עולם. 76 וברוב כתבי־היד בטעות: לפני. 77 השוה בראשית ל״א ז׳.

פָּנֶיךָ בְּנִפְלָאוֹת וְנִסִּים / מָה־אַלֶּה עִמְּךָ הָעַמּוּסִים? / לוֹ: וְאָמַר אֵין זֶה מַעֲשֵׂר טִרְחֲךָ וַעֲמָלֶךָ, / וַעֲתָה קַח־נָא אֶת־בִּרְכָתִי אֲשֶׁר הֵבֵאת לָךְ. / כְּשָׁמְעוֹ הִתְחִיל לְזַעֵף וְלִקְצוֹף עָלַי / וַיָּשָׁב אָחוֹר לְחַזֵּק נֶחֱשָׁלַי. / וְאָמַר: לוֹ יָדַעְתִּי כִּי הַשֵּׁם נָתַן לְךָ כְּפִי מִדּוֹתֶיךָ שִׁבְעָתַיִם אֶל־חֵיקָם, / אֲבָל אָמַרְתִּי לֹא יָרְאוּ פָנַי רֵיקָם. / וַיִּקַּח מִיָּדִי בְּפָנִים שׂוֹחֲקוֹת / וּשְׁפָתַיִם דּוֹלְקוֹת. / אַחַר־כֵּן נָתַן לִי מַיִם לִרְחוֹץ רַגְלַי, / וַיִּתְבּוֹנֵן בְּסוֹד מִלַּי, / אָז דָּן אוֹתִי לְכַף זְכוּת. / בְּקָצָרָה וְלֹא בַּאֲרִיכוּת. / וַנַּחֲלִיף שְׁמָלוֹתֵינוּ / וַנָּרוּץ אֶל־בֵּית תְּפִלּוֹתֵנוּ / לַעֲמוֹד לִפְנֵי הַפֶּקֶדְא רִאשׁוֹן וְאַחֲרוֹן / כִּי כָּל־הָעוֹלָם עוֹבְרִים לְפָנָיו כִּבְנֵי מָרוֹן.[78] / וַיֹּאמֶר נְשִׂיא הַקָּהָל אֶל־אַבְנֵר: / יַעֲמוֹד לְאוֹר הַנֵּר / וְהוֹצִיא אֶת־הַשָּׁנָה הַנֶּעֱדֶרֶת / וְהָבֵא עָלֵינוּ הָאַחֶרֶת / בְּדֶרֶךְ שִׁיר וְזֶמֶר. / אָז עָמַד אַבְנֵר וְלֹא אָמַר:[79]

בּוֹאִי שָׁנַת אַהֲבָה / וּצְאִי שָׁנַת אֵיבָה / לַמַּיַחֲלִים קְצָבָה /
יִגְדַּל שְׁמֵיהּ רַבָּא.

בּוֹאִי שָׁנַת בָּנִים / וּצְאִי שָׁנַת אוֹנִים / לְקָרָאתְךָ עוֹנִים /
מַהֵר וְהַקְרִיבָה.

בּוֹאִי שָׁנַת גּוֹאֵל / וּצְאִי שָׁנַת גּוֹעֵל / עֵשָׂו וְיִשְׁמָעֵאל /
יִכְלוּ כְּגֵר כָּבָה.

בּוֹאִי שָׁנַת דּוֹפֵק / וּצְאִי שָׁנַת חוֹרֵק / שִׁנָּיו, וּמִתְחַזֵּק /
יִשְׁבַּב לְמַעְצֵבָה.[80]

בּוֹאִי שָׁנַת הַשֵּׁם / וּצְאִי שָׁנַת אָשֵׁם / לָדִין וְהַקְדִּישֵׁם /
נַעְלֹז בְּרֹב טוּבָה.

בּוֹאִי שָׁנַת וַעַד / וּצְאִי שָׁנַת רַעַד / אוֹיֵב שְׁבֹר הַמְעַד /
יִשְׁבַּת כְּמַדְהֵבָה.[81]

בּוֹאִי שָׁנַת זֹהַר / וּצְאִי שָׁנַת סֹהַר / אַרְצָה לְךָ יִגְהַר[82] /
הַצָּר בְּתוֹךְ לַבָּה.

78 ביום הדין. 79 לפי החרוז צ"ל: ויאמר. 80 השוה ישעיה נ' י"א. 81 השוה שם י"ד ד'. 82 השוה מלכים א', י"ח מ"ב.

בּוֹאִי שָׁנַת חֳרוּת / וְצֹאִי שָׁנַת גֵּרוּת / צָר יִהְיֶה כָּרוּת
נִדּוֹן בְּרֹב חוֹבָה.
בּוֹאִי שָׁנַת טָהֳרָה / וְצֹאִי שָׁנַת מָרָה / אָשִׁיר בְּקוֹל זִמְרָה /
שִׁירָה לְךָ עֲרָבָה.
בּוֹאִי שָׁנַת יֵשַׁע / וְצֹאִי שָׁנַת פֶּשַׁע / נִשְׁמַע וְנִוָּשַׁע /
בְּצִיּוֹן וְהֵיטִיבָה.
בּוֹאִי שָׁנַת כְּבוּד / וְצֹאִי שָׁנַת אֲבוּד / הַצָּר לְמַס יַעֲבוֹד /
לוֹ כַּאֲשֶׁר גָּבַה.
בּוֹאִי שָׁנַת לַקּוּחַ / וְצֹאִי שָׁנַת פְּקוּחַ / אַקְטִיר לְךָ רְקוּחַ /
כֹּפֶר לְכָל־חוֹבָה.
בּוֹאִי שָׁנַת מַלְכוּת / וְצֹאִי שָׁנַת מָכוּת[83] / זָכְרָה בְּרִית וּזְכוּת /
מִי עַל־שָׁמְךָ נִבָּא.
בּוֹאִי שָׁנַת נֶפֶשׁ / וְצֹאִי שָׁנַת רֶפֶשׁ / תִּיקַר לְךָ נָפֶשׁ /
עוֹבֵד בְּמַחְשָׁבָה.
בּוֹאִי שָׁנַת סְבוּר / וְצֹאִי שָׁנַת שִׁבּוּר / אָבִין בְּסוֹד עִבּוּר /
כָּל־סוֹד לְהַרְחִיבָה.
בּוֹאִי שָׁנַת עָצְמָה / וְצֹאִי שָׁנַת אֵימָה / טִירוֹת בְּנֵי אָמָה /
מַהֵר לְהַחֲרִיבָה.
בּוֹאִי שָׁנַת פְּדִיוֹן / וְצֹאִי שָׁנַת רִפְיוֹן / עַל־הָרְרֵי צִיּוֹן /
תִּשְׁכּוֹן וְהֵיטִיבָה.
בּוֹאִי שָׁנַת צֶדֶק / וְצֹאִי שָׁנַת חֹזֶק / צוּר חֲזָקָה בֶּרֶק /
בְּנֵךְ אֲשֶׁר נִשְׁבָּה.
בּוֹאִי שָׁנַת קִימָה / וְצֹאִי שָׁנַת נוּמָה / עַל־זָר שְׁלַח אֵימָה /
שִׁמְעָה וְהַקְשִׁיבָה.
בּוֹאִי שָׁנַת רָצוֹן / וְצֹאִי שָׁנַת רָזוֹן / אֶל־תִּטְשָׁה הַצֹּאן /
עוֹבְדִים לְאֵין צָבָא.

83 מלשון מר.

בּוֹאִי שְׁנַת שֵׁילָה / וּצְאִי שְׁנַת שַׁח לוֹ / יְנוֹן[84] לְעַת מָשְׁלוֹ /
יַעְלֶה לְמֶרְכָּבָה.
בּוֹאִי שְׁנַת תִּקְוָה / וּצְאִי שְׁנַת עַוָּה / לְעַם אֲשֶׁר אִוָּה /
שִׁמְךָ בְּעוֹז נֶחְבָּא.

אָמַר הַמַּגִּיד: כְּשֶׁמּוֹעַ הַקָּהָל וּנְשִׁיאָם וְחַכְמֵיהֶם / דִּבְרֵי אַבְנֵר דְּבוּרִים עַל־אָפְנֵיהֶם, / וַיִּתְמְהוּ עַל־צַחוֹת לְשׁוֹנוֹ / וְיָפִי סֵדֶר בִּנְיָנוֹ, / וַיֹּאמְרוּ קָצָתָם זֶה לָזֶה: / כְּמַעַט זֶה הַחָזָן מַחֲזֶה שַׁדַּי יֶחֱזֶה, / וּקְצָתָם אוֹמְרִים לִנְשִׁיאֵיהֶם דַּרְךְ תְּלָנָה: / כָּל מַן דֵּין וְכָל מַן דֵּין סְמוֹכוּ לָנָא, / וְאִם אַתּוּן עֲלָנָא שָׁלְטִין לָא תִסְמְכוּן לָנָא / לָא מִן סַרְמִיכִין / וְלָא מִן סַרְמִיטִין[85] / כִּי זֶה לָנוּ כַּמָּה שָׁנִים כָּעֵת וְכָעוֹנָה / לֹא שָׁמַעְנוּ שִׁיר בָּנוּי כָּזֶה עַל־רֹאשׁ הַשָּׁנָה, / וַעֲתָה זֶה הַחָזָן עִוְּרוּהוּ / וְלָהֶכִין מוֹשְׁבוֹ אֲשְׁרוּהוּ. / וַיַּסְכִּימוּ כָּל־הַזְּקֵנִים לִדְבָרֵיהֶם / וְגַם שָׂרִים זָהֲבוּ לָהֶם[86] / לְבַלְתִּי יֵלֵךְ אַבְנֵר מֵעִמָּהֶם, / כִּי הוּא טוֹב לַשָּׁמַיִם וְלַבְּרִיּוֹת, / וְלֹא יִמְצָא כִּי אִם בִּמְעוֹנוֹת אֲרָיוֹת.[87] / וְכַאֲשֶׁר רָאָה אַבְנֵר רִפְּת הַקָּהָל, / אָז קָם לְתִפְלָה וְהִתְפַּלֵּל לָאֵל הַמְהֻלָּל / וַיִּפְרֹשׂ עַל ״שְׁמַע־בְּחֵךְ נָעִים / וּגְדוּדֵי הַשְׁמָחָה לְפָנָיו נוֹסְעִים. / וְהִכְשִׁילִים הַקָּהָל לְהִתְפַּלֵּל, / וְאַבְנֵר שׁוֹמֵר מַה־מִּלַּיְלָה שׁוֹמֵר מַה־מִּלַּיל[88] / וַיְבָרֵךְ אֶת־הָעָם בִּרְכַּת הַשָּׁנָה / לֵאמֹר, בָּהּ יִזְכּוּ לִקְרִית עִיר חָנָה / וַיֵּצֵא וְאֶל־בֵּיתוֹ פָּנָה. / וְהַנָּשִׁיא בִּרְאוֹתוֹ תִּפְאֶרֶת אַבְנֵר בְּצַחוּתוֹ, / שָׁלַח אַלָּיו אֶחָד מִבַּעֲלֵי בְרִיתוֹ. / עוֹדְנוּ הוֹלְכִים לְדַרְךְ מְקוֹמֵנוּ / וְהִנֵּה הָאִישׁ לְעָמָתֵנוּ, / וַיֹּאמֶר: כָּכָה אָמַר נְשִׂיאֵנוּ: / מַהֵר אַתָּה וְרַעְיֵךְ לִהְיוֹת בְּאוֹכְלֵי שֻׁלְחָנֵנוּ, / הִשָּׁמֵר פֶּן־תֵּאָחֵר, / אִם רְצוֹנִי אַתָּה בּוֹחֵר. / וַיִּפֶּן אַבְנֵר אַלַי / לְהָבִין סוֹד מִלַּי. / וַיֹּאמֶר: הִתְהַלֵּךְ עִמִּי וְיִיטַב מַעֲשֶׂיךָ, /

84 המשיח. (השוה תהלים ע״ב י״ו). 85 כל כגון זה וכל כגון זה כמכו לנו, ואם אתם עלינו שולטים אל תסמכו לנו לא מן סרמיסים (מטעות קטנות) ולא מן כמרטוטים. ומאמר הוא, בנוסח שונה קצת, במסכת סנהדרין דף י״ד עמוד א׳ ובמסכת כתובות דף י״ז עמוד א׳. 86 השוה איוב ג׳ ט״ו. 87 כלומר, יקשה למצוא איש כמוהו. 88 השוה ישעיה כ״א י״א.

וְאָמַר: כְּעֵמֶק כְּסוּסֵיךְ כְּסוּסֵי כְסוּסִיךְ.[89] / וַיֹּאמַר: וּפֶן נִהְיֶה לָבוּז בְּעֵינֵי הָרוֹאֶה וְהַנִּרְאֶה. / אָז אָמַרְתִּי: קוּם נֵיזֵל מְשׁוּם יִקָּרֵא דְּבֵי נְשִׁיאָה.[90] / וְנֵלְכָה יַחַד עִם הַשָּׁלִיחַ / וְנִטְעֵי הַשִּׁמְחָה בְּפָנָיו תַּפְרִיחַ. / וְנָבוֹא עַד בֵּית הַנָּשִׂיא שְׁגִינוּ, וְאִם אֲנַחְנוּ חֻלְכָּאִים, / וַיֹּאמַר: בְּרוּכִים הַבָּאִים. / וַנִּשְׁתַּחֲוֶה לְכְבוֹדוֹ, / וְהוּא נִשָּׂעָן עַל־יָדוֹ, / וַנֵּשֶׁב נֶגֶד הַיָּקִיר, / כְּפַעַם בְּפַעַם אֶל מוֹשַׁב הַקִּיר.[91] / וַיִּתְּנוּ לָנוּ יַיִן לְקִדּוּשׁ / וְכָל־מִין לְפָנָיו גָּדוּשׁ, / וַנְּקַדֵּשׁ כְּפִי מְצַוַּת הַיּוֹם עַל־רִאשׁוֹן רִאשׁוֹן וְעַל אַחֲרוֹן אַחֲרוֹן, / עַד אֲשֶׁר חָתְמוּ: מְקַדֵּשׁ יִשְׂרָאֵל וְיוֹם הַזִּכָּרוֹן. / וַנֹּאכַל וַנִּשְׂתֶּה וְלֹא לְשָׂכְרָה. / כִּי הַיּוֹם נִכְבָּד וְנוֹרָא, / וַנְּדַבֵּר בִּדְבָרִים מְעֹרָבִים, / בְּרִחוּקִים וּבְקִרוֹבִים, / פַּעַם בִּדְבָרֵי תְשׁוּבָה וּפַעַם בִּדְבָרֵי אֲהָבִים.

וַיֹּאמֶר הַנָּשִׂיא: עַד מָתַי אַתֶּם יוֹצְאִים מִדְּחִי אֶל דֶּחִי / וְלֹא יְדַעְתֶּם אֶת־שִׁיחִי? / וָאֹמַר לוֹ לְפִי מַעֲלַת כְּבוֹדוֹ: / מַה אֲדֹנִי מְדַבֵּר אֶל־עַבְדּוֹ? / וַיֹּאמַר: דְּעוּ כִּי מְיֻמִים קַדְמוֹנִים / הִנֵּה יְשִׁבָתְנוּ קְרוֹבָה מִשְּׁבָעִים וְקָנִים, / הַסְפָּקָתָם עַל־יְדֵי אִשָּׁה נְכְבֶּדֶת, / וְהָיְתָה לָאֵל עוֹבֶדֶת, / מִקּוֹשְׁטַנְטִינָ"א רַבָּתִי, / לְכָל־הַנָּשִׁים שָׂרָתִי / וְהָיְתָה קְרוֹבָה לַמַּלְכוּת / לָנוּ מְמֻלִיצֵי יֹשֶׁר וְזָכוּת,[92] / עַד כִּי נִתְבַּקְּשָׁה בִּישִׁיבָה שֶׁל מַעְלָה / וְכִמְעַט יְשִׁיבָתְנוּ דַּקָּה וְקַלָּה, / וְאָבְדָה תִּקְוָתֵנוּ / וְנִכְזְבָה תּוֹחַלְתֵּנוּ. / וַנִּשְׁלַח אֶל־גְּלִילוֹת תִּגַּרְמָה / וְאֶל־הַיְהוּדִים הַשּׁוֹכְנִים בְּרוֹמָה / וְאֶל בְּנֵי נֹף וְתַחְפַּנֵס וּמִצְרַיִם / וְאֶל אֲרַם נַהֲרַיִם, / לֹא הָיְתָה קְרִיָה אֲשֶׁר שָׁגְבָה מִמֶּנּוּ / לְמַלֹּאת שְׁאֵלוֹתֵינוּ / וַנִּשְׁמַח כִּי רַב חֵילֵנוּ / וְכִי כַּבִּיר מָצָאָה יָדֵינוּ. / וְאָז שָׁמַעְנוּ עַל־יְדֵי אָדָם נֶאֱמָן, / כִּי נִמְצְאוּ קְהִלּוֹת בְּאֶרֶץ תֵּימָן, / עַל־כָּלָם קָהָל מְדִינַת צַנְעָא / בַּעֲלֵי שָׂכֶל וְדֵעָה, / וַנִּשְׁלַח חָכָם אֶחָד מֵחֲבֵרֵינוּ / לְהָפִיק רְצוֹנֵנוּ, / וַיֵּלֶךְ שָׁמָּה בְּעֶזְרַת הָאֱלֹהִים / בַּעֲבוּר עַם כְּמַהִיב[93] / וְקִירוֹת לִבּוֹ פּוֹחֲדִים

89 השוה מלכים א', כ"ב ה'. 90 נלך משום כבוד בית הנשיא.
91 השוה שמואל א', כ' כ"ב. 92 הכוונה לדונה גראסייה מינדיז־נשיא, חותנתו של דון יוסף נשיא, שמתה בשנת שכ"ט (1569). 93 היהודים.

וְרוֹהִים. / וַיְהִי לִתְקוּפַת הַיָּמִים / וְהִנֵּה בָא וְכָבָר נָפְלוּ עָלָיו אֵימִים, /
וַיִּתֵּן לָנוּ מִן־הָעֵדָה הַמְקֻדָּשֶׁת / קְבוּצַת זָהָב וְכֶסֶף וּנְחֹשֶׁת, / וַנַּקְשֶׁת
מְיָדוֹ וַנְּבָרְכֵם. / יַעַן הֶאֱמִינוּ לִדְבָרֵינוּ וַנַּעַרְכֵם.[94] / וַיּוֹסֶף שְׁלוּחֲנוּ
וַיּוֹצִיא מְעַט פְּרִחֵי זָהָב[95] / וַנַּחֲלְקֵם לְאוֹהֵב וְנֶאֱהָב, / לְאִישׁ כְּפִי
יְכָלְתּוֹ / וּמַעֲשֶׂה תָּקְפּוֹ וּגְדָלָתוֹ. / וַיּוֹסֶף וַיּוֹצִיא אֶבֶן טוֹבָה / לְעֵינֵי
כָּל־רוֹאֶיהָ חֲשׁוּבָה, / וַנִּמְכֹּר אוֹתָהּ אֶל־שַׂר הָעִיר, / וַיְהַלְלוּ אוֹתָהּ
מְגֻדָּל וְעַד צָעִיר. / וַיֹּאמֶר שְׁלוּחֵנוּ: עוֹד יֵשׁ עִמִּי לָכֶם דָּבָר טוֹב
מִכָּל־אֲשֶׁר רְאִיתֶם, / אִם תֹּאבוּ וּשְׁמַעְתֶּם, / וַיּוֹצִיא מֵחִיקוֹ אִגֶּרֶת /
לָכְבוֹד וּלְתִפְאֶרֶת, / לֹא רָאִינוּ כָמוֹהָ בְּצַחוּת הַלָּשׁוֹן, / וְנִצְרָפָה
כְּאִישׁוֹן, / אֲבָל תָּמַהְנוּ עַל־אוֹמְרָהּ / וּמַתְחִילָהּ וְגוֹמְרָהּ, / כִּי בְסוֹפָהּ
שִׁיר מַחֻמָּד כָּל־עַיִן, / וְנִהְיִי בְעֵינֵינוּ כְּאַיִן, / כִּי אעפ״י שֶׁעִמָּנוּ חָכְמַת
הָעִיּוּן וְחָכְמַת הַקַּבָּלָה / אֵין לָנוּ בַּשִּׁיר תְּהִלָּה. / וַאֲנִי רָצִיתִי לִשְׁאוֹל
אֶתְכֶם, / כְּפִי עֶרְכְּכֶם, / הַיְדַעְתֶּם הָאִישׁ הַמְחַבֵּר וְהַמְדַבֵּר / סַלְעֵי
תְכוּנַת הַשִּׁיר מְשֻׁבָּר? / וַיִּתֵּן אַבְנֵר אֵלַי וַיִּשְׁאָלֵנִי, / וָאָשִׂים עָלָיו
עֵינִי, / וַיֵּדַע כִּי אֵין בְּפִי מַעֲנֶה לַנָּשִׂיא, / וַיֹּאמֶר: שַׂמְתִּי בֵּינֵי
מַחְסִי. / וַיֹּאמֶר: יֵדַע אֲדֹנֵנוּ, כִּי כָל מַה שֶּׁאָמַרְתָּ רָאִינוּ, / וְקוֹל
הַשִּׁיר נִשְׁמַע בְּאָרְצֵנוּ / וְהִסְכִּימוּ כָּל־קְהִלּוֹתַי לְמִיטַב מַעֲנֵי / וַאֲנִי
הוּא הַמְדַבֵּר הִנֵּנִי. / וְאִם תִּרְצֶה לֵידַע סָפֵק מִן־הַוַּדַּאי, / הִנֵּנִי בּוֹטֵחַ
בְּאֵל שַׁדַּי / וְעוֹרֵךְ לְפָנֶיךָ פַּתְשֶׁגֶן הָאִגֶּרֶת / עִם הַשִּׁירָה הַנִּזְכֶּרֶת /
אֲשֶׁר לְכָל־הַשִּׁירִים גְּבֶרֶת. / וְיָחֵל לְסַדֵּר אוֹתָהּ / בְּכָל־צְבִי תִּפְאַרְתָּהּ, /
וַיַּעַן וַיֹּאמַר:

לְגִבּוֹרֵי הַתּוֹרָה / וְאַבִּירֵי הַמִּשְׁרָה / מְשִׁיבֵי הַמִּלְחָמָה שַׁעְרָה /
מִלְחֲמָתָהּ שֶׁל תּוֹרָה / מְחַזְקֵי הַבֶּדֶק / דּוֹבְרֵי הַצֶּדֶק / מַחֲזִירֵי עֲטָרָה
לְיָשָׁנָהּ / וּגְדָלָה לְמְכוֹנָהּ, / הָעוֹסְקִים בְּמְלֶאכֶת שָׁמַיִם / לְרִבּוּץ
קְדוּמַת יוֹמַיִם,[96] / הָעוֹלִים בְּמַעֲלוֹת הָרָמִים לְבָאֵר כָּל־סְתוּמוֹת חַכְמֵי
הַתַּלְמוּד וְהַסְּבָרָא / בַּמִּשְׁנָה וּבַגְּמָרָא / עִם חָכְמַת הַקַּבָּלָה / וְרָחֲבָה

94 את כספי התרומות. 95 מטבעות פלורינים. 96 כינוי לתורה.

וְנִסְבָּה לְמַעְלָה לְמַעְלָה, / בּוֹצִינֵי דְנְהוֹרָא כּוֹלְהוֹן / וְכָל־דָּז לָא אָנֵיס לְהוֹן[97] / מִיְּשָׁרֵי עֲקַלְקַלּוֹת הָעוֹמְדִים בַּפָּרָץ, / לָהֶם לְבַדָּם נִתְּנָה הָאָרֶץ / לְהָבִין וּלְהוֹרוֹת / וְהָיוּ לְמְאוֹרוֹת / מַחֲמַדֵּי הַדּוֹרוֹת. / כָּל־מְבַקֵּשׁ לַעֲמוֹד בְּסִינֵי יַעֲמוֹד עַל־נְוֵהֶם / וְדוֹרֵשׁ פְּנֵי יְיָ יִדְרוֹשׁ אֶת־פְּנֵיהֶם, / מִקְיְמֵי יְרִיעוֹת מִשְׁכָּנוֹת הַגָּלוּת / הַהוֹלְכִים כְּרֶם זָלַת, / מְכַבְּדֵי הַנְּקָלִים / גּוֹאֲלֵי הַגּוֹלִים / מַחֲלִימֵי הַחוֹלִים / עַם נְדָבוֹת / בָּרֵי לְבָבוֹת / נְפָשׁוֹת מְצוּר הַשֵּׂכֶל חֲצוּבוֹת / כְּעֵדֶר הַקְּצוּבוֹת / הֵם הֵם מָרֵי גָלִיוֹת / וְחֶבְרַת מַרְגָּלִיוֹת, / כֵּן יִהְיֶה תָּמִיד, הוֹדָם בַּל־יוּסַר / וּכְבוֹדָם אַל־יֵחָסֵר / וּפְאֵרָם יִרְבֶּה / וְגֵרָם לֹא יִכְבֶּה, / הֵם חַכְמֵי טְבֶרְיָה / מָרֵי חִטַּיָּא[98] / הַיּוֹשֶׁבֶת עַל־כַּתֵּף יָם כִּנֶּרֶת / לְכָבוֹד וּלְתִפְאֶרֶת / מֵהוֹד שׁוֹכְנֶיהָ / נְגִידֶיהָ וּקְצִינֶיהָ / לְוִיֶּיהָ וְכָהֲנֶיהָ, / בְּרֹאשָׁם[99] הֶחָכָם הַכּוֹלֵל כמה״ר שְׁמוּאֵל הַכֹּהֵן,[100] וכמה״ר יַעֲקֹב הַלֵּוִי וכמה״ר מֹשֶׁה גְּדַלְיָה[101] וכמה״ר אַבְרָהָם גַּבְרִיאֵל[102] וכמה״ר אַבְרָהָם[103] יצ״ו[104] עִם שְׁאָר קְהָלֵיהֶם / שֶׁכֻּלָּם מַתְאִימוֹת וְשַׁכּוּלָה אֵין בָּהֶם. / הֵם חַכְמֵי סְפָרַד, / כָּל־לֵב לִדְבָרָם יַרְתַּע וְיֶחֱרַד, / אֵלֶּה הֵם עָלוּמִים[105] מֵעֵינֵינוּ / קְשׁוּרִים בִּרְעִיוֹנֵינוּ / קְרוֹבִים אֵלֵינוּ, / וְאִם[106] הֵם רְחוֹקִים מֵעָלֵינוּ, / הַלְּבָבוֹת נֶאֱגָדוֹת, / וְאִם הַגְּוִיּוֹת פְּרוּדוֹת, / וְכֵן יְהִי רָצוֹן לְהַצִּיב שְׁמוּעָתָם / וְלִשְׁמוֹעַ שַׁוְעָתָם, / כִּי יָדוֹעַ יָדַעְנוּ כִּי אֱלֹהִים הִגְדִּילָם / וְהִשְׁכִּילָם / מִן־הַיְלָדִים אֲשֶׁר בְּגִילָם. / וְהַשֵּׁם יִגְלֶה לָהֶם עֲתָרֶת שָׁלוֹם / מִנִּי שַׁר־הַשָּׁלוֹם / וּמְמֻנּוּ

97 נרות אור כולם, וכל סוד לא נעלם מהם. (השוה דניאל ד' ו'). 98 בעלי חטים, כינוי לבעלי הלכה. (השוה מסכת הוריות דף י"ד א'). 99 כאן הוא מונה את החכמים שהיו חתומים על האגרת ליהודי תימן. 100 הוא ר' שמואל ב"ר שאול הכהן, שחתם בשנת שכ"ו יחד עם רבני ירושלים על חיזוק התקנה לפיטור תלמידי חכמים ממסים וארנוניות. 101 הוא ר' משה בן יוסף נדיליא מטבריא, הנזכר בשאלות ותשובות ר' משה בן ר' יוסף מטראני חלק נ', סימן ר"ה. 102 חתום אף הוא על חיזוק התקנה הנ"ל מזמן מאוחר יותר יחד עם ר' שם טוב עטייה ור' משה נאלאנטי. 103 הוא השליח לתימן, ר' אברהם בן יצחק אשכנזי, המרדים מצפת. 104 ישמרהו צורו וקונו. 105 נעלמים. 106 ואפילו אם.

עֲבָדֶיכֶם / הַמִּתְפָּאֲרִים בְּזִכְרֶכֶם / שְׁאֵרִית קָהָל מְדִינַת צַנְעָא / הַנִּפּוֹצִים
כַּצֹּאן אֲשֶׁר אֵין לָהֶם רוֹעֶה. / הַגּוֹלִים תַּחַת יַד הַיִּשְׁמְעֵאלִים / וְעֵינֵיהֶם
נִצְבוּ כְּמוֹ נֵד גּוֹזָלִים. / וּמֵאָז הֶעֱירָנוּ כמה״ר אַבְרָהָם יצ״ו הַבָּא
מֵאַרְצְכֶם / הַנּוֹשֵׂא אִגַּרְתְּכֶם, / מַה־יָּקָר זֶה הַבָּא, / בָּרוּךְ הַבָּא, /
מִכְתָּב בְּיָדוֹ שְׁלַחְתֶּם / וְטוּב בְּשָׂרְתֶם / וּלְבָבוֹת לְקַחְתֶּם / הִשְׁפַּלְתֶּם
אֲשֶׁר עָשִׂיתֶם, / הַחוּר בְּתִכֶּלֶת צְבַעְתֶּם / וּבִרְקַמַת שֵׂנִי אֲרַגְתֶּם, /
וְהַכְּתָב צָפוּן הַנִּיפָה גִּשְׁמָיו / וְתֵימָן הִרְעִיפָה בְּשָׂמָיו, / קִדְּמוּהוּ
בְּדֶרֶךְ / וַיִּקְרְאוּ לְפָנָיו אַבְרֵךְ, / בְּפָתְחֵנוּ אוֹתוֹ וַיָּאִירוּ פְּתָחָיו /
לְגַדֵּל שִׂיחָיו, / קָרְאנוּהוּ וַיָּצִיצוּ פְּרָחָיו / וּמָתְקוּ בְּמַלְקוֹחֵינוּ לְקָחָיו, /
וְלֹא בָא כַּבֹּשֶׁם הַהוּא עוֹד אֵלֵינוּ / וְלֹא נִרְאָה בִּגְבוּלֵנוּ, / עַל אֲשֶׁר
הִתְבַּשַּׂרְנוּ בְּרִבּוּץ תּוֹרָה בְּכָל־גְּבוּלְכֶם, / וּמַה־טּוֹבָה אַחֲרִיתְכֶם
מֵרֹאשִׁיתְכֶם, / וּבְעֻוָּרַת הַמַּאִיר לָאָרֶץ וְלַדָּרִין, / מִשָּׁם תַּעֲמוֹד
הַסַּנְהֶדְרִין, / וְהַיּוֹדֵעַ וְעֵד כִּי הַנֶּפֶשׁ בָּכֶם מִתְאַמֶּצֶת[107] / וְלָרוּץ
עֲדֵיכֶם מִתְרוֹצֶצֶת, / אַךְ הִיא מִמַּאֲסָרָה מִתְחַמֶּצֶת / וְאֵין הַיָּמִים
בְּרְצוֹנֵנוּ / כְּפִי חֶפְצֵנוּ / שֶׁהֵם הֶרְהִיבוּנוּ.

וְעַתָּה רַבּוֹתֵינוּ, / כְּבָר הֵבֵאנוּ מְעַט מִזְעָר לִכְבוֹד מַעֲלַת יְשִׁיבַתְכֶם
כְּפִי כֹּחֵנוּ, / וְלֹא כַּבִּיר מָצָאָה יָדֵנוּ, / וּכְבָר אָמַר הַנָּבִיא לְהַזְכִּיר
עָוֹנוֹ: / וְאִם־אֲסוּרִים בַּזִּקִּים יִלָּכְדוּן בְּחַבְלֵי־עֹנִי,[108] / וּבֶאֱמֶת כִּי
אַתֶּם עֲשִׁירִים מִתְרוֹשְׁשִׁים / עוֹמְדִים עַל־פִּתְחֵי מְקוֹשְׁשִׁים, / אֲבָל
חֶפְצְכֶם לְזַכּוֹתֵנוּ / וּלְהֵיטִיב אַחֲרִיתֵנוּ, / לָכֵן מַה־נַּעֲשֶׂה וִימוֹתֵנוּ
עֲבוֹדָה / וְלֵילוֹתֵנוּ נְדָדָה[109] / וַאֲנַחְנוּ כְּבֵדָה, / וְאַף כִּי אֲנַחְנוּ כְּבָדֵי
פֶּה וְלָשׁוֹן / תַּרְבּוּת קֶדֶר וְדִישׁוֹן / עִם וְנוֹעַ וְעִמְקֵי שָׂפָה / אֵין לְכֵם
פְּתַיּוֹתָם שָׂפָה, / עַל־זֹאת הָיְתָה הַשָּׂפָה צָרָה. / וְהַלָּשׁוֹן קְצָרָה / וְהַדָּת
נִבְצָרָה / וְהַמְּלָה נֶעֱצָרָה. / וְעַתָּה נָחֳלָה פְּנֵי מִשְׁרַת מַעֲלַת כְּבוֹדְכֶם, /
לַעֲשׂוֹת עִמָּנוּ כְּחַסְדְּכֶם, / לְהִתְפַּלֵּל עָלֵינוּ, / לְהַנִּיחַ לָנוּ מֵעֲצֻבּוֹן
יָדֵינוּ / וּמִן־הָעֲבוֹדָה הַקָּשָׁה / בְּנַפְשֵׁנוּ הַחֲלוּשָׁה. / זֶה עֶשֶׂר שָׁנִים

107 מלשון אומץ. 108 איוב ל״ו ח׳. 109 מלשון נדודי־שנה.

יָמֵי מַאֲסָרֵנוּ, / יָגַעְנוּ וְלֹא הוּנַח לָנוּ, / הָאָבוֹת אֲסוּרִים בְּרָאשֵׁי הָהָרִים / וְהַבָּנִים בַּמְּדִינָה בְּחֵיק אִמּוֹתָם קְשׁוּרִים, / וְהַפְּלִיטָה הַנִּשְׁאֶרֶת בַּמְּדִינָה / לְמָשָׁל וְלִשְׁנִינָה, / בְּכָל־רָגַע נֶגַע / וְעֵת וָפֶגַע*[109] / לֹא נָחוּ וְלֹא שָׁקְטוּ / וּפַרְנָסַת יוֹם בְּיוֹמוֹ יְלַקֵּטוּ. / וְאִם יֵשׁ מֵהֶם מִתְעַשֵּׁר בְּמַכָּטוֹ,[110] / בָּטֵל בְּמַעוֹטוֹ, / כִּי הֵם נָעִים וְנָדִים / בְּכָל־גְּלִילוֹת הַתֵּימָן לְכוּדִים, / לֹא יָבוֹאוּ לְבָתֵּיהֶם לְמוֹעֵד מוֹעֲדִים / וּלְשַׁלֵּם מִנְדָּה וַהֲלָךְ[111] נוֹעָדִים, / כָּל־אִישׁ מִסְפַּר חֻדָּשָׁיו חָצָצוּ[112] / עַד כִּי בְּחַיֵּיהֶם קָצוּ / וּלְאִישׁ אֲשֶׁר אֵלֶּה לוֹ / מָתַי יִהְיֶה מִפְעָלוֹ, / עָזַב חֶסְדָּיו אַחֲרָיו / וְקֵץ בְּעָרֵי מְגוּרָיו, / כָּכָה מִשְׁמֶרֶת אוֹיְבֵי יְיָ שָׁמְרוּ / יָרְבּוּ עֲצֻבוֹתָם אַחַר מָהָרוּ[113] / עַד כִּי נִבְהֲלוּ וְנִמְהָרוּ. / קָצַת מִקְרֵיהֶם הִנְּדָנוּ לְרַפּוֹתֵינוּ / לְמַעַן תִּדְרְשׁוּ אֱלֹהִים בַּעֲדֵיהֶם וּבַעֲדֵנוּ, / אוּלַי יְחוֹנֵן יְיָ שְׁאֵרִית יַעֲקֹב / לְיִשַּׂר כָּל־עָקֹב. / וְעַתָּה יָדַעְנוּ כִּי בַעֲוֹנוֹתֵינוּ הָרַבִּים עַד פֹּה הִגַּעְנוּ / וְעַל צָוְארֵנוּ נִרְדָּפְנוּ / וְהַחֲטָאִים / וְהָאֲשָׁמִים / הַגְּלוּיִים וְהַנַּעֲלָמִים / שָׁמוּנִי נוֹטֶרָה אֶת־הַכְּרָמִים / וְכֶרֶם יְיָ לְשָׁמִיר רָשַׁיִת נָטַשְׁתִּי / וְכַרְמִי שֶׁלִּי לֹא נָטַרְתִּי,[114] / עַל־כֵּן אָמַרְנוּ בְּאַחֲלֵי וְאוּלַי לְבַל יוֹסִיפוּ אֲשֵׁרֵינוּ לְמָעוֹד, / כִּי אֱלֹהִים סָר מֵעָלַי וְלֹא עָנָנִי עוֹד, / וּבְכֹחַ תְּפִלָּתְכֶם יוֹצִיאוּנִי מִמַּסְגֵּר / לִרְאוֹת פְּנֵי הֶחָרֵשׁ וְהַמַּסְגֵּר.

הִנֵּנוּ מַחְשִׁים / בֵּין צְפָעוֹנִים וּנְחָשִׁים / עַד יֵעָרֶה עָלֵינוּ רוּחַ מִשִּׁיחֵי[115] תְּחִנָּתְכֶם/וּמִסּוֹד סְגֻלּוֹת תְּפִלָּתְכֶם, / וְהוּא בְּרַחֲמָיו יָגֵן עָלֵינוּ וַעֲלֵיכֶם / וְיִרְבֶּה גְּדֻלָּתְכֶם / וְיַתְמִיד מִשְׁרַתְכֶם / וְיוֹסִיף עַל־תְּהִלָּתְכֶם וְחָכְמַתְכֶם תִּרְבֶּה / וְגָרְכֶם לֹא יִכְבֶּה / וְתוֹרָתְכֶם יַאְדִּיר / וְאוֹרְכֶם בַּל־יַקְדִּיר / וּכְבוֹדְכֶם יִגְדַּל / וְהוֹדְכֶם לֹא יִדַּל. / וְהָעִיר הַנָּזְכֶּרֶת אֲשֶׁר לְתִהְלָתָהּ אֵין חֵקֶר / יַצְוְרָהּ אֱלֹהִים לִפְנוֹת בֹּקֶר / וְעוֹשֶׂה שָׁלוֹם בִּמְרוֹמָיו יַרְבֶּה שְׁלוֹמְכֶם / וְיִלָּחֵם לוֹחֲמֵיכֶם / וְיָפִיק זְמֻמֵיכֶם /

*109 השוה קהלת ט' י"א. 110 כלומר, למראית עין. 111 מסים. (השוה עזרא ד' י"נ). 112 השוה איוב כ"א כ"א. 113 השוה תהלים ט"ז ד'. 114 השוה שיר השירים א' ו'. 115 השוה ישעיה ל"ב ט"ו.

תְּבַלּוּ בַּטּוֹב יְמֵיכֶם. / וְאִם מָצָאנוּ חֵן בְּעֵינֵי רַבּוֹתֵינוּ / לָקַחַת מִנְּחָתֵנוּ מִיָּדֵנוּ. / וְאַל נִהְיֶה אַשְׁמִים בְּעֵינֵיכֶם כִּי כַּתַּבְנוּ בְּחִפָּזוֹן / וְרַעְיוֹנֵינוּ לֹא מָצְאוּ חָזוֹן / וֵאלֹהִים יַעֲנֶה אֶת שְׁלוֹמְכֶם כְּאוֹר הַזּוֹרֵחַ / וְיִכָּפֶן פּוֹרֵחַ / בְּרוֹב שָׁלוֹם עַד בְּלִי יָרֵחַ.

וְאֵלֶּה דִּבְרֵי הַשִּׁירָה / הַשְּׁלוּחָה לְטֶבֶרְיָה הַמַּעְטִירָה:

אֲשֶׁר כִּפֵּת שְׁחָקִים לוֹ עֲלָיָה / פְּלִיאוֹתָיו בְּכָל־קְצָוֵי נְשִׂיָּה.
שְׁבָחָיו לֹא יְכִילוּן מַלְאֲכֵי רוֹם / וְאַף כִּי אִישׁ בְּאֶרֶץ מַאֲפֶלָיָה.
וְהוּא בָּחַר בְּיִשְׂרָאֵל סְגֻלָּה / וְנַפְשׁוֹתָם לְמֶאָז הִיא קְנִיָּה.
וּמִתֹּבֶל אֻמֹּת בָּחַר בְּצִיּוֹן / לְמוֹשָׁב לוֹ וְלֹא נָטַשׁ טְבֶרְיָה.
בְּיַעַן הִיא לְמִקְדָּשׁוֹ תְּמִירָה / בְּיוֹם הוֹדַשׁ וְיוֹם הַפַּת שְׁאֵיָה.[116]
וְסַנְהֶדְרִין הֲלֹא גָלוּ לְתֹכָהּ / וּמִתּוֹכָהּ לְמַכָּתִי טְרִיָּה
אֲרוּכָתָהּ אֻמַּת עָלְתָה וּמַרְפֵּא / לְחֻלְאָתָהּ כְּמֵאָז הִיא בְּנוּיָה
עֲלֵי יַד הַחֲסִידִים הַקְּדוֹשִׁים / אֲשֶׁר עָמְדוּ לְסַעֲרָה עֲנִיָּה.
וְהַכֹּהֵן שְׁמוּאֵל הוּא נָגִידָם / וְהַלֵּוִי וְגַם מֹשֶׁה גְּדַלְיָה.
וַאֲבָרָכָם מִשְׁלָשִׁים שְׁמוֹתָיו[117] / אֲשֶׁר שָׁלְחוּ לְכַוָּנָה רְצוּיָה.
אֲשֶׁר הָפְכוּ נְאוֹת מִדְבָּר לְעֵדֶן / וְגַן בִּיתָן אֲשֶׁר הָיָה לְצִיָּה.
צְמָחִים יָבְשׁוּ לוּלֵא זְרָמָם / לְגֶפֶן אֵל[118] בְּאַרְבַּע[119] הִיא זְרוּעָה
וְהוֹמְיָה בְּגָלוּתָהּ וְדָמְתָה / כְּקִיר נָטוּי וְגָדֵר הַדְּחוּיָה.
אֲצִילֶיהָ לַאֲוָרִים מְסוּרִים / וְשׁוֹעֶיהָ בְּיַד אָמָה בְּזוּיָה.
וְלוּלֵא קִדְּמוּ אוֹתָהּ גְּאוֹנִים / בְּחָכְמָתָם, אֲזַי הָיְתָה כְּעִטָּיָה,
וְלֹא בִינָה וְלֹא הַשְׂכֵּל בְּקִרְבָּהּ / וְאֵין דַּעַת וְאֵין חָכְמָה מְצוּיָה.
וְהוֹסִיפוּ לְהָעִיר אֶת־נְתִיבָהּ / מִתֵּי שֵׂכֶל בְּכָל־חֶמְדַּת שְׂכִיָּה,
בְּהַדְפֵּ סָם לְסִפְרֵי הַתְּבוּנָה / עַד־ שָׁבָה לְעֵין הַכֹּל גְּלוּיָה
בְּעַט בַּרְזֶל וְעֹפֶרֶת חֲקוּקִים / מְלֵאכֶת בִּין בְּתַחְבוּלוֹת עֲשׂוּיָה.
עֲדֵי אָמַר חֲסַר הַלֵּב לְדַעְתּוֹ / וּמִי יִתֵּן בְּלֵב הַיָּם אֲנִיָּה

116 השוה שם כ"ר י"ב. 117 עיין לעיל הערות 100—103. 118 ישראל.
119 בארבע כנפות הארץ.

וְלֹא יָדַע בְּחָכְמַת הָאֱלֹהִים / אֲשֶׁר הִקְדִּים לְנַחֵם הַשְּׁבוּיָה
עֲדֵי קָרְאָה לְמוֹנֶיהָ בְגָרוֹן / דְּעוּ חֶלְקִי עֲדֵי כוֹסִי רְוָיָה
וְלָאָמָּה מְשַׂחֶקֶת בְּכָל־עֵת / וּמַה־דּוֹדֵךְ וּמַה אִמֵּךְ לְבָיָא
וְאַל יַעְנֶה בְחִישׁ „קוּמִי וְאוֹרִי / הֲלֹא זָרַח כְּבוֹד אוֹרֵךְ צְבִיָּה״.

אָמַר הַמַּגִּיד: כְּשֶׁמּוֹעַ הַנָּשִׂיא נִרְתַּע לַאֲחוֹרָיו / וַיֹּאחֲזוּהוּ צִירִים מִקְנָאַת אַבְנֵר בְּאִגַּרְתּוֹ וְשִׁירָיו. / וַאֲנִי לֹא יָדַעְתִּי מִדֵּי דַּבְּרוֹ / וַיּוֹסֶף אַבְנֵר לְהַזְכִּירוֹ, / כִּי הָאֶבֶן הַיְקָרָה שְׁלוּחָה מִיגִיעוֹ / לְכַפֵּר בָּהּ אֶת עָוֹן בְּצָעוֹ, / וְהָעֵד שֶׁהוּא שָׁלִיחַ לָעֵדָה, / כִּי הִיא פִּטְדָה. / וַיְבַקֵּשׁ הַדָּבָר וַיִּמָּצֵא כְּאֲמָרוֹ, / וַיַּאֲמִינוּ לִדְבָרוֹ, / וַיִּתֵּן לוֹ הַנָּשִׂיא מִצַּנַּפְתּוֹ / וַיָּסַר אֶת־טַבַּעְתּוֹ / וַיִּתְּנָהּ לְאַבְנֵר בְּלֵב שָׁלֵם וּבְנֶפֶשׁ חֶפְצָה, / וַיֹּאמַר: כָּמוֹךָ לֹא נִמְצָא. / וַיִּשְׂמַח אַבְנֵר בְּטַבַּעַת וּבְמִצְנֶפֶת, / וַיְהִי בְּעֵינֵי הַנָּשִׂיא טוֹטָפֶת, / וַנִּשְׁמַח כָּל־הַלַּיְלָה הַהוּא בַּאֲשֶׁר שָׂה וְאָשְׁפָּר / וַנַּעֲמֵד בַּבֹּקֶר לִשְׁמוֹעַ קוֹל שׁוֹפָר. / וַיְהִי כָּל־רוֹאֶה אַבְנֵר שְׁפָתַיְהוּ מְמַלְּלָן[120] / אוֹמֵר: בְּרִיךְ רַחֲמָנָא דְיָהֵבְיךְ לָן.[121] / וַאֲנִי שָׂמַחְתִּי עִם אַבְנֵר נְזֶמָהּ וְשִׁירִים וָרוֹן / כָּל־יְמֵי הַזַּבָּרוֹן / וְנָסַלְתִּי מִמֶּנּוּ רִשְׁיוֹן / וְהִפְקַדְתִּיו בְּצֵל שׁוֹכֵן בְּרוּם חֶבְיוֹן. / וַיַּשְׁלֵחֻנוּ עַד עַכְּבוּרָא/[122] בְּהֶמְיַת הַקְּרָיָה / וְאֵלֵךְ לְחֶלְקִי וּמִשְׁכָּנִי / אֶרֶץ הַזְּבוּלוֹנִי״.

יד

מסעות שמואל בן דוד הקראי מקרים

ת״א—ת״ב (1642—1641)

הקראים התחילו עולים לא״י ומתיישבים בירושלים עוד בראשית המאה התשיעית, ראשית כדי לברוח מבבל ומפרס, שבהן נרדפו ע״י ראש־הגולה שידו היתה תקיפה, וגם משום שביקשו, ככל כת חדשה

120 שפתותיו ממלמלות. 121 ברוך הרחמן שנתן אותך לנו. 122 עכברא, כפר בגליל העליון.

בישראל, חיזוק בארץ הקודש שממנה יוצאת תורה לישראל. הם ישבו בירושלים בשכונה מיוחדת „שכונת בני המזרח", שהם קראו לה בשם התנכ"י „צלע האלף" (יהושע י"ח, כ"ח), והעמידו נשיאים משלהם מזרע ענן מייסד הכת. הם הגיעו לידי השפעה בחוגי השלטון והציקו לשאר היהודים („הרבניים") שבעיר. הגאון הארץ־ישראלי בן־מאיר כותב באגרתו משנת 921, שעוד אבותיו ואבות־אבותיו סבלו מהקראים, ואחד מהם ר' מוסי „נהרג בעזרה מתחת יד זרע ענן", ואף הוא עצמו כך: „ואנחנו אשר עבר עלינו צרות רבות ורעות וחבישת בית האסורים ועינוי הכבל ומלקות עד לצאת הנפש... מתחת ידי בני ענן השונאים". ביחוד גברה ידם של הקראים במחצית השניה של המאה התשיעית, כשארץ־ישראל נקרעה מעל החליפות בבגדאד וצורפה למצרים ע"י אחמד אִבן ט'ולון, כי „הרבניים" לא יכלו עוד לקבל עזרה מראש הגולה ומהיהודים בעלי־ההשפעה בבגדאד.

בירושלים מצאו הקראים כת של יהודים שנקראו בשם „אבלי ציון", אשר נהגו כל ימיהם מנהג אבלות על חורבן בית המקדש והיד מרבים בתפילה לגאולה ומצפים לגואל. שרשה של כת זו נעוץ בדור הראשון שלאחר חורבן בית שני, והיא היתה קיימת בירושלים בין המאה השביעית והאחת־עשרה, והתפשטה גם לגולה, ויש לנו ידיעות עליה באיטליה הדרומית, באשכנז ובתימן. מנהג היה בין יהודי הגולה לנדב לטובת „אבלי ציון" שבארצם ושבירושלים, שלא עסקו במסחר ובמלאכה אלא חיו חיי פרישות. כשנתיישבו הקראים בירושלים, תפסו מנהגיהם של „אבלי ציון" שהתאימו להלך־רוחם ולעיקרי תורתם. אחד מחכמי הקראים בירושלים במאה העשירית כותב: „ואח"כ [אחרי בניימין הנהונדי] עמדו אנשים ממזרח וממערב והוסיפו החזקה בדת והשקידה בחכמה ושמו מגמת פניהם לשבת בירושלים ועזבו רכושם וביתם ומאסו בעולם הזה, והם הנמצאים כעת בירושלים".

מראשית המאה התשיעית ועד סוף המאה האחת־עשרה שימשה ירושלים המרכז הרוחני של הקראים, ובה ישבו מנהיגיהם הרוחניים החשובים ביותר, שמירושלים עשו נפשות לַכַּת וקראו את אחיהם לעליה, ואליהם באו תלמידים גם ממקומות רחוקים, כגון מקושטא ומקסטיליה. אחד מחכמי הקראים הראשונים בירושלים היה דניאל בן משה אלקומסי (על שם עירו קומס בפרס) שחיבר פירושים על

חלקים של התנ"ך וספר־המצוות, וממנו נשתיירה גם אגרת של קריאה לעליה. בה הוא מדבר דברים נמרצים נגד „הנבלים אשר בישראל מדברים זה לזה, אין עלינו לבוא לירושלים עד שיקבצנו כאשר השליכנו" ומסביר את החובה „לבוא אל ירושלים ולעמוד בתוכה תמיד" „ולא יאמר איך אלך אל ירושלים מפחד שודדים וגנבים ומאין מחיה בירושלים". ולאלה שאין ברצונם לבוא הוא אומר: „ואם לא תבואו, כי אתם הומים ואצים אחר סחורותיכם, שלחו מכל עיר חמשה אנשים, ומחייתם עמם, למען נהיה לאגודה אחת להתחנן אל אחינו תמיד על הרי ירושלים".

דבריו מצאו, כנראה, הד בין הקראים, ובירושלים נתקבצה עדה גדולה של קראים, שהוציאה מקרבה במאה העשירית חכמים בעלי־השפעה: חוקרי־מקרא, פייטנים, בלשנים, פילוסופים ומתרגמים, כגון סלמון בן ירוחם, סהל בן מצליח, יוסף אבן נוח, יוסף בן בכ'תוי, יפת בן עלי, וזולתם. סהל גם נסע לארצות המזרח לעשות נפשות לקראות ולעורר לעליה.

במלחמת הצלבנים, בסוף המאה האחת־עשרה, נהרס הישוב הקראי ביחד עם שאר הישוב היהודי, ולא חזר עוד לפריחתו הקודמת גם אחרי כיבוש א"י בידי צלאח א־דין בשנת 1187. אין בידינו כיום שום ידיעות על קראים בא"י במשך כל המאה השלש־עשרה, אבל בשנת 1322 מודיע אשתורי הפרחי על סופרים קראים מרובים בא"י, העוסקים בכתיבת ספרי תנ"ך, וגם ממקורות קראיים הגיעו לידינו ידיעות בודדות על ישוב קראי בא"י במאה הארבע־עשרה והחמש־עשרה.

גם עולי־רגל קראיים עלו לא"י ממצרים ובוודאי גם מבבל ומפרס. ברשימת הזכרות־נשמות של קראים ממצרים ציינו בפירוש ליד שמות אחדים, שזכו להיות „נטמן בארץ הקודש", היינו להקבר בא"י. יש ידיעה גם על שיירת עולי־רגל קראיים מקושטא בשנת ר"מ (1480). סמוך לזמן זה מציין גם ר' עובדיה מברטנורא באגרתו מציאות קראים בירושלים.

באמצע המאה השבע־עשרה — זמנו של הנוסע שלפנינו — היה בירושלים ישוב קראי קטן, שחי במצוקה נוראה והתפרנס בעיקר מתמיכת הקראים שבקרים. שבקושטא ושבדמשק. בראשם עמד החכם־החזן דוד בן ישועה. חמש שנים לאחר ביקורו של הנוסע, בשנת 1646,

נאסר דוד זה ע"י השלטונות בגלל חוסר־יכלתם של הקראים לשלם את המסים הכבדים שהוטלו עליהם. לכשנשתחרר יצא לחוץ־לארץ לאסוף תרומות בין אחיו הקראים והגיע עד לוצק שבוולין, שבה נפטר בסתיו של שנת 1647. מאז הלכו הקראים בירושלים וירדו, עד שבשנת 1708 עברו רוב בתיהם לידי הרבניים בחוב שחבו להם הקראים.

נסיון לחדש את הישוב הקראי בירושלים נעשה בשנת 1744. ע"י החכם הקראי שמואל הלוי בן אברהם מדמשק, שעלה לא"י עם כל בני ביתו, עשרים וארבע נפשות, ועמד בראש הכת. הוא הצליח להוציא את בתי הקראים מידי הרבניים, ובניו ובני־בניו עמדו בראש העדה הקראית בירושלים עד ראשית המאה הזאת. הוא שהעיז גם להתיר לקראים לאכול בשר בירושלים, מה שאסרו החכמים־הקראים שלפניו, כי ראה באיסור זה מניעה קשה לעלית הקראים, וחיבר בענין זה חיבור מיוחד. הוצאת בתי הקראים מרשות הרבניים גרמה, כנראה, לסכסוך בין שתי העדות, והרבניים התנקמו, כנראה, בעולים הקראיים, מה שגרם להפסקת עליתם של עולי־רגל קראיים. לבסוף נתיישב הסכסוך, ויהודי ירושלים פרסמו כרוז מיוחד לקראים ובו נאמר „שהרשות לכל איש ואשה מהם, יחיד או רבים, לעלות ולראות פה עיר הקדש תוב"ב בכל עֵת נפשם ולא יגיע אליהם שום נזק וצער... ואין עליהם שום חיוב רק דבר הנדבה שכל איש ואיש מהם יתן כפי יכלתו ונדבת לבו".

כאמור, התפרנס הישוב הקראי בירושלים מהמאה השבע־עשרה ואילך בעיקר מתמיכת אחיהם היושבים בחצי־האי קרים. את התרומות היו מעבירים דרך קושטא או מוסרים לידי קראים מקרים שעלו־לרגל לירושלים. הללו מרובים היו בכל דור ודור, וסיכנו את נפשם בימים ובמדבריות כדי להגיע לירושלים. קראי שזכה להיות בירושלים נכתר בתואר „ירושלמי" ובני עדתו נהגו בו כבוד מיוחד.

שמואל בן דוד היה בעל חנות באחת מערי קרים ונדר נדר לעלות לרגל לא"י, וכששמע ששני קראים מקוזלוב (איפטוריה) מתכוננים לעלות, הצטרף אליהם. השיירה כללה חמשה אנשים: שמואל בן דוד, דודו, שני קראים מקוזלוב ואחד מלוצק. הם הפליגו בספינה מקוזלוב ביום י"ד באב ת"א (21 ביולי 1641), ואחר אחד־עשר יום הגיעו לקושטא. בקושטא נשתהו 48 יום, ובאמצע תשרי הפליגו באניה

לאלכסנדריה. אתם באניה היו כמאה יהודים בלתי־קראים, שהלכו לירושלים או לצפת. וזאת היתה דרכם: קושטא—גליפולי—טינידוס—קוס—סמוס—כיאוס—רודוס—אלכסנדריה. ביום ג' חשון ת"ב עזבו את אלכסנדריה והלכו לרשיט (Rosetta) ומשם בנילוס לקאהיר, שאליה הגיעו ביום י"ב חשון, ונשארו בה 48 יום. ביום ה' בטבת עזבו את קאהיר והלכו בשיירה דרך מדבר סיני, הגיעו לעזה, ומשם לרמלה, ומשם לירושלים. ממצרים עד ירושלים הלכו 18 יום.

הנוסע מתאר את רודוס ואת אלכסנדריה, שבהן נתעכבו, ואת הישוב היהודי שבתוכן. הוא מרבה לתאר את קאהיר ואת הקראים שקיבלו אותם בסבר פנים יפות, ומדבר על מנהגי הקראים ויחסם ליהודים הבלתי־קראים.

בירושלים מצאו ישוב קראי קטן של 27 נפש, ובראשם דוד בן ישועה הנ"ל (שיצא אח"כ כשליח הקראים לחו"ל ומת בלוצק) ובידם מסרו את תרומות הקהילות בקרים ואת תרומותיהם, בסך הכל 220 גרוש, והנוסע מודיע גם כיצד הוציאו את הכספים. בעזרת מורי־דרך מבין הקראים שבירושלים ביקרו את העיר וסביבותיה והלכו גם לקבר שמואל הנביא, לקבר רחל ולחברון. בחברון מצאו 30 משפחות יהודים (בלתי־קראים), שנהגו בהם מידת הכנסת־אורחים.

הם נשארו בירושלים קרוב לחודש ימים, ועזבוה ביום כ"ו בשבט ת"ב, והלכו לדמשק דרך שכם (שבה מצאו גם ישוב יהודי מלבד 10 משפחות שומרונים) — ג'נין — עין א־תג'אר — חטין — גשר בנות יעקב. מירושלים לדמשק הלכו עשרה ימים, ובדמשק ישבו כשלשה שבועות אצל אחיהם הקראים, שקיבלו אותם בשמחה.

מדמשק יצאו לקושטא דרך חומץ — חלב — אנטיוכיא — אדנא. הדרך מדמשק לקושטא ארכה קרוב לששה שבועות. בקושטא נשארו כשלשה שבועות. הם יצאו מקושטא ביום ה' אייר ואחרי תשעה ימים הגיעו לחוף קרים, ונתקבלו ע"י בני עדתם „בשירים ובזמירות". כל הנסיעה ארכה, איפוא, קרוב לתשעה חדשים.

הנוסע מת ביום ד' חשון תל"ד (סוף 1673) ועל מצבת קבורתו הוא נקרא „קדוש ירושלמי" על שזכה לעלות־לרגל לירושלים.

נכספה וגם כלתה נפשי לחצרות י״י לעלות על הר המור אל גבעת הלבונה, להודות ולהשתחוות למלך י״י צבאות בתוככי ירושלים תוב״ב,[1] נדרי לי״י אשלם נגל״ע.[2] איך שמעתי כה״ך[3] יצחק וכ״ר שלמה לוי שהם מכינים עצמם ללכת אל ארץ הקדושה, ובשמעי הדבר, העיר י״י את רוחי: קום עלה גם אתה. ולא יכולתי להתאפק, גם לא הלך לבי לישב בחנות לקנות ולמכור, כי אש תבער בקרבי. ומיד שלחתי כתב אחד לר׳ שלמה לוי לעיר כוזליו.[4] ונכנסנו בספינה ביום ה׳ י״ד לחדש נחמה[5] שנת „ברוך אתה בבואך וברוך אתה בצאתך״ לפרט קטון וגדול.[6] גם לקחנו עמנו את שמואל בכ״ר משה דודי ז״ל, וגם בא עמנו ניסן מלוצקא.[7] ונסענו בליל ו׳ והלכנו ה׳ ימים. וי״י הטיל רוח סערה בים והספינה חשבה להשבר, ונכנסו לחוף גדי אורוס[8] בלחץ גדול. ברוך שהציל אותנו.

וישבנו שם ג׳ ימים. ואח״כ נסענו משם ובאנו בקוסדינה[9] בכ״ה לחדש. וישבנו שם מ״ח ימים, ועשינו יום כפור שם. וביום ו׳ י״א לחדש תשרי שנת „בקש שלום״ לפ״ק[10] נסענו מקוסדינה ובאנו אל בָּשִׁיקְטָש,[11] ונכנסנו בספינות מוחרם ריין[12] עם מכירנו היקרים. וישבנו בספינה ב׳ ימים. ובמועד ראשון של חג הסוכות נסענו מקוסדינה בשמחה וטוב לבב עד הספינות שהם מזומנים ללכת לאֶסְכַּנְדְרֶיָא[13] בשעור נ׳ ספינות גדולות ר״ל[14] אֲלִי גֶמִילְרִי״.[15] והיו בספינה אשר אנחנו יושבים שם כמאה איש מהרבנים[16] אנשים ונשים, גם הם רוצים ללכת לירושלים, ומהם

1 תבנה ותכונן במהרה בימינו. 2 נגדה נא לכל עמו (השוה תהלים קט״ז י״ד). 3 כבוד הרב רבי. 4 Gözlev או Gözlev הנקראת כיום Eupatoria בחצי־האי קרים. 5 אב, הנקרא ע״י יהודי אשכנז „מנחם אב״, וע״י יהודי איטליה „אב רחמן״. 6 אותיות בודדות של פסוק זה בגימטריא ת״א. 7 Lu k עיר־מחוז בוולין, ובה ישוב של קראים החל מראשית המאה השש־עשרה. 8 קשה לדעת לאיזה מקום התכוון. גורלנד משער של־Kidros בחוף הדרומי של הים השחור, ואין דעתו מתקבלת. 9 קוסטנטינא, קושטא. 10 בקש בגימטריא ת״ב. 11 Beshiktash, מפרווארי קושטא על חוף הבוספורום. 12 reyiz (מהערבית: ראיס), היינו בעל הספינה או רב־החובל. 13 אלכסנדריה של מצרים. 14 רוצה לומר. 15 Elli gemileri חמשים ספינה. 16 היינו יהודים בלתי קראים.

לצפת. וגם ישמעאלים כת״ק[17] איש. והלכנו עד אֶפְּיֶנְדִי[18] ובאנו אל עיר גֶלִיבּוֹלוּ[19] וישבנו שם יום אחד.

והעיר גֶלִיבּוֹלוּ היא בנויה על חוף הים, מסובבת משלש חומות, והיא עיר יפה מאד. ושם ב׳ בתי כנסיות לרבנים, וב״ת[20] לישמעאלים כ״ה,[21] וחנויות למאות, ושם מוכרים כל מיני סחורות וכל מיני פירות ומגדים. ושם כמה ספינות מזומנים שהם מקוים לספינות מצרים בעבור שהם יראים ללכת מהיונים.

וכאשר הלכנו נתחברו עמנו והלכנו יחד. ונסענו משם ובאנו אחר הצהרים אל עיר בוֹגַז חִיסָר,[22], ושם היה יושב קְפּוּדַן[23] הנקרא שמו בֶּכִיר פשא עם י״ב ספינות אֲנִי שיט כדי לקדם הספינות לשמור אותם בעבור שלא יזיקום היונים להם בדרך. כה מנהגם בכל שנה ושנה להוליך ספינות מצרים אל אסכנדרייא וגם להושיבם מאסכנדרייא אל קוסדינה. ועשו הספינות שמחה גדולה כנגד זה בבוֹגַז חִיסָר, בעבור כבוד קפודן פשא. וגם בספינתנו היה שר אחד הנקרא שמו שַׁאבַן[24] אֶפְּיֶנְדִי והיה לשר דְבוּל חָנָא,[25] ותקעו גם הם בחצוצרות לעשות כבוד אל בֶּכִיר פשא, וגם בכל יום יתקעו בספינה, וכה הלכנו בשמחה עד אסכנדרייא. ובו ביום הלכנו משם ועברנו את מעבר בוֹגַז חיסר ובאנו בחצי הלילה לאַדַא[26] אחד הנקרא שמה בּוּחָצָה אַדַסִי.[27] ומעבר המקום צר, ובאו כל הספינות במקום אחד זה על זה, ובאנו בלחץ גדול, ופחדנו פחידה גדולה בלילה ההוא, כדי שלא יפולו הספינות זה על זה ונשברו. ברוך ״י שהצילנו, ונעבר משם בלי נזק וזמיון.[28] והים הלבן[29] הוא ים גדול מאד, ויש בתוך הים אי הרים גלים קרובים זה לזה כמו שיהיה גלים על

17 כחמש מאות. 18 ikindi תפלת מנחה (בערבית: אל-עצר). 19 Gelibolu היא גליפולי. 20 ובתי תפלה. 21 עשרים וחמש. 22 Bogaz hisari (מבצר המיצר), שם הביצורים שהוקמו בשנת 1462 במוצא הדרומי של הדרדנלים. 23 Kapudan Pasha הוא הממונה על הצי התורכי. 24 שעבאן, והתורכים אינם מבטאים את האות ע׳. 25 Davulhane תזמורת צבאית. 26 ada, אי. 27 Boghça adasi הוא האי Tenedos. המרחק בין האי ליבשה הוא כחמשה קילומטרים. 28 עונש־בסף (עיין הערוך השלום), וכאן פירושו נזק. 29 תרגום הכינוי התורכי Ak deniz לים התיכון במשמעו המקיף, ובכללו גם הים האיגיאי.

פני השדה, מפלאות תמים דעים, ברוך שהראנו פלאות.

ומן קוסדינה עד רודוס[30] כמו אסטמבול בוגַזי,[31] שיראה היבשה מפה ומפה, שיפול צד אַנַדולוּ[32] למזרח וצד אורום אֶלי[33] למערב, כלו כרמים ופרדסים. והלכנו ובאנו אל כפר אחד אִסתַן קוי,[34] שהוא בצד אורום אֶלי, וכנגדה בצד אַנַדולוּ קַרַא בַּגלַר,[35] ושם כרמים גנים ופרדסים ואילני פירות ומגדים לרוב מאד. והלכנו מעט ועברנו את מעבר סִיסַם אַדַסי,[36] ואיך עברנו את מעבר סיסם אדסי ומשם יתפרדו הספינות אשר יתחברו עמנו מן גליבולוּ וממקומות אחרים שהלכו לדרכם, מהם לסיסם אדא ומהם לאִזמיר. והלכנו ובאנו לפני עיר סַגיז.[37] ולא הלכו הספינות לחוף סגיז, בעבור שהיה רוח טוב, ובעבור מלפניו ונראה אותה מרחוק, את חומותיה ואת כרמיה ואת גנותיה ואת הבתים שהם יפים מאד. ונלך משם ונבוא ביום ר' לעת ערב לעיר רודוס. ומן קוסדינה עד רודוס ז' מאות מילים.*[37] ונשבות בספינה. ויצאנו ביום א' מהספינה ובאנו ונכנסנו בתוך העיר, והלכנו וראינו את חומותיה ואת השוקים ונכנסנו במרחץ ושמחנו שם.

והעיר רוֹדוֹס היא עיר יפה במאד והיא בתוך הים אַדַא,[38] בנוייה מימי היונים, מסובבת משלש חומות נצורה מלֶכֶת. והבתים יפים מאד בנויים מאבני גזית כבתי גַלַאטַא,[39] ולא יֵרָאֶה שום עץ בתוך הבנין. וסביבות חומותיה מגדלים גבוהים ויפים מאד. ושם העיר בזמן היונים כּוֹצוֹפ[40] מאלטא ושם בי בתי כנסיות לרבנים, וב"ת[41] לישמעאלים כ"ה,[42] ומרחצאות וחנויות כשעור ת"ק,[43] ויש בה סוחרים מוכרים כל מיני סחורות מצרים הבאים עליהם עם הספינות ממצרים. ושם כל מיני פירות ומגדים וענבים תאנים רמונים ונַארינג,[44] כמו גן עדן, והפירות

30 Rodos. 31 Istanbul bogazi, הבוספורוס. 32 Anadolu אנטוליה, אסיה הקטנה. 33 Urumeli תורכיה האירופית (כפי שהיתה אז). 34 Istanköy הוא חאי Kos. 35 Karabaghlar אי קטן צפונית לקוס. 36 Sisam adasi הוא האי Samos. 37 Sakiz הוא חאי Chios.

*37 סדר המקומות בפנקא זו נתבלבל כנראה ע"י המעתיק.

38 ada אי. 39 Galata רובע האירופיים בקושטא. 40 Küçük קטן. 41 ובתי תפילה. 42 עשרים וחמשה. 43 חמש מאות. 44 narinc, תפוח-זוהב.

שהם בזול מאד, א' אוקא[45] ענבים בלבן[46] אחד, וא' אוקא תאנים בלבן אחד, וא' אוקא רמונים בלבן אחד, עשרה רמונים[47] בלבן אחד. והיין אוקא בג' לבנים והזעה[48] לח' לבנים. ובעת ההיא לחם יוקר, כי הלחם ק"ס דַרַהִים[49] ללבן אחד, אשר לא יסופר מרוב זמרת הארץ. וישבנו שם ג' ימים. גם [הלכנו אל] לינדוז[50] בתוך האַדָא, ושם בתי חובלים ומלחים, ויש בתוכה כפרים שדות וכרמים, בתוך כרם ובתוך פרדס בנוי מגדל אחד. וביום ב' נסענו משם. ונשאר שם בכיר פאשא, רק שלח עם הספינות אני שיט ב' להלוך עמנו, כדי להשיב דבר אל בכיר פאשא שהלכו לשלום אל מחוז חפצם.

ומעיר רודוס והלאה לא יראה לך שום אדם ולא יבשה עד אסכנדריא, כי אם למעלה שמים ולמטה מים. והלכנו בתוך הים ה' ימים. וביום ה' הטיל י"י רוח סערה גדולה וחזקה מאד וצערנו צער גדול והספינה חשבה להשבר ובאנו בלחץ גדול יום אחד ולילה אחד, והתפללנו לי"י ונדרנו נדרים. ומלבד זה עברנו על הים במנוחה ובששון. ונעבור את הים ובאנו ליל ו' לאסכנדריה. ברוך שהעבירנו וברוך י"י הנותן בים דרך ובמים עזים נתיבה. ומן רודוס עד אסכנדריא ת"ק מילים.

והעיר אסכנדריא היא עיר גדולה מאד, והבנינים שבנה אלכסנדרוס[51] מקודם חברה ושממה. ובתי אסכנדרייא, כבנין בתי רודוס, בנוים מאבני גזית. ובה בנינים נפלאים בנוים על עמודי שיש מגוונים שונים, לא יוכל אדם לספר. ויש שם בתי כנסיות לרבנים ג' ובתי ת"ל[52] לישמעאלים, יש שם ב"ת[53] אחד בנוי על אלף עמודי שיש.[54] וישבנו שם ג' ימים. אלה הם מסעות הים.

ביום ג' שלשה ימים לחדש חשון נרכבנו על הגמלים ועל

45 Okka, משקל חצי רוטל. 46 akçe (=לבן), מטבע קטנה, רבע פאראג. 47 נראה שצ"ל: לימונים, כי ריסונים כבר הזכיר. 48 יין שרוף. 49 רבים מן „דרהם", משקל קטן, אחד מ־75 באוקיה. 50 Lindos, עיירה בחוף המזרחי של האי רודוס, ובה מבצר שנבנה ע"י אבירי רודוס. 51 אלכסנדר מוקדון. 52 צ"ל: תפילה. 53 בית תפילה. 54 מסגד זה, שנקרא בשם „מסגד אלף עמוד ועמוד", היה אחד המסגדים הראשיים באלכסנדריה, ואינו קיים עוד.

החמורים, והלכנו ובאנו לעת ערב למעבר אחד הנקרא שמה מַתְיָא.[55] ומֵי הים באו כמו נהר והלך עד למרחוק, ולא יכול האדם לסבוב אותה ולא להעביר ממנה בגמלים ובסוסים. ושם ג' ספינות מזומנים להעביר את האנשים, לא יזוזו ממנה. וביום ההוא באו אנשים רבים, לא יוכל איש להעביר עצמו משם בחוזק כי אם כסדר, ולקחו המלחים שהם ערביים והעבירו כל איש ואיש כסדר, והביאו את הגמלים נשואותיהם עמוסות עליהם והרכיבו על האניות, והעבירו את מעבר מתיא, ולקחו שכר מגמל אחד חתיכה אחת, ר"ל פַּרַא של מצרי.[56] ובא לנו סדר בחצי הלילה, ונעבור גם אנחנו. ומערב עד בקר העבירו בשיעור ר' אנשים וגמלים. ונסענו משם והלכנו ביבשה, ובאנו לעת ערב אל עיר אחד רָשִׁיט.[57] ומן אסכנדרייא עד רשיט הדרכים מלאים מאילני התמרים.

והעיר ר ש י ט היא על שפלת היאור מושבה, והיא עיר יפה מאד, ושם בנינים נאים ובתים יפים מגוונים שונים. ושם ימצא כל מיני סחורות, ומשם יקחו הסוחרים כמו אורז ופשתים והולכים בגרים (ספינות קטנות) אל אלכסנדרייא לכנוס בספינה. ושם חנויות למאות ומלון לאורחים וקַהְוֶה־חָנָאת[58] וב"ת לישמעאלים, וראיתי ב"ת לישמעאלים על מאתים ותשעים עמודים שיש, ובתי כנסיות לרבנים *[58] ב'. ושם דגי היאור ודגי הים בזול מאד. וישבנו שם ג' ימים, וביום ו' בעת הצהרים נכנסנו בספינה קטנה ושמה „גַּרִים"[59] ונסענו מן רשיט עם ספינות קטנות ב'. והלכנו ו' ימים ביאור בשלום ושלוה, אין שטן ואין מפריע ואין פגע רע, ולא הלכנו בלילה מפחידת הערביים. וביום ג' בחדש חשון עשינו יום השבת בספינה אשר ביאור. ורוחב היאור כשעור מיל אחד, ויש מקומות כשעור מיל שנַים. ועל שפת היאור מב' עבריו שדות ומיני קטניות וקנה שֻׁכָּר[60] וכל מיני מגדים ופרדסים. ולא ימצא שום מקום ערים

55 מעריה, במקום הצר שבין אגם אדכו והים. 56 מטבעות תורכיות נטבעו או גם בקאהיר, הנקראת בערבית „מצר". 57 רשיד Rosetta. 58 בתי קפה. *58 היינו יהודים בלתי־קראים. 59 Carim ובערבית ג'רם, אניות־נוסעים על־ הנילוס. 60 סוכר.

וכפרים קרובים זה לזה [כמו] מרשיט עד מצרים,[61] בשעור אלף כפרים, ואומרים מהלך ת"ק מילים. ובאנו לעת ערב לעיר בוּלָאק[62] ושכבנו בה ביום א'. אלה הם מסעות הים ומסעות היאור. ומעתה אתחיל לכתוב מסעות היבשה, ברוך נותן לעובדי הדרכים ישועה.

והשכמנו והלכנו מבולאק למצרים ביום ו' י"ב לחדש קודם הצהרים בו ביום. וחנינו במלון אורחים במצרים הנקרא אבוטכיא. ומיד שמעו אחינו הקראים, ושלחו קצת אנשים מטובי ומנכבדי הקהל, ולקחו אותנו וקבלו אותנו בסבר פנים יפות והוליכונו אל בית כה"ר[63] ברוך הנשיא יצ"ו[64] והשי"ת[65] יתן כל חפצו. ונתן לנו בית אחד יפה סמוך לב"ה, וישבנו שם ועשינו חג הסוכות ב' בט"ו לחדש מרחשון לשמור את מועדי י"י המקודשות כראית החדש וכמציאות האביב בארץ ישראל הקדושה.

והעיר מצרים שהיא על שפת היאור מושבה, ואומרים בעבור יאור מצרים שהוא נהר פישון,[66] והקראים והרבנים והערביים כולם יעידון שהוא נהר פישון, וגם חפשנו בחבורי חכמי מצרים ומצאנו גם פרשו שהוא נהר פישון הוא הסובב את כל ארץ כוש. ועשו לנו כבוד אנשי מצרים[67] יותר מדי. וגם כה"ר ברוך הנשיא בעל הבית היה עושה כבוד גדול בכל יום ויום במאכלים נאים ובכל מיני ממתקים וכל מיני מגדים. השי"ת יכפיל שכרם.

ומדות אנשי מצרים:[68] טובים, נדיבי לב, שפלי רוח, אוהבי הבריות, טוב עם אנשים וטוב עם י"י, הם ההולכים בתורת י"י הקדושה והם ההולכים ע"ד[69] האמת ושומרים שבתות י"י כהלכתן, ואינם מדליקין נר בשבת, ואינם אוכלין חמין, לבד מדליקין נרות ועששיות בערב מועד עד הבקר בבה"כ,[70] ואם חל ויפול מועד יום א', אזי גם במוצאי שבת אחרי קריאת "הבריאה" יביאו אור לבית הכנסת, שהם דרים בשכונה אחת

61 היינו קאהיר. 62 הנמל של קאהיר על שפת הניל. 63 כבוד הרב רבי. 64 ישמרהו צורו וקונו. 65 והשם יתברך. 66 בימי הבינים קראו היהודים לניל כך. 67 היינו הקראים שבקאהיר. 68 אף כאן הכוונה לקראים שבקאהיר. 69 על דרך. 70 בבית הכנסת.

עם הרבנים,[71] או בעצמם מוציאים האש מהאבן ע"י כתישת הברזל. וכן יעשו מלאכת אוכל בכל מועד ומועד ובחג השבועות. ונשמרים מן הטומאה ביותר, ואינם לוקחים מיד הישמעאלים שום מאכל ולא שום משקה זולת מיני זרעונים ופירות. וכן אינם לוקחים מידי הרבנים לחם, ואינם שותים יין וזעה[72] מידם, ואינם אוכלים בבית הרבנים שום מאכל, ויש להם בסגולה אופים וטבחים, ואינם קונים ממקור אחר לא לחם ולא בשר. ויאות להקרא להם בעצם וראשונה יהודים וישראלים באמת. וגם מלאכת אחינו אנשי מצרים רובם צורפים, והם בינוניים בהשגה, לא ימצא היום עשירים גדולים בתוכם, רק כי מדותיהם מדה טובה.

וב"ה[73] של הקראים הירושלמיים עומד על י"ד עמודי שיש, ויש שם חמשה היכלות וי"ד ספרי תורות, וגם ספרי חכמי הקראים הרבה, כלם בלשון ערבי. ועוד יש ב"ה שני קטון בחצר איש אחד ושמו אהרן, ושמה ב' ס"ת וקצת ספרים מחבורי חכמי מצרים. והיום יש במצרים חמשים בתי הקדשות שהקדישו הקדמונים, ואומרים שהיו מקדם שבעים והיום רק חמשים, ויש בית אחד להקדש ומגדל גבוה בתוכה שבנו אותה הראשונים כדי להביט ולראות משם את הירח.[74] והלכנו וראינו אותו ונעלה במעלת צעד למעלה, ואם תעלה עליו תראה כל ארץ מצרים, והיא שלש מחיצות[75] עד למעלה. ונוהג קהל מצרים להוציא ס"ת בכל שבת ושבת ובכל מועדים ובכל חולי המועדים,[76] וגם בכל שבוע ביום ב' וביום ה' מוציאים ס"ת וקוראים עליו מפרשת השבוע, ובכל יום ויום קוראים פרשת השבוע אחר התפלה בב"ה, רק שאינם קוראים ההפטרה, רק ביום שבת קוראים כל הפרשה על התורה וההפטרה. כה מנהג ירושלים תוב"ב[77] ומנהג קהל אנשי דמשק יצ"ו.[78]

ומדינת עיר מצרים היא עיר גדולה מאד. ושם ימצאו כל מיני סחורות, ביותר מכל המדינות, וב"ת[79] לישמעאלים אין

71 יהודים בלתי־קראים. 72 יין־שרף. 73 ובית הכנסת. 74 כי הקראים מקדשים את החודש לפי ראית המולד. 75 קומות. 76 חול המועד. 77 תבנה ותכונן בטהרה בימינו. 78 ישמרם צורם וקונם. 79 ובתי תפילה.

מספר, ומלון אורחים אין חקר, ומרחצאות וקהוחנאת[80] ג"כ, וחניות לאלפים ולרבבות, ובתי כנסיות לרבנים ל"א.[81]

וביום ראשון לקחו אותנו כה"ר אברהם קדשי מבית לוי עם רבי יעקב והלכנו למצרים הישנה.[82] והוליכני לבית הכנסת אשר שמה, והיא יפה מאד מיוסדת על כ' עמודי שיש, ויש בה ב' היכלות ור' ס"ת. וממעל ההיכל חדר אחד ובתוכה ס"ת של כתיבת עזרא הסופר ע"ה, וראינו אותה מתחת, והתחננו לשַמָּש להביא אותנו למעלה, אמרנו נעלה ונראה את ס"ת, וגם אמרנו לתת לשמש קצת לבנים,[83] והוא לא רצה ואמר לנו: לא יוכל איש לפתוח אותו, יש לי היום נ' שנה שאני משמש בב"ה, לא יכולתי ליגע בספר תורה מפני יראתי. וספר לנו ואמר: זמן אחד בא אחד חכם וצם והתפלל מ' ימים וטבל טבילה ואח"כ פתח התורה וקרא ממנו, אין שום אדם יוכל לראות התורה רק ראה החכם אותו לבד, וגם יש טבילה לפני ההיכל מחוץ. ואח"כ שמענו מפי רבן[84] אחד, שהוא אהוב לנו היה, אמר שהשמש מצווה מהחכמים, אם ילך איש מהקראים לא תתן רשות לפתוח בתורה, ומסבה זו פחד השמש מחכמיהם ולא הראה אותנו, אמרו אחינו הקראים: זו הכְּנֶסֶת קודם היה בחזקת הקראים, והיום ברוב עונותינו ביד הרבנים. גם אנחנו ידענו מבנינו באמת שהוא של הקראים והתפללנו לאלהינו וקראנו קצת מזמורים ונתנו קצת לבנים לשמן המאור.

והלכנו משם וראינו בתי החיים ושבנו עוד במצרים. ושם איש ערבי אהוב לר' אברהם קודשי, ואכלנו ושתינו ושכבנו שם, וקמנו בבקר והתפללנו תפלת הבקר, ואח"כ הוליכנו כה"ר אברהם הכהן אל גן אחד, ואכלנו ושתינו ושמחנו שם שמחה גדולה עמהם. והאיש כה"ר אברהם הוא נודע לכל גדולי ושופטי העיר הוא העומד בפרץ ועל צרכי הצבור וגם הוא ראש הקהל ולקברים, השי"ת יתן שכרו בזה ובבא אנ"ס.[85]

וגם הלכנו לחומה קטנה שמשנה מצרים יושב שם,[86] וראינו

80 בתי־קפה. 81 שלשים ואחד. 82 מצר אל עתיקה, דרומית לקאהיר. 83 לבן (akçe) מטבע קטנה, רבע פארא. 84 יהודי בלתי־קראי. 85 בעולם הזה ובעולם הבא, אמן נצח סלה. 86 מבצר קאהיר, שראשית בנינו מימי צלאח א־דין.

שם ארמון אחד, והוא יפה בבנינו, בנוי מאבני גזית מגוונים שונים, והוא היום ישן מאד, וגם נהרס ממעל כמה אבנים, ואומרים שהארמון הזה בנה אותו יוסף הצדיק ע"ה לעצמו ושֵׁם הארמון עד היום בלשון ישמעאל יוסף כּוֹשְׁפִי.[87] ואם תעלה על הארמון לא ישאר שום מקום במצרים שלא יֵרָאֶה, והוא גבוה מכלם, והיום אורגים בתוך הארמון "כָּבָּא אוֹרטוֹסי"[88] מלבוש על המשוגע [89] מדי שנה בשנה.

וגם ראינו בור אחד קרוב אליו, עמוק במאד מאד, והוא חצוב מהצור הנקרא בלשון האומות יוֹסֵף קוֹיוּסִי,[90] וירדתי למטה במעלות תק"ץ,[91] גם הוא פלא גדול. אומרים שחפר אותו יוסף הצדיק ע"ה,[92] ומושכים המים ממעל בשנורים, ולא יוכלו המים לעלות מתחת עד למעלה כי אם יש מקוה עשוי בחצי הבור סביבותיה חפורות מהצור והם רחובות, ויש שם בריכות ומושכים מהמקום ההוא בשורים, והמים מוצקים על הבריכות, והמקוה חציו של הבור ואח"כ מושכים שנית מהבריכות ממעל ומוציאים המים, ומשם הולכים בתעלה למרחץ אשר בחומה הקטנה שהמשנה יושב שם, וגם לוקחים ושותים ממנו, והם אינם מתוקים כמימי היאור רק למטה ממנו. וישבנו במצרים מ"ח ימים.

והמנהג היום במצרים, בין הישמעאלים[93] ובין הערביים, חק נתן ולא יעבור, שכל אחד ואחד זובח שור ושה או שאר מינים, עור הנזבחים ועצמותיהם וחבליהם כולם נתנו אל שר של מצרים. ועוד שנית, שאין רשות לערביים ללכת בעיר בלילה, ואם יִתָּפֵשׂ אחד משם, אזי כל נכסיו אל המלכות ועצמו ילקה בתפישה או יכרת צוארו. וזה כמה מאות שנים היה שמואל, אחד מאחינו הקראים,[94] נודע בשערים ויושב ראשונה במלכות לפני שר של מצרים, ובתוך כך בקש משר של מצרים

87 Yusuf Köshki ארמון יוסף. 88 Kaba örtisi מכסה לכעבה, הוא אריג שבו מכסים את האבן השחורה במכה, וכל שנה מובא חדש ע"י עולי הרג׳ ממצרים. 89 כינוי של נגאי למוחמד. 90 Yusuf Koyusu באר יוסף. הכוונה לבורהמים הנדו׳ במבצר קאהיר, שנבנה עוד בימי צלאח אדין. 91 חמש מאות ותשעים. 92 עליו השלום. 93 התורכים. 94 הוא שמוא׳ הנגיד בן ישעיה אכסנדרי; מת בשנת 1063.

ג׳ שאלות, ונענה ונעתר לו: א) שיהיה רשות ליהודים להתהלך תוך הרחוב בלילה בתנאי שיהיה בידו עששית דולקת. ב) שאינם לוקחים לשררה מהנשחטים רק העור לבד זולת החלב והעצמות. ג) שמקודם היו היהודים קוברים בבתיהם ובחצריהם הנפטרים מהם לח״ע,[95] והוא בקש והחכים שינתן לו כשיעור עור השור חלקת שדה מחוץ לעיר, ובחכמתו עשה וחתך העור כמלוא נימא חוטים דקים ומדד מחוץ לעיר וסמך מקום לקברותיהם, ועד היום נוהג המנהג, וגם הרבנים נכנסו במחיצת קיומם[96] הנ״ל, ואפילו בלילה היהודים הולכים וקוברים מיתיהם, ואין להם פחד בלילות.

וביום ה׳ בירח טבת לחשבון המחזור שנת הת״ב אחרי התפלה נסענו ממצרים. וילון כל אנשי הקהל אותנו עד מחוץ לשער העיר, ועמדנו שם וברכו אותנו בהתפללם עם קצת מזמורים, כגון יושב בסתר ושיר המעלות יענך י״י, ואח״כ חלינו את פניהם [לשוב] וישקו אותנו, וישובו לביתם, ואנחנו הלכנו לדרכינו. ובאו עמנו קצת אנשים עד המלון, והם כה״ר אברהם קודשי ובעל הבית כה״ר ברוך הנשיא, וכ״ר יעקב, ועוד שנים אנשים. והלכנו ובאנו אל כפר אחד גדול כמו מדינה,[97] שמה כְּנָקָא,[98] ושם מלון אורחים, וחנינו שם. ואחר עלות השחר קמנו להלוך, ויחבק וינשק איש את רעהו ויפרדו. והכפר הוא יפה מאד, ושם חנותיות למאות, ומוכרים שם כל מיני סחורות וכל מיני פירות ומגדים ומיני מאכלים ותבן ומספוא לגמלים ולסוסים, ושם ב״ת[99] לישמעאלים וקָהוָאחָנָאת.[100] ונסענו משם ביום ו׳ ובאנו אחר הצהרים אל כפר א׳ בְּלְבֵּייס. ומצאנו שם את השר, שר האוצר, והוא הולך עם האוצר לקוסדינה,[101] והם חונים על פני השדה לפני בלבייס. ותקענו גם אנחנו את אהלנו ונשבות שם את יום השבת עמהם. ומצאנו במצרים עַלִי בֵּיג, המכונה זייביר עלי, והלכנו אליו והתחננו, והוא מוליכנו אל שר האוצר קודם צאתו ממצרים, והתחנן אל השר לאמר: אדוני השר, ג׳ אנשים האלה ישראלים הם שבאו

95 לחיי עולם. 96 קיום־צריבילניה. 97 היינו עיר. 98 אל־כ׳אנקאה. 99 בית תפילה. 100 בתי־קפה. 101 קושטא.

מארצי שהם רוצים ללכת ירושלימה תוב"ב,[102] בבקשה ממך תביט עליהם בעין טוב ובסבר פנים יפות. ואמר השר: בואו עמי באיזה מקום אחנה שם, ואני אצוה לאיש אחד מעבדי שלא יבוא עליכם שום נזק וזמיון[103] מכל צד. ומיד הלכנו ונשקבו את ידיו, וקרא איש אחד מעבדיו הנקרא שמו עַלִי צֶלֶבִּי[104] והוא אִמְרוֹחוֹר[105] של השר, וצוה אליו לאמר: האנשים האלה ישבו עמך ותביט עליהם, שהם באו מארץ מרחק, ותעשה להם כבוד בעבור כבוד עלי ביג, והיה זה שלום.

ובמוצאי שבת נסענו מבילבייס, והיה המחנה כבד מאד, אלף איש, מהם „מוּטֶפֶּרְקָא"[106] ומהם פרשים, ומהם רגליים, ומהם אַזַף,[107] כולם מזוינים בעלי מלחמה, קצתם ילכו לפני האוצר וקצתם לאחורו. והלכנו כל הלילה בתופים ובמחולות ובמאורי אש לפני המחנה להראות את הדרך, ומהם כ' איש במאורי האש לפני האוצר, ר"ל משולף כדי שלא יפול מהאוצר מעל הגמלים בלילה. והלכנו עד הבקר אל כפר קוּרְיין,[108] והמסבב סבות נתן אותנו לפניהם לחן ולחסד, ויהיו כל משרתיו אוהבים. והלכנו עמהם בשמחה ובטוב לבב, שכבינו וקומינו בלי פחד ובלי יראה כאלו אנחנו אנשים יושבים בביתנו. וישבנו יום א' ויום ב', ושם ימצא כל מאכל ופירות ותרנגולים ותבן ומספוא לסוסים, ושם קצת חנותים וקהואחנאת[109] וב"ת[110] לישמעאלים.

ובליל ג' בחצי הלילה נסענו משם והלכנו כל הלילה. ובעת הצהרים באנו אל כפר אחד סַלְחֶייָא,[111] והוא כפר יפה, ושם ב"ת לישמעאלים ג', וקהואחנאת, ומוכרים שם תמרים ומיני פירות ומאכלים ותבן ומספוא, יותר שם מהכפרים הראשונים, וישבנו שם ג' ימים. וביום ד' נסעו בעלי האהלים קודם השר והשר נשאר בסלחייה, כי כן מנהג בעלי האהלים, הם יסעו קודם יום אחד לתור להם מנוחה, כי לשר ב' אהלים, הא' ילך קודם ממנו והב' ישאר עמו. אנחנו נסענו מבעלי האהלים בעבור

102 חבנה ותכונן במהרה בימינו. 103 עונש־כסף. 104 çelebi תואר תורכי. 105 imrohor, הוא שר הסוסים. 106 muteferika, משמר הראש. 107 azap, חיל־רגלים. 108 אל־קריין. 109 בתי־קפה. 110 ובתי תפילה. 111 א־צאלחיה.

השבת והלכנו עד אפנדי,[112] ולא הגענו אל החנייה. והיינו רוכבים על הסוסים, אני שמואל הצעיר ור' שלמה לוי, והלכנו שנינו במהרה במרוצת הסוסים, ולא יכולנו לגעת[113] אל המלון כי ינטו צללי ערב, ואשר באנו בלחץ גדול. ועמדנו שם מעט על הסוסים וסברנו כי אם נשוב לאחור לא נוכל לגעת אל המחנה כי נפרדנו, וכי נאמר נלך לפנינו אל המלון גם לא נוכל לגעת שם. ויהי כה וכה ראינו כי בא השמש, ומיד ירדנו מהסוסים והגבלנו מקום ונשבות שמה. ובמקום ההוא לא ימצא שום אדם ובהמה, וישבנו שם בפחד גדול ובאימה גדולה ולא שכבנו עד הבקר, ועינינו תלויות וצופיות לסביבות הדרכים, ופי ימלל תפלות ומזמורים, עזרנו מעט י"י אלהים המרחם על העניים והדלים. ומצאנו בקעה קטנה וישבנו שם עם סוסינו, וכמה אנשים סוחרים עברו בדרך בלילה ההוא, לא ראו אותנו. ואחר זמן קרוב לחצי הלילה עברו לפנינו ג' אנשים רוכבים על הסוסים ובידם רמחים, הלכו מלפנינו מקרוב, הוכו בסנורים לא ראו אותנו והלכו לדרכם. לא ראינו שום נזק בעזרת השי"ת בלילה ההוא, שבח לשמו הגדול ששמר אותנו וקיים אלהינו עלינו פסוק חונה מלאך י"י סל"ו,[114] ברוך שהצילנו.

הבקר אור ושמחנו שמחה גדולה וישבנו עד הערב, אין שטן ואין פגע רע, ולא נמצא עמנו שום מאכל, גם לא אכלנו לחם ביום ההוא, וצמנו ב' ימים ולילה אחד, וגם לסוסינו לא נמצא עשב כי אם חול, ולא יֵרָאה בעינינו רעבון וצמאון מפני השמחה. ברוך שלא הביאנו לידי חלול שבת ח"ו.[115] ואחר שקיעת החמה התפללנו תפלותינו, ומיד רכבנו על הסוסים והלכנו ב' שעות או יותר ובאנו ומצאנו את האנשים במקום המלון ושכבנו עמהם. ובמקום ההוא אין ישוב, כי לא ימצא מאכל ותבן כי אם מים מְרים, ושֵם המקום קוּיוּלַה,[116] וקראתי למקום מרה מסבת מימיו ומסבת כי באנו בלחץ גדול במקום ההוא. וקמנו בבקר ביום א', ושאלו האנשים אלינו: אנה יושבים אתם אמש גם

112 ikindi, תפילת מנחה. 113 להניע. 114 סביב לירואיו ויחלצם. (תהלים ל"ד ח'). 115 חם ושלום. 116 Koyular, מלה תורכית שהוראתה „בארות". ואולי הכוונה לבאר אדוּיַדאר.

תמול? אמרנו להם: במקום שבא השמש שכבנו שם, כי אנחנו לא נחלל את יום השבת. ומיד אמרו לנו בחרי אף: למה לא הגדתם אלינו הענין, ואנחנו נתן לכם ב' או ג' אנשים שומרים, כי המקום אשר שכבתם שמה הוא מקום פחידה גדולה מאד, כי אם יהרגו אתכם הערביים ואנחנו מה נשיב לשר כי השר מצוה בעבורכם אלינו, לא זה הדבר כי אם יש זכות לאבותיכם שהציל אלהיכם אתכם. ברוך שהצילנו בזכות אבותינו הקדושים ע"ה. והערביים [117] הם ארורים ערומים, הם קשים מהקדרים [118] אשר בארצנו, והערביים היושבים בכפרים אומרים שהם מבני קטורה.

ונסענו מן המקום מן קוּיוּלר, והדרכים קשים מפני כובד החול עד קַטֶייא. עלינו להרים וירדנו לבקעות, כי ההרים והבקעות כולם מהחול, ובאנו ביום ההוא לעת ערב אל כפר אחד קטייא. וממצרים עד סלחייא מהלך ד' ימים, הדרכים מלאים שדות וגנים ופרדסים וכל מיני קטניות אורז וקניא [119] כגון אלהים, ומן סלחייא עד קטייא מהלך ב' ימים, הם מדבר, לא ימצא בדרכים ההוא שום שדה וגנים כי אם חול כבד. אבל בקטייא יש תמרים הרבה, ותבן ומספוא ומאכל יוקר מאד, ושויון תבן ומספוא יותר מהכפרים הקודמים. וגם יש קַפֶּר [120] בכל הכפרים, בכַנְפָא יקחו מאיש ב' חתיכות ומגמל חתיכה אחת, בבילבייס יקחו מאיש ה' חתיכות ומגמל ב', בקוריין מאיש ה' ומגמל ב', בסלחייא מאיש ה' ומגמל ב', בקוּיוּלר אין ישוב ואין קפר. והחתיכה, ר"ל פַּרַא של מצרי, לחשבונינו ב' לבנים וחצי, ל' חתיכות [הן] כסף אַרְיסַלַנְלִי, [121] ל"ג חתיכות לכסף אירִיל. [122] והתמרים בזול מאד, ג' בַּטְמָנִים [123] לחתיכה אחת, והבטמן ק"נ דרהים.

117 הבדוים. 118 התתרים. 119 קנה־סוכר. 120 מם לשומרי הדרך. 121 arslanli בעל אריה. והיא מטבע־כסף הולנדית, שנקראה בנל לציור האריה שעליה Leeuwendaaler, מטבע זו, שנטבעה החל משנת 1584, נתחבבה מאד בתורכיה, עד שטבעו אותה בהולנד בעיקר לשם משלוח לתורכיה. החל משנת 1687 נטבעה מטבע־כסף חדשה בתורכיה נופה בשם גרוש, וערכה כערך הטאלר ההולנדי ולפיכך גם נקראה לעתים בשמה. הגרוש נקבע לארבעים פארא. 122 אריאל. בשם זה קראו בתורכיה לרייכסטלר הגרמני, שהיה אף הוא נפוץ מאד שם. 123 batman, משקל תורכי, 150 דרהם, הן שתי אוקיות.

וישבנו בקטייא ז׳ ימים, ע״כ התמהמהנו שם, כי השר לא בא מסלחייא, בעבור כי האוצר עדיין לא היה שלם. ואחר שהשלים האוצר בא השר מסלחייא ביום ז׳. ובמוצאי שבת נסעו מן קטייא עם השר, ושם התקבצו האנשים הנשארים ויהיה המחנה כבד מאד. ויש לשר י״ד אנשים מחצרים בחצוצרות, מהם יתקעו דְּוִיל וְזוּרְנָא[124] וד׳ מהם בּוּרוּ[125] ואחד זִיל[126] ואחד דְּמְבֶּלֶכ[127] ותקעו כלם ביחד. ויקומו ויסעו משם ובאנו אחרי זריחת השמש אל מקום קרא קוֹיוּ,[128] וחכינו על השדה ואין שם ישוב, רק בור אחד מימיו מרים ושתינו בטורח. וינוחו שם האנשים והבהמות עד הלילה, ובחצי הלילה נסענו משם בכלים מזויינים מאזרי זיקות, ומהם בקשת וחצים. והלכנו משם ג׳ שעות. ויהי קולות וברקים ומטר הרבה מאד וגם כובד מהחול וסבת נתכת המטר בזה המקום. ישבנו במצרים מ״ח ימים בחדש חשון וכסליו וגם הלכנו ב׳ ימים בדרך עד כ׳ לטבת. עד הנה לא ראינו שום גשם ומטר, חורף שלהם כמו חדש אייר וסיון שלנו. כאשר באנו קרוב אל מקום אחד אל ארץ ישראל ראיתי מטר. והלכנו כל הלילה ובאנו לעת זריחת השמש אל מקום אחד נקרא אומוּל חַסַן,[129] וחכינו על פני השדה. גם שם ישוב אין, לא ימצא מאכל רק בור אחד מימיו מרים לא נוכל לשתות, רק שתינו מהמים אשר נמצא אצלנו. ונסענו משם והלכנו קצת מהיום וכל הלילה ובאנו עד הבקר אל כפר אחד אָרִיש,[130] וחנינו על פני השדה לפני אָרִיש. ושם מצאנו לחם לאכול ומים לשתות, וגם תבן ומספוא, וישנו שם כל היום. ושם חומה קטנה ומרחץ אחד וב״ת[131] לישמעאלים ג׳ וַקַהְוָאחָנָאת[132] ועשרה חנותים מוכרים לחם ופירות, ושם יקחו מאיש [כך וכך] חתיכות, מגמל ה׳. ונסענו משם ובאנו אל מקום זַעֲקָה,[133] וחנינו על פני השדה. ושם אין ישוב ולא ימצא שום דבר לאכול כי רק מים

davul ve zurna 124, תוף וחליל. boru 125, חצוצרה. zil 126, צלצלים. dümbelek 127, תוף נדול. Kara Koyu 128 הבאר השחורה. ואולי מודהה מקום זה עם א־סואדה, הנזכרת ע״י ניאונרדים ערביים של 5 ימי־הבינים כאחת התחנות בדרך השיירות ממצרים לא״י. 129 אם אל־חסן. 130 אל־עריש. 131 ובתי תפילה. 132 בית קפה. 133 א־זעקה, ביום שיד זַיִד על קרוש מוכלימי שנקבר שם.

לשתות. וכחצי הלילה נסענו משם והלכנו עד הבקר ובאנו אל כפר יפה, כָּאן יוניוס. ושם חומה קטנה יפה מאד, ושם גנים ופרדסים, וב״ת לישמעאלים ג׳, ומלון אורחים אחד, וקצת חנותים מוכרים מיני מאכלים ופירות ותבן ומספוא, ולא חנינו שם. ושם יקחו מאיש ס׳ חתיכות. ועברנו משם ובאנו בעת הצהרים אל גבור־קויו,[134] והוא כפר יפה, ושם פרדסים ותמרים וגנות, ושם ימצאו מאכלים ותבן ומספוא. וחנינו על פני השדה וישבנו שם עד הלילה. וחצי הלילה נסענו משם והלכנו עד הבקר.

וכאשר באנו קרוב אל ע ז ה, הנקרא שמה גַּזָה, ויצא משנה של גזה עם אנשיו ברמחים וכלי מלחמה, ולפניו ב׳ רצים באו לקדם פני השר לעשות כבוד. וגם השר בעל האוצר סדר את אנשיו סדר בסדר, ולבשו האנשים מלבושים נאים וגם כלי מלחמתם והלכו האנשים מפה ומפה והשר הולך בתוכם, ר״ל[135] עָלָיו. ובאו אל העיר בכלי זמר במעלה ובשמחה גדולה. ותקענו אהלינו לפני העיר גזה ותקענו גם אנחנו אהלינו וחכינו על פני השדה וישבנו שם ביום ו׳ לשבות שם את יום השבת. והעיר גזה היא עיר יפה מאד [ויש בה] ב״ת לישמעאלים, ולרבנים ב״ה א׳,[136] ומרחצאות וקהנאחֲנאת וחנותים למאות, ושם מוכרים כל מיני סחורות וכל מיני מאכלים. ושם שוק אחד בגוי באבני גזית כמו בֶּזֶטֶן,[137] ומהם מכוסות ר״ל קוּבְּבָא.[138] וישבנו שם ב׳ ימים. ובמוצאי שבת נסענו מן גזה ונסענו עד הבקר ובאנו אל כפר מָגְדָּל, בלשוננו מגדל, ונסענו משם ועברנו מלפני כפר אחד אֶסְדּוֹד, בלשוננו אשדוד. ובאנו אל עיר רמלא והיא גת. וממצרים עד ירושלים מהלך ט״ו ימים, ובתוכם ב׳ או ג׳ שבתות הכל י״ח ימים. אנחנו אחרנו כ״ז ימים מסבת האוצר שהם ילכו בהמתנה ולא במהירות, לא יראה בעיני כמהלך ימים מרוב אהבתי ומרוב חשקי.

וכחצי הלילה ליל ג׳ נסענו משם והלכנו ועלינו להר גבוה

134 אולי Kebud Koyu, „הבאר הכחולה". הכותב יכול להתכוון רק לדיר אל־בלח. 135 רוצה לומר. 136 בלומר, ליהודים בלתי־קראים בית־כנסת אחד. 137 bezistan, שוק מכוסה גגות. 138 קֻבָּה, כפה.

ותלול מאד, הרים ובקעות, ועלינו מהר אל הר, הרים נפלאים. והלכנו עד בקר ובאנו אל עיר קדשנו[139] לעת הצהרים תוב"ב.[140] ובאנו אל שער חברון והוא הנקרא בלשון הערבים „בּבּוּ אל כליל", ר"ל שער אברהם ע"ה.[141] ועמדנו לפני השער, כי אין לבוא משער לעיר בלי רשות, וגם עזבנו כלי מלחמותינו ביד בעלי הסוסים, ושלחנו לאחינו הקראים איש אחד להתבשר. ואח"כ בא איש אחד רבן,[142] משה שמו, הנקרא שיך יהוד,[143] והוא על המס פקיד של שר ירושלים, וראה כמה אנשים אנחנו לקחת קפר מאיש ב' כספים, כי הוא חק להם. ואחר שבא וראה אותנו ואמר לנו: בואו ברוכי י"י! ונכנסנו משער העיר אל ירושלים בשמחה וטוב לבב.

וכאשר עברנו מן השער, מיד באו אחינו הקראים לקדם פנינו, כמהר"ר[144] דוד היקר והנחמד והנעלה יצ"ו,[145] וכ"ר משה הכהן, וכ"ר ישועה הלוי, ור' יפתח הבחור, ור' יצחק הבחור את אשת כה"ר דוד יצ"ו, וקבלו אותנו בסבר פנים יפות ובאהבה והוליכונו לחצר הקדש. ולקח אותנו כה"ר דוד לביתו, והוא בנוי מאבני גזית ועליו קוּבּבָא,[146] וישבנו שם. והביא לנו מאכל ויין, ואכלנו ושתינו ושמחנו. ברוך שזכינו לראות עיר קדשנו, וכן יִזְכֶּה אלהינו לראות משיח צדקנו אנ"ס.[147]

ואח"כ ירדנו לב"ה[148] והתפללנו תפלת הערב. ובית הכנסת הוא יורד במעלת כ'[149] פתח בית הארץ,*[149] ויש שם ג' ס"ת, לבד מהישנים, וחומש אחד טוב ויפה מאד,[150] וגם יש הרבה תורות וספרי חכמי הערב. ויש שם ט"ו בתים להקדש, ויושבים שם כה"ר דוד ור' ישועה הלוי יצ"ו ור' משה כהן יצ"ו, הם ונשיהם ובניהם, ושמונה נשים זקנות אלמנות, כל הנפש קטנים וגדולים כ"ז נפשות, וקיים עליהם הפסוק: הקטון יהיה לאלף ולי"ע.[151]

139 ירושלם. 140 תבנה ותכונן במהרה ביטינו. 141 כיום בעברית: שער יפו. 142 יהודי בלתי־קראי. 143 זקן היהודים, באכוח היהודים כלפי השלטונות. 144 כבוד הרב רבי. 145 ישמרהו צורו וקונו. 146 כפה. 147 אמן נצח סלה. 148 לבית הכנסת. (על בית־כנסת זה עיין מאמרו של יעקב פינקרפלד ב„ירושלים" לזכר לונץ, עמ' ר"ה—ר"כ). 149 עשרים. *149 אם אין כאן שיבוש, הכוונה שהמעלות הן מול הפתח שהוא בנובה הארץ. 150 בכתב־יד. 151 והצעיר לנוי עצום. (ישעיה ס' כ"ב).

וביום ד׳ אמרנו להחכם כ״ר דוד יצ״ו מה שיש בידינו צדקות הקהלות[152] יצ״ו, וגם נדר כה״ר יצחק י״א כספים, ור׳ שלמה לוי כ׳ כספים, ואני הצעיר שמואל הנבזה כ׳ כספים, וגם נדרתי לשלוח מדי שנה בשנה „שְׁרִיפְיָא״[153] וכל מה שנדרו אחינו וכל מה ששלחו קצת אנשים לבד מהקהל, הכל עלה מאתים ועשרים כספים אַרִיסַלַנְלַר.[154] מהם נתננו ליושבי ירושלים וגם לחכם כה״ר דוד למקטנם ועד גדולם, לכל איש ב׳ כספים, וגם לשמן המאור, ומהם בעבור נשך ותרבית,[155] ומהם בעבור קרן החוב, הכל קנ״ח כספים. וביום השבת הוציאו ס״ת וברכו כל אנשי קהלתנו עם ספר תורה את כל הנודרים, אֶל עליון יקבל תשורתם כזבח וכקטורה אנ״ס.[156]

וביום ראשון קמנו והלכנו וראינו את סביבת העזרה[157] ואת כותל המערבי שהוא נשאר מבנין שלמה המלך ע״ה[158] בלבד, והכותל הוא מבנין העזרה, לא מבנינים הפנימיים. אשר אל הכותל נדבק משני צדדיו הוא הנקרא בשם עזרה, והבנין של הכותל גבוה מאד, מאבנים גדולות, וראינו שם אבן אחת בבנין הכותל ארכה כ״ח זרתות ורחבה עשר זרתות. והתהלכנו סביבת העזרה, ובהם י״ב שערים, וראינו בה אשר בנה עליו בית תפלה סולטאן סולייימאן,[159] והוא בבניינו גדול עד מאד, אין ערך ליפיו, לא תשבע לראותו ברוב הדרו, אין כיופיו בכל בתי תפלות אשר למלכי ישמעאלים לקוסדינה. ואומרים שיש בתוכה אבן אחת גדולה, הנקראה בשם אבן שתיה, אשר היא עומדת לאויר בין השמים ובין הארץ, ומזמן קרוב בנו לד׳ רוחותיה חומות אבנים עד שיקיף האבן, אבל האבן איננה נוגעת בחומה, ואמרו שהסבה לבנין היתה, מפני שכשהיו רואות הנשים ההרות את האבן ההיא עומדת לאויר העולם בין השמים ובין הארץ היו

152 קהילות הקראים בקרים, ששלחו את תרומותיהם בידי עולי־הרגל. 153 sherifiye, חפצי־ערך, וכאן הכוונה לתרומות. 154 אריות, היינו „לייבנטאלר״. (עיין לעיל הערה 121). 155 כלומר, שיוכל קהל־הקראים שבירושלים לשלם נשך למלוים. 156 אמן נצח סלה. 157 הר הבית. 158 עליו השלום. 159 הכוונה לכיפת הסלע. בניין זה הוקם אמנם ע״י הכליף עבד אל־מלך בשנות 688—691, אבל סולטאן סלימאן התקין בו בשנת 1561 את הקישוט החיצוני במרצפות מגוונות.

מפלות ולדיהן, לכן עשו הבנין ההוא. וברוך השם אשר נתן בלב המלך סולייימאן לבנות את חומות ירושלים מחדש וחומותיה, ושעריה ששה.[160]

וגם ראינו מדרש שלמה ע"ה,[161] שהוא בית המשפט שהיה יושב בתוכו שהע"ה[162] עם ע' סנהדרין ושפט את ישראל, והוא בית גדול וגם הוא יפה בבנינו, ובחציו יושבים בעלי.... וגם הוא בנין יפה. ומגדל מוגדר באבנים, אין חקר ליפיו, הוא בתוך העזרה של בית המקדש. וגם היום שערי העזרה של ב"ה[163] י"ב, ושערי הרחמים מפאת הקדם, ב' מהם נעולים ועשרה מהם פתוחים. וגם חומות ירושלים בנינים נאים ומגדלים יפים ושערים גבוהים, והשערים הם ו'. וברוך השם אשר נתן בלב סולטאן סולייימאן לבנות מחדש ואשר תקן את ב"ה יפה ונאה היום, וכן נזכה לראות בנוי בביאת המשיח אנ"ס.[164] ובתי ירושלים בנויים מאבני גזית, וכן כל השנקים, כלם בנויים מאבני גזית, והם מכוסים באבנים, הכל במַרְמָר.[165] וביום ג' לקח אותנו כה"ר דוד יצ"ו והראנו את קבורת זכריה כהן בן יהוידע, והוא קבור בתחתית ההר, ועליו קוּבְּבָא[166] גדולה מאבן אחת גזורה מההר, והאבן ההיא יש ח' אמות מרובעות חלולה, והוא קבור תחתיה. וקרוב אליו יד אבשלום והיא קוּבְּבָא גדולה מאבן אחת גזורה מההר, והאבן ההיא כשעור ח' אמות מרובעות, ועל האבן קוּבְּבָא עגולה, אין חקר ליפיה, גם היא בתחתית ההר, ולפי הקוּבְּבָא אבנים קטנים הרבה, ואמרו הישמעאלים: כל העובר משם משליך אבן אחת לסקלו מפני שמרד לאביו דהע"ה.[167]

והלכנו משם וראינו בקעה גדולה, גיא בן הנום. והלכנו משם וראינו עין רוגל, וירדנו במעלות בתחתית הארץ ושתינו מן מימיו, ואמרו כי המים הם יבואו מתחת בית המקדש. והלכנו

160 החומות והשערים נבנו בשנות 1537—1541; ששת השערים הם: שער יפו, שער שכם, שער הורדום, שער האריות, שער האשפות ושער ציון. 161 הכוונה לסנגר אל-אקצא. 162 שלמה המלך עליו השלום. 163 בית המקדש. 164 אמן נצח סלה. 165 mermer, שיש. 166 כיפה. 167 דוד המלך עליו השלום.

משם וראינו באר יפה, וגם היא קרובה אליו, עמוקה מאד, הנקראת בלשון ישמעאלים: „באר אַיוּב" על שם איוב הצדיק. ושמעתי מפי שקץ[168] אחד כי הוא באר יואב, אינו באר אַיוּב, גם אני קבלתי כי הוא קרוב לדעת. וקרוב בריכת מים יפה וגנים ופרדסים, ואם יהיה מטר יבואו המים וימלאו את הבאר, והיא עמוקה מאד, וגם ימלא את הבריכה, ובזמן ההוא יבואו אנשים ואוכלים ושותים ועושים שמחה, בעבור כי הוא סימן לשובע. והלכנו משם וראינו מעין אחד וגם בריכה אחת גדולה,[169] ואורך הבריכה כשיעור ק"נ אמות ועומקה כ' אמות, ואת הבריכה ואת התעלה עשה אותם חזקיהו המלך ע"ה והמעין על בנין הבריכה שהביא שם את המים סולטאן סוליי־מאן מחדש בזמן שבנה חומות ירושלים.

וביום ו' כ"ג לחדש שבט לקחנו עמנו את משה כהן ועלינו בעלית ההר, ונכנסנו בתוך מערה אחת, ובתוך המערה קבורות הרבה, ושם מערה בתוך המערה, ושם קבורות חגי וזכריה ומלאכי ע"ה,*[169] וקראנו עליהם קצת מזמורים. ועלינו משם להר הזיתים, ושם קבורת חולדה הנביאה ע"ה, ובנו הישמעאלים עליה ב"ת ולא עזבו היהודים להכנס בתוכה,[170] ואנחנו נתננו לשומרי הנביאה ב' חתיכות; ונכנסנו בסתר באימה, וקראנו קצת מזמורים במהרה. ויצאנו משם ועמדנו על הר הזתים במקום שעמד שם הכבוד נגד המקדש, כאשר כתוב ויעל כבוד י"י מעל תוך העיר ויעמוד על ההר אשר מקדם לעיר, ומשם יִרְאֶה כל המקדש כמתכונתה, וכל הבנינים וכל העזרה, בעבור שֶׁהַר זתים גבוה מבית המקדש. ועמדנו שם נגד המקדש והתפללנו כחפצנו וקראנו קצת מזמורים השייכים לה תוב"ב אמן.

והלכנו משם ובאנו וסבבנו את חומת העיר. ואח"כ באנו אל חצר המטרה, והוא מחוץ לעיר תחת ההר, וראינו בתוך חצר המטרה קבורה אחת יפה מאד, ועליו בנין נאה, ואומרים זאת

168 נער לאיהודי. 169 בריכת השלוח. *169 מערה זו נקראת בפי המוסלימים בשם „קבור אל־אנביא", קברי הנביאים. 170 המוסלימים מיחסים את הקבר לנזירה המפורסמת ראבעה.

היא קבורת ישעיהו הנביא ע"ה, וגם אומרים גם קבורת ירמיהו ע"ה בתוך חצר המטרה. ושם ראינו את הבור שהשליכו את ירמיהו ע"ה, ושאבנו מים ושתינו, והם מתוקים כדבש ופי הבאר צר ותחתה רחבה עגולה, ארכה ב' אמות ורחבה כן. וגם יש בתוכה (תוך החצר) קצת בתים ויש מקומות חצובות מהר, והם היו קדם בתי הסוהר בזמן מלכי ישראל. וסביבות ירושלים הרים גבוהים ורמים, גנים ופרדסים ותאנים וזתים. ושמן זית בזול, ד' בטמנים כסף אחד, והבטמן של ירושלים תת"ק דירהם.

ואח"כ באנו אל עיר ציון, והיא קרובה לשער העיר סמוך לירושלים מחוץ לעיר, ושם קבורת דוד ושלמה ע"ה, ובנו עליה קוּבְּבָא יפה ונאה מאד, וסביבות הקוּבְּבָא מוגדרים קיר קטנה. ושם העיר סמוך לציון „בָּאבּ אלדָוּד",[171] ר"ל שער דוד ע"ה. אינם עוזבים ליהודים להכנס להתפלל עליהם. ועמדנו מקרוב נגד הקוּבְּבָא וקראנו קצת ענינים השייכים להם. והלכנו משם וראינו מערה אחת, ובתוך המערה באר מים, ואמרו הרבנים ששם קבורת שמעון הצדיק ואשתו, והבור הוא טבילת אשתו. והלכנו משם מעט וראינו מערה ושם קבורות הרבה חצובות, ואמרו כי הם קבורות של ע' סנהדרין. והלכנו משם ועלינו על הר גבוה, אל המקום אשר אמר אברהם אבינו ע"ה אל נעריו: שבו לכם פה עם החמור ואני והנער נלכה עד כה.[172] ושם ג' אילני זתים, ושם מקום מיוחד ליהודים להתפלל והתפללנו שם כנגד המקדש מרחוק, וגם קראנו פרק „וישא אברהם את עיניו.[173]

ביום ו' כ"ג לחד"ש שבט שנת התר"ב נשמע בירושלים: נולד בן זכר לסולטאן אִבְּרָהים. ובא איש אחד ובשר בכל המדינות ועשו שמחה, ר"ל דוֹנַמָּא[174] בירושלים ובדמשק... ובכל הערים.

וביום ד' לקחנו עמנו כה"ר דוד יצ"ו ורכבנו על הסוסים ברמה, והוא הר גבוה ותלול, ושם קבורת אדוננו שמואל הנביא והלכנו כד' שעות ועלינו על הר גבוה וירדנו לבקעות, ועלינו ברמה, והוא הר גבוה ותלול, ושם קבורת אדוננו שמואל הנביא

171 ר"ל „באב דאוד", הוא שער ציון. 172 בראשית כ"ב ה'
173 בראשית כ"ב ד'. 174 donamma, חגיגות לכבוד נצחון או לרגל לידת בן לסולטאן; הנולד היה מוחמד בנו של סולטאן אברהים; נולד ביום 2 בינואר 1642; היה אחר כך סולטאן מוחמד הרביעי.

ע״ה בתוך מערה גדולה אחת רחבת ידים. ועל המערה ההיא בנה מחמט פשא, השר בירושלים, בנין יפה ונאה וגם ב״ת, והבנין אשר בנה עליו כעיר קטנה ובתוכה בתים וגם על החומה, ובזמן חג המצות ילכו הישראלים וישבו שם יום יומים ואוכלים ושותים וחוגגים. ומזמן קדמון לא היו עוזבים לישראל לכנוס במערה אפילו אם יתן אחד ק׳ כספים, והיום יש נ׳ שנה מהעת שנתן רשות לכנוס שם. ואיש אחד מצרי שמואל כהן נ״ע, והוא קם על רגליו וקבץ מהקהלות כספים הרבה ופזר מהם לשר ירושלים, ומהם לשופטים ולשוטרי העיר, ואח״כ לקחו רשות להכנס במערת הנביא, השי״ת[175] יתן שכרו. והיום אם יבואו אנשים מארצות רחוקות יתנו מ׳ חתיכות כל איש ואיש ויכנס, כי הוא חק להם, ואם רוצים אנשי ירושלים להוליך שם מהם יקחו ה׳ חתיכות, כי הוא חק להם ולא יעבור. והלכנו וירדנו למערה בשירים ובמזמורים בקול ששון ובקול שמחה. ובנו עליו ציון גדול בתוך המערה כנגד הקבר על שם שמואל הנביא ע״ה, וקראנו עליו קצת מזמורים השייכים לו והדלקנו נרות ועשישות. ובצדו הימין אלקנה אביו ע״ה, ובצדו הב׳ אמו חנה הצדקת, קרובים זו לזה וזה לזאת, ת״ש״ה״ע״מ,[176] וקראנו עליה פסוקים השייכים לה ואח״כ התפללנו תפלת הצהרים ושבנו לעת ערב אל מלוננו אל בית כה״ר דוד יצ״ו.

וביום ד׳ י״ד לחדש בו אחר התפלה סעדנו את לבנו כמנהג כל יום, ולקחנו את כה״ר דוד ואת הבחור יצחק יצ״ו ורכבנו על הסוסים ללכת לחברון. והלכנו ג׳ שעות ובאנו אל קבורת אמנו רחל, והיא בדרך חברון קרובה ל ב י ת ל ח ם בדרך אפרתי, ועל מצבת קבורתה בנה מחמט פשא בנין נאה קוּבּבָא, ויפה כיונה עפה. וקראנו קצת פסוקים. והלכנו משם ובאנו אל התעלות ושם ב׳ בריכות מים[177] גדולות ויפות משוחים בסיד מבית, והם בנוים מזמן קדמון, והם עמוקים ושיעורם כשיעור חומה קטנה, ובתובם מים. ושם מעין אחד[178] ומימיו מתוקים,

175 השם יתברך. 176 תע5 שכבת הט5 על ט5ונם. 177 הכוונה ל„בריכות שלמה״; הבריכה השלישית נעלמה מעיני הנוסע. 178 נקרא „עין צאלח״.

וגם יש חומה קטנה,[179] בנין יפה מזמן קרוב, בנויה לשמירת הדרכים בעבור כי הוא מסוכן, ויש שומרים בתוכה מפחידת הדרכים. ומירושלים עד התעלות אין שום פחידה, ומשם והלאה עד הכרמים[180] פחידה גדולה. ועמדנו שם מעט ונאספו שם כל האנשים, והיינו נ׳ אנשים רכבים רגליים, ושם לקחו איש כלי מלחמתו בידו והלכנו בפחד גדול ועלינו על הרים גבוהים מהר אל גבעה. וראינו את קבורת יונה הנביא ע״ה[181] מרחוק, והוא על הר גבוה, ועליו ב״ת לישמעאלים, ובע״ה[182] אינם עוזבים ליהודים להתפלל עליו, וקראנו קצת מזמורים על הסוסים לצאת מחובינו.

ובאנו לחברון בו ביום ונתנו לנו הרכבים בית אחד וחנינו שם במקום שדרים היהודים. שבח לאל יתברך באנו לחברון בזכות אבותינו הקדושים אין שטן ואין פגע רע. ושמחנו ביום ההוא שמחה גדולה על מה שזִכנו השי״ת לבוא לקבורות אבותינו הקדושים. וביום ה׳ השכמנו בשעת קריאת הסליחות והלכנו אל ב״ת לישמעאלים, ויש על מערת המכפלה בנין יפה מאבני שיש ומאבני גזית שבנה אותו דהע״ה,[183] והחצר של הבנין קיר קטנה שבנו אותו הישמעאלים מאבני גזית ומכל משכיות החמדה בנין יפה, אמנם ב״ת אשר על מערת שדה המכפלה הוא מאבני שיש וסומקי[184] ובע״ה אינם עוזבים ליהודים להכנס בתוך ב״ת שהוא על קבורת האבות לבוא להתפלל. וספרו לנו ואמרו שיש חור ממעל בבית התפלה לרדת מטה, זמן אחד ירדו ג׳ אנשים לראות קבורת אבותינו הקדושים, ומיד נשרפו שניהם ואחד מהם זעק זעקה גדולה, ושאלו אנשים ממעל: למה אתה תזעק? והשיב להם מה שהוקרה, ואח״כ גם הוא נשרף. ומהיום ההוא והלאה לא ירדו הישמעאלים למערה. ויש שם שתי מדרגות על מערת אבותינו ר״ל מִינָארָא,[185] על שם אברהם ויעקב, וספרו ואמרו: גם בנו מדרגה ג׳ על שם

179 המבצר „קלעת אל־בַּרד״, שנבנה בשנת 1540 ע״י הסולטאן סליאמן. 180 כרמי חברון. 181 בכפר חלחול. 182 ובעוונותינו הרבים. 183 דוד המלך עליו השלום. 184 כלומר, נדבכים של אבנים לבנות ואדומות. 185 menaret.

יצחק אבינו ונפל ונהרס ולא קבל. ומחוץ לשער ב"ת יש מקום מיוחד ליהודים להתפלל, והוא דבוק בכותל ב"ה, ויש חור אחד בכותל ההוא והוא מכוון לקבורות האבות אברהם ויצחק ויעקב שרה רבקה ולאה. והדלקנו שם בלילה ההוא כמה נרות על החור, ועמדנו וקראנו כל העניינים השייכים להם עד עת התפלה, ואח"כ התפללנו תפלת חובה והלכנו. ובאנו בליל ר' והתפללנו שם. והלכנו אל בית מלוננו ואכלנו ושתינו ושמחנו על שזכינו לראות קבורות אבותינו, וכן יזכה אלהינו לראות פני אליהו נביאנו ומשיח צדקנו אנ"ס.[186]

וביום ההוא הלכנו באלני ממרא, וראינו את המקום שנמול שם אברהם. והלכנו משם מעט וראינו כדמות מערה אחת ונכנסנו שם וירדנו במדרגות, והיא חבורה בעמק ההר, וההר כלו מאבן, ושם מים קרים בתוך המערה, ושתינו מהם והם ערבים מאד בשתייתם, ואמרו שהוא טבילת שרה. ואח"כ הלכנו מעט ובאנו אל אהל אברהם[187] כאשר כתוב וירא אליו ר',[188] והוא מוגדר באבני גזית, והאבנים כל אחת יש מהם ארכה כ"ב זרת ומהם כ' ומהם ט"ו, ותמהנו תמיה איך יוכל איש להביא כמו זה האבנים ולשום זה על זה. וסביבות האהל ש' אמות, ובתוך האהל בצדה האחד יש באר אחת עשויה מאבני גזית, ומי הבאר מים חיים, ושאבנו מים ממעיני הישועה ושתינו, והם ערבים בשתייתם. והמקומות יפות. והלכנו וסבבנו את סביבות חברון, בכל סביבותיה כרמים ופרדסים אין חקר ואח"כ שבנו לחברון. וכנגד חברון על ראש ההר מערה אחת גדולה אשר שם קבורת ישי אבי דהע"ה,[189] ובנו עליו ישמעאלים ב"ת, ועלינו על ההר וקראנו עליו מזמורים ושבנו אל בית מלוננו. ואח"כ שלחו לנו גבאי הקהל מעט מנחה, וגם אנחנו נתבנו לעניים ולשמן המאור ב' וחצי כספים, ושם ב"ה לרבנים[190] אחד, והוא יפה מאד. ויש שם ל' בעלי בתים דלים, אבל אומנתם תורתם. ובתי חברון בנוים מאבני גזית כבתי ירושלים, ויש

186 אמן נצח סלה. 187 נקרא בפי הערבים: ראמת אל-כ'ל'יל. 188 בראשית י"ח א'. 189 את קבר ישי אבי דוד מראים בדיר אל-ארבעין על גבעת רַמְתָה. 190 בית הכנסת ליהודים בלתי-קראים.

שם מרחץ אחד על שם אברהם אבינו ע"ה. ובבתי התפלות על אבותינו ינתן מאכל שלחן אברהם בכל יום ויום. ויש שם בריכה אחת גדולה ומעינות, וגם יש בריכה אחת קרובה לקבורת האבות, והיא גדולה ועמוקה מאד, וירדנו למטה במעלה כ"ה,[191] והיא בנויה כדמות מרחץ ושם מימי מטר, אמרו הרבנים גם זאת טבילת שרה, וגם יש סביבות הבנין על אבותינו ג' מעינות.

וביום ו' סעדנו את לבנו ורצינו ללכת ולא מצאנו שיירה. ובאו הרבנים ואמרו: אל תלכו יחידי, אם תמצא שיירה תלכו עמהם, או תקחו קצת אנשים מהשר, ושמע שר חברון, וגם הוא לא רצה. ואח"כ לקח הרבן שיך יהוד[192] ד' שומרים מהשר והלכנו עמהם, והם חגורים כלי מלחמתם, ועלינו מיד אל גבעה ובאו עמהם עד [הבריכות] אשר שם חומה לשמירת הדרכים, ועמדנו שם מעט וסעדנו את לבנו, והשומרים שבו לחברון. אנחנו הלכנו לדרכנו. וגם בחברון ראינו את קבורת אבנר ובנו עליו ב"ת, ואינם עוזבים ליהודים לכנוס והיא בתוך השוק. וגם בדרך חברון ראינו כפר אחד חַלְחוּל, ושם קבורת גד החוזה. וגם בחברון יקחו מאיש מ"ב כספים פחות רביע, ובעבור זה ילכו היהודים אל המקום אשר מיוחד כנגד החור אשר בכותל במערה. והתפללנו שם כחפצנו בלי פחד. ובאנו לעת אפינדי[193] לירושלים.

וראיתי בירושלים שקל הקדש שהוא מזמן ישראל, והוא כסף מזוקק, ושקלתי אותו בידי והוא חסר מ"ה דירהם דַנֶק[194] אחד, ר"ל ג' משקלות וא' דַנֶק. והכתיבה על שקל ירושלים צורת מטה אהרן ובצדה הב' שקל ישראל וצנצנת הַמָן וגם ב' ראשי תיבות והם „שין ומים". וכתוב בתורה עשרים גרה השקל, אם כן יהיה ו' גרות משקל אחד אשר יעבור בזמנים האלה בכל הארצות. והכתיבה על השקל כתיבת שומרונית. וראיתי בס' „דינים" שחבר ר' בנימין ב"ר משה נהאוונדי[195]

191 עשרים וחמש מדרגות. 192 היהודי, שהוא זקן היהודים, כלומר לאיבוחם כלפי השלטונות. 193 kindi, תפילת מנחה. 194 danek, משקל למטבעות, החלק הששי של 5 דרהם. 195 מנדולי הקראים, שחי בסוף המאה השמינית ובראשית המאה התשיעית בנהאונד שבפרס.

ז״ל, זה לשונו: „ואם גואל הדם רוצה ליקח כופר יתן ויבצל, בעבור כי הדין הזה לא נגמרה על ידו לפיכך הרשות בידם, אם רוצים הורגים ואם רוצים לוקחים כופר, שנאמר אם כפר יושת עליו, כפר ההרוג או הנפקר ככר כסף הוא, שנאמר: והיתה נפשו תחת נפשו או כפר כסף תשקול, והככר עשרת אלפים מעות, כל מעה ו׳ גרות״. עכ״ל.[196]

יום י״ד לחדש שבט הת״ב ביום ד׳ שמענו שֵׁמֶת בְּהָדִיר גַּרְי חאן.[197] וישבנו בירושלים כ״ח ימים.

והבית אשר ישבנו שם יש חלון כנגד המקדש. בכל יום אחרי התפלה היינו עומדים ומתפללים תפלת נדבה. בכל יום ובכל לילה עושה לנו כבוד כה״ר דוד החזון יצ״ו[198] במאכלים נאים טובים ובמשקים ובכל מיני מגדים, השי״ת[199] יכפיל שכרו ויגדלהו ויפארהו וירוממהו ויתן לו כל משאלות לבו ויצילהו מיד נשיוניו,[200] בימיו יבוא גואל וישמחהו והשי״ת יתן לו בנים זכרים הוגים בתורה אכי״ר.[201]

והקדיש ר׳ שלמה לוי מנורה אחת לב״ה,[202] ר״ל קנדיל.[203] גם אני הדל הקדשתי קנדיל אחד. וגם במצרים הקדיש ר׳ שלמה ב׳ רימונים,[204] גם אני הדל הקדשתי במצרים ב׳ רימונים.

ביום ב׳ כ״ו לחדש שבט הת״ב אחר התפלה סעדנו את לבנו ונסענו מירושלים תוב״ב. ובאו עמנו כה״ר ר׳ דוד וכ׳ משה כהן ור׳ ישועה לוי ור׳ יצחק ור׳ יפתח, ואחר צאתנו משער חברון, שהוא שער דהע״ה[205] הנקרא בלשון ערבי „בָּאבּ אל דָּוד״, עמדנו מעט, ויברך אותנו והתפלל כה״ר דוד יצ״ו וינשק איש את אחיו ואת רעהו, והלכנו ובאנו לעת ערב אל כפר אחד בִּירא, ושם מלון אורחים וחכינו שם. וביום ג׳ קמני ונסענו משם, ועלינו בהרים וירדנו לבקעות הרים גבוהים ורמים ונפלאים, מי ימלל גבורות י״י. מבירא עד שכם אילבי

196 עד כאן לשונו. 197 המלך התתרי של קרים, מת באוקטובר 1641. 198 ישמרהו צורו וקונו. 199 השם יתברך. 200 נושיו. 201 אמן כן יהי רצון. 202 לבית הכנסת. 203 עששית, מלה ערבית ותורכית, מהמלה הלטינית candela. 204 רימוני־כסף לקישוט ספר תורה. 205 דוד המלך עליו השלום.

זית הרבה מאד, וגם שדות וכרמים. וגם הלכנו ובאנו אל כפר אחד הנקרא נַבְּלוּש והוא שכם.

והעיר שכם יפה, רחבת ידים, מקומות יפים שדות וכרמים ופרדסים וגנים..... ושם מרחצאות וב"ת[206] לישמעאלים וחנויות, ושם מוכרים כל מיני מאכלים, וגם יבשלו שם בורית הרבה, וטוב מאד כבורית ירושלים. והעיר שכם, הנקרא נבלוש, בעבור המעשה כי נבלה עשה בישראל (מסֶבֶת דינה).[207] והעיר שכם היא בתוך ב' הרים ורמים, הר הא' מזרחית שהוא הר העיבל, והר הב' שהוא מערבית והוא הר גריזים, ושם ב"ת לרבנים וקצת ב"ת... וגם יש שם י' ב"ב מהשומרונים, ולהם ב"ת וס"ת,[208] ואומרים כי הם אינם קוראים כ"ד ספרים כי אם חומש. הכתיבה שלהם אינה כתיבתנו, כי אם כתיבה שומרונית. ולהם מזבח אחד על ראש הר גבוה, ושמה ישחטו בקר וצאן ואוכלים, וחנינו בלילה ההוא בשכם. ושם יקחו מאיש ל"ב חתיכות.

והשכמנו בבקר והלכנו אל תמנת סרח, ושם קבורות יהושע הנביא ע"ה,[209] ועלינו להרים גבוהים, והוא קבור על הר גבוה ותלול, אמנם אין עליו שום בנין, כי אם כותלים, ועמדנו שם וקראנו עליו קצת מזמורים. במקום שעמדנו יש תחתיו מערה והוא קבור שם, ואמרו: כמה פעמים בנו עליו קוּבְּבָא[210] ונפל ונהרס, ואח"כ חדלו לבנות. והלכנו מעט ובאנו אל קבורת אביו נון, והיא קרובה אליו, ועליה ציון נאה, ולפני הציון בנו הישמעאלים ב"ת קטנה, ונכנסנו שמה וקראנו קצת מזמורים. והלכנו משם מעט וראינו מקום יפה מוגדר בחומת הקיר, ובתוכה מצבה נאה, ונכנסנו שם, ואמרו שהיא קבורת כָּלֵב בן יפונה ע"ה, וקראנו קצת מזמורים. והם קרובים זה לזה, שלשתם בתמנת סרח בקצה נחלת יוסף ע"ה. והלכנו משם ובאנו קרוב אל שכם, ועלינו על הר גבוה ותלול, ושם קבורת אליעזר הכהן, ועליו ציון גדול ונאה ארוך, והוא מוגדר בכותלים מאבני גזית, ולמטה ממנו קרובה אליו בצידה מערה קטנה, אמרו

206 ובתי תפילה. 207 ובאמת רק שיבוש של השם היווני Neapolis.
208 וספר תורה. 209 בכפר חארת', דרומית־מערבית לשכם. 210 כיפה.

שהיא מערת אליהו הנביא ע"ה. ונכנסנו בתוכה וקראנו קצת מזמורים וקצת מענייניו. והלכנו משם מעט למטה ממנו, ובאנו אל קבורת איתמר, ועליו ציון גדול ונאה וארוך כבנין קבורת אליעזר אחיו, וסביבות הקבר מוגדרים בכותלים מאבני גזית, וגם קראנו קצת מענייניו. ואח"כ הלכנו משם למטה ממנו ובאנו אל קבורת פנחס הכהן, ועליו ציון גדול כבנין ההוא, גם הוא מוגדר באבנים ובצדה ב"ת וקראנו עליו מענייניו. ואח"כ הלכנו מעט רחוק מהם ובאנו אל בית אחד, והוא ב"ת, ובתוך הבית יש מערה אחת גדולה בכותל הבית ועל המערה קובבא גדולה ושם קבורת ע' זקנים. ובתוך המערה, גם בתוך הקובבא, לא יכנס שום אדם ולא ישמעאלים. ובבית התפלה בקיר המערה יש קצת חורים, ומן החורים יראה תוך המערה, ונכנסנו שם והדלקנו נרות וקראנו קצת ענינים. והלכנו משם ושבנו אל שכם. ושם קבורת יוסף הצדיק ע"ה במקום שקנה אביו מידי חמור במאה קשיטה, ועליו ציון, וסביבותיו מוגדר באבנים, ואמרו: כמה פעמים בנו עליו קובבא ונפל ונהרס. ובאנו עליו וקראנו קצת מזמורים השייכים לו, ושבנו אל מלון אורחים. וחנינו גם בליל הב'.

וביום ה' קמנו בבקר והלכנו מעט ובאנו לעין המים הנקרא בלשונם עין יעקב. ועברנו משם ובאנו לעת ערב אל כפר גינין. ובדרך גינין זתים הרבה וגם שדות, מקומות יפים, ושם חומה קטנה, ובתוך החומה מלון אורחים, ולמעלה בתים שיושבים שם שומרי החומה, ובצדה קָהוָאחָנא,[211] ושם ימצא מאכלים ותבן ומספוא. וחנינו שם והמשכנו והלכנו ובאנו אחר הצהרים אל כפר עַיְנִי תִיגָר.[212] ומגינין עד עיני תיגר מקומות יפים. ולא חנינו שם בעבור העוד היום גדול. והלכנו משם ובאנו קרוב לעת ערב אל כפר חַתִין,[213] ולא מצאנו שם שום מאכל רק תבן. ונשבות שם את יום השבת ואכלנו מה שנמצא אצלנו. ואמרו ששם קבורת יתרו וצפורה בתו. ומלפני חתין ראינו את חומת צפת, ואמרו ששם בתי כנסיות לרבנים י"ד,[214]

211 בית־קפה. Ayni tücar 212. כלומר עין א־תג'אר, צפונית להר תבור, ונקראת כיום: סוק אל־ג'אן. 213 חטין. 214 ארבעה־עשר במספר:

ושם קבורת הושע בן בארי, וממחרת חג השבועות מדי שנה בשנה הולכים הרבנים על קברו ומתפללים שם, כה מנהגם.

וקמנו ביום א' והלכנו מעט ובאנו אל כפר מְנֵיָא,[215] והיא על שפת הירדן במקום יפה מאד. והלכנו משם ובאנו אל הבור שהשליכו שם את יוסף הצדיק ע"ה,[216] ובנו עליו על פי הבור קוּבּבָא[217] קטנה על ד' עמודי שיש, ושאבנו מים מהבאר ושתינו בשמחה. ולפני הבור ב"ת ומלון אורחים. והלכנו משם ובאנו אל גשר יעקב,[218] ושם מלון אורחים ובתוכה מעין אחד, והגשר הוא במקום צר ומימיו מן מימי הירדן, כי כאשר כתוב: במקלי עברתי את הירדן.[219] אמרתי בלבי אולי הוא מעבר יבק, ע"כ נקרא שמו „גשר יעקב" עד היום בלשון ישמעאל. וחנינו שם ובבקר השכם והלוך ממנה.

והלכנו ובאנו אל כפר אחד סהסא.[220] ושם חומה קטנה יפה, לא ראיתי כמוה בכל הכפרים, ושם ב"ת יפה שבנה אותו סִינָן פשא[221] ושם אִימָרֶט[222] ינתן לאורחים בכל יום ויום. וחנינו שם והשכמנו בבקר והלכנו עד הצהרים ובאנו אל שָׁם,[223] והוא בלשוננו ד מ ש ק. ומירושלים עד דמשק מהלך ט' ימים, אנחנו באנו בעשרה ימים בעבור שיש בתוכם שבת. והיום יום ה' לחדש אדר בחשבון המחזור באנו וירדנו בחצר ב"ה.[224] ותיכף שמע כה"ר ידיד הכהן הנכבד והיקר יצ"ו, הוא בעל המטבע של דמשק, ולקח אותנו, והוליכנו אל ביתו, וקבל אותנו בסבר פנים יפות, ונתן לנו בית אחד יפה, ועשה לנו כבוד גדול יותר מדי במאכלים נאים משונים זה מזה ובמשקים

ולא נכנסו לצפת, כי יהודי צפת לא היו נותנים לקראים לגור בה, וזרח בן נתן מטרוקי כותב בשנת 1637: „שמעתי כי אחינו הרבנים יושבי ק"ק צפת אינם סובלים בלינת הקראים בה." 215 כ'אן אל־סניה, בקרבת טאבגא על שפת כנרת, שהנוסע קורא לה: הירדן. 216 נקרא בפי הערבים: ג'ב יוף (בור יוסף). 217 כיפה. 218 נקרא כיום: ג'סר בנאת יעקוב (גשר בנות יעקב). 219 בראשית ל"ב י"א. 220 סעסע, בדרך אל־קניטרא —דמשק. 221 Koca Sinan Pasha, מושל דמשק בשנות 1585/89, שבנה נוסף למסגדו המפורסם בדמשק גם כ'אנים רבים בסביבה. 222 imaret מהפלה הערבית „עמארה" (בניין), שפירושה בתורכית: בית תמחוי. 223 א"שאם, השם הערבי של דמשק ושל סיריה כולה. 224 בית הכנסת.

טובים כמו מערכי מלך. והאיש הנ"ל איש טוב, שפל רוח ועניו, טוב עם אנשים וטוב עם י"י, אין חקר שפלותו.[225] וגם יש לו בן יחיד, לבד מהבנות, וגם הוא בחור יקר ונחמד, שמו אליהו המכונה אנדול בקי והשי"ת[226] יכפיל שכרו בזה ובבא[227] ויתן לו כל משאלות לבו לטובה ויתן לו אחרית טובה ותקוה ויראה שמחת בנו ויזכה לראות בנים זכרים הוגים בתורה, השי"ת יגדלם ויאריך ימיהם בטוב ובנעימים.

וגם אנשי דמשק, אחינו הקראים, אנשים טובים בעלי מדות טובות. בכל יום ויום יבואו אצלנו לשאול שלומנו, וישבו אתנו להטיב לבנו. ובליל ב' קרא אותנו לביתו כה"ר אליהו פירוז בכ"ר גדליה פירוז, והביא כמה מיני מאכלים וכמה מיני מתוקים ומגדים, והוא איש טוב ויקר מאד, וגם קרא קצת אנשים מטובי הקהל, גם אנחנו גם את בעל הבית שלנו, ואכלנו ושתינו ושמחנו עמהם, והשם יכפיל שכרם. ויש לו בית יפה ונאה בנוי מאבני שיש וכל שכיות החמדה, ובה כמה ציורים, ולפני ביתו פרדס רימונים אחד נאה, ושם אילני אתרוגים ולימון ונארנג.[228] והיום שהוא קדש הפרדס, שהוא קודם לאביו ולדודו, והוא לפני ב"ה ולפני ביתו, ואח"כ עשה אותו קדש לב"ה. וביום ד' קרא אותנו כה"ר בנימין נשיא, גם הוא שפל רוח, וקצת מטובי הקהל וגם בעל הבית, ועשה סְעוּדה גדולה והביא כמה מיני מאכלים, ואכלנו ושתינו ושמחנו שם. ובליל שבת בפרשת „ויהי בשלח" אחרי התפלה קם החזון כה"ר משה פירוז יצ"ו וקרא כמה מזמורים וכמה פסוקים השייכים לפרשת ויהי בשלח וגם ליציאת מצרים, ואח"כ קם נער אחד בן כה"ר בנימין נשיא הנ"ל, וקרא פרשה מראשה ועד סופה מחוץ בעל פה. גם ביום השבת לקח אותנו, וזה פעם ג', בעבור שמחת בנו שקרא הפרשה בליל שבת, וקרא קצת אנשים מטובי ומנכבדי הקהל, ואכלנו שם וקמנו והלכנו משם ובאנו לבית מלוננו. וקרא בעל הבית כה"ר ידיד קצת אנשים וגם כ' אליהו פירוז ועשה סעודה ואכלנו ושתינו ושמחנו עמהם, כה מנהגו בכל יום ובכל לילה.

225 עניותנו. 226 השם יתברך. 227 בעולם הזה ובעולם הבא.
228 narine תפוזים.

ובשתי השבתות, בשבת „ויהי בשלח" גם ב„וישמע יתרו", בליל שבת אחרי התפלה קוראים פרשה וגם מזמורים ופסוקים השייכים לפרשיות עד ב' או ג' שעות. גם עלות השחר בעת קריאת הסליחות קמים ומתפללים עד עת התפלה ואח"כ מתחילים תפלת היום, ובשבתות אלה אוכלים ושותים כל הקהל ככל ימי הפורים. כה מנהגם קהלות הערביים.

וביום א' לקח אותנו כ"ר יוסף הכהן יצ"ו, וקרא גם כה"ר ידיד וקצת מטובי הקהל ואכלנו ושתינו ושמחנו גם בלילה ההוא, וגם הבחור אליהו עם אשת כה"ר [פירוז] חזון הכין מאכלות נאים ומיני מתוקים ומיני מגדים, וקרא אותנו וקצת אנשים, ואכלנו ושתינו ושמחנו שם בלילה ההוא, השי"ת יכפיל שכרם. וביום זה לקח אותנו כה"ר ידיד והוליכנו לגן אחד שהקדיש אותו כה"ר מעלים צדקה נב"ע,[229] והוא גן נאה ויפה כגן אלהים ושם אילני פירות כאלפים ונהר עובר מצדו ומימיו מתוקים כדבש, וראינו את הגן. והלכנו ובאנו אל כפר אחד קרוב לדמשק זוּיבָּר,[230] ושם בית הכנסת ישן מזמן קדמון, קודם מחורבן בית שני ס' שנים ופתחנו את ההיכל, ושם פ' ס"ת[231] בהיכל, ומהם בב' צדדי ההיכל. מימין ההיכל ג"כ יש ספרי תורות ישנים יותר ממאה, ואמרו שב"ה ההוא קודם היה ביד הקראים. ובתוכו בצד ימין ההיכל מתחת ההיכל מערה אחת קטנה יפה מאד, היא מערת אליהו ע"ה, אשר אמר י"י קום לְךָ מדברה דמשק,[232] וירדנו במערה וקראנו כל עניניו ובקשות כל איש לעצמו, ואח"כ עלינו מהמערה ואכלנו ושתינו שם ונתננו קצת לבנים לשמן המאור ולעניים והלכנו משם ושבנו אל דמשק למלוננו.

ובית הכנסת של דמשק הוא יפה ונאה מאד ובנין טוב, ולה ג' היכלות ושם ס"ת ו', לבד מהישנים, ולה ג' שערים. ולפני הבית פרדס אחד יפה, ושם אילני אתרוגים. וגם יש חומש אחד יפה מאד כתיבת יד, והיום מזמן כתיבתה

229 נשמתו בגן־עדן. 230 ג'ובר; ועל הישוב היהודי בכפר זה עיין: י. בן־צבי, שאר ישוב, חלק ב', תל־אביב תרצ"ו, עמ' 121 ואילך. 231 ספרי תורה. 232 השוה מלכים א', י"ט ט"ו.

אלף שנה ונ״א שנים. וגם ראיתי תנ״ך אחד עשרים וארבעה, גם הוא כתיבת יד, והוא כתיבה יפה מאד, ויש בתוכו ציורים יפים ונאים, צורת בית המקדש וצורות חומות ירושלים וצורת המשכן והמזבח וכליו, כלם מוזהבים, והיום אנחנו בשנת הת״ב ליצירה ומזמן כתיבתה אלף וע״ה שנים.

ויש לדעת שֶׁעִיר דמשק היא כלילת יופי, משוש לכל ארצות הערב, אבל מצרים גדולה מדמשק כמה פעמים, אבל דמשק יפה, בה נהרים מים קרים ונוזלים על פני הארץ, וסביבותיה כרמים גנים ופרדסים וכל מיני פירות, יותר מכל המקומות. ושם ב״ת[233] לישמעאלים למאות, ומרחצאות ע׳, ומלון אורחים למאות, והשוקים למאות, והחנויות לאלפים. והשוקים מכוסים, שלא יכם שרב ושמש. והבתים בנויים מיני צבעים מאבני שיש ומאבני גזית. ובית רמון הוא יפה מכל ב״ת אין ערוך ליפיו, ושם בֶּזֶטֶן[234] ב׳, הא׳ ישן והב׳ חדש, והיא יפה מאד. והעיר דמשק שהיא יפיפיה, על שפת נהרי אמנה ופרפר מושבה, ובתי כנסיות לרבנים שתים. וישבנו בדמשק י״ז ימים בשמחה וטוב לבב באכילה ובשתיה.

וביום ה׳, ב׳ ימים לחדש אדר,*[234] נסענו מדמשק. וקודם לכתנו נתננו כל איש כפי כחו לעניי דמשק ולשמן המאור כפי מתנת ידו. וגם הקדיש ר׳ שלמה לוי ב׳ רמונים. ונסענו משם. ובאו אנשי הקהל, כהנים לויים נשיאים ישראלים, וגם בעל הבית ובנו אנדול בקי, ובאו על רגליהם עד חצי המלון, רק בעל הבית עם בנו על הסוסים, ואח״כ חלינו את פניהם ועמדנו בדרך. וההפלל כה״ר פירוז החזון קצת מזמורים ויברכו אותנו, ואח״כ וינשקו ויחבקו ויפרדו איש מעל אחיו, הם בכו מרוב אהבתם ואנו בכינו מגדל חִבָּתם. הם שבו לביתם ואנחנו הלכנו לדרכנו, ובאנו לעת אִפִּינְדִי[235] אל כפר קוּשַׁייר* [235] וחניינו שם. ונסענו משם ביום ו׳, והלכנו עד אִפִּינְדִי, ובאנו אל כפר אחד קוּטַייפֵי,[236] והכינו מאכל בעבור כבוד השבת, ונשבות שם

233 בתי תפילה. 234 bezistan שוק מכוסה גגות. *234 אדר שני. 235 ikindi תפילת מנחה. *235 אלקציר, היום ב׳אן אלקציר. 236 אלקטיפה.

במלון אורחים, והוא נאה, בנין טוב בנוי מאבני גזית, ובתוכו מים קרים נוזלים ממעין אל הברכה, ותבנית הבנין כתבנית מלון אורחים אשר בסהסא,* [236] וזה יותר טוב ממנו, גם זה בנה אל כפר קרלר* [237] וחנינו שם במלון אורחים. והשכמנו בבקר ונסענו משם ובאנו לעת אכינדי אל מלון אורחים הנקרא שמה איני קפילי [238] וחנינו שם. ונסענו משם והלכנו עד הצהרים סינן פשא, [237] בכל ינתן מאכל לאורחים. והלכנו עד הערב ובאנו ובאנו אל נהר גדול עסיסו,* [238] ועליו גשר גדול יפה, וארכו כשיעור מיל אחד, ועברנו גם הגשר ובאנו אל עיר חמוש. [239]

וחמיש היא עיר ישן נושן מזמן קדמון, ורובו בחרב מהגזל, ויש שם בשיעור נ' חנויות ובזסטן* [239] אחת קטנה, ושם אורגים אזורי משי ואזורי מוך ומינים אחרים ומוכרים ושאר דברים. ויש שם חומה קטנה על ההר לשמירת העיר, והיא מזמן קדמון מזמן היונים. וחנינו שם במלון אורחים יפה, וישבנו שם ב' ימים. ושם ב"ת לישמעאלים ב', ונסענו משם והלכנו עד עיר אחת חמה, [240] והיא גדולה מחמיס. ושם ב"ת לישמעאלים וחנויות. ושם נהר גדול, [241] והיא עיר גדולה, ועליה חומה כחומת חמיש אשר בנה אותה מלך ישמעאלים, שמו אלדהר, [242] וחומת חמה היא יפה בבנינה. ונסענו משם ובאנו אל מלון אורחים ביום ו' הנקרא שייכון, [243] ושמו הב' ארנווט קויף, [244] בעבור שבנה אותו ארנווט פאשא. ונשבות שמה את יום השבת. וקמנו ביום א' ונסענו משם ובאנו אל כפר מערא, [245] ושם מלון אורחים יפה שבנה אותו משנה של חלף, בן כסף. [246] ונסענו משם והלכנו ובאנו אל כפר אחד, ושם מלון אורחים וחנינו שם. וקמנו ונסענו ובאנו לעיר אחת גדולה ויפה, חלף,* [246]

*236 עין 5ע"ל 5 הערה 220. 237 נבנה ע"י Koca Sinan Pasha בשנת 1591. *237 קאראלר, היום קארא. 238 Ayni Kafile, עין אל־קאפלה (מעין האורחה). *238 נהר אל־עאצי (Orontes). 239 Humus היא חמת. *239 bezistan, שוק מכוסה גגות. 240 Hama, היא חמת. 241 הוא נהר אל־עאצי (Orontes). 242 אולי הסולטאן ביברס (1260—1277), המכונה א־ט־אהר, ובמבטא תורכי: Dahir. 243 Shehun הוא כ'אן שיכון. 244 Arnavut Koyu. 245 Maara היא, מערת א־נעמאן. 246 הכ'אן נבנה בשנת 1466/67. *246 Halep חלב, ובפי היהודים: ארם צובה.

והיא ארם צובה בלשוננו. והיא גדולה מדמשק, ושם ב״ת לישמעאלים וב״כ לרבנים ג׳, ומרחצאות מ״ה, וחנויות ומלון אורחים לאלפים. ושם מוכרים כל מיני סחורות בזול, ומשם קונים הסוחרים והולכים לקוסטינה.[247] וחומת חלף חומה נצורה, וסביבות החומה כלם מגדלים גדולים קרובים זה לזה. ובתוך החומה הר גבוה מאד והיא עגולה,[248] וסביבות ההר בנוים מאבנים ועל ראש ההר חומה קטנה, היא יפה במאד מאד בצורה, וסביבותיה חֵל, והיא חצובה מהר, ובתוך החֵל סביבותיה מים, לא יוכל איש לעבור כי אם גשר אחד לפני שער החומה, ומשם יעלו על החומה. וכל בתי חלף בנויים מאבני גזית כבתי רודוס, וכל החנויות בנויות מאבני גזית הכל מכוסות כבנין בזזטן, תוך העיר רצפת אבנים כעיר קוסטינה. ובראותי עיר דמשק אמרתי: לא ראיתי כזאת בכל ערי הערב, ואחר שבאתי לחלף, וראיתי שהיא יותר גדולה מדמשק, רק גנים יותר בדמשק מחלף, וגם נהרים ומעינותיהם גם יותר בדמשק, גם בחלף יש נהר אחד עובר העיר,[249] גם בארות ומעינות יש שם, אבל למטה[250] מדמשק. וישבנו בחלף ו׳ ימים. ומן דמשק לחלף מהלך י׳ ימים. אנחנו באנו בי״ג, בעבור שיש בתוכם שבתות, ויום אחד עשינו מושב בעבור שינוחו הסוסים.

וביום ב׳, ט׳ לחדש אדר שני, נסענו מחלף ובאנו אל כפר קלקלר, ושם מערה אחת וחנינו שם, ושם ב״ת לישמעאלים. וקמנו ונסענו משם ובאנו יום ג׳ לעת הצהרים אל כפר דיזין,[251] ושם מלון אורחים, וישבנו שם עד הערב וחנינו שם, בעבור כי ביום ד׳ בַּיְרַם קטון[252] לישמעאלים, ומסבה זו עשינו מושב יום אחד. ומחלף עד דיזין מהלך ב׳ ימים, כלו אבנים הרים וגבעות עד אשר נלאנו מהאבנים רבים להלוך, וביום ד׳ עשו הישמעאלים תפלתם ואח״כ נסענו משם ובאנו אל עיר אַנְטַכְיָא,[253] ונעבור מתוך העיר ולא חנינו שם.

247 קושטא. 248 על הר זה בנוי מבצר העיר. 249 נהר קוים.
250 מחות. 251 Tizin. 252 Kücük bairam (החג הקטן, בערבית: עיד אל־צגיר), החג המוסלימי בשלשת הימים שלאחר צום חודש רמצ׳אן.
253 אנטיוכיה.

וראיתי בספורי כה"ר אליהו אפידא בגי ז"ל אמר בספורו, שהעיר אנטכיא של מלך אנטיוכוס אשר הצר לישראל בבית שני, על כן נקרא שמה „אנטכיא". ושם נהר גדול,[254] והיא עיר גדולה, וחומותיה בצורות, והם ישנים מזמן קדמון. ופני העיר כמישור ואחוריה הרים גבוהים וסביב חומות העיר למעלה ההרים, ואינה מיושבת כי אם חלק אחד מד' חלקים, וג' חלקי העיר כלם גנות ופרדסים וחלק אחד בתים. ונלך משם ונעבור נהרים רבים בו ביום, אולי עברנו כ' נהרות, ועלינו להרים גבוהים כלם אבנים, ירדנו לבקעות, עד אשר נלאנו, מי יספר גבורות י"י עד אשר ילאו הלשונות מלַספר.

והלכנו עד הערב וגם מהלילה ג' שעות ובאנו אל כפר בֵּילָן,[255] והוא בתוך הרים גבוהים, ובתי הכפר בשולי ההרים מפני המים, כי מים רבים יבואו ממורד ההרים, והם מתוקים ונוזלים מתוך הכפר. ויש שם קצת חנויות וב"ת לישמעאלים ומלון אורחים יפה, והכפר כתבנית עיר, וחנינו שם. ונסענו משם ביום ר' ונעבור מהרים בהרי בילן ועברנו מ"ד נהרים ומגדל אחד שהוא לפני ים הלבן,[256] אשר בנו הישמעאלים לשמירת המים כדי שלא יבואו לקחת מהם הלועזים. והלכנו משם ונעבור מלפני כפר אחד אשר על שפת הים, אִיסְכַּנְדִירוּן[257] שמה, והלכנו עד אַכִּינְדִי[258] ובאנו אל עיר פַּיָס.[259] ושם מים רבים מתוקים, ואינם טובים לשתיה, שהיא על שפת הים, ושם יבואו אניות מצרים ואניות לועז כי היא אַסְכָּלָא[260] לעיר חָלָף, והם יביאו סחורה שלהם וימכרו ואח"כ יקחו מסחורות חלף וילכו. ושם חומה קטנה בצורה וב"ת לישמעאלים ומרחץ וקצת חנויות כשיעור ק"ל, ושם מוכרים כל מיני סחורות מצרים. ונשבות שם את יום השבת. ושם גנים ופרדסים הרבה נגד מגדל אחד על שפת הים מלבד החומה. ומחָלָף עד פַּיָס מהלך ה' ימים. וגם אַסְכָּלָא של דמשק, טַרְבּוּלוּס,[261] והיא מהלך ג'

254 נהר אל־עאצי (Orontes). 255 Beylan. 256 הים התיכון, והוא תרגום הכינוי התורכי Ak deniz. 257 Iskenderun, אלכסנדרטה. 258 ikindi, תפילת מנחה. 259 Payas. 260 iskele, נמל. 261 Trabulus, טריפולי.

ימים לשם. ונסענו משם ונלך בדרך מישור עד הצהרים לפני שפת הים הלבן ונעבור מ״ב נהרים בו ביום, ואח״כ עלינו להר והוא ונבוא לשער[262] אחד אשר בהר הנקרא קַרַנליק קַפיסי[263] דרך מסוכן מאד. ונעבור משם בעזרת האל ית׳, ונבוא לערב (אִפִּינְדִי) אל כפר קוּרְט קוּלַגִי,[264] ושם מלון אורחים אשר בנה אותה חורוסטס פאשא, וחנינו שם. ונסענו בבקר והלכנו לפני מי גיחון,[265] והוא אחר מד׳ נהרים היוצאים מעדן, ונבוא אל מקום אחד ושם חומה קטנה ישנה, היום נחרב, הנקרא גֵיחָן קַלַעְסִי,[266] ונבוא אל מלון אורחים מִיסִיס,[267] הוא מלון אורחים אשר לפני נהר גיחון, והוא נהר גדול ורחב מאד כיאור מצרים, ולפני מלון אורחים בנוי על הנהר גשר ולה עשרה עיבים[268] ואורך הגשר ק״ל אמה באמת של כַּפָּא,[269] וגם רוחב הנהר כן, וחנינו שם. ולא ראיתי בכל הנהרים כמוהו. ונסענו משם ובאנו אל עיר אחת אַדַנָה,[270] ועברנו גשר אחד, ארכו יותר מגשר גיחון, ואולי יש כשיעור גיחון יותר מאחד וחצי, והנהר עובר מתחת העיר והולך מסביבות הבתים. ועברנו מהגשר ההוא ונכנסנו לעיר ושם חומה קטנה יפה מאד מכל שכיות החמדה, ושם בתים הרבה ובית תפלה לישמעאלים, וגם יש ט״ו רבנים,[271] ולהם ס״ת[272] בבית אחד. ומי הנהר יבואו מקיזיל אִירְמַק,[273] ושם מלון אורחים, וחנינו שם. וישבנו שם ב׳ ימים ועשינו מנוחה לעצמנו וגם ינוחו הסוסים. ונסענו משם ביום ההוא והלכנו ובאנו אל כפר אחד צפיט,[274] ושם מלון אורחים, וחניבו שם. ובבקר קמנו ונסענו משם, ועלינו להרים גבוהים ורמים, עינות ותהומות, אילנים גדולים הרבה מאד, ונהר עובר מבקעה, ומים רבים נוזלים מתוקים ממורד ההרים. ועברנו והלכנו בהרים ובנקיקי הסלעים, ואם תעלה על ההר לא תוכל לראות

262 תרגום המלה התורכית kapu, שפירושה שער וגם מעבר בהרים. 263 Karanlik Kapusi. 264 Kurt Kulaghi. 265 הכוונה לנהר Ceyhan. 266 קשתות. 267 Misis. 268 Ceyhan Kalesi (מבצר הנ׳יחאן). 269 Kaffa שבחצי־האי קרים; נקראת בימים: Feodosia. 270 Adana. 271 יהודים בלתי־קראים. 272 ספר תורה. 273 Kizil Irmak; באמת אין כל קשר בין נהר זה לנהר Seyhun. שעל שפתי שיכנת אדנה. 274 Çakit.

תחתית הארץ, ואם תרד למטה לא תוכל להבט על ראש ההר. וההרים האלה יותר גבוהים מהרי בַּילַן ומהרי פַּיִס. כל הלשונות ילאו מלספר. והלכנו בתוך ההרים הרמים ובאנו אל מקום אחד, גיליף קַלְעֶסִי,[275] והוא על הר גבוה, והאנשים יראו מראש ההר כעופות. וברדת ההר כנגד החומה יש מלון אורחים, ובאנו שם, ונשבוה שם את יום השבת. ונהר גדול עובר מתחתית ההר מלפני מלון אורחים, כי המלון קרוב לפנינו צָאוּש חָנִי,[276] ולא הלכנו בעבור השבת. וגם היו עמנו ט"ז רבנים ועמהם ר' שלמה סבתּ, סוחר של מלך בְּהַדִּיר גִּירֵי כָּאן,[277] והם הגיעו אלינו באדנא ונלוו עמנו. ובמוצאי שבת נסענו משם ועברנו מההרים הגבוהים בלחץ, כי לא יכלו ב' סוסים לעבור ביחד כי אם אחד אחד, כי ההרים רמים וגבוהים כהרים שעברנו תמול. ובעת זריחת השמש ירדנו אל נהר קִירְק כְּיצִית[278] ועברנו כמה פעמים מזה ומזה הרים גבוהים, והנהר הולך מתוכם, עברנו יותר ממ', ועברנו מן גשר אחד גבוה מאד שהוא במקום צר, והלכנו והשלמנו המעברות, ובדרך קריב למלון אורחים יש מים חמים יוצאים מתחת ההר. ובאנו אל מקום אחד צִיפְטֶה חָן[279] וחנינו שם. ובבקר קמו הרבנים והלכו לדרכם, בעבור כי משם יפרד דרך קוסטינה ודרך סִינוֹפ.[280]

בזמן שבאנו לדמשק מצאנו שם איש אחד מעיר כוזְלִיב,[281] שמו קָרָא חַסָן, שהיה משרת לסולטן שָׁהִין גִּרַי,[282] ואמר לנו חפצו ללכת, אני אלך עמכם, גם אנחנו אמרנו: טוב הדבר, שהוא טוב מאיש אחר, שהוא מכירנו, ויעצנו עצה, אם נלך עם השיירה לא ילכו עד סִינוֹפ, וגם לא ישבו בשבילנו בעבור השבת, ונתננו לו ב' כספים בדרך הלואה, וגם אכילתו ושתיתו עלינו, וגם אכילת ד' סוסיו, הכל בעבור השבת שלא נבוא לידי חלול ח"ו. וגם נתננו לאיש אחד ו' כספים, שמו קוז, שהוא לקח הכספים וברח בדמשק בהיותנו, ובאנו עם קרא חסן עד צפטה

275 Gülek Kalesi. 276 Çavush Hani. 277 הפלך התתרי של קרים; מת באוקטובר 1641. 278 Kirk Keçit. 279 Çifte Han. 280 Sinop. 281 Gözlev, כיום Eupatoria בחצי־האי קרים. 282 אחד הסולטאנים התתריים של קרים.

חאן עם מכירנו, אנחנו ארבעה אנשים, וגם קַרַא חסן עם משרתו. הלכנו לבדנו מהלך כ״ג ימים. אנחנו באנו בשלשים יום בדרכים מסוכנים בזכות אבותינו הקדושים. והאיש קודם הראה עצמו כאיש טוב, ואח״כ נהפך לנחש, בכל יום היה עושה חלוקה[283] עמנו, והוא איש בעל ריב ומדון, ראינו אותו כי אין מחשבתו עלינו לטובה, אמרנו לא טוב הדבר אשר אנחנו עושים, למה נשים נפשנו בכפנו ללכת עם איש רשע אולי יעשה [מזימה] עם אנשים רעים ויבוא עלינו כפתע פתאום ויעשה לנו רעה... אמרנו לו: אנחנו רוצים ללכת לקוסטינה, ועשה עמנו חלוקה גדולה, ויַּךְ את כ״ר יצחק, וגם הכה את ר׳ שלמה לוי ושלף עליו חרב, וגם שלמה לוי שלף עליו חרב, וגם הכה ויקלל אותו בדרך, ועשה לנו חלוקה גדולה, וגם עשה לנו עלילות דברים ולקח ממנו ז׳ כספים. ואחרי הדברים האלה עזבנו מה שהיה בידו ונפרדנו ממנו.

ובאנו אל כפר אחד, מָחמֶט פָּשָׁא חַני,[284] ושם מלון אורחים גדולה ויפה מאד, וחנינו שם. ונתחברנו עם הרבנים, שהם י״ד אנשים, ובחצי הלילה נסענו משם, והלכנו לדרך קוסטינה, ובאנו אל כפר אֶרִיגְלִי,[285] ושם מלון אורחים שבנה אותו בַּיְרָם פשא, וחנינו שם. ויש שם ק״כ חנותים, ושם מוכרים כל מיני פירות ומאכלים ומיני סחורות, וסביבותיה גנים ופרדסים הרבה מאד, ושם ב״ת לישמעאלים. ונסענו משם בעלות השחר ובאנו אל כפר אחד קַרַא בּוּנַר,[286] ושם מלון אורחים ב׳, זה כנגד זה, יפים וגדולים, וב״ת לישמעאלים ובתוכה מים קרים נוזלים מן שָׁדִרְוָן[287] ולה מדרגות ה׳, ר״ל ״מִינָארָא״[288] שבנה אותן סולטאן סלים, ויש שם אַמְרָט,[289] וינתן מאכל בכל יום ויום לאורחים, ויש שם קצת חנויות וגם חומה קטנה, וגם יש מגדל אחד במקום גבוה וחנינו שם, והוא גבול ארץ קַרְמָן.[290]

ומשם נסענו ביום ו׳ ובאנו אל כפר אינב ובאו ויצאו אנשי הכפר לקראתנו ולקחו כל איש ד׳ ג׳ אנשים והוליכונו לביתם,

283 מחלוקת. 284 Mehmet Pasha Hani. 285 Ereghli. 286 Kara Bunar. 287 shadirwan. 288 מנארת־מים. 289 imaret בית תמחוי. 290 karaman.

כי יש להם בתים בעבור אורחים, כי אין בכפר ההוא מלון אורחים מיוחד, כי זה מנהג להם, ונתנו לנו מאכל גם תבן ומספוא ושעורים לסוסים, וגם אנחנו נתננו להם כל איש מהנה לפי כבודם, ושָׁבַתְנו שם. ובבקר א׳ השכם והלוך משם והלכנו אל כפר דוטוס וחנינו שם. ומנהג אנשי דוטוס כמנהג אנשי אינב, גם אין שם מלון אורחים מיוחד. ונסענו משם אל כפר בוזיק, והוא בליל ג׳ בר״ח ניסן שנת הת״ב. ושם מלון אורחים ישנים ב׳ וחנינו שם. ומן קָרָא בּוּנָר עד בוזיק אין גנים ופרדסים. ובחצי הלילה נסענו מבוזיק והלכנו עד הבקר. ואחר הצהרים באנו אל עיר אִילְגִין,[291] והעיר כמו אֵירִיגְלִי, ושם חנויות כשיעור ק״ל, וב״ת לישמעאלים ומלון אורחים וּבֶזֶסְטַן[292] שבנה אותו לָלָא מֻסְתַּפָא פשא, הוא האיש אשר לכד את עיר קִיבְּרִיז.[293] וגם יש שם מרחץ אחד, ושם מים מגבורת השי״ת יוצאים מתחת הארץ ועליהם בנו מרחץ, וגם גנים ופרדסים יש שם הרבה, וחנינו שם בלילה ההוא.

ונסענו משם ובאנו כעת עלות השחר אל עיר אַק שַׁהְר,[294] והיא יפה, והעיר תחת ההר ונהר עובר מתוכה. ושם עינות ותהומות, וחנינו שם. וקודם חצי הלילה נסענו משם ובאנו אל כפר סקייגו, ושם גנים ופרדסים כמו אַק שַׁהר, והוא מקום לינה, ולא חנינו שם. והלכנו לילה ויום שתי מסעות, בעבור שהיו עמנו הרבנים שחשבנו שתשאר לפסח ח׳ ימים ומסעות נשאר י״א ימים, והרבנים נתנו לבעלי הסוסים י״ב כספים בעבור שיגיעו לפסח לקוסדינה, ובעבור זה הלכנו בו ביום ב׳ מסעות, ובאנו קרוב אל מלון אורחים וקרוב אל כפר רצפת אבנים ר״ל „דוּשְׁמֶא״[295] על הדרך, מפני הטיט, שלא יוכל איש לעבור משם בזמן החרף ובאמצע הדרך אשר שם רצפת אבנים כמו גשר גדול ארוך במאד מאד, ועברנו מהגשר ולה ע׳ עינים.[296] והלכנו ברצפת אבנים כ״ג שעות ובאנו אל כפר

291 Ilgin. 292 bezistan, שוק מכוסה גגות. 293 Lala Mustafa Pasha כבש את קפריסין מידי הוניציאנים בשנות 1570–1571; על שער המסגד באילגין שנבנה על פי פקודתו בשנת 1576, הוא מכונה בתואר „כובש קפריסין״. 294 Akshehir. 295 dusheme מרצפת. 296 קשתות.

בּוּלַוַדִן,[297] ושם מלון אורחים שבנה אותו חורוסטאם פאשא, ושם ב״ת לישמעאלים ומרחץ אחד, ומוכרים שם בשר ולחם ופירות, וחנינו שם. וספר בעת היא רבן[298] אחד ואמר שיש עיר אחת באורום עלי,[299] ושם העיר בירבולי ושם גשר אחד שבנה מלך אחד ממלכי קוסדינה, והוא ארוך מאד, ולו עינים ש״ס,[300] לא יוכל איש לעבור משם עד ב׳ או ג׳ שעות בזמן החרף ובזמן הקיץ ייבש.

ובחצי הלילה נסענו מן בּוּלַוַדִן והלכנו עד הבקר. וקרוב לעת הצהרים באנו אל כפר בַּיַט,[301] והיא מקום לינה, ולא חנינו שם, והלכנו בו ביום שני מסעות לילה ויום, כאשר הלכנו תמול, ועברנו מהרים גבוהים. ובאנו ליום ו׳ לעת ערב קודם שעה אחת אל כפר יֶנִי חַאן[302] שבנה אותו קוסרוב פשא, ונשבות שמה את יום השבת. והשיירה נשארה בכפר בַּיַט, גם החפצים נשארו של הרבנים עם בעלי הסוסים, וקצתם באו עמנו ונשבות שם. וביום השבת באו בעלי הסוסים עם החפצים של הרבנים וחנו עמנו.

ובבקר א׳ הלכנו משם ובאנו אל כפר סַיְדִי קוֹי,[303] ושם מלון אורחים ב׳, האחד חדש התחיל לבנות אותו רילואר פאשא ולא השלים, ואח״כ בא בַּיְרַם פשא, ובנה אותו בנין יפה, ושם קצת חנויות מוכרים לחם ופירות. וגם יש שם ב״ת לישמעאלים, טרם התחילה אותה לבנות אם סולטן אֵיילטין[304] ולא השלימה. ואח״כ בנו קצת מהבנין מִיכָל אוגוללרי[305] מאורום עֶלִי גם הם לא השלימו, ואח״כ השלים ימלילר, והיא בנין יפה. ויש שם ״אימרט״[306] ונתן מאכל לאורחים, והיא בנויה אחר המשוגע[307] ר׳ שנים, והיא קודם ממלכי קוסדינה, ובתוך ב״ת [נקבר] סַיְדִי בַּטָאל[308] ואורך קבורתו כשיעור קומת ג׳

207 Bulavadin. 298 יהודי בלתי־ידוע. 299 Urumeli. תורכיה האירופית. 300 שש מאות וששים קשתית. 301 Bayat. 302 Yeni Han (הכאן החדש); ביום נקרא המקום בשם בונתי Hosref Pasha. 303 Sidikōy. 304 Sidi Pazi היא הסולטאן עלא אדין (1219—1236). 305 Mihal oghulari צאצאי Köze Mihal, חברו של סולטאן עתמאן הראשון. 306 imaret. בית־תמחוי. 307 בינוני של נגאי למוחמד. 308 Sidi Batal; מצביא ערבי שנפל בשנת 740 בקרב נגד הביזנטים, והפך לסולטן של חסידות אסיה באנטוליה התיכונה.

אנשים,[309] וקבורתו מכוסה בבגדי משי כמלכי קוסדינה, ועל ראשו מצנפת כרפס, ואומרים הישמעאלים שהוא לכד את כל ארצות אורום עלי,[310] והוא קודם מן אוסמן ציב.[311] וחנינו שם במלון.

ובחצי הלילה נסענו משם ובאנו אל כפר אסכי שהר[312] ושם מלון אורחים ד', וגם יש מרחץ מימיו חמים מגבורת השי"ת, ויש מעין נובע לפני מלון אורחים נוזלים מים חמים. ושם חנויות כשיעור ק"ל, ולפני הכפר גנים ופרדסים, ולא חנינו שם כי הוא מקום לינה על כן לא חנינו, כי באנו בלחץ כי קרבו ימי הפסח. ועברנו משם ובאנו אל כפר צוקור שהר,[313] ושם מלון אורחים וחנינו שם. ובאנו אל כפר בוז אויוק,[314] גם היא מקום לינה ולא חנינו. ובאנו אל כפר בזרגיק,[315] ושם מלון אורחים שבנה אותו קרא מוסטפא פשא, וחנינו שם.

ובחצי הלילה נסענו משם ובאנו אל כפר אק בייק,[316] ושם מלון אורחים שבנה אותו סולטן מורט,[317] והוא מקום לינה ולא חנינו. ועברנו משם ובאנו אל עיר איזניק,[318] ובו ביום הלכנו ג' מסעות כל היום וכל הלילה. והעיר איזניק היא יפה, ושם חומה בצורה וסביבותיה הרים, ג' חלקי העיר הרים, וחלק א' לפני העיר נגד מערב מים רבים, מהם מתוקים. וחנינו שם. ובבקר השכם והלוך משם, ובאנו אל גבירקויו, והיא מקום לינה, ולא חנינו שם ועברנו, ובאנו אל כפר דיל[319] והוא ים הלבן ובאו מימי הים בלשון ונכנס והלך עד מרחוק, על כן נקרא דיל, ולא יוכל אדם לסבוב אותה ביום אחד. ושם יש ספינות נזדמן להעביר אנשים מצד זה לצד אחר, ונכנסנו

309 אין כאן נוסמא. כי אורך הכרקופנ מניע לשישה מטרים. 310 Uru-meli, תורכיה האירופית. 311 Osmancik, היא עתמאן הראשון, מייסד בית־המלכות העותומני (מת בשנת 1326). 312 Eskishehir. 313 Çukur-shehir נקראת כיום: Çukurhisar. 314 Bozüyük. 315 Bazarcik. 316 Akbük. 317 Murat; בשם זה נקראו כמה סולטאנים. 318 Iznik היא Nicaea העתיקה. 319 Dil, נקראת כיום Horsek, בחוף הדרומי של מפרץ Izmid ומירושה „לשון" על שם לשון היבשה הנכנסת למפרץ.

בספינה עם סוסינו, ועברנו כנגד הדיל, והוא ז' מילין, ושם מלון אורחים וחנינו שם. ובחצי הלילה נסענו משם והלכנו עד הבקר ובאנו אל כפר גֶ'בֶ'זֶ'[320] והוא מקום לינה, ועברנו והלכנו עד אִפְּיָנְדִי,[321] ובאנו אל העיר אוּסְכּוּדָר,[322] והוא היום יום ג' סמוך לשבת הגדול יום י"א לר"ח ניסן. ונכנסנו בספינה קטנה הנקרא "קַיִיק"[323] קרוב לערב שבת ובאנו לקוסדינה.[324]

ומיד שמעו אחינו הקראים ובאו לקדם פנינו, וקבלו אותנו בסבר פנים יפות והוליכונו לבית כ"ר שמואל ביגי יצ"ו וישבנו שם. וביום השבת לקח אותנו הבחור הנחמד כ"ר שלמה ביגי אח כה"ר אפידא זצ"ל והוליכנו אל ביתו ואכלנו ושתינו שם ושמחנו ועשה לנו כבוד גדול. וביום מועד ראשון של פסח לקח אותנו כה"ר אליהו פוקי עם אחיו יהודה פוקי הגביר, ועשו לנו כבוד גדול ושמחנו שם ביום ההוא. וביום ד' לקח אותנו כה"ר יוסף מרזלי יצ"ו והוליכנו אל בַּלַט[325] לבית כ"ר דוד סַנָה אשר בנה מחדש, והוא כאריוון[326] מלך בית יפה, ושם קצת מטובי הקהל. וביום ה' לקח אותנו כ"ר אליהו צדיק המכונה "מוּנְגִ'ם"[327] והוליכנו אל כַּסְקוֹי[328] לבית כ"ר בנימין, אשר בנה מחדש בתים יפים מגוונים שונים, ולפנים פרדס יפה. וגם קרא קצת מטובי הקהל בנימין ביגי כמ"ר שלמה ביגי, כ"ר שמואל ביגי, ושמחנו שם עמהם ביום ההוא ועשה לנו כבוד יותר מדי. ויום א' לקח אותנו כה"ר ברוך יפת וכ"ר אליהו צדיק וכ"ר אליהו הלל המכונה "צֶ'לֶ'בִּי"[329] והוליכנו אל כַּסְקוֹי ואכלנו ושתינו עמהם ושמחנו שם עמהם. השי"ת יכפיל שכרם אמן.

וביום א', ה' ימים לחדש אייר שנת הת"ב ליצירה, נסענו מקוסדינה ונכנסנו אל ספינת סוּלָק[330] והלכנו ט' ימים ובאנו ונכנסנו לחף בליקלי[331] ביום ד', שבח לאל יתברך שבאנו בשלום ובשלוה.

320 Gebize. 321 ikindi, תפילת מנחה. 322 üsküdar היא Skutari.
323 Kayik. סירה. 324 קושטא. 325 Balat, הרובע היהודי בקושטא.
326 Karvan אורחה? 327 Munecim אצטגנין. 328 Hasköy, אחד מפרוזי קושטא. 329 çelebi תואר תורכי. 330 suluk, מכס. 331 Belikala va בקרים.

ואלו המסעות: ממצרים עד לירושלים מהלך ט״ו ימים, ובאנו לבד מהשבתות ובתוכם שבתות ב׳ או ג׳ הכל י״ח, ומירושלים עד דמשק מהלך ט׳ ימים ובתוכם שבת אחד, ומדמשק עד חלף מהלך י׳ ימים, ומחלף עד קוסדיגא מהלך ל׳ ימים.

וכאשר באנו לחף בליקלי, ומיד שמעו אנשי קהלתנו ובאו קצת אנשים לעיר בליקלי, וגם באו קצת משכילים בחצי הדרך. וכאשר באנו אל כפר אֵיסְפִּי יורט באו אנשים רבים ועברנו משם ובאנו אל עין המים הנקרא ניסף כרקא, ושם חכמים וזקנים ומשכילים אנשים ונשים כל אנשי הקהל ובאו כלם לקדם פנינו וקבלו אותנו בסבר פנים יפות ועשו לנו כבוד יותר מדי והביאונו אל ביתינו בשירים ובזמירות ובמזמורים נאים, השי״ת יגדיל מעלתם ויכפיל שכרם, בימיהם יבוא גואל ויגאל אותנו וישלח רפואה למכתינו, ויקיים לפי הפסוק הקטן יהיה לאלף וכו׳[332] והשי״ת ישמרם מכל צרה וצוקה ויעזרם ויפארם ויגדלם אנ״ס, וישמחם בבנין בית המקדש במהרה בימינו אמן.

טו

מסעות ר׳ משה פוריית מפראג

ת״י (1650)

(תרגום מיהודית־אשכנזית)

ר׳ משה בן ישראל נפתלי, הנקרא הירש, פוריית היה בן למשפחה חשובה בפראג, שצאצאיה קיימים עד היום בשם פּוּרְגֶס, ומשלח־ידו סופר־סת״ם. הוא עלה לירושלים בעקבות שאר־בשרו הרב מפראג ר׳ ישעיה הלוי הורוויץ, הידוע בכינויו „של״ה״ על שם ספרו „שני לוחות הברית״, שעלה לא״י בראשית שנת שפ״ב (סוף שנת 1621) וקיוה לעורר תנועת־עליה גדולה ממרכז אירופה. באגרתו מארץ־ישראל כתב ר׳ ישעיה הורוויץ: „רבים יבואו שמה וירצו להתחבר לי״. ואמנם היו השנים שמסביב לעליתו שנות עליה מרובה של ספרדים

332 ישעיה ס׳ כ״ב.

ואשכנזים לירושלים, עד שכותב־הקורות מפליג בשבח גודל העליה בשנים ההן ואומר: „ונתישבה עיר אלהינו מבני עמנו יותר ממה שהיתה מיום גלות ישראל מעל אדמתם, כי מדי יום ביומו היו באים יהודים רבים לשכן בה... ורבים... קנו בתים ושדות ובנו החרבות". אולם עד מהרה עלתה יד הכורת על הישוב בדמות הפחה העריץ ד' פרוך שמשל בירושלים בשנות שפ"ה—שפ"ז (1627—1625) ודלדל את הישוב בתאות־הבצע שלו, ושארית הפליטה, ובתוכם ר' ישעיה הורוויץ עצמו, עברה לערי הגליל.

אולם אף על פי שלא יכלה עתה להתמלא התקוה לעליה גדולה, לא פסקה העליה ממרכז אירופה לגמרי. יחידים המשיכו לעלות, ואחד מהם היה ר' משה פוריית. ובודאי היתה העליה מתגברת יותר אלולא גזרה קשה שבאה על יהודי מזרח אירופה: הריסת קהילות פולין ואוקריינה ע"י צבאות חמלניצקי בשנות ת"ח ות"ט (1649—1648). צרה זו השפיעה לרע על הישוב בירושלים, כי הקהילות ההרוסות לא יכלו עוד לתמוך בישוב, ואף קהילות אשכנז היו צריכות להפנות את תרומותיהן להצלת הפליטים שהגיעו אליהן. מבין שבע מאות אַלמנות ועניים שישבו אז בירושלים מתו ארבע מאות ברעב. כך סיפר אז באמשטרדם אחד משליחי ארץ־ישראל, המקובל המפורסם ר' נתן שפירא.

מצב זה גרם לו גם לר' משה פוריית שיצא לזמן־מה מירושלים לאירופה בתורת שד"ר או בתורת „שליח לעצמו" לאסוף תרומות לפרנסתו. וכאמצעי לכך הדפיס את ספרו „דרכי ציון" באשכנזית־יהודית, הלשון השגורה בפי העם.

הספר מיועד בעיקר לשמש מורה־דרך לעולים. מבשרו חזה הנוסע, שהוא סבל בעליתו מחוסר־ידיעה, כי העמיס על עצמו חפצים שלא היה לו צורך בהם בירושלים ולעומת זה מכר בפראג בהפסד מה שהיה עלול להיות לו לתועלת בארץ. קם וכתב ספר זה להקנות לעולים מקצת מנסיונו ולהאיר להם את הדרך ילכו בה.

לספר ארבעה שערים, והחשוב שבהם הוא השער הראשון, „שער ביאת הארץ", שבו הוא מבאר בפרוטרוט את הדרכים לעליה ממרכז אירופה, וכולן דרך קושטא. הדרך האחת היא: וינה—בודפשט—בלגרד—סופיה—אדריאנופול—קושטא. והדרך השניה היא: לבוב—רומניה—קושטא. ומקושטא ואילך הוא מציין שוב שתי דרכים: דרך

הים: קושטא—רודוס—יפו—ירושלים, ודרך היבשה: קושטא—אנקרה—ארם־צובה—דמשק—צפת—ירושלים. הוא מוסר בידי העולה ידיעות מפורטות על מחירים, זמנים, מטבעות וכו' ומשיא לו עצות טובות כיצד לנהוג בדרך, מה לקנות ולמי לפנות, מה יקח העולה אתו ממלבושים, כלים, תכשיטים וספרים.

אחר־כך הוא מתאר בפרוטרוט את חיי ירושלים יום־יום: מיני המזונות המצויים בה: בשר ודגים, פירות וירקות, ומחיר כל דבר ודבר, ועונת כל פרי וירק, ודרך קניתו והכנתו, וכיצד להפיק תועלת מכל פרי בעונתו; מסביר בפרוטרוט כמה צריך אדם לפרנסה וכמה לשכר־דירה ולמסים, דרך הלבוש, הנהגות שבין אדם לחברו ושבין איש לאשה, השלטון ויחסו לתושבים, ומזהיר מפני עליה מבוהלת של עניים או של אנשים המקוים להתפרנס מהמסחר ותוחלתם תיכזב באין בפיהם הלשונות השגורות בארץ.

בשער השני, שער התפילה, הוא מתאר בפרוטרוט את מנהגי התפילה בירושלים בחול ובשבת, בצומות ובמועדים, ומספר על מנהגים מיוחדים, כגון נוסח "מי שברך" לנדיבים המשתתפים בתרומותיהם בהחזקת הישוב, המנהג לומר איכה וקינות כל יום במשך שלשת השבועות שבין שבעה עשר בתמוז ותשעה־באב, תפילה מיוחדת לפני הכותל המערבי, החובה לשלם לשלטון מס מיוחד מכל ברית־מילה, חתונה וקבורה. שער זה מסתיים בדברי תוכחה על החובה לסייע לעניי א"י.

בשער השלישי, שער הלימוד, מתאר הנוסע את סדר הלימוד בירושלים, את מנהגי הקבורה והאבלות, ומשלב ידיעות שונות על מקומות קדושים בסביבות ירושלים. כאן אנו שומעים מפיו, שלקבר רחל הולכים אנשי ירושלים בהמוניהם בחול המועד פסח ובל"ג בעומר. אגב הוא מספר שמי שרוצה לרכב מירושלים לכל קברי הצדיקים שבארץ צריך להוציא על כך עשרים טאלר, ונראה שהוא עצמו לא היה יכול להוציא סכום כזה ולפיכך לא הלך לשאר חלקי הארץ ואינו מתארם כלל. המקום היחיד שמחוץ לירושלים המתואר כאן הוא בית־הכנסת בג'בר שליד דמשק, וכנראה מפי השמועה.

בשער הרביעי, שער ההזכרה, הוא מתאר את המנהג להזכיר נשמות הנפטרים בכל שבת ויום טוב ואת המנהג למכור לנדיב בחו"ל

או בארץ את זכות הדלקת הנרות בבית־הכנסת בשבת ויום טוב, והלה מכבד בזה את ידידיו היושבים בארץ.

ר׳ משה פוריית, אף על פי שהיה איש שתורתו אומנותו, היה בעל חוש־מציאות מפותח וידע יותר מרוב הנוסעים שבזמנו לתאר עניני יום־יום ולקרב לעיני האיש המתעתד לעלות לארץ־ישראל את הארץ שבמציאות.

עד כמה דייק הנוסע בדברים ממשיים אפשר לראות מהערה מיוחדת בעניני המטבע שהוא מקדים לתיאורו. וזה לשונו:

„כל מקום שנאמר כאן „טלירי" הכוונה ל„ליבן טלירי"[1] גרמני. ואם נאמר „רוטל" הרי זה משקל השוה לחמשה „פונט"[2] גרמני. ויש גם מידה בשם „רוטל" והיא שווה „פינט"[3] וחצי של פראג. ורוטל אחד כולל שתים־עשרה אוקיות, וכל אוקיה כוללת שבעים וחמשה דרהם. וכשנאמר „פארא" הכוונה למטבע כסף, ששלש מהן לשני „פציץ".[4] וליבן טליר אחד נקבע לשלשים פארא."

התרגום נעשה בידי ד"ר י. ד. ו י ל ה ל ם ונערך על ידי מתוך השואה אל המקור.

הקדמה

הקשיבו איש ואשה האזינו / למשה הסופר מק"ק פראג תבינו. / ספרי זה כתבתי לעשות חיל / ישבתי עליו יומם וליל / והשם יתברך עזרני ממרומו / קראו בספרי ותנו שבח לשמו. / למד לקח הקורא בשכבך ובקומך / להנאתך בצאתך לדרכך / כי סוף סוף ראיתי / שסכלות עשיתי / כשלארץ ישראל עליתי / ולא השארתי בפראג מחפצי ביתי / ולשוא ירושלימה הבאתי / את שכאן קונים בזיל הזול / ואשר מכרתי בהפסד גדול / הרי זה בארץ יקר מציאות. / כך ראו עיני מעשה סכלות / של יהודים רבים מתחת השמים / שעלו ברגה לירושלים / ולא שאלו החשובה שבשאלות / כיצד בירושלם להתפרנס ולחיות / צווחים וי! וסופקים ידים: / למה עלינו

1 Löwenthaler להבדיל מטלירי הגרמני (Reichsthaler).
2 Pfund.
3 Pinte.
4 Batzen מטבע שווה ארבעה Kreutzer או ששה־עשר Pfennig.

לירושלים / ללא פרנסה, זעף יוסר / מדוע עזבנו את סיר הבשר? / לכן השתדלתי ליתן לקח טוב / ולהסיר מכם צרה וצוקה ומכאוב. / שימו אל לבכם שאין לחיות / בלא לחם לסעוד ובלא מים לשתות / כסף מנלן תשאל גם בירושלים / עיר הקדש העומדת במרכז העולם / ואל יעלה על דעתך שמסחר מצומצם / יפרנס פה בירושלם את האדם / אם ספניולית וערבית ותורכית האדם לא ידע / בירושלם ייחשב כמת גרידא. / יש כסף ברשותך, לקהל תלונו, / וריבית עשרה וגם שנים־עשר למאה ישלמנו / וחונן ומלוה כחפצו יעשנו. / אולם כפתורי משי הם מלאכה של ברכה, / תבין זאת ותתפרנס ולא תדע אנחה, / והשם יתן לאיש ואיש לרווחה.

ולספר הזה ארבעה שערים: ושם השער הראשון: שער השמים וגם שער ביאת הארץ, מורה כיצד להתנהג בדרך וכמה להוציא בה, והוא גם שער פרנסה; ושם השער השני: שער התפלה; ושם השער השלישי: שער הלמוד; ושם השער הרביעי: שער הזכרה. ושערים קראתי אותם משום ששמו של בית המקדש היה שער השמים כמו שנמצא בגמרא: אף על פי שבית המקדש חרב בעוונות הרבים, מעולם לא זזה השכינה מכותל המערבי.[1]

ושם השער [הראשון] שער השמים ושער ביאת הארץ ושער פרנסה, ובו נודיע על הדרכים לעלות בהן לירושלם ממדינות פיהם, מעררין איסטרייך,* אשכנז, פולין, רייסן וליטא, ועל המטבעות העוברות לסוהר בדרך, ועל ההוצאות הצריכות בדרך. ושער ביאת הארץ שמו, כי מי שלבו שלם עם הקב"ה והוא בריא ובידו היכולת, כאשר אבאר להלן אם ירצה השם, אל יתמהמה אלא יעלה ויבוא בקדושה לירושלם, לעבוד את השם ביראה ובלבב שלם. וכן כתוב בגמרא: הבא לטהר מסייעין לו,[2] כלומר: הבא לטהר את עצמו, הקב"ה יעזור

1 אין מאמר זה נמצא בגמרא אלא במדרשים שונים: מדרש תנחומא שמות י' (הוצאת באבער ב' עמ' ה'. ו'); שיר השירים רבה ב' ט'; מדרש תהלים י"א צ"ח, צ"ט; שמות רבה ב' נ'. * בוהימיה, מוריביה, אוסטריה.
2 במסכת שבת דף ק"ד עמוד א' ובמסכת יומא דף ל"ח עמוד ב'.

לו בזה. ופירש רש"י ז"ל בדרך הפשט את הפסוק: "וזה שער השמים": [3] מקום תפלה לעלות תפלתם השמימה. כלומר, בית המקדש הוא מקום התפלות שמשם כל התפלות עולות להקב"ה.[4] ומדרשו, שבית המקדש של מעלה מכוון כנגד בית המקדש של מטה.

השער הראשון, הוא שער ביאת הארץ

דרכים שונות מוליכות לירושלם, כמו שנבאר להלן אי"ה.[5] דרך אחת היא לק"ק [6] ווינא, ומשם שיירה יוצאת לק"ק קושטא. ויש סוחרים שרגילים ליסע מק"ק ווינא לק"ק אובן,[7] ושמה בהורכית בודון.[7]* ואצל הסוחרים שוכרים מקום ליסע ולחפצים עד אובן, וזה לא יעלה ביוקר. ובעיקר יש להצטייד בפספורט מהקיסר יר"ה,[8] ואף זה לא יעלה הרבה. ונמצאים אנשי חסד בק"ק ווינא והם משתדלים בדבר ועוזרים. ומק"ק ווינא נוסעים באניה בנהר ושמו דונויא [9] עד ק"ק אובן. ובק"ק אובן אסור לרדת מהאניה עד ששולחים אל הקצינים הראשים של המקום,[10] ובאים הראשים ומשתדלים שיתנו לנוסעים רשות לבוא לרחוב היהודים. ובק"ק אובן שואלים ודורשים לחבורה, היינו שיירה, ושלשה שלשה שוכרים עגלה אחת ביחד ומכניסים בה את המטלטלים בנקל. העגלות פתוחות למעלה וסגורות מן הצד במהצלת של קש מחמת הגשמים. דמי המסע לשלשה אנשים בעגלה כזו עד ק"ק בילאגראד [11] שִׁשה רייכס טלירי,[12] ונוסעים משלמים תשעה ימים. מק"ק בילאגראד עד ק"ק שופוייה [12]* שלשה אנשים גם כן ששה טליר. ומק"ק שופוייה עד ק"ק אנדר נאפל [12]** שלשה אנשים עוד פעם ששה טליר. ומק"ק אנדר נאפל עד ק"ק קושטא ששה טליר מחיר המסע. מוטב לשכור את העגלה בק"ק אובן עד ק"ק קושטא; כי בדרך קשה לפעמים

3 בראשית כ"ח י"ז. 4 לקדוש ברוך הוא. 5 אם ירצה השם.
6 לקה"ק קרוש. 7 Ofen. 7* Budun. הוא החלק המערבי של העיר בודפשט, הנקרא בהונגרית Buda. ביתי הנוסע היתה Buda תחת שלטון תורכי, ועיר הגבול. 8 ירים הודו. 9 Donau. 10 מנהיגי היהודים. 11 Belgrad.
12 Reichsthaler. 12* Sofia. 12** Adrianople.

להשיג עגלה. ושאינו רוצה ליסע דרך קישטא, יסע מאנדר נאפל לק"ק רודוסט הקטנה ושמה התורכי ראדשדוא,[13] ומשלמים מאנדר נאפל עד ראדשדוא לשלש נפשות ארבעה רייכס טליר.

בדרך מק"ק וינא עד ק"ק שפויאה ערכם של חמשה אונגרש *[13] שלשה צלמר,[14] ויש מטבע שקוראים שמונים צלמר ספרדים, *[14] וזה כשמונים גראשין פולנים, וערכו בכל הדרך, ואפילו בירושלם, רייכס טליר אחד. הליבן טליר[15] אינו עובר לסוחר בדרך כמו בירושלם, ומקושטא והלאה בכל תורכיה ערכו של הרייכס טליר אינו כבארצות האלה, ואפילו בירושלם. דורקיש ישנים — ובפולין קוראם אותם „דרייאר" ישנים — שווים בכל הדרך עד ירושלם שלשה עשר והצי מהם רייכסטליר אחד, דהיינו דרייאר אחד שוה ששה אשפר,[16] ורייכס טליר אחד שמונים אשפר. ביגדשה ערטר חדשים שווים חמישה מהם רייכסטליר אחד עד ק"ק בילאגראד. ערך הדוקאטים לכל מיניהם בדרך עשרה צלמר פחות מאשר בארצות ההן. דוקאטים של ויניציה, ושמם ציקינין,[17] ערכם בדרך כבארצות האלו, בתנאי שיהיו שלמים במשקלם. בירושלם ערכו של דוקאט ציקין הוא שני ליבן טליר ושליש. רייאל טליר[18] עובר לסוחר בכל מקום, ואפילו בירושלם, וערכו רייכס טליר אחד. יש מטבע של כסף בירושלם ופארא שמה, וטובעים אותה במצרים. ובבואך לרודוס הגדולה, כמו שאכתב להלן אי"ה,[19] תחליף ליבן טליר אחד בשלשים ושלשה פארא, ואילו בירושלם ערך ליבן טליר אחד שלשים פארא.

בגדי נסיעה קונים בק"ק אובן, ושם הם בזול, וכמנהג תורכיה. ועוד ישתדל הנוסע להגיע לקושטא בחודש אב, כי בכל ר"ח אלול אניות גדולות מפליגות משם ביחד ואפשר לבוא באחת מהן, וגם בטוח ת"ל[20] בהן מפני גזלנים. זוהי הדרך

13 Rodosto. 13* Ungrisch דינריים הונגריים. 14 בשם צלמר (=בעל צלב) קראו היהודים למטבע הנרמנית Kreutzer. 14* הכוונה כנראה Piaster הספרדי, השווה שמונה Real, ונקרא גם Realthaler. מטבעות אלו היו להן מהלכים במאה ה־16 בפולין. 15 Löwenthaler. 16 Asper. 17 zecchini. 18 Realthaler. 19 אם ירצה ה'. 20 תהלה לאל.

האחת עם הוצאותיה ועם הבגדים והמטבע שצריך עד קושטא.
והדרך השניה, שנוסעים לק"ק למבורג [21] ויש להגיע לשם מיד אחרי הפסח, כי יוצאים משם בשיירה גדולה של סוחרים בחודש אייר, וישאל הנוסע בלמבורג מה לקחת אתו לדרך מכסף עד בגדים, ושם שוכרים מקום מסע אצל הסוחרים עד קושטא. נמצאים שם כמה אנשים טובים המשתדלים בדבר.

שתי דרכים הן מקושטא לעלות לירושלם, ואחת מהן היא בים. בקושטא או ברודוס קטנה [22] שוכרים כמה נפשות אניה להפליג לרודוס גדולה, ומשלמים אחד וחצי טליר הנקרא רודוסלי.[23] ואל תשכרו ליסע עד מצרים, כי מצרים מאחרי ירושלם. ולעלות ממצרים לירושלם עולה הרבה כסף, וקשה מאד הדרך ממצרים הן בים והן ביבשה. ברודוס גדולה שוכרים הרבה נפשות, השם ישמרם, אניה ביחד, טום באקיא [24] שָׁמָּה, ואניה כזאת מצוידת בעשרים וחמשה משוטים גדולים, ואם רוח אין להניע את האניה חותרים במשוטים, והאניה בטוחה מגזלנים ומרוח רעה רחמנא לצלן. אניות כאלו אינן מתרחקות מהיבשה. רק יום אחד ולילה אחד עוברים באניה את הים הגדול ואין רואים אלא שמים ומים. וגם אם אניה כזאת נוטה פעם אל צדה, אל תירא ואל תפחד, כי בנשוב רוח טובה, נוטה האניה כמעט תמיד אל הצד, והקב"ה יצילך בכל עת מכל צרה וצוקה אמן. ובשעת ההפלגה מרודוס גדולה משלם כל אחד ואחד מכס שליש ליבן טליר. וכל נפש נותן לרב החובל ארבעה ליבן טליר בעדו ובעד המטלטלים אשר אתו שכר נסיעה עד יפו, והיא רחוקה מירושלם דרך יום וחצי ביבשה. ואם הקב"ה שולח רוח טובה, נוסעים מרודוס גדולה עד יפו ששה ימים. ביפו יורדים מן האניה, ולכל נפש למגדול ועד קטן חייבים לשלם מכס עשרה ליבן טליר, וליבן טליר אחד נוסף לשיירה המלווה את הרוכבים לירושלם. בשכר מכס זה נותן המוכסן לכל נפש ונפש חמור לרכב ולשים את חפציו עליו עד ירושלם,

21 Lwów, Lemberg. 22 Rodosto. 23 Rodoli של רודוס. 24 אולי צריך להיות: קומבאריא, מהמלה היוונית: κονμβάριον המציינת ספינה גדולה, ביחוד מהטפוס הערבי.

דרך של יום וחצי ביבשה. ובשעת פרעון המכס ביפו יבוא המוכסן ויבדוק את מטלטליו של כל אחד ואחד, ואם ימצא דבר הנחשב לסחורה, יש לשלם מכס לחוד. לפיכך, המביא אתו בד לצרכי הבית ולא למכירה, יגזור את הבד, שהכל רואים שאין סחורה בידו. בכל עת מוטב להתפשר עם המוכסן, שלא יחפש בחפצי הנוסע ולא יעכבו. וכשמגיעים לירושלם יש לחכות בחוץ לפני השער עד בוא השתדלן. ולכל נפש משלמים מכס, שני ליבן טליר, ואחר כך נכנסים לירושלם. זאת הדרך מקושטא לירושלם בים, וכל הוצאותיה לנפש חמישים רייכס טליר מווינא עד ירושלם. ומי שנוסע מלמבורג צריך קצת יותר כסף.

הדרך השניה מקושטא לירושלם היא ביבשה בלבד. רחוקה הדרך ההיא מאד מאד, מסע שבעה שבועות בסך הכל, מרחק שלוש מאות וחמישים מיל גרמני בערך. דהיינו, בקושטא עוברים בים לעיר אחרת שגוטאר [25] שמה. שם נקבצת שיירה לשיירה. רוכבים על גבי פרדות ולכל נפש אפשר להביא שתי חבילות ומשקלם צענטין• [25] גרמני. הוצאות הנסיעה הזאת הן לכל הפחות שלשים ושלשה ליבן טליר מקושטא עד ירושלם, והמכס בכלל, ונוסף לזה צידה לדרך וכמה הוצאות קטנות הדרושות בשעת הנסיעה. ועוד, לא כל אחד מתרגל לרכב, וקשה במיוחד לנשים, כי — במחילה — הרגלים מונחות למעלה על גבי החמור והגב נשבר וכואב ואין על מה להשען, ובין כך ובין כך קשה לנסוע. לכן מוטב להזמין לנשים בקושטא אפריון או כסא לקשור אותם על צד החמור ויקל יותר לנסוע. אולם זה יעלה יותר, כי איש אחד צריך ללכת תמיד לפני החמור להוליכו.

ועתה אודיעכם על הקהלות שבדרך לירושלם. הקהלה הראשונה היא אנגריא, [26] והשניה חַלַבּ, היא ארם צובא, [27] והשלישית חמה, [28] והיא חמת, והרביעית דמשק, והיא ארם נהרים. רוב השיירות נוסעות ישר לחמה ולדמשק, ולא דרך

25 Skutari, Üsküdar. • Zentner מאה ליטראות (Pfund).

26 Ankara. 27 Aleppo. 28 חַמָאה.

אנגריא וחלב, כי קרוב הוא כמה מילים. ויש נוסעים מדמשק לשופעט, היא צפת תובב"א,[29] ומצפת לשכם, ומשכם לירושלם. אין הבדל גדול בהוצאה, אלא שבצפת יש לשלם לכל נפש שני ליבן טלר מכס. אמנם בשכר זה יזכו להשתטח שם על קברי צדיקים הרבה. זאת היא הדרך ביבשה והוצאותיה לנפש מוניה או מלמבורג ועד ירושלם מאה רייכס טלר בסך הכל. והנוסע יקח אתו נאד של עור, שיהא לו בכל עת מים ברכבו על החמור. ועוד יזהר כל אחד שלא יקח אתו תבות גדולות, כי יקשה לו, ובפרט ביבשה, ויבוא לידי הוצאות מרובות. אמנם סדין גדול ועבה מעין אהל יקח אתו, וחמשה מוטות וחבלים שיאהיל יומם בשדה כחום היום, כי על פי רוב חונים ביום ונוסעים בלילה מחמת החום.

כלי מטה אל תקחו אתכם יותר מאשר לצרכי הנסיעה, כי נוצות הן בזול בירושלם אצל קהל האשכנזים. פשתים וסדינים וכתנות ומטפחות וצעיפים ומפות ואלונטיות וכיוצא בזה מלבנים לצרכי הבית, קחו לירושלם כל כמה שאפשר, כי כאן הם יקרים ואינם משובחים. ולכתנות שלובשים בדרך אל תהי שפה, ואפילו בירושלם לא כן לובשים, אלא במקום השפה יש להן רק צוארונים קטנים. וגם יביא אתו כל אחד כמה זוגות נעלים טובות ופוזמקאות של צמר טובים לימי החורף ונעלי-בית טובים. כי כל זה אינו מן המובחר בירושלם, ובפרט פוזמקאות, ופוזמקאות חשובים בירושלם, כי לעתים קר בירושלם, אף על פי שלא יקפאו המים. בגדי איש ללבוש בירושלם מביאים אך מעט, כי אינם ביוקר בירושלם. בק"ק אובן[30] או בקאמאניץ פאדאלסקי[31] יקנה כל אחד זוג נעלים וכפה עגולה סרוגה מצמר אדום וסודר ארוך מצמר גפן, כלומר צניפה לכרוך בדרך סביב הראש כמנהג התורכים. ואם הצניפה כולה לבנה, יתפור בה כמה חוטי משי צבעונים חוץ מירוקים.[32] ועוד יקנה זוג בתי־יד סרוגי צמר, כי על פי רוב נוסעים בלילה,

29 תבנה ותכונו במהרה ביסינו אמן. 30 Ofen, כיום: בודפסט.
31 Kamieniec Podolski. 32 כי ירוק הוא צבע המוסלמים המתיחסים למשפחת מוחמד, ואסור למוסלמים אחרים, ועל אחת כמה וכמה ליהודים.

ועתים קר מאד בלילות. סנדלי עץ אין לוקחים לגמרי, כי אין נועלים אותם שם.

כלי אשה אפשר ליקח בשפע, בפרט שהנשים לובשות רדיד על כל מלבושיהן כאשר אכתב עוד אי"ה. אבל תזהר כל אחת שלא לקחת אתה שמלות ירוקות, אפילו בנמצא רק חוט אחד מצבע ירוק בכל הבגד, וכיוצא בזה בפוזמקאות, אל תביאו כזאת לארץ, כי גדולה הסכנה לכל הלובש ירוק. ועתים תמצא עטרה בטלית וקצה ירוק, יש לתקן זאת, כי ירוק אסור ליהודים בכל ארץ תורכיה ובירושלם.

משתמשים בירושלם רק בכלי נחושת, אבל נחושת ובדיל יקרים כאן מאד, לפיכך יביא אתו כל אחד ערבה של נחושת וכיור נחושת לכבס בו את הלבנים כי בירושלים אופים את הלחם בבית וכובסים את הלבנים בבית. ועוד יביא אתו כל אחד סירי נחושת לבשל בהם, קטנים ואף גדולים, מצופי בדיל מבפנים, ומכסים של נחושת או של ברזל לכסות את הסירים בשעת הבשול. וכן של ברזל להעמיד עליו את הסירים על האש. ומחבת לשלוק בה את הדגים. גם מנורה וגם מכתשת של נחושת, וגם כַּן לבקבוקים עם בקבוקי בדיל, ונחוץ הדבר גם בדרך. וקערות וצלחות בדיל לצרכי הבית, ודוד לשאב מים מן הבור שליד כל בית. וקרדום וקופיץ ופומפיה וכיור לקחת אתו למרחץ. ובתי המרחץ בירושלם הם ברוך השם טובים ובריאים למדי. וחוץ מזה יש להביא כמה סכינים חזקים לשימוש בבית.

מכסף וזהב אל תקחו אתכם הרבה, ואפילו העשיר לא ירבה משום מראית העין. והזהב בזול בירושלם יותר מבחוצה לארץ. וטוב לקחת אתו מנעולים של ברזל לתלות בדלתות החדרים ובארונות.

ספרים מצויים בירושלם ואינם עולים ביוקר, לפיכך אל תעמיסו על עצמכם ספרים הרבה מחמת ההוצאה. בכל זאת יקח כל אחד אתו סדור עבה, וחומש עם שלשה תרגומים, סליחה כמנהג פולין, משניות עם תוספות יום טוב,[33] לבושים[34]

33 פירוש המשנה לר' יום טוב ליפמן הלר. 34 ספר דינים בשם זה לר' מרדכי ב"ר אברהם יפה. נדפס בפעם הראשונה בלובלין בשנת ש"ן (1590) ואחריכך פעמים רבות.

של הגאון הרב מהר"ר מרדכי יפה, שומרים לבקר,[35] מחזור מנהג פראג, רבות,[36] עין יעקב,[37] שלחן ערוך, ילקוט;[38] הנשים תקחנה דייטש חומש,[39] דייטש מחזור, דייטשי תחינות וספרים אחרים בלשון אשכנז. הספרים לשימוש בבית הכנסת יהיו קטנים, כי צר המקום בבית הכנסת ועמודים אין. וצריך להחזיק בידים כל ספר בבית הכנסת.

חוטים לבנים לתפור אין מן הצרך להביא, כי מביאים די חוטים ממצרים. המשי זול בשליש מבחוצה לארץ. קנבוס שחור אינו מצוי, ואינו טוב. וכל בעלת בית זהירה תצטיד במחטים ספרדיים ובסיכות גדולות וקטנות כצורך הבית, וגם בכלי סריגה. בטנה מכל המינים לצורך הבית יש להביא, כי כל מיני בטנה יקרים בירושלם. בכל זאת לא כדאי לקחת בטנה דקה ובפרט פרווה פיא[?] דקה משום מראית עין.

בשמים לכל מיניהם מצויים ובזול וקל להשיגם, אך ביצני מושקט אינם שכיחים. כרכום בזול אבל אינו טוב, וזנגוויל הפונט הגרמני בששה צלמר.[40] כמעט כל המזונות נמכרים בירושלם במשקל, ומכל שכן סחורות אחרות. הקמח בירושלם קמח חיטה בלבד, ובשנה כתיקונה הרוטל בחמשה צלמר. בשר כבש בקיץ הרוטל בעשרים צלמר, והוא מצוי, ובחורף אין בשר הרבה, ויקר בשליש יותר. בשר בקר אין, רק לעתים יש בשר תאו, ואינו טוב. אווזים, ברווזים, תרנגולות, תרנגולות הנקראות „קף הינר", יונים, קוראים, מצויים בשפע ובזול. שני מיני שמן מצויים, האחד קרוי „סירג"[41] והוא טוב ובזול, ואפילו טוב משומן־אווז וחמאה. זרעו קרוי שומשומין, אבל אין זה „מואן".*[41] כמו שנוהגים לתרגם שומשום בחוצה לארץ. ומין השמן השני הוא שמן זית, הוא זול מסירג' ואינו טוב כמוהו, ואף אינו נוח למאור כמוהו, ולכן אין מרבים להשתמש בשמן־זית.

35 סליחות ותפילות לאשמורת הבוקר. 36 מדרש רבה. 37 ספר ליקוטי האגדות שבתלמוד לר' יעקב בן חביב. 38 ילקוט שמעוני, כולל ליקוטי מדרשים. 39 הפונה לספר „צאינה וראינה" ביהודית־אשכנזית לר' יעקב בן ר' יצחק מיאנוב. 40 Kreutzer (שם מטבע). 41 שם שומשמין. * Mohn, מרן.

צנון רך, לפת, כרוב, כמה מיני הסא, וגם בצל, פטרוזיליה, סלק, הכל בזיל הזול, ועונתם כמעט כל השנה. מלפפונים ירוקים, הקרויים באשכנז קומרין,[42] מתחילים למכור בסוף אדר ועונתם כל הקיץ. גזר, סלק, כרוב, עונתם חצי שנה, ומתוקים הם מאוד ובזול. לימונים גדולים לרקיחה הם אחד בצלמר וחצי. תפוחי זהב ולימונים עונתם כל החרף. ששה תפוחי זהב בצלמר אחד, לעתים מוכרים גם שמונה בצלמר, לימונים גדולים שנים בצלמר אחד. יש גם לימונים קטנים וחמוצים, וטובים הם, והמאה בחמשה צלמר, ולעתים אפילו בזול יותר. מהם סוחטים מיץ־לימון, שומרים את מיץ הלימון בכוסות ונותנים עליו קצת שמן זית, והמיץ נשאר רענן כל השנה. רמונים שנים בצלמר אחד. את הזיתים קונים במדה כשהם ירוקים וכובשים אותם בבית, והם בזול. ולעתים יש צלפים (קאפריז) ירוקים שכובשים בבית. פטריות, פיפרלינג*[42] בגרמנית, הן בזיל הזול. מלח בזול מאד. ביצים בקיץ עשרים בצלמר, ובחורף שתים־עשרה בשלשה צלמר. ויש שומן אווזים מאווזים מפוטמים, ובפרט לפני הפסח, כי אנחנו האשכנזים אין אנו אוכלים שמן בפסח מכמה טעמים.[43]

בחורף מוכרים דגים טריים גדולים וקטנים, ומיניהם שונים לגמרי מהמינים שבהו"ל. ושולים את הדגים מהים ומביאים אותם לכאן, מהלך יום וחצי. לפיכך אין לנו דגים טריים בקיץ, כי מביאים אותם מתים, ויש חשש שיסריחו בדרך. אבל דגים יבשים ומלוחים, גדולים וקטנים, עונתם כל הקיץ, הם טובים ובזול, ושותים עליהם חמיצה טובה. עונת הגבינה הטריה מתחילה באדר, והיא חידוש גדול וטובה היא כשמנת נקיה. גבינה כזאת עולה שמונה־עשר צלמר הרוטל. ויש גם גבינה יבשה ישנה, והרוטל — בשלשים צלמר. גבינה יבשה עונתה כל השנה. חלב מוכרים כל השנה, ויהודים מביאים את החלב אל הבתים.

פירות מכל המינים בשפע, דהיינו תפוחים, אגסים, שזיפים,

42 Kummern כך קוראים בכמה מחוזות באשכנז למלפפונים.

*42 Pfifferling. 43 מחשיב שנתערבו גרעיני חטה בתוך זרעוני השומשום.

משמשים גדולים וקטנים, אפרסקים, לוזים, אגוזים תורכים ושקדים ירוקים שאוכלים בקליפה, כי ירוקים הם. גם שקדים יבשים יש ומשמשים יבשים, צמוקים גדולים, חרובים, תאנים, גרוגרות וגרגרים (יאדיס) גדולים מאד, גם תותים גדולים. קנה־סוכר, היינו כקני סוף הגדלים על שפת הנהר, עבים ודקים. ומקלפים את הקנים ותוכם סוכר טהור. וזולתם כאן כמה פירות אחרים שאינם ידועים בחו״ל. צמוקים מלווזינקה טובים מצויים, ובזול, ועשבי בשמים הרבה, ובפרט רוזמרין — עונתם כל השנה. חרדל בזול מאד.

עונת הענבים מתחילה בראש חודש תמוז ומסתיימת אחרי חנוכה. אחרי ראש השנה מתחילים בעשיית יין, כל אחד בביתו. קונים את הענבים במשקל, ובשנה כתיקונה רוטל ענבים בשני צלמר ומרוטל ענבים עושים חצי רוטל יין, בערך שלשה זיידל של פראג *[43] או מאס[44] אחד של פרנקפורט. היינות חריפים ומתוקים. אין סוחטים את הענבים אלא שמים אותם בשקי בד גדולים ודורכים אותם ברגלים. והנשאר אחרי הדריכה משרים במים בכדי חרס שבעה ימים עד שנספג במים, ושורפים ליי״ש בדוד כמו בחו״ל. מי שאוהב יין מורתח, שופך את התירוש כשהוא יוצא מהשק מיד אל הדוד ומרתיח אותו עד שישאר מחציתו, וכשמתקרר נותן את היין בכדים של דרס לשמירה, והרי זה מאלווזיר *[45] מן המובחר. את הקצף יש להוריד מן היין המורתח, ומשתמשים בו גם לעשיית יי״ש. ומי שרוצה בדבש־ענבים ירתיח את התירוש עד שישאר הימנו רבע, והוא דבש. וגם עושים רבה מענבים. ואם יחמיץ היין שורפים אותו ליי״ש. וגם מצמוקים ותאנים שמשרים במים עד שמתרככים כל צרכם עושים יי״ש טוב. אנו בני ארץ־ישראל נוהגים לעשר את היין ואת היי״ש. יש גם דבש דבורים, הרוטל בארבעים ושמנה צלמר, ודבש חרובים, והוא דליל ושחור, הרוטל בשמנה צלמר. דלועים יש גדולות וקטנות והן טובות ובזול, ועגולות הן. ויש מין אחר עגול והם גדולים מאד והם משביעים מאד ומצננים ומרוים את הצמאון, שמם

* Seidel 43. Maass 44. Malvasier 44.

כרפוס.[45] מצוי בירושלם סבון כשר למדי, והרוטל בעשרים וחמשה צלמר.

בשנה הראשונה לעליתו לירושלם, צריך היהודי כסף יותר מבשאר השנים, כי טרם ידע כל צרכו, כיצד לקנות לתועלתו. ואעפ"י שעומדים לימינו בעליתו ומלמדים אותו מה לקנות, הרי יש לקנות בשנה הראשונה כלי חרס וכדים לשמור בהם יין וחומץ ומים שאובים. ויש להזמין שולחן וספסל ומטה. את שכר הדירה משלמים לשנה אחת למפרע, וכמה מטלטלים צריך לקנות, כפי שתראו אי"ה לטובה. על כל אחד לדעת מתי לקנות צרכי בית ומתי מצוי כל דבר בשפע ובזול. עת לקנות חיטה בתמוז ובאב. ומי שנותן בעצמו את החיטה לטחון, יש לו גם סלת הנקרא בירושלם „זעמלה". ומוכרים „זעמלה" גם בטחנה. ומשעורה עושים גם גרש־שעורה. עת לקנות בצל ושום ואורז ואפונה ופחמי־עץ באב ובאלול, ושמן בחשון. האשה אופה את לחמה ואת חלות־השבת בביתה, כאמור לעיל, ואם אין תנור בבית מביאים את הלחם ואת החלות לאופה, והכל בחזקת כשרות גמורה. התנורים קרובים לרובע היהודים, ונמצא גם אופה יהודי. והרוצה יוכל לשפות שאלט[46] אצל האופה, ומתעסקים בזה רק יהודים. וכל מיני עוגות ותבשילים אפשר לאפות ולבשל ולטגן אצל האופה בכל שעה במשך כל השבוע, כרצון איש ואיש, והשכר מועט. האופה מסיק את התנור מהשכמת הבוקר ועד הערב, ומי שרוצה דבר קטן או גדול יזכה בו במשך כל היום.

קמח לפסח מכין כל אחד לעצמו, אבל יש גם קמח לפסח בשוק. רוב האנשים קונים את החטה בתמוז ותולים אותה, שלא תהא לחה ושלא תנבוט, ומי שקונה אותה בחורף או לפני הפסח, עליו לבדוק אם לא היתה לחה. ושולחים את החטה לטחנה שבה נמצאים יהודים ואבני הרחים סותתו. הטחנות קרובות ל[רובע ה]יהודים, ומניעים אותן בסוסים ובחמורים. אין מנפים את הקמח בבד אלא בכמה נפות.

שכר דירה גדולה שמונה ליבן טליר לשנה, ודירה קטנה

45 Kürbis והכוונה לאבטיח אדום. 46 חמין לשבת.

חמשה עד ששה ליבן טליר. והדיירים בחצר החֶקדש, שבה נמצאים בית הכנסת של ר' ליב, ושני בתי מדרש, צר להם המקום וקשה להם מאד בגלל המים. לעומת זאת יכולים הם להשכים כל יום לשומרים לבקר. אבל האנשים שאינם דרים בחצר ההֶקדש אינם יכולים להשכים לשומרים לבקר, כי מיד אחרי תפלת מעריב סוגרים את חצר ההקדש ואין חוזרים ופותחים אותה עד עלות השחר. ובלילה ובהשכמת הבוקר סכנה להתהלך ברחוב. לפיכך צריך לסדר עם השררה בימי הסליחות ועד אחר יום כיפור שיהא מותר לצאת גם לפני עלות השחר. ואלה שדירתם אינה בחצר ההקדש, יש להם מקום לרווחה. ומספר הדיירים בדירה אחת אינו גדול כמו בחצר ההקדש. ויש להם מים יותר בבתיהם.

המים טובים ובריאים, כאשר אכתב להלן אי"ה, ומי שרוצה, ממתיק את המים בשוש,[47] הרוטל בעשרים צלמר, או מוסיף מיץ לימון או מיץ רמון למים. דיירי חצר ההקדש מעטים, כי החצר צרה מאד. המים שבירושלם מי גשמים הם ולא מי מעינות. ומתחת כל בית נמצא בור גדול מסויד בסיד וסגור למעלה, פרט לחור קטן שדרכו נכנסים המים ודרכו הם נשאבים. ובשנת בצורת קונים מים מהתורכים המביאים אותם אל הבתים בנוד של עור. מחיר המים לכמה אנשים הוא שמונה צלמר בערך. בכל הקיץ אין גשמים יורדים כלל, אלא ימות הגשמים הם בכסלו, טבת, שבט אדר, ואם לא ירדו גשמים לבורות, עושים תשובה תפלה צדקה כדין. עתים ירד שלג בחורף ואין הוא עומד אלא נמס לרגלי ההולכים ברחוב, והטעם כי אין כפור בירושלם בחורף, כאמור לעיל.

כל בעל בית, בין עשיר ובין עני, ואפילו אם אין לו בית, חייב לשלם מס המלך הנקרא „חראטש",[48] חמשה ליבן טליר לשנה, חציו בקיץ וחציו בחורף.

נשים ובתולות, אשכנזיות וספרדיות, ואפילו נשי התורכים, מכסות בלכתן ברחוב את ראשן ואת כל בגדיהן בצעיף הנקרא ליזאר,[49] דהיינו בצעיף שקוף מצמר גפן כסדין. מחירו שני

47. שרשי־צמח מתוקים. 48. כ'ראג', מס־גלגלת. 49. אל־אזאר.

ליבן טליר, גם שלשה ליבן טליר, והרבה מהם מצוי למכירה. הספרדיות והתורכיות משימות לנגד עיניהן בלכתן ברחוב ארג שחור ושקוף עשוי שער, ורחבו חצי אמה של פראג וארכו שלש שמיניות אמה, והארג הזה קרוי „פִּיטַשָׁה“[50] וכל זה עושות משום צניעות. לזקנות אין שום צעיף לנגד העינים.

בירושלם ובכל ארץ תורכיה אין שעון כלל, אלא קובעים את הזמנים לפי השמש. ובצהרים מתחיל תורכי לזמר על מגדל גבוה מאד, ושלש שעות לפני צאת הכוכבים הוא חוזר ומזמר וזה נקרא „לסאר“[51] וכל לילה, בשתי שעות בלילה, מכים בתפים אצל הבֵּשה[52] וזה נקרא דקה,[53] ומודיעים בזה שאסור לכל אדם, ואפילו לישמעאל לצאת לרחוב. והסואבשה,[54] כלומר משנה הבשה,*[54] רוכב בלילה, ואם ימצא מישהו ברחוב, יש בידו לשים אותו במאסר, וכיוצא בזה מי שאין ביתו סגור, ויקנס אותו. וכל זה שיהא האדם נזהר לישב בלילה בביתו. ושתי שעות לפני עלות השחר חוזרים ומתופפים את הדקה כאמור לעיל, סימן שמותר לצאת לרחוב. רק אנו האשכנזים איננו יוצאים עד אור הבוקר, כי אין אנו יודעים את הלשונות שנוכל להשיב אם נפגש מישהו.

סכנה גדולה למי שמכה את אשתו, מכל שכן למי שמכה את חברו, ומכל שכן למי שמרים יד נגד תורכי חס ושלום. כיוצא בזה סכנה לריב זה עם זה, הן איש והן אשה, וכל זה שיהא שלום בבית ובחוץ.

קצת יהודים ספרדים יש להם דירות וחנויות בכל מקום למכור בהן כל מיני סחורות. וביניהם בעלי־מלאכה הרבה. וכן אם אשכנזי בקי במלאכה, הרשות בידו לעבוד ולהתעסק במסחר. אולם אנו האשכנזים איננו יודעים את הלשונות לדבר עם כל הגוים, ולפיכך אין אנו עוסקים במסחר. בחול המועד אין פותחים את החנויות, וכל שכן שאין עוסקים במלאכה.

ירושלים על ראש ההר והרים גבוהים יותר סביב לה.

50 צעיף בפרסית. 51 אל־עכר (תפילת מנחה). 52 הפחה. 53 אל־דקה, הכאה בתופים. 54 צופאשי, קציני־משטרה. *54 פירוש זה של המלה אינו נכון.

וירושלים עיר גדולה מוקפת חומה עבה גבוהה. ובקצה החומה במורד לבית החיים אבני גזית עצומות נמצאות בחומה. יש לשער שהללו מבית המקדש הן, ובאבן־גזית אחת שבחומה חקוק באותיות גדולות מאד בי״ת ויו״ד ותי״ו כלומר ״בית״. מקום בית המקדש בפינת הר המוריה מול הר הזיתים, ולפנים מן החומה. ומחוץ לחומה באותו מקום כמה עצים, ויש אומרים ששם היה נאחז האיל של עקדת יצחק אבינו ז״ל. שנים עשר שערים למקום המקדש, ושנים מהם סתומים.[55] ליהודי אסורה הכניסה למקום בו עמד בית המקדש. בו במקום נמצא הכותל המערבי, וליהודים מותר לבקר שם מן הצד החיצוני של המקום, ולא מן הצד הפנימי. בכל זאת אנו עומדים ומתפללים במרחק מה מן הכותל המערבי, כי מפני הקדושה אין אנו מתקרבים לכותל המערבי. בפנה אחת של ירושלם בנויה מצודה, ויש אומרים שהוא מגדל דוד, דהיינו שנבנה עוד בימי דוד המלך עליו השלום. הכל מצוי בירושלם, כסף וזהב וסחורות לרוב, וכל דבר קטן וגדול וכל מיני מטלטלים, וכל מיני מאכל ומשקה, אולם אין הממון מצוי בשפע, כמו שכתבתי לעיל.

הירדן רחוק מירושלים מהלך חצי יום.

וכל מה שכתבתי שהכל טוב וזול בירושלם, פירוש הדבר, שלעשיר הכל בזול, אבל לעני בירושלם צר לו יותר מבכל העולם, כי בעוונותינו הרבים הקהלה שקועה בחובות, ולפיכך אין בידה להרבות וליתן לעני. בפרט אחרי החורבן הגדול במדינות פולין[56] בעוונותינו הרבים אין בכלל מה ליתן צדקה, כי אין בידם לשלוח כמנהגם כמה אלפים מדי שנה בשנה. והקב״ה ירחם על עניי ירושלם ועל עניי כל ישראל, אמן. תקנה בירושלם שלא ליתן לבן־אדם הספקה אלא אם יוציא כתב מקיניי פרנסי אלופי הגבאים דארץ־ישראל החונים בק״ק לבוב היא למבורג.

בכל עת ועונה תצטיד היטב, / אם את קהלתך אתה עוזב. / ואל תכאיב את לבך ואת בשרך, / כאשר למדתיך לטובתך

55 הכוונה לשערי רחמים. 56 בשנות ה״ח ות״ט (1649—1648) ע״י חיילות חמלניצקי.

ולשכרך. / בשום אופן לא יעלה ויבוא, / הבחור הצעיר לקרתא דפה. / צווחים וי ובאים לירושלים בטרוניה / שהחתן מאבד כאן את הנדוניה. / אם עשיר הוא ואם רש / קוץ ודרדר הריהו דש. / הצעיר ישאר במקום שקם, / אם עם הארץ הוא, אם תלמיד חכם. / רק זקנים יעלו ומעות בידם, / לצעירים לא יתנו צדקה בירושלם / אף אם ישבו כאן שנות מאתים, / לכן לא ישלחו את כספם על פני המים. / העשיר בעשרו לֵב יָשִׂים / להביא אתו צידה לשלש שנים / ימים הרבה יעברו לפעמים / עד אשר ממונם לארץ שולחים. / אם כי חרב המקדש בעוונות / טובה הארץ מאד מאד / ארץ תפארת מבאר שבע עד דן / כפי שכבר כתב לבנו הרמב"ן.[57]

השער השני, הוא שער התפלה

בו אודיע דבר התפלות בירושלים / של ערב ובקר וצהרים / לעבוד בהן שוכן שמים / בכל עת ושעה תאמר חס ושלום / ותתפלל — שמא תמות היום / ומה יצילך מיסורי גיהנם.

במוצאי שבת לפני התפלה מַחֲלֵק השמש עשבי בשמים, הקרויים רוֹזְמַרין, וכשמברך החזן בברכת ההבדלה „בורא מיני בשמים" מריח כל אחד ואחד בבשמים שלו. עם צאת הכוכבים מתחיל החזן לומר „לדוד ברוך"[58] ו„למנצח בנגינות מזמור"[59] ואומר חצי קדיש ו„והוא רחום", ואחרי „עלינו" אומרים קדיש יתום, ואחרי קדיש יתום „ברכו את ה' המברך" והקהל עונה „ברוך ה' המברך לעולם ועד". וכן המנהג בשאר הימים בתפלת מעריב לומר „ברכו" אחרי קדיש יתום, זולתי בליל שבת ובליל חג אין היתום אומר ברכו אחרי קדיש יתום. וכן אין החזן אומר חצי קדיש בליל שבת ובליל חג לפני תפלת מעריב כדרכו בחול. ובקדוש לבנה לפני אמירת „שלום עליכם" איש לרעהו, אומר הקהל „למנצח בנגינות מזמור" ו„עלינו" וקדיש יתום ואחרי כן אומרים זה לזה „שלום עליכם". ולא מצאתי טעם לאמירת „עלינו" בשעת קדוש לבנה, ונראה לי שהטעם

57 ר' משה בן נחמן. (עיין אגרתו זו בספרי „אגרות ארץ־ישראל" עמ' 83—85). 58 תהלים, מזמור קמ"ח. 59 תהלים מזמור ס"ו.

שלא יאמרו שתי רשויות הן. וטעם אחר שמעתי מפי אחי האלוף הר"ר גוטמן פורית יצ"ו: מאחר שיהושע תקן "עלינו" ופני יהושע כפני לבנה,[60] אומרים עלינו לכבוד יהושע.

ביום ראשון בהשכמה מתפללים "שומרים לבקר" כמו בחוצה־לארץ ואומרים תהלים, ובכל יום אחרי אמירת תהלים אומרים "תמניא אפיה"[61] כולו ומזמור ע"ט ופ"ג ומזמור של אותו יום ומזמור כ"ה. ומשהאיר היום מתעטף החזן בציצית ומתחיל ב"אדון עולם" ומתפלל עד "עוטר ישראל בתפארה", מניח תפלין בברכה ומתפלל עד "ברוך שאמר" ואומרים קדיש דרבנן. אחר כך אומר החזן בקול "ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד" והקהל אומר אחריו, וכן שלש פעמים, והחזן והקהל אומרים ביחד "ככתוב בתורתך ה' ימלוך לעולם ועד ובדברי קדשך כתוב לאמור והיה ה' למלך על כל הארץ ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד ובתורתך כתוב לאמור שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד", ואומרים "למנצח בנגינות מזמור" וקדיש יתום, והחזן אומר "ברוך שאמר" ופסוקי דזמרא. קריאת שמע קורא החזן בקול בטעמי המקרא. גמר הקהל שמונה־עשרה פורסים על שמע, ואחרי הקדושה יוצאים הכהנים מבית הכנסת ונוטלים את ידיהם בחצר. באמור החזן "כי לישועתך קוינו כל היום" אומר הקהל אחריו "כי לישועתך קוינו כל היום" ומשסיים החזן "הטוב שמך ולך נאה להודות" הוא אומר בקול "כהנים", כי הכהנים עולים לדוכן כל יום בשחרית, ובשבת ויום טוב ובשאר הימים שיש בהם מוסף, גם במוסף. אחרי שמונה־עשרה מתחיל החזן לומר "סלח לנו" עד "כי רבו עוונינו", "אל ארך אפים" ועד "ושם נאמר", "ויעבור ה' על על פניו" עד "לכל קוראיך", "יהי ה' אלהינו עמנו" וכו', "רחום וחנון ה'" וכו', "והוא רחום" וכו' "שלום רב לאוהבי תורתך" וכו', "לי קוו רשעים לאבדני עדותך אהבוני", "מן המצר", "כרחם אב על בנים" עד "ביום קראנו", "סלח נא לעוון" עד "על עירך ועל עמך", "אלהינו ואלהי אבותינו תבא לפניך" עד

(60) מאמר חז"ל במסכת בבא בתרא דף ע"ה עמוד א'. 61 תהלים מזמור קי"ט, המסודר בסדר א"ב, כל אות שמונה פעמים.

„אבל אנחנו חטאנו", „אשמנו בגדנו" עד „ולא שוה לנו", „ואתה צדיק" עד „ואנחנו הרשענו", „הרשענו ופשענו לכן לא נושענו" וכו', „אל מלך יושב", ויעבור ה'", „רחום וחנון" וכו' עד עלינו, קדיש יתום. ומכריזים על פתיחת הארון ואומרים „אנעים זמירות".

בתפלת מנחה מתעטף כל הקהל בציצית ומניח תפילין והחזן מברך ברכת תפילין בקול כמו בשחרית ואומר „אשרי". אחרי חזרת הש"ץ אומרים „סלח לנו" וכל התחינות כמו בשחרית, ואח"כ „רחום וחנון", קדיש, עלינו, קדיש יתום. תפלת מעריב מתפללים אחרי צאת הכוכבים כדין. לפני תפלת מעריב אומר החזן „שיר המעלות הנה ברכו את ה'", „ה' צבאות עמנו משגב לנו אלהי יעקב סלה, ה' צבאות אשרי אדם בוטח בך, ה' הושיע המלך יעננו ביום קראנו, הושיע את עמך וברך את נחלתך ורעם ונשאם עד עולם. מי יתן מציון ישועת ישראל בשוב ה' שבות עמו יגל יעקב ישמח ישראל. בשלום יחדיו אשכבה ואישן כי אתה ה' לבדך לבטח תושיבני. יומם יצוה ה' חסדו ובלילה שירה עמו תפלה לאל חי ותשועת צדיקים מה' מעוזם בעת צרה. ויעזרם ה' ויפלטם. יפלטם מרשעים ויושיעם כי חסו בו", „למנצח בנגינות מזמור שיר" וכו', חצי קדיש ועד „עלינו", קדיש יתום.

ביום שני אחרי חזרת הש"צ מתחיל החזן „סלח לנו אבינו" וגומר את הכל עד „על עירך ועל עמך". „אלהינו ואלהי אבותינו אנשי אמונה אבדו" וכו' „אל מלך", „ויעבר", „אלהינו ואלהי אבותינו תמהנו מרעות תשש כחנו מצרות" וכו' „אל מלך" „ויעבר", „אלהינו ואלהי אבותינו אל תעש עמנו כלה" ככתוב בתקון ערב ראש חדש, עד „אסירי תקוה", „אלהינו ואלהי אבותינו תבא לפניך" עד „כי ירבה לסלח" כאמור לעיל. „מה נאמר לפניך יושב מרום" עד „ותמחול לנו על כל פשעינו" כמו שאומרים בערב יום הכפורים במנחה. „וסלחת לעוונינו" וכו' עד „השיבנו ה' אליך ונשובה" „אל מלך" „ויעבר". ואחרי הסליחות אומרים „והוא רחום" הגדול עד סוף התפלה. וביום החמישי אומרים בסליחות כביום השני, וביום השלישי, ביום

הרביעי וביום הששי אומרים הסליחות כביום הראשון.

ביום הששי בבקר עובר החזן על פרשת השבוע בספר תורה. ואחר כך מגיה הסופר את ספר התורה שלא תמצא בו טעות ביום השבת. וסמוך לצהרים ביום הששי ממלאות נשים צדקניות שמן במנורות ובכוסות בבית הכנסת של האנשים ובעזרת הנשים. יש נר תפלה לכל בעל בית וגם נר שבת לנשים. ולהלן בשער האזכרה אבאר את הענין אי"ה. אנשים צדיקים מטאטאים את בית הכנסת לכבוד המקום ולכבוד שבת ויום טוב. ביום ששי במנחה מתעטפים בציצית ואין מניחים תפילין. אחרי תפלת מנחה אומר החזן בקול „במה מדליקין"[62] והקהל אומר אחריו לאט. תוך כדי כך מדליקים את הנרות בכל המנורות ובכוסות. אחר כך אומר החזן עם הקהל את ששת המזמורים של קבלת שבת פסוק בפסוק. ואחר כך מקבלים את השבת כמו בחוץ־לארץ. אחרי קבלת שבת שולחים את השמש לראות אם התנור שבו טומן כל הקהל את ה„שאלט",[63] סגור כל צרכו, שלא יגיעו לידי חלול שבת ח"ו.[64] מעריב מתפללים מבעוד יום כמו בחוץ־לארץ. אחרי „עלינו" שר החזן „יגדל". ואם חלה בשבת או ביום טוב רשות של ההדלקה לפלוני, כאשר אבאר להלן אי"ה בשער האזכרה, מכריז השמש אחרי „יגדל" בקול: „יאיר אורו של ר' פלוני".

בשבת בשחרית מתחיל החזן ב„יגדל" ו„אדון עולם" ומתפלל עד „ברוך שאמר" ואומרים קדיש יתום ומתעטפים בציצית בברכה. ואומרים תהלים ותמניא אפיה[65] ו„מזמור שיר ליום השבת"[66] וקדיש יתום. ואחר כך „ברוך שאמר". את היוצרות מתפללים כמו בפולין. אחרי „אין כמוך" מכריזים על מצוות העליות כמו בחוץ־לארץ. בשבת קוראים עשרה לתורה ובכללם שלישי ששי ואחרון, ולא יותר, ומפטיר. וכשהחזן קורא את העולה לתורה, מברך הקהל אותו ב„לכבוד", ולפני ברכתו הראשונה על התורה אומר העולה: „ה' עמכם", ובעזבו את ספר התורה קורא כל הקהל אליו: „חזק וברוך", וזה עונה: „ברוכים תהיו".

62 משנה שבת פרק ב'. 63 חמין לשבת. 64 חס ושלום. 65 תהלים מומור קי"ט. 66 תהלים מזמור צ"ב.

בראש השנה, ביום א' דסוכות, ביום א' וז' דפסח ובשבועות אין קוראים לתורה יותר מחמשה ומפטיר, וביום הכפורים ששה ומפטיר. ראש השנה, יום כפור, סכות, פסח ושבועות שחלים להיות בשבת קוראים בהם עשרה, כמו בשבת, ומפטיר. בשמיני עצרת, שהוא בירושלם שמחת תורה, קוראים עשרים וחתן תורה וחתן בראשית ומפטיר. ואם חלה חתונה באותו שבוע, קוראים עשרים ומפטיר, ואם יחול ברית מילה בראשית השבוע, יעמוד בעל הברית סגן בשבת שלפניו וקוראים חמשה־עשר, ואם רוצים קוראים אחרי שבעת הקרואים הראשונים עוד פעם כהן ולוי. והוא הדין בחתונה ובשמחת תורה. אורח, בין בעל בית ובין בחור, מחויב לעלות לתורה בשבת הראשונה. וכן מי שרוצה לברך ברכת הגומל אחרי מחלה מסוכנת או משום סבה אחרת, אף הוא מחויב, וגם בעל ההדלקה בשבת. קוראים עשרה, והמחויבים בכלל, ומפטיר.

אחרי „יקום פורקן" אומר החזן בקול רם „מי שברך" לכל הגבאים העוסקים בעניי ארץ־ישראל בחוצה־לארץ, ומזכירים כל אחד בשם. ומברכים ב„מי שברך" את כל הקהלות והישובים השולחים כסף לירושלם כדי להחזיק ידי לומדי תורה. ומברכים ב„מי שברך" את היחידים השולחים כסף לירושלם. וזה לשון ה„מי שברך": [67] „מי שברך אבותינו אברהם יצחק ויעקב משה ואהרן דוד ושלמה, הוא יברך את כל הקהלות הקדושות וישובים שבחוצה־לארץ בעבור ששולחים מנדבת לבם מממונם להחזיק ידי לומדי תורה ולעניי ארץ־ישראל ולעיר הקדש ירושלם, בשכר זה הקב"ה יזכם לראות בבניינה ולשמוח בתיקונה וישמרם ויצילם מכל צרה יצוקה ומכל נגע ומחלה ויזכו לביאת משיחינו ולהביא נדבותם לבית המקדש במהרה בימינו בעגלא ובזמן קריב וישלח ברכה והצלחה בכל מעשי ידיהם עם כל ישראל אחיהם ונאמר אמן". ואחרי כן מברכים ב„מי שברך" מיוחד את גבאי ארץ־ישראל שבחוצה־לארץ, כל איש ואיש לחוד. ואחרי כן מברכים ב„מי שברך" את הנשים השולחות כסף לירושלם: [68] „מי שברך אבותינו אברהם יצחק

67 כתוב עברית במקור. 68 אף „מי שברך" זה כתוב עברית במקור.

ויעקב משה ואהרן שרה רבקה רחל ולאה הוא יברך את הנשים היקרות שבחוצה־לארץ היושבות הן בקהלות והן בישובים[69] בעבור ששולחות מנדבת לבן מממונן לנשים עניות אשכנזיות שבירושלם תבנה ותכונן, בשכר זה הקב"ה יצילן מכל צרה וצוקה והעקרות שבהן יזכו לזרע כשר וקיימא. והמעוברות שבהן שלא יפלו פרי בטנן והיושבות על המשבר יצאו מאפילה לאורה, והמניקות אל יחסר חלב מדדיהן ואל תהי אסכרה בילדיהן ויצילו מעין הרע ומרוח[ות] רעות. ויגדלו את בניהן לתלמוד תורה ובנותן ינשאו לתלמידי חכמים. ותמיד יהא שלום בביתם עם בעליהן, ויזכו לביאת משיחינו ולהביא נדבתן לבית המקדש במהרה בימינו עם ישראל אחינו ונאמר אמן". ואחרי כן מזכירים את הנשמות שנודרים צדקה בעבורן, ואומרים „אב הרחמים", „אשרי", „יהללו".

תפלת מוסף מתפללים כמו בחוץ לארץ, והכהנים חוזרים ועולים לדוכן. אחרי „עלינו" מכריזים על פתיחת ארון הקדש ואומרים „אנעים זמירות" וקדיש, ואחר כך שר החזן בקול „יגדל". ואת בעל ההדלקה[70] מבקר כל הקהל אחרי התפלה בביתו ומברך אותו שיזכה להדליק את הנר בבית המקדש, ובצאתם מביתו הוא מַזֶּה לידי כל אחד ואחד מֵי־וורדים. וכן נוהגים בבעל בית הגון הזוכה לעלות לירושלם, דהיינו כל הקהל מבקר אותו בביתו בשבת הראשונה בבוקר אחרי התפלה ומברך אותו בשבתא טבא. בחור הנעשה חתן קוראים אותו לסעודת „קנס", וכן לתחונה, ואז עובר השמש בבית הכנסת ומַזֶּה מֵי וורדים לידי כל אחד ואחד.

בשבת במנחה מתעטף החזן בציצית, וכל הקהל אחריו, ומברכים על הציצית. בשמונה עשרה אומר החזן „שים שלום" במקום „שלום רב". ואומרים „צדקתך צדק" וקדיש. בקיץ אומרים פרקי אבות, ובחורף „ברכי נפשי",[71] ואומרים „עלינו" וקדיש יתום. כשהחזן קורא בתורה, עליו לקרוא מלה במלה כי מדקדקים מאד שלא יטעה ובפרט בטעמי המקרא. וכן אסור

69 בכפרים. 70 עיין על כך בהלכות בשער ההזכרה. 71 תהלים מזמור ק"ד.

לדבר בשעת קריאת התורה. ואין מקריאים באזני החזן, כנהוג בכמה מקומות בחוץ־לארץ. וכן אין מדברים דיבור קל בשעת התפלה.

כל ערב ראש חודש תענית צבור הוא,[72] וכל הקהל מתענה, וכן מתענה כל הקהל ביום שני וביום חמישי. ויש אנשים הרבה המתענים בכל יום. ובערב ראש חודש בשחרית אומר החזן „עננו" בין „גואל ישראל" ל„רפאנו", ואומרים סליחות של שני וחמשי ושני[73] אחרי שמונה־עשרה, דהיינו בערב ראש חודש הראשון אומרים סליחות של יום שני הראשון ובערב ראש חודש השני של יום חמישי ובערב ראש חודש השלישי של יום שני השני, וכן בסדר זה. ואומרים „אבינו מלכנו" ו„אל רחום שמך". ואם ערב ר"ח חל להיות ביום א' או ביום ג' או ביום ד', קוראים בשבת „ויחל".[74] ובערב ראש חודש אחרי צהרים מכריזים להתאסף לבתי הכנסת ולומר כל ספר תהילים. ואחרי כן מכריז השמש: „למכירה למשך חדש ימים זכות המצוה להחזיק את עץ החיים". ספרי התורה בירושלם עשויים כך, שהכסף אינו מחובר לעץ החיים אלא שאפשר להסיר את הכסף כל פעם מהם, וקוראים את הכסף „רמונים", ובשעת הוצאת התורה מכבדים במצוה לקשט את הספר ברמונים ובטס ובעטרות, וגם את הכבוד הזה מוכרים לחודש ימים. ואחרי התפלה מסירים את כלי הקדש מספרי התורה וסוגרים אותם בארגז ברזל אצל הגבאי בחצר ההקדש. וכן מוכרים לחודש ימים את המצוה ליתן יין לקדוש,[75] וכן את הזכות לאמירת תהילים במשך חודש. את כל המצוות האלה מוכרים בערב ראש חודש אחר הצהרים, אחרי שגמרו לומר ספר תהילים כלו. אחר כך אומר החזן „תפלה לעני כי יעטף",[76] „יום זה יהי משקל" וכו', „למנצח על הגיתית",[77] ואחר כך

72 על מנהגי ערב ראש חודש בצפת, עיין אגרת ר' שלמה שלומיל מיינשטערל משנת שס"ח. (בספרי „אגרות ארץ ישראל" עמ' 198, 209).
73 הימים האלה בשני השבועות שלאחר החגים פסח שבועות וסוכות.
74 שמות ל"ב י"א וכו'. 75 בבית הכנסת. 76 תהלים מזמור ק"ב.
77 שם, מזמור ח'.

סליחות עוד לפני שמונה עשרה, כמנהג לערב ראש חודש במנחה. כי אחרי תפלת שמונה־עשרה כבר מתחיל ראש חודש ולא מן הראוי לומר בו סליחות. וקוראים בתורה „ויחל", ובשמונה־עשרה מוסיפים „עננו" ואומרים אחרי שמובה־עשרה „שמע ישראל", „ה' הוא האלהים", „ה' מלך" וכו', „עננו אלהי אברהם", וקדיש תתקבל, למנצח מזמור לדוד יענך ה' ביום צרה, וקדיש יתום.

ראש חודש שחל להיות בשבת או ביום ראשון מקדימים סדר ערב ר"ח ליום חמישי, ומכיון שבלילה אין ראש חודש מתחיל, אומרים את הסליחות אחרי שמונה עשרה כמנהג ערב ראש חודש במנחה. ואומרים אבינו מלכנו. וכך המנהג גם בערב ראש חודש טבת, שאומרים את הסליחות אחרי שמונה עשרה ו„אבינו מלכנו." וב„אבינו מלכנו" אומרים חוץ מבעשרת ימי התשובה במקום „חדש עלינו שנה טובה" — „ברך עלינו שנה טובה".

חג הפסח נמשך רק שבעה ימים, ויום הראשון ויום השביעי הם יום טוב, וחמשה ימים חול המועד. יום שמיני של פסח אצלנו הוא אסרו־חג. ובליל ראשון של פסח אומר החזן, אחרי שמונה עשרה וקדיש תתקבל, בקול את הברכה „לקרא את ההלל" וכל הקהל אומר הלל. החזן אינו שר „הודו" ו„אנא". ולא שמעתי טעם מדוע גומרים את ההלל בליל א' דפסח בבית הכנסת, אולם מפי אחי כהר"ר גוטמן פורית שמעתי, שהטעם, כי נאמר במשנה במסכת פסחים בפרק „תמיד נשחט"[78] שקראו את ההלל שלש פעמים זה אחר זה בשעה ששחטו את הפסח ועסקו בקרבן. אחרי הלל אומרים „עלינו" וקדיש יתום והחזן שר יגדל. ביום א' דפסח בשחרית מתפללים את הפיוטים כמו בחוץ־לארץ, וקוראים בתורה כמו בחוץ־לארץ, ואומרים חצי קדיש על כל ספר תורה לחוד. לפיכך אין מניחים את ספרי התורה זה על יד זה על השולחן כמו בחוץ־לארץ. אבל אם מוציאים שלשה ספרי תורה אין אומרים חצי קדיש על הספר הראשון, כי קוראים לאחרון מהספר השני. רק בשמיני עצרת

78 ערק המישי.

והוא שמחת תורה שלנו, אומרים חצי קדיש גם על הספר הראשון, כי קראו בו לחתן תורה. בחול המועד של פסח אין אומרים חצי קדיש על הספר הראשון, כי לרביעי קוראים מן הספר השני. ואם חל יום א' דפסח בשבת, אומרים בו את היוצרות של שבת חול המועד פסח, ואומרים שיר השירים. והשבת שלאחריו אסרו חג שלנו. במוסף מברכים טל, ויום טוב שני של פסח שלכם הוא יום א' דחול־המועד שלנו, וקוראים בתורה מה שקוראים בחוץ־לארץ, ולרביעי קוראים „והקרבתם" כמו ביום שני של חול־המועד. ובשאר ארבעת ימי חול־המועד קוראים כמו בחוץ־לארץ. אין מניחים תפלין בחול־המועד, אבל זולת זה אין הבדל בתפלות חול־המועד בין א"י לגולה. בשביעי של פסח הזכרת נשמות. ואם חל יום א' דפסח להיות בשבת, הרי יום אחרון של פסח שלכם אסרו חג שלנו שחל להיות בשבת כאמור לעיל, וכך נתוסף לנו שבת לספירת העומר, ואומרים כאן את היוצרות עד „איומתי" ובשבת שלאחריו אומרים מ„איומתי" והלאה. ואם רוצים מפרידים אחרי מות וקדושים.

משגמר הקהל את ספירת העומר בבית־הכנסת, יש שהחזן חוזר ומברך את ברכת ספירת העומר ואחר כך אומר הקהל „אלהים יחננו". בין פסח לשבועות אומרים יוצרות כפי מנהג פולין. ובי"ד באייר אין אומרים תחינה כי הוא פסח שני ככתוב בתורה.

חג השבועות הוא רק יום אחד. וקוראים בו מגלת רות. אקדמות אומרים, אבל אין אומרים „יציב פתגם" ו„ארכין". ויום שני של שבועות אסרו חג שלנו. ואין אומרים תחינה מראש חדש סיון עד שלשה עשר יום בו, כדאיתא בגמרא[79] כשכל ישראל עלו לירושלם לחג השבועות ולא הספיקו להקריב את כל קרבנותיהם בחג, נתנו להם עוד שבוע ימים אחרי החג להקריב את קרבנותיהם, ולפיכך אין אנחנו אומרים תחינה בשבעת הימים שלאחר החג.

מי"ז בתמוז עד תשעה באב נכנס כל הקהל בכל יום אחר

79 במסכת חגיגה, דף ט' עמוד א'.

הצהרים לבית הכנסת וחולצים נעליהם ויושבים על הקרקע, והחזן מתחיל לומר „איכה". ואחרי הפרק הראשון אומר את הקינה הראשונה „שבת סורו מני". ואחר קינה זו אומרים את הקינה „זכור אשר עשר צור בפנים", ואחרי כן „ציון" הראשון. ואחרי כן מזמרים בנגון של אבל את המזמור „על נהרות בבל"[80] ואחר כך „אלי ציון ועריה". ביום שני מתחילים ב„איכה יעיב" ואומרים את הקינה „שבת סורו מני" ואת הקינה שאחרי „זכור אשר עשה צור בפנים" ואת „ציון" השני ו„על נהרות בבל" כביום הקודם. ומשגמרו את ארבעת הפרקים המתחילים באיכה, חוזרים ומתחילים כדלעיל. ורק בימי ערב שבת שבין י"ז בתמוז לט' באב ובערב ט' באב אין אומרים כלום. בט' באב המנהג כמו בחוץ־לארץ. משבת נחמו ועד ראש השנה אומרים יוצרות כמו בחוץ־לארץ.

לסליחות משכימים כמו בחוץ־לארץ. בראש השנה אומרים פיוטים כמו בחוץ־לארץ. ותוקעים בראש השנה אחרי קריאת התורה אותו מספר הקולות כמו בחוץ־לארץ. וסדר התקיעות במיתח במקום ארבעה קולות כל פעם בחוצה־לארץ, תוקעים בירושלם כל פעם עשרה קולות, דהיינו: תרועה שברים תרועה תקיעה. תרועה שברים תקיעה. תרועה תרועה תקיעה.[81] אחרי מוסף תוקעים שלשים קולות כמו בחוץ־לארץ. והחזן אומר „יגדל". ואחרי „יגדל" חוזרים ותוקעים עשרה קולות כמו שתקעו במוסף בתקיעת מעומד, כדי להשלים בכל יום ראש השנה מאה קולות. מנהגי יום הכפורים כמו בחוץ־לארץ.

יום ראשון דסוכות יום טוב, וששה ימים הול המועד. שמיני עצרת הוא שמחת תורה שלנו כאמור לעיל. האתרוגים והלולבים כאן יפים מאד ובזול, ובכל יום מחדשים את ההדסים, ואת ההדסים קושרים ללולב כמו הערבות כל אחד לחוד. ביום ראשון של חול המועד קוראים לכהן „ביום השני" ואותו פרק ללוי, לשלישי ולרביעי. ביום שני של חול המועד קוראים „וביום השלישי", וכך קוראים בכל יום את יומו לכל ארבעת

80 תהלים מזמור קל"ז. 81 הסדר משובש כאן, וצריך להיות: תקיעה שברים תרועה תקיעה, תקיעה שברים תקיעה, תקיעה תרועה תקיעה.

הקרואים. בהושענא רבה אחרי תפלת הנקר מלבישים השמשים את ספרי התורה במעיליהם, ושמים עליהם את הציץ ואת הכתר, וארון הקדש נשאר פתוח עד מוצאי החג. ומקשטים את בית הכנסת וארבעת קירותיו ואת התקרה בפרוכות יפות ובמעילי תורה יפים, ובודאי חביב הדבר על הקב"ה ועל כל מלאכי השרת. ידמה־נא כל אדם לעצמו מה רבה הזכות של יהודי שהקב"ה זיכה אותו לחיות בירושלם ולראות קדושה זו במו עיניו.

בהושענא רבה בלילה אין אוכלים בארץ־ישראל בסוכה, כי שמיני עצרת הוא שמחת תורה שלנו. בשחרית אומרים את הפיוט של שמחת תורה. אחרי הלל המנהג כמו בחוצה לארץ לשמחת תורה, ובמוסף מברכים גשם. במוצאי שמחת תורה חול, אמנם באסרו חג אין עוסקים במלאכה. משבת בראשית עד פסח אומרים את היוצרות כמו בפולין. ואין אומרים תחינה עד ר"ח חשון. בשבעה בחשון שואלים „ותן טל ומטר". ביום א' דחנוכה קוראים בתורה „וידבר ה'" וכו' „דבר אל אהרן" וכו' „יברכך" ועד „נחשון בן עמינדב". ביום שני קוראים לכהן „ביום השני" עד „מלאה קטורת", וללוי עד „נתנאל בן צוער". לשלישי חוזרים וקוראים „ביום שני" עד „נתנאל בן צוער". ואין קוראים בכל יום אלא את היום. ובזאת חנוכה [82] קוראים כמו בחוצה לארץ עד „כן עשה את המנורה".

הגשמים יורדים בירושלם בחדשים כסלו טבת שבט אדר. ואם לא ירדו גשמים בשפע, גוזרים תענית ואומרים סליחות, ואחרי הסליחות אומרים סליחה מיוחדת שכל בית בה מתחיל ב„היום", ואחר כך אומרים „תתננו" שאומרים בהושענא רבה, וכל זה מתפללים בצעקה ובבכיה גדולה. פורים הוא בי"ד ובט"ו, אבל המגלה נקראת בי"ד בלילה ובט"ו בבקר, כי ירושלם מוקפת חומה מימות יהושע בן נון. ואת היוצרות של פורים אומרים בט"ו, דהיינו יום א' דפורים חוגגים בירושלם כמו שושן פורים בגולה. ושושן פורים שלכם הוא הפורים האמיתי שלנו. ואם יום א' דפורים חל להיות ביום ששי, קוראים

82 יום אחרון של חנוכה.

את המגלה בי"ד וסעודת פורים עורכים בט"ז. והדין נמצא בהלכות פורים.

בכל יום שני וחמישי אחרי תפלת שחרית ובכל שבת ויום טוב אחרי מנחה הולכים למקום שממול כותל המערבי ומתפללים שם תחת כפת השמים. כי לכותל המערבי גופא אין אנו הולכים מפני הקדושה, כמו שאמרתי לעיל בהקדמה, כפי שנמצא בגמרא: לעולם אין השכינה זזה מכותל מערבי.[83] וכל אחד מברך ב„מי שברך" את האנשים הקרובים ללבו ושגמלוהו כל טוב ועתידים לגמלהו כל טוב, ונודרים צדקה למענם. וזה סדר התפלות שמתפללים בכותל המערבי: „ואני ברב חסדך אבא ביתך" עד „ענני באמת ישעך" והמזמורים קכ"ב וקל"ג,[84] וקוראים פרשת עקידת יצחק[85] בטעמי המקרא, ואחר כך אומרים:[86] „זכור את המעמד הגדול שהיה במקום הקדוש הזה, אברהם אבינו שהיה בשר ודם כמונו וכבש את יצרו ומדת חסדו ופשט ידו לשחוט את בנו יחידו לקיים כאשר צוית לו, ואתה י"י אל רחום וחנון ארך אפים ורב חסד, יהי רצון מלפניך שיכבשו רחמיך את כעסיך מעל בניך ויגולו רחמיך על מדותיך ותתנהג עם בניך במדת החסד והרחמים לפנים משורת הדין ותציל עמך ישראל מכל פגע ותקלה וסיבת רעים שהם בעולם. כי די לנו בשפלתינו ובגלותינו שאנחנו בעוונותינו מפוזרים בארבע פינות העולם והבית הגדול והקדוש חרב בעוונינו ועיר קדשך חרבה עבור חטאותינו. יהי רצון מלפניך י"י אלהינו שתמחול ותסלח על כל רוע מעשינו ותבנה ירושלם עיר הקדש ונדחי ישראל יכנס, והבית הגדול והקדוש תבנה במהרה בימינו ותתגדל כבודו, ושם נעשה לפניך את קרבנות חובותינו תמידים כסדרם ומוספים כהלכתם". אנא בכח וכו' ברוך שם וכו' מזמור קכ"ו, ר' חנניא בן עקשיא אומר וכו' „עלינו", קדיש יתום. ביום שאומרים בו תחינה מוסיפים „זכור י"י מה היה לנו אוי" עד סוף הקינה.

כשמכניסים ילד בבריתו של אברהם אבינו, צריך אבי הילד

83 עיין לעיל הערה 1. 84 שבתהלים 85 בראשית כ"ב. 86 תפלה זו כתובה עברית במקור.

לשלם לשררה מס קבוע. ובבית הכנסת מחלקים מטעמים שרויים ביין מבושל וטוב. אין מחתלים את הילד לברית אלא מלבישים אותו בבגדים וה„קוואטר" לוקח את הילד ומוסרו לאבי הילד, והלה עומד על סף בית הכנסת ובנו בזרועו ואומר בקול: „אם אשכחך ירושלם תשכח ימיני תדבק לשוני וכו'", ואחרי כן אומר האב בקול רם „שמע ישראל", והקהל חוזר אחריו, ואחרי כן אומר האב בקול: „ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד" והקהל חוזר אחריו. והאב חוזר ואומר „ה' מלך" והקהל אחריו. ואומר האב „אנא ה' הושיעה נא" וכו' והקהל חוזר וכן פעמַים. והאב מברך „אשר קדשנו במצותיו וציונו להכניסו בברית של אברהם אבינו" והקהל עונה: כשם שנכנס לברית וכו'. ומלים את הילד, והאב מברך שהחיינו. אחרי התפלה מזמינים לסעודת ברית מילה.

הבחור שנעשה חתן אסור לו מטעם השררה ללכת לבית כלתו אלא אם הוציא פתקא מהשררה, העולה לו שני ליבן טליר. ולפני החתונה צריך החתן לשלם לשררה שוב שני ליבן טליר. את החופה מעמידים בהשכמת הבקר אחרי התפלה, ובשעת התפלה מושיבים את החתן ליד ארון הקודש ושמים כרים יפים ונוחים על מושבו. ואין אומרים תחינה.

ומאחר שאני עומד בשער התפלה, אכתוב כאן פשט אחד או שנים לענין התפלה, על דרך תשובה ותפלה וצדקה מעבירין את רוע הגזרה. פסוק אחד בפרשת ראה אומר: „כי יהיה בך אביון מאחד אחיך באחד שעריך בארצך אשר ה' אלהיך נותן לך".[87] ופירש רש"י ז"ל בדרך פשט: שעריך, עניי עירך קודמין לעניי עיר אחרת. וקשה הענין, כי כתוב בפסוק „בארצך" ולמה כתוב „אשר ה' אלהיך נותן לך?" ויש לומר לפי הפשט „שעריך" זוהי ירושלם, כי ירושלם שער השמים הוא, כי מכאן כל התפלות עולות השמימה להקב"ה, כמו שכתבתי בהקדמה. וכוונת רש"י ז"ל „עניי עירך קודמין", עניי ירושלם, שהקב"ה נתן לך, הם קודמין לעניי עיר אחרת, כדאיתא גם בגמרא, שכל חוצה לארץ מחויב לפרנס עניי ארץ־ישראל. ואם תאמר „שעריך" לשון רבים, ולמה לא כתוב „כי יהיה בך אביון

87 דברים ט"ו ז'.

בעירך בארצך"? ויש לומר, "שעריך" בא לכלול כל הערים שבארץ־ישראל, ולמה פירשתי שעריך: ירושלם? משום שירושלם עיקר ערי ארץ־ישראל הוא, ועיקר הערים היה ועיקר עוד היום בארץ־ישראל. ועוד משום שכל התפלות עולות כאן להקב"ה, ומשום שהשכינה עוד שרויה בכותל המערבי, כאמור לעיל בהקדמה. ופסק כזה שלח מארץ־ישראל לחוצה לארץ קרובי ה"ה הגדול החסיד מרנא ורבנא שהיה נשיא בארץ־ישראל מהר"ר ישעי' הלוי ז"ל הורוויץ שהיה אב"ד בק"ק פראג המעוטרה,[88] והוא פסק עפ"י הרבה מקומות שבגמרא ובמדרשים ובדינים שעניי עירך פירושו עניי ארץ־ישראל. וגם בשאר מקומות נמצא שגדולה המצוה לתת צדקה ושקונים חלק לעולם הבא ומליצי יושר לפני הקב"ה, כאשר שמעתי פשט בשם הגאון מהר"ר יצחק כ"ץ ז"ל[89] בעל הטייטש חומש וחתן האשל הגדול הגאון החסיד מרנא ורבנא ר' ליב הגבוה[90] אב"ד ור"מ[91] דק"ק פראג: בפרשת משפטים כתוב הפסוק: "אם כסף תלוה את עמי את העני עמך"[92] וקשה למה כתוב, "אם כסף"? וזה הפשט: תלוה מלשון לויה, כאילו כתוב תִּלְוֶה, וכך כוונת הפסוק: אם כסף תלוה את עמי בתמיה. וכי כסף ילוה את האדם במותו? ועוד שואל הפסוק: ומה נשאר לאדם במותו? וְעונה: את העני. מה שתתן לעני, זה עמך וילך עמך וימליץ למענך לפני הקב"ה. — כתב בעל "ראשית חכמה":[93] "תשובה ומעשים טובים כתריס בפני הפורענות".[94] וקשה למה "בפני" והיה צריך לומר "לפרענות". וכך הפשט: אם האדם חוזר בתשובה ובמעשים טובים, הם כתריס שלא תבוא עליו שום פורענות. וכך לפי עניות דעתי הפירוש לפסוק בישעיהו נ"ח:[95] "והלך לפניך צדקך", וקשה: מאי "לפניך". וזה הפשט:

88 מחבר הספר "שני לוחות הברית". אגרתו מא"י משנת שפ"ב (סוף 1621) עיין בספרו "אגרות ארץ ישראל" עמ' 210—221. 89 את הטייטש חופש "צאינה וראינה" חיבר ר' יעקב בן ר' יצחק. 90 המכונה בשם "מהר"ל מפראג". 91 אב בית דין וריש מתיבתא (ראש ישיבה). 92 שמות כ"ב כ"ד. 93 ר' אליהו בן ר' משה די וידאש. ספרו נדפס בסעם הראשונה בויניציאה בשנת של"ט (1570). 94 אבות פרק ד' משנה י"א. 95 פסוק ח'.

יש בני אדם המסרבים לתת צדקה, אבל אם באה עליהם צרה או מחלה, רוצים הם לפזר את ממונם בחשבם שצדקה תציל ממות. והצדקה עומדת לפני הצרה שלא תבוא, וזאת כוונת „לפניך": בטרם שתבוא הצרה תן צדקה, והיא מעכבת את הצרה מלבוא. ואם תתן צדקה בכל זאת, תדע שהכוונה תהא לשם שמים, ושהמשיח יבוא בזכות הצדקה, ככתוב בישעיהו פרק א'[96] „ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה", והפשט לפי עניות דעתי: ציון, עיר ציון, במשפט תפדה, והמשפט גורם שהעיר תבנה, כי עץ ואבן לא חטאו. ושביה: אלה הם שחטאו וישובו לשם, אם ישובו בצדקה, כלומר אם יתנו צדקה. ואשרי למי שיזכה ליתן צדקה ובפרט לעניי ארץ־ישראל המתפללים יומם וליל בעד כל ישראל שבגולה והיושבים בבית המדרש יומם וליל כדי לקיים את הפסוק: והגית בו יומם ולילה.*[96] והקב"ה ישמור את כולם ויחזק את לבם ליתן צדקה ובפרט לאנשי ארץ־ישראל ויזכם שיעלו בעצמם את נדבותיהם לירושלם עיר הקדש אמן. כן יעשה האל.

השער השלישי, הוא שער הלמוד

בשער הזה יודיע את סדר הלמוד בירושלם.

כתוב בפרשת שופטים: „האנשים ללמוד והנשים לשמע".[97] וכן המנהג בירושלם. בבקר אחרי התפלה נכנסים האנשים לבית המדרש הגדול הקרוי „ישיבה" ולומדים בכל יום שלש שעות ולפעמים יותר ומפלפלים בגמרא ופירוש ותוספות ואשרי,[98] ואלה שאינם יודעים בפלפול, שומעים או מתרגמים לעצמם עד שיבינו. והנשים הצדקניות עומדות בחוץ ושומעות את הלימוד וקוראות תפלות בלשון אשכנז עד שאומרים קדיש. ויש אנשים היושבים בבית הכנסת כמה שעות ולומדים שם, ובעזבם את הישיבה נכנסים לכמה בתים ולומדים שם עוד שעה

96 פסוק כ"ז. *96 יהושע א' ח'. 97 הכוונה לפסוק בפרשת וילך (דברים ל"א י"ב): הקהל את העם האנשים והנשים והטף וגו', ועל פסוק זה דרשו חז"ל: אנשים באים ללמוד, נשים באות לשמוע. (מסכת חגיגה דף נ' עמוד א'). 98 פירוש ר' אשר בן ר' יחיאל על התלמוד.

אחת או לפעמים יותר. ובצהרים מתאספים התלמידים בבית המדרש הקטן ולומדים גמרא ומשניות עד שעת לאסר,[99] והיא שעה אחת לפני מנחה. חבורה אחרת של תלמידים לומדים בצהרים בבית המדרש הגדול ועוסקים שעה אחת בפוסקים. שעה אחת לפני מנחה נכנסים כל בני הישיבה לבית המדרש הגדול ולומדים רב אלפס עד זמן תפלת מנחה. אחרי מנחה לומדים כל בני הישיבה בחצר בית הכנסת שעור משניות. ובכל מקום הלמודים עומדות הנשים הצדקניות בחוץ ומקשיבות ללימוד. כך המנהג מדי יום ביומו. אך ביום החמישי בבוקר לומדים פרשת השבוע עם פירוש רש"י ז"ל. ואור ליום הששי נשארים תלמידים הרבה, ישמרם צורם, כל הלילה בבית המדרש הגדול ועוסקים בפרשת השבוע עם רש"י ובזוהר ובספרי קבלה אחרים, ונשים צדקניות תורמות שמן למאור כנדבת לבן. בליל שבועות ובליל הושענא רבה לומדים כל הלילה בבית המדרש תיקון הלילה. כך נוהגים ללמוד ברוך השם בכל הבתים כל היום וגם בהשכמת הבוקר, כראוי ללמוד למען שמו של הקב"ה, ובלבב שלם וביראה גדולה. בשבת שתי שעות לפני המנחה נכנסים לבית המדרש ולומדים פרשת השבוע עם רש"י ומדרשים וגומרים מה שלא הספיקו ללמוד ביום החמישי בבוקר.

העולה לירושלם חייב לקרוע קריעה פעמים, פעם על העיר ירושלם בראותו את העיר מרחוק, ופעם בראותו את חורבן בית המקדש, ואומרים קצת קינות ואיכה.

קבר זכריה הנביא נמצא במורד הר הזיתים קרוב לבית החיים שלנו מול הר המוריה, מקום בית המקדש. ולא רחוק מבית החיים שלנו נמצאים שני חורים, זה על יד זה, בתוך הסלע, ואומרים שאחד מהם פי גיהנם, כמו שנאמר בגמרא שפי גיהנם נמצא בירושלם.[100] קבר זכריה הנביא רחב מאד, ומרובע, וגבוה מאד, וחצוב באבן אחת של הר הזיתים מול בית המקדש. לא רחוק ממנו בנין אחר, ויד אבשלום שמו. בהר

99 אל-עאסר בערבית תפילת מנחה של המוסלמים. 100 במסכת עירובין, דף י"ט, עמוד א'.

הזיתים קבר חולדה הנביאה ועליו בנוי ארמון. הר ציון בירושלם, ושם קברי מלכות בית דוד ועליהם בנוי ארמון. ובמורד הר ציון במערה גדולה זורמים מי השלוח, ואל המים יורדים במדרגות רבות. לא רחוק מכאן באר יואב. וקבלה בידינו שאם יורדים גשמים ובאר יואב מתמלאה מי גשמים, הרי בדוק ומנוסה שהשנה תהיה טובה. קבר רחל הצדקת במרחק מיל וחצי מירושלם, באמצע השדה לא רחוק מבית לחם כמו שנאמר בתורה.[101] בחול המועד של פסח ובל"ג בעומר[102] מרבים לצאת אנשים ונשים, זקנים עם נערים, ישמרם צורם, לקבר רחל, ברגל או ברכיבה. ושם מרבים בתפילות וגם דורשים דרשות, ורוקדים מסביב לקברה, ואוכלים ושותים שם. מעל קברה נמצאת כפה גבוהה, ולצד אחד פתוחה הכפה ונכנסים לחצר גדולה מוקפת חומה. זכותה של רחל וזכות כל קברי הצדיקים והצדקניות האחרים שבא"י תגן עלינו ועל כל ישראל, אמן.

הרוצה לרכב מירושלם אל כל קברי הצדיקים והצדקניות שבארץ־ישראל, צריך להוציא לכל הפחות עשרים ליבן טליר להוצאות הדרך ובכלל זה אוכל ומכסים. כי הקברים רחוקים זה מזה כל פעם כשלשים מיל. יש קברים שקוראים כוכין, וצורתם כתנור חצוב בסלע, ובהם מכניסים את המת על לוח וסותמים וגודרים את החור. כן מצינו במשנה שלפנים כן היה המנהג. ויש קברים כמו בחוצה לארץ, ובהם אין עושים ארון עץ, אלא במקום הקרשים שמים לוחות אבנים אל תוך הקבר, ואחרי שהורידו את המת לתוך הקבר נותנים עפר על פני המת ומכסים אותו באבנים גדולות כגולל. ואחר כך ממלאים את הקבר עפר כמו בחוצה לארץ. ואשר תשיג ידו יגדור את הקבר באבנים ויניח מצבה עליו. על המצבה חוקקים את שם הנפטר ואת מעשיו הטובים. ומי שאין לו כסף, ישים על הקבר אבנים קטנות. וצורת הקבר עם גדרו כארון של מת. כשנושאים את

101 בראשית, ל"ה י"ט. 102 כאן הידיעה היחידה על הליכה לקבר רחל בל"ג בעומר, כי בדורות האחרונים הולכים בירושלים לקבר שמעון הצדיק

המת לבית החיים, מניחים את המטה על הארץ בשליש הדרך, וחזן הקברנים אומר פסוקים השייכים לענין ואומרים קדיש. שַמָש הקברנים קורא את אנשי המשמר ללוות את המת, אפילו אם אנשים הרבה מלווים אותו. בית החיים הוא מחרץ לעיר במורד הר הזיתים ומול הר המוריה, מקום עיר ירושלם, ובצאתך את העיר תבוא ישר לבית החיים. ובזמן תחית המתים נקום מקברותינו וממולנו מקום בית המקדש. אין אומרים „הצור תמים". מספידים כמו בחוצה לארץ. לפני הקבורה מניחים את המת על מטתו במרחק מה מן הקבר ומספר אנשים מקיפים את המת שבע פעמים ובכל הקפה אומרים „יושב בסתר עליון" כולו וגם שאר תפלות השייכות לקבורת המת כדי לגרש את הטומאה, ואחר כך קוברים. המנהג לאכול ולשתות בבית האבל אחרי הקבורה ולברך ברכת אבלים בשעת סעודת ההבראה. ביום השלשים יש מנהג שהאבל אופה ככרות קטנות של לחם לבן ושולח שתי ככרות בידי השמש לכל בעל בית. ואוכלים אותן לעלוי הנשמה הטהורה. וככלות שנת האבל אופים שוב ככרות לחם כאלה, ובגמר י"א חדש של אמירת קדיש מלוים את האבל לבית החיים וליד הקבר דורשים דרשה ומסיימים בזה את שנת האבלות.

במרחק תחום שבת מק"ק [103] דמשק נמצא כפר ושמו דיבור,[104] והמקום מהלך יומיים מארץ־ישראל, ושם בית כנסת גדול, עומדים בו לארכו עמודי אבן הרבה עם קשתות. ובמזרח רואים שלשה שקעים זה ליד זה, ובכל שקע אצטבאות־עץ ובהם עומדים ספרי תורה. כל ספר וספר מוקף נרתיק־עץ הנקרא „תיק". הנרתיק מכוסה בגד. לפני פתחו של כל שקע תלויה פרוכת, והשקע [שמאחורי הפרוכת] קרוי ארון הקדש. ומהשקע שבצד דרום יורדים למערה קטנה, ואפילו אם רב מספר האנשים היורדים למערה, לא יהא צר בה המקום, כי היא המערה בה הסתתר אליהו הנביא, ככתוב בספר מלכים א' פרק י"ז. ועד היום הזה נמצא החור בו הביאו לו העורכים מאכל

103 מקה? קדוש. 104 ג'וּבּר. וע? הישוב היהודי בכפר זה עיין: י. בן־צבי, שאר ישוב תרצ"ו, חל? ב', עמ' 121—129.

ומשתה ואפשר לתחוב את היד לתוכו. ובכל הימים שבהם קוראים בתורה, ובפרט בשבת ויום טוב, יוצאים לשם יהודים הרבה מדמשק, הן תושבי המקום והן אורחים, להתפלל בבית הכנסת הזה. דיובר היתה פעם עיר גדולה וקהלה גדולה ועכשו ישוב קטן. קבלה בידיהם שלא נבנה בית כנסת זה על ידי בן אדם. כי כאשר הגיעו האנשים הראשונים למקום הזה, והנה בית הכנסת עומד לפניהם, כאילו נוצר מאין. כמאתים ספרי תורה נמצאים שם. כל רצפת בית הכנסת הזה מכוסה מחצלות קש, ולפני הכניסה לתוכו חולצים את הנעלים ויושבים על הקרקע. ושם המנהג שהשמש מביא לאיש הנקרא לעלות לתורה טס של כסף לאות שרוצים לכבדו בעליה. וברדתו מעל הבמה מחזיר הקרוי את הטס לשמש.

יש אומרים שבסביבת ירושלם נמצאת חצר המטרה שבה נעצר ירמיהו הנביא, ככתוב בספר ירמיהו ל"ב. ועמודי אבן חצובים מן הסלע נמצאים שם עד היום הזה וחורים בעמודים, ושם היה עצור. ומעל לסלע קברו של ישעיהו הנביא וירמיהו הנביא ועוזיה המלך.

השער הרביעי, הוא שער ההזכרה

מנהג בירושלם להזכיר נשמות בכל שבת ויום טוב, והרוצה יזכיר בכל יום. ואיש איש מזכיר את ידידיו שהלכו לעולמם, ונודרים צדקה לעלוי הנשמות הטהורות. מזכירים נשמות בקול רם בזה הלשון: „יזכור אלהים לטובה נשמת ר' פלוני בר פלוני עבור שפלוני בר פלוני נתן צדקה בעד הזכרת נשמתו. בשכר זה תהא נשמתו צרורה בצרור החיים עם שאר נשמות צדיקים וצדקניות אמן". ומזכירים גם נשים שנפטרו. ומנהג להדליק נר לעלוי הנשמות הטהורות אחר גמר שנת האבילות. ומי שיש לו יארצייט, לו זכות ההדלקה, דהיינו, ליתן שמן לכל המנורות והכוסות שבבית הכנסת, ומדליקים אותן בשעת תפלת מעריב. ואחרי מעריב מכבים אותן, וחוזרים ומדליקים אותן לשחרית והן דולקות כל היום. ובליל שבת ויום טוב אין מכבים. וחיוב לברך ב„מי שברך" את האיש או את האשה

שלהם זכות ההדלקה. ומתפללים יזכור לנשמה הטהורה שבעבורה מדליקים. ובספר הגבאים רשום למי ומי זכות ההדלקה בשבת או ביום טוב וכיוצא בזה בחול המועד או בראש חודש. והנרשם בספר הגבאים נודר צדקה בשכר זה. הוצאה לשמן די הדלקה כזו עולה חצי רייכס טלירי. בז׳ אדר זכות ההדלקה לגבאים יצ״ו [105] לעלוי נשמת משה רבנו עליו השלום שנפטר בז׳ אדר. ונר תמיד דולק בבית הכנסת על חשבון הגבאים יצ״ו, והוא דולק בימי חול ושבת, יומם ולילה, ולא יכבה במשך כל השנה. ולכל בעל בית ולכל בעלת בית בבית הכנסת נר תפלה לשנה תמימה, ובשבת נר שבת הדלק כל השבת, ובכוסות דקות.

מי שמת לו מת, משלם לשרה סכום כסף, אבל אם היה הנפטר מקבל צדקה בחייו פטור הקרוב מלשלם. לנפל אין משלמים.

תם ונשלם ספרנו / הקב״ה ישלח משיחנו / להביאנו לארצנו / במהרה בימינו / אמן כן יהי רצון.[106]

„חסל סידור מנהגי ירושלם עיר הקדש כהלכתו / כאשר זכיתי לסדר אותו / כה יזכה י״י את אחינו כל בית ישראל לביאת ארץ־ישראל ולעשותו / זך שוכן מעונה — קומם קהל מי מנה [107] / קרב נהל נטעי כנה / פדוים לציון ברנה / זאת היא התחינה / מימים ימימה / להמחבר הכותב בנעימה.״

„ותפלה למשה בן החסיד מהור״ר ישראל נפתלי ז״ל מק״ק פראג המעוטרה הנקרא בפי כל משה בן מהר״ר הירש פוריית מתושבי קרתא קדישא ירושלם תובב״א.״

105 ישמרם צורם וקונם. 106 מכאן ואילך, שתי הפסקאות האחרונות כתובות עברית במקור. 107 ישראל, שעליו נאמר: מי מנה עפר יעקב (דברים כ״ג י״ב).

טז

מסעות משה בן אליהו הלוי הקראי מקרים

תי"ד—תט"ו (1655—1654)

על הישוב הקראי בירושלים בדורות שונים ועל הקשר שבינו ובין הקראים שבחצי־האי קרים כבר דיברנו לעיל במבוא למסעות הקראי שמואל בן דוד שעלה־לרגל לא"י בשנות ת"א—ת"ב (1642—1641).

הקראי משה בן אליהו, המתאר את מסעותיו כאן, עלה לרגל לא"י ארבע־עשרה שנים אחרי שמואל בן דוד, ובמשך זמן קצר זה ירדה העדה הקראית עוד יותר, והוא לא מצא עוד בירושלים אפילו 27 נפשות קראים כמו שמצא הראשון. דרכו של משה בן אליהו היתה דומה לגמרי לדרכו של קודמו, ואף בחזרו הלך באותה דרך, אלא שבמקום לילך מאדנא לקושטא הלך לסינופ, עיר־החוף בדרום הים השחור.

הנוסע יצא לדרכו בלוית קראי אחר. הם הפליגו מנמל כפא, היא פיאודוסיה, ביום ו' אלול תי"ד (19 באוגוסט 1654), ואחרי חמשה ימים הגיעו לקושטא, שבה נתאכסנו בבית קראי, שהוא ואביו עלו־לרגל לירושלים והוכתרו שניהם בתואר „ירושלמי". בקושטא נתעכבו רק יום אחד, ולמחרת היום הפליגו באניה לאלכסנדריה דרך גליפולי—כיאוס—קוס—רודוס. לרודוס הגיע בראש השנה של שנת תט"ו, ונשתהו בה 12 יום. יצאו מרודוס ביום י"ב תשרי, ואחרי חמשה ימים הגיעו לאלכסנדריה. מאלכסנדריה הלכו לאבוקיר ומשם לרשיט (Rosetta) ומשם בנילוס לקאהיר.

בקאהיר נשתהו קרוב לחודש ימים, נתקבלו בסבר־פנים ע"י אחיהם הקראים ובעזרתם ביקרו בעיר ובסביבה, והנוסע מתאר גם את הישוב היהודי בקאהיר.

יצאו מקאהיר ביום כ"ה חשון והלכו בשיירה דרך מדבר סיני לעזה, ומשם לירושלים, שאליה הגיעו ביום י"ז כסליו תט"ו (27 בנובמבר 1654). בבית־הכנסת של הקראים מצאו רק שלשה מתפללים ושתי אלמנות.

בירושלים נשארו קרוב לחודש ימים וביקרו בעיר ובסביבה, ואף הלכו לקבר שמואל הנביא ולחברון. יצאו מירושלים ביום י"ד בטבת,

והנוסע בספרו על צאתם מירושלים, מוסיף: „הסולח יסלח על שיצאנו מארץ הקודש ללכת לחוצה לארץ".

מירושלים הלכו דרך שכם—ג'נין—עין־א־תג'אר—גשר בנות יעקב לדמשק, שבה נתקבלו בסבר פנים ע"י הקראים. נשארו בדמשק 18 יום ויצאו דרך אנטיוכיה—אדנה—אסיה הקטנה לסינוף שעל שפת הים השחור. מדמשק לסינוף הלכו שלשה שבועות. ביום ד' בניסן הפליגו מסינוף, ושמה ימים אחרי־כן הגיעו לנמל פיאודוסיה, שבה יצאו לקראתם כל אנשי קהילת הקראים והביאו את הנוסעים לביתם „בשמחה ובכבוד גדול".

כל המסע הלוך וחזור, מפיאודוסיה ועד פיאודוסיה, נמשך שבעה חדשים וארבעה ימים.

אחרי אשר העתקתי את ספרי „המבחר"[1] היקר והמעולה אחרי שובי מאדמת הקדש הר הגליל, אשר שמה קברי אבותינו הקדושים ע"ה,[2] זכותם תגן עלינו, וקברי נביאנו הקדושים אשר נטמנו תחת כסא הכבוד, זכותם תלין בעדנו. אחרי ראיתי אותם, בעזרת השם יתברך ויתעלה, ונשתטחתי על קבריהם, וכסא כבוד מרום מראשון מקום מקדשנו בידי זרים בעונותינו הרבים. ועתה אמרתי לכתוב תחת הספר ענין נסיעתנו וחביתנו, אנה נכנסנו ואיך יצאנו ומקום תחנותינו ונסיעותינו, ואיך עזרנו אלהינו יתעלה שמו עד שובנו בשלום.

העיר י"י את רוח ידידי ויקירי כ"ר[3] ר' אליהו יצ"ך[4] בכ"ר דוד לנסוע ממקומו ומעירו כדי לראות הרי בשמים לשלם את נדרו אשר נדר, ואני הדל נתחברתי עמו, ונכנסנו בספינה, וביום ו' לאלול התי"ד ביום שבת אחר התפלה יצאה הספינה אשר נכנסנו אליה מנמל כַּפָּא,[5] ובליל יום ב' באנו נגד איאדגי שעל נמל בלקלי. וביום ה' באנו לקוסטינא.[6] וחנינו בליל יום ששי בית כה"ר אליהו ירושלמי יצ"ו בכ"ר ברוך ירושלמי יצ"ו, ואכלנו ושתינו משלחנו עמהם, ממה שזמן הקב"ה.

1 פירוש על התורה מאת הקראי אהרן בן יוסף; נדפס אחר־כך בקוזלוב בשנת תקצ"ה (1835). 2 עליהם השלום. 3 כבוד רבי. 4 ישמרהו .צורו וקיימו. 5 Kaffa נקראת היום Feodosia. 6 קוסטא.

ובבקר ביום ו' הלכנו לבית הכנסת. ובו ביום היתה ברית מילה בבית ישראל אחד, ואחר התפלה קרא בחור אחד את ברכת המילה בבית הכנסת, ואח"כ הלכו לבית בעל המילה ובביתו מלו את הנער. ובו ביום ו' כ"ג לאלול התי"ד נכנסנו לספינה גדולה הנקראת "קַלְיוֹן".[7] ולא נתעכבנו בקונסטנטינא יום שלם. ובערב שבת בזמן התפלה יצאה הספינה מנמל קונסטנטינא, ובאנו לגַלְבּוֹלוּ[8] במוצאי שבת קודם התפלה. ובבקר הלכנו למדינת גַלְבּוֹלוּ עם כ"ר אליהו, וקנינו זעה[9] וחומץ מהרבנים[10] אשר שמה. והוא מקום טוב, וכל מה שתבקש ימצא שם, וגם חומה בצורה היא. וחנינו בגליבּוֹלוּ עד חצי היום של יום ראשון כ"ה לאלול.

ומשם נסענו ללכת אל בּוֹגַז חיסַרי.[11] ומקוסדינא לגליבולו מאתים מיל, ומגלבולו עד בּוֹגַז חיסרי שלשים מיל. ונכנסנו לבּוֹגַז היסַרי סמוך לערב יום ב'. ובבקר ביום ב' נסענו ללכת למדינת סַקיז.*[11] וסמוך לפנות ערב יום ב' הקים יו"י רוח סערה גדולה, לא יבוא ולא יהיה לא יִרְאֶה עוד. כל הלילה בליל ג' כ"ז לאלול היינו בצרה גדולה, כי האניה חשבה להשבר, ובכו האנשים והנשים בכיה גדולה, כמר זעקו, כי היו עמנו בספינה אנשים ונשים וטף. וברוך השם שרחם עלינו והצילנו. ולא יכולנו להכנס לנמל סקיז, ונכנסנו לנמל הנקרא אֶסְטַנְקוֹי,[12] וגם היא מדינה[13] יפה וחומה בצורה, וכל ענבים משובחים בזול מאד, וכל מיני פירות נמצאים שם להרבה.

ונכנסנו לנמל אסטנקוי ביום ד'. וסמוך לפנות ערב בו ביום נסענו מנמל אסטנקוי ללכת לעיר רוֹדוֹס. ובאנו לרוֹדוֹס בערב יום השבת. ובו ביום יום תרועה וראש השנה לשנת התט"ו. ועשינו יום תרועה בספינה. גם ישבו הרבנים בספינה ביום שבת גם ביום ראשון ולא יצאו, ובבקר יום ב' יצאנו כלנו והלכנו למדינת רוֹדוֹס.

והמדינה ההיא מיושבת על הים, והים מסביבותיה. והיא

7 kalyun מין אניה, galion בצרפתית. 8 Gelibolu, גליפולי. 9 יין־שרף. 10 היהודים הבלתי־קראים. 11 Boghaz hisari (מבצר המיצר) במוצא הדרומי של הדרדנלים. * 11 Sakiz הוא האי Chios. 12 Istankōy הוא האי Kos. 13 עיר.

חומה בצורה עד מאד, וגם בתיהם בנוים בבנינים חזקים עד מאד נשארו מבנין של פִּירֶאנג.[14] ובה ימצאו רמונים ולימונים וְנָארַנְג[15] רבים מאד, וגם תאנים זתים ושמן זית בזול. ובה יש רבנים.[16] והלכנו למדרש שלהם וקנינו מהם יין וזעה,[17] כי ישבנו שם י"ב ימים, עשינו מועד יום תרועה[18] ויום הכפורים שם בתוך הספינה. וגם הלכנו אל הספינה שיושבים שם מלכים ובני מלכים ההולכים מקירים,[19] אשר שם אותם שמה האדון חוּנְכַּר[20] י"ל[21] להיות שם למשמרת, והם ראו אותנו מהחלונות אשר על המגדל והכירו אותנו שאנחנו מתושבי קירים, וקראו אותנו וגילו לנו מעניני המלך ושריו, כי בזמן קרוב הלך מחמד גְּרַאי,*[21] אחיו של גָּאן בֵּךְ גְּרַאי[22] משם ונשאר שם בן צופן גראי[23] סולטן, והם שאלו על עניני קירים, והם נאנחים ונאנקים ומבקשים את מדינת קירים, כי הם יושבים במשמר.

וביום ד' שהוא י"ב לתשרי התט"ו יצאנו מנמל רודוס. וביום ה' רדפו אחרינו ד' ספינות גדולות מפִּירֶנג,[24] ונלחמו עמנו באבני תותח, אעפ"י שהיינו יותר מארבעים ספינות והם ד' ספינות, לא נתנו לנו נחת רוח, עד שהלכנו לעיר אֶסְכַּנְדְּרִיָא.[25] עד הכנסנו לנמל היו נלחמים בכל יום ויום, יום ה' ושבי ויום וליל יום ב'. ובבקר ביום ב' י"ז לתשרי נכנסנו לנמל אסכנדריא של מצרים, ועד הכנסנו לנמל רדפו היונים אחרינו ולא עזבו אותנו ולא נפרדו מנגד עינינו. וכאשר נכנסנו באסכנדריא, אז היתה לנו השקט ומנוחה מפניהם.

והנינו באסכנדריא בבית רבן[26] אחד בעליתו, ושם הישראלי יוסף, והוא היה איש טוב, ושכבנו בביתו ב' לילות. ומדינת אסכנדריא גם היא ארץ טובה לא יחסר כל בה, ובפרט הדגים מאד רבים בזול כאשר תרצה. ויצאנו משם ביום ד'

14 Firenc פרנקים. 15 narinc תפוזים. 16 יהודים בלתי-קראים. 17 יין-שרף. 18 ראש השנה. 19 Kirim חצי-האי קרים. 20 Hunkar (המפית), כינוי לסולטאן העותומאני. 21 יחי לעד. *Muhammad Giray, מלך תתרי של קרים שנורש לרודוס ביוני 1644 והוחזר לשלטונו בקרים ביולי 1654. 22 Canibek Giray. 23 Çupan Giray. 24 Firenc פרנקים. 25 אלכסנדריה של מצרים. 26 יהודי בלתי-קראי.

וחנינו בליל ה' בנמל אַבוּקיר[27] בתוך ספינה שהיינו בתוכה הנקראת „גַרים"[28] בלשונם, ועדיין אנחנו בתוך הים הלבן.[29] ומאַבוקיר למטה מעט הלכנו אל המקום אשר יתערב יאור מצרים אל הים הלבן, והוא נקרא „בוגוז"[30] בלשונם, והוא מקום קשה לספינות, ופוחדים מאד עד עברם, ואינם עוברים עד שיבוא בספינה קטנה איש מורה הדרך לעבור במקומות מעוינות. והאיש ההוא שמו קוּלְבוּז[31] והוא יאמר: בכאן תבוא או בכאן, ואח"כ תעבור הספינה, והוא מוכן ומזומן להורות ולהראות, [והוא] מתמנה בגזרת האדון.[32] ברוך יו"ו שעברנו בשלום.

ונכנסנו ליאור, ולקחנו ושתינו ממימיו, והם מתוקים מאד. ועברנו ובאנו עד רָאשִׁיט[33] המדינה, שהיא על שפת היאור מושבה, והיא מקום משא ומתן שווקים ורחובות וספינות רבות שם, ומשם תלכנה הספינות הקטנות למצרים. ומנהגם לצאת ביום ששי או ביום ב' בקבוץ, ואין להם רשות לצאת ביום אחר, כך מנהגם מקדמא. ואנחנו נכנסנו למדינת ראשיט ביום ה' קודם ב' ימים משמיני עצרת, ועשינו יום ח' עצרת, וכן תענית אחר המועד, נתענינו בראשיט. וישבנו שם חמשה ימים בהשקט ובבטחה.

וביום ב', כ"ד לתשרי התט"ו, נכנסנו לספינה קטנה כמו מנין מ' אנשים, ושמנו פנינו ללכת למצרים על היאור, שהוא מהלך ת"ק מיל מראשיט עד מצרים.[34] בתוך היאור הלכנו בתוך ג' ימים וב' לילות, כי לילה יצאנו מהספינה ושכבנו על שפת היאור ובאור הבוקר נסענו. ומלחי הספינה אם ירצו יוליכו את הספינה ע"י המשכת חבל ארוך, המלחים הולכים בחוץ על שפת היאור וחבל בידיהם, וראש החבל קצהו האחד בתוך הספינה, ומושכים והולכים במרוצה, במקומות ידועים להם יעשו כן, לא בכל הדרך.

וביום ה', כ"ז לתשרי, באנו למדינת מצרים[35] וחנינו

27 אבו קיר, צפונית־מערבית לאלכסנדריה. 28 Carim ובערבית נ'רם אית־נוסעים המסלינה בנילוס. 29 הים התיכון, והוא תרגום הכינוי התורכי Ak deniz 30 במוצא ענף רשיד של הנילוס. 31 kulavuz סורה־דרך (pilot). 32 הפלטאו. 33 רשיד, היא Rosette. 34 קאהיר. 35 כלומר, לעיר קאהיר.

ב„כָּאן“[36] אחד, שמו „כָּאן כַּלִיל“. ושמעו אחינו הישראלים עדת בני מקרא יצ"ו, ובאו וקראו אותנו בכבוד לנוח ברחוב ישראל, ואמרו: אין ראוי לכם לנוח בחוץ, רחוק מבית הכנסת. ודברו לנו דברים טובים דברי נחומים. והמה אנשים יקרים ומועילים, אהובים לשמים ולבריות, והוליכו אותנו לבית כ"ר זכריה הרופא, והוא איש טוב מאד, האל יברכהו, והכְּנֶסֶה[37] של בני מקרא במצרים בנין יפה מקדמא דנא בעמודי שיש וספרי תורות יקרים בתוכה. ויוציאו ספר תורה בכל שבת ובראש חדש ב' וה'.[38] וקהלות מצרים[39] הם מחמירים בכל מצוה בקלה כבחמורה בכל לבם, והם גומלי חסדים לחיים ולמתים, האל ינחמם ויזכו לראות ביאת משיחנו ב"ב.[40]

וביום ג' רכבנו על חמורים ללכת למצרים הישנה ואל בתי החיים של הקהל, כדי לראות, ועמנו מורה הדרך כ"ר אברהם הלוי קודסי[41] שבא הנה, ועמו בחור אחד שמו עובדיא לוי. כלנו רכבנו על חמורים ובאנו למצרים ישנה, ושמה כְּנֶסֶה טובה ויקרה, אין חקר לטוב יופי הכְּנֶסֶה, כי כבר היתה בידי ב"מ,[42] ועתה היא ביד ב"ה.[43] ושמה ספר תורה מכתיבת עזרא הסופר ע"ה כהן לאל עליון, ושמה כתובות יקרות מפותחות על הלוחות פתוחים, פסוק „שמע ישראל“ על ההיכל ופסוק „פתחו לי ש"צ“,[44] „זה השער לצי"ב“,[45] ועוד על קרש אחר מפותח מזמור „לי"י הארץ ומלואה“[46] כל המזמור מראש ועד סוף, ותאריך מפותח בה אתקל"א, ר"ל אלף ותקל"א, ואני סברתי כי הוא למנין השטרות.[47] ולקחנו שמן זית זך ושמנו בעששית של תמידים,[48] שמדליקים שמה ג' עששיות לתמידים לפני ג' היכלות. ובכל כותלי בית הכנסת כתובים שמות הבאים מארץ מרחקים, יש מי שכתב בדיו ויש מי שפתח פתוחים, וכתבנו גם אנחנו שמותינו.

36 מלון אורחים. 37 בית־הכנסת. 38 וביום שני וחמישי בשבוע. 39 הקראים. 40 במהרה בימינו. 41 ירושלמי. 42 בני מקרא, הקראים. 43 בעלי התלמוד, יהודים בלתי־קראים. 44 שערי צדק (תהלים קי"ח ו"ט). 45 לה' צדיקים יבאו בו. (שם, פסוק כ'). 46 תהלים כ"ד. 47 המחיר 5 משנת 312 לפני ספירת הנוצרים. 48 נר תמיד.

ומשם הלכנו לבתי החיים, ושמה מצבות טובות ומערות כמו טוּרְבָּא[49] של ישמעאלים, והם בנינים מופלאים, לא יבנה כל אחד במאה כספים, ואין בבנינים ההם מתים קבורים, אלא הם נעשו לנוח שמה הקַבְּרים ולשׂוּם בתוכו מאכל ומשקה בעבור הקַבְּרים ולשׂוּם כליהם ולהיות למחסה ולמסתור מחמימות השמש להיות צל על ראשם, כי שם החום גובר מאד. וגם אם יקרה שאם ילינו שם בלילות ינוחו בתוך המערות ההם, כאשר ספר לנו אברהם קודשי. ושמה ג"כ במערות כתבו שמותם הבאים ממרחק, בפרט הכרנו את כתיבת כה"ר יוסף בכ"ר יעקב החכם השלם :צ"ל, וכתבנו גם אנחנו שמותינו. ובנו בנינים גבוהים על הדרך כקומת אדם בצורה שיעשו על הגגות בעבור שיעלה עשן הכירים, כך קומתם, מוצבים רחוקים זה מזה ריחוק מה, ועשו זה כדי להכיר הדרך אם ילכו בלילה, כי המקומות ההם חול, כמו חול שפת הים דקים עד מאוד, על כן לא יהיה סימן מְדַרֵך כפות הרגלים כמו הדרכים שלנו, ומהסימנים ההם יכירו ללכת בדרך ישרה.

וארץ גושן[50] לפאת הימין כשתלך לבית החיים. ויש שמה אצל ארץ גושן ב' הרים והר אחד קטון, שמו בלשון ישמעאל פִּירְאוּן דַּגִי,[51] והם יִרְאו מעל היאור בלכתך למצרים ככוכבים ארוכים ממקום רחוק. וקברי השבטים בצד שמאל בלכתך לבתי החיים, ואומרים ששמה קבורים ראובן ושמעון וכו'.

וביום ב', י"ד לחשון, היתה ברית מילה בבית איש לוי. ומנהג קהל מצרים להתפלל בבית בעל ברית המילה בליל שבת, וכן ביום המילה מדליקים נרות עששיות רבות, ואח"כ קוראים ברכות, ומביאים את הנער ומלים ופורעים. ובו ביום היתה מצות מת, שנפטר בחור אחד, שמו אברהם לוי, ואביו יושב בירושלים שמו עובדיא לוי, ובליל ב' נפטר זה הבחור, והוליכו אותו לבתי חיים קודם עלות השחר קהל מצרים, שהם משתדלים מאד במצות.

וביום ששי, י"ח לחשון, הלכנו לארמון המשנה במצרים,

49 türbe בנין־קבר, מאוזוליאום. 50 הכוונה לכפר אל־גיזה על שפת הנילוס המערבית. 51 Firaun daghi הר פרעה. והכוונה לפירמידות.

ושם באר קראו אותה „בְּאֵר יוֹסֵף“[52] ומושכים ושואבים את המים בשוורים, והמקום ששואבים ממנו המים עמוק מאוד, ויורדים אליו במעלות, יותר משלש מאות מעלות. וירדנו שמה בפתילה דולקת, והלכנו לתחתיה, ושמה עוד שוורים אחרים שואבים ויורדים ועולים סובב סובב כמו, ובלולים יעלו. והמקום ההוא בנין נורא מאד, כמו מגדל בנוי למעלה, ולו חלונות סביב, ושתינו ממימיו, והם מים קרים ומתוקים. וראינו בארמון המשנה בנינים יקרים וציורים נאים. והארמון ההוא על סלע והר גבוה, בנוי בקצה ארץ מצרים.[53] ואומרים שהם ארמונים מזמן יוסף הצדיק ע״ה. ומקומות גבולי ארמוני המשנה יש כמו חֲיסַאר פיראנג[54] שבפפא.[55] וישבנו במצרים שבעה ועשרים יום.

ויצאנו ממצרים בכ״ה לחשון ביום ששי והלכנו לְכָנְכָּא.[56] וישבנו שם ארבעה ימים עד שנתקבצו שם כל בעלי הַכַּרְוָן[57] שהוכנו ללכת לירושלים. ונסענו מן כְּנְכָּא וחנינו בכפר זַוַמִיל[58] ומשם בִּבְלְבֵּייס, ומשם אל אֶלְקוּרַיִין, ומשם לְסַלְחַיְיא. ועשינו שבת בְּסַלְחַיְיא עם כל אנשי הכַּרְוָן. ועד הנה שותים כלם ממימי היאור, מן הסעפים שהלכו עד סלחייא. ומשם אל אלבַּייר.[59] ומשם אל קַטְייא. ישם דגים רבים יבשים וגם חדשים. ומשם אל „באר העבד“[60] ומשם אל אַרִיש, והוא גבול ארץ ישראל, ועשינו שבת גם בזה. ומשם אל כאן יונוס, הוא אשקלון.[61] ומשם זַעֲקָא, היא אשדוד. ומשם אל רמלה, היא עזה. ומשם אל בֵּדוּ.[62]

ומשם הלכנו לירושלים תוב״ב.[63] ונכנסנו אל מקום

52 הוא בורהמים הנדול׳ במבצר קאהיר שנכנה בימי צלאח א־דין. 53 בלומר, עיר קאהיר: המבצר נמצא בקצה הדרומי־מזרחי של העיר, על מורד הר מקטם Hisari Firenc 54 מבצר הפרנקים. Kaffa 55 בחצי־האי קרים, ביום Feodosia. 56 אל־באנקאה. kervan 57 אורחה. 58 א־זואמל. 59 אל־בייאר, בארות, ואולי הכוונה לבייאר א־דוידאר. 60 באר אל־עבד: תחנה זו נזכרת ע״י Haci Halfa והנוכע הקראי שמואל בן דוד בא חנה בה אל־א בKara Koyu 61 היהודי אינו נכון, וכן הזיהויים זעקא — אשדוד, רמלה — עזה. ואולי יש כאן טעות, וצ״ל: ומשם אל כאן יונוס, ומשם אל זעקא, ומשם אל עזה, ומשם אל אשדוד, ומשם אל רמלה. 62 בפר מטערב לנבי סמוילי. 63 תחנה ותכונו במהרה בימינו.

חפצנו אשר בקשנו מרחוק, ואת כל הדרכים בעבורו הלכנו. ובאנו אליו ביום ה', י"ז לכסליו שנת התט"ו. וראינו את בית הכנסת שלנו,[61] והנה היא טובה מאד ויקרה מפנינים, ומדליקים בתוכה שלשה עששיות ותמיד אחד, ונהיה ארבעה קַנְדִילִים.[63] ושמה מתחזן[66] כ"ר משה הכהן יצ"ו, איש עניו ומסכן, ונתקיים עליו והשארתי בקרבך עם עני ודל.[67] ועמו מתפלל עובדיא הלוי יצ"ו ועוד אברהם הבחור ישראלי, כהן ולוי וישראלי, שלשה אנשים מתפללים, וב' נשים אלמנות מתמידות בתפלה ויודעות כל עניני התפלה, ותמיד תמצאנה בזמן התפלה כאשר יפתחו דלתות בית הכנסת. וראינו כי בי"ט מעלות יורדים לבית הכנסת, ושמה סביבות בית הכנסת בתי הקדשות בסך ט"ו בתים ויותר, בנוים בבנינים טובים ונחמדים, באבנים בנוים בנין פָּמֶר.[68] ויש באר בחצר ב"ה,[69] להתקבץ שמה מימי המטר שיורדים מעל הגגות. וכותל המערבי של בית המקדש עדיין עומד, והוא שבנה שלמה המלך ע"ה, והוא יראה מעל גגות בתי ההקדשית שלנו, ועלינו על הגגות וראינו. וכן הלכנו אצלו ועשינו השתהויה ורצינו את אבניה ואת עפרה התחבקנו.

והלכנו ביום א' בי"ט לכסליו להר המוריה, במקום שנעקד יצחק אע"ה,[70] והוא דרומית מזרחית כנגד בית המקדש, ומשם יְרָאֶה בית המקדש. והתפללנו לשם וקראנו כל הפסוקים מן „ויהי אחרי הדברים האלה והאלהים נסה את אברהם" עד „וישב אברהם אל נעריו".[71] ובתוך הבקעה יש באר ובנינים, ואומרים הישמעאלים שהוא באר אִיוֹב, והם לא ידעו ולא יבינו כי הוא באר יואב, כי כן הקבלה ביד ישראל דור אחר דור, אלא הגוים הפכו האותיות וקוראים לבאר יואב „בִּאר אִיוּף".[72] ומשם הלכנו לעין רוגל,[73] והוא בבקעה. ומשם הלכנו ליד אבשלום, והוא בבנין חצוב מהסלע מערה גדולה, ועל המערה

64 של הקראים: ועיין תיאור מפורט של בית־כנסת זה מאת יעקב זינקראלד ב„ירושלים" לזכר לונץ עמ' ר"ה—ר"כ). 65 עששיות. 66 משמש חזן. 67 צפניה ג' י"ב. 68 kemer קמרון. 69 בית הכנסת. 70 אבינו עליו השלום. 71 בראשית, כ"ב א'—י"ט. 72 Bir Ejup באר איוב. 73 הכוונה לבריכת השלוח.

עוד בנו בנין. ומשם הלכנו למערת זכריה הנביא בן יהוידע הכהן. אלה בין מזרח לדרום כנגד ירושלים. ומשם הלכנו לגיא בן הנום.*[73] וכנגד הבקעה קברי ב"ה,[74] ולמעלה כנגד קברי הרבנים עומדים קברי בני מקרא קרוב לחומת ירושלים, אשר סמוכה החומה ל„מדרש שלמה" [75] ע"ה קרוב לבית המקדש, כי שניהם בחצר אחד.

וביום ב' הלכנו למערת דוד המלך ע"ה לפני השער הדרומי,[76] ובו ג"כ מערת שלמה ע"ה ושאר קברי מלכי דוד. וסמוך להם ציון עיר דוד. ובעונותינו הרבים נתקיים הפסוק האמור „ציון שדה תחרש" [77] כי יש מחרשה רבה בעיר ציון... ושם עשו בנין לשם ישו הנוצרי סמוך לציון,*[77] ובו יבואו כל הנוצרים ההולכים לירושלים, ולהם שם גנות ופרדסים ובתים בנוים בתוך חומת ירושלים סמוך לשער דוד. ויש בבקעה בתחתיתו עין רוגל ג"כ, ויש שם ברכה גדולה.

וביום ג' הלכנו להר הזתים שהוא מקדם לעיר לחומת ירושלים, וכל בנין בית המקדש ומדרש שלמה והעזרה הכל יראה לפניך כשלחן ערוך מהר הזתים, כי בעונותינו הרבים כאשר נסעה השכינה מבית המקדש נסעה עשר נסיעות, והעשירית היא הר הזתים שעמדה עליו וממנו עלתה לשמים,[78] כאמור: אלך אשובה אל מקומי,[79] המעיין בספר יחזקאל ימצא מספר עשר נסיעות. והתפללנו על הר הזתים כנגד בית המקדש ושמנו ההשתחויה לפאת מערב, ור' משה הכהן חזן ירושלים התפלל בעדנו ונתחברנו עמו, וברך שם על כל קהלות בני המקרא ונתן ברכה למתנדבים בעד ירושלים. ומשם הלכנו למערת חגי הנביא עם נרות דולקות בידינו, וראינו מערת חולדה הנביאה ע"ה. ואלה כולם בשפול דטורא[80] הזתים. ואכלנו ושתינו שם וברכנו לשם אשר הראנו את כל אלה, כן

*73 הכוונה לנחל קדרון, הנקרא בפי המוסלמים ואדי נ'הנם. 74 בעלי התלמוד בלתי־קראים. 75 מסגד אל־אקצא. 76 שער ציון, הנקרא בערבית „באב דאוד" (שער דוד). 77 ירמיה, כ"ו י"ח. *77 כנראה, הכוונה לכנסיה הארמנית על שם יעקב הקדוש. 78 דברי הנוסע הקראי כאן מיוסדים על דברי חז"ל במסכת ראש השנה, דף כ"ג עמוד א'; וביחזקאל אין זכר לעשר נסיעות. 79 הושע, ה' ט"ו. 80 במורד של הר.

יזכה לראות לכל המשתוקקים מעמו, וכן יזכנו לראות פני המלך המשיח אכי"ר.[81]

וביום ד' רכבנו על פרדים, ועמנו ר' משה הכהן יצ"ו, והלכנו למערת אדוננו שמואל הנביא ע"ה אל רמה, זכותו תגין בעדנו, והוא ע"ה קבור ברמה על ראש הר גבוה, כאמור: ותשובתו הרמתה כי שם ביתו.[82] והלכנו לשם והתפללנו עליו ג"כ, כמו שעשינו בשאר מקומות, והוא ע"ה קבור שמה עם אביו אלקנה הלוי ועם אמו חנה הצדקת. והמערה ההיא בפאת מערב כנגד חומות ירושלים. ויצאנו מירושלים אחרי תפלת הבוקר וחזרנו עוד עד זמן אֲפֵנדי,[83] וכל הדרך קשה באבנים ובסלעים. וכאשר באנו הוציאו לנו הזקנות היושבות בלשכות בית הכנסת מי דבש ורמונים ושקדים וענבים. וספרו לנו כי הזקנות ההן תלכנה מדי שנה בשנה קרוב לחג השבועות על רגליהן ותשובנה כן בלי שום רכיבה, אחר שתשכבנה שם לילה אחד או ב' לילות, כי מנהג לרבנים[84] בכל שנה ללכת בזה הזמן יותר מאלף אנשים ונשים, ושמה יאכלו וישמחו ויחנו כמה ימים שירצו, כי אם לפני מערת אדוננו שמואל יש מקום שיכיל יותר מאלפים אנשים. ושמחנו שם שמחה יתרה תחת אילן אחד ומעין לפניו שֶׁתִּקֵּן שמואל הרמתי, ואח"כ חזרנו לירושלים ת"ב.[85]

וראינו כל שערי ירושלים וכל שערי בית המקדש, אלהים יכוננם עד עולם סלה, ויתקיים עוד עליו פסוק: אוהב יו"י שערי ציון,[86] ועשינו השתחויה בכל שערי ירושלים והתפללנו וקראנו מזמורים וסחבנו פנינו על אבניה כאשר קרענו בגדינו בראותנו חומות ירושלים קודם הכנסנו, ובכינו. ולכל שערי ירושלים קוראים בשמות הערביים, זה „שער דוד" [87] וזה „שער אַבְרָהִים חָלִיל אַ־רַחְמָן" [88] וזה „שער השבטים",[89] וכלם נקראו

81 אמן כן יהי רצון. 82 שמואל א', ז' י"ז. 83 ikindi, תפילת מנחה. 84 לבלתי־קראים. 85 תבנה במהרה. 86 תהלים, פ"ז ב'. 87 באב דאוד, ובפי היהודים: שער ציון. 88 שער אברהם אוהב האלהים, כינוי לאברהם אבינו, ובשמו נקרא השער, שממנו מתחילה הדרך לחברון עיר אברהם; ובפי היהודים כימינו: שער יפו. 89 באב אל־אסבאט, ובפי היהודים: שער האריות

בשמות ידועים מקדמא דנא. ובחומות ירושלים קרוב לבית המקדש בתחתית החומה יש אבנים גדולות, יותר מב׳ קולץ[90] כאשר מדדנו, כמו שכתוב אבני עשר אמות ואבני שמונה אמות,[91] והנם עבות וגסות עד מאד, מי יוכל לספר פליאות הבנינים אשר שמה, מהרה יחודש אכי״ר.[92]

וביום הראשון בכ״ו לכסליו הלכנו לחצר המטרה, ושמה באר רחב מאד, אלא פיו כפי הבארות שלנו צר, אלא תחתיתו רוחב גדול, אם תבנה עליו ארמון גדול יכיל, ותחתיתו כלו מים ועליונותו רצוף באבנים טובות. ושמה מערה, אומרים זו מערת ירמיהו ע״ה. וחצר המטרה כלו סלעים, ובתוכו מערה כלומר „קוּבְּא,[93] וראינו שם קוּבְּא גדול מאד ובתוכו עמודים שהשאירו אחר שחצבו סביבות החציבה עמודים מהסלע, גסים ועבים מאד, וסביבות העמודים נקובים מאבן נקבים גדולים להכניס בתוכו שלשלאות של ברזל, ואומרים ששם קשרו כשאסרו אותם שם, שהיא בית הכלא מזמן מלכי יהודה, והוא הנקרא חצר המטרה, כי שם השליכו את ירמיהו הנביא ע״ה, והוא הבאר אשר ספרנו לעיל שהשליכוהו כמו שכתוב.

והוליך אותנו ביום ו׳ איש אחד מב״ה[94] ועמו ערבי אחד אל מערה אחת, ואומרים שבואת המערה נמול אברהם אע״ה.[95] ומשם הוליכנו אל מקום אחד מערה מלאה מים מתוקים נובעים, ואומרים שהיא מקום רחיצת שרה אמנו. ומשם הוליכנו למקום הנקרא אלוני ממרא. ובמקום אחד בנו גדר אבנים ואומרים שהוא בנוי מזמן אברהם,[96] בנוי באבנים גדולות מאד ועבות וגסות, ומדדנו אבן אחת ג׳ קולץ ויותר, א״כ תהיה כל אבן ארכה י״ב אמות אצילות, ויש בתוך הגדר ההוא באר מזמן אאע״ה ולקחנו ממימיו ושתינו. ואח״כ הלכנו למערת ישי אבי דוד ע״ה,[97] והיא ג״כ קרובה למערת אבותינו הקדושים ע״ה בהר אחד שכנגד מערת המכפלה לצד דרום.

90 kulac מידת אורך כשתי הידים המושטות. 91 מלכים א׳, ז׳ י׳. 92 אמן כן יהי רצון. 93 כיפה. 94 מבעלי התלמוד, בלתי־קראים. 95 אבינו עליו השלום. והמערה בסביבת חברון. 96 נקרא בפי הערבים: ראמת אל־כ׳ליל. 97 בדיר אל־ארבעין על גבעת רַמַיידה.

וכל סביבות חברון לד' רוחותיה כרמים ואילני זתים ושקדים ורמונים, גבול הכרמים הלך עד כמה מילים לכל רוחותיה. ובתוך השוק של חברון מערת אבנר בן נר שר צבא שאול ע"ה, קרוב למערת המכפלה, כן קוראים לו ג"כ הישמעאלים. ושם בחברון יש כְּנֶסֶה[98] קטנה לב"ה,[99] ושמה נתפללו כל הנמצאים בחברון. וביום ו' הלכנו וראינו אותה בזמן שהוציאו ס"ת,[100] כי ביום ו' היה גם ו' לימי החנוכה שלהם והוציאו ב' ס"ת ברמונים ועטרות, וכן ביום שבת ב' ס"ת. ואחר התפללנו גם אנחנו בבית שחנינו וקראנו הפרשה וההפטרה, קראו אותנו לבית הכנסת, והלכנו ועמדנו מבחוץ בעזרה אצל הפתח, בעבור שהיו מדליקים נרות ששיות רבות ביום השבת.[101] וגם הם מוציאים הס"ת אצל הפתח היינו קרוב לס"ת, והכל היה לפנינו.

ולהם בחברון אצל הכנסה בית אחד חשוב מוכן ומזומן לאכסניים, ושמה מצעות ומראשות וגלופקרים[102] מוטלים ועשישה זכוכית בשמן זית מלאה להדליק תלויה, להדליק ולהאיר לאורחים, כל מה שיצטרך הכל מוכן לפניך. והביאו לנו במוצאי שבת צמוקים מענבים טובים ולחם לאכול, כי הם בסבר פנים יפות מביטים לאורחים. ועשינו שבת בפרשת „ויהי מקץ" בחברון. וראיתי אשה אחת מלמדת תינוקות, כי אנחנו היינו יושבים בעליה ותחתיה היתה מלמדת האשה ההיא.

ויש בחברון מעין אחד שקוראים לו עין של שרה אמנו, וכן יש באר שקורין לה באר אברהם, וכן באר אחרת קוראים לה באר יצחק, ובאר אחרת קוראים לה באר יעקב (יַאגוּפּ), שכן קרואים בשמותיהם בפי ישמעאלים ויונים עד היום.[103]

ויש בירושלים לבית המקדש תוב"ב י"ב שערים לעזרה[104] היום, העשרה מהם נפתחים ונסגרים בכל יום ויום, אבל הב' מהם, הנקראים „שערי רחמים" כנגד הר הזתים בפאת מזרח, המה סגורים בגדר אבנים ולא יפתחו עד שתפתחנה עיני

98 בית־כנסת. 99 לבעלי התלמוד, בלתי־קראים. 100 ספר תורה. 101 והקראים אינם מדליקים אור בשבת, ולפיכך לא נכנסו לפנים בית הכנסת. 102 שמיכות. 103 כל אלה בקצה הצפוני של חברון. 104 הר הבית.

ישראל בגאולה העתידה, ואומרים כי כמה פעמים השתדלו הישמעאלים לעשות אותם שיהיו פתוחים גם המה, ולא יכלו לעשות, כי נעשה להם נס, וידעו כי מיו"ו היתה זאת. וכל שערי בית המקדש קרואים בשמותם כפי המנהג הקדמון, ובכל יום ויום היינו הולכים לפני השערים, והיינו קוראים מזמורים ומתפללים כרצוננו, והיינו משתחוים, והיו רואים הישמעאלים. וששה שערים יש לחומת ירושלים ת"ו. וסבבנו את חומות ירושלים כמה פעמים מבחוץ חֵיל וחומה, עומדות היו רגלינו בשעריך ירושלים, יהי שלום בחילך שלוה בארמנותיך, ויתקיים במהרה הכתוב בספר זכריה: ואני אהיה לה נאם יו"י חומת אש סביב ולכבוד אהיה בתוכה,[105] הש"י[106] יזכנו לראות בבנינה מהרה יחד כל ישראל חברים.

וביום ה', ח' לטבת, הלכנו עם ר' אליהו יצ"ו לפני שערי רחמים בחוץ לחומה. ובעונותינו הרבים יש לפני שערי רחמים קברי ישמעאלים, אצל שערי רחמים יש אבנים גדולות, יותר מג' קולץ[107] ארכה, ורחבה עבה וגסה, כי יפלא בעיני הרואים כי איך נתנשאה האבן והושמה, איך זאת כי אם יד יו"י עשתה זאת וקדוש ישראל בָּרָאָהּ.

ועשינו עשרה בטבת ביום שבת, התענינו בירושלים ולא דחו ליום ראשון, כי מנהגם[108] כן להתענות ביום שבת אם חל הצום ולא לדחות, כי כן פסק ר' יהודה האבל[109] זצ"ל וכן דעת הרב בע"ח[110] קרובה לזו הדעת.

וביום ב', י"ב לטבת, הלכנו לגן המלך שלמה ע"ה, ושם מערה תחת בית המקדש[111] וכלו מקום קדוש עמודי שיש מופלאים ורחבים עד מאד, חוט שתים עשרה אמה יסוב אותם, כי כל עזרת בית המקדש בזאת הצורה למעלה רצופה כמרצפת אבנים ותחתיה מערה, כאשר ספרנו. ואנחנו נכנסנו בגרות

105 זכריה, ב' ט'. 106 השם יתברך. 107 kulac, מידת אורך כשתי הידים המושטות. 108 של הקראים בירושלים. 109 הוא החכם הקראי יהודה בן אליהו הדסי, שחיבר בשנת 1148 את ספרו „אשכול הכופר" על המצוות וכו' (נדפס בבוזלוב בשנת תקצ"ו). 110 בעל עץ חיים, הוא החכם הקראי אהרן בן אליהו ניקומדיאו, שחי כמאה הארבע־עשרה. 111 הכוונה למקום הידוע בשם „אורוות שלמה".

אבוקות דולקות והלכנו עד קצתה, ועוד לא הלכנו, כי יראנו פן יתיחס לנו יגון,[112] כי היא מכוונת כנגד בית המקדש, ואנחנו טמאי הגלות. וברוך השם שהראנו את כל אלה. וישבנו שבעה ועשרים יום בירושלים, בכל יום, ג' פעמים התפללנו ערב ובקר וצהרים.

וביום ד', י"ד לטבת התט"ו, בעונותינו הרבים יצאנו מירושלים לחזור לארצנו, הסולח יסלח על שיצאנו מאה"ק ללכת לחוצה לארץ. ובאנו ביום ה' לעיר ש כ ם, שהיא מערבי,[113] כנגד ירושלים;והיא בין שני הרים, הר גריזים בצד שמאל והר עיבל בצד ימין, בשומך פניך ללכת לעיר דמשק. ומערת יוסף הצדיק ע"ה בתוך החלקה קרובה לעיר שכם.

וביום ו' לקחנו עמנו איש אחד מב"ה,[114] ושמו שמעון, וקמנו קודם עלות השחר ורכבנו על סוסים והלכנו ליהושע בן נון,[115] זכותו תגן עלינו, והוא מעט רחוק מעיר שכם שתלך פעם בגבעות, כאמור: יעלו הרים ירדו בקעות,[116] עד שתלך אליו. וראינו את המערה שלו, ועליו אילן אחד, והתפללנו שם, ושמה בקירות המערה כתובים שמות ההולכים, וכתבנו גם אנחנו שמותינו. וקרוב ליהושע ע"ה יש מערה אחת, ואומרים שהוא נון אבי יהושע, ולמטה ממנו מערת כלב בן יפונה ע"ה, כלם בתמנת סרח בצפון להר געש. ומשם הלכנו למערת אלעזר ואיתמר ע"ה, ואצלם מערות לשבעים זקנים, וראינו אותם, והם קרובים לעיר שכם. ומשם הלכנו למערת יוסף הצדיק ע"ה ואח"כ באנו למקום חניתנו, ועשינו שבת בי"ז בטבת, בפרשת "ויחי יעקב", בעיר שכם.

ומדינת שכם מקום מרעה לבהמות וארץ שמנה בפירותיה, ותבואתה מרובה, וסביבותיה גנות ופרדסים, ומעינות רבים מאד מתוקים וצוננים, ואומרים כי שבעים מעינות, ונתקיים מאמר: וליוסף אמר מברכת יו"י ארצו.[117]

וישבנו שם ששה ימים. ואח"כ נסענו והלכנו לעין גַּנִּים[118]

112 יקרה לנו אסון. 113 צ"ל: צפונה. 114 מבעלי התלמוד, בלחי קראים. 115 בכפר חארת', דרומית־מערבית לשכם. 116 תהלים ק"ד ח'. 117 דברים, ל"ג י"ג. 118 צ"ל: ג'נין.

הוא עין גנים, ומשם אל איון טוגר,[119] ומשם אל עין מְנֵיָיא,[120] ומשם אל גשר יעקב ע"ה.[121] ובדרך בין מְנֵיָיא ובין גשר יעקב יראה מקום צפת ברדתך מעל ההר אשר על הירדן.*[121] וריח טוב כריח בשמים הריח אפנו בעברנו במקומות אלה בין האילנות על שפת הירדן, והיו אומרים לנו הערביים אשר עמנו הולכים לדמשק, היו אומרים: אלה מקומות בני ישראל מקדמא דנא.[122] ועשינו שבת בגשר יעקב בפרשת „ואלה שמות". ואומרים הישמעאלים: זה הוא הגשר שבנה יאגוף (יעקב) וכן בנה „כאן"[123] אחד לאורחים. והראה לנו ישמעאל אחד בית שנהרס ונהיה תל אבנים, אמר: זה הבית היה ליאגוף שהיה שוכן בו בימי החורף, ובימי הקיץ היה שוכן בעיר צפת. ואמר: כך קבלנו מאבותינו, שאני אזרחי בארץ הזאת. ומשם הלכנו אל קניטרא,[124] ומשם אל סַעסַע,[125] ובכל מקום שחנינו יש „כאן" ותבן ומספוא לבהמות ולחם ומזון לאנשים לקנות ולאכול.

ומשם באנו למדינת[126] דמשק ביום ד', כ"ח לטבת התט"ו. ויצאו לקראתנו והקדימו אותנו בדרך רחוקה כה"ר אליהו הנשיא יצ"ו וכה"ר דוד הנשיא הרופא יצ"ו, ובחורים אחרים עמהם, והביאו לנו יין לשתות ורמונים, ותאנים, חבושים, ותפוחים, ודגים לאכול, ושושנים להריח. שמחנו עמהם שמחה יתרה והביאו אותנו בבית כ"ר ידיד הכהן יצ"ו, איש עניו וחסיד, זקן ונשוא פנים, ידיד יו"י, ישכון לבטח, ולו בתים בבנינים טובים ויפים, ונתנו לנו בית אחד לדור. ואליו בן יקיר, בחור נחמד, טוב עם יו"י ועם אנשים, שמו אליהו הכהן יצ"ו, המכונה עבדול בקי, ולו בן רך ויחיד, שמו אברהם הכהן, האל יחייהו ויאריך ימיו. וכל לילה ולילה היו באים הנכבדים

119 Uyuni tlear היא עיון אתג'אר, צפונית להר תבור, ונקראת בימינו: סוק אל־כ'אן. 120 Ayui Minye, היא עין אל־מניה בקרבת מאבנא על שפת ים כנרת. 121 נקרא בימינו „נ'סר בנאת יעקוב" (גשר בנות יעקב). *121 ולא נכנסו לצפת, כי יהודי צפת לא היו נותנים לקראים לון בה, ווזרח בן נתן מטרוקי כותב בשנת 1637: „שמעתי כי אחינו הרבנים יושבי ק"ק צפת אינם סובלים בלינת הקראים בה". 122 מימי קדם. 123 מלון אורחים. 124 אל־קניטרא. 125 בדרך אל־קניטרא—דמשק. 126 בלומר, לעיר.

אצלו והיו יושבים ושמחים עד ג' וד' שעות מן הלילה. ואכלנו ושתינו בבית האיש הנ"ל כמה ימים בהשקט ובבטחה ובשמחה רבה, הש"י יחליף עליו.[127]

וביום ג', ד' לחדש שבט, תקן לנו כה"ר אליהו פירוז סעודה גדולה עם הנכבדים, וכה"ר אבישי, צדיק ירושלמי מק"ק קוסטנטינה,[128] היה עמנו. והביא כ"ר אליהו פירוז לנו מאכלים יקרים, ומימי שושנים הזיל בפנינו, וקטורת מרוקח בבושם טוב הקטיר לפנינו. והוליכו אותנו הנכבדים לפרדס של הקדש, והוא פרדס גדול מאד, ושמה כל מיני אילנות וכל מיני ירקות ודשאים ונהרים עוברים בתוך הפרדס להשקות את הגן, ואכלנו ושתינו בתוך הפרדס. והוליכו אותנו למערת גיחזי נער אלישע, וכן למקומות אחרים גנות ופרדסים. ביום א' לקַהְוָא כָאנָא[129] אחד. וביום אחר לקהוא כאנא אחר, אשר הם בבנינים נאים ויפים, ושַדְרָוָן[130] בתוכו ונהר עובר מתחתיו, והראו לנו מקום שיעשו המטבע ומקום מצרף שיעבדו בו הישמעאלים מצרף לכסף, והראו לנו את כל סביבות דמשק.

וביום ד' הוליכו אותנו למקום אחד שמו מוּלָא כָאנא,[131] שבנה שם סולטן סלים מרגזי[131] אחד ועליו ב' "מִינָארָא",[132] וכל העזרה מרצפת אבנים טובות. והוליכו אותנו למקום אחד, שמו סָפְיֵיא,[133] ושמה פרדס כל מיני אילנות, ונהרות עוברות בתוכו, ושמחנו שמחה יתרה עם הגבירים, ישמחם הש"י[134] בביאת משיח צדקנו. ולמקומות רבות הולכים אתנו כה"ר ר' דוד הרופא יצ"ו וכ"ר עבדול בקי יצ"ו בן בעל הבית שלנו. והוליכו אותנו ג"כ למקום אחד שמו גובאר,[135] ושמה כְּנֶסָה[136] טובה ויפה מאד, כמו שראינו במצרים הישנה, תבניתם אחת, ואומרים זו כנסת אליהו הנביא זכור לטוב. ובתוך הכנסה מערה קטנה שתרד אליה במדרגות, והיא יפה מאד, ומדליקים שמה נרות

127 כלומר, יישלם גמולו. 128 קושטא. 129 בית־קפה. 130 shadirvan מזרקות־מים. 131 mevlahane בית־דין דתי, והכוונה כנראה ל"מדרסה סליימיה" שבנייתה נשלמה בשנת 1566. *131 לשון־נגאי למסגד. 132 menaret. 133 נבנתה בפקודת הסולטאן סוליימאן בשנת 1554. 134 השם יתברך. 135 גובר. ועל הישוב היהודי בכפר זה עיין: י. בוצ'בי, שאר ישוב, חלק ב', תל־אביב תרצ"ו, עמ' 121 ואילך. 136 בית כנסת.

עששיות תלויות בשמן זית, ושמה התפללנו עם הבחורים והנכבדים מקהל דמשק אשר באו שמה עמנו, ונָתַנוּ מעות לשומר בית הכנסת הזה. ואחר שיצאנו מבית הכנסת ישבנו על שפת נהר אמנה ופרפר, ואכלנו ושתינו, שהביאו הגבירים הנ"ל יין ותרנגולים וגבינה וכל מיני פירות, הש"י יכפיל שכרם. וביום ג', י"א לשבט, היתה ברית מילה בקהל דמשק בבית אחד שמו יוסף לוי, והביאו את הנער לבית הכנסת במזמורים נאותים לפני הקהל, ומל את הנער כה"ר דוד הנשיא הרופא יצ"ו שבא הנה, ושמחנו שמחה יתרה עם קק"ק[137] דמשק יצ"ו, האל ישמחם. וישבנו בדמשק י"ג ימים.

וביום ד', י"ב לשבט, יצאנו מדמשק. ויצאו אחרינו כל אנשי קהל דמשק יצ"ו ולוו אותנו עד גבול דמשק. ועשינו שבת בכפר אחד שמו קָרְאלַר.[138] ובמוצאי שבת קדש נתננו ד' כספים לד' אנשים אשר בידיהם כלי זיין וטיפך,[139] והוליכו אותנו עד הפְּרְוָון,[140] שהוא מקום פחד מאד מהערביים. בשבת "בשלח" היינו בקראלר, ובשבת "וישמע יתרו" היינו בזַנְבַּקי.[141] נשארנו שם בכפר אחד, והלך הפְּרְוָון, ובמוצאי שבת נתננו לג' אנשים כסף אחד והוליכו אותנו לְפְּרְוָון, כי היה הפְּרְוָון במקום קרוב שהגענו אליהם בתוך ב' שעות. כי ביום ו' הלכנו הרבה לפני הפרוון. וכן עשינו בקראלר, אבל שם דרך רחוקה. ושבת "משפטים" עשינו בכָאן אחד לפני עַדַנא.[142] וביום ראשון הלכנו לעַדַנָא המדינה ונצלנו מהערביים.[143] ושלשה שבתות עשינו בדרך מיום צאתנו מדמשק עד באנו למדינת עדנא. ושבת פרשה "תרומה" בכפר בְּרְכְּטְלִי,[144] ושבת פרשה "תצוה" עשינו בכפר בטללר עם המדיים, ושבת "כי תשא" עשינו במדינת צוֹרוּם,[145] ושבת פרשה "ויקהל" עשינו בכפר אחד קרוב לסִינָאפ.[146] וביום ה', ב' לחדש ואדר, נכנסנו לעיר סינאפ,

137 קהל קדוש קראים. 138 Karalar או קארא, בדרך בין דמשק לחמץ. 139 אולי צ"ל: וט'פת (vazifet), משכורת. 140 kervan שיירה. 141 זמבקיה ליד אנטיוכיה. 142 Adana. 143 כי מכאן ואילך מתחיל שטח הדיבור התורכי. 144 Bereketly. 145 Çorum. 146 Sinop.

וישבנו שם כל חדש ואדר. עשינו ז' שבתות בדרך עד בואנו מדמשק לסינאפ. ושבת „פקודי", „ויקרא" ו„צו" „ויהי ביום השמיני" עשינו בעיר סינאפ, ושבת אחת ישבנו בספינה.

ויצאנו ביום ב', ד' לניסן, ממדינת [147] סינאפ. ונכנסנו ביום שבת לנמל כפא [148] בעשור לחדש ניסן התט"ו. ובבקר ביום ראשון כשנפתח השער באו כל אנשי קהלתנו קק"ק [149] כפא יצ"ו והביאו אותנו לביתנו בשמחה ובכבוד גדול, האל ישמחם וינשאם למעלה למעלה ויזכי לראות פני משיח צדקנו אכי"ר.[150] ברוך יו"י שהכניסנו בשלום והוציאנו בשלום, ושמרנו בכל הדרך אשר הלכנו ובכל העמים אשר עברנו, ישתבח שמו הגדול אשר בטובו נהלנו, ובחסדו נחנו, ולא עשה לנו כחטאינו, ולא גמל לנו כעונותינו, כי הוא גומל טובות לחייבים ומשביע רעבים, שומר פתאים ומחזיק ידי דלים ואביונים, [גדול] שמו ברוך הוא וברוך שמו, כי לא נכזבה תוחלתנו, ברוך שעזרנו וסייענו ובדרך אמת הנהיגנו, ברוך יו"ו לעולם אמן ואמן.

נשלם סדר המסעות ע"י דך ונכלם משה לוי הצעיר באאכ"ר ד"ל [151] ביום ג' י"ג אלול שנת ואני בקול תודה אזבחה לך ליצירה לפ"ק.[152]

יז

מסעות ר' גדליה מסימיאטיץ עם שיירת ר' יהודה החסיד

חשון תס"א—תס"ו (1706—1700)

ר' גדליה מהעיירה סימיאטיץ (Siemiatycze) בפלך גרודנא עלה לא"י בשיירה הגדולה של ר' יהודה חסיד מהעיר שדליץ באותו מחוז. היתה זו העליה הגדולה ביותר עד הדור האחרון, פרי תנועה משיחית שיצאה מפולין והקיפה גם את קהלות גרמניה, מורביה, אוסטריה והונגריה ונגעה גם באיטליה. התנועה ינקה ממקורות שבתאיים, אבל

147 סעיר. 148 Kaffa אשר בקרים, נקראת כיום Feodosia.
149 קה5 קדוש קראים. 150 אמן כן יהי רצון. 151 בן אדוני אבי כבוד רבי [אליהו] זכרונו לברכה. 152 ת ו ד ה בנימטריה תס"ו (1655).

רק מקצת מהעולים היו מאמינים בשבתאי צבי. לגבי רוב העולים היתה מטרת העליה לקרב את הגאולה ע"י התנהגות מוסרית, תשובה, תפילה, תעניות וסיגופים.

מפולין יצאו עם ר' יהודה חסיד בראשית שנת ת"ס (סוף 1699) כ־120 נפש, אולם בדרך נלוו אליהם עולים מכל הארצות שעברו בהן, ולבסוף הגיעה השיירה ל־1500 נפש, שמהן מתו כ־500 בתלאות הדרך ורק כאלף זכו להגיע לא"י. השיירה נקראה בשם „חברה קדישא" או „חבורה קדישא". חלק מהשיירה הלכו מפולין למוראביה, ומשם שלחו שליחים לאשכנז. ר' יהודה חסיד עצמו ועמו שלשה ממקורביו הגיעו לקהילה הגדולה פרנקפורט דמיין, ושם דרש המנהיג בשבת הגדול דרוש של תוכחה, שהביא לידי התעוררות עצומה. הוא נכנס גם לעזרת הנשים וספר תורה בידו ודרש בפניהן. בדרשותיו דרש לתשובה ולהנהגה מוסרית ובישר את קרבת הקץ.[1] הוא גם אסף כסף רב להוצאות העליה. הגביר הגדול ואיש־החצר ר' שמואל אופנהיימר בוינה סייע לשיירת העולים, השיג להם פספורטים ואף שתי אניות הזמין בשבילם לקושטא. חלק מהשיירה, ובראשם ר' יהודה חסיד, נסעו דרך ויניציאה, וחלק מהם, ובראשם השבתאי חיים מלאך, נסעו דרך הדנובה, הים השחור וקושטא.

ר' יהודה חסיד וסיעתו הגיעו לירושלים ביום ראש חודש מרחשון תס"א (14 באוקטובר 1700). ביום השלישי לבואם חלה ר' יהודה חסיד, וביום החמישי לבואם נפטר. יהודי אשכנז הבטיחו לתמוך בהם בירושלים, כי ציפו לגאולה קרובה, אולם מותו של המנהיג איכזב את התקוות, וההבטחות לא נתקיימו. וצרת העולים כפולה היתה: לא זה בלבד שלא היה להם ממה להתפרנס, אלא היו גם שקועים בחובות, כי עוד לפני עליתם נקנתה בשבילם בירושלים חצר גדולה ונבנה בה בית־כנסת גדול וארבעים בתים לדירות לעולים. ורק חלק מכסף הקניה נפרע במזומנים, והשאר נזקף לחוב ברבית קצוצה, מתוך תקוה שיהודי אשכנז ישלמו. עתה העיק החוב, שהלך וגדל מיום ליום.

1 בספר „אורי וישעי" לר' אברהם בן ר' אליעזר הכהן, שנדפס בברלין בשנת תע"ה, נמסרה מיסרה זו מאחת מדרשותיו: „רשעים אותיות עשירים, עשרם לרשע, דכשהוא עני מקבל על עצמו להיות נדבן ולפזר ממון לצדקה, וכאשר מתעשר אינו נותן בלום".

לא יכלו העולים לעמוד בכל אלה, ורבים מהם חזרו לחוץ־לארץ, והחלק השבתאי מהם עבר בגלוי לשבתאות והתאשלם (אחדים מההזרים גם התנצרו ביאושם). אולם רבים גם נשארו בארץ, חיו בדוחק רב וקיוו לעזרת אחיהם. הם שלחו שליחים לגולה, ואף הצליחו לאסוף כסף רב, בהתאמצם לסלק קודם כל את החובות, כדי שלא ישקעו בנשך. בעזרת הגבירים ואנשי החצר בוינה, ר' שמשון ורטהיימר ור' דוד אופנהיים, נוסדה גם קרן מיוחדת לתכלית זו, „קרן ירושלים", שהיתה קיימת עד מלחמת־העולם הראשונה. אולם כל המאמצים להציל לא הצליחו, וביום ח' במרחשון תפ"ב (29 באוקטובר 1721) שרפו הנושים המוסלימיים את בית־הכנסת והחריבו את בתי־העולים עד היסוד, ומאז ידוע המקום כ„חורבה" (או „חורבת ר' יהודה חסיד"). מאז ועד ראשית המאה התשע־עשרה לא יכול היה יהודי אשכנזי לבוא לירושלים, אלא אם כן התחפש לספרדי או למזרחי, כי המוסלמים ראו בכל יהודי אשכנזי ערב לחוב שחבו האשכנזים מסיעת ר' יהודה חסיד. רק בשנת תקע"ו (1816) עלה בידי העולים מתלמידי הגאון מווילנא להשיג פירמן (כתב־זכויות) מקושטא על ביטול החובות הישנים, ורק עשרים שנה אחר־כך קיבלו רשיון מאת מוחמד עלי מושל מצרים, ששלם אז גם בא"י, לבנות בחצר „החורבה" בית־מדרש קטן, שנקרא „מנחם ציון", ורק בשנת 1857 התחילו להקים שם את בית־הכנסת הגדול „בית יעקב", הידוע בשם „בית־הכנסת של החורבה".

בין השליחים ששלחו בני שיירת ר' יהודה חסיד לחוץ־לארץ בשנים שלאחר מות רבם, כדי לבקש את עזרת אחיהם, היו גם ר' גדליה מסימיאטיץ, כותב הדברים האלה, ואחיו ר' משה מהעיר הזאת. בראות ר' גדליה, כי נכסף כל יהודי לדעת את הנעשה בארץ, עמד והדפיס ספר קטן וקראהו „שאלו שלום ירושלים" ובו תיאר את הרפתקאותיהם של העולים החדשים, את המאורעות בירושלים בשש השנים הראשונות לבואם ואת דרכי החיים בארץ בכלל. עיקר מטרתו היתה, כמובן, לעורר בלב יהודי אשכנז רגשי אהבת ארץ־ישראל ולזרזם לסייע לעולים החדשים, שיוכלו להישאר בארץ ולהשתרש בה. הכותב מתאר את בוא חברת העולים לירושלים ואת מות מנהיגם ר' יהודה חסיד, את סדרי „החצר" שקנו את עקת השלטון שסחט

מהם כסף רב בצורת מסים ושחד, את דרכי גבית המס לגלגלת. בתארו את מצוקתם החמרית הנוראה של העולים, שאף מה שהגיע להם מחוץ־לארץ הוכרחו לתת לבעלי־החובות, הוא מסביר שאי־אפשר להם להתפרנס מהמסחר משום אי־ידיעת הלשון ומשום שיבוש הדרכים.

אח"כ הוא מתאר את החיים בירושלים: המזונות, הפירות והירקות, דרכי האפיה והבישול, הספקת המים מהבורות שבחצרות ובבאדות שואבי המים, מלבושי היהודים והערבים, התחבורה ע"י בהמות משא ורכיבה, צורת הבתים, המרחצאות, השווקים, הכל בפרטי־פרטים ובהסברה מכוונת לאנשים שלא ראו את הדברים בעיניהם ושרגילים בהליכות חיים אחרות (שים לב לתיאור הגרזן לחטיבת עצים). מובן, שאינו שוכח לתאר את מקום המקדש, את התפילה ליד הכותל המערבי, המקומות הקדושים וקברי הצדיקים שבסביבות ירושלים, ואת ההליכה לקבר שמואל הנביא ביום כ"ח באייר בכל שנה. אין הוא מעלים את יחס הזלזול והפגיעה מצד הערביים, שהספרדים כבר התרגלו לו, „אבל האשכנזים שעדיין אינם מורגלים לסבול ההכאות מן הערבי, מקלל אותו, אם הוא יכול לדבר את לשונם, ואם לא הוא מרקד עמו בכעס". דוגמה לעריצות השלטון וולזול השכנים משמשת לו „גזירת הכלבים" (הוטל על יהודי ירושלים לאסוף את כלבי ההפקר של העיר). גזירה זו הוא מתאר בפרוטרוט ובהבנה מרד שמרדו תושבי ירושלים הערביים בפחה התורכי בשנת הס"ג (1703).

ר' גדליה הלך גם לחברון, שבה מצא 40 משפחות ספרדים, שהיו מרוכזות בחצר אחת. ואגב־אורחא הוא מספר על נסיון של הספקת מים מחברון לירושלים שלא הצליח, משום שפראים הרסו את צנורות החרס. לצפון הארץ לא הגיע כלל.

בפנותו לאחיו בבקשת עזרה לעולים הוא נותן טעם לבקשתו ואומר, שהעולים הם „שלוחי בני ישראל אנשי הגולה אשר בחוץ לארץ לישב בא"י שומרי משמרת הקודש". פרנסתם מוטלת על כל העם, מאחר שהם עצמם אינם יכולים למצוא פרנסה בירושלים. וכאן הוא מוסיף את התלונה, שכבר התלונן מנהיג קראי מירושלים במאה התשיעית: „והלא כל העמים אשר בכל הארצות יש להם ג"כ אנשים יושבים בירושלים והם שולחים להם מדי שנה ממון לירושלים".

וכלפי השמועות, שהפיצו רבני ירושלים בגולה, שחבורת העולים מחזיקים באמונת שבתי צבי, הוא מדגיש, שאחיו ר' משה מסימיאטיץ כבר „בער מן הכרם את הקוצים שהם ר' חיים מלאך וחביריו" שעזבו את הארץ. ושוב הוא מדגיש את התנגדותו לשבתאות בעוררו להתפלל על גלות השכינה, בניגוד לאלה שרוצים לחדש את תנועת שבתי צבי ובאים לעורר „צרעת נושנת" ואומרים „שבבר משנת תכ"ו אין גלות לשכינה".

ר' גדליה השאיר לנו בדבריו לא רק קורות העליה הגדולה ביותר מאירופה, אלא גם ציור נאמן של חיי ירושלים בראשית המאה השמונה־עשרה

מתוך דברי ההקדמה

— — — מצוה ג"כ להשתדל לראות את ירושלים עתה בחורבנה, כדי שאם יזכה לעה"ב [1] יבחין מה בין ירושלים עתה בחורבנה ובין ירושלים בישובה ב"ב, [2] שתהיה מלאה כל טוב, כידוע בדברי רז"ל, [3] ויראה מה בין עוברי רצונו לעושי רצונו. אבל לאו כל אדם יכול לחיות עתה שם מכובד הגלות, וראיתי שבני ישראל מחבבין את הארץ מגדול ועד קטן איש ואשה, ומידי עוברי מעיר לעיר מתקבצין לידע הנהגת הארץ ותחלואיה אשר חלה ה' בה עתה בגלות המר, ואת עם הקודש היושב בה עתה בחורבנה במה מתפרנסין וכן שאר חדושים, ע"כ כתבתי על הקונטרס כל הדברים האלה ונתתי להם למען יקראו ולמען ילמדו וידעו הכל כאלו היושב, כי לא נחסר שום דבר אשר לא כתבתים. ומרוב הפצרות שהפצירו בי להדפיסו, אמרתי אבטל דעתי מפני כל אדם. — —

•

בר"ח חשון תס"א [4] לפ"ק יום ד' בשבוע, בא רבינו יהודא חסיד עם כל חבורתינו לירושלים תובב"א. [5] וקנה רבינו הנ"ל

1 לעולם הבא. 2 במהרה בימינו. 3 מרמז למאמר חז"ל: כל המתאבל על ירושלים זוכה ורואה בשמחתה. (מסכת תענית דף 5' עמוד ב'; מסכת בבא בתרא דף ס' עמוד ב'). 4 הוא 14 באוקטובר 1700 5 תבנה ותכונן במהרה בימינו אמן.

תכף בית בחצר הקודש, דהיינו חצר של בה"כ של קהל אשכנזים. וגם נתעסק לשכור דיורין[6] לכל החברה, וגם היה מחלק פרנסה לכל אחד. ורוב החברה היו חולין מכח טרדת הדרך, בפרט על הים ודוחק הפרנסה שהיה לנו בספינה, והחדר שהיה מיוחד לנו בספינה היה צר מהכיל את כולנו. ובע"ש הלך רבינו לטבילה במקוה שיש בחצר הקהל הנ"ל, ומיד בחלה בעוה"ר.[8] והתפלל ערבית של שבת בכובד ראש, וכשבא לביתו נפל על המטה למשכב בלא דעת, והיה מדבר ולא ידע מה הוא מדבר. ואני הייתי עדיין שבת זו בחצר הקודש, כי לא היה לי דירה עדיין. ואחרי אכילתי בא קול גדול שרבינו הוא חולה, ואני התחזקתי והלכתי לביתו של רבינו, והדלת היה סגור מבפנים, אין ליכנוס לתוכה. ורבינו היה דובר ומדבר בלי דעת, והיה מדבר פסוקי דזמרה, מן "תהלה לדוד" עד "ישתבח" עם "ישתבח" ו"נשמת כל חי" ופעמים היה פוסק ומתחיל מן הקודם, וחוזר ואומר כך כמה פעמים, והכל בלי דעת. והתנו מ' ישעיה צווח: "חמי, חמי, ישתוק ויעשה קידוש היום", והוא הולך ומדבר כנ"ל. ואח"כ שלחו להביא את הרופא מומחה שהיה בירושלים, איש ספרדי חכם, גדול בתורה ובחכמת הרפואה ועשיר גדול, ה"ה חכם מרדכי מלכי זצ"ל.[9] וביני וביני הלכתי אני לישן, כי לא יכולתי לעמוד מפני החולי כנ"ל. ושום אחד מן החברה שהיה בחוץ לחצר הקודש לא ידעו מאומה, כי אין לצאת ברחוב העיר בלילה אחר חצי שעה בלילה, מפני הסכנה, כי כן מנהג ישמעאל שאינם מניחים לילך בלילה, ואם מוצאים איזה יהודי בלילה חוץ לחצר, דהיינו ברחוב העיר, תופסים אותו, חוץ שאר קנסות, אבל להביא את הרופא לחולה או מילדות ליולדות יכולין לילך כל הלילה. וכשבא הרופא הנ"ל אמר: "לא אוכל לעשות שום דבר עד שיעברו כ"ד שעות". והלך לו לביתו בצער גדול מאד. וביום השבת בבקר

6 דירות. 7 ובערב שבת. 8 בעוונותינו הרבים. 9 ר' רפאל מרדכי מלכי, חכם ורופא בירושלים במחצית השניה של המאה השבע־עשרה (עיין עליו: אליעזר ריבלין, לקוטים מפרוש... רפאל מרדכי מלכי זצ"ל, ירושלם תרפ"ג—ד').

קם רבינו ורחץ והתפלל שחרית, ובקש מחילה לבריות על שציער אותם בלילה, ואמר שאיזה חולה היה לו, ולא ידע מה היה לו אתמול. הוא סבר שכבר נתרפא, וכחצי שעה נפל למשכב כבראשונה. אבל ניטל גם הדבור ממנו, ולא היה מדבר כלל עד יום ב', עד שמת בלא שום דיבר ובלא צוואה. אבל נמצא צוואה כתובה בתוך כתבים שלו, כי תמיד היה לו צוואה כתובה.

וכשמת מיד נקבר באותו יום בלי איחור כלל. וגם החסיד מ' זלמן ביילאר[10] נקבר באותו יום. וכשהוליכו את המטה של רבינו מן ביתו לחצר הקודש הנ"ל, והיו מתכנסים אנשי ירושלים תוב"ב אנשים ונשים לגמול חסד עם רבינו הנפטר, ועמדו בתוך החצר עם המטה, והחזן של ספרדים היה מקונן הקינות שיש להם לספרדים לקונן על המתים, והיה החזן מזמר בקול מר ובכי, וכל העם היו מקוננים ובוכים בכי תמרורים על פטירת רבינו פתאום, ולא זכו עדיין כולם לראות פני קדשו, ואחר כל פסוק של הקינה התחילו כלם בפעם אחד להכות בידם על ראשם וצווחו: ווי! ווי! עד שאם היה לאדם לב אבן היה נימוח. וכשגמר החזן את הקינה, הוליכוהו נושאי המטה, שהם גדולי הספרדים, לבית הקברות, שהוא חוץ לעיר הקודש, דהיינו על הר הזיתים בשיפועי ההר. והיה שם מקום אחד בתחתית ההר כמו מערה, והניחוהו שם. אבל לא עשו כוך מן הצד כמנהג קדמונים, רק חפרו גומא בתחתית הארץ, כנהוג עכשיו בח"ל. וכשעברה שנה זו, מתה אשתו הרבנית ובנו אשר היה רך בשנים וטוב וישר, ונקברו שניהם אצלו ממש במערה הנ"ל, שלשתם במקום אחד. המה נסעו למנוחות, ואותנו עזבו לאנחות.

ובשנת ת"ס לפ"ק קודם ראש השנה תס"א לפ"ק, שהוא כמה שבועות קודם ביאתנו לעיר הקודש, נבנה בה"כ[11] הנ"ל עם חצר הקודש, והרבה בתים בתוך החצר, לערך ארבעים בתים, וגם בה"מ[12] מפואר מאוד מלא ספרים. וארבעה בורות מסוידים שאינם מאבדים טיפה בתוך החצר, להספיק מים

10 מהעיר Biala בפולין. 11 בית הכנסת 12 בית המדרש.

מכונסים לדרים בתוך החצר, וגם מקוה מים לבית הטבילה. וגם בית לעניים שקורין „הקדש" וההקדש הוא למטה מן בית אחד שהוא סמוך לבה"כ ממש. וההקדש למטה ממנו בארץ ממש, שקורין גיוועלב.[13] ובתוך זה החצר הקודש יש חצר קטנה, ג"כ מתחת לארץ, דהיינו תחת בה"מ הנ"ל, ושאר בתים הסמוכים תחתיהם הם בתים הנ"ל, אשר פתוחים לחצר הקטנה הנ"ל. ויורדים מן החצר הגדולה לקרקע של החצר הקטנה ע"י מעלות. ובתוך החצר הקטנה הנ"ל יש בור סיד שאינו מאבד טיפה, ובו מים מכונסים ממי גשמים, להספיק לדרין בחצר הקטנה הנ"ל. וכן שאר הבורות שבחצר, כולם ממי גשמים, כי אין מים חיים בירושלים עכשיו, כ"א מימי הגשמים הם שותים. וכל הבתים של חצר הקודש הם מבנין אבני גזית כולו, גם כיפה של אבנים עליהן. וכן הבה"כ והבה"מ, הכל מבנין אבני גזית וכיפה של אבנים עמהן. וכן הארבעה בורות הנ"ל כולם בנוים מאבנים עם כיפה עליהן, רק פתוח למעלה נקב קטן כדי להוריד את הדלי דרך נקב זה. והבורות הם מסוידים כדי שלא יבלעו המים בקרקע הבור. והמים עומדים בבור כמו בכלי זכוכית.

ובה"כ עם חצר הקודש וכל הדיורין שבתוכה, הוציאו עליהן מעות הרבה עד מאוד. ושחדים הרבה הוציאו בו ליתן לראשי עם ישמעאל אשר בירושלים עד שהניחו לבנות את בנין הנ"ל. וגם כי הבה"כ הקודם היה קטן ורצו לבנותו מעט גדולה מן הקודם, ואי אפשר לשנות אפילו נקב קטן, כי כן דרך מלכות ישמעאל, אף שהוא נותן הרשאה לבנותו אין לשנותו מן הראשון; ונתנו שוחד גדול לראשי עם כדי שיניחו לבנותו יותר גדולה מן הראשון. והנהוג בירושלים שאחר בניין בה"כ, ג' שנים רצופים, מוכרחים ליתן להשר שבא לירושלים מן המלך, נותנים לו ה' מאות טאלער, שקורין אריות.[14] כך כל שנה ושנה עד ג' שנים. אבל מפני שבנו את הבה"כ יותר גדולה

13 Gewölbe, מרתף בעל קמרון. 14 נקראים כך בשל צורת האריה שעליהם (Löwenthaler) וכך נקרא גם לנרוש התורכי, שהיה שווה למטבע זו בערכו.

בלא הרשאה של המלך, בא שר אחד ורצה לסתור את הבה"כ, והוכרחו ליתן לו ג"כ ה' מאות אריות. וכן בשנה ב' מן קונסטנדינא[15] בא שר אחד לירושלי' ולקח ג"כ. כך כל שנה, כל שר שבא הוכרחו ליתן לו ה' מאות אריות עד היום הזה. וכל המעות הוכרחו ליקח בהלואה מן הישמעאלים בנשך ותרבית.

וגם הוצאות הקהילה הקדושה הם מרובים מאוד, והכל מכח הגלות המר אשר בעיר הקודש, ומוכרחים להחניף את הישמעאלים בשחדים. וגם המס שצריכים ליתן למלך ישמעאל כל שר שבא הוכרחו ליתן לו ה' מאות אריות עד היום הזה. שהוא לערך בן ט"ו שנים מוכרח ליתן המס הנ"ל, דהיינו העשיר לא ירבה משני אדומים והעני לא ימעיט מאדום זהוב אחד, ובכל שנה ושנה בא ישמעאל אחד מן מלך ישמעאל אשר הוא דר בעיר מלוכה קושטנדינא, ועל הרוב הוא בא לירושלים תוב"ב על הפסח או קודם, ומי שאין לו ליתן המס, תופסים אותו ומוכרחים לפדות אותו מן קופות הקהל, ויושב זה השר בירושלים לערך עד שבועות או יותר, והעניים הם יושבים בהחבא בביתם כפי יכולתם, ואם נמצאים, מוכרח הפרנס ליתן בעדם כנ"ל. ודרך ישמעאל זה שלוקה המס הנ"ל, שיש לו משרתים והם הולכים כל היום ברחוב העיר לחפש את האנשים שלא נתנו עדיין המס שלהם. ומי שנתן את המס נותנים לו כתב שכבר נתן. ואם ימצא ברחוב העיר איזה איש שאין בידו כתב הנ"ל, אז מוכרח לילך עמו להשר עם הממון, או תופס אותו עד שיתן הוא אם גבר אמיד הוא, ואם לאו נותן הפרנס כנ"ל. וכל זה בקהל אשכנזים, וכן כיוצא בו בקהל ספרדים שנותנים בעד עניים שלהם. ולערך חג השבועות, או אחר חג שבועות, הולך הישמעאל הנ"ל מן ירושלים למקומות אחרים ליקח מס הנ"ל מהם ג"כ, חוץ חברון עיר הקודש יש להם חירות מן מלך ישמעאל שלא ליתן מס הנ"ל, מפני שהאבות נקברים שם במערת המכפלה. וכל הדרים בחברון, בין ישראלים, בין להבדיל ערלים,[16] הם פטורים מן המס הנ"ל. כי

15 קושטא. 16 נוצרים.

גם הערלים מחויבים ליתן מס הנ"ל למלך ישמעאל. ובכל שנה ושנה בא שר אחד ישמעאל מן מלך ישמעאל ג"כ לירושלים תוב"ב ליקח כל ההכנסות השייכים למלך מן ארץ ישראל ומן המדינות הסביבות לא"י. ולשרים כאלו קורין בארץ ישמעאל פאשה. והוא בא לירושלים תוב"ב ג"כ לערך חג הפסח או קודם. וכשהוא בא לעיר הקודש, אז הוא מנהיג את עצמו כמלך, כי הוא אז במקום מלך בא"י וארצות הסמוכות לה, ועמו מביא חיל גדול מן עיר מלוכה קושטנטינא, והוא מאסף כל ההכנסות השייכים אל מלך ישמעאל.

ובעת ביאתו מביאים לו היהודים מתנות הגונות ושחדים, חוץ ממה שהוא מקליל עליהם בעלילה. ולערך חג שבועות הוא הולך לדרכו ולא יוסיף לבא שוב, כי בשנה אחרת בא פאשה אחר על חג הפסח ועושה ג"כ כנ"ל כשר הראשון. כי כן דרך מלכות ישמעאל להחליף את פקידיו ממקום למקום בכל שנה ושנה, ואינו מניח ממונה אחד במקום אחד שתי שנים רצופות.

ונחזור לענין צרותינו, צרות ירושלים, שמכח הוצאות בנין בה"כ הנ"ל ושאר הוצאות הנ"ל נתרבו החובות ונשתרגו עול החובות על צואריגו עד אשר לא יוכלו שאת. והיו תופסים אותנו בעד החובות, ועד שלא יצאנו מן התפיסה של ב"ח [17] אחד, בא ב"ח אחר לתפש בעד החוב שלו, צרתה חדא [18] תכופה לחברתה, ווי מביתא ווי מברא.[19] בחוץ אין לילך מפחד הב"ח, וגם משרתי הגובה מס הנ"ל אשר אורבים עלינו כזאב וככפיר לטרוף נפשינו, וגם בבית אין אתנו עד מה להחיות את נפשינו ונפש טפינו. ובאמת כשנסענו לירושלים תוב"ב ועכבנו בק"ק נ"ש [20] ועבר רבינו כל מדינת אשכנז והבטיחו ועשו ששלחו לפרקים אחת לאחת נמצא חשבון, והיה לנו לפרנס את טפנו אם רב אם מעט. אבל אחר שנתרבו החובות, הוכרחו ליתן כסף פרנסתינו לישמעאלים בעד החובות שלהם להשתיק, כדי שלא יתפסו אותנו, כי שבי קשה מכולן, דכולן

17 בעל חוב. 18 צרה אחת. 19 זי מבית, זי מחוץ. 20 ניקלשבורג (Nikolsburg).

איתנהו ביה,[21] ונשארנו אנו וטפינו בעירום ובחוסר כל. ואני וביתי היה לנו לשבת רק ארבעה רגלים של כבש או של עז. וקונים ארבע רגלים הנ"ל במטבע הנקראת במלכות ישמעאל פרעה,[22] והוא לערך חמשה גדולים פוליש,*[22] והיינו מבשלים אותם לשחרית של שבת עם קטנית או עם חטים טחונים, שקורין גרואפין.[23] והרבה פעמים שלא היה לנו אפילו רגלים לשבת.

וכ"ז[24] מחוסר ממון, כי אין שום משא ומתן לאנשי אשכנזים אשר שם, מכח הלשון,[25] כי שם מדברים היהודים בלשון ספרדים, והערבים מדברים בלשון ארמי,[26] והישמעאלים[27] בלשון ישמעאל, וכולם אינם מכירים בלשון אשכנז. וגם הטעם שאין להם שום משא ומתן, כי שֵׂכר ודבש[28] אין עושין כלל. ואף שעושין שם יין שרף מצמוקים, תאנים יבשים, ומשמרי היין, ומחרצנים וזגין הנשארים מן היין כשעושין יין, ואף יין הרבה בא"י, אפ"ה[29] אין מזה שום פרנסה ליהודים, כי הישמעאלים והערביים אין שותין לא יין ולא יין שרף. ואם איזה יהודי מוכר לערבי או לאיזה ישמעאל מעט יין או יין שרף ויודע הדבר, כגון שהוא שיכור או יִוָדע בעניין אחר, אז תופסים לאותו יהודי ומלקים אותו, חוץ קנסות ממון, על שהכשיל לזה הערבי או ישמעאל. ולכן אין שום אופן שיתפרנסו מן מכירת יין או יין שרף. והיהודים עושים כל אחד לעצמו, ומעט מהם שקונים יין או יין שרף מן החנווני, כי כל אחד קונה לעצמו ענבים בזמן הבציר, שהוא לערך חג הסוכות או אחריו, ועושה לעצמו יין, ומן החרצנים וזגים עושה יין שרף, ומזה מספיק כל השנה, אם רב אם מעט. רק העני ביותר, כמו שהיו רוב חבורתינו, לא היינו עושין יין, אלא היינו קונים מן המוכר יין לצורך קידוש היום. ורוב פעמים שמחוסר ממון

21 שכולן ישנו בו, היינו שכל הצרות כלולות בצרת שבי. 22 פארא, והוא אחד מארבעים בגרוש או „אריה". *22 חמשה grosz, גרושין בולגיים. 23 Graupen, גריסים. 24 וכל זה. 25 מחמת אי־ידיעת הלשון. 26 הכותב ראה בלשון הערבית המדוברת בא"י מעין דיאלקט ארמי, וכן להלן. 27 התורכים. 28 מידבש, מתקה משכר. 29 אפילו הכי, בכל זאת.

היינו מוכרחים ליקח יין העושים מצמוקים, שהוא יותר בזול מן היין גמור, והיינו מקדשים עליו קידוש היום בשעת הדוחק, ויין שרף לא בא אל פינו אפילו בשבת, רק כשהיו הבעלי בתים עושים יין שרף היו לפעמים שולחים לנו מעט יין שרף במקום מעשר עני. ואם מטעם הנ"ל אין ליהודים להתפרנס במכירת יין או יין שרף.

וגם שאר משא ומתן אין להם ליהודים, אפילו ספרדים שיודעים לשון עכו"ם[30] של א"י, מפני שאין לעבור בדרכים, לישא וליתן אי אפשר, כי הדרכים משובשים בגייסות, והדרכים מסוכנים מגזלנים שחומסים בדרך, ואי אפשר בשום אופן לעבור בדרך, אפילו לישמעאלים עצמם, רק ע"י שיירא הרבה ביחד, מפחד הגזלנים, שהם הערביים,[31] שאורבים בדרך לחטוף ברשתם. ולכן הם דרכי ציון אבילות מעובר ושב. כי למצרים צריכים לילך מן ירושלים דרך מדבר שלשה עשר או ארבעה עשר יום, ואפילו בשבת צריכים היהודים לעבור עם השיירא כשכבר מחזיק בדרך, והשיירא עוברת ואינם ממתינים על בר ישראל, ואי אפשר לישאר לבר ישראל לבדו בדרך, ומפני פקוח נפש דוחים שבת, אלא שמתחלה עושים תנאי עם בעל החמור שימתין בדרך, אבל הוא אינו ממתין. ולכן לא שכיח ליהודים לעבור מן ירושלים למצרים רק בהכרח. וכן לישא וליתן לקונסטנדינא[32] צריכים לעבור על ים הגדול וצריכים לעכב בדרך ב' או ג' שבועות לכל הפחות. והחברה של ר"י חסיד היינו על ים הזה שבעה עשר יום. וביציאתי מירושלים תוב"ב הייתי על הים הזה י"ד שבועות, כי רוח סערה היה סוער נגדינו. ומטעם זה אינם שכיחים יורדי הים באניות בפרקמטיה. הגם שיש קצת יהודים שיש להם חניות עם מיני מאכל, שקורים אותם חניות בלשון ערבי בַּאקָלָוֹת,[33] ע"ש המאכל שהם מוכרים, והרבה מן היהודים אלו יש להם שותפות עם ישמעאלים כדי שיגינו עליהם מן הגזל אשר גוזלים את החנווני, וגם קצת חניות יש ליהודים בשוק של עכו"ם, כגון מוכרי בשמים וכיוצא

30 עובדי כוכבים ומזלות, וכאן הכוונה לתושבים הבלתי־יהודים שבארץ. 31 הבדווים. 32 קונסטא. 33 בקלאיא. עוגת־אגוזים מתוקה.

בו, אבל מעט הם. וגם יש קצת מן יהודים הנקראים אנשי מערבא,[34] ובלשונם שם הם נקרא[ים] מורישקס,[35] ואלו מדברים לשונם ג"כ בלשון ארמי, ולבושיהם הוא כמעט כמו הערביים, ומעט היכר ביניהם, כי גם הערביים אינם מגלחים זקנם ולכן אין היכר ביניהם, ויש להם חמורים והולכים מכפר לכפר עם בשמים ושאר דברים, ולוקחין בכפרים חיטין ושעורין ושאר מיני מאכל ומביאים לירושלים ומוכרים ובזה מתפרנסים, אבל הם רובם ככולם עניים. ואם אלו אשר יודעים לשון עכו"ם הם כך, ומה נעשה אנחנו אשכנזים אשר אין אנו יודעים לשונם ונהי בעיניהם כאלם אשר לא יוכל לדבר וכאיש אשר לא שומע לשונם, ואנו כגרים גרורים בין היהודים וק"ו[36] בין העמים, וכשאנו לוקחים איזה דבר מאכל מן הערבי בשוק הוא מרמז לנו באצבעו וגם אנחנו מרמזים לו במספר אצבעות הידים, ונהי בעיניהם למשל ולשחוק ממש, ואיך נעשה שום משא ומתן ביניהם להתפרנס את טפינו. עיני עיני יורדי דמעה על עולל ויונק בהשתפך נפשם אל חיק אמותם לאמר: איה דגן ויין, ואין פורש להם. ואם נאמר נפשוט ידינו לקבל צדקה, לנו בושת הפנים. וגם שעל הרוב אין נותנים רק עץ קטן אחד או פחם אחד או בצל אחד, כי אפילו לבעלי־בתים אין להם הרוחה לעצמם ומכ"ש[37] לפרנס את אחרים, והכל מחוסר משא ומתן כנ"ל.

העל זאת תתאפק עם הקודש ברוכי ה' עם אלקי אברהם, רחמנים בני רחמנים, רודפי צדק לחונן דלים ואביונים, מחזיקי לומדי תורה, ובפרט העניים לומדי תורה מתוך הדחק בירושלים עיר אלקינו ואין להם במה להתפרנס, ואם אין קמח אין תורה, ובפרט שהוא פדיון שבוים ממש כנ"ל. לכן ראוי שתרחמו על ציון, כי היא בית חיינו, למען לא תבשו כשתבנה במהרה בימינו, ומי גר יגור אתה בגירותה, עליה יפול בשלותה ב"ב.[38] ודלי העם אשר יושבים עתה בתוכה ישיבה של צער, הם שלוחי דרחמנא ושלוחי בני ישראל אנשי הגולה אשר בחו"ל, לישב

34 יהודי צפון־אפריקה. 35 Moriscos. 36 ק"ו ומכל־שכן. 37 ומכל־כן. 38 במהרה בימינו.

בא״י שומרי משמרת הקודש, והוא דמיון ממש כמו עשרה בטלנים אשר בעיר גדולה,[39] להיותם נמצאים בבה״כ[40] בשעת התפלה, והם במקום כל הקהל אשר מחזיקים אותם, עץ חיים היא למחזיקים בה, ללומדיה לא נאמר אלא למחזיקים בה. וכך הם הדלי ציון אשר יושבים ולומדים תורה בירושלים ומקיימים מצות ישיבת א״י, ואם תחזיקו אותם הוי כאלו אתם יושבים בא״י ותזכו להיות מן הדרים בא״י ודומה כמי שיש לו אלוקים. והלא דוד מלך ישראל אמר: ויתערבו בגוים וילמדו מעשיהם,[41] והלא כל העמים אשר בכל הארצות יש להם ג״כ אנשים יושבים בירושלים, והם שולחים להם מידי שנה בשנה ממון לירושלים להספיק אותם, כל עם ועם שולח לאנשיו אשר שם, ועמינו יושבים בעירום ובחוסר כל, ואין כל ואין כסף, ולא יהיה כהנית כפונדקת.[42] ואף שעם ישראל אינם דומים בהרוחה לשאר עמים, כי הם יושבים ג״כ בח״ל בצער ובכל צרתם לנו צער, אפ״ה ראוי לעם ישראל לדאוג על צרת בת ירושלים, כמו שאומר דוד בתהילים, שם ישבנו גם בכינו בזכרינו את ציון,[43] דמלת „גם״ היא מיותרת אלא ישבנו ובכינו בח״ל, אבל אמרו חז״ל אין ישיבה אלא צער,[44] וזהו רמז: שם ישבנו בצער גם בכינו בזכרינו את ציון, כלומר אף שהיה לנו צער שלנו אפ״ה בכינו בזכרינו בצרת ציון. ע״כ, אחי וריעי, קיימו וקבלו עליכם בני ישראל להתאמץ כדי לפדות את שבי ישראל הנ״ל, כדי שישאר שארית בארץ להתפלל תמיד שם עלינו נגד שער השמים אשר הוא מכוין שם, ותפילתם שם תהיה רצויה לפני הש״י וגם תפילת אנשי הגולה אשר בח״ל עולה דרך שם לשער השמים בצירוף תפלת יהודים אשר בא״י, ואם ח״ו לא ידורו שם יהודים איך יעלה תפילת אנשי ח״ל, והכתוב אומר והתפללו אליך דרך ארצם.[45] לכן כל איש אשר נגע יראת אלקים בלבו

39) עי׳ מאמר חז״ל: אי זו היא עיר גדולה, כל שיש בה עשרה בטלנים (מסכת סנהדרין דף ה׳ עמוד א׳). 40) בבית הכנסת. 41) תהלים ק״ו ל״ה. 42) עיין במסכת יבמות דף קכ״ב עמוד א׳. 43) תהלים קל״ז א׳. 44) לא ידעתי מקומי של מאמר זה, ובמסכת מגילה דף כ״א עמוד א׳: אין ישיבה אלא לשון עכבה. 45) מלכים א׳, ח׳ מ״ח

ידאג בצרות בת ציון, ובזכות זה נזכה לנחמות ציון במהרה בימינו אמן סלה.

ועתה אכתוב לכם עניין המאכל אשר שם: לחם אינו נעשה אלא מחטין, כי אין שם שום תבואה רק חטין ושעורין, כמו שכתוב ארץ חטה ושעורה.[46] וגם הרבה מיני קטניות ועדשים, והקטניות הם יותר גדולים מאשר במדינות אלו. ואינם מבשלים את הקטניות, אפילו עדשים, רק טוחנים אותם קודם הבישול בריחים, ואח"כ נבררים מן תולעים הטיב, אבל שלמים אינם נבררים הטיב כי הרבה תולעים יש בהם. וגם בחטין לפעמים נתרבה בהם תולעים עד שאוכלים אותם הכל רק הסובין נשארים, ולכן אוצרים את התבואה וקטנית בכדים של חרס, ומכסים את הכדים בפיהם עם אפר כירה, כך דרכם. והחטים נטחנים ברחיים ע"י סוסים שרצים סביב הרחיים ומגלגלים אותם. ויש בא"י הרבה פירות האילן, כגון ענבים, תאנים, ורמונים, זתים, תמרים, אפרסקין, למונס, מרנצון,[47] אגוזים גדולים וקטנים, שקדים, חרובין, ועוד הרבה מיני פירות שאין להזכיר את שמם, כי אינם מצוים במדינות אלו כלל. והענבים הם גדולים ועגולים בירושלים. אבל בחברון תוב"ב[48] הם מרובים וגדולים מן הענבים אשר בירושלים. וכשמוכרים את הענבים של חברון בירושלים משבחים אותם וצועקים: בואו ותקנו הענבים של חברון! ומענב אחד מתמלא הפה ממשקה. וכל הפירות בזול, ואת הכל מוכרים במשקל. והרבה מיני תאנים הם, שחורים ולבנים ושאר מיני תאנים. רמונים, יש מהם מתוקים, ויש מהם חמוצים מאוד, ויש ממוזגים דהיינו חמוצים ומתוקים, והם טובים מאד למשיב נפש וגם סוחטים אותם למשקה. וכל הרמונים הם מלאים גרעינין עד שלפעמים נתבקעים באילן, ולכן ארז"ל[49] מלאים מצות כרמון דווקא, ולא שאר פירות. זתים הם הרבה מאד, עד שעושים מהן שמן להדליק במקום נרות, ואין מדליקים שום מיני נרות, רק שמן

46 דברים ח' ח'. 47 לימונים, תפוחי־זהב. 48 תבנה ותכונן במהרה בימינו. 49 אמרו רבותינו זכרונם לברכה (במסכת עירובין דף י"ט עמוד א'): פושעי ישראל מלאין מצות כרמון.

זית. גם לשמן שומשמין יש שהם הרבה מאד, והוא זרע לבן וארוך, והערביים אשר בא"י קוראין את הזרע זו "שומשום" וכל התבשילין עושין עם שמן שומשמין ולא עם שומן של בשר. והשומשמין נטחנים ברחיים ע"י גמלים מסבבין את הרחיים ומגלגלים אותן, והשמן ניצק בתוך הכלי. ציטרון, ושם קורין אותם לימונס, הם הרבה מאוד מאוד, והם בזול. ודרך הספרדים לסחוט פרי זו בכל תבשילם לעשותם חמוצים, אפילו בתרנגולת מבושלת סוחטין את פרי הנ"ל כדי לעשותו חמרץ. שקדים, יש מהם שקדים מתוקים כמו בכל הארצות, ויש מין שקדים ג"כ שהם אהדים מתוקין וכשנגדלים נעשים מרים, ואוכלים אותם בקטנם, ונקראין שקדים המרים. חרובין הם הרבה מאוד, שעושין מהם דבש, כי מתוקים הם, ומבשלים אותם עד שנעשה ממנו דבש, אבל אינו מתוק כמו דבש דבורים. ג' מיני דבש הם: אחד של חרובין כנ"ל, ואחד של דבורים, ואחד של ענבים, דהיינו שמבשלים את התירוש היוצא מן הענבים מיד כשסוחטין אותן, והוא אז מתוק מאוד כדבש ממש, וכ"כ מבשלים עד שנעשה עב כמו דבש. והדבש של דבורים הוא ביוקר, והדבש של ענבים הוא בזול יותר, לערך חצי דמיו של דבש דבורים, אבל הדבש של חרובין הוא בזול גדול והוא אינו מתוק אפילו כדבש ענבים.

בישרא דתורא[50] אינו מצוי כלל בירושלים, כי אין שוחטין אותן בירושלים, רק בשר כבשים ועזים לבית השחיטה, ושוחט של ישראל שוחטן, ומה שנטרף מוביל הישמעאלי לשוק של גוים, והכשרים לוקח הקצב של ישראל מן הישמעאל במשקל ומוליך לחנותו ומוכרו לישראלים ג"כ במשקל. והבשר הוא ביוקר. ועוד יש קצב אחד של ישראל שהוא לוקח מן הישמעאל הראש והרגלים והראש עם הכבד ושאר דברים ומוכרם. ולא יש קצב אחר רק אלו שנים הנ"ל. והכבשים הם שמנים, והאליה של כבשים הוא גדול ושמן, ולא נמצא עליו בשר כלל, רק שומן, ולכן אמרו רז"ל: אליה לגבוה קא סלקא.[51] ובשר עזים

50 בשר השור. 51 אליה עולה למרום. היינו עולה לקרבן (במסכת זבחים דף נ' עמוד ב').

הוא קצת יותר בזול מן בשר כבשים. ותרנגולים הם מצוים הרבה מאוד, וגם יונים הרבה, אבל הם קצת ביוקר. ושאר עופות, כגון אווזים וכיוצא בהן, אינם מצוים כלל ועיקר.

וכשעושין לחם בשוק למכור, אין עושין פת עבה כמו בשאר מדינות, רק רקיקין, ומוכרין אותו במשקל. והתנור הוא בשוק, ושם אופין ומוכרין. וסדר האפיה הוא, שלוקחים אבנים קטנים הרבה וזורקין לתנור בשעת ההיסק כדי שיתלבנו, ואחר שנגמר ההיסק מכבדים את האבנים במגריפה הנה והנה בתוך התנור, עד שמונחים האבנים זה בצד זה, ועליהן זורקין את הרקיקין לאפות, ולכן יש ברקיקין כמו נקבים נקבים הרבה. והטעם של האבנים הוא, מפני שהעצים הם ביוקר. אבל הבעל הבית שאופה לחם לעצמו, עושה פת עבה כמו בכל הארצות. אבל אין להם תנורים בביתם, רק בכל רחוב ורחוב יש להם תנורים גדולים מאוד, ובעל התנור מסיק את התנור בכל יום ויום, וכל מי שיש לו פת לאפות מוליך את הפת לתנור, ובעל התנור מתעסק בו עד שנאפה. וכן איזה דבר לטגן במחבת, מוליך לתנור ובעל התנור מטגן. וכן התבשילין של שחרית שבת, שקורין טשאלינט,[52] מוליכין ע"ש [53] לתנור הנ"ל, ופעמים יהיו מאה או שני מאות קדירות, ומעמידן זה על זה. ושחרית שבת מצוים אצל התנור הרבה בני אדם שבאים ליקח תבשילן, וכל אחד מכיר את שלו ונוטלו, מפני שדרכם לבשל כל תבשילן בדוחין של נחושת. אבל אנו, רוב חברה של ר"י חסיד, היו עניים ביותר, ונותנים התבשיל לתוך התנור בקדירה של חרס. ופעם אחד הלכתי אני להביא את התבשיל מן התנור, והתבשיל היה רגלים של כבש עם קטנית, ושמחתי בהם שיש לי מה לאכול, כי בשאר שבתות אפילו רגלים לא היה, אבל נתחלף קדירה שלי בקדירה של עני אחר, והבאתי לביתי ולא מצאתי בו אפילו רגלים. וע"ז [54] נאמר: בתר עניא אזל עניותא.[55]

התבואה דרכם לדוש בשדה על הארץ, ולכן מצויים בהם אבנים קטנים הרבה, וגם פסולת, ולכן צריכין תחילה לנקות

52 חמין. 53 ערב שבת. 54 ועל זה. 55 אחר העני הולכת העניות (מסכת בבא קמא דף צ"ב עמוד א').

מן הפסולת ע"י כברה, ואח"כ בורר את האבנים אחד אחד. כמו שמרצין מעות, ואח"כ מוליך לבית הרחיים אשר בכל רחוב ורחוב, והרחיים טוחנים ע"י סוסים, ולכן לא נטחן הקמח רק פעם אחד, ונשארים יחד הסובין עם הקמח והסולת, ואח"כ מניפין בב' או ג' נפה, כדי לברר את הסובין לעצמו והסולת לעצמו והקמח לעצמו.

תבשיל נתבשל על פחמים שנעשה מן עצים, ולא בעצים ממש. והעצים אינם משתמשין רק לכבס בגדים ולאפיית לחם. ועושין כירה קטנה ששופתין עליה קדירה אחת ומבשלין עליה כל תבשילין על פחמים. והעצים ופחמין מביאין למכור מן הכפרים לירושלים ע"י גמלים וחמורים, ומי שרוצה קונה מהן. אבל החנוני שלוקח עצים ופחמין, מוכר אחת לאחת במשקל, והם ביוקר גדול. והעשיר מרויח שהוא קונה בפעם אחת גמל עצים או ב', וכן פחמין.

בניין ירושלים הוא על הר המוריה, דהיינו בשיפוע ההר, וצד המערב של ירושלים הוא בגובה ההר, וכל מה שהולכים לצד מזרח בתוך העיר, הכל הולכים מגובה לעמק, עד שבכמה מקומות בתוך העיר יש כמה מעלות לירד בהם לצד מזרח העיר. וצד מזרח של ירושלים, דהיינו חוץ לחומה, עדיין לא נגמר הר המוריה, אלא עדיין צריכין לירד עד העמק שהוא נקרא נחל קדרון. והנחל קדרון הוא ממש בין הר המוריה, שהוא ירושלים, ובין הר הזיתים. סביב ירושלים יש חומה גבוהה ורחבה, וכולה מאבני גזית. ובכמה מקומות יש בה אבנים גדולים מאד, וכל העיר היא כולה חצירות מלאים בתים, ולא נמצא בכל ירושלים אפילו בית אחד שיהא עומד לבד בלא חצר. והחצירות והבתים הכל מאבני גזית, ואפילו חדר אחד של עצים לא נמצא בכל העיר, כי עצים אינם נמצאים שם, והאבנים הם שכיחים מאד, כמ"ש:[56] ארץ אשר אבניה ברזל. וכמעט כל החצירות שבירושלים יש בהם בתים זה על גב זה, וכל הבתים יש בהם כיפה ג"כ של אבנים עליהן, ולא בנסרים כנהוג במדינות אלו. ואפילו הרפת בקר יש בה כיפה של אבנים מפואר מאד.

56 כמו שכתוב (דברים ח' ט').

והשווקים של ירושלים אינם מרובעים כמו במדינות אלו, רק מבואות, דהיינו הבתים למעלה ותחתיהם חניות פתוחות לרחוב. ויש להם חניות עם מיני מאכל, ויש חניות שמוכרין בהן סחורות, כגון מיני צמר גפן ומיני משי ושאר סחורות, ויש חניות שמוכרין בהן בשמים. וכמה שווקים יש בירושלים, והיא עיר גדולה מרובה באוכלסין, ודרים בה הרבה אומות, והיא תחת ישמעאל, ולכן דרים בה הישמעאלים, וגם ערביים דרים בה, כי איזה מדינה של א"י היא ערביים, ויש להם אמנה אחת עם ישמעאל, ולכן ידם תקיפה ג"כ כמו הישמעאל עצמו ממש. ויש בה עכו"ם[57] הרבה מאוד, כמעט יותר מן הישמעאלים והערביים. והעכו"ם הם ג"כ בגלות כמו הישראלים, ונותנים ג"כ כל הנתינות כמו הישראלים, חוץ מן הערביים והישמעאלים שאינם נותנים גולגולת נתינה זו. והעני המקבל צדקה או בעל מום, דהיינו חגר או סומא, הם אינם מחוייבים ליתן גולגולת. הישמעאל, שהוא גובה המס הנ"ל, הוא לוקח מכולם ואין מוחה בידו, מפני שהגלות הוא קשה מאוד. ואין לגובה הנ"ל רשות לתבוע המס הנ"ל בשבת וי"ט, ולכן הולכים בשבת וי"ט ברחוב העיר בלי פחד כלל. אבל בחול אין לילך ברחוב מי שהוא עני, וכן אין לגובה לילך לאיזה בית לתבוע המס, ומכ"ש לבהכ"נ,[58] אבל ברשעתם הם הולכים לבהכ"נ ועומדים בפתח בה"כ, וכשיוצאים מבה"כ, אז הוא שואל לכל אחד אם יש לו כתב שכבר נתן. אבל לתוך בה"כ או שום בית אינו הולך כלל בלי רשות, אבל הוא משחד את הראש של עיר הקודש ונותן לו רשות, או שנים או שלשה ימים, לחפש בבתים. אבל מה עושין העניים? כשהוא מחפש ברחוב אחת ביום ראשון, אז הם מתחבאים ברחוב אחר, ולמחר חוזרים ומתחבאים ברחוב שחיפש אתמול.

ולא נמצא שום עגלה בירושלים, רק נושאין המשאות על גמלים וחמורים, ולכן הרחובות אינם רחבים רק כדי הילוך גמל עם משא עצים, והם מרוצפים באבנים, דהיינו בשני צדדי

57 עובדי כוכבים ומזלות. וכאן הכוונה לנוצרים. 58 ומכל שכן לבית הכנסת.

הרחוב הוא מרוצף להילוך רגלי גמלים וחמורים. והסוס עומד לרכיבה ולא עושה בו מלאכה, רק ע"י גמלים וחמורים. והשעורים שבא"י הם מאכל חמורים כמו שאמרו: ניגרי דחמרי שערי.[59] ואין רשות ליהודי או לערל לרכוב על הסוס, רק על החמור, כי היהודי וכן הערל[60] הוא שפל מאוד.

ולשום בית מבתי ירושלים אין להם גגות כבמדינות אלו,[61] רק כמו שנזכר בתלמוד, רק לוקחין אפר כירה ומערבין בסיד ועושין עב כמו טיט ובזה טחין על הכיפה מלמעלה, ואז אינם מפסידין הגשמים את הכיפה וזה נקרא בתלמוד „מעזיבה". ובכל ארבעת רוחות המעזיבה עושין כמו שפה מעט גבוה, כדי שלא יזובו המים בכל צד על הכותל ומפסידו, רק במקום אחד מניח בלא שפה כדי שיזובו המים של גשמים מספיקין כל בני חצר.

והגשמים אינם יורדין רק בחורף, אבל בקיץ כלל אינם יורדין, ולכן נקרא בתלמוד לקיץ „ימות החמה", כי כלו חמה ואין נראה ענן כלל, אבל ימי החורף קורין „ימות הגשמים". ובימות החמה אינם נשמעים כלל לא ברקים ולא רעמים, אבל בימות הגשמים נשמעים, ועל הרוב בחודש טבת ושבט. ומאלו הגשמים שיורדים בחורף, מהם מספיקין כל השנה, והמים מתקיימים בבורות כל השנה ולא מסריחין. והבורות הם מסויידין, כדי שלא יבלעו המים בקרקע ובדופני הבורות. ויש כמה חצירות אצל ישמעאלים שהבורות שלהם מצופין באבר[62] בין אבן לאבן, כדי שיתקיימו המים לכמה שנים, שאם ח"ו לא ירדו גשמים באיזה ימי חורף, יספיקו מאלו המים אשר בבורות אלו. ויש ערביים שהם חוטבי עצים ושואבי מים. והקרדומות שחוטבים בהם עצים אינם ארוכים הברזלים, כמו קרדומות של מדינות אלו, רק רחבים כמו אלו קרדומות שחופרים בהם טיט מן הקרקע במדינות אלו. כי העצים הם שם על הרוב עקומות ועקלקלות ואינם יכולין לחטוב אותן בקרדומות ישרים, רק מבקע אותן בקרדומות הנ"ל מעט מעט. ושואבי מים

59 פסיעות החמור לפי השעורים שהוא אוכל (מסכת שבת, דף נ"א עמוד ב'). 60 הנוצרי. 61 באירופה המזרחית והמרכזית, כלומר: גגות משופעים. 62 עופרת.

נושאים מים בכל יום למכור, ונושאין אותן בעורות של עזים, ולכן נפשטים העורות של עזים שלימים. והמקום מקדש הוא רחב ופנוי ומרוצף באבנים, ולכן המים אשר מתקבצים שם הם נקיים מאוד, ועשו הישמעאלים בורות רבים וגדולים, כדי שיתקבצו שמה המים ממקום מקדש. ומן הבורות אלו מוכרים השואבי מים לאנשי ירושלים, וכל יום ויום הולכים ברחובות עם המים וצועקים בלשון ערבי: מויא! מויא! כי תרגום של מים „מויא" והערביים מדברים לשונם בלשון ארמי שהוא תרגום, אבל לשונם הוא משובש, שאינם מדברים כמו שכתוב בתרגום,[63] ולכן הוא קשה להבין אפילו לת"ח,[64] וגם מפני שהם מדברים לשונם במרוצה. אבל הם, הת"ח, בקל יוכל ללמוד לדבר כל צרכיו, דהיינו לקנות איזה דבר בשוק או כיוצא בו.

ועוד יש באר אחד קרוב לירושלים, לערך חצי תחום שבת, שקורין אותן הערביים „באר יואב."[64] ושמעתי שזה הבאר עשאו יואב בן צרויה, ולכן נקרא על שמו „באר יואב". והם מים מתוקים ומוטעמין, ונושאים השואבי מים מזה הבאר ג"כ למכור. והעשירים קונים מאלו המים לשתות, אף שיש להם מים בבורות שבחצירות. ודבר הפלא הוא שרוב שנים עולה זה הבאר, דהיינו שהמים עולים מן הבאר ורצים הרבה מאוד כמו נהר גדול, ורצים אלו המים עד הירדן, ושמה יפלו. והוא לערך בזמן חנוכה, או לפניו או לאחריו סמוך לו, והוא סימן ברכה לשנה זו. ובזמנים אלו שהמים אלו עולים כנ"ל, אז הבריות שמחים ויורדין כל מי שרוצה לראות את החידוש הזה, שכל השנה אין מים כי אם בתוך הבאר עצמו, וגם עומק המים, והעת הזאת מתפשטים המים עד שנעשים כמו נהר גדול. וגם אני הלכתי פעם אחד לתמוה על חידוש זה. והעשירים רוכבים על חמורים, אבל העני אינו רוכב על החמור רק הולך לרגל, ואז הוא קצת שלוה לילך אפילו ליהודים אשכנזים, כי אז הולכים חשובי עיר, ואפילו נשים וקטנים הולכין. והבאר הזה הוא בעמק, וירושלים בהר כנ"ל, וצריכין לירד מהן ממעלה למטה.

63 עיין לעיל הערה 26. 64 לתלמידי חכמים. *64 כאן טועה הכותב, כי הערבים קוראים לו „באר איוב (באר אייב) עד היום הזה.

ועוד יש שם באר אחד יותר קרוב לירושלים, והוא נקרא מי שילוח, שהיו מנסכין מים מן הבאר הזה בזמן שהיה בה"מ[65] קיים בכל חג סוכות ניסוך המים בשמחת בית השואבה, אבל עכשיו המים של הבאר הזה המה מלוחים, ואינם משתמשין מאלו המים כלל. כידוע שעיקר התוכחה נתקיימה בעו"ה[66] בירושלים כדאיתא בספרי רמב"ם ז"ל. ופעם אחד ערב פסח הלכתי אני וחברי לכותל מערבית של בה"מ ללמוד סדר שחיטת הפסח ועבודתו, כדאיתא בשל"ה,[67] ואמרנו: נלך למי שילוח לטבול, שהוא מים חיים, וחייב אדם לטהר עצמו ברגל. ובאנו לבאר מי שילוח ומצאנו ערבי אחד בתוכו רוחץ, וחזרנו לירושלים. והוא גדול, ויורדין לתוך הבאר במעלות רחבים מאוד, ומפואר.

כותל מערבית שנשארה מבה"מ היא ארוכה מאוד וגבוה, ורוב גובה של כותל מערבית הוא בנין ישן, ואבנים גדולים מאוד, יש אבנים שהם רחבים לערך חמשה או ששה אמות ויותר, וכמו כן בגובה האבנים, אבל בעובי האבנים לא ידעתי כמה הם, שאם ראיתים בקצה היה לי אפשר לידע, אבל כבר נבנה חצר אחד בקצה אחד ממש אצל כותל מערבית, וכן בקצה השני עומד חצר של הדיין של ישמעאלים, שהערביים קורין אותו "דיין" שהוא תרגום של שופט, והם מדברים בלשון תרגום, אבל הישמעאלים קורין אותו בלשונם "קדי",[68] ומאחר שנבנים אלו החצירות בקציהו, אין לראות עובי הכותל כמה הוא. ועל כותל ישן הנ"ל בנו הישמעאלים עוד בגובהו בניין חדש מאבנים קטנים עד שנעשה גבוה הרבה, וגם בנו ג' כותלין עוד לחצר מזרח של הכותל, באופן שהיה מקום המקדש מוקף חומה גבוה, וגם שערים יש באלו הכותלים חדשים לכנוס ולצאת מהם. אבל אינם נכנסין למקום מקדש רק ישמעאלים, אבל לא יהודים ולא משאר אומות, אם לא ח"ו שישתמד לאמונה שלהם. כי

65 בית המקדש. 66 בעוונותינו הרבים. 67 ספר "שני לוחות הברית" לר' ישעיה הלוי הורוויץ. 68 קאצ'י, שופט דתי מוסלמי; ולא נבון הוא שהערבים קוראים לו "דיין", אלא הוא נקרא "קאצ'י" בערבית וגם בתורכית.

אומרים שאין שום אמונה ראויה ליכנוס במקום קדוש זה, אף שבני ישראל מקדם בחר בהם ה', כיון שחטאו הניחן ובחר בישמעאלים, כך הוא דבריהם תמיד. וכשאנו הולכין לכותל להתפלל אנו עומדים אחורי כתלינו ממש סמוך לו. ובערב ר"ח, כן ט' באב ובשאר תענית, הולכין שם להתפלל, ואף שהנשים בוכים בקול מר, אין מוחה בידם, אף שהדיין ישמעאלים הנ"ל דר סמוך לו ממש כנ"ל ושומע את קול הבכיה, אין מוחה ולא גוער בהם כלל. ולפעמים בא ערבי קטן ורוצה לעשות איזה רשעת *[68] ליהודים, נותנים לו מחט, והוא חלף והלך לו. ואם בא על זה איזה ישמעאל או ערבי נכבד, גוער בנזיפה בזה הקטן. והמקום מקדש היא רחוק מן המבואות שדרים בהם ישראלים, עד שאנו צריכין לילך דרך שווקים ומבואות עד שמגיעים לכותל מערבית. והתפילה היא על הרוב רצויה אצל כותל מערבית. וכשנכנסין הישמעאלים למקום מקדש, חולצין המנעלים בחוץ והניחם שם, ובלא מנעלים נכנסין, ונוהגין קדושה גדולה בזה המקום. מעשה שמעתי, שבימים קדמונים היה פעם אחד עצירת גשמים ביותר, וגזרו היהודים תענית והלכו עם ספר תורה לכותל מערבית להתפלל, ויעתר להם ה' עד שירדו גשמים כ"כ עד שהוכרחו לעטוף הספר תורה בחזירתן לבה"כ [69] בבגדיהם.

בכל שבת שחרית אחר יציאת ביה"כ, הולכין מחיל אל חיל מיד לכותל המערבית. והולך הנשיא של ספרדים וכן שאר העם מגדול עד קטן לכותל, אבל אינם הולכין לכותל ממש, מפני שהוא רחוק כנ"ל, שצריכין לילך דרך מבואות ושווקים, וגם שמלובשים בבגדי שבת לבנים, וגם שהולכין בקבוץ, ולמה יתראו לפני עם בגלות המר אשר שם, ולכן אינם הולכין לכותל ממש, אבל יש מבואה אחת שדרים בה יהודים, וגם הנשיא של ספרדים דיורו במבואה זו, והמבואה זו עומדת במקום גבוה, עד שאם [עומד] אדם באחד מן החצרות של מבואה זו, דהיינו באלו החצרות שהם בצד המבואה שהיא לצד כותל מערבית, אז הוא יכול לראות מעל גובה הכותל לקרקעיתו של מקום

*68 מעשה רשע. 69 לבית הכנסת.

המקדש, כי אלו החצרים הם קרובים מאוד לכותל מערבית, אבל הדרך הוא קצרה וארוכה מפני שא"א[70] לירד ממקום הזה לילך לכותל, מפני שההר הזה הוא משופע מאוד לצד הכותל שאין לירד רק ע"י סולם, ולכן מסבבים הרבה עד שבאים לכותל ממש. אבל בשבת שחרית הולכין רק לחצר אחד מן החצירות הנ"ל שיכולין לראות למעל מן הכותל כנ"ל, ושם אומרים המזמורים שנזכר בהם ירושלים וציון, וגם אומרים „פיטום הקטורת" ו„עלינו לשבח", ואומרים קדיש, ומברכין את גבאי א"י שבח"ל ואת כל המתעסקין במעות לשלוח, וגם מברכין כל אחד את קרוביו שבח"ל, והולכין ואוכלין בשמחה לחמיהם כי כבר רצה אלקים מעשיהם. וכשאנו אשכנזים הולכין מבה"כ, עושין ג"כ בעניין הנ"ל אצל ספרדים. ובגלל הדבר הזה ראוי לגבאי א"י אשר בח"ל לשום אל לבם להתאמץ בכל כוחם ולשמור מעות א"י שלא יאבד שום פרוטה קטנה מהם, וכן שלא יתן מהם לאלו הדרשנים וחזנים המסבבים מעיר לעיר להחיות את נפשם, אפ"ה[71] אין ליתן להם ממעות א"י, כי בני ציון יושבים ועוסקים בתורה ואין להם במה להחיות את נפשם ואת טפם, כי דרכי ציון אבלות וא"א לסבב שם מעיר לעיר מכח הגייסות של ערביים שהם רעים וחטאים מאוד אפילו בעיר מכ"ש בדרך, שכל הדרכים בחזקת סכנה, שגוזלים וחומסים אפילו את הישמעאלים ומכ"ש אנו אשכנזים, שאנו שם גרים גרורים ואין לנו שם לא כסף ולא לשון, ואפילו הישמעאלים נוסעים מעיר לעיר בשיירות למאות איש, ואין לענייי א"י תקנה להחיות את טפם כי אם יושבים ועיניהם תלויות לשמים, שיתן בלב אנשי גולה שירחמו עליהם. והגבאי א"י שבח"ל אין להם למעט ממעות א"י, רק להשתדל להרבות בהם, כי גדול המַעֲשֶׂה יותר מן העושה. ובמקום שאין איש שם על לב להיות גבאי, אז מי שיראת ה' נגע בלבו ישתדל להיות איש חשוב ונאמן במעות א"י, וישתדל לשלוח לא"י ע"י איש בטוח ליד עניי א"י אשר מצפים: מתי יבא לידי איזה פרוטה להחיות את נפשי. ועליהם נאמר: והיה חייך תלואים לך

70 שאי אפשר. 71 אפילו הכי, בכל זאת.

מנגד,[72] שאין להם במה לקנות אפילו פת מן הפלטור, ואעפ"כ משתדלים באורייתא ושמח בדוחקא בצערא ביגונא, והם חסידים ואנשי מעשה, מארי דחלי חטאין, מארי רזין דאורייתא.[73] כי כבר ידוע שקם אחי המפורסם בדורו בכל מלכות פולין, והוא איש ירושלים אחד מיוחד מן ההברה קדישא של המוכיח מ"ו ר"י[74] חסיד סג"ל, ה"ה מהו' משה נר"ו,[75] הנקרא בפי כל ר' משה סעמייטיטשער, וקם הוא וחביריו וביער מן הכרם את הקוצין,[76] שהם ר' חיים מלאך וחביריו, ולא נשאר שם רק בר בלא תבן. ועץ חיים הוא המחזיקים את לומדי א"י, והעושין כן יחולו על ראשם כל הברכות הנ"ל שמברכין בכל שבת אצל כותל מערבית, והעומד אחר כתלינו ישגיח בעיני פקיחא בעיני חמלה ויתן אותם לרחמים לפני כל הקצינים ונדיבים שזכות אבותם מסייעתם וצדקתם עומדת לעד, ובזכות זה נזכה לראות בניין עדי עד.

כל החצירות הם של ישמעאלים, והיהודי שוכר את החצר ומשכיר את הבתים לאחרים. בו שני חצירות היו של יהודים, וחצר אחד מכר היהודי לישמעאל, והיהודי השני היה חכם גדול בתורה ועשיר גדול ומת, ובניו ברחו להם מן ירושלים לח"ל מן הצרות רבות אשר נכתב לקמן. ציון היא חוץ לחומת ירושלים, והוא כמו חצר גדולה מאוד ואין בה שום יהודי, רק ישמעאלים דרים בה. ובציון היא המערה עם קברי בית דוד, ושום אדם לא נכנס לשם, אפילו ישמעאלים.

שני בתי קברות מתקנים בירושלים, אחד בית ישן מימים קדמונים, והוא רחוק מירושלים בצד דרומו, ועוד בית הקברות חדש במזרחו של ירושלים על הר הזיתים בשפוע ההר. ובבית

72 על פסוק: „והיו חייך תלואים לך מנגד ופחדת לילה ויומם ולא תאמין בחייך (דברים, כ"ח, ס"ו) דרשו חז"ל: והיו חייך תלואים לך מנגד, זה הלוקח תבואה משנה לשנה; ופחדת לילה ויום, זה הלוקח תבואה מערב שבת לערב שבת, ולא תאמן בחייך, זה הסומך על הפלטר (מסכת מנחות דף ק"ג, עמוד ב'). 73 בעלי יראת חטא, בעלי סודות התורה. 74 מורי ורבי ר' יהודה. 75 נטריה רחמנא ופרקיה (ישמרהו הרחמן וינאלהו). 76 כלומר, שיירי בת שבתי צבי, ובראשם חיים מלאך (עיין: דור כהנא, תולדות הסקולים, השבתאים והחסידים, כרך א', עמ' 120 ואילך).

הקברות ישן אין ניכר שום קבר, ושמה כמה מערות, אבל בבה"ק[77] חדש אין שם מערה, רק חופרין קבר בארץ כנהוג בח"ל. ואין קוברין שום מת עד שמביאין כתב הרשאה מן הדיין של ישמעאל, וצריכין ליתן לו כל אחד לפי עשרו, אבל את העני נותן מיד רשות לקבור בלי שום מתנה. וכשנושאין את המטה, עומדין כולם קרוב לשער העיר בפנים, ועומד החזן של ספרדים ואומר בקול רם ומר, ואומרים קדיש, ואח"כ חוזרים המלוין לבית, והנושאי המטה נושאין לבית הקברות חדשה. ושם עושין הקפות סביב המטה שבעה פעמים ואומרים שיר של פגעים ותפלת של ר' נחוניא בן הקנה, שהוא אנא בכח וכ'. ועפרה של ביה"ק הוא לבנה, וכל ההר שבה"ק הוא עליו הוא אבן אחד לבן, וחוצבין את הקבר, כי הוא אבן רך ולבן כמו סיד. ומי שהולך מא"י לח"ל, הוא לוקח עמו עפר לבן מן ההר הזה, ואף אני לקחתי עמי לקיים מה שנאמר: ואת עפרה יחננו.[78] קבר זכריה הנביא הוא אצל הר הזתים, וכשהולכין מירושלים לבית הקברות, הרבה הולכין אצל קבר זה ממש. והקבר הוא דבר פלא, שהוא אבן אחת גדולה, בגובהו כמו בית אחד, מרובע כמו בית, והוא אבן גזית, והוא נעשה ממש כמו בית עם גגו. ובצד אבן זה יש בארץ נקב קטן מאוד שאין שום אדם יכול לכנוס בו, ובוודאי שיש שם מערה תחת האבן הזה. על הר הזתים יש שם קבר חולדה הנביאה.

בצפונו של ירושלים יש שם מערה של שמעון הצדיק שנקבר שם. יש שם עוד שני קברים, והייתי במערה זו עם שאר חברי ולקחנו ערבי אחד עמנו להגן עלינו בעד ערביים אחרים שלא יעשו לנו איזה רשעת[79] בשדה. חצר המטרה שהיה ירמיה הנביא תפוס בה היא בצפונה של ירושלים, והיא חריבה, ויש בה הרבה בתים אבל הם הרבין, ויש בה בור אחד, ואומרים שבבור הזה השליכו את ירמיהו הנביא, והוא רחב וארוך מאוד ועמוק, והוא נבנה מאבנים בתוך הקרקע ומסוייד בסיד עם כיפה של אבנים, ועתה יש בבור הזה מים ממי הגשמים שמתכנסין שמה. וירדתי אני וחבירי שמה בנר דולק. ושתינו

77 בבית הקברות. 78 תהלים ק"ב ט"ו. 79 מעשה רשע.

מים שמה. מערה של אנקדימון בן גוריון ומערה של כלבא שבוע הם ג״כ בצפונה של ירושלים, ואני לא הייתי בתוכם, אבל שמעתי מאלו שהיו שמה שהם הפלא ופלא, ולא רציתי לכתוב כיון שלא ראיתי בעיני.

קבר של שמואל הנביא עם אביו אלקנה ואמו חנה נביאה הם במערה בכפר הנקרא רמה, והוא מהלך כמה שעות מן ירושלים. והייתי במערה זו שני פעמים, והיא מערה בתוך הארץ ויפה מאוד, בנין של אבנים מסוייד בסיד, והיא גדולה מאוד, וגם הכיפה של אבנים עליה, ובכיפה יש חלון אחד פתוח למעלה כדי שיאיר היום למערה. אבל יש שם בית גדול וגבוה מאוד על המערה, דהיינו שהמערה היא בתוך החדר הגדול הזה והפתח של זאת המערה היא למערבה של המערה, וקבר של שמואל הנביא הוא בכותל דרומית של המערה, כמנהג קדמונים שהיו עושין את הקבר בכותל. קבר של חנה נביאה וקבר של אלקנה הם בחדר זה שיש בתוך המערה לפנים ממנו, ובחדר זה הם שני קברים הנ״ל, והם ג״כ בתוך הכותל, קבר אחד בכותל דרומית של החדר וקבר השני בצפונו של החדר. ויש עוד קבר בתוך המערה, דהיינו בתוך קרקעית המערה, ועל קבר זה נבנה בניין של עץ כמו שעושין בח״ל, אבל אין ידוע מי הוא קבור שם. והסדר הוא שם, שבכל שנה בכל כ״ח יום בחודש אייר, הולך הנשיא של ספרדים לכפר רמה הנ״ל על קבר שמואל הרמתי, ולנין שם עם שאר ת״ח,[80] וכל איש אשר נדבה רוחו הולך ג״כ עם הנשיא ולנין שם כל הלילה. וגם אני באתי פעם אחד עם הנשיא. וכשבא הנשיא היה קודם זמן מנחה, ואמר התפילה הנסדר לומר על קבר שמואל הרמתי, ואמר את התפילה זו בבכיה גדולה, עד שבכו כולם בבכיה גדולה, שאם היה לאדם לב אבן היה נמוח. ואח״כ התפללו מנחה ומעריב, וישבו כולם ללמוד ספר שמואל, וכן שאר דברים הנזכר בו עניין שמואל הנביא, ואח״כ למדו זוהר עד חצי הלילה. ובחצי הלילה כבי כל הנרות שבמערה, וישבו בחושך ועשו תיקון חצות לילה בקול בכי. ואחר שגמרו את התיקון

80 תלמידי חכמים.

חצות, למדו זוהר מעט. ואח"כ הביאו את המשקה, שקורין קאפי, חמה, ונותנו לכל אחד. גם אכלו בשקאטין[81] שרגילין הספרדים לאכול בכל בוקר, ומברכין על זה "בורא מיני מזונות" ואחריו "על המחיה ועל הכלכלה". וגם אוכלין מיני מתיקה כמו פירות וכיוצא. ואח"כ מזמרים זמירות ופזמונים השייך לזאת הלילה של מיתת שמואל, ומזמרים בקול נעים מאוד, ושמחים עד הבוקר, והבוקר אור מתפללין שחרית והולכין לביתם לשלום. וביום מתחילין להלוך אנשים ונשים וטף כמה ימים זה אחר זה, מי שלא הלך ביום א' הולך ביום ב' או ג', ומי שלא הלך כלל הולך אחר ד' שבועות. והעשירים רוכבין על חמורים. ואז אין שום רשעת *[81] מן הערביים, מפני שתמיד יש עוברים ושבים בדרך הזה בעת הזאת. וכל מי שבא על קבר שמואל הנביא, אינם מניחין אותו לכנוס למערה עד שיתן המס השייך. וכזה מפני שצריכין ליתן להדיין של הישמעאלים כדי שיתן רשות לילך, ולכן מעמידין יהודי אחד כדי שיקח מכל אחד חוק הקצוב. והאורח שבא פעם ראשונה מוכרח ליתן טאלר אחד חוץ מן חוק הקצוב לכל אדם. ומדליקין נרות של שמן בזו המערה תמיד. ובכפר הזה הנ"ל אשר שמואל הנביא קבור שם, דרים רק מעט ערביים, ויש בכפר זה מים נובעים. וגם בחדר שעל גבי מערה יש חדר גבוה מאוד, שקורין "טארום",[82] ויש בו מעלות מסובבים בכותל עד למעלה, שקורין "שווינדעל טרעפ",[83] ועלו נערי ישראל ואמרו שראו משם את הירדן. והירדן הוא במזרח ירושלים מהלך יום אחד מן ירושלים, וכן אמרו רז"ל במסכת מעשר שני פרק ה'.

חברון הוא מהלך יום אחד מן ירושלים. וכשהולכין מן ירושלים לחברון, הולכין אצל קבורת רחל ממש. וקבורת רחל הוא מהלך כמה שעות מן ירושלים, ועליו מצבה בניין אבנים מסוייד. ועל המצבה יש כיפה מבניין אבנים על ארבעה עמודים בלא כתלים, ושם נחים העוברים ושבים בימות החמה מפני החמה ובגשמים מפני הגשמים. ובכל שנה ושנה

81 פחסמים, ביסקויטים. *81 מעשי־רשע. 82 Turmi מגדל.
83 מדרגות שלישיות.

בחודש אלול הולך ג״כ הנשיא של ספרדים עם אנשים חשובים ולנין שם ולומדים כל הלילה כנ״ל במערת שמואל הנביא, ולוקחים עמהם ישמעאלים להגין עליהם מפני הגייסות, כי הוא בשדה ואין שם כפר סמוך לה, רק עיר בית לחם הוא רחוק ממנו לערך תחום שבת. וכשהולכין מקבורת רחל לחברון הולכין קצת קרוב לבית להם. ואין שם שום יהודי בעיר בית לחם, רק ישמעאלים וערלים.

ובחברון דרין יהודים ספרדים לערך ארבעים בעלי בתים, וכולן דרין בחצר אחד וגם ביה״כ ובה״מ הם בחצר זה. ומערת המכפלה, שכפולה בזוגות אברהם יצחק ויעקב עם שרה רבקה ולאה ואדם וחוה, היא בתוך העיר ממש. והכתוב אומר: השדה והמערה וכל העץ אשר בשדה,[84] נמצא משמע שהיתה המערה בשדה ולא בתוך העיר, וא״כ אפשר שהיתה העיר חברון מעט רחוק מן המקום אשר היא עכשיו, ונמצא שזו העיר חברון אשר עכשיו לא היתה מוקפת חומה מימות יהושע בן נון כי לא היתה שום עיר במקום הזה אלא שדה, ומסְפק זה קורין את המגלה בפורים שני ימים, בי״ד ובט״ו. אבל בירושלים שאין שום ספק, קורין את המגלה בט״ו. כל המועדים הם יום אחד, חוץ ראש השנה שהוא שני ימים. ובפסח שהוא רק ז׳ ימים אוכלין בשמיני חמץ. וכן שמיני עצרת הוא רק יום אחד, ועושין שמחת תורה ביום השמיני עצרת. מערת המכפלה היא בתוך הארץ כמו כל המערות, ועל המערה בנו הישמעאלים חצר למעלה מן המערה ממש, כי דעתם שיהא המערה מוקפת למעלה, שלא יכנוס שום אדם בתוך בנין הזה שהוא על המערה, רק הם יכנסו לבדם. כי הם אומרים שהם אבות שלהם, שאומרים כיון שבני ישראל חטאו שוב לא רצו האבות שיתייחס שמם על בני ישראל, רק עליהם. זה בנין הוא של אבני גזית מפואר מאוד, וכשאנו באים על קברי אבות הנ״ל להתפלל אין לנו רשות ליכנס על המערה ממש, רק בחוץ נעמוד, סמוך לכותל ממש. ויש נקב אחד בצד אחד, והוא כמו שאדם נוטל אבן אחד מן הכותל ונשאר נקב בכותל, כדמיון זה הוא הנקב הנ״ל, אבל

84 בראשית כ״ג י״ז.

הנקב הוא עמוק שאין יד אדם מגעת לסוף עומקה של הנקב. ויש לנו קבלה איש מפי איש שהנקב קטן הנ"ל הוא מגיע עד תוכה של המערה, ולכן אנו עומדין אצל הנקב הנ"ל ושם אנו מתפללין. במערה יש למעלה ארובה, כדי שיאיר היום לתוך המערה, ודרך ארובה זו מורידין הישמעאלים הנר עם שמן להדליק תמיד כל השנה כולה, אבל לתוך המערה אפילו הישמעאלים אינם נכנסין מן פחד הקדושה של האבות.

מעשה שמעתי מספרים, שפעם אחת נפל כלי של זהב, והיתה של הפאשה, והוא שר גדול, וגזר שיכנסו לתוך המערה להוציא את הכלי. והורידו את ישמעאל אחד ע"י חבל ומת שמה, והוציאוהו מת, והורידו את השני, וגם הוא מת, וכן מת שלישי, עד כמה וכמה ישמעאלים. אמרו הישמעאלים להשר הנ"ל: עתיד אתה ליתן דין על שאתה ממית את אומתך שמאמינים באלוהותך, אלא ניעצך, גזור על היהודים אומללים שיוציאו הכלי מן המערה, ותגזר אומר ויקם. וכן עשה. והיהודים נתנו עיניהם על השָמָש של בכ"נ,[85] שהוא היה חסיד גדול, ואמרו לו: תלך אתה בענין זה. מה עשה? ביקש מן השר בקשה גדולה שירחיב לו זמן ג' ימים, ונתרצה לו. והוא ישב בתענית אלו ג' ימים, וביום ג' הורידוהו שמה ע"י החבל, ומצא את הכלי והעלה ועלה לשלום. ירד בצער ועלה בשמחה, ומצא חן בעיני השר ונתן לו מתנה גדולה. ואמר השמש הזה ליהודים, שיצא אליו קול במערה שלא יגלה שום דבר ממה שהיה רואה בתוך המערה, וכן עשה שלא רצה לגלות שום דבר מכל מה שראה.

עוד שמעתי מעשה אחת שנעשה בחברון, שלא היה להם מנין עשרה ביה"כ[86] להתפלל, כי הבטיח להם אחד שיבא ולא בא, והיה חסר רק אחד. כיון שחשכה הלילה והם בצער גדול, והנה בא בר ישראל אחד עני. ושמחו שמחה גדולה והתפללו כל יה"כ. ובמוצאי יוה"כ כל אחד מן אנשי חברון דמה שילך האיש הזה עמו לביתו להתארח אצלו, והוא עומד ביניהם, כי כל אחד אמר: עלי יניח הצדיק את ראשו, כל אחד רצה לזכות

85 בית כנסת. 86 ביום הכפורים.

בו. ובעוד שהם מדברים זה עם זה אודות העני הזה, ביני וביני נעלם העני זה ולא ידעו ממנו עד היום, ואומרים שבודאי העני הזה היה אליה הנביא. אחי רעי, עמדו וראו את ישועות אלקינו אשר הם מלומדים בנסים ולא עזב ה' חסדו מנחלתו להעתר להם בעת צרתם, ובכל צרתם לו צר, ועוד ידו נטויה עלינו להטיב לנו לקבץ גלויותינו לעיר אלקינו ב"ב א"ס.[87]

והנהוג בחברון כשבא איזה אורח על קברי אבות בין שהוא עני בין עשיר, נותנין לו מקופת הקהל לאכול ולשתות ג' ימים כיד המלך, בשר ותרנגולים ויין, ואומרים שזה עושין כמנהג אברהם אבינו שהיה מכניס אורחים, ולכבודו, כיון שהוא קבור שמה, עושין כמנהגו, אף שהם עצמם עניים. אבל כל אורח הוא נודר נדרים ונדבות על ספר תורה, ואף מי שהוא עני ורוצה לילך מירושלים לחברון על קברי אבות, מוכרח להוציא הוצאות הדרך שני זהובים אדומים, דהיינו שצריך לשכור חמור לרכוב עליו, כי א"א לילך ברגלים, מפני שא"א לילך בדרך זה יחידי, ואם ישאר לבדו ומת מן הלסטים, ולכן צריך לרכוב על החמור כדי שיוכל לילך יחד עם השיירא. ועיר חברון אין לה חומה סביב כמו שיש בירושלים. והבתים ג"כ של אבני גזית. וסדר הבנין כמו בירושלים, אבל בחברון יש מים חיים נובעים.

מעשה. פעם אחד והוא בקרוב הימים, עמד ישמעאל אחד מן ירושלים, עשיר גדול, והוציא ממון הרבה על בעלי מלאכות, וחפרו מן חברון עד ירושלים בתוך הארץ עמוק מאוד, והניחו מרזב של חרס בתוך הארץ וכיסוהו בעפר הארץ כאשר היה בתחלה, ודרך המרזב זה יזובו המים מן חברון לירושלים תמיד, לא יחסרו.[88] ועמד ישמעאל אחד רשע שנתקנא בישמעאל הנ"ל שעשה פעולה זו, ומה עשה? שכר את ערביים כדי שיסכרו המעביר של המים, וכן עשו. עמדו בלילה וחפרו במקום אחד וסתמום. ועד היום אין שם מים כי א"א למצוא את המקום שסתמו אם לא שיחזרו לקבור מן חברון עד ירושלים, והוא

87 במהרה ביומינו אמן סלה. 88 המים הזאת ירושלימה רק מבריכות שלמה בדרך לחברון ולא מחברון גופא. התעלה מבריכות שלמה לירושלים תוקנה באחרונה ע"י הסולטאן סולימאן בשנת 1537 לכה"נ.

מהלך יום אחד והרים גבוהים מאוד, וצריכין להוציא ממוז רב אין מספר. ועליו נאמר: שֵׁם רשעים ירקב.[89]

מצרים מהלך שלשה עשר יום מן ירושלים. והמהלך היא דרך חברון, ומן חברון עד מצרים הולכין דרך מדבר. וכמעט כל האוכלין באים לירושלים מן מצרים כגון האורז, וכן בגדי פשתן באים ממצרים לירושלים. ובדרך הזה הם שיירות מצויות שעוברים ושבים, וכמעט כל שבוע ושבוע הולכין השיירא מן ירושלים למצרים.

בכל בתי ירושלים אין להם תנורים של חורף להיחם את הבית בימי החורף, וגם התנורים שאופין בהם לחם אין להם, רק אצל מעט קצינים יש להם אלו התנורים, אבל תנור החורף אין בירושלים אפילו אחד. וכן חלונות של זכוכית לא במצא שם, רק החלונות הם פתוחות כל היום, ובלילה סותמין החלון בפקק של נסרים, והטעם, מפני שאין זו המדינה קרה כמו אלו המדינות, רק בחורף, דהיינו טבת ושבט, הוא קר כמו במדינות אלו במרחשון. ורוב הקרירות הוא שם בזמן שהגשמין יורדין עם רוח קר. ובזמן הקרירות יש להם קערות גדולות, העשיר של נחושת והעני של חרס, וממלאין גחלים ומאהיזין בהם את האש, ויושבין בני בית סביב הקערה זו ומחממין אותן. אבל הקרירות עד שיגלדו[90] המים, זה אינו שכיח כלל. והשלג אינו שכיח ג"כ, אבל אפ"ה נמצא שלג אלא שאינו שכיח. ובשנת תס"ו[91] לפ"ק ירד שלג שבוע תמימה בחודש שבט, עד שפל החצירות היו מלאים שלגים, וזרקו אותן לבורות של החצירות, ומן השלג היו מים.

הסדר הוא בא"י, שכשבא ר"ח כסליו ולא ירדו גשמים, אז גוזרין תענית על הצבור שני וחמישי ושני. עברו אלו ולא נענו, גזרו עוד ג' תעניות אחרות. אבל אין נוהגין עכשיו הסדר תעניות כמו שאמרו במסכת תענית,[92] שמוציאין את התיבה לרחוב של עיר ונותנין אֵפֶר מקלה על גבי התיבה וכו', רק שמתענין בה"ב.[93] ובשנת תס"ו הנ"ל היתה עצירת הגשמים

89 מ"ב י' ז'. 90 שיקפאו. 91 היא שנת 1706 לספירת הנוצרים.
92 פרק ב'. 93 ביום שני וחמישי ושני בשבוע, זה אחר זה.

וגזרו תענית ולא ירדו, והתענו שבעה תעניות ולא ירדו, עד חודש שבט שריחם ה' על יריאיו וירד השלג הנ"ל והפשיר השלג וירד לבורות ומהם הספיקו מים כל ימות החמה. ולא זכר שום אדם שהיה בימיו שלג הרבה כזה הנ"ל בשנה הנ"ל, וזה היה ברחמיו וברוב חסדיו, שאם לא היה שלג הזה היו ח"ו מתים בצמא, כי בזאת החורף לא היו גשמים כלל. וקודם שירד השלג היו המים ביוקר גדול מאוד. וגם בחורף הזה בא השר שקורין פאשה, ובשאר השנים היה דרכו לבוא קודם הפסח כנ"ל, אבל עכשיו בא בתחילת החורף, ובא בחיל גדול וסוסים הרבה, ושתו הסוסים יתר המים מן הבורות שהם במקום מקדש, שהם מספיקין מים לאנשי ירושלים, ונמצא שהיה הוה על הוה, הגשמים נעצרים, והמים שבבורות שתו החיל, עם הדומה לסוסים, ונתייקרו המים מאוד. וכראות שר זה את הדוחק הגדול, גזר על שואבי המים בגזירת מות אם יעכבו את שום אדם, אפילו בר ישראל, לילך לבאר יואב שהוא לערך חצי תחום שבת מן ירושלים לצד דרום, להביא מים לצרכי ביתו. כי מקדם אם היה שום אדם מבני ישראל הולך לבאר הנ"ל לשאוב מים, היה הערבי פוגע בו כדי ליקח מים ממנו, אבל בזאת החורף, אחר שגזר השר הנ"ל שאחת דתו להמית מי מהם שיגע בשום אדם לרעה, והיו הולכין גדול וקטן לשאוב מים מן הבאר יואב, וגם אני הלכתי. והעמיד ערביים שישאבו כל היום כולו, כדי שכל הבא לשאוב מים ימצא מוכנים בלי טורח, ועי"ז נעשו המים מעט יותר בזול, אבל אפ"ה היו ביוקר עד שירד השלג הנ"ל.

בכל שנה ושנה בחורף המים הם בזול, כי כל אחד יש לו מי גשמים בבור שבחצירו, אבל אחר פסח, שכבר פסקו הגשמים, אז מתיקרים המים. וקודם ראש השנה, שכבר כלו המי גשמים מן הרבה בורות, ויש שאף שיש להם עדיין מעט מים בבור אפ"ה מקמצין במים וסוגרין את הבור ומחלקין לפי הטף לכל אחד מבני החצר, והם מוכרחין ליקח מים מן השואבי מים, ולכן בזמן הזה נעשים המים יותר ויותר ביוקר. ואחר ר"ה אם לא יורדין תיכף במרחשון, שהוא זמן רביעה ראשונה, ולא

ירדו גשמים, מכ״ש שנעשים יקרים. אבל על הרוב כשגוזרין תענית על הגשמים יורדין גשמים בזמן התענית, או לפעמים אפילו קודם שהתענו כלל, וזה סימן שהקב״ה חפץ בנו כשאנו מתפללין אליו דרך ארץ אשר תמיד עיני י״י אלקיך בה מראשית השנה ועד אחרית השנה. וא״ל[91] שזהו הטעם שאין מים חיים בירושלים, רק מימי גשמים הם שותין, ולא כן שאר ארצות, והדעת נותנת שיהיה להיפך, כי בחר ה׳ בציון אוה למושב לו, וגם נאמר: לא תחסר כל בה,[95] והיה ראוי אדרבה להיות בה מים חיים מתוקים וטובים. אבל כיון שהתפילה היא שם רצויה לפניו יתברך ומתאוה הוא שם לתפילתן של ישראל, ולכן אין שם רק מי גשמים, כדי שיהיו עיניהם תלויות לשמים בכל שעה ושעה ומתפללין אליו תמיד. אבל בח״ל שהם תחת ידי השרים,[96] וגם התפילה צריכה לעבור דרך כמה ארצות עד שתבוא לא״י לעלות דרך שם לשער השמים, וכמה מקטרגים ומעיקין שצריכה לבקוע לעבור, כי אויר ח״ל הוא מליאה קליפות והם מעכבים את התפילה ואינם מניחים לעבור אל א״י כדי שתבא דרך שם לשמים, וזו היא מחיצה של ברזל שמפסקת בינינו לבין אבינו שבשמים, הם הקליפות שאינם מניחין את תפילותינו לאבינו שבשמים, אשר ע״ז נאמר ח״ו: גם כי אזעק ואשוע שתם תפילתי,[97] אבל בארץ ישראל התפילה עוברת ביושר לשער השמים בלי שטן ופגע רע.

מעשה שהיה בירושלים בימים קדמונים שהיה עצירת הגשמים וגזרו היהודים תענית כמנהגם. והלשינו הישמעאלים לפני השר שקורין פאשה. אמר השר: „אתם יהודים האומללים, מה אתם חושבים בדעתיכם שהקב״ה ישמע את צעקתכם שאתם צועקים, הלא אנו חשובים בעיני השי״ת[98] ואנו לא נעניינו בתפילותינו ואתם אומה שפלה, ובדעתיכם אתם סוברים שאתם חשובים, מה אתם צועקים? זאת אני אומר: ראו שירדו גשמים ע״י תפילתכם, ואם לא, אז תראו מה שאני אעשה לכם, ע״כ בעוד ג׳ ימים ראו שירדו גשמים אם אתם חשובים בעיני המקום יותר ממנו״. והיהודים אין להם כח אלא בפה, מה עשו?

94 ואמרו ל׳. 95 דברים ח׳ ט׳. 96 המלאכים. 97 איכה ג׳ ח׳.
98 הם יתברך.

תפסו אומנות אבותם, והלך הנשיא עם כל היהודים מגדול ועד קטן טף ונשים על בית החיים, וכולן בתענית, ואמר הנשיא להם תוכחה, וכולם שפכו לבם כמים אל אביהם שבשמים. והישמעאלים עמדו מרחוק במקלות וקרדומות וממתינים לראות מה יהא בסופם, והם מתפללים בלב נשבר. וישא אחד את עיניו וירא והנה נראה ענן ברקיע כדולבקי[99] קטן, ושמחו שמחה גדולה, ואפ"ה לא פסקו מלהתפלל עד שנתקשרו השמים בעבים וירדו גשמים הרבה מאוד, ולא ידעו מה לעשות בספר התורה שהביאו עמהם. והשר עמד ג"כ בין הישמעאלים ואמר להם: ראו כי בחנם דברתם עליהם. ושונאינו יבושו. ולקח השר את בגד העליון שהיה לבוש בו מֵעל בשרו, ונתן לעטוף את ספר התורה להביאה לבה"כ, ונתן חירות להשתמש בבה"כ בבגדים הצבועים ירוק מהיום והלאה, כי אין שום אומה רשאי לילך בגוון ירק בארץ ישמעאל, רק המאמין באמונת ישמעאל, ואפילו חוט אחד של ירוק, כמו שיש בעטרה של הטליתות שיש מן הצד גוון ירוק, יש סכנה אם נראה לישמעאל, ומיום הנ"ל עד היום משתמשין בבה"כ בגוון ירוק.[100]

מלבוש של ישמעאלים הם ארוכים כמו במדינת פולין, והולך בכל מיני צבע, ועל הראש הוא הולך מעוטף סביב הראש בבגד צמר גפן או של משי וקורין את העיטוף זה טואלפן.[101] והספרדים הולכין ג"כ בעיטוף הראש, אבל אינו רשאי לעטוף בגוון ירוק ולא בעיטוף גוון לבן. אבל אפילו הכי הולכין בשבת בעיטוף לבן, ועושין בקציהו מעט מצבע אחר להיכר. אבל במלבושי הגוף יכולים לילך אף בלבנים. וכן הולכין בשבת בבגדי לבן דהיינו למטה, אבל הבגד עליון הוא שחור או של צבע אחר אפילו בשבת. אבל האשכנזים, שהם כולם בכלל אשכנז ופולין, לכולן קורין שם אשכנזים, ואלו הולכין בשבת כולו הפך לבן טהור הוא. ואף בשבת חזון[102] הולכין הספרדים בבגדי לבן.

99 טבלא קטנה של שולחן השתיה (עיין משנה מסכת כלים, פרק כ"ב, משנה א' וב'). 100 הירוק הוא צבע המוסלמי. 101 tulipan, מצנפת. 102 שבת שלפני תשעה באב שבה קוראים בהפטרה: חזון ישעיה בן אמוץ (ישעיה פרק א').

וכובע שבראשם יש הפרש גדול בין היהודים ובין הישמעאלים, כי היהודים הולכין בכובעים גדולים, אבל הישמעאלים הולכין בכובעים נמוכים, אבל הם רחבים ממולאים בצמר גפן הרבה מאוד, עד שהכובע היא גדולה מאוד ומתפשט סביב ראשם, ועל אלו הכובעים הם מעטפין בעיטוף הנ"ל. והערלים אינם יכולין לילך בעיטוף הראש, רק הולכין בכובעים כמו שהולכין במלכות פולין, כי כן הוא חוק מישמעאל, שילכו כל אומה בלבוש השייך לה, כדי שיהא היכר בין כל אומה ואומה. וכן במנעלים יש להם היכר והבדל בין האומות, כי היהודים הולכין במנעלים צבועים מיני צבע שקורין "בְּלָא" או "טונקיל בלָא",[103] אבל הערלים הולכין במנעלים צבועים אדום, וכולם אינם יכולין לילך בצבע ירוק, שקורין "געל",[104] כי הישמעאל הולך בזה הצבע. אבל במלבושי הגוף כולן שווים הם, רק בצבע ירוק, שקורין "גרין",[105] אינם יכולין לילך רק הישמעאלים.

הערביים הם רשעים גמורים על היהודים ועושין רשעת לבר ישראל ברחוב העיר, דהיינו הישמעאל[106] או אפילו הערבי אם הוא מכובד של עיר אינו שכיח שיעשה איזה רעה לבר ישראל ברחוב אם פגע בו, אבל הקטנים פגיעתן רעה אצל בר ישראל, כי אין לנו רשות להרים יד על אומה ישמעאלים. והערביים הם אמונה אחת עם ישמעאל, ואם הוא נותן הכאה לבר ישראל, אז הוא הולך בתחנונים אבל לא שידבר נגדו, פן יוסיף להכותו מכה רבה כי נקלה הוא בעיניו. כן נוהגין הספרדים שהם כבר מורגלים בזה. אבל האשכנזים שעדיין אינם מורגלים לסבול ההכאות מן הערבי, מקלל אותו, אם הוא יכול לדבר את לשונם, ואם לא, הוא מרקד עליו בכעס והוא מוסיף להכותו, ובאמת אם בא איזה ישמעאל חשוב על זה, הוא גוער בערבי ויגרשנו מן היהודי או ממתין עד שילך היהודי לדרכו. וכן הערלים[107] יש להם ג"כ גלות הנ"ל. אם מקניט היהודי את איזה ישמעאל, אז הוא מכה אותו מכת בזיון במנעול *[107] שברגלו באכזריות,

103 blau, dunkelblau כחול, כחול כהה. 104 gelb, צהוב. 105 grün, ירוק. 106 הערבי. 107 הנוצרים. *107 בנעל.

ואין מידו מציל, וכן את הערל ג"כ. כללו של דבר: הערלים שווים בגלות עם בר ישראל, רק שהערלים יש להם ממון הרבה מאוד, כי שולחין לשם מן המלכות שבח"ל, והם משחדין בממון וחונפין את הישמעאל, אבל היהודים אין להם ממון רב לשחד ולכן הם קצת יותר בגלות.

הזריעה, כיון שאין הקרירות, הוא כ"כ בחורף שם, ולכן היא הזריעה שם בחורף, והקציר הוא אחר הפסח. וזרעוני גינה הוא שם הרבה, כי כמה פעמים בשנה זורעין את הגנות, הללו נאכלין והללו נוצצין, כי בחורף הגשמים מצוין, וגם בקיץ, אף שאין יורדין גשמים, יש להם בורות בשדות שמתקבצין שמה מים בחורף, ומהם משקין את הגנות בקיץ, וגם הטל יורד שם לברכה. אכן התבואה, מי שרוצה להשקות את תבואתו, הוא זורע ג"כ פעם שנית בקיץ, וזה נקרא בתלמוד „בית השלחין". אבל הגנות נזרעין כמה וכמה פעמים בשנה. וכל הזרעונין נמכרין במשקל, כגון ריבון [108] ומערין,[109] הכל במשקל, ושוקלין את הריבון עם העלין שעליהם. וכן מבשלין אותם בלא נטילת הקליפה, כמו שעושין במדינות אלו, רק מעבירין בסכין מעליהן את עפר הארץ ומבשלין עם הקליפה וגם עם העלין שעליהן, כי על כל אלה יבא במשקל. וגם העלין של צנון אינם זורקין, רק עושין אותו עם חומץ, והכל מחוסר ממון. והרבה מיני זרעונים מצוין שם שאינם נמצאים במדינות אלו, כגון הכרוב שבא"י אינו נמצא במדינות אלו, כי גידול אחר להם שם, וכן הכרוב שבכאן אינו נמצא שם כמוהו, כן שאר זרעונים שנמצא שם שאין כיוצא בהם במדינות אלו.

מרחץ של ירושלים הוא מפואר מאוד, והרבה חדרים יש בו, וכולם חמין. יש חם, ויש חם ממנו, וכל אחד יושב במקום שהוא רוצה, אפילו בר ישראל. ושכר המרחץ הוא מטבע אחת, שקורין בלשון ישמעאל פרעה,[110] והיא לערך קיסר גראשין. וגם לזה המשרת שנותן בגד אחד להשים לפניו לצניעות צריכין ליתן מטבע הנ"ל, וגם למשרת שמנקה את האדם ורוחץ אותו ג"כ מטבע הנ"ל, ואף שרציתי לרחוץ בעצמי היה עושה

108 סלק. 109 גזר. 110 פארא, אחד מארבעים בנרוש.

לי רשעת הרבה, ולכן לא הלכתי יותר לבית המרחץ, רק הפעם הנ"ל. והתנור שמסיקין בו את המרחץ הוא למטה מן המרחץ בתוך הארץ, ומסיקין בצואת בהמה ואשפה. והמקוה היא בבית החיצון של המרחץ, והמים הם קצת פושרין מן חמימות התנור שתחת הארץ.

מעשה. בשנת תס"ג [111] לפ"ק התחילו אנשי ירושלים למרוד בזה השר שבא בכל שנה ושנה מקונשטנדינא מן מלך ישמעאל; דהיינו שהוא יצא פעם חוץ לעיר, והם סגרו את שערי ירושלים ולא הניחו אותו לכנוס, והוא נטה אוהליו סביב העיר, אבל אין לו רשות לזרוק חצים לתוך העיר, כי גם הם מחזיקים את ירושלים למקום קודש, ואומרים שאינם רשאים לירות בחצים על מקום קודש, אבל הם יכולים לירות בחצים עליו, ולכן עמד הוא ברחוק והיה שם כמה שבועות. ועיר הקודש במצור ובמצוק, אפילו קצת העשירים היו חסרי לחם, ומה יעשו דלי ציון? וחלף השר והלך לו לדרכו, ואפ"ה היתה ירושלים סגורה, מפני הפחד שלא יחזור השר לבוא. והם לקחו לתוך העיר הרבה ערביים להיותן להם לעזר. ובשנה אחרת בא שר אחר מן המלך כנהוג, ועמד גם הוא כמה שבועות סביב העיר, והיתה ההשוואה [112] ביניהן שיכנוס הוא עם ג' עבדים לתוך העיר רק על יום אחד, כדי שיקח רק ההכנסות השייך למלך. וכן היו עושין כל שנה ושנה עד שנת תס"ו [113] לפ"ק. ואל מלך ישמעאל שלחו בכל פעם אמתלא לאמר, שהשר הוא עושה מעשים רעים והוא גוזל את כל העיר כשנכנס לעיר, אבל אין אנו מורדין בך כלל וכלל.

ובשנת תס"ו בא מן המלך שר אחד חזק ואמיץ עם חיל גדול, ובא בתוך החורף. וכיון ששמעו אנשי ירושלים שבא שר חזק וקשה, התחילו להתקוטט ביניהם, כי האמת הוא שלא כל אנשי ירושלים מרדו, רק שר אחד שקורין שם "נַקִיב" [114] והוא עשה מרד ומעל הנ"ל, ועמו היו כמה אנשים, ובהכרח גם כולם החזיקו עמו מפחדם ממנו וגם שלקחם בדברים. אבל

111 היא שנת 1703 לספירת הנוצרים. 112 השׁוואה. 113 היא שנת 1705/6 לספירת הנוצרים. 114 ראש צאצאי מוחמד.

כשמעם שבא השר הנ"ל, מרדו הם בשר נקיב שהוא היה עיקר במרד הנ"ל. ומפחדם ממנו הלכו רוב חשובי העיר למגדל דוד שהוא חוזק,[115] ושם רגילין לדור חיילות של המלך, שהוא מושיבן שם כדי שישמרו את העיר שלא ימרדו בו, אבל ברבות העתים שכבר הם מורגלים עמהם ומתחתנים עמהם, גם הם מורדים. והלכו רוב חשובי העיר למגדל דוד, והשר נקיב ישב בתוך ביתו, כי ביתו הוא ג"כ כמו חוזק גבוה וחזק, והוא זרק חצים מביתו למגדל דוד והם זרקו אליו. ואח"כ השוו[116] ביניהם, והוא אמר להם שהוא ג"כ יכניע את עצמו לפני השר הקשה הנ"ל. והשר שלח כתב אל חשובי העיר שירצו בחכמתם שלא יברח, שהוא רוצה לתפוס אותו חי להביא אל המלך, ויתן לו המלך מתנה גדולה בעד זה. ובא כתב זה ליד המורד. וכיון שראה שכלתה אליו הרעה, ברח בלילה עם ג' מאות איש שהיו עיקר במרד הנ"ל. וכיון שבא הפאשה החזק לתוך העיר עם חיל גדול, וחמס ורמס, לא הניח אחד שלא גזל אותו, אפילו את היהודים, למי שידע שהוא עשיר תפס אותו והוכרח לשחד אותו בממון רב, וכבר היה לו אמתלא לפני המלך כי הם מורדים. ובאו חיל חדש מן המלך לדור שם לשמור העיר שלא ימרדו עוד. ובזמן הזה ברחו הרבה ספרדים עשירים מן ירושלים וישבו להם במקומות אחרים.

מעשה נפלאה בירושלים, שבא דיין חדש מקושטנטינא כנהוג, והיה רשע גמור, גזר גזירות חדשים על היהודים ועכו"ם, ואף על עמו גזר קצת. אבל על היהודים גזר גזירות, שלא ילך שום יהודי בבגדי לבן בשבת, וכן המנעלים של יהודים יהיו בלא ברזל למטה כנהוג, ועיטופים שעל הראש יהיו שחורים ולא של צבע אחר, וגם שילכו היהודים בכובעים הגבוהים כמנהג היהודים כדי שיהיו היכר בין כל אומה ולשון במלבושיהם. כי הנהיגו היהודים לילך בכובעים כמנהג הישמעאלים, מפני שהם הולכים בין הישמעאלים בכפרים, וכן אנו אשכנזים נוהגים לילך שם בכובע הנהוגים ללילך, „הירושלמי"[117] במדינות אלו, והוא גזר שילכו כולם שוה בכובעים גבוהים,

115 מבצר. 116 התפשרו. 117 שליחי ירושלים שבאו לאירופה.

ולא היה לנו עדיין בבתינו אלו הכובעים הגבוהים, ולא היינו יכולין לילך ברחוב העיר. וכן גזר שאם יפגע איזה יהודי את ישמעאל, ואז ההכרח להטות לאיזה צד, וגזר הוא שלא יטה לצד ימין של ישמעאל רק לצד שמאל ועוד שאר גזירות, והיינו ללעג וקלס בין העמים, שהיו הולכין הערביים בכיון נגדנו כדי שנטה לצד שמאל, והיינו לשחוק ביניהם. וגם הלכו בכיון והטו אזנם לשמוע אם היהודים מכה במנעלים, דהיינו ביתדות של ברזל אשר תחתיהם ברצפת אבנים אשר ברחוב העיר.

וזאת הגזירה היתה אחר שבועות, אבל קודם עת הזאת, דהיינו קודם הפורים, נזדמן שנכנס כלב למקום מקדש, ואמר הרשע הנ"ל: מאחר שנזדמן שנכנס כלב עז נפש למקום קדוש כזה, הבה נתחכמה לבער את הכלבים מן עיר הקודש. מה עשה? אמר לנערי ישמעאלים שיהרגו את כל הכלבים. ומי שיהרוג כלב אחד יקח סך אחד כמו שעשה חוקו ליתן להם כדי לזרזם לעניין הנ"ל. ואף הם ככלבים רצים ברחובות ובשווקים להרג את כלבים הנמצאים, והרגו בתוך הרחובית, וכשראו איזה יהודי ברחוב או את הערל, רודפו אחריו, כדי שיוציא את הכלב ההרוג חוץ לירושלים אחורי חומות ציון. אבל הערלים, כבר כתבתי לעיל שיש להם ממון רב, והם משחדין, ולכן אפילו הרגו את הכלב ברחוב הערלים, היו מכריחים את יהודי הנמצא ברחוב יהודים להוציא כמה כלבים זה אחר זה, דהיינו כשהוציא את אחד והניחוהו לילך לדרכו ופגע בו ערבי אחר עם כלב מת ונתן ג"כ שיוציאו, וכך כמה וכמה פעמים. והיינו יושבים בבית ולא יצאנו לרחוב, אבל לא סגי בלא"ה,[118] כי צרכי בית מרובים הם, ובפרט שהיינו עניים ואין אתנו בבית מאומה, כל דבר קטן וגדול צריכין לילך אחריו לקנות לרחוב, וממש חיינו היו תלויים לנו מנגד, זה הקונה פת מן הפלטור שאין לו מוכן בבית.[119] ופעם אחד הייתי אני בבית הריחיים לטחון חטים לפסח, והיו עמי כמה אנשים יהודים, ובתוך כך בא קול גדול שהערביים גוררים כלבים מתים

118 בלאו הכי, כלומר: אי אפשר שלא לצאת לרחוב. 119 השוה לעיל הערה 72.

ברחוב, והיינו יושבים בבית הריחיים מוסגרים עד שעברו הרשעים. וכשהיה איזה יהודי גורר את הכלב מת, היו הנערי ערביים רצים אחריו ומשחקים בשחוק והוללות. ועניין זה היה עד קודם שבועות הנ"ל. וכיון שראה הדיין הנ"ל שאין אפשר לבער את כולם, כי עיר הקודש הוא גדולה גם עתה בזמן הגלות, וכולה חצירות, והכלב מתחבא בין החצירות ודיורין, ויען זה הרשע שיגזור על כל חצירות של יהודים ועכו"ם שפל חצר יביא כלב אחד לאחורי חומות ציון, ושם ישלם לערבי אחד שיהרגו, ואז יתנו לו כתב שהוא פטור. וכן גזר בקנסים עצומים. והיינו אנחנו כ"ח אייר בכפר רמה על קבר שמואל הנביא, כנהוג בכל שנה לילך על קברו וללון שמה, כמו שכבר כתבתי למעלה כל צרכו, ובעודינו יושבים, באו יהודים שיצאו מירושלים אחר יציאתינו ואמרו לנו בשורה לא טובה כנ"ל, שגזר הדיין גזירה הנ"ל, ודבר זה היה לשחוק בעינינו. אבל כשבאנו לירושלים וראינו שכן הדבר, היינו בצער גדול, כי היינו לשחוק בין העמים, וגם שלא נמצאו הכלבים רק בטורח גדול, כי רובם כבר נהרגו, והיינו מוכרחים ליקח כלבים מן הערביים והם הטריחו את עצמם למצוא. ובעד כלב אחד חי היו נותנים ר"ט[120] אחד, והלואי שימצאו. ואחר חג שבועות גזר גזירה הנ"ל, שלא ילבשו היהודים בגדים לבנים בשבת, וכן כל הנ"ל.

ואחר כמה ימים לקח את הנשיא של הספרדים והושיבו לבית הסוהר, על שהלך הנשיא עם כל היהודים לקבר שמואל הנביא בלא רשותו. אבל הנהוג בכל שנה ושנה שלוקחין רשות רק מן המשרת של הדיין, כי חוקו מה שנותנין לו בגלל זה הוא קצוב. אבל זה הרשע בא על בני ישראל בעלילה, וכשאמרו לנו בבה"מ[121] שנתפס הנשיא, ממש נשחרו פנינו כשולי קדירה. וגזרנו תענית, והקב"ה ברוב רחמיו לא עזב חסדו ועשה מהומה בין הערביים אנשי העיר ובין הרשע הנ"ל, כי אף על עמו גזר כמה גזירות, וגם שהנשיא הנ"ל היה חשוב מאד בעיני אנשי המקום החשובים, והם דברו טוב עליו לפני ישמעאלים.

120 רייכסטאלר. 121 בבית המדרש.

ובליל שבת נתקבצו כל אנשי המקום על דיין הנ"ל באותו לילה להרוג ולאבד, וקודם לכל באו לבית הסוהר והוציאו את הנשיא והביאוהו לביתו בכבוד גדול. וכיון שראה הדיין שהם מתקבצין עליו, סגר את חצירו, כי הוא חצר גדולה, והם באו אל חצר הדיין והוא סגור, וזרק הדיין איגרת אחת בעד החלון וכתב בה אמתלא לדבריו, ואמר שהוא אינו יודע בטיב מדיגה זו, רק מה שהַמֶּלֶיץ[122] אומר הוא עושה, כי המליץ הוא מן ירושלים, שנותנים לו אנשי המקום בעת שהוא בא מקושטנטינא, כי הוא מדבר בלשון ישמעאל,[123] ורובה דרובה אינם מבינים בירושלים בלשון ישמעאל, רק בלשון ערבי. ואמר שזה המליץ שנתת לי הוא חייב בדבר, כי הוא יודע במנהג מדיגה זו. כשמע דברים אלה, לקחו את המליץ ושחטו אותו מן הצואר, כי כן מנהג הריגתם, והוא היה אחד מן חשובי העיר, ועל הדיין לקחו אבנים וזרקו על החצר, והוא ביניהם כמו סקילה, שכבר אין לו שום שררה להשתרר עליהם אחר סקילה זו. ובקרב הימים ברח בלילה מן העיר וברח אל מקומו.

ואחר מעשה הנ"ל, שוב לא רצו היהודים ללבוש לבנים בשבת, כי אמרו פן יבוא רשע אחר כמוהו, וגזרו הישמעאלים דוקא לבטל כל הגזרות, שלא ישאר שום רושם מן גזרות רשע הנ"ל, ונשבעו ביניהם שאם יקום איזה דיין וירצה לשנות אפילו דבר קטן ממנהגם הקודם, שילחמו נגדו כפי יכולתם. וחזרנו ללבוש לבנים בשבת. אבל לא מפני שאוהבים אותנו עשו זאת הנ"ל בשבילנו, רק חסדי המקום גבר עלינו, שהיו שונאים את הדיין, אבל באמת הם רשעים גדולים על היהודים, ואנו סובלים שם צרות רבות אשר סבבונו מדי יום ביומו, צרה תכופה לחברתה.

ונמצא שגלות המר הזא קשה מאוד ועיר אלקינו היא מושפלת עד שאול תחתיה, ואין איש מאתנו שם על לבו לקונן על גלות השכינה אשר בכל צרותינו לה צער, והשכינה היא לנו לאֵם ולפטרון לפני הקב"ה להמליץ בעדינו וראוים אנחנו לעשות לה חטיבה מול חטיבה להקימה מעפרה ע"י מעשינו

122 התירגום. 123 תורכית.

הטובים, לאמר לה: התנערי מעפר, קומי לבשי בגדי תפארתך עמי, אלו הבגדים שאנו עושין זה ע"י תורה ומצות. ומארי רזין דאורייתא[124] יודעים את גליות השכינה על מתכנתו, לכן ביותר ראוי להם לזרז בענין זה לקונן בכל חצות ליל על גלות השכינה אשר יורדת בחצי הלילה ממש לעולמות התחתונים כדי לברר ולשמור העשוקים מן הקליפות, ואז היא בחצי לילה ממש בצער גדול כמו שנאמר: ורחל מבכה על בניה.[125] וע"י הצדיקים שעוסקים בתורה בחצי הלילה יש לה מעט עליה, וע"י ד' חלקי התפלה אנו מעלין את השכינה בד' עולמות עליונים. וכתב האר"י[126] ז"ל שאם היינו מתפללים בכוונה שלימה ע"פ סוד, היינו מבררים כל הניצוצות של קדושה שבתוך הקליפות ע"י תפילתינו והיינו נגאלים מהר, כי אין בן דוד בא עד שיכלו כל הנשמות שבגוף,[127] דהיינו עד שיכלו כל ניצוצות הנ"ל מן הקליפות שנקרא גוף. אבל כיון שבעו"ה[128] אין בנו מי שיקרא בצדק. כלומר שיתפלל בכוונה ע"פ סוד, רק צועקים: הב לנו רפואה! הב לנו מזוניה! אבל אין מי שיקרא בתוכן הכוונה של התפילות ובפנימיותיה, שהיא נתייסדה על גלות השכינה להעלותה מעפרה עם הבירורים שבירורה ע"י מעשינו מעולם לעולם עד רום המעלות. כך הם דברי האר"י ז"ל בימיו. אבל עכשיו מעט הם שיכוונו פירוש המלות של התפילה, ומכ"ש שידעו הסוד של התפילה, ובכל יום אדם מתפלל: השיבנו אבינו לתורתך והחזירנו וכ', נמצא שהוא מתפלל בעצמו על תורה ותשובה, ואחר התפילה הוא הולך לדרכו ואינו רוצה ללמוד, אפילו אם החכם אומר איזה שיעור ספרי מוסר אחר התפילה אינו רוצה לשמוע דברי מוסר, כדי שלא יבין לבבו ושב ורפא לו, ובעצמו יתפלל על חזרת התשובה. אבל אנו רואים בעינינו שזה אין תמיה כלל, כי באמת כשאנו מתפללין „השיבנו לתורה והחזירנו בתשובה" אין אנו יודעים על מה אנו מבקשים, כי בלא דעת אנו

124 בעלי סודות התורה. 125 ירמיה ל"א י"ד. 126 ר' יצחק לוריא אשכנזי. 127 מאמר חז"ל במסכת יבמות, דף ס"ב, עמוד א'. 128 שבעוונותינו הרבים.

מתפללין. והלואי שהיינו אומרים מלה במלה, שלא יהיו המלות נבלעים בפינו, וכ"ש[129] אותיות שאנו מבליעים, ואות לזה, כי אם יתפלל אדם פעם אחת מתוך הסידור, וידו על הסידור לרמז על כל מלה ומלה שלא יבליעו ויתן רוח בין הדבקים, ואז תהיה דרך משל שעה אחת, ואם יתפלל בלא כוונה ודעת, אז לא תהא אפילו חצי זמן של ערך המתפלל בכוונה, וא"כ בהכרח שנבלעו התיבות הרבה וכ"ש אותיות, ואפילו זה שהוא אומר רק חצי תיבות, הוא מדבר ואין להם הבנה כלל, ואם המבקש איזה דבר והוא בעצמו אינו יודע מה הוא מבקש, כי בלא דעת דבר, איך ישיבו לו תשובה על שאלתו שלא כהוגן. וזה גורם אריכות הגלות המר הזה הנ"ל, שאין בנו כח בתפלה כזו הנ"ל להוציא ניצוצות קדושה מן הקליפות, ואין בן דוד בא כנ"ל. והלואי שלא יהיו גורמים בעונותינו שיפלו ניצוצות חדשים לתוך הקליפות ח"ו. ע"כ ראוי לנו שנזרז בענין תיקון חצות לילה לקונן על גלות השכינה וצערה שמצטערת בצרותינו, ועל הר ציון ששמם שועלים הלכו בה, תיבת שועלים בגימטריא הישמעאל,[130] כלומר שהישמעאל הולך למקום מקדש, אבל את היהודים אינם מניחין לכנוס, ואומרים שאין היהודים ראוים לכנוס, טמא טמא קוראים להם, והערביים הם אומה בזויה ולבושיהן בזוים שהולכין רק בכתונת לבד וחגורה עליה, והכתונת קצרה רק עד הברכיים, והולך בלא בתי שוקים, והם שפלים מאוד, והוא נכנס למקום מקדש, ולבר ישראל הוא אומר שאין ראוי לכנוס. וכל זה גרמו עונינו ועוני אבותינו.

וראינו רעה אשר כסילים חדשים מקרוב באו לעורר צרעת נושנת משנת תכ"ו,[131] ואומרים שכבר משנת תכ"ו ואילך אין גלות לשכינה ואין צורך לקונן על גלות, ועליהם נאמר: על מה תֻכּוּ עוד תוסיפו סרה,[132] שבעונינו נתרשלו ידיהם של הרבה אנשים חשובים, ואפילו חסידים ואנשי מעשה, שאינם

129 וכו' שכו. 130 מספר כל אחת מהמלים הללו עולה: 456.
131 מרמז לתנועת שבתי צבי. שנת תכ"ו (1666) היא שנת התגלותו כמשיח.
132 ישעיה א' ה'. תכו בגימטריא תכ"ו.

מקוננים על גלות השכינה. ואין צריך סתירה לדבריהם, כי מפורסם לכל שעיקר המעשה שהיה בשנת תכ"ו אין ממש, וע"ז נאמר: אל תען כסיל כאולתו.[133] והרי ידוע שבעלות השכינה נעלה ג"כ, כי שניהם ענין אחד, כידוע למארי רזין,[134] ואנו רואים שהערבי בא מקדש אדוני ואומר עלינו שאנו זרים לכנוס למקום מקדש כנ"ל. ואף אם היה אמת ששכינה עלתה מן הגלות, רק אנחנו לא נושענו ורפואה לא עלתה למכותינו, והלא די לצרה זו של השכינה עם כל המרכבה שמצטערים בצרותינו, וראוי לקונן על זה, ובפרט כל העיקר הוא אין בו ממש. ע"כ כל מי שנגע יראת אלקים בלבו ישתדל בכל עירו לחבר חברה קדושה לקונן חצות לילה בביה"כ או בביה"מ ברבים בקולי קולות, כדי להוציא מלבן של צדוקים,[135] ויקויים בנו מקרא שכתוב: כי נחם ה' ציון נחם כל חרבותיה וישם מדברה כעדן וגו'.[136]

ועתה אודיע מעלות ישיבת א"י מעט מזעיר, כי כבר מלאו כל הספרים מזה. ידוע שההולך ד' אמות בא"י יש לו חלק עולם הבא. ומנהג ת"ח[137] של א"י, כשהוא הולך במקום שעדיין לא היה שמה ואמר, שהלכתי ד' אמות חדשים. וגם מצות התלויות בארץ, כגון מצות זרוע ולחיים וקבה ליתן לכהן, נוהג שם גם עתה. ואני בעניי ג"כ קניתי כבש אחד להפריש מתנות הנ"ל, ובה"ש[138] שעלתה בידי. וכן תרומות ומעשרות מפרישין מן היין ויין שרף שעושין, כי הוא נגמר ביד ישראל. והייתי קונה אשכול ענבים בערב שבת לסחוט ולקדש עליו קידוש היום, ומצוה גוררת מצוה, שהפרשתי ממנו קודם תרומות ומעשרות. וגם מצות שמיטה נוהגים בזמן הזה. ובשנת ת"ס לפ"ק *[138] היתה שמיטה, ואנו באנו בשנת תס"א, אבל רוב פירות שנה זו אוכלין בשנה שאחריה, ואנו נהגנו בהם בשנת תס"א מנהג שמיטה. ואם אומר שאכתוב איך נוהגין בהפרשת תרומות ומעשרות וגם במצות שמיטה בזמן הזה, קצר

133 משלי כ"ו ד'. 134 בעלי הסוד. 135 המאמינים בשבתי צבי שאומרים שהמשיח כבר בא. 136 ישעיה נ"א ג'. 137 תלמיד חכם. 138 וברוך השם. *1699/1700 לפי רירת הנוצרים.

המצע מהשתרע, כי חיבור קטן הוא כדי למעט בהוצאות הדפוס. וגם כי כבר רבו הספרים בעניין זה, ומה לי להכניס ראשי ביניהם, ואם תזכה לעלות, מהם תראה וכן תעשה.

ומי שנדבה רוחו לעלות, יזהר שלא יעלה עם בנים כלל, ואף בלא ממון כלל לא יעלה על לבו, כי אלו שניהם נמצאו בנו ולא נתקיימו בידינו. ושמעתי שיש חרם קדמונים שאיש ואשתו לא יהא להם פחות מחמש מאות אריות[139] בלא הוצאות הדרך, ואז יכול להלוות לעכו"ם ברבית עשרה למאה, נמצאו שיהיו חמשים אריות לשנה. צא מהם ב' זהובים אדומים לגולגלת,[140] חוץ שכר בית ושאר הוצאות. אבל מי שהוא עשיר גדול, אז טוב לדידיה ומיטיב לאחרים, שיוכל לפרנס את אחרים משלו גם כן, ויזכה לשתי שולחנות,[141] כי אין שם עסק אחר רק ללמוד תורה כל היום ולילך לביה"כ. ובזכות זה במהרה בימינו יקויים בנו הכתוב: ובאו ציון ברנה ושמחת עולם על ראשם ששון ושמחה ישיגו וגו'.[142]

יח

מתוך מסעות ר' חיים יוסף דוד אזולאי

תקי"ג—תקל"ג (1773—1753)

ר' חיים יוסף דוד אזולאי, הנודע בקיצור שמו — חיד"א, נולד בירושלים בשנת תפ"ד (1724) ונפטר בליוורנו בשנת תקס"ו (1806), בן שלש ושמונים שנה. הוא למד תורה מפי גדולי חכמי ירושלים שבימיו, וכבר בימי נעוריו הצטיין לא רק בבקיאות מרובה אלא גם בחוש־בקורת מפותח. מצד אביו היה נצר למשפחה ספרדית מפורמת, ואמו היתה אשכנזית, בת המקובל ר' יוסף מבייאלא, שעלה לא"י בראשית שנת תס"א (1700) עם שיירת ר' יהודה חסיד.

הוא אחד האישים המעניינים ביותר שהוציאה ירושלים: בעל סדר שאין למעלה הימנו, הליכותיו בנחת, עניו ועם זה בעל הכרה עצמית ורגש־כבוד עדין, רחב־לב ורחב־התעניינות, שקוד על ספרות ישראל

139 אריה = Löwenthaler, גרוש. 140 מס לגלגולת לשנה.
141 תורה וגדולה. 142 ישעיה נ"א י"א.

ובעל כשרון־מעשה, ביבליוגרף מומחה, מבקר חריף ועם זה מאמין בכפרות ובסגולות, מחבר של למעלה ממאה ספרים: פירושים וחידושים בהלכה ואגדה, שאלות ותשובות, ספרי מנהגים ומוסר, כללי התלמוד, ספרים בעניני תפילה, ואחרון אחרון: ספרו הביבליוגרפי „שם הגדולים", ספר־יסוד בחקירת תולדות ספרותנו (את חיבורו זה סידר לדפוס במשך ששה שבועות, כשישב בבית־ההסגר בנמל ליוורנו). ספריו נתקבלו גם בין הספרדים וגם בין האשכנזים. שמו ידוע בעיירות רוסיא ופולין לא פחות מבארצות המזרח. עוד בדורו נשזרו אגדות שונות מסביב לאישיותו.

בשנת תקי"ג (1753), והוא אז בן עשרים ותשע שנה, נשלח ע"י קהילת חברון כשליח לאסוף כסף בארצות אירופה. הוא יצא מירושלים בראשית שבט והלך בשיירה דרך חברון, עזה ומדבר סיני והגיע למצרים מקץ שלשה חדשים לצאתו מירושלים. בסוף אייר הפליג מאלכסנדריה באניה שבדית ורק בסוף תמוז הגיע לנמל ליוורנו שבאיטליה. באיטליה שהה כמעט שנה, ומשם הלך למסעותיו לגרמניה, הולנד, אנגליה וצרפת, וחזר לאיטליה, ומשם נסע דרך תורכיה לא"י, שאליה הגיע בניסן תקי"ח (1758), היינו מקץ חמש שנים לצאתו.

בחורף שנת תקכ"ד (1764) נשלח שוב ע"י מנהיגי יהודי ירושלים ביחד עם רבנים אחרים לקושטא להשתדל בענין איזו מחלוקת בירושלים. הם נסעו ליפו, אבל לא הפליגו לחוץ־לארץ, כי התברר שאין תקוה לשליחותם.

ושוב יצא בשליחות בחשון תקל"ג (1772), ואף הפעם דרך עזה והמדבר, ומאחר שבאותם הימים היתה מלחמה בין תורכיה ורוסיה, ואניות רוסיות היו מהלכות על פני הים התיכון והיה חשש שיפול בשבי, לא נסע ישר לאיטליה אלא הפליג ממצרים לתוניס, ורק מקץ שנה וחצי לצאתו מירושלים הגיע לליוורנו. שלוש שנים סיבב בערי איטליה, ואחר־כך יצא שנית לצרפת, בלגיה והולנד, וחזר לאיטליה בראשית תקל"ט (1778). ומאז נשאר באיטליה ופעל לטובת א"י ועסק בחיבור ספריו והדפסתם. את עובדת שבתו בחוץ־לארץ הסבירו בזה, שקשה שמא יעשוהו לרב ראשי בירושלים, כהונה שלא ראה את עצמו ראוי לה.

מיד עם צאתו בשליחותו הראשונה התחיל כותב יומן־מסעות, שבו

רשם את מאורעות היום במשך כל ימי מסעו. יומן זה הוא אחד המקורות המעניינים ביותר לתולדות ישראל באירופה הדרומית והמערבית במאה השמונה־עשרה, כי כותבו מצטיין בהתעניינות מקיפה, בהסתכלות נוקבת, בלשון שנונה ובסדר נפלא. הנוסע רשם הכל: מנהגי ישראל ודתי הגויים, עניני קודש וחול, עסקי ציבור ומעשי יחיד, גני־חיות ואוצרות־ספרים, אגדות ובדיחות, מאכלים ומשקאות, פלאים וקוריוזים, המצאות ומצבות זכרון, שטפונות ותהלוכות, הכתרת מלכים ונימוסי בעלי־אכסניה — כל מה שראו עיניו ושמעו אזניו, כל מה שקלט מוחו והרגיש לבבו.

את שליחות א"י רואה הוא ככהונת־כבוד שחלילה לחללה. בכל מה שהוא עושה ומדבר, א"י היא לנגד עיניו. את הכבוד שהוא נוחל הוא זוקף על חשבון א"י, ומאידך־גיסא הוא רואה פגיעה בכבודו כפגיעה בכבוד א"י. על כבוד עצמו הוא מוחל, אבל אינו מוחל לעולם על כבוד א"י שהוא שליחה. הוא הצליח בשליחותו, כי הקסים לא רק בלמדנותו אלא גם בתואר פניו, בחיצוניותו המסודרת ובהליכותיו הנאות. בסבבו בערי איטליה עסק לא רק באוסף כספים בשביל א"י, אלא גם הטיל על עצמו תפקידים ציבוריים: לעשות שלום בין קהילות יריבות, להשקיט מחלוקת בין כיתות ומפלגות, בכמה קהילות התקין תקנות, בחן את התלמידים, מינה שוחטים והעביר שוחטים שלא עמדו בבחינה — ובכל מקום השפיע בכוח אישיותו ובכוח סמכות א"י.

ביומן־מסעותיו הוא מתאר לא את אחיו היהודים בלבד, אלא עמים ומדינות בכלל. תמצא בו תיאור מפורט של הערים ויניציאה ופריז ותיאור של בתי־נכות שונים באיטליה, הולנד ואנגליה וכו', אבל גם כאן אין הוא שוכח לעולם את ארצו. בתארו מתוך התפעלות את הרושם הגדול, שעשה עליו המבצר העתיק בלונדון וכלי־הזין העתיקים ותכשיטי־המלכות שבו, הוא מסיים: „הן כל אלה ראתה עיני מציץ מן החרכים דואג ושמח: אם לעוברי רצונו כך, לעושי רצונו על אחת כמה וכמה, הנה ימים באים לצבי ולכבוד לפליטת בית ישראל ועינינו תראינה רוח אפינו משיח ה' מאיר ומזהיר כאור החמה שבעתים מוכתר בכתרי כתרים קדש קדשים הוא לה'".

מתוך יומן זה הובאו כאן הפרקים המתארים את צאתו דרך מדבר

סיני למצרים פעמיים, את שובו ממסעו הראשון באניה מקושטא לירושלים, ואת צאתו מירושלים ליפו. יש כאן מלבד תמונה כללית של המסע בדרכי א״י בימים ההם גם פרטים רבי־ענין, כגון: ענין החאן המיוחד שבנה יהודי עשיר מקושטא ביפו, שיוכלו העולים לנוח בו מנסיעתם, כי ביפו לא היה אז ישוב יהודי כלל, וההתנפלות על השיירה מצד אנשי השודד אבו־גוש (שעל שמו נקרא עתה הכפר שבקרבת קרית־ענבים) וההכרח לשלם להם פדיון־נפש.

מירושלים למצרים, תקי״ג (1753)

שבט 4. פ׳ בא יום ג׳ נסענו מעה״ק[1] ירושלם ת״ו[2] אני הצעיר עם ח״ש[3] בן חיים זלה״ה[4] למשרת, ורבים אשר אתנו לוית חן הם. והתפללנו מנחה אצל גד החוזה.[5] ואח״כ יצאו נצבים כעשרת בני המן מחלחול[6] וציערונו והחזירונו כשבויי חרב דרך ארצם, ויתר הגז״ם גיזום ואיום,[7] והי״ת[8] הפר עצתם ובאנו לשלום לעה״ק חברון ת״ו קרוב לחצות אור לארבעה.

שבת 19. יתרו יום ד׳ יצאנו מעה״ק חברון ת״ו, והעת גשמים, ללכת לעזה בחברת שלשה אנשים תלתא דמרחמי.

שבט 20. יום ה׳ לננו אור ה׳ בכפר הדאווימי[9] בבית שיך נופאל[10] ההולך עמנו, כי שם ביתו רפת של בקר, ויום ה׳ ציער אותנו הרבה שהיה רוצה שנשבות שם, ואגב שוחדא החזיק בדרך.

שבט 21. אור הששי באישון לילה באנו לכפר צומצום.[11] ודרך מבוא הכפר שם נקבצו תלי תלים זבל וטיט עמוק, ודרך נס יכולנו לעבור במערה מכוערת, שערורית עשתה מאד, מלאה גלולים, ואנשים בה דמות צורות, וכל אחד מהם לא אדם הוא כי נח״ש ינח״ש, אינו אלא שרף ועקרב. ואנכי תועלת ואוהבי כצאת השמש באנו לעזה, והאהובים הנזכרים היו

1 מעיר הקודש. 2 תבנה ותכונן. 3 חכם שמואל. 4 זכרו לחיי העולם הבא. 5 את קברו מראים בכפר חלחול. 6 כלומר, אנשים רשעים מהכפר חלחול, הסמוך לחברון בדרך לירושלים. 7 כלומר, איימו עליהם בכל מיני איומים מונזמים. 8 והשם יתברך. 9 אדאוימה. 10 נופל. 11 סמסם.

בחברתנו י״ח יום. ואותר רק אני וח׳ שב״ח נ״ע.[12] וארכו לנו הימים יותר מחמשים יום, ואהוב אחד שבא מעה״ק ירושלם ת״ו נסע דרך יפו שמנה ימים לפני נסיעתנו. ואחר שנסע מצאנו שיך סאלים מהצאלאחייה[13] הן לו הובא ורגליו לנחושתים עם פאשה שבא עם הכאזניה[14] מארץ מצרים לשמירת הדרך, כי גדול הוא מרישי ברייוני הערביים, ונתפשרנו עמו ללכת דרך המדבר דרך סולטאני.[15] וציערתי בעצמי על שבת זכור שהיינו פורשים מישוב יהודים, וברחמיו ית׳ רצה להתעכב בעזה שבת זכור.

אדר שני 12. אור מוצאי ש״ק נסענו, וביום חנינו במקום הנקרא דיר.[16] ובא שיך אחד וציערנו, הגם שאו״ל גאפא״ר,[17] ושיך סאלים הנז״ל הכהו לפום חורפ״א עד נזיפה, ובין חיתא למחבלתא כמה הצער עלה, והי״ת ברחמיו לא נתננו טרף לשניהם. ונלוו גוים רבים כשבעים נפשות. ויום הפורים גוים אשר בקרבנו אמרו: לכו ונלכה ביום ש״ק,[18] והיאודים אגב אונסייהו[19] בלכתם ילכו, ולא נותרה נשמה בי, ואני אמרתי: לשוא שמרה נפשי ן׳ יום בעזה צופה ומביט על חלול שבת. ונתנפלתי לרגלי שיך סאלים בבכי ותחנונים, והי״ת נתנני לחן וחסד, ואור לארבעה הלך עמנו וכל השיירה היינו עזובה היינו שכוחה, המיר כבודם בלא יועיל. ויום רביעי שושן פורים נשיב זיקא[20] רוח גדולה וחזק והלך בסערות, והי״ת ברחמיו נתן בנו כח והצילנו.

אדר שני 16. ליל ה׳ באשמורת נאבד ח׳ שב״ח נ״ע, והיה במחשך אישון לילה, מצא עצמו כערער בערבה, רחוק מהשיירה בבלי דעת אנה יפנה, ולא הלך אנה ואנה כי אם צעק יצעק כחצי שעה, ולקול צעקתו עירי ושכב״י קול נתנו, וישמע את הקול ולו קרב גם את הקול יקח, ופורש לעשות לו דרך, ובכל זאת אני ישנתי אז והוא כבואו נתעוררתי ולקול הסיפור הייתי דואג ושמח.

12 חכם שמואל בן חיים ניחו עדן. 13 צלחיה. 14 כ׳זינה, המס השנתי שנשלח לקושטא. 15 דרב א־סלטאני, אחד מדרכי השיירות בין א״י למצרים. 16 דיר אל־בלח. 17 כלומר, נדרש מהם גפר, הוא מס שמירת הדרכים. 18 שבת קודש. 19 מתוך אונס. 20 נשבה רוח סערה.

אדר שני 17. יום הששי בהעלות המנחה קנינו שביתה על פני המדבר קרוב לביר איל עאבד.[21] ויום ש"ק נצטערנו בתוקף השמש בגבורתו. ובעת המנחה נודע בגוים כי רבים לוחמים לפנינו, והשיך סאלים אחזתו אחילו.[22] ואנן מה נענה, נשברי לב, וכהתה כל רוח. ויום א', י"ט בו, וליל ב' כל היום וכל הלילה נוסעים אנחנו כי חזק בריח"י. ויום אחד היתה לפני מעבורת כשבולת נהר וארכב על סוס השיך ועברתי, וח' שב"ח נ"ע למעלה מגמל כי יעבור במים כרע ורבץ הגמל בתוך המים וגם צידה, וניצול הכל.

אדר שני 22. יום ד' עקם הדרך, השיך ראו הביא לנו בתוך כפרי מצרים על נהרותם ועל אגמיהם וכל אילן דמרגג[23] כגן ה'. ובדרך הזה בהיותנו אצל שוחה עמוקה השיך הכה הגמל בלי ידיעתי, ובתוקף המכה גמלא פרחא, ותחתי ארגז ואפול ארצה, ומעלה עשן.[24] עץ שהיה בידי נשבר, והי"ת הטה אלי חסד כי נפלתי קמתי תכף וארכב על הגמל. וכפשע וכו' ח"ן.[25]

אדר שני 23. יום ה' בערב ראו רכב ופרשים, קרו בשמותם „כילהי שאנייטא",[26] ובא שליח מאתם, והשיך סאלים ירק ירק בפניו ופרחה נשמתו ורכב על הגמל כי בורח הוא. וכל רוח אין בקרבנו בריחי"ם[27] כלם. ונוסף צערי כי שב"ח נ"ע רצה ללכת ברגליו ובמשך שתי שעות ויותר בצער זה אשתהוי אשתהי חצי שעה מטורח פחד ודרך, והלילה באנו לכפר אחד צוררי הדת.

אדר שני 24. יום הו' באנו לכפר מִיד גַאמִיר,[28] ושם ד' יאודים. ונפרדנו משיך סאלים לשלום ושבתנו שם. ובכפר הנזכר יש בה"כ[29] וספרי תורה ומקוה סמוך לבה"כ, כי היה קהל גדול לפנים בישראל.

21 בּאר אל־עבּר. 22 פחד. 23 כל עץ נחמד (תרגום אונקלוס לבראשית ב' ט'). 24 קנה מקטורת. 25 וכפשע ביני ובין המות חס ושלום. 26 כ'יל הינטשאריא (הפרשים הינטשארים) ? 27 כלומר, בורחים. 28 מנית נמר, או מית נמר; יהודים בכפר זה נזכרים עוד בספורות ה„נניזה". 29 בית הכנסת.

אדר שני 27. יום ב׳ נסענו ממיד גאמיר בקאנג׳י[30] ללכת לבולאק עם גוים רבים.

ניסן 1. יום ה׳ צער כותש היה בי על השבת נוסף על יגוני שבכל הדרך רבת שבעה לה נפשי אנחה עושה, וכל דבר קטון למראה עיני באותם הימים כסכנות גדולות וצרות צרורות, כי עד הנה לא נסיתי בפרשת דרכים ומדברות ונהרות. וכראות המשרת כי רבים בני שוממה גוים אשר בקרבנו הלכו ביבשה לבולאק, רצה ללכת, ונתתי לו שני האותות להגביר הר׳ אברהם מענדיל הי״ו והאיש משתאה, וגדלה דאגתי עליו עד שראיתי קָאִיק,[31] ובתוכו הרב יעקב עמיאל שלוח מהגביר הנזכר, וקבלני בתוכו.

ניסן 2. יום הו׳ הלכנו למצרים[32] ונתאכסנו אצל החכם השלם השר המ׳ כמהר״י מנשה יצ״ו והפליא חסדיו עמי. ושם ראיתי ק״ק המצריים ובו צונבאטי[33] וכתוב בק״ק שנבנה בסוף האלף החמשי ומקוה שם, וק״ק הרמב״ם ז״ל, ובתוכו חדר קטן סגור, אמרו שהיה מושב הרמב״ם ז״ל. ותוך תחום שבת יש עיר אחת, וקורין לה מצרים הישנה,[33] ושם ס״ת קדוש ונורא, אומרים שהוא ספר עזרא, והבה״כ אשר שם, אומרים שבנאו ירמיה הנביא, ובתיבה אשר שם היום חרבה התפלל עליה ירמיה, ושם בק״ק ההוא כ״ו עמודי שיש.

ניסן 30. יום הו׳ נסעתי עם השר ח״ר רפאל חאיון הי״ץ בקאנג׳י, ובאנו לרישיד[34] יום ג׳ ד׳ אייר ונתאכסנתי בבית ח׳ ש״ט[35] אלחאכף הי״ו.[36]

אייר 9. ליל מש״ק[37] נסענו מרישיד, וכמו השחר עלה באנו לעיר נא אמון,[38] ושם בפתח העיר היו חונים חיל כבד מהפאשה, ומהבלבול נשתגעו הפרדות להפילנו, ונצטערנו הרבה, וברחמי שמים נכנסנו לשלום ונתאכסנו אצל החר״י[39] פרובינצאל הי״ו, ובאותם הימים שם נמצא הרב החסיד כמהר״א[40] ן׳ אשר הי״ו, והרבו להטיב עמנו. ורחוק מעט מהעיר

30 קאנג׳ה (כפיכה). 31 סירה. 32 הלכנו קאהירה. 33 qilmbet קמרון. *33 מצר אל־עתיקה, מקודם פוסטאט. 34 רישיד (Rosetta). 35 חכם שם טוב. 36 ה׳ ישמרהו ויצילהו. 37 מוצאי שבת קודש. 38 אלכסנדריה. 39 החכם ר׳ יצחק. 40 כבוד מורנו הרב ר׳ אברהם.

יש בה"כ נורא מאד ושם כ"ו עמודי שיש וקורין לה ק"ק אליהו, שמסורת בידם כי שם נגלה.

אייר 26. יום ד' נסענו דרך אניה בלב ים בספינה הסווי"דיס.[41]

מקושטא לירושלים. תקי"ח (1758)

אדר שני ר"ח, פקודי ו'. רכבתי בספינה פראנציסה,[42] וקאפיטאן מוסיו קולומבו,[43] עם המולא[44] ההולך לעה"ק ירושלם ת"ו, ושבתנו בספינה.

אדר שני 3, ויקרא ב'. קרוב לחצות נסענו מבישיק תאשי[45] לחיים טובים ולשלום. ובאנו בערב למארמארה.[46]

אדר שני 4, ויקרא ג'. עברנו מנגד טיקיר דאג'י.[47]

אדר שני 5, ויקרא ד'. מנגד גאליפולי.[48]

אדר שני 6, ויקרא ה'. לבוגוס חיצאר.[49] ויצאנו שם והיינו אצל ח"ר ישראל הכהן אור הששי.

אדר שני 7, ויקרא ו'. בערב חזרנו לספינה, והרוח גדולה וחזק מאד.

אדר שני 8, ויקרא ז'. יום ש"ק בבקר נסענו מבוגוס חיצאר, ובערב ראינו שיאו.[50]

אדר שני 9, צו א'. ראינו שושן הדסי,[51] ואמרו המלחים שיש הר קרוב, ויש שם מטמון, וחיה שומרת למען אשר לא יקרב איש.

אדר שני 10, צו ב'. עברנו איסטנקייוי,[52] והיה רוח מנגד חזק מאד, וחזר לאחור, ונתעכבנו בכפר פאטינו.[53]

אדר שני 12, צו ד'. נסענו מהכפר הנזכר ונשיב זיקא[54] כרצוננו.

אדר שני 13, צו ה'. עינינו הרואות איי הים משני הצדדין, ומרחוק נראה אי רודיס.[55]

41 סוידי, שברי. 42 צרפתית. 43 ורב החובל הוא Monsieur Colombo. 44 שופט בבית־דין מוסלמי. 45 Peshiktash ע"י קושטא. 46 Mermere, האי Marmara. 47 Tekir Daghi בחוף הצפוני של ים מרמרה. 48 Gallipoli. 49 Boghaz Hisari. 50 Scio, האי Chios. 51 Susan adasi, האי Samos. 52 Istankōy, האי Kos. 53 Patino, הוא האי Patinos. 54 ונשבה רוח. 55 Rhodos.

אדר שני 15, צו ז'. יום ש"ק עברנו מנגד הרחק מאי ג'יפרו.[56]

אדר שני 18, שמיני יום ג', ויום ד' וליל ה' ד' בו עברנו בים צרה מכל הסער הגדול יתר מאד, והמים להם חומה גבוהה נפקין בריש גלי[57] הפלא ופלא, וכל אשר לנו, חפצים וכלים מכלים שונים, אף נעים ונדים, וכל גבר ידו על חלציו, עני וכואב נד ונבדל, הולך וחוזר ושב על קיאו. ורב החובל אז יסיר הוילאות[58] ועשה המצאות לבלתי לכת הספינה. ונפשנו מאד נבהלה.

אדר שני 20, שמיני יום ה'. הוכרח רב החובל ללכת לבירות. והגענו לנמל שתי שעות קודם חצות, ופינו מלא תהלות לאל המושעות אשר הצילנו. ושם בנמל בירות מצאנו שלשה ספינות. הם המדברים מכל הרפתקי דעדו עלייהו ונפישי חלוותייהה.[59] ואחת מהנה השליכה בים חצי הסחורה והסאנדאל[60] לחיות נפשם. הודאות ותשבחות לבעל הרחמים אשר הצילנו ואת כל אשר לנו, יהי שמו הגדול מבורך מעתה ועד עולם הלליה.

אדר שני 25, תזריע יום ג'. בתחילת הלילה הגענו לנמל יפו. ורוח עוים אלבישיה לרב החובל, וגזר אומר להוציאנו באישון לילה, וכבר הטעים דבריו באזן המולא ונתרצו. והיה סכנה גדולה, הן על עצמינו בנשף בערב ללכת בים, ומפחד המאלטיז,[61] והן על בגדינו. וה' הפיר עצת גוים, וחיכינו עד אור הבוקר, ואחר תפלה יצאנו אנחנו ובגדינו לשלום לעיר יפו. וחנינו בחָאן אשר בנה המ' ג'ליפי *[61] יעקב זובאנה הי"ן[62] בהשקט ובטח. הודו לה' כי טוב כל"ח,[63] ומה יקרו חסדיו יתברך שהצילנו מסער הים והצילנו מהאינגליז,[64] שלא ראינו ספינה אחת מהם, כי אף שהיה בידינו פאטיבטה[65]

56 Cipro, קפריסין. 57 יוצאים בראש גלים. 58 המפרשים. 59 ורבים פחדיהם. 60 sandal סירה. 61 אבירי יוחנן הקדוש, שישבו במלטה והתגרשו בשדרם את ספינות המוסלמים. *61 çelebi (תואר תורכי). 62 עיין על חאן זה גם בתיאור מסעו של ר' שמחה מוליאזיץ. 63 כי טוב חסדו. 64 מהאנגלים. 65 patente תעודה.

מהאילג'י[66] אינגליז וכתב לי הצעיר בפרטות האילג'י בעצמו, כותב בידו ומבטל בלבו בפירושא אתמר כי כתבא די רשים לא לעזר ולא להועיל,[67] אבל בקושטא[68] גדול אדונינו ורב כח דדר בקשתא בעליתא[69] הסתירנו בצל כנפיו לחיותנו כיום הזה.

ניסן 3, טהרה *[69] ג'. נסענו מיפו קודם חצות עם הערלים,[70] ובאנו לרמלא עוד היום גדול.

ניסן 4, טהרה ד'. נסענו מרמלא ובאנו לעיה"ק ירושלם ת"ו בו ביום בהעלות המנחה לשלום. הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו, מה אשיב לה' כל תגמולוהי עלי, יהי שם ה' מבורך מעתה ועד עולם הללויה, אשר עד כה ברכני ושבתי לשלום מלא, וגם פה מצא חיי"ם[71] כל יליד בית חלקם בחיים, שרירין וקיימין, ה' יגמור בעדי, ה' חסדך לעולם, יהי חסדך ה' עלינו כאשר יחלנו לך.

מירושלים ליפו, תקכ"ד (1764)

בחדש שבט יצאתי מעיה"ק ירושלם ת"ו בחברת הר' באלי באבאני והר' משה מורפורגו. ויהי בדרך בא אלינו התנין הגדול ריש בריוני א ב ו ג ו ש,[72] והיו סמוכים לו נ"ר[73] רשעים עדת מרעים מאתים וחמשים, ורצה לבלענו חנם. וכראותי בצאת נפשנו כי לא היו ימים מעטים קרה מקרה בכפר ביתר אשר שבו שיירת ארחי ופרחי וקנו אותם ולקחו מהם אלף ות"ק אריות,[74] ומרוב צער נפקד מהם איש הח"ר[75] שולימא אלבו זלה"ה,[76] ואחז בשרי פלצות, הן עתה כי סבבוני כלבים מידי העלותי על לבבי ענין ביתר. ולזה הוצרכתי להזכיר שם קדוש משמירת הדרך, ושלי"ת[77] כי לא קרבו בד' אמות שלנו

66 elçi ציר. 67 הכותב מלגלג על אגרת־ההמלצה שנתן לו הציר האנגלי בקושטא שהיתה כתובה כך, שבשעת הצורך אין בה תועלת. 68 באמת. 69 אלהים השוכן בקשת במרומים. *[69] הבוונה לפרשת מצורע, וכתב "טהרה" שלא להוציא דבר מגונה מפיו. 70 הנוצרים. 71 הכותב שמו הראשון הוא: חיים. 72 הוא היה בעל הכפר קרית אל־ענב, ועל שמו נקרא הכפר גם אבו גוש. והיה מפיל חתיתו על כל עוברי הדרך שבין ירושלים ליפו. 73 מאתים וחמשים. 74 Löwenthaler, גרושים. 75 החכם רבי. 76 זכרו לחיי העולם הבא. 77 ושבח לאל יתברך.

והכו הכה ופצוע לפילאמיס[78] אשר עמנו, ונתפשרנו במאה זולו"טאס,[79] ברוך פודה ומציל.

שבט 2. אחר קצת ימים בא הרב כמהרי"ט *[79] אלגאזי נר"ו ובני ישעיא ודעתנו היה ללכת לקושטא על דברי ריבות בצע"ריך ירושלם, שפן הדריכונו ז' טובי העיר והיינו ממתינים כתבים.[80]

שבט 3. אחר צאתנו נתמנה הר' רחמים וסלקו ז' טובי העיר.

שבט 4. ואחר בא אלי כתב מהר"א אשיאו מצידן שהשר הר"י[81] זונאנה שלח פירמאן[82] וכתבי גדולי המלכות על מינוי הפקיד[83] הנזכר, ותכף כתבתי לעה"ק ירושלם שרצוני לחזור לעיה"ק, כי עתה אין תועלת בהליכתנו כלל ונהיה לבוז.

שבט 5. תכף בהגיע זה כתב ידי לעיה"ק הכריחו בה שעתא להחר"ש *[83] אלחאדיף והחר"ח[84] אלפאנדארי לבא ליפו לעכב בידינו.

אדר 1. אחר ה' ימים לביאת אחינו הנזכרים באו הרבנים כההר"י אבולאפיא וכמהר"א ן' אשר ללכת לקושטא ולהכריחנו ללכת עמהם, ואני בעוניי אנוס כפוף הוכרחתי להודות להם.

אדר 2. ליל מש"ק *[84] ירדנו במים ללכת לקפוטקיא.[85] ויהי בבקר והנה נא ראינו יבשה, ודמיתי שכבר הגענו לקפוטקיא, שפל הלילה היה רוח גדולה וחזק, ויהי כי עלינו בספינה למעלה ידענו שחזרנו ליפו. ומרוב הסער נשבר תורן הספינה, והים הולך וסוער להפליא, ועין רואה קָאִיק[86] ליפו, כעשרים גוים ויותר שבאו לקחת הצוריס[87] שנמסרו לראיז,[88] כי ביפו ידעו שהיינו מסוכנים וימס לבבנו.

אדר 3. אחר שעה חילינו פני הראיז שיחזירנו ליפו, ואחר

78 טיבה של מלה זו לא נתברר לי, ואולי צ"ל: לפילאחים (לפלחים). 79 zolota שלשת־רבעי גרוש. *79 כבוד מורנו הרב ר' יום טוב. 80 מחכים למכתבים ממהיגי ירושלים. 81 ר' יעקב, מעשירי קושטא, שהשתדל לטובת א"י. 82 כתב־מלכות. 83 באכוח היהודים בפני השלטונות. *83 להחכם ר' שמואל. 84 והחכם ר' חיים. *84 מוצאי שבת קודש. 85 כינוי לנמל Damiette. 86 סירה. 87 çor קרש. 88 ראיס, רב־חובל.

העמל ופיזור ממון אגב דוחקא דסכנה, חזרנו מהרי"ט[89] והחר"ח[90] ואני ליפו. ושלחתי כתב יד להרבנים שישלחו בני וחפצי, כי איני רוצה ליסע, והר' מהר"י אבואלי בראות צרתו צרה הוכרח גם הוא לצאת, ונתן לראיז כל שכרו יותר מעשרים גרושים, ויצא הוא ובני וכל החפצים, והר' כמהר"א[91] הוא לבדו נשאר ומשרתו כי לא רצה לצאת, ובראותנו הר' כמהר"י[92] ובני הם יצאו הלכו ביבשה שמחנו עמהם.

אדר 4. יום שני, בראותי כי הים הולך וסוער להפליא והר' כמהר"א עדין בנמל, רעדה אחזתני שהכניס עצמו בסכנה גדולה, ולקחתי קאיק בשלשה זולוטאס מכיסי, ושלחתי לו כתב ידי לחלות פ"ק *[92] שיצא גם הוא, וכבואו אלינו נקח מועד להתיעץ מה נעשה. והשיב על פה כי הוא מתפחד והולך במע"איש[93] זה דוקא עד אשר יניח ה' מהסער הגדול.

אדר 5. כל השבוע היה הים הולך וסוער ועינינו רואות מכלות מצער הרב כמהר"א, ואשר נתפרדה החבילה, וכיוצא מענינים אשר לא נתנו ליכתב, וצר לנו מאד.

אדר 6. אור הששי נח הים ונשבה רוח טוב ללכת, ונסע הרב כמהר"א. והיה הרב כמהר"י מצטער על הליכתו כי נפרד ממנו, ואיך יצאה מחשבתו ללכת בספינה ההיא, ואני מרוב צערי מכמה צדדין אמרתי לו: בזאת אני בוטח כי הרוח תשוב ויהי הסער, עד כי יצטרך לחזור הרב כמהר"א ולחלות שישלחו לו קאיק לחזור, כי יודע אלהים כמו הצער עלה בשבוע זו שנסתכן כמה ימים ולילות.

אדר 7. יום הששי הייתי סר וזעף אני והחברים. וכמהרי"ט והחר"ש והחר"ף הלכו למרחץ, ואני לא רציתי ללכת אתם מעוף צוקה, ואני רואה בעד החלון וקול הקריה הומה שהמע־איש שהלך בו הרב כמהר"א חזר ועשה רמז שילכו להביאו, ומרוב סער הים לא נאמנו הקאיקים[94] ללכת, ונשאר שם עד הערב שהוכרח סמוך לקבלת שבת לקחת הג'אלופה[95] מהקא־פיטאן ולבא, ובא לשלום אצלנו ושבתנו שבת „זכור" לשלום.

89 מורנו הרב ר' יום טוב (אלנאזי). 90 והחכם ר' חיים (אלפאנדארי). 91 ר' אברהם (ז' אשר). 92 ר"י אבולעפיה. *92 שני קדישי. 93 מַעֲשׂ בספינה. 94 הסירות. scialuppa 95 בירה.

ערב ר"ח חשון, יום ב' פרשת נח, נסענו מחברון עם החר"י[96] אלישר והגביר הר"י נאחמיאש ומשרת, ואברהם גבאי משרת לנו. והיינו בצער כל אותו היום. והתעוללו בנו שיך יאטה וסמוע[97] והיה רוצה סך גדול לגאפאר,[98] ונפשנו קצה מאד מפחד אויב, ונתפשרנו בכמה זולוטאס, מלבד טורח הדרך והגמלים הרבה מאד.

1. יום ג' ר"ח חשון הגענו השיירא שאבו דאב[99] מושל מצרים שלח להביא בן שיך היצליט, המושל באלפי ערביים, שיבא עם אלף גמלים וערביים, שרצונו לערוך מלחמה עם עאלי ביי[100] החונה אצל יפו, כי כן גזר המלך.[101] והיו הדברים האלה, יען המלך שלח לו שר אחד עם חרב ורביד זהב על אשר גרש עאלי ביי ממצרים והוא צוה לרודפו ולהמיתו. ובפני השר עשה זה לשלוח להביא הערביים האלה ולבו לא נכון עמו, כחש לו. אבל זה היה נס ופלא לנו, כי הדרכים היו משובשים, ובשיירא גדולה כזו עם השיך בן הצליט יכולנו לבא דרך המדבר סולטאני[102] ויהי לנס.

אבל חרדה גדולה נפלה עלינו, כי השיך היסליט היו חייבים לו כוללות עה"ק חברון חמשה אלפים ז'[103] ברבית, ונלכד ביד הפאשה מדמשק ונתן לגירמ"י[104] חוב חברון, ושלח הפאשה לגבותו ונמצאו בצרה גדולה, והוכרחו לקחת ברבית עצום ולפרוע והשט"ח[105] נשאר בידו, ואף שהדבר מפורסם לערביים לא היה רחוק לאסרנו ולענותנו עד אשר נפרע בעדינו, וכל זה הצער היה בלבנו כאש בוערת. ותהלות לאל ית' אשר הציל מידו, כי השיך הנזכר, באכיר בן הצליט, פגע בחר"י אלישר וא"ל: אתה מחברון, איך שיך הצלאן, אני יש לי תביעה עמו, וימים ידברו, והשיבו החר"י הנזכר: אצלאן הוא

96 החכם ר' יעקב. (ועיין בספר „תולדות חכמי ירושלם" לפרומקין-רבלין, עמ' 66). 97 יטה ואסמוע, שני כפרים מדרום לחברון. 98 מס שמירת הדרכים. 99 אבו ד'הב, השחה המצרי. 100 עלי בי, אדונו הקודם של אבו ד'הב, שנורש על ידו ממצרים ונלחם עתה בו. 101 הסולטאן התורכי. 102 דרך אסלטאני, אחת מדרכי השיירות בין א"י למצרים. 103 זולוטאס. 104 גרמה, מס? 105 השטר חוב.

עבד לאדוננו, ומה שקנה עבד קנה רבו.

3. יום הר' היינו אצל העאריש,[106] והיינו מצטערים מאד על השבת,[107] וסוף דבר ע"י ממון הלכנו כחצי מיל, ושָבַתנו בעמק אחד עם ב' ערביים, וליל שבת אכלנו ושתינו בשמחת הלב, ויום שבת סעדנו קצת בטוב. ובהעלות המנחה בא שיך אחד מערביים והתעולל בנו מאד, והיה שואל ממון גדול בעד גאפאר עאריש ושאר עלילות. ונתננו לו צמוקים, וא"ל[108] שהוא יום שבת ולא נוכל ליקח מעות. וחרה אפו ורכב על סוסו להביא כמה ערביים שהיו סמוכים, ואנן יד עניי רועשים ורועדים ומתנפלים לרגליו: ימתין עד הלילה, והוא מרבה באיומים שהי"ל[109] צער גדול, ובצערנו התפללנו מנחה וסעדנו סעודה ג' וטרחנו הרבה עד שקיעת החמה ואח"כ כרביע שעה התפללנו ערבית והבדלנו ונתננו לו סך מה; כמדומה כששה שבעה סיקינוס,[110] ורכבנו על הגמלים להגיע לשיירה שנסעה יום ש"ק.

5. א' לך לך. ליל מש"ק הנזכר הי"ל צרה גדולה, כי העולם חשך בעדינו והיה אופל בעולם ופחד גדול וגשמים, ואני בפרט היה בלבי צרה ויגון ופחד ורעדה אשר לא ישוער, והייתי נודר כמה נדרים מרוב הפחד. והלכנו ח' שעות בלילה והגענו לשיירא הגדולה שהיו מתחילים ליסע, ולא היה בנו כח ללכת, וחנינו שם מרוב הצער והטורח, ואח"כ נשאנו לבנו ליסע. ובעת נסיעתנו ראינו שיירא מנגד קטנה הבאה ממצרים והולכת לעזה. ואנחנו נסענו והלכנו כשעה אחת ולא יכולנו ללכת עוד, וחנינו ונפלנו שם ונרדמנו עד שיצא השמש, וקמנו בבהלה, והלכנו כל היום ובליל ב' ד' שעות שבאנו לקאתייא,[111] ומצאנו השיירא, וחנינו שם וידענו שם, שבליל א' אחר שנסענו מאצל השיירא הבאה ממצרים נפלו עליהם שונאים בע"ב גמלי פרחי[112] והרגו מהם ושללום, והערבים של אותה השיירא קטנה היו קרובים לערביים שלנו שאם לא היינו נוסעים ח"ו, דרך טבע גם עלינו היה זעמם. אודה לה' כי טוב כל"ח,[113] ברוך הגומל לחיבים טובות שגמלנו כל טוב.

106 אל־עריש. 107 שלא יצטרכו לחלל שבת ברכיבה. 108 ואמרנו לו. 109 שהיה לנו. 110 Cecchini מטבע איטלקית. 111 קטיא. 112 בדואים ושכנים נמלים קלימרית. 113 כי לעולם חסדו.

ובאמצע הדרך בא כאסיף[114] אחד עם עשרים משרתים רוכבי הרכש, שהיה בורח מעאלי ביי ובא לאבו דהב. ובלילה הלך הגביר חר״י נאחמיאש ועשה לו כבוד וא״ל[115] שאנחנו בצל קורתו וכיוצא בלשון טורקי. והכאסיף הנזכר היה טוב ושר גדול ודיבר לו דברים טובים.

9. יום ה׳. רוח לבשה לכאסיף ואנשיו והלכו לבִּילְבֵּיס, והערביים האלף[116] הלכו דרך אחרת שהוא הדרך ללכת למצרים, אך שמענו שהיו רוצים לשבות במדבר, והיינו בצער גדול. והר״י אלישר היה רוצה ללכת עם השיירא. ואני וחר״י נאחמיאש רוצים ללכת עם הכאסיף, והחרי״א יען היה ותרן לתת לערבים בוקסמאט[117] ופירות שלנו, לכך היו שומעים לדבריו, והיה אומר לערבים להנהיג הגמלים ללכת עם השיירא, וחרה אפי, וירדנו מהגמלים וגערנו בערבי המנהיגנו, והתחלנו ללכת ברגלינו לבילביס. והחרי״א[118] נוף בנו נזיפה כהדיוטות, ושתקנו והלכנו ברגל, וסוף דבר בא הערבי עם הגמלים להוליכנו לבילביס, ונכנסנו שם. ודברתי להחרי״א טובה תוכחתי וא״ל: נהי[119] דבתורה אתה גדול ממני, אך בעניני העולם אינך מכיר כלום...[120]

יט

מסעות ר׳ שמחה בן ר׳ יהושע מזאלאזיץ

תקכ״ד—תקכ״ה (1765—1764)

החל מעלית ר׳ אברהם גרשון מקיטוב, גיסו של הבעש״ט, נמשך זרם איטי אבל מתמיד של עליה לארץ־ישראל מגליציה המזרחית ומוולין, ערש החסידות. אחד מבני עליה זו הוא ר׳ שמחה בן ר׳ יהושע, שהיה מגיד־מוכיח בעיר זאלאזיץ (Załoźce) הסמוכה לעיר

114 כאשף, טורקי־מחוז. 115 ואמר לו. 116 אולי צ״ל: האלה. 117 בקסמאט, צנימים. 118 והחכם ר׳ יעקב אלישר. 119 אף על פי. 120 כאן חסרים שני דפים בכתב־היד. אח״כ מתחיל בתיאור שהותם במצרים.

ברודי, ועוד לפני עליתו הדפיס ספרי דרוש („לב שמחה" ו„נטיעה של שמחה"), המלאים עניני גלות וגאולה. וכמה פעמים הוא מרמז שמתקרב זמן הגאולה, לפי שבשנת תקכ"ח (1768) תמלאנה 1700 שנה לחורבן בית שני. עליתו היתה איפוא מעין הקדמה לגאולה. אומנותו אומנות סופר סת"ם, כאומנותו של ר' יוסף סופר, שעלה לא"י מאותו מחוז שנתים לפניו. (עיין עליו בספר „אגרות ארץ ישראל", עמ' 286 ואילך).

הוא עזב את עירו יחד עם אשתו ביום כ"ז אייר תקכ"ד (29 במאי 1764). לאחר עשרה ימים הגיעו לגאלאץ. שם שהו זמן־מה ויהודי גאלאץ סייעו להם, שילמו בשבילם את המסים והכינו להם צידה לדרך. משם הפליגו בנהר הדנובה, ובמקום שפך הנהר לים השחור פגשו אניות אחרות, ובאחת מהן נמצאו ר' נחמן מהורודנקה ור' מנדל מפרמשלאן, מנהיגי החסידים בגליציה, שעלו אף הם לארץ־ישראל. ביום כ"ז תמוז, חדשיים לאחר צאתו מעירו, הגיע לקושטא. בקושטא פרצה אז מגפת־דבר, אך העולים ניצלו הימנה. בקושטא נשתהו קרוב לשני חדשים, כי היו צריכים לחכות לאנית עולי־הרגל שהיתה מפליגה פעם בשנה, בחודש אלול, ובה עולי־רגל ספרדיים מתורכיה ומארצות הבלקן: „כי כן דרכם בכל שנה שכל ספרדי ירא ה' ויכולת בידו הולך לא"י פעם אחת בימי חייו ומסבב והולך לקברי אבותינו... וגם הנשים מהלכין ומסבבין, ומוסרים עצמם בכל נפשם ובכל מאודם... וחוזרים לעריהם ולבתיהם, ויש מהם הולכים להשתקע... וכשמשכירין הספינה מכריזין בכל בתי כנסיות: הרוצה לעבור לא"י יכין צידה לדרך וכל צרכיו, כי ביום פלוני ופלוני הספינה זזה ממקומה". אתו באניה היו עשרים ותשע נפשות אשכנזים ולערך מאה ועשר נפשות ספרדים. הנוסע מתאר בפרוטרוט את קושטא ואת הישוב היהודי בה ואת סדר שכירת־המקום באניה.

מקושטא הפליגו ביום י"ח אלול והגיעו ליפו בערב ראש־השנה. ביפו ירדו הספרדים מהאניה כדי לילך לירושלים. את יפו מתאר הנוסע כ„כפר קטן של נכרים ערביים" שאין בה אף יהודי אחד, ויש בה אכסניה שבנה יהודי מעשירי קושטא ובה לנים העולים, אבל אין הערבים מניחים אותם לישב בה אלא שלשה ימים.

הנוסע ושאר האשכנזים, ובכללם ר' נחמן מהורודנקה ור' מנדל

מפרמשלאן, המשיכו דרכם לעכו, כי מגמת פניהם — צפת או טבריה. (ליהודים אשכנזיים אסורה היתה אז הישיבה בירושלים, מאחר שלא יכלו לשלם לערבים את החובות של סיעת ר' יהודה החסיד). בין יפו לעכו קמה עליהם סערה, והם הגיעו לעכו רק ביום י"ב בתשרי, היינו ארבעה חדשים וחצי לאחר צאתם מעיר מולדתם. אולם על כך מעיר הנוסע: „והמצליח דרכו יכול לבוא בעשרים ואחד יום".

ר' נחמן ור' מנדל רכבו מיד לטבריה, והנוסע ושאר העולים נשארו בעכו עד אמצע חג הסוכות. בעכו ישבו אז 36 משפחות ספרדים עניים, שטיפלו בעולים וסייעו להם. מעכו רכבו על גמלים ופרדים לצפת. בצפת מצאו רק 40—50 משפחות ספרדים, כי רבים מיהודי צפת נהרגו ברעש בחדשים חשון—כסלו תק"כ (1759), חמש שנים לפני בוא הנוסע, והשאר נאלצו לעזוב את העיר כי בתיהם נחרבו.

הנוסע מתאר בפרוטרוט את צפת וישובה העברי, ואת מנהגי היהודים. כסופר־סת"ם מתענין הנוסע במיוחד בספרי־התורה העתיקים שבצפת, נרתיקיהם וקישוטיהם ומנהגי קריאת התורה. יש בפיו סיפורים על האר"י ועל בית־הכנסת שלו, אבל גם ידיעות על פרנסת היהודים ממלאכה ורוכלות. בהתפעלות הוא מספר כי „אנשי א"י הם בטבעם חזקים ובריאים יותר ממנו ונושאין משאות גדולות על הראש או על הכתף עד להפליא". יפה ביחוד הוא תיאור שמחת בית־השואבה שבה רוקדים אנשי צפת ואבוקות בידיהם. הנוסע ביקר במירון וראה את קברי הצדיקים שבסביבה, והוא מייחד את הדיבור על כך.

לאחר שישב בצפת קרוב לשבעה חדשים החליט לעזוב את הארץ, כי לא יכול להתפרנס בה ממקצועו: „סבור הייתי להתפרנס ממלאכת כתיבת ספרי תורה ותפילין ומזוזות, אבל יש הסכמה, שהיא חרם, שלא למכור ספר תורה או שאר ספרים להוציא מהארץ לחו"ל, לכן יש להם ספרי תורה הרבה... וכן שאר ספרים מצויין ואין קונה". גם אשתו הציקה לו ביותר, ועוד בגאלאץ ניסתה לחזור ודרשה להתגרש ממנו. הוא נתן לה גט, אבל אח"כ הפצירה בו, שיקח אותה שנית לאשה. וגם בארץ לא נתנה לו מנוח.

ביום ז' באייר עזב איפוא את צפת והלך לעכו. בדרכו ביקר בפקיעין, שבה מצא „נ' בעלי בתים יהודים עובדי שדות וכרמים

זנקראים פלחין". מעכו הפליג למצרים, ומשם לליוורנו שבאיטליה. בליוורנו מצא נדיב־לב אוהב ארץ־ישראל שלקחהו לביתו, בית מלא ספרים, וסיפק לו את כל צרכיו, ורק אחת ביקש הימנו, שיכתוב לו כל מה שעבר עליו „בכל עיר ובכל נפה". הנוסע נעתר לבקשתו „ואכתוב לו את כל הקונטרס הזה באמת ובתמים אשר עיני ראו, ואשר שמעתי כתבתי בשם אומרו, ולא קבלתי דבר מקלי הדעת להאמין". עדות זו שמעיד המחבר על עצמו נכונה היא.

הנדיב מליוורנו נתן לו גם להוצאות־הדרך לפולין. לאחר שחזר השתקע בעיירה בראהילוב, שבה היה מגיד־מישרים, ונפטר שם בערב פסח תקכ"ח (1768). ספר־מסעו, שהמחבר קראו בשם „סיפורי ארץ הגלילי", נדפס כעשרים שנה אחרי מותו בשם „אהבת ציון" ועורר באמת אהבה עזה לציון.

מו"ל הספר, חתנו המשכיל שלמה מדובנא, נהג בספר שלא כהוגן זשילב בו פרקים מנוסעים אחרים — שהושמטו כאן — ועיין על כך בציון הביבליוגרפי שבסוף ספר זה.

בעזר העוזר המנחם אותי מיגוני, והמרחם על יתוש קטן כמוני, אספרה חסדיו אשר חנני, ורב טוב כעל כל אשר גמלני, להוציא אל הפועל מחשבתי ולקיים נדרי אשר מנעורי נדרתי, לנסוע אל אדמת אבותינו, ואל אחוזת נחלתינו, ולהצטער בצער החריבה והשוממה, ולדרוש בשלומה. ומשום חיבת הקודש, ולכבוד השם הנקדש, אפרש שיחתי, ואעלה על הנייר צאתנו ובואנו, אני ועזרתי,[1] לנחלת אבותינו, ומפני חטאינו גלינו מארצינו, ושוב חזרנו לאדמה זרה, ברוח נכאה, וקוה קוינו, השם אתנו, לחזור ולעבור, ושם נקבר בשיבה טובה, באהבה רבה.

במה אכף לעבוד, למלך הכבוד, על אחת מאלפי ריבואות חסדים גמולות ונפלאות, הרועה אותי מעודי, ועתה מגן בעדי, ולנצח יהי עמדי, וביותר בדרך רחוקה, עשה עמנו צדקה, ורחמים ביציאתי, וכפלים בחזירתי, וארז"ל ד' צריכין להודות,*[1]

1 אשתי. *1 ואמרו רבותינו זכרונם לברכה: ארבעה צריכין להודות, יורדי הים, והולכי מדבריות, ומי שהיה חולה ונתרפא, ומי שהיה חבוש בבית האסורים ויצא. (מסכת ברכות דף נ"ד, עמוד ב').

כ״ש[2] עלינו לשבח שיר ידידות, שארבעתם אלו עברו עלינו, ולא נתנו אלהים להרע עמנו, אנא השם! יסורין ימרקו עונותי, ולא ינוקו זכיותי, וקצתם אעריך בזה הכרך, ואספר קצת הרפתקאות ומקראות והתלאות ותחלואות. זה החלי, שבח לאלי, איילי וחיילי.

*

ויהי בנסוע אני ואשתי, בשנת תקכ״ד כ״ז אייר,[3] מעיר זאלאזיץ[4] הסמוך ארבע פרסאות לבראד[5] במדינת פולין, באנו לשלום עד עיר סניטין,[6] בקצה גבול פולין, ומשם דרך ארץ וואלחי,[7] כי קרוב הוא, נסענו ליאס,[8] ומשם לגלאץ[9] היושבת על שפת הנהר טונא,[10] הנופל בים השחור, הנקרא בלשון רומי מארע ניגרום.[11] ומזלזיץ לגלאץ, לערך ששים פרסאות ביבשה, נסענו בעשרה ימים. והיהודים יושבי גלאץ חשובים ונדיבים וגומלי חסדים, ונתנו כופר נפשי, הנקרא בלשון ישמעאל הראטוש,[12] והוא מס למלך ישמעאל מכל עני שלוש אריות פחות רביע. וכל אריה, הנקרא ליבן טאלר,[13] ובלשונם נקרא גראש,*[13] הוא ארבעים פארעס, וכל פארע ד׳ גדולים פולש,**[13] והוא קרוב לערך ב׳ דרייאר[14] במדינת בראנדיבורג ופרייסין ושלעזיא, שהם חצי גדול הנקרא גוטר גראשין.*[14] גם הכינו לנו צידה, פת נחתום שנתיבש בתנור, הנקרא בלשונינו סוחארעש,[15] ובלשונם נקרא בסקוקס, וגם נתנו שאר מזונות, יין ושמן ויין שרף, גם עשינו מרקחת. ובעד נפש א׳ עני אין צריך שכר ספינה, רק טאלר אחד, ואני הוצרכתי לשכור חדר מיוחד בספינה בשותפות עם אחד מאחינו, ר׳ אורי מליטא מק״ק[16] ווילנא, שעבר ג״כ לא״י, ונתנו יחד י״ב טאלר, שיהיו הנשים והמטלטלין פנימה בחדר ולא יֵרָאו החוצה ויהיו שם, כי דרך נשים בארץ ישמעאל לישב

2 כל שכן. 3 הוא ב׳ במאי 1764. Zalozce 4. Brody 5. Sniatyn 6. כיום גליץ ברומניה. וטעות היא בידי הנוסע, כי מסניטין Wallachei 7. ליאסי עוברים דרך ארץ מולדביה, ולא בארץ ואלחיה. Jassy 8. Galatz 9. Donau 10. Mare nigrum 11. כ׳ראנ׳, מס גולגולת. guruz 13*. ארבעה גראשין פולניים 13**. Löwenthaler 13. Guter Groschen 14*. suchary 15. צניפים. 16 מקהל קדוש. Dre'er 14.

בהצנע. בעת ההיא שהפליגה הספינה בים מגלאץ אבדה אשתי ר' אריות, ואמרנו: גם זה לטובה. וכמו רבע שעה אחר זה היה לאשתי נס גדול, כי דרך עובר ארחות ימים, ספינה בבואה לשלום למחוז חפצה, משמיעים קול להרים ע"י הכלים הנקראים "ראד ביקש" [17] לאות שמחה, להודיע לעיר שבאה ספינה ממרחק, ומיד שעקרה ספינה שלנו ושטה על פני המים, באה לקראתה ספינה אחרת ממרחקים והשמיעה קול ע"י ראד ביקס, ומיד צעקה אשתי ונפלה על הרצפה שבספינה, ויפנו אליה וימצאו חתיכה מן הכלי שהיה בתוכה טובאק שמריחין, והוא נתחב בצציף שעליה, והכלי נפל בזבל ונאבדה, ויהי כאשר טענו ומלאו את הראד ביקס עם הזבל יצאה עם הזבל מן הראד ביקס, וברוך השם שלא הזיק לה כלום, שעבר סמוך לה.

הן אמת יהגה חכי, כי עיקר המניעה שלא זכיתי להשתקע בא"י, אשתי גרמה שנסעה בעל כרחה, וכל הדרך היתה מיללת עלי וגם גט לא רצתה לקבל, ותנאי היה בינינו בעודנו בזלאזיץ שהנחתי ספרים וכלי ביתי אצל בניי יצ"ו [18] על תנאי, אם תעבור אשתי עמדי, אזי יהיו הספרים והמטלטלין בירושה לבניי, ואם לא תעבורי מזה, או תחזור מאמצע הדרך ושבה אל ביתה, יהיו המטלטלין לכתובתה ועוד אתן לה עשרה אדומים, חוץ בגדיה השייכים לגופה ושאר מטלטלין.

ויהי כי באנו אל המלון בגלאץ נתנה עלי בקולה, ולא רצתה לעבור משם ואילך, מאחריות [19] הים ואימת האומות, ואז קבלה הימני גט. ואני אמרתי: יעבור עלי מה ואעבור. ומאהבת קדושת המקום ב"ה [20] וקדושת אדמתו, עזבתי אוהבי ורעי וקרובי ומיודעי ובניי הנאהבים והנעימים, גם עזבתי אשת נעורים ועשיתי לה הנימוס ופטרתיה לשלום כפי התנאי. ויהי אך יצוא יצאתי ליטול כתב חאראטוש [21] בו ביום שגרשתיה, חורה ותבך ותתחנן לי לשוב לקחתה להיות לי לאשה, ולא נתנה השב רוחי עד שמלאתי דבריה וכנסתיה בחופה וקידושין כדת משה וישראל.

17 תותח. 18 ישמרם צורם וקונם. 19 במשמעות סכנה, והשפעת לשון יידיש היא. 20 ברוך הוא. 21 אישור תשלום מס הגולגלת (ג'ראנ').

ותלך התיבה על פני המים בנהר טונא ביום השלישי ג' תמוז. וביום א' שלאחריו באו על באגאז,[22] שהוא מקום שנופל הנהר טונא בים. ומצאנו שם ספינות רבות שעמדו שם, גם ר' נחמן האראדענקר[23] ז"ל ור' מענדל מפרימשלאן[24] ושאר חבריהם ונשיהם ובניהם, כלם עמדו פה להמתין עת רצון, מתי תוכל הספינה לעבור מהנהר לים. ולא כל העתים שוות, לפי שהים והנהר מתנגדים זה לעומת זה, מערכה מול מערכה, כאיש מלחמה עם רעהו, ומזה מעלה הים שירטון והמים מעלין את החול שבתחתית הים ונעשה הר מתחת למים, לכן אי אפשר לעבור שם ספינה, שההר מפריד בין הנחל לים, עד כי יעביר אלהים רוח על הארץ וישוכו המים של טונא וישקוט הים מזעפו, וההר של חול שבתחתית הים מתפשט מתחתיתו ונעשה מישור וצי אדיר יעבירנו בלי מונע ובלי פגע.

על נהר טונוס[25] שם ישבנו גם בכינו מצער צינצארין, הם יתושים הגדלים על הקנים שעל שפת הנחל מזה ומזה ושולטין על האדם משקיעת החמה עד הנץ, ויש תקנה להם שעושין אהלים מפשתן הנקרא „לייוענט" בל"א[26] להחבא מהן וישנים כל אחד באהלו, ומצוים לקנות בגלאץ בחנויות. ונתעכבנו שם מן ח' תמוז עד כ"ב בו. וביום כ"ג באנו על הים, והיינו על הים עד כ"ז תמוז. ג' ימים ראשונים קבלנו צער מאויר הים והוקאנו כמה פעמים, ולא אכלנו רק דברים קיוהים המפקחים את הלב להשיב נפש, כגון מרקחת וכדומה. ויש מאחינו שלא הזיק להם שינוי האויר של הים כלל, גם הילדים לא הרגישו כלל בצער אויר הים.

וביום ו' כ"ז תמוז, באנו לקושטאנטינא,[27] היא סטאמבול, ושכרנו ספינה קטנה להעבירנו אל היבשה. ומהיבשה שכרנו יושבי כתף שישאו מטלטלין שלנו לאכסניא. והיהודים נושאי הסבל לא הכירו לשונינו, אף בלשון הקודש, וכן אנחנו אין מכירין אותו לשון ספרדי, ואפילו בלשון הקודש שלהם,[28]

22 Boghaz, מיצר ים בתורכית, ואילי הכוונה לעיר Sulina. 23 מהעיר Horodenka. 24 Przemyslany. (עיין אגרתו מא"י בספר „אגרות ארץ ישראל", עמ' 306 ואילך). 25 Donau. 26 Leinwand בלשון אשכנז.
27 קושטא. 28 לפי שהם מדברים בטבטא כספרדי.

ואין מליץ בינינו, לכן הוליכנו לחידש[29] הנקרא בלשוננו „הקדש", מקום שהעניים לנים שם, בכפר באלאט[30] שבסטאמבול, והיה עת ערב שבת בין השמשות. ואף שאחינו אנשי גלאץ נתנו בעדי מס חארטוש, וגם צדה עשו לנו, ובכל זאת הוצאתי מגלאץ לסטאמבול י"א טאלר. ואחר הקאות מאויר הים, והוצאתי את בלעי מפי, נסתמו מעי, ולא עצרתי כח, שהייתי נעצר שבעה מעת לעת מיום ב' עד יום א' ער"ח[31] אב, והשם ברחמיו שלח לי רופא נאמן איש יהודי ויתן לי סם בפי, ולא מַתי לשחת ולא יחסר לחמי בעז"ה.[32]

קוסטנטינא היא סטאמבול, היא קרית מלך רב, שבה דר מלך ישמעאל והיא רומי זעירתא כמ"ש בתיקונים.[33] תיקון ל"ז. ושם חפר אלכסנדרוס מוקדון באמצע העיר ומשך הים דרך העיר מפולש וחוזר ונופל בים, וכפרים נקראים אבל הם עיירות גדולות סמוכות ותכופות בחומה אחת זה לזה, ודרך כלל כולם נקראים סטאמבול. וכל הבתים ע"פ הרוב הם שלשה זה על זה. ושמעתי שיש לערך ארבעים כפרים[34] בסטאמבול, וכלם הם עיירות וקהילות קדושות למאות ולאלפים, כה יתן וכה יוסיף עליהם כברכת יוסף ע"ה.[35] ועיקר סטאמבול עיר המלך היא עיר רוכלת של סוחרים מכמה אומות, ושלוה לילך בכל המקומות בכפרים ועיירות, אפילו נשים שלנו הלכו בכל מקום ואין פוצה פה ומצפצף, ואדרבה אפילו שר גדול יורה לנו את הדרך אשר ילכו בה. ושם מבואות גדולות, וכל מבוי מתפשט למבואות קטנות, ומשם יפרד לחצירות, וכל חצר לבתים רבים, ויש חצר מחמשים בתים ויותר או פחות, וכן הכפרים. ואורך ורוחב של סטאמבול עם הכפרים שעל שפת הים מזה ומזה, לא ידעתי שיעורו, שהרי מהלך כמה ימים הם.

מזרה ישראל יקבצנו,[36] מזרה היא מספר רנ"ב[37] לגירוש שפניא שנתגרשו חמשים אלפים יהודים ספרדים מלבד נשים

29 צ"ל: חנִיש, הקדש. 30 Balat, הרובע היהודי של קושטא. 31 ערב ראש חודש. 32 בעזרת השם. 33 כמו שכתוב בתקוני הזוהר. 34 פרווֹרים. 35 דברים ל"נ י"נ—י"ז. 36 ירמיה ל"א י'. 37 שנת גירוש ספרד (1492).

ועבדים וקטנים, ונשארו ד' אלפים בארץ המערב פנימי וחיצון,[38] ועשרת אלפים בסטאמבול. וגם עתה אין בסטאמבול רק עשרת אלפים בעלי בתים יהודים וד' אלפים במצרים ושאר ארצות. כך סיפר לי ר' ראובן המדפיס.[39] ויש בסטאמבול חכמים גדולים, וחכם הכולל שבסטאמבול ר' אברהם מיוחס, והשני תחתיו ר' יצחק ירושלמי, והשלישי ר' שלמה אלפנדרי, ושלשתן חתומים אצלי במליצה לצפת תוב"ב,[40] ולא הועילה כלום. ותחתיהם יש בתי דינים בכל כפר, וחכמים גדולים וחסידים ואנשי מעשה עד אין מספר. ובתי דינים יושבים בעיירות בזמן המוגבל, ומי בעל דברים יגש אליהן. וכן חכמי ישיבה נאספים, ואני הייתי עמהם בבית מדרשו של ר' לוי חתן ר' דוד זאנאש[41] ביום ה' עם חכמי ישיבה, והיו עסוקים ברמב"ם, ונשאו ונתנו עד זמן מנחה גדולה והתפללו והלכו להם, ור' לוי לא היה בביתו. ואמרו שהוא שותף של ווזיר שר צבא ישמעאל, וצריך להיות בבית עושי מטבעות שקורים "מינץ"[42] ובלאו הכי אי אפשר ליכנס לשום בית של איזה גביר, כי ע"פ הרוב החצירות סגורים, ושומר החצר מבפנים ואינו מניח להכנס.

ויהי בשמעי שר' מענדל וחביריו קבעו דירתם בעיר אחרת שנקרא האשקי,[43] גם אני עקרתי דירתי מכפר באלאט ושכרתי דירה בהאשקי, והייתי דר בדירה אחד עם ר' נחמן ז"ל זר' ליב מליניץ. גם שם לא הונח לנו, כי נפל דָּבָר בר מנן[44] בהאשקי. גם בחצרינו, והשם מלטנו. ועקרנו דירתינו משם לכפר ארטיקאי.[45] ואחינו קנו בסטאמבול כלי אכילה ושתיה של

38 באל"ג'יר ומרוקו. 39 ראובן בן יוכה בן יעקב אשכנזי, שהדפיס ספרים עבריים בקושטא בשנות תק"ב—תק"ל (1742—1770). אביו היה אף הוא יליד העיר זלאזיץ, עירו של הנוסע. (עיין עליהם בפרוטרום במאמרי "שלשה דורות של מדפיסים אשכנזים בקושטא" ברבעון "קרית ספר", שנה י"ד, עמ' 238 ואילך). 40 תבנה ותכונן במהרה בימינו. 41 צ"ל: זונאנה, מעשירי היהודים בקושטא, שהיה מסייע לא"י ולהדפסת ספרים עבריים. (עיין במאמרי הנ"ל בערכו, שם שנה ט"ו, עמ' 254). 42 Münze, בית יציקת המטבע. 43 Haskôy, אחד מפרוורי קושטא. 44 לא עלינו. 45 Ortaköy.

נחשת להיות לא״י, ובגדים של משי וצמר גפן לבן, גם אני קניתי כלים לצרכי. וישבנו בסטאמבול מן כ״ז תמוז עד י״ח אלול, לפי שהוצרכנו להמתין על ספינה ששוכרין הקהל של סטאמבול בכל שנה מרב החובל להוליכם לארץ הקדושה. כי כן דרכם בכל שנה שפל ספרדי ירא ה׳ ויכולת בידו הולך לא״י פעם אחת בימי חייו, ומסבב והולך לקברי אבותינו על הצדיקים ועל החסידים, וגם הנשים מהלכין ומסבבין, ומוסרים עצמם בכל נפשם ובכל מאודם, ויחשוב להם לכפרת עון, כ״ש[46] וכפר אדמתו עמו, וחוזרים לעריהם ולבתיהם, ויש מהם הולכים להשתקע עד יום מותן. לכן אף שמצויים ספינות אחרות ההולכות למצרים ומשם לא״י, כמ״ש כי קרוב הוא,[47] ובכל זאת המתנו עליהם משום זכותא דרבים, ולצוות זה לזה, ומאימת אחריות הנכרים.

וכה משפט המקומות שבספינה: היה נרשם לכל אחד מקומו, כמו אמה וחצי רחבו ושלוש אמות וחצי ארכו, ובמדור התחתון לא היה רק סחורות ומטלטלין, ובמדור האמצעי שקורין „האמבר", היינו יושבים בקרן זויות, והאמבר הזה היה מלא כולו נפשות ומטלטלין. ונתתי שכר ספינה בעדי ובעד אשתי כ״ב טאלר, י״א טאלר בעד כל נפש, ואפילו בעד קטן צריך ליתן, ור׳ מענדל נתן ט״ו טאלר בלא חדר, ור׳ פרידל, היה לו חדר מיוחד, נתן שבעים טאלר, חוץ מאותם שבמדור העליון נתנו יותר. ועל הספינה הגדולה עמדה ספינה בינונית הנקראת „סאנדאל",[48] ועליה ספינה קטנה הימנה הנקראת קאיוק.[49] וכלן מלאות נפשות אנשים ונשים, קרוב למאתים נפשות, כי אחינו האשכנזים היו לערך כ״ט נפשות, ויהודים ספרדים היו לערך ק״י נפש, לבד מישמעאלים ושאר אומות. וכשמשכירין הספינה, מכריזין בכל בתי כנסיות: הרוצה לעבור לא״י יכין צדה לדרך וכל צרכיו, כי ביום פלוני ופלוני הספינה זזה ממקומה. ומביאין סחורותיהן ומזונותיהן תוך הזמן קודם שתיעקר הספינה ממקומה, ולא נתמלא הספינה עד י״ז אלול.

46 כמו שכתוב (דברים ל״ב, מ״ג). 47 שמות י״ג, י״ז. 48 sandal, סירה. 49 kayik, סירה קטנה.

אבל בעו"ה[50] היתה גניבה להספרדים מן התיבות לערך מליאן, שכאשר באו לנמל יפו שהוא גבול א"י, הוציאו מהאמבר התיבות והסחורות ולא היה פנאי להם לראות מה שבתוכם, וכשבאו לירושלים פתחו וראו שנגנב לערך מליאן, ותבעו את רב החובל בערכאות שלהן, ונשבע ונפטר.

ותרם ההיבה מעל הארץ[51] בי"ח באלול, ומיד כשהתחילו להשמיע קול בראד ביקסין, החלו הספרדים לשיר בשירים ותושבחות לשמו יתברך בקול שמחה והודות והלל כלם כאחד, ושיר המעלות לדוד באומרים לי בית ה' נלך,[52] ואמרנו וענינו אחריהם, כי על יום טוב באנו לאבינו שבשמים חי וקיים, אנחנו מבני יחידו. והיתה קול המולה גדולה שאין לשער, ויש מהם בכו בכי גדול. וה' הצליח דרכינו, שהיתה הספינה מתהלכת לרוח היום ולא ברוח סערה כ"א[53] בנחת רוח, וראינו מרחוק עיירות עד אין מספר באיי הים. וביום חמישי באנו נכח עיר סטאנקוי[54] ושם נתעכבנו מעת לעת, שהוצרך הקאפיטאן לתת מכס בעדינו ז' מאות אריות, — — —[55] ואחר כך החזרנו לו איש כפי ערכו, וערכו עלי ה' טאלר ועוד. ויש מאחינו עברו מהספינה אל ספינות קטנות אל העיר, ולקחו שם בשר ויין ושאר מזונות כי שם יהודים הרבה. ומשם באנו נכח העיר ראדיס.[56] — — — גם שם קנו מזונות. ומראדוס ואילך לא ראינו איים בים ולא שום מקום, רק שמים וים. ובכל הדרך התפללנו עם הספרדים במנין, והספרדים השכימו קודם אור היום לומר סליחות בציבור, כמנהגם באלול, וביום אוכלים ושמחים וטובי לב, ויש מהם דלא פסקו פומייהו מגרסייהו.[57]

הנותן בים דרך, רוחו הטוב הניחתנו בארץ מישור והביאתנו לשלום בערב ר"ה[58] אחר חצי היום ליפו תוב"ב. ובעו"ה עתה הוא כפר קטן של נכרים ערביים. ועת נתינת המכס בא בעל

50 בעוונותינו הרבים. 51 כלומר, הספינה הפליגה. 52 תהלים, מזמור קכ"ב. 53 כי אם. 54 Istankōy, האי Kos. 55 כאן נוספו במקור דברים מאת המעתיק המוציא-לאור את המכס בשעת הראשונה, שלמה מרובנא, חתן הנוסע, והושמטו כאן. 56 Rhodos. אף כאן הושמטו דברי הארוכים של המעתיק על תולדות רודוס. 57 שלא פסק פיהם מלימודם. 58 ראש השנה.

המכס ממצרים, והוא ישראל, כי המכס מגיע למצרים, שבעו"ה השרים מושלים מאבי אביהם, ויש להם כפרים ועירות גדולות כמו המושלים שבפולין, והם נותנים מס למלכים, וכמה מלכים יש להם חלק בא"י. ובעכו שר העיר מושל מאבותיו ובנו מושל בצפת,[59] ואני הייתי בעכו בקאנסולי של מלך צרפת, ואמרו יש עוד קאנסולי של מלך אינגלטירא.[60] והיהודי בעל המכס אינו יושב ביפו רק בשעת המכס, ונוטל מכל נפש ל"ג גראש[61] שהם ל"ג טאלר. והערבים אשר יושבים שמה הם רשעים. ומקדם היו לוחצים את היהודים העולים לירושלים באכזריות ודחקות באכסניאות, עד שנדב לבו של רבי יעקב בר דוד זאנט,[62] ובנה חומה בית אכסניא והוציא עליו כמה אלפים, ואז היתה ליהודים אורה ומנוחה ומקום ללין. וכל השנה דרים שמה ערביים, ובכל זאת אין מניחין עתה את היהודים העולים מן הים ליפו רק ג' ימים לנוח באכסניא זו. ויפו הוא מהלך מעת לעת לירושלים, ואולי שאין מקום קרוב לעלות מן הים לירושלים כמו יפו כ"ש[63] במלכים[64] וד"ה[65] שהארזים לבה"מ[66] שהיו מעלין מן הים היו מעלין מן הים דרך יפו לירושלים.

וישמעו את הקול ביפו מן הראד ביקס שבספינה, ומיד באו הערבים מיפו בספינות קטנות במרוצה אל הספינה להוליך את הנפשות עם המטלטלין מן הים ליבשה. והיו חוטפין את הנפשות כמו שבויין, וכל הקודם זכה, וצריך ליתן להם בעד הליכה זו מה שלבו חפץ. ורצו לחטוף אותנו ג"כ והיינו מתחבאין בהאמבר בחורין ובסדקין והיינו צועקין „עכא, צאידא" ר"ל: אנו נוסעין אל עכו ואל צידון ולא ליפו. ורצו

59 הכוונה לשיך ט'אהר אל־עמר ובנו עלי. אמנם, שיך זה לא היה מושל מאבותיו" בעכו, כסברת הנוסע. 60 אנגליה; ובעכו ישבו בזמן ההוא משנה־קונסול צרפתי ואנגלי, שהיו הנציגים היחידים של מעצמות אירופיות בעיר, ולכן הגנו גם על נתיני המעצמות האירופיות שבאו לעכו. 61 נרוש. 62 צ"ל: זונאנה. עיין עוד לעיל, בסמע ר' חיים יוסף דוד אזולאי. ר' יעקב זונאנה היה מעשירי קושטא והשתדל הרבה לטובת א"י. 63 כמו שבתוב. 64 מלכים א', ה', כ"ב—כ"ד, ושם לא נזכרה יפו. 65 דברי הימים ב', ב', ט"ז. 66 לבית המקדש.

להכות אותנו לעבור בעל כרחינו, והקב"ה הצילנו מידם. והספרדים עלו מן הים ליפו, ומשם לעלות לרגל לירושלים, ועזבו כליהם בספינה, חביות של עצים למים, וכלי חרס, כדי יין ושמן, וכרים על סך יותר מחמשים אריות,[67] כי אי אפשר להוליך דברים אלו על בהמה ביבשה. ויסעו המה למנוחות. ויעשו הספרדיים מנין בר"ה, ולא היה להם ס"ת,[68] כי לא לקחו עמהם מסטאמבול, לפי שהספרדיים אינם מטלטלין ס"ת ממקום למקום משום כבוד התורה כמ"ש [69] בזוהר ויחי, ולצורך תיקון הספר אזי מתיר הסופר תחילה יריעה אחת את הגידין ואח"כ נושא אותה, לכן הוצרכו הספרדים לשאול אצל רבי נחמן ז"ל ס"ת שלו לקרות בר"ה. ואנחנו לא קמנו איש ממקומו לעלות אל היבשה, אף שעמדה הספינה מיום ד' ער"ה עד יום א', כי מיד כשמגיע איש אפילו פסיעה אחת אל היבשה צריך ליתן ל"ג גראש, שהם ל"ג אריות, לכן נשארנו בספינה, כי דרכינו אל עכו ומשם לדור בצפת או בטבריה. אך היתה הרוחה לנו, וכל הספינה לפנינו להתהלך בה לארכה ולרחבה ואין מערער בדבר, כי מקדם שהיו הספרדים בספינה היה המקום צר אשר אין דרך לנטות ימין ושמאל, ומה גם שישבנו בזויות האמבר, לכל אחד מקומו אמה וחצי רוחב ושלש אמות וחצי אורך, והאמבר נמוך רק חצי קומת אדם, והיה מלא נפש אדם ומטלטלין וכרים וכסתות ואוכלין ומשקין, הוצרך כל אחד לצמצם תחתיו במקומו הנרשם לו, ולא יסיג גבול רעהו, וכשהוצרכנו לעלות למעלה דרך ארוכה, היינו הולכין על גחון עד הארובה ושחה לארץ בטנינו. ושבח לבורא נתנו, כי עתה הרחיב ה' לנו.

ואנחנו עשינו מניין בר"ה על הספינה בבית הקאפיטאן [70] והתפללנו כמנהגינו, גם שופר היה אצל ר' מענדל שלקח עמו, והמנויין [71] הם אלו: ר' נחמן האראדענקר ז"ל, ר' מענדל מפרעמשלא[ן], ר' פרידל, ר' דוד בר מענדל מפרעמשלא[ן], רבי וואלף, רבי ליב מליניץ, רבי ישראל, ר' יוסף, ואני שמחה.

67 Löwenthaler. 68 כסר תורה. 69 כמו שכתוב.
70 רב החובל. 71 שהצטרפו למנין של תפילה בציבור.

ואנשי ליטא ר׳ צבי, ר׳ אורי ור׳ יוסף ור׳ חנן מווילנה, ושלמה, ופסח שהיה מלין, שהיה קורין טאלמאטש,[72] לבד מנשים וטף. גם כמה ספרדים שהלכו להשתקע בצפת, גם המה נשארו. בצום גדליה זזה הספינה להוליך אותנו מיפו לעכו, והוא רק מהלך שש שעות וכמ״ש בנדרים[73]: לא כאלו שהולכים מעכו ליפו, ורבי צבי מליטא הלך בחזירתו מא״י מעכו ליפו רק לילה אחד. אבל אשמים אנחנו וחטאנו לה׳ ויאמר ויעמוד סערה ותרומם גליו, ויחתרו האנשים על עכו ולא יכולו, כי הים הולך וסוער כל הימים והלילות מאין הפוגות, מיום א׳ שהוא צום גדליה עד י״ב תשרי בערב, וכמה פעמים היינו בגבול פלישתים סמוך לעיר עזה, ושם יהודים. וביה״כ[74] לא היה אפשר לומר תפילות בעמידה, רק יושב או שוכב, עלו שמים ירדו תהומות, יחזגו וינועו כשיכור וכל חכמתם תתבלע, והספינה שטה על הצד, פעמים הפכה עצמה לצד זה ופעמים לצד שני, והלחם אזל מכלים, ומים אין לשתות, וכמעט אמרנו: נגזרנו הן גועגו אבדנו, כלנו אבדנו. ובהגיע יום ב׳, י״ב תשרי, ר׳ נחמן הצדיק נ״ע בראותו שכלתה הרעה חלילה וגם הוא עמנו בצרה, וקבצנו יחד למניין עשרה, שהיינו מפוזרים בספינה זה בכה וזה בכה, ונטל ס״ת בזרועו והתפלל בלחש מעט, ואמר: אם ח״ו נגזר עלינו בב״ד[75] של מעלה שנאבד מן העולם, אנחנו ב״ד עדה קדושה בצרוף קב״ה ושכינתיה, אין אנו מסכימים לגזירה זו ויהי רצון שתבטל גזירה זו, וענינו אחריו: אמן, והלכנו איש למקומו בספינה. וצוה לנו לומר תהלים, וכמו ב׳ שעות עלה אחד מעבדי הקאפיטן על ראש הנס, ויאמר: אני רואה ע״י כלי הרואים את עיר חיפה והיא מא״י, כדרז״ל[76] ר׳ אבדימי מן חיפה, ושם מעט יהודים. ויקרא אלינו רב החובל ויאמר: זה דרכינו לעכו. ובקשנו פניו שיוליכנו לחיפה, ומה לי צפת ומה לי חיפה אידי

72 Holmacz, מתורגמן. 73 וכמו שכתוב במסכת נדרים, פרק ג׳, משנה ו׳, ושם נאמר שההולכים מעכו ליפו אינם בכלל יורדי ים. 74 וביום הכפורים. 75 בבית דין. 76 כדאמרי רבותינו ז״ל (בתלמוד ירושלמי, ברכות, פרק ב׳, הלכה ד׳, ובכמה מקומות אחרים).

ואידי[77] א"י הם, ובלבד שנצל מן הים ולבוא אל היבשה כי כל עוד נפשינו בנו. ויען הקאפיטן ויאמר: אי אפשר לקרב אל חיפה מפני האבנים הגדולים שבים, וכשיגע הספינה באבנים תשבר. וכמו שעה אחד ויאמר העבד היושב מלמעלה: אני רואה בכלי הרואים את הר הכרמל, והוא גבוה עד לב השמים וארוך מאוד. אז אמר לנו הקאפיטן: אנחנו קרובים לעכו. ואחר חצי היום גבו העבדים בקסין,[78] שהוא מעות שכר בשורה מכל אחד לאמור אנחנו תוך תחום עכו. ואז הלכה הספינה לאט לאט, ועד סמוך לשקיעת החמה באה נכח העיר.

ותנח התיבה[79] בחדש השביעי בי"ב בו. ויהי כאשר שמעו אנשי עכו את קול הראד ביסקין, וירוצו בהחפזם בספינות קטנות אצלינו ועברה העברה להעבירנו מן הבורני[80] הגדולה לנמל עכו. ויחטפו אותנו עם המטלטלין והעלו אל היבשה, ונתתי בעד העברה בעדי ובעד אשתי ל"ב פארעס.[81] ואנחנו נמלטנו מן הים כעובר הנשמט מרחם בלי נזק, ברוך ה' כי הפליא חסדו בעת מצור.

עכו, כתוב בשופטים א' ל"א "אשר לא הוריש את יושבי עכו", יושבת על חוף הים, ובעל תי"ט[82] (גיטין פ"א, משנה ב') כתב דעכו א"י היא אע"ג[83] דלענין גיטין אינו כא"י לת"ק ע"ש,[84] וראיתי שעושין י"ט רק יום אחד, וקבלה בידם ששלוחי ב"ד הגדול היו הולכים עד עכו, לכן עושין יום אחד עד היום. ובכל זאת אצליהם בספק א"י, והמת מוליכין אותו לכפר יציב,[85] והוא ב' שעות מעכו, ושם מעט יהודים כמו עשרים, והם עובדי אדמה, והיא א"י ממש. והוצאה לקבורה צריך לכל הפחות עשרים אריות מעכו ליציב, ואם אין פנאי להוליכו ליציב, שמת בשבת או שאר אונס, או אם איש עני הוא, קוברין אותו בבית הקברות שבעכו. גם עכו נקרא כפר, וכל עיר שאין בה

77 וז וזו. 78 בקשיש. 79 כלומר, האניה. 80 האניה. 81 פארא, אחד מארבעים בגרוש. 82 תיבעות יום טוב, פירוש על המשנה לר' יום טוב ליפמן הלר. 83 אף על גב. 84 לתנא קמא, עיין שם, כלומר לדעת התנא הראשון במשנה שם, שעכו אינה כא"י לענין גטין. 85 כפר יאסיף (על הישוב בכפר זה עיין: י. בן־צבי, שאר ישוב, חלק א', תל־אביב, תרצ"ו, עמ' 109 ואילך).

עשרה בטלנין וגומר,[86] ועתה זה הכלל: כל עיר שאין בה חכמי ישיבה אפילו גדולה כאנטוכיא הרי זה כפר, אך באמת היא עיר רוכלת וגדולה של סוחרים ערביים, שבאים אליהם בספינות ממצרים ואטליא וארץ צ[ר]פת ומארץ המערב[87] ומשאר איי הים. והיהודים אשר שמה הם ספרדים, אנשים רחמנים מאוד ובעלי תורה, אך ורק מעטים המה ועניים, והם לערך ל"ו בעלי בתים, ומתפרנסים במלאכת שמוקלר[88] וחוטי משי. והפקיד, שהוא הנגיד והמצוה על צרכי הקהל, נקרא שמו מעלה[89] נסים, כמו אצלינו ר' ניסן, והוא איש תם וישר ונאמן וירא ועשיר, וכל המעות ששולחין מאשכנז ופולין באים לידו, והוא שולח לכל מי שנשתלח לו.

והנה אנחנו בקדוש גבול א"י. נסענו מזלאזיץ עד עכו מכ"ז אייר עד י"ב תשרי, והמצליח דרכו יכול לבוא בכ"א יום. כיצד? אני ואשתי נסענו מזלאזיץ עד גלאץ ביבשה עשרה ימים, ואחד הבא אחרינו הלך מגלאץ עד סטאמבול בב' ימים, ואנשי סאטאנאב[90] עברו בט' ימים מסטאמבול לצידון, והיא למעלה[91] מעכו. ויהי כבואינו לשלום לנמל עכו, באו ההמון אצלינו לקול הראדביקסן עם פת נחתום ומים ושאר משקים. והיינו עטופים ועייפים, רעבים וצמאים, וקנינו מהם להשיב את נפשינו. ואכלנו ושתינו כיד ה' הטובה עלינו. ובא פקיד העיר, ושמו מעלה נסים, וצוה את נושאי סבל לישא כל המטלטלין שלנו לחדר אחר הסמוך לים, ונעל בפניהם כראוי, והעמיד שומרים לכל הלילה לפי שכבר שקעה החמה. ואותנו צוה להוליך לחצר שלו המוקף חומה. ואמרו שזה החצר עשוי לכבוד אכסניא הנוסע מח"ל לארץ, שלא יפול משערות ראשי ארצה, כי בעכו אינו מצוי פונדקאות להשכיר. ומקדם לא היה לאכסניא מקום ללין ולפוש. וביום י"ג צוה אותנו לילך אל החדר שבו המטלטלין, וכל אחד מכיר את שלו ונוטלו. ונושאי

86 רומז למאמר חז"ל: אי זו היא עיר גדולה, כל שיש בה עשרה בטלנין, פחות מכאן הרי זה כפר (מסכת מגילה, דף ה' עמוד א'). 87 צפון אפריקה. 88 צורף־זהב. 89 צ"ל: מַעֲלֶם Satanow 90. 91 היינו מִצְפּוֹן לה.

כתף ישאו את המטלטלין של כל העם הזה, על מקומו יבוא בשלום, וכאשר צוה אותם כן עשו. אח"כ צוה לנו ונתנו איש כופר נפשו ושכר שומרין והנושאין, ונתתי בעדי ובעד אשתי שני אדומים זהובים מעות ישמעאל, והם ששה וחצי אריות ועוד שלשים פאַרעס. ובו ביום רבי נחמן ז"ל ורבי מענדל ורבי אורי מליטא וביתם שכרו גמלים וחמורים ופרדות ונסעו מעכו מהלך יום אחד לטבריה. ואני וחברי נשארנו ושכרנו בתים לחוג את חג הסוכות יום א', ולא היה לי סוכה, והייתי עם אנשי ליטא בסוכת הקהל הנעשה בעזָרה של בית־הכנסת. וביום א', ד' סוכות, שכרנו גמלים ופרדות וחמורים לנסוע מעכו לצפת. ואני ואשתי רכבנו על שתי פרדות, ומטלטלין שלנו קשורים מזה ומזה על פרדות אלו מצדדיהם. ושכר הבהמות נתתי ד' אריות וארט[92] אחד שהוא יו"ד פאַרעס. וכלנו יחד הלכנו לצפת, לבד ר' פרידל נסע לטבריא. ויצאנו לשלום מעכו אחר חצי היום ובעלי החמרין מחמרין אחרינו, וכל הדרך הרים וגבעות ואבנים. ומראה הקרקע של א"י אדמדמת או לבנה, ושמעתי שיש ג"כ אדמה שחורה כמו שלנו. וכמו ב' שעות בלילה פרקו המשאות מעל הבהמות, ונתנו תבן מחותך עם שעורים לאכול לבהמות. ואח"כ חזרו וטענו המשאות על הבהמות. והלכנו כל הלילה, ויאר לנו ב צ פ ת.

ואף גם זאת בפרוע פרעות בישראל בעכו, חזרו ונתנו בצפת, ולא נכנסו לעיר עד שנתנו מכס המגיע מכל אחד. ואני נתתי אדום זהב פוליש ועוד כמה פאַרעס. ושמעתי שגם בסטאמבול צריך ליתן, וקורין אותו מעות קבורה של א"י, אך בחמלת ה' חמלו ומחלו עלינו. וההוצאה מזלאזיץ עד צפת, ועד בכלל, היה תשעים וחמשה אריות. וכמדומה לי שלאחר שנותנין פעם ראשון המכס בצפת, שוב אין נותנין החראטש[93] ולא שום מס עד עולם. ובשאר עיירות שבא"י לא שמעתי אם נותנין מס אם לאו.

92 Ort שם מטבע, רבע טאלר, ומכיון שהליבנטאלר נחשב לגרוש השוה 40 פארא, שוה הארט 10 פארא. בדברי הנוסע. 93 כ'ראג, מס נלנוסת.

צפת הוא נזכר בשופטים א', י"ז: ויכו הכנעני יושב צפת,[94] ובד"ה ב', י"ד, ט': ויערכו מלחמה בגיא צפתה. והוא גליל העליון שבמשנה (שביעית, פרק ט') ויושבת בהר באורך מצפון לדרום, ושער העיר מצפון העולם. ואנחנו עלינו מעכו על ההר מצד מערב העיר, ויושבת בשיפולי ראש ההר, ויש שם לערך ארבעים או חמישים יהודים בעלי בתים. ומשנים קדמוניות[95] היתה עיר גדולה לאלהים, והיו שם שבעת אלפים בעלי בתים יהודים, וזה ח' שנים שהיה הרעש[96] וינעו אמות הסיפים מקול הרעש, ונפלו מאתים חצרות, ובכל חצר כמה בתים, ויש מהם ערו עד היסוד, ויש לא ימצא במכיתתו חרס, ויש נשארו שלמים, ומתו לערך ק"כ נפשות. וקודם הרעש גלו לחסיד אחד שתהיה צרה גדולה בצפת ולא ידעו מה, ועשו משמרת ללמוד ולהתפלל כמנהג במדינתינו ובעונותינו לא נקרע הגז"ד[97] ומצאו כמה ת"ח[98] נהרגין על ספריהם, וגם החסיד נהרג ביניהם. והרעש היה שעה אחת ויותר קודם אור הבוקר, וכשפקחו הגלים והמפולת, הוציאו כמה נפשות ועודם היים, ואחר כמה ימים חזר הרעש ונהרגו עוד לערך כ' נפש. ושאר היהודים אשר נשארו בחיים לא היה להם מקום לדור בצפת, כי נחרבו כל הבתים והחצרות ולא נשארו רק מעט בתים, ולכן נתפזרו היהודים למדינות אחרות, ולא נשאר בצפת רק ארבעים או חמשים בעלי בתים.

ויש בצפת מה שאין כן בטבריא, ויש בטבריא מה שאין כן בצפת, ויש מהלך ששה שעות מזה לזה, כי בצפת שלוה והשקט לילך בכל העיר ובשדה, ואפילו יהידי ואפילו אשה, ואין שטן ופגע רע, והכל האויר זך ויפה ובריא לגוף, לפי שעומדת בהר, ודירות מצוים להשכיר ולמכור בזול, וביום השוק בע"ש[99] יקנה כל אחד מה שלבו חפץ, מה שאין כן

94 ובאמת אין העיר צפת, שנזכרה רק בימי הצלבנים, צפת שבשופטים, שהיתה בנחלת שבט שמעון. 95 במאה השש־עשרה. 96 הכוונה לרעשים בחשון—כסלו תק"ב (1759); עיין על כך בפרוטרום באגרת ר' יוסף סופר בספר „אגרות ארץ ישראל", עמ' 286 ואילך. 97 הגזר דין. 98 תלמידי חכמים. 99 בערב שבת.

בטבריא. ויש בטבריא מים הראוין לשתיה, וכן מי כנרת שמימיו מתוק לשתיה, וספרים ללמוד, וחמי טבריא לרחוץ ודגים שמעלין מן הים, מה שאין כן בצפת. ושם ראינו את האבנים יקרות שמסיעין מההר ונושאין על הגמלים, ושאלתי: מה צורך להאבנים? הלא כל העיר מלאה אבנים מחורבות הבתים בעו"ה[100]? והשיבו לי כי לעת עתה מצא השר כתבי היהודים במבצר שעל ראש ההר בצפת וחרב מזמן חורבן הבית, ומקדם היה מגדל עוז במבצר ההוא, ומצאו כתוב: דעו כי יש מים חיים במגדל הזה במקום פלוני, כך וכך אמות ממקום פלוני למזרח, וממקום פלוני כך וכך אמות, ויהי כאשר צרו האויבים עלינו מסביב ובלתי יכולת לעמוד נגדם, ואמרנו פן ימצאו מים חיים במבצר והצילנו לעינינו, עמדנו וסתמנו את הבאר ההוא ונסנו מהמבצר ונערוך אתם מלחמה בשדה. ושר העיר עתה רוצה לתקן המבצר ההוא ולהעמידו על כנו, אבל אמרו כי לא יכול לתקן, לפי שצריך הוצאה גדולה והמלאכה מרובה. ואחרי ככלות הבתים מיד בשפולי ההר, מתחילים קברי אבותינו הקדושים אשר בארץ המה, ואינן מוקפים גדר או חריץ כמו בית עלמין שבפולין, והולך[101] לאורך חצי פרסה ויותר, שאי אפשר לשער האורך והרוחב. גם יש שם מערות הרבה עד אין מספר, ויש מערות בקרקע חצובות מאבן אחד, ואינו מספיק להלוך על כולן, לא יום ולא יומים יכול לגמור הליכתו.

וסמוך לבית דירה שלי הוא בית הכנסת של האר"י[102] ז"ל חרוב, והייתי מתפלל עם אשכנזים בכל ערבית של מוצאי שבת בבית הכנסת של האר"י ז"ל. ומקום קביעת תפילתי היה סמוך לפתח בית הכניסה ולא נחרב מקומו, והבימה שעליה קרא לתורה פעם אחת את אבות העולם ע"ה, אהרן לכהן, משה ללוי, אברהם שלישי, יצחק רביעי, יעקב חמישי, יוסף ששי וכו' כנודע, גם היא לא נהרבת וקיימת עד היום, רק גל אבנים ועפר על הבימה מן הכפה של מעלה, ונשאר מעט מן הכיפה

100 בעוונותינו הרבים. 101 ונמשך, והשפעת לשון יידיש היא.
102 ר' יצחק לוריא אשכנזי.

של פתח הכניסה שהיא בצד צפון, כי בצפת ועכו מתפללים לצד דרום העולם, לצד ירושלים, ובצפת נראה כיפת הרקיע מכוון נגד ירושלים של מטה מקום עליית התפילות והנשמות וירידת השפע הנקרא שער השמים. ודע כי אמרו שהאר"י ז"ל לא היה בירושלים, רק עמד חוץ לירושלים ודבר ברוח קדשו כל פרטים ופרטים שבתוך ירושלים, ואמר: פה מקום זכריה הנביא ופה מקום חולדה הנביאה, וכן כל הפרטים, ואל העיר עצמה לא בא, ואולי לפי שהיה ניצוץ משיח בן יוסף לא היה רשאי לבוא בה קודם זמנו. ובית תפילה של רבי יצחק אבוהב היא סמוכה מיד לבית הכנסת של האר"י ז"ל, ועתה התחילו לתקן שני בתי כנסיות, של האר"י ז"ל ור"י אבוהב בחומה אחת וגמרו כותל מערב ודרום שעמדה שם הס"ת של ר"י אבוהב בכותל דרומי, והכותל הזה לא נפלה בימי הרעש.

ורבי בנימין שהיה גזבר בשתי בתי כנסיות אלו קודם הרעש, הראה לי מקום בית דירה של האר"י ז"ל, והוא סמוך לבית הכנסת שלו, ואמר לי שפעם אחד בנה יהודי אחד בית חומה על המקום הזה, והיה שם זקן אחד יהודי וא"ל [103]: דע כי המקום אשר אתה עומד עליו אדמת קודש הוא בית דירה של האר"י ז"ל, ומקום שנשתמש בו קודש איך ישתמשו בו חול, ומעלין בקודש ולא מורידין, ולא אבה שמוע אליו, וכשנגמר הבית ורצה לחנכו, ובא אשר לו הבית וכל אשר לו, ואש יצא מפולוור [104] ונשרפו כמה נפשות, גם נכרים שהיו שם נשרפו, ונתצו את אבניו ואת עצו ואת כל עפר הבית והיתה תל עולם לא תבנה עוד עד יערה עלינו רוח ממרום.

לימים חלה בנימין הלז שהיה ממונה על קופה של צדקה והיה חולה י"ב שבועות ואין מרפא, וסיפר לי וזה לשונו: וארא בחלומי שבאתי לבהכ"נ [105] של האר"י ז"ל להעלות נר תמיד אם כבה, ומצאתי האר"י ז"ל יושב על מקומו, ונפש מת אחר עומד לנגדו, ואשאל לנפש המת: מי הוא זה נפש הצדיק? ויאמר: לא ידעתי, כי יש לו נשמה מאצילות. ונגשתי אליו והוא מכוסה בטלית וראיתיו והוא כמו ל"ג או ל"ד שנים

103 ואמר לו. 104 Pulver (אבקה־שריפה). 105 לבית הכנסת.

וזקנו שחור וטוב תואר מאד, ושאלתיו: מי אדוני? ויען ויאמר: אני הרב רבי יצחק לוריא. ואתחנן אליו ואומר: אני חולה מאד. ויאמר האר"י ז"ל: למה לא תתקן את בדק הבית, וכשהגשמים יורדים יזובו מימיו דרך הסדקים בבהכ"נ? ואומר: העבודה[106] שאין בקופה של צדקה כלום. ויאמר האר"י ז"ל: עשה כך וכך לחזק את בדק הבית. חזרתי ואמרתי: אדוני, אני חולה. ויאמר האר"י ז"ל: הזהר שלא יבוא שום אדם על מקום ההוא שהייתי יושב פה כשהייתי בעה"ז,[107] והמקום קדוש, ונערים באים ושוחקים שמה ועושין הוללות וסכלות במקומי. חזרתי פעם שלישית ואמרתי: אדוני, חולה אני. ויאמר: הב לי ידך. ונתתי ידי, ומיד פתחתי עיני ואמרתי להעומדים עלי: תנו לי לאכול. והנה קמתי מחוליי, וצויתי לגלול אבן גדולה על מקומו ולטוח בטיט במשופע שלא יוכל שום אדם לעמוד או לישב במקום האר"י ז"ל עד היום, ותקנתי החורין והסדקין של העזרה שלא יזלפו מן הגשמים, עכ"ל.[108]

האדם הגדול והמפורסם בפוסקים וספרי מוסר בעל מגורת המאור, ובעל בית יוסף[109] קורא אותו בספרו רביבו הגדול מוהר"ר יצחק אבוהב ז"ל, הנה גם בית הכנסת שלו נחרבה בימי הרעש, ולא נותר רק כותל מערבי שעמדה שם הס"ת. ואחר הרעש נמנו וגמרו לטלטל הס"ת שלו לבית הכנסת הגדולה, כי לא נשאר מי"ז בתי כנסיות שבצפת רק זאת, ועוד אחרת קטנה הנקרא גריקיש,[110] ומהרו וקדשו מטומאת בני ישראל, עשרה אנשים בטבילה ונשאו אותה לבהכ"נ הגדולה. ולא שלמו שנתן ומתו כולן. והעמידו אותה בהיכל מיוחד עם ס"ת של הגאון רבי שלמה אבוחנה ז"ל, ושניהן עומדין בתיבתן זה בצד זה, ואינם עומדים בהיכל הגדול אשר שם כל הס"ת. וס"ת שבא"י כל אחת עומדת בתיבה שלה, והתיבה בת ששה קצוות ונפתחת לאורך התיבה ובתוכה עומדת הס"ת ערום בלי מענטל[111] ומפה כמו שלנו, והעץ חיים[112] של עץ יוצאין

106 לשון שבועה. 107 בעולם הזה. 108 עד כאן לשונו. 109 ר' יוסף קארו. 110 שם עולי יוון. 111 Mäntel מעילים. 112 גלילי־העץ שעליהם מניחים יריעות הספר־תורה.

דרך ב' נקבים שבתיבה למעלה וב' נקבים למטה, וכשרוצין לגלול מפרשה לפרשה אוחזין בעץ החיים היוצאין מבחוץ בב' נקבים של מעלה בתיבה וגוללין, שלא ליגע בידו בס"ת, וזהו תיבה הנזכר במשנה.[113] ועל הע"ח[114] מן התיבה תולה מטפחת מרוקם או של משי, וזהו מטפחת הנזכר במגילה פרק בני העיר.[115] וכל הס"ת עומדין בהיכל, הנקרא אצלינו ארון הקודש, וההיכל הוא בכותל דרום העולם, והוא לצד ירושלים לצד דרומית מזרחית, ובכותל הזה יש ג' היכלות כמו ארה"ק[116] שלנו, ושתים דלתות ופרוכת לכל אחד, היכל הגדול באמצע הכותל ולא בולט כמו ארה"ק שלנו, אלא משוקע בחומה הכותל, ושם עומדין כל הס"ת, כל אחד בתיבה שלו, תיבת הגדולה לפי גדלה והקטנה לפי קטנה; ומצד ימין, היכל קטן הימנו, ושם ס"ת של ר"י אבוהב, ואין מוציאין אותה לקרות בה רק שלש פעמים בשנה, בר"ה ויו"כ[117] ושבועות, ועומדת אצלה ס"ת של ר' שלמה אבוחנה שמוציאין למפטיר בג' ימים אלו, ועומדים זה בצד זה לאורך הכותל. ואצל הס"ת של אבוחנה עששית של זכוכית גדולה להעלות נר תמיד לא תכבה, והמתנדב שמן בא ושופך בתוכה. ואני ואשתי היה לנו יאר צייט ואמרו לנו אין דולקין פה יא"צ בפני עצמה,[118] רק יום שמת אביו ואמו בא ונותן שמן בעששית זאת. ור' יוסף סופר מבערעסטיטשקא שחיבר עדות ביהוסף,[119] פעם אחת הגביה ס"ת של ר"י אבוהב, וראה הסופר ואמר: צריך ליתן טלאי, ונתן טלאי, ולא הוציא שנתו ומת בעיר פקיעין תוב"ב. ומצד שמאל של היכל גדול, שם שברי לוחות מונחות בארון בהיכל קטן זה, והם יריעות ישנות משנים קדמוניות כרוכות זו על זו. „כתרו את בנימין"[120] הוא לשון היקף, וכן „עוטרים את דוד"[121] לשון מקיפים,[122] והוא ענקים של כסף, רוחב ששה

113 מסכת סנהלה, פרק א'. 114 העץ חיים. 115 משנה סנהלה פרק נ', משנה א'. 116 ארון הקודש. 117 בראש השנה ויום כפורים. 118 נר יארצייט מיוחד בכל איש. 119 עלה של"י בראשית שנת תק"כ (1759); עיין אגרת המפורסמת מא"י משנת תקכ"ב בספר „אגרות ארץ ישראל", עמ' 286 ואילך. 120 שופטים כ', ט"ו. 121 שמואל א', כ"ג, כ"ו. 122 כאן יש להוסיף: וכן הוא הכתר או העטרה של ספר תורה בארץ ישראל.

אצבעות ויותר, ונותנים אותה על שתי עץ החיים הבולטים מהתיבה, והם של עצים וארוכים מאוד יותר מחצי אמה, מלבישים אותה בעץ חיים של כסף כמו ע"ח[123] שלנו, ובהם תולין אשכלות של כסף, ועל ע"ח של כסף מקפת ענק של כסף, וזהו כתר ועטרה של ס"ת הנזכר בזוהר, ואינן עשוין כמין כובע ככתר ס"ת שלנו. וכשמוציאין ס"ת בשבת או בב' וה', אזי מוציאין מהיכל, שהוא ארון הקודש, את התיבה, ועל התיבה עץ חיים של כסף, ועל ע"ח ענק רוחב של כסף, ונושאים התיבה שבה הס"ת עד על הבימה, והחזן הולך אחר הנושא את התיבה וכל העם אחריו, ואומרים פסוקים ויוצאין בשיר ונמשכין בשיר. ופתח הבימה לצד צפון כמו אצלינו צד מערב, והבימה מוקפת מג' צדדין כמהג ספרדיים, ומעמיד את התיבה על השולחן, ומיד בא אחד ופותח את התיבה, והס"ת ערומה בתוכה נפתחת, ומגביה אחור התיבה אוחז לצד פניו ופני התיבה נגד העם ומראה להם את הכתב. של נעליך מעל רגליך וגו',[124] לכן יש חולצין המנעלים והולכין יחף על הבימה. וכשקורא החזן את אחד לעלות לתורה, אזי כל האנשים שהעולה הולך אצלם לעלות על הבימה אומרים: כבוד! כבוד! ר"ל: אשריך שזכית לכבוד זה לעלות לתורה. וכשבא אל הס"ת, והס"ת עומדת בתיבתה על השולחן הקצר וארוך וסמוכה על כלונסאות מעט באלכסון שלא תפול מעל השולחן שעל הבימה, והעולה אומר: "ה' עמכם", והחזן והעומדים עונין: "יברכך ה'", והחזן מראה לו ביד של כסף מקום הפרשה שרוצה לקרות, והוא אוחז במטפחת מקום הפרשה, ונושק המטפחת, ומברך ברכת התורה. והחזן קורא הפרשה ומברך באחרונה. ואח"כ אם רוצה החזן מזכיר נשמות אבותיו ואבי אבותיו מיד אחר ברכת התורה, שהוא תועלת לנשמות שעלו בניהם לתורה ובריא מזכה אבא, וזהו הנקרא "השכבה" בלשונם, ואחר כך "מי שברך" להעולה לתורה. וקודם שקורא החזן לשני, מיד יורד הראשון מהבימה, וכל העם שהולך אצלם אומרים לו: "חזוק וברוך", ואינו חוזר למקומו עד שבא תחילה אל הרב

123 עץ חיים. 124 שמות ג', ה'.

הפקיד ונושק ידיו, ואחר כך אל ראש הישיבה ונושק ידיו, וחוזר למקומו. וכשהרב או ר"י[125] עולה לתורה, אזי כשיורד מן התיבה באים כולם ונושקין ידיו. ובכל ע"ש,[126] אחד נקרא „מסדר", מגיה את הסדרה בס"ת שלמחר יקראו ממנה, ואם יש איזה טישטוש על אות או שאר פסול, הוא מתקן. ובע"פ[127] אחר שטבלנו במקוה האר"י ז"ל קודם אפיית המצות, הוציא המסדר כל הס"ת מהיכל לבדוק אם לא השליך איזה תינוק חמץ בתוכו, והוציא גם ספר תורה של ר"י אבוהב, אף שהוא כל השנה סוגרת ומסוגרת, ויראתי בעצמי לפתוח וליגע בה, ובקשתי את המסדר לפתוח אותה, וראיתי בעמוד של פ' קדושים כמו שנגללה בקריאת יו"כ שקראו פ' אחרי מות, וראיתי שהיא כתב ספרדיים אותיות עגולות שקורין „וועליש",[128] ואחד אמר לי שראה ס"ת של האר"י ז"ל במצרים והיא כתב מרובע ככתב אשכנזים, ואחרי „אשרי ובא לציון" מחזירין הס"ת למקומה.

מי שלא ראה בצפת זכר שמחת בית השואבה, לא ראה שמחה מימיו. במוצאי י"ט הראשון של חג אחר תפילת ערבית מוציאין כל התיבות ובהן הס"ת ומעמידין אותן על האצטבאות רחבות לפני ההיכל, וכמדומה שלא הוציאו הס"ת של ר"י אבוהב, ויש מהן מקושטין התיבות עם ע"ח באשכולות של כסף, ויש מהם גם בעטרות של כסף הנזכרים, והגזבר נותן ביד כל אחד נר של שעוה קלוע בד' או בשלש נרות כמו שלנו, ובאים ויושבים כולם בחצי בהכ"נ שלפני ההיכל והס"ת, וביד כל אחד אבוקה דלוקה, ותוף עם הצלצול שהוא כמין קערות של נחושת, שלשה זוג של שנים שנים ביד אחד, ואחר כך לוקח הגזבר שתי אבוקות גדולות בשתי ידיו דולקות. ומכבד לשני אנשים נכבדים השוים במעלה לילך במחול בסוד משחקים לפני הספר תורה שהוציאו, ונותן לזה אבוקה אחת גדולה בידו. וכן לשני, וכבר יש להם מקדם לכל אחד אבוקה, נמצא לכל אחד שתי אבוקות, והעם מתחילין לומר שירות ותושבחות,

125 ראש ישיבה. 126 ערב שבת. 127 ובערב פסח. 128 Welsch איטלקית

הכל בניגון אחד בקול נעים וקול רם, כולם כאחד עונים ואומרים, והתוף אחריהם, והצלצל מצלצל. והשנים שבידם אבוקות מחגגים במחול, וכל אחד מפזז ומכרכר באבוקות שבידיהם, ומניף ומוליך ומביא ומעלה ומוריד באבוקות שבידי נגד רעהו, וחוזרין את האבוקות הגדולות אל הגזבר, וחוזר ומכבד ונותן את האבוקות לשני אנשים אחרים לילך במחול, ועושין כדרך הראשונים, וכן השלישים עד כולן. ואני הייתי עם רבי ליב מליניץ. והנשים רואות את השמחה מבחוץ לבהכ"נ. ועושין כן כל לילי חוה"מ.[129] והס"ת עומדים על האצטבאות כל ימות החג עד שמיני העצרת שהיא אצלם שמחת תורה.

לא יסור שבט מיהודה וגו'[130] ראיתי בצפת איש אחד ושמו חכם רבי אפרים דיין מסוריא ועוסק בסחורת חוטי משי הבא מסוריא, והוא מזרע דוד המלך ע"ה, ולו שתי נשים, ולא היה לו בנים. והוא איש תם וישר וטוב תואר מאוד. והמצח שלו משונה וגבוה. ושאלתיו: בן כמה דורות אדוני מדוד המלך ע"ה? והשיב לי: בן שמנים וארבע דורות אני מדוד ע"ה. ואמרו לי, לכן נקרא שמו ר' אפרים דיין, שאם נחתם שמו על פסק דין, אפילו המלך התוגר[131] לא יסתור את דינו, לכבוד דוד ע"ה. גם ראיתי אחד ושמו שם טוב, ואמר לי שהוא ממשפחת הזהר רשב"י[132] ע"ה. והאנשים אשר בצפת רובן ככולן ת"ח ובני תורה ויראים ורחמנים גדולים, והרב הפקיד רחמן גדול ומופלא בתורה ושמו רבינו מסעוד בונין[133] מצפת. והרב רבי שלמה ראש ישיבה הוא מארץ מערב,[134] מופלג גדול בתורה וחסיד ועניו. וחכמי ישיבה אין עושין מלאכה כלל ומתפרנסין בדחק ממה שנשלח להם מח"ל,[135] ואנשי העיר מתפרנסין ממלאכת שמוקלר[136] וחוטי משי. וכן בעכו. ויש בונים בתים, ויש נושאים סבל אבני כתף, ומים מביאין מהבארות שחוץ לעיר, וקצת עוסקים במלאכת צורפי כסף

129 חג המוער. 130 בראשית מ"ט, י'. 131 הסולטאן התורכי. 132 רבי שמעון בן יוחאי, שמייחסים לו את ספר הזוהר. 133 צ"ל: בונאן. 134 אפריקה הצפונית. 135 מחוץ-לארץ. 136 צורף-זהב.

ונחושת. וסבור הייתי להתפרנס ממלאכת כתיבת ס״ת ותפילין ומזוזות, אבל יש שם הסכמה שהוא חרם שלא למכור ס״ת או שאר ספרים להוציא מהארץ לח״ל, לכן יש להם ס״ת הרבה מימות התנאים וכן שאר ספרים מצוין הרבה ואין קונה. וזהר דפוס אמשטרדם רצתה אלמנת ר׳ גדליה למכור בעד ג׳ אריות [137] ואין קונה. והנוסע לא״י יזהר שלא יוליך עמו ס״ת לא״י, ובפרט כתב מרובע של אשכנזים, כי סופה לגניזה וטמיון. וס״ת של רבי ליפמאן מבראד עומדת בהיכל בין ס״ת, ואין קורין ממנה, לפי שהיא כתב מרובע.[138] ש״ס תלמוד בבלי אינם בצפת רק אצל הרב הפקיד דפוס אמשטרדם הראשונים [139] המלאים טעיות, וביקשו שישלחו להם ש״ס מח״ל.

עיר עוז לנו ישועה ישית חומות וחֵיל [140] לרחובות היהודים שבצפת. ושער העיר מצפון לדרום החריבות מן הרעש. והולכין עד בהכ״נ הגדולה, ובסמוך בית המדרש גדול של הרב בית יוסף ז״ל בעליה, והיה מחזיק ז׳ מאות תלמידים, מרוצף באבני שיש וגזית גדולות עד להפליא, ובעונות היא חריבה, ונפרץ כותל אחד למזרח לצד הרחוב. ובחצר הזה דר הרב הפקיד,[141] כי שם ביתו, וגם הראש ישיבה דר שם. ועתה בנה הפקיד בית מדרש קטן ומפואר. ומשם ואילך לדרום עוד בתי ישראל ואח״כ החניות של חומה [142] כולן, ושוק העליון, לשם מתקבצים בע״ש,[143] שהוא יום השוק למכור ולקנות מה שלבו חפץ, ושלוה והשקט ובטח לילך לשם לארכה ולרחבה בלי מונע, ואין פוצה פה ומצפצף. ומן החניות ואילך מתחילין רחובות הנכרים. ובימי הרעש נפלו הבתים ונהרסו המדרגות ומתו כמה מאות ערביים נכרים. וברחובות שלהם יש מעינות טובות. והיהודים מסתפקין רוב השנה ממימי הגשמים היורדים בבורות מסוידות שתחת הבתים. ובכל ערי א״י יש מעינות, רק בירושלם וצפת מסתפקים ממי הגשמים. וכפרים של ערבים

137 Löwentaler, נרוש. 138 שהכספרדים, רוב תושבי צפת, אינם רגילים בקריאתו. 139 נדפס בשנות ת״ד—ת״ח (1644—1648). 140 ישעיה כ״ו, א׳. 141 מנהיג העדה ובאיכותה בלפי השלטונות. 142 כלומר, בניני אבן. 143 בערב שבת.

נכרים סביב צפת עד אין מספר, ויהודים הרוכלים הולכים ומביאים סחורות מעכו ומסבבין בכפרים הנכריים שבצפת ומחזירין ומוכרין. וברחוב הערבים שם קבר ר' דוסא בן הרכינס במערה, והם אומרים: זהו מערת יעקב אבינו שבנה שם אחר שנעלם ממנו יוסף הצדיק, ואין מניחין שום אדם מישראל ליכנס במערה ההיא. ומקדם היו הערבים רשעים ואכזרים, עד שהעיר ה' את רוח השר שהוא עתה בעכו,[144] ועשה מלחמה עם הערבים הרועים בהרי א"י[145] שהיו שודדין ושוללין בבית ובשדה וכבשם תחת ידו ויהיו למס עד היום.

והכלים שבא"י הכל נחושת, אין כלי חרס נחשב למאומה, ואם צריך לפעמים הוא ביוקר. ופעם אחת אשתי נתנה בעד קדרה של חרס ח' פארעס.[146] כסף מצוי הרבה בא"י, גם מטבע של שפניא יוצא שם בהוצאה, והיא כסף מזוקק, ואדום זהב שלנו היא חשוב ויוצא בא"י ומצרים וישמעאל והוא עובר לסוחר קמ"ה פארעס.

סמוך לבית הכנסת של האר"י ז"ל והר"י אבוהב ז"ל, לצד דרום, הוא מקוה של האר"י ז"ל בין שני הרים במקום מדרון. הכתלים והכפה של מקוה היא מאבני גזית וכיפה על גבה. ופתח הכניסה נמוך וקטן מאד. ושם היינו טובלים בע"ש. ומבית הכנסת ולמטה בשפולי ההר, מעט לצפון, הוא קבר של האר"י ז"ל, ואינו באתכסיא[147] במערה רק באתגלייא,[148] כקברים שבפולין, בנוי חומת אבנים, גבוה אמה ויותר מן הארץ, ועליו מונח אבן גדול לאורך הקבר וחקוק על האבן במראשותיו: ציון הרב המקובל רבי יצחק לוריא, וסד בסיד. ועל קברו הייתי מניח ספר ולומד על הקבר במרגלותיו, והייתי יושב על הארץ בין קבר האר"י ז"ל ובין קבר מהרמ"ק[149] ז"ל, וביניהם אמה, והקוק עליו: ציון הרב המקובל רבי משה קורדוורא. ובימין האר"י ז"ל אצלו קבור בנו משה. ולערך ג' אמות מימין קברו של הר"מ[150] אלשיך ז"ל, ובימין למטה ממנו

144 השיך ט'אהר אל־עמר. 145 הבדוים. 146 ארבעים פארא הם גרוש אחד. 147 בהסתר. 148 בגלוי, על פני השדה. 149 מורנו הרב ר' משה קורדובירו, מקובל, חי בצפת במאה השיטעשרה. 150 הרב ר' משה.

קברו של הרב רבי שלמה אלקבץ, בעל המחבר פזמון „לכה דודי". ולמטה באלכסון בין הקברים קבר של הרב בעל בית יוסף, וחקוק עליו: ציון רבי יוסף קארו בעל שלחן ערוך. ולמטה מן המקוה, מערה של רבי יהושע בן חנניא אשרי יולדתו, ועליו בנין חומה ישנה ופתח קטן כמו בתנורים שלנו, וכל הולך על גחון יכול ליכנס בתוכה, ולפניה בנין חומה גבוה וכיפה עליה. ובפתח הכניסה דלת של עץ כמו בפתחי בתים. ואמרו ששר אחד נכרי ברח ממיתה ונחבא בבנין הישן שע"ג [151] מערה, וכשניצל מצרתו בנה הוא בנין זה סמוך לבנין הישן, והוא גדול למראה. והאר"י ז"ל העיד ברוח קדשו שזה קבר רבי יהושע, ומקדם אמרו שזה הוא הושע הנביא. דעד היום העם קורין לקבר זה „קבר נביא". וכמעט בכל שבוע ביום ג' הולכין הלומדים לבנין הזה ולומדים עד זמן מנחה גדולה ומתפללין שם. והנודר בעת צרה וניצול ממנה, קורא לת"ח למערה ולומדים עד זמן מנחה גדולה ומתפללין שם, ואחר כך מביא להם סעודה ואוכלין שם, והוא ביום ג' ולא ביום אחר. גם אני למדתי ואכלתי עמהן כמה פעמים. ונגד קבר רבי יהושע יש מערות וקברים וחומות ישנות. ושמעתי שנגד קבר רבי יהושע יש הרוגי ב"ד [152] מקודם החורבן. שדה שנחרש בה קבר של התנא האלקי רבי פנחס בן יאיר ע"ה, וראיתי כתוב שם על אבן הנשבר: „רבי פנחס בן יאיר" והוא מיד בסוף הקברים למטה, ומתחיל משם שדה תבואה בארץ מישור לערך מאתים אמה, ולמטה מן השדה גבעה עמוקה מאוד של אבנים עד למטה, ושם יש ריחים קטנים העומדים באורך על אַמַת המים, רוחב לערך ב' אמות ויותר ועמוקה אַמה, ויש כמה ריחים חריבים. ואני ואשתי הלכנו קודם לפסח אל הריחים וראינו שהוא בכשרות. ומצפת שבהר עד הריחים שבעמק הוא לערך חצי פרסה.

שבעת ימי המשתה עושין בנשואין, ואינן סעודות גדולות, רק מעמידין פירות וירקות, ולמיניות [153] ופת הבאה בכיכנין ותרנגול אחד או ב' ומעט יין ויי"ש, [154] ומזמרין בתוף וצלצל

151 שעל גבי. 152 בית דין. 153 לימונים. 154 יין שרף.

הנזכר, ואנשים במחולות ולא נשים. ורוב חתונות עושין ברגלים,[155] ואין בו משום מערבין שמחה בשמחה. ובסוכות ראינו חתונה בעכו שהשיא הפקיד יתומה ליתום. וערב פסח סידר בצפת הראש ישיבה שלשה חופות ביום אחד, והארוכין הוא קודם הרגל. וכן ביולדת עושין שבע שמחות בלילות בשיר ותוף ומחול, אבל נבל וכנור ושאר כלי זמר לא נשמע בארצנו כלל. ובו ביום כשילדה את הולד לובשת בגדים החשיבים ויושבת עם הנשים ואינה יושבת תחת הוילון כמנהג אצלינו. והולד אין חותלין אותו, שקורין „וויקלין",[156] להחזיק איבריו שלא יתפרקו, רק מיד כשנולד מלבישין אותו כתנות ומכנסים, וכשמביאין התינוק לבהכ"נ, ראיתי שמלובש בגד משי וכתונת ומכנסים, והאם היולדת עצמה מביאה התינוק לביהכ"נ כהקרבת קרבן למזבח, ושַׁמָּש הכנסת הולך לבהכ"נ מבית היולדת עם כל הילדים שבעיר, וקורא בשוק בקול רם בהליכתו: „הודו לה' כי טוב", והילדים עונין בנגון ובקול רם כאחד: „כי לעולם חסדו", וחוזר ואומר: „הודו לאלקי האלקים", והם עונין אחריו: „כי לעולם חסדו", ואח"כ: „הודו לאדוני האדונים", והם עונין: „כי לעולם חסדו", עד סוף המזמור. ועד שמביאים התנוק אומרים על הבימה שירות ותשבחות השייכים למילה ומדליקין את הנרות. וכשבא התנוק לבהכ"נ והשַׁמָּש אחריו ובידו על טעלר[157] סמרטוט שחורה ואבי הבן נוטל התנוק וקורא בקול מר: „אם אשכחך ירושלים" וגומר „על ראש שמחתי"[158] ואחר כך ה' מלך וגומר, כמ"ש בי"ד סי' 159 רס"ה בבית יוסף. ואח"כ יושב אבי הבן, והוא הסנדק, על הכסא. וכסא אליהו לימין האב, ובא המוהל ומגלה התינוק ומל ופורע ומוצץ. וכשחוזרין עם התינוק, השַׁמָּש הולך וקורא: „זה היום עשה ה'", והילדים עונין: „נגילה ונשמחה בו".

ואנשי א"י הם בטבעם חזקים ובריאים יותר ממנו ונושאין משאות גדולות על הראש או על הכתף עד להפליא.

ויהי בעת ההוא, הגיע ר"ח כסליו ולא ירדו גשמים, התחילו

155 פסח, שבועות, סוכות. 156 wickeln. 157 Teller, צלחת.
158 תהלים קל"ז, ה'—ו'. 159 כמו שכתוב בירורה דעה סימן.

היחידים מתענין ועברו אילו ולא נענו, וגזרו תענית על הציבור והתפלל ש"ץ הקבוע, ושמו חכם מרינו הכהן, ואחר תפלת י"ח הש"ץ אמר לפניהם דברי כבושים, והעם בכו הרבה בכה. והתוקע בשופר אצלו לימינו, וכשקרא החזן „ויעבור ה' על פניו" והעם התחילו י"ג מדות, התוקע מתקיע תשר"ת תש"ת תר"ת.[160] ותחלה כשתקע, ואני לא שמעתי זה מעולם ולא הורגלתי, ואם יתקע שופר בעיר ועם לא יחרדו,[161] ונחרדתי מפחד קול השופר, כמעט שלא נפלתי לארץ, וחזקתי בידי באצטבא. והמלמד אמר עם הנערים „אל מלך יושב" בקול רם, ובכל י"ג מדות תקעו. ואחר התפילה בדקו אחר העבירות. ואחר כך הלכנו לזיתון, והיא עיר עין זיתים, ועתה הוא כפר, ואמרו שיש שם עדיין בית הכנסת. ומעיין גדול יוצא מירושלים ומקלח מים דרך מערות מתחת לארץ בכפר הזה. ומשם ולהלן אחרי הכפר קברו של רבי יהודה ברבי אילעי, והוא לערך חצי פרסה רחוק מצפת, ועליו היה בנין חומה גדולה ורחבה, ועתה חריבה. וטרם בוא אליו יש קבר אחד בגדר קרן זוית שבשדה, והוא קברו של ר' יוסף סרגוסי,[162] ונקרא „ר' יוסף דתרנגולים" שפעם אחד גזר השר שיביאו היהודים כמה מאות תרנגולים ויהיו לבנים, והלכו על קברו, ובא בחלום ואמר שיקבצו התרנגולים כולן במקום אחד ונעשו בלילה אחד כולן לבנים. ואמרו שהיה רב וגדול במצרים, והרב בית יוסף נהג בו כבוד גדול, ופעם אחד הלך לקבר של רבי יהודה ונתגלה אליו אליהו ז"ל במקום ההוא, וקנה קרקע הזה מן הנכרי, ונקבר במקום ההוא. ולמדנו אצל קבר רבי יהודה עד המנחה, והמלמד אמר תהלים עם התנוקות, אח"כ התפללנו בצבור ועשינו ז' הקפות סביב קברו, ואחר כל הקפה אמרנו „ויעבור" י"ג מדות ותקעו תשר"ת תש"ת תר"ת. ולהלן באמצע ההר קבר רבי אילעאי אביו של רבי יהודה ורבי כרוספדאי ור' רחומאי הנזכרים בתקונים.*[162]

160 תקיעה שברים תרועה תקיעה, תקיעה שברים תקיעה, תקיעה תרועה תקיעה. 161 עמוס ג', ו'. 162 עלה 85"י בשנת רנ"ו (סוף 1495). עיין עליו בספר „אגרות ארץ ישראל" עמ' 145, 149. *162 בתקוני הזוהר.

אין גוזרין תענית בחנוכה. ואחר כך בטבת גזרו תענית ביום חמשי, ואמרו לי לירד לפני התיבה, ותחלה ב' פעמים ירד רבי ליב מליניץ. והלכנו לקבר של בניהו בן יהוידע ע"ה, והוא בצד הדרך, ועליו גל אבנים ארוך, ולמדנו על קברו. ומשם לערך חצי תחום שבת הלכנו לקבר של רבי יהודה נשיאה, ועליו בנין חומה יפה, והכיפה נפלה לתוכה, ושם התפללנו מנחה. ושם משפולי ההר קברי אבייי ורבא בין הקברים, לא הכירו איזהו מקומן, ושם מערות נוראות. ואחר כל תענית ותפלה ירדו גשמים מעט, והועיל לצמחים, אבל לא לבורות שיחין ומערות. וכמדומה פעם אחד שלחו מהשר אל הפקיד שיצוה לגזור תענית ולהתפלל על הגשמים, וטבת ושבט היו חמימות כמו במדינתנו בתקופת תמוז והלילות היו קרים, וכן עשו תעניות עד שהלכו למירון. כל ימי היותי שם הייתי מצטער שאני מתפלל מנחה בע"ש[163] ביחיד ולא אוכל לכוין השעה שהצבור מתפללין, ואמרו לי שיש הסכמה, שהוא חרם בלשונם, שלא להתפלל מנחה ע"ש בצבור רק בבהכ"נ של גריגוס[164] מימות האר"י ז"ל ואילך, והטעם, שבימי האר"י ז"ל התפללו כל הקהל בבהכ"נ גריגוס שהוא מצפון לעיר ואחר מנחה אמרו „לכה דודי נצא השדה" והלכו מבהכ"נ אל השדה. בהכ"נ והשדה מרוצף באבני גזית וכותל סביב עד חצי קומת אדם, וזהו נקרא שדה, והוא מכוון ונראה מנגד קבר בעל הזהר שבמירון. ושם האר"י ז"ל קבל שבת עם כל הקהל שבצפת, לכן התקנה במקומה עומדת שלא להתפלל מנחת ע"ש רק בבהכ"נ גריגוס. ורק פעם אחת התפללתי עמהם בבהכ"נ גריגוס הקטנה, כי רחוקה היא מביתי, והנה שם מתפללין מנחה גדולה וקודם השקיעה מתכנסין בבהכ"נ הגדולה בבגדי שבת ומתחילין מזמור הבו.[165] לכה דודי — וכמה שבתות שקודם ל"ג בעומר אמרו הפזמון מלכות בר יוחאי וגו' — מזמור שיר ליום השבת, קדיש יתום, והחזן מנגן ח"ק[166] ואומר ברכו את ה' וגו'.

163 בערב שבת. 164 בבית הכנסת של עולי יון (Griegos).
165 תהלים, מזמור כ"ט. 166 חצי קדיש.

בית תפלה יקרא לכל העמים,[167] היא בהכ"נ של ר"י בנאה, ושם קבר של רבי יוסף בנאה הנזכר במדרש רבה ריש פרשה בא, וס"ת קבורה במראשותיו, וקבור בעזרת נשים, ובהכ"נ של אנשים שלו חריבה, וההמון קורין הבית הזה „קבר צדיק", והוא בתוך העיר, והשכנים מתנדבין לו שמן, ובכל ע"ש מדליקין על קברו שמן. ותחלת בואינו נתנו לנו בהכ"נ הנ"ל להתפלל כמנהג אשכנזים, והיה לנו מנין מצומצם עד פרשה „וישלח". אח"כ נתפרדה החבילה והלכנו להתפלל בבית הכנסת הגדולה עמהם, ופרשת „זכור" ו„פרה" וגם המגילה קריתי בצבור בין אחינו האשכנזים בבהכ"נ של ר"י בנאה, ובשושן פורים הלכנו לבית הכנסת שלהם ושמענו המגילה מפי הש"ץ בלא ברכה, כי בצפת קורין המגילה בב' הימים, ביום י"ד קורין ומברכין ובט"ו קורין בלא ברכה. בימי שובבי"ם[168] רכבנו על חמורים למירון להתפלל על הצדיקים ועל החסידים מפני עצירת גשמים, וחמשה בעיר התענו „הפסקה" משבת לשבת, ד' ספרדים ואחד רבי שמואל מהרבשוב[169] שבפולין, ונשא שם אשה.

ומירון רחוק חצי פרסה ויותר מצפת, ובדרך נסענו סמוך לקברו של רבי יוסף מן יוקרת שבמסכת תענית,[170] והוא קבור על אֵם הדרך, והחומה שעליו חריבה. ומנגד הרחק כמטחוי קשת קברי בנו ובתו שגזר עליהם שימותו כמ"ש[171] בתענית. ומשם ולהלן קברו של רבי בנימין בר יפת ושל שאר תנאים. מירון תוב"ב[172] הוא בהר, כפר קטן, והיתה עיר גדולה ושם בהכ"נ חריבה, ועדיין כותל הפתח קיים, ואמר לי רבי ליב שהלך עם ר' שמואל הנזכר, והוא יודע לשון ערבי, שהלכו

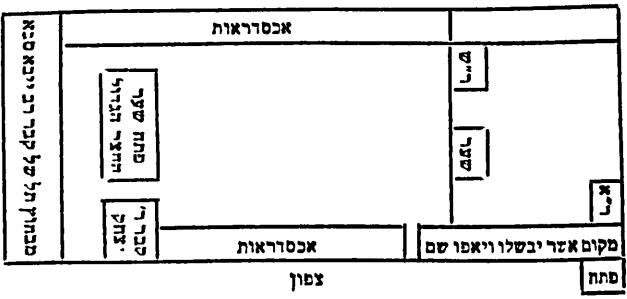
167 ישעיה נ"ו, ז'. 168 בימים שני וחמישי בשבועות שבהם קוראים את הפרשיות שמות, וארא, בא, בשלח, יתרו, משפטים; דהיינו בחדשי טבת ושבט. 169 Hrubieszow. 170 במסכת תענית דף כ"ג, עמוד א' מסופר על ר' יוסי דמן יוקרת, שפעם אחת שכר פועלים ולא הביא להם מזונותיהם וביקשו מבנו שיתן להם מיד לאבול, והיו יושבין תחת התאנה, אמר: תאנה תאנה, הוציאי פירותיך; כשבא אביו אמר: בני, אתה הטרחת את קונך להוציא פירות שלא בזמנם, תיאסף שלא בזמנך. 171 כמו שנאמר. 172 תבנה ותכונן במהרה בימינו.

לראות בהכ"נ זו החריבה ומצאו שם זקן אחד ערבי וספרו בידו, ואמר להם: ראו צויתי להנכרים שבכפר לעשות גדר אבנים, שלא יתכנסו בהמות לתוכה, כי אדמת קודש הוא. והמשקוף והמזוזות של בהכ"נ מאבן, אורך ה' אמות ורוחב ה' אמות. ונתתי ז' פארעס בעד החמור. והלכנו למירון ביום ראשון והיינו שם עד יום ד'. — — — [173]

והלכנו על קבר רשב"י.[174] מי אנכי כי באתי הלום בחצר המלך מרגיז ממלכות של מעלה ומטה, הוא רשב"י ובנו ור' יצחק, שסיפרו בזוהר ויחי שהיה ר"ש עָרֵב בעדו והמליטו ממות. ולפני הדביר חצר של חומה מוקפת, ובפנים של החצר מימין ומשמאל, אכסדראות מקורות, וגם עמודים של אבנים תחת הקורות כמו עמודים שלפני הבתים שבארץ פולין הנקראים „פיר ליבען" והשער שבחצר בו דלת רחבה של עץ, ומשמאל שער החצר מבחוץ. יש שם תל, והוא קבר של רב ייבא סבא הנזכר בזוהר פ' משפטים. ושם ישבנו על תלו, ולמדנו הסבא דפ' משפטים. ומימין לשער החצר מבפנים שם קברו של ר' יצחק, ועליו בנין חומה, ומדליקין שם שמן כשבאין לכפר מירון. ושערתי שיעור החצר בפסיעות, כנודע שכל פסיעה הוא חצי אמה ובין רגל לרגל הוא ג"כ חצי אמה, וראיתי שרוחב החצר הוא חמישים אמה וארכו שבעים, והיכל וכתליו הוא שלשים על שלשים, הרי הוא כחצר המשכן מאה על חמשים. הביאני המלך מלכי המלכים לפנים בהיכל עצמו. ופתח החצר וההיכל למזרח העולם, ומיד אצל הפתח הוא קברו של הרשב"י ע"ה, בקרן מזרחית דרומית בנויה חומה כמין, גם בהיכל מבפנים, מהקרקע עד למעלה. ובקרן מערבית צפונית קברו של ר"א[175] בנו. מבפנים ד"א על ד"א[176] כפין גם, ועל ההיכל כיפה גדולה של חומה וע"ג חומת קבר ר"ש כיפה, ולא

173 כאן הוסיף המעתיק שלמה מדובנא, חתנו של הנוסע, תיאור מסורט של טבריה וסביבותיה לקוח מתוך מסעות הנוסע האנגלי Pococke, ותיאור ארוך של ירושלים לקוח מלה במלה מתוך מסע הקראי שמואל בן דוד (עיין לעיל), וכל זה הושמט כאן. 174 ר' שמעון בן יוחאי.
175 רבי אלעזר. 176 ארבע אמות על ארבע אמות.

גדולה ככיפה של ההיכל, וכן על חומת קבר ר״א כיפה והכיפה מבחוץ על הגג באלכסון כזה. הרי כל החצר בציור כזה:

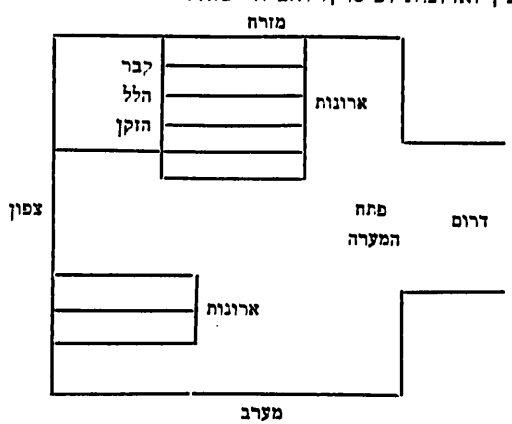

ואצל הכפין מבחוץ למעלה אצל כיפת ר״ש עמוד של חומה, ועליו כמין ספל גדול ששופכין לתוכו שמן ומטילין לתוכו בגדים וכתונות מבלאות של צמר גפן או פשתן, ומדליק בהם, ומאיר האור על כמה פרסאות, כי מירון יושב בהר. וכן יש עמוד של חומה אצל כיפת ר״א בנו למעלה מבחוץ על הגג, ועליו דולקים ג״כ שמן. והדליקה ביום פטירתו בל״ג בעומר, הנקרא הילולא דר״ש, ולא זכיתי לראות ביום חתונתו. ושערתי שמן הנוטף מן הספלים של מעלה על החומה עד לארץ שקורין „שנויץ״ [177] והיה רוחב יותר מד׳ אצבעות. והייתי בימי שובבי״ם, ומל״ג בעומר עד שובבי״ם הרי יותר מג׳ רבע שנה, ועדיין רשומו ניכר ולא נבלע בקרקע. וספק אצלי בענין הבנינים והאכסדראות, כמדומה שאין שבעה אכסדראות של עשר אורך על עשר רוחב, עומדים על שבעת עמודים מהחצר עד ההיכל, וכמדומה לי שכן עיקר, הרי ארך החצר שבעים אמה שהן שבעה אכסדראות של עשר אמה. ומצד הימין בצד ההיכל מקום אשר יבשלו ואשר יאפו שם האורחים, אורך שלשים כמדת ההיכל, ורוחב עשרה. והמקום ההוא אינו מקורה מפני תמרות עשן העולה מן העצים. ומצד שמאל של החצר ג״כ שבעה אכסדראות של עשר אמה, והם שבעים אמה כמדת החצר. ובצד ההיכל משמאל אכסדרה, ארכה שלשים ורחבה

177 Schnauze, זרבובית.

עשר, והיא מקורה. ואויר החצר רחבו שלשים נגד פני ההיכל, והאכסדראות מזה ומזה של עשר עשר, הרי חמשים. ואמרו לי שיש מערה תחת החצר וההיכל, ופתח המערה מן המערב, ר"א קבור מיד אצל הפתח באלכסון, ור"ש אביו רחוק ממנו, ובקצה המערה קבר של ר' יצחק. ואמר לי ר' יעקב מנקר, שפעם אחד נפתחה הרצפה של ההיכל וראה שיש מערה חלול תחתיה. ופעמים בשנה באים ולומדים שם. וקורין כל ס' הזוהר מיום ל"ג בעומר עד חג השבועות, ומחצי אלול עד ר"ה. ובאים שמה יהודים ממדינות רחוקות להתפלל, ומתנדבים שם, וביותר באים בל"ג בעומר. והרב הפקיד משלם לחכמי הישיבה הלומדים שם מקופת הקהל, וגם מזונות נותן להם, כל ימי היותם שם. גם לנו נתן בימי שובבי"ם שהיינו מתפללין בכל יום. ובמנחה התפללנו תפילת גשם שיסד הקליר והוא ר"א ב"ר שמעון,[178] ולערב היינו ניזונין מקופת הקהל, והדליקו שמן הרבה בפמוטות מבפנים. והאכסדראות הנ"ל נעשו לכבוד האורחים שיהא להם מקום ללון, גם למחסה ולמסתור מזרם ומטר וצל מחורב. וקבר בנין של ר' יצחק הוא סמוך אצל פתח החצר, חוץ לאכסדראות. וההיכל מבפנים מצוייר ומכוייר ומפואר מאוד. ויש ממונה על קבר רשב"י ושמו ר' יצחק מעלה נסים,[179] פקיד שבעכו, ונותן לשר של כפר מירון בכל שנה ושנה תשעים טאלר. וגם הנכרים מתנדבים שמן על קבר רשב"י ובנו ר"א, והנכרים הנשבעים זה לזה, אומרים "חכם שמעון שבמירון", וכמה פעמים ניצולו בזכותו. וכל השנה שער החצר ההוא סגור לא יפתח. ובתוך מירון הלכנו לקבר של ר' יוחנן הסנדלר, וחצר מוקפת לו גדר אבנים, וחרב קצת, והוא נקבר במערה, ועליו חומה ישנה, ואומרים שיש שם נחש ומתיראין לכנוס בתוכו. ולפניה חומה מסויד בסיד, ופתח צר קטן של חומה ישנה. גם אני נכנסתי בדוחק, ואחד אמר לי: בא ואראך הבורסקי שלו, ולא היה לי פנאי, שהחבורה לא רצו להמתין עלי.

178 הנזכר בטעות, שהפייטן אלעזר הקליר הוא ר' אלעזר בנו של ר' שמעון בן יוחאי. 179 צ"ל: מעלם.

ביום השני הלכנו לאורך ההר ע"ג אבנים בשפולי עד מערת הלל, והיא מערה גדולה חקוקה מאבן אחת. ולפני המערות ראיתי ארונות על הארץ וכיסוים, שהם הדופקים, ניטלין מהם ואינן על גבן, ואין בארונות כלום. והארונות והדופקים מצוירים, והם של אבנים. וניכר שהיה דלת לפתח המערה ואיננו, והפתח הוא לצד דרום העולם, ומן הפתח עד חצי המערה הוא חלול, רק בכתלים חקוקים כוכין ובהם ארונות עם כיסוין, ויש כמה ארונות שנטל קצת הכיסוי ונגלה קצת, וראינו שאין בארונות כלום, ושאלתי: למה אין בתוכם כלום? והשיבו: אולי תחת המערה יש שם עוד מערה והנם שם. ובחצי השני של המערה חלול רק נגד הפתח עד הכותל הצפוני, אבל מימין ושמאל הוא אטום כמין גם, רק חקוקין בו כובין וארונות וכיסוין, והציור כזה:

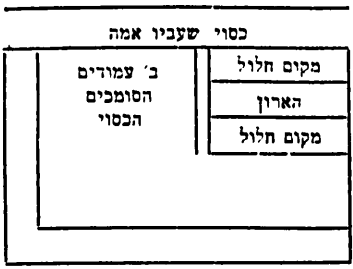

ובקרן זוית של מזרחית צפונית שכנגד הפתח מצד ימין, שם קבר של הלל הזקן ע"ה. וכשהולכין לקרן זוית למקום קבר הלל הזקן, צריך לילך על ארונות. כי בחצי מערה שניה שם בקרקע חקוקין ארונות, והם בלא כיסוין ואין בהם כלום. ואמר לי רבי שמואל, כי לפעמים נמצא בארונות חקוקין בקרקע מים ועתה מנגיבת הארץ יבשו המקורות מעצירת גשמים ולא היה מים כלל, ונהר יחרב ויבש.

משם הלכנו מההר ולמטה במקום מדרון בעומק לעלות מן העומק להר השני, ואמרו שהעומק שבהר הזה נקרא מי מגידו כמ"ש בשופטים בתענך על מי מגידו.[180] ושנים קדמוניות היה שם נהר גדול מאוד, וכן אמרו בשם ר' יוסי דיוקרת ששם היה נהר עד ששט נכרי אחד שהלך לפני ישראל להעבירם את הנהר, שהיו המים אדירים וחריפים מאוד ויראו לעבור את הנהר ושכרו ערבי אחד להעבירם ונטבע בנהר, ועתה יבשה אין כל, לא יראה ולא ימצא לחשוף מים מגבא, וכאלו לא היה מים שם מעולם. וראינו נכרית שאבה מים במקום מגידו עם חתיכה של חרש ושפכה למלאות את הכד, ותמהו ההולכים עמנו ואמרו: לפני שנה ולפני שנתים היינו טובלים באלול כשהלכנו ללמוד על קבר רשב"י, ועתה גרמו עונות שאי אפשר לשאוב מים בכד.

ובני ישראל[181] הלכו ביבשה בתוך מי מגידו עד שעלינו לעבר ההר השני ושם באמצע ההר קבר תלמידי שמאי הזקן במערות וכוכין נמוכין וחריבין. ונכנסנו לשם ולמדנו מעט בתוכם. ומשם עלינו לראש ההר בארץ המישור, והערביים קורין "שדה שמאי", ושם חורבות, וניכר שהיה עיר. ושם ארון של שמאי ואשתו ע"ה, בצורה זו: הארונות של שניהם חקוק מאבן אחת ומחיצה מפסקת בין ארון שלו לשל אשתו, והאבן מרובע, ארכו לערך שש אמות ורחב ארבע אמות וגבוה שלש אמות בקירוב, ואינו מוטל על הארץ רק מונח על האבנים גבוהים מן הארץ אמה אחת ומסודרין סביב על הארץ, וגם הארץ מרוצפת באבנים, הרי אבנים עומדין על הקרקע המרוצפת באבנים המשוקעים בקרקע, והארון מונח על האבנים המסודרים. ועל הארון כסוי של אבן עוביו לערך אמה, ורחב: לרוחב הארון וארכו לאורך הארון, ועוד ארוך יותר ומושך והולך עד שנסמך על שני עמודי אבן מצד ימין ושני עמודי אבן מצד שמאל. וכשנכנסתי בין העמודים תחת הכיסוי ברוחב כאלו נכנסתי לחצר. וחלונות למאור לערך שני טפחים על שני

180 שופטים ה', י"ט: בשם "מי מגדו" קוראים יהודי צפת בטעות לואדי אל-טאואחין. 181 כלומר, חבורת המבקרים יחד עם הנוסע.

טפחים אצל מראשותיו בדפנות, מצד דופן ימין ומצד דופן שמאל, וחלון אחד באמצע דופן של מרגלותיו, ונראה לעין שאין בארונות כלום. והציור כזה:

בעלותי ההרה, הנקרא שדה שמאי, ראיתי קברו של הלל הזקן הנזכר ותלמידיו מימין העמק שהיה אז נהר למי מגידו, וקבר שמאי הנזכר ותלמידיו משמאל עמק מי מגידו, נגדם הר גבוה ותלול מאד. ואמר לי ר' שמואל מהרובשוב: ומה אתה רואה בראש ההר? השבתי: אין לי ראיה רחוקה, רק מה שקרוב אצלי יכלתי לראות ולא לרחוק מאד, אבל כמדומה שאני רואה מצבת אבן בראש ההר מנגד. ויאמר: זה האבן מחובר ויוצא מההר, והאבן גדולה, וקבלה בידם שקורין את האבן כסא של אליהו ז"ל. ורציתי לעלות לשם ולראות מקרוב, אבל הוא מהלך יום העליה והירידה מזה לזה.

ובליל ד' חזרנו לצפת על הפרדות ששכר הממונה מקופת הקהל. ומכאן ואילך ירדו גשמים ושוב לא גזרו תענית. ובז' אדר מת ר' גדליה מסאטנוב וכבוד עשו לו במותו ורצו לטלטל את המת לבהכ"נ גריגוס שאספידנו, ולא היה הזמן גרמא שהיה קרוב לשקיעת החמה והגשמים מזלפין על מטתו. ודרכן שאין נושאין את המת במרוצה רק נושאין לאט והספדן הולך ואומר פסוקים וקינות בניגון, וסמוך לקבר מניחין את המת על הארץ ועושין ז' הקפות ואומרים ויהי נועם, ומכבדין זקנים ואנשי מעשה להקיף ואין מלבישין את הקיטל למת.[182] וכמדומה

182 Kittel, כתונת לבנה.

שהניחוהו במערה אצל הגאון ר' אלעזר אב"ד דאמשטרדם.[183] ונפטרה אשה אחת וראיתי את קרקע הקבר והוא של אבן רך, ולא קברוה בגולל ודופק של עץ, רק כסוה באבנים רחבים ודקים, והניחו האבנים לרחבו של קברה וכסוה בעפר. ושבת שבתוך שבעה עושין האבלים סעודה, וקורין לשכנים וללומדים, ואחר הסעודה לומדים ואומרים קדיש.

ומשלוח מנות איש לרעהו ומתנות לאביונים אין מקיימין בצפת, משום מעשה שהיה: פעם אחת קנאו הנכרים על הכלים שראו שבהם שולחין המנות יהודים מזה לזה, והיתה עת צרה, לכן בטלו מלשלוח, ואנחנו שלחנו זה לזה. אך בתענית אסתר שולח הפקיד לאביונים, גם שולח ג' מטבעות שפניא שהן מ"ה פארעס. וביום י"ד הלך הרב הפקיד בכבודו עם ר' יוסף זאבי מבית לבית, אף שהיה יום סגריר וגשם, וגבה מעות מאיש אשר ידבנו לבו, גם אצלי היה. ויש אומרים, זה גבה למעות חטים. ובכל זאת הלוה אצל ערבי על ריבית לחלק לעניי העיר וללומדי תורה לצורך פסח.

ובחודש זה שהוא אייר, בר"ח, הלכו כל אנשי העיר ונשים וטף, ואנחנו עמהם, לקבר של אבא שאול ואשתו דרך כפר בִּרְיָא תוב"ב. וראיתי ש"ע של הרב בית יוסף הראשונים שנדפסו בבריא בשנת אלקים חשב"ה לטובה, חשבה מספר שט"ו.[184] ואולי מ"ש בערלה פ"ב[185] יועזר איש הבירה הוא בריא, ואין שם ישראלים רק נכרים. ומשם ולהלן בין השדות באמצע ההר מערת אבא שאול ואשתו, ובדרך אכלנו דרדר, מ"ש וקוץ ודרדר.[186] ובכל הדרך אוכלים ושותים ושמחים וטובי לב בקול רנה ותודה המון חוגג, יש מהן עולי רגל ויש רוכבי חמורים, ומוליכין בידם מזונות ומבשלין בכירות

183 מחבר הספר "מעשה רוקח", שנדפס באמשטרדם בשנת ת"ק (1740), כפי עליתו לא"י. 184 באמת לא נדפס ה"שלחן ערוך" בבריא, שלא היה בה בית־דפוס כלל, אלא בשנת שלחן ערוך חלק "אורח חיים" נסתיימה ע"י המחבר ר' יוסף קארו בבריא ביום ב' אלול שט"ו (1555). ועיין על כך בספרי "הדפוס העברי בארצות המזרח" חלק א', עמ' 12. 185 מה שכתוב במשנה, מסכת ערלה, פרק ב'. 186 בראשית ג', י"ח.

ובדוחים, יש מהן בהליכה ויש מהן בחזרה, ושלום ושלוה בכל הדרך, מלאים אחינו ישראל, רק נותנין ב' פארעס מכל נפש.

ונשב בקדושה ימים רבים, ויהי כי ארכו שם הימים ואשתומם ואין סומך, ועז"ר כנגדי[187] מצערת אותי, אמרתי זאת מנוחתי עדי עד פה אשב כי אויתיה אם צידה ברך אברך יאמר הם גם אשרי תבחר ותקרב ישכון חצריך אם נשבעה בטוב ביתך, כי ארץ הנגב קרינן לה נגובה בעו"ה, גם א"י נקראת עה"ב ומי שטרח בח"ל יאכל בארץ. וכי אפס כסף, נתתי אל לבי אלכה ואשובה אל מקומי הראשון, כדרך הספרדים שהולכין לא"י וחוזרין למקומם. ובז' אייר חזרתי מצפת לעכו, ונתתי שכר שתי פרידות אדום זהב שלנו. והחוזרין מצפת צריכין ליתן מכס, ועלינו חמלו ונתתי רק מטבע שפניא שהוא ט"ו פארעס. והלכנו אצל קבר של רב ענן באם הדרך ואצל כפר ראטין,[188] ואצלו עיר פקיעין. ובפקיעין יש שם יהודים, נ' בעלי בתים עובדי שדות וכרמים, ונקראים פלחין, תרגום „עבד": „פלח". ופקיעין מלאה כל טוב, ארץ לא תחסר כל בה, עינות מים יוצאים בבקעה ובהר. ושם אילן החרובין של רשב"י,[189] הוא זקן ואינו עושה פירות, והנכרים נוהגין בו קדושה, ואם נפל ענף מן האילן אין לוקחין אותו לשום תשמיש, אף לתבערת יקוד אש אין נהנין ממנו. וסיפר לי ר' ראובן מסאטנוב, שכל כך הוא גדול, שעל צמרת האילן שהיא ראש האילן, ישב שם עם כמה אנשים ולמדו שם זוהר בחבורה. ונסענו קודם הצי היום מצפת והלכנו כל הלילה, והבוקר אור באנו לשלום לעכו. נתננו מכס ס"ד פארעס.

אש תוקד בקרבי בהעלותי אל לבי בצאתי מא"י למצרים. וההולך מא"י למדינת הים צריך ליתן בשער היוצאין מן עכו ב' אדומים, ובעז"ה[190] מעלה ניסים הפקיד שבעכו הצילנו מידם. עוד השכיר לנו ספינה מקופת הקהל. והלכנו לקפוטקיא תשעה ימים וקפוטקיא נזכר בסוף כתובות, ופירש הרב ר"ע[191]

187 כלומר, אשתו, עי' מאמר חז"ל: זכה — עוזרתו, לא זכה — כנגדו. (מסכת יבמות, דף ס"ג, עמוד א'). 188 צ"ל: ראמה. 189 רבי שמעון בן יוחאי. 190 ובעזרת השם. 191 רבי עובדיה.

מברטנורא נקרא דימאת[192] עד היום, והוא כפתור גבול מצרים. והספינה היתה מלאה עצים דעמבינע,[193] כי מצידון ומעכו ומיפו יוצאין עצים למצרים ומוכרין אותם במאזנים במשקל. ומיפו למצרים מהלך ג׳ ימים. ומשם עד נהר נילוס השכיר לנו ספינת המושכין יהודי לעיר בולאק מהלך ד׳ ימים. ובכל ארץ מצרים מוכס העיר הוא יהודי. ובאנו למצרים ע״ש[194] עם חשיכה — — —[195]

ומשם באנו לארץ איטליא, לעיר ליווארנא.[196] פה ישבתי כי אויתיה, כי שמה חכמת אישים מלומדה, לתורה ולתעודה. גרים הבאים לתוכה, יענקהו יינות שמנים וסלתות, יכבדהו בכרים וכסתות, חכמיה קודחי אש מאזרי זיקות, שונאים בצע מעשקות. ויקחני נדיב אחד לביתו, אצלו היה לבי שליו ובטוח, בצל אלהים שאנן אנוח. ויקחני בידו, הביאני אל בית נכאת מלא ספרים, חדשים גם ישנים, ויאמר אלי: פה תנוב ותתן פרי תצלח ותשכיל למול בני המרי, עד אשר תרוץ כל ארח, בלי עמל ובלי טרח, והתורה עוז לשאת ראש ולהרים מצח, ולבטוח בה׳ ולהודות לשמו נצח. ויאמר אלי הנדיב: זה חסדך אשר תעשה עמדי בעברך בכל עיר ובכל נפה, גבול צאצאי שם ויפת, אל מעשה ה׳ ונפלאותיו ראית בכל פלך, ותודיעני מה רבו עלילות אל מלך. ואען אותו: כבוד ה׳ אשמיעך בלי מגרעת וגדולתו כאשר יהיה לי מודעת. ואכתוב לו את כל הקונטרס הזה באמת ובתמים אשר עיני ראו, ואשר שמעתי כתבתי בשם אומרו, ולא קבלתי דבר מקלי הדעת להאמין. — — —[197]

ונסענו בשלום ונתן לנו ב׳ אלפים סקודי[198] על הוצאות הדרך, לבל יהי לנו מורך. ואומר אליו: אם היינו נע ונד כמנוד קין, ובמקומות זרים גם מזון סעודה אחת אין, לא נסע אחור מדרכנו, בשמך נקרא סלה, כי תחיינו וטוב נגמלה. ויען אותי:

192 צ״ל: דמיאט (Damiette). 193 עצי אלון. 194 ערב שבת. 195 כאן הוסיף המעתיק שלמה מדובנא תיאור של מצרים מאת הנוסע הקראי שמואל בן דוד (עיין לעיל), והשמטנו הדברים. 196 Livorno. 197 אף כאן באה בדפוס ראשון חסירה ארוכה על תולדות איטליה, מעטו של המעתיק ולא של הנוסע, והשמטתי את הדברים. 198 scudi.

ברכתי אצוה לכם לנצח, וחזקתי אתכם להרם מצח. והלכנו כל הדרך עד שבאנו אל הים הגדול, ציים ואניות שם יתהלכו, תנינים גדולים שמה יתאבכו. ותעמוד הספינה אצל עיר דאנציג[199] ומדאנציג ראיתי אנשי עירי ונסענו עמהם לעירי.

אם אמרתי אספרה כמו שאירע לנו בים וביבשה בנילוס וטונוס,[200] חורב ושרב, רעבון וצמאון, תלאות וחלאות, עטיפות ועייפות, סכנות ואנינות, חלחלות ובהלות, גזילות וחבלות, תחבולות ופעולות, הכאות והקאות, אילמות ושוממות, וחדושים ונימוסים שבמדינה ומדינה, המקריים והטבעיים, הארציים והמימיים, אוירים הקרים והחמים בימים, מינים משונות, שהשם מלטנו מהם, קצרה היריעה מהכיל, וחוששני מחטא ביטול תורה. ואם באה עלינו אחת מאלו, היה בחסד ורחמים רבים, לפי שנסענו והיינו עוברים בין ערביים כושים שקורין בפולין „ראפן" ובאשכנז וארץ מצריים ישמעאלים, יונים שקורין בפולין „גרעקן", עמלקים[201] שקורין בפולין „מחמת" על שם הכתוב „מחה תמחה את זכר עמלק", קדרים,[202] וואלחן" גוי אשר לא תשמע לשונו, גוי עז פנים אשר לא ישא פנים לזקן וביותר לעובר ארח יחידה בלי מליץ בינותם, ולא ידענו פי המדבר אלינו ונמשלנו כבהמות נדמו וכרחל לפני גוזזה נאלמה, וכן היינו בעיניהם. ובכל זאת נהפוך הוא שקבלנו מהם טובות גדולות, ואויבים נעשו אוהבים, ואכזרים ורתחנים נעשו רחמנים, וחסד לאומים גמלו, וחמלו עלינו, והוא בכח השם הנכבד והנורא שהשגיח עלינו, כעל כנפי נשרים נשאנו, ואף בעל הנס אין מכיר בניסין, אשרי חוסיו, ובדרך שאדם רוצה לילך מוליכין אותו. אנא השם, עד הנה רחמיך עזרונו לנצח אל תטשנו. הן אלה קצות דרכי רשמתי ש מ ח ה המחבר לב שמחה ונטיעה של שמחה בלא"ו יילא"ו בנל"ך ולאע"י[203] ברוך הגומל חסדים טובים שגמלנו טובים ורחמים רבים אמן.

199 Danzig. 200 onDau. 201 הכוונה לארמנים. 202 טטרים.
203 ברוך ה' לעולם אמן ואמן, ימליך י"י לעולם אמן ואמן, ברוך נותן ליעף כוח ולאין אונים עצמה ירבה.

כ

מסעות ר' משה ירושלמי

תקכ"ט (1769)

(תרגום מיהודית־אשכנזית)

ספר־מסעות זה נכתב בידי יהודי אשכנזי ממרכז אירופה, שעלה לא"י והתיישב בה, ואחר־כך יצא ממנה לזמן מה כשליח א"י או כ"שליח לעצמו". היינו לאסוף תרומות שיוכל להתפרנס בארץ. כאמצעי לכך הדפיס ספרו זה באמשטרדם בלשון יהודית־אשכנזית, שהיתה שגורה בפי העם, כדי לעורר את העם להתיישב בארץ אשר "בעוונותינו הרבים היא עזובה" ו"לפקוד את עניי א"י העטופים ברעב ונתונים במצוקה ומסתפקים בפת הריבה". הוא רואה את עצמו ראוי לכך "מאחר שזיכני צורי וקוני וארץ ישראל היא מעוני".

הנוסע פותח בדברי תוכחה על שמסיחים את הדעת מחורבן הארץ ועל שאין מתאבלים כראוי בתשעה באב, ועובר ומסביר כיצד לעלות לארץ־ישראל ממרכז אירופה דרך וינה—שטיאַרמרק—טריאַסט—ויניציאה—צידון או עכו (ביפו לא היה אז ישוב יהודי), ואח"כ הוא מתאר את ארץ־ישראל גופה, ביחוד את ארבע הערים הקדושות: ירושלים, חברון, צפת וטבריה, ואת שאר המקומות הקדושים וקברי הצדיקים.

בתיאור המקומות הקדושים הוא הולך בעקבות הנוסעים שקדמו לו, אולם הוא מוסיף ומספר תמיד את המאורעות שאירעו לו עצמו בלכתו להשתטח על מקומית אלה. בתיאור ערי הארץ הוא מאריך לגבי צפת וסביבותיה ולגבי טבריה, ועל פי זה יש להניח שהיה הישוב צפת (ובכל זאת כינוהו בחוץ־לארץ בתואר "ירושלמי", שבו היו רגילים לכנות כל שליח מארץ־ישראל).

בצפת היו קיימים אז ששה בתי־כנסת (חוץ מחריבים, שנחרבו ברעשים, תשע שנים לפני כן), ולמירון היו באים כל "ארץ ישראל ממש", אבל לא בל"ג בעומר, כנהוג עתה, אלא בראש חדש סיון (מ"ה בעומר).

ב ט ב ר י ה, שישובה נתחדש עשרים ותשע שנים לפני־כן, בשנת ת"ק (1740), ע"י ר' היים אבואלעפיא, ישבו "יותר ממאה וחמשים

בעלי בתים" יהודים. יש כאן תיאור מפורט של חידוש הישוב בטבריה ביזמתו של שיך ט'אהר אל־עמר, מושל הגליל בימים ההם, ותיאור מלחמותיו עם הפחה של דמשק, בנוסח שונה מהמקובל לפי המקור העיקרי, ספר „זמרת הארץ" לר' יעקב בירב, חתנו של ר' חיים אבואלעפיא.

בירושלים אסור היה ליהודי אשכנזי לגור, לאחר שהעולים שבאו בשיירה עם ר' יהודה חסיד בשנת ת"ס (1700) לא יכלו לשלם את חובותיהם לערבים, ואשכנזי לא יכול היה להכנס לתוכה „אלא אם כן הוא מלובש במלבושי תוגרמה ומדבר בלשון תוגרמה עד שאין יודעים בו שמאשכנז הוא". יש כאן גם תיאור בוא שיירת ר' יהודה חסיד לירושלים, בנוסח שונה ממה שתיאר ר' גדליה מסימיאטיטש, אחד מבני השיירה (עיין לעיל פרק י"ז). אחדים מהעולים הללו, שעזבו את הארץ, פגש הנוסע בקושטא. וכן הוסיף הנוסע בסוף ספרו כמה מצשיות, כפי שהיו שגורות אז בפי בני הישוב, בנוסח שונה מהנוסח הספרותי המקובל.

אין הנוסע מתאר את הישוב היהודי בחברון, אלא מסתפק בתיאור המקומות הקדושים בה ובסיפור על עולה־רגל עשיר, הגביר ר' יצחק די־מאיו מאיזמיר, שניסה להכנס למערת־המכפלה.

סדר המקומות הקדושים אינו לפי שיטה מסויימת, ופעמים הוא קופץ מצפון הארץ לדרומה, ולפיכך היה צורך להוסיף בהערות תיאור מצבו הגיאוגרפי של כל מקום.

חשוב ביותר תיאור העליה־לרגל של „הגבירים" הספרדים, שהיו באים בדרך־כלל אחרי חג־השבועות ומוציאים על כך ממאה עד שלוש מאות זהובים, ועוברים את הארץ בשיירה של בני־לויה, משרתים ומירי־דרך, וביניהם גם סופר שעליו, „לתאר את קברי הקדושים". תיאורים כאלה נשתמרו במספר הגון בכתב־יד, ובכללם גם תיאורים עם ציורי המקומות הקדושים מאת ציירים ארץ־ישראליים, שהיתה להם מסורת ציורית בדבר הזה. גם המחבר עצמו נלוה פעם לשיירתו של אחד מעולי־הרגל העשירים האלה בתורת מבשל־קהוה. היו עולי־רגל שהסתפקו ב„הקפה קטנה", היינו סביבת צפת, ויש שעשו „הקפה גדולה", כלומר היו עוברים את הארץ כולה עד חברון.

התרגום נעשה בידי ד"ר י. ד. וילהלם ונערך על ידי מתוך השוואה אל המקור.

אתה הקורא היקר והמשכיל / אם תרצה לדעת את ספרי להועיל / התפנה מעסקיך וקראהו כליל / ותשמח ותהנה ותגיל. / לא גדול הספר / אך תמצא בו אמרי שפר / על אבותינו אשכולי הכופר / ועל כל הצדיקים החסידים התנאים והאמוראים בארץ ישראל שוכני עפר ואפר.

ידי משה כינוהו / כי ידי כוננוהו, / בעיני ראיתי את החורבן / יזכנו ה׳ לראות הבנין / אם ה׳ לא יבנה בית — אמר נעים זמירות ישראל.[1] לספרי הוספתי אבן חן ומרגלית / וכל העולם על שבחו יעיד / כתקון וסדר לפניכם אעמיד / את ספרי להנאתכם תמיד. / מצוה לזכור ערב ובקר וצהרים / חורבן המקדש וירושלים / אך לב האדם בקרבו נשבר / בראותו את הקודש והוא שמם כמדבר. / בחוץ־לארץ מסיחים את הדעת / מחורבן הארץ, גם אין צועדים צעד / לארץ הקודש להתישב בה / ובעוונותינו הרבים היא עזובה. / שמעתי רבים אומרים: ארץ ישראל למה לי / פרנסתי מצויה ובלי עמלי / דיבורים כאלה בטלים / ולעת זקנה תרצה להיות בין העולים / כי לארץ ישראל שלש סגולות / ואודיע עליהן כפי המעלות / את קדושת הארץ אספרה כחוק / אף כי ידועה היא לקרוב ולרחוק. / ומי יתן ודברי יעוררו / את הזקנים לעלות לארץ ושם ידורו. / סגולה ראשונה: אין בה חיבוט הקבר / ולא באה הרימה בגוף או באבר. / חשיבות יתירה לאדמתנו נודעת / שאין בה לא רימה ולא תולעת / ושמעתי מפי חסידים שמקץ שלשה ימים לא ישאר בקבר / לבשר האדם אפילו זכר. / חמימות שבקרקע הכל שורפת לאפר / עצם יבש על משכבו ינוח / עד יגיע היום ויבוא בו הרוח. / סגולה שניה: אין גלגול מחילה / וזה עולה על תשובה תענית וטבילה. / זאת ישים אל לבו כל ישיש לתפארת / מצער כזה ארץ ישראל פוטרת. / הסגולה השלישית: כתוב בסוף שירת האזינו: / וכפר אדמתו[2] — לו תשכילו ותבינו / אדמת הקודש מכפרת כל פשע / תעלה ותבוא ותזכה לחיי ישע, / וכן מצינו

1 תהלים קכ״ו, א׳. 2 דברים ל״ב, מ״ג.

בגמרא כתובות: /[3] המהלך בארץ ארבע אמות / מוחלים לו כל עוונות / וכקטן שנולד הוא בלא עבירות. / ומאחר שזיכני צורי וקוני / וארץ ישראל היא מעוני / תקוותי לזכות את הרבים / ולשמח לבב גדולים וקטנים / את ספרי הקטן יקראו / ומקום קברי הקדושים בו ימצאו / ויפקדו את עניי ארץ ישראל העטופים ברעב ונתונים במצוקה / ומסתפקים בפת חריבה כי שעתם דחוקה / ויתרמו איש כמתנת ידו וכברכת שמים / בזכות זאת יזכו לראות בבנין ירושלם / יהי רצון שיהיה במהרה בימינו אמן.

רבותי היקרים! כתוב בתורתנו הקדושה: למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חייך,[4] על אחת כמה וכמה מצוה עלינו לזכור חורבן בית המקדש וירושלם. וכן כתוב בתהילים: זכור ה' לבני אדום את יום ירושלם.[5] וכבר היא חרבה זה אלף ושבע מאות ואחת שנה. הכל אבדנו! מזבח אין, ואין כהן וקרבן, ועל אלה יום יום נבכה ונקוננן. אם יש את נפשכם לדעת חשבון השנים שעברו מיום חורבן בית המקדש, הוסיפו אלף שנים לפרט הקטן של השנה החולפת ותוסיפו מאה שבעים ושתים כמנין עק"ב.[6] למשל: השנה הזאת למנינו שנת תקכ"ט, היינו המש מאות עשרים ותשע, ואלף ומאה ושבעים ושתים הן אלף שבע מאות ואחת שנים מחורבן הבית ועד השנה הזאת. כי הבית נחרב בשנת תתכ"ח לאלף הרביעי ונשארות איפוא לאלף השלם מאה שבעים ושתים שנה כמנין עק"ב, והסימן: והיה ע ק ב תשמעון.[7]

ידוע ומפורסם שלא נחרב בית המקדש אלא משום קנאה ושנאה, כמו שכתוב: כי קנאת ביתך אכלתני.[8] ואמרו חכמינו: כל דור ודור שלא נבנה בית המקדש בימיו כאילו נחרב בימיו.[9] ועתה בעוונותינו הרבים בזמן הזה גברו קנאה ושנאה,

3 דף קי"א, עמוד א'. 4 דברים ט"ז, ג'. 5 תהלים קל"ז, ז'.
6 בימי־הבינים היה מקובל לחשוב, שחורבן בית־שני היה בשנת 68 לספירת־הנוצרים, וביסוד מקובלת שנת 70 לספירת־הנוצרים כשנת החורבן, וכדי להגיע עתה לחשבון השנים שעברו מהחורבן יש להוסיף 1170 שנה לפרט הקטן של השנה ליצירה. 7 דברים ו', י"ב. 8 תהלים ס"ט, י'.
9 ירושלמי, יומא, פרק א', הלכה א'.

ואילו נתנו הבריות דעתם על חורבן הבית וירושלם שגרם לגלותנו, בודאי עזבון. והאחרון הכביד, כי בתשעה באב, יום בו מצווים אנחנו לקונן על חורבן ירושלם ולבכות בכי מר, באים אנשים ריקים ופוחזים פורצי גדר, ולא זה בלבד שאינם מתאבלים כראוי בעצמם אלא מפריעים לזולתם לקונן את קינותיהם ומבטלים אותן במקצת. ואם ביום ההוא יקרה חלילה כדבר הזה, איך נתאבל בכל ימות השנה, כי בכל תפלותינו בשמונה עשרה ובברכת המזון עלינו לזכור את חרבן הבית וירושלם. יש הרבה לספר על האבל הגדול במשך השנה כולה, ובתשעה באב בפרט, שמתאבלים בארץ ישראל ובכל מדינות הספרדים. בתשעה באב אין עוסקים בפרקמטיה ובמלאכה אלא נשארים רוב היום בבית הכנסת ועוסקים כל היום בספר איוב ובירמיהו ומרבים באבלות. ואם לחשך אדם לומר, מוכיח ודברי תוכחה למה לנו, הרי כלנו חכמים כלנו נבונים כלנו יודעים, ובידינו ספרי מוסר רבים שנדפסו באשכנזית? כלך לסופו של מקרא: מצוה עלינו לספר.[10] ואם לגבי פסח מצוה לספר את ההגדה אף שהיא ידועה לכל, על אחת כמה וכמה מצוה לגבי תשעה באב, וליל תשעה באב חל תמיד להיות כליל פסח[11] והסימן: מצות על מרורים יאכלוהו.[12] וכן מצינו אצל הספרדים נוסח של מה נשתנה בליל תשעה באב, והם שואלים: מה נשתנה הלילה הזה מליל פסח? ואף על פי שזה כבר נדפס ספרים ומסעות ארץ ישראל כגון גלילות א"י[13] ומסעות בנימין וסבוב דר' פתחיה שלא הרבו דברי תוכחה, והם יקרי מציאות, רק אחד בעיר ושנים ממשפחה, הנה אני עצמי נסעתי בכל המקומות וראיתי הכל בעיני, על כן העזתי לתאר את מסעותי. ואם הוספתי קצת דברי תוכחה, הרי זה כדי להעלות זכר חורבן בית המקדש וירושלים ולהנעים את זמנכם. תקותי שהקורא יתענג לראות שלא נעקר זכר ארץ ישראל כליל מהלבבות, כמו שאמרו חז"ל: כל העוסק בתורת קרבנות כאילו הקריב,[14]

10 בהגדה של פסח. 11 היינו באותו לילה בשבוע. 12 שמות י"ב, ח'.
13 לר' נרשון בן אליעזר הלוי יחלש מפראג. 14 במסכת מנחות דף קי"א, עמוד א': כל העוסק בתורת חטאת כאילו הקריב חטאת.

ויתאבל קצת על חורבן ירושלים, ובזכות זה נראה בנערינו ובזקנינו / במהרה בימינו / בבנין ירושלם עיר קדשנו / ובנאות דשא ירביצנו / אמן כן יהי רצון.

אתחיל ואספר לכם כיצד לעלות לארץ ישראל. דרכים הרבה מוליכות לארץ ישראל, אבל הקרובה ביותר היא מווינא[15] עיר מלוכה דרך שטייאר מרק[16] לטריאסט[17] ומשם דרך הים בשמונה שעות לוויניציאה.[18] ואם נוסעים מווינא בעגלת הדאר הרגילה, הרי יוצאים מווינא במוצאי שבת ומגיעים בערב שבת לוויניציאה. אמנם מי שרוצה לנסוע בעגלת משא, תימשך נסיעתו לוויניציאה שבועיים. ואם הרוח מצויה נוסעים שלשה שבועות לציידון או לעכו, והם חופי הים של ארץ ישראל, ושם קהילות ישראל. ונמצא עוד חוף ים, ויפו שמו, אבל אין יהודי יורד שם מן הספינה, כי שם דורשים מכס גדול ואין יהודים יושבים ביפו. ומציידון מהלך שתי שעות לגבול ארץ ישראל. ולאנשי ציידון שני בתי חיים, האחד בחוץ לארץ והשני מעבר לגבול בארץ ישראל. ואם נפטר יהודי ומניח כסף לחברא קדישא שיקברוהו בארץ ישראל, מכניסים אותו לארץ־ישראל על מטה קשורה לשתי פרדות, ונקראת בלשון ערבית „שהערוואן"[19] ומניחים את המטה על אוכפי הפרדות ויהודי אחד הולך לפניהם ואחד אחריהם, ומנין אנשים מאנשי החברא לפי הגורל מלווים את המת כדי לומר קדיש תכף אחרי הקבורה. ואם נפטר איש ואינו מניח כסף לחברא קדישא, קוברים אותו בחוץ לארץ.

ומעשה היה בבחור אחד שהגיע ממרחקים ואני פגשתיו בדמשק, והוא לא גילה שבחור היה, כי הדרת זקן היתה לו. רק לפני גילה שעודנו בחור. לפי דבריו היה מק"ק גאיי*[19] במדינת מעהרן. וכשבא לציידון ורצה להכנס לארץ ישראל, חלה ונפל למשכב. וכשהרגיש וכשחש בעצמו שקרבו ימיו למות והיו אתו יותר ממאה אדומים,[20] ציווה את כל כספו לארץ ישראל. לפיכך לא רצו אנשי ציידון לקברו. מה עשו?

15. Vienna. 16. Steiermark. 17. Triest. 18. Venezia.

19 צ"ל: שֶׁאהרְוָאן, אפריון. * Gaja. 20 זהובים.

שלחו שליח רכוב על חמור לצפת תוב"ב[21] להודיע להם כי נפטר אשכנזי שציווה כסף הרבה ושיבואו לקחת את כספם ואת הבר־מינן.[22] ומצידון לצפת דרך שלשת ימים. והנה באו אנשי צפת עם שהערוואן ולקחו את הכסף וטהרו את הנפטר מיד והעבירוהו לארץ ישראל וקברו את המת בבית־החיים לאנשי צידון שבגבול ארץ ישראל. לא מצא הדבר חן בעיני אנשי צידון, אבל אנשי ארץ־ישראל עשו כזאת מפני שסרבו אנשי צידון להתעסק בו. ואילו התעסקו בו וקברוהו, אזי היו צריכים אנשי ארץ ישראל לשלם להם דמי קבורה. וכן עשו אנשי ארץ ישראל להכעיס לאנשי צידון, וגם לא רצו להשהות את קבורת הבר־מינן עוד יותר, והעיקר שנקבר באדמת ארץ ישראל.

מעכו לגבול ארץ ישראל מהלך חצי שעה, ובית החיים שלהם בארץ ישראל. ומי שרוצה לעלות לארץ ישראל ומגיע לצידון או לעכו, עליו לנסוע לצפת תוב"ב, מצידון דרך שלשה ימים ומעכו ארבעה ימים. ובצפת תוב"ב נמצא שַׁמָּש ובידו ספר מהקדוש והמקובל רבינו יצחק לוריא זלה"ה[23] אשר קם וגילה כל קברי הקדושים וקברי התנאים והאמוראים וכל הכפרים והעיירות — כי לפניו נשתכח הכל ממש — וציין אותם. והוסיף לכל תנא ואמורא את ענינו מה ללמוד על קברו, תנא תנא ואמורא אמורא לפי מאמריו, ואת כל התפלות הנאמרות בבואך לקבר ובלכתך ממנו. אבל מי שרוצה להוסיף בלימוד ובתחינות ובבקשות, הרשות בידו, וכל המוסיף מוסיפים לו. כל זאת רשם ר' יצחק לוריא ז"ל בספר ומסר את הספר לשַׁמָּשו, ושמו היה ר' יצחק גוייאזו,[24] והוא ממשפחת נזירים, ובאר לו את כל הכפרים והעיירות ואת כל קברי הקדושים ואת כל הדרכים, וציווה לשמש לעשות כן לבנו ולבן בנו ועד סוף כל הדורות ועד ביאת משיחנו. והנה ראיתי את הנס שזרע השַׁמָּש לא פסק עד היום הזה. לפיכך מי שרוצה לסבב בארץ ישראל ולילך על כל קברי הקדושים, יעלה קודם לצפת אל

21 תיבנה ותיכונן במהרה ביסינו. 22 הכפטר. 23 זכרו לחיי העולם הבא. 24 עיין עליו מאסרו שלו ו. בו צבי ב"סיכוי" שנה ז', חוב' ח' ט', עמ' קל"ו קל"ז.

השַׁמָּש ויקח השַׁמָּש הזה אתו ואת הספר. ויכין לשַׁמָּש חמור לרכוב עליו ומאכל ומשתה וישלם מכס בעדו. כי בכל קבר וקבר דורשים מכס, אמנם אינם מרבים לדרוש, לכל היותר עשרה פארא[25] והם ששה גרושין בכספנו. בכמה מקומות דורשים חמשה או ששה או שמונה פארה, אבל „אחת לאחת נמצא לחשבון".[26] בכפרים אחדים נמצא בעל מכס המתמנה ע"י השר שבחלקו נמצא הכפר. כי ארץ ישראל מחולקת לארבעה מחוזות ושרים עומדים בראשם: ירושלים, חברון, צפת וטבריא. וכשמגיעים אל הכפר בא בעל המכס ודורש את המכס לפי מספר הקברים השייכים לאותו כפר, ללא הבדל אם מבקרים את כל הקברים ואם לאו.

הזמן המתאים ביותר לתור את ארץ ישראל הוא אחרי חג השבועות. אז מגיעות לארץ ישראל כמה ספינות עם גבירים העולים להשתטח על קברי הקדושים. זה מוציא מאה אדומים, וזה מאתים, וזה אפילו שלש מאות אדומים. ועל כן שעת הכושר לתור את הארץ היא עת בואם של הגבירים, כי ליחיד הנוסע יארך הזמן. בעת ההיא נלווים לחבורה קצת עניים והם מלווים כמשרתי הגבירים: זה מבשל קהוה, וזה טבח, וזה שומר על הטבק ועל כלי העישון, היינו זה צריך להבעיר אש בכלי עישונו של כל אחד ואחד; זה סופר, היינו עליו לתאר את קברי הקדושים. אף כי הוא כותב הכל בקיצור. ופעם אחת נלויתי אף אני כמבשל הקהוה.

והמוכסנין מצווים להשגיח על הקברים ולנקותם ולהטיב את הנרות, כפי שנתאר להלן את אופן הדלקת הנרות. ואם קבר או בנין נוטה לנפול או נשבר דבר, על השרים לתקן ולכונן. והם מכבדים מאד את קברי הקדושים, וגם הישמעאלים והערבים משתטחים על קברי הקדושים, מתפללים תפלותיהם ונודרים נדרים ונדבות לשמן זית. ובעיני ראיתי כמה פעמים שישמעאלים וערבים השתטחו על קברי הקדושים להתפלל תפילותיהם. ואם ישמעאלים וערבים כך, מה עלינו לעשות!

25 מטבע תורכית קטנה, אחד מארבעים בגרוש. 26 כלומר, פרוטה לפרוטה מצטרפת.

עלינו לקונן יומם ולילה ולבכות על חורבן הבית ועל מיתת הצדיקים והחסידים זכותם תגן בעדנו / ויראו עינינו וישמח לבנו / ותגל נפשנו / במהרה בימינו / בביאת משיחנו / אמן.

תאור הכפרים והעיירות והקברים הקדושים של צדיקים וחסידים שבארץ ישראל

צפת תוב"ב עיר פרוזה היא על ראש הר גבוה. אדמתה לבנה ולא נראה עשב בכל ההר אלא רק לימונים ותפוחי זהב ואתרוגים, עד שהפה יכול לאכול את הפרי מן העץ ממש. ובצפת אחד עשר בתי כנסת, חמשה מהם חרבים וששה קיימים ועומדים. בית כנסת אחד כנסת מורישקוס, ובו מתפללים כמנהג ברבאריה,[27] ושם נמצא ספר תורה של הרב אבוהב, והספר מקודש מאוד, ומוציאים אותו רק בחג השבעות, ומי שרוצה לנגוע בספר צריך לטבול קודם. ובצפת בית חיים ישן, ושם נקבר הרב הקדוש והמקובל ר' יצחק לוריא ז"ל ה"ה,[28] ועל ידו נקבר ר' משה קורדוורו, ועל ידו הגאון ר' יוסף קארו עם י"ב תלמידים והוא בעל בית יוסף, וכולם נקברים בשורה אחת. ולא רחוק משם קבור הרב דוד בן זמרא, הרב ברוך ברזילי, הרב יהונתן גלאנטי, הרב גבריאל אישפירניסה, הרב שמואל עדילה, הרב יעקב מוסמך[29] ובנו, הרב משה וויטאל, הרב סולימה בן חנא,[30] הרב יעקב אבוהב, הרב יצחק הלוי ברוכים,*[30], הרב בעל חן טוב,[31] הרב בעל קול בוכים,[32] הגאון משה אלשיך, המקובל דוד קארו, הרב משה מטראני, התנא יהושע בן חנניה אשרי יולדתו. מעל קברו ציון יפה.ובתוכו מערה, ושם קברו. ליד ציונו קבור הרב משה בראם, הרב יעקב בראם, הרב עדני הלוי. ממולו בצד השני קבורים הרב יאשיה פינטו,[33] הרב זלמן אודעדו, הרב יעקב

27 אפריקה הצפונית, ארץ הברברים. 28 זכרו לחיי העולם הבא. 29 ר' יעקב בירב. 30 נקרא: אבוחנא. *30 עיין עליו בספר "אגרות ארץ ישראל" עמ' 196, 205—206. 31 ר' טוביה ב"ר אברהם הלוי, וספרו נדפס בוניציאה בשנת שס"ה. (1605). 32 ר' אברהם ב"ר מרדכי גלאנטי. 33 שהיה רב בדמשק, והדפיס שם בשנת שכ"א (1601) את ספרו "בסתר נבחר", שנדפס שנית בוניציאה בשנת שפ"א (1621).

גווייאזו הנזיר. פעם בא פחה לארץ ישראל, הוא הנקרא באשכנזית גיניראל, והוא רצה להרוג את הנזיר, פרח הנזיר למעלה והסתתר באויר העולם שלשה ימים. סמוך לו נקבר הרב מתתיהו גווייאזו הנזיר.

באמצע בית־החיים מערה, הנקראת מערת האשכנזים, ובה נקברו החסיד ר' יעקב מווילנה,[34] הרב משולם אשכנזי, הרב משה שפארמיט, וזולתם צדיקים וחסידים ורבנים אשכנזים. בתוך מערה נמצאת גם „הגניזה". לצד ימין יש מערה שניה, ובה נקברו הרב יוסף פרץ ותלמידיו, וגאונים וצדיקים אחרים. סמוך למערה זו יש מערה אחרת ובה קבורים הרב יעקב אלגאזי, החסיד ר' אלעזר מברודא והוא היה רב באמשטרדם.[35] הוא ציווה לחברא קדישא מאה אדומים על מנת שיקברוהו במערה הזאת. רצו לקבור אותו במערת האשכנזים, אבל הוא לא הסכים. הוא ישב בארץ ישראל שנה תמימה מיום ליום, והרבנית עלתה אחרי מותו לירושלים מחמת דוחק רב. ובירושלים היה איש ור' פתחיה שמו, שהיה פעם משולח באשכנז ובא לאמשטרדם בימי כהונתו של הרב הזה. והרב נהג בו כבוד, ועתה החזיק ר' פתחיה טובה לרבנית וקבל אותה לביתו ושם היתה עד יום מותה, ונקברה בירושלם. באותה מערה נקברו גם גאונים ורבנים אחרים. סמוך לה קבור האי ינוקא הנזכר בזוהר הקדוש, וגאונים רבים אחרים, ובמערה הזאת שני עמודים. במערה הסמוכה לה נקברה אשה צדקת שמה לפידות, והיא התעסקה מאוד בבית החיים, ובתוך המערה הזאת עמוד גדול. וסמוך לה מערות אחרות, הקרויות מערות הגאונים ומערות הצדיקים, ושם נקבר הרב י"ט[36] צהלון הזקן וצדיקים ותנאים אחרים, ואי אפשר לרשום את כולם. זה בית החיים הישן אשר על ראש ההר, ובית החיים החדש סמוך לו למטה. אין קוברין שם בארון עץ, אלא מורידים את המת גופו לקבר. וכשחופרים את הקבר נותנים בתוך הקבר לשני צדדיו שפה מזה ושפה מזה ומשימים את הגולל עליהן. והגולל מאבן.

34 המבוגה אלישר. 35 מחבר ספר „מעשה רוקח" על המשנה, שנדפס באמשטרדם בשנת ת"ק (1740) לפני עליתו לא"י. 36 יום טוב.

מכסים את המת במלוא כמה אתים עפר, דחיינו את התכריכין שסובבים את הגוף, והאדמה אוכלת את הגוף תוך שלשה ימים, כאמור לעיל, והגוף אוכל את התכריכין סביבו. למטה במורד ההר קבור ר' פינחס בן יאיר, ואבן שיש עומדת על קברו, ועצי זית הרבה גדלים מסביב לקבר, והכל דומה לגן שושנים. למעלה בהר מקום הטבילה של רי"ל [37] ז"ל. וברחוב היהודים קבור ר' יוסי הבנאי בחדר ונר דולק אצלו יומם ולילה ומשמרות תמיד שם. וכל שאר הצדיקים והחסידים והתנאים והאמוראים שנקברו בצפת, אי אפשר לרשום אותם, וזכותם תגן עלינו בעולם הזה ובעולם הבא אמן.

בין גע בלין [38] — שם גל אבנים ליד הדרך ונקבר שם בניה בן יהוידע ע"ה.

בִּירְיָא — שם הר גדול, ובתוך ההר מערה, ובה נקברו אבא שאול ואשתו.

אִיבְּנִית [39] — כפר חרב וכיפה עומדת שם והיא קבר ר יהודה הנשיא. ועל יד הכיפה מערה ובה נקברו בכוכין בני אביי ובני רב פפא ורב דימי מנהרדעא.

פַּרְעָם [40] — מתחת לכפר הזה מצד צפון מערה ובה נקברו חוני המעגל ואשתו. וממול מצד מזרח גנים יפים ולידם בית, וסמוך לו נקברו אבא חלקיהו וחנן הנחבא ע"ה.

עַמּוּקָה [41] — כפר חרב. דרומית לכפר נקבר יונתן בן עוזיאל, ועליו ציון אבני גזית. שני עצים צומחים מתוך הציון, האחד קרוי "בוטם" [42] והשני "איידר־שאם" [43] וליד הציון עוד עץ גדול וקרוי "סנדין". [44]

נבורתין [45] — לימין הדרך מערה, ועליה בנין, ואשנב קטן בבנין, ואין להכנס לתוכו. שם קבור ר' יעקב איש נבורייא ור' אליעזר איש המודעי.

37 ר' יצחק לוריא. 38 בין נ'בלין, כלומר "בין שני הרים", וכך קוראים למעבר שבין הר כנען ונ'בל ביריא, צפונית לצפת. 39 במקום הכפר הזה נמצא כיום קבר של קדוש מוסלמי שיד בנית. 40 מצפון לראש פנה. 41 מצפון לפרעם. 42 אלה. 43 כיאל שאמי, עץ שטה. 44 סנג'אן, אלון. 45 כיום כ'רבת א־נברתין, מזרחית לעמוקה, ובה שרידי בית־כנסת מהתקופה הרומאית.

דַּלְאַתָּא[46] — באמצע הכפר חצר גדולה, ושם קבור ר' ישמעאל בנו של ר' יוסי הגלילי, וציון בנוי עליו. ממולו כרם ובו קבור ר' הילל וציון בנוי עליו ולידו עץ אגוז גדול. ולצפון הר גדול הנקרא הגליל העליון. על ראש ההר נקבר ר' יוסי הגלילי וציון בנוי עליו וחומה סביבו, ובכל הסביבה כרמים לרוב. והישמעאלים מכניסים את הגפנים לחצר ר' יוסי הגלילי ולא יעיז אדם לקחת משם מה שאינו שלו, אלא איש את שלו לוקח.[47]

רָאס אֶל אַחְמַר[48] — הכפר חרב, ושם נקברו ר' זמרא ור' יוסי בן זמרא מתחת גל אבנים, ולא הרחק משם מצד שמאל מערה, ובה קבורים עשרה גאונים.

עַלְמָא[49] — שם בית כנסת חרב. מצד צפון קבור רב המנונא ורבא בר רב הונא וציון עליהם ולידם שתי בְּרֵכות מים. וגם מצד צפון ליד הבתים שני ציונים בתוך כרם ועוד ציון לפני הכרם, ושם נקברו ר' אליעזר הגדול ור' יוסי הכהן ור' שמעון בן נתנאל ור' אלעזר בן ערך ור' אליעזר בן עזריה. ומצד דרום קבור ר' יהודה בן תימא וציון בנוי עליו. לא הרחק ממנו מערה גדולה ובתוכה מערות רבות, ועוברים מזו לזו מכל שלשת הצדדים. המערות הללו נמשכות מהלך שלשת ימים עד ירושלים, ושם המערה ההיא „מערת הבבליים", והזר הנכנס לתוכה תועה בדרכו, כי חושך במערה. ואני לא רציתי להאמין בכך, ונכנסתי אני ובידי שני נרות. ואיש אחד אתי, וליד המערה הראשונה קשרנו חבל ארוך, ונכנסנו דרך ארוכה, והשַּׁמָּשׁ עמד בחוץ על יד החבל פן יתירהו אחר. אולם לאחר שעברנו כמה מערות נפלה אימה חשכה עלינו, ובדוחק יצאנו מהמערה מחמת האימה, ורק אחרי זמן רב החלפנו כוח.

קדש[50] — מתחת לכפר קבורים דבורה וברק ואבינועם

46 צפונית לכ'רבת אנברתין'. 47 הערבים רואים מקום זה כקברו של קדוש מוסלמי („שיך עלי"). 48 כפר מצפון־מזרח לדלאתה, וכיום יש בו ישוב. 49 מצפון־מזרח למקום הקודם, ונמצא בו משקוף מבית־כנסת עתיק עם כתובת עברית. 50 היא קֶדֶס, סערבית לכביש המוליך למטולה.

ויעל אשת חבר הקיני וחֶבֶר ואבן גדולה עליהם. ושם[51] גם בית המדרש של יהושע בן נון, והוא חרב.

בניאס — שם מערת פמיאס וממנה יוצא הירדן. ושם נקבר עדו הנביא ועליו בנוי ציון ולידו עץ גדול הקרוי „בוטם".[52] שם קבור גם שמואל נכדו של משה רבנו, ולידו עץ גדול הקרוי „סנדיאן".[53] ושם מערה, ובה נקברו אביי ורבא עליהם השלום.

מעמד בין הבתרים[54] — שם הר גבוה ועליו בית גדול, ושלשה מגדלים עליו. ובמקום הזה כרת הקב"ה ברית עם אברהם אבינו ע"ה.

חמאם[55] — ויש קוראים לו צרדה.[56] שם נקבר יוסי בן יועזר איש צרדה בבית, ולידו צומחים הדסים הרבה.

בתרתא[57] — הכפר חרב. שם נקבר ר' אליעזר איש ברתותא.

עין זיתון[58] — שם בית כנסת סגור ובו ספר תורה. לימין הכפר ליד הדרך כרם ובו קבור ר' יהודה בר עילאי ומעליו בנוי ציון. לא רחוק הימנו קבור ר' יוסי סראגוז[59] המכונה „צדיק התרנגולים", בגלל מעשה שהיה. פעם בא פחה אחד שהתכוון להעליל עלילה על היהודים וגזר עליהם למסור לו כך וכך תרנגולים לבנים שהיה צריך להם כדי לתתם מתנה לקיסר. אמרו לו היהודים: אדוני הפחה, אפילו אם נקנה כל התרנגולים שבכל הארץ לא נקבל את כל המספר הזה, ותרנגולות לבנות לא כל שכן. אולם הפחה בשלו, ואם לאו ימית את כולם. בקשו היהודים שינתן לחם זמן שלשה ימים. ואמר להם ר' יוסי סראגוז שישתדלו לאסוף את מספר התרנגולים הנדרש, יהיו מכל צבע שהוא, ויביאו אותם אליו. ויעשו כן ויביאו את התרנגולים אל ר' יוסי סראגוז, והוא הלבין

51 מזרחית לכפר. 52 אלה. 53 סנג'אן, אלון. 54 נקרא כיום „מקאם אבראהים", מצפון לבניאס. 55 כפר חמאם, במורד החרמון. 56 צרדה היא מקום אחר (הכפר סרדה, שממזרח לטבולה). 57 אולי הכוונה לכ'רבת אל־בחריה ליד דפנא. 58 צפונית לצפת. 59 יוסף סאראגוסה.

את כל התרנגולים, וכך ניצלו היהודים. — ממול על ההר מערה ובה קבור ר' כרוספדאי.

גַּפְר[60] — בכפר הזה עץ זית גדול ולידו גל אבנים גדול שם נקבר ר' אילה ע"ה. וגם באר מים לידו. ובמורד ההר בואך צפת משמאל לדרך קבורה אמו של ר' כרוספדאי.

עד כאן ההקפה הקטנה.

הקפה גדולה מתחילה בצפת תבנה ותכונן במהרה בימינו ונמשכת לכיוון פַּרְאדֵיָה.[61]

פראדיה — לצפון הכפר קברו של נחום איש גם זו ועל הקבר בנוי ציון אבני שיש. במורד ההר במערה קבור ר' ישמעאל.

ענן[62] — כפר על ראש ההר. לצפון עצי זית רבים. שם קבורים ר' חלפתא ואשתו, ועליהם בנוי ציון. על יד הציון שני עצים גדולים, הקרויים „מעלה"[63] בערבית. לידו שני קברים חצובים בסלע ובהם קבורים ר' יוסי ור' שמעון וכל קבר מכוסה אבן גדולה. שם בית־חיים ישן, ובו קברים הרבה של קדושים ותנאים. לדרום שלש מערות, שם האחת „עלאינשנזר"[64] ובה עשרים וארבעה כוכין של קברי תנאים. במערה השניה נקבר נביא, והמערה השלישית מלאה עצמות. לא הרחק משם בית חרב ובו קבורים ר' יוסי ור' זכריה. על ראש ההר קבור ר' שמעון, ועליו בנוי ציון, ולידו עץ גדול הקרוי „סינדיאן"[65] בערבית. לצד מערב קבור ר' אליעזר בן יעקב קו[66] ונקי ועליו ציון הקרוי בערבית „מעסי".[67] לא הרחק משם קבורים ר' זכריה בן הקצב ור' חנניא בן עקשיא.

שיזור[68] — לא הרחק מן הכפר ארבעה קברים, הראשון קבר הרב גבריאל ריאוט, השני קבר ר' שמעון שיזורי,

60 בור מים ביו עין זיתון וצפת (עיין המעפר ג', עמ' 273). 61 דרומית־מזרחית לצפת, ליד הכביש המוליך לעכו. 62 כפר ענאן ליד פראדיה. 63 מל, מין אלון. 64 ובספר יחוס אבות (הוצאת לונץ, תרנ"ו, עמ' ס"ד) הנוסח: אלבירואן, ולא ידעתי פירוש המלים הלז. 65 כנ"ג, עץ אלון. 66 צ"ל: קב. 67 מֵיס, עין מיש. 68 שג'ור, דרומית לפקיעין, ליד הכביש עכו־צפת.

השלישי קבר ר' שמעון בן אלעזר והרביעי קבר ר' ישמעאל בן אלישע כהן גדול. על כל קבר וקבר בנוי ציון.

קפרא[69] — שם מערה ובה קבורים ר' אליעזר הקפר ובר קפרא.

ירכא[70] — שם קבור חושי הארכי.

חיפא היא על שפת הים הגדול ונחשבת עתה כחוץ לארץ. בה יושבים קצת יהודים ולהם בית כנסת יפה. שם גם בית־חיים ובו קבורים רב אבדימי דמן חיפה ור' יצחק נפחא. והר ליד הכפר, ובמורד ההר מערה, הנקראת מערת אליהו הנביא זכרונו לברכה.

מראליאס הוא מגדל על ראש ההר ההוא שבו חצובה מערת אליהו הנביא, ובמגדל קבור אלישע בן שפט.

הכרמל הוא הר גבוה ועל ראשו מזבח שנים עשר אבנים שנבנה בידי אליהו הנביא ז"ל בימי אחאב מלך ישראל.

שפרעם — לא רחוק מהכפר קבור ר' יהודה בן בבא מעשרה הרוגי מלכות.

פאבול[71] שם קבורים ר' אברהם בן עזרא ור' שלמה בן גבירול בעל האזהרות.

סכנין[72] — שם קבורים יהושע דסכנין ואשתו ור' שמעון דסכניני.

ערבי[73] — שם קבורים ר' חנינא בן דוסא ואשתו ור' ראובן האצטרבולי.

עילבון[74] — שם קבור ר' מתיא בן חרס בכוך אחד.

רומי[75] — הכפר חרב. ולצד דרום כיפה בנויה יפה ובה מערה ובה לכל צד מערה אחרת. לימין קבור בנימין הצדיק ולשמאל קבור אביהו בן ירבעם בארון של חרס. והארון מתרומם אמה מעל פני הקרקע. ומהארון נשבר קצת בפינה אחת אבל הניחו את החרס השבור על הארון. ורציתי אני

69 צ"ל: קסרה, היא קסרא, דרומית־מערבית לקקיעין. 70 היא ירכא, מזרחית לכפר יאסיף. 71 צפונית־מזרחית לשפרעם. 72 מזרחית לכאבול. 73 צ"ל: עראבה, כפר בין סכנין ובין עילבון. 74 במזרח עמק בטוף. 75 כ'רבת א־רומֶה, בדרום עמק בטוף.

להציץ לתוכו לאור הנר, כי כל מי שנכנס למערה מביא נר־שעוה בידו, והשַמש מביא את הנרות מצפת, כי כל המערות אפלות, ויש להדליק את הנרות בטרם נכנסים למערות. ואני הסרתי את החלק הנשבר מן הארון ורציתי להציץ פנימה לאור הנר, אבל לא נתנו לי לעשות כזאת.

מנדא[76] — שם חדר יפה ובו קבורים עקביא בן מהללאל ורבן שמעון בן גמליאל.

ציפורי היא על ראש הר גדול. במורד ההר למערב מערה יפה כמו חדר, ושם קבורים בכוכין רבנו הקדוש ושני בניו רבן גמליאל ורבן שמעון ועשרה תלמידים. והמצבה שבמערה מול הפתח היא מצבת רבנו הקדוש, ופתח המערה חצוב מאבן.

משאד[77] היא על ראש הר. שם חדר יפה וגדול ובו חדרים אחדים ומגדל עליהם. בחדר הזה קבור יונה בן אמיתי.

כנה[78] למטה, לרגלי ההר. לדרום קבורים במערה אחת רבא ורב הונא.

ארבלתא[79] — הכפר חרב. לדרום קבורים ר' זירא ונתאי הארבלי, וקבריהם מכוסים אבנים גדולות.[80] לצפון קבורים ארבעה שבטים ושמותיהם אינם מפורשים. ושם קבורה גם דינה בת יעקב, וכל הקברים מכוסים אבנים גדולות. וחידוש הוא לראות את האבנים הגדולות. ואיך יתכן שבני אדם נשאו אותן. לצד מערב קבור שת בן אדם הראשון וליד קברו צומח עץ־הדס גדול.

האמהות קבורות מהלך שעה אחת בלבד מטבריא. שם קבורה יוכבד אם משה רבנו ע"ה וצפורה אשת משה רבנו ע"ה ואלישבע בת עמינדב ומרים הנביאה.

טבריא הוא מקום מוקף חומה, בעמק על חוף ים כנרת. משלשה צדדים מוקף המקום חומה ובצד הרביעי ים כנרת מקיף אותו. במשך זמן רב לא ישבו יהודים בטבריא, ואז היו

76 כפר מנדה, בשערב עמק בטוף. 77 משהד, בכביש נצרת־טבריה.
78 היא כפר כנא, ממזרח למשהד. 79 היא כ'רבת אַרְבֵּד, ליד כפר חטין.
80 שהן שרידי בית־כנסת עתיק.

באי"י רק שלש קהילות והסימן היה יח"ץ, דהיינו: ירושלם, חברון, צפת. אבל זה לא כבר חלם שר טבריא[81] שלשה לילות רצופים, שעליו להושיב יהודים בטבריא. קם השר והתיעץ עם חכם מצפת ואמר לו שברצונו להושיב יהודים בטבריא וכיצד עליו לעשות דבר זה. ויעץ לו החכם עצה לכתוב אגרות לגבירי קונשטנטינא,[82] כי שם יושבים נשיאי א"י, והם יתנו לו יהודים להושיב במקום. אז ביקש השר מהחכם שגם הוא יכתוב אגרות לקונשטנטינא לאותם הגבירים. הבטיח השר ליתן כל מיני זכויות למתישבים בעיר במשך שלש שנים, ולבנות להם בתים ובית כנסת ובית מדרש, היינו כל הזכויות שהיהודים צריכים להן. קם החכם וכתב אגרות לנשיאי א"י בקונשטנטינא. והחכם שבאותו זמן היה חכם ר' משה מלכי. כשקבלו נשיאי א"י את האגרות האלה הביאו אותן בדפוס ושלחון לכל ערי מדינת תוגרמא: כל מי שרוצה לעלות לטבריא ולהתישב בטבריא אל ייראַ, כי יעמדו לימינו ויעזרו לו. ובימים ההם חי החכם הגדול והמקובל ר' חיים אבולעפייא, והוא איש מפורסם בכל הארצות ממש, והוא ישב בק"ק איזמיר, קהילה בת ט"ו אלפים בעלי בתים. משהגיעו האגרות לאיזמיר, התכונן הרב הנ"ל עד מהרה לדרך, הוא ואשתו ובניו, ולקח אתו עשרה תלמידים וספר תורה ועלה לטבריא תוב"ב. נשיאי א"י שבקושטא נתנו בידו אגרת המלצה מאת הוזיר הגדול, הוא המשנה למלך בקושטא, אל שר טבריא, ובה נאמר, שחכם מאין כמוהו יבוא אליו ולא נמצא כמוהו בכל ארץ תוגרמא, כי גם הישמעאלים והערבים נוהגים כבוד בחכם בידעם שהוא גדול הדור והם יראים מפניו ומכבדים אותו כבוד רב. השר קבל אותו בסבר פנים יפות ונהג בו כבוד גדול. והשר צווה לבנות בתים ליהודים ובית כנסת ובית מדרש, הכל כרצון הרב. ובית הכנסת של הרב ר' חיים אבולעפייא נבנה במקום ביני

81 הכוונה לשיר ט'אהר אל־עמר. וכל ענין חידוש ישובה של טבריה ומלחמות השיר עם צחת דמשק מתיאר בפרוטרוט בספר „זמרת הארץ" לר' יעקב בירב, שנדפס בפעם הראשונה בסנטיבה תק"ה (1745). ונוסח המעשים כאן שונה במקצת. 82 המסוגים על תרומות א"י בקושטא.

עמודי דהוי גרסא ר' אמי ור' אסי ובית המדרש סמוך לו. חלונות בית הכנסת נשקפים לצד ים כנרת, ומחלונות בית הכנסת יראה הרואה את בארה של מרים בים כנרת ושם מערבולת במים. ליהודים סירות קטנות ובהן הם יוצאים לשאוב מים מבארה של מרים. אמנם כשמתקרבים לבאר אינם רואים כלום, ולפיכך נשאר תמיד אחד ליד החלון כדי להורות להם את הדרך, וכשמגיעים אל הבאר הוא מרמז להם לעצור והם שואבים מים וחוזרים, ואת המים האלה שותים בטבריא. וכשנודע דבר עליתו של הרב ר' חיים אבולעפייא לטבריא הלכו אחרים בעקבותיו לטבריא, והיום נמצאים שם יותר ממאה וחמישים בעלי בתים.

דרומית לטבריא קבור הרמב"ם בתוך גן. לא רחוק ממנו קבור אביו ר' מימון, ולא הרחק משם בית מדרש בו קבורים ר' אמי ור' אסי ורב זירא ורבי יוחנן בן זכאי ורב המנונא סבא ועוד עשרה גאונים. מול המקום הזה הר גבוה, ובמורד ההר מערה, בה נקברו ר' חייא ובניו יהודא וחזקיה ורב הונא ריש גלותא. על ראש ההר קבור ר' עקיבא ועליו בנוי ציון. ומסביב לו על ההר קבורים כ"ד אלף תלמידי ר' עקיבא שמתו בין פסח לשבועות. לצד צפון בית החיים, ולא הרחק ממנו קבור ר' מאיר תלמידו של אלישע. ממולו על ראש ההר מערה, בה קבור רב כהנא ותלמידיו. והוגד לי, שבמערה הזאת נמצא נחש גדול, ואם בא מי שאינו ראוי ליכנס אל המערה רובץ הנחש בפתח ואינו נותן לו ליכנס. אבל מי שראוי ליכנס אינו רואה את הנחש כלל. שח לי השמש שכמה פעמים רבץ הנחש לפני הפתח, ויש שבאו וחזרו בתשובה ובתפלה ובתענית ובטבילה ונכנסו, ויש שלא הצליחו להכנס ע"י תענית תשובה ותפלה. לא הרחק מכאן קבור ר' ירמיה ועליו בנוי ציון.

במורד ההר נובע זרם מים מן האדמה, זרוע עֵבִיו, והמים חמים מאוד עד שאפשר לשלוק בהם ביצה. אלה הם חמי טבריא והם זורמים מרחק של עשרים קלאפטר[84] בערך. ושם בנוי בית והמים נכנסים בו כלתוך מקוה, ושם טובלים במים.

83 כנזכר במסכת ברכות דף ח', עמוד א'. 84 לערך ארבעים מטר.

אבל המים עוד חמים מאוד במקוה, ומי שרוצה לרדת ולטבול עליו לקפוץ למים ולטבול מיד, שאם לאו לא יוכל לירד לתוך המים מחמת האֵד הרב העולה מן המים וטעמו כגפרית. משם נשפכים המים לים כנרת שפל טבריא שותה ממימיו. והים אינו גדול, ואינו עובר את גבול הארץ. ובים כנרת שורצים דגים לרוב והיהודים רשאים לדוג. בטבריא קבור גם בעל ספר שני לוחות הברית.[85] ובאשר לנחש שהזכרתי לעיל, הרי אני לא ראיתי אותו.[86]

תַּנְחוּם[87] — שם נקבר ר' תנחום ור' תנחומא ע"ה.

עַכְבְּרָא[88] — מתחת לכפר קבורים ר' ינאי ור' נהוראי ור' דוסתאי במערה בתוך גן יפה.

יָאקוּק[89] — בגן יפה לצד צפון קבור חבקוק הנביא ועליו בנוי ציון. ומעשה אירע לנו במקום זה. התפללנו שחרית במנין ליד קבר הנביא הזה, ומשגמרנו להתפלל בא בעל המכס של המקום ודרש את המכס. רצינו ליתן לו את המגיע לו, אבל הוא סרב לקבל אלא דרש לא פחות מטאליר לנפש, ואנחנו היינו ששה עשר איש. בעל המכס עכב אותנו כמה שעות וכבר היינו מוכנים ליתן לו טאליר כל אחד, אבל השַׁמָּש לא רצה להסכים לדרישות חדשות. ואתנו איש אחד ושמו הגביר יוסף בליליוס מוויניציאה, והוא היה סוחר מופלג ובידו מכתבי המלצה מהציר הצרפתי היושב בעכו אל השר של טבריא, כי בכל מדינות תוגרמא יושב ציר צרפתי בערי החוף כדי להגן על הסוחרים. ואפילו שני עבדים מעבדיו שלח אתו לשרת אותו בדרך, אחד מהם ישמעאלי והשני יווני. והנה שלח השַׁמָּש את העבד הישמעאלי לטבריא, ואני כתבתי מכתב אל חכם בטבריא ובקשתיו לילך עם הישמעאלי אל השר ולהראות לו את מכתבי ההמלצה האלה. ובראות השר את המכתבים שלח מיד עשרה פרשים אלינו וצווה להביא אותנו אליו וגם את בעל המכס. הביאו אותנו הפרשים לארמונו של השר וגם

85 ר' ישעיה הלוי הורוויץ. 86 כלומר, היה ראוי להיכנס למערה. 87 או תַּלְחוּם, היא כפר נחום על שפת הכנרת. 88 מדרום לצפת. 89 צפונית-מערבית לסנדל.

את בעל המכס. ושאל השר את בעל המכס, מי נתן לו רשות לדרוש סכום גדול כזה, האין הוא יודע כמה קוצב החוק, וצווה השר להשכיב את בעל המכס ולהכותו כ״ה מלקות על כף רגליו כדרך התורכים, למען דעת שלא ידרוש עוד פעם יותר מהקצוב בחוק. השרים שומרים מאוד על בטחון המדינה שיוכלו הבריות לתור את הארץ ולהכניס להם מכס, כי עיקר הכנסתם המכס. אחר כך נתנו לבעל המכס הזה את מכסו כקצוב. השר נהג בנו כבוד גדול והמשכנו את סיורנו בא״י. מי יתן ונזכה מהרה לעלות לשם עם ביאת משיחנו אמן.

חִטִּין — לדרומה הר גדול, ובתחתית ההר גנים יפים וגדולים. ליד הגנים חצר גדולה במעלה ההר,[90] ויש לעלות כמה מעלות כדי להגיע לחצר זו. בחצר עולים שוב במעלות לחדר אחד ובו קבור יתרו חותן משה בתוך ארון של אבן, ולפני הארון תלויה פרוכת של משי, ולפני הפרוכת תלויות שתי מנורות הדולקות יומם ולילה. לימין החדר פתח לחדר אחר ובו מונחת אבן שיש, אמה ארכה וחצי אמה רחבה, והאבן סדוקה, כי פעם אחת התרגז יתרו רוגז גדול וקפץ על האבן ברגלו ונסדקה האבן ויתרו דרך על האבן כאיש הדורך בטיט, ונשאר רשם כף רגלו באבן, טפח עמקו, ואורך הרגל חצי אַמה, וניכר שזו היתה רגלו השמאלית. מול המקום הזה מערה, בה נקבר ר׳ יהושע בן פרחיה ועליו בנוי ציון.

נאבלוס היא שכם. שם נקבר יוסף הצדיק ע״ה ועליו בנוי מגדל.

עַוּרְתָּא[91] — בתחתית הכפר עצי זית הרבה. שם קבורים אלעזר ואיתמר בתוך כרם אחד, ועליהם בנוי ציון. לא רחוק מהם כיפה יפה ומערה ובה קבורים שבעים זקנים.

חרס[92] — שם קבור נון אבי יהושע וכלב בן יפונה וציונים בנויים על כל אחד מהם, ולידם צומח עץ רמון גדול.

צפיתא[93] — שם הר גדול ובו קבור צפניה הנביא ע״ה.

90 נקראת בפי הערבים „נבי שעיב", הנביא יתרו. 91 דרומית לשכם. 92 כפר חארת׳ בהרי שכם. 93 הכוונה לנבי צאפי בהר הלבנון, דרומית־מזרחית לצידון.

עלב צלעל[94] — שם קבור בצלאל בן אורי בן חור למטה יהודה בכיפה יפה.

צידון — לפני המקום קבור זבולון בן יעקב אבינו ועליו כיפה יפה וחומה מסביב, והערבים או הישמעאלים קוראים לו „שייך צידה",[95] היינו שר צידון.

תְּבְנִין[96] — שם קבור שמגר בן ענת בתוך כיפה יפה.

גוש חלב*[96] — הכפר שוכן על הר. לצד צפון בתחתית ההר קבור ר' מאיר בעל הנס. ממולו בכרם שני ציונים מאבן שיש ושם קבורים שמעיה ואבטליון.

ברעם[97] — הכפר חרב. שם קבור ישעיהו הנביא ועליו בנוי ציון, וליד הקבר עץ גדול הקרוי בוטם.[98] לא רחוק משם מערה ובה קבור עובדיה הנביא. ושם גם בית כנסת חרב. אך כותל אחד עודנו עומד, והוא הכותל שבו הפתח עם השער, וחידוש הוא לראות לפי עמודי השער מה גדול היה בנין זה.[99] ועוד נמצא שם בית מדרש חרב של עובדיה הנביא. בדרך לצד שמאל קבורים ר' פנחס ומר זוטרא. ממולם בכרם קבורה אסתר הצדקת. לימין הדרך קבורים ר' יוחנן חטופא ובנו ר' נחמן חטופא והם קבורים בכוכין וכל כוך מכוסה אבן.

סַעסַע[100] — שם קבורים ר' סיסי ור' לוי בר סיסי ור' יוסי בר סיסי, ושם בית כנסת חרב של ר' שמעון בן יוחאי ע"ה.

מירון הוא הר גבוה ששמו הר מירון. שלשה הרים עומדים סמוכים זה לזה, האחד הר מירון והשני הר צפת המתואר לעיל, והשלישי אבן המעוברת, ועוד נדבר בו. על ראש ההר עומד כפר מירון ובאמצע הכפר חצר גדולה. והחצר סגורה בשער, וישמעאלי שומר עליו כשֶׁמֶשׁ, והמפתח בידו. וכן בכל המקומות שבהם נמצאים חדרים סגורים עם קברי קדושים, ישמעאלים ממונים עליהם כשֶׁמֶשׁים. המפתח תמיד

94 הכוונה לערב סאלם הדרומית-מזרחית לצידון. 95 הערבים יקראו לו „מקאם צידון". והוא מדרום לעיר צידון. 96 מכצר צלבני בין צפת לצור. *96 צפונית-מערבית לצפת, ובפי הערבים: אל-ג'יש. 97 כפר ברעם, צפונית-מערבית לגוש חלב. 98 אלון. 99 הם שרידי בית-כנסת עתיק. 100 דרומית-מערבית לכפר ברעם.

בידי הישמעאלים ההם, וכשבאים יהודים הם פותחים ומכניסים. והישמעאלים נוהגים כבוד גדול בקברי הקדושים, והישמעאלים והערבים משתטחים גם הם על קברי קדושים ומתפללים תפילותיהם ונודרים נדרים ונדבות לשמן זית במקומות שבהם המנהג להדליק נר תמיד. לצד האחד של החצר סככות מסביב, להעמיד שם את החמורים, כי בארץ ישראל רוכבים רק על חמורים מחמת ההרים הגבוהים בא"י ומשום שאין סוסים מצויים בא"י. תחת הסככות שבצד השני לנים האנשים הנשארים ללינת לילה. מן החצר נכנסים לכיפה גדולה, ובה מצד שמאל קבור ר' שמעון בן יוחאי, וציון בנוי על קברו, והציון עובר את הכיפה למעלה כמו מגדל. על המגדל קערת אבן שיש ולתוכה שופכים שמן זית וקורעים חתיכה מן החלוק לפתיל להדליק את השמן. שוזרים פתיל עבה שהשלהבת תאיר היטב ולא תכבה ברוח. שמן זית לוקחים מן הנמצא שם, כי עומדות שם חביות שמן לרב מהנדרים והנדבות. אולם מי שלוקח שמן להאיר צריך לקנות אותו בכסף, ומהכסף חוזרים וקונים שמן זית אחר. בכיפה דולקת מנורה יומם ולילה. ציון ר' שמעון בן יוחאי מוקף חומה כחדר כדי שלא יוכלו לגשת אל הציון. והרבה ספרים מונחים בכיפה ומי שנכנס יכול ללמוד שם, ורוב הספרים הם ספרי הזהר הקדוש. מימין החדר קבור בנו רבי אלעזר וגם עליו בנוי ציון ומגדל וקערה עליו לשפוך שמן לתוכה ולהדליק. ליד שער החצר, במרחק־מה קבור השמש של ר' שמעון בר יוחאי, ושמו היה ר' יצחק, וגם עליו בנוי ציון, שאפשר להדליק עליו שמן זית. וכשמגיעים לשם מדליקים את שלש הקערות הללו.

מירון רחוקה מצפת מהלך שתי שעות, ומכל בית בצפת אפשר לראות מהחלונות את כיפת ר' שמעון בן יוחאי. תשלום המכס שם עשרה פארא,[101] אבל אנשי צפת נותנים מכס לכל השנה והם יכולים לבוא כל אימת שהם רוצים. ובכל שנה בר"ח סיון[102] כל א"י ממש באה למירון ועושים שם עד

101 מטבע תורכית קטנה, אחד מארבעים בגרוש. 102 היינו ביום ס"ה בעומר, ולא ביום ל"ג בעומר (י"ח אייר) כמנהג היום.

אסרו חג של שבועות ולומדים שם את כל הזהר הקדוש עד גמירא ומשתעשעים שם מאד, והקערות על שלשת המגדלים דולקות בימים ההם יומם ולילה. וגם בחדר דולקות באותו הזמן מנורות ובקערות על המגדלים נמצאים עד שלשים וארבעים וחמישים פתילים ומדליקים אותם בבת אחת. הימים ההם נקראים הילולא דר' שמעון בר יוחאי. ובכיפה על הרצפה פרושים שטיחי משי לישב עליהם, כי המנהג שם לישב על הארץ. מלבד זה מבקרים שם אנשי צפת בכל ערב ראש חודש ומתפללים ולומדים שם כל היום ובערב הם חוזרים לביתם, וזכותו של ר' שמעון בר יוחאי תגן עלינו תמיד.

מאחורי כיפת ר' שמעון בר יוחאי כרם, ובכרם מערה ופתח קטן בה להיכנס, והנכנס מוכרח להתכופף. והמערה גדולה מאוד וגבוהה מאוד והיא חצובה בסלע ורבועה, כאילו נבנתה. לשני צדי הפתח בפנים כוכים, ובכל כוך קבורים שלשה תלמידים. גם בשני הקירות האחרים כוכים, שלשה שלשה בכל קיר, ובכל כוך שלשה תלמידים. גם בקיר שממול הפתח שלשה כוכים, ובכוך האמצעי קבור הילל, ובשני הכוכים האחרים שלשה תלמידים בכל כוך. בסך הכל קבורים שם במערה שלשים תלמידים מבית הילל. כל כוך וכוך מכוסה אבן, וחידוש הוא לראות את האבנים האלה כי משולשות הן, ומשקל אבן כזאת יוכל להגיע לחמישים צענטין, וכיצד יכלו ידי אדם לשאתן! איזה כוח וגבורה היו לאנשים ההם! מתחת לכוך של הילל נובע זרם מים קטן, אצבע עבים, ובאמצע המערה באר והמים זורמים לתוכה והמים יפים לשתיה, ולמים בבאר אין מוצא. לצפון ר' שמעון בר יוחאי חצר. ובחצר מערה ומעליה בנוי מגדל. בה קבור ר' יוחנן הסנדלר. אבל אין אדם יכול להיכנס למערה הזאת, כי צרה הדלת מאד. לפנים היה הפתח רחב ואפשר היה להכנס בו, אבל צמח השתרג בו, ועתה הוא צר מלהיכנס. לדרום ר' שמעון בר יוחאי הר גדול, באמצע ההר מערה ובה נקברו שמאי ותלמידיו. שמאי קבור באמצע והתלמידים קבורים סביב לו. סמוך לה מערה אחרת ובה שנים עשר כוכים של תלמידי ר' שמעון בר יוחאי. על ראש ההר

חדר בעל שתי קומות וכל קיר בו חצוב מאבן אחת. גם התקרה בין השטח העליון והשטח התחתון מאבן אחת היא. והתקרה העליונה אף היא מאבן אחת. לחדר התחתון נכנסים דרך פתח צר. בחדר העליון מונחת אבן גדולה וצורתה כגיגית גדולה שמכבסים בה את הלבנים. בנין זה קרוי אבן המעוברת, ואשה מעוברת בנתה אותו, והיתה בתו של שמאי הזקן. היא ידעה שתמות בשעת לידתה ובנתה את הבנין הזה בחייה. והיא ילדה בגיגית ההיא ונקברה בחדר התחתון. ונפלאות תראו במקום הזה, הבנין והאבנים, איך אפשר היה שידי אדם נשאו אותן! לצד מערב ממול הר אחר ועל ראשו חצוב כסא של אליהו הנביא ז"ל מאבן שיש אחת. בין הר מירון ובין הר שמאי מעין גדול, ונקרא מי מגידו[103] ומימיו טובים מאד. ממול חצר רשב"י לצד שמאל מערה, בה קבורים תלמידי רשב"י. לצד ימין מערה, ובה נקברו ר' יוסי חטופא עם אשתו ותלמידיו. במורד ההר שני ציונים ושם קבורים ר' בנימין בר יפת ור' יוסי בן קסמא.

קאיומיאה[101] — שם קבור אביו של ר' יוסי דמן יוקרת. לשמאל הדרך מערה, בה קבור ר' יוסי דמן יוקרת, והוא נקרא צדיק התנאים. פעם באו אליו אורחים בליל חורף ולא היה לו מאומה לכבד את האורחים. אלא גן היה לו בחצרו עם עצי תאנה והוא יצא והשביע את העצים לעשות פרי והעצים הבשילו פירות והוא קטף מהם וכבד בהם את אורחיו.*[101] לידו קבורים שנים עשר תלמידיו. הלאה משם לימין הדרך קבור ר' אילעאי עם תלמידיו.

רמה[105] — שם קבורים בתוך מערה שמואל הרמתי ואביו אלקנה ואמו חנה. הישמעאלים הקימו בית תפלה שלהם על המקום. משם לא רחוק לירושלם. בדרך שלש מערות, הראשונה גדולה מאוד ובה קבורים שבעים סנהדרין בכוכין של אבני שיש,[106] ואבני שיש אלו צחות מאד. המערה השניה נמצאת

103 הכוונה למעיין אל-טואחין. 104 ביום ב'רבת אל-קיסוניה ליד הכביש בין צפת למירון. *104 השיחה מסכת תענית, דף כ"ג, עמוד א'. 105 הכוונה לנבי סמוי'ל ליד ירושלים. 106 המערה יהודה ביום בשם קברי סנהדרין.

בתוך כרם ליד הדרך, ובכרם הזה עצי פרי לרוב ושם קבור ר' שמעון הצדיק.[107] לא רחוק מכאן המערה השלישית, ובה קבור בן כלבא שבוע.[108] לא רחוק מירושלם חצר המטרה,[109] ושם מערה גדולה בה קבורים חגי ומלאכי ונביאים אחרים. לא הרחק מחצר המטרה קבור ירמיה הנביא ע"ה.

ירושלם עיר הקודש נקראת בלשון ישמעאלים[110] ובלשון ערביים קודש, במלאפום, דהיינו קידש. ואסור לו ליהודי אשכנזי ממדינותינו, מפולין או מאשכנז או מארצות אשכנזיות אהרות, להכנס לירושלים, אלא אם כן הוא מלובש במלבושי תוגרמה ומדבר בלשון תוגרמה עד שאין יודעים בו שמאשכנז הוא. וכל זאת בגלל מעשה חבר החסידים שעלו עם ר' יהודה החסיד השני ע"ה.[111] ויהי כשעלה ר' יהודה החסיד עם ארבע מאות תלמידיו, גמר בלבו שמיד לאחר שיגיע לירושלם ילך לכותל המערבי ואז יבוא משיח. בני ארצות אשכנז הבטיחו לר' יהודה החסיד שלא ידאג לכסף כי הם ישלחו לו די צרכו, אלא יעלה ויפעל לקרב ביאת המשיח. והנה עלה ר' יהודה החסיד והגיע לירושלם תוב"ב[112] ובערב שבת הלך לטבילה, ואחרי הטבילה היה בדעתו לילך לכותל המערבי. אבל כשטבל ותלמידיו שמשוהו בטבילה נגע בו שרץ בשעת הטבלו במים, והוא צעק לאזני התלמידים שיעלוהו כי ימות. והתלמידים הוציאוהו מהטבילה והוא מת ונקבר עוד לפני שבת. כששמעו בארצות אשכנז שמת ר' יהודה החסיד לא שלחו כסף, והחסידים בטחו באשכנזים, אך הם לא שלחו. לוו החסידים מן הישמעאלים והערבים שלש מאות כיסים, וכל כיס חמש מאות טאלר,[113] ומהכסף הזה חיו חיי רוחה על חשבון אשכנז. ומהכסף הזה בנו גם בית כנסת. וכשהגיע זמן הפרעון, נחבשו בתפיסה ורבים הוכו עד מות, ורבים נמלטו,

107 בתחילת נחל קדרון בירושלים. 108 ידועה ביום בשם „קברי המלכים", והיא מערת הקברים של חילני המלבה וביתה. 109 מחוץ לישער שכם בירושלים. 110 כלומר, בתורכית. 111 בתחילת שנת ת"ס (1699), עיין לעיל במכתב ר' גדליה מסימיאטיטש. 112 תיבנת ותיבונן במהרה בימינו. 113 טאלר הוא גרוש.

ורבים מתו. אני עצמי עוד פגשתי מהחסידים האלה בקונשטנטינא[114] בקהל האשכנזים. היה להם משלהם רב וחזן ושמש. ומאז ואילך אסור לו ליהודי אשכנזי לישב בירושלם אם לא כפי שכתבנו לעיל, שילבש מלבושי תוגרמה וידבר בלשונם. בית הכנסת שלהם עוד סגור על מסגר בתורת משכון.

ועתה גלוי וידוע לכל, שעומד עוד כותל אחד ויחיד של בית המקדש, ועלינו לבכות ולקונן על חורבן הבית, והכותל הזה נקרא כותל המערבי. שתי מלים הן: כו תל, כ"ו כמנין שם הוי"ה ב"ה[115] ו ת ל, הוא תל שהכל פונים אליו ומכוונים אליו את התפלות, ושם אנו משתחווים. ליד הכותל המערבי הקימו הערבים בית תפלה[116] והקיפוהו חומה, וגם הכותל המערבי בתוך החומה שלא ילך אדם לשם. אבל ליהודים נותנים ללכת והם משלמים מכס עשרה פארא.[117] אנשי ירושלם משלמים מכס לכל השנה, והם יכולים ללכת לשם כל אימת שהם רוצים. אלא יש לגשת לשם מבחוץ ולא מבפנים כי קדושה גדולה שרויה על הכותל המערבי, קדושה ראשונה שקדשה לשעתה וקדשה לעתיד לבא, ואנו טמאי מתים ואסור לנו ללכת למקום הפנימי. הישמעאלים נכנסים לבית התפלה שלהם רק פעם בשבוע ביום הששי, והוא יום חגם, ואסור להם להכנס בלא טבילה, וחולצים את נעליהם בחוץ. גם בית מדרש של שלמה המלך ע"ה בירושלם,[118] והישמעאלים נכנסים לשם ואומרים שם תהלים בלשון ישמעאל וקורין לו „תורת דוד".

מהלך חצי שעה מירושלם הר ציון ומגדל דוד,[119] והוא ארמון, וישמעאלים וערביים הרבה נכנסים לשם להתפלל, ושמש ישמעאלי שומר על המקום ומדליק נרות יומם ולילה. בארמון זה נמצאת כיערה ובה קבורים כל מלכות בית דוד. לא יוכל אדם להכנס מחמת הקדושה. ומעשה היה שבא פחה אחד ורצה להציץ לתוך המערה דרך החלון הנפתח אל המערה ונפלה למערה חניתו שהיתה חגורה לצדו כמנהגם. קשר

114 קושטא. 115 ברוך הוא. 116 הכוונה למסגד עומר, הבנוי לפנים מחומת הר הבית, שהכותל המערבי הוא חלק ממנה. 117 היינו רבע גרוש. 118 הכוונה למסגד אל־אקצא הקרוי בפי היהודים „מדרש שלמה". 119 הכוונה לבבי דאוד, שלפי המסורת הוא קבר דוד המלך.

ישמעאלי לחבל והורידו למערה שיעלה לו את חרבו. העלו את הישמעאלי מת. הוריד ישמעאלי אחר ואף זה מת. הוריד הפחה יוני אחד ואף זה מת. היה יהודי אצל הפחה ורצה הפחה שירד היהודי להביא לו את חניתו. התחיל היהודי לבכות ולהתחנן: הטרם תראה שאיש לא יעלה חי ולמה תרצה להמיתני? אמר לו הפחה: עשה כרצונך ובלבד שאקבל את חניתי. אמר לו היהודי: עצה איעץ לך, לֵךְ לירושלם ותגזור על החכם שיתן לך יהודי שיעלה לך את החנית. הלך הפחה לירושלם ושלח אל החכם וגזר עליו גזרה חמורה אם לא ימסור לידו יהודי שיעלה את החנית, כי ערכה של החנית גדול היה והיא משובצת יהלומים. גזר החכם תענית שלשה ימים ושלשה לילות, והיהודים ישבו כל אותם הימים בבית הכנסת בבכי וקול והרבו תחינות ובקשות קטן וגדול. וביום השלישי ציווה החכם שמי שתתקפהו שינה לא יתגבר עליה אלא יישן מיד ומי שיראה דבר בחלום יספר את חלומו לחכם. נרדם השמש והגיד לחכם מה שראה בחלום. השיב לו החכם: אתה תירד למערה, כי מזרע דוד אתה. טבל השמש ולבש תכריכים והורידוהו אל המערה והוא העלה את החנית. שאל אותו החכם מה ראה, והשיב שראה כל מלכות בית דוד. שאל אותו החכם מה דבר. השיב לו שמרוב פחד לא היה יכול לפצות פה. אמר החכם: אילו היה השמש אומר להם: שלום עליכם, והם היו משיבים: עליכם שלום, היה שלום משתרר בכל העולם כולו.

למזרחה של ירושלים הר הזיתים, ושם קבורה חולדה הנביאה. במורד ההר כיפה, ובה קבור זכריה הנביא. ושם גם יד אבשלום ועמק יהושפט. וכל המקום הזה מלא מערות צדיקים ותנאים, ושם קבור גם רבנו עובדיה מברטנורה.

בית לחם רחוקה מירושלם מהלך שתי שעות. שם[120] קבורה רחל אמנו בבית יפה והוא סגור. לבית שלשה חלונות ומי שרוצה להכנס פותח לו השמש הישמעאלי, וצריך ליתן לו מכס.

120 בלימה, בדרך מירושלים לבית לחם.

חַלְחוּל[121] — שֵׁם קברו של נתן הנביא חוזה דהע"ה.[122]

חברון תוב"ב — שם היה בימי קדם בית החיים של ירושלם. וחברון רחוקה מירושלם מהלך שש שעות. ושם מערת המכפלה, ובה נקברו אבותינו, אדם וחוה, אברהם ושרה, יצחק ורבקה, יעקב ולאה. ופלוגתא בגמרא. שמה המכפלה כי היתה מערה כולה, אלא חד אמר שתי מערות וזו לפנים מזו, וחד אמר מערה ומערה על גביה. והנה רואים בעליל שהמערה האחת לפנים מן השניה, כי השר של חברון נכנס אל המערה הראשונה והשר מדליק את הנרות בכבודו ובעצמו, וערב ובוקר הוא נכנס ומשאיר שומר ליד המערה שלא יכנס איש. ואילו נתנו לו כל הכסף שבעולם לא היה נותן רשות לישום אדם להכנס, ואפילו לא אל המערה הראשונה, שלא תהא לאיש הזכות שיש לו. אמנם לא מן הנמנע שמערה אחת היא על גבי השניה, כי המערה בתוך הבנין ואיש לא יכנס ואף לא יוכל להכנס מחמת הקדושה. מי שרוצה להתפלל שם יפנה לצד השני, ושם חלון הנפתח אל המערה ואפשר להציץ לפנים, אבל חושך ממש שם. מי שרוצה להתקרב לחלון צריך לשלם מכס עשרה פארא. הישמעאלים בָּנוּ שני בתי תפלה מעל המערה, והם משערים שהאחד עומד מעל אברהם אבינו והשני מעל יעקב אבינו. וכמה פעמים התחילו לבנות את הבית השלישי מעל יצחק אבינו ותמיד נפל. ואומרים הישמעאלים כי יצחק מקנא, דהיינו הוא מידת הדין ואינו רוצה לקבל מאומה. אנשי חברון משלמים מכס לכל השנה והם יכולים לילך למערת המכפלה ולהתפלל כל אימת שהם רוצים.

מעשה היה שבא לחברון גביר ושמו ר' יצחק דעמייאר,[123] והוא היה עשיר מופלג וסייר את ארץ ישראל להשתטח על קברי אבות וקברי הצדיקים. וכשבא למערת המכפלה אמר

121 בדרך מירושלים לחברון. 122 דוד המלך עליו השלום. 123 די מאייו, מאיזסיר, שהיה תומך במחברים עברים ותורם לטובת א"י (עיין במאמרי „שלשה דורות של מדפיסים אשכנזים בקושטא" ב„קריית ספר" שנה י"ד—ט"ו, ועיין שם שנה ט"ו עמ' 255 במפתח, ערך: מאייו, יצחק די).

לשומר שיניח לו להכנס ויתן לו חמישים זהובים. ולא אבה השומר לשמוע לו. ואמר לו הגביר שישלם לו מאה זהובים אם יניח לו להכנס. ענה לו השומר שיתן לו את הכסף תחילה, אבל הגביר רצה להכנס תחילה וליתן את הכסף אחר כך. סוף סוף השתוו שיקבל השומר מחצית הכסף בכניסתו ומחציתי ביציאתו. נתן הגביר לשומר חמשים זהובים והשומר פתח את המערה והניח לו להכנס. כשנכנס הגביר סגר השומר בעדו. פחד הגביר פחד גדול ועלה במחשבתו שאין זה לטובתו. בינתים הלך השומר אל השר וספר לו את המעשה והראה לו את חמשים הזהובים ואמר לו שעוד חמשים זהובים יקבל, וליהודי צרור כסף גדול אתו ואם הוא יעליל עליו יוכל לקחת ממנו הכל. מיד רץ השר אל המערה. בינתים נפל על הגביר פחד גדול פן סגר השמש בעדו כדי להתנכל בו. עבר הגביר את המערה עד לפתח המערה השניה והתחיל לבכות ולהתחנן בתפלות ובקשות ובתחנונים שלא נכנס לשם נחת רוחו אלא לראות מעשה ה' ולספר גדולתו וכבודו. וכשבכה בכי מר נפתחה הדלת הראשונה והוא יצא בשלום. ובלי שהות עלה על סוסו ורכב לירושלם מיד. ושם שורר שר אחר ואין לו מה לפחד שם. כשבא השר אל המערה והיהודי איננו, נבהל השמש מאוד, כי אין אמתלא בפיו. שאל השר את השומר: היכן היהודי? כי אי אפשר להכנס למערה השניה. אמר השר אל השומר: בנפשך, חייב מיתה אתה, אם נתת ליהודי להכנס, אתה חייב מיתה מפני שעברת על מצוותי, ואם לא נתת לשום יהודי להכנס הרי גזילה בידך וירא אתה שיוודע הדבר ותבוא אלי בתרוצים כאלה. וציווה השר להתיז ראשו של השומר ואת חמשים הזהובים החזיק בידו. וכך מלט הגביר את נפשו מפני השר. וכך יעמוד לנו השם יתברך בכל עת / מפני כל רשע וזד / ויגן עלינו מפני העומדים לכלותנו / ואת ארץ הקודש יורישנו / לנו לנעריני ולזקנינו / במהרה בימינו / ובטוב ירושלם יראנו / ובנאות דשא ירביצנו / אמן.

אחרי שהתישב ר' חיים אבולעפייא בטבריה, כאמור לעיל,[124] עקרו אנשים הרבה את דירותיהם מצפת ועברו לטבריה. משהגיע הזמן לפרוע מס לשר בצפת אמר הפרנס שאין ביכלתו לפרוע את המס במלואו, כי רבים ברחו לטבריה, אף על פי שהפרנס משלם את המס בעד הקהל כולו מהכסף שמביאים המשולחים ממדינות אחרות: תוגרמה, מצרים, פרס ומדי, בבל, תימן, קורדי,[121] איטליה, הולנד ואנגליה, ואין היחיד חייב לשלם שום מס. דבר זה לא היה ידוע לשר. והפרנס השתמש באמתלא שלא ליתן את המס במלואו. אסר השר את הפרנס עד שישלם את המס במלואו. ישב הפרנס כמה שבועות במאסר, והוא בשלו שאין לו לשלם מס בעד האנשים שברחו לטבריה. והטעם האמתי לבריחתם מצפת היא, שצפת עיר פרזות היא, והדירות גרועות, ובלילה באים הערבים ושודדים, ואילו טבריה מוקפת חומה ואין שם פחד מפני גנבים. שאל השר את הפרנס מה לעשות כדי להחזיר את היהודים מטבריה. השיב לו הפרנס לשר, שיכתב מכתב לשר של טבריה שיחזיר לו את היהודים שלו. השיב לו השר של טבריה לשר של צפת, שלא זה בלבד שקבל את היהודים ברצון, אלא אף אם כולם ירצו לברוח ממנו, יקח את כולם. „אתה רוצה להפיק תועלת מהם ולהכניס הכנסות, גם אני מבקש להפיק תועלת." חזר וכתב השר של צפת לשר של טבריה ואמר לו שאם לא ישלח לו את היהודים שלו יכוון למלחמה. מיד אסף השר של טבריה את הַיַניטשָרים[125] שלו והתנפל על השר של צפת. ברח השר של צפת, והשר של טבריה התישב בעירו וגזר לשלם לו את המסים. אף מרגלים שלח לדעת לאן ברח השר של צפת. נמלט לו השר של צפת לפחה שבדמשק, כי הפחה שבדמשק הוא המושל בכל ארץ ישראל, ופעם בשנה עליו לבוא לארץ ישראל לקבל מהשרים את המסים מה ששייך לסולטאן, הוא קיסר תוגרמא. את הכספים האלה שולחים לקושטא. סיפר השר של צפת לפחה כל מה שעשה לו השר

124 עיין לעיל הערה 81. 125 יניטשרים = janitsaren. 121 הוא רגלי.

של טבריה ודרש את עזרתו. לקח הפחה אלף יַניטְשָׂרים ויצא לטבריה לצור על העיר. באו המרגלים לשר של טבריה והביאו לו ידיעה שהפחה של דמשק יצא לטבריה. ושר של צפת מיהר לביתו וסגר את המקום, כי היה רחוק מצפת מהלך שש שעות בלבד. וכשבא הפחה לטבריה עלה על הר אחד לא הרחק מן העיר, הוא ההר שבו קבור ר' עקיבא עם כ"ד אלף תלמידים, ומשם רצה לירות לתוך העיר. והוא יורה יומם ויורה לילה ואינו יכול להשחית אפילו אבן קטנה בעיר. והרב ר' חיים אבולעפייא ישב במרום סוכתו ולמד. נפל כדור לתוך סוכתו, אבל לא הזיק שום נזק. משראה הפחה של דמשק שהיריות אינן מועילות ולא כלום, גמר בלבו להרעיב את העיר. לא היתה בעיר צידה הרבה והרעב הכביד על תושבי המקום. אז הפציר שר המקום ברב שייעץ לו עצה מה לעשות. דחה אותו הרב כמה פעמים. לבסוף שלח הרב אל השר בהשכמת הבוקר שיבוא אליו. כשבא השר העלה הרב את השר למעלה אל סוכתו ואמר לו שישא את עיניו לראות את ההר והנעשה בו. ראה השר שהיניטְשָׂרים הורגים איש את אחיו, והפחה וכמה מעבדיו ברחו. עלה השר של טבריה שנית לצפת וגרש את השר של צפת והתישב בעיר, והיה גוזל וחומס. רץ השר של צפת שוב לפחה שבדמשק, אבל הפחה לא רצה לילך שנית ודחהו, ואמר לו שילך לארם צובה לפחה ההוא כי הוא נמצא תחת שלטונו. כי אין הוא בעצמו מעיז עוד לצאת שכבר אבד אלף איש, ואין לו במה לתרץ את הדבר לבית המלכות, אבל אם יכתוב לו הפחה של ארם צובה, ילך. בא שר צפת לפחה בארם צובה וספר לו את כל המעשה, ואז כתב הפחה של ארם צובה לפחה שבדמשק ויציהו לילך לטבריה לכרות ברית שלום ולא לשֵׂם מלחמה. והואיל ושר צפת התחיל במלחמה עם שר טבריה, יחזיק שר טבריה מה שלקח בפעם הראשונה, אבל מה שלקח בפעם השניה יחזיר. ומכאן ואילך ישאר כל אחד במקומו, ואם לאו יודיע הדבר לקיסר. כן השלים הפחה ביניהם, והשלום שריר וקיים עד היום הזה.

כשכבש התוגר את ירושלם, התהלך הפחה המפקד לתור את המקום. והנה הוא רואה גל אשפה גדול בו שפכו הבריות את אשפתם בקביעות. השתומם הפחה מאוד על גל האשפה הגדול הזה בירושלם. האין מקום אחר לשפוך בו את האשפה חוץ ממקום זה? העמיד הפחה בסתר שומרים במקום שיראו מי זורק את האשפה בגל ויתפסוהו. תפסו השומרים כעשרים שלשים אנשים והודיעו על כך לפחה. ציווה הפחה להביא את האנשים לפניו, וחקר אותם לדעת מי הם. והם אמרו שכולם יָנים, מהם ילידי המקום ומהם ממקום אחר הרחק חצי מיל מכאן. אמר הפחה שלאנשי המקום אפשר לסלוח זאת. אין הם רוצים שתהא אשפה מונחת לפני דלתות ביתם והם שופכים את אשפתם בגל. אבל אתם, השוכנים במרחק חצי מיל ומיל, מדוע אתם מכניסים את האשפה לתוך המקום? האין לכם מקום אחר חוץ מירושלם לשפוך את אשפתכם? עליכם לומר לי את האמת. אמרו היונים שאין הם יודעים ולא כלום, אלא מנהג אבותיהם בידיהם, ולא רצו לגלות את האמת. פקד הפחה להלקות כמה מהם על כפות רגליהם כמנהג תוגרמה, אז הודו כי הכומר הטיף למי שגר שם שיבוא שלש פעמים ביום עם אשפה. למי שקרוב למקום פעמיים ביום, ומי שגר הרחק משם יבוא פעם ביומיים, ומי שגר בריחוק גדול יבוא פעם לשלשה ימים וישא את אשפתו. שלח הפחה אל הכומר שיאמר לו למה הוא מטיף לכך. והלה לא רצה לענות. ציווה להלקותו, ואז הודה שדתו גורמת לבזות את המקום, כי בית מקדשם של היהודים עמד שם. לא מצא הפחה עצה כיצד להעביר את האשפה מן המקום, כי אין במדינות תוגרמה נתינים שאפשר להעסיקם בעבודה כזאת. הכריז הפחה בכל ארצו שֶׁמִי שרוצה לאסוף כסף יעלה ויבוא אל גל האשפה. וליום המיועד מהרו המונים לבוא. העמיד הפחה על גל האשפה משרת ובידו שק מלא מעות קטנות והלה זרק אותן בתוך האשפה. גרפו האנשים את האשפה ואספוה בחביות גדולות ובסלים וכל אחד חושב בלבו: ברוב אשפה רוב כסף. והם אצים ורצים עם האשפה וחוזרים בכלים

ריקים לקחת אשפה. והאנשים באו לרוב והתחרו זה עם זה לעלות על הגל, והמהומה היתה גדולה, וכל אחד רצה להיות הראשון אצל הגל, והקטטות והצעקות היו מרובות ותלדנות הרבה הובאו לפני הפחה. פסק הפחה שזה יקח חמש חביות אשפה וזה עשר וזה עשרים, וכך הורידו את גל האשפה, והמקום היה נקי. יש אומרים שנמצאו במקרה זה אפילו כמה כלים מבית המקדש, אבל לדבר הזה אין שורש. שלח הפחה ליהודים שיודיעו לו מה היה קיים במקום הזה. והם הודיעו לו ואמרו שכאן בית המקדש היה קיים. אז הביע רצונו שיבנוהו כמקודם, והוא מוכן ליתן מכיסו ומכספו את כל ההוצאות. השיבו לו היהודים: אסור לנו לבנות, כי כתוב בתהלים אם ה' לא יבנה וכו'[126] וגם לישמעאלים ספר תהלים קדוש והם קוראים לו „תורת דוד" ולכן גם הם יודעים שאסור לבנות. השיב הפחה שיתירו לו לבנות. אמרו היהודים שאין לאל ידם להתיר ולאסור, כי הוא מושל העיר וכרצונו יעשה. אין הם מבקשים אלא להשאיר את שריד החומה שהיה מכוסה אשפה, כזכרון תמיד. הקים הפחה בית תפלה והשאיר את הכותל המערבי. את בית התפלה ואת הכותל המערבי הקיף הומה לסגור אותם שלא יוכל כל זר לגשת. תארנו את המקום לעיל ונזכה במהרה בימינו לראות את בנין בית המקדש בב"את משיחנו, אמן.

מעשה באחד שעלה לארץ ישראל והוטל לים

מעשה בצדיק מופלג שרצה לעלות לארץ ישראל. כשהיה על הים, התחולל סער גדול והאניה חשבה להשבר. ונהוג בשעת סערה להוריד את המפרשים ששום דבר לא ישבר, ואת הספינה מפקירים בידי הגלים. ומשמתחילה נושבת רוח נוחה, משתדל רב החובל להגיע אל אי ושם תעגון האניה כדי לנקות ולמרק אותה. כי רבה הזוהמא באניה מהאנשים וריח רע באניה העלולים לגרום למחלות. וגם יורדים הנוסעים מהאניה באי כדי לשאוף אויר. ירד גם האיש הצדיק. ושעת מנחה היתה,

126 תהלים קכ"ז, א'.

והצדיק סר הצדה להתפלל מנחה שלא יבלבלו אותו בתפלתו. באניה קבוע פעמון, וכשמגיעה שעת ההפלגה מצלצלים בו, וכשמצלצלים בפעם השלישית, הכל צריך להיות באניה, כי האניה מפליגה, ומי שאינו נמצא באניה נשאר. התפלל הצדיק מנחה בכוונה גדולה ולא שמע קול צלצול הפעמון. והאניה הפליגה, וכשחזר לא היתה עוד אניה. התחיל לבכות ולצעוק, זאין תושיה. התהלך באי ימים אחדים, וכשהגיע יום הששי הצטער מאד, כיצד ישמור את השבת. ראה מרחוק אילן והלך לשם וישב עליו וסבור היה: כאן אשבות. התבונן סביבו וראה מרחוק ארמון. אמר בלבו: בודאי מצויים שם בני־אדם. הלך אל הארמון ומצא לפני הפתח ספסל קטן. ישב לו הצדיק ואמר בלבו: אמתין עד שיצא או יכנס מישהו. אבל איש לא יצא. נכנס הצדיק לארמון, אך לא ראה ולא שמע איש. חזר לשבת על ספסלו, ושעת מנחה היתה והתפלל הצדיק תפלת מנחה. משסיים תפלת שמונה עשרה עמד מאחוריו זקן, ונתן לו שלום ושאל אותו איך התגלגל ובא לכאן. ספר לו הצדיק את כל המעשה. שאל אותו הזקן היכן ישבות, והשיב לו שברצונו לשבות כאן, אבל אין לו מה לאכול. הוליך אותו הזקן לארמון והקצה לו חדר ואמר לו שלא יקבל את השבת עד שיבוא. הלך הזקן והזר והביא מאכל ומשקה ואף יין לקידוש ואמר לו לקבל את השבת. נלחם הצדיק בנפשו כי לא ידע היכן הוא, ואם מותר לו לאכול אם לאו. הכיר הזקן בפניו שהוא מתירא לאכול ואמר לו: אל תירא. כשם שאתה יהודי וכשם שהשבת מתקדשת לבוא היום, כך המזון והמשקה כשרים הם. הראה לו הזקן ארון קודש וספר תורה בתוכו ואמר לו לעבור לפני התיבה. ולמחרת תשמש כחזן ותוציא את ספר התורה ותקרא בתורה ותקרא לעלות: אהרן כהן, משה לוי, אברהם שלישי, יצחק רביעי, יעקב חמישי,[127] ודוד המלך שביעי ואותי מפטיר, ושמי כך וכך, ותשמע את הברכות ותענה אמן, ואיש לא תראה. וכן תעשה למנחה ולמעריב. ולא תבדיל עד אשר אחזור אליך. שָבַת הצדיק כאשר אמר לו הזקן והמתין בהבדלה. העריב היום ובא הזקן

127 כאן נשמט בדפוס בטעות: יוסף ששי.

ואמר לו: מיד לאחר ההבדלה פתח את הדלת ונוס בכל כוחך מפה פן תמות מרוב הצעקות. פגע הצדיק בזקן: הנה היסבת עמדי בשבת ולאן אנוס בלילה. השיב לו הזקן: אין ביכולתי לעזור לך אלא בדרך זו. הפציר בו הצדיק ובקש לגלות לו היכן היא. ענה לו: על פתחו של גיהנום אתה עומד, ואני שר של גיהנום, ומפני כבודך כי צדיק אתה, העבירו את הרשעים למקום אחר ליום השבת. אך תבדיל והרשעים יחזרו ולא תוכל להשאר מחמת הצעקות. אמר הצדיק: ואם זה פתחו של גיהנום הרי מלאכי חבלה ומזיקים מצויים בחוץ ואיך אצא מכאן. ולכן בבקשה ממך תן לי אגרת לשמור אותי מפני המקטרגים. אמר לו הזקן, שלא יבדיל עד שובו. חזר הזקן והביא לו אגרת והבדיל הצדיק ולקח את אגרתו ורץ בכל כוחו. ברוצו בא אחד ותפס את הצדיק. התחיל לצעוק: שמע ישראל. שאל: מי אתה. הראה לו את האגרת והניחו ללכת. וכזאת קרה לו בלילה הזה כמה פעמים. מדי פעם בפעם הראה את אגרתו וניצל. כשעלה השחר, ראה אדם, שחרש את האדמה כשהוא רתום כבהמה. לא הרהר הצדיק, כסבור היה שאצל בני אדם הוא. התקרב לחורש ורצה לשאול אותו מהיכן הוא. תפס אותו האיש, ושוב צעק הצדיק „שמע ישראל" והראה לו את האגרת. אמר לו החורש: אין לי שהות לדבר אתך, עלי לחרוש מבוקר עד ערב ואם אתמהמה מעט קט, עלי להשלים בלילה. על כן שב עמדי וכאשר אכלה את עבודתי אבוא אליך. ישב לו הצדיק מן הצד וראה, שהאיש חורש כל היום. משכלה את עבודתו לעת ערב, ניגש אל הצדיק ושאל אותו, מהיכן הוא בא ומה חפצו פה. ספר לו הצדיק את כל המעשה ואת קורותיו. שאל אותו החורש: לאן פניך מועדות? אמר לו: לארץ ישראל. ענה לו החורש: מכבוד אגרתך עלי לשרת אותך. השתטח החורש ארצה ואמר לצדיק: עלה ורכב עלי. עלה ורכב עליו ועף אתו למרחקים והורידו על הר גבוה ואמר לו לשבת שם עד עלות השחר. אז יראה דרך לפניו ובדרך הזאת ילך ויעלה לארץ ישראל. וכן עשה הצדיק והגיע בשלום לארץ ישראל. אך מרוב פחד ובהלה נפל על ערש דוי ונפטר. וזכות א"י תגן

עלינו וזכות כל הצדיקים והחסידים שימליצו עלינו, שנזכה כולנו לעלות לא"י במהרה בימינו. אמן.

כא

מסעות בנימין בן אליהו הקראי מקרים

תקמ"ה—תקמ"ו (1786—1785)

על הישוב הקראי בירושלים מראשית היווסדו ועל הזיקה שבינו ובין הקראים בקרים החל מהמאה השבע־עשרה כבר דיברנו לעיל במבוא למסעותיו של הקראי שמואל בן דוד שעלה־לרגל לא"י בשנות ת"א—ת"ב (1642—1641).

הנוסע שלפנינו, בנימין בן אליהו, עלה־לרגל 41 שנה אחרי שחידש את הישוב הקראי בירושלים שמואל בן אברהם הלוי מדמשק, שעלה מדמשק הוא ובני־ביתו, עשרים וארבע נפש, ועמד בראש הישוב הקראי בירושלים במשך ארבעים שנה, ואחריו — בניו ובני־בניו עד ראשית המאה העשרים. ישוב זה היה תלוי כולו בתמיכתן של קהילות הקראים בחו"ל, ובמיוחד בתמיכת קראי קרים. בשנות 1763—1774, שנות המלחמה בין תורכיה ורוסיה, נפסק הקשר בין ירושלים וקרים, וקראי ירושלים סבלו מאוד ונשתקעו בחוב של 2000 גרוש שלוו במשכון. מנהיגם שמואל בן אברהם הלוי יצא לבקש עזרת אחיו בקאהיר, וכתום המלחמה פנו קראי קאהיר לאחיהם שבקרים וביקשום להזדרז ולשלוח את תמיכתם לירושלים. הנוסע שלפנינו לא מצא עוד את המנהיג הזה בחיים, ובמקומו ניהג בנו מרדכי. לידו מסר את כספי התרומות של קהילות הקראים בקרים.

בנימין בן אליהו, קראי משכיל מצופון קלעא, עלה לרגל לא"י למלא נדרו אשר נדר „לעבור ימים ומדברות ולשאת טרח גדול בעבור ירושלים". בראש דבריו הוא מתאר את ההכנה הרוחנית לנסיעה זו. מי שעומד לעלות־לרגל מקרים לירושלים הולך תחילה לכל קהילות הקראים שבקרים־לבקש מחילה על חטאים שבין אדם לחברו. וכן הוא „מכין את לבבו לאלהיו" בחשבו: „אם לא יהיה לבי שלם לאלהי, מה תועלת יש בי מארץ הקדושה". וכן מקבל העולה־לרגל על עצמו לסגל לעצמו מידות טובות, כדי שלא ילעגו לו הבריות ויאמרו: „שם

ירושלים נקרא עליו והוא לא ילך בדרכים הראויים". (מי שזכה לעלות־לרגל נכתר בתואר „ירושלמי").

הנוסע נסע בשיירה של ששה קראים: שני אנשים מצופוט קלעא, שני אנשים ואשה אחת מקוזלוב, וקראי אחד מטרוקי שבליטא. זה האחרון נזדמן לקרים ובשמעו על דבר השיירה של עולי־רגל נתאווה לילך גם הוא, כי זה 150 שנה שלא הלך איש מקראי ליטא לא"י. (בשיירה של שמואל בן דוד משנת ת"א (1641) היה גם קראי מלוצק שבווהלין; עיין לעיל במסעותיו). ומאחר שלא היה בידו כסף להוצאות־הדרך, אספו קהילות קרים את הכסף הנצרך לו להוצאות הנסיעה, והנוסע בנימין בן אליהו קיבל על עצמו לפרנסו בדרך. הם עשו זאת מתוך תקוה שעליתו תעורר גם בקהילות הקראים שבליטא רצון לעלות־לרגל ולתמוך בישוב הקראי שבירושלים, ואף יוכל להדריך את אחיו בעצה. „שאם ילך האיש ההוא ויספר להם הליכתו לעיר ירושלים אפשר שידרו נדרים גם הם ללכת לירושלים, מפני שהם אינם יודעים עתה ענין הדרכים ובאזו הוצאה ואינם יודעים אם יש פחד בדרך או לא".

השיירה הפליגה מקוזלוב ביום י"ט בתמוז תקמ"ה (27 ביוני 1785), ואחרי שבוע הגיעו לקושטא. בקושטא נתעכבו 52 יום, כי שמעו על אנית שודדי־ים המשוטטת בדרך. לאחר שנשמע כי נתפסה אנית השודדים, הפליגו מקושטא. באניה שבה הפליגו נמצאו 90 נפשות יהודים.

מקושטא יצאו ביום י"ט בתשרי תקמ"ו. הדרך היתה: טינידוס—מיטילנה—כיאוס—קוס—רודוס—קפריסין—יפו. ליפו הגיעו ביום ד' בחשון תקמ"ו (8 באוקטובר 1785). הנסיעה מקושטא עד יפו ארכה איפוא 15 יום. ביפו חנו תשעה ימים אצל הקונסול היווני, כי לא היה אז כל ישוב יהודי בעיר. הם יצאו דרך רמלה לירושלים, שאליה הגיעו ביום י"ד בחשון תקמ"ו (18 באוקטובר 1785).

לירושלים נזדמן אז נשיא הקראים שבדמשק והוא יצא לקראת עולי־הרגל ליפו, ובלויתו ביקרו במקומות הקדושים שבירושלים וסביבתה. הם הלכו גם לחברון, ויהודי חברון הרבניים נהגו בהם מידת הכנסת־אורחים. הנוסע מעיר שהבתים שבהם ישבו אז יהודי חברון היו שייכים לפנים לקראים, מה שלא שמענו מפי הנוסעים הקראיים שקדמו לו.

בדעתם של עולי הרגל היה להישאר בירושלים עד חודש אייר ולחוג בה את הפסח, אולם חששו ששהותם בעיר תשמש אמתלה לשלטונות לסחוט כסף מידי הקראים, וגם היה אז רעב בירושלים ולא יכלו לאכול בשר, כי אין הקראים אוכלים בשר בירושלים. (ההיתר לאכילת בשר שהתיר שמואל בן אברהם הלוי, מחדש הישוב הקראי בירושלים בשנת 1774, משום תקנת ישוב א"י, לא נתקבל, כנראה).

עולי־הרגל עזבו את ירושלים ביום ג' בכסלו, לאחר ששהו בה חודש ימים, ויצאו ליפו. ביפו נשתהו שבועים, וביום כ"ז בכסלו הפליגו באניה לקושטא, שאליה הגיעו ביום כ"ט בטבת, היינו כמעט לאחר חודש ימים. בקושטא נשארו 100 יום, ויצאו הימנה ביום י"ב בניסן, וביום י"ט בניסן הגיעו לחוף קרים. כל המסע ארך איפוא תשעה חדשים בדיוק.

בתוספת למסע מתאר הנוסע, כיצד העבירו את כספי התרומות לירושלים. הם מסרו את הכסף בידי האפטריארך היווני שבקושטא וקיבלו מידו המחאה לבא־כוחו שבירושלים, שבינו ובין מנהיג הקראים בירושלים, מרדכי בן שמואל הלוי, שררו יחסי־ידידות. בכסף שקיבלו בירושלים שילמו את החובות שחבו הקראים לשכניהם ושנצטברו בימות המלחמה בין תורכיה ורוסיה, כנ"ל. אולם כספי התרומות לא הספיקו לתשלום כל החובות, ולפיכך לוו עולי־הרגל מאת בא־כוח האפטריארך עוד 900 גרוש, והתחייבו שקראי קושטא יחזירו את הסכום לאפטריארך בקושטא. ואמנם לוו אח"כ הקראים בקושטא את הסכום הזה ושילמוהו כדין, מתוך הבטחת עולי־הרגל שהקראים בקרים יחזירו להם את הסכום. בענין זה נשתמרה בכתב־יד אגרת שכתבו קראי קושטא לקראי קרים בשנת תקמ"ו (1786) לאחר שוב הנוסעים. באגרת נאמר:

„אחרי עטרת שלום ואמת באנו להודיע למעכ"ת איך בבוא מאי קירים יע"א הד' אנשים ללכת לירושלים עיר הקדש ושאלו ממני לאמר, כי בבואנו לירושלים אם נמצא לכ"ר מרדכי ירושלמי... שום חוב בנשך ותרבית בין רב למעט ואם נקח מידי היונים שבפטריכחנא כספים בפוליסא ונפרע את חובותם ונצילם מידי המלוים והנושכים, אם תקבלו עליכם כבואנו לקוסטינא מיד להשלים את הכספים בשלמות לפטריכחנא שבקוסטינא עד שיבואו הכספים מקהלות אי קירים יע"א

אם לא. ואנחנו השיבונו להם כי אנחנו נקבל עלינו בעד קהלות אי קירים לפרוע כל הכספים שתקחו שם ותפרעו את חובותם...״ והנה הם מבקשים מקהילות קרים להחזיר להם את הכספים שלוו.

מהמאה השבע־עשרה ואילך ידעו הקראים שבירושלים מחסור ומצוקה, כי העיק עליהם עול השלטון, ואף על פי כן החזיקו בעקשנות במושב אבותיהם, ואחיהם המעטים בארץ רחוקה חסכו מפיתם ותמכו בהם באהבתם לארץ־ישראל לבל יאבד ניר לבני מקרא בארץ הקודש.

שבח ותהלה לאלהי השמים שהעיר את לבבנו ללכת לארץ הקדושה לירושלים ולחברון ולהשתטח על קברי אבותינו הקדושים ונביאנו הקדושים והצדיקים והחסידים ולחון את עפרה, לקיים: כי רצו עבדיך את אבניה ואת עפרה יחונגו.[1] נדרנו נדר בלב שלם ובנפש חפצה לעבור ימים ומדבריות ולשאת טרח גדול בעבור כבוד ירושלים, ולהוציא הוצאות מכספנו ברוח נדיבה ובעין הטובה לאהבת הארץ הקדושה, ולהתפלל תפלות ובקשות ותחנונים בארץ הקדושה, וכי הש״י[2] יקבל כל התפלות שיתפלל האדם בכל מקום, ובפרט במקום הזה, שהוא מכוון כנגד כסא הכבוד שבשמים, כמ״ש[3] כסא כבוד מרום מראשון מקום מקדשנו, כי שם השגחת הש״י עצומה, שנאמר: תמיד עיני יו״י אלהיך בה.[4] וגם כי בלכתו האדם אל ארץ הקדושה שואל מכל הקהלות מחילה בין מעניני הדברים שיש בין בני האדם, בין מעשינו משא ומתן, וישא ויתן ויתנו לו מחילה, ולא ישאר עליו עון מצד זה, ויתנו לו ברכות טובות, וגם הוא מכין את לבבו לאלהיו בחשבו שאחרי הטרח והעמל וההוצאה, אם לא יהיה לבי שלם לאלהי, מה תעלת יש בי מארץ הקדושה וגם לא יקבל השם תפלתי, וגם כי אחרי בואי ירצה לעזוב כל המדות שהיו בו ולקנות מדות יותר טובות מהראשונות כדי שיקבל השם תפלתו, ושלא יאמרו לעג עליו האנשים, כי שם ירושלים נקרא עליו והוא לא ילך בדרכים

1 תהלים, ק״ב, ט״ו. 2 השם יתברך. 3 כמו שכתוב (ירמיה י״ז, י״ב). 4 דברים י״א, י״ב.

הראוים, וע״כ בלכתו האדם לארץ הקדושה ירושלים תוב״ב[5] יכין לבבו יותר מכל העתים, וע״כ בלכתו שמה יקבל השם תפלתו יותר וימחול לו העון שיש בינו ובין אלהיו אם לא ישוב לעשות כן עוד, ועוד יתן לו שכר טוב בעבור העמל וההוצאה, ויהי ראוי בעיני אלהים ואדם ויקיים פסוק „אם אשכחך ירושלים [תשכח ימיני]״,[6] וישתדל בכל מאודו למלאכת של ירושלים תוב״ב, וגם למלאכות טובות ולצדקות ולחסדים, כדי שיהיה שֵם ירושלים נאות וראוי עליו ויהיה סבה לקנות חיי העולם הבא וגם יעורר הרבים.

ובראותנו אלו התעלת התעוררנו אנחנו חברים לעלות לעיר הקדש תוב״ב: שֵם האחד כמ״ר אברהם ירושלמי הנכבד החשוב יצ״ו בכ״ר אליא הזקן הנכבד ז״ל; ושם הב׳ דוד סכה ירושלמי הנכבד החשוב יצ״ו בכ״ר יצחק סכה הזקן הנכבד ז״ל; אלו שניהם מק״ק קַלְעָא;[7] ושם הג׳ יאודא ירושלמי הנכבד החשוב גבאי של ירושלים[8] תוב״ב בכ״ר אברהם הזקן הנכבד ז״ל; ושם הד׳ מרת בייכצא ירושלמית הנכבדת בת משה הזקן הנכבד ז״ל זוגת מרדכי כהן ירושלמי הזקן הנכבד יצ״ו; והחמישי אני בנימין הצעיר והזעיר קטן המתלמדים בעפר רגלי רבניא וחכימיא[9] בכ״ר[10] אדוני אבי ועטרת ראשי אליאו הזקן הנכבד יצ״ו.*[10] אלו שלשתנו מקק״ק גוזלוֹוא[12] יע״א.[13]

ובשנה זו בא לארץ קרים לעירנו ישראל אחד מק״ק ליטוא[14] יע״א מעיר טְרוֹקִי,[15] ושמו זרח בן אברהם הנכבד הרופא ז״ל, ועירו כמו דרך ד׳ מאות שעות לעירנו. וכבר הם כמו חמש מאות שנה ויותר, היו בארץ קְרִים בעיר סַלְכָאת[16] הנקרא אֶסְפִּי קְרִים,[17] ומלך מדינות פולין רצה אותם מהמלך, שימָצאו קראים במלכותו, ואהב אותם וכבד אותם מאד, וזו

5 תיבנה ותיכונן במהרה בימינו. 6 תהל׳ קל״ז, ה׳. 7 Çuutkale, מבצר היהודים, מרכז הקראים בקרים. 8 היינו גובה תרומות למען ירושלים. 9 הרבנים והחכמים. 10 בן כבוד רבי. *10 ישמרהו צורו וקונו. 11 מקהל קדוש קראים. 12 Gözleve, נקראת בימינו Eupatoria. 13 יבוננה עליון אמן. 14 ליטא. 15 Troki, מרכז הקראים בליטא. 16 Solhat. 17 Eski Kirim, קרים הישנה. עיר זו היתה הבירה בימי הכ׳אנים הראשונים.

קרוב למ׳ שנה לא הלך איש אחד ממנו להם ולא מהם לנו. וכבר הוקרה מקרה והלך איש אחד מעירנו לעירם בלתי כוונה, ושמו ר׳ עזריה המשכיל בכ״ר יצחק המשכיל ההגון ז״ל, ולא היה מכתב בידו מקהלות קירים יע״א ושאלו ממנו עניני קהלות קירים ושמחו מאד. ובשוב ר׳ עזריה, אמרו אל זה האיש זרח הטרוקי: לֵךְ עמו לארץ קירים והוליך מכתבינו לארץ קירימה ודרוש שלומם ותדע עניניהם, והָבֵא לנו מכתב מכבודם ונתבשר מאודותם. וכן הוא הואיל ורצה בדבר ובא לקירים והביא מכתבם. וכאשר שמע שאנחנו הולכים לירושלים התאוה בלבו ואמר: מי יתן ואלך לארץ הקדושה גם אני, כי אין איש בכל ד׳ קהלות שלנו שהלך לירושלים יותר מק״ן שנים. וכשמוע זה השתדל כ״ר שמואל הנכבד בכ״ר יוסף הזקן ז״ל וקבץ חברים להוציא מעות וכספים בעבור לשלוח את זה האיש לירושלים אם ייטב בעיניהם, וגם קרא אותי שמה ואמר לי אלו הדברים: שאנחנו, אם נעשה המעשה הזה להתנדב ולהוציא כספים כדי לשלוח אותו לירושלים, כי הוא איש טוב מאד ומשכיל בתורה, רצוננו ליתן הכספים בידיך ותוציא לו בעת הצורך. וכשמוע זה אמרתי: טוב הדבר שיעצת, הש״י יתן לך שכר טוב בעבור זה שהשתדלת להראות לו הארץ הקדושה הזאת, ויתן לך הש״י לב טוב ורוח נכונה לעשות נדר ללכת ולראות את המקום הקדוש הזה, וגם כי תהיה סבה שאם ילך האיש ההוא ויספר להם הליכתו לעיר ירושלים, אפשר שידרו נדרים גם הם ללכת לירושלים, מפני שהם אינם יודעים עתה ענין הדרכים ובאיזה הוצאה ילכו שמה, ואינם יודעים אם יש פחד בדרך או לא, ואם יש פקידנו בירושלים ג״כ ואם לא, מפני שהם רחוקים מאד לנו ולא בא איש אחד מהם לארצנו ולא הלך ממנו זה כמה שנים, ואם ילך זה האיש לירושלים ובשובו לשלום לביתו יגיד כל העניינים, ויעזרו איש לאחיו להוציא נדבות וצדקות בעבור ירושלים, ואפשר שידרו נדרים לעלות לירושלים תוב״ב עיר הקדש תוב״ב, ובזה יהיה לך שכר טוב מאת השם, ע״כ טוב הדבר שחשבת וגם אני אקבל עלי להוליך אותו אצלי ולפזר מעות בעת הצורך, אבל תתנו רשות לי שלא

אפזר ממעות שלכם למאכליו ולמשתיו, אלא הוא יֵשֵׁב אצלי בבית אחד, בכל מקום שנלך אני אפזר בעבורו כספים מכיסי וממוני למאכליו ולמשתיו לבד, ובזה יהיה לי שכר. ואז הודה לדברי כ״ר שמואל הנכבד החשוב יצ״ו בכ״ר יוסף הזקן הנכבד, ויאסוף כספים מחבריו וייתן לידי, ואז קבלתי אני בנימין הצעיר המתלמד בעדת גוזלווא יע״א להוליך אותו אצלי, ולתת אני כספי מאכליו ומשתיו מיוב צאתו מארץ קירים עד שובו בשלום. והיינו אז ששה חברים עם זרח ירושלמי המשכיל הנכבד יצ״ו בכ״ר אברהם הנכבד הרופא ז״ל לעלות לעיר הקדש יע״א.

בעת ההיא היינו אנחנו חמשה חברים בעיר גוזלווא... קמנו מעיר גוֹזְלְוֶוא אנחנו ד׳ חברים זולת בייכצא ירושלמית, לעיר קַלְעָא יע״א לנשק ידיהם ורגליהם ולשאול מחילה מהם. ויצאנו מעיר גוזלווא ביום ב׳ לחדש תמוז והלכנו לעיר קלעא ביום ששי לשבוע, ג׳ ימים לחדש תמוז, וחנינו בבית של דוד סכה ירושלמי, וראינו שמורנו ורבנו כמהר״ר בנימין החכם המובהק השר הנאמן נר״ו בכמהר״ר [18] איע״ר [19] שמואל החכם המובהק והמופלא הדיין המצויין זלה״ה [20] לא נמצא בעיר קלעא, ומיד שלחנו איש אחד לארץ קרא סוב [21] וההתחננו לבוא לעיר קלעא לנשק ידיו ורגליו, ואם היה זמן רחב היה רצוננו ללכת אנחנו לעיר קרסוב ולשוב לארץ קלעא. ובליל ג׳ בא אדוננו מעיר קרסוב, וביום ג׳ בבקר קמנו ויצאנו מעיר קלעא ביום ג׳ לשבוע, ז׳ ימים לחדש תמוז, בשנת התקמ״ה, והסמן „אחת שאלתי מאת יו״י אותה אבקש שבתי בבי״ת יו״י כ״ל ימ״י חיי״.[22] ועשו קק״ק קלעא לויה עמנו, ונשקנו ידיהם ושאלנו מחילה מהם, ואח״כ שבו הקהל לביתם ואנחנו הלכנו לעיר גוזלווא יע״א וישבנו שם.

ביום א׳ לשבוע, י״ט יום לחדש תמוז, עשו קק״ק גוזלווא לויה עמנו ושאלנו מהם מחילה, ונשקנו ידיהם ורגליהם, ונכנסנו

18 בן בכיר מירבי ורבנו. 19 אלהים יחננו עפרו? 20 זכרו לחיי העולם הבא. 21 Karasubazar? 22 חסלים המסומנות בסימני ראשי תיבות בנימטריה 550, היינו ה׳תקמ״ה.

אל הספינה. ובליל יום שני נסעה הספינה מעיר גוזלווא יע״א. והלכנו בים השחור ז׳ ימים, וביום א׳ באנו אל עיר אִיסְטַנְבּוּל[23] והלכנו לכפר חַסְקוֹי.[24] וביום שבת עשו לנו קק״ק אסטנבול כבוד והוציאו ספר תורה בעבורנו. וישבנו בעיר אסטנבול נ״ב יום, עד י״ט יום לחדש תשרי של שנת התקמ״ו, מפני ששמענו שיש ספינה גדולה בים הגדול ובתוכה אנשים גנבים ולסטים, כבר תפשו ספינה גדולה קרובה לאי קִיבְּרִיז,[25] ותפשו כל אנשיה, יהודים וישמעאלים, והישמעאלים הורגו בחרב ולקחו כל ממונם מפני שנלחמו עם אנשי הספינה ההיא, אבל היהודים ההולכים עם הספינה ההיא לירושלים לא יצאו לחוץ ולא נלחמו, ע״כ לא הרגו אותם אבל לקחו ממוניהם והוציאו אותם אל היבשה. ואת הספינה טבעו אל הים. וגם ספינות אחרות מספינות פְּרַנְסִיז[26] וְוֶנְדִיג[27] תפשו ולקחו מממונם והרגו אנשיה וספינותיהם טבעו אל הים, בעבור שחֲרָה להם, מפני שנתנו ממון אל ספינות היונים כדי להוליך מעיר לעיר בנכלון [?] ובשכר, ולא נתנו אל זאת הספינה אשר אנשיה ישמעאלים והם הנקראים אַרְנַבּוּט.[28] ואח״כ כששמע מלך אסטנבול האדון הגדול את זה, שלח ספינות גדולות להלחם בהם, והם הלכו ותפשו הספינה ואנשיה, אבל החובל הגדול של הספינה ההיא ברח עם קצת אנשים. ואנחנו כששמענו שנלכדה הספינה ההיא, נסעה ספינתנו מן ארץ איסטנבול, ובתוך הספינה היינו קראים ורבנים[29] בלבד אנשים ונשים כמו תשעים נפשות. ועמנו נסעה ספינת הנכרים ההולכים לירושלים. ויצאנו מן כפר חסקוי בכבוד גדול, ועשו לויה והוציאו ספר תורה, ונשקנו ידיהם, והלכנו לשלום.

ויצאנו מן ארץ קוסדינא ביום ו׳ לשבוע, י״ט יום לחדש תשרי של שנת התקמ״ו, בסדר ולבנימין אמר ידיד יו״י ישכ״ן לבט״ח עלי״ו וכו׳ גם תאריך לשנה זו עם הכלל[30]... והלכנו אל

23 Istanbul היא קושטא. 24 Haskōy, אחד מפרוורי קושטא. 25 Kibriz, קפריסין. 26 Fransiz, צרפתי. 27 Venedik, היינו Venezia. 28 Arnavut, אלבני. 29 יהודים בלתי־קראים. 30 היינו בשבוע שקודאים בו פרשת „יזאת הברכה", שבה נכתב פסוק זה (דברים ל״ג, י״ב), והמלים

הים. וביום א׳ לשבוע, כ״א יום לחדש זו. באנו אל בּוֹגַז חִיסַר,[31] שהוא ר״ן מילים לארץ קוסדינא, והשלכנו הברזל.[31] ובקר יצאנו אל צַנַק קַלְעָא[32] שהוא בפאת אַנַדוֹלוּ,[33] וקנינו כל צרכינו ושבנו אל הספינה. ויצאנו מן בּוֹגַז חִיסַר. ויש שם ד׳ חומות בצורות, שתים בפאת אַנַדוֹלוּ ושתים בפאת אורום עֶלִי.[34] ועברה ספינתנו אצל בּוֹחָצָה אדסי[35] שהוא פ׳ מילין אל בּוֹגַז חִיסַר ולא נכנסנו שם, וגם מאצל מִידִילִי אַדַסִי[36] אשר לכל...[37] אזמיר שהוא בארץ אַנַדוֹלוּ, ולא נכנסנו שם, אבל הלכנו לאי סָקִיז[38] ביום ששי שהוא יום כ״ו לחדש תשרי. ומיד הטיל יו״י רוח סערה גדולה אל הים, ובנמל סָקִיז שתים ספינות הנקראות „סָקִיז קַיִיקי״[39] טבעו אל הים. ויצאנו בבקר אל עיר סָקִיז ולקחנו כל צרכנו במהרה ושבנו אל הספינה. וביום שבת, שהוא כ״ז לחדש תשרי, שקטה הרוח מעט. ונסענו משם והלכנו אל הים. ועברנו מאצל קוּש אַדַסִי[40] ומאצל אִסְטַנְקוֹי אַדַסִי[41] ומאצל רוֹדוֹס אַדַסִי[42] ומאצל קִיבְּרִיז אַדַסִי,[43] רחוק ממנו, ולא נכנסנו בהם. אבל ביום שבת, ד׳ יום לחדש חשוון, באנו אל חוף יָפָה,[44] שהוא מקום מגולה, איננו יפה לשכון בו ספינות אלא שנַיִם או שלשה ימים ואח״כ ילכו לדרכם, אבל אם תהיה רוח גדולה, יקח הברזל[45] וילך אל הים או אל הערים הקרובות לו.

וביום א׳ באו דוגיות[46] קטנות מן העיר, ולקחו אותנו ואת ממוננו,[47] והוציאו לחוץ. והלכנו אצל חנא דומייא, שהוא פקיד וקונסול לארבע אומות של היונים, וגם הוא פקיד מאת רבני קוסדינא על היהודים הירושלמים לתת להם מקום לשבת, וגם לקחת „קַפַּר״[48] של הערביים, ולתת להם פרד או חמור ללכת

י ש כ ן 5 ב ט ח ע 5 י ו בניסטריא 545 ונוסף מספר אחד של 555 הטלים, ועולה ביחד 546, תקמ״ו. 31 Boghaz hisari (מבצר המיצר), במוצא הדרומי של הדרדנלים. *31 העונן. 32 Çanakkale, היא העיר Dar-danellen. 33 Anadolu, אנטוליה. 34 Urumeli, תורכיה האירופית. 35 Midilli adasi, הוא האי Boghça adasi, הוא האי Tenedos. 36 Mytilene. 37 באן חסר משהו. 38 Sakiz, הוא האי Chios. 39 Sakiz Kayiki, סירה של Chios. 40 Kushadasi, העיר Scalanova. 41 Istankôy, האי Kos. 42 Rodos adasi, האי רודוס. 43 Kibris adasi, האי קפריסין. 44 יפו. 45 העונן. 46 אניות. 47 חפציהם. 48 מס שמירת הדרכים.

לירושלים. ונתן לנו בית אחד, שהוא כמו החניות שלנו שהוא הנקרא בלשוננו „כָּאן אוֹדֶסִי".[49] וישבנו שם ט' ימים. וביום י"ג לחדש חשון נתננו הקפר לחנא דומייא, והוא איש טוב מאד, ונתן לנו לכל אחד פרד אחד. והלכנו ביום ההוא לעיר רַמְלָא, וחנינו שם בתוך שׁוּק אחד שיש לו שני שערים משתי קצותיו, שכן הוא המנהג לנוח שם. ובבקר יצאנו משם והלכנו בו ביום בירושלים ביום ג' לשבוע, בי"ד לחשון, בסדר „ולך לך אל ארץ המוריה."[50] וברוך השם שלא ידענו שום פחד בדרך מאויב ולא שום הוצאה ונזק.

אלה הם המקומות המובחרות שהלכנו בהם בירושלים עיר הקדש תוב"ב:

בתחלת באנו אל בית הכנסת שלנו, שהוא בגין ענן הנשיא[51] יר"א,[52] שהוא בנוי תחת הארץ, ותקרתו הוא החצר שאנו הולכים בו, ויש לו כ' מדרגות אבן[53] לרדת בו, והוא עשוי מאבן ונקרא קוּבּבָּא,[54] וכל בתי ירושלים כן.

ויש לנו כמו ט"ו או ט"ז בתים בירושלים, ובכלם יושבים הרבנים[55] בשכר, לבד הבתים הצריכים לחכם של ירושלים ולאכסניים, והם אינם נתנים בשכר לרבנים כל עקר.

ואח"כ הלכנו לכותל מערבי להתפלל שם, והוא תוך ירושלים אצל בתי גוים, והוא מזמן שלמה המלך ע"ה, ובנוי הוא מאבנים גדולות, ארכם כמו יו"ד זרתות ורחבם כמו ח' זרתות והתפללנו שם. ופעם אחר כשהלכתי אני לבדי עם מעלת זרח ירושלמי הטרוקי אשר עמי, קרא אותנו נער אחד לביתו כדי להראות לנו תוך מדרש שלמה[56] מן החלון אשר בחצרו, וגם את קבר נביא אחד שהוא קבור בחצרו תחת אבני כותל מערבי בזוית הכותל של מדרש שלמה, והלכנו וראינו אותם. ויש

49 Han adasi, חדר של כאן? 50 בשבוע שקוראים בו את הפרשה, שבה נכתוב בספר זה (בראשית כ"ב, ב'), פרשת „ויראא". 51 מייסד כת הקראים בבבל במאה השמינית. 52 ירחמהו אלהים (ברכה לנסטר). 53 ובאמת רק 10 מדרגות, כפי שכותב בצדק הנוסע הקראי משה בן אליהו הלוי (עיין לעיל), ועל בית־הכנסת זה עיין מאמרו של י. פינקרפלד בקובץ „ירושלים" לזכר לוינזן, עמ' ר"ה ואילך. 54 כפה. 55 יהודים בלתי־קראים. 56 מסגד אל־אקצא.

אבנים גדולות כשעור קומת שני אנשים בכותל מערבי אשר בחצר ההוא. ואם ירצה אדם ללכת בכל יום לכותל מערבי, מניחים אותו הישמעאלים ללכת להתפלל, ע"כ הרבה פעמים היינו הולכים לכותל מערבי להתפלל, וגם הוא קרוב לנו לבית הכנסת שלנו ולבתי הקהל יע"א.[57] אבל הישמעאלים אינם מניחים שם שום נכרי ללכת קרוב לרחובות הקרובות לכותל מערבי לראות אותו. ואח"כ הלכנו כלנו לגן אחד ששם יסודות בית המקדש, ויש שם תחת מדרש שלמה באר אחד שמתקבצים שם המים,[58] ועשו על הבאר כמין בית קוּבְּבָא, ויש לו שער והוא מסוגר במסגרת, ואומרים שהם יוצאים מתחת המקדש מעט מעט ומתקבצים ולא הם מימי המטר כשאר הבְּרֵכות, ושתינו את מימיו. ואמנם תוך חצר בית המקדש אין לנו רשות להכנס שם, מפני קדושתו, וגם הגוים אינם מניחים להכנס שם, שיש בתוכו ג' ארונות שלהם בנין יפה ונאה במאד מאד, אבל ראינו תוך החצר מתקרת הבתים שלנו, וגם ממקומות גבוהות נראה היטב. וגם הוליך אותנו החכם שלנו לבתי המוֹסְלִים שהוא לו אוהב וְרֵע מאד, ונתן רשות לאנשיו להוליך אותנו אל הבתים שהלונותיו פתוחות תוך חצר בית המקדש, אבל תוך הבית שאנו יושבים בו חוץ לעזרה וחלונותיו על קיר העזרה, וראינו מהחלונות ההן כל גוף החצר, וראינו שיש בתוך העזרה אילנות יפות, והוא טהור וזך מלכלוך, וראינו פנימית כותל מערבי שאין שם שום בנין אלא הוא פנוי זך וטהור, ולצד מערבי דרומי של בית המקדש בעזרה יש שם מרגז[59] אחד, שהוא מדרש שלמה מקודם, ולצד מזרחי צפוני של בית המקדש יש שם מרגז אחד גדול ונאה בעזרה, שהוא מקודם מקום המזבח[60] והוא הר המוריה, וקראנו שם תפלת הר המוריה.

ושערי חצר בית המקדש, אומרים שהם י"ב, יו"ד מהם פתוחים, ושנַיִם מהם, שערי רחמים זה אצל זה, קרובים כשעור אמה אחת, נעולים באבן, מפני שהם ג"כ שערי חומות ירושלים ונפתחים אל הבקעה שהוא גיא בן הנום,[61] כי מקום בית

57 יכוננם עליון אמן. 58 הכוונה לבריכת השלוח. 59 שם־נגאי למסגר. 60 הכוונה לכיפת־הסלע. 61 כך קורא הנוסע לנחל קדרון, שנקרא בפי המוסלמים „ואדי ג'הנם".

המקדש והעזרה מצד מזרח ודרום על הסלע ותחתיו בקעה שאין יושב בה איש אלא הוא דרך אנשים, ע"כ סגרו הגוים את שערי הרחמים כדי שלא יכנס שם שום איש מהצד ההוא, שלא יהי החצר דרך העם וראינו אנחנו בעינינו ו' שערי העזרה... ולא מצאנו דרך ללכת. ובשער מדרש שלמה יושבים דייני הגוים, ר"ל מַחְכְּמָא.[62]

ויש לחומת ירושלים ו' שערים, וחומת ירושלים יפה במאד מאד, וכן אין לה פרץ מכל צד. השער הראשון „שער המערבי"[63] והשני „שער דוד"[64] והשלישי „שער חברון",[65] שמשם נכנסנו לירושלים בבואנו ומשם יצאנו בצאתנו מירושלים, והרביעי „שער דמשק",[66] והה' „שער עמוד"[67] והששי „שער אריה".[68] והם כלם פתוחים, אבל שנַים, שערי הרחמים שהם בעזרה, הם ג"כ שערי החומה, והם נעולים, לסבה שזכרנו למעלה.

והלכנו קודם לשער המערב ואח"כ הלכנו לשער דוד המלך, ויצאנו משם ובאנו לציון, שהוא קרוב לחומת ירושלים כשעור דרך עשרה דקים. והלכנו לקבורת דוד המלך ושלמה המלך. ויצא לקראתנו שֵׁיך אחד מן המרגז[69] שיש אצל דוד המלך והוליך אותנו אל קיר אחד שהוא קיר קבורת דוד המלך, וקבורתו היא הנקראת „טוּרְבָּא", גדול מאד, כמו שבונים בארץ אסטנבול לכבוד המלכים. ובקיר ההוא יש שנַים חלונים, ואמר לנו השֵׁיך ההוא, שתחת שתי החלונות קבורת דוד ושלמה בנו. ואמר לנו השיך ההוא שיש ג"כ בתוך הטוּרְבָּא ט' קברות מלכים ואין אנו יודעים שמותם, אבל דוד ושלמה בנו אנו יודעים את קבריהם אי זה הם, ומכבדים אנו אותם בזהב ובכסף, בחלונות כסף, ומסגרות ומפתחות כסף, ומכסים אנו עליהם על קברותם בגדים מוזהבים, ואין מי שיראה קבריהם

62 אל־מחכמה, בית־הדין המוסלמי אשר ליד שער השלשלת. 63 „באב אל־מגארבה", שער המרוקאנים, הוא שער האשפות. 64 „באב דאוד" הוא שער ציון. 65 „באב אל כ'ליל" הוא שער יפו. 66 כך קוראים אנשי אירופה לשער שכם. 67 „באב אל־עמוד" כך נקרא בפי הערבים שער שכם, ואילו הנוסע מחבוון כאן, כנראה, לשער הירדום. 68 שער האריות. 69 שייח'־אי למכנר.

אלא מי שהוא גדול, כי בתוך הטורבא עליהם בנוי בנין כמו עצים טובים ועליהם מכוסה בגדים מוזהבים. ושמענו איך בשנה זו שהמשנה הגדול, משנה של דמשק, נדר בעת עלותו למלחמה על עיר בצורה שלא יכול לתפשה, אם יתן אלוהים בידו אותה העיר שיכסה מכסה אחד על קבר אברהם אבינו ועל קבר דוד המלך, ועשה המלחמה והצליח וקנה מכסה של שמונים כיסים גורושות,[70] ויכס אותו על קבר אברהם אבינו, וכן עשה לקבר דוד המלך ע"ה, כל זה מאוצר האדון של קוסדינא.[71] ואח"כ יצאנו אל החלונות, וראינו מעט תוך הטורבא שהוא בנוי קובבא[72] מאבן, ותקרתו בנוי בפחי עפרת, וקראנו תפלות במקום ההוא. ואח"כ הוליך אותנו אל שער המרגז והוליך אותנו לפנימה קרוב לחצר הטורבא והוציא קנדיל,[73] ונתננו שמן להדליק על קבר דוד המלך, ואמר לנו השיך: שאנו אוהבים אתכם יותר מהרבנים,[74] ע"כ אנחנו מכניסים אתכם פה, מפני שנתן לכם מכתב נביאנו לשבת בירושלים ונתן לכם ארץ לבנות בתים, אבל לרבנים לא נתן כל זה בעבור שהבחין בין דתם לדתיכם.

ומשם הלכנו לשני בתי החיים שלנו, אחד ישן ואחד חדש, והחדש תחת חומת ירושלים ותחת מדרש שלמה ותחת חצר בית המקדש, והישן ג"כ כנגד אלו המקומות, אבל יש דרך ביניהם ובקעה. ומשם הלכנו אל עמק יהושפט, ושם באר יואב, והוא הנקרא עין רוגל, והוא באר גדול מאד ומימיו אינם מימי המטר. ומשם הלכנו אל מי השילוח שמשקים מהם הפרדסים, והמים אינם מתוקים, והוא תחת חומת ירושלים ותחת חצר בית המקדש, וגם הוא בעמק יהושפט, ושם מכבסים הכובסים בגדיהם. ומשם עברנו כנגד הבקעה, והלכנו אל קבר זכריה הנביא, ועליו כפה נאה, והיא חצובה מסלע מד' רוחותיה כמין קובבא, ותקרתו ארוכה מאד, בעל ד' צלעות, תחתיו רחב ותקרתו צרה מאד. ובצדו יש מערה אחת, אומרים ששחטו שם זכריה הנביא בתוך הבאר שהוא מלא אבנים, ובפנימיות המערה

70 חבים בו 55 חמש מאות גרוש. 71 קוסטא. 72 כיפה. 73 עששית.
74 כלומר, מאשר את היהודים הבלתי־קראים.

יש מערה אחת, אומרים ששם השליכו הבתולות שהרג נבוזראדן, ועליהן הוקמו אבנים קטנות.

ומשם יצאנו והלכנו ליד אבשלום, סמוך לזה תחת הר זתים, והוא כפה נאה. ומשם עלינו להר זתים והלכנו למערת חולדה הנביאה בראש הר זתים. ומשם ראינו מצד דרומי מערבי מים הרבה כשעור דרך ה' [שעות] לירושלים, קצתם אמרו שהם מימי הירדן וקצתם אמרו שהוא ים המלח אצל סדום ועמורה. ויש שם מערות רבות, אומרים שם קברי י"ב מלכים, ויש שם קבורת חגי ומלאכי. ואח"כ ירדנו מהר זתים וירדנו לגיא בן הנום, ועברנו הגשר בגיא בן הנום אשר הוא קרוב למרים אם ישוע הנוצרי,[75] והלכנו מכנגד שערי הרחמים והתפללנו תפלתנו. ואחר כן הלכנו ל"שער אריה" ומשם הלכנו ל"שער עמוד" ומשם הלכנו ל"שער דמשק". ושער דמשק גדול מאד, ומחוץ קרוב לשער יש שתים בארות, אחת מימין לשער ואחת משמאל, ועליהם מכוסים אבנים גדולות. ואח"כ כששבנו לבית אמרו לנו בעבור[76] הבארות ההן הפקידים שלנו בירושלים: בכל עת אנו שומעים מהעם ביום ו' אחר הצהרים נשמעים קולות המים מתוך הבארות ההן כמין קול נהר, אבל לא בימים האחרים, ואחרים העידו ששמעו באזניהם.

וכן הלכנו מחוץ לשער דמשק לצד מזרח אצל חצר המטרה, וראינו שם הבאר שהשליכו שם ירמיהו הנביא, והיא מערה גבוהה תחת החצר. ונכנסנו מן שערו, וירדנו ממדרגות אבנים עד המים, ובתוכו מתקבצים מימי המטר מן השדה, ומים מעטים היו בו, ומפי הבאר היו דולים הערביים מים. ובחצר ההיא ראינו בית כלאו וקבר ישעיהו הנביא. ואח"כ הלכנו למערת כלבא שבוע, והוא תחת הארץ כ' או ל' מערות זו בתוך זו. ואח"כ הלכנו למערת שמעון הצדיק בתוך שדה רחוק לעיר מעט, והם קבורים בתוך המערה, ומשם ראינו מערת שמואל הנביא, ולא הלכנו בעבור שאמרו: שיש שיך אחד בתוכו רשע ולא יניח אתכם לבוא אליו. וגם צריך לקחת רשות מן מוסלים בירושלים, ע"כ לא הלכנו שם וקראנו שם תפלתו. וכן כשהיינו

75 הכוונה לכנסיית קבר מרים. 76 ע"פ אודות.

הולכים לכל נביא היינו עושים תפלתנו, והיינו קוראים מנבואות הנביא ההוא, וכותבים שמותינו על האבנים. וחזרנו ונכנסנו מן שער דמשק.

ולכל אלו המקומות שראינו הם סביבות ירושלים, חוץ מכותל המערבי ושערי בית המקדש. ולכל אלו המקומות לקצתם הלכנו עם כמה"ר יוסף הנשיא הגדול מקק"ק [77] דמשק, שבא לירושלים ששים יום קודם בואנו, וכשבאנו לפה נתבשר מאודותינו ובא לארץ יפה [78] לנו, בעבור שבא מדמשק בעבורנו ואח"כ שבנו ביחד לירושלים.

וביום י"א לחדש חשון יום שלישי לשבוע, בסדר „ותמת שרה בקרית ארבע הוא חברון בארץ כנען",[79] קמנו ללכת לחברון. ובדרך קרוב לירושלים ראינו בור אחד, אומרים שהוא בור בית לחם, כשעור שעה אחת לירושלים. ואח"כ הלכנו לקבורת רחל אמנו, ועליה כפה נאה ובתוכה קברה, והיא שעור שעה אחת וחצי לירושלים. ועברנו מאצל בית לחם, והוא כשעור ב' שעות לירושלים. ומשם הלכנו וראינו בְּרֵכות מים על הדרך גדולות מאד.[80] והדרכים דרכים מקולקלים, סלעים ואבנים, ובתוך האבנים צומחים כל מיני צמחים, ותמהנו מאד ונתננו שבח לאל בורא העולם, איך במקום האבנים צומחים כל מיני צמחים, מבורכת ארצו. והלכנו בדרך עד שנשאר שעה אחת לחברון. ושם ראינו מרחוק קבורת גד החוזה בצד אחד מן הדרך מצד מזרח, וקבורת נתן הנביא בצד אחד מן הדרך לצד מערב. ושמענו שיושב שיך אחד בקבר גד החוזה והוא אינו בעת ההיא בתוכו, ע"כ לא הלכנו שם, וקבר נתן הנביא אין לו שומר. ומשם באנו לחברון.

ובקצה העיר יש מעין אחד בלי מים, אומרים שהוא מעין שרה אמנו. ומשם הלכנו לבאר יצחק אבינו, בצד דרום מן הדרך, שְׁדוּלים ממנו מים. ומשם הלכנו לבאר יעקב אבינו, שְׁדוּלים ממנו ג"כ מים, ולו שתי פיות. ומשם באנו לבאר

77 מקהל קדוש קראים. 78 לעיר יפו. 79 בשבוע שקוראים בו פרשת „חיי שרה", שבה נכלל פסוק זה. (בראשית כ"ג, ב'). 80 הכוונה ל„בריכות שלמה".

אברהם אבינו ע"ה בתוך גן אחד, שדולים ג"כ ממנו מים.[81] וגם הישמעאלים קוראים לבארות ההן בשם אבותינו הקדושים. ומשם הלכנו לקברי הקראים שהיו יושבים שם מזמן ענן הנשיא והלאה, וראינו שהיה צומח על האבנים ברזל, ולקחתי משם ברזל על האבן. ואח"כ הלכנו למערת עתניאל בן קנז, קרוב לקבר הקראים. ואח"כ הלכנו לקבר ישי אבי דוד, שהוא על ההר, ויושב בו שיך אחד, ובנו אצלו בית מרגז*[81] קטן. וראינו שיש חור אחד במערתו, ואומרים שאם ישלח אדם עוף אחד ממנו יצא ממערת המכפלה. ומשם הלכנו למערת המכפלה, כנגד חור מערת המכפלה מבחוץ אצל שער המוסלים, ועשינו תפלתנו מבחוץ. ויש על מערת המכפלה מרגז גדול, אומרים שבתוך המרגז בנוים ציונים גדולים כנגד מצבות האבות והאמהות מתחת. ולמערת המכפלה אינם יורדים לא גוים ולא יהודים כלל, אלא אומרים שבתוך המרגז יש חלון אחד מכסף נקי, ומשם מורידים השמן זית עם העשישיות, שהן מזהב. ואח"כ הלכנו לקבר אבנר בן נר וראש איש בשת, והוא בתוך השוק, ויש בו ג"כ מרגז, ובפנימיות המרגז שהוא מתחת לארץ עשוי כמין ערש גדול, ולפניו מכסה גדול לכסות הקבר, ועל הקבר עשישה דולקת. והלכנו לו בלילה, מפני יראתנו מן הישמעאלים. וחנינו בבתי הרבנים, והם בתי הקראים מקודם, ונתננו צדקה לבית הכנסת שלהם, ועשו לנו כבוד גדול, שכן הוא המנהג, כל מי שילך לחברון לקחת אורח לביתם ולעשות להם סעודה וקוראים לה סעודת אברהם אבינו ע"ה. וביום שלישי שבנו לירושלים. ויש בתוך חברון ברכות מים גדולות אשר ישקו מהם הבהמות.

וישבנו בירושלים עם בואנו וצאתנו כ"ט יום, שהוא חדש אחד, ונתננו נדבה לרבנים. ואח"כ יצאנו מירושלים לטוב לארצנו ביום ג' לחדש כסליו, ביום ג' לשבוע בסדר "ויאמר יעקב אלהי אברהם ואלהי אבי יצחק יו"י האומר אלי שוב לארצך ולמולדתך"[82] גם תאריך לשנה זו תיבת "ולמולדתך"

81 כל הבארות האלה נמצאות בקצה הצפוני של העיר חברון. *81 לשון נגאי למסנה. 82 בשבוע שבו קוראים פרשת "וישלח", שבה נכלל פסוק זה (בראשית ל"ב, י').

עם שאר תיבות הפסוק שהם ט״ו פ״ג.[83] ובאנו לעיר רמלא בו ביום. ובבקר קמנו והלכנו לארץ יפה[84] ביום ד׳ לשבוע בי״ד יום לחדש כסלו. וישבנו בעיר יפה י״ד יום. וביום ד׳ לשבוע, כ״ז יום לחדש כסלו, מצאנו ספינה מוכנת שהיא הולכת לעיר קוסדינא,[85] ונכנסנו לתוכה. ונסעה הספינה מעיר יפה, והלכנו בים ג׳ ימים, וביום שבת, ביום א׳ לחדש טבת, באנו לאי קִיבְּרִין[86] לעיר לימאסוֹל,[87] וישבנו שם ג׳ ימים וביום ג׳ לשבוע נסענו משם והלכנו בים י״ג יום, וביום א׳ לשבוע באנו לאי רוֹדוֹס, ולא השלכנו הברזל[88] מפני שנהיה רוח טובה, אבל קרבנו אל העיר וראינו אותה. וביום שני באנו לאי אִסְתַנְקוֹי,[89] וגם שם לא נכנסנו אבל ראינו מרחוק, ועברנו ממנו כ׳ מילין, ונהפך הרוח והשלכנו הברזל בכפר קדיקלאסי, וישבנו שם ג׳ ימים. וביום ד׳, שהוא ו׳ לשבוע, נסענו משם, והלכנו ב׳ ימים ובאנו לעיר סַקיז[90] ביום שבת. וביום א׳ בשבוע יצאנו מן הספינה והלכנו לקבר כמה״ר מרדכי ירושלמי השר הנאמן זצוק״ל,[91] וישבנו שם ב׳ ימים. וביום ב׳ לשבוע נסענו משם, וביום ז׳ לשבוע באנו לקוסדינא, ביום כ״ט לחדש טבת שהוא יום שבת.

וביום א׳ לשבוע, ל׳ לחדש טבת, יצאנו מן הספינה והלכנו לכפר חַסקוֹי,[92] ויצאו אנשי הקהל קק״ק[93] קוסדינא לקראתנו וקבלו אותנו בשלום והביאו אותנו לבית הכנסת במזמורים נאותים והוציאו ספר תורה וקראו פזמונים, ואח״כ הביאו אותנו כל אחד ואחד לבית אכסניותו, ושבו איש לביתו בשלום. וישבנו בקוסדינא מאה ימים עם יום בואנו וצאתנו. וכן כשהלכנו מעיר אסטנבול ללכת לארץ הקדושה לירושלים עד שובנו לארץ אסטנבול עם יום צאתנו ובואנו מאה ימים. וכן כששמנו לדרך ירושלים פעמינו מעיר קלעא ראש הנסיעה עד יום צאתנו

83 המלה „ולמולרתך" בגימטריא 536, היסף עליה המיוחד המלים שבפסוק זה שמחזין למלה „ולמולרתך", הרי 551, שהיא ה׳תקס״ו לפרט נדול. 84 לעיר יפי. 85 קוסטא. Kibriz 86, קפריסין. Limasol 87. 88 העונן. Istankōy 89, האי Kos. Sakiz 90, האי Chios. 91 זכר צדיק וקדוש לברכה. Haskōy 92, אחד מפרוורי קוסטא. 93 קהל קדוש קראים.

מקוסדינא ללכת לירושלים מאה ימים, הכל שלש מאות ימים מיום צאתנו מעיר קלעא עד יום נזיעתנו מארץ איסטנבול לשוב לארץ קרים.

ונסענו מארץ איסטמבול ויצאנו חוץ לפֶנֶרלֶר[94] אשר על הים השחור בתחלת הלילה בי״ב לחדש ניסן, והלכנו בים השחור ג׳ ימים. ובליל הפסח ביום ט״ו לחדש ניסן היתה סערה גדולה בים ורוח גדולה חזקה מאד מאד, ויהי בבקר וראינו את לִימַן[95] של בֶּלִיקַלַוָא,[96] אבל הרוח היתה לנו בהפך ולא יכולנו להכנס אל בֶּלִיקַלַוָא, אבל הלכנו לפניה ה׳ ימים, וביום ג׳ לשבוע חמשה ימים למועד הראשון, ג׳ ימים לספירת העומר, י״ט ימים לחדש ניסן של שנת התקמ״ז, באנו אל לימן צורצונא בסדר „והייתם לי קדושים כי קדוש אני י״י ואבדיל אתכם מן העמים להיות לי״,[97] גם תאריך לשנה זו, אבל הוא פרט גדול מלת אתכם מן,[98] והשי״ת[99] יבדיל כל ישראל... ויהיו קדושים וישלח לנו שלום אכי״ר.[100]

תוספת

ועוד נכתוב שאנחנו בהיותנו בארץ איסטנבול קודם לכתנו מירושלים תוב״ב הלכנו לכפר פנר[101] אשר אצל כפר בלט אל הפטריכ[102] של היונים האורומיים,[103] ונתננו לו כל כספי הקדש אשר בידינו וגם את כספנו, ונתן לנו שטר חוב לפקיד של הפטריכ אשר בירושלים, ליתן לנו הכספים בעת לכתנו לירושלים. ובעת בואנו לירושלים הלכנו אל הפקיד אשר בירושלים ונתננו לו דבש וסכינים וגם לתרגימן[104] שלו נתננו גם כן דבש וסכין. והם היו אוהבים ורעים מאד לחכם שלנו אשר בירושלים, והוא כמה״ר מרדכי לוי ירושלמי המשכיל

94 Fenerler, המנדולרים. הכוונה למנדלור הנקרא Anadolu Fener ולמנדלור הנקרא Rumeli Fener במוצא הבוספורום לים השחור. 95 Liman נמל. 96 Belikalava בקרים. 97 בשבוע שקוראים בו פרשת „קדושים״, שבה נכתב פסוק זה (ויקרא כ׳, כ״ו). 98 המלים „אתכם מן״ בגימטריא 551, שהן ה׳תקמ״ו לפרט גדול. 99 והשם יתברך. 100 אמן כן יהי רצון. 101 Fener רובע בקושטא הנוכח ברובע היהודי Balat. 102 Patrik, האפטריארך היווני. 103 Urum יוונים אורתודוכסים. 104 מתורגמן.

הנבון הבחור המשמש עבודת בית אלהים בכמהר"ר [105] שמואל לוי ירושלמי החכם המופלא המובהק והקדוש זצוק"ל [106] המשמש עבודת בית אלהים אשר בירושלים שנים רבות כמו ארבעים שנה.

והלכנו עם החכם שלנו אל פקיד הפטריק, והראינו לו שטר החוב של הפטריק אשר בידינו, ונתן לנו כל הכספים בשלמות, ואמר לנו: שאם יקרה מקרה בלתי טהור לחכם מרדכי, הן מפאת הישמעאלים והן מפאת הרבנים, יבוא ויודיע לנו ואנחנו בעזרת האל נשתדל כפי יכלתנו להציל אותו מידם, וגם כמה פעמים עשיתי לו טובה בעבור אהבת אביו ובעבור כבוד קהלות הקראים שאנו יודעים שאתם נאמנים ושלמים אתנו. ונשקנו ידיו והתחננו לו להשתדל כפי יכלתו למעשה החכם שלנו.

ואח"כ שבנו אל הבית ואמרנו אל החכם שלנו: תודיע לנו בעלי החוב שלך ונתן הכספים בידם. והוא קרא כל בעלי החוב, ונתננו כספי החובות לידם, ולקחנו כל הכסף אשר לבית הכנסת מידם וגם את שטר הבתים שהם משכנות לבעלי החוב לקחנו מידם. ולא השפיקו הכספים ההם שהולכנו לבעלי החובות, מפני שפזרו הוצאה רבה מפני כבד הרעב ומפני תקון בתי הקדש, ע"כ הלכנו פעם שנית אל פקיד הפטריק ושאלנו ממנו תשע מאות גורושות [107] בהלואה, ונתן לנו שאלתנו ונתננו לו שטר חוב וחתמנו חתימתנו כדי ליתן הט' מאות גורושות לפטריק של איסטנבול בלכתנו שמה. וכן עשינו.

וכן שאל ממנו כמה"ר מרדכי לוי ירושלמי החכם והפקיד שלנו בירושלים ליתן לו מכתב בעבור קק"ק [108] מצרים [109] שילך הוא עצמו שמה ושיתקן ההספקה שלו מק' מצרים ושיתנו לו בתולה. [110] וכן עשינו וכתבנו ונתננו לו. אבל שמענו שהיה במצרים כמו ק"ן בעלי בתים מקהלות הקראים, ובשנה זו נפלה מגפה גדולה במצרים ולא נשארו חציים.

105 בן כבוד סורנו הרב רבי. 106 זכר צדיק לברכה, הוא שמואל בן אברהם מדמשק שעלה בשנת 1744 עם כל בני ביתו וחידש וחיזק את הישוב הקראי בירושלים. 107 גרוש. 108 קהל קדוש קראים. 109 היינו קאהיר. 110 לאשה.

וכן כתבנו למעלה שהלכנו לירושלים תוב"ב ביום י"ד לחדש חשון וישבנו שם חדש אחד, אבל היה רצוננו לשבת שם עד חדש אייר ולעשות שם הפסח מפני יראתנו לצאת אל הים מפני שבאו ימי החורף, אבל שמענו שמועות רעות ומבוהלות בארץ ירושלים, וגם ראינו שאם נישב בירושלים, בראות אותנו האנשים הדיינים והשיך הרשעים רוצים לקחת מהחכם שלנו ענש בעבור שמתעוללים עלילות ברשע: אתם בניתם בנין בבית הכנסת ובבתים, ופעם אחת בא נקיף אפיגדי[111] ותרגימן ואמרו לחכם מרדכי לפתוח בית הכנסת ולראות אותה אם בניתם בתוכה בנין, ואח"כ אמרו שאם יתנו לנו מתנות היהודים האכסניים שלכם מה טוב, ואם לא יתנו אנחנו נרע לך. ובעת ההיא נתננו שנים חלוקים ושנים מכברים[?] לשניהם. ומפני שראינו כן אמרנו שלא נהיה סבה להוציא הוצאה לבית הכנסת, ע"כ הלכנו משם. וגם היה רעב בירושלים, ואין לנו רשות לאכול בשר צאן ובקר בירושלים כפי הוראת חכמינו.

אלה הדברים שכתבנו פה היה ראוי להכתב בתוך ענייני ירושלים, אבל שלא לערבב העניינים כתבתים לחוד.

כב

מסעות ר' נחמן מברסלב

תקנ"ח—תקנ"ט (1798—1799)

ר' נחמן מברסלב נולד במדזיבוז, עיר זקנו הבעש"ט, ביום ראש חודש ניסן תקל"ב (אביב 1772). אביו ר' שמחה היה בנו של ר' נחמן מהורודנקה, תלמידו של הבעש"ט, שעלה לא"י בשנת תקכ"ד (1764) ונפטר שם. אמו היתה פייגה, בת בתו של הבעש"ט. עוד בנעוריו היה נוהג להתבודד ביערות ובשדות ולשוח על פני נהרות והכיר "כי מכל הדברים צועק כבוד השם יתברך, כי מלא כל הארץ כבודו". הוא האזין לשיחת־דשאים ולרשרוש־אילנות וקרא בהתפעלות: "כמה יפה ונאה כששומעין השירה שלהם". בן ארבע עשרה נשא אשה וישב

111 Nakup Efendi. ראש צאצאי מוחמד בעיר.

אצל חותנו בכפר הוסיאטין והמשיך בדרך־חייו הקודם. לימים עזב את הכפר ואת בית חותנו והתיישב בעיירה מֶדֶבִּידִיבְקָה, ושם התחיל פועל להרמת קרן החסידות שהכיר בה סימני־התנוונות ראשונים, ורצה להחזיר את עטרת חסידות הבעש"ט ליושנה. אולם לפני כן רצה להיות בארץ־ישראל, מקור השפע הרוחני, הארץ שאליה נכסף לעלות זקנו הבעש"ט ולא עלתה בידו.

בקיץ של תקנ"ח (1798) עזב איפוא את ביתו ועלה לארץ ישראל, והוא אז בן עשרים ושש שנה.

משחזר לחו"ל התיישב בזלטפולי, ושם התחיל מנהיג עדת חסידים בדרך מיוחדת לו, ולא נמנע מלהביע בפומבי את דעתו נגד שאר צדיקי הדור שסטו מדרך הבעש"ט. נגד דרך חדשה זו יצא ר' אריה משפולי, הידוע בכינויו „הסבא משפולי", ומחלוקת עצומה התלקחה. מפאת המחלוקת הוכרח ר' נחמן לעזוב את זלטפולי, ובשנת תקס"ב (1802) התיישב בברסלב, שעל שמה הוא נקרא עד היום, ובה היה עיקר פעולתו הרוחנית. בשנת תק"ע עזב את ברסלב, שגשרפה בדליקה שפרצה בה, והתיישב באומן, ובה יצאה נשמתו ביום רביעי של סוכות תקע"א (סתיו 1810).

משפרצה המחלוקת, הצטמצם ר' נחמן בחוג של חסידים קרובים, שהיו מוקירים ומעריצים אותו. ביחוד היה מקרב עניים, והיה אומר: „כשאני רואה איזו עבודת ה' בעני שבעניים שהולך בכובע קרוע ומלבושים קרועים ומנעלים קרועים, הוא יקר אצלי". ביניהם היה ר' נחן בן ר' נפתלי הירץ שטרנהרץ מנימירוב, שנעשה תלמידו המובהק, וידע להאזין ולהקשיב לכל דיבור קל שיצא מפיו ולהסתכל בעינים פקוחות בכל נדנוד והעויה של רבו, והעלה על הכתב לא רק דברי־תורה מפי רבו, אלא גם שיחות־חולין והנהגות, ואפילו ענינים אישיים־אינטימיים ביותר. הוא שרשם מפי רבו גם את סיפורי־המעשיות הסמליים שסיפר לחסידיו־מקורביו ובהם כבש לו דרך חדשה ביצירה החסידית. והוא שהעלה על הכתב גם קורות מסע רבו לארץ־ישראל.

עליתו של ר' נחמן לארץ־ישראל היתה המעשה המרכזי בחייו, והמעשה הדרמטי ביותר. ענין זה הטביע חותמו על כל אישיותו, דרכו בחסידות ויתורתו.

ביום י״ח באייר תקנ״ח עזב את עיירת־מגוריו מֶדֶבִּידִיבְקָה, בלוית משמ״ז, ונסע דרך ניקולאיב לאודיסה, זהוא היה הראשון שעלה לארץ־ישראל דרך אודיסה וסלל את הדרך הזאת לרבים אחריו. לאחר ארבעה ימים של נסיעה בים השחור הגיע לקושטא. שם ידע הרפתקאות שונות, ובכללן מגפה שפרצה בעיר, אבל הקשה מכולן היתה פגישה עם שליח מטעם עדת חסידי ליטא, שהתיישבו בא״י עשרים שנה קודם לכן. הוא התנכר לשליח, ולא הרשה גם למשרתו לגלות מי הוא, וע״י כך עורר בלב השליח חשד שהוא מהמתנגדים ושהוא הולך לא״י כדי לעורר תנועת התנגדות נגד החסידים, והשליח עשה כל מה שבידו כדי להפריע לו.

בקושטא נשתהה ר׳ נחמן עד סוף אלול, כי הימים היו ימי מלחמת נפוליון במזרח, וקשה היה למצוא בעל אניה שיאבה לסכן את אניתו בים. סוף־סוף נמצאה אניה שהפליגה לא״י עם עולים ועולי־רגל מקושטא. לאחר סערת־ים קשה הגיעה האניה לחוף יפו שני ימים לפני ראש־השנה. ר׳ נחמן רצה לעלות לחוף ולהמשיך דרכו לירושלים, אבל לא הניחוהו כי חשבוהו למְרַגֵּל צרפתי. על כן המשיך את דרכו באניה עד חיפה, ושם עלה לחוף בערב ראש־השנה. ״וגודל עוצם השמחה שהיה לו באותו הרגע שעמד על אדמת הקודש, אי אפשר לשער ואי אפשר לבאר אף אפס קצהו, כי אמר: מיד כשהלך ד׳ אמות בארץ ישראל פעל מה שרצה להשיג״.

מחיפה רצה לחזור מיד לחוץ־לארץ, וכנראה — לא נטה ביותר לילך לטבריה, עיר מושב החסידים שבראשם עמד אז ר׳ אברהם מקאליסק. אולם להפצרת משמשו, שרצה לראות את ישובי א״י, יצאו אחרי חג הסוכות ברכיבה על חמורים לטבריה. בטבריה שהה כמעט כל החורף, עד אמצע אדר, ומשם יצא גם לצפת.

בימים שלפני פורים יצא לעכו כדי להפליג באניה ניטראלית, אבל בינתים התחיל המצור על עכו, והוא עם משמשו הספיקו עוד להיחלץ מעכו באניה תורכית, אבל היו בסכנה שהתורכים ישבום וימכרום לעבדים. אחרי הרפתקאות קשות הגיעה האניה בערב פסח לרודוס, ויהודי רודוס פדום מידי שוביהם. אחרי הפסח הפליגו באניה קטנה עד קושטא ורק סמוך לחג השבועות הגיעו לנמל גאלאץ, ומשם חזרו לביתם. ר׳ נחמן שהה איפוא בדרכו למעלה משנה.

העליה לארץ־ישראל השפיעה על ר' נחמן השפעה עצומה. ואף שחזר לחוץ־לארץ, הביא אתו את אויר הארץ, והיה אומר: „המקום שלי היא רק ארץ־ישראל" ו„לאן שאני נוסע אני נוסע רק לארץ־ישראל". ארץ־ישראל דבקה בו והיתה חלק מנפשו, והיה אומר על עצמו, „שכל החיים שיש לו היא רק מישיבתו בארץ־ישראל, וכל מחשבה ודעה שיש לו היא רק מכח ישיבתו בארץ־ישראל, כי עיקר המוח והחכמה הוא בארץ ישראל."

כלפי אלה שרוצים לעלות לארץ־ישראל, אבל נמנעים מפני מכשולים חיצוניים, אמר: „יש שנדמה להם שרוצין ונכספין מאד לבוא לארץ־ישראל אם היו יכולים ליסע לשם בהרחבה אבל לא בצער ודוחק, ובאמת אין זה רצון שלם, כי מי שרוצה לבוא באמת לארץ־ישראל צריך לילך גם רגלי". דרך לכך הראה הוא עצמו בעליתו, שבה התגבר על כל מיני מכשולים עצומים: חוסר הוצאות־הדרך, מלחמות, מגפות, בזיונות וכו'.

ארץ־ישראל היתה מרכז בתורתו החסידית, וקשרו הנפשי העמוק לארץ התבטא במימרות רבות: „על ידי בנין שבונה בארץ־ישראל זוכה להתנשאות"; ארץ־ישראל היא בעיניו סגולה נגד הכעס והעצבות, כי „היא בחינת אמונה, בחינת ארך אפים"; „בארץ ישראל הלחם מוסיף כל כך עד שנכללת בו כל מתיקות הטעמים שבכל המאכלים בעולם"; „מי שרוצה להיות יהודי, דהיינו לילך מדרגא לדרגא, אי אפשר כי אם על ידי ארץ ישראל הזאת בפשיטות עם אלו הבתים והדירות."

בערב חג הפסח שנת תקנ"ח[1] יצא אדומ"ו ז"ל[2] מהמקוה ואמר להאיש שהלך עמו שבזאת השנה יהיה בוודאי בא"י. ובפסח אמר תורה על פסוק „ושבילך במים רבים ועקבותיך לא נודעו"[3] ומתוך דברי התורה נודע לכל שיסע לא"י. וכאשר שמעה אשתו זאת, שלחה בתה לשאול: איך אפשר להניח אותם? מי יפרנסם? והשיב כך: אתה תסע למחותנך, אחיתך הגדולה יקח אחד אותה לביתו להיות משרתת, ואחותך הקטנה

1 היא שנת 1798 לספירת הנוצרים. 2 אדוננו מורנו ורבנו זכרונו לברכה. 3 תהלים, ע"ז, ב'.

יקח אחד אותה מצד רחמנות, ואמך תהיה משרתת קעכרין.[4] ומה שיש לי אמכור על הוצאות הדרך. וכאשר שמעו זאת הב״ב[5] גענו כולם בבכיה כמה ימים, ולא היה משגיח ע״ז[6] כלל. ואמר כי לא סגי בלאו הכי,[7] יהיה איך שיהיה אסע בוודאי, כי רובי כבר שם ומעוטי בתר רובא אזלא.[8] ואמר: אני יודע גודל המניעות ועכובים שיהיו לי בלי שיעור, אך כל זמן שהנשמה ורוח חיים באפי אמסור נפשי בכל כוחי ליסע לשם, וה׳ הטוב יעשה וכו׳. ואמר: בכל פסיעה מנסיעות א״י יש לו מסירת הנפש. ואמר: אני רוצה לנסוע מיד, אף בלא מעות. ותיכף נסעו אנשי שלומינו בעיירות הסמוכים וקבצו איזה סך עכ״פ[9] על הוצאות לנסוע מביתו, כי ראו שא״א[10] לעכבו זמן מה. והמתיק סוד עם איש אחד מאנשיו ליסע עמו בצוותא חדא.

ובח״י אייר נסע מביתו מק״ק מעדווועדיוקא[11] לעיר ניקאליאב.[12] ושם מצא ספינה ונסע עמה לאַדעס.[13] והוא היה הראשון שהתחיל לנסוע לא״י דרך אַדעס. כי מקודם היו העולים יראים לנסוע דרך שם, כי אמרו שהים מסוכן דרך שם, והוא הבין תיכף שטוב יותר לנסוע מאדעס, כי מקצרים הדרך שיש ממדינתינו לגאַלאַץ,[14] גם יוצאים מהסכנה כשנוסעים מגלאץ כשיורדין מנהר טונא[15] על הים, כמפורסם. ע״כ נסע דרך אַדעס לסטאמבול.[15] וצוה להאיש שעמו ליקח נייר ודיו. ומיד בבואם להספינה כתב תורה,[16] והזהיר את האיש הנ״ל לבל לעיין במכתבים. וביציאתם מאַדעס על הים השחור תיכף ביום הראשון היה רוח סערה וברקים ורעמים בלי ערך, והיה פחד גדול מרעש ושאון הגלים, עד שלא היה באפשרות לישן בלילה. ואחר ד׳ ימים באו לסטאמבול וישבו על הספר[17] ולא היו יודעים לאיזה בית לכנוס, כי לא היה ניכר בין ישמעאל ליהודי, ולא ידעו לשונם לדבר עמם. עד שמצאו מתורגמן אחד שיבין גם לשונם והיה מליץ בינותם, ושכרו להם אכסניא בחלק הנקרא

4 מבשלת. 5 הבני בית. 6 עלמא זה. 7 לא די בלא זה. 8 הולך אחר הרוב. 9 עלמא בני אנשים. 10 שאי אפשר. 11 Medvedovka. 12 Nikolaiev. 13 Odessa. 14 Galatz. 15 Donau, Stambul. 16 חידושי תורה על דרך ההכיתות. 17 הנבי׳, הייגו בית־המכס.

גאליטא.[18] ואחר שעה או שתים אמר שאינו רוצה לעמוד שם. ושאל אותו המליץ: אפשר טוב בעיניכם לעמוד בעיקר סטאמבול,[19] ששם דירת התוגר[20] ואין זוג רשאי לבוא לשם כ"א[21] זכרים? והשיב ששם טוב לפניו. וגילה לו שיש שם שד"ר[22] מא"י, ועמם ב' אנשים ממדינותינו שהיו בא"י, ועכשיו חוזרים לביתם לח"ל. וכאשר שמע זאת, אמר הוא ז"ל להאיש שלו: אני מזהיר אותך שבל תגיד כלל מי אנכי. ויצאו לעיר הנ"ל. ובבואם לשם הכיר אחד משני אנשים הנ"ל את האיש שנסע עם רביז"ל,[23] ושאלו אותו: מה אתה כאן? השיב שנוסע עם זה לא"י. ושאלו אותו: מי זה? והשיב, שיש לו בילעט מהקאַרדאַן מקיר"ה[24] מאוסטרייך. וכששמעו זאת נכנס בלבם על רביז"ל שנוסע מהקאַרדאַן לחלוק על בוצינא קדישא הר' אברהם קאליסקיר[25] ז"ל, והיה להם הוכחות גדולות על הטעות הלז. ושאלו: מה כוונתו בנסיעה זו לא"י? והשיב שאינו יודע. ושאלו אותו: שאלת את רבך ר' נחמן שתסע עם האיש הזה? והשיב: הן. אבל הם לא האמינו לדבריו, כי נדמה להם בבירור על רביז"ל לאיש מרמה ח"ו[26] ונוסע לחלוק על אנשי א"י. והלכו לחקור מרביז"ל בעצמו לידע מי הוא, ודברו אתו בחכמתם בכמה אופנים כדי להוציא ממנו איזה דיבור, כדי להבין עי"ז מי הוא. והוא השיב על שאלתם ובלבל דעתם עד שלא יכלו לידע כלל. ובכל פעם נדמה להם לאיש אחר. שאלו אותו אם הוא כהן, ואמר: הן. אח"כ שאלו אותו פתאום אם הוא ישראל. והשיב: הן. ושאלו אותו: הלא אמרת שאתה כהן? והשיב: כהן הוא מדת חסד, וישראל מדה אחרת, ובעז"ה[27] יש בי מדת שניהם. ואמרו לו: ניכר אתה שאתה מהחולקים. והתחילו לשנוא אותו וביזו וקללו אותו כמה ימים, ואחד משני אנשים הנ"ל ביזה אותו ביותר. והוא ז"ל ביקש אותם שבוודאי

18 Galata, מפרברי קושטא. 19 במרכז העיר, מעבר לבוספורום, כי בגלאטה ישבו האירופיים. 20 חצר הסולטאן. 21 בי אם. 22 שליחא דרבנן, שליח א"י הנוסע לחו"ל לאסוף ככף לטובת הישוב. 23 רבנו זברנו לברכה. 24 מקיסר ירום הודו, כלומר מהשלטון האוסטרי. 25 עלה לא"י בשנת תקל"ח. (עיין עליו בספר „אגרות ארץ ישראל", עמ' 308 ואילך). 26 חס ושלום. 27 ובעזרת השם.

לא יגלה להם כוונת הנסיעה לא״י, אעפ״כ מה טוב ומה נעים שבת אחים יחד אף שלא ידע כוונת חבירו. והשיבו לו: אם תגלה כוונתך, בוודאי יגיע לך טובה גדולה. והשיב: אתם תוכלו לקבל ממני טובה אם תרצו. ואני איני רוצה לקבל מכם טובה. והשיבו לו: ניכר אתה מלשונך מדברת בלשונות המפורסמים כמו ר׳ ברוך,[28] ור׳ שלום,[29] ור׳ נחמן,[30] שדרכם לדבר גדולות בלשון נסתר, אך אין אתה אחד מהם, כי נראה שאתה מהחולקים על הצדיק הנ״ל. ואמרו, שקודם שיבוא לא״י, יהיה שם אגרת שהוא מהחולקים ומהמרגלים לבל יוכל להטעות אותם. גם הלכו להסרסור מהספינות, שהיה מאנשי פולין ונשא אשה מאנשי פרענקין,[31] וחמותו יוצאת ונכנסת בבית התוגר,[32] והאיש הלז גדול שם. ובקשו ממנו למע״ה,[33] לבל להניח לאיש הלז לנסוע לא״י, כי הוא מהחולקים, ואם יוכל לעשות לו איזה רעה שכרו כפול מ״ה.[34] ורבינ״ל לא ידע מזה כלל, ורימה אותם בכוונה, עד שנדמה להם שהוא בן המגיד מקאמארני,[35] שהיה אז מחלוקת גדול כידוע, ואח״כ התחיל לקלל הקאמערניר *[35] הנ״ל. ובכל פעם היה לו שֵׁם אחר, ובכל שם שקראו איתו נענה להם. פתאום קראו אותו בשם בן הקאמערניר, לנסותו אם הוא בנו, ובא להם תיכף, ונדמה להם בבירור שהוא בנו. אח״כ הוכיח להם שאינו בנו. בתוך כך התחילו לדבר מהמתנה ששלח הקאמערניר לבנו, אז הפציר אותם להראות לו המתנה, ונדמה להם שוב שהוא בנו. ואח״כ קלל אותו, ונבהלו מפניו. וכששאלו אותו: מדוע אמרת ששמך כך? השיב להם שכל שֵׁם ושֵׁם הוא לפי המדה והספירה שנאחז בו, ואני ב״ה כלול מכולם. וכל מה שעבר מענין זה תקצר יריעות מלספר. וביקש מאתם לקבלו על שבת ולא רצו, ונכנס אצלם ורבו עמו עד שרצו לדוחפו לחוץ. כלל הדבר, שעשה בכוונה והניח עצמו לבזות בכל מיני בזיונות. ואמר

28 ממוזיבוז, נכד הבעל״שם. 29 מסוראבישטש, נכד המגיד ממזריטש.
30 מברסלב, הוא הנוסע. 31 היהודים הספרדים. 32 בחצר הסולטאן.
33 למען השם. 34 מן השמים. 35 ר׳ יצחק אייזיק מקומארנא בגליציה.
*35 את ר׳ יצחק אייזיק מקומרנא הנ״ל.

להאיש שהיה עמו שהבזיונות יהיה לו טובה גדולה בהליכה ובחזרה, כי גודל עוצם המניעות שהיה לו לבא לא״י א״א לשער כ״א[36] ע״י השפלות. כאשר נשמע מפיו בפירוש, כי לולא הבזיונות מוכרח היה להשאר ולמות שם בסטאמבול, והשפלות הצילו, וקודם שבאים לא״י צ״ל כן. ונסעו אלו האנשים לביתם ולא רצו לקבל אגרת מרביז״ל, אך מהאיש שלו קיבלו, והוא ז״ל הניח אגרת שלו בתוך אגרת מהאיש שלו, והאנשים הללו רצו לפתוח האגרת אולי יוכלו להבין מי הוא. אולם לא היו יכולים למצוא האגרת, עד שבאו על הקאַמיר מוואלחיי,[37] מצאו האגרת וראו שזהו רבינו ז״ל, ונבהלו מאד. והאיש שביזה אותו הרבה נפטר סמוך לביאתו לביתו.

ומיד אחר נסיעתם בא אליו הסרסור הנ״ל, והראה לו מכתבים מצדיקי דורינו שבקשוהו שיהיה לעזר לאנשים הנוסעים להתם, בכן אם יגלה לו מי הוא הרי טוב, ואם לאו יש לאל ידו לעשות עמו רעה. כי הסרסור הנ״ל היה חשוב אצל שרי הסולטאן. וכאשר שמע זאת, מיד אמר לו האמת. מיד השיב הסרסור בהכנעה: תדעו שכל הטובות תקבלו מאתי, ותשואת חן על שגליתם האמת, כי לולא זאת הייתי מוסר אתכם לתפיסה,[38] ואבקש שתקבלו טובה מאתי, והנני מוכן לשרת אתכם.

וביום מחר בא הרב המפורסם מוה׳ זאב וואלף מטשארני אוסטרא ועוד חשובים. וגילה להם האיש מרבינו ז״ל האמת. ותיכף שלח ר׳ זאב הנ״ל בבקשה שיבוא לאכסניא שלו להתארח עמו יחד, ולא רצה, ואמר כי כאן טוב לפניו, כי היה עושה שם כל מיני שפלות, הולך יחף בלי חגורה במלבוש קרוע, ועוד עניני שפלות.

אח״כ נפל דבר רח״ל[39] בהצר שהיה עומד, והיה מוכרח לברוח ולכנוס לאכסניא לר׳ זאב הנ״ל, ונהג בו כבוד גדול, והוא ז״ל עשה כמה דברים כנגד רצון ר״ז[40] הנ״ל, אך אהבה מקלקלת וכו׳ ולא התפעל כלל אע״פ שהיה בעיניו פליאה, כי

36 אי אפשר לשער כי אם. 37 בית־המכס של מדינת Walachei.
38 למאסר. 39 רחמנא ליצלן (הרחמן יצילנו). 40 ר׳ זאב.

בכל עת שהיה ר״ז מתפלל לפני העמוד היה הוא ז״ל אוכל אז, כי התפלל מקודם, וכן היה בליל שבת ושחרית. וכשישב ר״ז לסעודה שלישית כבר בירך הוא ברהמ״ז [41] וצוה לאיש שלי להסתכל אם עומדים כוכבים והתפלל ערבית והבדיל ונכנס עם לולקא [42] לר׳ זאב והוא ישב בסעודה שלישית עוד. ותיכף קיבלו ר״ז בכבוד גדול ובירך בהמ״ז והתפלל והבדיל, ודיבר עם רז״ל כל הלילה, והיה אהבה גדולה ביניהם. וגם היה על קבר של ר׳ נפתלי ז״ל. [43] וכשבא מהקבר נפל פתאום על הארץ ושכב כמה שעות והיה שוכב אח״כ על המטה מעל״ע [44] כמו שנגווע, עד שעזרהו הש״י [45] שחזר לאיתנו, והיה לו סכנות עצומות אין מספר ואמר שהבזיונות והקטנות הועילו כנ״ל.

ואמר רז״ל שנעשה רגיל כ״כ בקטנות, כשבא אח״כ לא״י ורצה להשליך זאת, היה מוכרח להכריח עצמו בכח לשבר הקטנות הנ״ל, כי כבר היה קשה עליו מחמת גודל הרגילות. ועוצם הפלגת חכמתו בענין זה עמוק עמוק. כי ידוע שקודם שיוצאין מדרגא לדרגא צריך שיהיה ירידה קודם עליה, ואז צריכין לקטנות להיות איש פשוט. והוא ז״ל כל ימיו לא היה עומד, רק בכל שעה היה עולה מדרגא לדרגא, ע״כ היתה חכמתו בענינים אלו עמוק מאד.

ואז באותו העת היה מלחמה, שהלך הצרפת [46] לארץ התוגר לא״י כידוע, וכאשר נשמע לאנשי סטאמבול שהצרפתי הולך ובא על הים, לא רצו אנשי סטאמבול להניח לצאת שום ב״א [47] מקיר העיר וחוצה. והוא ז״ל אמר להאיש שלו: תדע שאני רוצה לסכן א״ע [48] אף בסכנות גדולות, אך את נפשך איני רוצה להפקיר, בכן אם תרצה שוב לביתך ואני לבדי אסע בהסתר מאנשים דפה, יהיה איך שיהיה. והשיב לו האיש: כאשר ילך אדוני אלך אני, אם לחיים וכו׳. והש״י סיבב ברחמיו שאחר ימים נשמע, היות שישב בסטאמבול חכם גדול אשר קיבץ

41 ברכת המזון. 42 קנה־סקטורת. 43 ר׳ נפתלי כ״ץ, הרב מפרנקפורט, שעלה לא״י ונפטר בדרכו בקושטא בשנת תע״ט (1719). 44 מעת לעת, כלומר עשרים וארבע שעות. 45 הש״ם יתברך. 46 הכוונה לנפוליון. 47 בן אדם. 48 את עצמי.

נדבות עבור עניי א״י ופתאום נתעורר ואמר: תדעו שאני מוכרח לנסוע מיד לא״י כי רואה אני שהימים ממשמשים ובאים שיסתלק ואתם אל תיראו מעם פראנצע,[49] אל תדאגו עבור ישראל שילכו להתם, כי לא יאונה להם שום תקלה בעזה״י,[50] וכבר נרשם מקום קבורתו בירושלים. ומיד שמעו לדבריו ושכרו ספינה והכריזו: מי שרוצה לילך ילך. והלכו הרבה אנשים מספרד ומאשכנז, וגם רז״ל נסע על הספינה זו לא״י. ודיבר הוא ז״ל עם ההכם הנ״ל והמתיקו סוד יחד. ואחר ימים נשאר הספינה בלי מים לשתות, והיה להם סכנה גדולה מהצמאון יותר מכל הסכנות, והתפללו כל האנשים מקירות לבבם, ונתעורר סערה גדולה, והובא הספינה אחר ב׳ ימים לספר עה״ק[51] י פ ו. ורצה הוא ז״ל לירד מהספינה ללכת לירושלים עם החכם הנ״ל בצווותא חדא, ונסבה מאת ה׳ ולא הניחוהו הישמעאלים, שאמרו שהוא מרגל מצרפת כי מלבושיו ותואר פניו ולשונו התנכר בעיניהם, ולא הועיל שום בקשה. ונשאר הוא ז״ל על הספינה. והיה בדעת הקאפיטאן לעמוד שם איזה ימים לפוש,[52] והיה אז ב׳ ימים קודם ר״ה, אך הספינה לא יכלה לעמוד שם מחמת גלי ים שרצו להפכה, ולא הועיל עצה ותחבולה לזה, והיה הדבר לפלא בעיני הקאפיטאן, ושאל: מה זה? והשיבו החכמי הספרד שקבלה בידם שבזה המקום נשלך יונה לים. והכריחו ליסע הספינה משם. ובאה בליל זכור ברית[53] לעיר הקדושה חיפה, ובאשמורת אמרו סליחות בשמחה והתפללו שחרית, ואח״כ הלכו כולם לק״ק ח י פ ה.

ונכנס אז רז״ל לא״י הק׳ ובא להמקום הנכסף אליו בהשתוקקות וגעגועים מאד ומסר נפשו והשליך נפשו מנגד בשביל זה. וגודל עוצם השמחה שהיה לו באותו הרגע שעמד על אדמת הקודש א״א לשער וא״א לבאר אף אפס קצהו, כי אמר: מיד כשהלך ד׳ אמות בא״י פעל מה שרצה להשיג. ואחר הצות היום הלכו להמקוה, ומשם לבהכנ״ס,[54] ונתמהמהו עד

49 צרפת. 50 בעזרת השם יתברך. 51 לגבול עיר הקודש. 52 לנוח. 53 אור ליום ערב ראש השנה, שבו אומרים בסליחות „זכור ברית אברהם ועקדת יצחק". 54 לבית הכנסת.

הלילה. וכשבא הוא ז"ל לאכסניא שלו, היה לו שמחה גדולה ועצומה למאד, ואמר להאיש שלו: „אשריך שזכית להיות עמי כאן. וצוה לו להזכיר לפניו „הצעטיל"[55] מהנרשמים מהנלוים אליו, ואכל סעודת הלילה של ר"ה, והיה בשמחה גדולה מאד. ובבקר הלכו לבהכנ"ס. וכשבא מבה"כ נתעורר בו דאגה ולב נשבר מאד, ולא דיבר עם שום ב"א.[56]

ותיכף אחר ר"ה היה רצונו ליסע מיד לביתו, אך האיש שלו נכסף לראות מקומות א"י, ואמר לרבינו ז"ל, שיש שייראַ הנוסע לטבריא. ושאל אותו: יש לך כסופין לנסוע? והשיב: הן. אמר לו: לֵךְ שכוֹר חמורים. ועשה כך ונתן אַדרוּיף.[57] וכאשר חזר האיש, אמר לו רבינו ז"ל: לֵךְ מיד וקח בחזרה האַדרוּיף, ואם לא ירצו להחזיר, תניח לאיבוד, כי איני חפץ לנסוע לשם. ואחר איזה שעות נפל האיש שלו למשכב, ונתנו שבח להש"י שמנעו מנסוע. אך כאשר נשמע בצפת וַטבריא שרבינו ז"ל בחיפה, באו אנשי טבריא אליו על יו"כ[58] עם מכתבים מצדיקים דשם שמבקשים אותו לבוא לטבריא על סוכות. והוא לא השגיח ע"ז ואמר למשמשו לקנות אתרוגים, והלך האיש לשדה ישמעאל וקנה ג' אתרוגים מובחרים בעד כ' פאריס.[59] ובעת שהיה יושב בחיפה בא אליו ישמעאל אחד ודיבר עמו הרבה ולא הבין אותו, וכן היה כ"פ,[60] והיה מחבב אותו. פעם אחת בא אליו בכ"ז בכעס וזעקה גדולה, ותיכף כשהלך הישמעאל אמר איש אחד שהיה מבין דברי הישמעאל הנ"ל לרבינו ז"ל: למע"ה[61] שיברח מכאן, כי הישמעאל אומר שרוצה שילחום עמו הנקרא „פעכטין".[62] מיד ברח לבית החסיד ר"ז הנ"ל והצניע שם. אח"כ בא הישמעאל לבית רז"ל ואמר: ידוע להוי, שאני אהבו ואתן לו הסוס שלי שיסע לטבריא, וכך היה כשבא הוא ז"ל לביתו חיבב אותו מאד. ועניַן מהישמעאל זה היא פליאה. ואמר רז"ל שהיה לו יסורין מאהבתו

55 רשימת החסידים, שביקשו שהרבי יפקוד את שמם לטובה בתפילותיו. 56 בו אדם. 57 תשלום מקצת הסכום למסדע 58 יום כפורים. 59 פאראַ, מטבע תורכית, אחד מארבעים בגרוש. 60 כמה פעמים. 61 למען השם. 62 מלחמת־שנים בסיוע.

יותר משנאתו, וכפי הנשמע מפיו שהיה לו בענין זה סכנה גדולה.

ובחול המועד סוכות הלכו העולם, גם רז"ל, למערת אליהו הנביא, ושם עשו כל העולם שמחה ורקודין, והוא ישב בהכנעה ובלב נשבר. וגם בשמחת תורה עשו הקפות בשמחה כנהוג, ובפרט שהיו שם אנשי מעשה, והוא ז"ל ישב בבהכנ"ס ולא רצה לעשות הקפה, רק ישב בהכנעה ובכפיפות הראש כאשר דרכו היה ע"פ רוב, קודם שזכה לפעול מה שהיה רוצה היה לו לב נשבר. ואחר יו"ט אמר למשמשו: בע"ה[63] פעלתי מה שרציתי עצהי"ט[64] ועכשיו רציני לנסוע לביתי, ע"כ לך שכור ספינה לסטאמבול. והפציר האיש, שרצונו להיות בטבריא. והשיב לו: מאחר שתחפוץ בכך, לך שכור חמורים לנסוע, כי דרכו היה לבלי להתעקש. ונסעו ובאו לטבריה לעת ערב. ונתאכסן בבית הרב ר' צבי הארקער, וכל העיר קבלו פניו בכבוד גדול. ושלח אליו הרב ר' אברהם קאליסקער ז"ל, בהיות שיום הקזה אצלו לכן מהנמנע שילך ליתן לו שלום. והשיב שבלא זה היה דעתו לילך אליו. והלך לר"א[65] הנ"ל וקיבלו בשמחה ובחיבה יתירה מאד שא"א לספר. ושיחר פניו שיתאכסן אצלו. והשיב שא"א לו לעמוד בקביעות אצלו, אך על שבת יהיה אצלו. וכן היה, שהיה אצלו שבת פרשת נח, ובליל שבת כפף רבינו ז"ל ראשו שיברך אותו. וקפץ הר"א לאחריו ברעדה, ודיבר בהתלהבות ולא היה אפשר להבין דבריו. אך זאת שמעו: איך אין מתביישים בפני זרע הבעש"ט?[66] ולא רצה לברך אותו. והיה שם שמחה גדולה. ובכל הג' סעודות ביקש הרר"א[67] הנ"ל מאת רז"ל שיאמר תורה, ולא רצה. ואמר הרר"א תורה. ואמירת תורה מהרב ר"א הנ"ל היה בהתלהבות גדול ולא נשמע להבין, רק לסוף סיים: כך הוא עיקר עבודת הש"י.[68] ורביז"ל היה משבח ומפאר התורה שלו כמעט שאין דוגמתו, ואמר: הגם שראיתי כמה צדיקים, אבל שלימות הוא רק אצל הצדיק ר"א הנ"ל.

63 בעזרת השם. 64 עצ היותר טוב. 65 לר' אברהם. 66 ר' נחמן היה בן בתבחו של הבעל שם טוב. 67 הרב ר' אברהם. 68 השם יתברך.

ואחר שבת נפל רביז"ל למשכב ושלח הדיין להרר"א הנ"ל וגם הלך לבקרו בכל יום. אח"כ היה שם מעשה המפורסם מאיש בליעל אחד שעשה רעות גדולות לאנשי טבריה ונתפסו ע"י[69] כל גדולי העיר בשביה, וברחו כל העיר, והיה בכיות וצעקות, וגם רביז"ל רצה לברוח, ולא היה יכול מחמת חולשתו, ומד' היתה זאת, כי האיש הנ"ל הכניע עצמו תחת רביז"ל. ועניין ההנהגה בחכמה עם האיש הנ"ל עד שנתבטל אצלו, תקצר היריעה מהכיל. וצוה להמְשַמֵש מרביז"ל שיחזרו לביתם, וכך היה. ורביז"ל דיבר עמו בחכמה ואמר לו שטוב ויפה שמנהיג הקהל יתפלל בעד צרות ישראל ויהיה עניו. והאיש הנ"ל היה צבוע, ועשה עצמו לאיש צדיק, ודיבר עם רביז"ל ענייני צדקות, ונדמה להאיש הנ"ל שרז"ל מחזיק אותו לצדיק. ואמר לו שירגיל א"ע[70] לומר תהלים. גם אמר לו: בזאת אדע שאין בך גיאות כשתאמר תהלים בביתי לפני בבכיה גדולה. וכן היה, ואמר תהלים בבכיה גדולה ובדמעות. ושמחו עם רז"ל כל העיר שנתגלגל ע"י טובה גדולה. ואח"כ נסעו על קבר זקנו ר' נחמן ז"ל,[71] ואח"כ על שאר המערות, ובבואם למערת רשב"י[72] עסקו בתפלות ובזוהר כאשר צוה רז"ל, ושמח מאד עד אור הבוקר, וכשהאיר היום התפלל כמה שעות בט"ות.[73] ומשם למערת הילל, ואמר קפיטל ל"ג ול"ד[74] בשמחה. ומשם לקבר שמאי, ונפל עליו שם עצבות, ואמר שתמיה בעיניו, ואח"כ אמר שיש לו תירוץ ע"ז. ומשם למערת ינוקא אחד, ובאותו המערה היו הכל יראים לכנוס, ורז"ל היה הראשון לכנוס, ואח"כ נכנסו כולם. ואח"כ חזרו לטבריה. ושלח רז"ל האיש שלו לחיפה לשכור ספינה ליסע לביתו. ובת"כ[75] בא לחיפה הרב הגאון אבד"ק שפיטופקא[76] עם מעות עבור א"י, ונתן המעות ליד השַמָש הנ"ל שהוא יוליך לטבריה ושם יתחלק. וכשבא בחזרה לטבריה, אמר הוא ז"ל: מן השמים שנהיה עוד

69 על ידו. 70 את עצמו. 71 ר' נחמן מהורודנקא, שעלה לא"י בשנת תקכ"ד (1764). ועיין עליו לעיל במכתב ר' שמחה מזאלאזיץ. 72 רבי שמעון בן יוחאי, במירון. 73 בטלית ותפילין. 74 בתהלים. 75 ובתוך כך. 76 הוא ר' יעקב שמשון אב בית דין דקהל שפיטובקה.

בא״י, וביקש ליסע לירושלים, אך הרר״א *[76] ביקש ממנו שיעכב עוד. וכאשר בא הרב משפיטופקא לטבריה שמח עם רבינ״ל מאד, והמתיקו יחדיו סוד, ועשה רז״ל שלום בין הרב משפיטופקא ובין ר״א קאליסקיר ז״ל. ואח״כ נפל דבר בעיר והוכרח לברוח, אך שער העיר נסגר, וברח דרך מערה עד שבא לחומה אצל שפת הנהר, ועלה על החומה וירד משם, והנה כאשר בא לצד השני והנה הים תחתיו, והיה תלוי על ידין מלמעלה לחומה ותחתיו לים, ונשא לבו לשמים, ויצא בשלום ובא לעה״ק [77] צפת.

והנה נשמע שהצרפת [78] בא. ושכר ספינה מדינת רעגיז [79] אשר יש להם שלום עם כל האומות, וכשהספינות מהמלחמה רואין הדגל ממדינת רעגיז אזי פוטרין אותה לשלום. ורז״ל זירז עצמו ויצא משם בע״ש פרשת זכור.[80] וכשבא להספינה, מהנמנע היה ליקח אותם, שכבר היה הספינה מלאה יותר מדי, והוכרח לבוא לעיר עכו ולהיות שם שבת. ושם בעיר היה פחד גדול, מחמת שהיה שם חיל הרבה מישמעאלים, ונסגר חומת העיר. ובשבת בבוקר בא הטאלמאטץ [81] שספינה מרעגיז אין עוד להשיג, רק ספינות מסוחרים ישמעאלים שהולכים לסטאמבל. ואע״פ שיש סכנה לילך עמהם כנ״ל, אעפ״כ טוב להיות בסכנה זו מלהיות כאן, כי בא הפקודה שאחר ב׳ ימים יהיה מלחמה, ע״כ יתיר לי מעכ״ת [82] לשכור ספינה בשבת, כי פיקוח נפש דוחה שבת. וכן היה ושָׂכַר ספינה עבורם. ובת״כ [83] באו ספינות עם אנשי חיל מענגלאנד לשם, ותגדל הפחד מאד. והיה דוחק גדול בעיר מחמת רובא אוכלוסין אשר קצרה מהכילם, והיה להם קצת נחמה כי שכרו להם ספינה כבר. אך היה להם צער שלא הכינו שום צידה לדרך, כי פתאום היה הדבר הנ״ל. וגם לא מצא לקנות כלל ביום א׳. ורבז״ל עמד מעוטף בטו״ת,[84] והאיש שלו נרדם מרוב צער.

*76 הרב ר׳ אברהם מקאליסק. 77 לעיר הקודש. 78 החיל הצרפתי, חיל נפוליון. 79 Ragusa. 80 בערב שבת שלפני פורים, שקוראים בה פרשת „זכור את אשר עשה לך עמלק". 81 מתורגמן. 82 מעלת בבוד תורתו. 83 ובתוך כך. 84 בטלית ותפילין.

ופתאום נעשה רעש גדול, שבאה הפקודה מפאשי[85] שנותן ארכה רק ב' שעות, מי שא"י[86] תכסיסי מלחמה יברח על הים, כי אין שום שער פתוח רק דרך הים, ואם לא, אזי ישחטו אותו הישמעאלים, מחמת שהיו רוצים לעשות הרחבה בהעיר, ע"כ רצו לשחוט הנמצאים שם. והיה רעש ופחד ואימה גדולה. ובשעת הרעש ברח רז"ל על הים ולא הסתכל כלל על איש שלו, כי היה נרדם. ואח"כ נתעורר האיש מגודל הרעש והבכיה והמהומה, והגבירה מהאכסניה אמרה אליו במרירות: חס אני על נעוריכם שתהיו נהרגים פה, אנחנו קבלנו עכ"פ[87] טובה בכאן, אנו צריכין ג"כ לקבל מהנגזר מה'. וכיוצא בדברים האלה. ונפל עליו חרדה גדולה מאד ושאל על רבז"ל היכן הוא, והשיבו: כמדומה שברח על הים. ובשמעו זאת רצה לברוח וליקח התיבה וחפצים ולא יכול לבדו לשאת אותם, והזמין ה' פרענק[88] אחד, ונשא אתו החפצים. ומחמת המהומה הגדולה כמעט תקע אחד בחבירו סכינו, מהנמנע היה לעבור ברחוב, אך בחמלת ה' נזדמן שבאותו שעה עמדו הישמעאלים על החומה והכריזו על איזו בשורה טובה, ונתקבצו אליו כל אנשים, ומחמת זה היה דרך לעבור אל הים. וכאשר בא האיש להים, ראה ספינות הרבה וביקש את רביז"ל עד שמָצאו שישב בספינה שהיתה מלאה מהישמעאלים. והיה להם שמחה גדולה בראותם יחד. אח"כ נודע להם שהספינה היא מהנלחמים ומלאה „האַרמאַטיס"[89] עם אנשי חיל, וראו עצמם בסכנה גדולה לפרוש על הים עם ישמעאלים פרא אדם כמוהם, ורז"ל שנכנס לתוכה בשעת בהלה לא ידע כלל מזה, ולקחו אותם הישמעאלים והכניסו אותם אל הספינה הגדולה, ונתנו להם חדר מיוחד, וגם נתנו להמְשַמֵש שלו קנה שריפה טעונה. ולא יכלו לדבר אתם, כי לא ידעו לשונם. ואחר ב' שעות בלילה נסגר הדלת מחדרם ושכבו בלא שום טעם אכילה כי לא היה להם כלל. ואחר איזה שעות פתח אחד הדלת ואמר להם בלשון פלאניה: מה אתם עושים כאן? הלא הספינה של מלחמה היא

85 מהפחה. והכוונה לג'זאר, פחת עכו. 86 שאינו יודע. 87 על כל פנים. 88 יהודי ספרדי. 89 תותחים.

ואתם תאבדו ח״ו. ונתעוררו משנתם בבהלה, וביקשו אותו שיניח אותם לצאת מהספינה, וראו שהם בסכנה, ושמעו קולות וברקים מהאַרמאַטיס. ע״כ אמרו שטוב יותר שעצמותיהם יהיו נקברים בא״י. והשיב שמוכרחים ליתן לו איזה סך והוא ידבר עם הקאפיטאן[90] מענין זה. והלך האיש שדיבר כזאת. ובת״כ לקח המשמש מעות מהתיבה, ונתמהמה האיש הנ״ל לשוב, והלך המשמש להקאפיטאן ופשט ידו ליתן המעות להקאפיטאן, כי סבור שכבר ביקש עבורם האיש הנ״ל להקאפיטאן שיניח אותם לצאת. אך הקאפיטאן צעק אליו בנזיפה וחפשו את האיש שדיבר אליהם כנ״ל, ולא מצאו שם שום ב״א[91] שיוכל לדבר רק לשון ישמעאל *[91] וערבי. ואחזתם רעדה גדולה מאד, מחמת גודל הפחד, כי ראו שהם בספינה גדולה „קריג שיף״[92] ואין יודעים מי הוא שדיבר אליהם שהן בסכנה גדולה. ובבוקר הלכו עוד והתנפל והתחנן להקאפיטאן להניח אותם לצאת, אך בתוך כך עקרו ה„אַנקערס״[93] ופרחה הספינה והמלחמה נתעוררה ונשמע קול מהאַרמאַטיס ומהבאָמביס[94] ונפל עליהם אימה ופחד אין לשער, ונפלו שניהם למשכב, ולא היה להם אף מים לשתות, כי לא הכינו כלל. וה׳ הטוב נתן להם חן בעיני ה„קעכיר״ *[94] מהקאַפיטאַן ונתן לכל אחד „שאהל קאווע״[95] שחור בבוקר ובערב. ומחמת שנפלו למשכב מרוב החולשה, וגם סגורים בחדר שלהם, לא ידעו היכן הם, אך שמעו שהיה רוח סערה ונשא הספינה, ולא ידעו לאיזה מקום, אך כששמעו שבאו לאיזה סְפָר, הלכו לחוץ לראות המקום שהגיעו לשם, וראו שאין זה סטאמבול, ושאלו, ואמר הקעכיר הנ״ל שהמדינה הזאת נקראת אדאל.[96] וכאשר שמעו שזה אדאל, רצו מיד לחדר שלהם בפחד גדול וסגרו הדלת והחביאו עצמם. ועמדה הספינה שם ג׳ ימים. ופתאום בא רוח סערה ונתק החבלים, וה„אַנקערס״ נשארו בים, והספינה פרחה מעצמה, והיתה צעקה גדולה בין הישמעאלים והיתה הספינה מטורפת בים כל הלילה,

90 רב־החובל. 91 בן־אדם. *91 תורכית. 92 Kriegsschiff, אניית־מלחמה. 93 הענגים. 94 Bomben, פצצות. *94 הטבח. 95 סם קסה. 96 Adalia.

ולאור הבוקר נשקט הים, אך לא הביאם למחוז חפצם רק חזרו ובאו לעכו. ובחצי היום נתעורר עוד רוח סערה ונשא הספינה והיתה מטורפת ומבולבלת כמה ימים, יעלו שמים ירדו ובר,[97] ולא הועיל שום תחבולה להמלט. וביום ה׳ בחצות התחילו להוציא המים מהספינה ע״י פלומפין[98] כל היום, והמים גברו הלוך וגאו, ונתמלא גם החדר מרבז״ל עם מים והוכרחו לשכוב במקום גבוה, כי יראו לצאת להתראות בפני הישמעאלים. והמים גברו מאד והרוח סערה הולך וחזק עד לב השמים עד להפליא. וכשהאיר היום, אמר רבז״ל למשמשו, שיש לו חלישת הלב מאד מגודל הפחד. ואני רואה שאני בסכנה גדולה, כי אין אני יכול לסבול עוד גודל הפחד, ואף שאין אני רואה מה הם עושים אעפ״כ הלב רואה. והאיש שלו כיחש לו ואמר שאין להפחד כלל כי ב״ה הכל על נכון. והלך האיש הנ״ל להסתכל במקום שאיבת המים מהספינה, וראה שיש בתוך הספינה כמו גלים קטנים כמו על נהרות הקטנים, וכבר נשלך כל המשאות להים, והספינה היתה טעונה עם מים. ואז ראה האיש שא״א[99] עוד ע״פ דרך הטבע להנצל, ובא לרבז״ל, ומחמת גודל הצער ובהלה לא היה יכול לדבר, ואמר לו רז״ל: מה זאת, ואיך פיך שאמרת הכל לנכון ועתה אתה בעצמך בפחד גדול? והשיב ששוב אין מבוא ע״פ דרך הטבע להנצל, כי המים מתרבים בספינה וכשל כח הסבל מהשואבים, וזה קרוב למע״ל[100] שלא טעמו ולא ראו שינה בעיניהם. וגם אמר לו האיש שלא התפלל עדיין, והשיב רבז״ל: עכשיו אין אתה צריך להתפלל, רק תקבל עול מ״ש[101] בפסוק ראשון[102] בלבד, ותתפלל ג׳ ראשונות ואחרונות[103] ואח״כ קח המעות ותחלק לשנים, מחצה תקשור עליך ומחצה אקשור על גופי. ושאלו האיש: למה זאת, הלא הדגים שבים יוכלו לבלוע אותנו בלא המעות? והשיב לו: עשה כך כמו שאני אומר לך, ישראל היו בים ולא נטבעו, ואנחנו עדיין על הספינה. וגם אמר להאיש שילביש א״ע[104]

97 תהלים, ק״ז, כ״ו. 98 משאבות. 99 שאי אפשר. 100 למעת לעת, היינו עשרים וארבע שעות. 101 מלכות שמים. 102 של קריאת שמע, היינו שמע ישראל וכו׳. 103 של תפילת שמונה עשרה. 104 את עצמו.

ויחגור החגורה על הטוליפ,[105] וגם הוא עשה כן, כמו שמוכן לדרך. ושאלו האיש: למה כ״ת[106] אין מתפלל עכשיו. והשיב שעכשיו הוא במוחין דקטנות ומרוחק מהשם יתברך, רק אין בדירה מחמת הסכנה העצומה כזו, השם יתברך יודע שכל ימי חיי לא הייתי משתמש בזכות אבות רק עתה מוכרח אני לבקש מהשם יתברך שיעשה למען זכות זקני ר׳ נחמן מהרידאנקי וזקנתי מ׳ איידיל וזכות זקני הבעש״ט ז״ל, ויותר מזה לא הזכיר כלל. ואח״כ ראו כמו ענן גדול מרחוק ואפל מאד, ונפל פחד גדול, מחמת שלפעמים כשענן שואב מים מהים נעשה כמו בקעה, וכשהספינה נופלת לתוכה נטבעת שם, והתקנה לזה לירות בהאַרמאַטיס[107] לשבר הענן, ולהם לא היה פנאי לזה, כי היו טרודים בשאיבת המים כנ״ל, והיה צרות צרורות זיבורא ועקרבא. אך בחמלת ה׳ מחמת תוקף רוח הסערה פרחה הספינה כחץ מקשת ועברה הענן בשלום. ובתוך כך האיר ה׳ עיניהם וראו החור שהמים נכנסין דרך שם, ולקחו תייש ושחטו, ולקחו העור שלו ותקנו הספינה, ונצולו לשלום מסכנות נוראות האלו. וכ״ז[108] היה בערב שבת קודש ואמר רז״ל „הודו״[109] בשמחה רבה. ואכילתם היה מהרחמנות מהקעכיר הנ״ל שנתן להם כוחַריס[110] ותולעים מרחשים עליהם. אחרי פרישות כפיהם כעני בפתח אז נתן להם הסוחַריס הנ״ל. ובהעלות על לבם שהוא סמוך לפסח, עצבו מאד, כי להתענות ח׳ ימים א״א.[111] ואחר איזה שעות באו לכרך אחד באמצע הים, וקנו הישמעאלים פירות הרבה ונתנו להם באַקסערן[112] בעד א׳ טאליר, ואמר רבז״ל: לע״ע[113] גם זה טוב, שיכולים לחיות ימי הפסח עם חרובין, אך מי יתן שיזכה השם ית׳ אותנו לקיים מצות מצה ויתר המצות המחויבים בפסח.

וגודל עוצם הסכנות בחזירתם א״א לשער, כי דרך הישמעאלים, ובפרט אנשי מלחמה, לתפוס יהודים ולמוכרם למרחקים, ופחדו מאד מזה. ואמר שחשב, אם ימכרו אותו

105 פרוה. 106 כבוד תורתו. 107 בתותחים. 108 וכל זה. 109 מזמור ק״ז שבתהלים, שהחסידים נוהגים לומר לפני קבלת שבת. 110 צנימים. 111 אי אפשר. 112 חרובים. 113 לעת עתה.

למקום שאין שם יהודי איך יוכל לקיים מצות ה', וציער מאד ע"ז. וחשב בענין זה וזכה להשיג שיוכל לעבוד ה' אף שלא יוכל ח"ו לקיים המצות, כי השיג העבודה מהאבות קודם מ"ת,[114] שקיימו כל המצות אעפ"י שלא עשו המצות כפשוטן, כמו יעקב אבינו שקיים מצות תפלין באופן אחר כידוע וכיוצא בזה. ותיכף בחשבו כך, באה הספינה אור לי"ד לעיר גדולה לאלהים עומדת באיי הים, ושמה ראדיש,[115] ושמחו מאד כי יוכלו לקנות על חה"פ[116] כל הצורך. אך זה לא עלתה על דעתם שהקפיטאן יניחם לילך להעיר, כי הבינו שהישמעאלים רוצים לתופסם ואפשר למוכרם.

ובבוקר, שהוא ערב פסח, נסע הקפיטאן על ספינה קטנה אל העיר וחזר ודיבר ברמיזה, וגם להם אמר ברמיזה, שיש כאן יהודים. והשם יתברך ברחמיו בלבל דעתו, ורמז להם שאחד מהם יוכל לילך ולקנות מזון. ונסע המשַמֵש להעיר, והלך אחריו ישמעאל אחד לשומרו שבל יברח, ובא אל החכם הכולל,[117] וסיפר כל המאורע שהם נלכדו בספינת מלחמה ולא נודע כוונת הקפיטאן מה רצונו לעשות עמהם, אך בדרך כלל סיפר שהם בשביה ובסכנה עצומה. והחכם היה מתאוה לשמוע ספורי מעשה מהמלחמה, ואצלו נחשב כל רגע לכמה שעות, ובכל פעם אמר לו החכם: אל תירא ואת תחת. ובת"כ[118] נזכר ששמע מטבריה מר' צבי הארקער שאשתו יש לה אח בראדיש, והוא חכם וצדיק, והלך אליו. וכבר שמע החכם הלז, ששני יהודים בשביה. ותיכף בבואו אצלו אמר לו: אל תפחד כלל ואצפה בעזה"י[119] שאשמע ספורי מעשיות שלכם בלילה על הסדר. ועמד בתמיה, כי לא האמין להוושע מהר בעוד יום זה ולהיות אצלו על הסדר. ואמר לו החכם: תדע שזה הקפיטאן כבר עקלנו אותו עם הספינה עד שיניח אתכם חפשי, אך מעות צריכין ליתן לו כמה שירצה, והודו לה' כי הפליא עשות עמכם נסים שבאתם לכאן, וזה הקפיטאן הוא גזלן מפורסם ויחוסר מחמשת סרני פלשתים, וכך הוא חותם שלו, ועכשיו אין

114 מתן תורה. 115 Rhodos. 116 חג השבת. 117 רב הקהילה.
118 יבתיך כך. 119 בעזרת ה' יתברך.

הפנאי לשמוע מעשיות, לֵךְ עמי לרופא לגלח את שער ראשי על כבוד יו״ט. כן עשו. ושאל אותו: מי האיש השני שנשאר בספינה? והשיב: שמעתם מהבעש״ט? והשיב: הן, כי הספרים מהרב דפולנאה[120] נמצאים פה. ואמר לו, שהוא נכדו וגם נכד ר׳ נחמן האַרידאַנקי, וגם בעצמו הוא חכם כאשר תחזינה עיניכם. ושמח החכם מאד ואמר: אף לפדות אנשים פשוטים נקיים הוא מצוה רבה, ובפרט אנשים צדיקים כזה. וזירז א״ע[121] עם עוד אנשים לילך אליו. אך בתוך כך פגעו בישמעאלים שנתקוטטו, עד שנהרגו מהם זה כמה, וברחו לבית החכם וסגרו ההצר, ולא היה להם פנאי כלל כי פנה היום. ואמר החכם: תדע שאני מנעורי עוסק בתורה ומע״ט,[122] ומן הסתם יש לי שכר ע״ז[123] חוץ מחלק עולם הבא שיש לכלל ישראל, זאת לכם במשכון, באם לא אשתדל ואתאמץ להוציא אתכם יאבד הכל, אך כעת פנה היום, בכן קה מצות שמורה ויין טוב וירקות וכל הצורך לסדר. וכך הוה, ונסע האיש לרבז״ל להספינה. וכבואו לשם, כששמע רבז״ל את קולו רץ לנגדו בשמחה, ואמר: תודות להשם כי אראך בחיים, כי דימיתי שטבעו אותך בים, וב״ה הנותן ליעף כח לסבול עד בואך. והתפללו וסידרו הסדר כראוי, וסיפר לו האיש כל הנ״ל ושמח מאד. ולמחרת בא הפקודה שיוליכו הספינה להעיר, ויקשרו הספינה להספר. והיה גם כן בליל השני על הספינה. וביום השני הלך האיש להעיר לבית הכנסת להתפלל, ואחר התפלה הלך עם החכם לביתו לאכול, ובתוך הסעודה אמר החכם תורה שחידש וגם מצדיקים אחרים. וביקש מהאיש שיאמר תורה מרבז״ל, ואמר לו איזה דבר, והוטב בעיניו. ואח״כ הלך האיש עם הגבאי עם מאכלים טובים וספרו לרז״ל ושמח מאד.

וביום א׳ דחוה״מ[124] הלך האיש להחכם, וצוה לו החכם שיקח מעותיו מהספינה בחשאי ולהביאם העירה, כדי שלא יגזול מהם המעות. ועשה כך. ואח״כ הלך החכם עם שני גבירים להקפיטאן ואמרו לו: תן לנו שני האנשים האלו:

120 ר׳ יעקב יוסף הכהן מפולנאה, תלמיד ר׳ ישראל בעל שם טוב. 121 את עצמו. 122 ומעשים טובים. 123 על זה. 124 דחול המועד.

והשיב: מה שייכות לכם בהם? אני מהפקר זכיתי בהם. וסיפר להם כל תלאות הדרך, ולא היה רגע בלי פגע. והייתי יכול לטובעם או למוכרם, וכל חפציהם שייך לי באין מוחה. אך מה לעשות שמזלם גדול עד לשמים, כי לא די שנעשה להם נס שבא הספינה לכאן, אף גם זאת נס בת"נ,[125] כי דעתי ולבי נתבלבל ששלחתי אחד מהם לתוך העיר הזאת, ועכשיו בוודאי שוב אין אני רשאי ליקח אף מעותיהם, רק כדי שלא יתרעמו עבדים שלי עלי, תנו מאתים ר"ט.[126] ונתנו לו מיד כרצונו והצילו אותם ממות לחיים ומשיעבוד לגאולה. ובאו להעיר. וכבואם העירה אמרו הישמעאלים שמרגלים הם, ונפל פחד גדול גם על הספרדים, והביאו להם מלבושים כמנהגם והלבישום, והיה לרז"ל צער גדול מזה, והאיש שלו שחק, וכעס עליו רז"ל ואמר שיש עליהם קטרוג. והיה שם בכבוד גדול עד אחר החג. והמאתים ר"ט הנ"ל נתנו אנשי העיר מכיסם ולא רצו לקבלם בחזרה.

ואחר החג שכרו ספינה לסטאמבל, והיה בה גרעקין[127] הרבה, גם היה בהם עיפוש ר"ל.[128] והיה רוח סערה גדולה, ואף שהיה להם צער מהסערה אולם שמחו שבאו במהירות, בשלשה ימים, לסטאמבל. ושהו שם י' ימים. וגם שם היה בסכנה מחמת הפאַסין,*[128] והעמיסו עליהם ליתן סך עצום, אך מהנמנע היה ליתן כ"כ.[129] והזמין להם השם ית' איש אחד שלא הכיר אותם, ונתפשר עם השר מהישמעאלים, ולא נודע כמה נתן עד היום, וקיבל קוויטל[130] מהשר להניח אותם, והזהיר אותם להסתיר הדבר בסוד, ונמלטו בשלום.

ומשם נסעו על הים לביתם ובאו לעיר אחת מאיי הים, ושם לקחו אותם אסורים, ונתנו ד' אדומים[131] בעד כל נפש ושחררו אותם. ומשם נסעו ולא אירע להם דבר, רק זעפת הים, וספינה אחת מלאה גרעקין שהלכה בצוותא חדא נשברה ונטבעו רובם ככולם, ובאו בשלום לגַלאַץ[132] על חג השבועות.

125 בתוך נס. 126 רייכסטהלער (Reichsthaler). 127 יוונים. 128 מחלה מידבקת החמנא לצלן. *128 פאסורטים, רשיונות־הדרך. 129 כל כך. 130 אישור בכתב. 131 והובים. 132 Galatz.

ומשם נסעו דרך ק״ק יאַס,[133] והיה שם עיפוש ר״ל, והיה להם יסורין בכל עיר ועיר, ומחמת זה היה קשה מאד לעבור הגרעניץ.[134] והשם ית׳ היה בעוזרם וניצולו מהכל, מדבר, מחרב ורעב ושבי, דכולהו הוי, ובחסד ה׳ נמלטו מכולם. ובא לביתו שלם בגופו ובממונו, שלם בתורתו, כי זכה בארץ ישראל להשגה נפלאה מאד.

עד כה ספרנו מעט כטיפה מהים מעוצם התלאות והסכנות שהיה לרז״ל מנסיעת א״י. וה׳ היה בעוזרו, ועשה עמו נפלאות בכל רגע ורגע, וזכה בשלימות מה שחפץ, ונכנס בשלום ויצא בשלום. ותוקף עוצם ההשגה שהשיג בא״י, א״א לבאר. והיה מתפאר בעצמו במה שזכה להיות בא״י. גם אמר בסוף ימיו שמחייה א״ע[135] במה שזכה להיות בארץ ישראל.

וזה האיש שביזה אותו מאד שנפטר מיד בבואו לביתו, נשאל מרבז״ל: הלא כתיב גם ענוש לצדיק לא טוב.[136] ואמר: דרכי ה׳ ישרים ועולתה לא נמצא בו.

ובא״י היה עוסק בתורה ובתפלה וכתב חדושי תורה והיה מתפאר ואמר שיש הילוק בין חדושי ח״ל[137] לבין ארץ ישראל כרחוק מזרח ממערב. — — — —

גם כשבא לטבריא שלח אליו הרב מהו׳ משה בהרב הצדיק מהו׳ מנחם מענדיל וויטעפסקיר ז״ל, שרוצה להתחתן עמו.[138] והשיב רז״ל: איך יכולים למאן בשידוך, בוודאי מה׳ יצא הדבר שתהיה בתי בארץ ישראל. ולא דיבר יותר. והלך השדכן ואמר להרב הנ״ל שרז״ל מרוצה. ועשה סעודה, והיו שם גדולי צדיקים והיה מהם שמחה בדברי תורה. ובתוך דבריהם נשכח מהם איזה רש״י איפה מקומה, והיה מוכרח להם לעניגם ולא יכלו לזוז משם, והיה פלא להם כי מקרוב סיים כל או״א[139] ש״ס. והפצירו ברבז״ל ואמר להם: הלא הרש״י במסכת זבחים בדף מ״ה על ראש העמוד, והיה להם שמחה גדולה, ונעשה התקשרות. אך אחר זמן נפטר החתן, ורז״ל התקשר עם הרב

133 Jassy. 134 Grenze, הגבול. 135 את עצמו. 136 משלי, י״ז, כ״ו. 137 חוץ לארץ. 138 היינו לשדך את בנו לבתו. 139 אחד ואחר.

הגאון אבד"ק [140] וואליטשיסק. ונתגלגל אח"כ מה' שנסע הרב הנ"ל לארץ ישראל, ולקח בנו החתן עמו, ואח"כ נסעה בת רבז"ל לשם, ונתקיימו דברי רז"ל שאמר: מאת ה' שבתו תהיה באה"ק.

כג

מסעות ר' דויד דבית הלל בארץ ישראל ובסוריה

תקפ"ד (1824)

ר' דויד דבית הלל היה איש וילנה, מצאצאי ר' הלל דרשן בן ר' נפתלי הירץ, מחבר ספר „בית הלל" (חידושים על „שלחן־ערוך"), שנדפס ע"י בנו ר' משה בדיהרנפורט בשנת תנ"א (1691). הוא עלה לארץ ישראל בשנת תקע"ה (1815) לערך, התיישב בצפת והצטרף לכולל הפרושים, תלמידי הגאון מוילנה, שהתחילו עולים לארץ ישראל שבע שנים לפני כן. מצפת הלך לשוטט בכל הארץ, ובשנת תקפ"ד (1824) יצא את ארץ ישראל והתחיל נודד בארצות המזרח (סוריה, כורדיסטאן, ארם־נהרים, ערי־החוף שבמפרץ הפרסי והודו). נדודיו אלה נמשכו שמונה שנים.

בשנת תקצ"ב (1932) הגיע למדרס שבהודו ורצה להפליג משם למצרים, כדי לחזור לארץ. משלא מצא אניה, נאלץ לשהות שם חדשים מספר והתפרנס מהוראת הלשון העברית לכמרים אנגליים. תלמידיו אלה, בשמעם מפיו שיש בידו כתב־יד עברי גדול של תיאור מסעותיו בארץ־ישראל ובארצות המזרח, עוררוהו להדפיסו בתרגום אנגלי. מאחר שהתקשה במקצת בתרגום, תרגם רק את תמצית מסעותיו, ומתוך ספר זה הוחזר כאן למקור העברי הפרק על ארץ־ישראל וסוריה.

בדעתו היה להפליג למצרים מיד אחר הדפסת הספר, אולם, כנראה, נאלץ להתעכב עוד, והוא יצא מהודו רק בשנת תקצ"ז (1837). בדרכו ביקר בערים שבחוף ים־סוף: מוכ"ה, ג'דה וינבע. בינבע ניסה להציל יהודי אשכנזי שהתאסלם, והכניס עצמו בסכנה גדולה. הוא הושם

140 אב בית דין דקהל.

בכלא נורא, וניצל לבסוף בזכות נתינותו הבריטית שרכש, כנראה, בהודו, בשנת תקצ"ח (1838) היה בירושלים ובאותה שנה שימש מורה דרך לחוקר־הנוסע אדוארד רוֹבינסון. בשנה שלאחריה נקנס ע"י הקונסול הבריטי יונג בעונש כסף על שהכה נער מוסלמי. בשנת ת"ר (1840) נשלח לקושטא, כדי להשתדל לטובת האסירים בעלילת דמשק. משם כתב לר' יצחק בער לוינזון ברוסיה וביקשו ליתן לו רשות לתרגם את ספרו „אפס דמים" לערבית או לתורכית. ממכתבו זה ניכר יחס של הערצה מצד הנוסע לאבי ההשכלה ברוסיה. בשנת תר"ה (1845) היה שוב בהודו בלוית הבחור רפאל בן משה זאלקין, שעליו הוא אומר: „אני גדלתיהו ועשיתיהו כמו בני והוא היורש אותי אחרי מותי ואין לי עוד זולתו יורש". בחודש שבט תר"ו (1846) לא היה עוד בחיים.

למה יצא ר' דויד דבית הלל לדרך־נדודיו הארוכה? כשנשאל שאלה זו ע"י ראג'ה אחד בהודו, השיב: „רק כדי לראות את העולם". ואמנם יש באפיו מסקרנותם העמוקה של תיירים מובהקים. בעינים פקוחות הוא מסתכל בכל מה שהוא מוצא על דרכו. רואה הוא, למשל, שבארם־צובא החמורים חזקים ובלודקיא הטבק טוב. כשהוא מוצא על גדות הנהר חצור ליד ארבאל בארם־נהרים אבנים ססגוניות, הוא משהה את עצמו שם שלוש שעות כדי לבחנן, ולוקח אתו את המשונות שבהן לקול צחוקם של כל בני השיירה האומרים, כי „רק משוגע יטעין אבנים על סוסו".

אולם עיקר מטרתו בצאתו לנוד על פני ארצות נידחות היה למצוא את עקבות עשרת השבטים, ולענין זה מוקדש חלק רב מתיאורי־מסעותיו. הוא מדייק בדבריו (אי־דיוק בולט יש למצוא רק בסימון כיוון רוחות־השטים, וכנראה — נגרמו ע"י התרגום). בדרך כלל אין הוא מתאר אלא מה שראה בעיניו, ואם יזדמן לו לספר מפי השמועה, יודיע בפירוש: דבר זה לא ראיתי, אלא כך שמעתי. בכל מקום הוא חוקר למספר תושבי המקום ולמספר בני כל עדה ועדה. הוא עצמו מציין את עדיפות תיאורו על תיאורי הנוסעים שקדמו לו, ונותן טעם לדבריו: „שהם לא שהו זמן מרובה במקום אחד ולא יכלו כלל להכיר את כל בעמדות העם ולעמוד על מספריהם ומנהגיהם. ואילו אני הכרתי היסב את כל מעמדות העם ואת לשונותיהם וישבתי

במקום אחד חמשה עשר יום לפחות, ויש ששהיתי מחודש ועד שנה". הוא ידע לדבר בלשונות אלו: עברית, ערבית, פרסית, הינדוסטאני, אנגלית ופורטוגיזית.

תיאור מסעו בא"י הוא התיאור היחיד של מסע יהודי בארץ ברבע הראשון של המאה התשע־עשרה. חשובות ביותר ידיעותיו על מספר היהודים בארץ בימים ההם, וביחוד משום שהוא עצמו מדגיש את דיוקן. לדבריו נמצאו אז בארץ 5385 משפחות יהודים (לערך עשרים ושבעה אלף נפש), שישבו במקומות אלה: ירושלים — למעלה מ־3000 משפחות; חברון — 80; שכם — 10; טבריה — 200; צפת — 2000; סקיעין — 20; עכו — 25; חיפה — 15; שפרעם — 20; כפר יסיף — 15. בכל סוריה מצא ישוב יהודי של 900 משפחות לערך, שישבו בדמשק, בצידון, בבירות, בטריפולי, בלודקיה, בארם צובה, בקיליז ובעין־תאב (אצל היהודים שבחצביה ודיר אל־קמר, כפרי הר הלבנון, לא ביקר).

יש בדברי הנוסע, מלבד הדברים הרגילים בשאר המסעות וחומר פולקלורי מרובה, גם ידיעות על מחירי המזונות העיקריים, סכום המס שמשלמים לשלטון היהודים, היוונים והארמנים, דמי שכירת בהמות־רכיבה ממקום למקום, תשלומי כופר בדרכים, מצב הבטחון בדרכים, ישובי היהודים בכפרי הגליל וכו'. ענין מיוחד יש בדבריו על הדיבור העברי: „כשספרדים ואשכנזים מזדמנים, הם מדברים ביניהם עברית". הוא עצמו דבר עברית עם יהודים בוכארים, שפגש בבגדאד.

ירושלים שבימינו, המכונה בערבית קוּדס, היינו קודש, נבנתה על הר על ידי עֻמַר בן כַּטָאב, שהיה השלישי בשלטון למוחמד וחי במאה השביעית למנין הנוצרים. וזה מה שהוגד לי על ראשיתה.

כשכבש עֻמַר את ארץ־ישראל, הגיע לכפר אחד במקום שבו עמדה ירושלם בימי קדם, ושם נטה את אהלו מנגד להר באמצע הכפר. בימי שהותו שם ראה בכל בוקר יערב אנשים ונשים מביאים אשפה ושופכים אותה על ההר. דבר זה עורר את חמתו, כי ראה בו מעשה חוצפה כנגדו. קם וקרא אליו את

זקני הכפר ושאלם לסיבת מנהגם, והם השיבו כי מצווים הם על־כך מפי אבותיהם וכהניהם, כדי למחות את זֵכֶר המקדש מעל פני הארץ. הצטער עמר למשמע דבריהם וציוה לחשוף את ההר. ומאחר שלא הזדרזו האנשים למלא את פקודתו, נוהג היה לזרוק מטבעות לתוך האשפה, כדי שמתוך חיפוש המטבעות יגלו בסוף את יסודות המקדש. וכך המשיך לעשות עד שלבסוף הצליח. אז ציוה לבנות את ירושלם החדשה על הר זה (לאחר שניקוהו מהאשפה) לפי דמותה בימי־קדם. לשם כך הניח שם אחד מנסיכיו, אדריכל מומחה, ופקד עליו לבנות את העיר, להקיפה חומה ולחדש את בנין בית־המקדש כתפארתו בימי־קדם — וכל ההוצאות מבית־אוצרו. וזוהי ירושלם החדשה. משנשלמה העבודה שאל לבנאי, אם נבנה הכל לפי מה שנמצא כתוב בספרים קדמונים, וכשנענה שאין בכוח כל מלכותו לעשות כך, המית את הבנאי על שלא ציית לפקודותיו.

והנה ירושלם זו מוקפת חומה, גבהה ששים או שבעים אמה, רחבה שלש או ארבע אמות, והיקפה מהלך שש שעות לערך, או כשמונה־עשר מיל אנגלי. נכנסים לתוכה דרך ארבעה שערים. לְפָנִים מן החומה עומדים כעשרת אלפים בתים טובים בנויים אבני־גזית גדולות. גובה הבתים מקומה אחת עד שלוש קומות, ובכל אחד מהם, בחצר שבאמצעיתו, בור למי־גשמים השוטפים מהגגות השטוחים. בכל בית, מלבד בתי רמי־המעלה, שׂוכנות שלש או ארבע משפחות. הרחובות, השווקים והחנויות טובים ומלאים כל מיני סחורה. רוב הסוחרים נוצרים או מוסלמים הם ומיעוטם יהודים. בעלי־המלאכה רובם נוצרים.

כאן נמצאים בתי־חרושת רבים לסבון הנעשה משמן־זית, והוא משובח ביותר בגלל ריחו המבושם. המין הטוב קרוי בערבית „אל־מֶסֶך" ונשלח למצרים ולכל הארצות הסמוכות. יש גם בתי־בד רבים לעצירת שמן מתוק הנעשה מזרעים של צמח הקרוי בערבית „סַמְסָם". והא לך רשימת הסחורות הרגילות, שכולן מפרי הארץ.

רמונים משלשה מינים: מתוקים, חמוצים ומעורבים, האחרון

קרוי בערבית „לַפָּאנִי", ויש מהם גדולים ביותר ומשקלם-ליטרא אנגלית; ענבים ותאנים, וחם מתוקים וזולים; מין ענבים שחורים, שכל ענב גדול כראש אגודל של גבר, ומשקל אשכול מגיע לעתים קרובות ל-18 או 20 ליטראות אנגליות; ירקות בשפע וקצת תפוחים; חטה, שעורה ואורז בשפע; יין, יי[נ]ת-שרף, חלב, גבינה ושני מיני דבש בשפע; אחד ממיני הדבש הוא דבש דבורים והשני עשוי מענבים; בשר כבש ובשר בקר לרוב, והוא משובח ובזול — הראשון נמכר בשני גרושים הרוטל,[1] והשני בגרוש וחצי הרוטל; אַלְיַת הכבש נמכרת בארבעה גרושים הרוטל. משקלה של כל אַלְיָה הוא ארבעה רוטלים לערך.

זהב וכסף נשקלים במשקל הקרוי מת'קאל* [1] ואבני-חן במשקל קילאט.[2] מטבעות הכסף הן גרוש ופארא. ארבעים פארא הם גרוש אחד; איכותם גרועה, כי היו לסיגים. 15 גרוש שוים לטאלר גרמני אחד; מצויות עוד מטבעות הטורכיות אחרות הרבה, וכל המטבעות האירופיות בשתי המתכות היקרות, וערכן משתנה מאד.

[מחירים:] שמן זית — 1½ גרוש הרוטל; שמן מתוק הקרוי בערבית „סִירג' סַמְסַם" — 1¾ גרוש הרוטל; אורז מצרי — 1½ גרוש הרוטל; סבון — 3 גרושים הרוטל; אל-מַסְך או סבון מבושם — 4½ גרוש הרוטל; ענבים לבנים — 8 גרושים הקנטאר*[2]; ענבים שחורים — 10 גרושים הקנטאר; תאנים — 5 גרושים הקנטאר; רמונים — 30 גרוש הקנטאר; צימוקים לבנים — 30 גרוש הקנטאר; צימוקים שחורים — 50 גרוש הקנטאר; תאנים יבשות — 15 גרוש הקאנטר; יין — 2 גרושים הרוטל במשקל הלח; יין-שרף — 3 גרושים הרוטל במשקל הלח; התבואה נמכרת במדה הקרויה מֻד.[3] חטה בעונתה נמכרת

1 ברוט[5] 12 אוקיות, וב[כ]5 אוקיה 75 דרהם במש[ק]5 הרוקחים (הערת הנוסע). *1 המת'קא[ל] הוא דרהם וחצי במש[ק]5 הרוקחים. (הערת הנוסע).
2 קי[ל]אט = ארבעה גרעיני שעורה. (הערת הנוסע). ויש כאן טעות סופר, וצ"ל: קיראט. והקיראט הוא 1/24 דרהם). *2 הקנטאר הוא 100 רוט[ל], דהיינו 690 ליטרא אנגלית (הערת הנוסע). 3 המד שוה במש[ק]ל 5חמשה רוט[לים], או[ם] בתביאה טיבה ל[ה]משה רוטלים וחצי: 72 מד הם נראה

ב־1½ גרוש המד; שעורה ב־1¼ גרוש המד; אורז ב־3 גרושים המד, מדת האריג הגדולה ביותר קרויה בערבית ד'ראע.[4]

בירושלם עצמה יש למעלה משלשת אלפים משפחות יהודים, ילידי הארץ ואנשים שנתקבצו מכל קצוי העולם, ולהם חמשה בתי־כנסת, שלשה ליהודים ילידי הארץ וליהודים שעלו מארצות שלטון מוסלמי, הקרויים בשם ספרדים, ושנים ליהודים אירופיים הקרויים אשכנזים. מלבד אלה יש להם חמשה בתי־מדרש הקרויים בעברית „ישיבות". באשר ללשונות השגורות בפי היהודים, הרי הספרדים מדברים ספרדית, — והם כל היהודים היושבים ברומליא,[5] במוקדון, באנטוליה ובכל איי הים התיכון, והם צאצאי היהודים שגורשו מספרד. יהודי ארץ־ישראל ויהודי [צפון] אפריקה מדברים ערבית, והיהודים האירופיים [רובם] מדברים גרמנית, מקצתם מדברים איטלקית ומקצתם אנגלית. כשספרדים ואשכנזים מזדמנים, הם מדברים ביניהם עברית. מס עובד שמשלמים היהודים מגיע למאה אלף גרוש לשנה. כל יהודי הבא ירושלימה בפעם הראשונה חייב לשלם חמשה פארא לשומרי השערים, וגם (מלבד אירופי או מי שיש בידו פירמאן, היינו פקודת הסולטאן, או בְּיוּרדי,[6] היינו פקודה מאת הפחה)— חמשה גרושים לעדתו לפרעון מס־העובד.

הר המוריה, שעליו היה מקדש שלמה בנוי, הוא במערבה[7] של ירושלים. מקום זה מוקף עתה חומה, כשש אמות גבהה, ושערה לצד מזרח;*[7] והוא מקום יפה מאד ועצים יפים לרוב נטועים בו. על המקום המקודש ביותר בנוי מסגד, בנין יפה עד מאד, כמאתים אמה גבהו, והוא מצופה נחושת ונראה ממרחק מהלך חמש שעות לערך. אין איש רשאי להכנס לתוכו, מלבד מוסלמים רמי־מעלה, שאחד מהם נבחר בגורל לנקותו בזקנו, והאיש שבגורלו נפל כבוד זה מאושר מאד, עד שהוא עורך סעודה גדולה לכל ידידיו. אני ראיתי את מקום המקדש מבעד

אחת. (הערת הנוסע, והמלה „מד" משובשת אצלו ל„הרמוד"). 4 ד'ראע שוה בארבה ל־¾ היארד האנגלי, והיא נהונה גם בקושטא. (הערת הנוסע). 5 תורכיה האירופית. 6 buyurdi או buyuruldi. 7 צ"ל: במזרחה. *7 צ"ל: מערב. והכוונה לשער העיקרי, הנקרא באב אסְּלְסִלָה.

לחלון בקומה שניה של בית הבנוי מנגד. נשארו שרידי מדרגות, שבהן היו עולים מעזרת ישראל לעזרת הכהנים, כפי שאנו מוצאים בדברי ימי־קדם. ממערב[8] למקום המקדש תלול ההר ישר כחומה ועליו בנויה חומה, כחמש עשרה אמה גבוהה, של אבני־גזית גדולות, שכל אחת מהן כארבע אמות ארכה וכארבע אמות רחבה. היא נראית שחורה. היהודים אומרים, שהיא חלק מיסודות מקדש שלמה וראשה נבנה מחדש. היהודים נוהגים ללכת שמה כל ליל שבת, לשבח לאלהים, ולהתפלל שייבנה מחדש. בחלקו הדרומי־מערבי של הר זה בנויה חומה יפה ובה שער, והוא בנין משונה מאד, מה שמעיד על קדמותו. היהודים אומרים שכאן היה בית מדרשו של שלמה המלך. עתה בנוי עליו בית־המשפט המוסלמי, הקרוי בערבית „מַחכֶּמֶה".

יש בירושלם כתשע משפחות של צדוקים הקרויים בערבית „קראים".*[8] והם שנואים על היהודים יותר מכל עַם אחר. אפילו אם אחד מהם רוצה להתגייר ולהיות ליהודי, אין מקבלים אותו. הם שנואים גם על המוסלמים, האומרים עליהם שהם יהודים למחצה.

כארבעת אלפים משפחות יונים בירושלם, והם מדברים יונית חדשה וערבית. מס־העובד שהם משלמים למוסלמים מגיע למאתים אלף גרוש לשנה. כל נוצרי הבא לבקר בירושלם בפעם הראשונה משלם לעדתו כסכום שמשלמים היהודים לעדתם, כנזכר לעיל. אם ברצונו להתפלל בקבר הנוצרי, עליו לשלם עשרים וחמשה גרוש לכמרים; ואם ברצונו לקבל מהמים שהם מכנים „[מים] קדושים" עליו לשלם לפי מה שיוסכם בינו ובין הכמרים. בחלק הדרומי־מזרחי של העיר[9] בנוי בנין גדול מוקף חומה, שגבהה ועביה הם כמעט כשל חומת העיר, היא הכנסיה היונית הקרויה בערבית „דֵיר אל־גְרֵיק".*[9] בתוכה מגדל גדול מאד, בנין יפה, גבהו כמאתים אמה, והוא מצופה נחושת ונראה ממרחק מהלך חמש שעות לערך. הנוצרים אומרים, שבאמצעיתו

8 צ"ל: ממזרח. *8 בטעות רואה הנוסע את הקראים כצאצאיהם של הצדוקים שבימי בית שני. 9 צ"ל: צפוני־מערבי. *9 מנזר תיונים, ואין המלה „גריק" נהוגה בערבית, אלא קוראים ליונים בשם „רום".

נמצא קבר ישו הנוצרי. נרות רבים נדלקים בו כל לילה. כמריו אומרים, שמלאך מדליקם מדי ערב. בחצר שבמקום זה בנויים בתים רבים לכמרים ולתיירים. היונים והרוסים נוהגים לבוא מדי שנה דרך הים התיכון ליפו, ומשם ירושלימה, מסע יום וחצי, מרחק שלשים וששה מיל אנגלי לערך, כדי לבקר את הקבר הנזכר, והם נוהגים גם לקחת אתם את המים הקדושים. המקום הזה מלא תמונות מָרִים, ישו ושליחיו ושאר אנשים שהם קדושים בעיניהם.

כשלשת אלפים עמלקים או ארמנים בירושלים, והם מדברים בעיקר בלשון הארמנית.[10] מס־העובד שהם משלמים למוסלמים עולה מאתים אלף גרוש לשנה. הם נוהגים לבוא מדי שנה מארצות שונות כדי לבקר בירושלם. עליהם לשלם לעדתם כסכום שמשלמים היהודים לעדתם, כנזכר לעיל. גם להם, כלינים, כנסיה גדולה מאד עם בתים בחצרה לכמרים ולתיירים; ואף היא מלאה תמונות ככנסיה היונית. מקום זה קרוי בערבית „דֵיר אל־אַרמַן".[11] בשער המקום הזה נמכרות תמונות שונות של ישו ושליחיו, צלבים וקישוטים אחרים עשויים צדף בידי העמלקים או הארמנים היושבים בירושלם.

כשלש מאות נוצרים אירופיים מארצות שונות יושבים בירושלם, והם מדברים איש איש בלשונו. אף להם כנסיה גדולה מוקפת חומה גבוהה הקרויה בערבית „דֵיר אל פְּרַנְג".[12] לפנים מן החומה בנויים בתים רבים לכמרים ולתיירים. בשעריה עומד שומר. כולם נוהגים לאכול ממטבח אחד.

כעשרת אלפים משפחות מוסלמים בירושלם, והם רעים מאד לשאר העמים. רובם מדברים ערבית ומקצתם תורכית. המוסלמים נוהגים בשובם מעליה־לרגל למכּה ולמדינה (ובכללם הפחה הראשי עצמו, הנושא את מצנפת השולטן למכּה) לבקר בחברון הקרויה בערבית „כַּ׳לִיל", שפירושה „אהוב", לפי שאברהם

10 גם המיסיונר יוסף וולף מספר ביומן־מסעותיו משנת 1829, ספוך לזמן הנוסע שלנו, שיהודי ירושלים שונאים את הארמנים ורואים בהם את צאצאי העמלקים (Joseph Wolff, Journal, London 1839, p. 255). 11 מנזר הארמנים. 12 מנזר האירופיים.

אהוב ה' קבור שם. הם מבקרים במערת המכפלה ומתפללים במסגדים הבנויים עליה מעל לקברי האבות, ומשם יבואו ירושלימה להתפלל בקודש הקדשים, באמרם כי לא טוהרו עד אם התפללו שם. הפחה הנזכר בהגיעו ירושלימה אינו רשאי לשכון בתוכה, אלא נוטה את אהלו מחוץ לעיר; וביום הששי הקרוב ילך להתפלל בקודש הקדשים, ואחר יצא לאהלו ולמחרת היום ימשיך את מסעו. וטעם הדבר, שאדם בעל שלטון גדול אינו רשאי לשכון בירושלם. מושל ירושלים הוא בדרגת מַתַסַלִם, וכפוף לפקודות הפחה מדמשק.

שער המזרח[13] של ירושלים קרוי בערבית „באב דאוד", שפירושו „שער דוד". ממולו, במרחק ארבע מאות או חמש מאות אמה לצד הר הזיתים, עומדת ציון, מצודת דוד. זוהי מצודה קטנה ויפה מאד; בה קבר דוד וצאצאיו. בתוך המצודה בנויים בתים רבים, אבל אין איש רשאי לדור בהם מלבד המוסלמים רמי־המעלה, הקרויים בשם סַיִדים. אין איש רשאי לשפטם, כי לפי דבריהם הם אנשי ארמון דוד, והוא שופטם. רוצח שאינו מהם כי הצליח להמלט שמה, לא יוכל איש לנגוע בו לרעה. תושבים אלה קרויים בערבית „דאודיה", הייבו „תושבי דוד", והמוסלמים מכבדים אותם מאד.

צפונית[14] לירושלים, בעמק שבין הר ירושלם והר הזיתים, בנוי בנין בצנרת מגדל קטן, גבהו כשתים עשרה אמה או יותר, שנבנה בידי אבשלום בן דוד שקרא לו „יד אבשלום" ונזכר בספר שמואל ב', פרק י"ח, פסוק י"ח. המוסלמים נוהגים להשליך אבנים עליו בעברם ואומרים: זהו הבן שמרד באביו. דרומית יותר בעמק זה נמצאים קברות היהודים. הר הזיתים הוא לצד מזרח מול ירושלם, והוא הר יפה מאד, וגבוה במקצת מהר המוריה, ובראשו בנין יפה מאד שלדברי העם קבורה בו חולדה הנביאה. אין איש רשאי לבוא שמה מלבד מוסלמים.

השער הדרומי[15] של ירושלם קרוי בערבית „באב אל כ'ליל", שפירושו „שער חברון", כי דרך שער זה הדרך לחברון. חברון רחוקה מסע שבע שעות מירושלים. באמצע

13 צ"ל: הדרום. 14 צ"ל: מזרחית. 15 צ"ל: המערבי.

הדרך שוכנת בית־לחם, ושם קבורה רחל אשת יעקב, ככתוב בבראשית, פרק ל"ה, פסוק י"ט. אין איש דר שם, אבל שם בית קברות. בהר מנגד יש כפר, שתושביו ערבים, והם אנשים רעים מאד. זר שבא לבקר בקבר רחל נשדד בידיהם. חברון היא עיר טובה מאד בנויה על הר, ובה מים טובים מאד, פירות ותבואה, ובזול יותר מאשר בירושלם. יש בה כשמונים משפחות יהודים, ספרדים ואשכנזים. שני בתי־כנסת להם, אחד לספרדים ואחד לאשכנזים. שם מערת המכפלה, שבה קבורים אברהם ושרה, יצחק ורבקה, יעקב ולאה, ועל כל זוג בנוי מסגד יפה, שבו נוהגים המוסלמים להתפלל. מלבד מוסלמים אין איש רשאי להכנס שמה. היהודים נוהגים ללכת ולהתפלל מבעד לחלון של מערת המכפלה. בחברון אין נוצרים יושבים כלל. המטבעות, המשקלות, המידות והלשונות דומים לשל ירושלם. אני עצמי לא הייתי בה, ולפיכך איני יכול לומר עליה אלא מה ששמעתי בירושלם. שכר סוס או פרד מירושלם לחברון עולה שלשה גרושים. שכר גמל ארבעה ושכר חמור שנים.

מחוץ לירושלם לצד המדבר, מהלך שעה וחצי מהעיר, נמצא בור גדול ובו מים טובים. כל תושבי ירושלם משתמשים במימיו לשתיה. הוא נקרא בעברית „בור הגולה", כי אומרים שנבנה על ידי עזרא בשובו עם בני ישראל מגלות בבל. בסביבת ירושלם גנים רבים וקברות קדומים רבים של יהודים. מהלך שתי שעות[16] מירושלם יש מערה גדולה, הקרויה מערת כלבא שבוע, שהיה אחד מעשירי ישראל בירושלם בימי טיטוס. זה מקום נפלא. דלת חצרו חלוקה לשתים, וכל חלק הוא אבן שלמה מסותתת כקרש, וממעל לכל חלק חטובה באבן עצמה גפן עם אשכלות ענבים, והם עשויים להפליא, עד שהם נראים כענבים רעננים בגידולם. מסע ארבע שעות מערבה לירושלם יש הר גבוה ועליו כפר הנקרא רמה,[17] ושם קבור שמואל הנביא. על קברו בנוי מסגד. מלבד מוסלמים אין איש רשאי לבוא בו.

16 המרחק מונזם מאר. 17 הכוונה ל„נבי סמוי?".

מירושלם ליפו מסע יום וחצי. שכר סוס או פרד עולה ששה גרושים, שכר גמל שמונה ושכר חמור ארבעה.

יפו היא עיר על שפת הים התיכון. ובה קונסול אנגלי וקונסול צרפתי. היא עיר גדולה ויפה מאד ומוקפת חומה, ובה מים טובים מאד ופירות משובחים. אני עצמי לא הייתי בה, אבל ראיתי את פירותיה, והם תפוחי־זהב ולימונים, שכל אחד מהם גדול מאגרופו של אדם. הם בזיל הזול, ואני קניתי במקומות אחרים פירות שהובאו משם, שלשה בשני פארא; והאבטיחים גדולים מאד, וביניהם אבטיחים שאין איש אחד יכול לשאתם, הם אדומים ומתוקים כמיני־מתיקה. ממה שהובא משם קניתי במקומות אחרים ושלמתי עשרה פארא במחיר הגדול שבהם. אין יהודים יושבים ביפו. כמעט מחצית התושבים נוצרים הם. כל יהודי או נוצרי הבא לשם בפעם הראשונה בדרכו ירושלימה חייב לשלם חמשים גרוש לסוכן עדתו שבירושלם, מלבד אירופי או מי שיש בידו פקודה מהסולטאן או הפחה, כנזכר לעיל. מושל יפו הוא בדרגת מוּתַסַלִם, וכפוף לפקודות הפחה מעכו. המטבעות, המשקלות, המידות והלשון דומים לשל ירושלם.

מירושלם לעזה מסע שני ימים. היא עזה הנזכרת בשמואל א', פרק ו', פסוק י"ז. שכר סוס או פרד עולה שמונה גרושים, שכר גמל אחד עשר, ושכר חמור ששה. מעזה לקאהיר על גמלים דרך המדבר מסע חמשה עשר יום. במרחק של מחצית הדרך יושבת עיר הקרויה בערבית עריש, היא סְפּוֹת הנזכרת בשמות י"ב, ל"ז. שכר גמל עולה חמשים גרוש. אולם הדואר עובר דרך זו בחמשה ימים. מעזה לדמייתה אשר על שפת הנילוס מסע ארבעה ימים ביבשה על גמלים. בכל מקום חניה יש מים, עד שאתה בא לכפר אשר על שפת הנילוס. שכר גמל מעזה למקום זה עולה עשרים גרוש, ומכאן לדמייתה מסע יום אחד בסירה על הנילוס. מדמייתה לקאהיר על הנילוס מסע שלשה ימים.

מירושלם לרמלה, היא רבלה[18] הנזכרת במלכים ב', פרק

18 אין הזיהוי נכון.

כ״ה, פסוק כ׳, מסע שש שעות. שכר סוס או פרד עולה שלשה גרושים, שכר גמל ארבעה ושכר חמור שנים. היא עיר קטנה על חוף הים התיכון.[19]

השער המערבי[19] של ירושלם קרוי בשם „באב נאבלוס״, שפירושו „שער שכם״, כי דרכו הדרך לשכם הנזכרת בבראשית ל״ג, י״ח, והיא נקראת בערבית „נַאבְלֻס״. שכם רחוקה מירושלם מסע שתים עשרה שעה. שכר סוס או פרד עולה ששה גרושים, שכר גמל שמונה ושכר חמור ארבעה. הדרך עוברת בהרים ולצדיה כפרים ומעינות רבים, ובהם מים טובים הנובעים מההר. לא הרחק משכם יש כפר על ראש גבעה ושמו סרח, ושם קבור יהושע, ככתוב ביהושע כ״ד, ל׳. שכם בנויה על הר גריזים ממול הר עיבל, שנזכרו בדברים י״א, כ״ט, ושם נִתְּנו הקללה והברכה. בעמק שביניהם, בדרך לירושלם, סמוך לעיר, קבור יוסף בן יעקב. שכם היא עיר גדולה מוקפת חומה יָפָה, בתוכה בתים יפים בנויים אבני גזית וגנים בחצרות הבתים. מעינות מים טובים הנובעים מההר עוברים בה. מצויים בה גם פירות טובים, בשר, חלב וחמאה, ויותר בזול מבירושלם. אקלימה נאה וקר. המטבעות, המשקלות, המידות והמנהגים דומים לשל ירושלם. הלשון המדוברת היא ערבית, אולם השומרונים מדברים בלשונם. יש בה כעשר משפחות יהודים מילידי הארץ, ולהם בית־כנסת קטן. גם יש בה כארבעים משפחות שומרונים ולהם בית־כנסת, ויודעים הם מעט עברית. במנהגיהם שונים הם משאר העמים. מזכירו של מושל העיר שומרוני הוא. נהוג בה ליקח קַפָּר, היינו כופר, של חצי טאלר גרמני מכל בלתי־מוסלמי. כשלשת אלפים משפחות מוסלמים בה, והם אנשים רעים מאד. מושל העיר הוא בדרגת מותסלם, והוא כפוף לפקודות הפחה של דמשק. חברון, ירושלם, שכם ובנותיהן כפופות לפחה מדמשק—והטעם לכך, כפי הנאמר, הוא, שדמשק עיר קדושה היא, שממנה יוצאת מדי שנה אורחת עולי־רגל לְמֶכָּה, והערים הנזכרות שקדושות הן, מן הדין שתהיינה כפופות למושל אחד. ואילו

19 רצונו לומר: בשבתיהם. *19 צ״ל: הצפוני.

שאר גלילות ארץ־ישראל כפופים לפחה של עכו.

משכם לג'נין מסע יום אחד. שכר סוס או פרד עולה ארבעה גרושים, שכר גמל חמשה. ושכר חמור שלשה. ג'נין כפר גדול ואף בה נוהגים ליקח קפר שלשה גרושים מכל בלתי־מוסלמי. כל מיני מזונות מצויים בה בזול. המטבעות, המשקלות, המידות והלשון כשל שכם. משכם לסוק אל־כ'מים מסע יום אחד. שכר סוס או פרד עולה ארבעה גרושים, שכר גמל חמשה ושכר חמור שלשה. מסע שתי שעות מג'נין, על הר, יש כפר ושמו יזרעאל. נראה לי, שהוא המקום הנזכר במלכים א', פרק כ"א, פסוק א'. הדרך טובה מאד ולצדיה כפרים ומעינות מים הרבה. סוק־אל־כ'מיס בנויה על הר והיא מוקפת חומה.[20] תושביה מוסלמים. אף הם נוהגים ליקח קפר שלשה גרושים מכל בלתי־מוסלמי, מלבד מי שבידו ביורדי.[21] בכל יום חמישי בשבת מתכנסים בה תושבי הכפרים הסמוכים לשם מקח וממכר, וזה יום השוק. המטבעות, המשקלות, המידות והלשון כשל שכם. כאן יש למצוא כל מיני מזונות.

מכאן לחטין מסע שש שעות. שכר סוס או פרד עולה שלשה גרושים, שכר גמל ארבעה ושכר חמור שנים וחצי. בדרך כפרים טובים לרוב ומים טובים. חטין כפר קטן שתושביו מוסלמים. באמצעיתו בנוי בנין עתיק־יומין, ואומרים הבריות שבו קבור יתרו חותן משה. מחטין לטבריה מסע שתי שעות בדרך ישרה. שכר סוס או פרד עולה גרוש אחד, שכר גמל גרוש וחצי ושכר חמור שלשת רבעי גרוש.

טבריה בנויה על שפת ים כנרת (שנזכר בבמדבר ל"ד, י"א). היא מוקפת משלשה צדדים חומה גבוהה בנויה אבני־גזית ומהצד הרביעי הים חומתה. בתיה בנויים אבני־גזית שחורות, ויפים הם כמעט כשל ירושלם. רחובותיה ושווקיה

20 הכוונה למקום. הנקרא "כ'אן א־תג'אר", או "סוק אל־כ'אן", בין כפר תבור לסג'רה, מקום שוק מפורסם בגליל. הכ'אן נבנה בסוף המאה ה־16 ע"י סנאן פחה. יום היריד השתנה בתקופות שונות ובשנת 1838 היה ביום שני. בשנת 1881 עדיין היה היריד הזה נוהג, והיה היריד החשוב ביותר בארץ (עיין לונץ, ירושלים א', עמ' 6). 21 עיין הערה 6.

רחבים. עיקר יבולה תבואה, והיא הטובה בארץ־ישראל; צמר גפן וירקות בשפע וזולים יותר מבירושלם. המשקלות,[22] המידות, המטבעות, הלשונות והמנהגים כשל ירושלם. בתוך העיר על שפת הים מקום מיוחד מוקף חומה משלש רוחות, והוא שייך ליהודים לבדם. יש כאן כמאתים משפחות יהודים, אשכנזים וספרדים. שני בתי־כנסת להם, אחד לאשכנזים ואחד לספרדים. הנוצרים מעטים מאד כאן. כשלשת אלפים משפחות מוסלמים בה. מושל העיר הוא בדרגת מותסלם, וכפוף לפקודות הפחה של עכו. מיוני ועד ספטמבר רב החום בה מאד, כי בעמק היא שוכנת. דרומית לעיר, מהלך שעה אחת לאורך החוף, נמצאים מעינות מים חמים וריחם ריח גפרית, ועליהם בתי־מרחץ בנויים אבני־גזית. המים בנבעם מהמעין חמים מאד. עד שאפשר לבשל בהם ביצה במשך שני רגעים. מן הנמנע להתרחץ בהם אלא שתים או שלש שעות לאחר צאתם מהמעין, ושם נעצרים המים ע"י חומה והמים זורמים בצנור נחושת למקוה גדול בנוי אבני גזית ובתחתיתו מקום מוצא למים בשעת הצורך. יש שם עוד מעינות רבים כיוצא בזה, אבל לא הוכשרו לרחצה, ומימיהם זורמים לים הנזכר לעיל. בין המעינות והעיר נמצאים יסודות רבים של בנינים עתיקים המעידים שבימי־קדם היתה כאן עיר גדולה. ואיני יודע אם היתה זו העיר שנבנתה ע"י טיבריוס קיסר, או העיר שנזכרה לעיל, אולם בספרים קדמונים[23] מצאתי שבטבריה היו שלשה עשר בתי־כנסת, וטבריה שבימינו אינה גדולה עד כדי הצורך בשלשה עשר בתי־כנסת לתושביה. בהר הסמוך לעיר מערות רבות ויפות, ובמקצתן קברות־יהודים קדומים. מֵימֵי הים הנזכר מתוקים וקלים מאד, ובהם דגים למכביר. הנהר ירדן עובר בו. היקף הים הוא מסע ארבעה או חמשה ימים, היינו ממאה עד מאה ועשרים מיל אנגלי.

מטבריה לנצרת מסע שש שעות. בדרך כפרים רבים ומים

22 הרוטל וחמד קטנים כאן כדי רבע משל ירושלם. (הערת הנוסע).

23 מרמז לתלמוד בבלי, ברכות ח', א': רב אמי ורב אסי אף על גב דהוו להו תלסר בי כנישתא בטבריה וכו'.

טובים. שכר סוס או פרד עולה שלשה גרושים, שכר גמל ארבעה ושכר חמור שנים. נצרת היא כפר גדול בנוי על הר בגליל, ותושביו נוצרים. כנסיה גדולה בנויה על מקום קברה של מרים אם ישו. אני עצמי לא הייתי שם ולפיכך איני יכול להוסיף פרטים עליה. כל הנוצרים הבאים לבקר בירושלם נוהגים גם לבקר בנצרת. הלשון, המטבעות, המשקלות, המידות והמנהגים כְּשֶׁל טבריה. מנצרת לעכו מסע שש שעות בסביבה הררית מאד. שכר בהמה כבדרך מטבריה לנצרת.

מטבריה לצפת מסע שש שעות, ושכר בהמה כבדרך מטבריה לנצרת. בדרך, במרחק של שעה וחצי לערך מטבריה, המקום גינוסר שבו היו הפירות המשובחים ביותר בכל ארץ־ישראל. לפני ששים שנה לערך נלחמו שני פחות זה עם זה וגדעו את כל עציה, ומאז לא נוטעו עוד.[24] אולם עצי־בר גדלים בה. ואמנם יפה הוא המקום, כי רוב המעינות והנהרות שבארץ־ישראל עוברים בו בדרכם לים כנרת.

במרחק שתי שעות לפני שאתה מגיע לצפת נמצא עין־אל־כחל, מעין שמימיו מצוינים. סמוך לו הר גבוה מאד שהוא זקוף כחומה מרגליו ועד ראשו לצד עין אל־כחל. מסורת בפי העם שבהר זה גנוזים מקצת מכלי הקודש של הבית השני, ומסורת זו יש לה יסוד בספרים קדמונים.[25] צפת בנויה קרוב לפסגת הר אחד לצד מערב, מול הר תבור. מי מגדו (שופטים ה', י"ט) זורמים ביניהם לים כנרת. מי מגדו הם נהר קטן, אבל זורמים הם במהירות ובעוז, לפי שהם יורדים פתאם בשיפוע גדול מן ההרים. לאורך הנהר בנויות כשלשים טחנות־מים זו למטה מזו על מדרוני ההרים. לשני עבריו יער ובו מינים שונים של אילני סרק, בדרך העולה ממי מגדו לצפת במדרוני ההרים.[26] סמוך לעיר מערות רבות ובהן קברות־יהודים

24 הוא מחבוון, כנראה, ליתי מלחמת השיך ט'אהר אל־עמר בפחה של דמשק. 25 במשנה „כלי המקדש", הביאה בעל „עמק המלך" בהקדמה, וזו לשונו: משנה י' ואלו הן משקלי הכסף הגנוזים בעין כחל על ידי בירד וצדקיה בברי ככף ק"כ רבוא וכו'. 26 בדברו על „מי מגדו" הוא מתכוון לנחל הנקרא „ואדי טואחין", ולמטה יותר „ואדי עמוד". ר' יהוסף שוואריץ כבר כתב על זהות זו: „והמון עם קוראים מי מגדו לנחל שיוצא

קדומים. אפילו כיום נוהגים היהודים לקבור את העשירים במערות שנחצבו לשם כך. דרומית לעיר, במרחק שעה לערך, עיר גדולה שנבנתה בימי מלכות ישראל ועתה היא חרבה. עוד אפשר לראות בה יסודות של בנינים קדומים. דרומית־מזרחית למקום זה, במרחק חצי שעה לערך, בנוי מגדל גדול וגבוה על הר קטן, והוא מוקף שתי חומות בצורות של אבני גזית, ונקרא יודפת, שהיה ארמון יוסף בן גוריון הכהן, מפקד צבא היהודים בימי טיטוס (הוא יוסף אשר כתב את הספר „קדמוניות היהודים") ; אולם עתה המקום חרב. היהודים האירופיים הקרויים אשכנזים רצו זה כמה לקנותו, כדי לחדש את הישוב בו, אבל אין הפחה מסכים למכרו.

צפת [היהודית] בנויה על חלקו העליון של ההר לצד מערב, רחוב למטה מרחוב. הגגות השטוחים של בתי הרחוב התחתון משמשים יסוד לרחוב העליון. בחלק הדרומי־מערבי מתחיל שוק המוסלמים, ובצדו הדרומי של הר זה שוכנת עיר המוסלמים. על ראש ההר בנויה מצודה קטנה ובה שוכן המושל. למטה מהמצודה, בין עיר היהודים ועיר המוסלמים, ככר רחבה וריקה, ושם מתכנסים הכפריים, רובם נוצרים, היושבים בשלש מאות הכפרים הכפופים למושל הנזכר, לשם מכירת יבולם וקנית אריג. ביום זה נמכרים הדברים בזול יותר מבשאר הימים, והוא קרוי בערבית „סוּק אל־גְ׳מְעָה", שפירושו שוק של יום הששי. גם בכל יום יש שוק של אותם האנשים בעיר היהודים מהבוקר ועד הצהרים. אין הנוצרים יושבים בעיר, אלא חוזרים לכפריהם אחר הצהרים. העיר בנויה אבני־גזית. יש בה בתים אחדים יפים מאד, ולכל בית בור חצוב בסלע למי גשמים, הזורמים מהגגות השטוחים, וטובים הם לרחיצה ולבישול. העניים משתמשים בהם גם לשתיה, ואילו העשירים קונים מים, המובאים על גבי חמורים ממעין זיתון, הקרוי בערבית „עין זיתון", ומ„עין אל־ורד". כד הכולל עשרה רוטלים או יותר

אצ׳ מירזן ועובר על פני עיר צפת ועליו הטחנות וגופ׳ לים כנרת, ונקרא בלשון ערבי וארי אמוד, אכן טעות הוא". (תבואות הארץ, הוצאת לונץ, עמ׳ ס״ו).

נמכר בשני פארא; המים טובים מאד. המטבעות, המשקלות,[27] המידות, המנהגים והלשונות כשל טבריה. פירות הארץ כשל ירושלם, אבל בזול הרבה יותר. יש בה חמשה מיני יין: לבן, אדום, שחור, „מבושל“[28] ו„ברוק“.[29] בבתי העשירים נמצא יין בן חמש־עשרה או עשרים שנה. אקלימה של עיר זו יפה לבריאות וטוב, והוא האקלים הקר ביותר בכל ארץ־ישראל. בסביבות העיר כרמי־גפן, תאנים וזיתים לרוב. השוכנים ברחובות העליונים רואים אותם מבעד לחלונותיהם. יש בה כאלפים משפחות יהודים, אשכנזים וספרדים, ולשונותיהם כלשונות יהודי ירושלם. ששה בתי־כנסת להם, שלשה לספרדים ושלשה לאשכנזים. כעשרת אלפי משפחות מוסלמים בה. מושל העיר הוא בדרגת מותסלם, והוא כפוף לפקודות הפחה של עכו. בכל ארץ־ישראל נהוג ליתן לקאצ'י שלשה גרושים מכל חתונה או מקרה מות. מנהג הנשואים של המוסלמים, היהודים ילידי־הארץ והנוצרים הוא לקנות את הנערה בכסף מאת אביה על פי הסכם, כמו שהיה נהוג בימי קדם.[30]

מצפת לדמשק, הקרויה בערבית „שאם“ (והיא צפונית־מזרחית לצפת), מסע שלשה ימים וחצי, היינו כתשעים מיל אנגלי. שכר סוס או פרד עולה עשרים גרוש, שכר גמל עשרים וחמשה ושכר חמור חמשה־עשר. מצפת לג'ור הירדן, הייבו עמק הירדן, מסע שתי שעות במורד ההר, ובעמק זה מסע שתי שעות עד גשר הירדן הקרוי בערבית ג'סר. היא הככר שבה עשה שלמה המלך את כלי המקדש (ככתוב במלכים א',

27 הרוטל והמר קטנים משל טבריה בכדי חלק שנים־עשר. (הערת הנוסע). 28 וכך מכינים את היין המבושל: אחרי שנכחט היין מענבים לבנים, מרתיחים אותו עד כדי שני שלישים מכמותו ואחר־כך נותנים אותו בכלי־חרס הקרוי בערבית טנג'רה, מכסים את הכלי וטחים אותו בחמר; כך נשמר היין במשך שנים רבות, וכלל שהיין ישן יותר הוא משובח ויקר יותר. (הערת הנוסע: את השם „מבושל“ הוא כותב בעברית במונח טכני מקובל). 29 וכך מכינים את יה: שוטחים את הענבים בשמש במשך 15 או 20 יום, עד שהם מתיבשים לחלוטין, אחר כך סוחטים את המיץ ועושים את היין כרגיל. (הערת הנוסע). 30 כפי שאנו מוצאים בבראשית פרק כ"ד, פסוק י"ב, אצל שכם בן חמור. (הערת הנוסע).

פרק ז', פסוק מ"ו). הגשר הנזכר ארכו כמאה אמה והוא בנוי אבני־גזית גדולות. הוא כחמשים אמה מעל פני המים, לפי שבימות־החמה פוחתים המים (אני עברתי את הירדן ליד ים־כנרת ברכיבה בימות החמה), ואילו בימות־הגשמים מתרבים המים ומגיעים עד הגשר. מעבר לגשר כפר קַטן ובו כ׳אן גדול לתועלת הנוסעים המתאכסנים בו. צפונה לגשר מערות פמייס, שמהן נובע הירדן ועובר את ים כנרת ומשם דרומה לים סדום, הוא ים המלח. מהגשר לדמשק מסע שלשה ימים, בסביבה הררית מאד, עד קרוב להר השלג,[31] והוא מסע שעה וחצי לערך צפונית לדרך שכולה חרבה.

משם ל ד מ ש ק מועטים הכפרים, אולם כששה מילים מסביב לדמשק יש גני פירות וירקות למיניהם. העיר גדולה ובה שני נהרות, הנקראים אבנה ופרפר (ונזכרו במלכים ב׳, פרק ה׳, פסוק י״ב). כמעט בכל רחוב עוברים זרמי מים, מהם מים טובים ומהם המשמשים לניקוי הביבים. יש בה בתים יפים מאד, בנויים אבני גזית עד לגובה של שש אמות, וממעל להן עץ צבוע להפליא. בתי העשירים מקושטים מבפנים בכסף וזהב. כמעט בכל בית מזרקה של מֵי מעין וסביבה פרחים וגנים. חצרות הבתים מרוצפות אבני־שיש גדולות בנות ארבעה צבעים ואלה הם: לבן, שחור, כחול וצהוב. יש בה כ׳אנים גדולים רבים, מעין מצודות קטנות, לשמירת סחורותיהם של הסוחרים הגדולים ולתועלת הנוסעים. הרחובות והשווקים צרים כבימי־קדם. במזרחה של העיר מגדל גבוה מאד, הנקרא בפי היהודים בית רמון (ונזכר במלכים ב׳, פרק ה׳, פסוק י״ח).[32] את המגדל הזה ראיתי. גבהו כמאתים אמה. בגובה עשרים אמה נובע מעין מים טובים, הזורמים לתוך בריכה שנבנתה ע״י המוסלמים. המוסלמים בנו שם בית־קפה, והוא כמעט בית־הקפה הנעים והנוח ביותר בכל דמשק. העיר מלאה כל מיני מזונות, ובזול מאד. מצויים בה גם כל מיני סחורות, ובכללם אריג־המשי הנעשה בה, הנקרא דמשקאי, שמלאכתו מצוינת ונמכר בזול. הלשון המדוברת היא ערבית בדרך־כלל,

31 החרמון. 32 הכוונה למסגד בני אומיה.

אולם האצילים מדברים תורכית. המטבעות, המשקלות והמידות כשל טבריא. יש בה כמאתים משפחות יהודים. הם מדברים ערבית; מהם סוחרים עשירים ומהם צובעים ואורגים את אריג־המשי הנעשה שם. שלשה בתי־כנסת יפים להם, שנים בעיר ואחד מֵעֵבֶר לנהרות ושמו ג'וּבַר. באחד מחלקיו מערה קטנה, שלתוכה נכנסתי. היהודים אומרים, שהיא אחד המקומות שאליו היה אליהו הנביא רגיל לבוא.[33]

נשיא היהודים הוא מַעֲלֶם מ ש ה פ ר ח י. הוא עשיר גדול, בעל צדקה ועושה חסד עם כל העמים. הוא המושל על כל דמשק ועל הארצות הסמוכות לה ועל אותו חלק של ארץ־ישראל הכפוף לדמשק, כפי שהזכרתי. אמנם פחה יושב בדמשק, אבל השלטון הוא בידי מעלם משה. לפני כשש שנים, אחרי מות אחיו מעלם חיים פרחי,[34] היה יוני, ושמו אסכנדר, המזכיר הראשי למעלם משה פרחי הנזכר, והלה הביא את דבת אדוניו רעה לפני הסולטאן מחמוד השולט כיום. הסולטאן ציוה לאסרו והוא נאלץ לפדות את עצמו בסכום עצום של שני מיליון וחצי גרוש, או שלש מאות ושלשים אלף טאלר. אחרי זה הלך לבגדאד, כי לא היה בטוח בדמשק. אסכנדר הנזכר התאסלם וירש את מקום אדוניו מעלם משה ונשא את בת המופתי לאשה. לא היו ימים מועטים וכל העיר מרדה, והאורחה שהיתה הולכת משם לְמָכָּה לא יכלה עוד לעשות כך, כי לא היה בידי אסכנדר לתת את הכסף להוצאות הכרוכות באורחה עצומה זו, כפי שעשה מעלם משה עד אז. לאחר שישב בבגדאד חדשים אחדים, כתבו נסיכי בגדאד, כל העדה וכהני האורחה אל הסולטאן, והפצירו בו להשיבו על כנו. ואפילו דאוד פחה, שהיה הפחה האחרון של בגדאד, ביקש מאת הסולטאן לעשות כך. וכשהייתי בבגדאד לפני כחמש שנים, הגיע פירמאן מאת

33 על קדמות הישוב היהודי בג'ובר, על בית־הכנסת והמערה, עי"ז: י. בן־צבי שאר ישוב, תל־אביב תרצ"ו, כרך ב', עמ' 121—129. 34 טהיה שר־הכספים בעכו, ונהרג ע"י הפחה עבדאללה ב־24 באבגוסט 1820. ועי"ז עליו בספר „תבואות הארץ" לר' יהוסף שוואַרץ, הוצאת לונץ, עמ' תס"ב—תס"ה; ועיין כאן להלן ברברי הנוסע על עכו.

הסולטאן שהשיבנו על כנו, ואסכנדר הוצא להורג. מעלם משה ובן אחיו חזרו לדמשק, ואני המשכתי את דרכי לבצרה. אהרי כן הוגד לי, שכבודו היום גדול מכבודו אז.

בדמשק יושבות הרבה משפחות צדוקים,[35] ומתנהגים עמם לבירושלם. כאלפיים משפחות נוצרים בה. מהם סוחרים גדולים ועשירים מאד. כנסיות רבות להם ובישוף הקרוי אפטריארך. כמאה וחמשים אלף משפחות מוסלמים בה, והם רעים מאד לשאר העמים. אין בן עם אחר מעיז ליצא רכוב בתוך העיר. אפילו מעלם משה, עם כל שלטונו, אינו יכול להֵראות כשהוא רכוב בתוך העיר. אף אין אדם יכול לעבור בה בלבוש אירופי, ואיש אירופי העובר בה חייב להחליף את מלבושו. הלשון המדוברת היא בעיקר ערבית, האצילים מדברים תורכית.

מדי שנה בשנה לפני קַרְבָּן בַּיְרַם, או חג הקרבן, יוצאת השיירה מדמשק למֶכָּה ולמדינה. ביום זה סגורים כל השווקים והחנויות. את הגמלים, הנושאים את מצנפת הסולטאן ואת אנשיו מלבישים בגדי־משי ססגוניים, מטפחות קשמיר וכתרי זהב. תזמורת מנגנת. יום שמחה רבה הוא יום זה למוסלמים. בני עמים אחרים אינם יכולים להֵראות ברחובות ביום זה. אולם אפשר לראות את התהלוכה, הנערכת בדרך כלל ביום ששי בשבת, מבעד חלונות הבתים. השיירה עוברת את המדבר שבין דמשק, מצרים, תימן, מֶכָּה ומדינה, הוא המדבר שבו שוכן שבט דן באהלים. מקום משכן מלכם מוקף חומה, ושמו אדרעי. כל המוסלמים העוברים שם חייבים לשלם מס, בסך סיקינה[36] לגלגולת, לשבט דן, ואם מסרבים הם לפרוע את המס כראוי, כל השיירה נשדדת. הערבים מכנים את השבט הזה בשם „יהוד אל־כ׳יבר״, היינו יהודי כ׳יבר. לפעמים הם באים בלבוש אחר לקאהיר ולאלכסנדריה, כדי להתבונן במנהגי היהודים. לי נראה, שהם עזבו את ארץ־ישראל מאה וחמשים שנה לפני חורבן ירושלם ע״י נבוכדנאצר. שבט זה נזכר גם בספר הנקרא בשם „אלדד הדני״, שנכתב ע״י אחד מהם שנשבה לבין עובדי האש וברח מהם למצרים ומשם נשלח

35 היינו קראים. 36 zecchino, מטבע ויניציאנית.

לספרד לפני שש מאות שנה לערך. הוא כתב בספרו הנזכר את דברי ימיהם; את הספר הזה אפשר למצוא באירופה, והוא כתוב עברית. אני ראיתיו וקראתיו.

כשהייתי בבומבי בספטמבר 1830, שמעתי מפי יהודי אירופי ושמו יעקב טַיְלוֹר, שבא מארץ־ישראל סמוך לאותו זמן, כי בשנת 1828 הלך סוחר יהודי מערבי לעבר הירדן מזרחה, מעבר לים כנרת (מסע יום וחצי לערך דרומית לדרך דמשק), לשוק בארץ חורן, הקרויה בערבית „בלאד חוראן". יום אחד בעמדו בתפלה בא אליו בדואי, השתחוה לפניו ונשק את תפיליו. ואחר כך אמר, שהוא יהודי משבט דן, ואם יואיל זה לבוא אתו למקומם, ישמחו בו ויכבדוהו עד מאד. אז שאלהו הסוחר מה רחוק המקום. והבדוי השיב, שמקומם רחוק מסע עשרה ימים בנסיעה רגילה, אבל הוא יקחהו על גמלים מהירים בשלשה ימים. חזר ושאל, כמה זמן יניחוהו שם, והלה השיב שהכל תלוי ברצונו של המלך והנשיא, כי כולם רוצים מאד לראות את אחד מאחיהם מארץ־ישראל. אז אמר לו הסוחר: בוא אתי לצפת, שם אפרד מאשתי ומילדי, ואחר אלך אתך. אבל הלה השיב: אין אנו רשאים לעבור את הירדן עד יבוא יום, ונפרדו זה מזה. שיחתם היתה כולה בעברית.

מדמשק לארם־צובה (הקרויה בערבית חלב, היא Aleppo) מסע שנים עשר יום. שכר סוס או פרד עולה שלשים גרוש, שכר גמל ארבעים ושכר חמור עשרים. לחֻמָּץ מסע חמשה ימים. הם נוהגים ליטול שם קַפַּר, שלשה גרוש מכל מי שאינו מוסלמי — מלבד מי שבידו פקודה מהשולטאן או הפחה. סמוך לעיר נהר גדול עם גלגל המסתובב בכוח המים ומספק מים לעיר. משם לחֲמָאה מסע יומים; אף כאן נוטלים קַפַּר, שלשה גרושים, כנזכר לעיל. משם לארם־צובה מסע חמשה ימים. הדרך טובה מאד, ובה כפרים רבים ומים טובים. יש למצוא בה כל מיני מזונות. המשקלות, המטבעות והמידות כשל דמשק; הלשון היא ערבית.

נחזור לצפת. מצפת לנצרת מסע שמונה שעות. שכר סוס או פרד עולה שני גרושים וחצי, שכר גמל שלשה ושכר חמור

שנים. פרסים על נצרת כבר הזכרתי. מצפת לעכו מסע שתים־עשרה שעה. שכר סוס או פרד עולה ארבעה גרושים, שכר גמל חמשה וחצי ושכר חמור שלשה. כארבע וחצי שעות מצפת, מאחרי עין פַּראדיה, בדרך לעכו, יש יער של עצי זית המשתרע עד מַגְ'ד אל־כרום. במרחק של שלש שעות וחצי. אין בינתם עצים אחרים, מלבד באמצע הדרך, מזרחה, סמוך לכפר גדול הנקרא רמלה,[37] שבגניו נמצאים גם קצת עצים אחרים. הערבים אמרו לי, שהרבה מעצי־הזית מימי טיטוס הם. מקום זה מסַפֵּק שמן לרובּה של ארץ־ישראל. לדעתי, היה מקום זה בחלקו של שבט אָשר, כי הוא מתאים לברכת יעקב ככתוב בבראשית מ״ט, כ׳.[38] בדרך נמצאים מעינות וכפרים הרבה, ויש למצוא כל מיני מזונות בזול.

יש גם דרך אחרת מצפת לעכו, דרך עיר ששמה פקיעין, והיא מסע שש שעות מצפת. שכר סוס או פרד עולה שני גרושים, שכר גמל שלשה ושכר חמור גרוש וחצי. פקיעין שוכנת בעמק. יש בה שפע לימונים ותפוחי־זהב מתוקים, וגם חלב, חמאה, גבינה ודבש, הנשלחים לכל ארץ־ישראל וחוף הים התיכון הסמוך לדמשק. הלשון המדוברת היא ערבית. המטבעות, המשקלות,[39] והמידות כשל צפת. במקום זה נובעים מעינות הרבה, ובהם מים טובים. יושבות בה כעשרים משפחות יהודים ילידי־הארץ, רובם בעלי עדרי צאן ועזים, ולהם בית־כנסת קטן. משם לעכו מסע שש שעות. שכר סוס או פרד עולה שני גרושים, שכר גמל שלשה ושכר חמור גרוש וחצי.

עכו שוכנת על חוף הים התיכון. עיר גדולה היא. מוקפת שתי חומות גבוהות, בנויות אבני גזית. מחוץ לחומות היא מוקפת חֵל, חמשים אמות עמקו וחמש עשרה אמות רחבו. יש לה שער אחד מצד היבשה ושער אחד מצד הים, להעביר בו סחורות לבית־המכס. בה יושב הפחה של ארץ־ישראל. בים, סמוך לעיר, בנוי מגדל קטן, שלדברי הנוצרים נבנה ע״י הנוצרים הקדמונים שהיו נוהגים להדליק בו מנורות, כי לפי

37 צ״ל: ראמה. 38 אם מצפת שמנה לחמי יבו׳. עם הרוטל והמד שוים ליחידה וחצי של המשקלית הנ״ל בצפת. (הערת הניקוד)

מסורתם נפל שם אחד המסמרות ששימשו להצלבת ישו. המוסלמים עשוהו עתה למקום משמר לילה נגד האויבים. ליד בית המכס עומד בית גדול, כמבצר קטן, והוא בן שתי קומות ובנוי אבני־גזית מרובעות, הקומה התחתונה למחסני הסוחרים והעליונה לאיכסון הנוסעים. בית זה קרוי „כ'אן אל־בחר". מנגד לו, במרחק מאה אמות, מעבר לככר שביניהם, עומד בית גדול שנבנה באותה צורה. במחציתו שוכן הקונסול הצרפתי ומחציתו השניה שייכת לאכסניה האיטלקית. מפקח האכסניה הוא נוצרי מילידי־הארץ, המשמש סוכן לקונסול האנגלי היושב בבירות. בעיר יש בתים בנויים אבני־גזית. רוב הרחובות והשווקים צרים. באמצע העיר עומד ארמון הפחה, והוא בנין יפה מאד עם גן יפה ובו שפע של עצים למיניהם. מימיה אינם טובים, אולם במרחק מסע חצי שעה מהעיר נובע מעין, שמימיו טובים יותר. בעיר יש למצוא סחורות מכל המינים. כל מיני מזונות מצויים בשפע ובזול. יש כאן גם בתי־חרושת לסבון העשוי משמן זית, אבל אין הוא טוב כשל ירושלם. המטבעות, המשקלות,[40] המידות והמנהגים דומים לשל צפת. יש כאן כעשרים וחמש משפחות יהודים, ולהם בית־כנסת קטן. לשונם ערבית, אבל יש מהם השומעים ספרדית. מנהגיהם כמנהגי יהודי ארץ־ישראל בכלל. כמאתים משפחות נוצרים בה ולהם כנסיות משלהם. יושבים בה קונסולים אירופיים, ואלה הם: הרוסי, הגרמני, הצרפתי והאנגלי. הלשון הנהוגה אצל הקונסולים היא איטלקית בדרך־כלל, ובקיאים הם גם בשאר לשונות. כעשרים וחמשה אלף משפחות מוסלמים בה.

הפחה של ארץ־ישראל כיום הוא עבדאללה פחה, והוא אדם צעיר שהרג את מועלם חיים פרחי לפני שתים עשרה שנה בערך. מעלם חיים היה המושל על כל ארץ־ישראל והלבנון בימי ג'זאר פחה, שהיה יליד חטין בגליל ולכיה *[10] ובנערותו

40 הרוטל והמד קטנים בכרי החלק השנים־עשר משל צפת. (הערת הנוסע). *40 ג'זאר נולד בעיר הבולגרית Vidin, הנובלת בולכיה, בשנת 1720, בקירוב. לא"י בא בשנת 1767, ובתמנה פחה של צידון ועכו בשנת 1775.

בא לארץ־ישראל ויהי לפחה של עכו. הוא היה אדם אמיץ־לב אבל פרא בטבעו. הוא טיהר את ארץ־ישראל מגזלנים וגנבים, כי כרת את ידיהם ואת אפם ונקר את עיניהם. כזאת עשה גם לידידו הטוב והאהוב מעלם חיים פרחי, איש עשיר ובעל צדקה ועושה חסד עם כל העמים. הוא השליכו לבית־הכלא פעמים אחדות, כרת את אפו ודקר אחת מעיניו. אחרי הדברים האלה העלה אותו למדרגה גבוהה יותר ואת המאשימים אותו הרג, לאחר שהתברר כי העלל העלילו עליו. עד יום מותו נתמך שלטונו על ידי מעלם חיים פרחי. אחריו משל סולימאן פחה, והוא עצל ורודף תענוגות, והשלטון בידי מעלם חיים פרחי. אחרי מות סולימאן פחה, העלה מעלם חיים פרחי לשלטון את הפחה המושל כיום, עבדאללה, שהיה אז צעיר לימים והוא בנו של ידידו שביקש לפני מותו את מעלם חיים לקבל את בנו תחת חסותו. עבדאללה שכח את כל הטובות הגדולות אשר גמל לו היהודי, ובעצת אויביו ציוה לחנקו ולהשליך את גויתו לים. הדברים האלה הגיעו לסולטאן מחמוד השולט היום, שלבו היה טוב מאד אל מעלם חיים, והוא שלח את חילו להשמיד את עבדאללה פחה. החיל צר על עכו עשרה חדשים. אחר כך נתן ממון רב לסולטאן ובהשתדלותו של מוחמד עלי פחה מלך מצרים נסלח לו.[41]

שתי שעות דרומה לעכו, על חוף הים התיכון, הוא הר הכרמל, שלרגליו בנויה עיר קטנה מוקפת חומה ושמה ח י פ ה. במרחק מסע חצי שעה במעלה ההר בנויה מצודה קטנה וחזקה, תחנה צבאית, וממנה נשקפת דרך עכו. עיקר סחרה של עיר זו הוא משלוח עצים ופחמי־עץ למצרים; מצויה בה גם תבואה למכביר, אבל לא פירות. מימיה אינם טובים. המשקלות, המידות והלשונות כשל עכו. יש בה כחמש עשרה משפחות יהודים ילידי הארץ, ולהם בית־כנסת קטן. הנוצרים מועטים במספר,

41 ר' חיים פרחי נהרג ב־24 באבגוסט 1820. עבדאללה פחה נשבה אח"כ בשנת תקצ"ב (מאי 1832) ע"י אפראהים פחה והורד מצריטה. ועיין בפרוטרוט על ענין זה בס' "תביאות הארץ" לר' יהיסף שוואַרץ (הוצאת לינץ, עמ' תס"ב־תס"ה).

ורוב התושבים מוסלמים הם, ומספרם כאלף וחמש מאות משפחה. מכאן ליפו מסע שני ימים מסביב להר הכרמל על חוף הים התיכון. בדרך זו שכיחים שודדים. בדרך, במרחק שעתיים לערך מחיפה, לרגלי הר הכרמל, בנויה כנסיה צרפתית שלפי מסורת הנוצרים נפל שם המסמר השני של צליבת ישו.

במרחק מסע שתי שעות לערך מעכו, בדרך לטבריה, נמצאת עיר קטנה ושמה ש פ א ע מ ר,[42] והיא בנויה על הר קטן. יש בה כעשרים משפחות יהודים עובדי־אדמה ילידי הארץ, ולהם בית־כנסת קטן. מסופר בספרי־קורות קדומים, שבימי טיטוס היתה עיר גדולה, וכך נראה הדבר, כי סמוך לה ראיתי בית־קברות גדול מימי קדם. כמאתים משפחות ערבים בה, ואין נוצרים יושבים בה. במקום זה גדל צמר־גפן למכביר. המטבעות, המשקלות והמידות כשל עכו.

צפונית־מזרחית לעכו, לא הרחק משפת הים התיכון, נמצא כפר קטן ושמו כ פ ר־י א ס י ף, ובו כחמש עשרה משפחות יהודים ילידי הארץ, העוסקים בעבודת אדמה, ולהם בית־כנסת קטן.[43] הלשון המדוברת היא ערבית. המטבעות, המשקלות והמידות כשל עכו.

מעכו לצור על שפת הים התיכון מסע שני ימים. שכר סוס או פרד עולה שבעה גרושים, שכר גמל תשעה ושכר חמור חמשה. צ ו ר היא עתה עיר קטנה על שפת הים התיכון, ואין דברים מיוחדים, שכדאי לספרם עליה. המידות, המשקלות והמטבעות כשל עכו. הלשון המדוברת היא ערבית. במרחק שעה וחצי לערך מצור נמצאות מערות על שפת הים. המערות האלו נעשו על ידי חירם מלך צור, ובשעת סערה חודרים מי הים לתוכן ומשמיעים רעש גדול הדומה לקול רעם.[44]

42 היא שפרעם, על הישוב היהודי בה עיין: בתבי י. בן־צבי, בדרך שנה, עמ' 84–108. 43 על הישוב היהודי בכפר יאסיף עיין בן צבי, שם עמ' 100–133. 44 עב"י מדרש. המובא ביחוס שמעוני, סי' שס"ז: חירם מלך צר היה נאה ומתנאה עד מאד, מה עשה, נכנס לים ועשה לו ארבעים עמודים וכו'... ואותם האבנים מתבקעות אלו עם אלו ונשמעים הרעמים". וד' משה ריישר מכפר בכפרו „בערי ירושלים", שער גבולי הארץ, ערך צור: „ובשטיפתם בצפת קול רעמים אינם מברכים

מצור לצידון, הקרויה בערבית צַיְדָה, מסע יום על שפת הים התיכון. שכר סוס או פרד עולה שלשה גרושים, שכר גמל ארבעה ושכר חמור שנים וחצי. צידון בנויה על הר קטן על שפת הים התיכון, והיא מוקפת גני עצי־פרי וירקות, ויש בה מים טובים, הזורמים מהר הלבנון. באחד הגנים האלה קבור זבולון בן יעקב. בספרים קדמונים נאמר, שבשעה שיצאו ישראל ממצרים לקחו אתם את עצמותיהם של שנים עשר בני יעקב, וכל אחד מהם נקבר בנחלתו. לרגלי הר הלבנון, מסע יום אחד אחרי צידון, שוכנת לידי סטנהופ[15]. היא בנתה לה שם ארמון יפה מאד ומכובדת היא בעיני הפחה של ארץ־ישראל ובעיני התושבים שמסביב. העיר הנזכרת מוקפת חומה קטנה. בה רחובות טובים מאד ובתים בנויים אבני גזית. אקלימה יפה לבריאות. יש בה כעשרים וחמש משפחות יהודים ילידי הארץ, רובם סוחרים, ולהם בית־כנסת קטן. הם מדברים ערבית ומנהגיהם כמנהגי יהודי ארץ־ישראל. הנוצרים מועטים בה. יושבים בה סוכני ממשלות אירופה. כחמשת אלפי משפחות מוסלמים בה. מושל העיר הוא בדרגת מתסלם, והוא כפוף לפקודות הפחה של עכו. המשקלות, המידות, המטבעות והלשונות כשל עכו.

משם לבירות מסע יום וחצי על חוף הים התיכון מסביב להר הלבנון. שכר סוס או פרד עולה ארבעה גרושים. שכר גמל חמשה ושכר חמור שלשה. באמצע הדרך, סמוך לים, נמצא

תיכף ואומרים שהיישים אילי זה קול רעש גדול מן הרעמים של ז' רקיעים שעשה הירם מלך צור". Lady Hester Stanhope 15 (1776–1839), בתו הבכירה של אורל סטנהופ השלישי ובת אחותו של וויליאם פיט. בשנת 1810 עזבה את אנגליה ולא שבה אליה עוד. לאחר נדודים במזרח בלווית משרתים ובני־לוויה התיישבה בשנת 1811 בחורבת מנזר, שניתן לה ע"י הפחה מעכו. בכפר הדרוזי ג'בע בלבנון, בנתה שם בתים וגטעה גן וקיבלה את הסיקום חוסה. עד כי דמה למצודה של ימי־הביניים. היא עזלה נגד הקונסולים הבריטיים במזרח, ששנאו אותם, ועוררה את הדרוזים למרוד באבראהים פחה. השפעתה היתה מרובה בכל הסביבה. היא התנהגה כנסיכה סורחית, לותה הרבה ולא שילמה את חובותיה, ומזה סבלו הרבה גם יהודים באי־ בנין אסואלף בירושלים שהתאזרו מרה על כך באוזני הסיסיונר יוסף וולף בשנת 1824.

בנין קטן וקדום, מקום קדוש למוסלמים, המאמינים שהוא מקומו של יונה הנביא שניצל מגלי הים על ידי דג. בּ י ר ו ת בנויה לרגלי הר הלבנון על שפת הים התיכון. היא עיר גדולה ויש בה כמה בתים יפים מאד וכ׳אנים לנוסעים, אולם הרחובות והשווקים צרים כמנהג ימי־קדם. אקלימה קר ויפה לבריאות ומימיה טובים. רֹב המסחר בכל מיני סחורה בעיר, כי היא שער דמשק מצד הים. במקום זה נעשה משי בכמות מרובה, כי יש בה (וגם על הר הלבנון) שפע עצים שמהם מתפרנסת תולעת־המשי. נמצאים בה גם פירות, דגים ובשר־צאן למכביר, אולם התבואה והיין אינם מצויים בשפע. יש בה כחמש־עשרה משפחות יהודים סוחרים ילידי הארץ המדברים ערבית, ולהם בית־כנסת קטן ומנהגיהם דומים למנהגי יהודי ארץ־ישראל. כאלפיים משפחות נוצרים בה, ולהם כנסיות משלהם. מהם סוחרים עשירים ומהם אכרים ועובדי עבודת־המשי. גם כאן יושבים קונסולים של ממשלות אירופה, והם מדברים בלשונות שמדברים בהן קונסולי עכו. כעשרים אלף משפחות מוסלמים בה. מושל העיר הוא בדרגת מתסלם, והוא כפוף לפקודות הפחה של עכו. המשקלות,[6] המטבעות, המידות, הלשונות והמנהגים דומים לשל עכו.

משם הלכתי למקום הנקרא במקרא סינים (בראשית י״ז) ובערבית שאם־טראבלוס, היינו ט ר י פ ו ל י של דמשק.[47] המרחק ביבשה הוא מסע של שלשה ימים על חוף הים התיכון לרגלי הר הלבנון. שכר סוס או פרד עולה שמונה גרושים, שכר גמל עשרה ושכר חמור ששה. אולם אני הלכתי בדרך הים בסירה. הפלגתי בבוקר והגעתי בערב של אותו יום. ובשכר נסיעתי שלמתי שלשה גרושים. על שפת הים בנויים בה בתים אחדים ומקום לנוסעים הקרוי בערבית כ׳אן. יש גם בית־מכס, אבל העיר עצמה רחוקה מרחק מיל מהים, והיא בנויה לרגלי הר הלבנון ומוקפת גני עצי פרי וירקות למיניהם. בגנים אלה

46 אולם הרוטל והשד נדולים בכרי שתות. (הערת תנוסע). 47 צ״ל: טראבלם א־שאם, טריפולי של סוריה. על היהודי סיכים־טריפולי עיין בפריטריט ב״תביאת ארץ״ לר׳ יהודה שיארץ, היצאת לונץ, עמ׳ ע״ה—ע״ו.

מגדלים תפוחים בשפע, והם התפוחים המשובחים שבארץ־ישראל. העיר גדולה, ועובר בה נהר שמימיו מתוקים והוא נובע מהר הלבנון. הבתים בנויים אבני־גזית, ויש מהם יפים ביותר, אבל הרחובות והשווקים צרים. בה גם מחסן לכל מיני סחורות ובית־הרושת לסבון שמן־זית, כמעט כשל ירושלם. מצוי בעיר שפע של תבואה, בשר, דגים, חלב ודבש, והכל בזיל הזול. אקלימה קר מאד. המשקלות,[48] המטבעות והמידות דומים לשל בירות. יש בה כחמש־עשרה משפחות יהודים ילידי הארץ, ולהם בית־כנסת נאה וקטן שבו כתובות באותיות עבריות המלים „בית־הכנסת של סינים". מאחוריו גן גדול של עצי תפוחי־זהב ולימונים. כאלפיים משפחות נוצרים בעיר, ולהם כנסיות משלהם. נמצא כאן בית בנוי אבני־גזית, שהוקם בפקודת מלך אנגליה בשביל סוכנו. בקומה העליונה נובע מעין מים. התפעלתי הימנו מאד. איני יכול לומר כמה משפחות מוסלמים יושבות בה. מושל העיר הוא בדרגת פחה, והוא כפוף לפקודות הפחה של עכו. הלשון המדוברת היא ערבית. בטריפולי זו הוגד לי, כי בכפרים הסמוכים שוכנים בני כתה של פלשתים, המכונים בלשונם הערבית דרוז. גם הר הלבנון קרוי ג'בל דרוז, היינו הר הדרוזים. הפלשתים האלה עובדים לבתולה, ואין להם כהן, אלא אם כן יש לו בת בתולה. היא מקושטת בכל מיני קישוטים עד מתניה, וכך הם עובדים לה; אולם שאר הפלשתים עובדים לעגל זהב בצנעא, כי בפרהסיא הם משימים עצמם מוסלמים. כל הארצות הנזכרות כפופות לפחה מעכו.

משם הפלגתי בסירה לאי קטן הרחוק מהלך שש שעות מלאדקיה, ושמו טַרְטוּס.[49] נראה לי, שמקום זה הוא תרשיש הקדומה,*[49] שהרי סמוך הוא לארץ־ישראל; ושמעתי מפי הערבים, כי אל המקום הזה יצא יונה לברות, ככתוב ביונה, פרק א'. שלמתי שני גרושים בשכר נסיעתי. יש במקום זה

48 אולם הרוסי והמד נדיים בכרי החלק השנים־עשר. (הערת הנובע).
49 הכוונה לאי רַוָאד, הנמצא במרחק 2500 מטר מהעיר טרטוס. *40 איך הזיהוי נכון.

כחמשים משפחות מוסלמים המדברים ערבית. מצויים בו פירות וירקות בשפע ובזיל הזול. המטבעות, המשקלות, המידות והמנהגים דומים לשל טריפולי.

משם הפלגתי ל ל א ד ק י ה בסירה קטנה והגעתי אחר שש שעות. שלמתי בשכר נסיעתי שני גרושים. לאדקיה היא עיר על שפת הים התיכון, והיא שער חַלַב מצד הים. דרכה עוברות כל סחורות אירופה לחלב; גם סחורות פרסיות וערביות, המובאות לחלב בשביל אירופה, עוברות דרכה. בעיר בתים יפים בנויים אבני גזית, יש בה גם כ'אנים אחדים יפים מאד לתועלת הנוסעים ולשמירת סחורות הסוחרים. רוב הרחובות והשווקים צרים. האקלים והמים טובים. העיר מלאה מזונות הנמכרים בזול. בכפרים הסמוכים לה גדל טבק, שריחו טוב מאד. המשקלות, המידות, המטבעות, המנהגים והלשונות כשל בירות. יש בה כעשר משפחות יהודים ילידי הארץ; הם נדיבי־לב אבל בורים בלשון העברית ובמנהגי העברים. בית־כנסת קטן להם, ומנהגיהם כמנהגי יהודי ארץ־ישראל. כאלף משפחות נוצרים ילידי הארץ בה, מהם סוחרים עשירים ומהם אכרים. יושבים בה קונסולים אירופיים של ממשלות שונות, שהכל נוהגים בהם כבוד וכוחם רב, כי יש להם אפילו שומרי ראש מוסלמים, המענישים את הסרבנים. מספר המוסלמים שבה הוא כאלף וחמש מאות משפחה. מושל העיר הוא בדרגת פחה והוא כפוף לפקודות הסולטאן מקושטא.

משם הלכתי לארם־צובא הקרויה בערבית חלב (היא אלפו), והיא רחוקה מסע ארבעה ימים. שכר סוס או פרד עולה עשרים וחמשה גרוש, שכר גמל שלשים, ושכר חמור שמונה. חמוריהם גדולים וחזקים כסוסים. הדרך הרירית במקצת ולצדיה כפרים ויערות ומים טובים מאד. בכפרים מצויים למכירה מזונות מכל המינים. מסע יום לערך לפני חַלַב הדרך ישרה מאד.

חַ לַ ב עיר גדולה היא ומוקפת חומה בצורה, בנויה אבני־גזית גדולות, ובה מגדל גבוה שלדברי העם הוא המגדל אשר כבש יואב בן צרויה שר צבא דוד מידי הסורים. אף זאת יאמרו, כי בראש המגדל כתובים היו באותיות עבריות הדברים האלה:

„אני יואב בן צרויה כבשתי את המצודה הזאת". אף זאת שמעתי מפי היהודים, כי הטעם לקריאת העיר הזאת בשם חלב הוא, שאברהם אבינו היה רועה את עדריו בסביבתה וכאן היה נוהג לחלוב אותם, והעיר נקראה על שם החֶלֶב. בעיר בתים יפים מאד בנויים אבני גזית. הרחובות והשווקים רובם צרים, ונהר של מים טובים עובר בה, ובה גנים רבים של עצי־פרי וירק. יש בעיר גם בתים רבים, הקרויים בערבית כ'אנים, בנויים אבני־גזית בשתי קומות, כמצודות קטנות, לתועלת הנוסעים ולשמירת סחורות הסוחרים. רוב הקונסולים האירופיים שוכנים בקומות העליונות שבהם. סחרם של הסוחרים העשירים נעשה בכ'אנים האלה. לפני עשר שנים לערך היה רעש גדול בכל סוריה ובו נהרסו כמה ערים וכפרים, ואף חַלַב ניזוקה מאד עד שקרוב לשליש בתיה נהרסו ומהנשארים נסדקו רבים, וכחמשים אלף תושבים נספו, אבל החומה המקיפה אותה ומגדלה לא ניזוקו. אני הגעתי לשם כשנתים אחר הרעש ומצאתי כמה בתים שחזרו ונבנו, אבל חלק מהדרך היה עוד הרוס.[50] יושבים כאן סוחרים אירופיים, פרסיים והודיים, המביאים סחורות מארצותיהם. יש בה שפע של תבואה, בשר טוב, גבינה מצויינת, יין טוב וירקות למכביר בזול. המטבעות, המשקלות והמנהגים דומים לשל בירות. יש בה גם בתי־חרושת מרובים לעשית סבון משמן־זית. מאפריל ועד ספטמבר המקום חם מאד, כי בקרבת המדבר הוא. יש בה כשש מאות משפחות יהודים ילידי הארץ ואירופיים. רבים מהם תלמידי־חכמים ונדיבי־לב ורבים מהם עשירים וסוחרים גדולים. בית־כנסת גדול להם, שנבנה על ידי דויד המלך אבני־שיש גדולות ומסותתות, ובו עשרים עמודי־שיש לבנים ובימה בנויה אבני־שיש לבנות ועולים אליה בשש מעלות. מאחורי המעלות בנוי חדר קטן, שבו שומרים היהודים את השמן לצרכי בית־הכנסת. הוא גדול כל־כך עד שהתפלות והתורה נקראות בו בשני מקומות זה לעומת זה. באמצעיתו

50 הרעש בארם־צובא, שעליו מדבר הנוסע כאן, התחולל בליל כ"ו מנחם־אב תקפ"ב (1822). הנוסע היה אישוא בארם־צובא בסוף שנת תקפ"ד (1824).

מערה קטנה, שלדברי היהודים היא אחד המקומות, שבו נגלה אליהו הנביא. בחצר בית־הכנסת נמצאים קברות־יהודים קדומים, ועל הקברות דולקים נרות־שמן תמיד. בית־הכנסת וחצרו מרוצפים אבני־שיש גדולות ולבנות. יש כאן גם שלשה בתי־מדרש או ישיבות, והם מלאים תלמידים הלומדים תורה כל היום ונתמכים על ידי הקהלה. בחלב יושבים קונסולים של מלכי אירופה, רובם יהודים איטלקיים ממשפחת פיצ'ומו. לכל אחד מהם בית־כנסת קטן בביתו. סוכנה של אנגליה הוא נוצרי. בכל הסוכנים נוהגים כבוד, והכוח בידם להעניש את הסרבנים, והם נתמכים על ידי הפחה בשומרי ראש מוסלמיים. למעלה מאלפים משפחות נוצרים ילידי הארץ בה, מלבד נוצרים אירופיים רבים, ולהם כנסיות משלהם. כמאתים אלף משפחות מוסלמים בה, והם רעים מאד לשאר העמים, מלבד לאירופיים ולכל החוסים בצל הקונסולים. מושל העיר הוא פחה ראשי, והוא כפוף לפקידות הסולטאן בקושטא. מסביב לה כפרים רבים הכפופים לאותו מושל, וברבים מהכפרים האלה יושבים עמונים ומואבים.[51] נהר פרת רחוק מהעיר מסע יום אחד לצד צפון־מערב.[52]

אַנְטָאקְיָה היא אנטיוכיה נמצאת צפונית־מזרחית[53] לחלב, ורחוקה מהלך שלשה ימים. יש בה יהודים מועטים מאד. בימי הרעש בסוריה לפני עשר שנים נהרסה אנטאקיה עד היסוד. אולם הוגד לי, כי כבר התחילו לחזור ולבנותה.

משם הלכתי לקלז, מסע יום אחד בדרך ישרה. שכר סום או פרד עולה ארבעה גרושים, שכר גמל חמשה ושכר חמור שנים. היא עיר קטנה ועלובה, אבל מבורכת במים טובים ובכל מיני מזונות הנמכרים בזול. יש בה כשלשים משפחות יהודים ילידי הארץ ורובם עניים. שר האוצר של הפחה הוא יהודי והוא נשיאם. בית־כנסת קטן להם. נוצרים מועטים יושבים בעיר. כשלשים אלף משפחות מוסלמים בה. הלשון המדוברת היא ערבית. המטבעות, המשקלות, המידות והמנהגים דומים לשל ארם־צובא. מושל העיר הוא בדרגת פחה, והוא כפוף

51 הכוונה לכורדים ולארמנים. 52 צ"ל: צפון־מזרח. 53 צ"ל: מערבית.

לסולטאן של קושטא. בסביבות העיר כפרים רבים, הכפופים לאותו מושל. רוב תושבי הכפרים עמונים ומואבים.

משם הלכתי ל ע י ן ת א ב, מסע יום אחד בדרך ישרה, אבל סמוך לעיר יש הר גבוה. שכר סוס או פרד עולה ארבעה גרושים, שכר גמל חמשה, ושכר חמור שלשה. העיר גדולה ומוקפת חומה בצורה ויש בה מגדל קטן בנוי על גבעה. יש בעיר בתים יפים בנויים אבני־גזית וכ׳אנים רבים לתועלת הנוסעים. הרחובות והשווקים טובים וזרמי מים עוברים בהם. ליד בתים רבים גנים ובהם מעינות־מים. מצויים בעיר תבואה, בשר, דגים, פירות, ירקות ויין טוב למכביר, והכל בזיל הזול. בחורף הם מביאים דגים מנהר פרת, שהוא רחוק מסע שני ימים, והדגים גדולים כל כך עד שכל דג נישא על גמל. האקלים טוב וקר, והשלג מצוי אף בקיץ. יש בה כחמש־עשרה משפחות יהודים ילידי הארץ. שר האוצר של הפחה הוא יהודי, והוא נשיאם. בית־כנסת קטן להם. מעטים הנוצרים בה, ואילו מספר המוסלמים מגיע לחמישים אלף משפחה לערך; והם שייכים לשתי כיתות, האחת קרויה קאדריה והשניה סידים, ורבה ההתנגדות ביניהם. שם ראיתי מנהג משונה. בשעת ברית־מילה ובחגים ובחתונות שלהם מביאים המוסלמים אגני־נחושת גדולים מלאי יין ויין־שרף ובהם גביעי־נחושת גדולים, הקרויים בערבית „טאסא". את אלה הם מניחים בין המסובים, וכל איש שותה כרצונו. חקרתי ודרשתי בדבר זה והוגד לי, כי מוחמד לא אסר את שתית היין בעיר זו. רוב השיכורים סידים הם. המסבעות, המשקלות, המידות והמנהגים דומים לשל חלב. לשון העיר היא תורכית בעיקר.

משם הלכתי לנהר פרת, מסע שני ימים בדרך טובה, ולצדיה כפרים רבים ובהם מים טובים. שכר סוס או פרד עולה שש גרושים, שכר גמל שבעה וחצי, ושכר חמור חמשה. נהר פרת במקום הזה רחב מאד ועמוק, ומן הנמנע לעבור אותו בלי סירה. מעבר לנהר מצודה קטנה בנויה על גבעה ושמה בירה[54]. שם בתים מעטים של מוסלמים.

54 אל־בירה היא Birecik

משם הלכתי מסע שני ימים. לאור כשדים (הנזכרת בבראשית י"א, כ"ח) ושמה בערבית אורפה.[55]

כד

מסעות ר' מנחם מנדל מקמיניץ

תקצ"ג—תקצ"ד (1834—1833)

ר' מנחם מנדל בן אהרן מקמיניץ דליטא נולד בשנת תק"ס (1800) לערך, עלה לא"י באלול תקצ"ג (1833) ונפטר בירושלים בשנת תרל"ג (1837).

בשעת מגיפת החולירע בעירו נדר נדר, שאם לא ימות במגיפה — יעלה לארץ־ישראל. בערב ראש חדש תמוז תקצ"ג (18 ביוני 1833) קיים את נדרו ויצא יחד עם אשתו ובנו את עירו, ואהרי חודש הגיע לאודיסה. משם הפליגו בספינת־מפרש איטלקית ב' באב (26 ביולי 1833) ואחרי שלושה ימים הגיעו לקושטא. לאחר שהיה של תשעה ימים בקושטא הפליגו בים התיכון והגיעו בר"ח אלול (16 באוגוסט 1833) לחיפה. ומכיון שלא היה אז בחיפה שום ישוב אשכנזי, שלחו להודיע על בואם לכולל בצפת, ומשם נשלח איש לשכור להם חמורים ולהביאם לצפת.

ר' מנחם מנדל התיישב בצפת והצטרף לכולל הפרושים, תלמידי הגאון מוילנא, שבראשם עמד ר' ישראל משקלוב. בצפת היה אז ישוב של 2000 משפחות יהודיות, והיא שימשה מרכז לעלית הפרושים מליטא והחסידים מרייסן ומפולין. קיוה ר' מנחם מנדל להתפרנס מהכסף שהביא אתו, אבל לא זכה לישב בשלוה בארץ. שלושה חדשים אחרי עליתו מת בנו במגפת דבר, ועל כך הוא מספר בפשטות נוגעת עד הלב: „ותודות לה' שהצילני מזה אותי ואת אשתי אך בני מת בעת ההיא וזכה להקבר בא"י ר"ח כסליו". תשעה חדשים אחרי עליתו באה על יהודי צפת צרה נוראה: הפלחים שבסביבת צפת, אשר מרדו בפחה אבראהים, שמשל בארץ בשם אביו מוחמד עלי שליט מצרים,

55 Urfa הוא שם העיר בתורכית, ובערבית נקראת אורְהָא. הזיהוי עם אור כשדים אינו נכון.

התגפלו ביום ח' בסיון תקצ"ד (15 ביוני 1834) על יהודי צפת, חמסו ושדדו ופצעו וצינו, והפרעות נכשכו למעלה מחודש ימים. עוד לא הסתיקו יהודי צפת להתעודד מצרה זו, יהנה בא עליהם ביום כ"ה בטבת תקצ"ז (1 בינואר 1837) הרעש, שבו נהרגו למעלה מאלפיים נפש והעיר היתה לעיי מפלה.

אחרי המאורעות האלה נשאר ר' מנחם מנדל "ערום בלי לבוש" וראה הכרח לעצמו לצאת את הארץ לזמן־מה. מנהיג הפרושים ר' ישראל משקלוב התיר לו את הדבר וביקשו להצטרף לשליח הפרושים ר' נתן נטע ב"ר מנחם מנדל משקלוב, שיצא אז לליטא כדי לעורר את בני ארצו לשלוח עזרה לא"י. הם יצאו בסוף הקיץ של תקצ"ח לחרן־לארץ דרך קושטא ואודיסה.

בהיות ר' מנחם מנדל בשליחות זו הדפיס בווילנא בשנת ת"ר (1840) ספר קטן בשם "קורות העתים", שבו תיאר את המאורעות המחרידים שהתרחשו בצפת, את עליתו לארץ ואת ביקורו הקצר בירושלים ובחברון, ובפרק מיוחד בשם "מעלות הארץ" תיאר מתוך הסתכלות טובה וחוש־מציאות את חיי הארץ לפרטיהם: האקלים, המזונות, הירקות והפירות, דרך הבישול והאפיה, הכלים, המסחר והמלאכה, המשקלות, המטבעות, המחירים, מנהגי הספרדים, קברי צדיקים ומלון קצר של דיבורים בלשון הערבית הדרושים בחיי יום־יום.

בספרו נתכוון לעורר את העם לתרום לעזרת הישוב. "איש איש כברכתו", ו"את אשר יש לאל ידו... יקח צרור כספו ויסע וילך לארץ הקדושה". כלפי האחרונים נתכוון במיוחד בפרק "עלית הארץ" (הנדפס כאן), שבו תיאר את עליתו לארץ ואת ביקורו בירושלים ובחברון "למען דעת כל עמי הארץ את הדרך אשר ילכו בה לארץ־ישראל". וכן קיוה להיבנות ממכירת הספר.

בשנת תר"ב (1842) חזר משליחותו והתיישב בירושלים ופתח בה את בית־המלון הראשון, ששימש מעון ארעי לעולים חדשים. בנו אליעזר ליפא, שנולד בירושלים, יסד כעבור ארבעים שנה את בית־המלון החדיש הראשון בירושלים, ואחר־כך גם ביפו.

"למען דעת כל עמי הארץ את הדרך אשר ילכו בה לארץ ישראל, בית קברות אבותינו, לדרוש את שלום ירושלים עיר

צדקנו, אשר כל זה עוררנו לנסוע לה לקיים נדרי, אשר נדרתי בעת החלערייעה [1] שהיה פה לאמר: כאשר יצילנו ה' מן המות הזה אלך להתפלל על קברות אבותינו הקדושים, ולהתענג באוירה הטהור ולקבוע עמלי על התורה והעבודה, ואף צרור כספי לקחתי בידי, ע"כ [2] אכהוב מסדר נסיעתי מהחל עד כלה. מי ומי ירצו לנסוע, ממני יראו וכן יעשו.

בראש חדש ניסן תקצ"ג לפ"ק [3] בא הפראספארט [4] שלי לידי מאת האוועייעני גוברנאטאר קניאז דאלגארוקאוו,* [4] ה' יתן לו ברכה וחיים, ונכתב כפי צוויי הקסר ירום הודו, דהיינו שמגמת לבי לנסוע לשם כדי להתפלל על קברי אבות. אז שמתי דרך לפעמי מק"ק קאמניץ [5] דליטא עם כל אנשי ביתי בער"ח [6] תמוז דהאי שתא תקצ"ג. ובעזה"ש [7] באנו בשלום לק"ק אדעס* [7] בד' שבועות, ומצאנו שם ספינה מארץ איטליא. ואף כי היה ביכלתי ליסע בספינה פאראוויע, [8] ולא רציתי לנסוע עליה מכמה טעמים: א', שאינה הולכת רק עד סטאמבול ולא להלן, ב', שצריך לשלם ג"כ בעד החפצים והמטלטלים שיש לכל איש לבד. אבל כל הספינות יוכלו לנסוע עד למרחוק, אף לא"י ממש, גם אין צריך לשלם בעד החפצים והמטלטלים של הולך בספינה. אך צריך לראות שלא תהיה ספינה ישנה, והרוצה לנסוע לעיר הקדש ירושלים, יפָרש עם בעל הספינה שיביאנו עד ים יפו, והרוצה לבא לצפת או לטבריא, יתנה עם הספן להביאו לים של חיפה. ואף אם יזדמן לו ספינה לבאיורוד [9] ג"כ טוב, כי משם יוכל לבא לארץ בלא ספינה, רק דרך יבשה. וכן אם יזדמן לו ספינה לצור או לצידון, ג"כ הוא טוב, כי משם ג"כ יכולין לבא לאר"י ע"י יבשה. ושכרתי הספינה שבאה מאטליה עד א"י בחמשה אדומים בעד כל נפש, ובעד ילדים, הפחות משנים עשר שנה, ב' נחשבו לאחד. ונתתי לו חצי שכרה שם באדעס, והמותר יותן לו בעת רדת מהספינה.

1 חולירע. 2 על כן. 3 היא שנת 1833 לספירת הנוצרים. 4 פספורט, רשיון־נסיעה. *Военный губернатор князь Долгоруков המושל הצבאי הנסיך דולגורוקוב. 5 Kamieniec בערב. 6 ראש חדש. 7 בעזרת השם. *Odessa 8 כפינת־קיטור. 9 בירות.

גם התנינו עם בעל הספינה להספיקנו כל ימי היותינו בספינה בעצים ובמים, אך יותר טוב לקנות א' מדה גחלים[10] ולקנות „פאיערקע"[11] באדעס לבשל על זה כפי צרכו ובעת צרכו. וקודם שישבנו על הספינה ציוה עלינו בעל הספינה לקנות שם באדעס, כל איש לעצמו למאכלו, לחם הנקרא „גאלעטין"[12] וגם „מאקראנס"[13] כדי שיהיה מוכן מה לבשל די צורך חודש, גם לקנות מיני מרקחת כדי להשיב נפש איש ואיש, כי מי אשר לא הורגל בעברו בים ובאוירו, יחלש לבו וכחו. ולא רציני לנסוע עד אחר ט' באב, מפני שהמה ימי דין לנו,[14] ע"כ עמדנו עד עשרה בחודש. ואז באותה הנסיעה היו בנו שמונים יהודים, גם ב' ס"ת[15] ושוחט אחד, ר' שלמה מווילנא.

ויהי יום ואו עש"ק,[16] עשרה בחדש מנחם אב, היה התחלת נסיעתנו בספינה. ובערב קבלנו שם שבת בשמחה רבה. ובלילה היתה רוח חזקה מאד, ע"כ התחילה הספינה לילך במהירות רב מאד, והיה דומה לנו שהעולם מתגלגל כשכור, וכל אחד הקיא מאד, ונהיה כשוכב בראש חבל, וכל מיני מרקחת לא הועילו לנו לרפואה. ובבוקר כמעט לא התפללנו, מפני גודל החולשה שהיה בנו. וכך היינו עד יום א' בשבת. וגם כל כלי חרס שהיו לנו נשברו מכח נדנוד של הספינה. שהיתה נעה ונדה למאוד, וכל התפצים המובאים שמה בספינה, כגון הארמאטין[17] והביות של מים המוכן לצורך האדם, הכל נקשרו אל דופני הספינה שלא יתגלגלו ממקומם. ואשתי מרת ציפה נעשית חולנית מפני זה. ובקשתי את הקפעטאן[18] להעלותה מתחת הספינה אל ראשה כדי לנשוב האויר הטוב. ויעש כן, וב"ה[19] היה לה למשיב נפש. כל זאת באנו בשלשה ימים הראשונים שהלכנו בספינה.

ויהי בליל שלישית היינו סמוך לסטאנבול, היה רוח סערה, וגם הוצרכנו לילך במקום צר במקום שהים הולך בין שני הרים גדולים,[20] שבשנה שעברה נשברה שם ספינה אחת

10 פחמי"ץ. 11 כן לביטול של פחמי"ץ. 12 Галета צניפים.
13 maccaroni. 14 כי הם ימי צרות לישראל. 15 כספרי תורה. 16 ערב שבת קודש. 17 armaty, תותחים. 18 רב"החיבל. 19 וכעזרת השם.
20 הכוונה, בנראה, לפתח הבוספזורים.

שהרוח זרקה אל צד ההר ונשברה, וגם היה חושך גדול מאד, אין רואה דרך לילך בו בטוב, ובאמצע הים א"א[21] להשליך ה„אנקערין"[22] להעמיד הספינה במקום אחד. ואמר לנו הקאפיטען שאנחנו עומדים בסכנה. ומה עשה? לקח הווילון[23] מן הספינה כדי שתעמוד במקום אחד, רק היא צפה ע"פ המים הילך והילך. ונצעק אל ה' בחזקה עד אור הבוקר, ויעתר לנו ה'. ויהי בבוקר הכיר הקאפיטן את הדרך הטוב, וגם הרוח נח מזעפו, ונבוא עד עיר סטאמבול. ויכנס הקאפיטן עצמו אל העיר לדעת אולי יש שם ח"ו מגפה ולא נסור אליה, וחזר ואמר: כעת אין רע בעיר. ונסע אל עיר טאפינא,[24] היא עיר אחת מהפערשטאטין[25] של סטאמבול, והלך להראות הפראש־פארטין[26] שלנו אל מניסטער של הקיר"ה[27] שלנו. ויקח המניסטער אותם ונתן לנו אחרים, הנכתבים בלשון הנהוג שם. ומפני שהים הולך שם בכל רחוב, ע"כ לקחנו ספינה קטנה. והלכנו לסטאמבול כדי לקנות צרכנו, וקניתי רפואות בעד זוגתי. והנה העיר גדולה לאלקים, ויש בה מכל עם ועם הרבה, ורבת המסחור וזול גדול, הן במשקה והן בפירות, והלשון שם על פי רוב הוא לשון ישמעאל.* ושם חלוף מכל המטבעות, ומחליפים הרענדלך[28] כל המביא על מעות שלהם, כמו שאכתוב עוד בסמוך.

ויהי כאשר נתעכבנו שם ט' ימים, הלכתי לחברא קדישא דשם, לשאול על הספינה שנטבעה בשנה שעברה, אם נמצאו יהודים שהיו שם, כי שם היה אז איש אחד מעיר מולדתי. ואמרו שלא נמצא רק ז' נפשות ונקברו אז. ואח"כ נסענו בספינה בעיר סטאמבול נגד חצר מלך הישמעאלים, וראינו כי כמה ארזים נטועים לפני חצרו. באנו על דארדינעל* הוא ים השחור, והוא הולך בין הרים גדולים, ונעשה ע"י אלכסנדר מקדון, ובתוך ההרים נגד הים קבועים קאַנאַנען[29] הרבה. וממנו באנו אל ים התיכון, והלכנו עליו ימים עשרה בלא ראות שום

21 אי אפשר. 22 העוגן. 23 המפרש. 24 Tophane. 25 Vorstædte פרווארים. 26 המבשורטים. 27 הקיסר ירום הודו; בלומר, ציד רוסיה. *27 בלומר: תורכית. 28 הזהובים. *28 דרדנלים. 29 תותחים.

ישוב עיר. אח"ז[30] הראה לנו הקאפיטאן עיר ציפור,[31] והיא קרובה לא"י מהלך ב' ימים. משם נסענו אל נמל חיפה, היא עיר מא"י, רק אין שם יהודים ממדינתנו, רק יהודים הנקראים פריינקען,[32] ויש להם בה"כ[33] אחת, וגם אנחנו התפללנו שם. והיהודים הללו כבדו אותנו מאד בפירות טובים, כגון תאנים, ענבים, רמונים.

ואמר הקאפעטאן: מי בכם הרוצה ליסע לירושלים, יקח כליו מספינה זאת לספינה ההולכת לירושלים על ים תרשיש.[34] והנה בדעתי היה ג"כ לבוא לירושלים, אך יראתי לילך על ים תרשיש, מפני שהים ההוא המים עצמן בלא רוח זורק את הספינות ההולכות בו מפני זרם המים, עוד טעם אחר מפני שגדולים וחשובים שהיו בספינה רצו ליסע לצפת דווקא או לטבריא, לכן לא רציתי לפרוש מהם. ובאנו תוך העיר חיפה בר"ח אלול, והראנו הפראספארטין להקונזאל, ומשם הולכים דרך היבשה לצפת או לטבריא. ומשם שלחנו אגרת אל הכולל שבצפת: בהיות שנמצאים פה אנשים חשובים, ע"כ ישלחו לנו איש מבין לשונם מהיהודים והוא יזקק לנו פה לשכור חמורים או פרדות לבוא לצפת. ויעשו כן.

והנה דרך ב' שעות מחיפה אל הר הכרמל אשר היא סמוכה לים, הלכנו שם אל מערת אליהו, אשר היא חצובה בהר הכרמל, והיא מערה גדולה, ונמצא בה עדיין כמה ספסלים מאבנים אשר ישבו עליהם תלמידיו, והולכים שם להתפלל מכל האומות, וכל או"א[35] בעת לכתו משם כותב או חוקק שמו על הכותל. וטבלנו תחילה בים, והלכנו ג"כ שם להתפלל, ומצאנו שם הרבה יהודים. ויהי כאשר החלנו להתפלל, אז התפילה היתה נובעת בפה, ועינינו זולגות דמעות, אשר מעולם לא התפללתי כן, אז הבנתי כי אדמת קודש היא. וגם כתבנו שמנו על הכותל כנ"ל.

וכאשר בא היהודי אחד מהכולל שבצפת, שכר בעדנו חמורים כדי לרכוב עליהם וגמלים לשאת רכושינו, מפני

30 אחרי זה. 31 Cipro, קפריסין. 32 פרנקים, כפרדים. 33 בית הכנסת. 34 היינו, ים יפו. 35 אחד אחד.

שהגמל הוא גבוה והרוכב עליו צריך להיות יושב בתיבה התלויה עליו, ע"כ טוב יותר לרכוב חמור. וביום ג' לחודש אלול נסעה כל השיירה שלם לבוא אל עיר צפת בשלום, ובלילה עברנו את נחל קישון רוכבים. הבוקר אור ונבוא סמוך לעכו, ובלילה שאחריו עברנו את מי מגידו,[36] וביום ואו אלול באנו עיר הקודש צפת בשלום.

העיר הקדושה צפת היתה אז (קודם הרעש והשלל שנעשה בה) [37] עיר גדולה, ונמצאו בה שני אלפים בעלי בתים, והיו המה מחולקים לארבעה כוללים: כולל אחד הוא כולל ספרדים, וכולל אחד כולל הפרושים, וכולל אחד כולל חסידים. וכל כולל יש לו ממונה: על כולל הפרושים היה ממונה הרב הגאון ר' ישראל בע"מ ס' ת"ח פה"ש,[39] ועל כולל החסידים היה ממונה הרב החסיד ר' גרשון מרגליות מק"ק סקאליט,[38] ועל כולל הספרדים היה ממונה ר' אברהם אנהורי ס"ט. ויש להם עוד כמה חכמים לכולל הספרדים. ועתה מקרוב בא לפה איש אלקי מוהר"ר אברהם בער מק"ק אברוץ[39] ונעשה ראש על כולל החסידים אשר ממדינת פולין. גם יש שם הרבה יהודים מארץ מערב הפנימי ומערב החיצון[40] ויש להם רב הכולל ג"כ. וכל כולל יש להם בה"כ מיוחד, ומנהג מיוחד לכל אחד ואחד. יש בה שלשה עשר בת"כ, ובתוכם יש שני בתי כנסיות שבתוכם היה מתפלל האריז"ל. גם מנהגם, כמו שראיתי בס' הגאון ר' יעקב עמדין ז"ל, לתלות בכל בכ"נ שלהם קליפת ביצה מבית היענה. גם נמצא שם מקוה (ממעין של האריז"ל). גם נמצא שם חצר גדול, נקרא חצר של הרב בית יוסף.[41] גם נמצא בה בנין חומה שאומרים שהוא בהמ"ד[42] של שֵׁם ועֵבר.

36 בשם זה מכנים יהודי צפת את ואדי אל־טואחין. 37 התנפלות הפלחים המורדים באבראהים פחה בשנת תקצ"ד (1834), הרעש בשנת תקצ"ז (1837) והתנפלות הדרוזים בשנת תקצ"ח (1838). 38 ר' ישראל בן"ר שמואל משקלוב, בעל מחבר ספר „תקלין חדתין" ו„אות השלחן". (עיין עליו בספר „אגרות ארץ ישראל", אגרות נ"א—נ"ד). 38a kalat בנלייציה. 39 תלמידו של ר' מרדכי מטשרנוביל, עלה לצפת בשנת תקצ"ב ונפטר בטבריה ביום י"א בכסלו שנת תר"א. (עיין עליו בספר הנ"ל, עמ' 380). 40 מרוקו ואלג'יר. 41 ר' יוסף קארו. 42 בית המדרש.

ושם קרוב לזה יש בנין חרב ונקרא מרחץ של יעקב אבינו.

העיר צפת היא עיר עומדת בשפוע ההר בחצי של צד הראש, ולרגלי ההר הוא בית עולם[43] שלהם. והבתים נבנו מדרגות מדרגות. ועליות של בתים שברחוב התחתון הוא קרקע נגד הבתים שבמדרגה שניה. וכן זה לזה עד למעלה. והנה רחוב הראשון הוא רחוב הפרושים, ואחר כך למעלה הספרדים ואחר כך למעלה החסידים, וכל זה בצד ההר נגד הר תבור. ובסוף שיפוע הר של עיר צפת הולך נחל מי מגידו, ועומדים עליה ששה ריחים סמוכים זה אצל זה. ובצד מזרח של ההר הלזה עומדת עיר של הישמעאלים, ושמה סוואיקע,[44] והיא סמוך לעיר יהדפת, ששם נמצא מגדל גבוה שנעשה בימי יוסף בן גוריון לעמוד שם הצופה, ועוד חומות הרבה הנצרכים למלחמה.

גם בצפת נמצאו הרבה חניות של יהודים ושל ישמעאלים עם כל מיני סחורות. ויום השוק שלה הוא ביום ואו, ואז מביאים שם למכור כל ממכר מבני הכפרים, לבד שבכל יום ויום הוא יום השוק לקנות פירות וירקות. וכל הרוצה מבני העיר לאפות פת חמה בכ״י,[45] נמצאים שם בהעיר שלשה פורנות (היינו תנורים גדולים) אצל יהודים, עומדות להשכיר לכל הצריך לאפות, והמקח ששה גדולים[45] לחודש בעד נפש אחד, וכן בעד כל אחד מבני הבית, ויכול לאפות בכל יום וגם על שבת. ולא נמצא בשוק לקנות פת אפויה, רק אצל פלטר ישמעאל יש ליקח פת. גם סמוך לצפת יש שלשה מעינות טובות.

וקבעתי דירתי בצפת ברחוב הפרושים[46] בחצר של ר׳ זלמן כהן, וברחוב הזה יש בה״כ ובה״מ ובית המרחץ אשר נעשה ע״י הרב ר׳ מענדיל, והוא נעשה הכל כפי מנהג מרחצאות שלנו, התנור הוא מאבנים כשלנו, וגם יש שם אגודות עם לאַרבער בלעטער[47] להביא ע״י החום על הגוף כמנהגינו כדי להזיע, אבל בשאר העירות אין שם כמו מרחץ הלז, רק כמנהג הישמעאלים מים חמים לבד כדי לרחוץ בו. גם מנהג הפרושים

43 בית הקברות. 44 צ״ל: אשכנזים, יושבי השכונה השלישית בחלק הדרומיסורחי של צפת. 44 בכל יום. 45 גרושים פולניים. 46 תלמידי הגאון מווילנא. 47 Lorbeerblætter עלי־דפנא.

דשם, שבכל יום ויום אחר התפלה מגיד הרב ר' ישראל בע"מ ס' ת"ח [48] דף גמרא ופרשה חומש עם פירוש רש"י. ומנהגם הוא שהכהנים נושאים כפיהם בכ"י.[49] ורבים הולכים למקוה האריז"ל. ובעשי"ת [50] הלכנו להתפלל על קבר של רשב"י [51] לכפר מיראן. ובראש השנה התפללנו שם כמנהגנו פה. ובחג הסוכות עשינו סוכות. וכל אחד עיטר את סוכתו בתאנים, ברימונים, ומפני שבשנה שעברה היה שם שלג עשרה ימים, ע"כ נתקלקלו האתרוגים, והיו האתרוגים ביוקר דהיינו בעד כל אתרוג ג' זהובים, אך פה אתרוג כזה הוא שוה חמשה או ששה רו"כ.[52] ובערב סוכות הביאו הישמעאלים חבילות חבילות לולבין ירוקים ויפים הרבה על גבי חמורים, ובוחרים היפים למצוה בעד ה' גדולים, והשאר קונים לסכך הסוכה, והדסים מביאים ג"כ חדשים בכ"י,[53] והוא כמו ערבות בכאן, והמה בזול, וכן ערבות מביאים, וע"כ היה לנו מכ"ז*[53] נחת שאין להגיד.

והנה אותה השנה מוצאי שביעית היה, ע"כ החל הדָּבֶר לבוא אל תוך ירושלים ובעיר צפת,[54] ונפל ממנו רב עד החנוכה. ותודות לה שהצילני מזה, אותי ואת אשתי, אך בני מת בעת ההיא, וזכה להקבר בא"י ר"ח כסליו. ובכ"ה בכסליו הלכנו להתפלל על הגשמים לקבר חוני המעגל בכפר אחד,*[54] והלכנו עם הרב ר' ישראל בעמ"ח ת"ח והרב ר' חיים מפינסק, הם היו רוכבי חמור ואנחנו הלכנו רגל, ובעת חזרנו לבתינו היה גשם ונתמלאו כל הבארות מים.

בר"ח אדר ראשון נתיעצתי לילך לירושלים עה"ק[55] להתפלל שם אצל כותל מערבי וכן על קברי הצדיקים אשר שם. ונסע ונלך שיירה של כמה ב"א.[56] ובלילה הראשונה לנו כל השיירה בכפר אחד[57] שנמצא שם קבר יתרו חותן משה, ויש שם כמה

48 עיין לעיל, הערה 38. 49 בכל יום. 50 ובעשרת ימי תשובה. 51 רבי שמעון בן יוחאי. 52 רובל כסף. 53 בכל יום. *53 מכל זה. 54 בהתאם למאמר חז"ל: בג' בשעה ג' דברים הדבר מתרבה... ובמוצאי שביעית מפני פירות שביעית (אבות, פרק ה', משנה ט'). *54 בכפר פרעם, צפונית-מזרחית לצפת. 55 עיר הקודש. 56 בני אדם. 57 הוא כפר חטין.

מעיינות טובים. ובליל השני לנו במערה אחת סמוך לעיר עין גנים.[58] וביום ג' באנו לשכם, ועברנו בין הר גריזים להר עיבל, וראינו שעל הר גריזים נבנה חומה ודרים בה ישמעאלים. העיר שכם היא עיר גדולה מוקפת חומה מכותלי הבתים עצמם שנבנו זה אצל זה ע"כ המה כחומה. ויש בה לערך ג' מנינים יהודים, ב' מנינים ספרדים ומנין א' המה אשכנזים. וסביב לשכם יש מעיינות הרבה, וריחיים של מים עומדות על מעיינות, וסמוך לעיר ראיתי שם חלקת שדה שקנה אבינו יעקב במאה קשיטה, והשדה הזאת היא שוה עומדת בין שני הרים קטנים, ורוב ארץ שכם היא מדרון. והנה במהלך ג' מילין מירושלים יש ב' הרים, וארכם בערך ב' תחומי שבת, והמדרון נעשה שורות שורות כמו מדרגות הסולם, ועל כל מדרגה נטועים כמה מיני פירות, כגון תאנים ורמונים וכן שאר מינים, ובאמצע שפוע ההר יש בו מעין טוב מאד.

ויהי כבאנו העיר הקודש ירושלים קרענו על חורבנה. והנה ירושלים היא עיר גדולה, לערך כעיר ווילנא דליטא, ויש לה חומה גבוה סביב וכלי נשק עומדים על החומה הנקראים קאנאן.[59] ויש לה חמשה שערים ודלתותיה ברזל. שער הרחמים, והוא נגד הר הבית, והוא עתה סתום באבנים; שער השני שבמזרח הוא סמוך אל קרן מזרחית צפונית, ונקרא שער האריות; ובצד דרום סמוך לקרן דרומית מערבית יש שם שער אחד, שמה היא דרך שנוסעים בו לציון ולחברון;[60] ובצד הצפון סמוך לקרן צפונית מערבית יש לו שער אחד שבו יוצאים לשכם ולצפת וגם לסבריא;[61] ובצד מערב סמוך לקרן מערבית צפונית יש בו שער אחד, הולכים בו ליפו.[62] וכל רחובותיה קצרים[63] מאוד, שאם יפגעו ברחוב ב' חמורים זה מול זה אינם יכולים להלך שניהם. ובכל רחוב עומדים אנשי צבא לשמור. ובתיה יפים מאוד בלא גג, רק מעזיבה, והמעזיבות סחין אותן בדבר הנקרא "קעסר מיל"[64] והוא כמו גיגלייזם,[65]

58 נ'נין. 59 תותחים. 60 הכוונה לשער ציון. 61 שער שכם. 62 שער יפו. 63 רוצה לומר, צרים. 64 סיד סיד. 65 כביכול שכבת זכוכית.

נעשה כן כדי שלא ירככו הגשמים את טיט המעזיבה אלא יפלו למטה (אבל שאר עירות אין שם רק מעזיבה, ומפני פחד הגשם יחליקו הטיט במעגילה להקשות כאבן). והיא מרובה באוכלסין, ונמצאו בה יהודים בערך שלשת אלפים, וחכם שלהם הוא כעת הרב הגאון ר' יונה משה ס"ט ספרדי.[66] ויש בה חנויות הרבה וכמה בעלי מלאכות. וימי השוק הוא בכל יום, והיא רבת מסחר, ומאוד שמחנו בביאתינו לתוכה, ויש בה לקנות פירות ויין הרבה טוב מאוד ובזול.

הלכנו להתפלל לפני כותל המערבי שלהר הבית כמנהגם שם, בכל עש"ק[67] הולכים שם, ויושבים שם כמה עניים לקבל צדקה, אח"כ אומרים תהלים כמה "קפיטלען",[67] אח"כ מתפללין מנחה, אח"כ מקבלין שבת. ודעו כי התפלה דשם נובעת מלב המתפלל. והחזן עומד אצל אבן אחת שאומרים ששם נתגלתה השכינה אל צדיק אחד[68] (וכל הקרב אל הכותל הוא חולץ נעליו). אח"כ הלכנו להתפלל מעריב אל בה"כ הנקרא בית הכנסת של ציון.

הר הבית הוא עומד במזרחית דרומית העיר, ומוקף מד' רוחותיו: כותל מזרחי הוא חומת העיר, ובדרומו עומד בנין מדרש שלמה,[69] ובמערבו בנוים בתים וביניהם כותל המערבי, ובצד צפון ג"כ בתים, ובצד מערב שלו קצת סמוך לו נבנו בתים, ויש כמו סמטא ביניהם, ושם עומדים המתפללים. ולפנים מחומת הר הבית לצד דרום נטועים בו ארזים נגד חלונו של בית מדרש שלמה. וסמוך לצד צפון על אבן השתיה עומדת בית תפילה של הישמעאלים. ובכל ע"ש,[70] הנקרא אצלם יום האמזומא,[71] באים שם להתפלל. והבית הוא נבנה על י"ב קאנטין[72] נגד י"ב שערים, וצבעו תכלת, ויש לו גג כמו גגין שלנו במדרון, ועל גגו יושבים תמיד יונים והומות בקול הומיה. חלל הר הבית אומרים שמדתו ת"ק אמה על שלש מאות

66 ר' יונה משה נבון. 67 ערב שבת קודש. 67* פרקים. 68 ר' אברהם הלוי ברוכים. (ועיין בענין זה בספר „אנרות ארץ ישראל", עמ' 205 ואילך). 69 מסגד אל־אקצא. 70 ערב שבת. 71 יום אל־ג'מעה. 72 צלעות.

אמות; ואבני החומה של הר הבית מונחים ששה אבנים זה ע"ג זה. וכל אבן הוא מרובע אבני גזית מסע ושוכבין זה ע"ג זה בלא טיט. ועל גבן מונחים שלשה שורות של אבנים קטנות זה ע"ג זה. ואבנים התחתונים נעשה בהם גזימשן.[73] ואורך כותל המערבי הוא י"ח אמות פולש,[74] וסמוך לכותל המערבי מבחוץ יש שם כיפות הרבה. ואומרים ששם היה מקום הסנהדרין ונקרא חניות. וסמוך לו עומד מקום המשפט שלהם הנקרא "מחכימה",[75] גם סמוך לכותל מערבי יש מעין טוב. אך הישמעאלים סוכרים אותו כדי שיצטרכו לקנות מים מהמביאים למכור ממעין שחוץ לעיר חוץ לחומת ירושלים (והוא נקרא מעין של יואב בן צרויה).

עיר ציון, ראיתיה מנגד מרחוק, אבל לתוכה לא נִתַּן רשות לכנס בה, מפני שהיה דר שם השר אבריים[76] שהיה ירא שלא יביאו הדָּבָר לעירו. והר הזיתים הוא במזרח של ירושלים, וביניהם עמוד של שיש גדול ובראשו כתבנית יד, ונקרא יד אבשלום. ובעת שהיה נאפליאן מלך צרפת למלחמה בהר הזיתים, שברו האצבעות ממנו ע"י הקאנאנען.[77] והלכתי שם להתפלל על קברי צדיקים, כמו שיבואר אי"ה[78] לקמן. וסמוך לקבר זכריה הנביא עומדת כפה נמוכה, ולמעלה על הכפה שם דם בכמה מקומות, דם קרוש (וכשנותנים אותם במים מתאדם), ואמרו שהוא מדם היהודים ששחט נבוזראדן עבור דמו של זכריה (כמבואר גיטין נ"ז).

אחר שבעה ימים ששהיתי פה ירושלים הלכנו לעיר חברון. והוא מהלך תשעה שעות. וכמו מהלך ב' שעות מירושלים הוא קבר רחל אמנו, סמוך לבית לחם, עתה הוא כפר. ועל קברה נבנה בית, ומפתן הפתח גבוה מן הארץ בערך חצי אמה, ועל קברה עומד מצבת אבן גדולה מאוד, והוא מכותל הבית עד כותל שני, הוא רחב מלמטה והולך וקצר מלמעלה מעט מעט. ואין עליו שום כתב. והתפללנו שם בדמעות שליש, וכערך

73 זיזים. 74 של פולין. 75 אלכחכמה. 76 אבראהים פחה, שסשל או באי' בשם אביו מוחסד עלי. שליט מצרים. 77 תיתחים, ובאמת לא הניעו הגילות נפוליון לירושלים. 78 אם ירצה השם.

מהלך ד׳ שעות היא הברכה שאמר אבנר אל יואב: יקומו נא הנערים וישחקו לפנינו.[79]

ביום א׳ בערב באנו לחברון בשלום. חברון היא עיר גדולה, ויש בה יהודים שני כוללים, כולל ספרדים אחד, כולל חב״ד[80] אחד. וכולל חב״ד המה אנשים חשובים מאוד. עושים צדקה, ובפרט מצות הכנסת אורחים, המה מקרבים כל הבא להספיקו. ושם הנויות הרבה, ודרך החנויות הולכים למערת המכפלה. ועל מערת המכפלה עומדים בניינים הרבה, ואין נכנסין אל תוך המערה, רק עומדים מבחוץ ומתפללים. ועל הבנינים שעל המערה בנוי בית גדול, והוא בית ועד להתפלל בו הישמעאלים ע״י המדרגות, ואצל המדרגות עומדים יהודים להתפלל, ונמצא שם חור בכותל אל המערה, ומנהגם לכתוב על קלף איש איש נגעי לבבו ומשליך שם בחור. גם ראיתי שם אוהל אברהם וגם האֶשל שלו, וכעת הוא חרב, רק היסוד קיים.

ויהי היום מצאתי שיירה שרוצים לנסוע לירושלים, ב׳ אנשים מאנשי ספרדים רוכבי סוסים, אז נסעתי ג״כ עמהם לירושלים, ושכרתי לי חמור, ומפני שהם היו רוכבי סוסים, ע״כ מיהרו ללכת, ואני נותרתי מרחוק עם בעל החמור שלי, וגם הבעלי סוסים שלהם הלכו בשוה עם החמור שלי, ויאמרו לי בלשונם שאתן להם מעות, והכו אותי במקל, וצעקתי בקול מר לבני השיירה שישובו ויצילוני מיד המכים, וישמעו וישובו והצילוני מידם. אז באנו בשלום לירושלים וברכתי ברכת ההודאה. (וכן הוא מנהגם על כל הבא מן הדרך מברכין ברכת ההודאה).[81]

ואשב בירושלים כמה ימים, והנה בא רץ אחד מצפת ובידו היה אגרת להודיע שבארבע הארצות[82] גזרו תענית בז׳ אדר שני, גם כתוב בה מיתת הרב ר׳ חיים מפינסק.[83] ואז שכרתי פרדה אחת לנסוע לביתי לצפת. וקניתי שם חרדל, פלומן,[84]

79 שמואל ב׳, ב׳ י״ד. 80 המה חסידי ר׳ שניאור זלמן מלאדי וצאצאיו. חב״ד — ראשי תיבות: חכמה, בינה, דעת. 81 כי יש סכנה גם בדרך רגילה ביבשה. 82 ירושלים, חברון, צפת, טבריה. 83 משיירת תלמידי הגאון מווילנא שהתיישבו בצפת. 84 Pflaumen, שזיפים.

דגים, כי היה סמוך לפורים, ושם בירושלים המה בזול הרבה יותר מבצפת. ולקחתי את הרץ הנ"ל, שהיה ישמעאל, שיהא הוא שומר לראשי בדרך. וביום התענית הנ"ל נסעתי מירושלים עם הרץ הנ"ל, אין איש יהודי עוד. לערך שני תחומי שבת מן העיר פגענו באיש חיל מצבא באשא,[85] ובידו שני כלי זין תחת אבנטו וקנה השריפה על כתיפו, והיה הולך לפני. והנה ראיתי שלקח קנה השריפה מעל כתיפו והשליך בתוכו אבק שריפה, אח"כ אמר לי ליסע תחילה והוא יסע אח"כ, והבנתי שרצונו להרגני ולירשני, והתחננתי לפניו ואשבע לו שאין אצלי מעות כלום, וכאשר נבוא לעיר שכם, כי שם ביתי, אתן לו מעות בביתי. ונתרצה לי בזה. ונבא לכפר אחד, ונכנס הוא שם לתבוע מהם מסים, אשר על זה שלוח, ושם בכפר ההוא אמרו לו שא"צ[86] עוד ליסע לשכם רק שילך בדרך אחר, אז הלך הוא אחרי וחטף מראשי פאטצילע[87] גדולה וטובה, והלך לו. אמרתי בלבי שנס הזה נעשה לי בזכות שהולכתי אצלי צדקה ששלחו ע"י הכולל שבחברון מעות על חג הפסח לאיש אחד מכולל שלהם הדר בצפת. ובאתי לצפת וברכתי ברכת הודאה, והייתי בעיר למופת שנסעתי בלא שיירה ונצלתי. ושמחתי בפורים על כ"ז[88] ושלחתי מתנות מהדברים שהבאתי מירושלים.

כה

מסעם השני של משה ויהודית מונטיפיורי בארץ־ישראל

תקצ"ט (1839)

משה מונטיפיורי (נולד בליוורנו שבאיטליה בשנת תקמ"ה — 1784 ונפטר ברמסגייט באנגליה בשנת תרמ"ה — 1885) עלה בימי חייו הארוכים שבע פעמים לארץ־ישראל: בשנות תקפ"ז—תקפ"ח (1827); בשנת תקצ"ט (1839); בשנת תר"ט (1849); בשנת תרט"ו

85 אבראהים פחה. 86 שאין צירך. 87 מטחת. 88 כל זאת.

(1855); בשנת תרי"ז (1857); בשנת תרכ"ו (1866); ובשנת תרל"ה (1875). חמש פעמים עלה יחד עם אשתו יהודית, ואחרי מות אשתו — עלה לבדו. בשעת עליתו האחרונה היה בן תשעים.

עליתו הראשונה היתה עליה־לרגל רגילה של אדם מישראל, המשתוקק לחונן את עפרות ארץ אבותיו. המסע היה כרוך בסכנות מרובות, כי הימים היו ימי מלחמת התורכים והיוונים, ומונטיפיורי לא היה יכול להתעכב בארץ יותר משבוע ימים וביקר בירושלים בלבד (הוא נכנס לעיר ביום 17 באוקטובר 1827 — כ"ו בתשרי תקפ"ח). עליה זו הבעירה בלבו אש קודש של תשוקה לקומם את חרבות הארץ ולסייע לישוב בארץ להתנער משפלותו.

במסעו השני, המתואר בפרוטרוט ביומנה של יהודית מונטיפיורי, בא משה מונטיפיורי לארץ עם תכנית ישובית. יש להניח, שתכנית זו נתגבשה בהשפעת מזכירו ד"ר אליעזר הלוי, שהיה בארץ בשנת תקצ"ח (עיין אגרותיו מא"י בספר „אגרות ארץ ישראל", עמ' 379 ואילך). מונטיפיורי פגש בו ברומא בדרכו לארץ, בשעה שהלה חזר מהארץ, ומאז היה מלווהו הנאמן של מונטיפיורי בכל מעשיו.

למסעם השני יצאו משה מונטיפיורי ואשתו מלונדון ביום 1 בנובמבר 1838. הם עברו דרך צרפת ואיטליה והפליגו בים למלטה. במלטה שמעו, שפרצה מגפה בירושלים ונפגשו עם אנגלים שחזרו מהארץ ויעצום לא להמשיך במסעם, אבל מונטיפיורי ואשתו לא שעו לעצתם, אלא הפליגו לאלכסנדריה ומשם לבירות. בבירות יעצום לא ללכת לא"י מחמת סכנת הלסטים, אבל הם יצאו בשיירה גדולה ברכיבה על סוסים ופרדים, וביום 17 במאי 1839 הגיעו לצפת.

הם מצאו את צפת בחורבנה, כי במשך ארבע שנים שתתה צפת שלש פעמים את כוס התרעלה מידי אדם ומידי שמים: פלחי הגליל העליון התנפלו על יהודי צפת בקיץ של תקצ"ד (1834), פרעו בישוב היהודי שבצפת ושדדוהו במשך שלשים ושלשה יום; למעלה מאלפיים יהודים נהרגו ברעש ביום כ"ד בטבת תקצ"ז (1 בינואר 1837); בשנת תקצ"ח (1838) התנפלו הדרוזים, שמרדו בשלטון המצרי, על שרידי הישוב היהודי בצפת. למאורע האחרון היה ד"ר אליעזר הלוי עד ראיה.

יהודית מונטיפיורי מתארת ביומנה בתמימות ובפרטות את קבלת־

הפנים, שנערכה להם ע"י יהודי צפת, את חלוקת התרומות ע"י מונטיפיורי, את רכיבתם לכפר ג'רמק, שבו ישבה אז משפחה יהודית אחת, משפחת המדפיס ישראל בק, שבית־דפוסו בצפת נחרב בפרעות של שנת תקצ"ד, ואת הצעותיהם של יהודי צפת וטבריה לתיקון מעמדם.

בצפת שהו עשרה ימים ורכבו לטבריה. בטבריה ביקשו מלפני מונטיפיורי לא רק היהודים, אלא גם מושל העיר והתושבים הערביים, שישתדל אצל מוחמד עלי במצרים, שיתן להם רשות לבנות את חומת העיר החרבה, כדי שייראו פחות מפחד הדרוזים והבדואים.

בטבריה נשארו שבוע ימים ויצאו דרך ג'נין, שכם וסינג'יל לירושלים, שאליה הגיעו ביום 6 ביוני. ומאחר שבירושלים שררה המגפה, לא נכנסו להוך העיר, אלא הקימו את אהליהם על הר הזיתים, ושם ביקרו אותם משלחות של יהודי ירושלים וגם מושל העיר. לבסוף נכנסו לירושלים ומשם הלכו גם לחברון. ביום 18 ביוני עזבו את ירושלים והלכו ליפו, ומשם לאורך החוף — עד אל־כ'צ'ר בהר הכרמל, ומשם — לבירות. ביום 10 ביוני הפליגו מבירות לאלכסנדריה. מאלכסנדריה הפליגו למלטה ומשם לאיטליה. לאנגליה הגיעו ביום 5 בספטמבר 1839.

כאמור, היתה לו למונטיפיורי מטרה מיוחדת בנסיעה זו. הוא נתכוון לשפר את מעמדם־הכלכלי של יהודי ארץ־ישראל ע"י התישבות חקלאית ולימוד מלאכה. את חפצו זה הביע בפני יהודי צפת, טבריה וירושלים ודבריו מצאו הד רב בלבותיהם. יהודי צפת הביעו את רצונם להתפרנס מעבודת־אדמה ומלאכה ואף הגישו לו תכניות מפורטות לקנית קרקעות בגליל העליון וסידרו לפניו את הדרישות, שעליו לדרוש ממוחמד עלי במצרים, שהם תנאי ראשון להצלחת ההתישבות. החסידים, שישבו בצפת, ובראשם ר' אברהם דוב מאברוטש, כתבו למונטיפיורי בתזכיר מיוחד:

„הן אדוננו שמע, ואולי ראה בעיניו, את מצב העם כי ברע הוא מאד ואת דלותם ושפלותם הנוראות. גלל כן יאבו רבים אשר יעזור אדוננו להם שיהיו יכולים לאכול מיגיע כפיהם. יאין הבדל להם בין מלאכה למלאכה... בשמחה רבה נכונים המה לעבוד את האדמה ולשבוע לחם, או להיות רועי צאן ובקר, הגם כי עד עתה לא נסו באלה."

כדברים האלה כתבו לו גם הספרדים שבצפת, ומונטיפיורי רשם ביומנו:

„מכל הידיעות שהצלחתי לאסוף נראה לי שהקרקע שבסביבות אלו מתאימה ביותר לחקלאות. יש כאן חורשות עצי־זית, מהן למעלה מבנות חמש מאות שנה, כרמי־גן, כרי־מרעה, מעיינות רבים השופעים מים טובים; וכן יגדלו כאן עצי תאנה, האגוז, השקד, התות וכו' ושדות חטה, שעורה ועדשים; ארץ שתתן את פריה לאחר עבודה מעטה. בטוחני שאם תכניתי תצליח, הרי היא עשויה להביא אושר ושפע לארץ הקדושה. ראשית כל אבקש ממוחמד עלי שיחכיר לי קרקע למשך חמשים שנה, לערך מאה או מאתים כפרים, ואשלם לו דמי־חכירה מעשר עד עשרים אחוזים למאה, ואשלם לו את הכסף כל שנה באלכסנדריה, בתנאי שהקרקע והכפרים יהיו פטורים מכל מין מס לפחה או למושלי המחוזות ושתהא הרשות בידי עובדי האדמה למכור את תוצרתם בכל ארץ שהיא. אם יסכים להצעתי, אייסד בשובי אי״ה לאנגליה חברה לעבודת אדמה בא״י ואעורר את אחינו שבאירופה לעלות לא״י. יהודים רבים מהגרים עתה לדרום וילס החדשה, לקנדה וכו'; אולם בארץ הקודש עלולים הם להצליח יותר... אני מקוה לעורר בהדרגה אלפים מאחינו לעלות לא״י...״

באלכסנדריה התייצב מונטיפיורי בפני מוחמד עלי ונשא־ונתן אתו בענינים אלה: הגברת הבטחון של יהודי א״י ושל יהודי צפת וטבריה במיוחד; מתן רשיון לחידוש חומת טבריה; מתן אפשרות ליהודי א״י להעיד בפני בית־דין מוסלמי או בפני המושלים; החכרת קרקע לייסוד חמשים כפרים ושחרור המתיישבים ממסים; מתן רשות ליהודים מא״י לצאת לחו״ל, כדי להשתלם בחקלאות לכל ענפיה; מתן רשות למונטיפיורי לפתיחת בנקים בא״י ובסוריה. מוחמד עלי הבטיח הבטחות בכל הענינים הללו.

זה היה משא־ומתן מדיני ראשון להתיישבות יהודים בארץ־ישראל עפ״י זכיון מיוחד מטעם שלטון הארץ. אמנם משא־ומתן זה לא הביא לידי שום תוצאות, כי שנה לאחר מכן נפסק השלטון המצרי על א״י, ובכלל לא היו אז תוצאות מעשיות להתעוררותו של מונטיפיורי, אבל ההתעוררות לא היתה לשוא ועתידה היתה ליתן פירות עם ייסוד פתח־תקוה ע״י אנשי הישוב הישן בירושלים, שביניהם היה יואל משה

סלומן, בנו של מרדכי סלומון, שהגיש למונטיפיורי בשעת מסעו השני תזכיר מפורט לייסוד מושבה חקלאית לאנשי ירושלים.

יום ר' 17 מַאי מסענו לצפת. חפצנו לבא לצפת בעוד היום גדול, ע"כ השכמנו בראש אשמורות לצאת לדרכנו, ומונטיפיורי חגר את שארית כחו ויאץ בנו, כי חפץ מאד לחוג את חג השבועות על כל פנים בעיר אחת מערי ארץ הקדושה אם לא יעלה בידינו לעמוד בשערי ירושלים. בבקעה הנקראת נאח־וואדי־גיש [1] עמדנו לנוח מעט על שפת מעין נובע מים טובים בין צורי סלע ועצים אשר היו למסתר עלינו מחם השמש. ויפרשו המצעות ויערכו שלחן לפנינו. עד שאנחנו במסבי השלחן מתענגים על המרק ועוף כנף אשר הכין אבראהים [2] בעדנו, ושני אנשים נכבדים באו ויקרבו לפנינו ויאמרו כי הם צירים מצפת ובידם מכתב מהרב הגאון ר' אברהם דוב [3] ושאר נכבדי העיר המברכים את באנו לשלום אל העיר הזאת. האנשים האלה הלכו כל הלילה לצקת לפנינו רגש שמחתם ולמסור את מכתב הרב לידינו. אף כבדונו בשני בקבוקי יין אשר טעמנוהו ומצאנוהו טוב מאד. בעצם העת ההיא נקרבו אלינו עוד אנשים אחרים נוספים, וברוב תשואות רגש הגידו לנו גם המה כי מאד גדלה שמחתם לראות אותנו בארצם. האנשים האלה באו הנה בלכתם למחוז חפצם סט. פעטערבורג. והנה איש ערבי רגלי שלוח אלי מטבריא ובידו מכתב מאת הרב ר' ישראל, [4] ועוד איש אחר בבקשה לסור אל ביתם. הרב ר' ישראל אומר במכתבו כי לולא חליו היה בא בעצמו לקבל פנינו. כתבנו תשובות על המכתבים אשר קבלנו ונלך לדרכנו דרך צורי סלעים, הרים ובקעות. עודנו שתי שעות מצפת, ושני אנשים מקהל הספרדים לקראתנו ובידם

1 השם משובש. 2 המשרת. 3 מאברוטש, מנהיג עדת החסידים בצפת. (עיין עליו בספר „אגרות ארץ ישראל", עמ' 380). 4 הוא ר' ישראל משקלוב, שישב אז ישיבת־קבע בירושלים, ושהה בטבריה לשם ריפוי, ושם נפטר בטרם הספיק מונטיפיורי להגיע לטבריה. (עיין בספר הנ"ל, עמ' 326 וכו').

מכתב ערוך ופתוח אלינו, קבלנו אותו והשבנו עליו כראוי. והנה עדה גדולה זקנים ונערים, עשירים ואביונים, קרבו אלינו בקל המון חוגג, מפזזים, מריעים, מוחאים כף ובמצלתים להשמיע קול. לכבוד גדול כזה לא קוינו ולא עלה על לבנו! מה רחב ושמח לבנו למחזה ההר, הנושא על ראשו את העיר צפת! אך כאשר העפלנו לעלות במעלות ההר, כן נמעטה שמחתנו, כי חמדת נפשי מונטיפיורי עזבו כחו מעלות ההר, ונפשנו קצה בעמל הדרך. לרגעים נשאנו עינינו על מעמד השמש וראינו כי עוד לא רד היום והשמש לא נטתה לערוב, ותהי זאת לנו למשיבת נפש. כל האנשים אשר ארחו לאורחתנו בדרך הלכו לפנינו עורכים מערכה כמחנה שלמה. ואנחנו הולכים וקרבים אל העיר, וגגות הבתים נראו לעינינו, ועליהן אנשים נשים וטף שומרים עת באנו, והנה תרועת קול קנה רובה נשמע באזנינו לשחר שלומינו וגם אנחנו צוינו להאנשים ההולכים עמנו להשיבם שלום בתרועת קול נשקם, ובהיותם כלם אחוזי קני רובה הרבו בשמחה להריע בקול זה אחר זה. הרב הגאון ר' אברהם דוב ועמו אחוזת חכמים יצאו גם המה לקבל פנינו ולברכנו. ורבים מאחוזת החכמים האלה, אשר ידעו והכירו את הדר. לעווע מלפנים, כתרוהו באהבה והרבו לברכו ולשחר שלומו, כל העם מקצה נקהלו ועמדו על יד שער העיר השוממה והחרבה, כי חרב נחרבה כלה ברעש הארץ;[5] בכל זאת היו האומללים האלה כנראה כלם שמחים וצוהלים, מלאי גיל ותקוה טובה. באנו אל העיר וסרנו אל הבית אשר הכינו לנו, ואף כי נשי הבית היו מכוסות בצעיפיהן, בכל זאת נראה מבעד לצמותיהן אשר היפי חלק להן מנותיו במלא חפנים.

מוש"ק[6] 18 מאי צפת. הודות לד' ערבה מנוחת הליל על יקירי מונטיפיורי ורוח לו מעט. אך עוד לא מצא און לקום ממשכבו ביום ההוא כי עוד חש באבריו. וכנראה בא לו הכאב בכפר אל־ברוף בשכבו לישון תחת כפת השמים. הבית אשר התארחנו בו היה בנין חדש ונאוה יותר הרבה מאשר קוינו

5 בשנת תקצ"ו. (עיין בספר הנ"ל, עמ' 357 ואילך.) 6 מוצאי שבת קודש.

למצוא בעיר האומללה הזאת אשר מטו ושחו יושביה ממשא המסים זירדו פלאים ברעש אשר שם בתים רבים לעיי מפלה על יושביהם ורכוש רב עלה בתהו־השממון ויאבד, ולתקופת השנה באו הדרווים[7] בחמת עברות לבצור עוללות ויבוזו את שארית המחיה הנשארת לפליטה מן הרעש. ונפשם כמות לא שבעה רע, ויקראו את ימין ידם הקשה ויכו את השדודים הנעזבים מכות אכזריות אשר לא ירפאו מהן כל ימי חייהם; אבל האומללים האלה נשאו וסבלו את כל התלאה אשר מצאתם ברוח אמיץ מרבה להכיל, שמחים בחלקם כי זכו לחונן עפר ארץ הקדושה, ומשתעשעים בתקוה טובה לעתיד לבא. האנשים האלה מקבלים עזר מאחיהם בשאר הארצות ועוסקים כל ימיהם בתורה ועבודה, אולם כאשר מספרם הולך ורב ומעיני עזרם הולכים ודלים, אמר מונטיפיורי בלבו ליעץ להם ללמד מלאכה את בני הנעורים אשר אינם מוכשרים לעבודת הקודש. גם עבודת האדמה היתה טובה לפניהם אם היו בטוחים כי עמל ידיהם יהיה שמור בידם ולא היתה חתת השודדים עליהם.

נתבקשנו לבא לחנכת בית הכנסת החדש בערב היום הזה, ליל התקדש חג השבועות. ומונטיפיורי יקירי בקשני ללכת שמה, ומה גם כי אלמנת הרב המנוח אב"ד[8] נדבה לבה להקדיש ספר תורה, ספר ישן ויקר מאד. לעת חנוכת הבית שמחתי באומרים לי לבא בית ד', והגברת S ארחה לחברתי. בית הכנסת האיר באור יקרות ומפואר במקלעות ציצים ופרחים, בעדי הכינו כסא לנכח ארון הקדש. אחרי התפלה פנה כל הקהל אל בית המתנדבת, והרב ר' אברהם דוב נשא את ספר התורה בידו תחת חפה לבנה ואחריו המון חוגג, משוררים, מרקדים, תוקעי כף וקוראים מזמורי תהלים. אבוקת דונג נתנו בידי ויובילוני תחת החפה אחרי הרב הנכבד הזה נושא הספר, וכל הקהל צפופים אחרינו, משוררים, מרקדים ומוחאי כף. מה שמחתי ונהרתי למראה השמחה הקדושה הזאת! חרדת שמחה ופחד החרידתני ואירא: פן אכשל עם אבוקת הדונג שבידי ואצית

7 בשנת תקצ"ח (עיין בספר הנ"ל, עמ' 380 ואילך). 8 אב בית דין (ר"ל צפת).

אש בחופה או אטיף דונג על בגדי המשי הלבנים אשר לבש הנכבד הגאון ר' אברהם דוב. התהלוכה הזאת הלכה וסבבה את בית מלוננו לכבד את מונטיפיורי ולשמח את לבבו. והוא יושב ממול החלון, כי הרגיש בהתקרב התהלוכה על ידי הקריאות וקולות־השמחה של הקהל. שם עמדנו רגעי מספר ונשב אל בית הכנסת בתרועת שמחה. אז נתנו את הספר אל ארון־הקדש בהודות ותפלה, בקול זמר ובמחוא כף, פזוז ורקוד כבתחלה. נפלאות נפלאתי לראות את העם הזה שופך שיח שמחתו ויגונו ברגשות קדש וכל צקון לחשו וזמרותיו אך לפני אלהינו לבדו. שמחתי מאד על כל הכבוד אשר הנחילוני: להושיבני נכח ארון־הקדש לתת אבוקת־דונג בידי בתוך קהל חכמים ונבונים. השמחה הזאת לה נאוה שֵׁם „שמחת תורה", כי הופיעה יפעת קדש בתוך משואות השממון.

יום א' 19 מאי צפת. הודות לד' מונטיפיורי שב לאיתנו ויבא לבקר בבית הכנסת לספרדים, והוא בנין יפה אשר בנוהו אחרי הרעש. הבית נשען על קשתות, אך הוא ריק וכל עדי אין בו, גם מושבות העץ אינם מצוירים. צפרים רבים נראים בספון הבית ואיש מבין ומשקיף יזכור מדי ראותם את דברי המשורר הקדוש: „גם צפור מצאה בית ודרור קן לה אשר שתה אפרחיה את מזבחותיך ד' צבאות מלכי ואלהי".[9] לפנינו פנו את המקום הראשון והחכם מזרחי לקח מושבו על ידנו. בבית הכנסת הזה לא ראיתי מקומות לנשים, אך בבית הכנסת שהייתי אתמול שבכה עשויה להבדיל בין האנשים והנשים. את מונטיפיורי כבדו בהגבהה, ואני נתכבדתי לעטר את הספר.

אחרי לחם הבקר הלכנו לשוח בחורשת הזיתים אשר היתה סמוכה לבית מלוננו, ומשרתינו חסן וסעד א־דין הלכו עמנו כמשפטם ובידיהם מקלותיהם עם כפתורי הכסף. פרשנו המצעות ונשב להנפש, וכמעט התחלנו לדבר ביניני, נגשו שני בדוים אלינו וינסו לעשות שיח ושיג עמנו, אבל אנחנו לא פנינו אליהם ולא ענינו אותם דבר. אז פנו אל משרתינו וינסו להכנס אתם בדברים, אך גם המה התרישו ולא המציאו מענה. עד

9 תהלים פ"ד ד'.

שחמה עומדים אצלנו, ושלשה אחרים נקרבו ובאו עוד. אז ראינו כי אין טוב כי אם לשוב הביתה.

בשובנו באו ראשי הקהילות לבקרנו, והמושל מהעיר עבד אל־חַלים שלח לאמר, כי אם יהיו לרצון לנו יבא לשחר שלומנו. וכרגע בא גם הוא והשופט ועוד מנכבדי המוסלמים. המה ישבו איש איש במקומו, על הדיוואן[10] ועל הארץ, ואנחנו קבלנו פניהם בכל מנהגי הכבוד הנהוגים בארצות המזרח. עשן עתר הטובאקי מלא את הבית, גם קאפפעע[11] הגישו לאיש ואיש בכל כבוד ויקר, בין כה וכה נדברנו יחד. ויטיפו דברים רבים חדשים ונצורים על מעמד הארץ ותכונותיה, וכבוד המושל אמר כי קרא כמה ספרים בקורות ישראל, והוסיף לאמר, כי יודע הוא להוקיר ערך באנו לצפת ולארץ ישראל, ותקותו כי כאשר מלטה אסתר המלכה את עמה מרדת שחת כן תושע ימין עזרתנו את אחינו בני ישראל האומללים הנושאים חרפת צרה ויגון בימים האלה בארץ הזאת. הודינו לו על תהלתו זאת, ואמרנו: מי יתן והיה לאל ידנו ומצאנו אוֹן לעשות לאחינו את התשועה הגדולה הזאת! גם מוצטַפָּה מַחְמוּד בא לבקרנו, והוא מוסלם, איש גדול ונכבד מאד, אשר הראה עז אהבתו ליהודים ביום זעם הרעש והשליך נפשו מנגד להציל בכל אשר מצא, פזר להם כמעט את כל רכושו ויצא בחרב להלחם עם הדרוזים בהתנפלם על היהודים. כל פה מלא תהלתו וכל לב יתאונן כי קצרה ידו להשיב לו תודה כמפעלו, אך נפש ברכה לא תיחל לתודה וברכה, וגמול מעשיה ברגשותיה, ושכר מצוה — מצוה.

יום ד׳ 22 מאי צפת. ביום הזה מאז הבקר נקבצו ובאו אלינו כל העניים והאביונים שואלי עזרה, זקנים עם נערים, אנשים ונשים, ולבנו נשבר בקרבנו לראות את העוני והמחסור בשבט עברתם. ההמון היה הולך וגדול, עד כי העמדנו משמר על הפתחים לבל ידחקו איש את אחיו. וצוינו להרביץ במים את קרקע הבתים להקר את החם ולטהר את האויר. בשעה השלישית אחר חצות היום בא מונטיפיורי אל חדרי לסעד את לבבו

10 הספה. 11 קפה.

במעט, אך לא עבר רבע שעה והעם שב אלינו, וגם שני נאמנים משתי הקהלות באו לבקש עזרה בעד אנשים ידועים להם. מי יתן והיה ד' עם המחשבה הטובה אשר אישי היקר חושב לעשות פה, להוציאה לאור, ותנשע יד העניים האלה להחיות נפשם בעמלם ולא ישאו עוד עיניהם אל העזר המעט מיד אחיהם בארצות אחרות, כי כולם רוצים במלאכה, כולם חרוצים ומוכשרים, ואינם חסרים כי אם עצה טובה ומורה דרך להגיע למחוז חפצם.

אחרי העבודה הנעימה והקשה הזאת ישבנו על הסוסים ונרכב אל אחד המקומות היקרים בקרבת צפת, הוא המקום הנקרא „בית המדרש של שֵׁם ועֵבֶר", ובפי הערביאים: „מקום האֵבֶל",* [11] על פי המסורה אשר לשם בא יעקב להתאבל על יוסף. המקום הזה היה קדוש בעיני הערביאים עד מאד ולא נתנו עד היום לקרוב אליו כי אם לבן בריתם. כזאת אמר לנו השיך אשר בידו המפתח. אך הוסיף לאמר: „שמעתי את יקר ערככם ורום מעלתכם, על כן חשתי היום לבא למשמעתכם". השיך הובילנו כדבריו, ובבאנו לרגלי ההר האירו פניו ויאמר: „הַדָּא אֶל מַטְרַח!" פה המקום! נכנסנו לבנין רחב ידים הדומה יותר למעון החיים מאשר לבתי קברי מתים. שמה ראינו כמה קברים חדשים וכתבות ארוכות בלשון ערבית חרותות עליהם. אחרי ההתבוננות מצאו בה את רובה של ה„פְּאתְחה" [12] ושֵׁם איש עַלי אבל לא יכלו למצוא זמן מותו כי נטבעה האבן בארץ. דר. לעווע שם עינו על שתי מצבות אחרות ולא עלה בידו למצא את פרט השנה, ובראש כל המצבות המלות האלה: „הראשון והנצחי!" הקברים הם חצובים בצור סלע, וד"ר לעווע אמר כי הם דומים אל קברי הסנהדרין שראה בירושלים. שמה ראינו גם כמה חדרים ערוכים ושמורים, ואמרנו שהם מעונות לבני אדם. דר. לעווע נכנס בחריץ צר החצוב בסלע, ויראו והנה חדר רחב וריק. הפקיד קרא: „גשו והביטו! גשו והביטו! כי במקום הזה התאבל ובכה יעקב על בנו." בצאתנו ניתן לנו שחיף עץ לזכרון המקום הקדוש הזה.

*11 נקרא בערבית „בית אל־חַזְן" או „מַנָארת בַּנָאת יעקוב". 12 הוא הפרק הראשון בקוראן.

עוד לא רד היום, ונאמר לרכוב אל קבר ר' כרוספודאי, ומנהלינו נהלונו דרך הר תלול וגבוה מאד כאחד מרוכסי הר ההר. שם ראינו את הירדן וכל הככר מסביב, מחזה נעים ונפלא מאד. ובבאנו לרדת מן ההר אל העמק, מצאנו משעול צר ועקלקל מאד, וראינו כי טוב יותר לעבור ברגל מלבטוח בסוסינו. הגענו אל העמק בשלום, אך עד אשר עלינו וירדנו בא השמש ולא יכלנו לבא אל הקבר אשר קוינו.

יום ה' 23 מאי צפת. בשעה התשיעית כבר עמדו הסוסים ערוכים ומוכנים על יד הפתח, ואנחנו עלינו עליהם ללכת לג'רמק.[12] ששה אנשים מאנשי העיר הזאת רכבו עמנו ללותנו, ואחד מהם רכב על סוס ערבי יפה מאד. אצילי העיר הזאת מפוארים בידיעתם לרכוב היטב, והפליאו לרכוב במעלות ומורדות ההרים על צורי מכשול ואבני נגף לבלי חת. גם משרתינו רכבו עמנו. בתחילה עברנו דרך משעול צר מלא אבנים בעברי פי פחת, ואירא מאד, אך מעט מעט יצאנו למרחב בין שוכות עצים רעננים מפיקי ריח בשם, ותחי רוחנו. ומונטיפיורי רכב על סוסו כאחד הרוכבים. עלינו על ראש והנה ים כנרת; עלינו עוד מעט והנה הירדן לפנינו, אז ירדנו על רוכסי הר שניר והר חרמון היה לשמאלנו. חרדת קדש אחזתנו למראה המערות והקברים אשר נראו לעינינו, מעונות החכמים ומנוחת הצדיקים מימי קדם. והנה בנו של הרב ר' ישראל[13] עולה בסוסו על ההר לקבל פנינו, ונדע כי אביו הרב מחכה על באנו; אף כבדנו להכניס את בנו בבריתו של אברהם אבינו. — — — באנו אל בית הרב ר' ישראל, ובני ביתו, צאצאיו וצאצאי צאצאיו, שלשה דורות, יצאו לקראתנו לברכנו בקול ברכת שלום הנהוגה בארצות הקדם. הנשים, שהיו יפות מאד, והטף נשקו לידי טרם ארד מעל סוסי. מלון את הילד, ורגשות נפשות נדיבות מלאו מקום המגדנות והמעדנים. אם הבית שמחה בשמחת גיל ילדיה ורעותיה אשר

12 כפר ליד הר עצמון, שניתן לנחלה ע"י אבראהים פחה למדפיס הצפתי ר' ישראל ב"ק, שכבר מהתנפלות הפלחים על יהודי צפת בשנת תקצ"ד. ביום אינו מיושב, ונקרא ב'רבת אל-ג'רמק. 13 ר' ישראל ב"ק.

כתרוה, והיא מלובשת בגדים יקרים ומקושטת בעדי עדיים, אף כי קירות הבית ענו ריש יושביו בפניהם. כל בני הבית הנכבד הזה ברכו אותנו ברכת אהבה ורצון וישלחונו בתפלותיהם. ואנשים אחדים מן הקרואים הלכו אתנו והמה יעצונו לסור אל מעין ברק המהולל במימיו הטובים, אך מפני הדרך הרחוקה והיום כי רד לבא לא יכלנו לתת להם שאלתם, ונשב העירה.

יום ו׳, 24 מאי צפת. אכלנו לחמנו בבקר והאנשים אשר שאלו עזר הובאו לקבל איש איש את מנתו. ותהי המנה טאלער שפאני אחד לכל נפש איש ואשה, וחצי טאלער לילדים פחותים מבני שלש עשרה שנים. יתומים וילדים מבני שלש עשרה ומעלה קבלו טאלער שלם כל אחד. והנאמנים מקהילות הספרדים והאשכנזים כתבו שמות האנשים בספר, ויתנו תעודות לכל הנכתבים בספר. מונטיפיורי ודר. לעווע ישבו על שלחן מיוחד. דר׳ לעווע קבל את התעודות ודבר עם האנשים, ומונטיפיורי חלק את הכסף בידו. — — — כשמחתנו בעשותנו חסד לדורשיו, כן דאבה נפשנו מני עני האביונים המרודים האלה. מרבית הילדים היו יפים ונעימים, — — — הנשים מבנות מרום הארץ רכות וענוגות, והאנשים חרוצים ומהירי עבודה. — — — ומי יתן והיתה בידם איזה מלאכה שמורה ובטוחה! כלינו מלאכת היום הזה ונלך להתפלל אל בית הכנסת החדשה.

מוש״ק 25 מאי צפת תוב״ב. שמועות לא טובות השביתו את מנוחתנו ביום הזה, כי שמענו לאמר, הקטב ישוד *[13] בירושלים עה״ק. ואיש נכבד בא אתמול מטבריא אמר עם הספר אשר קבל מירושלים, המודיעו כי בימים האחרונים מתו שם במגיפה שלשה אנשים, ובאימה גדולה היא מפחד המלחמה. הדברים האלה נתנו יגון ועצבת בלבנו. ומי יודע אם נזכה לעלות בשערי העיר הקדושה להביא עזר לעמיה? אך אמרנו לשלוח אגרת אל ה. אמזלק ולבקשו כי יודיענו את מוצאות העיר על נכון. בבקר התפללנו בבית הכנסת של

*13 מנפת הדֶבֶר.

האשכנזים. אחרי סעודת הבקר יצאנו לשוח מעט על ההר הסמוך, ולשם הביאו את מטפחותינו להציע תחת עץ זית לשבת בצלו. כמעט שאפנו את הרוח הצח ונתענג על הדר המחזה, והנה שני דרוזים רוכבי סוסים עברו לפנינו ועד מהרה ירדו מעל הסוסים ובברכת שלום נתקרבו אלינו, והשבונו שלומם בשפה רפה, אך המה ישבו בסביבותינו ויחלו לדבר עם פקידנו. ה. העליר, ודר. לעווע, אשר זכרון מעשי הדרוזים בשנה שעברה עוד חי בקרבם, אמרו כי טוב לשוב הביתה. אחרי חצות היום הלכנו לבית הכנסת של הספרדים לשמוע דרשת הרב. ונתבונן על בנין הבית הזה, כי לא נשלם עוד, וכאשר שמחה נפשי ביופי המחזה והבנין החדש הזה, כן נתר לבי בקרבי מדאגה בדבר, לבלי יהיה הבנין החדש הזה, הבנוי לרגלי ההר במקום הבנין הנהרס, מאכל לרעש הארץ אשר שת קן לו במקום הזה. את תפלת הערב התפללנו בבית הכנסת של האשכנזים, ואמרנו להודיע כי האלמנות והיתומים אשר נקבו בשמות לפנינו ולא קבלו עוד נדבתם יבאו ביום המחרת בבקר אלינו. בלכתנו הביתה פגשנו את הנכבד E. B. Y. אשר ראינו בקאסמיא, ומונטיפיורי נשא פניו במנחה, גם שלח משאת יפה לכל אחד מן החכמים בשתי הקהלות בצירוף מכתבים בלשון עבר. ועד חצות הלילה עמלנו לכתוב מכתבים לטבריא ואל ה. L. ובענינים אחרים בנוגע לעזר זעומי הרעש. וטרם שכבנו לישן נסינו את העומדים על המשמר לראות אם שומרים את משמרתם באמונה, כן הכנו את קני הרובה והצגנום אצלנו מפחד הדרוזים.

יום א' 26 מאי צפת. הודות לד' הלילה חלף עבר במנוחה והַשְׁקֵט, ולא קראנו אסון, וכל היום הזה ידינו היו מלאות עבודה לחלק מנות לאין נכון לו.

יום ב' 27 מאי ל ט ב ר י א. מה כחי כי אכתוב את המוצאות אותנו ביום הזה? אודה ואהלל את אלהי חסדנו על הטוב וההסד אשר הוא עושה תמיד בדרכנו זה ויביאנו עד הלום לנחול כבוד ויקר בארצנו הקדושה המקודשת בשכינת עוז ובקדושת החכמים הגדולים אשר נולדו ונקברו בה, ובמעלת הצדיקים והחסידים

המקדישים כל ימיהם לתורה ועבודת ד' ובהן כל מעיניהם כל היום!

בשעה השביעית הלכנו להתפלל תפלת השחר בבית הכנסת של הגאון ר' אביהם דוב, ושם קהל גדול מחכמי העיר. אותי כבדו לעטר את ספר התורה, וכל האנשים אשר עלו לקרוא בתורה ברכו אותנו והתפללו בשלומנו. אחר התפלה נתן לנו ברכתו ברכת הפרידה. אף קָרָאנו לאכול אתו בבקר. שם נאספו כמה וכמה אנשים ושאלו ובקשו גם המה לעזור למו, ומונטיפיורי נתן מתנה אל האנשים מפקיעין אשר באו ללמוד תורה בבית המדרש בעיר הזאת, ומנה יפה להתחלק בין החכמים, נוספות על אשר נתן ראשונה. גם עשינו התחלה לכתיבת ספר תורה, ומונטיפיורי כתב בידו את שלשת התבות הראשונות בספר. ויהי נעם ד' עליו להאריך ימים לקרוא בספר הזה! אשת הרב ר' אברהם דוב לא חדלה בכל עת היותנו בביתה לעמול בעבורנו, וכמוה כאישה הגאון לא מנעו את ברכותיהם מאתנו, והם עם הנלוים אליהם שלחונו עד ביתנו. ושם ערכנו את מסענו ונפרד מאתם בשמחה ובטוב לב, ולולא הפצרנו בם לבל יעמולו בעבורנו, כי אז אבו רבים מהם ללכת אתנו באשר נלך. ברוך ד' אשר אָצל מטובו עלינו למען החיות עם רב מהאביונים ומהאומללים שבעיר הזאת.

הלכנו מזה והנה בארה של מרים שבים כנרת נראתה לעינינו. ונלך עוד כברת ארץ ונעבור בין עמק נעים ונחמד, בין כפר עכברא המוזכר בתלמוד במסכת בבא מציעא,[14] ומשם עלינו בעליית הר גבוה, ונרד אחר כן במורד ההר בין צורי סלע אשר נמצא בתוכו מערה גדולה, ושם נחבאו העברים האומללים מחמת הדרוזים. שם המערה הזאת עַקַבָּה, מפוארת היא בעדת דבורים אשר נמצא בה. וגם אנחנו ראינו את הדבש, וריחו הטוב נתן בכל העמק. ונזכור את דברי נעים זמירות ישראל: „ומצור דבש אשביעך".[14] עברנו על פרשת דרכים, האחת נטויה לעכו והשנית לדמשק, ונשתעשע על המחזה הנעים מהכפרים, מהשדות הירקרקים והעמקים המלאים בר,

14 דף פ"ה, עמוד ב'. *14 תהלים פ"א, י"ו.

עץ פרי זית ותאנה, תותים ורמונים, וכלם העלו נצה ונחמדים למראה, ואנשינו ירו באבנים ונשמע לאזנינו כקול הולם פעם בברזל, ונאמנו מאד דברי תורתנו הקדושה: „ארץ אשר אבניה ברזל ומהריה תחצב נחושת".[15] רכבנו עוד מעט דרך עמק טוב ונחמד הנקרא „מַגְ'דָל" אשר שם נטעו אנגלים נטעי הקאפפעע והאינדיגא,[16] ויצליחו בזה אשר גרעיני הקאפפעע מפוארים יותר מן אלה הבאים ממאקע.[17] ונתפלל לד' אלהינו עלינו ועל כל אשר אתנו ועל כל ברואיו, והנה צללו אזנינו מתופים, מצלתים, וחלילים ואלף קולות של מצהלות, וכרגע נראו לעינינו קהל גדול הקוראים בשם אישי ויאמרו: יחי מושיענו! יחי מושיענו! ותבקע הארץ לקול שמחתם, והרב שאול ראש לבני וואלין ירד מסוסו ויתן לנו מכתב ערוך בשם העדה, גם אנחנו לא התמהמהנו אף רגע מלהשיבו ברכה בלשון עברי, והם שבו לשיר בשירים וימחאו כף וילכו במחולות. והנה הרבנים מקהל הספרדים הופיעו לפנינו, וגם הם הושיטו לנו מכתב ערוך בשם עדתם, גם על זה השבנו בשלש לשונות, עברית, ערבית, ואשכנזית, למען ירוץ כל קורא בם וילמדו לדעת אשר מכירים אנחנו את החסד אשר הטיב ד' להתחסד אתנו, ואת הטוב אשר נעשה כפי כחנו לעניי עמנו ונתקבל בכבוד ויקר. עודנו מדברים, והמושל מטבריא עם שריו ועבדיו רוכבים על סוסי־ערב התיצבו לפנינו, והמושל האריך בדבריו בלשון ערבית להגיד לנו, כי חם לבו בקרבו בבאנו אל עיר הקדושה מקור השלום והברכות, ומה גדלה שמחתו על ראות פנינו; וככלותו להללנו אמר שגם ביתו, עבדיו, סוסיו, וכל אשר לו, וכל העיר, נתנו תחת ממשלתנו בכל ימי שבתנו בעיר הזאת, והשבנו ברכה בלשון ערבית אל חיקו. ובתוך מצהלות אחינו מוחאי כפים, הולכי מחול, ומדהרות סוסי המושל ומשרתיו באנו העירה. ושמה מצאנו נשים ענוגות מחכים לנו ובאורים יכבדונו להראות את משושן.

יום ג' 28 במאי טבריא. מנוחת הלילה ערבה לנו אף כי שכננו היה במלון ערבי, ואחרי לחם הבקר באו נכד הנאון

15 דברים ח' ט'. 16 צמח, שמשתמשים בו לשם צביעה בצבע כחול.
17 מוכ"א, נמל על שפת ים־סוף המזרחית.

הערשעל מלונדון וגיסו ועמהם ראשי עדת האשכנזים, וגם המה שמחו לקראת באנו. עודנו מדברים עמהם והנה המושל עם השופט שייך סעיד אללה וכל ראשי העיד באו; והמושל הוא איש יפה עינים, החל להחניף אותנו עוד הפעם בשפתי חן ויאמר, כי בבאנו לארץ הזאת החל השחר לעלות, ולבני ישראל יהיה אור יקרות, תחת אשר עד הנה חֹשֶׁך משחור תארם בענים ובמצוקתם מרעש הארץ. וכזאת וכזאת הִרְבָּה לדבר, וככלותו להטיף אמרותיו אמר, אשר חג לבני העיר מחר למען כבודנו כי יקר בעיניהם. ואנחנו גם כן כבדנוהו וצוינו להכין מגדנות בכל כבוד בני קדם להאורחים הנכבדים האלה.

והנה גם חכמי קריאי העדה הספרדית וזקניה נקראו, ואחרי אשר הרבינו דברים עמהם, הראו גם המה את תשוקתם למלאכה וחכמה ולאכול פרי יגיעת כפיהם, ולא תחסר מאומה לעצה הזאת; חפצים המה לעבוד עבודה ומסוגלים המה לזו, ומי יתן והיה ד׳ את לבבנו להוציא את המחשבה הטובה הזאת לאור, ומי יתן והממשלה תגן עלימו למען לא יאכלו זרים את יגיעם. גם מספר ענייהם דרשנו מאתם, אנשים ונשים להתנדב, כאשר עשינו בצפת. בתוך הדברים האלה שלח לנו המושל מתנה, צבי בן שמונת ימים, ונקוה להביאו לענגלאנד. וכל זאת התערבה עם החדשות מעצבות רוח מירושלים על דבר המגפה והמלחמה, ושאחרי החקירה מצאנו את החדשות האלה כֻּנִים, כי גם האיש המביא את המכתבים הרעים האלה הוא עתה תחת הבקרת ממחלת המגפה. ואנחנו שלחנו אל מר יונג, ציר הבריטאני היושב בירושלים, ואל הרב הראשי דשם להודיענו תכונת יושבי העיר הקדושה ירושלים תוב״ב. שלוחי צפת באו שנית פה לבקרנו ולכבדנו, והמושל גם הוא כבדני ללכת עם נשיו אל המרחצאות החמים, ובעלותנו מן הרחצה הכין משתה ושה זבוח כדת ישראל למעני.

יום ד׳ 29 מאי טבריא. חם היום ותכונת הבית לא הניחונו לישן בלילה. בית מושבנו נשען על עמודים ובתוכו מעין, ושם פרשו אנשי בית ה. אבולעאפיה את מצעותיהם לישן בלילות. בבקר השכם קמתי ללכת אל המרחץ המרוצף באבני שיש

לבנה, גם קירות הבית היה מאבני שיש, והבית נעשה על פי הפחה אבראהים כמערכת היופי שבארצות הקדם. החדר הגדול יכיל בו כמאה איש, ועוד שני חדרים בתוכו לאצילים. התענגנו מאד במים החמים הנובעים מההרים הסובבים את הבית. אחרי עלותנו מן הרחצה נתן לנו מגדנות וקפה. עברנו על עמודים עתיקים, אשר יש מהם שנשברו לרסיסים בעת רעש הארץ. גם על מבצר חזק עברנו אשר גם בו נגעה יד הרעש, כי מה נקה ביום הזעם? כל בתי הכפרים נפלו, ויבנו תחתיהם בתי חמר, אך זאת היא נחמת יושבי הכפרים, כי הארץ היא פוריה מאד ושיחי בר רבו מאד בה והמה כגדרי ברול בסביבות כרמיהם.

אכלנו פת שחרית, וכהתמי לאכול ונשי המושל דפקו על דלתי, הנה באו בלוית עבד כושי, שתי משרתות, ושפחה כושית. ויסירו את צעיפיהן וידברו אתי ככל מנהגי הארץ, ומתנה הביאו בידן, כבש שמן וטוב, החלפנו נתינת הכבוד הנהוג פה, גם שתי טבעות־רומי נתתי להן, חלף מתנותן אשר הביאו. לא ישבו אצל כסא גבר, אף כי לא היו בתוך הבית כי אם מונטי־פיורי ודר. לעווע המתרגם בינותינו, ובמרוצת הדברים ספרו לי בשמחת נפש אשר בעלן ידמה לקחת עוד אשה על נשיו — והיא מפוארת לדעת לקרוא ספרים ותקוינה ללמוד ממנה חכמה ודעת. והן אמנם בקראי ספרי Buckingham •[17] אשר יספר כי נשי האצילים בתוגרמה ישמחו אם יקח אדוניהן עוד נשים על נשיו, והנה ראיתי וכן תמהתי על דבריו והיו בעיני כחלום בלי פתרון. והיום למדוני נשי המושל לדעת, כי פנים הדברים אשר דבר האיש בקינגהם. — — — גם ספרו לי כי אישן דבר עלי טובות ותשואות חן חן שת לי.

אחר חצות היום לקחנו לנו מועד לקרוא את אנשי השם קרואי מועד ליעץ על דבר עבודת האדמה וללמד את בני הנעורים חכמה ומלאכה המחיה את בעליה, וכלם, אין איש נעדר, שמחו מאד על הדבר הזה, ואצו לתת לנו את המערכת ממספר עניי הספרדים האשכנזים והרוסים שבעיר הזאת חסנו על אבוד הזמן ואמרנו להחל לחלק מנותינו עוד בלילה,

•17 נוסע אנגלי, שביקר בארץ־ישראל בשנת 1816.

וכן גמרנו לתת לעניי בני רוסיא כפי מספרם שבאו על הגליון, וביום מחר בבקר נחלק את הכסף די נדבת שאר הקהלות.

יום ה' 30 מאי טבריא. הלכנו אל בית הכנסת ונלוה אלינו גם ה' אבואלעפיה. הבית קטן, אבל נבנה בקרן בן שמן על יד ים כנרת, ובבאנו הביתה וסעדנו את לבנו, החלנו לחלוק את הנדבות אשר אמרנו להתנדב, ונחל בעדת האשכנזים. מכתבים הרבה קבלנו מאנשי לבב הדורשים בכל לבם לחנכם לעבודת האדמה, ותהי זאת לנו למנוחת נפש ובשורה טובה, כי עוד מעט וישובו רבים לעבודה ולחכמה ולא יבוש עם אלוהי אברהם להרים ראש. ואחרי אשר גמרנו לפקוד את עניי האשכנזים, נקראו לפנינו הערביאים, וכל אחד מהם קבל נדבה מאתנו. רצפת הבית רוחצה, אז בטרם נקרא אחינו הספרדים למעוננו, ורבות מנשי הנכבדים אשר מפני הבושה לא באו בין העניים, ותבאינה בשתי מקהלות לעת הערב לקבל את מנותינו, אך בכל זאת לא נקינו מכעס ומכאובות בדבר הגליונים אשר הקריבו לפנינו, כי נחסרו מהם כמה מהעניים משגגת הסופרים, וכבר הגיעה השעה התשיעית ככלותנו לחלק את נדבות לבנו. אכן טוב אחרית דבר מראשיתו, הכבש השמן אשר נתן לי מנשי המושל נשחט, והזרוע והלחיים והקיבה נתנו לכהן על פי דת תורתנו הקדושה (דברים י"ח, ג').

יום ו' 31 מאי טבריא. העכברים בחרקם שן והפרעושים והיתושים אשר נשכוני לא נתנוני לישן בלילה. אך באשמורה האחרונה בזמרת הצפרים התנחמתי, ואקום ממטתי לשתות קאפפעע, ונלבש את בגדינו לרכוב אל קברי החכמים המפוארים בין עמנו. עברנו דרך חומת העיר, ונבוא אל קבר ר' יוחנן בן זכאי והקרובים אל הקבר הזה, הם של ר' אמי ור' אסי, ומנגד לקבר ר' יוחנן נטמן בעל "שני לוחות הברית".[18] עברנו מזה ונבוא לצד צפון, והנה שם ינוחו עצמות הקדושות של הרמב"ם ז"ל. הן אמנם כי ירדנו מעל סוסינו אצל כל קבר וקבר למען כבוד הגדולים האלה, אכן בקבר הרמב"ם ז"ל התפללנו תפלה קצרה לד' שימצאו כל אלה הצדיקים מנוחה שלמה ואילך).

18 ר' ישעיה הורוויץ (עיין עליו בספר "אגרות ארץ ישראל", עמ' 210

תחת כנפי צור ישראל וקדושו. ונעל על עליית ההר והנה שם קבר ר' עקיבא ובסביבות קברו מונחים לפי עדות חז"ל כ"ד אלף מתלמידיו אשר נאספו בעונינו בין פסח לל"ג בעומר ונרד במורד ההר, ושם שתי מערות, אחת לימיננו ושמה נטמן רבי ירמיה, והאחת לשמאלנו ושם קבר רב כהנא. ונעבור מזה טרם הרחקנו דרך עשרה רגעים ונעבור בין עמודים שבורים, ורק האחד אשר עומד עוד על תלו, ויגידו כי העמודים האלה הם מבית המדרש של רבי אמי ורב אסי, כאשר נזכר בגמרא „ביני עמודי היכי דהוי גרסי".[19] ונפנה עוד לצד מורד ההר, והנה שם ציון רבי מאיר בעל הנס המוזכר בגמרא ע"ז, אשר שמע שמע ד' ויעשה רצונו תמיד באמרו „אלהא דמאיר ענינא".[20] גם הערביאים יכבדו מאד את קברי הצדיקים האלה. בעברנו על יד בית המרחץ החמים פתח בעל הבית את החלונים וגם הוא בכבודו התיצב בפתח הבית לחכות עלינו; אבל ראינו את פניו בעת שעברנו על ביתו והנם זועפים. גם דרישת שלומו היתה בשפה רפה, כי לא נכנסנו אליו. ובכל מקום שעברנו צהלו הערביאים לקראתנו, כי עוד לא שכחו את הַבַּקְשִׁישׁ (מתנה) אשר נתן למו.

ובשובנו הביתה מצאנו כמה מהחכמים מחכים עלינו, וגם מכתב ערוך בידי ראשי העדות. ופתשגן הכתב בקשה מאת מונטיפיורי כי יתחנן מאת פחת מצרים[21] לבצר את העיר, יען שמסבת רעש הארץ בשנת 1837 נפרצה החומה הסובבת את טבריא ובני העיר גם רכושם אינם בטוחים עוד מפחד הדרוזים. השופט, בשם התושבים המוסלמים, ביקש אף הוא לעשות כן. ויבטיחם מונטיפיורי לתת את נפשם בשאלתם. נתבשרנו היום כי נפלו מקחי התבואות מסבת המתנות אשר נתנו לבני הארץ, והמוכר בערי הקדם אם יראה את הקונה בא בכספו יגרע לו מהמקחים. הלכנו אל בית הכנסת, ובשובנו ראינו כמה משפחות מאחינו בני ישראל המתענגים על כבוד השבת בשירות ותשבחות לד' הנותן למו מנוחה, גם משפחת בעל הבית אשר נלין בביתו

19 במסכת ברכות דף ח', עמוד א'. 20 במסכת עבודה זרה דף י"ח, עמוד א'. 21 מוחמד עלי, מלך מצרים, ששלט אז גם בא"י.

התענגה ביום הזה עם אשתו ובניו, וישמח בחלקו אשר נתן לו האלקים. בקרנו היום את בית האלמנה אשת ר' ישראל,[22] אשר לחם תמיד מלחמת עמו ודתו ויחרף את נפשו ומאודו וחכמתו רק לעשות טוב בעמו. ולפני בואנו כתב מכתבים אלינו ויאמר אשר לולא מחלתו כי כבדה עליו, כי אז בא כבר לחבקנו ולחדות את פנינו, אבל אהה! בלע ד' ולא חמל על הנפש הטהורה הזאת! תהי נפשו צרורה בצרור החיים.

מוש"ק 1 יוני טבריא. נתכבדנו להכניס ילד לברית אברהם אבינו, לתפלת אבי הילד שיתפלל ביום הזה נלוינו גם אנו. ומשם הלכנו אל ביתו לקבל את הילד בחיקנו, ונמצא את אמו היולדת יושבת על מטפחת פרוּשָׁה בקרקע הבית ורבות מנשי ישראל סבבוה, ונלאיתי נשוא את החם אשר היה בחדרה; גם תמהתי על העניה היולדת שתעצור כח לסבול את החם בחדר קטן כזה, ואהרי אשר מלו את העולל, לקחתיו מידי אישי ונתתיו על זרועות אמו. גם מגדנות ומשקה צוינו להכין לכל הבאים בצל קורת השמחה. וכאשר שבנו הביתה ללחם הבקר מצאנו כי משולחנו שב מירושלים ובידו מכתב מהציר הברי־טאני אשר יאמר כי פנים הדברים אשר הקטב ישוד בעה"ק,[23] אף כי לא הכבידה המחלה את אכפה על יושבי העיר, ויוסף להגיד לנו אשר אחינו מחכים בכליון עינים לראותנו בשערי ציון, כי במצוקותם וענים המה אסירי התקוה אשר נחם בנחם אותם. ובשמענו את הדברים, עֶרֶב רב של מחשבות שונות עלו על לבבנו, ואולם תשוקתנו העזה והנמרצה, לצאת לישע הנדכאים והאומללים שבארץ הקדושה, נלוה אל קרבת העיר למקום הזה אקוה אשר יכריעו בלבנו לעלות לירושלים ויהי מה. — — —

יום ה' 6 יוני מסנג'יל לירושלים. עלינו בדרך מסענו להר סְלוּאד וירדנו דרך כפר יברוד עד שבאנו אל נחל בֵּיתִין, מערה גדולה נשענת על צורי סלע גדולים אשר חצבו בהן מסלות

22 ר' ישראל מישקלוב (עיין לעיל הערה 4). 23 בעיר הקודש (ירושלים).

עֲשָׂוִיות כמדרגות, ועליהן עצי גפן ותאנה כברכת ד' אשר נתן על הארץ הזאת. לחם הבקר אכלנו אצל ...[24] אך מסבת תבערת השמש מהרנו ללכת הלאה ונעבור עד שַׁעְפָּאת. ולפני באנו אל שעפאת ירד דר. לעווע מעל סוסו, וקרא את כל פרקי התהלים שנאמרו על ירושלים עה"ק ועל ארץ ישראל וכל התפלות הערוכים לתפלות חצות לילה. איך יחרד לב אנוש בבואו אל המקום הזה! מקום אשר נקרא שָׁם שֵׁם ד' צבאות, ותורה אך מציון יצאה, וקדש הקדשים הופיע בהדר גאונו, וגם בעת שבני ציון נפוצו בכל אפסי ארץ וירושלים תשב כאלמנה שוממה, כל לשון אליה תכרע, יראוה ויכבדוה סלה, ומה תתעמר הנפש בעת שתשתפך להלל את ד' ולבקש על בניה שיצאו ממנה על ידי תהלות מלכה דוד אדוננו! אין כח באדם לספר את הגיוני נפשו, בלתי האיש אשר מתקרב אל העיר הקדושה הוא אשר ישער בנפשו את החזיון הנורא אשר חזיתי אני בעיני. מה נורא היה המראה הגדול בקרבנו אל העיר! בדרכיה אך שמה ושערוריה, ומלאה קוצים וחתחתים, ומי לא יזכור אז את דברי דוד המלך: „ישם נהרות למדבר ומצאי מים לצמאון, ארץ פרי למלחה, מרעת יושבי בה".[25] עברנו עוד מעט והנה ירושלים ביפיה נגלתה לעינינו, ירדנו מסוסינו לברך כאשר צוו חז"ל, ותשתפך נפשנו בנטפי גיל וחדוה כי הביאנו ד' הלום, ויגונינו ואנחותינו נסו מאתנו.

בשעה החמישית הגענו לשערי עיר הקודש, ומונטיפיורי היה עיף ויגע, גם משרתינו היו עיפים בבקשם את פרד חַסָּן אשר רץ מפניו וירדפוהו עד הר הזיתים, ועל כן אמרנו לתקוע את אהלינו בעמק למען לא ניגע לעלות על ההר. ואוּלם עד ארגיעה ראינו כי נתעה מאד בעת המגפה לשכון בעמק, ונעל על הר הזיתים למען התענג על האויר הצח השולט שם יגם המחזה נעים מאד. העיר הקדושה נשקפת לעינינו, ולשמאלנו עמק יהושפט ומאחורינו עב טל שעל ים סדום. פגענו בדרכנו

24 במקור כתוב: Mafahrek, וקשה לזהות את השם המשובש הזה. גם בהמשך הדרך לירושלים נזכרים במקור כמה שמות־מקומות משובשים מאוד. 25 תהלים ק"ז, ל"ה.

נשי ערביאים אשר אבו להשבית את מסענו, אולם ידי חסן וסעד א־דין גברו עליהן ויגרשון. גם ראינו נשים נוטעות פרחים על קברי הערביאים.

יום ו׳ 7 יוני ירושלים. ברוך ד׳ על מנוחת הלילה. בבקר בא אחמד דזדאר מושל מירושלים לבקרנו, אמנם בגלל עיפותנו לא יכלנו לקבלו אז, על כן שב אלינו בשעה התשיעית ויבקש אשר אבוא גם אני לדבר אתו, ואצא לקראתו מאהלי וישם את ידו על ראשו ועל חזהו כאות כבוד בני קדם, ונדבר מדברים שונים, ודר. לעווע תרגם בינינו. ה. אמזלק הציע לנו את ביתו למושב. וחכמי העיר מקהלות הספרדים והאשכנזים באו גם המה אלינו וישמחו בנו. ורבים שלחו אלינו יין ומגדנות, והמושל שלח לנו חמשה כבשים, ונבחר את הטוב מהם ונשחוט אותו, ומתנות כהינה נתנו לכהן והשוק והאליה שלחנו לעניי ישראל, והמותר אכלו משרתינו מבושל באורז. אכלנו פת שחרית תחת עץ זית רענן וה. אמזלק הכין לנו מכל זמרת הארץ למאכלנו, גם המחזה הקדוש מהעיר, אשר עינינו ולבנו שם כל ימינו, וקבר חולדה הקרוב אלינו, הרהיבו את נפשנו מאד. המושל מירושלים יבקש כי נבוא אל העיר, ואולם יד המחלה מהקטב כבדה מאד בעיר, על כן דעתנו חזקה שלא נעזוב את ההר הטוב הזה ואוירו הצח עם המחזה הנעים אשר לו מסביב. ומי יאמין אשר לפנים היה במקום הזה פחד משודדים ורוצחים, ועתה שני השומרים אשר הציב לנו המושל המה די שומרי ראשנו.

ציר הבריטאני יונג ואשתו באו לפקדנו, ולפי דעתם סבת המחלה הוא העניות והרעבון, ואשת הציר ראתה עניים האוכלים את עשב השדה למלא בטנם כי ירעבו, ומי לא יראה את התשועה הגדולה אשר תהיה לעם אלהי אברהם אם נתן למו מלאכה לעשות או נחלות שדה וכרם. התפללנו תפלת ערבית בהר הזיתים, ונשא את עינינו אל מקום המקדש מקום המכובד מאז מקדם גם בעיני עובדי האלילים, ומה חרדו דברי נעים זמירות מנצח בית יעקב אל אזנינו באמרו: „כי אתה אלהי מעוזי למה זנחתני למה קדר אתהלך בלחץ אויב. שלח אורך ואמתך —

המה ינחוני יביאוני אל הר קדשך ואל משכנותיך — ואבואה אל מזבח אלהים אל אל שמחת גילי ואודך בכנור אלהים אלהי".[26]

מוש"ק 8 יוני ירושלים. חנותנו בהר הזיתים. צוינו להביא את כסאותינו ואת מחסי־השמש אל מול עמק יהושפט וקרוב אל קבר חולדה הנביאה אשר משם נראה את הר המוריה וים סדום מנגד. זכרון השבת הזה לא ימוש מלבבי, הן אמת הוא שקירות הבית נחרבו ואהל ד' שדוד, אך הררי ציון עומדים גם בקדושתם, ובכל מקום אשר שמנו את עינינו מזכירים אותנו אל זכרונות קדושים הנאמרים בספרי קדשנו, גם עצי הזית שבהר הזה יעמדו כזכרונות ימי קדם, והרוח הנושב בם נמשל למשמע אזנינו כמזמר שירי אבל ומבכה על בני ציון כי רחקו ממנו.

קבלנו היום מתנות רבות, יין ומרקחת, ונתן אותם לאלה הבאים לפקדנו, אך גבול שמנו על ידי חבל לבל יהרסו העם לגשת אלינו, יען שהמגפה תשים שמות בעיר, כארבעה עשר או חמשה עשר איש בכל יום, וגם אנכי באכלי קשואים היום ארגיש כאב בבטני. ראשי עדת האשכנזים שלחו אחד מהמונם לכבדנו בשירי זמרה, ויברך המנגן הלז לכל אחד מאתנו. דר. לעוע העתיק לפני ספורי ירושלים מספר עתיק כתוב בלשון עבר, ומונטיפיורי קרא היום את נבואת זכריה. אהה ד'! האין לנו להיות אסירי התקוה על הבטחות זכריה נביאך: „וגברתי את בית יהודה ואת בית יוסף אושיע והושבתים כי רחמתים והיו כאשר לא זנחתים כי אני ד' אלהיכם ואענם".[27]

יום א' 9 יוני ירושלים. למורת רוחנו לא נוכל לקבל את יושבי העיר אשר ברבים היו אתנו היום. יש ששאלו לשלם את הנושים בם, ויש מהם אשר אמרו הננו ככל אחינו העניים אשר צרכיהם רבו מאד ומאומה אין בידם. גם נשים כבודות ונשי חכמי העיר באו אל גבול מקום מקלטנו; וכרש כעשיר את כלם כבדנו ביין ומגדנות. אתמול בלילה פחדנו מפחד התנים אשר ירבו פה, כי כן נראה לנו אשר קרבו אל אהלנו,

26 תהלים מ"ג, ד'—ה'. 27 זכריה י', ו'.

אך אחרי כן נודע לנו כי רק כלב התגנב לבא בתוך מחננו ועל ידו פחדנו פחד חנם. מפחד המגפה לא נקנה דבר, וגם את המכתבים נדקור ונשימם בקרקע למען ישלוט בם הרוח בטרם שנאחזם בידינו.

מושל העיר פקד היום שנית את מונטיפיורי, וכה היו מדברותם עפ"י המליץ שבינותם הוא דר. לעווע:

המושל: מי יתן ויהי יומך מאור עליך ומבורך.

השר משה: ולך יהי ניא ברכות ונחמות.

המושל: מי יתן ויאריך ד' את ימיך.

השר משה: וימיך יהיו תמיד מוצלחים.

המושל: האויר הוא צח פה.

השר משה: טוב מאד לשבת בהר הטוב הזה, ואקוה אשר אוירו יפיץ מרפא גם לבני העיר.

המושל: כן הוא כדבריך, וביותר מאז שתקעת את אהלך בהר הזה.

השר משה: ברוך תהיה כי אצלת לי ברכות ותשואות חן מעל שפתיך.

המושל: לא דברתי כי אם את אשר אחשוב בלבי ואת אשר יעידון ויגידון עליך כל יושבי תבל.

השר משה: צר לי כי לא אוכל להראות לך את אהבתי אליך וכן לכל אלה אשר יכבדוני כמוך.

המושל: כמה יחלו ויחכו עליך יושבי העיר שתבא אליהם, ולא לבד העברים, כי גם הנוצרים והמוסלמים יקוו עליך כעל מלקוש.

השר משה: ידעתי גם ידעתי אשר לב העם היושב בירושלים טוב הוא, גם לא אתפלא על זה בהיות העם תחת ממשלת והנהגת אדוני הטוב והישר, ולולא חסתי על שרתי יהודית כי אז כבר עליתי העירה ביום בואי.

המושל: יברכך ד' וימיך יאריכו, כי רק על ידי אדוננו הפחה אבראהים ועל ידך, שר וגדול, יוכל העם השוכן בירושלים להושע תשועת עולמים. עוד זכר אזכור בבא הפחה הנה ואנכי יצאתי לקראתו לקבל פניו ויאמר אלי: אחמד!

וְאמר: אדוננו! דבר כי שומע עבדך. ויאמר אלי: דע נא כי הימים הראשונים ומקריהם יפלו, ועתה אל תשים פדות בין מוסלמי, עברי ונוצרי. לכלם חק אחד ומשפט אחד כאשר ד' אלהים דורש מאתנו.

השר משה: הם המה הדברים אשר יצאו מפי תמיד, שחלילה לנו להבדיל בין איש ובין רעהו, וגם השמש תזרח על כלנו, כיהודי כנוצרי וכתוגרמי.

המושל: יחי אדוננו! חרבו חזקה מאד, ומלפנים כעשר שנה לא יכלתם לגור בהר הזיתים בלתי יש לכם כחמש מאות איש. ועתה תוכלו ללכת בטח בסביבות ירושלים, ואף אם צרור זהב בידכם, ואיש לא יעמוד בפניכם.

השר משה: גם אנכי ידעתי כי כן הוא. זה כשתים עשרה שנה אשר הייתי כאן ושמעתי מהולכי ארחות מאת האסון אשר יקרם במסעם. אף אמנם כי תהלה לד' לא קרני דבר, ועתה במשול עלינו מחמד עלי, לא לבד שהארץ שקטה ואין פגע רע חלילה, כי גם יותר מזה עשה בתתו בידי מכתבי המלצה לכל המושלים שבערי הארץ לקרבני כמו נגיד.

המושל: מחמד עלי יודע מאד להוקיר את ערך איש כמוך, והיה בטוח כי מחכה אני על השעה והרגע שאוכל להראות לך איך כָּמַה לך נפשי, אך שבתך על הר הזיתים תמנעני מהראות לך את סגור לבבי, לכן שמע נא אדוני לעצתי: בא אתה וכל עדתך אל העיר, ויום באך כחג יחשב לנו, ואנכי אשלח סוס ערבי להביאך אל העיר, וסוף דבר! סוסי סוסיך ובביתי כבביתך תמשול, וכל אשר לי, לך המה נתונים, נשבע אני בעיני בראשי ובזקני כי כן יהיה ברגע אחד!

השר משה: פתיתני אדוני ואפת, כי דבריך היקרים ירדו אל חדרי לבבי, וביום הרביעי ברצות ד' אקוה להתענג על פניך ופני רעיך הטובים.

המושל: נהרי נחלי ברכות יזרמו על ראשי בשמעי את הדברים האלה, ואנכי בלוית החכם מורנו נבוא פה עפ"י דבריך, לפני צאת השמש או אחר צאתה על הארץ, וכלנו עבדיך.

השר משה: יאריך ד' ימיך ויברכם בהצלחה וכל ימי חיי

אשמור בלבי את הדברים אשר דברת ואומר: מה מאושר העם אשר אתה תמשול בם!

המושל: יאיר ד' פניו אליך בכל ימיך ותתענג בעיר הקודש ותשוב לארצך המבורכה בשלום וכל טוב, ומי יתן ואוכל לראות את השרה.

השר משה: צר לי מאד אשר שרתי יהודית לא תוכל לקום היום בבקר השכם, כי לא יכלה לישן בלילה, אך אקוה להתענג לדבר על לבה שקראת בשמה בכבוד ויקר.

המושל: האוכל להפרד ממך עתה?

השר משה: יברכך ד'! לך לשלום.

המושל: בשלום! יברכך ד' לעולם. — — —

יום ד' 12 יוני ירושלים. בראש האשמורת האחרונה קמנו למען לכת אל ירושלים העיר הקדושה, ומושל העיר בא עם שרי צבאיו בשעה הששית. מונטיפיורי ירא לרכוב על הסוס הערבי אשר שלח אליו המושל, ע"כ נאות המושל לתת לו שנים מנעריו לרכוב מזה ומזה לשמרהו. עברנו וירדנו מהר הזיתים במחנה כבדה מאנשי חיל תוגרמה, כולם רוכבים על סוסים דוהרים, ומנהלם בראשם, הוא המושל אשר באַנתו לעשות כבוד ויקר למעננו התיצב בראש לכבדנו בכבוד מלכים. נכנסנו בתוך העיר דרך שער השבטים,[28] ובכל צד וצד עמדו אנשי חיל לשמור את העם מאסון, כי כל העם הרב דחקו ופרצו לגשת אלינו. עברנו את השוק ונבא אל רחוב היהודים, והתענגתי מאד מאד לראות את הנקיות והטהרה אשר תשלוטנה ברחוב העברים, כי לא ראינו כזאת בכל הרחובות והשוקים של ירושלים. כל הרחובות וכל הגגים, האשנבים וכל פתחי הבתים היו מלאים נפש אדם, וכל פה מלא שירי זמרה, כי חברו למו שירי זמרה רק למעננו, וכל יד נלאה למחוא כפים ולהראות את אהבתו אלינו. באנו אל הבית הכנסת הגדול, אז אמר המושל: הנה שרי צבאי אתך לשמרך ואני אפרד כרגע למען תוכל לשפוך שיחך לפני ד'. ומונטיפיורי נקרא אל ספר התורה

28 הוא "שער האריות", הנקרא בערבית: באב אל־אסבאט.

ויברך את כל אוהבינו שבענגלאנד, ונבא עוד בשלשה בתי כנסיות הספרדים ושנים של האשכנזים, ואני נתכבדתי להאיר את הנרות ולהעלותם, ובכל בתי תפלה ברכו העם את מונטיפיורי, אותי וכל אשר אתנו איש איש לבדו. אחד מבתי התפלה נבנה על ידי מר לעהרן.[29] ויבנה עוד עשרה בתים לשבת בחצר בית התפלה ומחסרון כסף לא השלים עוד. סוף דבר! אין מלה בפי ואין כח בשבט סופר לדבר ולכתוב מכל הכבוד והחן אשר מצאתי ראיתי בין אחינו פה. בשובנו אל אהלנו לא משו ההמון מאתנו ותהי ההמולה גדולה מאד וניעף מאד, אך שמחתנו עם בני עמנו כפרה על כל היגיעות. בקרנו את נוי ה. יונג וה. אמזלק, וכל בני הבית קבלו את פנינו בכבוד מלכים ושרים, ומונטיפיורי הלך אל בית המושל לפקוד את נוהו, ואני שמרתי על בואו בבית הכנסת אשר בנה מר לעהרן, ואולם נתיגעתי מאד מההמולה הגדולה שבסביבותי, כי כלם חפצו להפק רצון ממנו, ומונטיפיורי שב אלי ונשוב יחד דרך מגדל דוד, עמק יהושפט והר המוריה אל הר הזיתים, ואף כי יגענו מאד, אמנם הונח לנו מכל אשר למדנו לדעת את יקרת אחינו הנאמנים היושבים פה, ואישי שלח מאה טאלר מתנה להמושל, אך מֵאֵן לקבל נדבה עבור מעשיו אלה אשר יאמר כי לשם ד' עשה את כל הדברים האלה.

יום ה' 13 יוני. ירושלים, על הר הזיתים. כל היום רדפנו לעשות צדקה וחסד עם אחינו בני ישראל היושבים פה, לקרא את מכתביהם ולמצא את הדרך היותר טוב להושיעם ממצוקותיהם, ואולם הכסף אשר אמרנו שיהיה די מאוינו לתת גם לעניי ירושלים אזל לו בצפת וטבריא, כי יד העניות כבדה מאד על יושבי הערים האלה, גם מר אמזלק לא היו בידו כי אם מאה לי"ש, והציר הבריטאני גם הוא לא יכל להפיק את רצון אישי בזה, על כן שלח מונטיפיורי פקודה לבירות להביא לו די כסף לרגלי הפזור אשר לפנינו פה, כי המגפה עשתה פרצות גם במאודם, וסוף דבר! שמחנו על הישועה הגדולה

29 צבי הירש לעהרן מאמשטרדם. כשיא התרומות שנאספו למען הישוב האשכנזי בא"י.

אשר היה לאל ידינו להושיע את ישראל בעיר הקדושה הזאת. היום רד ונשי האצילים באו לשחר את פני שאכתוב את ידי בתוך חברתן אשר נתיסדה להושיע את החולים ואת אלה הנערות שהגיעו לתור הנשואין, ואאות לבקשתן. בתוך העת ההיא שלח המושל אלינו מקהלת מזמרים מבני הערביאים, ורבים מעניי הבוסלמים נלוו אלימו לבקש נדבת לבנו, ונתן לכל אחד מהם כבקשתו ולפי ערך רישו. והצרתי מאד ברגע זה לשמוע אשר הזובח ששחט כבש עבורנו ביום ו' העבר נאסף בשוט המגפה, והוא היה בן שלשים שנה ואיש בריא. חלקנו את נדבותינו, וכל אחד ממקבלי העזר נאות כי תקותו נמלאה, ונחלק עוד את השלש מאות ושבעים ושש טאלר אשר נשלח לנו מהרב הגאון דלונדון ד"ר הרשל ואשר לוקטו בבית הכנסת שלנו בראמסגאט. ובכלית משה אישי לחלק את אלה כתב מכתב אל Dr. Keith להודות לו על ספרו „קיום דברי הנביאים".[30]

הכוכבים וכל צבא השמים יאירו בלילה הזה בזהרם ויעוררו את לבנו לדברי דוד אדוננו: „השמים מספרים כבוד אל ומעשה ידיו מגיד הרקיע. יום ליום יביע אומר ולילה ללילה יחוה דעת".[31] רבים מתושבי ירושלים ישבו אתנו בליל הבהיר והצח הזה ושרו תהלות דוד למען תת כבוד לאלהי ישראל, ולא נתנו תנומה לעפעפיהם כל הלילה ולא נתנו דמי לפיהם מהגד שירים ולשמור את עתותי האשמורות, ונדמו נמשלו בעיני כשומרי חומות ירושלים, ואמרתי עם דוד מלכנו: „ברכו את ד' כל עבדי ד' העומדים בבית ד' בלילות. שאו ידיכם קדש, וברכו את ד'. יברכך ד' מציון עשה שמים וארץ".[32]

ביום אתמול בקרנו את כותל המערבי, והוא משרידי בנין שלמה אשר השאיר לנו ד' שריד כמעט למזכרת אהבתו אלינו, עם סגלה, ולא שלטה בו העת האכזריה אשר תכלה את כל, ולא חלו בו ידי מחריבי ארצנו. האבנים הן אבנים גדולות מאד ונצמדו יחד זו בזו בכח גבוה מעל גבוה, הוא שומר

30 Alexander Keith, Literal Fulfiment of Prophecy, מאת (1791—1880), כומר אנגלי שביקר אחריכך גם בא"י. 31 תהלים י"ט, ב'—ג'. 32 תהלים קל"ה.

ישראל. ואמרתי אל לבי: האם אין זה ציון לישראל כי לא אפס תקותם עוד? וכתל זה יעיד עוד כי בוא יבוא היום ולא יאחר עוד, אשר כל העמים ילכו בשם ד' ונהרו אל הר ציון ויענו כלם יחד בשפה ברורה: „הללויה! זמרה לאלהי ישראל!"

יום ו' 14 יוני. מירושלים לחברון. קמנו בשעה הרביעית אחר חצות לילה ללכת לדרכנו בטרם שיפוח היום, וגם אלה אשר לנו אתנו מתושבי העיר בקשו לשלחנו וללכת אתנו חברונה, ואולם לא חפצנו ליגעם ולא נתנו את נפשם בבקשתם. בבוא משה אישי לשבת על סוסו ראינו אשר בשגגת משרתנו נשלח האוכף של מונטיפיורי עם הסוס של המושל לבית בעליו, ועל כן התמהמהנו עד שהושב לנו, ונצא למחוז חפצנו עם כל אשר לנו בשעה הששית, ושמנו גם בצאתנו את עינינו על הררי ציון ומוריה ועל כל מחמדי בני קדם ותפארת עיר דוד אשר אין ספורות להנה והזכרונות על כל חמדת ציון בימי שלותה, וגם עתה בחורבנה, רק על עציה ואבניה בלה ד' את חמתו, אבל הקדושה והתפארת עודן כמקדם ואיש או אשה אשר דמי ישראל מזרע אברהם יזילון בעורקיו, מבשרו יחזה את הוד וכבוד ד' השוכן עוד היום בירושלים תוב"ב, וכל בשר יראה בעיניו מקומות אשר משה ואהרן חמדו למו, ארץ אשר דוד ושלמה מלכו בה, הר אשר אברהם אבינו נסה להעלות עליו את בנו יחידו לעולה, ואשר ממנו יצאו כל זרע ישראל, ומי מאתנו יביט על זאת ולא ישתומם או לא יהיה מאסירי התקוה כי בא תבא העת ולא תתמהמה עוד אשר דברי ישעיהו הנביא יקומו לעינינו: „פצחו רננו יחדו חרבות ירושלים, כי נחם ד' עמו גאל ירושלים. חשף ד' את זרוע קדשו לעיני כל הגוים, וראו כל אפסי ארץ את ישועת אלהינו".[33] ה. אמזלק ושני שלוחים עברו לפנינו ודעתם לשלחנו עד חברון. באנו אל קבורת רחל ונכתוב את שמותינו בתוך אלפי רבבות שמות מזולתנו, ונתפלל את תפלתנו על יד הקבר, גם צוינו לתקן את פרצות החומה אשר בסביבות

33 ישעיה נ"ב, ט'—י'.

הקבר, ונשלם מכיסנו את ההוצאה הדרושה לדבר הזה. עברנו דרך צורי סלע עד שבאנו אל ברכת דוד,[34] אשר בנה אותה דוד המלך, ומימיה נמשכים בצנורות עד בית המקדש. אכלנו פה שחרית במקום נאות דשא על יד הברכה ופגענו בחבל חכמים בלכתנו משם, והמה באו לקבל פנינו לפני בואנו חברונה, ונבוא לעת ערב על יד באר יעקב ונשב שם, כי ערבה לנו מאד הבאר הזאת והמחזה הנעים אשר בסביבותיה, גבעות מלאות עצי פרי וירק דשא שעל פני השדות.

מוש"ק 15 יוני, חברון. הלכנו אל בית הכנסת של הספרדים, ונעבור דרך רחובות צרות מאד, כבכל ערי הקדם, ומלאות אבנים ואשפתות. גם בתי העיר נבנו בלי תאר והדר; ובכל זאת כקסם הוא על פני אחינו היושבים פה, אשר אהבת ארץ אבותיהם תעלה על לבבם ותדשן את עצמותם יותר מכל היכלי מלכים, ותורת ד' היא שעשועם כל היום. ככל הכבוד אשר קבלו אותנו יושבי ירושלים וצפת, כן עשו אחינו אלה היושבים בחברון, וחכמי העיר נלוו אלינו וישלחונו עד המחנה אשר לנו בשובנו מבית הכנסת. וכרגע בא מושל־העיר לשחר את שלומנו, ואולם יען שלא מהר לצאת לקראתנו לפני באנו אל המקום הזה, כאשר עשו מושלי צפת וירושלים, על כן הנחנוהו לעמוד החוצה עד שכלינו את סעודת שחרית, ולא מגאוה וגודל לבב עשינו ככה, כי אם מדעתנו את נפש התו־גרמי ואת חדרי לבבו, וכאשר תראה במרוצת דברי בבאי לספר ממערת המכפלה. כלינו לאכול את לחם הבקר, ונצא לקבל פני המושל, ויאבה להצטדק על אשר לא מהר לצאת לקראתנו. ויאמר כי כעת אשם יאשמו חכמי העיר באמרם אליו כי נבא ביום ה' העבר, על כן לא ידע עת באנו, ולולא אשמתם כי אז לא חש לתת את נפשו ומאדו בעבורנו וכבודנו. כבדנו אותו כדרך כבוד הארץ בקאפפעע ומקטורת הטאבאק, אחרי כן הבטיחנו לעמוד לשרתנו. ואז אמרנו, אם יאבה לתת את נפשנו בשאלתנו לבקר את מערת המכפלה, ויעננו בחפזו כי היה לא תהיה ולא יוכל לעשות כזאת, אבל הוסיף לאמר, יש

34 הכוונה לבריכות שלמה בדרך ירושלים–חברון.

ויש דברים עתיקים אשר יואל לתת לנו לבא, הוא קבר אבנר בן נר, רות, ישי אבי דוד ועתניאל בן קנז.

הארץ מבורכה פה מאד מאד, כרמי גפן וזית ועצי פרי מכל מחמדי התבל רבו פה, וחמדתי מאד לבנות בית על יד הבאר אשר ישבנו, למען אוכל לשבת פה בכל עתותי השנה להתענג על היופי מהמחזה הנעים ועל הגבעות הירוקות ובהן כל אשר תתאוה העין — ובין כה וכה אלכה לי בין קברות הצדיקים אשר ינחמו את לב איש ואשה מזרע ישראל, מלבד אשר מכל מחמדי התבל. כל היום באו אלינו מתושבי העיר. יש מהנשים שהן יפות מאד, והנשים תנשאינה לאיש בנות 14 או 15 שנה, וכשהן מגיעות לשלשים כבר הן סבתות. הנערות נשאו פרחים מלאכותיים בראשיהן, וצמותיהן הארוכות תלויות להן על גבן. קבלנו מנחות מיין ומגדנות הרבה מאד.

יום א׳ 16 יוני, חברון. הובא לפנינו גליונות ממספר העניים הנמצאים פה ואת מחסורם ובקשתם, ונשנה מעט מהדברים אשר הושמו לפנינו, וכבכל הערים אשר פתחנו להם את ידינו. אנחנו יושבים באהלנו והנה קול חליל תורכי נשמע באזנינו, ונשלח אחד ממשרתינו לקנות את החליל הזה, וחַסָן החל לזמר בו את זמירותיו וכן כל אחד מאנשי הצבא אשר אתנו, וכל עבדינו הלכו במחולות המהנים ואת חרבותיהם הרימו לשמח את המחנה, ויהי המראה נפלא מאד. המושל בא אלינו עוד הפעם, וגם עתה בקש את סליחתנו על פשעו כי לא יצא לקראתנו, ונכפר על עונו ונקח מאתו את ברכתו ארבעה כבשים אשר לא שעינו אל המנחה הזאת בעת שבא אלינו בראשונה. וגם השיך אשר פקדנו ביום אתמול הביא לנו מנחה, נאד דבש ונאד חמאה. גם ה. אמזלק בא אלינו ואשכר של מיץ שושנים הביא בידו מאשתו הכבודה. שחטנו את ארבעה הכבשים, וכדת תורתנו לקחו הכהנים הזרוע והלחיים והקיבה, ונחלק לעניי ישראל את המותר, והחלקים האחורים שמו בסיר להיות להם למשתה בלילה. גם היום הרבו בני עמנו להביא לנו יין ורקיקים, מגדנות וי״ש. גם באו מקהלות הספרדים והאשכנזים וימכרו לנו מקומות בבית הכנסת לאישי לבדו ולי לבדי,

ויכתבו מכתב חתום והעד עדים אשר לנו המה לאחוזת עולם, וגם אל חברת בקור חולים ותלמוד תורה ספחו את שמותינו, וכן לחברת הכנסת כלה, ושמו אותנו לראשי החברה ומנהליה. ומעודי לא שמחתי על מקום נחמד לעיני כעל המקום הזה, מקום קברות אבותינו אברהם יצחק ויעקב שרה ולאה, והמים אשר נשתה הוא מבאר יעקב אבינו, ומי יתן ותוסר צל הממשלה אשר תמשול עליה בפתיות ואכזריות מבלי דעת מאומה מה ד' שואל מבני האדם על האדמה! כל ארבעת הכבשים נמצאו נקיים ממום וכשרים לבני ישראל ונחש ינחשו אוהבינו החכמים בהן אשר ההצלחה תהיה נר לרגלינו עד שובנו הביתה, ויאמרו אשר מעשרת הכבשים שנשחטו ביום ו' העבר לא נתכשרו לאכלה כי אם שתים מהן, וצאננו כלנה כשרות. והחכמים האלה אמרו אשר המקום הזה נקרא עמק פרחים. ונשי החכמים אמרו אשר יקוו כי אחפוץ להתגורר בקרבת העיר ימים רבים, והנה יבאו תמיד לשרת אותי ולהובילני אל כל חמדת העיר וסביבותיה. עוד לנו תקוה טובה נשקפת אשר השיך ינהל אותנו אל מערת המכפלה ביום מחר בבקר, גם המושל הפץ מאד להפק מאוויי לבבנו.

יום ב' 17 יוני, חברון. שמחנו על החפץ אשר עלה בגורלנו, שכאשר קוינו כן היה, שבאו המושל והשיך אלינו להובילנו למחוז חפצנו מקום קברות אבותינו אשר מעולם, ונעבור בין הרחובות מלאות אדם. אכן מה נעמו לנו אלה אשר בירושלים אשר חרדו עלינו חרדה גדולה למלאות כל מבוקשינו, ומה מררו לנו אלה המוסלמים אשר יתגוררו פה חברון, אשר ישבו ברחובות אך להרע או להתפאר בגבורתם. לפני צאתנו אל המערה כבדנו את העם הנאספים בכל כבוד מערי הקדם הגדולים, המוסלמים ישבו על הארץ ורגליהם אשה על אחותה ושרי צבאם עמדו מאחוריהם. אחרי הכבוד הזה עברנו חלוצים אל מחוז חפצנו בתקוה טובה אשר נוכל להשתטח על קברי צורי מחצבתנו. בבאנו לשערי בית תפלתם הבנוי פה מצאנו מקהלה גדולה מהוגרמים ובתוכם אחד מהנזירים אשר הניע את ראשו וירם את ידיו לשמים בחרון אף וחמה אשר בערה

בו וצעק זעקה גדולה ומרה, ויותר מפחד קולו חרדנו בראותנו את זקנו הגדול וקוצות זקנו תלתלים שחורות. עודנו חרדים עליו והנה קול ההמון הולך וחזק מאד, ואולם בכל זאת שנסנו את מתנינו ונבא אל מקום הקבר ויראני המושל את דלתי מבוא המערה מקבורת אבותינו, וראינו אשר כמעט נפשו יצאה בדברו אתנו ואימת ההמון תבעתהו, כי בכל רגע ורגע גדלה ההמולה מבחוץ ואחינו בני ישראל אשר עמדו מבחוץ הופו משבט הפתאים, אז אמרנו: טוב לנו לשוב הביתה. והמושל הצטדק לאמר: „מה אעשה להההמון, אם רוח האמונה תוליכהו שולל?" הן אמנם שכדבריו כן הוא, אבל מי יודע יותר את דוח העם, אם לא מושלם ומדריכם, ומדוע הביא עלינו את כל הצרה הזאת?

בשובנו הראו עבדינו את כתם לגרש את ההמון אשר נקבצו לריב עם אחינו בני ישראל, גם ראינו בשובנו את עמק הפרחים ונשב בשלות השקט, אין שטן ואין פגע רע. ואמרתי בלבי: הן ד' אלהים עשה את הארץ פוריה כגן עדן מקדם, כאשר תעיד הדומיה והשלוה עם ריח כל בשם, וכאשר היה לאדם בטרם שנגרש כן הוא גם בעמק הפרחים הזה, ואולם מה נראה בעיר על מעשי ידי אדם? אך חשך ואפלה, הבל הבלים וככלות אשר תגעל נפש המשכיל במו. ובכל זאת לא נכחש, כי גם האנשים שינו פה לטובה, ומלפנים גם בעמק פרחים לא יוכל איש אירופי ללין פה אף לילה אחד, וכעת רק איזה אנשים אשר הוסיף המושל על אלה אשר אתנו די לנו לשמרנו מפחד שוכני אהלים שבמדבר אשר יבאו לפעמים הנה לשלול שלל ולבוז בז. והנה מכל העתיקות שבסביבות המכפלה השתוממנו על שתי אבנים גדולות, ארכן י"ג אמה ורחבן אמה וחצי, בערב באו פקידי קהלת ישראל ויגידו לנו כי התנפלו התוגרמים על אחינו ויכו בהם מכה רבה, ורבים נחלו וישכבו על מטתם, כי לא יוכלו לצאת ולבא, ואימתה ופחד תפיל על יושבי העיר מפחד יום הבא, ונירא מאד; אז אמרנו כי דר. לעוזר יכתוב מכתב בלשון ערבי אל ידידנו המושל בירושלים שיבא לעזרתנו ולהצילנו ממתקוממינו. בכל זאת הלכנו לתפלת

הערב אל בית הכנסת ונחלק את מנותינו כאשר עשינו בצפת וטבריא ובירושלים ערי קודש תוב"ב, ותהלה לאל שנודע לנו אחרי כל אלה, כי הגדילו העם על החרדה כי לא היה פחד. בלילה באו אלינו הרבה מיושבי העיר, וכלי הנשק אשר אתנו נסו אם יעשו את מלאכתם בעת שנדרוש אותם, אך תהלה לאל יִשָּׂנוּ והונח לנו גם שכחנו את כל אשר היה ביום אתמול. — — —

יום ד' 26 יוני. אל כ'צ'ר לרגלי הר הכרמל. — — — האדון פינצי, ציר האנגלי בעכו, הופיע ברגע הזה לפנינו, שכאשר שמע אשר באנו לבקר פה כמה מהערים אשר בארץ ישראל וגם שמע את מחשבות מונטיפיורי אשר חושב על יושבי הערים הקדושות לנסות ולעשות עבורם זכר עולם אשר יחונכו לעבודת האדמה, על כן הכין לתת לנו ספר אשר כתובים בו כמה כפרים אשר יאבו למכור בסביבות מושבו ואשר ידובר בו על תכונת האדמה וטובה, וכמה תבואות תוציא. והוא האיש אשר רחם על אחינו האומללים ארבעים איש אשר נחבאו מידי הדרוזים העריצים וכלכלם בלחם ומים על שלחנו וגם מלבושים עשה להם, ובתקותו להתראות פנים עמנו נסע לירושלים ולא מצאנו, ועל כן בא הנה ברגע זה, ובעינינו ראינו אשר גם התמהמהותנו פה גם זו הביאה תועלת לנו, וכל אשר ד' עושה אתנו הוא לטובתנו ולטובת אחינו הנדכאים. — — —

כו

מסעות בנימין השני בארץ־ישראל

תר"ז (1847)

ישראל בן יוסף למשפחת בנימין, שקרא עצמו בשם "בנימין השני", כדי לרמז שראה את עצמו כממשיך מסעותיו של בנימין מטודילא מסוף המאה השתים־עשרה, נולד בפולטישני (Foltischeny) שבמולדבה ברומניה בשנת 1818, ועסק שם במסחר עצים ותבואה. ולאחר שהפסיד את כספו במסחרו, משום ששותפיו רימוהו, נתעוררה בקרבו תשוקת נעוריו לנסוע לארצות המזרח ולהתבונן בדרכי־חייהם

של היהודים השוכנים בהן ולגלות את עקבות עשרת השבטים הנדחים.

ביום 5 בינואר 1845 עזב את אשתו ואת בנו־יחידו, שהיה בן חמש, ונסע דרך אוסטריה לקושטא. משם נסע לאיזמיר וסביבותיה. לאחר נדודים בתורכיה במשך שנתים ומחצה, הפליג מאיזמיר למצרים דרך רודוס, והגיע לאלכסנדריה ביום 7 ביוני 1847. במצרים שהה למעלה מחודש ימים, ואח״כ הפליג ליפו, ומשם עלה לירושלים, שאליה הגיע ביום 14 באוגוסט 1847. בארץ שהה כחצי שנה, וביקר בערי־הארץ העיקריות: יפו, ירושלים, חברון, שכם, טבריה וצפת.

מארץ־ישראל נסע לסוריה, כורדיסטן ובבל, שבהן נדד קרוב לשנתיים, והפליג מנמל בושירה שבמפרץ הפרסי לבומביי, שאליה הגיע בפברואר 1849. בהודו שהה קרוב לשנה, וחזר מבומביי לבושירה במרס 1850 ונכנס לפרס, שבה עבר במשך שנה בערים החשובות ביותר. מפרס הזר לבגדאד. באמצע אפריל 1851 עזב את בגדאד, ורק ב׳ באב תרי״א (8 באוגוסט 1851) הגיע לקושטא. מסעותיו בארצות אסיה נמשכו איפוא למעלה מארבע שנים ומחצה.

בשנת 1853 עזב שוב את ביתו ונסע דרך אוסטריה ואיטליה לאפריקה הצפונית ועבר את טריפולי, טוניס, אלג׳יר ומארוקו, וחזר בשנת 1854 לצרפת. בשנות 1856—1858 פרסם את תיאורי מסעותיו בצרפתית ובגרמנית (עיין בציון הביבליוגרפי שבסוף הספר) ואף השתדל לטובת אחיו המדוכאים בפרס ובאפריקה הצפונית. בשנת 1859 יצא לאמריקה ושהה בה שלש שנים, ואת רשמי מסעותיו אלה פרסם בספר גרמני בשם „שלש שנים באמריקה״ (בהנובר בשנת 1863). בשנה שלאחריה בא ללונדון, כדי לאסוף כסף למסע חדש, שיטתי יותר, אבל כוחותיו כלו, והוא מת בלונדון מתוך דלות ביום כ״ח בניסן תרכ״ד (3 במאי 1864).

בניימין השני לא היה מן הנוסעים־המעולים. הוא היה משכיל שטחי, לא היה בו מן האמונה התמימה של יהודי חרד ולא מן השיטה המדעית והמצפון המדעי של חוקר. כשיצא למסעותיו, לא ידע בעצם מה הוא מבקש ובמה להתבונן. אולם הוא היה הרפתקן מטבעו והצטיין באומץ־לב והסתכן ללכת למקומות, שאנשים אירופיים, ובפרט יהודים, לא הרבו לחדור אליהם, ובזה עיקר חשיבותו. על כן יש ערך

לידיעותיו על פרס וכורדיסטן, ובמקצת גם לידיעותיו על ארצות אפריקה הצפונית.

הפרק שלו על ארץ־ישראל הוא מן השטחיים ביותר. אף על פי ששהה בארץ חצי שנה, לא הוסיף בתיאורו הרבה על מה שידוע ממקורות אחרים. לא תיאר את הישוב שבזמנו, ואפילו לא רשם את מספר היהודים שבכל עיר בארץ. ואף על פי כן יש ערך לתיאורו הכללי, שבו הוא מסכם את מצבו המדיני והכלכלי של הישוב: האנרכיה המשפטית, עקת השלטונות, עול המסים הכבדים, בזת השכנים וכו'. את המוצא הוא רואה בלימוד מלאכה, „למען יחי לאל יד בני הדור הבא להחיות נפשם על דרך כבוד".

בשביעי לחדש תמוז התר"ח[1] באתי לאלכסנדריה. שם נשארתי ימים אחדים, ונסעתי לעיר קאירא.[2] ומשם עברתי על פני נהר נלוס עד בואי לעיר דאמיעטע.[3] אחרי היותי שמה ימים אחדים, נסעתי משם לעיר יפו, ושם נשארתי עשרה ימים. מיפו לירושלים מהלך שתים עשרה שעות. הדרך הזה עברתי דרך עיר לוד, ובארבעה עשר יום לירח אב בשעה השמינית בבוקר דרכו רגלי על אדמת קודש ירושלים, מטרת חמדת רוחי.

„מה טובו אוהליך יעקב, משכנותיך ישראל!" זכרון המלים האלו פעם את לבי עת צעדו רגלי על אדמת ירושלים. את העיר רבתי בגוים, בנויה לתלפיות בהוד והדר בימי קדם, עיני תראינה הפעם! למחזה העיר הזאת בהעלות על זכרוני תפארת מפעלות בני עמי בימים עברו, עת ישבו פה על גפי מרומי ההצלחה בעוז ותעצומות, אז יסער לבי בקרבי ברגשות נעימות לזכר ימים חלפו, ובעצובה נוראה מדיבת נפש ממראה עיני מעת החיה, וגם בתקות טובות לימים יוצרו. הִנֵּה תעוררנה את רוחי בתשואות תודות, ובאלצן את נפשי אז פלגי מים תרד עיני, אפול על אפי, ואנשק מנשיקות פי את אדמת ציון כלילת יופי. לך יהמה לבי אדון הצבאות בהודות והלל על כי

1 צ"ל: כ"ג בסיון תר"ז. הוא יום 7 ביוני לשנת 1847.

2 Cairo.

3 Damiette.

הגדלת חסדך עמדי, היית מחסה לי בתוהו ילל ישימון, ובימין ישעך תמכתני בלכתי בערבות אזיה ושממות אפריקא. פרשתי עלי כנפי טובך בעברי ארחות ימים בין גלים הומים ומשברי צלמות, עד כי הביאותני מעון ביתך, מקום משכן כבודך, זה הר ציון אשר אז כוננו ידיך. הה איככה יהמו יחמרו סרעפי בקרבי בהציגי כף רגלי על אדמת קדשך ירושלים עיר הקודש!

כשחר פרוש על ההרים, פרושה נגד עיני העיר הקדושה והנשגבה, העיר אשר שמעה הולך בכל המדינות, העיר אשר עוד בחלום חזיון ימי נעורי רחפה בהלך רוחי בכל המון נעימות צלם דמות תבניתה כאשר היתה בשלות ימיה, בעוד סוד אלוה עלי אהליה, דביריה ופאר חצרותיה! העיר אשר מימי ילדותי בקראי זכר קדשה בספרי קדשנו, כָּמַה לה נפשי ולבי כלשון צחה צמא תערוג אל פלגי מים. מה נפלאה, מה עמקה מפלתך הבת ציון, אַת אהובת שוכן שחקים, אַת עטרת הערים, שרתי בגוים! הה איך כתומם באו עליך כל אשר הגידו מראש חוזי עליון, דבר אחד מדבריהם לא נעדר! אם אשכחך ירושלים, תשכח ימיני, תדבק לשוני לחכי, אם לא אזכרכי, אם לא אעלה את ירושלים על ראש שמחתי.

ששה שערים נמצאו בירושלים, חמשה מהם פתוחים והששי סגור ומעולם לא יפתח, וזה שמם אשר יקראו: א) למזרחה „שער האריה"; ובלשון ערבית בָּאבּ־אל־שבט. ב) לצפונה, „שער שכם"; ובלשון ערבית בָּאבּ אל־עמוד. ג) בין השערים הנזכרים נמצא שער שלישי סגור.[4] ד) למערבה — „שער חברון", ועתה הוא נקרא „שער יפו", ובלשון ערבית בָּאבּ אל־חליל. ה) לנגבה — „שער ציון"; בלשון ערבית בָּאבּ אל־דהוד[5] (שער דוד). ו) לפאת הנזכרת השער היותר קטן מכולם, הנקרא „באב־אל־מאגראבים" (שער הערביים)[6] לסבת הערביים הבאים מארץ מאראקא... וגרים בחוצות המגבילים אותו. על אודות הבנינים העתיקים בעיר הקודש לא ארבה לדבר, כי כבר נאמרו ונשנו פעמים אין מספר. אמנם אביא את הדברים

4 הכוונה לשער הורדוס. 5 צ"ל: באב דאוד. 6 צ"ל: באב אלמנארבה (שער המערביים), הוא שער האשפות.

אשר דבר החכם הגדול הנודע ה' שלמה מונק מעיר פאריז באמרו: „לא נמצאת אף אבן אחת בירושלים אשר איננה מידעת ולא נדבר עליה, ואשר איננה שוה להודע".

בקצה העיר מזרחה, לעבר הר המשחה,[7] ימצא המקום אשר עליו עמד בית תפארתנו. לרוח צפונה ונגבה יתנשאו בנינים גדולים הנוגעים בכותל המערבי ומקיפים את המקום מכל עבריו. היהודים אשר בירושלים מתפללים קרוב למקום הזה תפלת המנחה בכל ערבי שבתות ויו"ט. אמנם לא נתן רשות לבוא אל המקום פנימה. התוגרמים עומדים על המשמר. על מקום היכל קדשנו עומד עתה בית תפלה להמחמודים, ואומרים כי נמצאת שם מערה עמוקה אשר עד היום לא נודע מה הוא בתוכה. היהודים אומרים, כי שם טמון ארון הקודש ושאר שרידי קודש (עיין מסכת יומא נ"ד). מושלי תוגרמה הקדמונים חפצו דעת מה בתוכה, אך אחרי אשר מתו כל האנשים אשר ניסו לבוא אל תוכה, נערו חצנם מחפץ הזה. בית מדרש שלמה,[8] אשר הוסד מידי המלך הזה, הוא המקום (כעדות היהודים שמה) אשר נועדו שמה הסנהדרין. שני שערים לבית הזה לצפונו ומערבו. הדרך ממנו עד מקום המקדש הוא בין עצים רעננים מימינו ומשמאלו, ותעלת מים סביב לו. הערביים הולכים יחפים במקום הזה, באמרם כי אדמת קודש הוא; גם יביאו את מתיהם למקום הזה טרם קבור יקברום, להצילם על ידי זה מדינו של גיהנום. במקום בית המקדש לפאת מערבה נמצא חפירה, הנקראת בפי הערביים „ביר־אל־דם" (חפירת הדם), לפי קבלתם אשר שם שופך דם הקרבנות. אצל החפירה הזאת, לפי המסורה, שחט נבוזראדן כמה ילדים מישראל ואמותיהם וכהני עליון לנקום נקמת דם זכריה הנביא אשר שופך חנם. מחוץ לעיר, אך בפנים הקף חומותיה, לפאת צפון, נמצאת המערה אשר חפרוה במצות המלך חזקיה. ואומרים, כי צדקיהו מלך יהודה האחרון רצה להמלט דרך המערה הזאת מידי הכשדים. המערה סמוכה לשער שכם, ורחבה כל כך עד אשר יוכל סוס ורוכבו לעבור בה. כן הגידו לי יהודים אחדים.

7 הר הזיתים. 8 הוא מסגד אל־אקצא.

לרגלי הר המשחה, לעומת הר הבית, נמצא קבר מרים, אם משיחם של הנוצרים, מוקף חומה. בתוך עיר ירושלים נמצא הקבר של משיחם, אשר הנוצרים מכל קצוי הארץ באים לשם, וסכנת נפש לאיש יהודי אשר ירהיב ללכת ברחוב אשר בו הדרך אל הקבר הזה. בכל יום ששי קודם חצות היום בשעה אחת עשרה ילך השיך (הכהן) נלוה מאיזה משרתים מבית תפלתם דרך חוצות העיר, ומנגנים דברי תפלות בעת הליכתם עד בואם אל מקום המקדש, ושם יתפלל לערך שעה אחת, ואז יסוגרו כל שערי ירושלים, ואין יוצא ואין בא.

על הר ציון ששמם עומד בנין ישן, ותחתיו פתח פתוח למערה עמוקה הנמשכת לתוך עיר ירושלים עד המקום אשר שם מונחת אבן גדולה לאות על קצה גבול המערה. לפי המסורה, ימצאו במערה ההיא קברים רבים ממלכי בית דוד. המחמודים, הבאים ממרחק לירושלים, מתפללים בבנין הנזכר ממעל לשפת המערה הנזכרת. לפעמים יותן גם ליהודים הרשיון להתפלל במקום הזה עבור שלום כסף פיאַסטער [9] אחד לגולגולת.

לרגלי הר ציון נמצא עמק רחב, ואצלו יתנשא הר אחר; שם נמצא בנין נחצב בחלמיש הסלעים. ממעל לפתח הבנין נמצא כתבת אחת אשר לא תוכל עוד להקרא, כי אוכלה משן הזמן. אמנם היהודים משם אומרים היות תוכן המכתב הזה: „הבנין הזה הוסד תחת ממשלת מלכנו שלמה בן דוד".

לפאת קדמה מן העיר יתנשא הר המשחה, ועמק יהושפט מבדיל ביניהם. מראש ההר ההוא יראה הרואה את עיר ירושלים, הר הבית והירדן, ים המת, גם את הר גריזים והר עיבל. על ההר מלמעלה נמצא כפר קטן,[10]. ובמרחק חצי שעה משם נמצא קבר חולדה הנביאה הנזכרת בכתבי הקודש. מעט רחוק משם לעומת העיר, באמצע ההר, נמצאת מערה אחרת אשר בה נמצאים קברות חגי זכריה ומלאכי. אל מקום המערה הזאת ינהרו העברים המונים המונים. לרגלי ההר יש בית הקברות ליהודים, ולפי המסורה, נמצא שם קבר זכריה בן

9 גרוש. 10 הכוונה לכפר א־טור.

יהוידע הכהן, גם בית החפשית אשר ישב המלך עוזיהו בימי צרעתו (מלכים ב', ט"ו: ה').

מצפון לעיר נמצא חצר המטרה, שם נראה בור עמוק מאד אשר לפי המסורה צוה מלך יהודה להשליך בו את ירמיה הנביא. בחצר מקום בית הכלא הזה נמצאו כמה חדרים חצובים מאבנים, אשר בם ישבו האסורים מלפנים. גם נמצאו שמה איזו חורבות עתיקות מאד, ולפי קבלת יושבי המקום הזה, החורבות האלה עומדות על קברי ישעיהו וירמיהו הנביאים. אני התאמצתי להתחקות על שורש דבר הקבלה ההיא, אך לא עלתה בידי לגלות שמץ דבר אשר יחזק הקבלה הנזכרת.

גם יתנשא גל סלעים מצפון לעיר וחצר רחב ידים נוגע בקצהו אשר נבוא אל תוכו מפאת צפונה. שני עצים גבוהים עומדים בחצר. האחד נושא פרי תמרים והשני נושא מין פרי הנקרא "טוט".[11] שם נמצאת מערה גדולה נפרדת לחלקים רבים. בבוא איש אל תוך המערה ימצא בקצה הראשון חדר גדול רחב ידים, וממנו לשנים חדרים קטנים, ומשם לבנין אחר גדול המגביל לשנים אחרים קטנים. באחד מהחדרים הקטנים לפאת צפון מונחת אבן גדולה, אשר לפי המסורה האבן הזאת תשכב למצבה על קבר כלבא שבוע. בהיותי בירושלים בשנת תר"ן[12] בירח אלול צוה פחת ירושלים לחפור במקום הנזכר לבקש אחרי אוצרות מסתרים הטמונים שמה לפי דברי המסורה. בניני הסלעים הנזכרים ימשיכו עליהם את עין הנוסע בגדלם וגבהם המפליאים עין הרואה גם במצב שממותם.

במרחק שעה אחת[13] הלאה מהעיר לפאת צפונה נמצאת מערה המכילה שלשה חדרים מיוחדים ומחוברים יחד. בראשון מהשלשה מעין מים יקר פלגיו אשר יחרב ויבש לפעמים. בחדר השני נמצאו שני קברים, ובחדר השלישי נמצא קבר שמעון הצדיק, האחרון מאנשי כנסת הגדולה. שני הקברים בחדר השני הנה הנמו קברות בניו של שמעון הצדיק. במהלך חצי שעה ממקום הזה נמצאת מערה אחרת מובדלת לארבעה חלקים, ואומרים כי שמה קבורים איזו אנשים מיוחדים מהסנהדרין.

11 צ"ל תות. 12 היא שנת 1847. 13 אין המרחק גדול כל־כך.

רמה.[11] במרחק שתי שעות מירושלים לפאת צפונית מערבית יתנשא הר גבוה, ועליו נמצא קבר שמואל הנביא במערה אחת תקוקה בסלע ולימין המערה נמצאו קברי אבותיו. כאשר נרד מן ההר הזה נבוא למערה קטנה אשר מתוכה יצא מעין מים; לפי דברי המסורה היה שם בית הרחצה לחנה אם שמואל הנביא. היהודים באים שם להתפלל, ומשלמים פיאסטר לאחד עבור הרשיון.

במרחק שתי שעות מדרומה לירושלים על דרך העולה חברונה עומד המבצר הקטן בוראק; סמוך לשער המבצר נמצאו שלשה יאורים לאסיפת מי הגשמים ולהכילם.[15] סמוך למבצר על עין המים עומד בנין אחד אשר נבנה, לפי הקבלה, בפקודת המלך שלמה. במרחק חצי פרסה והלאה לפאת נגבה נמצא קבורת רחל.[16] לפי עדות הנוסע בנימין מטוליטלא,[17] נבנו ציונים שונים על הקבר הזה, והציון הראשון היה: כפה גדולה תמוכה על עשתי עשר עמודים. מחמד פחה בנה עליו ציון אחר בשנת שפ"ה לאלף הששי,[18] והציון העומד לעת הזאת נבנה בנדבת לב השר משה מאנטעפיארע. היהודים יבואו לפעמים רבות להתפלל על קבר אמנו רחל, וביחוד ביום ט"ו לירח חשון כי הוא יום מיתתה. במרחק שתי שעות מחברון עומד כפר חלחול, ושם נמצאו קברי נתן וגד הנביאים. שם הכפר ההוא נשאר כאשר הוא בכתבי הקודש.

במרחק שעה מחברון נראו עוד יסודות בנין אחד אשר לפי המסורה ישב בו אברהם אבינו. גם נמצא מעין מים סמוך לשרידי הבנין הנזכר, הנקרא בפיהם מעין שרה, ועד היום תרחצנה שם לפעמים הנשים העבריות. גם הגידו לי אשר זה לא כביר כרתו הערביים את העץ אשר ישב תחתיו אברהם אבינו בעת באו שלשה המלאכים לבקרו.

14 הכוונה ל„נבי סמוי?". 15 הכוונה ל„בריכות שלמה". 16 קבר רחל הוא בין ירושלים ובין מבצר ברק, ולא דרומית לו. 17 צ"ל: מטודילא. 18 היא שנת 1625 לבאירת הנוצרים. פחת ירושלים בשנה ההיא היה מחמד ן' פרוך' שהציק מאד ליהודים. ואיני יודע מקור הידיעה, שהוא תיקן את קבר רחל.

לפי עדות בעל סה"ד,[19] נוסדה עיר חברון עוד בימי דור הפלגה, גם לעדות כה"ק[20] נבנתה בימים קדמונים מאד. לפנים עמדה על גבעה אחת אשר עוד היום נמצאו שמה שרידי בניינים עתיקים. ועתה נבנתה מחדש סביבות מערת המכפלה. ממעל למערה הזאת יתנשא בנין מפואר מאד, ואומרים כי אבן פנתו הוסד עוד בימי המלך שלמה. אסתר המלכה יסדה מחדש את הבנין ההוא, והמלכה הילנה חִדְּשָׁה חרבותיו אשר נשאר עד היום הזה. חומה גדולה מקפת את המערה. שני בתי תפלות להישמעאלים נמצאים בתוכה, האחד נקרא על שם אברהם והשני על שם יעקב. אל בתי התפלות האלו יבואו אך התוגרמים, ואין לשום אדם זולתם לבוא שמה. אצל פתח בית התפלה הנקרא על שם אברהם נועד מקום מיוחד עבור הנוצרים והיהודים להתפלל שם. בשנת 1833 צלחה בידי אחד מאחב"י כמ"ה שמריהו[21] יליד ארץ רוסיא, בעזר נדבות כסף רב אשר נתן אל הממונה, לבוא אל תוך בתי התפלות הנזכרים. לפי דבריו, מהודרים המה בכל מיני פאר והדר, נרות רבות יאירו בתוכם תמיד, דרך שני החלונות הקבועות בתחתית הבתים יראה הרואה את פנימית המערה.

מחוץ לעיר, לעומת ירושלים, נמצאים שלש בארות מים אשר לפי עדות תוה"ק[22] חפרו עבדי אברהם. כצאתנו ממערת המכפלה על הדרך המוביל לחלק מהעיר אשר אחב"י[23] גרים בו, נראה ליד שמאל בית דירה לתוגרמים, ואצלו מערה קטנה אשר נרד לתוכה על מדרגות אחדות. במערה הזאת נמצא קבר אבנר בן נר שר צבא מלך שאול. הערביים יכבדו מאוד את המערה ההיא, ובעל המערה ישים עינו עליה למען תשאר במצב נכון וקיים. כל הבאים שמה נותנים לו מנדבת ידם, איש איש כאשר ידבנו לבו. מחוץ לעיר נגבה נמצאו קבר ישי אבי המלך דוד וקבר השופט עתניאל בן קנז בתוך כרם אחד אשר קנוהו היהודים זה לא כביר.

10 „סדר הדורות", ד' יחיאל בן ר' שלמה חיילפרין. 20 כתבי הקודש. 21 במקור כתוב: Schmerl Arlick, והכוונה לשטריהו לודיא. 22 תורתנו הקדושה. 23 אחינו בני ישראל.

במרחק שעה מעיר ש כ ם קדמה, סמוך לכפר „אַבלאנוטא",[24] נמצאו קברות יוסף ושני בניו מנשה ואפרים על חלקת השדה אשר קנה יעקב מאת מלך שכם, ומעין מים הנקרא „עין יעקב" יזיל פלגיו לא רחוק מן המקום הזה. — מצפון לשכם במרחק ארבע שעות נמצא הכפר דותן[25]. וסמוך לו נראה בור עמוק, אשר לפי המסורה אשר בידי התושבים — שמה הוא הוא הבור אשר השליכו אחי יוסף אותו בתוכו. על הבור הזה הנקרא בפי הערבים „ג'וב יוסף" עומד בנין מפואר, תמוך על ארבעה עמודי שיש. לעומת הבנין הזה עומד בית תפלה להתוגרמים ואצלו בית מלון אורחים „פונדוק". בעיר סאמאריען,[26] אשר לפי קבלת העם היא היא העיר המהוללה שומרון, נמצאו כמה מקברי מלכי ישראל.

במרחק מהלך יום וחצי משכם יבוא הנוסע לעיר ט ב ר י א, הנקראת בפי בעלי התלמוד „רקת" גם „חמת" (על שם מים החמים הנמצאים בתוכה). בסביבות טבריה נמצאו כמה קברות מבעלי התלמוד. — בשנת 1837 למנין הנוצרים נהרסו ונחרבו שתי הערים טבריה וצפת ע"י רעש הארץ. אמנם בשנת 1834 ביום השמיני לירח סיון נמלאה סאת יגונם, ובצדק שומרים אחב"י יושבי ארץ הקדושה את היום הזה ליום אֵבל וצרה. עם הדדומים היושבים בהרי הלבנון פרצו אז בעיר צפת,[27] שללו ובזזו את היהודים האומללים שלשים ושלשה ימים רצופים באין חמלה; את בתי התפלות הרסו, וקרעו את ספרי התורות בלי חמלה. — דברי הנביא ירמיהו כתומם באו עליהם (ירמיהו י"ד, י"ג—י"ח). האומללים האלו החישו מפלט למו בהרים ובנקיקי הסלעים. יושבי טבריה, אשר פחדו גם הם לשחות כוס אחיהם בצפת, שלחו מלאכי שלום אל השוללים האכזרים, ובתת הון רב, כופר נפשם, צלחה בידם לשכך חמתם. ע"י הרעש בשנת 1837 נהרסו ערי צפת וטבריה עד היסוד.

24 הכוונה לכפר בלאטה. 25 תל דותאן, מערבית לכפר עראבה. 26 הכוונה לכבסטיה. 27 או לא התנפלו הדרוזים, אלא הפלחים מסביבות צפת; הדרוזים התנפלו בשנת 1838. ועיין על כל המאורעות הנ"ל בספר „אגרות ארץ ישראל", עמ' 387 ואילך.

כמה מאות יהודים והמון רב מהמחמודים נהרגו ביום הרעש; ואך מתי מספר נמלטו אל ההרים אשר נשארו שם כל הלילה בפחד וזרעדה בשמעם קול אנקת ויללת אחיהם המטים להרג ולא יכלו להושיע. ביום המהרת הרהיבו בנפשם לשוב למקום ההפכה ומראה איום ונזרא חזו עיניהם; בין חרבות והריסות בתיהם ראו את אחיהם ואוהביהם שוכבים ארצה ואבריהם ממושכים וממורטים, מנופצים וכתותים, ורובם ככולם פגרים מתים, ואך מעטים מהם אשר נשארו בהיים, התקנאו במתים מעוצר רעה ויגון. הנמלטים מיום זעם ד' לא התלוננו אך קבלו עליהם את דין שוכן שחקים ואמרו: „ד' נתן וד' לקח, יהי שם ד' מבורך."

עיר צפת עומדת לרגלי הר גבוה, והנה עתה אך אסיפת המון חרבות ועיי מפלה. מגדלי מבצר ובנינים אחדים עוד עומדים על תילם. מתחת להר הנזכר נמצאת מערה גדולה הנקראת בפי הערביים „מערת יעקב", ואומרים כי בה ישב אבינו יעקב לתנות בבכיה על יוסף הבן יקיר לו. לפאת דרומית מערבית להר נמצאת עוד מערה אחרת ומעין מים בתוכה הנקרא בפי הערביים „בני יעקב". בסביבות המקום הזה נמצאו כמה קברות מבעלי התלמוד, ועל בית קברות היהודים הסמוך לעיר מראים קבר הנביא הושע ואביו בארי ומצבת אבן אחת תכסה עליהם יחד.

במרחק שתי שעות מצפת נבוא לכפר מירון, וכחצי שעה מהכפר הזה והלאה נראה חצר רחב ידים מוקף חומה ותוכו עומד בנין ישן נושן אצל עץ גבוה. בבנין הזה נמצאו חדר גדול ושני חדרים קטנים. באחד משני החדרים הקטנים נמצא קבר ר' שמעון בן יוחאי ובחדר השני קבר בנו ר' אלעזר. ביום שמונה עשר לחודש אייר[28] בכל שנה ושנה יחוגו פה חג גדול. כמה אלפים מאחב"י, הבאים לשם מארצות רחוקות ימים אחדים לפני היום הנזכר, יטעו אהליהם סביב המקום הזה, והרבנים וקרואי העדה יקחו מקום מושבם בתוך הבנין העומד ממעל הקברים ובבתים הסמוכים לו. בליל יום שמונה עשר

28 הוא יום ל"ג בעומר.

באייר תתחיל העבנדה זו תפלה. בראשונה ילמדו בספר הזוהר ובחצות הלילה יתפללו תפלות מיוחדות בשיר ורננה, ותגדל החדוה עד אשר יתעוררו במחול משחקים עד אור הבוקר. בכל המקום הזה ישמע קול צהלה וחדוה. יום החג הוא היום אשר בו הלך ר' שמעון בן יוחאי לעולמו. להגדיל שמחת החג, ידליקו נרות רבות, וביחוד מדליקים כלי נהרה גדול בחדר הראשון בבנין הנזכר המכיל בתוכו מאה מדות שמן זית זך. להדליק כלי הזה, הנקרא הדלקה דר' שמעון, יחשב למצוה רבה, ומוכרים הזכות בעד כסף רב, והדלקת המנורות הקטנות תקרא הדלקה דר' אלעזר. כמה מעשירי העם ינדבו את מלבושיהם השזורים בחוטי זהב וכסף לעשות מהם הפתילות להדליק הנרות, ככה יגדל זכר כבוד הרשב"י בעיניהם! בעת אשר יברך הרב הנבחר את כל העדה בברכות החג יפתחו בני העדה את ידיהם לתת נדבות כסף איש איש כאשר חננו ד', וכסף התרומה נועד להיות למשען לעדת ישראל בעיר צפת, וגם לכלכל כל צרכי הבנינים העומדים על הקברים. אין לאל ידי להודיע לקהל הקוראים את סבת דבר החג הזה הנקרא הלולי דבי רשב"י אשר יכבדהו בכל מקום, גם התוגרמים מכבדים אותו עד מאוד, ושמחה זו מה זה עשה ועל מה אדניה הטבעו לא אדע על נכון. ומצאתי נכון אך לספר מהחג כאשר הוא.

תחת סבל תלאות רבות, תחת עול עוני ויגון נורא מאוד, יחיו בני ישראל לעת הזאת בארץ אבותיהם.

א) סר צלם מעליהם, ואין להם שום מגן ומחסה מידי לוחציהם. תחת הֲחָסוֹת בצל חוקים טובים ומשפטים צדיקים, אשר עקבותיהם לא נודעו בארץ מגוריהם שמה, נתונים נתונים המה בידי השוטרים והפחות לעשות בהם כטוב וכישר בעיניהם, ואין מידם מציל. אך צירי ממלכות ארצות אייראפא יעמדו לפעמים לימין צדקם להיות למו עזרה בצר.

ב) מוכרחים המה לשלם מסים ממסים שונים חדשים לבקרים עד כי רובצים תחת משאם. בכל מקום אשר בני ישראל ימצאו מנוח לכף רגלם שמה, לבד בירושלים, כמות המסים תלויה ברצון הדורש באין קץ וגבול, וכמה קהלות

תבואנה עד ככר לחם לרגלי חמדת חבצע משדי העיר הנבהלים להון, והיהודים האומללים נצבים למטרת תשוקתם הנמרצה לבצוע בצע; תקצר הלשון מהביע המון תלאות אחינו בדבר הזה.

ג) קניינם והונם לא בידם נתנו, ואף לא ידהבו בנפשם עוז להתלונן ולצעוק חמס על העושק והמרוצה הנעשה להם, בידעם מראש כי יד נקמת הערביים שואפי רצח אוחזת בעקב כל תלונה היוצאת מפיהם מגודל ענים ומרודם.

ד) לא רק הונם גם חייהם תלואים מנגד; על כל דבר פשע, על כל הגה, כל אומר היוצא מפה איש עברי במרוצת דבריו בלי כונה ורצון הנוגע לכבוד הערבי, ישפך לפעמים דמו כמים, ובכל יום מוכים ונמרטים המה על חנם. לאות על מצב האומללים הוא, כי בעת מרידת פחת מצרים מחמד עלי נגד ממשלת תוגרמה, פרצו חיל המורדים בעיר חברון אחרי אשר לכדוה ברעש, ובזזו והרגו את כל איש ישראל הבא בידם, ולא השאירו להנשארים בחיים אף בגד לכסות מערומיהם.[29] מי יוכל לצייר תלאות האובדים האלו. את הנשים ענו באכזריות חמה ושטף אף מאין לספר. ועד היום הזה טבועים אחב"י יושבי חברון במצולות יגון ותלאה ולא יוכלו לשאת ראשם, ושר העיר איננו דואג להטיב מצבם, ונהפוך הוא, כי ישיש להרע להם בכל עת מצוא.

ה) פרי מצבם הנורא הוא ענים הגדול, אשר לא ראיתי כמוהו לרוע בין אחב"י בכל ארצות איראפא, אזיען, ואפריקא. המה יפלו חללים לרגליו כאשר אוכלו מלפנים המונים משן צרעת ממארת. את האדמה לא יעבדו, ענין המסחר מוזר להם, ויחיו נפשם רק מנדבות ידי אחיהם בשאר ארצות.

אני הגבר ראיתי עני אחי בארץ הנבחרת, ובאצבעות ידי נגעתי בפצעיהם הנוראים, ולא פעם קראתי מנהמת לבי דברי חרוז עלינן לאמר: „אם יצאתי השדה והנה חללי חרב, ואם באתי העיר והנה תחלואי רעב".[30] וכאשר בכיתי לצרת האובדים

29 הדבר אירע ביום כ"ח בתמוז תקצ"ד (7 באוגוסט 1834). 30 ירמיה י"ד, י"ח.

האלו, ועל שברם הגדול כים, כן נפלאתי הפלא ופלא על אומץ רוחם לסבול בדומיה במשך כמה מאות שנה, ורוח התקוה תחיים לראות ימים טובים מאלה. כצללים תמס יהלוכו על אדמת מורשת אבותיהם אשר היתה לברות למלתעות לוחציהם ודוחקיהם. הערבי הנבער מדעת ידרוך בשאט נפש על אדמת קודש, ואת העברי יחשוב לבוז נפש, לנתעב ונאלח אשר אינו שוה לשבת בארץ; את לבו יקשיח להעלות על זכרונו כי כל חרבות שממותיה, הריסות עריה, ושדמותיה השוממות, הנה נחלת ישראל. ועד היום תוציא האדמה כל מיני הבואות ופרי עץ נחמדים ואוירה צח וטהור מזוקק שבעתים.

כי מי יחמול עליך ירושלים, ומי ינוד לך, ומי יסור לשאול לשלום לך. על שבר בת אמי השברתי קדרתי, שמה החזיקתני. נפשי תשתפך אף רוחי בקרבי כחלילים יהמה על השאת והשבר, ואני תפלה: אתה אל הצבאות מקוה ישראל, מושיעם בעת צר להם, עד מתי לא תרחם ציון? הלעולם תאנף על בת ירושלים? הלדור דורים ימשך אפך ותטור לנצח קצפך? העוד לא שככה חמתך בכלותך חציך בה? חציך שנונים, יורדים חדרי בטן, פולחים כליות ולב, ומי יקום יעקב כי קטן הוא ודל, וכאשר בעברתך הרסת, כן שוב נא ורחמהו, מרבה לסלוח! רפאהו אל תסד וירפא. כאב את בנו יסרתהו, וברחמי אב ברצון קבלהו ואל תטוש עוד צאן מרעיתך!

כן אמנם מצב היהודים בארץ ישראל נורא הוא מאוד, ומי יכילנו? קשה כח סבלם, ומי ישאנו? הן אדמת הארץ פוריה וענפה גם היום, ואם לא היתה רק קנין הערביים לבד, אם צלחה בידי תומכי ידיהם לקנות גם עבור היהודים חלקת הארץ, ויעוררו רוחם לעבוד האדמה, אז גם המה יאכלו מטובה ומפריה ישבעו. אמנם מה יסכן למו עתה לעבוד את האדמה ולשמרה, אם הערביים יאכלו תבואתה ביד חזקה?

למראה העוני והלחץ אשר חזו עיני בין אחי בארץ הנבחרת, ארהיב בנפשי עוז להפיל בזה את תחינתי עבורם לפני אחב"י בארצות אייראפא; לבי אומר לי, כי יתנו אוזן קשבת לדברי שאלתי ובקשתי ואת לבבם לא יקשיחו מהחיש עזרה לאחיהם

הנדכאים שמה. אין חבוש מתיר עצמו מבית האסורים,[31] והבא לטהר מסייעין אותו מן השמים,[32] יאמרו חכמי אומתנו ז"ל.

איש נדיב לב וטהר רוח אשר לשמו ולזכרו תאות נפש כל אחד מאחב"י ובפיהם את זכרו יברכו, הלך ילך בעצמו ובכבודו לראות את עני אחיו בארץ הנבחרת להיות להם כמלאך מושיע, הוא השר משה מאנטעפיארע שליט"א מעיר הבירה לאנדאן. בתי החסד והרחמים אשר יסדו ידי האיש הזה בירושלים המה אותות חיים וקימים על חפץ לבבו הטהור להטיב מצב אחיו שמה. ובאמת מעת החיש השר הנעלה הזה ואשתו הכבודה לעזרת האומללים הוטב מעט מזעיר מצבם שמה.

הן אמנם זה ימים רבים לא קפצו אחב"י את ידם מהושיט עזרה לאחיהם העניים החונגים עפר ציון, ועוד היום עץ חיים המה להם בנדבות כספם אשר ישלחו שם חדשים לבקרים. אמנם, אחי ובני עמי, לא רק זו היא הדרך הנכונה שנבור לנו להטיב לאחינו בארץ ישראל במצבם החומרי ובמעמדם הרוחני. כי אף אם נעמוד לעזרתם ברצי כסף לחיותם ברעב, ואך יבוא האוכל לתוך פיהם והם נשארים בעירום וחוסר כל כבראשונה. איך ימשכו ימי הטובה להמון רב אנשים אשר לא יעשו מאומה ואך על מוצא מתנות חנם יחיו כולם, והם ונשיהם וטפיהם גם יחד? איך נוכל לאמר לאיש: אשריך וטוב לך, אם יגיע כפיו לא יאכל וכל פעולת עבודה מוזרה לו? כל הנחלים ההולכים אל הים לא ימלאוהו, והאומר להטיב מצב אנשים כאלה על זה האופן, אומר למלאות צרור נקוב. להרים כבוד אחינו שמה המהולל עד עפר, הדרך היותר נכונה היא למלא ידיהם בעבודה להיות מוצא לחית נפשם לימים הבאים, ליסד להם בתי חנוך לתורה גם למלאכה, למען יהי לאל יד בני הדור הבא להחיות נפשם על דרך כבוד, המוצא חן בעיני אלהים ואדם, להרים כבוד נפשם בעיני עצמם, למען לא ישאר רוחם בשפל המדרגה המשוה כבודם לכלימה, ולא ישאו עוד חרפת הגוים.

31 מאמר חז"ל במסכת ברכות דף ה', עמוד ב'. 32 מאמר חז"ל במסכת שבת דף ק"ד, עמוד א', במסכת יומא דף ל"ח, עמוד ב'.

כל הפעולות הטובות אשר פעל ועשה תשר משה לטובת אחב"י בארץ ישראל חנה פונות אל המטרה הנשגבה אשר הזכרנו, וגם החלו להוציא פרין, ומי יתן ויתאחדו כל אחב"י התומכים ידי אחיהם שמה להתקרב אך אל המטרה הזאת, או אז צדקתם תעמוד לעד, ולא תהיה עוד כצל בנטותו וכענן בוקר משכים הולך אשר בין לילה היה ואבד, או אז יזרח בחושך אור להאובדים האומללים ולא יוסיפו לדאבה עוד.

כז

מתוך מסעות שמעון ברמן בארץ־ישראל

תרל"א (1871—1870)

(תרגום מיהודית־אשכנזית)

שמעון בְּרמן נולד בקראקא שבגליציה המערבית בשנת תקע"ח (1818). אביו היה סוחר, שנסע ליריד ליפסיא, ואחר־כך ניהל את עסקי היערות של ר' בעריש מייזלס, רבה העשיר של קראקא. שמעון בילה את ימי בחרותו ביערות, בחיק הטבע, וכבר אז חלם על התיישבות־קבע בכפר. בן עשרים ושלש נשא לאשה את קרובתו מקראקא, שלא יכלה להסתגל לחיי הכפר, ולפי דרישתה עבר לדור בקראקא ועסק במסחר העצים. בשנות המהומות 1846—1848 נחרב מסחרו, והוא עבר לגרוסנרדיין שבהונגריה. בשנת 1851 חזר לקראקא וייסד שם חברה יהודית להתיישבות חקלאית. לחברה נצטרפו 300 מיהודי קראקא, שקיוו להתיישב בערבות הונגריה הפוריות. הם פנו לממשלה המרכזית בוינה וביקשו לקבל בחכירה שטח מתאים, אבל בקשתם נדחתה והחברה נתפרדה. בשנת 1852 היגר עם בני ביתו לאמריקה והשתקע תחילה בניו־יורק. הוא קיוה לחסוך כסף, לקנות שטח קרקע ולהתיישב בכפר. בניו־יורק מצא רבים מבני עירו ושוב ניסה לחדש את חברת־ההתיישבות. שנה לאחר־כך עבר לדור בסינסינטי שבמדינת אוהאיו, ואף שם ניסה לייסד חברה להתיישבות חקלאית בין יוצאי גליציה, אבל אלה לא נענו. בשנת 1862 עבר לסט. לואיס שבמדינת מיסורי. שם הצליח בעסקיו, אבל במגפת החלי־רע, שפרצה

שם בשנת 1866, מתו אשתו ושני בניו, והוא נמר אז אומר לעזוב את עמק הבכא ולעלות לארץ־ישראל. הוא חזר לניו־יורק עם שתי בנותיו, ולאחר שמחה הצעירה, עזב את אמריקה, שבת ישב 18 שנה, בחודש סיון תר"ל (אמצע יוני 1870), והפליג לאירופה על מנת לעלות לארץ ישראל, והוא אז בן 52.

הוא רצה להיפגש עם משה מונטיפיורי בלונדון ועם מנהיגי „חברת כל ישראל חברים" בפאריס ולעורדם לפעולת התיישבות בא"י לפי תכניתו. משהגיע לאירופה, פרצה המלחמה בין גרמניה וצרפת. את מונטיפיורי לא מצא בביתו בלונדון, ובפאריס ניסה לדבר על לבו של אלברט כהן, ש„חברת כל ישראל חברים" תפריש חלק מאדמתה במקוה ישראל להתיישבות על פי תכניתו. כהן לא נענה ואמר לו, שבמקוה ישראל כבר יושב באכות החברה קרל נטר, והסתפק בזה שמסר בידו אגרת־המלצה אל נטר. בדרך בין לונדון ופאריס אבדו כל חפציו והוא הוכרח להתעכב בשני הכרכים הללו במשך שבועות רבים. לבסוף עזב את צרפת והלך דרך הולנד, הארץ הגיטרלית, לברלין.

בברלין נפגש באכסניה עם ר' נתן פרידלנד, שהפיץ חוברות לטובת ישוב א"י. הוא אמר לפרידלנד: לא עת דברים עתה, הגיעה השעה לעשות. אני נוסע לארץ־ישראל. משמע פרידלנד את דבריו, נשק את ידיו בשמחה והביאהו לפני ד"ר לוריא, מייסד חברת ישוב א"י, ולפני מנהלי החברה מגבירי קהילת ברלין. הללו ביקשוהו להישאר שבועות אחדים בברלין, כדי שיוכלו לכנס אספה של ראשי החברה, ופרידלנד רצה שיסע אתו אל מנהיגי התנועה, ר' צבי הירש קאלישר בטהורן ור' אליהו גוטמכר בגריידיץ. אולם הוא סירב, כי רצה לראות את בני משפחתו בגליציה ובהונגריה לפני עלותו לא"י ולחוג ביניהם את החגים. אך הבטיח לפרידלנד לכתוב אל הרבנים מארץ ישראל. מברלין נסע לקראקא ונפרד שם מקרוביו ואף השתטח על קברי אבותיו, ומשם נסע לבודפשט. באסרו־חג של סוכות עזב את בודפשט ונסע לטריסט, ובראשית חשון תרל"א (אוקטובר 1870) הפליג משם לארץ־ישראל. באניה נפגש עם גרמנים מכת „בני ההיכלי" מוירטמברג, שנסעו להצטרף אל חבריהם שהתיישבו שנה וחצי קודם לכן בשכונות מיוחדות סמוך לחיפה וליפו, והוא הצטער בראותו

שאמות העולם מתחילות לייסד את הארץ ואילו אחיו היהודים יושבים בחיבוק־ידים.

הוא הגיע ליפו וחלך לבקר את שרידי מושבת האמריקאים תנוצרים מארץ מיין, שלא הצליחו להשתרש בארץ ונחלתם עברת לידי הגרמנים. וכן הלך למקוה ישראל והציע לקרל נטר למסור חלק מאדמת מקוה ישראל לשם ייסוד מושב חקלאי של 20 משפחות לפי תכניתו. נטר דחה את בקשתו, וברמן מבקר את שיטת פעולתו, ומוצא שאין ההישגים שהושגו במקוה ישראל מצדיקים את ההשקעה שהושקעה בה. ביפו פגש את זליג הירזדורף, שהיה שנה קודם לכן שליח א״י באמריקה, וברמן סייע לו בקיבוץ תרומות, ואתו יחד רכב ירושלימה. בבואו ירושלימה שלח באמצעות הקונסול האמריקאי בירושלים בקשה לממשלה המרכזית בקושטא, שירשו לו לקנות קרקע באי״י. התשובה היתה חיובית.

בירושלים הוצע לו לקנות את נחלת המיסיון האנגלי בכפר ארטס. אבל המחיר שנדרש היה יקר והשטח קטן מדי. מירושלים כתב לרבנים, שהיו מנהיגי תנועת ישוב א״י, ואחד המכתבים הללו נתפרסם ע״י הרב קלישר ב״המגיד״. בו כותב ברמן:

״מלחמות ד׳ אני לוחם ומדבר בעד עם עני ודל ונפוחי רעב המצפים עזר ואין, יאין חבוש מתיר עצמו וכר. ובעזרת השם יש לי ידיעת נכונה בענין עבודת האדמה. והנה השלכתי כל הצלחותי ותענוגי העולם הזה באמריקא והוצאתי הוצאה רבה ובאתי הנה, ומצאתי הארץ רחבת ידים ואין מי עובדה כראוי, והערביים שלוים הם אתנו, ובעד 3 פיאסטער יעבוד כל היום. גם אחינו בני ישראל מדלת העם מבקשים נחלה. ואמנם כאשר החילותי לעשות בענין מצאתי שוטנים לפני מאחינו בני ישראל בעותנותינו הרבים, כי כל איש אשר לו דבר ממשלה [בכוללים] מתנגד לעסק קולוניא, וראיתי מהרסיה ממנה יצאו, ועד הנה בעזרת השם לא שאלתי ולא אבקש לנגוע בחלוקתם וסחלקותם, אך להוציא כל אשר יש לי לצורך ישוב א״י, אמנם לא יספיק, ואין צת לחטות, כי אין לחתרשל, כי מעת נתן הסולטאן רשות לגוים ליקח שדות, יבואו מכל הארצות, וביותר אפחד משוטני עמנו, כי רק מדלת העם יבקשו עבודה. על כן שלחו מכם איש אחד ישר ונאמן עם רשיון, ואז יוגמר הדבר בע״ה בכי טוב״.

בגלל יחס שלילי זה של מנהיגי הישוב הישן בירושלים, אשר חששו שהתיישבות חקלאית תזיק לחלוקה, עזב ברמן את ירושלים באמצע החורף ונסע לטבריה. נסיעתו היתה בדרך זו: מירושלים ליפו; מיפו לאניה בחיפה, שבה שהה שמונה ימים וביקר את המתיישבים הגרמנים בשכונתם הסמוכה לעיר; מחיפה נסע לשפרעם, שאליה סר ללינת לילה ומצא בה 15 משפחות ספרדים, ומשם לטבריה.

בטבריה כבר נודע שמו, כי כבר קראו את דבריו ב„המגיד", וקיבלוהו בסבר פנים יפות. בטבריה יסד את „חברת ישוב ארץ הקדושה", שאליה נצטרפו 150 איש מבני טבריה. חברי האגודה שאפו להתיישב בהתאם לתכנית התיישבות קואופרטיבית שהציע ברמן. על ייסוד החברה הודיעו להרבנים קלישר וגוטמכר, ומהם נתקבלו תשובות־עידוד והבטחה שהרב קלישר יבוא לארץ אחרי הפסח ויביא אתו את כספה של חברת ישוב א"י כסיוע לחברת המתיישבים בטבריה. בינתים חיפשו מייסדי החברה מקום־התיישבות מתאים. ברמן הציע מקום סמוך לחיפה, משום שהיא שוכנת על שפת הים ועל ידי כך תעלינה הוצאות יבוא חמרי בנין בזול יותר ונקל יהיה יותר לשלוח את התוצרת לחוץ־לארץ, וגם כדי שיוכלו המתיישבים ללמוד מנסיונם של המתיישבים הגרמנים בחיפה. אבל אנשי טבריה עמדו על דעתם, שמקום ההתיישבות צריך להיות סמוך לטבריה, שמשם תתחיל הגאולה לפי המסורת. בחרו בכברת אדמה על שפת הכנרת ליד הכפר „אבו שושא". בינתים עבר הפסח והרב קלישר לא בא. שלחו מייסדי החברה את ברמן לחיפה, שיחכה לבואו או למכתבים ממנו. חיכה שם ברמן עד חצי חודש סיון, אבל הרב קלישר לא בא ובמקומו נתקבל מכתב מהרב גוטמכר, שבו הודיע, כי בני ביתו של הרב קלישר אינם נותנים לו לנסוע מפאת הולשתו. אז החליט ברמן בלב שבור לצאת לחוץ־לארץ, כדי להכשיר את הלבבות לרעיונו. ולשם כך הדפיס בקראקא בשנת תרל"ט (1879) את ספרו „מסעות שמעון" ביהודית־אשכנזית. בספרו הוא מספר את תולדותיו ומתאר את כסעותיו בארץ־ישראל ומעורר בדברים חמים לייסד בארץ מושבות חקלאיות. בשנת תרמ"ב (1882) חזר ועלה לא"י והשתקע בטבריה ומת בה ביום כ"ח בסבת תרמ"ד (26 בינואר 1884).

שמעון. ברמן היה מהמנויות הראשונות שבישרו את בוא השביעי, ואם לא זכה לבצע את אשר התחיל, הרי עוד זכה לראות בעיניו לעת זקנתו את יסוד המושבות הראשונות ביהודה וגליל, שמייסדיה, ביחוד בגליציה וברומניה, נתעודדו גם על ידי ספרו "בסעות שמעון". אחד ממייסדי ראש פנה דוד שוב, מספר בזכרונותיו: "ואנכי הנני מודה שבין יתר הדברים שעוררו אותי לחיבת הארץ והישוב יש גם חלק לא קטן להספר הזה שקראתי אז".

תפלת מנחה בדרך לירושלים

— — — יום ד' פרשת נח[1] בשעה ארבע לאחר הצהרים נסעתי עם ר' זליג הויזדארף[2] ממקוה ישראל לירושלים.

לורדים אנגלים או רוזנים מאשכנז ומצרפת, שדרכם לנסוע לארץ־ישראל ובכיסם כמה אלפי לירות שטרלינג, משתמשים בנסיעתם בארץ בסוסי־רכיבה ערביים, כי בכל הארץ אין דרכים סלולות. ואילו אחינו בני ישראל הבאים ובידם אין יותר מכמה מאות או כמה אלפים זהובים,[3] רוכבים על גבי חמורים קטנים, מה שעולה להם רק המחצה. בשכר נסיעה מיפו לירושלים על שני חמורים כאלה שלמתי 5 זהובים ו־50 צל', או 55 גרוש.[4] במקום לנסוע ברכבת או באניה במחלקה הראשונה, כאשר הורגלתי באמריקה זה שנים רבות, הייתי צריך לעלות עתה על גבי חמור עלוב, וזה היה מוזר בעיני. אולם מעורר צחוק ביותר הוא מראה רב חלוש או רבנית זקנה רכובים על גבי חמור קטן — — חפצי הושמו בשק מחולק לשנים על החמור לשני צדדיו, ואחר עלינו אנחנו. תחילה לא היתה הרכיבה נוחה כלל, אולם ידעתי שיש להסתגל לתנאים, והסתגלתי.

1 כאן בודאי טעות, כי לפני כן כותב הנוסע בפשיטות, שביום שבת פרשת נח הפליג בספינה מטריסט, ורק שבוע אחריכן הפליג בפועל סעיד והגיע לכתחת ליפו, שבה שהה ימים אחדים. הוא חלק איפוא מיפו לירושלים באמצע חשון תרל"א (נובמבר 1870). 2 מעקבי ירושלים, שנמנש עם הנוסע לפני כן, בהיותו באמריקה בה אסף תרומות לבנין "בתי מחסה" בירושלים. 3 Gulden איסטריים. 4 חזהוב האוסטרי שוה 60 צל' (Kreutzer).

היום היה יפה להפליא, כרגיל בארץ־המזרח. השמים היו כחולים וצחים ומעולם לא ראיתי מקודם אויר צח, רך ונעים כזה. השמש מימח את עבודת יומה ונטתה לערוב, ושלחה עוד קרני־זהב מצל פני האוסק. מהלך שעה מיפו נמצא הכפר יעזור.[5] שם שקעה השמש, ואנחנו צנחנו מעל גבי חמוריגו להתפלל תפלת מנחה.

לאחר מאורעות סואנים, לאחר יסורים וטלטולים מתוך קרבנות גדולים, באתי עתה אל המנוחה. לבי בקרבי נרגע: באמת אני נמצא בארץ הקדושה! כבר אמרו חכמים: ארץ־ישראל מקודשת מכל הארצות,[6] אולם רק מי שזכה לדרוך על אדמת הקודש מרגיש שהוא מתהלך בתוך הקדושה. האויר והקרקע קדושים. לבי נתעורר לתפלה. ביראת־רוממות שקטה התעטפה עלי נפשי, התכוספתי ונשקתי את אמא־אדמה והבאתי לה את ברכתי באמרי: שאי ברכה מולדתי היפה והקדושה! ממרחקי־מרחקים באתי אליך להביא לך ברכתי. שנים על שנים נכספתי לדרוך על אדמתך הקדושה, אליך שאפתי ולמענך סבלתי בהרי הקרפטים בגליציה, בערבות הונגריה ומישוריה, במדינות הצפון והמזרח של אמריקה. רק בך הגיתי, מולדתי הקדושה! הוי, ארצי היפה והנבחרת, ארץ העבר הנשגב וההבטחות הטובות לעתיד לבוא! אַת היית תשוקת נעורי וחלום בגרותי, ועתה כשהגעתי לסף הזקנה עדיין בוערת בלבי התשוקה להחזיק בך, לדעת שאַת באמת נחלתם של בניך ובנותיך. לשם כך הקרבתי כל מה שהיה לי, ועתה מאושר אני שזכיתי לדרוך על אדמתך הקדושה. בך נשבעתי אדמה קדושה, לעבוד לך כל ימי, לא אנוח ולא אשקוט עד אמצא אנשים שבלבם פועם רגש לאומי והם יפעלו אתי לגאלך, שתהיי באמת נחלה ליורשיך האמתיים, לבני ישראל, והם יקימו בך מפעל לאומי.

ברך אברך את השעה שבה אצלח לבצע את משאת־נפשי הקדושה, ואהיה האדם המאושר בעולם, אם אסייע לגאולת מולדתי ולפרנסתם של אחי העניים והרעבים בארץ המהוללת.

5 יאזור. 6 במדבר רבה ז'.

כשתזרח שמשו של אותו יום, אוכל לומר שלא לשוא חייתי ולא לשוא סבלתי והקרבתי את כל חיי. ואת, ארצי הקדושה, אף לך הבטיח השם יתברך לפקדך, כמו שכתוב: והארץ אזכור,[1] התפללי גם את לאבינו שבשמים שיגאלך מידי הגויים, כי יום גאולתך בא. התפללי, שאוכל להמשיך בפעלי ואזכה לראות בהתגשמותו — אלהי ישראל היה בעזרנו.

חזרתי ונשקתי את האדמה, וקמתי מכרוע על ברכי. דומה היה עלי, שהארץ מתנועעת לפני גלים־גלים, שהשמים קרובים לראשי. רוח חרישית נשבה עלי ולבי נתמלא רגש נשגב של יראת־רוממות, ובלב טהור התפללתי תפלת מנחה. בטוח הייתי, שאבינו שבשמים יאזין לתפלתי וימלא משאלותי.

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

עצירת גשמים

ישבתי בירושלים ששה שבועות, בחדשים חשון וכסלו, והימים היו עוד בהירים וחמים והשמים צחים. הכוכבים נצנצו ברקיע כאלו הוזהבו ולוטשו זה עתה. כאן הם נראים גדולים פי שלשה מאשר באירופה או באמריקה. באויר הצח נראה הירח בצורה מתמיהה. בשבוע הראשון של המולד אפשר לראות את כל מעגל הירח בצבע אפור־כהה ומוקרן בקרני־זהב. — — אולם נפשם של אנשי ארץ ישראל התעטפה עליהם ביגון, כי האדמה יבשה ואין לחרוש ולזרוע ואין מרעה לצאן. דועה, שהוציא למרעה בבוקר מאה כבשים ועזים, הביא אתו לעת־ערב 5—6 פחות. הצאן לא מצאו כל מרעה וגועו מרעב. גורל זה נשקף גם לבני־האדם. אפסו המים בבורות, ונאלצו לקנותם מידי הערבים במחיר יקר, ואת הפרוטות יש לחסוך מהפת. מחירי המזונות מאמירים, כי את מקום היורה, היורד בחשון וכסלו, לא ימלא המלקוש היורד באדר וניסן. חיכו ארבעים יום ועב קטנה לא נראתה ברקיע.

רב האשכנזים, המכונה הרב מקאליש,[2] ציוה להדביק מודעה בשער בית הכנסת של החורבה, ובה הודיע לציבור שבימים שני וחמישי ושני יאמרו סליחות בחצות הלילה וביום ג'

[1] ויקרא כ"ו, מ"ב. [2] ז' ר' מאיר אוירבך.

„וישב" יצומו. אף אני צמתי. האנשים נרגנו באהליהם ואמרו: הן גם בלערי ואת אנר צמים שנים־שלשה ימים בשבוע, הגם את־מעט המים לא נוכל לשתות? ושוב לא זרדו גשמים. המתינו עד לאחר חנוכה, וביום ב' „ויגש", לפי זכרוני, קבעו לומר סליחות בחצות הלילה. רציתי להיות בין המתאספים בבית־הכנסת. לא פשטתי איפוא את בגדי, ורק שבבתי על־גבי המטה, כדי שאתעורר בחצות. שכני, המדפיס ר' יואל משה,[8] הבטיחני לעורר אותי משנתי, אולם הוא עצמו לא נתעורר. המתנתי לו, ואחר הלכתי לבדי לבית־הכנסת. ברחובות ראיתי אור בכל חלון, ומכל בתי־המדרשות ובתי הכנסיות בוקעים קולות של תפלה כבליל יום־כפור בימי נעורי. כשהגעתי לבית־הכנסת, מצאתיו מלא אנשים אומרים תהלים. נשמעו קולות בכיה, ומעזרת הנשים נשמעו קולות מוחצים לב של אנחה ויללה.

איש כבן ארבעים, בעל כתפים רחבות וזקן עבות, התעטף בטליתו, ומפניו ניכר שהוא ירא־שמים ויודע מהי השליחות שלפניו. בו בחרה העדה לשליח־ציבור, לבוא לפני ישוב־מרום ולבקשו שישוב מחרון־אפו, שאם לא ירדו גשמים, צפויים להם דעב ומגפה, מות וכליון מרעב ומצמא. ולא למענם הם מבקשים, אלא בעיקר למען טפם.

שליח־הציבור מתחיל בסליחה של ערב ראש השנה: „אדם איך יזכה והוא למות מחכה". ובזה ניתן האות לעצם התפלה. עתה התחילה באמת הבכיה והיבבה, בקעו צעקות ואנחות־יאוש. זה כופף ראשו עד למטה מארכובותיו, וזה סופק כפיו ביאוש, זה מרים ידיו כלפי שמים כאילו רצה להגיע עד כסא הכבוד, וזה מסמיך את גופו על ידו השמאלית וצווח. הכל בוכים מר ומבקשים להינצל מהמות האיום של רעב. הקרקע ברחוב היתה יבשה, ואילו בבית־הכנסת היתה הרצפה רטובה. כאן ירד גשם, גשם דמעות היהודים המסכנים, היושבים בארץ הקדושה — מחזה קורע לבב.

לבסוף נשתתק הכל, והשליח־ציבור משמיע בקול ברור

8 כלומר, מפייסדי אתת־תקוה.

ומצלצל ובנעימה נוגעת עד הלב את הפסוק האחרון שבסליחה: „לב נשבר ונדכה לא תבזה", ומתחיל: „שומע זאת יבכה וידאג, תפלה וצדקה ירבה, אולי מיסורין יחבא". ושוב נשתתק הכל, עד שאפשר היה לשמוע זמזום זבוב במעופו, ובקרן זוית שבמזרח המזרח נשמע קול חרישי „תקיעה, שברים, תרועה. תקיעה". ושכני תקע את הקולות הללו בשופרו. כאילו נפל דעם נורא בבית־הכנסת. עתה התפרצו בכיות וצוחות קורעות לבב וחזרות עד לעצמות. דומה היה כאילו חורר העולם לתהו זבהו, והאנשים צועקים את צעקת־היאוש האחרונה. אמרו שלש עשרה מדות. חננו, אלהים, חננו! שש פעמים חזר ונשנה מחזה זה. אמרנו שש סליחות בלוית תקיעת שופר, ואחריהן שש הושענות.

אין בכוחי לתאר מעמד נורא ונשגב זה: סליחות ותקיעת שופר והושענות בחצות הליל. וכל עוד יזכני ה' ואתהלך על רגלי לא יימחה רושם הלילה הזה מקרב לבי.

בשעה שלש לפנות בוקר הלכתי יגע ועיף לביתי עם מתפללים אחרים. שכבתי לישון ואיקץ בשעה שש בבוקר. השמים היו מעוננים ובשעות הבוקר ירדו מטרות־עוז מתוך סערה גדולה, והבריות אמרו שסימן הוא שהקדוש ברוך הוא כועס ומוריד את גשמיו בזעף, כאב רוגז שאינו נותן לילדיו בלב שמח, אלא כדי להיפטר מצעקותיהם.

פנים דבריהם, הקדוש ברוך הוא כועס על היהודים. אולם בשל מה? זאת לא ידעו. כתבתי זאת במכתבי להרב הגאון מו"ה צבי הירש קלישר, והצדיקים[9] הסכימו לדברי והדפיסו את מכתבי ב„המגיד".[10] שעת־הגאולה הגיעה, אולם צריך שתבוא פעולה מצד בני ישראל, צריך לשאוף לרכוש את הארץ הקדושה, ואין איש שם על לב. אחינו יראי ה' בחוץ־לארץ מחכים לביאת המשיח, שיעמיד מרכבה בפני ביתו של כל אחד ואחד ויסיעו לארץ־ישראל. אם יעזרני ה', אוכיח מתוך הספרים הקדושים, שלא כך פירושם של הדברים. רבים מאחינו

9. ר' צבי הירש קלישר ור' אליהו גוטמכר מגרוידיץ. 10 בחורף תרל"א.

האמידים סבורים, שעם החרות באה הגאולה. הללו שכחו מה אירע לאבותיהם בספרד ובפורטוגל, באנגליה ובצרפת ובאשכנז, החל מגזרות תתנ"ו[11] ועד גזרות ת"ח,[12] במשך 550 שנה. אף אין הם למדים מהמאורעות שבימינו בארצות המזרח. חמשה־עשר עד עשרים אלף נוצרים עולים לרגל לא"י כל שנה כדי לעמוד על קברו של אלהיהם המת, והיהודים אינם עולים אל אלהיהם החי חיי־עולם ויושב על כסא ציון. כמה פעמים ביום הם אומרים „וזוכר חסדי אבות",[13] אבל אין איש עשיר בחוץ־לארץ שם על לבו לילך על קברי אבות. גויים מאמריקה ומגרמניה באו לארץ הקדושה להתישב בה ויסדו כאן שתי מושבות, האחת ביפו והאחת בחיפה, ואחינו בארץ הקודש, ובמיוחד „הממונים",[14] המאמינים בעגל־הזהב של „החלוקה", כשכתבו להם מחוץ־לארץ שרוצים לקנות להם קרקע שממנה יתפרנסו, דחו את הדבר בשתי ידים, כי חששו שמא תיפגע „החלוקה" על ידי כך ולא תפסו שהכנסותיהם יגדלו פי שלשה.

ואלהי ישראל זועם, והעם העני סובל, והארץ הקדושה סובלת יותר מכל הארצות. במשך שהותי הקצרה בה ראיתי בעיני שלשה פגעים רעים, והם: עצירת גשמים, עלילת־דם[15] וארבה.

זה עתה סיימתי את מכתבי להרבנים הקדושים הרב הגאון מו"ה צבי הירש קלישר והרב הצדיק מו"ה אליהו[16] מגריידיץ, והבאתים לבית־הדואר, והנה ענן־ארבה הגיע. בבואי ל„בַּטְרֶן",[16a] שהוא רחוב־המסחר הראשי בירושלים, התעננו השמים וחשכו המאורות, ומכיון שהייתי רגיל בחוץ־לארץ בשמים מעוננים, לא שמתי לבי לכך, והנה ראיתי שהאנשים סופקים כפיהם ומתאנחים וצופים כלפי שמים, וכששאלתים לפירוש מעשיהם,

11 בימי מסע־הצלב הראשון בשנת 1096. 12 שחיטות גייסות חמלניצקי בשנת 1648 (באוקראינה ובפולין). 13 בתפילת שמונה עשרה. 14 של „הכוללים". 15 הנוסע מספר לפני כן בספרו, שהאשימו את חיים נגר, ביום 22 בדצמבר 1870 בהריגת נער ערבי, שנמצא אחר כך חי וקיים (מסעות שמעון, עמ' 137—139). 16 גוטמכר. 16a הכוונה לשוק דויד המלך, שמאחוריו נמצאת הבריכה הגדולה, הידועה בשם „ברכת חמאם אל־בטרן".

הראו כלפי מעלה, ואמרו לי: הטרם תראה מה נעשה? ואך עתה ראיתי עננים כבדים מתנשאים באויר, ממש כמו בחורף לארץ בסיפת־שלג בחורף. ארבה רב פשט על הארץ, אבל רובם המשיכו במעופם. רק לפני שנתים בא ארבה על הארץ, ואיש איהזפה לא יוכל להעלות על דעתו כלל מה רב הנזק שהזיק. — — — לקחתי שתי רגלים ושתי כנפים של ארבה והנחתין במכתבי להרבנים, ובמכתב הוספתי, שמיום שבאו בני אומות אחרות לארץ הקדושה לפני שנים אחדות, כועס הבורא ב"ה[17] על היהודים ומביא עליהם פגעים שונים „ועצר את השמים ולא יהיה מטר והאדמה לא תתן את יבולה".[18]

ולא על הארץ הקדושה בלבד כועס אלהים, אלא על כל העולם. כל המרידות והמלחמות, שאין לראות את סופן, נגרמות על ידי זה, וכבר אמר ישעיהו: „למען ציון לא אחשה ולמען ירושלים לא אשקוט, עד יצא כנגה צדקה וישועתה כלפיד יבער".[19] — — —

בחירת מקום התיישבות ליד סבריה

בדברי עם בני־בריתי על המקום, שבו ראוי לייסד את מושבתנו, הצעתי אני את חיפה, כי לחוף ים תשכון, ועל נקלה אפשר להביא לתוכה מחוץ־לארץ את מכשירי־העבודה ואת הציוד, ולקבל את פני העולים, גם נוכל שם להתיעץ עם המתיישבים הגרמנים. אולם בני בריתי הראו לי את מאמר הגמרא המפורש במסכת סנהדרין: עשרה גליות גלתה שכינה וכו' ומטבריה עתידין להגאל.[20] ולפי דעתנו, תהיה ההתישבות בארץ וקיום המצוות התלויות בארץ ראשית הגאולה.

קראו בשם מקום הנקרא מגדל, או מג'דל בערבית, המתאים לפי דבריהם למושבה. לחוף כנרת ישכון, מהלך שתי שעות מטבריה בדרך לצפת. יום ב' פרשת „ויקרא" הלכנו חמשה מחברי אגודתנו לראות את המקום.

17 ברוך הוא. 18 דברים י"א, י"ז. 19 ישעיהו ס"ב, א' 20 אין מאמר כזה במסכת סנהדרין, והשוה במסכת ראש השנה דף ל"א, עמוד א', שם נאמר: גלתה סנהדרין.

בהגיעני לשם מצאתי לפני נוף מקסים. מישור בן מיל מרובע לערך. מלבד הגבעות הסמוכות לו משמאלו. ולימינו ים כנרת. האדמה היא מהקרקעות הפוריות ביותר בארץ. מעיינות רבים נובעים בה. והיא מתאימה לגן נהדר של עצי פרי. במים אפשר להשתמש גם להנעת טחנות ובתי־חרושת. אלפיים משפחות יכולות לחיות כאן חיי אושר ולהתפרנס מעבודת־האדמה בלבד. מלבד המתפרנסים מחרושת. פועלים חרוצים. שבידיהם אמצעי־הכסף הדרושים והם מודרכים ע"י מנהיגים מתאימים. עלולים ליצור במקום הזה גן־עדן ממש ולהבטיח לעצמם עתיד של אושר.

שטח נפלא זה רובו שומם. כאן נמצא ישוב קטן הקרוי אַבּוּשׁוּשָׁה.*[20] שם נחנו ואכלנו ארוחת־הצהרים. לחם הבאנו אתנו. ציוינו להביא עזים שנחלבו לעינינו. וחלבן ערב לחכנו וניטיב בו את לבנו. היום היה יום נפלא. כיום־אביב צח באירופה. לא יכלתי לגרוע עיני מהנוף. בים קפצו הדגים מהמים כמבקשים אותנו בקוצר רוח לשלותם מן המים ולשימם על המחבת. איזה עתיד מזהיר ציירנו לנו בדמיוננו! בני־בריתי אמרו לי: מקום זה לא יקרא עוד אבו־שושה, כי אבא־שמעון יהיה שמו, כשמך.

כדי לעמוד על דעתם של תושבי המקום, אמרו ידידי לערבים שאני באתי לקנות את הקרקע ולהקים עליה מושבה יהודית. הערבים השיבו: מוטב שנהיה עבדים ליהודים, משנהיה בעלים לעצמנו.

כאן יש להוסיף עוד, שכמעט כל הקרקע, הנמצאת בידי הערבים בארץ־ישראל, אינה שייכת להם אלא לממשלה, וידוע לכל שהממשלה התורכית רוצה במיוחד, שהיהודים יקנו את הקרקע.

מאבו־שושה חזרנו בלב שמח לטבריה. — — —

*20 מצפון למגדל.

חיפה עיר קטנה היא בארץ הקודש, ובגמרא כבר נזכר ר' אבדימי דמן חיפה,[21] שאת קברו מראים עד היום. חיפה רחוקה מירושלים 12 מיל. ומטבריה או צפת 15 מיל.[22] יושבים בה בארבע מאות איש, רובם יהודים, שהם ספרדים או אנשי מערב (כך נקראים היהודים שעלו מבבל ומבגדאד)[23]. להם בית־כנסת ושני בתי־מדרש, "חכם",[24] שהוא תלמיד־חכם זקן ומכובד, ותלמוד תורה. כולם על המסחר פרנסתם. רק שלש משפחות של יהודים פולנים יושבות בה, והם עושים "מנין" לעצמם, אבל רק בצירוף עוברי־אורח יש להם מנין. הצולה הנוסע לטבריה או לצפת, יורד מהספינה בחיפה. היא גם עיר־נמל, היינו שפעמיים בשבוע מגיעה אליה אניית־קיטור, לפיכך נמצאים בחיפה 13 משרדים של קונסולים מכל האומות.

בחיפה ישבתי שלשה חדשים תמימים. לפיכך אציג לפני הקורא את ידידי ואודיע לו בפרוטרוט כל מה שראיתי. ליהודים האשכנזים, שהם בעצם יהודי פולין, אין מגע רב עם היהודים הספרדים, מלבד בשבת וביום טוב בבית־הכנסת. ורק אצל מר לייאנס, הקונסול ההולנדי, ביקרתי פעמים אחדות, הוא יהודי מלומד ומכובד. וכן הכרתי את היהודי הספרדי הגדול, שיש לו שלש נשים קטנות, אבל לא ידעתי את שמו, ועד עתה אני מצטער שלא הכרתי את שלש נשיו, כדי לעמוד על מנהגיהן. הן כדאי לדעת כיצד הן נוהגות עם הבעל האחד, וכיצד נוהג בעל אחד בשלש נשים.

שלש המשפחות של היהודים הפולנים הן: האכסנאי שלי ר' יעקב גאלדצווייג ואשתו ובניו. הוא איש ישר, שען לפי מקצועו, וגם עוסק בעסקי־עמילות (ובכל זאת הוא נוטל מן החלוקה). דודתו שרה'קה, אשה אמיצה ונבונה, בקיאה היטב בלשון הקודש. אצלם מצאתי את האכסניה הנקיה ביותר בכל

21 בירושלמי ברכות פרק ב' הלכה ד', ובכמה מקומות בבבלי. 22 המרחקים אינם נכונים. 23 כאן טעה הנוסע, כי "אנשי מערב" הם עולים מארצות צפון־אפריקה, והם יושבו אז בחיפה. 24 היינו רב.

אה"ק. ר' יוסף הרב ממונישטא,[23] זקן תלמיד־חכם ואשתו. הוא עזב את רבנותו בעיירה ברומניה ורוצה לבלות את שארית ימיו בארץ הקודש. הוא מקבל מנת־בכורה מהחלוקה. יש ברשותו כמה מאות זהובים והוא רוצה גם לעסוק במסחר, התייעב בחיפה ועשה שותפות עם ספרדי וקנה לו פרדה להוליך נוסעים מכאן לטבריה, ומשם לכאן. אולם הספרדי ברח עם הבהמה, והעסק בטל. רצונו לייסד דוקא כולל פולין והוא יהיה הממונה. אבל גם זה לא הצליח בידו. ועתה עשה שותפות עם בֶּרל, מלמד מצפת, כדי לעסוק במסחר. ברל הוא איש חיוך וגבוה, כבן שלשים. נולד וגדל בצפת. מלמד לפי מקצועו, אבל גם מבין בעסקים, יודע לעשות י"ש בדוד קטן, כפי שעשו לפנים בגליציה ובפולין (בא"י עושים י"ש מענבים, צימוקים ותאנים). יודע הוא גם לעשות דבש מחרובים, בקיצור מספרים עליו על ברל מלמד, שהוא יודע הכל. הוא יעסוק במסחר, והרב ר' יוסף ממונישטא יתן את הכסף, ויתחלקו בריוח שוה בשוה. עתה בא לחג הפסח לחיפה עם אשתו ובניו, כדי להשפיע על ברל שיבוא להשתקע בחיפה, סיפר לו הרב על הדברים הנפלאים המצויים בחיפה בשכונה הגרמנית, בתים יפים עם גנים סביבם, יש להם גם עגלות וסוסים לנסוע ולהוליך משאות וכו'. שאל ברל: „סוס ועגלה מה הן?" „הטרם תדע סוס מהו?" „זאת אני יודע, אבל מה זה סוס ועגלה?". „האם לא למדת בחומש „עגלה"? „כן הוא, אבל מה מראֶה?" „ארבעה אופנים עם יצול וסולמות". את דבר האופנים הבין ברל, אבל את השאר לא תפס, כי אין בכל צפת מלאכת־מחשבת כזו. „המתן עד שיעברו, ואז תראם". ביום שני של פסח לאחר סעודת הבוקר יצאנו לטייל על שפת הים מחוץ לעיר, הרב, ר' יעקב, ואני. שמענו קול שקשוק אופנים, וידענו שעגלה מתקרבת. הרב התחיל צועק: „ברל, ברל! העגלה נוסעת". ברל בא במרוצה כל עוד כחו בו. העגלה עברה, וברל נשאר עומד כעמוד־אבן, ולא אמר אלא: „הוי! הוי! עגלה, עגלה וסוס, פלאי הבורא!" ברל לא יצא

23 עיירה ברומניה.

מעולם מצפת, וגם באי־כולה לא היתה אז עגלה אלא בידי המתישבים הגרמנים בחיפה. לנסיעות ולהובלת סירות דסחורות השתמשו בסוסים, חמורים וגמלים.

את חג הפסח חגונו בשמחה. בליל שני של פסח סידרתי אני לבדי את הסדר, ובני הבית ישבו ושמעו, כי ידוע שאין חוגגים בארץ־ישראל אלא יום טוב ראשון בלבד. אולם אני, ששיערתי כבר שאהיה נאלץ לחזור לחוץ־לארץ, חגותי שני ימים ביחד עם שני זרים שנזדמנו לכאן. שמחנו והשתעשענו, ימי חול־המועד היו צחים והתרחצנו בים והתפלשנו בחול ובצדפים וזמרנו: „כי רצו עבדיך את אבניה ואת עפרה יחננו".[26] בשביעי של פסח היינו ערים כל הלילה ואמרנו תיקון כליל שבועות. עם עלות השחר עמדנו להתפלל תפלת שחרית, ואמרנו הלל ו„אז ישיר"[27] בשמחה רבה, בנהוג שם, והלכנו לטבול בים, והיה לנו באמת חג שמח. — — —

ל"ג בעומר במערת אליהו בחיפה

בחיפה חוגגים, ל"ג בעומר ביום,[28] במערת אליהו הנביא. — — מערה זו קדושה ליהודים ולמוסלמים. מי שנכנס לתוכה מרגיש התפעלות־הנפש. מעין התעוררות דתית, כמעט כמו אצל הכותל המערבי או קברי־האבות בחברון. למערה זו יש גם סגולה מיוחדת. שהיא מרפאה כל מיני חלאים רעים, בגון שבצון, חלי הנפילה רחמנא ליצלן. החולה, שישן במערה לבדו שלשה ימים, מתרפא.

בל"ג בעומר הלכתי עם בני אבסניתי ועם ידידי למערה, ובידינו צידה ליום תמים. במערה כבר היו נאספים לערך 60 או 70 ספרדים, אנשים נשים וטף, שבאו ממרחקים עוד אתמול, ואתם חבילות ושקים, כלי מיטה וכלי־בישול, כדי שיוכלו לישב באן ימים שנים או שלשה. האנשים יושבים על הארץ מצד אחד, ואומרים זוהר, משניות ותהלים, וגם אנו מוצאים לנו מקום ויושבים על הארץ כדרך התורכים, אומרים תפלות

26 תהלים ק"ב, ט"ו. 27 שירת הים (שמות ט"ו). 28 בניגוד למירון, שם עיקר החגיגה בלילה.

ובקשות ומתפללים על קרובינו. הנשים הספרדיות מפטפטות, כי אינן יודעות לקרוא. הנשים המעטות מבין יהודי פולין קוראות תחינות לאור המנורות התלויות במערה. על קירות האבן תלויות מנורות־פח, ובהן דלוקים נרות קטנים. באמצע המערה דולק נר־שעוה בתוך סיר. בני ביתי כבר סיפרו לי אתמול את כל המעשה. ליד הנר יושבת אשה בריאה וחזקה בשנות־העמידה. שם האשה מרים אשת ר' דניאל צַרְפָתי מיפו. היא היתה חולה מסוכנת לפני שנים מעטות, גקהקה מאד ודעתה היתה מטורפת, צעקה בקולי־קולות, ובנפול עליה השגעון זימרה תפלות שונות מהמחזור, ובהתפקחה לא ידעה לקרוא מלה אחת בספר, ככל שאר נשי הספרדים, ואמרו הבריות: דבוק נכנס בה. רופאים רבים נקראו מיפו ומירושלים, נתנו לה רפואות, והכל ללא הועיל. לאחר חדשים אחדים הביאוה לחיפה למערת אליהו הנביא, ולפי המנהג ישנה כל לילה שתי שעות לבדה במערה (ולפתח המערה שמרו קרוביה והשומר הערבי). עוד בשבוע הראשון הוטב לה, והיא נשארה שם שלשה שבועות ונתרפאה לגמרי בלא שום תרופה של רופא. מאז עברו תשע שנים, והיא בריאה ושלמה, ופעמיים בשנה היא באה למערה, בל"ג בעומר ובשבת נחמו,[29] ובכל פעם היא מביאה אתה נר־שעוה גדול כגדלה, הדולק שני ימים, והיא יושבת עד שיכבה הנר.

לאחר שלמדנו ואמרנו את בקשותינו, ישבנו לאכול. השלחן ערוך, כלומר סידרנו את המזון על גבי מפה על פני הארץ, אכלנו ושתינו ובירכנו זה את זה כבראש השנה באירופה. אחר־כך זימרו הספרדים במבטאם הממושך: אליהו הנביא, אליהו הנביא, משיח בן דוד: יה רבון עלם ועלמיא; שמן משחת קודש. גדולים וקטנים שרו יחד וטפחו בכפיהם. עתים נשמע קול הנשים הספרדיות: אַ אַ לָר לָר לָר לָ אַ אָה! והקול הדק צורם אזנים. כך המנהג שם, שהנשים משמיעות קולות־שמחה בכל אספת־חג.

29 השבת שלאחר תשעה באב, שקוראים בה בהפטרה את הפרק „נחמו, נחמו עמי" (ישעיהו מ').

אחר־כך רקדו הנשים הצעירות את ריקוד ה„דֶבְקה" בדרך עשרים או שלשים נשים אחזות זו ביד זו ורוקדות במעגל, שוטפות פסיעות לאחור בפישוק ידים ואחר־כך לפנים עד שהן מתקרבות זו לזו, ואז כל אחת מהן רוקעת ברגליה בשעת מעשה הן שרות שני חרוזים ומנגינה אחת, ותמיד אותה מנגינה ואותו ריקוד, כי רק אותו תדענה.

נערות אחדות יושבות בפינה ביהירות, כי הן חושבות את עצמן למשכילות. הן יושבות על הארץ כדרך התורכים, ובידיהן תופים קטנים עשויים מקערות־חרס בנות 1½ ליטר המכוסות מצד אחד קלף. על אלה הן מתופפות באצבעותיהן ומזמרות בשעת מעשה זמר ערבי בן שני חרוזים; המנגינה מסתיימת בקולות מֵיאוֹן, מֵיאוֹן. אלו הן בנות מעמד המשכילים. אין הנשים יודעות כלל לתפור ולרקום, והן משתעשעות לפי דרכן.

הנשים הפולניות המעטות גמרו את תחינותיהן, ואף הן רוצות להשתעשע. שלש־ארבע מהן נכנסות לתוך מעגל הנשים הספרדיות, מפשילות את קצות שמלותיהן בחגורה, ורוקדות בנוסח פולין, בזמרן את השירים הפולניים הידועים להם. הנשים הספרדיים מפזמים את פזמוניהם בקול צרוד, ואנו היהודים הפולניים המעטים מזמרים את ניגוניהם, אולם אין אנו יכולים להישאר במקומותינו, ואנחנו קמים ורוקדים ומחבקים זה את זה בהתעוררות. אין איש מאתנו שפוֹר, כי צר כדי כך אין איש שוכח עצמו, ואף הכיס אינו מרשה הוצאות יתרות, אולם כאן, בכבל מקום קדוש אחר, באה על האדם ההתעוררות הנפש, שאין לתארה בדברים. היה זה חג דתי יהודי אמיתי. יום טוב היה לנו ל"ג בעומר בארץ הקדושה.

•

מחרת היה יום ל"ד בעומר, בגימטריא ד"ל, כי הייתי דל. ודלדלו מעותי בנסיעות. הוצאתי את כספי על ענין לאומי יהודי, אשר אם יקום יביא אושר לי ולרבים מאחי היהודים. חשבתי: צבי הירש קלישר היה צריך לבוא מיד אחרי פסח, ועבר עברו שלשים ושמה ימים לספירת העומר, ועדיין לא

שמעתי עליו כלום. במכתבו האחרון נאמר, שיבוא אחרי חג השבועות, אבל גם זה לא בתורת־ודאי. מאישים אחרים שאליהם פניתי, לא נתקבלה כל תשובה. מה אעשה? קבעתי לי מועד להמתין עד חצי סיון, ואם לאו — השם הטוב בעיניו יעשה. סוף־סוף קבלתי מכתב מהצדיק הקדוש מו"ה אליהו גוטמכר מגריידץ. הפעם כותב הוא לבדו (לפני כן כתבו שני הרבנים ביחד), שר' צבי הירש קלישר לא יבוא לעולם, כי חלש הוא ומשפחתו לא תניחהו לנסוע, והוא עצמו, הרב מגריידץ, אינו יכול לפעול מאום. נראה, שעדיין ה„קליפה" חזקה.

כח

מסע יהושע ילין מירושלים לעבר הירדן

תרל"ב (דצמבר 1871)

יהושע ילין, אביו של הסופר והעסקן דוד ילין, נולד בירושלים ביום כ"ג בתמוז תר"ג (21 ביולי 1843). אביו, דוד בן יהושע ילין, עלה לא"י מהעיר לאמזא שבפולין בשנת תקצ"ד (1834). הגורם העיקרי לעליתו היה חפצו להיפקד בבן זכר, כי לא היתה לו אלא בת אחת. תחילה התישב בצפת, שבה התיישבו אז רוב העולם האשכנזים, אולם עוד באותו קיץ עבר לירושלים, שבה ישב עד יום מותו. בבואו לא"י שינה את שם משפחתו ילין (מלה פולנית שפירושה צבי) לשם „טביא", שהוא תרגום ארמי של צבי, כי קשה להשתמש בשם צבי שהוא שם פרטי לשם משפחה, ובשם „דוד טביא" היה ידוע בירושלים עד יום מותו בשנת תרכ"ג (1863).

במלאת לנער ארבע־עשרה שנה לקח לו אביו לאשה נערה ספרדית, את בתו של הגביר שלמה יחזקאל, שעלה לא"י מבגדאד בשנת תרט"ז (1856). בבית חותנו זה גדל הנער, ולמד בו את הלשון הערבית ואת נימוסי המזרח. בכסף הנדוניא שקיבל קנה את אדמת מוצא, וזוהי הקניה הראשונה של קרקע חקלאית ע"י יהודי בארץ־ישראל בתקופה החדשה. בשנת תרכ"ט (1869) היה אחד מהשבעה, שייסדו את השכונה הראשונה מחוץ לחומת ירושלים, את

שכונת „נחלת שבעה", שהיתה אם השכונות היהודיות המרובות שבירושלים החדשה. הוא היה האשכנזי הראשון, שחינך את בנו, דוד ילין, בבית־ספר חדיש — בבית־הספר של חברת „כל ישראל חברים". בשנת תרנ"ז (1897) נבחר לחבר עירית ירושלים, שבה פעל במשך ארבע שנים לטובת הישוב היהודי בעיר. במלאת לו שמונים שנה, הדפיס בנו, דוד ילין, את ספר זכרונותיו בשם „זכרונות לבן ירושלים", ספר רב־ענין לתולדות הישוב היהודי בירושלים במאה התשע־עשרה.

בשנת תרל"ב (1872) עשה שותפות עם שני אברכים מירושלים, בינוש בן הרב ר' שמואל סלאנט ומשה יצחק גולדשמיד, לשם קנית תבואה מהבדוים, השוכנים בככר הירדן מעבר לנהר. המסחר נעשה באופן זה: „הסוחר מתחייב להספיק לבדואי כל צרכיו בהקפה, במחיר הנהוג... ולעומת זאת מתחייב הבדואי להקציב לטובת הסוחר חלק מאדמתו אשר יכיל זריעת חמים לחרישת צמד בקר (הנקרא „פדן") לכל החורף ולעשות את כל העבודות... על חשבון עצמו, ועל הסוחר ליתן רק חצי החמים לזריעה, בתבואות יחלקו ביניהם לחצאים, והבדואי יפרע מחלקו לסוחר את חובו שהוציא עליו". שני שותפיו נתנו את הכסף והוא עצמו התחייב „לנסוע בעונות החריש והקציר למקום העבודה". לשם כך נסע בכסלו תרל"ב (סוף 1871) לעבר הירדן „ומרוב התפעלות אז מהארץ הטובה והברוכה הנזכרת, אשר בחטאות אבותינו גורשנו ממנה, ובחטאינו אנו לא זכינו עוד לשוב אליה זה כאלפים שנה", פרסם את תיאור מסעו ב„החבצלת".

בהדפיסו אז את תיאור־המסע היתה לו לנוסע כוונה מיוחדת. בשנה ההיא הוציאה ממשלת תורכיה למכירה פומבית חלק מאדמת ככר הירדן (ביריחו). בין המתחרים בקניה זו היה מכובד ערבי עשיר, מוסה פחה אל־חוסייני, וארמני עשיר ממצרים, שרצה להקדיש את הקרקע לעדה הארמנית שבירושלים. אז התעוררו יהודי ירושלים והחליטו לקנות את האדמה הזאת. הם הצליחו להשפיע על שני המתחרים האחרים, שיסתלקו מהקניה, והם עצמם יסדו חברת־מניות לשם קנית אדמת יריחו. הם גם קנו את האדמה, אלא שעל פי פקודה מקושטא נתבטלה הקניה, משום שהקונים היו נתינים זרים. מטרת תיאור־המסע היתה איפוא — כדברי הנוסע בזכרונותיו — לעורר „את אחינו

שבגולה להוציא לאור את הרעיון הנשגב של ישוב הארץ, לקנות שדות ולנטוע פרדסים ולכונן מושבות ולהתאחז בהן".

במסע זה מתבטאים כיסופיו של בן־יכושלים לחיי־טבע ולעבודת־אדמה; כסופים שעתידים היו לשאת פרי שש שנים לאחר־מכן בייסוד פתח־תקוה.

שנים רבות נגוזו ועברו, ואנכי דמיתי כי מאושר כמוני אין, חלומות חזיתי לי בהקיץ כבחלום: ברוח דמיוני ראיתי כל הככר הגדול אשר רכשתי לי בנפשי ובמאודי על יד הכפר „קאלוניא",[1] והנהו כככר הירדן, המעין הקטן היוצא מעמק חהר, ובא גם אל שדותי וכרמי אשר א"א[2] הרב המגוח מו"ה[3] דוד טביא מלאמזע זצ"ל[4] הוריש לי בחכמתו. (בחכמתו ולא בעשרו, כי לא היה עשיר, ורק חכמתו עמדה לי לרכוש את כל אלה, יחד עם גיסי בני הרב הגביר המפורסם המנוח מוה' שלמה יחזקאל זצ"ל). על המעין ההוא הבטתי באהבת הארץ הקדושה הבוערת בלבי, כעל הנהר הגדול „הירדן". את אשכלות הגפן אשר לי בהככר הזה, חזיתי במחזה נועם והנה הם גדולים כאשכלות הגפן אשר נשאו במוט בשנים.[5] האח! מה נעמן לי הימים ההם! כל ישעי וחפצי לא היו כי אם לשבת שם ולהתענג על שדי החמד, על פני גני עדנים, ועל פני המים אשר כעין הבדולח יצהירו, בתקוה טהורה לאכול מיגיע כפים, ולהתרועע עם אחב"י[6] אשר גם נפשם משתוקקת לעבוד את האדמה.

פתאום לפתע, והנה הראיתני ה' את כל ככר הירדן, את מי הנהר העצומים במראה בהיר, לא במחזות שוא. לרגלי הנסיבות הרבות וכבד משאן, תוחלת ממושכה, ותגרת יד המחסור, באתי במסורת ברית המסחר עם ערביים יושבי אוהלים אשר מעבר הירדן, כי באהבת עבודת האדמה אשגה תמיד. ואשא את רגלי ואבוא עד יריחו, ומשם הירדנה, ואעבור את הנהר ואבוא בארץ סיחון ועוג; לזרוע שדות בארץ הברוכה ההיא. אז נפקחו עיני

1 הוא מוצא. 2 אדוני אבי. 3 מורי ורבי הרב. 4 זכר צדיק לברכה. 5 עיין במדבר י"ג, כ"ג. 6 אחינו בני ישראל.

וראה כי רק צל ההצלחה ראיתי בארצנו. לעומת בדכם היבול בשפעת טובה אשר תריק הארץ לעובדיה מעבר הירדן. ובאהבתי אל הארץ ועבודתה, אמרתי מה טוב הדבר לשום ספור־מסעי לפני קהל קוראי „החבצלת" (אשר גם מעריכיה מאוהבי הארץ וחורשי טובה); למען יתענגו על נועם המחזה, אולי תתלקח אש אהבת הארץ בלבם, להחיש מעשיהם להוציא מחשבתם לפעולת אדם. וזה הַחֵלי:

ביום כ"ד כסליו התרל"ב[7] באו אלי שנים מראשי משפחת הערביים המתייחסים לשבט „עַרַב אֶל־נְמַר" (על כי עזים הם כנמרים) וסוס חבוש גם בעדי, ובלב בטוח רכבתי על הסוס וארכב בלויתם. בצאתי את העיר הקדושה ירושלם בדרך המפנה ליריחו, והנה מראה חדש משמח לב ונפש לנגד עיני. עוד היה לנגד עיני מראה הדרך הזה, בנסעי לפני שנתיים ימים בלוית השר המרומם ששון[8] הי"ו מלאנדן, אשר בהיותו פה לקח אותי לארוח לחברתו לבא עד הירדן. בלהות צלמות אשר הבהילוני אז בהיותי כל רגע מושלך בידי המקרה, ואשר בכל מדרך כף רגלי הסוס כִּפְשֵׁע היה ביני ובין המות, כי אם יחטא הסוס את המטרה רגע אחת, יתפרדו כל עצמות רוכבו, הרים גבוהים מימין ועברי פי פחת משמאל, הה הדרכים הרעים והמטים עקלקלותם ההם עוד לא סרו מזכרוני, ויוסיפו לבהלני. ומה שמח ורחב לבבי בראותי עתה דרך רחבה וישרת מירושלם ליריחו, שבע ברגע ברכתי את אדונינו השולטן ירי"ה,[9] אשר בחסדו נתן אומר להכין מסלול ודרך עד יריחו. בבטחה נאמנה דפקתי את הסוס, לעבור את קלי המרוץ ההם. וכה התענגתי בלכתי כל היום.

השמש יצא על הארץ, ואנחנו באנו אל הכפר עֲזַרְיָה, העומד כצפור בודד על ראש הר גבוה ותלול מאד. משמה ירדנו במורד ההר כחצי שעה עד בואנו אל עין המים „אלחאד".[10] הנה אנכי ניצב על עין המים, והערביים האוחזים אתי ירדו

7 תוֹא יום 7 בְּרַצְפֶּבֶר 1871. 8 אברהם שלום בן דוד ששון. ועיין על כל הסקרה הזה ב„זכרונות לבן ירושלים" להפחבר, עמ' 57 ואילך. 9 ירום הודו. 10 הכוונה לעין אל־חוד.

מסוסיהם וישבו להנפש, ואומר להתפלל שם אל ה' להצליח את דרכי. משם נסענו כשעה וחצי, ונבוא אל המקום הנקרא „כָּאן אל חֲתֻרוּר". התבוננתי ואראה שמה בנין ישן־נושן מאוד ובורות חצובים בתוכו. המעלה המוביל אל הכ'אן הוא „מעלה אדומים" והערביים יקראו לו „טַלְעַת אל דַם", על כי בימים הראשונים היה מקום מוכן לשפוך שם דם אדם, ואנכי אשית בימינו אלה „דם" נוספות: „דממה" שוררת במקום הזה, עתה לא ישמע עוד קול זעקת נרצח ושדוד במקום הזה, אשר בימים הראשונים לא האמין העובר בחייו. במקום ההוא ישבנו עתה לאכול ולהחליף כח וחיים. לעת הצהרים באנו, אחרי עברנו בין הררי אל, יריחו עיר התמרים.

פה ביריחו מצאתי את לבבי נכון להתחקות ברוח שקטה על כל שרשי הככר הגדול אשר ברצון הממשלה האדירה יר"ה למכרו, כי גם אנכי אמנה בין ההפצים לקנותו, ברצות ה', אך לא למען בצוע בצע חלילה, לשוב ולמכרהו אף לנכרי, כאשר שם אחד עלינו עלילות דברים, כי אם לעבד את האדמה ולשבוע מטובה. ואבקשה את הערביים, כי יוליכוני אל כל המקומות הדרושים עין בוחנת בהככר הזה, ויביאוני אל המעיין הגדול, הנובע משן סלע כבד ושוטף ועובר על פני כל השדות להשקותם ולהרותם, והנה מי הקלוח הוא ברוחב אמה, וחצי האמה הגובה, ומשם יעברו המים בשאון אל כל אשר יחפצו בעלי השדות, ודגים קטנים יפרו וירבו שמה.

כמנהגי ארצנו בגנים וירקות, כן גם מנהגם ביריחו בשדה תבואות, לחלק את שטף המים לפי מספר השדות וגדלם, יש אשר למו הרשיום להטות צנורות המים אל שדותיו יום אחד בשבוע, ויש אשר שדותיו דרושים למים רבים, ועל כן יתנו המעין לבא אל שדותיהם שני ימים בשבוע. ראיתי והנה מרבית שדותיהם נזרעו עוד טרם בואי הנה. כמשתאה עמדתי מחריש על המראה המוזר בעיני. „מדוע מהרתם לשדד אדמתכם ולזרעה טרם ירד הגשם מן השמים להשקותה?" שאלתי. „לא כארץ הרים ובקעות ארצנו", השיבוני, „ארץ הככר הגדול הזה כולה מישׁקה, לא למטר השמים תשתה מים, כי אם כגן הירק נשקנה

מהמעין הגדול, על כן נמהר ונחיש מעשינו, למען נוכל למכור תבואתנו לפני המכר תבואת יתר חלקי הארץ, במחיר יותר יקר.

משם אחזתי דרכי לתור את כל הארץ לארכה ולרחבה. פה ראיתי ארץ חדשה, שמים חדשים, ופירות משונים מאד. אילני זית אשר נטעו לפני שלש שנים (על ידי כהני הנוצרים) ישאו פרים לגאון ולתפארת, יתר הרבה מאד מנטיעות בנות עשר שנים הנטועות בארצנו. גפנים נושאות אשכלות ענבים גדולים אשר לא ראיתי כמוהם בכל הארץ. ירקות, אשר לא נבראו בכל הארץ ובכל המדינות בעת הזאת, חזו עיני פה, הערביים הראו לי גפן אחד טעון אשכלות ענבים הרבה, עד אשר אבו לתת בעד חלק העשירי מהם שמנה מאות גרוש. ובראותי בעיני את הגפן אדרת הזאת השתוממתי לתוקף עצמת השריגים, זמורות משתרגות מסביב לעצים רבים ותעלינה על סכות ומשם תרדנה מטה על הארץ, ותסובנה מארבע רוחות הסוכה. אז אמרתי: מי יתן וחפץ ה' יצליח בידנו — ובידי חברת „ישוב ארץ ישראל" — לקנות במקום הזה שדות, ולנטוע כרמים, אז נהיה מאושרים בארץ. כי ארץ זבת חלב ודבש היא אף כי לא חלה בה יד חרוצה.

בשובי בערב האהלה אל הערבים, סבוני כל הערביים למשפחותיהם, וקנה המקטרת בפיהם, וכמתפלאים הניעו ראש על הנר אשר הדלקתי לזכר גבורת המכבים וישאלוני פשר דבר הנר. ספרתי למו כל הקורות לאבותינו בימים ההם בשבתם על הארץ הזאת, בזמן הזה, בהלחמם מול צורריהם, וכולם ששו לקראת הספור הנפלא הזה, ובהתבוננם כי אגלי דמע התיצבו סביב בת עיני, עת התגלגלו מפי מלות „אבותינו" ו„בארץ הזאת", נחמוני בדברים טובים, כי עוד תקוה לעמנו לעתיד.

מה נעים מראה הערב באהל הערבי. כלם נקבצו באו אל אהלנו לספר הגדות עתיקות ימים. בעל הבית לקח מגדיי העזים ויתן לעשות אותם להכין מטעמים לכל הנאספים ולהאורחים. וגם אני נקראתי אל ארוחתם. אחרי שסעדתי את לבי בירקות, אשר לא נראו בארצנו בימים האלה, ובשמן זית זך, אשר ישיגוהו במחיר תבואות הארץ, שכבתי לנוח; יריעות עזים

למצעי, ובגד צמר למכסי ותרדמת נפלה עלי ואישן.

טרם עלה השחר, ויעוררוני ללכת לדרכנו, ואיקץ. והנה לצלעי הונים שוכבים הערביים, ואברך את ה' מקירות לבי על החליפו את הזמן למוב לנו, וארכב על סוסי, ונלך בין שדמות הכבר עד בואנו אל ארץ לא נושבת, כי עצלים המה הערביים, ולא תעשינה ידיהם כי אם את ידרש לפיהם. ונעבור עוד כחצי מעלה, והנה נהפכה הארץ הפוריה לארץ מלֵחה, וכאשר ירד הטל בבוקר בבוקר על הארץ הזאת יראה לעין הרואה כמראה הנתר, וגם רגלי החמורים תמעדנה בדרכם, כי המקום הזה איננו הרחק מים המלח, ונעבור הלאה עד בואינו אל הנהר הגדול, הירדן.

הירדן איננו מלא בעת הזאת על כל גדותיו, והערביים שהלכו אתי עברו הם וסוסיהם ברגל, ורק אנכי לבדי מאנתי לעשות ככה; צעדתי עוד צעדים אחדים לרוח צפון אשר שמה גאו מֵי הירדן והיו מֵי שחו, ואעבור בסירת דוגה במחיר מצער אשר נתתי על יד הסוחרים השוכרים זאת מהממשלה, ובתוכם גם איש יהודי היושב לבטח שמה.

הגבר אשר ראה בימים עברו ענות נפש הנוסע בבואו אל הירדן לעברהו, ובשחותו במי הנהר העצומים, — ואשר לא ידע שחות וניתן על צדי האיש שני נודות נפוחים וחבל קשור סביב לגֵוו תחת אצילי ידיו, ובחבל ההוא ימשכוהו הערביים להביאו אל עבר הנהר השני, ונפשו תרעד לרגעים פן ינתקו את מוסרותימו ותרד שאולה — מה ישמח לבו היום בעברו באנית שיט ברוח נאמנה ובלב בטוח את הירדן הזה.

בעברי את המים והנה גם על שפתו השנית ארץ מלֵחה, אבל לא ארכו רגעי השממה, ומראה דמות החיים נראה שנית לעינינו. אך הארץ איננה נושבת, תקצרנה ידי הערביים מעבוד את כל ארץ החמדה הזאת. כה עברנו מהלך ארבע שעות עד הגיענו אל מחוז חפצנו, אל ארץ ברוכה, הנותנת יבולה בשפע רב. וכמהלך יום כה ויום כה נראתה פה לעינינו אדמת הככר משתרעת מצפון לדרום ונשענת לרגלי הרים גבוהים ותלולים הנקראים "הרי בַּלְקָא" — על שם בלק מלך מואב, עיין

„כפתור ופרח"[10] פרק י' — השטח הגדול הזה נקרא „גור".
והארץ הזאת תחלק לשלש מחלקות לפי מספר המעינות
השוטפים ובאים לתוכה בהמולה דשאון מרגלי ההרים ההם:
החלקה הראשונה תקרא בשם „גור נמרין", והתיכונה תכונה
בשם „גור אל פַּרְעִין", והאחרונה „גור רמה". ביום הששי
לעת הצהרים סרתי אל אוהל ראש משפחת „עַרְבֵי־אֶל־נֶמֶר",
אשר אתו עשיתי חוזה בעבודת האדמה.

כל הרי הארץ הזאת תארו את גודל לבב הערביים ואת רוח
אהבת „הכנסת אורחים" המתנוסס בקרבם, והלוכם ביושר
וצדק; אמנם יכולים לחשוב, כי כאשר הנוסעים האלה יפזרו
כסף כאפר, ימצאו ענג ונחת באוהל הערבי אשר הכסף יקר
בעיניו, אך אנכי אתאר לפניכם את הליכתם ואורח ישרם
בדרכי החיים, ותבינו, כי לא למען תאות כסף ואהבת זהב
ילכו בדרך ישרה, כי אם המדות הישרות האלה הטבעו בנפשם.
בראותם אותי מרחוק, מיהרדו כל בני הבית לקראתי. ידי
כולם עמלות לטהר את האוהל, לפרוש מרבדי שערות עזים
על הארץ, ולהכין מטה לשבתי, ואבוא אל האוהל כמו שר
הם אל בית אחד העבדים. קול הסירים נשמע תחת כלי בשול
הקהוה, המכתשת השמיעה גם היא קולה (כי הערביים באָותם
למשקה הקהוה, אז ברגע ההוא יביאו את גרעיני הקהוה באש,
יכתשו ויבשלו, ולא יכינו מעת לעת), וכל בני המשפחה באו
אל האוהל, עד אשר מלא מפה לפה, לקבל פני האורח, וביראת
הכבוד נגשו אלי לשרתני. אחרי טעמתי מעט מהמשקה הזה
(כי בכוסות קטנות מאוד ישתוהו). צויתי להוציא מעלי כל
הנאספים למען אָנפֵּש מעמל הדרך; וכרגע הרחיק בעל בית
מלוני כל איש מעלי, ואצו להכין בעדי לחם ליום המחרת.
„הלא ידעת אדוני! כי בבקר בבוקר הננו אופים את הלחם,
למען יסעם להיך?" שאלתני בעלת הבית. „הלא ידעת גם
את!" — השיבותיה — „כי יום המחרת קדש הוא לנו ושבת
שמו? הלא גם בפיכם יקרא היום ההוא שבת?" ותכהר למלאות
משאלות לבבי, ולעיני הביאה כירה קטנה עם גחלים, ועליה

10 לר' איזהתורי הפרחי.

טס נחושת, ותעש לביבות לעיני ומצות אפתה בעדי מסלת נקיה.

השמש נטה לערוב, ואנכי הדלקתי נר שבת ונר חנוכה. ואין איש אשר ירהיב בנפשו עוז לשאלני פשר דבר, אף לא להראות בפני שמץ דבר השתוממות והתפעלות; עד אשר לאחרונה מצאה לה בעלת הבית עוז לשאלני בדרך הכבוד: „מה זאת? שרגא בטיהרא [11] למה?" ובעל הבית מיהר להבינה ענין הנרות הללו, אשר אנחנו עם ישראל מדליקין.

יום השבת בא, ואנכי ישבתי בחתי בדד כל היום, יען כי הערביים דמו בנפשם כי יֶחְשבו בעיני למפריעי הדת, אם יפריעוני היום הזה משבת בית, ומחשוב בעניני הדת והאמונה ביום הקדוש הזה; על כן לא דרכו רגליהם באהלי כל היום ההוא.

יום השבת עבר, ולנר הבדלה וחנוכה נקבצו ויאתיו כל בני המשפחה אל אהלי לשאל בשלומי. על שאלתי: „כמה שדות זרעתם בעדי?" השיבוני: „מדוע תשאל כזאת אדוני? ברכת ה' תחול על מעשה ידינו, וכאור הבוקר תראה בעיניך." מפי אחד הערביים נשמעה תלונה על חבריו על אשר לא חרשו היום, וראש המשפחה ענהו: „הטרם תדע, כי שותף ישראל גם הוא לישראל יֶחְשב בדבר הזה לבלתי עשות מלאכתו ביום השבת, ומה גם — הוסיף להבינהו — כי כה כתוב בכתבי ההתקשרות אשר אתנו עם האדון הזה".

לא יאומן כי יסופר, איך הערביים האלה ישמרו בכל אַנת נפשם כל הדברים אשר נדברו בינם ובין שותפיהם לבלתי שַנות דבר מהם; ולא ממורך לב, אף לא מיראת עונש המשפט, כי אם ממדות המוסר הנטבעות בנפשם, עדי היה למשל בפי הערבי: „גם החטה תאלפנו יושר וצדק, כי על כן בראה היוצר בתמונה מוכפלת למען תחלק גם היא לשני השותפים, ולא יבריח ולא יעלים האחד אף חצי החטה מחברו".

„ועתה — אמר אלי ראש המשפחה, והוא שותפי — עתה הגיעה העת, אשר תכבדני גם אתה לבוא אל המשתה אשר

11 נר ביום.

עשיתי לכבודך ולכל בני משפחתי. חכיתי עד מוצאי הערב הזה למען תוכל גם אתה לארוח לחברתנו." "לא נכחד ממני — הסיף לדבר — "כי לא תאכל מזבחנו, אך כבדני נא נגד משפחתי ובוא אתי לשבת בתוך הבאים". בעת אשר דבר אלי ראש המשפחה את הדברים האלה, עמד אחד מהערביים בחוץ נוכח פתח האוהל, ובצאת הראש החוצה, נגש אליו הערבי ההוא ויאמר: "מדוע לא יאכל אתנו האדון הזה? הלא השקץ והעכבר פגול הם לנו, גם החזיר טמא הוא לנו, כמונו כמוהם מבשרם לא נאכל, ובמה איפוא נפלינו מהם?". "אך בזאת — השיבו הראש — כי המה לא יאכלו בשר, כי אם מזבחי אחיהם המיוחסים בבני ישראל" (כי אך בזאת יתרון השוחט, בעיני הערבי, על כל העם בהיותו מיוחס לבני ישראל). אנכי לא מנעתי מהם הכבוד, ואשב בתוך מעגל המסובים סביב קערת עץ גדולה עד מאד במקום אשר פנו בעדי. אחרי אכלם ושתותם משקה הקהוה, קמו כולם לברכני כאלו אנכי הוא הנותן לחמם ושקויים; וילכו איש איש לאהלו.

עפעפי שחר אך נבקעו, והנה באו הערביים, אשר הלויתי להם כסף בימות הקיץ, במחיר החטים אשר יתנו לי בעת הזאת, (כי אז מקח החטים יותר בזול, ועל כן ילוו אז כסף לצרכי ביתם ולא ימכרו אז החטים אשר באסמיהם, כי אם יבטיחו לשלם תמורתם חטים ושעורים במחיר אשר יושת עלימו בעת ההלואה, ואנכי מלבד אשר עשיתי חוזה עם הערביים לזרוע שדות בשותפות, — בתתי להם זרע לזרוע ובקר לחרישה, והם יעבדו את השדות — הוספתי לבוא עם ערביים אחרים מהמשפחה הזאת בברית המסחר הזה, ונתתי להם כסף בימות הקיץ, למען ישלמו לי לעת הזאת חטים). הערביים האלה באו כנושים ויאיצו בי לאמר: "קומה ונלכה אל בורות התבואה בטרם עלות השחר, כי בצאת השמש אז יצא איש איש לעבודתו. וראש המשפחה נתן עליהם בקולו: "גשו האלה! האדון הזה איננו עושה מאומה טרם ישפוך שיחו לפני האלהים". ויחרישו ולא ענו אותו דבר, ויתמהמהו עד אשר התפללתי, ואצא מאהלי והנה סוס חבוש עומד גם בעדי,

וארכב בלוויתם עד בואנו אל גבעה קטנה, נבה בורות חצובים מלאים בר ומכוסים חיטב, ויגלו את המכסה מעל פי הבור ויעלו את החטים וימודו במדה גדושה בעין יפה, כמספר האמור בכתב ההתקשרות, לא נעדר דבר, ויעמיסו על הגמלים ויביאו האהלה אל שותפי, ראש המשפחה. וכרגע פרשו מכסה לאוהל גדול להביא בו את החטים.

אחרי כן שמתי פני לראות את השדות אשר זרעו בעדי, ואצו לחבוש את הסוס וארכב בחברת שותפי ואראה כל המקומות אשר זרעו בם, ולשמחת נפשי ראיתי כי אין בנפשם רמיה. אפס הצטערתי על כי אנכי ושותפי בנימין ביינוש בהרה"ג מורה"ר[12] שמואל סלאנט וגיסו ור' משה יצחק גאלדשמיט לא מסרנו להם סך מסויים, כי לא ידענו את ישרת לבב הערבי ואמון רוחו.

ראיתי כי למעני גמלו חסד איש את רעהו. אחד הערביים, העובד באדמתנו, תמו המים משדהו, ויאמר לחשוך עבודתו לתקופת השבוע, כי לא האמין כי רעהו יתן לו הרשיום להטות את המים אל שדותיו ביום הקבוע לרעהו. והנה ראיתי כי בלי הרבות בתחנונים — אך למען כבודי — הרשהו חברו להוביל את המים אליו היום, ולקחת תמורתם ביום המיועד להעובד הלזה.

ככלותי את עסקי, שמתי עיני ולבי אל כל הארץ הטובה הזאת, והנה ראיתי כי עד היום היא ברוכה, כאשר היתה בימי אבותינו. ולא לחנם אמרו „כי באה נחלתנו אלינו מעבר הירדן מזרחה".[12] אך כל עוד אשר היתה הארץ הזאת סגורה לפנינו, כמו זר נחשבה לנו. לא כן עתה. בחמלת ה' נפתחו שעריה לפנינו ובלב נכון ובטוח תדרכנה רגלינו בה. באש התשוקה הבוערת בלבי לראות את הארץ הקדושה נושבת ונעבדת בידי בניה, לא אוכל עצור במלים ולשום דברתי מול אחינו ב"י[13] המשתוקקים לייסד „ישוב בארץ ישראל": אנכי נולדתי בירושלם על ברכי אבי הרב המופלג בתוי"ר[14] המנוח מוהר"ר דוד טביא

12 בן הרב הנאון מורנו ורבנו הרב. *12 במדבר ל"ב, י"ט.
13 בני ישראל. 14 בתורה ויראה.

וצל מעיר לאמזא, והוא נהלבי בארחות מישרים, ומטוהר לבבי השפיע גם עלי, וימלא אותי רוח אהבת ציון, ובאהבה הנטרפה ההיא הביאני ביתה חותני הרב המפורסם הגביר הפותם המנוח מהור"ר שלמה יחזקאל זצ"ל, ובעד הכסף הרב אשר הרבה הותנו לתת לי במוהר ומתן קנה בעדי נחלת שדה וכרם על יד כפר "קאלוניא" על אם הדרך ההולכת מידושלים ליפו. ומני אז התלקחה בחדרי לבבי אהבת עבודת אדמת הקדש ביתר שאת. נטעתי אילנות, זרעתי שדות, ולו היה לאל ידי לשבת שם בתוך קהל ועדה מבני אחינו אשר ישימו גם המה למו עבודת אדמת ה' למטרתם, כי אז בחרתי באמת נפשי הסתופף באהל רועה ואכר, מגור בהיכלי עונג בעיר הומיה. עבדתי את האדמה, ידי אחזת במחרשה, ועיני נשואות לשמים כי ישלח ברכה במעשה ידי העובד ארץ נחלת אבותינו.

התאפקתי מלהרים קולי אליכם כל עוד אשר פחד הבדואים היה לנגד עינינו. אבל עתה הן הנכם רואים בעיניכם, כי סר צל הפחד מאתנו גם בעבר הירדן, אף כי מהירדן והָנָה. עתה עת רצון וטעה מוכשרת לפעול לטובת ארצנו הקדושה, ולו ישכילו אחינו בעת הזאת לדרוש מהממשלה הרוממה לתת לנו אחוזות אשר לא חלה בהם עוד יד עובד, בלי תפונה היתה נדרשת לדורשיה וממלאה בקשתם.

ולשוא יפחדו עתה פחד הערביים,[15] כי אין פחד. ואם לפעמים רחוקות תשמע אזניכם כי הערביים שללו ויבזו אחד הנוסעים מבני אירופא, הנה רוב השמועות האלה מסופרות מאנשים, אשר קלטו אזניהם שמועות בדויות, כאשר נשמע זה כשני שבועות כי נשללו שלשה נוסעי־אירופא מארץ בריטאניה בנסעם מעבר הירדן, והערביים בקשו מהם שש מאות לירה סטרלינג כופר נפשם, ובהודע זאת לשר העיר שלח כרגע מחיל הצבא להצילם ולמען השיבם שלום אל מקומם; ואחרי כן התברר כי השמועה הזאת בשקר יסודה, ואך האנשים שהלכו אתם, במאנם ללכת אתם בדרך אשר אבו

15 בלומר, הבדוים.

הנוסעים לנסוע. המיסו את לבבם בהפחידם אותם כי יאלצו לתת להערביים השוכנים שם שש מאות לירה. למען יכריחום ללכת בדרך אשר חפצו בהם. וזולת זאת לא היה דבר־רע. ואם לפעמים רחוקות תאונה איזה רעה לעוברי ארח מאנשי אירופא, והערביים יעטו אל שלל הנוסעים בישימון לא דרך אשר מעבר לנהר ירדן, הנה גם בארצות הנאורות תקראנה כאלה מזמן לזמן, והננו קוראים במכתבי עתים על הרציחות, החמס והעושק מדי פעם בפעם.

שנית, רק נוסעי־אירופא יסבלו לפעמים על הלכם בגדוּלות, ודבור קל אשר יצא מפי הערבי יעורר חמתם, ויש אשר לא יחשכו מהם גם מכת שוט. לא כן אנחנו. יליד הארץ הזאת מבין אל כל מעשיהם, ובמתת מצער, בדברים רכים, יקח את לבם יתר הרבה מאד מבכסף וזהב אשר ירבה האיש האירופי לתת להם; ואם אך את לב ראש המשפחה נקח באהבה, אז אין עוד מניע יד ואין מניד עפעף לרעתנו. וגם אם יסע בין ערביים אשר אין למו כל משלח יד (נקראים "בני סַכָּרי" ולדברי חוקרי קדמוניות יתיחשו על שבט ישכר), אשר ירעו וישחיתו לפעמים, הנה אם אחד מן הערביים יושבי אוהל יִלָּחֵם אל הנוסע יליד הארץ, אז ילך בטח באין פחד לנגדו.

אדמה כי בדברי אלה בארתי לנגדכם, ידידי ציון, את מעמדנו ומצבנו בארץ הזאת בעת הזאת אשר גם בעבר הירדן תדרוך כף רגלנו בלי מגור, אף כי מהירדן והנה. גם את טוב הארץ ההיא הראיתי לפניכם, את כל ככר הירדן, ארץ טובה ורחבה, ואקוה כי הדברים האלה יכו שורש בלבות אחינו הישרים והדואגים לאחיהם יושבי ירושלם לפעול לטובתם ככל אשר תמצא ידם, ולמען אהבת ציון לא ישקטו ויתעודדו לפעול גדולות ונצורות, וה' אלקים היה עוזר לנו.

כט

מסע ר' רחמים יוסף אופלטקה מירושלים למירון

תרל"ו (1876)

נוסע זה יליד ירושלים היה, בנו של ר' יצחק אופלטקה, תלמידו של ר' משה סופר מפרסבורג, שעלה בשנת תקצ"ח (1838), והוא עודנו בחור, מפראג לא"י ונשא כאן אשה ספרדית, את נכדתו של ר' יעקב עייאש, ועמד אחר־כך בראש בית־הספר "דורש לציון", שמיזג חכמה עם דרך ארץ והעמיד אלפי תלמידים מבין עדת הספרדים. הנוסע היה בימי המסע מורה ראשי בבית־הספר הזה, ואחרי מות אביו היה למנהל המוסד. הוא התענין גם בחקירת א"י והדפיס בענין זה מאמרים בעתוני א"י. נפטר בשנת תרס"ז (1907).

בקיץ של שנת תרל"ו ליוה את אמו, שנסעה בשיירה מירושלים למירון לל"ג בעומר. המסע, ברכיבה על חמורים, ארך עשרים ושמה ימים, מיום ג' באייר עד יום כ"ח באייר. הנוסע נתעורר לתאר בספר את פרטי המסע "כי נדרשתי מאהובי הנודע למו ענין נסיעתי לתאר להם מצב אחינו בני ישראל ומספרם ומצב ארץ הקודש, ובתי הכנסיות ובתי המדרשות, ומהותם והנהגתם, ומפני כי עבודת הקודש עלי לא אוכל להשיב לאיש ואיש מענה, על כן אמרתי להציע לפניכם ידידים את אשר ראו עיני, וגם שמעו אזני מפי מגידי אמת אחרי הדרישה הראויה".

הנוסע מתאר את המסע מירושלים לטבריה, דרך אל־בִּירה, שכם, ג'נין, זרעין, כפר חטין. בפרוטרוט הוא מתאר את שכם, שבה מצא גם יישוב יהודי של שתים־עשרה משפחות, ואת טבריה, שבה ישבו אז כאלפיים יהודים, מחציתם ספרדים ומחציתם אשכנזים. בטבריה השתתף בהילולא דר' מאיר בעל הנס בליל ט"ו באייר (פסח שני). מנהג שהותקן בזמן ההוא מתוך התקנאות בצפת, שיש לה הילולא דר' שמעון בן יוחאי בל"ג בעומר (י"ח באייר). בצפת מצא ארבעת אלפי יהודים "מרביתם מעדת האשכנזים חסידים".

מקום עיקרי בתיאור המסע תופסות טבריה, צפת ומירון (כדרי העדות, סדרי הכוללים, בתי הכנסת ובתי־המדרש, הרבנים וראשי

העדה ומנהגי ההילולא במירון). הוא מספר מפי השמועה על הישוב החקלאי בשפרעם ובפקיעין. בשפרעם היו אז עשרים משפחות יהודיות ובפקיעין — שתים־עשרה משפחות.

בחזרו לירושלים הלך הנוסע כצעדת לעכו, שבה לא מצא אלא כחמש־עשרה משפחות יהודים, „מתפרנסים מיגיע כפם". הוא מסביר את דלדול הישוב העברי בעכו בזה שהעיר חדלה לשמש נמל עיקרי, זיפו וחיפה ירשו את מקומה. מעכו נסע לחיפה בעגלה, „שעשו מחדש ההולכת על שפת הים" ושהיתה שייכת למושבה הגרמנית שבחיפה. את חיפה מצא הנוסע בראשית שגשוגה, והוא הראשון המתאר את הישוב היהודי המתהווה בה: „עדת ישראל שבקרבה גדלה בימים האלה, כי ינהרו אליה יום יום, הנם כחיום ערך חמש מאות נפש". הוא מתפעל מהמושבה הגרמנית שבחיפה ומתפלל שגם היהודים יצליחו בהתישבותם.

מחיפה נסע באניס־קיטור ליפו, שבה מצא למעלה מחמש מאות יהודים, רובם מערביים (יוצאי אפריקה הצפונית) ורק עשרים משפחות אשכנזיות. מיפו הלך לראות את מקוה ישראל ולמראה „אחוזת נחלת ישראל באדמת הקדש יסער בלבנו שמחה וגיל". הוא רואה את מקוה ישראל כסימן להבדל שבין „ימי החושך שחלפו לימי האור והחופש האלה".

לשם השלמת התמונה של הישוב היהודי בארץ מוסיף הנוסע בסוף ידיעות קצרות על הישוב היהודי בחברון (שבע מאות נפש) ובירושלים (למעלה מעשרת אלפי נפש).

יום ג' אייר יצאתי מן עיקו"ת [1] ירושלים תובב"א [2] בלויתי אהובי ורעי, ה' ישמרם. ועזבתי את עיה"ק [3] מקום מולדתי, אשר לשמה וזכרה תאות נפשי, ובה שעשועי לבי בתוגת לבב נסתרת, ואחזנו דרכנו בין רוכסי ההרים וכפרים רבים הבנוים בשפועי החרים רמי הקומה. ואחר ג' שעות חגענו אל כפר „בירי" [4]. (היא בירי מקום ר' דוסתאי הנזכר בש"ס). שם ישבנו לנוח מעט עם השיירת הגדולה מאחב"י [5] ההולכים גם המה

1 עיר קודש ותהילה. 2 תיבנה ותיכונן במהרה בימינו אמן. 3 עיר הקודש. 4 אל־ג'ורה ע"י רצאבאללה. 5 אחינו בני ישראל.

להשתטח עמ"ק[6] חצדיקים זיע"א.[7] וחנינו על מעין מים חיים הנותן מימיו בכח גדול, מועטר משדות זרועות נחמדים למראה. שמה התפללנו מנחה וערבית בצבור, וכן ברוב הדרך תלי"ת,[8] נשם ראיתי בית חריבה אשר האלרים יכנוה בשם "איכניסי", ר"ל בהכ"נ.[9] והיא בית גדולה בנויה ע"ג עמודי אבן (מי יגלה סתר הדבר הזה): אויר הכפר הנזכר קר עד מאד. משם אחזנו דרכנו בין ההרים והגבעות. ועל כללות הדרך אומר, כי רובה כגן ה' אילני זית ועצי תאנה למכביר, חשתולים על שטח האדמה הברוכה הזאת. ושדות נטועות חטים ושעורים ותבואות שונות.

ובערך ב' שעות קודם עיה"ק שכם תובב"א באנו לכפר ע נ א ר ת א אשר בהר אפרים (כנזכר ביהושע בסופו),[10] אשר שם קבורת אלעזר בן אהרן הכהן זיע"א[11] בתוך חצר רחב ידים בנין יפה ומהודר מוצק חן בכל פנותיו, מעשה ידי הכותיים (שמרונים) המכבדים את הצדיק במאד. הציון הלז הוא בראש ההר: נכח הכפר הבנוי בראש ההר חשני, ועמק יבדיל ביניהם. ובתוך הכפר ציון קבורת איתמר וקבורת ב' זקנים; מאותם שהיו בימי יהושע בן נון זיע"א. ומשם באנו לכפר בלאטא אשר רחוק כמה צעדים מהכפר. שם מצבת יוסף הצדיק ובניו זיע"א, תוך חלקת השדה מקנת אביו יעקב אע"ה. והציון חלז הוא בהצר קטנה, בה שני בתים זה לפנים מזה בלתי תקרה. שם נטוע גפן שעלהו לא יבול קיץ גם חורף (כפי מה שהגידו לי). ומשם באנו לעיה"ק שכם תובב"א.

שכם עיר עליזה קריה יפיפיה. גנות ופרדסים יכתירוה מסביב סביב, מעינותיה הרבים והמתוקים כזרם מים רבים ישטופו בכל רחובותיה, העיר בכללותה נאוה קודש, ארץ שוריה, ודשנה מבורכת מכל טוב. ועם כל הברכה הזאת אשר

6 על מקום קברי. 7 זכותם יגן עלינו אמן. 8 תהילה לאל יתברך. 9 בית הכנסת, ואולם בערבית קוראים לבית כנסת "כניס", ובמלה "כניסה" הכוונה לכנסיה ואפלו זוהי חורבה של כנסיה צלבנית מאמצע המאה ה-12 לספירת־הנוצרים. 10 יהושע כ"ד, ל"ג, ושם נקרא המקום: גבעת פינחס. 11 זכותו יגן עלינו אמן.

חלק לה היוצר, שוממה היא מישוב אחב"י מכל אה"ק; אצבע אלהים היא! בתוכה רק כשנים עשר משפחות ישראל, רובם עניים ובעלי מלאכות. ואציע לפני הקוראים הנכבדים את גויי הארץ אשר בקרבה למפלגותיהם הידועים בשם: היהודים, ישמעאלים, והכותיים (הם השומרונים), אשר למקדש להם הר גריזים, אשר בעמק שפועו הוא מבנה העיר, בין הר גריזים והר עיבל כנודע.

היהודים המה בעוה"ר [12] דלים ואביונים מכל תושבי הארץ, אין להם שם אחוזת נחלה. אף שכירות בית הכנסת לא תשיג ידם. בשנתנו זאת, לדאבון לב כל איש ישראל, תפס הגוי בעל החצר שני זוגות רמוני כסף, תכשיטי ס"ת [13] אשר להם ולא עוד זולתם, בעד סך 200 פראנק חוב שתי שנים שכירות בית התפלה. שוחט ומלמד תינוקות הוא ידידי החכם השלם ר' אברהם מרסייאנו הי"ן [14] מתלמידי בהמ"ד [15] דורש ציון יכב"ץ, [16] אשר תל"ת ראה פרי בעמלו כיתר בני גילו, לשמחת לבבנו ולב המחזיקים עמודי התורה בבהמ"ד הנזכר. השוחט הנז"ל יקבל חצי שכירותו מכולל ק"ק הספרדים הי"ו דפעה"ק ירושלם ת"ו, כי אין ידם משגת לשלם שכרו להשו"ב הנזכר אף כי השכירות הלא מצער היא. ואחרי שובי לשלום לפעה"ק ערכו לי כתב בקשה וחתומים בה כל יחידי הקהל, ולירא את האריכות לא אעלה אותה ככתבה וכלשונה. ותוכן שאלתם כי בקשו ממני להודיע במכתב גלוי לאחב"י שֶׁאל יעמדו מנגד צרתם בפעם הזאת, אשר היא הראשונה לשאלם עזר מאחב"י שבגולה, ולעזרם בנדבתם לפדות כלי הקדש מיד גוים לגול חרפה מעל ישראל. ובטחתי בלב אחב"י המלא חנינה כי יחוסר וירחמו עליהם בעין חמלה. ולדאבון לבי עוד אודיע להקוראים מתוקף דלות העדה הזאת, כי ביום ראשון הלכתי בעשרה מישראל להשתטח על קברות שוכני עפר, ונשתטחתי על קבר מר זקני כמוהר"י [17] עייאש ז"ל (אשר אחר כמה שנים שגר פעה"ק רגלוהי ערבין ליה והיתה כ"מ [18] בשכם יום ד' אלול

12 בעוונותינו הרבים. 13 ספר תורה. 14 ה' ישמרהו ויצילהו. 15 בית המקדש. 16 יבוננהו בצדק. 17 כבוד מורנו הרב ר' יעקב. 18 כבוד מנוחתו.

התר״ג. ולאפס פנאי לא יכולתי להתחקות על שארית מצבות אשר סיפרו לי, כי יש מזמן ק׳ שנה) וראיתי כי בה״ק [19] של העדה, אין בו מקום עוד לאחוזת קבר, ורצו לספח אליו חלקת שדה סמוכה לו, מחירה בעד סך 300 פראנק. ואהה! מאין יבוא צורם לשלם אף רבע מהסך הנזכר, כי בהעדה הזאת העוני ישלוט בה שלטת. ומדי ספרם לי את זאת, דמעותם תרדנה על לחייהם. ובני מיעי רותחו כבשר בקלחת. ואשרי איש יסה אזן לקול שועתם לגמול חסד עם המתים והחיים. אנא ה׳! הושיעה ימינך ורחם על מחבקי עפרות אדמת הק׳ שהנחלת לעם בחרת כי״ר.[20]

הישמעאלים רובם סוחרים ובעלי מלאכות, חרוצים במלאכתם יותר מהישמעאלים שכנינו, ואולם בכללות הנהגתם ומצב המוסרי גורל אחד למו, ואין במה להאריך אודותם.

הכותים, הנקראים שומרונים, הגם כי לא לנו הם, לא יכול יוסף [21] התאפק להודיע לאחב״י אפס קצת ממנהגם בענין דתם ואמונתם, אשר נודעו לי מפי ראש עדתם האדון יעקב הקאהן.[22] — — — השמרונים רובם עשירים בעלי מקנה וקנין. וגם מדות טובות להם. שומרים דת ישראל (לפי דעתם) בלי דעת ותבונה. שומרי שבת המה. נר לא ידליקו בליל שבת משום לא תבערו אש ביום השבת. ובחושך ידמו! ביום השבת נקראתי לבית תפלתם המתפללים תפלת שבת בחצי היום. כהכנסם לבית התפלה יתעטפו במעיל לבן המוכן לכל אחד שם ויתפללו מתוך סדורים כתובים עברית. באמצע התפילה יכנס הכהן שלהם לאוהל אשר הוא בירכתי הבית פנימה, ומוציא משם ספר תורה ביראת הכבוד, כתוב על עור בכתב עברית, ועליו ג׳ רמוני כסף, ומראהו לעם, ונופלים על פניהם ואומרים: כי שם ה׳ אקרא וכו׳,[23] ושירת הים [24] וברכת כהנים ועוד דברים אשר לא יכולתי להבינם, מפני הברת מבטאם הזרה לנו. כי כל קריאתם הברת „פתח״, והגימל יבטאו אותו

19 בית הקברות. 20 כן יהי רצון. 21 הוא חסחבר. 22 הוא יעקב בן אהרן בן שלמה הכהן, שהיה כהן גדול בשנות 1874—1918. 23 דברים ל״ב, נ׳. 24 שמות ט״ו.

„שימל" בהברת האכרים שבארץ, מנצפ"ך[25] אין להם. אחר גמר הפילתם ילמדו סדר השבוע ע"פ סדרם. את בניהם ימולו לח' ימים. הנדה תשב במקום מיוחד כל שבעת הימים לבד. נותנים מתנות כהונה, מעשר ומחצית השקל פעמים בשנה להכהן. קרבן פסח מקריבין בהר גרזים עד היום. למת לא יטמאו, וע"י גוים יקבר כל מת להם. ושמעתי שנזהרים מאד מאכילת בשר בחלב, לא כהקראים. מקבלים את איש ישראל בספ"י[26] (ה' יראה ללבב) ואינם שונאים לישראל בקדם. ושמעתי מעט"ר כאמו"ר נ"י,[27] ששמע ממגידי אמת, כי בשנת תקצ"ב[28] שבבש השר הגדול איברהים פאשא את סוריא, בבואו לשכם שלח אחריהם לחקור מבטן מי יצאו ועל איזה דת יתיחסו, והשיבו, כי מזרע ישראל המה, ודת משה מורשה גם להם. ושחק עליהם באומרו: כי הלא ישראל הם פזורים בד' כנפות הארץ עם רב (כן ירבו) ואתם מקובצים במבוי אחד. וגזר עליהם שאם יעידו עליהם גדולי ישראל שאחיהם המה, הנה מה טוב, ואם לאו, או ימירו דתם בדתו או יבערם מן הארץ, וע"י השתדלות אילי הארץ לגדולי ישראל שהיו שמה, אז קיימו דבריהם, וחלצו ממות נפשם. ועל יד הגמול הטוב הזה יכסו שנאתם במשאון, ואותות אהבה יתוו על פניהם. ספירת העומר יספרו ממחרת שבת בראשית, כהקראים. ושארית ענינים שונים אשר יחפוץ הקורא לדעתם בחקר דת השומרונים ידרשם מעל ס' „כרמי שומרון".[29] תוך העיר פנימה לא מצאתי דבר הפץ עתיק יומין, להגישו למנחת בקורת להתוקרי ארץ, זולת בית אחת גדולה תוך גינה אחת, הנקרא „אל כאדרה", בנין קדום, ואומרים כי קבלה בידם ששם היה מקום תפלת יעקב אע"ה.[30]

וקודם אשים קץ לדברי באודות העיר הזאת, אסיים בתודה

25 אחיזת כוסיות ס' ז' ץ' ף' נ'. 26 בספר פנים יפות. 27 מעמרת ראשי כבוד אדוני אבי מורי ורבי נרו יאיר. 28 1831—1832 לספירת הנוצרים. 29 מאת רפאל קיבלהיים, פרנקפורט דמיין, תרי"א. 30 אביני עליו השלום. הוא נאמץ אל־כ'ציר'א. מסגד שנבנה במאה ח'13 לספירת הנוצרים, ולפי המסורת השומרונית היה מקודם בית כנסת שלהם.

וברכה להגביר האדון הנכבד רצ"ו סי' סי' [31] יונה ראסא יצ"ו מק"ק בריסטאל [32] מדינת ענגלאנד, שבהיותו שם בחודש אדר נדב להם חצי שכירות הבהכנ"ס [33] לשנה זו. ומקרב לבי אברכהו כאשר יברכוהו כל עדת ישראל שבשכם. ישלם ה' חסדו וטובתו בברכה והצלחה כפלים, כיר"א. [34]

משם נסענו דרך הרים וגבעות (ונשמים ירדו עלינו כזרם מים עבות) לג'ינין, היא "מעין גנים", עיר קטנה שפולה גוים. משם נסענו לזרעין, והוא עמק יזרעאל הנזכר בנביאים, ובו מעין גדול הנקרא "עין אלמייתה", ר"ל [35] מעין מת כי מימיו הולכים לאט לאט, ולנו שמה: ובאו עלינו שודדי לילה, וה' הצילנו מידם. ומשם נסענו דרך נחלי מים בין אילני סרק והתפללנו שם שחרית. ובאנו לכפר חיטין, כפר נחמד למראה, ונשתטחנו על קבורת יתרו ע"ה. ועוד יש שם קבר שלדעת קצת הוא קבורת צפורה אשת מרע"ה, [36] ויש [37] קבורת התנא ר' יהושע בן פרחיה זיע"א. ובדרך עברנו במקום הנקרא שוק אל חאן, [38] שבכל יום שני מתאספים מכל הכפרים למאות ליום השוק. ומשם נסענו אל עיה"ק טבריא תובב"א.

סברי"א תובב"א עיר חמד יושבת בין הרים, מוקפת חומה מג' רוחות, וים כנרת חומתה מצד המזרח, כערוגה נאוה עלי יבלי מים. אוירה חם מאד. רובה ישראל. בה שני קהלות: הספרדים והאשכנזים. לעדת הספרדים יעלה סכום נפשותם לערך אלף נפש, כן ירבו. ולהם כמה ת"ח, [39] ולהם חצרות נחלת אחוזתם, ומהם גם מפוארים בכליל יופי. נחלת רבניה וחכמיה למקהלת הספרדים (ככה יקראו אשר לא מארצות אשכנז ורו"פ [40] מולדתם, כי הספרדים שבעיה"ק טבריא ת"ו וצפת ת"ו רובם מערביים [41] מבטן ומהריון כנודע) ארבעה בתי מדרשות, אשר שם לומדים הת"ח ומתפללים. האחד נקרא בית המדרש הגדול, והב' יקראוהו בשם מדרש שמואל (שבנה

31 רודף צדקה וחסד סיניור סיניור. 32 Bristol. 33 חבית הכנסת. 34 כן יהי רצון אמן. 35 רוצה לומר. 36 משה רבנו עליו השלום. 37 ויש אומרים. 38 ליד מסהה. 39 תלמידי חכמים. 40 ורוסיה ופולין. 41 יוצאי אפריקה הצפונית.

הרה"ג כמהר"ש [42] קונורטי הכהן זלה"ה [43] שהיה אב"ד ור"מ שם כמה שנים) והג' מדרש צמח. והד' מדרש מערבים חדש. הרב המו"ץ [44] כעת הוא הרב המופלא וכבוד ה' מלא כמוהר"ר רפאל ממאן יצ"ו (שהיה לפנים אב"ד [45] בעיה"ק צפת ת"ו). ועיד להם בהכנ"ס גדולה, אשר קבלה בידם ששם היה מקום תפלת רבינו הקדוש זיע"א. ולעדת האשכנזים שבעה במ"ד, [46] ונפשותם יעלו כערך נפשות הספרדים יצ"ו. השו"ב דמתא הם אשכנזים. מכס הבשר, הנקרא גַאוֶילה, [47] אין להם. וכל אחד מוכר כחפצו ורצונו ואין מוחה. הבתי ספר לתשב"ר [48] בקרתי, ומתנהגים בלי סדרים כראוי. האורחים סובלים יסורים קשים עד מוצאם מקום להָנָפֵש בו. כי אין להם מקום מיוחד להכנסת אורחים, אפילו בימים האלה שמרבים העם לעלות אליהם מדי שנה בשנה. ומחייתם בזול מאוד, רוב דגים, שמן זית, ירקות, שכירות הבית, אשר לא יעלה לערך רבע מחיר שכירות בית בירושלים. החרבות וגלי השממה רבים מאד בזמן הרעש, לא תקפ"ץ. [49] בית הקברות לספרדים ואשכנזים יחד. ובמצאו שם מצבות מזמן הרה"ג מוהר"ר [50] חיים אבואלעפיא זצוק"ל, [51] שהוא הראשון שנתיישב בה אחר הרבנה כמה פעמים, וזה היה בשנת הת"ק. [52] והמשפחה הזאת המיוחסת שבעיר. האשכנזים נחלקים לד' כוללים, וכולם חסידים: כולל גאליצייא, והממונה הוא הרב ר' מרדכי וויס יצ"ו; כולל וואלין נסתלק כעת הממונה; וכן כולל קארלין; כולל רוסיא, והממונה הוא הרב הישיש ר' מענדיל יצ"ו. ושם מצאתי את ידידי האברך הרבני מו"ה דוד שיפמאן [53] נ"י והוא קנקן חדש מלא ישן. פה שמחתי מראות כי גם בהעיר הקדושה הזאת, האשכנזים והספרדים ידורו יחד בשלום ובמישור. וחיי נועם יחיו בלב ואגודה אחת.

42 כבוד מורנו הרב ר' שמואל. 43 זכרונו לחיי העולם הבא. 44 המורה צדק. 45 אב בית דין. 46 בתי מדרש. 47 gabela בספרדית. 48 לתינוקות של בית רבן. 49 לא תקום פעמיים צרה. והכוונה לרעש תקצ"ו. 50 הרב הגאון מורנו ורבנו הרב רבי. 51 זכר צדיק וקדוש לברכה, נפטר בערב פסח תק"ד (1744). 52 היא שנת 1740 לפסיורת הנוצרים. 53 מחבר הספר „הבכורים והראיון", שנדפס בירושלים בשנת תרל"ט.

ה' יתמיד שלומם! הספרדים נוהגים לספור העומר אחר עבור 5 רביעיות שעה מהלילה כס' ר"ת.[54] — — —

ביום ג' לביאתנו לעה"ק הנזכרת הלכנו להשתטח עמ"ק[55] הצדיקים במקום הנקרא חצרות ששם קבורים התנא ריב"ז[56] וחמשה תלמידיו ור' אמי ור' אסי, והגאון השל"ה,[57] והרמב"ם זיע"א. משם נסענו והלכנו להשתטח על קברי רבנן סבוראי זיע"א. משם עלינו לראש הר גבוה ותלול, מקום קבורת התנא ר' עקיבא וכ"ד אלף תלמידיו. ומשם ירדנו על קבר ר' חייא ובניו זיע"א ורב הונא וריש גלותא זיע"א. ומשם הלכנו למערת רב כהנא וה' תלמידיו ובית הטבילה. ולמטה מ"ק[58] ר' ירמיה זיע"א, ועל שפת הים ראינו בהמ"ד[59] ר' אמי ור' אסי ביני עמודי, והוא חרב. משם הלכנו לרחוץ בחמי טבריא. המרחץ הזה הוא בית גדולה, ובתוכה בְּרֵכה גדולה בנין השר אבראהים פאשא, ולמעלה מהם המרחץ הישן החם מאד מאד. וספרו כי יוכלון לבשל דבר קל על פי חום המים, וכנזכר בפסחים.[60] ומדי יום ביום ינהרו אליו כמה מאות בני האדם מהאכרים והערביים ובני כפרים הסמוכים לו. משם עלינו לקבורת התנא הקדוש רמב"ה[61] זיע"א בבית גדולה, בנין נאה ומהודר אשר בנו עליו הספרדים. ולפנים מהבית הזה יש בה ישיבה לת"ת.[62] כתבנית הבנין הזה הוא גם לעדת האשכנזים, והיא קטנה מהראשונה, ועוד לא נתנו עליה תקרה, והתפללנו בתוכה תפלת המנחה. למחרת הלכנו להתפלל על קברי האמהות, שקבלה בידם כי שם קבורת בלהה וזלפה יוכבד מרים. ויש אומרים שסמוך לחומה קבורים רבינו הק', ר' יוחנן ור"ל.[63]

ליל פסח שני[64] הלכנו עוד הפעם לרמב"ה זיע"א, אשר מקרב שנים תקנו חור"ר[65] טבריא לעשות הלולא ולהדליק נרות בשמחה ובשירים כאשר עושים בצפת ת"ו. ויען שבשנה

54 כסברת רבנו תם. 55 על מקום קברי. 56 רבן יוחנן בן זכאי. 57 ר' ישעיה הורוויץ, מחבר הספר „שני לוחות הברית". 58 מקום קברת. 59 בית המדרש. 60 במסכת פסחים, דף מ"א, עמוד א'. 61 רבי מאיר בעל הנס. 62 לתלמידי חכמים. 63 רבנו הקדוש (ר' יהודה הנשיא, עורך המשנה), ר' יוחנן וריש לקיש. 64 אור לט"ו באייר. 65 חכמי וּרבני.

זאת לא באו כל כך אורחים המעלים דמי הדלקת הנרות כמנהג הקדש, לסיבת חסרון פיס הגדול מירידת שטרי הממשלה, לכן לא נמכרו הדלקת הנרות כראוי, והתפנסה הלא מצער היא, קרוב לב' אלפים גרוש ולא עוד. ביום פסח שני יצאנו לשלום מעיר הקודש הנזכרת והלכנו דרך הרים גבנונים עמקים וגבוהים, ואחר ו' שעות באנו לצפת ת"ו.[66]

צפת תובב"א העיר בנויה בשפוע ההר, עיר גדולה, ורחובותיה לא רחבים הנה. תושביה, מרביתם מעדת האשכנזים חסידים, עולים לסכום ד' אלפים נפשות, ובהם כמה. ת"ח. כן ירבו! מושבם בשוק העליון במסבי ההר בבנינים חדשים אחוזת נחלתם. והספרדים (רובם מערבים כנז"ל) ישבים בשוק התחתון עליות וירידות בלי סדרים. וגם היא אחוזתם. והשו"ב הם אשכנזים כבטברי"א. מכס הבשר גם פה אין. ודגים בה לרוב הבאים מים חילתא — — — מים מתוקים. הגוים יושבים מצד ההר הב' לבדם. וראיתי כמה בתים שתקרתם ממחצלת קש ומעזיבה עליהם. האב"ד[67] לעדת האשכנזים הוא הרה"ג[68] הישיש כמוהר"ר שמואל העליר יצ"ו[69] (וגם לו יד בחכמת הרפואה, והוא מוצלח). ולהם ששה ועשרים בתי מדרשות. ובתוכם בהכ"נ מכוון נגד מירון, שקבלה בידם ששם האר"י החי זיע"א היה מקבל שבת, וי"א ששם היה מתפלל בימים נוראים בנוסח אשכנז. ומחולקים לכמה כוללים. עדת הספרדים הם ערך אלף וחמש מאות נפש. האב"ד הוא הרב המופלא המפורסם כמוהר"ר שמואל עבו יצ"ו חכם לבב, והוא ויצי קונסול[70] צרפת. פה נמצאים עוד שני ויצי קונסולין אשכנזים, ה"ה הישיש ונכבד הרופא ר' פסח ריפמאן לממשלת אשכנז, והרב הגביר ר' מרדכי לוי לממשלת בריטאנייא. ולממשלת עסטריך אינו מאחב"י.[71] להאבון לבי אגידה לכם, כי נמצאים פה איזה אשכנזים, חמרים רובם, ושומר נפשו וממונו ירחק מהם. יושבי העיר הקדושה הזאת יסבלו יסורים

66 לצפת תיבנת ותיכונו. 67 האב בית דינ. 68 הרב הגאון.
69 ישפרהו צורו וקונו. 70 סנדיקוסקול. 71 בלומר, סנדיהקונסול האוסטרי אינו יהודי.

במים לצרכם, כמונו יושבי ירושלים, שאין להם מעינות קרובים, ומימי בורות מסתפקים, ובשנתנו זאת, שהיתה שחונה, גורלם רע כגורלנו.

לעדת הספרדים ארבעה בתי כנסיות יפים: הראשונה היא בהכ"נ מהר"י אבוהב ז"ל. ויש בו ס"ת מהרב הנזכר, אשר קורין בו רק ביום שבועות מדי שנה בשנה. ושמעתי שכמה פעמים הגנבים גנבו את הס"ת הקדוש הזה, וכן בשנת תקצ"ז[72] ששללו הדרוזים הפראים את אחב"י, והס"ת הנזכר חזר למקומו; והבכ"נ השנית, שם קבור ר' יוסף הבנאי ז"ל; והשלישית בהכ"נ של מרן האר"י ז"ל; והד' בהכ"נ רבני קושטא, שהיו שם לפני הרעש לא תקפ"ק.[73] וקבלה בידם כי שם היה מתפלל מהר"ם[74] אלשיך ז"ל. וכמה בהמ"ד להם: מדרש מרן הבית יוסף ז"ל, לבהמ"ד הנזכר, לו ספרים רבים עתיקי יומין יקרי הערך ואיזה ספרי כת"י[75] (ומעל גגו נראית ים כנרת); מדרש צמח; מדרש שדה יצחק; מדרש ב"ד.

בו ביום הלכנו להשתטח עמ"ק הצדיקים זי"ע בבית הקברות שבעמק. ושם מנוחת כבוד הרב האר"י[76] ותלמידיו והרמ"ק,[77] מרן הב"י[78] ומהר"ם אלשיך, ור' פנחס ן' יאיר וינוקא קדישא. ומערת הושע ן' בארי. והתפללנו שם מנחה. למעלה ממנו קבורת בארי אביו, וישיבת רבנו האר"י, ושאר קברים. ומקום טבילתו של האר"י ז"ל מים גובעים מצלע ההר. ובמורד ההר שם בית הכנסת שלו הנז"ל (והיום יתפללו בה המערביים) ושם בהמ"ד אשר קמים בו בכל לילה בחצות ללמוד בס' הזוה"ק.[79] וראש הת"ק[80] הזאת הוא הרב נ"י. ולמחרתו בקרתי להבית המדרש ובתי הספר (אשר רובם מלאים אורחים בימים האלה) ולהבתי חסד שבנה הרב הצדיק כמוהר"ר יצחק גואיטע ז"ל בעה"מ ס' שדה יצחק, אשר תקצר לשוני להביע גודל

72 היא שנת 1837 לספירת הנוצרים. ועיין תיאור ההתנפלות הזאת, שקרתה באמת בשנת תקצ"ח, באגרת ר"ר אליעזר הלוי בספר "אגרות ארץ ישראל", עמ' 387 ואילך. 73 לא תקום פעמיים צרה. מרמז לרעש תקצ"ו. 74 מורנו הרב ר' משה. 75 כתבייד. 76 ר' יצחק לוריא. 77 ר' משה קורדובירו. 78 ה"בית יוסף", הוא ר' יוסף קארו, שנקרא כך על שם ספרו. 79 הזוהר הקדוש. 80 החברה קדושה.

פעלי חסדו בעיר הזאת. ובימים האלה עוד הוסיף יד"ר הגביר השר המפורסם צדיק ונשגב סי' רפאל הלוי יצ"ו מעי"ת[81] בירות ובנה להם עוד בתי חסד, ולהדגול מרבבה **הזה שמו** פרץ בארץ לשם ולתהלה. וראיתי ההקדש שבנו **האשכנזים** אשר בשם בק"ח[82] יכנוהו, ועדין לא נשלם בנינו, וגם **הבית** שמתלקים בו קופת תמחוי לעניים זקנים בכל יום. **הרופא** החדש, ששלחו ראשי הועד מלונדון לפה, לא ראיתיו, כי נסע לטבריא, כאשר כן נוסע הוא תמיד כאשר יחלה איש בחולי כבד, כי אין בטבריא רופא מומחה. להרופא הנזכר רבו אוהביו כמרבית שונאיו, ואין כל חדש. ביום ד' הלכנו בין גבות ופרדסים לכפר ב"י"א אשר שם מ"ק אבא שאול ואשתו (וביבור האר"י ז"ל כתב שאינו קבור שם וצדיק אחר הוא הקבור, תבוה"א),[83] ובין ההרים האלה קבורת בניהו בן יהוידע. **ההר** הזה הוא הר חרמון. ביום ד' עלינו לכפר מירון תובב"א,

מירון על דרך עין זיתון, ולפנים ישבו בהכפר הלז ישראל, שבו גנות ופרדסים ועצי זית לרוב ומעין מים חיים, ששם קבורת ר"י[84] בר אלעאי ור' כרוספדאי ואמו ור"י[85] **בעל** התרגולים הידוע, שפעם אחת גזר המושל ברשע על **היהודים** שיביאו לו מלבד המסים וארנוניות מאה תרנגולים **שחורים** (דבר יקר המציאות), וגמרו ביניהם רבני העדה **לחודיע הדבר** לשרי ישראל שהיו בקושטא, ויפול הגורל על **הרב הנזכר** ונעשו לו כמה נסים בדרך, ובתוך שלשה ימים נכנס **לקושטא**, והשלך גזר על המושל הנזכר לשלם לו גמולו והרגוהו. **ובאמצע** הדרך שם קבורת ר' יוסי דמן יוקרת. (וסמוך למירון הוא **הר** תבור לפי דבריהם. עיין בספר תבוה"א). ובאמצע **חהרי קברות** התנא רשב"י[86] זיע"א בתוך בית לפנים מבית, ונגדו **בהמ"ד** לת"ח.[87] ובאחד מבתים **החיצונים** קבורת ר' אלעזר בנו. **והם** בתוך חצר גדול אשר יכיל בתוכו בתים ועליות **ואכסדראות**. והמקום רחב ידים מוצק חן, אחוזת נחלת **הספרדים אזרחי**

81 מעיר תחילה. 82 ביקור חולים. 83 „תבואות **ארץ**" לר' יהונתן שוואדרן. 84 רבי יהודה. 85 ור' ינסא. 86 רבי **שמעון בן** יוחאי. 87 בית המדרש לתלמידי חכמים.

ארץ, ובפתח החצר קבורת ר"י[88] נפתא זיע"א ורב ייבא סבא. ולמעלה בראש ההר ציון קבורת ר' יותנן הסנדלר, וסמוך לו מערת שקבלה בידם ששם היה מעבד העורות, ולמטה מערת הלל ותלמידיו ורב המנונא סבא, ונחל מי מגידו,[89] ור"י[90] בן קסמא. ובצד ההר הב' מערת כהנים, ומערת ר' חזקיה וכלתו של שמאי חזקן (הנזכרת בסוכה כ"ח). בתוך הסלע ולמטה מערת שמאי ותלמידיו, ונכחו על הר גבוה ותלול במרום ההר שם כסא של משיח שיגלה בב"א,[91] ושם קבורת אביי ורבא ורב פפא ובניו זיע"א.

בליל ההלולא ימכרו הדלקת הנרות לכבוד הרשב"י זיע"א, בשנתנו זאת שלא עלו אורחים מאחב"י שבחו"ל, לסיבה הנ"ל במבריא, לזה עלה הכנסת תלילה הזאת רק לערך אלף פראנק, תחת אשר לפנים בשנים הטובות תעלה הכנסת הלילה הזאת חמשת אלפים עד שמונה אלפים פראנק, כפי המסופר. ולעומת התכנסת הזאת צריכים הוצאות רבות לתגמים אל"י ואו"ץ ומשרתיהם התולים שמה בלילה הזה, ולפרנסת דלת העם הרבים מדמשק ואר"ץ[92] סוריא הולכי רגל, אשר האנשים האלת מחזרי בעיירות, למכאוב לבב אנשי הארץ חקדושה, אשר ילחצום, לתת להם לחם ומזון וצדה לדרך. כזאת גם בטבריא, וביותר נסבול עולם בעית"ק ירושת"ו,[93] כי כולם עניים מרודים בחורי שנים, ולפלא איך נשרשה המצוה הזאת להשתטח עמ"ק הצדיקים בין המון עם חנשים מק"ק חספרדים יותר ממצות התחובות בתורה. ויש אתי אריכות דברים בזה, ואכמ"ל.[94]

מנחג קדוש בצפת (וכן בטבריא בליל פסח ב' בהדלקת רמב"ה,[95] במובא למעלה) לשרוף בגדים יקרים בתוך מקום התדלקת הגדולת של התנא הרשב"י זיע"א, וכמו זר בעיני הגאון המפורסם בעל „חקרי לב" [96] זצ"ל במהדורא בתרא חלק

88 ר' יצחק. 89 בשם זה מכנים תיהודים את „ואדי א־טואחין" ליד צפת. 90 ויבי יוסי. 91 במהרה ביימינו אמן. 92 וארם צובה, מיא חלב (Aleppe). 93 בעיר הקודש ירושלים תיבנה ותיכונן. 94 ואין כאן מקום להאריך. 95 רבי מאיר בעל הנס. 96 ר' יוסף בן ר' חיים חזז,

ח' סי' י"א, כי עוברים על בל תשחית. ברם הרה"ג כמוהר"ר שמואל העליר נ"י אסף איש טהור מש"ס ופוסקים ברוחב מבינתו במאמר מיוחד „כבוד מלכים"[97] והראה לדעת כי מנהג ישראל תורה, ואתו עמו הסכים הרב הגאון עט"ר[98] ראשון לציון נר"ו.[99]

סמוך לטבריה, בינה ובין חיפה, הוא כפר שפרעם אשר שם קבור ר' יהודא בן בבא זי"ע. ויש שם כמו ד' משפחות מאחב"י עובדי אדמה. וכן כפר פקיעין. ולא יכולתי ללכת לשני מקומות האלה, מפני ענוי הדרכים. ובהיותי בעיה"ק טבריא ת"ו סיפר לי השו"ב[100] דפקיעין, שהוא הר"ר שמעון אשכנזי יצ"ו מצפת"ו, שאינם נמצאים עתה שמה תושבים רק כי"ב משפחות מאחב"י ואינם עוסקים עוד בעבודת אדמה כמלפנים, שלא נשאר להם לא שדות ולא כרמים.

יום ב', ל"ו לעומר, יצאנו מעיה"ק צפת"ו והלכנו בין הרים זקופים וחדודי צורים עד הגענו לנחל מים המתחברלים כנרת. והלכנו הלאה מהלך שלש שעות דרך הרים וגבעות כנ"ל עדי הגענו לדרך מישור בין עצי יער לרוב עד הגענו למקום „בוש אל איכרום",*[100] ושם מקום מלון עתיק יומין מקורה בקנים. ונחנו שמה, אחרי עברנו על כפרים רבים וישובי אוהלים לרוב. ומשם נסענו דרך מישור עד בואנו לעכו ת"ו.

עכו עיר קטנה ובצורה, ובה המון רב מאוה"ע,[101] והיא עיר רוכלת. ומלפנים היתה העיר הזאת נמל חוף הים לאה"ק, וקהלה גדולה מישראל, ומאז התחדשו נמלי יפו וחיפה, חדל להיות לה סחר עמים, וידל ישראל, כי אין בה רק לערך ט"ך משפחות מאחב"י מתפרנסים מיגיע כפם. בתוכם האדון הישיש ונכבד סי' משה פינצי, קונסול בריטאניא מזמן רב. חכם העדה הוא החה"ש[102] האברך כה"ר שלום ברחש יצ"ו[103] מעיה"ק

97 נדפס בירושלים בשנת תרל"ד. 98 עטרת ראשנו. 99 נטריה רחמנא ופרקיה (ישמרהו הרחמן וינאלהו). הכוונה לרב הראשי בירושלים, ר' אברהם ב"ר יצחק אשכנזי. 100 השוחט ובודק. *100 הכוונה, כנראה, לכפר מג'ד אלכרום, בדרך עכו—צפת. 101 מאומות העולם. 102 החכם השלם. 103 ישמרהו צורו וקונו.

צפת ת״ו, ונקרא להיות מורה ושו״ב וחזן לעדת ישראל בעכו. לעדה הזאת אין שום אחוזת נחלה, זולת בהכנ״ס [104] אחד לתורה ותעודה. בתוך העיר הוא בית האסורים הגדול הנקרא „לומאן״, אשר אליו ישולחו אסירי המלך הנגזר עליהם לעבוד עבודת פרך במחוז סוריא. בתוך הים יש חורבה אחת. הנקרא בלשון ערבי דוּבַּאני, הוא בעל זבוב הנזכר במלכים ב׳,[105] וכן יקראו לזבוב בלשון ערבי „דוּבָּאן״. העיר הזאת היא ארץ ישראל לענין יו״ט ב׳ ולאיזה דברים. וכְּפִי עכו, הנזכר בשלהי מסכת כתובות,[106] הם רחוקים ממנה כמהלך שעה (כפי קבלתם) ועיין תוספות גיטין דף ב׳, ואולי שעכו היתה רחוקה מזו. אחר איזה שעות שישבנו להנפש מעמל הדרך, ישבנו על עגלה שעשו מחדש. ההולכת על שפת הים הגדול מזה, ונחל קישון ונחל קדומים מזה, היורדים אל הים באמצע הדרך. ובו ביום נכנסנו לעיה״ק חיפה ת״ו.

ח י פ ה. העיר הזאת הופיע עליה אור חדש בימינו אלה, מבנינים חדשים ומפוארים העוטרים אותה מכל עבר, עד כי בשם עיר חדשה יקראו לה. עדת ישראל שבקרבה גדלה בימים האלה, כי ינהרו אליה יום יום. הנם כהיום ערך ת״ק [107] נפש. כן ירבו. ולהם ג׳ בתי כנסיות. ואחת מהם חדשה ממש, שבנו אותה בני קושטא ואזמיר הבאים שמה לרוב. והמה בעלי מסחר, ורובם עשירי עם, בפ״י.[108] ובתוכם הגביר סי׳ שמואל עזריאל יצ״ו שנדב סך מאה ליראס לבנין בית הכנסת, צדקתו ע״ל.[109] ורוב אנשי העיר הם מערביים. רב העדה הוא מעלת הרב המובהק הישיש כמוהר״ר אלעזר הכהן חמצי הי״ו. ובהמ״ד אשר בנה הגביר סי׳ אברהם ן׳ אודיז יצ״ו, גם הוא כליל יופי מוצק חן. מעדת האשכנזים יש רק כעשר משפחות מצפת ת״ו, ב׳ מהם בעלי אכסניא. מחיתם בזול מאד, ובפרט שכירות הבתים. בין כל העם אשר בתוכה אין ביניהם רק ג׳ או ד׳ ת״ח. ובהיותי שמה נתועדו לתקן ב״ד,[110] וחפץ ה׳ בידם יצלח.

104 בית הכנסת. 105 פרק א׳, פסוק ב׳. 106 דף קי״ב, עמוד א׳. 107 חמש מאות. 108 בן פורת יוסף (אפרת נגד עין הרע בפי יהודי המזרח). 109 עומדת לעד. 110 בית דין.

ביום ד' הלכנו למערת אליהו הנביא ז"ל, רחוקה מהעיר מהלך ב' מילין, ועל אם הדרך בית החיים, ובתוכו ציון קבורת ר' אבדימי דמן חיפה זי"ע. והמערה הנזכרת היא בית גדולה חצובה משן סלע בשפוע הר הכרמל. ועלי לבי דוי, כי בתוכה ביד עריץ ישמעאלי, אשר עינו לא תשבע מלקחת ממון אשר יחפוץ מהבאים שמה. והלואי כי ישחדלו ראשי בנ"י [111] אצל הממשלה הרוממה לקחת המקום הזה מתחת יד נבל זשרי"ץ חיות ההוא, כאשר לקחו חו"ד פעה"ק [112] קבר שמעון הצדיק זיע"א. למעלה בראש ההר כנסיה של נוצרים, וי"א כי שם קבור אלישע בן שפט הנביא זיע"א, ומפני דבוי הצלמים אשר שם לא עלינו למעלה. ומשם עברנו על קולניות הפראיסין [113] נוצרים, והוא מקום רחב ידים נחמד למראה, ובמשך שנים מועטות בנו בתוכה בתים רבים, ובתי מלאכה רחיים הסובבת על כנפי רוח ואוצרות סחורה, זרעו שדות, נטעו כרמים דכל עץ מאכל. המה חוצבי בהר, ועושים כל מלאכה, ועשו דהצליחו וראו פרי בעמלם (יה"ר [114] כן יצליחו גם אחב"י). עד הבה היום קריה עליזה נאוה כתרצה.

מנהג קדום בעיה"ק הנזכרת ת"ו לילך כל עדת ישראל בליל וביום מוצאי ש"ק נחמו למערת אליהו הנזכרת להעתיד על גאולת ישראל, ושיבא במהרה לבשר הגאולה בב"א. זמתקבצים לשם מכל העיירות הסמוכות לה, גם מפעה"ק ינהרו אליה, לשמוח בשמחת הלילה הזה, כי עושים שם ב"כ הלולא לכבוד אליהו זל"ט, [115] וביום ד' נסענו באונית קיסדר עסטרכית, [116] וביום ש"ק [117] באנו לעה"ק יפו ת"ו.

יפו תובב"א היא המיוחדת, פתח לשערי עיר האלהים. כהגיענו שם התפללנו שחרית בבהכ"נ הישנה אשר בחצר היהודים, המיוחד להכנסת אורחים, כי שתי בהכ"נ ישתי בהמ"ד לעדת הספרדים (רובם נכלם ממש מערביים ככל יתר עדי אה"ק), זהם יותר מת"ק נפשות, בפ"י. גם בהמ"ד לעדת

111 בני ישראל. 112 חכמי ורבני פה עיר הקודש (ירושלם). 113 Prétusém, והכוונה למושבה הנדמנית שבחיפה. 114 יהי רצון. 115 זכור לטוב. 116 אוסטרית. 117 שבת קדש.

האשכנזים שסכומם ערך עשרים משפחות (ונספחים לכוללי ירושלים ת"ו בכסף חלוקתם). המורה צדק הוא כבוד הרב הישיש ר' יהודה הלוי הי"ו.[118] ומתוצאות הארץ ופרטות תושביה ושארית ענייניה לא אדברה, כי היא דרך לכל עובר ושב לארץ הקדש, ומה אדע ולא ידעו הם, ע"כ מנעתי עטי מזה.

יום א' הלכנו לנחלת מקוה ישראל, המפורסמת בתבל בתורעלת פעליה, הרחק מעה"ק יפו כמהלך שעה, והוא שדה תבואות וכר נרחב, השתולים על שטח אדמתו אילנות רבים זרעים וירקות, דשנים ורעננים, וכמו שלשים חדרים בו. וכעת שלשים נערים נמצאים שמה, עשרה מהם מתלמדים לשוך צרפת עם המורה האדון בלוי, וארבעה מתלמדים מלאכות שונות, ושאריתם עובדי אדמה. הר"י[119] מטראני לומד עמהם איזה שעות מקרא ולשון ערבית, ועתה נסתלק. סדר הנהגת המקום הזה לכל ענייניו עומד תחת השגחת היקר החכם הנכבד כה"ר יצחק שמאש יצ"ו. שמחה וגיל חגרנו על כל מצעד כף רגל בהמקום הזה, אשר שם אחוזת נחלת ישראל באדמת הקדש, יסער בלבנו שמחה וגיל, כי רק אנשים כמוהו אשר גודלו מנוער בממשלת הטורקיא ידעו להוקיר הפרי חסד זה. ביודעם ההבדל שבין ימי הבינים ימי החושך שחלפו, לימי האור והחופש האלה. כן נשמח בשמחה שלמה בשבת ישראל איש תחת גפנו ותאנתו. כיר"א![120] בו ביום נסענו מנוה היפה ולנו במלון בָּאבּ אֶלְוָאד. וביום ב' באנו לעה"ק ירושת"ו ובאהבה רבה והתלהבות נוראה נשקתי אבני חומותיה ושמחה ואור תאורני כי חזרתי לעיר מולדתי אהובת נפשי וחשק רוחי על מי מנוחות ובשלום.

ועתה, קוראים וידידים, אחרי סדרי לפניכם סדר מסעותי, ואת אשר חזיתי ואשר הוגד לי לא העלמתי מכם דבר, ובטרם אפטר מלפני מעלתכם עוד מלה אחת על לשוני. כי לדאבון לבי אשתומם ואתפלא מדוע בכל המקומות הנז"ל לא ישגיחו

118 עיין תולדותיו במאמרו של א. דרויאנוב, שנדפס בירחון "מימים ראשונים" כרך א', חוב' ב', עמ' 25—34. 119 איני יודע למענח שם זה.
120 כן יהי רצון אמן.

על הנהגת בני העניים ויתומים לגדלם על ברכי התורה ומדע, כאשר ישגיחו עליהם פעה"ק, מדוע לא יודיעו כזאת לאחיהם בחו"ל, אם יד ימינם תקצר להושיע למו? ומה יעשו בני העניים בערים הנזכרות? קומו, השרים, רבני וגאוני ארץ, חוסו וחמולו על נפשות אביונים האלה, להחזיק בידם ולעודדם מעפר שפלותם ועצלותם, להורות להם הדרך ילכו בה, למען יראו פרי בעמלם, ומאת בעל הגמול ישולם גמולם. כיר"א!

ואקוה כי הפקתי רצונכם, אהובי, בהעריכי לפניכם מסעותי, תעלה לרצון לפני הוד יקרתם. ועל שאלתם להודיעם מספר יושבי אה"ק כולה, גם יושבי ירושלם וחברון ת"ו ומספר בתי כנסיות ובתי החסד וכו', סלחו נא לי אם אומר כי הקשיתם לשאול לי בזה. ועל עה"ק חברון ת"ו אוכל לדעת כי המה בערך שבע מאות נפש, כן ירבו! בין הספרדים ואשכנזים, ורובם מכולל חב"ד. ושני בתי כנסיות ושני בהמ"ד לכל מקהלה ומקהלה. אמנם לספר בזה אודות עיקו"ת[121] ירושלם, לא אעצור חיל כי רבים המה, בפ"י.[122] דברים טובים ונשגבים בתי חסד ובתי כנסיות ובהמ"ד אשר לעדת עיקו"ת (אשר יעלה מספרם כעת יותר מעשרת אלפים נפש בפ"י כן ירבו!) ובשגם בימים האלה העולים להר ציון המוני משפחות לאין קץ, כן ירבו! וראה בס' זכרון ירושלם[123] שמשם בארה רוב הישיבות והבהמ"ד ובתי החסד וכו' קחנו משם.

ל

עלית יהודי תימן לא"י מאת ר' שלום אלשיך

תרמ"א—תרמ"ב (1882—1881)

הקשר שבין גולת תימן וארץ־ישראל לא פסק מעולם, ולא עוד אלא שהידיעה ההיסטורית הראשונה על יהודי תימן כרוכה בא"י: אולם־הקברות של יהודי חימיאר מהמאה השלישית־הרביעית, 121 עיר קודש ותהילה. 122 בן מורת יוסף (אמרה נגד עין הרע בפי יהודי המזרח). 123 מאת שניאור זלמן שניאורזון, נדפס בירושלם בשנת תרל"ו.

שנמצא בזמן האחרון בחפירות בית־שערים. במאה החמישית והששית היה השלטון בתימן בידי יהודים, והשפעת כהני הגליל על השלטון הזה היתה מרובה. הם שעוררו את ד׳וּ־נוּאַס, המלך האחרון למלכות חימיאר היהודית, להילחם בנוצרים, והם גם השתתפו בקרבות. התנועות הרוחניות, שנתעוררו בארץ־ישראל, הגיעו לתימן. יהודי תימן קיבלו מארץ־ישראל את המשנה, את התלמוד ואת המסורת, ואח״כ את הפיוט, את הקבלה ואת ה„שלחן ערוך״. תנועת „אבלי ציון״, שהתפשטה בא״י בין המאה השביעית והמאה האחת־עשרת, הגיעה גם לתימן. הנוסע בנימין מטודילה מספר במאה השתים־עשרה, שיהודי תימן „נותנים מעשר מכל אשר להם לפרושיהם אבלי ציון ואבלי ירושלים שאין אוכלים בשר ואין שותים יין והם לובשים בגדים שחורים והם יושבים במערות או בבתים גרועים ומתענים כל ימי חייהם, חוץ מן השבתות וימים טובים, ומבקשים תמיד רחמים לפני השם על גלות ישראל שירחם עליהם״.

על עלית יהודי תימן לא״י הגיעו אלינו ידיעות החל ממחצית המאה החמש־עשרה. ר׳ עובדיה מברטנורא מספר בשנת רמ״ט (1489), שהגיעה אז לירושלים שיירה של עולי־תימן מעדן, ושמע מפי זקן, שלפני דור אחד הגיעה לירושלים שיירה דומה. העולה התימני הראשון, הידוע לנו בשמו, הוא סעיד בן דוד אלעדני, שחיבר פירוש על „משנה תורה״ להרמב״ם. הוא סיים לכתוב חלק מפירושו בצפת ביום כ״ט באלול רמ״ה (1485). בשנת שכ״ז (1567) ביקר בא״י המשורר התימני זכריה המכונה יחיא אלצ׳אהרי (עיין תיאור מסעותיו לעיל, פרק י״ג). ארבע שנים לאחר מכן, בשנת של״א (1571), עלה לארץ־ישראל אחד מחכמי צנעא, ר׳ ישועה בן ר׳ דוד העדני, עם כל בני ביתו. אחד מבניו, ר׳ שלמה עדני, מחבר פירוש על המשנה בשם „מלאכת שלמה״, תיאר אחר־כך את יסורי עליתם. עולה תימני מפורסם מאמצע המאה השמונה־עשרה הוא המקובל ר׳ שלום מזרחי, המכונה שרעבי, על שם עיר־מוצאו בדרום־תימן, שעמד בראש ישיבת המקובלים („מדרש החסידים״) בירושלים.

החל מהמחצית השניה של המאה השש־עשרה נמסרו לנו שמותיהם של שליחי א״י שהגיעו לתימן, גבו תרומות למוסדות הישוב בארץ, חיזקו בלבות יהודי תימן את אהבת א״י, ואף הביאו להם ספרים מהארץ.

הדרך לעלית המונים מתימן נפתחה לאחר שנכבשה תימן מחדש ע"י תורכיה בשנת תרל"ב (1872). הוקל הקשר בין יהודי תימן לארץ־ישראל, ובקרב יהודי תימן נתעוררו רגשות הכרה עצמית, כי ניתן להם שוויון־זכויות (אמנם רק להלכה) ע"י השלטון התורכי. הם ניסו לבוא בדברים עם מנטיפיורי בימי ביקורו האחרון בא"י בשנת תרל"ה (1875), עם חברת „כל ישראל חברים" ועם החכם־באשי בקושטא. רצונם לעלות בהמוניהם לא"י גמל בשנת תרמ"א (1881). מדברי החכם אלשיך שלפנינו אנו למדים, שגרמה לכך בעיקר השמועה שנתפשטה בתימן, שרוטשילד „קנה הרבה מקומות בא"י וכי הרשות נתונה מאת המלך [הסולטאן התורכי] ליהודים אשר בכל תפוצות העולם לבוא להתישב בארצם א"י." והנה רוטשילד לא התחיל להתענין למעשה בישוב א"י עד ראשית שנת תרמ"ג (סוף 1882). אולם השמועה שהגיעה לאזני יהודי תימן היתה הד למעשיו של לורנס אוליפנט, שהשתדל בשנות תרל"ט—תר"מ (1880—1879) לקבל זכיון להתיישבות אוטונומית של יהודים בארץ הגלעד, התיישבות שצריכה היתה להתבצע בעזרת עשירי היהודים. בעתונות העברית נתפרסמו מעשיו של אוליפנט בקושטא מתוך הגזמה רבה, ודרך צנור זה הגיעה השמועה לאזניהם של יהודי תימן, והם שעיטרו כתרי־אגדה לרוטשילד „שר היהודים", וקשרו את השמועה באישיותו.

סמוכים לדברי החכם אלשיך יש למצוא בדברי חוקר־המזרח הגרמני זיגפריד לנגר, שנסע לתימן בשנת 1882 ונרצח בה בראשית חקיץ של אותה השנה. ברשימות שבעזבונו נאמר: „במדב (ליד דזרן, כחמשים קילומטר דרומית־מזרחית לצנעא) מצאתי את העדה היהודית הראשונה... אין הם יודעים דבר על אירופה, אבל הם יודעים על ירושלים ועל רוטשילד, שהם חושבים אותו למלך. סבורים הם, כי אין כמוהו רב נעלה וגדול בתורה והם רואים אותו כראש ליהודים. הן בענינים רוחניים והן בעניני גשמיים. לפני זמן־מה נפוצה השמועה בתימן, שרוטשילד, אשר מקום מושבו בירושלים, קנה שם קרקע לעבודת האדמה והוא מוסר אותה בלא תשלום לעולים הבאים מתימן. על סמך השמועה הזאת קמו כמאה משפחות בצנעא ושמו פעמיהם ירושלימה..."

כך נוצרה אפוא תנועת העליה של יהודי תימן בתנועת „חיבת ציון" והעליה לא"י, שהתעוררה אז בקרב יהודי אירופה.

החכם אלשיך, מזקני חכמי תימן שבירושלים, מתאר כאן בציוריות מרובה את ההתעוררות לעליה, את שמחת העולים ואת עצמתם של אלה שלא השיגה ידם להוצאות־הדרך, את הדרך, את הרפתקאותיהם של העולים בדרכם הארוכה במדבר ובים ואת השתדלויותיהם של המוצבים בתימן למנוע את העליה (משום שיהודי תימן היו בעלי־המלאכה שבארץ; עובדה זו היא ששמרה עליהם מהשמדה גמורה). לבסוף הוא מתאר את יסורי־ההסתגלות של העולים בירושלים. מחבר מציין בשמחה, שבשנת כתיבת דבריו (תרס"ח־1908), היינו 22 שנה אחרי העליה הראשונה, כבר נמצאו בירושלים 2500 יהודים תימנים ובמאתים נפש — ביפו. אין הכותב מגיע לתיאור ההיישבותם של עולי־תימן בכפר השלוח שליד ירושלים, בשנות תרמ"ה—תרמ"ו (1886—1885), בעזרת חברת „עזרת נדחים", שבראשה עמד י. ד. פרומקין, עורך השבועון הירושלמי „החבצלת". כפר השלוח היה אחד הישובים התימניים בארץ.

עליית יהודי תימן בשנות תרמ"א—תרמ"ב, המתוארת כאן, היתה התחלית הראשונה בשרשרת העליות מתימן, הנמשכת עד היום, ולולא עיכבום מכשולים חיצוניים, היו כל יהודי תימן עולים לארץ־ישראל. כיום מגיע מספר יהודי תימן בארץ־ישראל לשלש רבבות בקירוב.

אני הצעיר שלום בן כה"ר [1] יוסף הי"ו [2] אלשיך רציתי לבאר פה תחלת ישוב התימנים בירושלם ת"ו בב"א.[3]

בשנת תרמ"א [4] עלתה התעוררות מאת ה' אלהינו בלב איזה אנשים שבעיר הבירה צנעא יע"א,[5] והם שני אנשים ובני ביתם: שם האחד עמנואל בן ר' שלום אלנקאש הי"ו, והשני יוסף בן שלמה אלנדאף הי"ו, אנשים יראי־שמים ות"ח [6] ממשפחות מיוחסות. ונסעו לירושלים ת"ו אחר חג השבועות. ויצאו מצנעא לעיר מַתְנֶה, ומשם לעיר אלכַ'מיס. ומשם לעיר

1 כבוד הרב. 2 ה' ישמרהו ויצילהו. 3 תיבנה ותיכונן במהרה בימינו אמן. 4 היא שנת 1881 לסמידת הכוצרים. 5 יכוננה עליון אמן. 6 ותלמידי חכמים.

מַנַאכַ"ה ערי חראז. ומשם לעיר חַגִילִיה. ומשם לעיר אלְבחיה. ומשם לעיר בַּאגל. ומשם לקַהַוַת אבו־עלי. ומשם לעיר הגדולה אשר על שפת ים סוף אלחוֹדִידַה, עיר רוכלת עמים, עיר אשר ממנה יוצאות כל סחורות־תימן למדינות עבר־הים כגון אלסויס[7] ומצרים ועריה. וממדינת צנעא עד מדינת אלחודידה דרך של ששה ימים ולמעונגים דרך שמונה ימים. ומנמל חודידה עד האי הנקרא מצווע דרך־ים של יום אחד, ומשם אל הנמל הנקרא סואכין, ומשם אל הנמל ג׳דה, ומשם לטור־סין, ומשם אל עיר אלסויס, היא ראשית ערי מצרים תחלת היבשה. וכל אלו הנמלים אשר ממדינת אלחודידה עד עיר אלסויס כולם בים סוף הם. ג״כ ממדינת צנעא עד מדינת מנאכה בכולן יש יהודים, וכולן יש ביניהן הרים גדולים עד לב השמים ובקעות גדולות. וממדינת מנאכה, שהיא תחלת כל ערי חראז, יש מתישבים יהודים רבים. וסמוך לעיר מנאכה בכמו שתי שעות מתנשא הר גדול מאד ונקרא עַתַרַה. ובכל הערים שמן ההר הזה עד מדינת אלחודידה[8] אין בהן יהודים אלא כל תושביהן גוים שחורים יושבי אהלים של קש ועצים ומחצלאות. ומעיר אלחגילה עד מדינת אלחודידה ארץ חמה מאד, אין בה הרים רק אדמת מישור ונחלי מים, ומן באגיל עד אלחודידה אדמת ציה וחול שאין בה מים ואף אינה מגדלת שום פרי ותבואה. ומעיר אלסויס יש ב׳ דרכים: דרך הולכת למצרים[9] ודרך הולכת לעיר אסמעיליה, דרך יבשה במסלת ברזל של חצי יום, ומשם יום אחד בים עד פורט־סעיד, ומשם לעיר יפו בים יפו, דרך לילה אחד, ומשם לעיה״ק ירושלים ת״ו.

ואחר ט״ב[10] בשנת תרמ״א הנ״ל נסעו עוד ה׳ משפחות: אהרן עראקי ואחי אברהם אלשיך וחבריו. ובאותה שנה אחר שבועות הודיעו שרי ממשלת תוגרמה במודעה שהדביקו חוץ לארמון, כי רו״ם[11] רוטשילד הי״ו קנה הרבה מקומות בא״י וכי הרשות נתונה מאת המלך ליהודים אשר בכל תפוצות העולם לבוא להתיישב בארצם א״י. ושמחו כל יהודי תימן

7 Suez. 8 היינו כל שפלת החוף, הנקראת תהאמה. 9 היינו קאהיר.
10 תשעה באב. 11 רום מעלת.

שמחה גדולה עד מאד וחשבו ממש שהגיעה הגאולה העתידה, ובאותה שנה או שנה שאחריה יגאלו, ושזו התחלת הגאולה. ונתעוררו כל יושבי־תימן בהתלהבות גדולה עד שכל איש וכל משפחה, יתום ואלמנה, מבקשים למכור בתיהם וכל כליהם ובגדיהם וספרי הקדש וכל אשר להם ולהעתיק ישובם מתימן ולילך לדור בירושלים. וכמו רוח חדשה נכנסה בלב כל אחד ואחד מהיהודים אשר לא היה כמוה למיום אשר גלו.

אחר המודעה שפירסמה המלכות שהרשות ביד היהודים לעלות לארצם, באו עוד מכתבים מיוסף נדאף וחביריו הנזכרים אשר נסעו לא"י, מספרים כי הגיעו לירושלים ת"ו וכי טובה הארץ מאד ומספרים בשבח א"י הרבה. ונתבשרו יהודי תימן כי יכולים ליסע לא"י לחיים טובים ולשלום, כי מתחלה היתה קבלה בידם שמי שנוסע לא"י לא יגיע לשם והוא מת בדרך. ולא תהיה לו שום הצלחה. ואם יגיע לשם בדרך נס, אינו מגיע אלא לאחר שנה ויותר, והיה שם עוני וגלות גדולה ליהודים. והיה זה קודם ט' באב שנת תרמ"א. ובאותו ט' באב בכו כל יהודי צנעא ועשו אבל גדול על חורבן ירושת"ו[12] אשר לא היה כמוהו בעולם.

ואחר ט' באב נסעו לא"י כמו ט"ו משפחות, ואח"כ באו מכתבים מהם בחג הסוכות שהגיעו לירושלים וגם בישרו בהם בשורות טובות, ובפרט בישרו שיש בניינים הרבה בארץ לקהלות האשכנזים וספרדים. וחגגו אותו החג בשמחה רבה. וכל החג תמיד יומם ולילה תמצא מדברים איש אל רעהו ואשה אל רעותה רק בענין א"י, וענין המשפחות אשר הלכו לא"י, וענין מספר המשפחות אשר גמרו בלבבם לילך לא"י אחר חג הסוכות. וכל היהודים אשר בצנעא וכל ערי התימן כולם מסכימים יחד למכור בתיהם וכל אשר להם וכל כליהם כדי שיסעו בדמיהם לארצם. כמעט כל אחד ואחד לא ינום ולא יישן בלילות מרוב החשק והחפץ וההתלהבות אש האהבה ליסע לא"י. ותימה גדול לכל היהודים איך לא נתנו לבם לעלות. ואפילו בזמן בית שני,[13] עתה לא שקטו ולא נחו. וכל כך פרצה

12 ירושלים תיבנה ותיכונו. 13 קבלה בידי יהודי תימן שעורא הסופר

אהבה בלבם עד שהשליכו כל ממונם, כל בתיהם וכל כליהם למכירה בשמינית דמיהם כדי למצוא כסף לצורך הוצאות הדרך ביבשה ובים ולשכירות אניות, כי אין להם די כסף לנסיעה, כי רובם ככולם ממש עניים מרודים.[14] גם בתיהם אין להם קונה לפי שהגויים לא דצו לקנות בתים בעבור שבתי היהודים אינם סמוכים לבתיהם, וגם הם רוצים לירש בתי־ היהודים בחנם, כיון שאם ילכו לא"י מוכרחים הם לעזוב בתיהם לגויים, ושום יהודי אינו רוצה לקנות לא בית ולא שום דבר מהמטלטלים, אלא כל איש אשר תאמר לו לקנות שום דבר, משיב: זכי אני איני יהודי, וכי איני רוצה לעלות לא"י? אדרבה, אני רוצה לפרוח באויר לא"י יותר ממך, אך אין בידי מאומה כי אם גוייתנו ובתינו.

זאחר החג יש מי שמכר ביתו בשמינית דמיו, ויש מי שהניח ביתו ביד מי שישגיח עליו, יש מי שעזבו לגמרי. ובחדש חשון שנת הרמ"ב[15] נסעו כמו מאה וחמשים נפש לא"י. ויצאו כל הקהל לעשות להם לויה גדולה בכל מיני כבוד, ובבכי וצעד גדול הוא צער הפרידה להפרד איש מבנו זבן מאמו, איש מאביו ויש מאשתו, וכיוצא. וכשחזרו כל המלווים, היו כולם טרודים לחשוב מאין להמציא כסף לצורך הוצאות הדרך והאניות, זידיהם דיקניות מאין פרוטה בכיסם. כל בעלי מלאכות בטלים: אין שום מלאכה, אין שום עבודה, אין שום בניך, אין שום פרנסה, הכל מחזרים בתכשיטי־כסף למכור בזול, איש איש מוכר כלים שלו: כלי נחשת ובדיל וברזל זחרס,

פנה אליהם וביקשם לעלות, והם סירבו כי צפו שעתיד גם הבית השני להיחרב וישראל ינלה שוב מעל אדמתו. 14 „יען כי שם יש גלות עצומה ליהודים מהגוים יש"ו [יסח שמם וזכרם] אשר הם שוללים זבוזזים אותם תמיד, חמס ושוד על מוצא אותם למטנים ונדולים, ואין אומר השב, רק משמח שנים נתמשטה מלכות תונרמה השולטן עבד אלעזיז ויחילו יר"ה אשר חשי"ת ברוב רחמיו וחסדיו נתן לו נצחון נדול ולקחו סרינת צנעא ורוב ערי התימן, ואז שרי המלך בשם המלך יר"ה נתן חק חירות נדול ליהודים, וכל איש אשר יעשה איזו רעה לאיזה יהודי ענוש ייענש בחק המלך, ושמחו היהודים שמחה נדולה עד מאד, והיתה לחם נאולה כיציאת מצרים, ואז נתן היהודים מאזיכיהם". (הערת הכותב). 15 הוא נובמבר 1881.

סצעות ביתו, מלבושים, לבדים, לבושי עורות־כבשים, כל מיני כלים, כל מיני ספרי־הקדש, דפוס וכת"י,[16] וכולם בחצי ורביע דמיהם ואעפ"י כן — ואין קונה. וכל יום מתאספים לבתי כנסיות להתפלל, להתחנן וללמוד תהלים למען ימציא להם השי"ת[17] דרך לילך לא"י.

אחר חדש ימים באו מכתבים מעיר אלחודידה כי אין אפשרות ליסע לא"י עתה מחמת ההסגר (הכַּרַנְטִינָה) בים. ויטבו שם מקווים מתי ייגמר ההסגר. בכל שבוע יאמרו: תגמר הכרנתינה בשבוע זה, ואינה נגמרת. באופן שלא נגמרה עד חדש ניסן. וכבר יש משפחות שכלו את כל הכסף הנמצא בידם. ויש שחזרו לעיר צנעא ושאר עיירות שלהם, ויש אשר נפטרו לב"ע,[18] ויש אשר נסעו לעיר אלבצרה וישבו שם עד אשר קבצו להם כסף, ומשם נסעו לא"י, ויש שנסעו למצרים. ויש אשר נשאר להם די כסף ונסעו לירושלים. וכל זה אחר שנצטערו צער גדול שאין כמהו, מחמת שעיר אלחודידה היא חמה מאד אש עורפת, ואפילו הרוח כשמגשבת היא חמה, וכשעוברת על פני האדם כאלו מניחים על פניו רמץ חם. וכיון שידעו היהודים ישבי צנעא וכל ערי תימן, נתיאשו מנסיעת א"י ודאגו הרבה מאד: הן שהם עניים ואינם יכולים להתעכב בדרך לפי שאין להם רק כסף מעט, ואם יתעכבו יאכלו כל הכסף הנמצא בידם ולא יוכלו אפילו לחזור כמו המשפחות שחזרו למדינת צנעא וכבר מכרו כל כליהם ובתיהם והיו בצער גדול ובלא פרנסה. וגם הגויים של תימן, ויותר המוסלמים אשר במדינת צנעא, היו נותנים כסף רב לשרים כדי שלא יניחו היהודים לילך לארצם, לפי שכל חיותם של הגוים תלויה ביד היהודים, מפני שכל מיני מלאכות הם ביד היהודים, והגוים של שם הם עצלנים ואינם עוסקים אלא בסחורה דוקא. והיו אומרים לשרי הממשלה, שאם ילכו היהודים מהתימן, תיחרב כל התימן, וג"כ היו הגויים מפייסים ליהודים ואומרים להם: עדיין לא הגיע זמן המשיח, יבוא המשיח שלכם ואז תלכו בשמחה, ככל דברי הנביאים שהבטיחו אתכם על פי ה'. וג"כ חורקים שן על

16 וכתבי־יד. 17 השם יתברך. 18 לבית עולמו.

חליכתם, כמעט שהם רוצים להרוג אותם שלא ילכו לא״י. אבל אין יכולים לעשות שום רעה להם מפני יראת הממשלה יר״ה,[19] שהיא בעצמה נתנה להם רשות לילך לא״י, והם מלכי חסד ומטיבים לכל העמים בלתי שום הבדל בין עם לעם. (והממשלה אינה שלהם אלא ממשלת תוגרמה יר״ה).

ואחר שנת תרמ״ב שקטו מעט יהודי תימן כמו שנה אחת, ואחר כך חזרו איזה משפחות לילך לא״י, והצליחו בדרכם והגיעו שם, ושלחו מכתבים לעיר צנעא מספרים בשבח ארץ־ישראל, ואז חזרו כמה משפחות למכור כל מה שיש להם וליסע לשם. כראות אנשי צנעא הגוים שהיהודים לא פסקו מללכת לא״י אז עשו קובלנה אל שרי הממשלה שא״א[20] לארץ־תימן להתיישב בלא היהודים. ואם תניח הממשלה ליהודים לילך לארצם אזי ודאי תיחרב כל התימן, כי היהודים הם צורך גדול להישוב שם, יען שבידם כל מיני מלאכות והם בקיאים בכל מיני מסחר. ג״כ נתנו הרבה שחד על זה, ואז שמעו אליהם שרי הממשלה ומנעו את היהודים מלנסוע, ועשו הסגר על הים ולא רצו ליתן רשות ביד הנוסעים לנסוע. ואחר עבור איזה חדשים בא שר (משיר) חדש מקושטא מאת מלכנו הרחמן יר״ה. ואז עשו היהודים קובלנה אל השר החדש, והתיר להם לנסוע כפי חוקי־המלך ולא פנה אל דברי הגוים ההם כלל. ואז נסעו הרבה יהודים לירושלים ת״ו כל זמן שהשר ההוא שורר בתימן. ובא שר אחר ועמדו הגויים לעשות כנז״ל[21] ואז אסר ליהודים לנסוע, וחוזר חלילה עד״ז:[22] פעם אוסרים ופעם מתירים, ועי״ז לא היו היהודים חושקים כל כך לא״י. ולא די בזה אלא שהיו הרבה משפחות חוזרות מא״י מפני צער הפרנסה שם, שהיו בעוני גדול והיו אוכלים כל מה שיש להם וחוזרים להם. וכיון שהיו מגיעים לתימן למקומם, לעיר צנעא או לשאר הערים, אזי רואים היהודים וח״ו מת לבם בקרבם, והיו מתיאשים מללכת לא״י לישב שם. והיו מגיעים למקומם עניים אמללים, אין להם לא בית ולא כלים ולא שום דבר, שכבר מכרו אותם

19 ירום הודה, היינו הממשלה התורכית שבתימן. 20 שאי אפשר.
21 כנזכר לעיל. 22 על דרך זה.

קודם הליכתם. ויש כמה וכמה שהיו מגיעים עד חצי הדרך וחוזרים ואין בידם מאומה, ויש שהיו מגיעים עד חוף הים, ומונעים אותם שרי הממשלה מלעבור, ויש שהיו מתים בדרך בים וביבשה, ויש שהיו מגיעים עד מצרים ואלכסנדריה וכבר אפס הכסף שהיה בידם והיו מתישבים שם, ויש שהיו מגיעים לעיר אלסַוַיס ושומעים שיהודי תימן אשר בירושלים ת"ו הם בעוני וצער גדול ושאין פרנסה שם, וחוזרים להתישב במצרים ואלכנסדריה מפני שיש להם שם פרנסה, ויש שהיה נהפך עליהם האויר, הן במצרים ואלכסנדריה, הן בירושלים, והיו מתים מפני שינוי האויר. וג"כ מפני טורח הדרכים ושנוי אויר הארצות החמות ואויר הים, וג"כ מחמת שאינם בעלי כח וגבורה ואינם מבונים בגופם כמו יושבי יתר הארצות, מחמת רוב הגלות. באופן כי משנת תרמ"א ועד שנה זו, שהיא שנת תרס"ח[23] מספר התימנים שבירושלים ת"ו לערך אלפים ות"ק[24] נפשות ושביפו לערך מאתים נפש.

ועתה אתחיל לספר ענין ישוב אחי התימנים בארץ הקדושה בירושלים ויפו. הנה כשהתחילו התימנים להתיישב בירושלים, לא היה שום אדם בעולם שיכול לסבול מה שסבלו התימנים בירושלים ת"ו. בתחלה בקיץ ישבו תחת אויר השמים לחרב ביום ולקרת בלילה. ישבו תחת העצים: אילני־זית ותאנה ואילני סרק, אף שמים יערפו טל ממעל עליהם, נטושים ועזובים על פני השדה, עטופים ברעב, קטן וגדול, עולל ויונק, שואלים לחם ואין פורס להם, אף אין אגורת כסף בכיסם, אין איש ממקהלות ירושלים מכיר אותם שהם יהודים, ג"כ לא היו מאמינים להם שהם מבני אברהם יצחק ויעקב, גם שהכרת פניהם וכל סימני היהדות ענתה בם כי הם זרע ברית ה'.[25] יען כי יהודי־תימן הם מסובלים בפאותיהם הארוכות ואין גם אחד בהם שמגלח זקנו. גם מלבושיהם אינם דומין בשום ענין למלבושי הנכרים, ואין עליהם שום מלבוש ממלבושי הדור החדש, וכל מלבושיהם הם כמלבושי היהודים שבדורות קדמונים, גם אין שום אחד

23 היא שנת 1908 לספירת הנוצרים. 24 אלפיים וחמש מאות.
25 בדברים אלה יש הגזמה.

מהם מהלך בקומה זקופה, ואין להם שום התדמות לנכרים, הן בגופם והן במלבושם והן בכל דבר, באופן שהיהודי התימני יהיה ניכר בין אלף אלפים אף למי שלא ידעו מקודם, ויראת ה' על פניהם תמיד. עם כל זה לא היו משלימים מהם למניין עשרה לקדיש וקדושה, ורוב עניותם ודלותם היתה מנולת אותם. ואחר שהכירו קהלות ירושלים בכשרותם ויהדותם וחקרו ודרשו היטב עליהם, וידעו שהם כולם יראי־שמים ודביקים תמיד בתורה ובמצות, התחילו לרחם עליהם ולקרבם, וליתן להם איזה פרוטת לחם. יש מי שנשאר אצלו מעט כסף היה ניזון בלחם צר עד שאפס כסף, ויש מי שהיה מחזר על הפתחים להחיות את נפשו ונפש בני ביתו (אנשים מכובדים אשר היו בתימן בעלי בתים צנועים והיו מפרנסים אחרים משלהם), ויש אשר לא היו יכולים לחזר על הפתחים מרוב צניעותם ובושתם והיו מוכרחים לילך לבקש איזה שירות בבתי אחיהם כדי למצוא לאכול מיגיע כפם לחם לחץ, פת־חריבה להחיות, ויש אשר היו צנועים ואינם יכולים לשרת בבתים, הן מחמת כובד המלאכה, הן מחמת שהם זקנים ותשושי־כח, הן מחמת גופם הדל והרזה, הן מחמת שהיו חולים בחולי־הקדחת איש וביתו כמה חדשים או כמה שנים מחמת שינוי האויר ורוב הענינות שאין בידם להבריא את עצמם, ג"כ שאין בידם להביא תרופה ורפואות, שהכסף יענה את הכל. ובחורף היו שוכרים להם איזה בתים קטנים ותחתיים או בתי תבשילין ודוחקים עצמם לקמץ פרוטה על פרוטה, וכולי האי ואולי יוכלו להשכיר להם בתים הנזכרים לחסות בתוכם ממטר ומשלג. ויש אשר נשאר לו מעט כסף מחו"ל ושוכר לו בהם. וכל אלו הבתים הם היותר גרועים שאין ראויים לדירה, ורובם דולפים מים מארבע רוחותיהם או מהתקרה והקור שולט בהם תמיד. בתים העשויים מעצים ורעפים או של פת ורעפים, באופן שהיו חיים ארורים וחייהם אינם חיים...[26]

26 עד כאן כתב המחבר, ולא השלים.

לא

מסעות מרדכי בן הלל הכהן

חשון—כסלו תר"ן (1889)

מרדכי בן הלל הכהן נולד במוהילב שעל נהר דניפר בשנת תרט"ו (1856) ונפטר בירושלים בחנוכה תרצ"ז (1936). הוא היה „סייפא וספרא", איש אמיד, בקי בהויות העולם ועוסק במסחר ובבנקאות, עסקן בעניני ציבור, ויחד עם זה כמעט לא הניח עטו מידו מיום היותו בן שמונה עשרה ועד יום מותו. עבודתו הספרותית כללה לא פובליציסטיקה בלבד, אלא גם סיפורים, ביוגרפיות, ביקורת ספרותית, ספרי־ילדים, ואחרון־אחרון: זכרונות ימי חייו הארוכים והמעניינים.

בקיץ של תרמ"ט (1889) השתתף באספת חובבי ציון בוילנה, שהתכנסה לאחר התפטרותו של ד"ר פינסקר מהנהגת התנועה והיתה צריכה להחליט, אם מרכז התנועה יישאר באודיסה או יעבור לביא־ליסטוק, כרצונו של הרב ר' שמואל מוהילבר. בעזבו את האספה, גמר בלבו לנסוע לארץ־ישראל. „עין בעין ראיתי ונוכחתי, כי אך חטא ופשע מצד אנשים, הנושאים את נפשם להיות ראשים ומנהיגים של תנועה, ואיש מהם לא ראה את הארץ. מכל הנאספים בוילנא... לא היה אף אחד אשר בקר את הארץ... נוכחתי כי האנשים מגששים בחושך הם אומרים להיות מורי דרך". (עולמי, ספר ב', עמ' 142). ומיד אחרי ההגיס הפליג מאודיסה לארץ־ישראל.

עיקר מסרתו היה לבקר את כל המושבות החדשות ביהודה ובגליל. אולם עפ"י עצת ידידיו בארץ הסתפק בביקור במושבות יהודה: מקוה ישראל, ראשון־לציון, נס ציונה, גדרה, עקרון, יהוד ופתח תקוה (בלוית י. מ. פינס). תחילה לא עלה על דעתו לכלול במסעו ביקור בירושלים, כי בא „לדרוש אל החיים ולא אל המתים", ואולם אך דרכו רגליו על אדמת הארץ — וכבר ידע בלבו, שאל עיר־הנצח אשר בהרים נפשו נכספת, וכתום ביקורו במושבות יהודה עלה לירושלים.

בתיאור המושבות יש מזיגה של שכל ישר ולב רגש. הדברים נכתבו מתוך ביקורת מעשית של סוחר וחזון־עתיד של סופר. בתיאור

ירושלים ידע תניך ההשכלה להתגבר על שרידי „ההשכלה" שבלבו ואיש תנועת „חיבת ציון" (שסבלה מתגרת ידם של מנהיגי הישוב הישן), שבאזניו צלצל עוד ה„קול מהיכל", שיצא מירושלים נגד הישוב החדש, ידע להבליג על רגשי ביקרתו ולראות גם את הצד החיובי שבישוב הישן ואת האפשרויות הגנוזות בו להרחבת הישוב העברי בארץ. את תיאור המסע כתב באניה בחזרו מיפו לאודיסה בעוד הרשמים רעננים בנפשו.

לאחר שובו מא"י, גברו גזירות אלכסנדר השלישי על יהודי רוסיה. היהודים גורשו ממוסקבה, ואז יסד מרדכי בן הלל הכהן שתי אגודות להתיישבות בא"י, ונסע שנית לארץ בקיץ של תרנ"א (1891). את רשמי מסעו השני תיאר רק עשר שנים לאחר מכן, בשנת תרס"ב („נחלה מבוהלת"). בשנת תרס"ז (1907) עלה עם בני ביתו לארץ ישראל והשתקע בה. בארץ היה מחלוצי התרושת והבנקאות הקואו־פרטיבית, ממייסדי תל־אביב ומהעסקנים הציבוריים הראשונים של הישוב המתהווה.

אחד עשר יום הלכתי באניה מאַדעסא[1] עד אשר באנו אל יפו. כי כן תעשינה דרכן האניות של החברה הרוסית. הן אמנם כי באמת לא ירחק הדרך רק מרחק חמשה או ששה ימים, אבל מפני כי תחלת בריאתן של האניות היתה אך להוביל משא וסבל בין חופי הים השחור ובין חופי הים התיכון, והכנסה מנוסעים כאין הוא בעיני החברה, לכן תבאנה האניות בדרך אל חופים רבים ותעשינה שמה שעות וימים, לפרוק ולטעון סחורות מסחורות שונות, ובלכתן תלכנה דרך עקלתון. וגם מאלכסנדריא של מצרים הקרובה ליפו, הלכנו כשני ימים, כי סרנו אל פארט־סאיד,[2] העיר החדשה אשר נבנתה במדבר חול מעת הפרו תעלת הסועץ. — — —

ביום השבת, אדר"ח מרחשון,[3] ירדתי באניה באדעסא, ובשעה הרביעית נתן רב המלחים אות להרים את העוגן והאניה יצאה לדרכה נוכח סטאמבול. — — —

1 Odessa. 2 Port Said. 3 א' דראש חודש חשון תר"ן, הוא יום 25 באוקטובר 1889.

בעשירי לחודש חשון[1] לעת ערב יצאנו מפארט־סאיד ללכת ליפו. כעבד ישאף צל כן חכיתי לראות את חוף העיר הזאת ולבי הולם פעם. אספתי לי סביבי את מכירי מבני לויתי האורחים לחברה עמי על האניה, והוצאתי מצקלוני את שארית המעדנים והממתקים אשר לקחתי עמדי מביתי צדה לדרך, וגם המזג לא חסר. למה אכחד — לא יכולתי לכלוא בקרבי את שמחת לבבי; הן קרב אנכי היום אל המטרה אשר אליה שאפתי כמעט מיום עמדי על דעתי, בה הגיתי בחלום ובהקיץ ואשר אליה נדרתי זה שנים רבות... ויהי ערב ויהי לילה. כל בני האניה סביבי הוזים שוכבים ואני ער. הנני מתהלך על ספון האניה מעבר אל עבר, אולי אראה דבר מה, ואת קנה הראות לא אסיר מעל עיני, אולי אמצא נקודה, אולי יגיה אור מרחוק...

יפו! — קרא מאחורי אחד הנוסעים מאחינו; אך לחנם כבר היתה הערתו; כי לא אך שתי עיני, כי אם גם לבי ונפשי נתונים נתונים היו בקנה הראות, ולאט ולאט נראו לעיני יותר בהיר הנקודות השחורות...

האניה קרבה אל יפו ותשלך את העוגן ותעמוד. בקצה הרקיע עוד עמד השחר, ומאחורי הגבעה אשר העיר נשענת עליה, החל לצאת מעדנות מלך היום. ויריעת תכלת בהירה פרושה על כל כפת הרקיע, וכל רוח אין, אף להניע את דגל האניה, האויר חם כאויר יום אביב בארץ מולדתי. חביבי הקורא, אינני משורר, אבל בוקר כזה לא ראיתי מעודי, וכאשר ראיתי פה השתוממתי ואמרתי: אין זה כי אם מקור השירה וזה שער הפַּרְנַס. עתה אדעה, עתה אבינה, מדוע הִרבה הטבע בארץ הזאת להוליד משוררים ומזמרי משכיל, כי רוח החן והיופי השפוך פה על פני כל היקום קורא בכח לכל איש לבב: „לכה דודי, השמיעני את קולך ונשיר את שיר ד'"...

דרך התפת — כן שמעתי אומרים — יבואו אל העדן, ודרך מבואות מטונפות באתי אל ארץ ישראל. רגלי הוליכוני דרך רחובות צרים ועקלקלים, מרצפת האבנים מקולקלת עד כי

[1] הוא יום 4 בנובמבר 1889.

עגלה בעלת אופנים לא תוכל לעבור בהם, ועל כל מדרך כף רגל ירבצו בטח הכלבים. ברגל הלכתי אל בית המלון, ומהלכי היה דרך השוק ושדרי החנויות. גם ביפו, כבכל ערי המזרח, השוקים בנוים בלא סדר ומשטר, ולא על נקל ימצא איש חדש את דרכו במבואות האפלות, במוצאות הסבוכים. בשוקים האלה, נוסף לזה גם החנויות שמה אינן מסודרות, ואין סוחרים של מין סתורה אחת קובעים להם מדור בפני עצמם בשדרות השוק, כי בלולים יעלו הסוחרים: על יד סוחר במיני בשמים יושב טַבָּח מוכר בשר, ועל ידו — חָרָשׁ־ברזל ונפחּ באש פחם. הנוסעים האירופים מתפלאים על המראה המוזר הזה, המקיים את המשפט החרות על כל בני שֵׁם, כי חסרון הסדר חוא אצלם הסדר. — — —

אבל כאשר עברתי את רחובות העיר וסרתי אל בית המלון, אז הרגשתי עדן ונחת, כי את אשר לא קויתי מצאתי. אחד מילדי ירושלם[5] נטע אשל (אכילה, שתיה, לינה) ביפו, בירושלם ובחברון, והנוסעים מאחינו לא עוד יתבוללו אצל הסרסורים ובמלונות כמלונת הכלבים, כי ימצאו מנוחה נכונה ומזון טוב ובריא, אם כי עליהם לשלם בעד העונג הזה כחמשה פראנק ליום. והאשל אשר ביפו הוא מחוץ לעיר במושב האשכנזים[6] על הדרך העולה שכמה. בתוך גנות ופרדסים, ופרחים ושושנים סביב לו. החלפתי את שמלותי וחלכתי לראות את פני האדון פינס,[7] שהוא סוכן החברה „חובבי ציון" בארץ ישראל, להתיעץ עמו איזה הדרך אבחר לי לבקר את המושבות ואת הערים היותר נכבדות. כי אנכי התויתי לעצמי את הדרך ללכת מיפו לראשון לציון, משם — לגדרה, נחלת ראובן או ואדי חנין, ובאר טוביה או קאסטינא, ואת"כ לשוב לגדרה, ומשם לעקרון, ומעקרון דרך ראשון לציון לפתח תקוה ויהוד, ואחר כן ללכת לירושלם, מירושלם לשכם, טבריה, צפת, ראש פנה, יסוד המעלה, ומשם לשוב לראש פנה וללכת לחיפה דרך פקיעין, הקולוניא של תיהודים יושבי הארץ משנים קדמוניות

5 ישמו לויקא קמינית. 6 בשכונת חגרסגית. 7 יחיאל מיכל פינס, שהיה אז באכזה „חובבי ציון" בא"י וישב ביפו בשכונת „גנה שלום".

ומנרים אך ערבית; מחיסה אל זכרון יעקב — ומשם לשוב ליש. הח' פינס הודה כי טוב יהיה לתור את הארץ באופן כזה, אך העד העיד בי, כי יכבד מאד עלי העמל והטרח לעשות בפעם אחת דרך רב כזה, ולעבור בלב ארץ ישראל כמעט מן הקצה אל הקצה, ואף כי בארץ הגליל, אשר שם אין הדרכים סלולות, ועלי יהיה לרכוב על החמור לא יום ולא יומים כי אם כשבועים ימים. אמנם נבואת הח' פינס נתקיימה, ואנכי לא הלכתי אל ערי הגליל.

יפו היא עיר החוף היותר נכבדה בפלשת,[8] ודרך העיר הזאת יבוא כמעט כל הנוסעים לארץ ישראל. וראה זה פלא, כי לא כל אחינו היושבים בעיר הזאת, והמה כאלפים איש, יחיד על התלוקה. מצאתי פה מעט עקבות הרוח הטהור אשר עבנו בשנים האחרונות במקומות רבים בארץ ישראל, הרוח הטהור אשר הביא לרגלו מחשבות תדשות בלב רבים מציעירי אחינו ילידי צרה"ק,[9] כי ידאגו לאחריתם, לבל יצטרכו לשאת כל ימי חייהם את עיניהם אל נדיבים. כן גם ביפו נבנה מחדש פַּרְוָר ונוב בגינו מאחב"י ויקראו את שם הפרוד „בתה שלום", ועוד פרוד אחד בסביבות יפו בשם „נוה צדק" אשר כלו לישראל הוא. חמשים איש מאתינו התאחדו ויקנו כבר על שפת הים, במקום אשר האויר טוב מאד, ויכוננו חברה לבנות בתים. וזה משפט החברה: הכסף נחלק לתמשים חלקים, ומכסף החברה בנו בשנה הראשונה עשרה בתים, ויפילו גורל למי מהתמשים יפלו הבתים לנחלה. בשנה השניה בנו עוד עשרה בתים, ויפילו הגורל בין הארבעים הנותרים; וכן בשלישית וברביעית, וכן עשו גם בשנה הזאת החמישית, אשר בה כלו לבנות את חמשים הבתים. ובבל הזמן הזה שלמו מעט מעט כל בני החברה, גם אלה אשר כבר נפלו בתים בגורלם, עד אשר כלו לשלם את כל הכסף אשר הוציאה החברה על קנין הכפר ובניך כל הבתים. הרבה, הרבה מאד, אתדות עושה; אבל איפה אֵת, מדת רַבַּת הכח? ישראל אומר: לא בי, ועַמֵּנוּ — אין עמדי. האומנם תִּוָּלֵד עתה על ברכי אחינו ובארץ ישראל, —

8 כלומר, בארץ־ישראל. 9 ארץ הקודש.

בארץ הזאת אשר בה שכן עם כבד עון, מרבה לפשוע נגד האחדות והשלום, וברית אחים הפרנו, ונביא עלינו את כל הרעה הרבה עד היום הזה. האמנם לקחנו מוסר?

ויואל האדון פינס ללכת עמדי אל הקולוניות אשר בנגב הארץ, ועוד ביום ההוא הלכנו יחדו לראות את בית הספר לעבודת האדמה „מקוה ישראל" הסמוך ליפו. ברכה רבה בבית הזה, ואך לחנם עֵפֶר בעפר לעומתו המנוח ה' ברי"ל,[10] וישלך שקוצים לא רק על מנהלו ה' הירש,[11] כי אם גם על קאַרל נעטטער מיסדו. נגד ה' נעטטער חטא חטאו רבים מסופרי ישראל, כי לא הבינו אל מחשבות האיש הנכבד הזה ולא יכלו לערוך את מפעליו על הרי ישראל. וכמו חפצה ההשגחה העליונה להראות את צדקתו לנצח ותזכהו להקבר בגן „מקוה ישראל" אשר יסדו ידיו עד היום הזה. וגם על ה' הירש שפך המנוח ברי"ל את מררתו השחורה ללא צדק וללא משפט, כי אנכי מצאתיו חובב וישוב, מתעסק בצרכיו ומשים לב אל ענייניו באהבה ובחבה יתרה. כי היו בתולדות הישוב רגעים מסוכנים אשר אך ה' הירש מלט את הענין בחכמתו וביושר לבבו. כי יד הנסיון טובה מאד על האיש הזה, — גלוי וידוע לכל. ובית הספר „מקוה ישראל", כאשר אמרתי, מחזיק ברכה מרובה לנערי בני ישראל עתה, בעת אשר הישוב בארץ ישראל יתרחב וישוכלל באופן כזה, הדורש תמיד עובדי אדמה מלומדים, הבקיאים בהלכות נטיעה; והתלמידים במקוה ישראל אמנם מקבלים תורה ונסיון, וכל עין רואה את הגנות והפרדסים של בית הספר ההוא תעיד כי ידים חרוצות עבדו שמה. נטיעי הגפנים בכרמי „מקוה ישראל" המה הטובים שבכל ארץ ישראל, כי המה הובאו מארץ צרפת עוד טרם ירדה תולעת הפילאַקסעריא לשחת בגפנים בכל גבול צרפת ותאבד שמה כמילּיאַן העקטער כרמים; אז חרדו כל הממשלות, וגפני צרפת נאסרו לבוא גם בגבול תוגרמה משנת 1876. אך במקוה ישראל נמצאו זמורות צרפת מכבר, ומכרמי מקוה ישראל באו הנטיעים גם לכרמי

10 יחיאל ברי"ל בספרו „יסור המעלה", מנגנצא תרמ"ג. 11 שמואל הירש, שנם בני בי"ו התאוננו עליו מאוד.

המושב „ראשון לציון", ועתה יין הכרמים האלה עולה על כל ארץ ישראל. לנתי ביפו, ובבקר השכם נסעתי לראשון לציון.

לא מליצה חידות היא, כי אם דבר אמת: בני ישראל בנו הנְּשָׁמות וגבעות חול היו לגני עדן. זה שמונה שנים יכתבו וידבר על אדות המושבות החדשים, ואני את חטאי אני מזכיר היום, כי לא האמנתי, פשוטו כמשמעו — הכחשתי במציאות חמושבות, עד אשר ראיתי עין בעין על גבעה נחמדה עומד מושב נחמד, על גבעה גבוהה היתה אדמת חול ואבן, שוממה מאין יושב; ויבאו החלוצים הראשונים ויתקעו במקום הזה אהל קטן ודל, ואחד מהם קרא בקול רועד ובעינים מלאות דמעה: יהי שם המושב הזה „ראשון לציון" מעתה ועד עולם... וכח כביר ויד חרוצים וחפץ נמרץ ורוח עשוי לבלי חת עשו את שלהם — ויהי המושב, ויחי וייף בגדלו, והנהו נצב כעת לנגד עיני כלול בהדרו. „ראשון לציון" הוא גם עתה עיר, והוא מתפשט ומתרחב מיום אל יום, ובכל קצוי המושב רבו הבינים ורבה המלאכה. ואני ראשי היה עלי כגלגל, כי עיר ישראל חדש, או עיר חדשה של ישראל־סבא, עיני תחזינה, ואיה איפוא ראיתי מחזה כזה? כשכור התנודדתי בחוצות, כמשוגע רצתי לראות את הבאר, את בית הספר, את הכרמים, את בְּרֵכת המים. וכל מראה עיני הכוני בתמהון, כאלו לא ראיתי מעודי בתים וחצרות, כמו איש מן הישוב אינני; ובבואי אל בית הספר החילותי לנסות את התלמידים, ודברתי עם כלם אך בשפת עבר, ושאלותי אני ותשובותיהם הם היו אך בעברית — ולא יכולתי לצאת מן הבית...

את אדמת המושב הזה קנו החלוצים הראשונים, אלה אשר רעיון ישוב הארץ היה חיי רוחם ונשמת אפם, ואדיר כל חפצם היה לתקוע להם יתד בארץ ישראל מבלי בקש חשבונות רבים. עתה אין עוד אנשים כמו אלה; הבהלה הראשונה עברה; עתה יבקשו חשבון, ואם על פי צרופי המספרים נוכח, כי באותו סך הכסף אשר נחיה בארץ ישראל חיים פשוטים, נוכל לחיות גם בארצות אחרות בתוספת איזה לוקסוס אירופי, אזי נחדל מלחשוב על אודות חיציאה לארץ ישראל. אבל היו ימי אושר

או ימי אסון, אשר רבים עלו ציונה בלי חשבונות מדויקים, והמה חשבו כי אך מלאכים קדושים מתהלכים בארץ הקדושה, וכי כל כפֶר לא שוה בעד כברת אדמת אבותינו... כן חשבו — ונכשלו גם בבני אדם שאינם מהוגנים, גם באדמה בלתי הגונה. האדמה היתה אדמת חול ולא תצלח לזרע השדה, אך מפני כי בארץ ישראל אין כמעט כברת ארץ אשר לא תצלח לשום זרע או מטע, לכן גם אדמת „ראשון לציון" טובה מאד למטע כרמים. אבל דא עקא, כי הכרמים יביאו פרי לבעליהם רק כעבור חמש או שש שנים, ובין כה וכה מה יאכלו האכרים אדוני הכרמים. הכסף אשר הביאו מביתם תם, כי הרבו לשלם גם במחיר האדמה, וגם מטעי הכרמים אכלו כסף רב, ועוד חסרו להם בתים לשבת, רפתים לבהמות, וגם — הבהמות בעצמן... ומים אמנם מצאו אחרי עמל רב, ואחרי אשר חפרו באדמה ארבעים וארבעה מעטר, אבל חסרה להם מכונה להעלות את המים מן הבאר. מצב האכרים החדשים היה נורא וקרוב אל היאוש, אך לעזרה בצרה נמצא להם הנדיב.[12] ביד ה' יוסף פיינבערג[13] הצליח להטות את לב הנדיב לחמלה על בני ראשון לציון, ולאט לאט לקח את המושב תחת אברתו רב הנוצה.

ולמן היום אשר בא המושב לרשות הנדיב היו לו פנים חדשים, בראשונה התבונן הנדיב למחסורי האכרים וימלא את כל הדברים אשר בידו היה לתת להם כרגע; בפקודתו הובאה מכונת הקיטור להעלות בכחה מים מן הבאר; פתח בית ספר לילדי המושב, החל לבנות בית תפלה גדול ונהדר, שם רופא בהמושב ויפתח בית מרקחת הסמים, ויבן בית מרחץ טוב ונהדר עם אמבטאות ועם יתר התענוגים למקוה מים. אולם ביחוד שם עיניו על כרמי האכרים, כי בהמשך הזמן נוכח הנדיב לדעת את אשר רבים לא ידעו מראש — כי סוף סוף אך על הכרמים לבדם לכלכל את האכרים, ולכן נחוץ לשמור את הגפנים מכל משמר. ולרגלי ההכרה הזאת, כי אך על הכרמים יחיו האכרים בעתיד, לכן, עד אשר יגיע העתיד אשר אליו יחכו, פתח הנדיב את ידו הרחבה והוא מנהל את כל

12 הברון אדמונד די רוטשילד. 13 אחד ממייסדי ראשון לציון.

האכרים העומדים תחת חסותו בכסף די צרכם למכסת נפשותיהם. והצרכים האלה אינם מעטים; כי שטח הכרם אשר לכל אכר ואכר איננו קטן, ויד האכר בעצמו תקצר לעזקהו ולסקלהו ולעדור סביב הנטיעים ולכרות את הזמורות, ועליו להעמיד שכירי יום לעבודתו, ודיה העבודה להאכר בעצמו לעמוד על הפועלים ולהשגיח כי לא יעשו מלאכתם רמיה. והפועלים האלה אינם עובדים עבודת מתנה, כמובן, וגם האכרים בעצמם אינם מתפרנסים אך באוירא דארץ ישראל, וכל זה ילך ממקום אחד — מקדש הקדשים אשר בלב אחד מאחינו בפאריז...

מן הדברים האחדים אשר אמרתי יבין הקורא, כי חדלו בני ראשון לציון להיות אכרים במובן הפשוט, אכרים חורשים וזורעים בידיהם, כי אם בעלי אחוזות קטנות אשר בהמשך הימים תביאינה לבעליהן פרי טוב, ויוכלו לחיות חיים טובים ובטוחים; וגם עד אשר תגיע העת המאושרה ההיא לא יחסר להם גם כן מאומה, כי הנדיב יספיק להם את כל צרכיהם. האם רע או טוב הדבר הזה? את אשר עמדי לא אכחד, כי יותר טוב היה בעיני לראות את בני ראשון לציון בתור אכרים פשוטים ממש ועומדים ברשות עצמם וחיים על חשבונם המה, מראות אותם בעלי אחוזה ומקבלים תמיכה; טוב היה בעיני לו מצאתי את אורחות חייהם ברע מעט מאשר מצאתיו עתה — וידעתי כי כל החייל אשר בידם בא להם לא מעזרת אחרים; ולא אני בלבד, אך גם המה בעצמם היו שמחים אז בגורלם יותר מעתה. אבל אחרי שכבר נעשה מעשה, עתה אשר לרגלי סבות שונות הכריחם מצבם לזה, על כל חובב הישוב לשמוח כי בארץ ישראל צומחים בעלי אחוזות קטנות, אשר סוף סוף יעמדו במרחב, והמה יהיו אבני פנת הישוב. גם חלילה לי לכחד את האמת תחת לשוני, והנני אומר בפה מלא, כי בעלי האחוזות הקטנות אשר בראשון לציון יודעים את חובותיהם גם לעמם גם לארצם. כי כאשר רבו הימים והנדיב פרש את כנפיו על מושבות אחרים, ויהי ראשון לציון למרכז לכל מושבות היהודים בנגב הארץ, כמו הקולוניא „שרון"[14] הוא מרכז הקולוניות של

14 שרונה שליד יפו, היא מרכז מושבות חנרמנים „בני התיכל" בא"י.

האשכנזים. ועוד יותר מזה, כי אל ראשון לציון יבאו יום יום אנשים רבים מיפו ומיתר הקולוניות סביב, עד כי בכל יום ילכו מראשון לציון ליפו וחזרה שני דליזשאנסים,[15] אשר בעליהם היהודים ימצאו מזה לבד לחמם, וגם בית אכל ומלון לאורחים הוכן בראשון לציון. ובני ראשון לציון יודעים את ערך עירם הקטנה ותעודתה; יודעים ומבינים כי על עירם להשפיע על יתר הקולוניות סביבה גם בחומר גם ברוח, — ולא נבוש בהם. כל מפעל טוב וכל רעיון נכבד ימצא לו מקום גם בראשון לציון, ולכל עומת תנועה קטנה או גדולה בחיי האכרים ובהשתלשלות דבר הישוב יענה ההד בלבות בני המושב הזה, שהוא באמת בירת המושבות של אחינו ביהודה.

ומראשון לציון תצמח ישועה, לפי דעתי, גם להמושב הקטן „נ ח ל ת ר א ו ב ן" או „ואדי חנין" בערבית.[16] מושב כזה לא היה יכול להתקיים, מפני כי קטן ודל הוא מאד, ושטח אדמתו לא רב הוא כי יתישבו עליו משפחות רבות; והנסיון הורה לדעת כי ברוב עם הצלחת הישוב, וכאשר ירבה מספר האכרים כן יפרוץ המושב ויעש חיל. אולם אהרי אשר המושב „נחלת ראובן" קרוב אל ראשון לציון מהלך עשרים רגע, ואם כי בני המושב הקטן הזה אינם ברשות הנדיב, אבל בכ"ז דופא ובית ספר וכאלה יש להם בראשון לציון, וגם הפקידות של הנדיב מגן להם על כל צרה שלא תבוא, לכן יש להמושב הזה תקוה טובה בעתיד, אם כי עתה עוד ענייניו מתנהגים בכבדות. אבל כלל זה נקוט בידך: כי אם יתכונן מושב בארץ ישראל, אז — לעולם ישב, כי אלהי צבאות יגן על מושבות עמו בארצו...

לפעולות הנדיב בארץ ישראל גדולים חקרי לב, כי מראה נפלא כזה לא היה בישראל מיום היותו לגוי, כי יקום איש על נדיבות להריק מיליאנים למען יוציא איזה רעיון, — ועוד רעיון כזה אשר יש עליו גם עוררים — מן הכח אל הפועל! בכל עמלי שעמלתי לא מצאתי איש בארץ ישראל אשר ידע אל נכון סכום הכסף אשר הוציא הנדיב לטובת המושבות,

15 ענלות נוסעים. 16 ביום: גם ציונת.

יען כי סכומים רבים יוצאים לא מן הפקידות המקומית, אך בדרך ישרה מפאריז. אולם יודעי ספורות אומרים כי כבר הלכו להם שש מאות רבוא פראנק, והמילליאן השביעי הולך וחסור. והנה נעשות ביד רחבה, כן הבנינים וכל התכונה הכל ביד הנדיב, ובני המושב מקבלים את כסף התמיכה לא כמו שמקבלים איזה חלוקה, כי אם בעין יפה, כאדם הבא על שכרו, אם כי לפעמים הוא שכר בטלה... אמרתי: שכר בטלה, ואחרי אשר גמרתי בלבבי לשלוח חץ רעל אל אחדים מהאכרים המקבלים תמיכה מקופת הנדיב, עלי אפוא להתאמץ כי יהיה החץ שנון, כי יהיו דברי ברורים, יען וביען הענין הזה ראוי ונכון כי ידברו בו לא מן השפה ולחוץ. כי התמיכה הזאת אשר הנדיב בחסדו הגדול מחלק לכל האכרים החוסים בו מדי חדש בחדשו, לפי מכסת הנפשות ולפי צרכיו של האכר, — יש דורשים אותה לשבח ויש דורשים אותה לגנאי, וגם לאלה האחרונים יש על מה לסמוך, אם מעט ואם הרבה.

הן אין כל ספק כי העזרה הזאת אשר הנדיב מושיט להאכרים מַעֲמֶדֶת את המושבות במצב חמרי טוב מאד, יען כי אופן התמיכה ותכונת נתיגתה מדי חדש בחדשו, מפראנק אל פראנק אגורה לא תחסר, — האופן הזה נותן בסיס נאמן ונכון תחת רגלי האכר, והוא יכול להיות בטוח, כי איננו תלוי במקרה ובכל רוח מצויה ושאינה מצויה, כי יש עין רואה את כל מחסוריו ויש יד פתוחה למלא את כל המחסורים האלה. האכר יכול להיות בטוח, כי יש דואג גם לכרמו שלא תאכלנו תולעת הפילאָקסֶרְיא, גם לילדיו כי יהיו להם מורים ומחנכים ובתי ספר, גם להמציא להם מים לשתות ולהשקות את בעירו, גם לחוליו כי יהיה להם רופא, ודוקא מומחה,[17] ובית מרקחת, ודוקא עם סמין המרפא היותר טובים ויקרים; כי יהיו לו גם בתי תפלה, ומורה צדק, ויתר כלי הקדש. אין ספק גם בזה כי הפקידות מלמדת את האכרים להכיר עליהם איזה עול ושררת, מרגלת את המושבות להתנהג בסדרים ידועים, לבל יהיו כעיר

17 רופא המושבה ראשון לציון היה אז ד"ר אהרן פאיר מזיא, בעל בסד הסוגחים לרפואה" וידיד־נעוריו של ל חנוסע.

פרוצה אין חומה, כי ישכחו האכרים מאחינו מדות שונות ודרכים רבים, אשר אין כל הפסד ורעה רבה אם יעזבום כלה; כי הלא נודה ולא נכחד, כי לא כל מנהגי המקום שיצאו האכרים משם המה טובים ונכוחים לטעת אותם שורק על אדמת ישראל. הפקידות מחנכת את האכרים להיות אזרחים על הארץ הטובה אשר התאחזו בה, כי את התורה הזאת, תורת־אזרח, לדעת ולהבין כי הפרט הוא חלק מהכלל, כי על האדם להיות מדיני, להיות בן לארצו — התורה הזאת זרה היתה גם לאבות האכרים. הפקידות של הנדיב מתנהגת בהמושבות בשררה ומטלת על האכרים לחובה להכיר ולדעת כי היא — הפקידות, אדון להמושבות, כי על פיה ישק כל דבר. ולולא הפקידים מי יודע אם לא השתובבו והיה כל איש עושה הישר בעיניו. עתה יש גבוה, והאכרים באונס או ברצון מוכרחים להכיר אותו לשומר על ראשם ולראשם.

הלא טוב הדבר הזה להם, אבל מה נעשה וברית כרותה להטבע כי אין טוב מוחלט בתבל. הנה הגדתי את מקצת שבחה של התמיכה, אבל היא אֵלֶיהָ וקוץ בה, ואחריה משוכה גם רעה. לא עוד למטר השמים יקוה האכר, ולא עוד אל אדמתו ישא עין כי תתן לו את יבולה; לחמו נתן ומימיו נאמנים אף אם לא יצוה ה׳ את הברכה, אף אם לא יעמול בזעת אפים כיאות לאכר, אף אם תשֵׁם אדמתו... ותגדל בעיני הרעה הזאת מכל הרעות הנכונות לצלע המושבות, וזה אשר הכאיב את לבבי יתר מכל הקוצים הסובבים את השושנה. על פני שדות אחדים עברתי והנה לא נעבדו, לא חורשו, אם כי עת החריש כבר הגיעה, ורעהו אשר שדהו על גבולו אמנם חורש את אדמתו. „מדוע לא יעבוד האכר הזה את שדהו?" שאלתי את פי ההולך עמדי. ויען לי האיש לאמר: „זה האכר הלך עם סוסיו להביא אבנים לבנין מסלת־האבן מיפו לשכם, כי פקידי בוני המסלה משלמים שכר טוב; והאכר השני לא הלך בעצמו, אך שָׂכַר ערבי ושלח בידו את סוסיו להביא אבנים לבנין המסלה ההיא; השלישי לא הכין עוד את כלי המחרשה; הרביעי הוא קצת חולה מעת תחלת החריש, אם כי ראינוהו אתמול בבית

התפלה" — היינו כל „התרוצים" אשר למודים היינו להשיב להמלמד על שאלתו החמורה: מדוע לא באנו אתמול אל החדר?... הלא גם אז רוב התרוצים היו אמת וצדק ולא את כלם היינו בודים מן הלב, בכל זה היה המלמד חורץ את משפטו עלינו כי נרפים נרפים אנחנו, — ומשפטו זה היה כמעט תמיד אמת...

בין אכרי הנדיב ישנם רבים הנרפים מעט בעבודה, בעבודה חמרית פשוטה. והעצלות הזאת יש לה מקור לא רק בתמיכה לבד, לא רק בהבטחון אשר האכרים בטוחים כי אף אם יתעצלו בעבודתם את האדמה גם כן לא ידעו מחסור, אך גם במקור אחר, בסבה אחרת יותר עמוקה, והסבה הזאת אולי תקטין מעט את איפת עוונם. הסבה היא, לפי דעתי, השיטה אשר אחזה בה הפקידות של הנדיב, מאז מרדו בני ראשון לציון בפקידם ויגרשו אותו מן המושב, כי חובה מוטלת על כל האכרים המקבלים תמיכה מאת הנדיב, לבוא בשטר כתוב וחתום כי אחוזותיהם נתונות ומכורות הנה להנדיב, וכי המה אך כשכירי יום הבאים על שכרם ואין להם בנחלותיהם ובבתיהם וגם בעירם כל חלק ונחלה. לרגלי הדבר הזה רבים מן האכרים חושבים את עצמם כזרים על נחלתם, אינם בטוחים במצבם ואינם יודעים מה יולד יום, ולכן תרפינה ידיהם ושָמֵם עיניהם ולבם לאסוף כסף למען יהיה בידם לעת מצוא, ומתאמצים להגדיל את הכנסותיהם מחוץ ליבול אדמתם, אחרי אשר פרי האדמה, אשר יאסוף האכר מכרמו ומשדהו, יבוא אל בתי האסמים של הפקידות, ולא אל גורן האכר ואל יקבו; כי אחרי אשר עפ"י השיטה הנהוגה, האכר מקבל תמיכת כסף די מחיתו, וגם זרע לזריעה וגם תבן ומספוא לבהמתו, ולכן על האכר להביא אל אסמי הפקידות את כל יבול אדמתו. המראה הלא־טוב הזה אשר הוריתי עליו באצבע אמנם סמוי מן העין הפשוטה; כי מראיהן של הקולוניות טוב מאד, הכל נעשה יפה, הכל על מקומו, אבל האיש אשר לו עין חודרת למצא את מפתח הזהב אל לבות האכרים רבים פנימה, הוא יודה כי לא דבה אני מוציא, יודה כי אמנם חזות קשה חזיתי, אבל יש בה האמת המרה, יודה — ולבבו יכאב עליו מאד מאד...

גם אין אתנו יודע מה יהיו הבנים, הדור הבא, אם יהיו אכרים כאשר חפצים אנחנו לראותם, או לא; כי הנדיב צוה ללמדם מלבד שפת עבר וערבית גם את שפת צרפת „למען ידעו קרוא ספרי חכמה על דבר עבודת האדמה". ומפני כי גם אבותיהם אינם אכרים פשוטים, כי אם רק אדונים של אחוזות קטנות, מי לידנו יתקע אפוא כי לא ימאסו הבנים בכל עבודה פשוטה המפרכת את הגוף, ואשר איננה נאותה לאנשים היודעים שפות ולשונות, ואשר אב־מקורָא להם בפאריז המעטירה.

אין כל ספק כי כוונות הנדיב כלן טובות, ולכל מעשיו הגדולים העומדים לנס על הרי יהודה אך מקור אחד — אהבת עולם וחבה בלי קץ להרעיון הגדול אשר הנדיב בנה לו מקדש לכבוד ולתפארת. אך מפני כי גם הנדיב גם כל איש לב יביטו על כל המושבות ועניניהם כעל דבר הנעשה למבחן, כעל נסיון אשר טרם נדע תוצאותיו, לכן אין פלא אם תקריבה איזה שגיאות, אינן מדות ושיטות הבלתי מכוונות אל המטרה, כי לפתח בחינה השגיאה רובצת.

עמל כבד ועבודה רבה למצוא כתמי אפל בהשמש, בעת אשר לעמת זה ימושו הכתמים במקום חשך וימצאו בלי כל עמל זתלאה, במקום אשר כל המרחב הוא אך כתם גדול אחד. וגם אני כמה יגיעות יגעתי עד אשר מצאתי אינו שגיאות ומגרעות במפעלות פקידי הנדיב, אשר פעולתו פרושה כמעט על כל המושבות החדשים בארץ ישראל; והנדיב הלא הוא פועל יחידי העלול מצד הטבע יותר לשגיאות, וגם זרים הין לו טבע ודרכי החיים של האכרים העברים ומזגם, שיצאו ובאו מארץ זרה לו. תחת זה הנקל יהיה לי למצוא המגרעות במפעלות החברה „חובבי ציון" בארץ ישראל, זאת החברה אשר תחת דגלה נאספו כל הכחות הטובים והמהודרים בעמנו, ואשר יצאה לפעלה לעזרת אחיה בני ארצה ומולדתה. אסורה נא ואראה מה עשו ראשי אלפי חובבי ציון בארץ ישראל למען הרעיון משאת נפשם, למען אחיהם אשר לא זרים המה להם ויודעים ומכירים אותם היטב.

ובמחשבות כאלה עברתי את נחל „שורק" גם את הכפר

„זנוח", משמאלי עזבתי את כפר הערבים „גדרה"[18] ועל הגבעה נראה המושב „ג ד ר ה" לנגד עיני. את המושב הזה יסדו ובנו הנותרים מבני החברה בילי"ו, אלה המעטים אשר כבר נסו אותם בעשרה נסיונות, ובכולם עמדו, ויעבדו עבודת שכיר גם במקוה ישראל גם בראשון לציון, וכל רואיהם העידו עליהם כי אמנם ראוים המה לבנות להם מושב ולדאוג לאחריתם. קוראים אחדים אולי יודעים כי אני הייתי בשופטים את החברה בילי"ו לא לטובה, ולוּ אראה גם היום תלמידי אוניוורזיטט רוקחים, מורים, מודדי־ארץ וכאלה משליכים את עבודתם ואת עתידותיהם ונוסעים בחֶבֶר לארץ ישראל לבקש להם כברת אדמה לעבדה — אקרא גם עתה אחריהם מלא: משוגעים אתם, ולא תביאו תועלת לא לכם ולא לאחרים; אבל בראותנו אנשים נשארים נאמנים לרעיון רוחם זה שמונה שנים רצופות; בראותנו אנשים ממלאים את החובה אשר קבלו עליהם באופן מאד נעלה, מבלי תת תואנה אף לשופטים היותר מדקדקים במשפט, כמו הדירעקטאר הירש[19] וכאלה; בראותנו אנשים שומרים את הברית והחסד לעמם ולארצם, אם כי כל בני חברתם עזבו את דגל בילי"ו וילכו להם אל כל אשר היה רחם ללכת — אז, עשו לכם כלבבכם, ואני אפול מלוא קומתי ארצה ואכרע ברך לפניהם! אם שמענו בחרי"ל כי האכרים הראשונים סבלו צרות ורעות וישאו כל יד עמל ותלאה, ועמדתם בארץ ישראל נחלו להם בשום נפש בכף, הנה אך על אלה מבני בילי"ו אשר בגדרה יסבו הדברים האלה; כי אמנם המה חרפו את נפשם, עליהם היה ללחום ובמובן הפשוט של המלה הזאת, ללחום בחצים וקשת ממש, לסבול מחסור ועוני, לעבוד עבודתם בשדה בעת אשר ידם השניה אוחזת בקנה הרובה, וכדומה...

ואמנם עתה בגדרה יש לנו קולוניסתים מזוקקים כזהב, והמה באמת כגבורי ישראל, ואת המושב הזה לקחה החברה „חובבי ציון" תחת כנפיה לתמכו ולסעדו. ממושבות הנדיב יצאתי

18 קסרה. 19 שמואל הירש, מנהל „מקוה ישראל", שלא הסביר פנים ביותר לבני בילי"ו בבואם לארץ.

ואל מושב גדרה, המושב האחד של חו"צ, באתי — וזה אשר הרגשתי ברגע ההוא: כחובב ציון, רצוני לאמר כאיש ישראל השמח להצלחת הרעיון הלאומי, אמנם שמחתי שמחה גדולה למראה מושבות הנדיב פורחים בהדרם, ומאה פעמים בכל רגע ברכתי בלבבי את אלהי ישראל הבוחר בציון ואת הנדיב עבדו; אבל כבן החברה „חובבי ציון", כאיש הנושא אחריות מוסרית בעד מפעלות החברה אשר הוא נמנה על דגלה, דאבה לבי לראות, כי בעת אשר מושבות כוננו אחרים בנויים על תלם, הנה הקולוניא הקטנה של החברה חו"צ, לא תאר לה ולא הדר, דלה ועניה... בני גדרה יסבלו מחסור בדברים נחוצים רבים, כמעט לכלם אין רפת לבהמתם, לאחדים בתי אבן ולאחדים בתי קרשים, ואלה כאלה אינם עוד בתכלית השלימות. ומפני כי כל אחד בנה לו את הבית לפי ערכו ומצבו וכפי יכלתו, לכן שונים המה גם פני הבתים, לזה גדול ולזה קטן, ואין תמונת יתר המושבות דומה לתמונת פני גדרה; אבל אל נסתכל בקנקן אלא במה שיש בו. בקרב הבתים פנימה יושבים אכרים חרוצים העובדים עבודתם בשדה, ושמחים הם גם בחלקם זה, וכל חפצם אך לנחול להם את העולם הקטן אשר בראו להם — כברת אדמה בארץ ישראל נעבדת בידיהם ועומדים ברשות עצמם לגמרי. אמנם לא כהררי אל עולמם זה, כי אם כמלוא כף איש, יען וביען כבר באו החיים הזדונים ויפתרו להם את החלומות הנעימים אשר חלמו להם ויפרצו פרץ נבעה בחומת מגדליהם אשר בנו להם ברוח דמיונם. בני גדרה הנם עתה אכרים פשוטים, וזה נראה גם בביתם, גם בארחות חייהם. ואם כי המה כמעט כלם אנשים שלמדו הרבה בימי עלומיהם, בכל זאת מצאתי בהם ובארחות חייהם את עקבות השכלת נעוריהם מעט מאד מאשר מצאתי את הרשמים האלה בהאכרים „המשכילים" אשר בקולוניות של הנדיב. וסבת הדבר פשוטה מאד; אכרי הנדיב יושבים על סיר הבשר של הנדיב, אשר ידו פתוחה תמיד, וכל צרכיהם ימלא טרם ידרשון, ובני גדרה המה סמוכים על שלחן „חובבי ציון", — והחותן הזה מדקדק דקדוקי עניות, דורש כי יחלקו לו כבוד וכי יברכוהו ב„מי שברך",

ולהם בני גדרה איננו ניתן במועדו, מימיהם אינם נאמנים. ולכן כל ימיהם מחסור, לכן דואגים הם תמיד למצוא להם עבודה מן הצד להגדיל מעט את הכנסת הבית, חושבים מחשבות לבנות את הרפתים לבהמתם במעט הכסף אשר קצבו להם, ואשר גם אותו לא שלחו להם בשלמות במועד ובזמן, בעת אשר הגשמים עוד לא היו בארץ וימי החריש טרם הגיעו והאכרים וסוסיהם היו פנוים מעבודה; דואגים לתקן את הבית לבל ימך המְקָרֶה[20] ולבל ידלוף הגג בבתי הקרשים אשר לאחדים מהאכרים. הנה כי כן כל היום בלבם דאגה, ובצואריהם עול חובות קטנים, — דבר המסוכן מאד לאכרים עובדי אדמה, כידוע; ויחדלו מבתיהם יופי ונוי, כל כלי בתיהם המה פשוטים בתכלית הפשיטות, רובם מעשי ידי האכרים בעצמם, אין כל לוקסוס קל גם מדברים המותרים לאנשים מעולם הדעת; לא ראיתי בבתיהם ספרים ומכ״ע,[21] והרגשתי בעצמי כי דבר לי עם אנשים מעולם שכולו עבודה קשה, עבודת פרך עמל ותלאה...

ידעתי כי בלב רבים תתן שמחה התמונה אשר תארתי מחיי בני גדרה, כי חיים כאלה המה סמל דמות חפצם לאכרים מאחינו, וזה פתגמם תמיד, כי לא לאדונים בעלי אחוזות עלינו לעשותם, כי אם לאכרים פשוטים עניים, החיים על אדמתם ועל יבולה בצמצום. לו גם יהי כדבריהם, הנה עלינו לדעת כי בבני גדרה אמנם הצלחנו למצוא אכרים מתאימים אל החפץ, וזה אמנם אך הצליח המעשה בידנו. ולו יקומו עוד הפעם צעירים כצעירי בית״ו ויחפצו ללכת לאה״ק,[22] אז עלינו יהיה למנוע אותם מזה בכל אשר בידנו, כי הדרך אשר הלכו בו בני גדרה ויבאו אל מטרתם, לא דרך כבושה היא כי אם דרך מתנדבים חלוצים העוברים לפני ההמון, דרך גבורים — ואין מביאים ראיה מן הגבורים; כי אם אמנם חרפה לאיש להיות מוג־לב, אבל הלא נודה כי אין כל איש מישראל מחויב להיות גבור במלחמת עמו ורעיון לאומו; זאת נחלת רק נזירי אלהים וחלק בחירי הדעה — ובני „גדרה״ כאחדים מהם. אלה המה בני המושב „גדרה״.

20 התקרה. 21 ומכתבי־עת. 22 לארץ הקודש.

ומה עשתה החברה „חובבי ציון", זאת החברה אשר נתנה את דגלה ביד „הגדרים" לשאת אותו על הרי ישראל? זאת אשר עשתה, היא קנתה להם אדמה בינונית ותחלק אותה בין בני המושב, ותמוד לכל אכר חלקת אדמה אשר „לפי דעת החברה" תספיק האדמה לכלכלת האכר, ותצו עליהם לזרוע את אדמתם. ראשי החברה קראו בתורה, כי ארץ ישראל היא „ארץ חטה ושעורה גפן ותאנה ורמון"[23] ומקרא מצאו כי יצחק אבינו זרע וימצא מאה שערים באחת השנים;[24] ובכן ילכו להם האכרים וישלחו את ידיהם בעבודה ויוציאו לחם מן הארץ ויאכלו לשבעה ויברכו את ה' ויהללו את חו"צ. אבל שכחו כי ארץ ישראל תשתרע משני עברי הירדן, וכי היא ארץ חרים ומישור. אין ספק כי אדמת עבר הירדן, כפי עדות כל הַתָּרים שעברו בה, היא ארץ „חטה ושעורה", וגם אדמת המישור ביהודה ובכל ארץ הגליל תצמיח כל זרע, אבל ההרים הלא לא יזרעו חטה ושעורה, ההרים הלא ינטעו אך „גפן ותאנה ורמון וזית שמן", ואדמת המושב גדרה הלא ביהודה היא, ויהודה הלא בריבת ארץ הרים היא, ואמנם ההרים והגבעות טובים מאד לנטיעת כרמים, וגם נטעו האכרים „הגדרים" כרמים על אדמתם, אבל הנטעים האלה הלא יתנו פרים לבעליהם אך אחרי עבור שנות מספר, ועד העת ההיא, עד אשר יחללו האכרים את כרמיהם, במת יחיו את נפשותיהם? הלא ברור הדבר כשמלח, כי נחוצת להם עוד אדמה לזריעה, נחוץ להם שדה לבן, ואמנם המצב הזה של בני גדרה נגע כבר אל לבות טובי „חובבי ציון", ובאספתם הכללית לפני שנתים ימים נמנו וגמרו, לאסוף כסף ביחוד למקנה האדמת החסרה לבני גדרה, ובאספה ההיא, כפי הנראת, חבינו את ערך „גדרה" ויתנו לב אל עניני המושב הזה, וימנו גם פקיד מיוחד מאת חו"צ לפקח על עסקי המושב הזה. לא אכחד את האמת תחת לשוני, כי בדבר הפקיד אשר מנו חצליח הדבר ביד החברה, כי נמנה איש ראוי והגון לאותה אצטלא, כי לו נבחר אחד היעוראיטים הנמולים, כי אז היתה שאלת השמיטה מרעשת את המושב, כאשר ראו עיניו

23 דברים ח', ח'. 24 בראשית כ"ו, י"ב.

בעקרון; ולו נבחר לפקיד אחד „העסקנים" שבנו, כי אז אל נכון היה בוחר בדרך פקידי הנדיב, ובני גדרה מרי חנפש היו מגרשים אותו מעל פניהם, כמו שנעשה גם לאחדים מפקידי הנדיב בהתנשאם על קהל ה' ויאמרו למלוך. אם כה ואם כת — והמושב היה נהרב. אבל בנוגע להשאלה הראשית, שאלת האדמה, עוד לא נעשה מאומה מטעם ראשי החברה, אם כי הקהל, החברים של החברה חו"צ, הראה לדעת כי נכון הוא לצאת לעזרת „גדרה" בכל לב. ביד תגזבר בפאריס נמצאו סכומים ידועים השלוחים אליו ביחוד למקנה האדמה, וגם באספה האחרונה בקיץ שעבר דרשו כמעט מורשי כל האגודות לקנות האדמה החסרה לבני גדרה, והמורשים הסכימו בשם אגודותיהם לשאת בכל עול, אך להקים את בני המושב הזה על בסיס נכון ונאמן בל ימוט לעולם.

כואת דרשו המורשים בקיץ העבר וגם נכתב בספר; ואם אמנם בימים האחרונים מדדו פקידי הנדיב כברת ארץ מאדמת קאסטינה,[25] המושב החדש אשר הנדיב בונה, אלף וחמש מאות דונם אדמה, את האדמה הזאת נתן הנדיב לראשונה לשלשת אנשים מחו"צ אשר היתה להם אדמה ביסוד המעלה, ומאז לקח הנדיב את „יסוד המעלה" תחת פקודתו, ולא אבה לדור עם פרעים בכפיפה, ויתן להם תמורת אדמתם את ט"ו מאות הדונם בקוסטינא. ואת האדמה הזאת נתן הועד המרכזי, ברשיון היחידים אדוני הקרקע, לעבדת ולזרעה לבני גדרה; אבל אם מתברכים בני „חובבי ציון" בלבבם, כי בזה נתנו לבני גדרה את האדמה אשר תחסר להם, הנה לפתרון שאלה באופן כזה יקרא האשכנזי: חשבון הנעשה שלא מדעת בעלים. אני הגבר נסעתי מגדרה אל החלקה ההיא בקצה קאסטינא, והנה אמנם האדמה טובה, אבל דרך שתי שעות מפריד בין גדרה ובין השדה ההוא, ועתה יקומו נא יודעי עבודת האדמה בין חובבי ציון ויעידו, אם יש יכולת לבני גדרה להאחז באדמה אשר מרחק רב כזה בינה ובין מושבותיהם, ואף כי בארץ אשר הדרכים לא סלולות; זאת ועוד אחרת; נניח דבר הבלתי אפשר,

25 כיום: באר טוביה.

כי ילכו בני גדרה לעבוד את האדמה הרחוקה הזאת, ויצאו לפעלם בכל יום ראשון בשבוע וישובו לגדרה בכל יום הששי; אבל אם כן, הלא נחוץ כי יבנו להם על החלקה החדשה בית אחד לשבתם, רפת גדול לסוסיהם, גדרות לבעירם ומקום לתבן ולמספוא, לפי זה נחוצות אפוא עוד הוצאות, — ובכל יום ויום בת קול יוצאת ומכרזת מאת חו"צ: אֶפֶס כסף, נכלא העם מהביא. ועוד בה שלישיה, הנה כמה ילכו מבתיהם בגדרה לעבוד את חלקת השדה החדשה אשר חלקו להם, הלא אך מחצית מספר האכרים, ובכל המושב גדרה נמצאים כחמשה עשר אכרים, ועתה אם מחציתם ילכו להם מן המושב, — מי זה ישאר בגדרה לשמרה? האם חמשה או ששה אנשים ונשים וטף ישמרו עיר ומלואה?!

ולבד כל אלה, למה זה נעשה שקר בנפשנו — להתהלל בהון זרים לאמר כי לנו הוא? הן האדמה החדשה לא מקנת כסף החברה חובבי ציון היא, כי אם מקנת אנשים יחידים, שהמה אמנם בבני החברה חו"צ, אבל המה קנו את האדמה לעצמם, לצרכם ולהנאתם. אם כן, היום אמנם נתנו הרשיום לועד המרכזי כי יוריד את בני גדרה אל שדותיהם; וביום מחר, כאשר יעבדו האכרים את האדמה, יסירו מקרבה את הקוצים ואת החרולים, יסקלוה מאבן, יזבלוה בזבל בהמותיהם וירוו את תלמיה בזעת אפיהם, ובכלל, יחדשו את פניה ויבנו את שוממותה, אז — מי לידם יתקע, אם לא יבוא בעל הקרקע ויאמר לבן גדרה המחזיק בה: אסוף ידיך וסור לך מזה, כי האדמה הזאת מקנת כספי היא? ונמצא עמל בן גדרה יורד לבהלה!

ובכן, זאת לעשות לבני גדרה להעמידם על בסיס נכון לבל יצטרכו עוד לתמיכה; נחוץ להמציא להם אדמה על גבול אדמתם דיה לעבודתם, אדמה אשר ידעו כי לגדרה היא ואין לאחרים כל זכות ורשות עליה; נחוץ להוסיף סוסים לעבודתם את האדמה החדשה אם תקום להם, כי עתה אך צמד סוסים לכל שני אכרים, והדבר הזה הוא ענין רע מאד; כי יקרו ימים אשר שני האכרים ימצאו אז חפץ בצמד הסוסים, ומי ידחה

מפני מי? ואם ימלאו את חסרון האדמה נחוץ לתת להם כסף לקנות הזרע לזרוע אותה, וכן לכלי המחרשה החסרים להם; נחוץ להוזיל מן הקופה את הכסף אשר קצבו להם ראשי חובבי ציון לבנין הרפתים לבהמתם, לשלוח את הסכום בפעם אחת, ולא חלקים חלקים. אם את זאת יעשו „חובבי ציון", ויעשו את זאת ברגש, בלב נדיבות, ביד רחבה ובעין יפה, ולא מעט מעט, לא בעצלתים ובידים שפלות, לא צעד אחד לפנים ושנים לאחור, כי אם פעם אחת, — אז יקומו בני גדרה על רגליהם, ואך שנה אחת אולי ידרשו תמיכה מאת החברה אבל עתה מעשי „חובבי ציון" הבל, ובלב כל איש מעשה ורגש, מעורר אך צחוק מכאיב לב, על כל דבר קטן בני גדרה פונים אל פקידם, והוא אמנם יודע כי בן גדרה מבקש לא את הנצרך רק את הנחוץ, אבל יודע ג"כ את מצב קופת „חובבי ציון", ולכן יצמצם מעט את הסך הנדרש; אחר כן יפחיתו עוד בא. וסכומי א. יקטינו בב., ובאופן כזה הדבר הולך, ובאופן כזה יחפצו לכלכל את הדבר הגדול והנכבד, דבר הישוב, ובאופן כזה תומכים מושב אכרים, — ועוד מתאוננים ומתלוננים ואלו לאלו שואלים: עד אנה תמשך התמיכה לבני גדרה? לולא דרך־עצב בי, כי אז שחקתי מקרב לב...

ראשי אגודות „חובבי ציון" באשר הם שם! יודע אני כי את חובתכם לבני גדרה אתם ידעתם כלכם, כלכם תדעו ותודו כי העזרה לגדרה היא לכם לא רשות, כי אם חובה אשר קבלה החברה על עצמה, וכי בגלל זה באתם אל האספה האחרונה ותדרשו כמעט כלכם להכין את המושב הזה פעם אחת, למען תדעו כי בניתם מושב בארץ ישראל. לא פה המקום לעוץ עצות ולהציע הצעות לפניכם, אך באתי להזכירכם את נשיכם אשר בני גדרה נושים בכם בצדק ובמשפט, ועל כל אגודה ואגודה לעשות בעירה כפי אשר ידרוש מקומה. אמנם גמרתי בנפשי לבלתי בוא במאמרי זה בריב עם אנשים פרטים; אכן הלא כלנו יודעים מי עמד לשטן באספה האחרונה על דרך גדרה, מבלי דעת מדוע ולמה... אבל עתה, כאשר המושבות פתח־תקוה ויסוד המעלה באו לחסות בצל הנדיב, על כן

החובה לדרוש בחזקה כי יבנו את גדרה ויכוננוה. ואם קצרה ידכם לעשות את הדבר הזה, עם כל חובבי ציון לא יוכלו לבנות מושב בן חמשה עשר אכרים בארץ ישראל, — אז בושו והכלמו והניחו את הדגל מידיכם ולמה זה תַּשלו את נפש בני גדרה בהבטחות הבל, בתקות שוא ומדוחים? ואל נא תפחדו, אחי; הדגל הנעלה לא יתגולל בעפר; כי המצא ימצא גואל לו, והוא ירימנו וישים אותו על נס, והמונים המונים אחריו ימשכו. עין בעין אנו רואים כי לא כמצב כל הגוים מצב ישראל בארץ כנען, כי למרות כל החשבונות וההגיונות ישראל עושה חיל בארצו, ואף אם יתמהמה בכל זאת נחכה כי יבוא יום לבנות גדרה! ראשי „חובבי ציון"! איכה? האומנם אדם אין?! האומנם אך ההד יעניני בקראי?!...

הנה קראתי בשם המושב החדש אשר הנדיב בונה, הלא הוא מול אשדוד והיהודים קראו לו „בארטוביה"! בקרתי גם אותו. הדרך עובר בעמק לא עמוק, גבעה מזה וגבעה מזה, ועל שתי הגבעות בנינים נראים; ויט הרַכֶּב את ידו השמאלה, והנה מסילה חדשה סלולה, וזה הוא המושב החדש „קאסטיני". סרתי אל בית הפקידות ומצאתי את נגיד המושב בביתו, כי בונים ואמנים רבים עשו מלאכתם בהמושב, ועליו להשגיח עליהם, ולכן לא יצא ביום ההוא לראות בעבודת האכרים בשדה. פקיד המושב הזה הוא עצם מעצמי האכרים ובשר מבשרם, כי בא מרוסיא וילמדהו הנדיב תורת עבודת האדמה, ובראותו כי עשה חיל בלמודו, שם אותו לפקיד נגיד על המושב הזה. מהאכרים כמעט לא מצאתי איש, כי עת העבודה היתה וכל האכרים והחניכים עבדו את עבודתם בשדה, ודרך קנה הראות ראיתי אותם והבטתי על עבודתם מרחוק. בקאסטיני כמעט אין אכרים אזרחים אשר נתחלקה ביניהם האדמה, כי אם חניכים העובדים כשכירי יום עפ"י פקודת המנהל, והנדיב בנה להם בתים, בתי־עץ בינונים, כי הקולוניא הזאת עוד מתכוננת בעת הזאת. ראיתי את הבאר אשר החלו לחפור, את האסמות אשר ירִיּ אבני פנתן, וגם עברתי כה וכה בלוית הפקיד על פני האדמה סביב להקולוניא, ונוכחתי כי טובה האדמה גם לזריעה. המושב

הזה יכול לשאת כששים משפחות. וצעירים כמספר הזה מתחנכים עתה לעבודת האדמה במושבות הנדיב, ושמעתי שיחה נאה, כי יש את לבב הנדיב „להתקשר מעדנות" עם אשתו הנדיבה, כי לה בית יתומות בפאריז אשר בו תגדלנה ששים יתומות עבריות, כי תהיינה לנשים לששים הצעירים, והנדיב „מתחייב א"ע" לכונן את הזוגות על אדמת קאסטיני, להרבות קולוניסטים בישראל. הספור הזה הוא בלי ספק יציר מחשבותיהם של ליצני הדור, אשר גם בארץ ישראל לא יחסרו, אבל כבר אמרו חז"ל: אין מקפחין אפילו שכר שיחה נאה.

משם נסעתי, ואבוא בערב מועד צאת הכוכבים ל ע ק ר ו ן. ומה ראו עיני? עיר קטנה שבליטא לנגד עיני, — לו היה עלי להוציא משפט על פי הקולות אשר עלו באזני מחלונות היציע השלישית של בית חומה גדול, הוא בית המדרש, הקולות הידועים ונכרים, קול המון העם בלמדו תורה. אבל לו באמת עיר ליטא היא, — מאין באו לה בתי אבן גדולים ורמים, בתי אבן לשני צדי הרחוב וששה עשר חלונות קרועים בכל יציע לאורך הבית חוצה? בכל בית גדול ישבו בתי אבות אחדים, כי בעת הבנות המושב היה רעאוף הפחה בירושלים והוא היה צורר לבית ישראל, וגם אז נאסר ליהודים לבוא להשתקע בארץ ישראל, ולכן היה הרשיום לבנות בעקרון אך בתים אחדים, ויבנו בתים גדולים למושב משפחות אחדות בכל בית. דרשתי למשכן הפקידות. והנה אין כל פקיד ומנהל, ולא מצאתי בלתי את רב המושב, מרא דאתרא, יושב ולומד מעל פני טור יורה דעה. לא הספיקה עוד הרבנית להביא לפנינו את ספלי הקאפפע, כמנהג ארץ הקדם בקבלת פני אורחים, ואני עזבתי את הבית ועליתי במעלות בית התפלה. סביב לשלחן ארוך מצאתי כמעט כל בני המושב יושבים ולומדים משניות; כי זה היה „בין מנחה למעריב", וזמן החריש עוד טרם יגיע בארץ. על כן עתות הקולוניסטים בידיהם, והמה קובעים להם עתים לתורה, הכל כנהוג בערי ליטא. בעינים מלאות שמחה ואהבה הבטתי על המראה הזה. הן אמנם רגיל ומצוי הוא מאד בערי מושבותינו; אך פה בקולוניא ישראלית בארץ ישראל יעורר

בקרבנו רגשות שונים מאד מאשר יעורר בקרבנו שם, בערי ליטא הברוכות...

כל הקהל נתן לי שלום. כאשר אמרתי, הנה הוטרה הפקידות מאת המושב, יען כי לרגלי קטטות קלות ודברים של מה בכך וענין השביעית נפלו דברים בין הפקידים ובין האכרים, ותדרוש הפקידות מאת העקרונים לחתום על כתבי התחייבות שונות, וימאנו האכרים ויבעטו בפקידי הנדיב ולא בקול מצותיהם, ויחר בהם אף הנדיב ויסר מהם את הפקידות, ויקח את בית הספר ואת בית המרקחת מאת המושב.

— האיש הזה — קרא בשמי ה' פינס ההולך עמדי לעיני האכרים — הוא אחד מאלה אשר חתמו על המכתב השלוח לכם מאת האספה האחרונה, אשר מסרתי אז לידכם.

— האם תוכל לשמוע את אשר בפינו? — פנו אלי האכרים.

— לא, אחי; איש לא שלחני אליכם, ואיש לא שמני לשופט ביניכם; אמנם זאת אזכורה כי אנחנו יעצנוכם טובה כי תשלימו את פקידי הנדיב, ואז יאיר את פניו אליכם וחלקכם יהיה מאושר בארץ. הלא תדעו, אחי — הוספתי באחרונה — כי רבים מאד מקנאים בגורלכם?

— לנו — ענוני אחדים, ראשי המדברים — היו בתים ושדה גם בארץ מולדתנו, ואם כעבדים נחשב גם פה, למה לנו איפוא ארץ ישראל? אנחנו לא גלינו מארצנו, לא עמיגראנטים היינו, כי אם באו אלינו לבתינו ויקחו אותנו להביאנו פה אל המנוחה ואל הנחלה; והנה עתה פקידי הנדיב משתררים עלינו, — מה לנו איפוא לצרה הזאת?

בינו, אנשים נבונים, בדברים המעטים האלה, ועניני עקרון ברורים יהיו לפניכם. קראו את הספר „יסוד המעלה" של המנוח ברי"ל,[26] ותראו כי אמת בפי העקרונים.[27] עתה אולי יראו אלה אשר השתדלו אז בפאריז לכונן מושבות בארץ ישראל לאכרים עברים היושבים שקטים על אדמתם בארצות חוץ ועובדים אותה, כי שגו מאד מאד. המה אומרים כי חפצו להוכיח לעיני

26 יחיאל בריל, עורך „הלבנון". הספר נדפס במנצא, תרמ"ג.

27 מתיישבי עקרון היו בניכפר בסביבת רוזינאי בפלך חורדנא שבליטא.

הפאריזים כי היהודים מסוגלים לעבודת האדמה, האם כגון דא צריך לראיה והוכחה?! האם מאת האלף האכרים (לא גוזמא קא תני) העברים עובדי האדמה בכל נפות ארץ רוסיא לא יוכיחו ולא יקיימו את המשפט כי היהודים מסוגלים ומוכשרים לעבוד את האדמה?! ובכלל איה העם בארץ אשר יהיה בלתי מוכשר, בלתי מסוגל לעבודת האדמה? עוני ומחסור וכפן מעבר האחד, ואדמה רחבת ידים מעבר השני — אלה המה המורים הנאמנים אשר למדו תורת עבודת האדמה לכל בני האדם, והשדוך בין הרעב ובין האדמה עולה תמיד יפה, ועל ברכיהם יולדו „חטה ושעורה גפן ותאנה ורמון", ואך עקש ופתלתל יכחיש את המשפט הזה. „האם מוכשרים ומסוגלים היהודים לעבודת האדמה?" אם באמת נשאלה שאלה כזאת בין נדיבי עמנו בפאריז, אזי היה לענות להם בדברי מירַאפֶא ותשובתו על השאלה שעלתה לפני המחוקקים בצרפת בקץ המאה שעברה, אם ראוים היהודים לזכיות אזרח בארץ. הוא אמר: עד אשר תשאלו אם ראוים המה, שאלו נא אם אנשים המה, אם בני אדם המה היהודים, ואם בני אדם המה, אם השאלה הזאת נפתרה אצלכם בחיוב, אזי אין עוד מקום לשאלה אם ראוים המה לזכות אזרח. כן היה לאנשי לב להשיב גם לנדיבי עמנו בפריז, בעת יעצו על נדיבות לצאת לעזרת עמנו. המשתדלים, בחפצם להראות כי מסוגל היהודי לעבודת האדמה, עשו כאשר יעשו עבדי הרוזנים והנסיכים ופקידים, בהכינם ביער איל וצבי ויחמור לעת צאת האדון לצוד ציד ביערו, למען יוכל האדון להתפאר כי ידו מצאה לו הציד ויהיה שבע רצון, אם כי לו ידע האדון את האמת היה בוש להרים פנים אל עבדיו ואל מכיריו היודעים ומבינים כי מחסרון דעתו את הצידה נתנו לפניו לצוד מן המוכן. כן עשו גם המשתדלים; המה חפצו להראות כי היהודי מסוגל לעבודת האדמה, וילכו ויקחו אכרים עברים ויביאום לפני נדיבי פאריז, ויאמרו אליהם: התפארו עלינו כי נעשה את האנשים האלה לאכרים. אבל לו בחרו ליסוד המעלה את הנודדים העניים אשר התגוללו אז בראש כל חוצות ושאפו אז כברת ארץ ישראל לעבדה ולהוציא

לתם מקרבה, למלא את רעבונם, כי אז היו עושים שתים טובות: לעניים נתנו לחם ושבעים נשארו על אחוזותיהם; „מה שהיה נצרך להם להוכיח" היה יוצא להם, ושאלת עקרון לא היתה לנו.

אך אל נא נזכור משגות ישנים, — ולבי עלי דוי מאד אם חלילה יקרה רע את בני „עקרון". העקרונים מצאו חן גם בעיני הנדיב בחיותו בארץ ישראל, אף קרא את המושב בשם „מזכרת בתיה" לזכרון אמו, וחשב עליהם טובות רבות, כי באמת מראה פני האכרים, שהם אנשים פשוטים ועברים פשומים ואכרים פשוטים, בלא שום חכמנותא וגדלות המוח, — מראיהם החצוני הזה יקרב אליהם לבות נדיבים לחבבם ולרחמם. והנה נתגלגלו הדברים ויבואו גם הבטלנים, אשר מאפס עבודה באו לשמור על גבולי השמיטה, ידיחו את התמימים האלה בדברי חלקות מעל הנדיב, וישלחו מדנים בין העקרונים ובין הפקידות, ומעשה שטן הצליח מעט בידם. מעט ולא הרבה; וכל חאומר עקרון תעקר אינו אלא טועה: המושב עקרון לא יתמעט לעולם, ואם ירחיק הנדיב נרגנים אחדים מעל הנחלה אין כל סכנה לעקרון, כי את מקומם ימלאו אל נכון טובים ורצוים מהם. עקרון לא תעקר, כי גם „הירושלמים" מבינים עתה כי הרחיקו ללכת, והנם עתה מתאמצים לחשיב לב האכרים אל הפקידות, וגם לב הנדיב צר לו על נטע שעשועיו זה, ויסלח להם ברוב חסדיו.

עוד מושב־תאומים אחד בקרתי, ובו כליתי את המושבות בנגב יהודה, אל המושבות „יהוד" ו„פתח תקוה" הלך עמדי הד"ר א. מ. מז"א אשר שלחו הנדיב מפאריז להיות רופא כל המושבות ביהודה. שני המושבות האלה מושב־תאומים הוא, כי מיסדי „פתח תקוה" בראותם את אויר אדמתם, כי לא טוב הוא, ויבנו בתים לשבתם על יד הכפר „יהוד" אשר להערבים, ויקראו למושבם כשם הכפר. אבל בהמשך חימים נוכחו לדעת כי אין לך דבר העומד בפני חפץ נמרץ, וכי יש עצה ותרופה גם נגד אויר בלתי טוב, כי אם אך יטעו עצי קאליפטוס, ובכלל אם ירבו לנטעו עצים שונים, אז ינקה האויר

והתושבים לא ידעו רע. כן עשה הנדיב ביהודה למושב עקרון, כן עשה לפי הנשמע גם בארץ הגליל, וכן עשו גם האשכנזים החירטעמבערגים „בוני ההיכל" בכל מושבותיהם. הן אמנם במושבות האשכנזים רב גם עתה מספר המתים, אבל לא באויר הרע סבת הדבר, כי אם מפני שהאשכנזים האלה זה דרכם כסל למו לבלתי עזוב את מנהגי המקום שיצאו משם, והנם גם פה בארץ המזרח, ארץ החום והשמש, מרבים לאכול בשר וסובאים שָׁכָר במדה מרובה, בעת אשר אחינו בני ישראל מתפרנסים במדה ובמשורה ושומרים את תורת הבריאות על פי חוקי התורה, זאת התורה המקבלת ומשמרת את חיי היהודי יושב ארץ ישראל. — השדות הרבים הסובבים את המושב „פתח תקוה" מכל עברים היטיבו מאד את אויר המושב ההוא, ובעלי השדות בנו את בתיהם ואת חצרותיהם בקרב המושב, עד כי אבד ליהוד את ערכו לפנים, והיה הולך ומתמעט. אבל כבר אמרתי כי אם יפון מושב בארץ ישראל, אז אחד גורלו להתרחב ולהתפשט ולהתגדל ולא להתמעט. ערך המושב „יהוד" בתור קולוניא של עובדי אדמה מבני עמנו קטן בעיני, כי עבודת האדמה לא רבה שמה גם בכמות גם באיכות, ואולי לא אשגה הרבה אם אומר: כי כל עובדי אדמה שב„יהוד" המה מבני „פתח תקוה", ואלה שאינם מבני „פתח תקוה" אינם עובדי אדמה. אבל תחת זה יש להקולוניא הקטנה הזאת ערך אחר. שם תקע אהלו רבי מרדכי גימפל יפה, אחד הרבנים הנודעים שבליטא, ועל צבאו יחנו עוד אחדים מיודעי התורה, וגם אחד המדפיסים התורנים שבירושלים[28] בנה לו שם בית ואומר לכונן שם גם בית דפוסו, ומפני כי כל הקולוניסתים צעירי הימים מכבדים את התורה ונושאים בחפץ לבב עין אל הרי ישראל, לכן היה המושב „יהוד" מקום תורה ותלמוד, והאויר הטוב והבריא השורר תמיד בשדות המושב, הוא כאבן חן למשוך אליו לפרקים גם אחדים מתורני ירושלים ולומדיה.

זאת ל„יהוד". אבל ערך „פ ת ח ת ק ו ה" גדול ונכבד מאד. „פתח תקוה" היא זקן המושבות של אחינו בארץ ישראל, ועליו

28 יואל משה סלומון.

עברו כל ההרפתקאות, כל התקופות אשר עברו על הישוב בכלל. כפי הנודע, המושב הזה נבנה בתחלה ע"י אחינו תושבי ארץ ישראל, ומפני סבות רבות עזבו פעמים רבות את המושב וחזרו ויסדו אותו. המיסדים הראשונים פנו אחר כן, כאשר נולדה התנועה הגדולה לישוב הארץ, אל ראשי חובבי ציון, וימצאו להם עזרה גם אצל נדיבים רבים, אנשים פרטים, אשר התנדבו סכומים ויקנו להם חלקים בהמושב הזה. וכאשר נדבת האנשים הפרטים לא יכלה להביא את המושב לכלל שכלול, שלחה החברה „חובבי ציון" את ה' וויסאצקי, והוא הוציא סכומים גדולים לבנין המושב ותמיכתו. עקבות כל התקופות וההרפתקאות האלה נכרים ונראים בהמושב: המה נכרים ונראים גם באנשי המושב, גם בסדר החיים שמה, גם בתמונת הבנינים. כל עין רואה תעיד, כי כל הנעשה והנמצא עתה בהמושב לא היה במחשבה תחלה, כי הכל נעשה בידי הזמן, בידי מקרים שונים. יש שמה קולוניסטים אשר לא יצלחו גם למלמדים בערי ליטא, יש ארבעה אנשים „קולוניסטים" אשר רבנים סמכו את ידיהם עליהם כי בידם להיות מורי הוראה בישראל, והמה בלי ספק באמת יראי־שמים ומופלגי תורה; אבל — הם בעכו, ועבודת האדמה באספמיא... יש אנשים בינונים, אשר עוד לא הכריעו בהם חכמים אם עובדי אדמה המה או חנונים בלא חנויות, אבל אין ספק כי בניהם יהיו אכרים, ומחלציהם יצאו קולוניסטים. ויש ב„פתח תקוה" אכרים עובדי אדמה, קולוניסטים נעלים במובן הטוב והמובחר של המלה הזאת, ועיני ראו ולא זר עשרים אנשים מאחינו עומדים בשורה ועודרים במעדר חפירה ותעלה סביב אחד הגנים, ועברתי על שדות „פתח תקוה" וראיתי אחינו עובדים אותה ביד חרוצים כיאות לאכרים נאמנים לאדמתם. ולפי תכונת האנשים הוא גם מבטם על החיים, ולפי זה יסדרו את חייהם בבתיהם; כי יש אשר יחיו חיי אכרים המקוים לתבואות שדותיהם וראש כל חפצם להרבות את גפניהם ולהיטיב שדותיהם; ויש אשר ילמדו אל דרך בני ארעא דישראל בני „החלוקה" ויביטו בפני כל איש חדש אולי נדיב הוא... וגם בחוצותיה ובבניניה נכרת הקולוניא הגדולה

הזאת. החוצות והבנינים מפוזרים ומפורדים על פני כל המושב, שם ככר גדול לאורך הרחוב ופה בית בבית יגע, הנה הרחוב הזאת נבנתה ישר, ופה רחוב אחרת יוצאת דופן, כי ידי אנשים רבים ושונים הכינו תכנית המושב הזה.

וכל זה אשר אמרתי על אדות „פתח תקוה" הוא לא לריעותא כי אם לטיבותא, כי באמת „פתח תקוה" הוא המושב האחד בארץ ישראל אשר מצאתיו כתפארת עיר, לא כפר מלא אכרים אשר כל אחד דומה לרעהו, לא כפר אשר כמעט גם הבתים גם יושביהם ידמו איש אל אחיו, — כי אם עיר נושבה, אשר מרבית תושביה מתעסקים בעבודת האדמה; והתמונה הזאת, תמונת עיר, אין ליתר המושבות אשר ראיתי; ולכן אחשוב למשפט כי לא בגנות „פתח תקוה" ספרתי כי אם בשבחה.

אולם דעת הנדיב אינה נוחה מזה. חפצו ודעתו כי יהיו כל תושבי המושבות אכרים עובדי אדמה, ואך בידי אלה הואיל לתמוך בקחתו בסוף הקיץ שעבר גם את „פתח תקוה" תחת פקודתו. ולכן הוא מריק את ברכתו רק לאלה אשר אדמה להם ואשר יסכימו להקדיש את כל כחותיהם רק לעבודת האדמה עפ"י התנאים אשר ישים הוא ופקידיו לפניהם. הוא בחר לו רק כ"ח משפחות, ויחלק אותן לשני ראשים: הראש האחד לנוטעי גנים, והראש השני לאכרים עובדי אדמה. זאת תהיה עבודת המשפחות בשנה הראשונה, ובשנה הבאה יהיו נוטעי הגנות לעובדי אדמה, ועובדי האדמה לנוטעי גנות, וכן יעבדו עבודתם חליפות: שנה בגנות ושנה בשדות, והעובדים יתחלקו ביבול זה וזה.

כי ראה הנדיב ונוכח כי מטעי הגפנים אשר בכל המושבות אך מהם תקוה נשקפה אל הקולוניסתים כי יוכלו להחזיק מעמד ברבות הימים, — מטעי הגפנים האלה לא ירבו להביא ברכה על אדמת „פתח תקוה". אדמת „פתח תקוה" איננה מוכשרת כל כך למטעי הגפנים, כי אבנים וחמר מעט בקרבה, וגם האדים העולים מן האחו הקרוב אל המושב לא יתנו לאשכלות הגפנים להבשל כל צרכם כמו ביתר הקולוניות. ולעומת זה קנה הנדיב נחלה גדולה על גבול „פתח תקוה" על שפת הנחל

ירקון, אשר שם המים בעמק שלשה או ארבעה מעטר, ואין טוב מזה לנטיעת הגנות. ובעת שבקרתי את המושב כבר החלה המלאכה, ומלבד הגנות הקטנים אשר במצות הפקיד נוטעים האכרים לעצמם כפי שאמרתי, הנה יש את לבב הנדיב לנטוע גן גדול שמה, כאשר עשה ב„ראשון לציון", לנסות שמה את כל המטעים אשר אויר ארץ ישראל ישפיע מברכתו עליהם. בגנים יטעו עצי פרי, כמו תפוחי זהב, לימונים, אתרוגים וכדומה, גם ינסו לגדל תולעת המשי, צמר גפן ועוד, אשר אמנם לא בקרוב יתנו את פרים אבל בהמשך הימים יהיו לברכה להאכרים וילמדו את ידיהם להוציא לחם וכלי מילת מן הארץ הטובה אשר להם. ובאמת מצוה רבה לעזור לבני „פתח תקוה", כי אדמת המושב הזה רחבת ידים היא, להם כארבע עשר אלף דונאם, והאדמה כולה איננה רעה בכללה, ויש בקרבה גם עֲדָיוֹת; ואין כל ספק אצלי, כי לו נוסדה הקולוניא הזאת לא ע"י אנשי ירושלים שאינם יודעים בטיב הישוב, ויסדו את המושב „הן ולאו ורפיא בידם"; כי לו הקרה ה' אחוזה כ„פתח תקוה" לפני החלוצים הראשונים מיסדי „ראשון לציון", אשר המה עשו את מעשיהם בחרף נפש וישחקו לכל מכשול ופגע,— לו כזאת נהיתה, כי אז היה המושב „פתח תקוה" ראש המושבות של אחינו בארץ ישראל לכל דבר, כאשר הנהו גם עתה אב בשנים וגדול במספר תושביו.

כבר הזכרתי כי על גבול אדמת „פתח תקוה" ילכו להם מימי נחל ירקון. נהר שוטף בארץ ציה כארץ יהודה מחזה יקר הוא מאד, ולכן נסעתי לראות את הנהר, ומה נשתוממתי לראות בית רחים גדול בנוי על שְׂכַר הנהר, ושנים עשר גלגלים יתנועעו בכח השטף ויסובבו את הרחיים ואת הרכב. ככל בניני הארץ גם בית הרחיים נבנה אבן, ואופן הרחיים שונה מכל שכמותו בארצות אירופא. באירופא הגלגלים מסודרים בשורה אחת או בשתי שורות, ובבית הרחיים החוא חגלגלים המה מסודרים כתבנית חצי גורן עגולה. אדון הרחיים הוא אחד מעשירי הערביאים, ופרי רב ישאו הרחיים האלת לבעליהם. כפי שהוגד לי הנה ראה גם הנדיב הידוע את הרחיים האלה

ויחמוד אותם מאד לקנותו, ויצוה על פקידיו לבוא בדברים עם הערבי אולי יחפוץ למכור את אחוזתו. לו קם בית הרחיים להנדיב למקנה, אז היו לו שני עברי הנהר.

...אבל הן היסוד האחד אשר הישוב החדש בארץ ישראל עומד וקים עליו, הוא חסד וצדקה של איש אחד, בחסד הנדיב ובצדקתו, — ושמש צדקה הלא תחדל לפעמים להאיר; כי יעבור רוח ויביא עבים לרגלו ועין השמש תכובה במשאון. הכרך הגדול של הישוב נבנה על אבן אחת, — ומי לידנו יתקע כי האבן לא תמוש פתאום ממקומה, לא תתמוטט, הן הנדיב איש ולא אל; אמנם איש כביר ונאור, לא איש כאחד מאתנו, בלתי אם בחיר הדור ומופת לבני אנוש, אבל בכל אלה אך איש הוא, — ומי יודע מה יולד יום. דבר הישוב, כפי הנודע לרבים, יכעיס את הנדיב המרורים, ורבים מבני המושבות ממרים המה עם הנדיב ועם פקידיו, ואולי בבקר לא עבות אחד ישוב הנדיב מדרכו הטוב ונחם על מעשהו הנעלה ויחדל לתמוך בידי המושבות. כבר אמרתי, כי כפי אשר נוכחתי אני ממעשי הנדיב בארץ ישראל, הנה עוד לא בא הנדיב לכלל דעה שלמה וגמורה על אדות הישוב בכלל בארץ ישראל, בלתי אם הוא עוד בוחן ובודק ומנסה את הדבר, וכל אשר עשה ועושה עד היום הוא אך, כפי הנראה, בבחינת נסיון, לראות היצליח ה' את הדבר הזה בידו או לא; ובכן אולי ילא הנדיב לעשות נסיונות ובחינות בעמלו ובכספו, ויעזוב את הענין בידי הזמן כי יגמור הוא את הדבר ויוציא את המשפט. ועוד הפעם: הן הנדיב איש ולא אל, אמנם איש צעיר לימים ומלא כח עלומים, וכל בית ישראל ישאו רנה ותפלה בעד אורך ימיו ושנותיו, — אבל הלא בן תמותה הוא ככל האדם... — — — על מדוכה זו ישבתי ימים רבים והרביתי מחשבות, כי בעניני החיים ובפרט בענין גדול ונכבד כדבר הישוב, שואלין ודורשין גם „מה למעלה מה למטה, מה לפנים מה לאחור", כי לא דבר ריק הוא, ובדבר הזה כל תקותנו.

דעתי היא כי אם, על כל צרה שלא תבוא, על פי איזה מקרה הלילה ימיש הנדיב פעם אחת את חסדו-מאת המושבות,

אז יחסר לנו מושיע ורב. אבל המושבות ישארו בכל זאת על מכונם והאכרים יכלכלו את נפשותיהם גם כי תחדל התמיכה אשר המה מקבלים מדי חדש בחדשו, אם כי עתה, מודה אני, לא יוכלו לחיות בלעדה, כי באמת מצב האכרים במושבות הנדיב עתה טוב. לכלם יש שדה וכרם, כברת אדמה דיה למספר נפשותיהם, בתים לשבתם ורפתים לבהמתם, בהמות למחיתם וסוסים לעבודתם, מים לשתות וכלי העבודה, בתי תפלה ובתי מרחץ; הורגלו בעבודה ומבינים את אשר לפניהם, כי תורת הגננים והיוגבים המלומדים של הנדיב הלא בתוך מעיהם של רוב האכרים; הפקידות של הנדיב הנחילה להם את הכרת עול זקן וראשון ושופט ונשוא פנים, גם למדה אותם לעשות את מעשיהם בסדר ובמשטר. במשך ימי שבתם על אדמתם למדו אל דרכי הארץ, חוקיה ונימוסיה ושומעים את השפה המדוברת בין תושביה, ובכלל המה מרגישים תחת רגליהם אדמה נושבה. הנרפים והעצלים יאבדו בדרך, אבל העובדים והעמלים ימצאו את לחמם תמיד.

ואל נא ישאלני הקורא: הן עתה על הנדיב לכלכל את כל האכרים, לתמוך בידם ולנהלם בכל צרכיהם, ובמשך חשבים האלה עוד לא התיצב אחד מהם על רגליו לבל יצטרך עוד בתמיכת הנדיב, ואם כן, הלא ברור הדבר כי התמיכה עתה נחוצה להם, ואיך אגזור אומר כי יכולים היו כל הקולוניסטים להתקים גם בלי עזרת הנדיב? אם כה יאמר הקורא, אז אענהו: כי לא הרי קולוניסטים עומדים ברשות הנדיב כהרי אכרים עומדים ברשות עצמם, כי עתה אין ביד הקולוניסט לברוח לו דרך בעבודתו אשר ילך בה, דרך הנאותה לפי חפצו, טבעו ובינתו. עתה הקולוניסט הוא אך מכונה ביד מַכַּלְכֶּלֶת, חומר ביד היוצר, רוח המושל ינוח עליו כל היום. וגם המושל בעצמו ובכבודו איננו יודע אל נכון מה יהיה משפט הקולוניסט ומעשהו ברבות הימים; כי גם הנדיב ופקידיו אך מנסים את הדבר, לראות האם זה או זה יצלח בידם ויעשה הפרי אשר המה מחכים, והקולוניסט הוא החמר אשר ממנו יחפצו לברוא בריאה תאות נפש הנדיב — אכר בן ישראל בארץ ישראל. איזה הדרך

שיבור לו האכר היהודי בארץ הקדושה — זאת היא, לפי דעת הנדיב חידה, אשר במחיר פתרונה לא ייקר כל קרבן, ולכן כאשר נודע בעולם המדעים כי גפני אמריקא אינם יראים מפני תולעת הפילאָקסעריא, היה את לבב הנדיב לעקור נטוע ולהוציא פעם אחת את כל גפני צרפת מכרמי האכרים ולטעת גפני אמריקא תחתיהם. ולא שם לב כי לרגלי הדבר הזה יהיו הקולוניסטים מוכרחים לקבל תמיכה למחיתם עוד מספר שנים עד אשר יגדלו הגפנים החדשים.

בחינות כאלה ומפעלים נכבדים כאלה יוכל לעשות אך איש כהנדיב, אשר נשאו לבו לברוא אכרים אשר יהיו למופת, איש אשר עשרו רב מאד ויש לו האמצעים הנחוצים לעשות הנסיונות האלה. האכרים המה אנשים פשוטים. לו סלקה הפקידות של הנדיב את אפטרופסותם מאתם, כי אז היו מסתפקים במה שיש להם, אז היו גומרים את זמן הבחינות והנסיונות — והיו מזמרים את כרמיהם, והיו מקוים לה' כי לא תאכל התולעת את גפניהם אם כי מארץ צרפת מוצאם. כל זמן שהאכרים המה תחת ידי הפקידות, כל זמן שהמה מחויבים לכלכל את עבודתם בשדה ובכרם לא על פי חפצם המה, כי אם על פי התורה היוצאת מבית הפקידות, על האכרים, כמובן, לקבל תמיכה, לקחת כל הדרוש למחיתם ולהוצאות ביתם, כי לא לנפשם עבודתם עתה כי אם לפי רוח חמצוָה אותם ונוהג בם. אולם אם עבודתם תהיה להם, אז ימצאו דרך בחיים ויעמדו על רגליהם; ואלה אשר יפגרו מלכת, אות הוא כי משחתם בם, עצלים או נרפים המה, — וילכו להם באשר יתהלכו.

הנני שונה ומשלש דבר אחד, אשר באמת יכולתי להשמיע את אשר בלבבי בדברים מעטים. אך אינני מתחרט על זה, כי השאלה הזאת היא שאלה נכבדה; עלינו לדעת ביד מי תלוי גורל הענין אשר אנחנו מתעסקים בו — אם ביד המקרה, ביד איש אחד, או בידנו אנחנו, ביד האכרים והחפץ לעמול ולעבוד. דעתי אני כי פתרוני את השאלה הזאת אמת. ולא רק השערות אנכי משמיע כי אם נוכל ללמוד סתום מן המפורש, הן כמעט בכל הקולוניות ישנם אכרים רבים העומדים ברשות עצמם;

יש גם ואדי־חנין[29] אשר כל אכריו עומדים שלא ברשות הנדיב. ובכל זאת המה עומדים וקימים, — ומדוע איפוא לא נאמין כי גם יתר האכרים החוסים עתה בצל הנדיב יוכלו לעמוד על רגליהם, ויוכלו להתקומם בעת רוח מצויה ושאינה מצויה? עוד יש כח בישראל ובגבוריו, מתוקה שנת הכח הנעלם הזה ולא יחפוץ להתנער משנתו. אבל בעת צר ומצוקה, בשעת חירום, בעדנא דריתחא — אז... אז ידע כל העם כי יש אלהים בישראל, ולו אנחנו מקוים, ולו אנחנו מחכים, ובו נבטח ולא נבוש, ונדיבים מה המה כי נשים בהם מבטחנו!

*

הס כל בשר וכרעו, קוראים, ברך — אני מעלה על דל שפתי שֵם גדול ונורא, אנכי על ירושלם אדברה! עוד בביתי אמרתי וגם אל רעי ומכירי בארץ ישראל הגדתי תמיד, כי כל מסעי אך לראות את המושבות ושלום האכרים החדשים, ולא הערים הקדושות והמקומות הנפלאים וכל הזכרונות הנהדרים מגמתי, כי בושתי וגם נכלמתי להודות כי גם אני, בן „השכלה", נוסע להשתטח על הקברים ובוחר בדרך הבטלנים הבורחים ציונה וארצה ישראל מפני הרמָה המחַטטת בבשר המתים בארצות הטמאות. בושתי להשמיע כי בכל עת ובכל שעה מאז עמדתי על דעתי בת קול היתה יוצאת מחדרי לבבי ומכרזת: לירושלים, לירושלים! — בושתי להשמיע זאת, כי במשך תקופת „השכלתנו", במשך התקופה אשר השחיתה בנו רגשות רבים, אבדנו מעט גם את הרגש הקדוש אל עיר קדשנו. „ירושלים לנדה היתה"[30] היתה למלה בפי כל הסופרים החדשים, והפתגם הזה היה לרוח שקר בפי כל נביאי הספרות החדשה, זאת הספרות אשר כל כחה היה לחלל ולא להלל, אשר הראתה נפלאות בשלילה. הן אך עצל ורפה ידים לא הכה על קדקד ירושלים, כל אחד ואחד האריך לשון למול העיר הנפלאה הזאת. ומי מבני הספרות לא חשב לו לצדקה לשלוח אצבע ולדבר און ולבוא במשפט על כל נעלם בעיר הקדש. חטא חטאו הסופרים

29 כיום: נס ציונה. 30 השוה איכה א', ח'.

וגם אני עבדכם ביניהם. וחטאתי זאת נגדי תמיד. ירושלים הוא מקדש הארץ, עיר הָעָרים, לִשְׁמָה ולזִכרה יבאו מכל קצוי ארץ. ואין גוי וממלכה בתבל אשר לא יכבדו את עפר העיר הזאת, אשר באבניה מתחת, בשמיה הבהירים ממעל וברוח המרחפת על פניה יש סוד גדול ונורא, יש כח טמיר ונעלם, אשר אכנהו אדמהו ולא אדעהו... התשפוט התשפוט, סופר עברי, את העיר הנפלאה הזאת; ואתה נבוב ולא חכם להבין את ערכה הגדול בתולדות ימי האדם, ואתה טרם באת בשעריה ולא תחוש את הרגשות אשר יחוש לב האיש המאושר או האומלל, אשר רגליו עומדות בתוככי ירושלים.

דברים רבים בטבע האדם אשר הלב והמוח נלחמים עליו תמיד, והאדם עושה חנף להשכל וישמע בקולו ולבו בל עמו, ואך מכלה הוא את נפשו בדבר שקר. „מה היא ירושלם?" — ישאל השכל, ותשובתו בצדו: עיר באזיא הקטנה, ולא יותר. אבל הלב איננו מסתפק בתשובה צנומה כזאת. בתמהון גדול שואל בנימין דיזראעלי: „האמנם כאתונא ירושלם, או כגבעות השווייץ והרי קרים — הרי יהודה?" ולמרות עיני ההגיון הפשוט והשכל הישר, נרגיש בלב, בעמקי הלב, בסתר חדריו, שם עמוק עמוק, כי אין דמיון ואין ערוך לאתונא ולרומא ולכל הררי עד אל עיר דוד ואל הררי ציון. אך למה לי כל זאת? הן נפשי הלא יודעת מאד, כי מעל ספון האניה, מיפו, חפצתי לרוץ כרגע ירושלימה, ואך הסתרתי את חפצי זה בקרבי ועשיתי ימים ששה בהמושבות. למה לי כל האותות והמופתים והמלים הנשגבות והמבטאים היפים, ולמה לי כל ההתנצלות, אשר כל זה הוא אך מעטה שקר על האמת. למה אתבושש? ראשית כל חפצי היה לראות את ירושלים ומקומות מקדשית ומחמדיה לפנים, וחפצי זה מקורו ברגש, ברגש הלב, כמו שאדם חפץ ומתאוה לראות את מחמדי לבו. „ירושלים, ירושלים — דובבו שפתי ברעדה יום לפני בואי שעריה — מחר אקוה לראותך, מחר אשקך אחבקך ואחונן את אבניך הקדושות, אלה אבניך אשר עוד תזכורנה את גאונך ותפארתך שהיו לך בימי קדם. מחר, מחר..."

עוד בעיני עמד השמש נוטה לפאת ים, ואנכי יצאתי מיפו בכרכרה כסויה רתומה לשלשה סוסים קלי המרוץ, ונער אשכנזי מבני הוירטעמבערגים [31] נוהג בם. הכרכרה היתה דיה למושב ארבעה נוסעים, אולם בה ישבנו אך שנינו, אנכי ועוד אשכנזי אחד. הדרך העולה מיפו לירושלים היא מסלת האבן אשר סללוהו הצרפתים, ותחדל להיות בחזקת סכנה, ובה יעברו רגלים ונוסעים ולא יכשלו. משני עברי המסלה גנות ופרדסים ושדי תבואה, וכן תלך לה המסלה ותעבור על פני ארץ מישור בואך ר מ ל ה, היא גת של הפלשתים לפי דעת רבים. [32] האשכנזי ההולך עמדי במרכבה ספר לי לחומו על אדות המושבות של אחינו, וירבה להלל את עבודתם בשדה וביותר על ארחות חייהם. ברמלה עמדנו לנוח לנסוע אל בית המלון של אחד האשכנזים, ועל כוס המים חקרתי ודרשתי מפי בעל המלון איזה הדרך לעיר לוד, אשר ידעתי כי לא רחוקה לוד מרמלה, ועלי היה לסור ללוד לראות את בית הבד של ה' יוסף פיינבערג, אחד הבונים את ראשון לציון. והנה אנכי שואל את פי בעל המלון, וד' הקרה לפני את ה' פיינבערג בא מלוד ויסר אל בית המלון, הוא ובנו עמו. עברו רגעים אחדים והתודענו איש אל אחיו, ואחרי אשר קבעתי לו מועד לבקר את לוד, כלו כל הסוסים לאכל את חוקם ונלך הלאה.

לאט לאט עברנו את ארץ המישור, והרי יהודה החלו, הרי סלעים מתנשאים וירקיעו שחקים, והדרך מטפס ועולה וכנחש עקלתון יחדור בנקרות הצורים ובבקיעי הסלעים, יד חרוצים ועמל רב פלסו את הנתיב הזה, אשר במקומות רבים ישתרע בצלע ההר או ילך לו על פי גבעה צרה, ומשני צדי הדרך נשקף תהום נורא מאד. במעלה ההרים האלה לא ימהרו הסוסים לרוץ אורח, ועוד טרם עברו שעות אחדות עמדנו לנוח שנית, אם כי הרחקנו עוד ללכת. המקום אשר נחתי שם הוא השער אשר בנה הטבע להרי יהודה, וכן יקראוהו גם הערבים „שער העמק". [33] עשינו שם שעה ושתים, והשחר טרם

31 הנרמנים „בני החיכל" מוירטעמבערג, שהתיישבו בשרונה ליד יפו.
32 אין הזיהוי נכון. 33 באב אל ואד.

עלה ונאחז את דרכנו הלאה, אחרי החליפו הסוסים כח, ועברנו דרך המקום הנקרא "קולוניא" והמקום הנושב הקרוב אל ירושלים מהלך שעה או פחות מזה.[34]

שכבת הטל עוד היתה פרושה על ההרים, ואנחנו התקרבנו אל עיר האלהים. מלך היום יצא לקראתי, וקוי זהב לאלפים נראו במזרח הרקיע. רבות מחשבות היו בלבי, זכרונות רדפו רעיונות, רעיונות השיגו זכרונות, ואין קצה לדפיקות הלב החזקות... זכרתי את עמי מקדם, זכרתי את אחי בני הגולה, זכרתי את כל הנפשות הקרובות ללבבי בביתי, זכרתי כי היום טו"ב[35] חשון הוא, יום הלדת חברתי ואשת בריתי, והיא רחוקה, רחוקה עתה ממני, ולא תדע את הסער הנורא המתחולל עתה בלבבי, אשר בכל רגע ורגע כאלו נכון הוא להתפוצץ לרסיסים, להשבר כנבל יוצרים.

— כל הבתים והבנינים האלה לבני ישראל — פנה אלי האשכנזי, כמו הבין את אשר הגה לבבי — אך זה כעשר שנים החלו לבנות בתים מקיר העיר וחוצה, ועתה כל בניני הרחובות האלה להם המה. ועד היום אינני יודע אם תנחומים או צרות עין היו מבצבצים מתוך דברי האשכנזי, כי אמנם רעה עין האשכנזים מאד באחינו אשר באמת בשנים האחרונות כמו התעוררו לתחיה.

סרתי אל בית המלון, ומרוב רגשותי בקרבי שכחתי הכל. איש חסיד היה בירושלים והיה עומד על מבוא העיר מדרך יפו, והיה מזכיר את היהודים הבאים ירושלימה לקרוע את בגדיהם כדין. עתה מת החסיד ההוא, ויתמעטו הקורעים את בגדיהם, אבל הלב, לב ישראל, יקרע וילך תמס בהציגו כף רגלו על סף העיר. בשממון נורא ישאל: הזאת העיר?... החילותי לסדר את מעשי ואת דרכי בעיר הזאת. אבל כרגע נוכחתי כי אין בי כח להתיצב נגד החפץ, לא. — נגד ההכרח המכביד עלי אכפו למהר ללכת אל כותל המערבי. אינני זוכר את הדרך שעברתי בה, כי רגלי נשאוני והלכתי כבהמה בבקעה אחרי מוליכי, ועיני דלו למרום לראות את הכותל.

34 מוצא. 35 בניסטריא: י"ו.

„זהו הכותל המערבי" אמר לי ההולך עמדי בדממת קדש. אבל גם בלעדי יגיד הבנתי לפני מה אני עומד... אינני זוכר איך נחלצו המנעלים מעל רגלי, איך נפלתי מלוא קומתי ארצה, איך נשקתי למו פי מבלי הרף את האדמה ואת לוחות אבני המרצפה אשר תחתי, ואיזה דרך באו הדמעות מעיני ויהיו לנחלי מים ויכו גלים בלבבי ותתהולל הסערה בקרבי. לא יכולתי וגם לא נסיתי לעצור ברוחי ולעצור בעד זרם דמעותי. קול שאגתי ובכיי נתך כקול ילד קטן הבוכה, בלי אומר ובלי דברים, והדבר הזה כפי הנראה לא מצא חן בעיני השמש, ויפריעני ויניח לפני את התהלים וירַאני את הפסוקים שנוהגים לאמר לפני הכותל. שוטה! הוא לא הבין כי בשעה הזאת לא היה צורך לי בכל פסוקים ובכל תפלה מסודרת ובכל „מנהגים". עזבתי את הכותל בשבר לב מאד, — בשבר לב כזה עזבתי את חצר הקברות בהאמעל, עיר מושבי בקיץ שעבר, אחרי אשר קברתי שם את בתי אשר יחידה היתה לי... עזבתי את הכותל ואת חצר הקברות, והרגשתי כי עוזב אני בזה חלק גדול מחיי, נתח טוב מלבבי, ומי יתן ולא יהיו רגעים כאלה בחיי כל איש, כי רגעים כמו אלה יוכלו להוריד אנוש פתאום דומה או לכל הפחות להכותו בשגעון...

אזכרה — ואהמיה. נורא, נורא על כל סביבי!...

לא מראה עיני הכני בתמהון והשממון לפני כותל המערבי, כי אם הלך־נפש; כי למראה עין, דבר אין בכותל הזה להרעיש מיתרי לב איש ולחולל סער בקרב בן ישראל. וגם „חורבן" שם אין, האבנים אינן שרופות אש, הכותל אינגנו הרוס, שדרות האבנים אינן צלמות, ובכלל חורבן הכותל הזה אינגנו בסדר ומשטר כיאות לזכר לחורבן. אבל אחר כל זאת אומר אני כי פעולת הכותל הזה נוראה מאד, כי גדלה מאד חרדת הקודש הנופלת על בן ישראל במקום הנורא הזה עד כי רק בגלל הכותל, כותל המערבי, לבד, ראוי ונכון ללכת ירושלימה. ערי יהודה וחוצות ירושלים מלאות זכרונות לאלפים היקרים לכל איש ישראל, ועל כל שעל ושעל ישמע צלצלי זכרון הנעימים לאזנו, יראה זכרונות אשר בשפת אלמים

יספרו לו את אשר היה לנו בימי קדם. אולם לו כל אלה לא היו לו נגוזו ועברו סעם אחת כל הזכרונות העתיקים יחד, ואך הכותל לבדו נשאר לפליטה, גם אז די לאיש ישראל לשאת טרח ומשא ולבוא לראות בעיניו את השארית הזאת הנמצאה. חוקרים אחדים מטילים ספק בההגדה על אדות הכותל הזה. חסרי לב ואין בינה! המה לא יוכלו להאמין ולהסכים כי אמת בפי ההגדה, כי באמת יעמוד כותל אלפים שנה, וכי באמת יש עוד בעולם שריד מ„בית התפלה לכל העמים" ופליט מכל התהפוכות אשר לא חדלו לעבור על ארץ הפלאות הזאת מיום גלתה יהודה ויבלעוה זרים. על זאת יתפלאו להם החוקרים כאַוַת נפשם, אבל בעינינו אנו לא יפלא. אנו יודעים כי עם ההגדה אנחנו, כי אולי העם כלו הוא אך ההגדה, אבל בההגדה הזאת נובע מעין חיים בכח נעלה מאד, וההגדה הזאת תוכל בגאון לשחוק לכל המקרים המתהוים בעולם העשיה. מה לי לדעת ולשפוט כמה אבנים בהכותל מחומת הר הבית וכמה אבנים הושמו על הכותל ממעל בזמנים מאוחרים? יודע אני — כי אין גוי ואין עם בארץ אשר יבוא להשתחות ולשפוך שיח לפני הכותל הזה. ואך אחינו יבאו מכל ארצות גלותם לספר צנותם לפני אבני קדש אלה, ואך ישראל בוכה שם לכל משפחותיו, — אות ומופת הוא כי עומדים אנחנו אחר כ ת ל נ ו. לנו הכותל הזה, ואיש אל יזיד לגעת בו!

ואחרי שובי אל בית מלוני מַבַּקר את הכותל, המו מעי מאד ולא יכולתי כלכל רוחי בקרבי. צר היה לי המקום לשבת בירושלים, צרים היו לי חדרי בית מלוני המרוחים, צרה היתה לי כל העיר כלה... לפי סדר מעשי אשר רשמתי לי היה עלי לבקר אנשים אחדים ומקום זכרונות שונים, אבל כל אלה היו אצלי כחלול הקדש לעמת המראה אשר ראיתי על יד הכותל. באתי החדרה וסגרתי את הדלת בעדי ולא חפצתי לראות פני איש, וכאשר גם קירות חדרי שמו מחנק לנפשי, צויתי להכין לי עגלה וסוסים ללכת חברונה.

עוד הפעם עמדה כרברה רתומה לשלשה סוסי־עֲרָב, ונער עברי נוהג בם. על יד שער יפו בקש הרכב נוסעים לעיר אל־

חליל היא חברון ולא מצא, וישרוק הנער הנוהג בסוסים אל אחד הנערים השובבים ההולכים בטל בחוצות ירושלים, זיעלהו אליו, וידפוק בסוסים ונלך. בין הכרכה התחתונה ובין המקום אשר יחל שם הנחל קדרון נמצא שֶׂכֶר עתיק יומין, ועל פני השֶׂכר הזה עברנו כעל פני הגשר הנטוי על אחד הנהרות, מימיני השארתי את בֶּתֶי „מזכרת משה״[36] והחלונו להתרומם לאט לאט על הדרך המתנשא מעל לירושלם. משם יפתח מראה נהדר, וכל העיר כלה נשקפת משחקת על הגבעה המוקפת עמק, וסביב לעמק הרים הרים, הררי אל... אך אין עתותי בידי להתענג על מראות ומחזות שונים, כי עוד מעט יפנה היום, ועלי עוד למהר ולבוא אל קבר רחל בטרם יבוא השמש.

והדרך ההולך מירושלים אל חברון נפלא מאד מאד. עתה סללה הממשלה מסלת־אבן מירושלם לחברון, והנוסעים הולכים בעגלות כאורח כל ארעא, והסוסים הטובים והעגלה המרקדת והמסלה הישרה אל נא ישכיחו את הנוסע כי הולך ועובר הוא בארץ, אשר על כל מדרך כף רגל פלאי פלאים מתגוללים עליה ובקרבה. הרי סלע אשר לא נטע עליהם עץ שנות מאות רבות, מנהרות ומערות, עינות וברֵכות, שרידי בנינים אשר בהם ישבו אזרחי הארץ מעולם, ובסלע חצובים קברים אשר אולי בהם שכבו עצמות אבותי... ושַׁבַּח אני את המסע בימים עברו, המסע על כתף עירים וחמורים, בעת אשר הנוסע לא היה נחפז לרוץ ולא עשה דרכו מהרה, וילך לו לאט לאט לרגל חמורו, וישם עין ולב על כל הנמצא משני צדי הדרך, ויתבונן על הר וגבע ויקח תורה מפיהם. עתה יעברו כצל ויחלופו כענן מראות נהדרים ומחזות קדש, אשר העונג מהם עולה שבע על הטרח ועמל הדרך, אשר אמנם אינם עוד למשא על ההולך בצבים ובכרכרות על מסלת אבן ודרך סלולה. הן מירושלים עד קבר רחל כמעט לא ראיתי מאומה, כי עברתי את המקום הזה במשך שעה אחת, וכל אשר יֵרָאֶה במרחק בהרי ד׳ אלה יעוף כחלום על פני עינינו ואיננו.

קבר רחל נשען על יד הדרך. הקבר מימין, ומשמאל על

36 צ״ל: ימין משה.

הגבעת בית לחם יהודה. הזכרון הזה הוא אך מקום תחנות ובקשות לנשים קשות רוח ומרות נפש ולא ידבר מאומה אל עין הנוסע, כי ההיכל הקטן על מצבת קבורת רחל הוא בנין לא ישן,[37] וטעמו כטעם רוב בניני הערבים: בנוי ברחבה וכפות עליו מלמעלה. ומפני כי בארץ הקדם כבר הסכנתי לראות בנינים כמו אלה, לכן לא היה גם קבר רחל לפלא בעיני. אבל תחת זה לא שבעה עיני מראות דבר נפלא אחר, בלכתי עוד שעה בדרך העולה חברונה, על ידי כפר ברק. בעמקי הסלע חצובה מערה גדולה ועמוקה, ומדרגות רבות חצובות בסלע הולכות ויורדות עקלתון אל תחתית המערה. ושם במערה שלשה חדרים, ובכלם בארות מים. הבארות האלה ימלאו מים ממעין אחד המפכה בצד המערה, והמים זכים וטהורים כעין הבדולח. ומפני כי רבים המה מימי המעין הזה, לכן בנו בימים הקדמונים ברכות גדולות לא רחוק מן המעין בעמק, וכפי אשר הגידו לי היו ימים אשר מן הברכות האלה היו צנורות להביא מים אל ירושלים.[38] אם אמת בפי ההגדה הזאת או לא, אך בנין המערה נפלא מאד, ואופן בנינו מראה כי ישן נושן הוא, זכרון לחכמת אבותינו ועמלם. על פי הרושמים אשר מצאתי חרותים על כתלי המערה נוכחתי כי רבים הנוסעים אשר ירדו במערה והתפללו על בנינה ויחרתו את שמותיהם לזכרון עולם. אך לשוא בקשתי אותיות עבריות בכל הכתובות, כי לא מצאתי... ואחרות את שמי על כותל המערה, ואצא מלא תמהון על יקר ערך הבנין הזה, ועשיתי את דרכי הלאה חברונה.

עיר חברון יושבת בעמק והרים סביב לה, אך ההרים לא ירקיעו שחקים בגבהם כמו ההרים הסובבים את ירושלים. שם הראוני את קבר אבנר בן נר במערה אחת אשר לאחד הערבים. ועל יד הקבר נבנה גם אהל קטן למסגד, קבר עתניאל בן קנז באחת המערות ששם ראיתי תשעה כוכין, ועל יד בית החומה הגדול, אשר בנו הרוסים מחוץ לעיר, הראוני את העץ אשר שמה קבל אברהם אבינו את שלשת אורחיו... כאלה כן גם

37 נבנה ע"י משה מונטיפיורי בשנת תקצ"ט (1839). 38 הכוונה ל"בריכות שלמה".

יתר הדברים אשר יראו להנוסעים בעיר חברון: הגדות טפלות אשר גם המבחיש בהן לא יחוש, כי על העיר הזאת עברו הרפתקאות רבות והתגלגלה תחת מסבות שונות, ובימי הרומים, ואחר כן במשך ימי ממלכת הנוצרים אחרי מסעי הצלב, היתה חברון בידי אנשים זרים אשר לא שמרו את הזכרונות העתיקים, וכמובן מי האיש אשר יוכל לשמור בטהרה הגדות כאלה, אשר הנקל לאבדן גם אם יעברו איש מפי איש.

אל ההגדות הטפלות לא אוכל לצרף את ההגדה על מקום מערת המכפלה, כי הבנין הזה ביסודו ישן נושן הוא, ושדרת האבנים בתחתית הבנין הגדול על מקום מערת המכפלה הנה כתבנית האבנים אשר בכותל המערבי, היינו אבנים מרבעות וזר מהוקצע סביב להם, אשר לפי משפט החוקרים הזר הזה אות ומופת הוא כי ידי בני ישראל חלו בהן, כי זה היה דרך היהודים להקציע אבנים באופן כזה. אבל לדאבון לבבי אך על הבנין מחוץ עלי היה להתבונן, כי אל מערת המכפלה פנימה לא ירדו גם הישמעאלים, ואת היהודים ואת הנוצרים לא יתנו לעלות גם אל ההיכל אשר בנו על המערה, ואך שבע מעלות יעלו היהודים והנוצרים ולא יותר, כי קנאים מן הערבים יפגעו בו. במעלה השביעית משמאל יש חור בקיר, ועל דברת אנשי המקום החור הזה נוקב ויורד אל תחתית המערה, ולכן ישלח המון המאמינים פתקאות דרך החור הזה אל יושבי חברון, זאת היא חברון! את הדברים אשר עליהם ראוי לשום לב ולהתבונן לא יתנו הישמעאלים לראות ולבקר; ואת אשר יתנו — איננו ראוי לשום לב. וביום ההוא שבתי ירושלימה.

•

עוד רך וצעיר היה ענין הישוב, המושבות החדשים בארץ ישראל אך החלו לצמוח, גזע האכרים „הבונים החפשים" מבני אחינו עוד טרם שרש בארץ, — ורוח רעה עברה בין המושבות ובין ירושלים, בין הישוב החדש ובין הישוב הישן, בין האכרים ובין בני החלוקה, בין ועד „חובבי ציון" ובין ועד כל הכוללים. עין בעין ראינו כי דבר הישוב היה כְּעֵשׂ לראשי החלוקה וכרקב לגבאי כל הכוללים, וכעש וכרקב התאמצו הגבורים

האלה לאכול במסתרים את שרשיו של הישוב החדש מתחת, אולי יומות בעפר גזעו, אולי יכרת ולא יחליף, אולי תחדל יונקתו... מה הדבר הזה? איה פתרון החידה הנפלאה הזאת? מדוע התנגדו עמודי הישוב אל הישוב? ראה ראינו „מה המה עושים בערי יהודה ובחוצות ירושלים", שמע שמענו „קולות מהיכל"[39] יוצאים מחורבת יהודה — ונאלמו השפתים, וחשכו העינים, ולבבנו היה מלא יגון, יגון נורא מאד... מה זאת? מה החלום הזה?

לא משנאה היה כל הרעש הזה. חלילה חלילה לרבני וגדולי אחינו בירושלים להחשב בשונאי ציון, ואיש אין בתוך בני ישראל בירושלים אשר לא יחפוץ בכל לב בישוב הארץ. אחינו בכל ארץ ישראל עניים המה, ואם איש אין בארץ אשר יהיה שמח בחלקו, הנה אחינו הירושלמים עצבים מאד במלאכת ה„קבצנות", מלאכה בלתי נקיה ולא קלה, אשר ממנה לחמם נמצא. בכל לב יחפצו רבים מבני הירושלמים לעזוב את הקבצנות, אבל מפאת השוממיות הנוראה אשר בכל הארץ, מחסרון עבודה ומלאכה, מאפס כל ישוב יהודים עובדים אדמה או שולחים במסחר ובחרושת ידיהם — לא היתה כל יכולת להשיג עבודה ומלאכה. ויחי כל העם על הקבצנות, ותהי הקבצנות לבני ארצא דישראל כמים לדגים. בכל לב שמחו בני ירושלים על התנועה החדשה לישוב ארץ ישראל, לו ידעו כי כל בני הגולה אשר לבם טוב לארץ הצבי וחפצים להשקיע בקרבה את כספם, יפנו אל הירושלמים יושבי הארץ מעולם, וראשית כל דבר יעמלו „חובבי ציון" להושיב את בני ארץ ישראל, את הירושלמים, על אדמת ישראל. ראו ונוכחו הירושלמים כי באמת התנועה גדולה, ולכן קוו כי כל הכסף אשר יביא עתה העם לטובת הישוב, יובא אל ירושלים, ינתן בידי הגבאים הישנים, ואם כה או כה, אבל הכסף יחלק ביניהם. הנה נהפך להם פתאום כל הדבר סורי הגפן נכריה. מארצות הגולה אמנם באו כספים חדשים, אבל לקבלם באו משם אנשים חדשים; על פני ירושלים ועריה עברו מבלי שים לב; את פי

39 מרמז לכרוז „קול מהיכל", שנשלח מירושלים נגד תישוב החדש.

ראשי ירושלים לא שאלו ולא התיעצו מראש עמהם, אם לבוא או לחדל; הגולים החדשים החלו להתישב בארץ, וכמו שכחו ולא זכרו את הישוב הישן. והאופן החדש, הפנים החדשים אשר לרגלי המצב הזה, קבלה כל הצדקה כלה בארץ ישראל, היינו כי תהיה הצדקה רק תמיכה זמנית, תמיכה נתונה לאדם עד אשר יקום על רגליו, ולא תמיכה עולמית כעין החלוקה — כל זה הביא מורך בלב גבורי ירושלים, ותהי חתת אלהים על כל העדה. חרדה גדולה נפלה עליהם פן מעשה הצדקה של החלוקה יאחז גם הוא בדרך אשר גבלו להם הפועלים החדשים, ואז הלא צפוים המה כלם אלי קרץ, ותטוש המלחמה מחרבות ירושלים נגד הישוב החדש, המלחמה בעד פת לחם, מלחמת הקיום. זאת היא סבת כל המכשולים אשר הניחו הירושלמים על דרך הישוב, זה הוא הד כל „הקולות מהיכל" וזה גם דבר השמיטה...

אבל עברו ימים ושנים, ובמשך הזמן אשר הישוב הולך ומתפשט לאט לאט נוכחו הירושלמים כי משגה היה אתם. משגה היה אתם כי נסו מלחמה עם מי שתקיף מהם, עם תנועה גדולה וחזקה מאד, אשר לא יכל לה גם להג השאננים, ואף כי קול ענות חלושה של ועד כל הכוללים. משגה היה אתם, כי באמת אין דבר הישוב החדש נוגע בענין הישוב הישן. העם לא חדל להביא נדבות, ההמון לא כלא להוריד את פרוטותיו, וקופת רמב"ן[40] לא חסרה כבראשונה, או ידעה מחסור כבראשנה. מה שהיה הוה גם עתה, מה שנעשה יעשה גם היום, ועד כל הכוללים על משפטו יושב והכל על מקומו. ובכלל כל הכסף הנאסף בידי „חובבי ציון" לטובת הישוב החדש, מחמשה עשר עד שמונת עשר אלף רו"כ לשנה, הסכום הזה הוא כמר מדלי לעומת הסכומים הגדולים אשר ירימו תרומה בני הגולה לעזרת בני הישוב הישן. ובכן למה אפוא להם להחריד את כל החרדה הזאת? למה אפוא להם להתגרות בבוני הישוב החדש, למה להם לקרוא לריב ומצה אשר יאכילום מרורים, לנחול קלון מכבוד? קלון וחרפה שבעו בני

40 ר' מאיר בעל הנס.

החלוקה מכל עֲבָרִים, אבל ביותר גדלו המכות אשר הוכו בית מאהביהם! מקרב בני ישראל יצאו אנשים חכמים אשר הודיעו את ירושלים את תועבותיה, אשר האירו נתיב על דרכי ראשי העם בקדש ובחול ויזריחו שמש על כל הנעשה במחתרת, להסיר המצנפת ולהרים העטרת. כי זה כעשרים שנה עבר רוח על ירושלים, רוח בקרת ורוח משפט, רוח דעת ויראת הקהל ומשפטו. „החבצלת" היתה הראשונה להביא בכורים מכל מסתרי ירושלים, ושכר הפעולה הנכבדה הזאת הרבה מאד. צפונות מני חשך נגלו בעמל עורך „החבצלת", אשר בכלל ערך המכתב־עת הזה נכבד, בהיותו ראשון לכל ספרות בית יוסף לגשת אל הקדש ולהתבונן לפנים מן הקלעים בארץ ישראל. אם זעיר שם זעיר שם ביתר כתבי העתים לאחינו נפוצו ידיעות ברוח משפט על מצב ישראל בארץ אבותיו, הנה יחדעי מסתרי הספרות יודעים היטב מבטן מי יצאו הדברים תמיד. „החבצלת" תקעה יתד בירושלים, וכל שוחרי תושיה ודורשי דעת תלו עליו את חרבותם ואת קשתותם.

אבל הארץ לעולם הולכת, ועם ישראל היושב עליה צָעַד צעדים אחדים לפנים. אהב ישראל חכמה והשכלתה ותהי כל היום שיחתו; ולרגלי הדעת גלו עיניו והביט נפלאות; ואם עצם עיניו ועשה עצמו כלא שומע, אז הזכירוהו — וירא ויבן וידע... אז הגדילו עליו לאומים והוכיחו עליו חרפתו, ואלהינו עות אותנו ויקיף עלינו מצודים וחרמים. ויזכור ישראל את הברית אשר כרתו דברי הימים עמו להיות לעם עולם, ויעלה על לבבו את ירושלים ואת ארצו. אז נשאל נשאל „השחר" מאת ה' בן־יהודה „שאלה נכבדה", העצמות היבשות, בית ישראל, החלו להתקרב אחת אל אחת, ורוח הלאום, רוח עם ישראל, היה לרוח הקדש בפי חוזי חזיונות, ותמלא הספרות אותם, ויהי הרוח הזה רוח חיים ותקוה ועתידות ותוחלת לכל העם... הד כל בני הגולה נשמע גם במרום הר ציון, ובעיר הקדש אוספו להם תחת דגל „הצבי" כחות רוחניים רבים וגדולים, והכחות האלה זה דרכם ואלה מעשיהם להפיח רוח חיים בלב אנשי ירושלים ויושבי הארץ, מעבר האחד מלחמה להכחות הטובים

והבריאים האלה עם „הקבצנות" האוכלת כל שאר בשר ונפש בישובי ארץ ישראל, ומעבר השני המה מתאמצים להחיות את ערמות העפר, לטהר את האויר, לקומם נשמות, לקרוא הידד לעמת כל תנועת חיים והתעוררות בקרב בני ציון היקרים; ידם האחת נטויה לעמת השקר והמרמה והחנופה והעצלות, אשר בגלל כל אלה גלה מירושלים כבוד ויקר, ואת ידם השניה המה מושיטים לכל עמל ישר ועבודה תמה וחפץ נכבד; שמאלם דוחה את העצלים והקבצנים אשר במסכנות יאכלו לחם וימינם מקרבת את כל האכרים החדשים העובדים. על הררי ציון, את האוכלים לחמם מיגיע כפיהם ונהנים מפרי עמלם; כאשר ישקדו לנתוש ולנתוץ, כן המה שוקדים לבנות ולנטוע. ורוח החיה, הממלאת את כל חללם של „האנשים החדשים" האלה, הוא רוח ישראל, רוח ישראל בטהרתו, והבריח התיכון המבריה את כל פעולותיהם מן הקצה אל הקצה הוא להיות לצור מעוז לצור ישראל ולעמוד ברזל לעמנו. ואם נזכור ולא נשכח כי גדול הכח של השם „ירושלים", כי אם נשא נס וירושלים כתוב עליו אז ימהרו רבים להקבץ אל תחת הדגל, אז אך אז נבין מה גדול ערך הרוח החדש השולט עתה בירושלים. בית ספרים בנו בציון, — ומסמאלענסק עד לונדון ומדן ועד באר שבע יביאו מנחה אל הבית הזה; דבר יצא מירושלים להפוך את כל בני ישראל „שפה ברורה", — ורבים מבני הגולה מיסדים אגודות, ופיות רבבן ממללים בשפת עבר. ואמנם כן, אין לך דבר אשר יפול בירושלים ולא ינח בכל גבול ישראל, כי אבן חן העיר הנפלאה הזאת למשוך בכחה אבירים.

הנוי והנצח של ירושלים יאצילו מרוחם על המושבות החדשים ויושבי בם. עיר קדשם קרובה אליהם, ואחינו היושבים בארץ יהודה מרגישים כי ירושלים היא לב ישראל, לב כל העם, ולכן יחושו כרגע האכרים החדשים את כל התנועה עת נוע תנוע עיר ציון, ויתנו אזן קשבת לכל הנעשה בירושלים. בימי מועד יעלו אכרים לירושלים, יתרועעו ויתודעו שם אל „האנשים החדשים" אשר אמרתי, ישמעו מה ידברו בם

בירושלים. זה הכח לירושלים על המושבות; ולעמת זה, להפך, חרב גם הפעולה של המושבות על הרי יהודה וציון בראש. מושבות אחינו עובדי האדמה המה למופת חי וקים לבני ציון היקרים, כי לא נבראה ארץ ישראל לתהו, להתהלך עליה בטל כל היום, לאכול לחם עצלות מבלי יגיע כפים; כי תעודת ישראל בארצו לעבדה ולשמרה, וכי ארץ חמדה טובה ורחבה נתנה לנו, ולא בית תפלה ומושב זקנים. צעירי ירושלים רואים כי הנה ישנם עברים בארץ ישראל אשר לא יתחשבו עם כל כולל, אינם חוסים תחת ממשלת כל גבאי־כולל, אינם עובדים גם את ועד כל הכוללים, אינם מפיצים מכתבים עם חותמות וציורים בין נדיבי עמנו, אינם משתטחים על הקברים בהר הזיתים ואינם מזכירים נשמות כל צדיק וצדקנית, — ובכל זאת העברים האלה חיים המה, ישבעו לחם ויראו טוב, ופניהם מפיקים אומץ וגבורה ושמחה בחלקם; רואים צעירי ירושלים כל זאת, כלמת פניהם תאכלם ומוסר כליותיהם עולה תמיד באזנם. ולכן יבחרו צעירים רבים מבני ציון לעזוב את משכנות אבותיהם בערי יהודה, וילכו להם אל המושבות לבקש להם עבודה בשדה ובכרם אחיהם ובני עמם, ותמיד ימצאו את מבוקשם. הנה כי כן יזרח כבוד ירושלים על המושבות, ומיד המושבות קרנים לציון, — וברכת ד' ומנוחת עולמים ושלום אין קץ על כלכם, מקומות נהדרים בקדש!

בלעגי שפה ובלשון התולים ידברו כל הסופרים על דבר החלוקה. בעיני כל משכילי עמנו החלוקה היא צרעת ממארת בענין הישוב, ולו היה כח ועוז ביד הסופרים לעקור משורש את כל החלוקה, כי אז בלי ספק מהרו לעשות זאת פעם אחת. אנכי לא שמעתי ולא קראתי משפט על אודות החלוקה מה לעשות לדבר הזה, כי על דעת הסופרים אין תקנה להחלוקה רק לעשות כאלכסנדר מוקדן בשעתו לקשר הגרדי: לחתכו פעם אחת ולא יסף. סופרים רבים בקרבנו רואים תמיד אך את הצד הרע אשר בכל דבר, ודעתם קצרה להתבונן אל ערך הענין, לראות ולהבין כי גם טובה רבה צפונה בדבר אשר שנאה נפשם; המה קוראים חרב חרב על החלוקה, ואחת דתם: דרסה,

חלדה, הגרמה ועיקור, ולא יזכרו כמה יגיעות יגעו ראשי אחינו בני ישראל בשנות מאות רבות עד אשר יסדו את הישוב הישן העומד על החלוקה, וישכחו כי רבות עמלו הבונים, הלא המה טובי בני עמנו ואנשי השם, עד אשר הצליח בידם לבנות מקלט לעמנו בארץ ישראל, למען יהיה לנו חלק ונחלה וזכרון בירושלם. ומפני כי חלקי היה בשופטים לרעה את החלוקה, ולבל ידמו הקוראים כי גם עוד עתה דעתי להרוס את הענין הגדול הזה, אני מוצא חובה לעצמי להשמיע את משפטי בשפה ברורה, אחרי אשר בכלל גדול ונכבד הדבר הזה מאד. פני לא יחורו אם חוזר אני היום מדעתי לפני שנים רבות, כי בין השנים האל ובין היום יפריד מסעי לארץ ישראל; אז למדתי מפי השמועה, ועתה למראה עיני אשפוט, והכתוב אומר: טוב מראה עינים מהלך נפש.*[40]

ראשית כל דבר, נעלם מעיני הסופרים סכום החלוקה, סכום הכסף הנאסף בכל הארץ לטובת תושבי ארץ הקדושה, כי לו ידעו זאת אז הבינו כי המה נלחמים עם מי שתקיף מהם. אל ירושלים לבד יבוא כסף קדשים בכל שנה ושנה לערך מיליאן וחצי פראנק, היינו ארבעים פעמים יותר מאשר אספו כל אגודות „חובבי ציון" יחד בשנה העברה — אות ומופת הוא כי כל העם מרים את תרומתו לטובת יושבי ארץ ישראל, כל המון בית ישראל, עשיר ודל, יקח חלק במעשה הצדקה, ולכן לו גם היתה משחתה בהחלוקה גם אז קצרה יד איש למנוע את כל העם מהוריד את פרוטותיו לקופת הצדקה אשר על קיר ביתו בכל עת רצון, כי כזאת אהב. דברו את אשר תדברו, תבקרו לכם את מעשי הגבאים כאות נפשכם. — אבל מה תעשו ומאת העם אין שומע לכם. העם אוהב את עיר קדשו, וכל קול משמיע על השקלים היוצא מחרבות ירושלם מוצא לו אזנים קשובות וידים פתוחות. אין כל ספק אצלי כי ברבות השנים ותהיינה ליובלים יעשה העם כזה גם להישוב החדש, ויפתח גם פתוח את ידו לטובת המושבות אשר נבנו ואשר יבנו ברצות ד' את דרך „חובבי ציון"; אבל עתה יביא העם

*40 קוהלת ו', ט'.

את כל נדריו ואת כל נדבותיו אל הכוללים ויקריב את חלב שלמיו על מזבח החלוקה. — ואם נגד כח כזה תצאו, אם בצדקה כזאת תלחמו?!

וגם ערך החלוקה לא קטן הוא. יותר מעשרת אלפים נפש מאחינו האשכנזים יהנו מכסף החלוקה בירושלים לבד, מן הנמנה על כולל דייטשלאנד (הו"ד),[41] המקבל 250 פראנק בשנה לכל נפש, עד בן הכוללים פינסק־קארלין המקבל רק עשרה פראנק בשנה לנפש. איך שהוא — המון גדול נהנה מכסף הקדשים האלה, ואם ימצאו גם כאלה אשר יקבלו יותר על חלקם שלא בצדק, או מקבלים ובלתי זקוקים לכסף הצדקה, אבל אלה וכאלה יבטלו באלף, ויתר העם כל המון המקבלים המה עניים ואביונים, והחלוקה היא משען ומבטח להם, וכסף החלוקה לא יוציאו כי אם על דברים הכרחים בחייהם — ומי זה יכלכל את המון העניים והאמללים האלה לו נסתלקה החלוקה פעם אחת פתאום?

לא לשפוך חֵמה על החלוקה ולדבר בקצף על אדותה, רק עלינו לחקור ולשפוט מה לעשות לה, לא להרוס אותה ולהרעיש עליה שמים וארץ כי אם לבנותה ולתקנה, לא להריע עליה כהריע על הגנב, אך לדבר על לב כל המתעסקים בה כי יתנו לב לשכללה ולהביא בה סדרים חדשים אשר הזמן חורש אותם. עלינו לדעת כי לא רק אנחנו בלבד, לא רק בני ישראל מתעסקים בישובה של ארץ פלשת, אך כל העמים הנוצרים משימים עין על הארץ אשר קדושה היא גם להם, והמה, הנוצרים, יעשו מעשיהם ביד רחבה עוד יותר ממנו. כהני היונים והקאטולים בנו להם מקדשי תפלה בכל המקומות אשר אך מצאה ידם, מפעלים גדולים ונכבדים בארץ חצבי המה מעשי ידיהם להתפאר, וכל מזמה לא יבצר מהם, כל קרבן לא ייקר בעיניהם לרכוש להם כברת ארץ הקדושה. כתבי הקדש אשר להם לא יאמרו קדושה הארץ, בעת אשר להנוצרים קדושה היא, ומפני כי להם הארץ ומלואה, עוז וגבורה, כסף ומשרה, לכן תמצא ידם בכל עת לרכוש להם מעמד בארץ

41 ראשי תיבות: הולנד דייטשלאנד.

אבותינו. והמה בונים בתי תפלה, בתים לאורחים, בתי ספר לבני אמונתם, בתי מחסה לנזיריהם ובתי חולים, בונים, בונים, בונים... וכל אשר יבנו ויכוננו טוב טעם ודעת שפוך עליהם, מטרתם תמיד לנגד עיניהם, מתון מתון אבל הולכים וקרבים אל המטרה אשר שמו להם, וכחם לא יתם לריק. כל הכסף אשר יבוא ליד כהני הנוצרים מאת נדיבי העמים ישאר לעד בארץ ישראל, הכסף יוצא לבנין בתים לשבת או למקנה נחלאות או לחזק בדקי בתי מקדשיהם. הנוצרים נותנים בירושלם וביהודה את הכסף באבנים, במחיר בתי אבן אשר ירכשו להם, ומיום אל יום יגדל ויתרחב שטח האדמה אשר נחלו להם היונים והקאטולים בארץ ישראל.

ומה היהודים האמללים עושים? אחינו בני ישראל גם המה מרבים להביא נדבותיהם, אבל כל הכסף הולך לאבדון ויורד לטמיון. הן כל כסף החלוקה יספיק למקבלו רק לשלם שכר דירה, ואם כן למה לנו לתת כסף ביד העם למען יהיה בידם לשלם שכר מעונם, הלא טוב לנו לבנות בתים מכסף ישראל ומנדבותיו, ולתת מעון בחנם או גם בשכר מצער לעניי אחינו בארץ הקדושה. עתה כסף שכר הדירות יבוא אל אדוני הבתים, אל היונים ואל הערבים, ולישראל אין מעמד, ומספר בתי ישראל בירושלם מעט מאד, בעת אשר חלק גדול מתושבי ירושלים המה מאחינו. את הדבר הזה הבין עוד השר מונטיפיורי, בזה התעסקו נדיבי אחינו בלונדון ואשכנז, ועתה לרגלי הרוח החדש, רוח החיים השורר זה שנות מספר בירושלים, החלו יקירי ירושלים ונקיי הדעת שבה, השובאים את הקבצנות והמתאמצים לצאת מתחת סבלות הסדרים הישנים — עתה גם המה נתנו לב להבין מה נכבד הענין, והמה מתאחדים לאגודות ומשתתפים יחד לבנות בתים לשבתם בירושלים. פרי הרוח החדש המה הפרנרים הרבים אשר בנו להם אחינו מחוץ לחומת ירושלים, הרחובות והשכונות אשר אגודות שונות יסדון, על פי תנאים ואופנים שונים, ויקראו להן שמות: „נחלת שבעה", „מאה שערים", „אבן ישראל", „סכת שלם", „קרית חנה", „שער הפנה", ועוד רבים כאלה,

אשר אם כי ראשיתם היה מצער, אך ברבות הימים רחבו ונסבו. „נחלת שבעה" קמה בראשונה לנחלה רק לשבעה אנשים, ועתה יותר משלש מאות בתים על הככר ההוא; „מאה שערים" היה למשכן למאתים משפחות, היינו כפלים כמספר המיסדים, ועל „אבן ישראל" אשר שלשה וחמשים איש (כמספר „אבן") נמנו עליו מתחלה, נבנו עתה עוד בתים הרבה, עד כי לפי המספרים אשר אספתי יתגוררו בבתים החדשים אשר בנו להם יחידים וחברות שונות כאלף וחמש מאות משפחות. וכפי הנראה בנין הבתים הוא גם עסק טוב, כי בבנין הרחובות „סכת שלם" „קרית חנה" „מחנה יהודה" „בית יוסף" השקיע איש נכרי שלא מאחינו את כספו, והיהודים משלמים לו קמעא קמעא, והוא ראה ברכה בעסק הזה. ומדוע איפוא לא יעשו גם ועדי הכוללים בזה, מדוע לא יבנו גם המה בתים לשבת, מדוע לא יעשו להם לחק להוציא בכל שנה ושנה חלק ידוע מכסף החלוקה על בנין בתים ומקנה קרקעות סמוך לעיר, ולא ישבו אחינו בני ישראל צפופים ודחוקים בירושלים ולא ישאפו אל קרבם אויר משחת, ולא יפול כסף עמנו בידי זרים ונחלתנו לא תהיה לנכרים? הן עם עולם אנחנו, ובכל זאת כל צדקותינו וכל מעשינו אך בגד עדים אשר אך יום או יומים יאריכו ימים, והתעיף עיניך בם ואינם. אנחנו לא נתאמץ לעשות דבר אשר יעמוד לארך ימים, לא נחשוב מחשבות מה יהיה באחרית הימים, אך אל היום עינינו ולבבנו.

כמו כן לא ישימו ראשי הכוללים בירושלים את לבם אל קדשי בני ישראל וזכרונותיהם המתגוללים בראש כל חוצות; „קברות המלכים" של ישראל בידי ממשלת צרפת, והככר לפני כותל המערבי מלא קיא וצואה בהיותו בידי זרים. מדוע לא ירימו כל הכוללים תרומה ידועה מכסף הקדשים לרכוש להם לאט לאט את המקומות הקדושים ואת זכרונות בני עמנו, אשר כל היודע דרכי אדוני הארץ יודה, כי לא יכבד הדבר מראשי עדת ישראל בירושלים לרכוש להם מקומות רבים, אם אך תהיֶ תמיד עינם צופיה על הדבר הנכבד הזה. אבל מה נאמר ומה נדבר על אזן האנשים האלה, חסרי לב ואין בינה, אשר

על פי הרוב ימינם לא תדע מה מעשי חשמאל, ולא למד מעולם טוב טעם ודעת. המה בורחים מפני החיים ומפני האור, מתרחקים מן היופי ומן הדומה לו, ורפש וטיט צלמות ולא סדרים חיי רוחם ונשמת אפם. כאשר התעורר כל העם לבנות בית הכנסת בירושלים ומכל קצוי ארץ הביאו נדבות לבנין חבית הזה, לא בנו אותו על ככר גדול ורחב ידים למען יהיה בית גדול למראה ושֵם ה' אלהי ישראל הנקרא עליו יתגדל ויתקדש, כי אם בנו חורבה[42]; בית למושב זקנים קנו בתוך העיר באחת המבואות המטונפות, ולא הוציאו אותו חוץ לחומת העיר, ולא נטעו גן על ידו להחיות רוח זקנים ולהשביע את נפשותיהם אויר טוב ובריא. וכן כל יתר צדקותיהם: תפל מבלי מלח, אור וחשך משמשים בערבוביא. עושים — וחצי מעשיהם בידיהם.

עוד דבר אחד לפי דעתי נחוץ לתקן בחלוקת כסף הקדשים: לבל יתנו כסף חלוקה לאנשים, היינו לגברים, מן בני חמש עשרה עד בני ארבעים וחמש שנה. אנשים צעירים ומלאי כח עלומים כאלה יוכלו עתה, לרגלי הישוב החדש, להרויח באחד המושבות בעבדם עבודה בשדה ובכרם, ומדוע יקפחו ויאכלו את חלק העניים חילדים והזקנים, חנשים והחלשים, אשר כל יד עמל ועבודה לא ישאו ולא יוכלו לשאת עליהם: אף גם זאת, התקנה הזאת תוכיח לצעירי הימים כי כסף החלוקה הוא כסף קדשים, כסף קבצנות, וכי הקבצנות היא מלאכה בזויה ותשא חרפה על עוסקיה, ומכבד נפשו ירחק ממנה.

•

עין הקורא חודרת אל לבבי פנימה לדעת מה עמדי: מדי דברי בארץ ישראל תלהם נפשי גחלים, ובכל זאת מצאתי מגרעות גם במושבות הנדיב גם בפעולת חובבי ציון; „השמיעני נא איפוא — יאמר הקורא — הורידני נא לסוף דעתך, אם יש אחרית להאכרים אשר התישבו בארץ ישראל,

42 הכוונה לבית־הכנסת בעיר חעתיקה, המכונה „חורבת ר' יחודה חסיד".

האם יש חשבון גם להאכרים אנשים חדשים ללכת בעקבות הקולוניסטים, והארץ מה היא זי.

הארץ טובה מאד מאד; אין לך עץ אשר לא יעשה פרי ואין לך עשב אשר לא יוריע זרע על אדמת ישראל. ואם הארץ עתה עזובה ושוממה הוא רק מפני כי שוממוה הערבים בעליה, בגלל אשר לא יבינו את עבודת אדמתם, אשר כל האדמה הראויה למטע הכרמים שוממה אצלם, מפני כי אין האכר הערבי נוטע כרם אשר לא יוכל על פי דתו לשתות את ייגו, ובגלל אשר לא יזבלו את שדותיהם. טובה גם ממשלת הארץ לאחינו, אשר תתן רשות לכל איש ישראל, גם בהיותו עבד ממשלת רוסיא או ממשלה אחרת, לקנות לו שדות ונחלות וכרמים כאַוַת נפשו בלי כל מפריע. כי יש רשות בארץ ישראל לכל בן ישראל, אף אם ישאר עבד רוסיא, לקנות אדמה — זה הוא נעלה מכל ספק, ואנכי חקרתי ודרשתי על אדות הדבר הזה ושאלתי בבית הקונסולאט הרוסי אשר בירושלים. ומעשים בכל יום שאין לפקפק בזה. גם סדרי הארץ טובים מאד לאחינו באותו המצב שאחינו נתונים עתה בו. טובים גם הערבים תושבי הארץ; כי מלבד אשר מטבעם לא ישנאו את היהודים, הנה הפעללאח [43] הערבי איננו גרוע בשום אופן מכל האכרים בכל הארץ, אשר ביניהם ועמהם חיו תמיד אחינו בשלום ובשלוה, וכל צרותינו לא מידם באו עלינו; ומדרגת ההשכלה של הערבי עוד נעלה מעל מצב הדעת של האכרים הנוצרים, אחרי אשר הראשונים המה נזירים מן היין ומן השכר. בכלל, כל האומר: כי הערבי הוא שכן רע אינו אלא טועה ואיננו יודע את מצב הערבים בארץ ישראל, יחוסם אל הממשלה הטורקית ומצבם החמרי. הערבים המה נכנעים ונקלים בעיני התוגרמים אדוני הארץ, השופטים והשוטרים רודים בהם בפרך, ומפני שוממות הארץ המה שמחים לקראת הישוב החדש אשר לרגליו ימצאו תמיד עבודה ומלאכה. על פי רוב קנו היהודים נחלות שוממות ולא הסיגו גבולות הערבים, ואם עשו אחדים מן הגולים הראשונים כזאת, הנה נחיתה זאת

43 הפלח, האכר.

אך בשנים הראשונות, בעת אשר על הגולים היה לפנות אך אל אמצעות סרסרים רבים היודעים ומבינים את הדרך לשאת ולתן עם הערבים, ולא נכשל עוד בעון הסגת גבול ולא חיישינן לעוררים, ועם הערבים נוכל לחיות באהבה באחוה ובשלום.

תחת זאת יכבד עלי מאד מאד לתת מענה על שאלת רבים: אם לעלות לארץ ישראל או לחדול, אם ילכו להתישב בארץ החמדה או ישבו להם על מקומם, ואולי יבקשו להם „מלון אורחים אחר לסור שמה"; כי בדבר הזה גדולים חקרי לב. לא כאמעריקא ארץ ישראל. אם אמנם שקר הדבר, כמובן, כי באמעריקא הכסף נתן כאבנים, אבל זאת אמת כי כל איש היודע איזה מלאכת יד, כל איש החפץ לעבוד עבודת הגוף, כל איש היודע פרק בחרושת המעשה, ימצא לו תמיד עבודה ולרגלה גם לחם לאכול. ועוד כלל גדול אמרו באמעריקא: כל מי שאינו עושה אינו אוכל. אבל בארץ ישראל אין בתי מלאכה וחרושת המעשה, רבים מאד האומנים ובעלי המלאכה מאחינו, ביותר מן האמניות הנקיות והקלות. ולעומת זה, לאפוקי מדאמעריקא, המון בית ישראל שם אוכל ואינו עושה, כי מספיקים להם מן התמחוי ומכסף החלוקה, ולכן אם ילכו עניים לארץ ישראל יש מקום לפחוד פן ימאסו בעבודה קשה עבודת פרך, אשר רבים מאחינו עבדו באמעריקא בחפץ לב, וילכו גם הם בדרך עניי הכוללים ונוספו על מקבלי החלוקה. — ועבודת האדמה בארץ ישראל דורשת סכומים גדולים מאד, כי לו נאחזו הגולים הראשונים ותקעו להם יתד בעבר הירדן ובארץ הגלעד, במקום אשר האדמה שמנה ופוריה ושדותיה יעטפו בר, חטה ושעורה, והאדמה נמכרת שמה בזול מאין יושב, כי אז היה לאל יד רבים ללכת בעקבותיהם; אבל עתה אשר כל המושבות המה ביהודה ובארץ הגליל, וחפץ כל החושבים מחשבות על דבר היציאה לארץ ישראל להתישב אך סביב המושבות הקיימים, הנה לא אוכל לכחד כי קשה הדבר מאד, כי האדמה ביהודה ובגליל מוכשרת ביותר אך למטע הכרמים, ועל הנוטע כרם לחכות חמש שנים עד אשר יאכל

עצבים כנפשו; כי האדמה ביהודה תעלה לקוניה בדמים יקרים, ועזרתה מתיקרת מיום ליום והשער עולה תמיד; כי בשבת אכרים חדשים מקרוב באו ביהודה קרובים אל חופי הים ואל חיי הערים ואל הידיעות התמידיות מארצות אירופא, לא יוכלו הקולוניסטים החדשים להתיצב קוממיות ברגל גאוה על אדמתם החדשה ולתת לכל חייהם הפנים החדשים הדרושים לאכרים עובדי אדמה, ותמיד יהיו חֲצִיָם סוחרים וחֲצִיָם עובדי אדמה...

הנה כי כן, לאנשים אשר אך מעט כסף בידם אין חשבון ללכת להתישב בארץ ישראל, כל עוד הישוב שם יתכונן על פי הדרכים אשר בהם הלך עד היום, היינו כי מקום הישוב יהיו יהודה וגליל, וכי אופן הישוב יהיה רק מטעי גפנים. יד הגולים[44] הראשונים היתה קצרה לעבור את הירדן ולבנות להם את מושבותיהם שמה; שבלים בודדות לא יכסו פני שדה ויחבת ידים וצפרים אחדות לא תביאינה אביב בכנפיהן. הגולים הראשונים היו אנשים מעטים במספר ובכח, בחרף נפש עברו את הים הגדול עד בואם אל ארץ נושבת, ארץ יהודה; ולא חדרו אל לב הארץ, כי אם תקעו את אהליהם על יד יפו והתאמצו לחיות קרובים אל אחת הערים; המה לא ידעו את מנהגי הארץ, את חקי הממלכה לא הבינו, ואת שפת הערבים לא שמעו; פראים היו בעיניהם כל הערבים, ופרא היה בעיניהם כל הסבע... עשרות אחדות גולים לא יכלו, כמובן, לצלוח את הירדן וללכת אחר רעיון לבם במדבר תלאובות, בעת אשר גם פה, ביהודה, מצאו את תאות נפשם — את אדמת ישראל.

אבל את אשר היה אז לפני שמונה שנים מן הנמנעות, — אפשר ואפשר עתה. עוד הפעם אני שונה, כי לאנשים אשר להם אלף, אלפים או שלשת אלפים רובל כסף אין חשבון ואין יכולת להתישב בארץ ישראל, בארץ יהודה. כי במושבות היהודים הנמצאים עתה שמה לא עבודת האדמה הוא העיקר, כי אם מטעי הגפנים, — אינם עובדי אדמה כי אם בעלי אחוזות קטנים, אינם אכרים פשוטים כי אם בעלי כרמים ישובים בכפרים. לאנשים האלה אמנם טוב עתה ואחריתם עוד

44 כלומר, העולים מן הגולה.

ישגא מאד, אבל מה נעשה ולא כל אדם זוכה למצב כזה, ובסך מצער אשר אמרתי קשה מאד להגיע אל מצב כזה. ואם בבינונים כך, בעניים על אחת כמה וכמה! אולם תחת זה עצתי נתונה לאנשים רבים, החפצים לעבוד את האדמה כאכרים פשוטים, לעבור את הירדן ולרכוש שמה להם נחלות ואחוזות. עתה עוד לא בחפזון ילכו ולא במנוסה יצאו, כי אם לאט לאט, במנוחה ובכונת הלב; אנשים תמימי דעים יתאגדו אגודות ויתאחדו יחד ויסדרו את מעשיהם ויכלכלו את דרכם, ועתה יוכלו להתחבר מאה או מאתים איש יחד. עתה אכרים רבים יש בארץ ישראל, אשר בחפץ לבב יקחו על שכמם הטורח והמשא לנחות גולים גם מעבר לירדן, ובכל מושב ומושב בארץ ישראל נמצא אנשים ישרים, אשר יוכלו להיות מורים ומנהלים ומפקדים את מסע הגולים ולהושיבם על אדמה אשר יקנו להם. ובעבר הירדן האדמה היא רחבת ידים, רחוק המקום מחופי הים, הישוב שם קטן ודל, האדמה שם בזול והיא דשנה ופוריה וטובה גם למרעה הצאן. ואחר כל אלה הלא עבר הירדן קרוב אל הישוב ממדברי קאנאדא, מיערי עולמים בסט. קאראלינא ומארץ התלאובות בארגענטינא... אל הארצות השוממות שמה הלא התקבצו אנשים למאות, ומדוע זה לא יתנו לב ולא ישימו פניהם אל עבר הירדן? האומנם רק אל תחת גפן ואל תחת תאנה יתאוו בני עמנו לארץ ישראל, ובלחם הקלוקל ובשעורה ובכוסמת תקוץ נפשם?!

לא, אחינו העניים; לא על תאנה וגפן יחיה האדם, כי אם על הלחם, ושם צוה ד' את הברכה. הרי יהודה יטיפו עסיס, גבעות הנגב תתמוגגנה, אבל זורע לחם לא ימצא שם מאה שערים, ואף פחות ממאה... חדלו לכם מן אלה, בעלי הכסף ובעלי היכלת יטעו להם כרמים ויעשו גנות, אבל אתם בחרו לכם עבודת האדמה, לחרוש ולזרוע ולקצור ולדוש. שמעו נא בקול האכרים העברים המנעימים זמירות בקול חוצב להבות: „בירדן, בירדן שמה משמרתנו",[45] וכל שיחם והגיגם, כל מנגינתם ביום ובלילה, כל חפצם ותקותם לעבור את הירדן הזה...

45 מתוך השיר „משמר הירדן" לנפתלי הירץ אימבר, מחבר „התקוה".

הישוב הזה אם לא יקבל קלסתר פנים אחר, אז תקוה קטנה נשקפה ממנו גם לאנשים בינונים, לאלה אשר להם בערך שנים־שלשת אלפים רובל. כי עד שיצא מן הארץ הוא וביתו ועד שיבוא לארץ ישראל, עד שיקנה לו אדמה ויטע את כרמו ויבשילו אשכלותיו ענבים, עודנו עושה כה וכה — וכבר השקיע את כל כספו אשר היה לו, ועוד לא בנה לו הבנינים הנחוצים לו, ועליו לאכול ולחיות עוד חמש שנים עד אשר יביאו לו גפניו פרנסה וכלכלה. אולם לאנשים בעלי יכולת ובעלי כסף ובעלי עסק עצה יעוצה לרכוש להם לאט לאט כברת אדמה, ומקומם בביתם עוד לא יניחו; לטעת על חלק נחלתם מספר גפנים — ומביתם אל יזוזו; יגדילו את כרמיהם וישימו עין לטובה עליהם וימלאו ידי איש נאמן לנטור את כרמם — ועסקיהם המה בארץ מגורם יהיו בידם ויכלכלום כמקדם. ולאט לאט, במנוחה ובמתינות, עקב בצד אגודל, יתקרבו אל המטרה; לא יבאו בסבך עסקים חדשים, ותמיד יהיה לנגד עיניהם החפץ לגמור את מעשיהם. תמיד יכינו את עצמם בפרוזדור, בחוץ לארץ, למען יוכלו לכנוס לטרקלין, לארץ ישראל. וכאשר תגיע שעת רצון מלפניהם, אז מקומם נכון לפניהם ולא יהרס מצבם בצאתם לשבת על אדמתם.

אולם לאצילי בני ישראל, לכל האדונים אשר כסף להם, לעשירי בני עמנו, — להם להם כר נרחב מאד בארץ ישראל, מעט מאד הכסף הנמצא עתה בארץ, אין בית מסחר אחד גדול בכל הארץ, אין באנק נכבד בכל הערים, המסחר שם לרגלי זה בסתר המדרגה וחרושת המעשה בגלל הדבר הזה בשפל תשב, אם כי באמת ארץ יהודה לחוף ימים יושבת, לחוף ים התיכון, אשר קצותיו עד כל ארצות אירופא תגענה. נחלות ואחוזות וגנות ופרדסים עומדות תמיד להמכר לכל איש אשר כסף בידו, אבל אנשים כאלה אין בארץ ישראל. ובעת אשר עשירי בני ישראל ביתר הארצות מתאוים לרכוש להם נחלות ואחוזות וידם תקצר מעשות זאת, — הנה בארץ ישראל בידם לקנות שדות וכרמים ואדמה ככל אַוַת נפשם, ומאושר יהיה חלקם, וברוכים יהיו גם לעצמם גם לבניהם אחריהם גם לעמם אם יתנו גאולה לארץ.

מסעו הראשון של אחד־העם בארץ־ישראל

תרנ"א (1891)

אשר בן ישעיה גינצבורג, הידוע בכינויו הספרותי „אחד־העם", צולל ביום י"ז מנחם אב תרנ"ז בעיר סקווירא בפלך קיוב ונפטר בתל־אביב ביום כ"ח טבת תרפ"ז. פעולתו הספרותית התחילה במאמרו „לא זה הדרך", שנדפס ב„המליץ" מיום י"ב אדר שני תרמ"ט, זמאז היו דבריו ל„פרשת דרכים" בתנועת התחיה.

בשנתים שלאחר פרסום מאמרו הראשון עסק אחד־העם בעיקר בייסוד אגודת „בני משה", שמטרתה היתה „מצד אחד להכין ולחנך רוח העם לתחיתו הלאומית בארץ אבותינו ומצד אחר להשפיע מרוחה על כל המעשים המתיחסים לתנועת עמנו". באביב תרנ"ן נתקבל רשיון הממשלה הרוסית לייסוד חברה רשמית לישוב א"י. מרכז „חובבי ציון" נקבע באודיסה ואחד־העם נבחר לועד החברה. וכך הוכרח האיש, שנכנס לספרות באקראי, לחוות דעתו בעניני „חובבי ציון". „ובכן הוכרחתי לצאת מארבע אמותי, שהייתי מסתתר בתוכן עד אז ונהייתי ל„איש מעשה", משתתף באספות ועוסק בצרכי צבור בפרהסיא, דבר שלא הייתי מאמין באפשרותו שנה או שנתים קודם לכן". ומאחר שהיה צריך לחוות דעה על עבודת הישוב, ראה צורך לילך לא"י ולראות בעיניו את הנעשה, כדי „להביא במשפט את הכחות הפועלים, ללמוד מן המעשים על עושיהם, עד כמה מסוגלים הם להביאנו עד המטרה הנדרשה".

ביום ו' אדר שני תרנ"א — שנתים לאחר הדפסת „לא זה הדרך" — יצא אחד־העם לארץ־ישראל, ובארץ עשה שמונים ושמונה יום. הוא עבר את הארץ לארכה ולרחבה, התבונן במושבות ביהודה, בשומרון ובגליל, ביקר בירושלים עיר העבר וביפו, שבה התחילו מתרקמים חיי עתיד, ויצא את הארץ „בלב נשבר ורוח נכאה". ומאחר שהמעשים לא נראו לו כמתאימים למטרה, לא העלים את האמת שבלבבו, ולא חשש להיזק, שהיה עלול להיגרם לתעמולת „חובבי ציון", אלא פירסם את רשמיו בשם „אמת מארץ ישראל", כדי „לעורר את אחי באהבת ציון משנתם העמוקה, להציע לפניהם כ ע ד ר א י ה את החלק ה ד ע

אשר במהלך ההתנועה, למען ידעו לשפוט גם הם, אם מתאימות פעולותינו עתה ל ת כ ל י ת חפצנו, ואם אין לנו סיבה לדאוג לעתידות הענין למרות התיונות היפים אשר נפגוש כה וכה". הוא מדגיש את החלק ה ר ע שבתנועת ישוב א"י, כי את החלק הטוב כבר פרסמה "תנובי ציון" בקולי־קולות ומתוך הגזמה רבה. דמות הישוב, כפי שצירה כאן אחד־העם, היא איפוא חד־צדדית במידת־מה, אבל דבריו מתומים בחותם האמת, האמת החודרת ונוקבת עד היסוד. מתוך יסודים גילה אחד־העם את האמת מארץ־ישראל. על מאמרו השני "אמת מארץ־ישראל", שכתב אחרי מסעו השני בארץ בקיץ של שנת תרנ"ג, רשם בזכרונותיו: "בדם לבבי כתבתי את המאמר. אהה! מתי תהיה אמת כזאת נעדרת ז" וכך כתב גם את המאמר הראשון.

על מהותו ודרכו של אחד העם כתב מ. גליקסון: "לא דרך השכל הקר, שאין כחו אלא בניתוח ובהפרדה, לא דרך הרציונליסמוס שלא נגעה בו נשמת אלהים חיים... דרכו של אחד העם... אלא דרך התבונה והשכל הבונה, החודר לסתות החיים וליצודיהם מתוך ראיה ברורה, מתוך הסתכלות טהורה במטרות ובאמצעים. האנליזה הקרה של אחד־העם אינה אלא מיתודה. מי שאוזנים לו לשמוע את הסתרחש במעמקים, יבחין מתחת לשכבה העליונה של אנליזה זו פאתוס אצילי של דגש עמוק וצנוע, של אמונה עמוקה ותקיפה. ההגיון והבהירות השקופה אינם כאן פרי קרירות ופכחנות של הנפש, אלא הם תוצאות השאיפה להבין את דבר ה' אשר בלבבנו..."

פתום נשגב זה בא לידי ביטוי נפלא בסיום רשמיו ממסעו הראשון בארץ. הוא עומד ליד הכותל המערבי ומסתכל בכותל ובאנשים שעל יד ומשתה בלבו את הארץ החרבה לעם החרב, עומד ותוהה, אם לא קשה חורבן העם מחורבן הארץ. איך לקומם את הריסות העם, הודות אחד־העם כל ימיו.

אחר שנים רבות שעברו עלי בהגיונות ובהמיונות על דבר ארץ אבותינו ותחית עמנו בה, זכיתי עתה סוף סוף לראות בעיני את נושא חלומותי, את ארץ הפלאות ההיא, המושכת אליה רבבות לבבות מכל העמים ומכל המדינות. כשלשה חדשים עשותי בארץ, ראיתי את חרבותיה — שאירית חיה שלעבר,

התבוננתי אל מצבה האומלל בהוה, אך ביחוד שמתי לב אל העתיד, ובכל אשר התהלכתי היתה שאלה אחת נגד עיני תמיד: מה תקותנו פה לאחרית הימים? האם מוכשרת עוד הארץ לשוב ולחיות, ואם מוכשרים בני ישראל לשוב ולהחיותה? — על שאלת הארץ לא כבד היה לי למצוא תשובה: די ללכת הלוך ונסוע בה ימים אחדים, לראות את הריה ועמקיה, שדותיה וכרמיה, הנותנים פרים למרות כל עצלות הערביים, למען דעת, כי עוד לא נס לחה וככחה אז כחה עתה, לתת חיים ואושר לרבבות בניה, אשר ישובו אליה בלב שלם ובידים חרוצות יעבדוה. אבל לעמת זה, לא נקל היה למצוא תשובה על שאלת ישראל, להביא במשפט את הכחות הפועלים, ללמוד מן המעשים על עושיהם, עד כמה מסוגלים הם להביאנו עד המטרה הדרושה.

עתה הנה עזבתי את הארץ משאת נפשי, עזבתי בלב נשבר ורוח נכאה. דמיוני לא בן חורין הוא עוד עתה להגביה עוף כמלפנים, לא חלום נעים לי עוד הארץ ויושביה וכל מעשיה שם, כי אם אמת מוחשית, המוגבלת בצורה ידועה ומורכבת מחזיונות ידועים, טובים ורעים, שאי אפשר לי להעלים עין מהם. מן האמת הזאת רוצה אני לגלות פה טפח — את הטפח היותר מכוער; רוצה אני לא להיות „כנור לשירי ציון", להלהיב דמיון הקוראים ורגשותיהם על ידי ציורים נעימים — כנורות כאלה יש לנו כבר די והותר, המישנים אותנו בזמירות יפות — כי אם כל חפצי, להפך, לעורר את אחי באהבת ציון משנתם המתוקה, להציע לפניהם, כעד ראיה, את החלק הרע אשר במהלך „התנועה", למען ידעו לשפוט גם הם, אם מתאימות פעולותינו עתה לתכלית חפצנו ואם אין לנו סבה לדאוג לעתידות הענין, למרות החזיונות היפים אשר נפגוש כה וכה: גם שגיאה אחת תאבד לפעמים טובה הרבה, ואף כי שגיאות רבות ויסודיות...

•

„לארץ ישראל או לאמריקא?" — השאלה הזאת, שהולידה בזמנה ספרות וכוחית שלמה, חדלה כמעט להתעורר עוד בשנים האחרונות. כי הטובים שבשתי הכתות הוכרחו ברבות הימים

להודות אלו לאלו במקצת. הדורשים בשבח א״י הרבו למתנגדיהם, שאין א״י יכולה עתה לקבל כל המון בני עמנו הנודדים מארץ מולדתם, ביחוד סוחרים ואומנים, המבקשים מקור למחיתם תיכף ואין בהם כח להכין כל הדרוש לעבודת האדמה ולחכות לפרי עבודתם. והכת האחרת הוכרחה להודות גם היא, שאין אמיריקא מסוגלת לקבץ אל תוכה במקום אחד המון רב מבני ישראל ולהעמידם על הקרקע, בשביל ליסד שם מרכז עברי. התשובה האמתית היא איפוא: גם לאמיריקא גם לארץ ישראל. הצד האיקונומי שבשאלת היהודים צריך לבקש תשובתו באמיריקא, בעוד שהצד האידיאלי, הצורך לברוא לנו מרכז קבוע על ידי ישוב המון גדול מאחינו במקום אחד על יסוד עבודת האדמה, למען ידע ישראל וידעו גם אויביו, כי יש מקום תחת השמים, ולו גם צר מהכיל כל העם, אשר שם ירים ראש גם היהודי כאחד העם, בזעת אפו יוציא לחמו מן הארץ וברוח לאומו יברא לו תנאי חייו בעצמו — הצורך הזה, אם יש לו תקוה להמלא, אין זה אלא בארץ ישראל.

ואם כן, אם ישוב א״י אינו תשובה על שאלת „מה נאכל״ של כל יחיד ויחיד, כי אם על שאלת החיים של הכלל כלו, הלא הדין נותן, כי בעוד אשר לאמיריקא ילך לו כל החפץ, על דעתו ועל אחריותו בלבד, יהיה ישוב א״י מסור בידי כלל העם, וכל צעד וצעד יהיה מדוד ונעשה בדעה צלולה ומיושבת, בהשגחת ראשי העם ומנהיגיו, למען יהיו כל המעשים מכוונים למטרה אחת, ולא יבואו אנשים פרטיים במעשיהם הבודדים ויהפכו את הקערה על פיה. אך למען נבין עוד יותר את הצורך המוחלט בפעולה נאחדת ומסודרת, עלינו עוד להתבונן אל מצב הארץ עתה ביחס למטרתנו ואל אבני הנגף אשר על דרכנו.

רגילים אנו להאמין בחו״ל, כי א״י היא עתה כמעט שוממה, מדבר לא זרוע, וכל הרוצה לקנות בה קרקעות יבוא ויקנה כחפץ לבו. אבל באמת אין הדבר כך. בכל הארץ קשה למצוא שדות זרע אשר לא יזרעו; רק שדות חול או הררי אבן, שאינם ראוים אלא לנטיעות, וגם זה אחר עבודה רבה והוצאות גדולות לנקותם ולהכשירם לכך, — רק אלה אינם נעבדים, מפני שאין

העדבים אוהבים לטרוח הרבה בהוה בשביל עתיד רחוק, ועל כן לא בכל יום אפשר למצוא אדמה טובה למקנה. לא לבד האכרים, כי אם גם בעלי אחוזות גדולות אינם מוברים בנקל אדמה טובה שאין בה כל מגרעת. רבים מאחינו, שבאו לקנות קרקע, יושבים בארץ זה ירחים אחדים וכבר תרו אותה לארכה ולרחבה, ואת אשר הם מבקשים עוד לא מצאו.

רגילים אנו להאמין בחו"ל, כי הערביים הם כלם פראי מדבר, עם הדומה לחמור, ואינם רואים ואינם מבינים את הנעשה מסביב להם. אבל שגיאה גדולה היא. הערבי, ככל בני שֵם, הוא בעל שכל חד ומלא ערמה. כל ערי סוריא וא"י מלאים סוחרים ערביים, המדעים גם הם לנצל את ההמון וללכת בעקבה עם כל אשר דבר לו עמהם, הכל כנהוג באירופא. רואים ומביטים הערביים, וביחוד יושבי הערים, את מעשינו ואת הפצנו בארץ, אבל הם מחשים ועושים עצמם כלא יודעים, לפי שאינם רואים במעשינו עתה שום סכנה לעתידותיהם, והם משתדלים איפוא לנצל גם אותנו, להוציא תועלת מן האורחים החדשים בהיות לאל ידם, ועם זה שוחקים לנו בלבם. האכרים שמחים בהוסד בתוכם קולוניא עברית, לפי שמקבלים שכר טוב בעד עבודתם ומתעשרים והולכים משנה לשנה, כמו שהראה הנסיון; ובעלי האחוזות הגדולות שמחים לקראתנו גם הם, לפי שאנו משלמים להם בעד אדמת אבן וחול מחיר רב, אשר לא ראו לפנים גם בחלום. ואולם, אם תבוא עת אשר חיי בני עמנו בא"י יתפתחו כל כך, עד שידחקו מעט או הרבה רגלי עם הארץ, אז לא על נקלה יניח זה את מקומו...

רגילים אנו להאמין בחו"ל, כי הממשלה הטורקית חלושה היא ופרועה כל כך, עד שלא תשים לב בלל לכל הנעשה בא"י, ובעד בצע כסף נוכל לעשות שם הכל. זמה גם אם יהיו צירי ממלכות אירופא למחסה לנו. אבל גם בזה נשגה מאד. ה"בפשיש" הוא אמנם בת גדול בטורקיא, וגם רבי המדינה לא יעמדו בפניו, אך עלינו לדעת, כי השרים הגדולים הם עם זה גם סטריוסים וקנאים עצומים לדתם ולממשלתם, ובשאלות שיש להן איזה יחס לכבוד אחת מאלה ימלאו חובתם באמונה ולא

יעיל כל הון, וגם התערבות הקונסולים בענינים כאלו תביא עוד לפעמים רעה תחת טובה, כידוע לי ממקורות נאמנים.

נוסף על כל זה עלינו לזכור, כי גם עקבות הקולטורא החדשה נראו כבר בארץ כה וכה. מסלת הברזל מיפו לירושלים תשלם בקרוב, והקול נשמע, כי כבר נתקבל רשיון הממשלה לבנין מסלה אחרת יותר נכבדה, מחיפה לדמשק. קול תרועת הלוקומוטיב יביא בלי ספק שנויים גדולים במצב הארץ ויושביה, והעבודה תכבד עלינו עוד יותר... וכאשר בצרף כל זה אל המכשולים הכלליים, הטבעיים והמוסריים, אשר בהכרח יפגוש על דרכו כל המון רב הבא להשתקע באיזו ארץ חדשה, ומה גם בהתעתדו לשנות שם כל דרכי חייו, להתהפך מסוחר לעובד אדמה, — אז, אם באמת ובתמים נחפוץ להשיג מטרתנו בארץ אבותינו, לא נוכל עוד להעלים מעינינו, כי למלחמה כבדה אנחנו יוצאים וכי למלחמה כזו דרושות הכנות גדולות: דרושה ידיעה ברורה ופרטית ממצב שדה המערכה ותכונותיו, דרושה שיטה שלמה וקבועה אשר תגביל מראש כל הפעולות העתידות, דרושים כלי נשק טובים — לא חרב וחנית, אך רצון אדיר ואחדות שלמה — ויתר על הכל דרושים מנהיגים בקיאים ומוכשרים לכך, אשר ילכו לפני ההמון, יאחדו ויסדרו כל הפעולות בהסכם עם צרכי המטרה, ואיש לא ימרה את פיהם. רק בתנאים כאלה נוכל לקוות, כי למרות כל המכשולים, עשה נעשה וגם יכול נוכל, כי אין דבר עומד בפני רצתנו ואחדותנו של עם שלם.

העיקר הגדול שהכל תלוי בו הוא איפוא לא במות מעשינו, כי אם א י כ ו ת ם. ומן הנקודה הזאת עלינו להשקיף על מצב ענינינו עתה בארץ, אם לא נחפוץ לרמות את עצמנו ואת העם המאמין בנו.

הננו שמחים לראות בחרי"ל, כי הנטיה להתנחל באי"י הולכת ומתגברת בעמנו. השמחה הזאת היתה צודקת רק בשני תנאים: אם, מצד אחד, היה העם יודע מצב הדברים כמו שהוא, אם כל ההפצים לעלות לארץ היו יודעים מראש את אבני הנגף אשר יפגשו על דרכם, את העבודה הקשה אשר עליהם תהיה

לעבוד עד שימצאו בארץ — לא הון ועושר, כי אם — לחם לאכול, ובכל זאת היו חפצים לעלות, והיינו בטוחים אז, כי באמת ובתמים גמרו בלבם לשאת עליהם עול העבודה, והיינו יכולים לקוות, כי רובם יהיו גם מוכשרים לעשות ולקיים את אשר קבלו עליהם; — ומצד אחר, אם היה כבר הכל מוכן לתנועה כזו, אם היו בידינו כבר כל הידיעות הנחוצות למפעל גדול כזה, אם היו לנו אנשים, אשר יעמדו בראש התנועה ויאחדו את כל החמרים הנפרדים לבריאה אחת שלמה, ואשר ילכו לפני העם להורותו את הדרך הנכונה בכל המעשים ולשמרו מעין רעה, משטן משחית ומאוהבים מסוכנים...

אבל די לשבת בא"י רק זמן קצר ולהתבונן על כל הנעשה בעינים פקוחות, למען דעת, כי התנאים האלה גם שניהם עוד חסרים לנו לגמרי.

•

בכל אומה ולשון, הסופרים והדרשנים המעוררים לאיזו תנועה חדשה הם אנשים של צורה, היודעים עת ומדה לכל חפץ ומבינים איך ומה לדבר, בשביל לנהל את העם בדרך טובה. גם בקרבנו, לו היתה „התנועה" באמת תנועה ישרה וכללית, היו עומדים לה בודאי סופרים ודרשנים כאלה, אשר ידעו לחשב דרכם ולהזהר בדבריהם כראוי. אבל עתה, שבאמת אין לנו אלא פרכוס של אברים מדולדלים, כל אחד לעצמו, יעשו גם בעלי הלשון איש הישר בעיניו, מבלי התבונן הרבה אל תוצאות דבריהם. בהתלהבותם היתרה הם מאמינים להביא תועלת לישוב הארץ על ידי בשורות טובות בדויות מלב. מרגישים הם, כי ההמון הגדול רחוק מאד מאהבת ציון, והאמת לבדה לא תספיק למשוך לבו, על כן מתירים לעצמם לשקר „לשם שמים", להלל ולשבח את הארץ ואת פריה בהגזמה יתרה, לפרסם ברבים מכתבים שונים „מהתם", שנכתבו בידי נערים או בעלי הזיה או גם — אוי לי אם אומר — בידי שרלטנים המפריזים על המדה בדעת וחשבון. כאלו אין די לארץ אבותינו שתהיה ככל הארצות, להשביע לחם כל עובדיה באמונה, אלא צריך שתוציא גלוסקאות וכלי מילת

מאליה, בלי יגיעה יתרה. באמצעים כאלה הצליחו אמנם לעורר אהבה בלב רבים, אך לא אהבת ציון וישראל, אף לא אהבת העבודה הגופנית וחיי אכרים, כי אם אהבת ה„עסק" החדש בפרי הגפן, הנותן לבעליו, לפי דבריהם, שכר טוב מנשך ורבית. המון חנונים, סרסורים וכדומה חשבו ומצאו על פי הבשורות האלה, כי „הרעיון הגדול" טוב מכל עסקיהם, בתתו ריוח גדול ובדרשו רק יגיעה מעטה. וככה היתה ארץ קדשנו לקליפורניא חדשה, המושכת אליה עיניהם של מבקשי „פרנסה" קלה ו„מחפשי אוצרות", מינים ממינים שונים.

מן המקור הזה יצאו כל „החשבונות המדויקים", אשר על פיהם נוסדו ונוסדות בכל יום אגודות שונות למטע כרמים. מי בין הנקראים „חובבי ציון" לא ידע עתה בעל פה חשבון הכרמים והעושר הרב השמור לבעליהם! מי לא ידע, כי כך וכך גפנים עולות לבעליהן בכך וכך, כי כל גפן תביא כך וכך ענבים, ומן הענבים יעשו יין, והיין יהיה טוב ומשובח מכל היינות וימכר בכל העולם ביוקר גדול, וכי אחרית כל אלה היא כך וכך (מספר הגון) למאה? אנשים שלא ראו מימיהם צורת גפנים, יושבים ודורשים בנוסח של בקיאים על מעשי הכרמים והיין, עורכים חשבונות מפורטים ומבטיחים „הכנסות" גדולות, וכל העם שומעים ושמחים ומוחאים כף ורואים בזה „עקבות משיחא". ואמנם יש בזה מעין עקבות משיחא, אם גם במובן אחר...[1]

ידעתי אמנם, כי דברי אלה יעוררו עלי חמת רבים, אבל לחוב קדוש אחשוב לי לפרסם את האמת: עד היום הזה אין לנו עוד כל נסיון אשר נוכל להשען עליו ולדעת על פיו, מה יש לקוות מן הכרמים החדשים בא"י. כל הקולוניות, הישנות והחדשות, הולכות בעינים עצומות בעקבות הגננים של הנדיב. אם בראשון לציון יתחילו לטעת גפני „ברדלו", ונטע כל העם „ברדלו", ואם ישובו הנוטעים בראשון לתת היתרון לגפני „מלבק", ושב כל העם לחפש „מלבק" בנרות, מבלי שים אל לב, כי כל האורחים הצרפתיים האלה גם יחד אינם אלא נסיונות חדשים על אדמת הקדש, אשר עוד לא נודעה אחריתם,

1 מרמז למאמר חז"ל: בעקבות משיחא חוצפא יסגא.

וכו׳ למהות ההבטחות של הספיציאליסטים הצרפתיים ולמדות השקרים שנתפרסמו בכה״ע.[2] הנה לא עלה היין יפה ברל״צ[3] בשנה שעברה ולא יכול לבוא בשוק אירופא. הן אמנם, לפי דברי הבקיאים, אפשר לתלות זאת בסבות מקריות שונות ואין לנו להתיאש עוד; אבל בכל אופן, יותר מתקוה טובה אין עוד כל מאומה, והתקוה הלא תוכל להישאר מעל, כלומר, אפשר שהיין החדש לא יוכל להשיג בשוקים הרחוקים מחיר גדול, לפי ערך הוצאות המשלוח והמכס, ואז הלא ימכר במדה מוגבלת, בפנים הארץ ובחופים הסמוכים. ואם יטעו אחינו אלפי רבבות גפנים בזמן קצר, אנה יכנס אז כל היין הזה ומה יהיה מחירו? אם העשירים, היושבים בחו״ל ומוציאים חלק קטן מכספם במטע כרמים בא״י, לא ימצאו אז חמשים למאה, כחשבונם—אין רע; אבל אותם הבינונים או העניים המשקיעים כל הונם בעבודת כרמם הקטן ובכליון עינים יחכו ליום המאושר, כשישבו איש תחת גפנו ויתענגו על קול צלצול הכסף הרב אשר יקבלו מחיר יינם, — אם הם טועים בחשבון, והכנסת הכרם לא תספיק להם גם די מחיתם, מה תהא אז עליהם ועל ישוב הארץ?

ההשקפה הזאת על מטעי כרמים הנהוגים עתה ועל הסכנה הנשקפת לישוב הארץ אם יבנה על יסוד כזה — אינה שלי בלבד, כי אם של רוב המבינים בא״י. והאסטנסים מוסיפים עוד, כי סימן רע הוא למצבו המוסרי של עמנו, אם יחפוץ לעשות את ארצו כלה משקה, להפוך כל אדמת הקדש לשדה שכרון גדול... ואפשר שגם בטענה „אידיאלית״ כזו יש קורטוב של אמת. אבל איך שיהיה, אין ספק, כי אם היתה התנועה יוצאת ממקור טהור ונשענת על ידיעות נאמנות, אז לא היה אפשר כלל שתלבוש צורה כזו. כל אלה שרוצים להתעשר ואינם רוצים לעבוד, היו מבקשים אז את עשרם במקום אחר, ולארץ ישראל היו באים רק אנשים מישראל שהארץ ועבודתה חביבה עליהם מצד עצמה, לא מצד ההכנסות הגדולות, אנשים אשר באמת ובתמים מאסו בחיים של בזיון ופזור הנפש וילכו לארץ

2 בכתבי־העת. 3 בראשון לציון.

אבותיהם בהחלטה גמורה לעזוב כל מדותיהם המגונות, תולדות הממחר, ולהתמכר בכל לבבם לעבודה גופנית עם מנוחה רוחנית. אנשים כאלה לא היו מסכנים בעצמם ליסד כל עתידותיהם ועתידות הארץ על איזו השערה שעוד לא נתבררה כל צרכה, אלא הוו בוחרים יותר לקנות להם שדות זרע ולהוציא להם מן הארץ בזעת אפם, ועם זה היו יכולים לנטוע גם כרמים בעתות הפנאי, לאט לאט, לא על ידי אחרים ובלי הוצאות מרובות. אם ברבות הימים היה היין מכניס הרבה, מה טוב, ואם לא, היו מסתפקים במועט ואוכלים לחמם בשמחה. לא כן עתה, שרוב הבאים לארץ אינם באים אלא על יסוד אותם החשבונות, המבטיחים להם הכנסה מרובה תמורת עבודה מעטה (או רק תמורת השגחה על עבודת אחרים), ורק על מנת כן הואילו להתנחל בארץ אבותיהם, — עתה, מובן מאליו, שאין להם כל „חשבון" להתעסק בעבודת אדמה פשוטה, הנותנת רק מעט, ועל כן נראה בכל מעשי הישוב מעין ספיקולציא של הבורסא, אשר על דגלה כתוב: עושר או מות!

* * *

כי עם ישראל הוא „עם חכם ונבון" לכשירצה — זה הוא דבר שאי אפשר להכחיש, אבל מדה אחת דבקה בו יותר מבכל שאר העמים, ותשיב חכמתו אחור — היא מדת החקור. דברו אל בני ישראל השכם ודבר על נחיצות איזה ענין ותועלתו, הוכיחו כל זה באותות ובמופתים ברורים — לשוא! רק אחד בעיר ישמע לקולכם, ההמון ממקומו לא ימוש. ואולם, יקום נא מי שיהיה ויעשה את הדבר, ואפילו שלא כהלכתו ובלי יסוד נכון, מיד הוא מוצא לו תלמידים רבים, ההולכים בדרכיו ומחקים את מעשיו בעיניים עצומות. מן המדה הפחותה הזאת היתה יוצאת תועלת רבה לעניננו, אם עבודתנו היתה באמת עבודה כללית, שבראשה אנשים גדולים ונבוני דבר. כי אז היו הצעדים הראשונים נעשים כהלכה, והעם היה מחקה אותם ועושה צעדים הרבה כמותם. אבל לפי מצב הדברים עתה, שאין שיטה ואין סדר ואין אחדות בכל מעשינו, שכל איש־רוח (ולפעמים גם

4 ספסרות בניירות־ערך ובשטרות־כסף.

משוגע ממש)[5] חושב עצמו למשיח קטן וקופץ בראש להושיע את ישראל, — עתה אין לשער את הנזק היוצא מן המדה הזאת. די למי שיהיה ליסד בעירו איזו אגודה, ולו גם על יסוד רעוע וחשבונות של תהו, מיד יוצאים רבים בעקבותיו, ואגודות כאלה, כמעט בלי כל שנוי, תוסדנה בזמן קצר עוד בערים רבות, בלי כל חקירה ודרישה, אם יש ממש בדבר, מבלי לשאול תורה מפי הנסיון, ומבלי שים אל לב, כי לא כל מה שאפשר במקום אחד, אפשר בכל מקום, ולא כל מה שיפה לחֶבר אנשים נבחרים ואוהבי ציון באמת, הקרובים זה לזה בדעותיהם ותכונותיהם, יפה גם לכל אספסוף של אנשים מן השוק...

בימים האחרונים התחילו בקולוניות של הנדיב לשים לב לגדול תולעת המשי. בראשון לציון וזכרון יעקב עושים כעת נסיונות בזה, ויש תקוה. אבל עוד לא פלוּ הנסיונות, עוד לא ידע גם המשגיח על זה (כמו שהגיד לי בעצמו) את תוצאות הדבר בפרטות, וכבר נמצאו בא"י בעלי חשבונות נלהבים, שערכו חשבון פרטי ליסד „אגודת אלף" חדשה למטע עצי תות ומטעי המשי! המשגיח הנזכר, שראה את החשבון, השתומם למראה עיניו. אבל, למרות אזהרתו, לא יפלא בעיני כלל, אם אשמע בקרוב בשורה טובה בכה"ע, כי באחת הערים נולדה למז"ט[6] אגודה כזו, וברוך ה' ותעשיר, ואז לא יהיו ימים מועטים והאגודה האחת תוליד בדמותה ובצלמה עוד עשר אגודות, ותחת הגפנים והיין, נשמע אז כל היום שיחת זקנים עם נערים על דבר התות והמשי...

ומה בכך? — רגילים ראשי האגודות לענות — הן לפי תקנותינו אסור לחבר להתישב בארץ במשך כמה שנים, עד שיהיה הכל מוכן לפניו. ועד אז, אם נראה כי חשבונותינו מוטעים, לא נתן להעניים לעלות. וסוף סוף על ידי מעשים כאלו יעבור שטח אדמה גדול מידי הערביים לידי ישראל.

אבל בטענה זו יש שגיאות רבות. ראשונה, הנה העניים, הממשכנים כלי ביתם כדי להשתתף באיזו אגודה (מעשים שהיו), לא יוכלו על נקלה לשכוח את החלום הנעים אשר היה

5 מרמז לכתוב: משגע איש הרוח (הושע ט', ז'). 6 למזל טוב.

שעשועם ימים רבים. ואף אם אחרי כן יצעקו המיסדים בקול, כי טעו בחשבון, והעניים אל יהינו לעלות, — לא תועיל להם צעקתם, כמו שאין מועילות עתה אזהרות הועד מאודיסא,[7] וא"י תתעשר באלפי עניים חדשים מקבלי תמיכה או גועים ברעב. שנית, יש ידים מוכיחות, כי למרות התקנה הנזכרת, יתישבו בארץ חלק גדול מן החברים עוד קודם הזמן, כי לפי המצב האיקונומי עתה בחוץ לארץ, תקופה פרנסת רבים יום יום, ואנשים כאלה, שמצבם מחייבם חובת גלות, כאשר יש להם אחוזה באיזו אגודה, לא ילכו לבקש להם מנוח זמני במקום אחר עד שתהא להם רשות להתנחל בארץ. ובאמת נתקבלו כבר בא"י, בזמן היותי שם, מכתבים מחברי אגודות, המבקשים להם פתחון פה לעבור על התקנה הנזכרת. שלישית, הנה גם בעלי האגודות, כידוע, אינם מדקדקים הרבה עם חבריהם בכל הנוגע לתכונותיהם המוסריות וכשרונם לעבודה גופנית, לו רק ישלמו את המוטל עליהם בכסף מלא. ובענין רך וסבוך כזה אי אפשר לראות מראש כל המבוכה אשר יביאו אתם אנשים שאינם מהוגנים, אף אם בעת הראשונה תהי בטנם מלאה.

•

אך נוסף על כל זה, הנה גם הדבר הטוב האחד הנמצא בכל המעשים האלה — מקנה הקרקעות, יצא שכרו בהפסדו בעת הזאת, מחסרון אחדות וסדרים. מי שלא ראה איך קונים ומוכרים עתה קרקעות בא"י לא ראה התחרות בזויה ונתעבה מימיו. כל הנעשה בין החנונים והסרסורים הקטנים באחת מערי „החחום"[8] אינו אלא צדק ויושר לעומת הנעשה כעת בארץ. בבואי שמה, לפני שלשה ירחים, נמצאו רק שתי חברות של ספיקולנטים (קוני קרקעות למכרן חלקים חלקים), וכבר אז ראינו כי עתידה הספיקולציא להיות למוקש להישוב. עתה הנה באה ונהיתה! במשך זמן קצר פרו ורבו הספיקולנטים באופן מבהיל, ובעזבי את הארץ עזבתי שם כבר שש חברות

7 מרכז „חובבי ציון". 8 תחום המושב, שבו מותר היה ליהודים לשבת ברוסיה.

כאלה, ובלי ספק עוד ירבו, מלבד מחנה גדול סרטורים ופקטורים קטנים, בהם חייטים וסנדלרים, שעזבו את מלאכתם בשביל „המסחר" הזה, ואנשי מרמה שונים מן העולים החדשים, אשר אחדים מהם, לבשתנו, קנו גם אדמה לעצמם ונושאים עליהם שם „קולוניסטים לעתיד", — וכלם מתחרים ומתגרים זה בזה ומשתדלים להזיק איש לרעהו על כל צעד. ובאיזו אמצעים משתמשים! כל תועבה, כל ערמה ומרמה כשרות בעיניהם: משיגים בשוחד מכתבים וטלגרמות של אחרים, מחזיקים מרגלים המתהלכים חרש בכל מקום, כדי לדעת מעשי מתנגדיהם ומערכי־לב הקונים, ועל הכל — מפקיעים שער הקרקעות באופן נורא ומביאים חכמה בלב הערביים בעלי האחוזות... בבואי לארץ, התאוננו באזני אחדים מטובי אחינו שם, כי כר נרחב אחד עומד למכירה, וזבו יותר ממאת אלף דונם אדמת־זרע טובה, אלא שהמוכר קצב מחירו עשרים פרנק הדונם, „ומחיר נורא כזה אסור לשלם, כי ישמעו יתר המוכרים, ונביא בזה רעה רבה לעתיד". עוד לא עברו שלשה ירחים, ואחד הספיקולנטים קנה את הככר ההוא במחיר „הנורא", עשרים פרנק הדונם, ובטרם השיג שטר מקנה באו אחרים והוסיפו על המחיר עד עשרים ושבעה פרנק. וכשראה בעל האחוזה כך, החליט לבלי מכור עוד את אחוזתו עתה, בתקותו כי שגעון הקונים ילך עוד הלוך וגדול. — שוב מעשה באחד משלוחי האגודות, המשתדל זה יותר מחצי שנה בחפוש כברת ארץ למקנה, וכבר קנה פעמים אחדות, ובכל פעם יבואו ספיקו־לנטים וישימו את המקנה לאל בנכליהם הרבים. בעת עזבי את הארץ קנה עוד הפעם אחוזה אחת הרבה במחירה מאוד, כעשרים ושלשה פרנק הדונם. כמעט האמין, כי סוף סוף השיג חפצו, ופתאום חזר בו בעל האחוזה, כי במצאו קונים הנותנים לו מחיר כפול! ממילא מובן, שעוד לא השתגע שום אדם עד לשלם באמת קרוב לחמשים פרנק בעד דונם, וכל כונת המוסיפים לא היתה איפוא אלא להזיק.

מעשים כאלה נשמע עתה בא"י יום יום, וכבר הורגלו בהם ולא יעוררו עוד כל תמהון. גם הנכרים מילידי הארץ התחילו

בנר להתערב בעניני „הרעיון הגדול" שלנו: גם מהם קמו לו כבר „בעלי טובה" המתעסקים בישוב א"י... ומדוע לא? במה גופלים הם מן הספיקולנטים העברים, הרואים גם הם בכל הענין רק אמצעי לעשות עושר מדם אחיהם? אשמע בנחמה? אם לא שמעתי אחד מהם אומר בפה מלא: „אני איני אלא סוחר ודבר אין לי עם אחרית סחורתי וגורל קוניה. אם לא יצליחו במעשיהם, ישובו לעומת שבאו או ילכו לאבדון, מה לי ולהם?" — ובעיני ראיתי מכתבו של אחד הסרסורים העברים, שבו יודיע לאיש־בריתו בעזות־מצח, איך עלתה בידו להוליך שולל את שלוחי אחת האגודות אשר האמינו בו, ותחת לעזור להם במקנה האחוזה שנתנו עיניהם בה, הניח מכשולים על דרכם, והם לא ידעו, „והאחוזה תפול לנחלה לנו ואי"ה נרויח הרבה"...

ובידי האנשים האלה במצא עתה כל גורל הישוב! גם הרעיון היותר נעלה יוכל להרחיק מעליו כל ישרי לב, כשידים כאלה ממשמשות בו.

מבן באליו, כי כל זה אינו אלא פרי „ההתגודדות"[10] ופצולותיהן הבודדות והנפרדות של האגודות השונות, מה שלא היה אפשר כלל בעבודה אחת כללית היוצאת ממרכז אחד ומסתדרת כראוי. לולא רבו הקונים, יחידים ושלוחי אגודות, הדואגים איש איש רק לנפשו ולאגודתו, לא היו גם אנשי הבינים פרים ושורצים במדה כזו. ועל כן נוכל לאמר בצדק, כי אשמים בכל אלה רק מעשינו המבולבלים והמבוהלים: „פרצה קוראה לגנב".

ברחבות יפו חזיון רגיל הוא עתה לראות זוגות זוגות הולכות ומתלחשות, וכל אחת מבטת לרגעים בעיני פחד וחשד על כל הצדדים, שמא חלילה נשמעים הדברים לאזני חברתה. לפעמים מתעלמים אחדים מהם פתאום ולא יראו עוד זמן מה בחנויות העיר, ואז הכל מבינים, שבודאי הלכו בחשאי לאיזה מקום לראות את „הסחורה", ואחרי כן הם שבים, ואחרים מתעלמים, והכל בסודי סודות, מדאגת כל אחד שמא יקדמנו

9 לשון שבועה. 10 ריבוי אגודות.

אחר. האנשים האלה הם המה „הקונים". מקצתם „יחידים", הרוצים לקנות קרקע רק בשביל עצמם, ומקצתם „דיליגטים", שלוחי האגודות השונות, שלוחי „חובבי ציון", שבעיר פלונית, שלוחי „דורשי ציון" שבעיר אלמונית, וכן הלאה. הכל רק לשם „ציון", ובכל זאת, תחת לעזור איש לרעהו, להועץ יחד בכל הדברים ולעבוד עבודה אחת למטרה אחת כאיש אחד בלב אחד, פונים כלם איש לעברו, ולא רק היחידים, כי אם גם הדיליגטים מתנהגים זה עם זה כאלו באו לקפח איש פרנסת רעהו, לפתוח חנויות חדשות זו בצד זו. החובבים והדורשים האלה, שלוחי עמנו בית ישראל, שוכחים לגמרי את הרוח אשר קבצם הנה; שוכחים, כי מלבד חפציהם הפרטיים של בני אגודה ואגודה, יש עוד מטרה כללית המשותפת לכלם, אשר בלעדיה כל מעשיהם הבל ותהו, ולפניה אין הבדל כלל בין בני אגודה זו לבני אגודה זו, לו רק יהיו הגונים ומוכשרים לעבוד את אדמת הקדש ולהיות היסוד לבנין בית־ישראל. לולא השכחה הזאת, לולא היתה כל אגודה דורשת רק שלומה וטובתה, מבלי להקפיד על צרכי הענין הכללי, — היו אחינו, הבקיאים היטב בהלכות המסחר וההתהרות, מבינים מדעתם, כי רבוי העולים לארץ לקנות קרקעות יביא לנו רק הפסד מרובה, והיו משתדלים לבקש אמצעי, איך ליסד בארץ מרכז אחד, אשר אליו יפנו כלם בחפציהם מרחוק, וכל הדיליגטים הנכבדים היו יכולים אז להכבד ולשבת בביתם, ואיש זר לא היה יודע מספר הקונים וכמות האדמה הדרושה להם.

וכאשר נצייר לנו במחשבתנו את הקונים האלה מצד אחד, את הסופרים האורבים לחדשות מצד אחר, ואת ה„אידיאליסטים" סתם, המשוטטים ברחובות יפו בלי כל עבודת מעשה, מצד השלישי — אז נוכל לעשות לנו איזה מושג מן המהומה והמבוכה, השאון והרעש, המלוים עתה את כל המעשים בא"י. על כל ארבע אמות, שאחינו קונים או רק חושבים לקנות, תוקעים ומריעים תיכף בכתב ובע"פ, על כל מקרה קטן וגדול ביפו תהום כל העיר, הכל, הגרים והאזרחים, מן הדיליגט עד האחרון שבפועלים. זקן ונער, יודעים עד היסוד כל מהלך

הענין חושבים להם לחובה לחוות דעה ולהתוכח על כל הדברים בשוקים וברחובות. סופרים קצרי ראות בודקים אחרי כל הבאים לארץ, יספרו כל צעדיהם, למען יוכלו לבשר בקהל רב, כי אלה ואלה באו ואלה ואלה יבאו, זה קנה וזה קונה וזה חושב לקנות וכו', ולא דעת ולא תבונה להם לראות את התולדות המרות היוצאות מזה. אין צריך לאמר, כי גם פה, כבכל הידיעות הבאות מא"י, הרבה שקר וגוזמא (כמו שקרה זה לא כבר לאחד השלוחים, היושב בארץ זה כשלשה ירחים ויעוד לא הצליח לקנות אדמה, ופתאום נתבשר בכה"ע, כי כבר יסד קולוניא וב"ה עושה חיל וגם שלום לו עם הערביים שכניו), אלא שגם פרסום האמת מביא נזק רב: מצד אחד, שומעים בעלי האחוזות (ויש גם מאחינו המשמיעים להם זאת), כי היהודים באים בהמון רב לקנות אדמה, ומפני זה עולה מחירה מיום ליום; מצד אחר, אנו מושכים עלינו ועל מעשינו עיני הממשלה ועם הארץ, ובטרם עוד עשינו איזה דבר ממשי, הננו משתדלים כמו בכונה, שתשלום בנו עין רעה... ומצד השלישי, וזה אולי קשה מכלם, שומעים אחינו שבגולה, כי מרבים העם לעלות, ובכח מדת החקוי מתעוררים לעלות גם אנשים שאינם ראוים לכך, שעליתם רעה להם ורעה לארץ, ומוסיפים שם מבוכה על מבוכתנו.

במצב כזה, לא נתפלא כלל, אם במהרה בקרוב אי אפשר יהיה למצוא באי"י אדמה למקנה, אם הממשלה הטורקית תתחיל עוד הפעם להניח מכשולים על דרכנו, אם המעשים המכוערים יצוררו גועל נפש בכל טובי עמנו, ותחת „התנועה הגדולה" תבוא אז ריאקציה נוראה...

על שפת ים כנרת יש קולוניא אשכנזית [11] קטנה, אשר שם ישבנו לנוח, בעברנו אני וחברי מראש פנה לסבריא. בבואי בדברים עם הפקיד, נודע לי, כי זה לא כביר קנו הפרנציסקנים כברת ארץ גדולה, המשתרעת מן הקולוניא ההיא עד הירדן. המקום הזה הוא באמצע הדרך בין טבריה לצפת וקרוב להקולוניות הצפוניות שלנו, מקום שאחינו עוברים ושבים בו

11 נרמנית.

ומחפשים שם קרקעות למקנה, ובכל זאת לא נודע דבר המקנה הזה לאיש מאתנו. זכרתי את דרכינו אנחנו ואומר בלבי: אשרי „הגוי", שאומר מעט ועושה הרבה וכל מעשיו בדעת וסדרים.

*

ועל חסרון דעת וסדרים בכל מעשינו יעיד לנו עוד חזיון אחד, אשר יאדמו פני מבשת מדי דברי בו. אחר עשר שנות עבודה וכתיבת אלפי מאמרים ומסעי הרבה תרים משכילים, הננו עוד גם עתה נבערים מדעת בכל השאלות הנוגעות לישוב הארץ, אפילו בדברים יסודיים שידיעתם מוכרחת. כמעט אין שאלה בעניני עבודת שדה וכרם אשר לא נשמע עליה תשובות שונות וסותרות זו את זו. שאלו, למשל, את הקולוניסטים: כמה גפנים נכון לטעת על שטח דונם אחד? ותשמעו תשובות שונות המתחילות מן 400 והולכות ויורדות עד 225. וכן הדבר בשאלות אחרות. וכל שכן בנוגע למזרע תבואות ולנטיעות עצי פרי שונים, שהכל נעשה רק על פי השמועה, איש מפי איש, ולפעמים איזה מקרה בודד, איזו מלה שהתמלטה מפי אחד „הבקיאים" נעשה ליסוד, שעליו הולכים ובונים איש בעקבות רעהו ומודיעים גם לכל שואל, כדבר ברור שיש לו סמוכין מן הנסיון. — הטוב לארץ לתת לת שביתה אחת לכמה שנים? יש אומרים טוב וראוי, ואחרים אומרים שהשביתה תקלקל עוד. — כמה שערים תוכל לתת אדמה בינונית בשנה בינונית? — הערביים מוצאים (כפי הנשמע) חמשה או ששה שערים. אבל מזה אין ראיה — יאמרו אחדים — כי עבודת הערביים פסולה וכלי מחרשתם לא יצלחו, ואם היו חורשים בכלים אירופיים, היו מוצאים הרבה יותר. לעמת זה יאמרו אחרים, כי תכונת הארץ אינה סובלת מחרשה אירופית. והנה ידוע לכל יושבי הארץ, כי רבים מן האשכנזים וגם ערביים עשירים עובדים בכלי אירופא, ואם כן הלא נקל היה לקבץ ידיעות סטטיסטיות ממקומות שונים ולשמוע תשובה ברורה מפי הנסיון. ובכל זאת, אין יודע. — השמעת, הקורא, מימיך, כי כמעט כל הבתים בא"י לחים הם בימות הגשמים ומזיקים

לבריאות, ביחוד, לחולי החזה? לא שמעת, אע"פ שקורא אתה בתמידות כל הידיעות הבאות משם. אבל הדבר כן הוא. והנה, לפי דעת בונים מומחים שדברתי עמם על זה, אפשר היה להסיר על נקלה את הנגע הזה על ידי אמצעים שונים בבנין הבתים. אך איש לא ישים לב לחקור את הדבר. — גם בנוגע למשפטי הארץ על דבר מקנה קרקעות, שהכרח ידיעתם מורגש על כל צעד, עוד בגשש כעוורים באפלה ועוד אין לנו גם איש אחד נאמן אשר ידע לפחות לקרוא ערבית כראוי. ואחב"י [12] קתים קרקעות בעד אלפים ורבבות, מבלי שיוכלו לדעת ברור, אם שטרי המקנה והבניה נכתבו כהלכה, ומוכרחים להשען בזה על ידיעות פורחות באויר.

ואם כך הדבר בנוגע לעבודת האדמה, שאלה שהכל עוסקים בה, קל וחומר בשאלות המסחר וחרושת המעשה, שאין לנו בהן כל ידיעה נכונה, וכל העצות וההצעות שנאמרו ונכתבו בזה אינן אלא השערות בלבד. במשך ימי שבתי בארץ קבלתי מכתבים רבים המלאים שאלות בענינים האלו. אודה ולא אבוש, כי לא עניתי לאיש דבר, מחוסר ידיעה. גם „הועד הפועל" אשר ביפו מקבל מכתבים כאלה יום יום וגם הוא על הרוב עובר עליהם בשתיקה, ואם לא אשגה — גם כן מסבה זו. השואלים התמימים האלה, בראותם את הבקיאות הגדולה שמראים סופרי ארץ ישראל בכל ענין, מאמינים בודאי שדי לאיש רק לבוא לארץ וימצא שם כל הידיעות צבורות ומונחות לפניו, ולא יעלה על לבם, כי כל ה„בקיאות" קלוטה מן האויר, ובאמת אין איש יודע עד מה.

•

אבל עד שנתמה על העדר הידיעה בדברים שאין לנו בהם עוד נסיונות מספיקים, אלא שיכלנו לדעתם ממקורות אחרים, הלא נתפלא עוד יותר על כי לא יוכלו או לא יחפצו אחינו להוציא תועלת מן הנסיון שכבר יש לנו.

הנה כעשר קולוניות עומדות וקיימות זה שנים אחדות ולא אחת בהן עוד יכולה להתקיים בלי תמיכה. שקר בפי הבשורה

12 ואחינו בני ישראל.

שנתפרסמה בכה"ע, כי באחת הקולוניות חדלו רבים לקבל תמיכה בשנה זו. בכל השתדלותי ודרישתי, לא זכיתי לראות אף איש אחד אשר יחיה רק מפרי אדמתו בלבד. ומדוע? האמנם צדקו האומרים כי ארץ אבותינו אוכלת יושביה? האמנם רק לשוא יחרוש החורש ויזרע הזורע שם ומאומה לא ישא בעמלו? — חלילה! גם בארץ ישראל, ככל הארצות, עובד אדמתו ישבע לחם, וגם בשנה זו, אף כי לא מבורכת היא, יראה הנוסע מצדי הדרכים שדות פוריות ועמקים עוטפים בר. הערביים עושים ואוכלים, האשכנזים עושים ואוכלים, רק עלינו בלבד יצא הקצף! מדוע איפוא?

התשובה האמתית, שכל נבוני דבר בא"י מסכימים לה, היא: כי הקולוניסטים הראשונים הביאו אתם אמנם אידיאליסמוס הרבה, ואחדים מהם — גם כסף מעט או הרבה, אך לכלם חסרים הכשרונות והתכונות המוכרחים לעבודת אדמה, ואינם מסוגלים להיות אכרים פשוטים, לעבוד עבודה קשה הם ובני ביתם ולהסתפק עם זה במועט היותר אפשרי. אין צריך לאמר המשכילים, אלא גם האנשים הפשוטים שביניהם אינם אוהבים הרבה את העבודה בשדה המשביעה לחם, ועל כן נהפכו רובם סוף סוף לכורמים בלבד, והרי הם יושבים ומחכים להכנסותיהם העתידות לבוא, ומרוב טובה לעתיד ישכחו את ההוה: לא ישימו לב הרבה לגן הירק אשר מאחרי ביתם, לא יגדלו בהמות ועופות במדה הדרושה, הערביים מביאים להם חמאה, ביצים וירקות, והם קונים הכל בכסף מלא, וגם מלאכת כרמיהם נעשית לא תמיד בידי עצמם. יש אמנם גם יוצאים מן הכלל, אבל אלה כלם עניים, שאין להם אדמה במדה מספקת.

מן הנסיון הזה הלא אפשר היה להוציא תשובה ברורה על השאלה הנשמעת יום יום: מי יעלה לארץ להתנחל בה בתור עובד אדמה? — מי שיביא עמו כל האמצעים הדרושים לזה, החמריים והמוסריים. האחרונים — כלומר, אהבת העבודה, סבלנות, אומץ־לב וכו' — במדה גדושה, אשר תכשירהו לשאת ולסבול זמן מה עד שישיג מטרתו, והראשונים — במדה מצומצמת והכרחית בלבד, אשר לא תביאהו לידי חלומות של

עושר ואדנות, הכל לפי מספר נפשות ביתו והעובדים שָׁבֶם. — ותחת התשובה הזאת, אנו שומעים עוד גם היום וכוחים וחקירות על דבר כמות הסכום הדרוש, כאלו כל השאלה לא היתה אלא: כמה יהיה לאדם בכיסו ויהיה מוכשר להיות מן האכרים הראשונים על אדמת אבותינו. הללו אומרים חמשת אלפים רו"כ,[13] ואחרים פוחתים והולכים עד שני אלפים, וכלם יחד לא ישימו אל לב, כי רבים הביאו לארץ יותר מן הסכומים האלה ולא עלתה בידם עד כה לחיות מפרי אדמתם; כי האמצעים החמריים והמוסריים הדרושים לעבודת האדמה מתיחסים אלו לאלו על הרוב בערך מהופך: כל מה שירבה הון אדם, כן ימעט חפצו וכשרונו לחיות חיים פשוטים בעבודה גופנית. וחבת ציון, אע"פ שרבים אומרים לנפשם, כי נכונים המה להקריב על מזבחה כל חייהם ואשרם, הנה כשהם באים לידי נסיון, אין כחה גדול להפוך משרש את נטיותיהם ותאות לבם שהביאו אתם מן הגולה.

בשנים האחרונות נולדה מפלגת עולים חדשים — מפלגת „הפועלים", והם אנשים הבאים לא"י לעבוד עבודה אצל אחרים בתור שכירי יום. בהשתדלות „ועד הפועל" הם מוצאים עבודה באחת הקולוניות החדשות, מקבלים שכר טוב לפי המקום (ערך 1½ פרנק ליום), אשר יספיק להם גם לקבץ על יד איזה סכום, והפקידים, אנשים ישרים וחו"צ באמת, מתנהגים עמהם בחסד וברחמים ומשתדלים להיטיב מצבם ככל האפשר. כל פועל מעם אחר במצב כזה לא היה מוצא סבה להתאונן הרבה על גורלו, אך לא כן פועל עברי בא"י. אמרתי „בא"י", כי מאמיריקא אנו שומעים בשורות טובות גם מאת הפועלים העברים: פלוני ופלוני מצאו להם עבודה המספקת בצמצום למחיתם, והרי הם מאושרים ויועצים גם לקרוביהם שיבואו שמה וימצאו גם הם אושר כזה. אבל בא"י אין הדבר כן. פה גם המבקשים לחם ומוצאים אותו במחיר עבודתם יחשבו עצמם כקרבנות לטובת הכלל, ולהם איפוא הצדקה לדרוש בעד זה תשלום גמול מכל ישראל. רבים מאלה, כעבור להם איזה זמן, תבחל נפשם

18 דוב5 כסף.

בעבודה בזו, שאינה מעשרת ולא מכבדת את בעליה, דהנם מוצאים, כי אין בל „תכלית" בזה לעתיד, ולבם יזעף על הכלל, אשר לסובתו הם עמלים, דהוא, כפוי טובה, לא ישלם להם בגמולם, לא יקנה להם שדות וכרמים וכו'. טענות כאלו נתפרסמו בימים האחרונים באחד מכה"ע היו"ל בירושלים, וכאשר שמעתי מאנשים נאמנים בא"י, היודעים את הפועלים מקרוב, אין זו דעת יחיד, כי אם הד קולם של פועלים רבים.

גם מן הנסיון הזה אין אנו למדים מה שאפשר ללמוד, דיש בא"י משתדלים להרבות מספר הפועלים מאחינו בדרך מלאכותית, לא מילידי הארץ — זה היה בודאי טוב ומועיל — כי אם מן החוץ, באופן שברבות הימים אפשר שנראה שם חזיון אשר עוד לא היה לעולמים: שאלת העבודה והרכוש, בטרם עוד הספיק הרכוש ליהנות מפרי העבודה...

אך לא זו בלבד, אלא שבכלל אין מדרכנו ללמוד מאומה מן העבר בשביל העתיד. הן זאת בודאי יכלנו ללמוד מדברי ימינו בעבר ובהוה, עד כמה מוכרחים אנו להזהר לבלתי עורר עלינו חמת עם הארץ על ידי מעשים מגונים, עד כמה איפוא עלינו להיות זהירים בהתנהגותנו עם עם נכרי שאנו באים לגור בתוכו מחדש, להתהלך אתו באהבה וכבוד, ואין צריך לאמר בצדק ובמשפט. ומה עושים אחינו בא"י? ההפך ממש! עבדים היו בארץ גלותם ופתאום הם מוצאים עצמם בתוך חרות בלי גבול, חרות פרועה שיכולה להמצא רק בארץ כטורקיא. השנוי הפתאומי הזה הוליד בלבם נטיה לדיספוטיסמוס,[14] כאשר יקרה תמיד ל„עבד כי ימלוך", זהנם מתהלכים עם הערביים באיבה ואכזריות, משיגים גבולם שלא בצדק, מכים אותם בחרפה בלי כל סבה מספקת, ומתפארים עוד כי כן יעשו, ואיש אין אשר יעמוד בפרץ ויעצור בעד הנטיה הבזויה והמסוכנת הזאת. הן אמנם צדקו אחינו באמרם, כי הערבי מכבד רק מי שמראה לו גבורה ואומץ רוח; אבל במה דברים אמורים, כשמרגיש עם זה שהדין עם מתנגדו; לא כן אם יש לו צדקה לחשוב את מעשי מתנגדו לעשק וגזל משפט, אם גם יחריש

14 לעריצות.

יתאפק עד עת קץ, אבל עֲברתו שמורה בלבו ונוקם ונוטר הוא מאין כמוהו.

*

ומה אוסיף עוד? האספר לקוראי על דבר המדות המגונות השולטות בעולי־הגולה, על דבר שנאת חנם, פרוד הלבבות, מחלוקת של הבל בשביל מקום בבית הכנסת וכו'? — אך הן גם במה שכבר אמרתי די, כמדומה לי, להוכיח לנו, כי „לא זה הדרך" להגשמת המטרה, וכי אם נוסיף ללכת בדרך הזאת, לבלות ימינו וכחותינו בפעולות נפרדות ומסוכסכות, בלי ההכנות הדרושות, בלי אורגניזציא מעולה, בלי מנהיגים הגונים, בלי שיטה וסדר, — אז, יכול להיות אמנם, כי סוף סוף יצלח לנו להושיב בארץ איזו אלפים כורמים ויוגבים, אשר ברבות הימים ימצאו לחמם בנחת או בצער, בידי שמים או בידי אדם; אך עד המטרה העיקרית — קרוב לודאי שלא נגיע לעולם, ותחת למצוא תשובה שלמה ונצחת על שאלת היהדות, נוסיף רק שאלת היהודים במקום שלא נמצאה עד כה — בארץ אבותינו...

מה לעשות איפוא? אל מי נדבר, אל מי נפנה, מי ילך לפנינו ומי ישמע לקולנו?

מחסדי „נדיבים" יחידים, אף אם צדקתם כהררי אל, לא יושע ישראל: זאת הורה כבר הנסיון. גם מאחינו במזרח אירופא אין לקוות הרבה. מצבם החמרי והמוסרי והמדיני לא יתן להם לעשות גדולות, ומה גם לעמוד בראש. הלא הם המה עתה העושים, ומה יעשו ואיך יעשו — כבר ראינו. אחד הוא אמנם „הועד הפועל" ביפו, המביא באמת תועלת רבה ועושה סדרים כפי יכלתו, אבל „יכלתו" מוגבלת מאד, מסבות שונות, חיצוניות ופנימיות, שמקורן גם הן בתכונותיהם ומצבם של אחינו ההם אשר מקרבם יצאו...

לא נשאר לנו איפוא כי אם לפנות אל אחינו שבמערב, ביחוד — באנגליא, המתעסקים הרבה בימים האחרונים בשאלת ישוב א"י. אם בין המתעסקים האלה ישנם באמת, כמו שמספרים כה"ע, אנשים גדולים מילידי הארץ, אז היו יכולים

עוד לתקן את המעות ולתת לכל הענין את הצורת הנאותה לו. הם, אנשים שהורגלו לחיי סדרים ויודעים מה היא פעולה מתוקנת ועם זה יש להם גם כל האמצעים הנחוצים — הם היו צריכים לייסד חברה לאומית גדולה לישוב א"י. קודם כל ישלחו לשם קומיסיא [15] של מומחים שונים, אשר תשוטט בארץ לארכה ולרחבה במשך שנה או שנתים ותעשה נסיונות ותקבץ ידיעות נכונות מכל הדברים הנוגעים לישוב הארץ ועבודתה. ואחרי כן תשתדל לקנות כל אחוזה העומדת למכירה; תשתדל בהשכל ודעת, בזהירות יתרה ובלי שאון ורעש... את כל קרקעותיה תחלק החברה לשני מינים: לאדמה שרובה לזרע ומעוטה לנטיעות, ולאדמה שכולה לנטיעות. על הראשונה תיסד קולוניות תיכף, תחלקה לחלקים, המספיקים למחית איש וביתו, תעשה חשבון, כמה יעלה מחיר כל חלק עם בית ורפת וכל הבהמות והכלים הדרושים, הכל לא ביד רחבה, כי אם המוכרח בלבד, ואז תמכור כל חלק עם כל השייך לזה לאנשים בלתי עשירים, אשר תמצאם ראויים, לפי תכונותיהם וכחותיהם, להיות אכרים בא"י, ותעשה להם גם הנחות באופני התשלומין, לפי ראות עיניה, ובלבד שימלאו כל התנאים שתשים לפניהם מראש, בנוגע לסדרי חייהם ועבודתם. האדמה ממין השני תעבוד החברה בעצמה על ידי פועלים עברים, אשר תבחנם ותמצאם ראויים לכך, וככלות שנות העבודה לכל כרם או פרדס ויהיה נכון למכירה, תמכרהו החברה לאחד מחבריה, ואת הפועלים אשר עבדוהו באמונה במשך כל השנים תושיב על האדמה ממין הראשון, תתן להם „חלק" עם כל הנלוה לזה, בתנאי שיחיו על פי חקים ידועים, ואת החוב ישלמו מעט מעט במשך שנים רבות.

בשיטה כזו היתה מקבצת על יד אדמה מרובה במחיר לא יקר ומבלי שתשלוט בה עין רעה; הקונקורנציא והספיקולציא [16] היו בטלות מאליהן, כי כל אלה הנותנים עתה ידם לאגודות שונות, המבטיחות להם כרם לאחר זמן, היו בוחרים יותר להשתתף בחברה כזו ולקנות מאתם כרם גם כן לאחר

15 ועדה. 16 ההתחרות והספקולציה.

ומן, ולא היה איפוא עוד כל „קונה" לקרקעות בלעדי החברה; אלה הרוצים להתנחל בארץ תיכף על יסוד עבודת האדמה היו מוצאים גם כן הכל מוכן לפניהם, ואם אך יהיו באמת מוכשרים לזה, ישיגו חפצם בלי הוצאות מרובות; הפועלים העניים היו יודעים גם הם, כי יש תקוה לאחריתם, אם אך יעבדו באמונה; סוף דבר — היינו מוצאים בא"י אחר עשר או עשרים שנה המון גדול מאחינו, לא ערב רב של גולים עניים ורודפי עושר, אשר לא יצלחו לכל, כי אם אנשים בריאים וטובים וישרים, אוהבי עבודה וחיים מיגיע כפם בשלום ובסדרים נכונים. אנשים כאלה לא היו מעוררים בעת הראשונה כל שנאה מצד עם הארץ, לפי שלא היו מתגרים בו ולא היו באים בגבולו. ואף אם ברבות הימים אפשר שתביא הקנאה לידי שנאה, אין בכך כלום. כי עד אז יוכלו אחינו כבר להחזיק מעמד בארץ על ידי מספרם הרב, אחוזותיהם הגדולות והעשירות, אחדותם וסדרי חייהם הטובים.

מובן מאליו, כי כל האמור בזה אינו אלא בדרך כלל, כדי להראות רוח חברה כזו. ואם היתה באמת עומדת להוסד, היתה מוצאה לה גדולים וטובים ממני, שיערכו לה את תקנותיה הפרטיות.

ואולם, אין לשכוח, כי לפי מצב הדברים עתה תכבד העבודה על החברה בראשיתה. לא על נקלה נוכל לעצור בעד שטף האימיגרציא [17] המבוהלת לא"י, אחר שכבר הורגל ההמון לבקש לו שם מפלט; לא על נקלה יניחו גם הספיקולנטים את מקומם וילכו להם בשלום; לא יחדלו גם אלה מקרב הארץ כרגע, אשר ינסו עוד לבלבל מוח ההמון על ידי „הצעות" גדולות ואגודות מתעשרות; גם סופרי ישראל לא יחכמו פתאום לבלי הוסיף עוד להרעיש העולם על כל מקרה אשר נפל בארץ, מקום אחד ישנו עוד אמנם בא"י אשר לא נגעה בו יד עד כה, הוא ככר עבר הירדן. שם, הרחק ממקום הרעש והמבוכה, היתה החברה יכולה להחל מעשיה במנוחה, ולפעול אולי משם מעט מעט או הרבה גם על מהלך הענין במערב הארץ. אבל, לאסוננו,

17 ההגירה.

התחילו כבר הספיקולנטים לתת עיניהם גם בככר ההוא, ורבים מן העולים עתה חושבים כבר מחשבות להתנחל שמה. „עבר הירדן" עולה עתה על כל לשון ביפו, וכבר נמצאו גם סופרים המרימים קולם בכה"ע וקוראים באזני כל ההמון: „לעבר הירדן!" — כנהוג. ובכן, יכול להיות, כי לא יארכו הימים ונראה גם שם את כל החזיונות אשר הורגלנו בהם ביהודה ובגליל, והחברה אשר אמרתי, אם אין חלומי זה דברים בטלים בלבד, תהיה מוכרחה להתחיל מעשיה בתוך כל השאון והבהלה, ומלחמה כבדה תהיה לה מבפנים ומבחוץ, מלחמה הדורשת כחות רבים, סבלנות גדולה ובינה יתירה.

*

מלא רעיוני עצב, אחר אשר תרתי את הארץ וראיתי מה שראיתי ביפו ובהמושבות, באתי ערב פסח ירושלימה לשפוך שיחי וכעסי לפני „העצים והאבנים", שארית מחמדינו מימי קדם. ראשית דרכי היתה, כמובן, אל „הכותל".[18] שם מצאתי רבים מאחינו יושבי ירושלים עומדים ומתפללים בקולי קולות. פניהם הדלים, תנועותיהם הזרות ומלבושיהם המשונים — הכל מתאים למראה הכותל הנורא. ואנכי עומד ומסתכל בהם ובכותל, ומחשבה אחת תמלא כל חדרי לבי: האבנים האלה עדים המה על חורבן ארצנו, והאנשים האלה — על חורבן עמנו; איזה משני החורבנות גדול מחברו? על איזה מהם נבכה יותר? — ארץ כי תחרב, והעם עודנו מלא חיים וכח, — יקומו לה זרובבל עזרה ונחמיה, והעם אחריהם וישובו ויבנוה שנית; אך העם כי יחרב, מי יקום לו ומאין יבוא עזרו?

ולו באה בי באותה שעה רוח ר' יהודה הלוי ויכלתי לקונן כמהו על שבר בת עמי, היתה קינתי מתחלת לא „ציון", כי אם — „ישראל".

כ"א אייר תרנ"א, באניה מיפו לאודיסא.

18 הכותל המערבי.

לג

מסעות בנימין זאב הרצל בארץ־ישראל

תרנ"ט (אוקטובר—נובמבר 1898)

את מסעו לא"י (ביחד עם משלחת ציונית) תיאר אח"כ הרצל עצמו בדברים אלה: „לא הלכנו לארץ ישראל כתיירים לשם תענוג, ולא כנוסעים לשם מחקר, אלא לשם מטרה מסויימת". היה זה המעשה הגדול הראשון של הרצל במדיניות־חוץ: נסיון לרכוש לב מעצמה אירופית גדולה לטובת הציונות, מעצמה שהשפעתה על השולטן התורכי היתה מרובה מאוד, והגיעה אז לשיאה. הרצל תלה תקוות גדולות במעשה זה והכינו בקפדנות יתירה.

כשנודע בקיץ של שנת 1897, שהקיסר וילהלם מתכונן לנסוע לא"י, כדי לחנוך את הכנסיה האבנגלית ליד קבר ישו, הבין הרצל מיד, שנסיעה זו כרוכה בשאיפות גרמניה להתפשטות במזרח. את פעולתו המדינית בכיוון רכישת לב גרמניה לציונות התחיל הרצל בשיחה עם הארכידוכס מַבְדֶן, שנעשה מאז ידידו של הרצל וידיד הציונות. הרצל הצביע בשיחתו על מקומה של הציונות בתחום עניניה של גרמניה במזרח. והארכידוכס מסר לו ידיעות על השפעתה של גרמניה בקושטא, ויעץ לו לפנות לציר הגרמני בוינה, הרוזן פּילים אוֹילנבורג. לאוֹילנבורג אמר הרצל: „תנועתנו קיימת, אני מצפה כי ממשלת זו או אחרת תסייע לה, בתחילה חשבתי כי זו תהיה אנגליה", אבל מטעמים שונים הוא מבקש עתה את חסות גרמניה.

הוא הצליח לרכוש את אהדתו של אוֹילנבורג, שהמליץ על הרעיון בברלין, ובסוף ספטמבר 1897 הודיע להרצל: „הקיסר נוטה לקחת את יציאת היהודים תחת חסותו, ורצונו לקבל את הרצל בראש משלחת בירושלים". את המשא־ומתן המשיך הרצל אח"כ בברלין בשיחה עם בילוֹב, מיניסטר־החוץ. בילוֹב עצמו התייחס בשלילה לכל התכנית, בעיקר מתוך חשש, שקשר רשמי בין גרמניה והציונות יעורר חשדים בקושטא ויחדד את היחסים עם המעצמות האירופיות, המעונינות במזרח, ביחוד אנגליה וצרפת. גם בילוֹב הודיע להרצל, שהקיסר רוצה לקבלו בירושלים בראש משלחת ציונית, ושההוראות המפורטות תימסרנה בקושטא.

הרצל נסע איפוא לקושטא עם משלחת ציונית, שחבריה היו חלפטון, בודנהיימר, זיידנר ושנירר. שם נתקבל בפעם הראשונה לראיון אצל הקיסר, וקיבל רושם שהקיסר מתייחס בחיבה לציונות, ויבטא את הדבר בצורה רשמית בירושלים.

ימי מסעו אלה של הרצל היו הימים הדרמתיים ביותר בחייו. הוא ראה, שיש לפניו כאן שעת כושר גדולה להגשמת הציונות. ומאידך חשש מפני השפעת יועציו של הקיסר, ובראשם בילוב, שלא נטו אחרי הרעיון כלל. אולם התנחם בזה, „שגם במקרה הרע ביותר תתקבל עוד האידיאה שלנו בתור אהובתו העזובה של הקיסר הגרמני ע"י אחרים". וכן חשש שהתורכים יתנקשו בחייו בימי שהותו בארץ־ישראל, אבל בטוח היה בעתיד התנועה, אם יצליח בארץ־ישראל. בצאתו מקושטא רשם הרצל ביומנו: „נראה, שאני מתקרב והולך אל פסגת מפעלי הטרגי. אם המשלחת לארץ־ישראל תצליח, תהא העבודה הקשה ביותר עשויה, כל השאר הוא רק הגשמה היכולה להיעשות בידי אחרים..."

בארץ־ישראל ניצלו הרצל ובני־לויתו את הימים שנשארו להם עד התקבלותם אצל הקיסר לשם ביקור במושבות יהודה — מקוה־ישראל, ראשון־לציון, נס־ציונה ורחובות. במקוה־ישראל נפגש במקרה עם תהלוכת הקיסר, והקיסר עצר את סוסו ודיבר עם הרצל בחמימות, והרצל ראה בזה אות לטובה.

ביום 2 בנובמבר נתקבל הרצל בראש המשלחת ע"י הקיסר במחנה האוהלים שלו על הר־הזיתים. הפעם היה הראיון קצר יותר וסתמי יותר. על „החסות" לא השמיע הקיסר אף דיבור קל, והרצל עצמו סיכם את הראיון: הוא לא אמר לא הן ולא לאו.

היתה כאן ירידה מאיגרא רמא לבירא עמיקתא, מתקוות גבוהות לאכזבה גמורה. שיא האכזבה בא להם לחברי המשלחת כשחגיגו בחזרה מא"י לנאפולי. כאן מצאו בעתונות את הטלגרמה הרשמית הגרמנית על המאורע, ובה נאמר, „שהקיסר קיבל משלחת יהודית, שהגישה לו אלבום של תמונות מושבות היהודים, והקיסר אמר שהתעניינותו נתונה לכל השאיפות שמטרתן לחרים את הקלאותה של א"י לתועלתה ולאשרה של הממלכה התורכית מתוך שמירה מעולה על שלטון השולטן". טלגרמה זו סתמה את הגולל על כל התקוות שתלה הרצל בגרמניה.

חברי המשלחת היו מדוכאים מאוד, אבל הרצל היה הראשון שנתעורר, וברכבת באיטליה בדרכו הביתה רשם ביומנו: „העובדה, שהקיסר לא קיבל בירושלים את החסות, היא, כמובן, לטובת התפתחותו העתידה של ענייננו. אכן בני לויתי היו מאוכזבים מאוד, כי החסות היתה נחשבת יתרון קרוב וברור, אך לא לעתיד. בעד חסות זו היינו אנוסים לשלם אחרי־כן ריבית דריבית". כאן ראה הרצל את הנולד באספקלריה מאירה. וכן נתקיימה נבואתו, שמדינות אחרות תתחלנה למצוא ענין באהובתו העזובה של הקיסר. לא עברו שנים רבות, ואנגליה התחילה מציעה לציונות הצעה אחר הצעה, תחילה אל־עריש ואחר־כך אוגנדה, וביום מלאת תשע־עשרה שנה לראיון הרצל ובני־לויתו אצל הקיסר בירושלים, בעצם היום הזה, יום שני בנובמבר, ניתנה הצהרת בלפור.

אף־על־פי שהרצל לא נסע לארץ־ישראל לשם ביקור בארץ־ישראל, אלא לשם מטרה מדינית מסויימת, הרי ראה דרך־אגב את ארץ חזונו. הרבה מה שראה עשה עליו רושם עגום מאוד, כגון שיטת הספקידות במושבות הברון, התרפסות רבני ירושלים בפני הרשות התורכית, העובדה שיהודי ירושלמי בלש אחריו כשוטר־חרש תורכי, הזוהמא בירושלים העתיקה וכו'. לעומת זה התפעל מאוד מהאכרים היהודים שראה ומטבע הארץ, ורשמיו מצאו להם את־כ ביטוי ב„אלטנוילנד". במאמר על ביקורו בארץ כתב הרצל:

„עגומים פני דברים רבים, אולם מעל למקומות השוממים והמוזנחים צוחקים שמים בהירים, ובכל מקום שמותר היה ליד אדם להתנועע, עזר לה בשמחה טבע, שהוא כמעין המתגבר להוציא שפע רב. תוצאות אכרינו, וביחוד אלה העומדים על רגליהם, מפתיעות. אפשר לראות עוד את הסביבה הצחיחה, הזרועה אבנים, שלתוכה נכנס לפני שנים אהדות בן־חיל כזה — והוציא פרדס תפוחי־זהב או כרם־גפנים עשיר... את האכר היהודי הכרנו. הוא מבטיח הרבה לעתיד".

ובדברו על האפשרויות הצפונות בארץ ועל הקרבנות הדרושים כדי לחדש פניה, הוא אומר: „אין איש מלבד העם היהודי, שיהא מוכן, או שיהא יכול, להקריב קרבנות כאלה לשם תחית הארץ הזאת. איש לא יקדימנו, איש לא יקחנה מאתנו, כי אין איש שיהא בכוחו להביא לשם זה כוחות־אדם מסורים כעם היהודי".

בימי־השמש האלה באניה לא נרשם מאומה. אלה היו ימים הלקוניים.[1] כל פלאי־תבל עברו על־פני הנפש הזכה מעננים ולא השאירו עקבותיהם. ובכל־זאת היו הדברים פלאים: האניה לאלכסנדריה, זו העיר הקוסמופוליטית השטה, שהכילה דברים שונים ומשונים, למן שוק־הבהמות ועד הטרקלין הצרפתי. איזמיר, זוהמא ציורית ו־varia miseria, עוני רב־גונים, אדום, צהוב, כחול, יהודים, אשכנזים וספרדים, מכל ארצות תבל נדחו ובאו אל עיר זו באסיה הקטנה. ושוב על־פני הים, שעין היין לו, ליד האיים האפיים של היונים, אל פיראוס, שאינה אלא אכזבה. עליה באבק אל האקרופוליס, המרבה כל־כך לדבר אל נפשנו, רק מפני שהספרות הקלסית היתה חזקה כל־כך. כוחה של הספרות! אחרי־כן נסיעת סערה דרך אתונה במשך רגעים מעטים, ואלה נראו די בשביל העיר המודרנית.

לעת ערב דברתי באניה ארוכות עם הסופר הצרפתי רני בזן.* [1] לא רך היה משפטי על הצרפתים. בתוך שאר הדברים אמרתי לו, כי גם ספרות חזקה יכולה להפיץ בעולם אידיאות חלשות. לעומת זאת יכולות אידיאות חזקות (כגון אלו של הריפורמציה המדינית במאה הי"ח) לתת פרסום עולמי גם לספרות רפה. אבל צרפת של היום הזה אין לה לא אידיאות גדולות ולא ספרות גדולה.

הצרפתים בזן, לַמי, מיל[2] וכו' רשמו במשך כל הזמן רשמים. אני לא. עתה מצטער אני על כך; אולם גם לנפש דרושות שבועות־שמטה, כדי שתשוב להיות פוריה. ולי צפויות כל־כך הרבה פעולות, שאני יכול למחול לעצמי, אם נסיעתי לא תביא לי פירות ספרותיים.

ימים לוהטים באלכסנדריה ובפורט־סעיד. אלכסנדריה מוכיחה, ששלטון אירופי נבון יכול לכונן גם על אדמת־יקוד כרך נוח וטוב לישיבה.

בפורט־סעיד הייתי מלא השתאות על תעלת־סואץ. תעלת־

1 ימים של מוג אויר יפה. * René Bazin. Bazin, Lamy, 2 Mille.

סואץ, זו נתיבת־המים המזהרת המתוחה אל אין־הסוף, עשתה עלי רושם גדול מן האקרופוליס. אכן שודדו ובוזבזו בתעלה זו חיי־אדם וממון רב, ובכל־זאת יש להשתומם על הרצון הכביר, שעלה בידו להוציא לפעולות את הרעיון הפשוט של החתירה בתוך חול המדבר. ליד פנמה היה רצון זה כבר בלה־מזוקן; סבה זו, ולא מעצורים טבעיים, הכשילו את המפעל השני.

בשני הלילות האחרונים, שבילינו באניה הקטנה „רוסיה" (מאלכסנדריה לא"י), היה בתא, שישבנו בו חמשתנו, החום גדול עד לבלתי נשוא. בשעה שלש לפנות בוקר יצאתי כבר אל הספון, ובלילה האחרון ישנתי אחרי חצות à la belle étoile (תחת כפת השמים). הים היה בלילה ובבוקר שָקֵט להפליא והזהיר ברוב גונים. כשהאיר השחר התחלנו להשקיף על־פני החוף היהודי. בשבע שעות, לערך, הבחין וולפזון ראשונה את הרצועה הראשונה ושתי נקודות־הרים מצד ימין. ברגשות שונים קרבנו אלי ארץ אבותינו. מפליא הדבר, איזה רגשות מעוררת אדמת־שממה זו ברוב בני־האדם: בכוהן האשכנזי הזקן מאפריקה הדרומית, במוזי"ק הרוסי מן המחלקה השלישית רעת־הריח, בערביים, הנוסעים עמנו החל מקושטא, בָּנוּ הציונים, ביהודיה הרומנית המסכנה, השואפת לבוא אל בתה החולה בירושלים, והיא מלאה דאגה, פן יחזירוה בגלל תעודתה הרומנית. במצב זה נמצא גם חברינו זיידנר עם תעודת־הרוסית.

הירידה מן האניה נעשתה בלתי־נוחה, בעת שהעיר יפו נראתה לעינים. בכל־אופן עשיתי את כל ההכנות למקרה, שפקידי־החוף התורכים לא יתנונו לעבור. הכינותי טלגרמה אל הקיסר, שבה אני מודיע על המעצורים ששמים על דרכנו. אך לא כן היה. בסירת־קוק הגדולה, שהכנסתי לתוכה גם את האשה מרומניה, נודע לי, כי שוטרים אשכנזים נמצאים במקום העליה על היבשה. קפצתי על היבשה, ובעוד הפקידים התורכים חטטו בתוך ה„תַּדְכֵּרוֹת"[3] שלנו, קראתי את הפקיד הגרמני הצדה ואמרתי לו, שאנו באנו הנה בפקודת הקיסר; יש לתת

3 רשיונות־כניסה.

לחמשת כובעי־השעם הלבנים לעבור בלי עכוב, וכן היה. את האשה מרומניה מסרתי לידי מדם גולי,[4] אשתו של עתונאי צרפתי, שישבה בסירה השניה: עליה להגיד, כי משרתת היא. מדם גולי עשתה כן, והאשה המסכנה החזיקה בשמלת הצרפתיה ותעבור את המשמר — ובכן היתה מאושרת, כי באה לארץ־ישראל ותוכל לבקר את בתה החולה מחלה אנושה. איזה מיני אושר בעולם!

ובכן היינו ביפו!

שוב עוני וסבל וחום בצבעים עליזים.

ערבוביא ברחובות, במלון, אין עגלה לשכרה. אני ישבתי כבר על סוס, לרכב לראשון־לציון, אולם ירדתי מעליו, כאשר הביא דר' יפה[5] מרכבה.

נסענו — בחום נורא — תחילה למקוה־ישראל. זהו בית־ספר חקלאי מצוין. השער מקושט לכבוד הקיסר, שיעבור פה מחר בבוקר ירושלימה. אנסה להשפיע עליו, שיבקר את המוסד הזה.

ממקוה, דרך החבל הערבי השומם והפרוע, אל ראשון־לציון הנודעה לתהלה. בשביל כפר עני, הרי זה מושב אמיד למדי. אבל מי שדמה בנפשו יותר ממושב דל, יחוש אכזבה. אבק רב בדרכים, ירק מעט.

האדמיניסטרטור[6] קבל אותנו בפנים מביעים מורך־לב. כנראה, לא העיז להיות חביב וגם לא בלתי־חביב. על הכל מרחף הפחד מפני האדון הברון בפריז. הקולוניסטים המסכנים המירו פחד אחד במשנהו. הראו לנו בפרוטרוט את יקבי־היין. אבל מימי לא הטלתי ספק בזה, שבסוף אפשר לכונן בכל מקום מוסדות תעשיה. במיליונים שהוצקו כאן לתוך החול, שנגנבו ונתבזבזו, אפשר היה להשיג דבר אחר לגמרי.

בינתים נתפשטה השמועה על־דבר בואנו בכל מקום. באה משלחת להזמין אותי לבית־העם. מוסיקה, לדאבוני, רק בעלת כוגות טובות, קדמה את פנינו. שוב שתי שורות של

4 Gaulis. 5 ד"ר הלל יפה, שהיה אז באיכות מרכז „חובבי ציון" בא"י. 6 מפקיד הברון רוטשילד.

פנים, שכמותם ראיתי בלונדון, ברלין, ברין ובכל מקום. אחד מהם נאם נאום, שבו השתדל לשוא למזג את חובתם כלפי האדון הברון ואת אהדתם אלי, כשם שלא עלה בידי המנצח למזג את קול החליל עם קול הכנור. התוף הגדול מוכרח לכסות על הכל. גם אני דרשתי מלים מספר, יעצתי להם להיות אסירי־תודה לברון, אף־על־פי שאין הוא רוצה מה שאני רוצה.

אחר תַּרְתִּי את ביתו של אחד המתישבים, אשר הצליח במשקו, חדרים גדולים, על־כל־פנים יפים לדירה, אבל פני האנשים נובלים. אחר ראיתי את בית הפועלים, החיים על שכר יום. איצטבאות־עץ ודחקות.

לבסוף דברתי עם רופא המושבה, ד"ר מזיא.[7] זה מזג לי יין טהור. קדחת! המושבות כולן נגועות בקדחת. רק על־ידי עבודות־נקוז כבירות, על־ידי יבוש הבצות אפשר לעשות את הארץ טובה לישוב.

כזו היא גם השקפתי, גם כוונתי.

העבודה הזאת תעלה במיליארדים וגם תיצור מיליארדים של ערכים חדשים! בתור פועלים צריך יהיה להשתמש בערביים כאלה, שהם מחוסנים כנגד קדחת.

ירושלים, 29 באוקטובר

סיום נאומי בפני הקיסר:

זוהי מולדת רעיונות, שאינם קנינה המחלט של אומה או של אמונה אחת. במידה שבני־האדם מתעלים בתרבותם, בה במדה הם מיטיבים להכיר את הכללי והמשותף שברעיונות אלה. ובכן הפכה זה כבר ירושלים של מטה עם חומותיה הרות־הגורל לעיר של סמל, הקדושה לכל אנשי־התרבות.

קיסר השלום בא בגבורה אל העיר הנצחית. אנחנו היהודים מקדמים בברכה את פני הוד מלכותו ברגע מרומם זה, ותפלתנו ממעמקי לב היא, כי יבואו ימי שלום וצדק לכל אנשי תבל. גם לבני עמנו.

7 ד"ר אהרן מאיר מזיא, מחבר „ספר הפונחים לרפואה", שהיה אז רופא המושבה „ראשון לציון" מטעם הברון.

שלחתי את הנאום יחד עם המכתב הבא לאוגוסט אוילנבורג:[8]

להוד מעלתו!

הנני מתכבד להגיש בזה בהכנעה את נאומה של המשלחת הציונית. את השנויים הנדרשים על־ידי הוד מלכותו הקיסר או את הסכמתו הנעלה, הנני מבקש להודיעני בטובו עם החזרת כתב־היד. קרא אקראהו בעת הראיון כפי אשר אצטוה.

כמו כן אבקש להודיענו בחביבותו את היום ואת השעה שנקבעו לקבלת המשלחת.

יואיל הוד מעלתו לקבל את רחשי הוקרתי המצוינת ביותר,

המסור לו מאד, דר. ת. ה.

29 באוקטובר.

עלי לרשום עוד את הקורות למן שלשום, מאז יצאנו את ראשון־לציון. לפני הצהרים עזבנו את ראשון. במרחק כחצי שעה נמצא כפר־היהודים ואדי אל חנין.[9] שם קבלונו כל התושבים: ילדים שרים; זקן הגיש לי פת ומלח ויין פרי אדמתו. אנוס הייתי לבקר כמעט את כל בתי האכרים.

נסענו הלאה. גדוד פרשים השתער לקראתנו לפני המושבה רחובות. כעשרים בחורים, שערכו לפנינו מין „פנטזיה", הריעו בשירים עבריים וסבו כעדת דבורים על עגלתנו. עיני וולפזון, שנירר, בודנהימר ועיני אני מלאו דמעות בראותנו את הרוכבים הזריזים והאמיצים האלה, שיכולים להיות גלגולם של הנערים מוכרי־המכנסים.[10] הידד! קראו בקול וינשאו בדהרה על סוסיהם הערביים בדרך השדות. לי הזכירו את רוכבי Far-West שבערבות אמריקה, אשר ראיתי פעם בפריז.

ברחובות היתה הפגנה עוד גדולה מזו. כל התושבים חכו לי מסודרים שורות שורות. הילדים שוררו. לפי אמצעיהם של עניים אלה, היתה זו קבלת־פנים מלכותית.

בשרב הכבד נסענו חזרה ליפו והגעתי שמה עיף ויגע.

8 Graf August zu Eulenburg, הוסטרשל של הקיסר. 9 כיום: נס ציונה. 10 יהודי הניסאות, שעסקו במכירת בגדים ישנים.

הֶכְלֵר[11] הטוב שלי בא שמה. ספרתי לו את הקורות מאז נפרדנו בראשונה, ובקשתי ממנו להגיד לגרף אוילנבורג, כי למחר בבוקר אחכה לקיסר בדרך־המלך אשר לפני מקוה־ישראל. אתמול בבוקר יצאתי בהשכמה למקוה ישראל. כבר חשתי בגופי, אך התאמצתי לעמוד הכן על רגלי. תמונת החניכים ליד מכשירי החקלאות היתה מרהיבת־עין. כסקרנים באו שמה גם האדמיניסטרטורים הרוטשילדיים, שנהגו בעצמם קצת יהירות בַּרונית. למנהל ניגו ממקוה אמרתי, שאציג אותו לפני הקיסר, אם הלה יכירני וידבר עמי. ניגו בקשני שלא לעשות זאת, מפני שהדבר יכול להראות כהפגנה ציונית ועלול לגרום לו נזק. אני הנני כאן כאורח של מקוה, ועל־כן לא יתכן שאציג אותו, את המנהל. בעצם היה בדבריו משום נזיפה קלה, שקבלתי אותה בלי רוגז מאדם חביב זה.

בשעה תשע בשרה תנועה רבה על־פני הדרך את בואו של הקיסר ולויתו. הדרך היתה מלאה ערב־רב של קבצנים ערביים, נשים, טף ופרשים. רוכבים תורכים זעומי־פנים דהרו דהור ושוב ברסנים משולחים, ברובים מאיימים ובעינים מזרות אימה מסביב. אחר נראו הפרשים הראשונים של הקיסר. ושם בתוך חבורה אפורה עם גבירות אחדות — הוא בעצמו.

נתתי בידי אות למקהלת־הילדים של מקוה לשיר את ההמנון „Heil Dir im Siegerkranz". עמדתי ליד אחת המחרשות והסירותי את כובע־השעם. הקיסר הכירני עוד מרחוק. הוא התנער קצת, הטה את סוסו לעברי — ויעמוד לפני. פסעתי שתי פסיעות לקראתו; ובגחנו על צואר הסוס ובהושיטי לי את היד, נגשתי עד סוסו, שלחתי אליו את ידי ונצבתי לפניו בראש מגולה.

הוא צחק והבריק עלי בעיניו השליטות:

„השלום?"

„חן־חן, הוד מלכותו! אני מתבונן לי בארץ, איך עלתה להוד מלכותו הנסיעה עד כה?"

11 William H. Hechler, כומר אנגליקני, מידידיו הטובים של הרצל, שבעזרתו נתקרב הרצל לרוכס מבדן ועל ידי כך הגיע גם לקיסר.

הוא מצמץ תקיסות בעיניו:

„חם מאוד! אבל לארץ הזאת נצפנו עתידות".

„לפי שעת עודנה חולה", אמרתי.

„מים דרושים לה, מים רבים!" דבר מעל מושבו.

„כן, הוד מלכותו! תעלות באמת־מדה גדולה!"

הוא שנה: „ארץ העתיד היא!"

אפשר שדבר עוד דברים אחדים, אשר נמחקו מזכרוני, כי עמידתי לפניו ארכה רגעים אחדים. אז יושיט לי שנית את ידו וידהר לדרכו. גם הקיסרית קרבה על סוסה אל החזית, ותבענע לי בראשה בבת־צחוק, וגדוד המלך עבר הלאה תחת צלילי הילדים בשוררם Heil Dir im Siegerkranz.

ראיתי עוד בהזדקף הקיסר על אוכפו ביתר גאות והצדיע לכבוד ההמנון שלו, כמו אז בברסלוי ליד מצבת אביו זקנו.

בין הרוכבים מאחור הכרתי את ההופמרשל אוילנבורג, שברכני בחביבות.

האורחים הרואים ממקוה ישראל היו נדהמים לגמרי. אחדים שאלו מי היה האיש. האדמיניסטרטורים של רוטשילד הביטו ביראה וברוגז.

וולפזון, בן־החיל, עשה שני צלומים מן המחזה. לפחות, כך האמין, הוא דפק ביהירות על הקודק שלו. „את לוח־הצלום לא אתן בעד עשרת אלפים מרק". אך בבואנו ביפו אל הצלם ורצינו לפתח את הלוחות, נתברר, כי בצלום הראשון נראה רק צלו של הקיסר ורגלי השמאלית; הלוח השני היה מקולקל כולו.

בחום האיום נסענו אחר־כך ברכבת לירושלים. שעה שלימה ארכה היציאה בלבד מתחנת יפו. הענויים בתא־הרכבת הצר, הלוהט והמלא אדם, היו לבלתי נשוא. בנסענו בדרך בתוך הנוף השומם למעצבה, התחלתי קודח, וקדחתי וחולשתי גברו במדה שנכנסנו בנסיעתנו יותר לתוך השבת, כי לחרדתו הגדולה של וולפזון נכנסנו מפני אחור הרכבת לתוך השבת. לאור הירח המלא הגענו ירושלימה. ברצון הייתי נוסע את מהלך חצי השעה מבית־הנתיבות עד המלון; אבל האדונים

עוזו את פניהם בספק, וכן אנוס הייתי לחסכים ללכת העירה למרות עיפותי הקדחתנית. התנודדתי כראוי על משענתי, את זרועי השניה סמכתי פעם על וולפזון ופעם על שוב.[12]

למרות הלאות עשתה עלי ירושלים באבק־הלבנה, עם שרטוטיה הנהדרים, רושם אדיר. נפלא הוא הסילואט של מצודת ציון, של מגדל דוד. הרחובות היו מלאים מחנות יהודים מטיילים לאור הירח.

עוד חשתי בגופי מאד, טרם נרדמתי. לקחתי חינין, אחרי־כן הקיאותי. אז שפשפני שנירר בכוהל של קמפור ויישן עמי הלילה בחדרי הצר.

וולפזון היה אובד־עצות. אפשר שהוא כבר התייאש ממני. בהקיצי בבוקר וירוח לי. אך עדיין חלוש אני היום. עד שעה זו בערב לא יצאתי מפתח הבית. אני משקיף רק בעד החלונות ומוצא את ירושלים שוכנת פלאים. גם עתה בחורבנה עודנה עיר יפה, ובבואנו הנה תהי לאחת הערים היפות בעולם.

מתוך חלון־מלוני ראיתי אחרי־הצהרים את הקיסר בעברו תחת שער־הנצחון, קודם תחת היהודי, ואחר תחת התורכי. אומרים, שאצל היהודים שהה מעט יותר. אני לא הייתי ליד שער היהודים, מפני שהיו שם שתי מפלגות. האחת רצתה, שאני אנאם את נאום הקהילה לפני הקיסר, השניה דרשה, כנראה, שלא אתקרב כלל אליהם עם הציונות שלי. ומכיון, שלפי מה שמספרים לי, הציע החכם־בשי מקושטא לזה שבירושלים להטיל עלי את החרם הגדול — על כן אמרתי, כי מוטב שלא אבוא כלל בד' אמותיהם של אנשי־מחאה מזרחיים אלה.

31 באוקטובר, ירושלים

אם אזכרכי בימים הבאים, ירושלים, לא אתענג על זכרונך. משקע מעופש של אלפי שנים מלאות חדלון־אישים, קנאות אפלה, ואי־נקיון שוכן בתוך רחובותיך רעי־הריח. האדם היחידי, ההווה החביב מנצרת,[13] אשר היה פה כל הזמן, רק הועיל להרבות את המשטמה.

12 דוד מ. שוב, מפייסרי מושבות הגליל העליון. 13 יש"ו חנוצרי.

אם יבוא יום וירושלים לנו תהי, ואם עוד יהיה אז לאל ידי לפעול מה, והיה מעשי הראשון — לטהרך. כל אשר לא קדוש הוא אצוה לפנות, אקים מעונות־פועלים מחוץ לעיר, את קני־הסחי אריק, אהרוס, את החרבות אשר לא קדושות הן אשרוף באש ואת החנויות אעתיק למקום אחר. אַחַר אכינן, בשמרי ככל האפשר על סגנון הבנין העתיק, מסביב למקומות הקדושים עיר חדשה, רְוָחה, רבת אויר ותעלות.

•

אמש בא הנה הַכֶּלֶר הטוב והיה אצלי. אמרתי לו: „לכשתתפנה משרת הבישוף בירושלים, ולי תהיה איזו דעה בדבר, מוכרח הוא להיות Bishop of Jerusalem. הוא דחה את הרעיון הזה. ואני חזרתי: Bishop of Jerusalem.

•

קהלת היהודים כאן היא כיתר הקהלות. עכשיו מתברר, כי האיש שהביא לי את הזמנתה המדומה, אך כְּזָב. מעמי הלך אל הפרנסים ואמר להם, שרוצה אני מאד לחכות לקיסר תחת שער־הנצחון שלהם. על זאת ענו הפרנסים — שלא נשאר עוד מקום פנוי.

בין המבקרים, הבאים אלי לבית מַרְכָּס,[14] היה אתמול גם הרב הספרדי מאיר.[15] הוא הסביר לי את יחסם של הרבנים הראשיים כאן, שאינם רוצים להבאיש את ריחם בעיני הממשלה התורכית. עניתי בצחוק: „כדי שלא להביא את האדונים האלה במבוכה, לא אבקר אצלם".

•

היינו ליד הכותל המערבי. לא קם בי רגש עמוק, מפני הקבצנות המכוערת, העלובה והערמומית השולטת כאן. כזאת ראינו למצער בהיותנו שם אתמול בשעות־הערב והיום בשעות־הבוקר.

•

אמש בקרנו במגדל דוד. בשעת הכניסה אמרתי לידידי:

14 יונה מרכס, שבביתו ברחוב ממילא התאכסן הרצל בירושלים.
15 הכם יעקב מאיר, שהיה אח"כ הרב הראשי הספרדי באי"י.

„רעיון טוב היה זה מצד השולטן, אילו כלאני במקום הזה". נוגע עד הלב המראה מן הטפחות ההרוסות על העיר השוקעת בערפלי הערב. תחילה עברנו — ובחפזון — את Via dolorosa*[15] כי, לפי המסופר, אין המקום בטוח בשביל היהודים. זיידנר שהיה גר פה לפנים, לא רצה בשום אופן ללכת אתנו. אני הייתי רואה בזה מורך־לב ועברתי את רחוב הקבר הקדוש. אך ידידי עצרוני מלהכנס לתוך כנסית־הקבר. אסור גם לבוא במסגד עומר ובמקום המקדש, והעובר יוחרם על־ידי הרבנים. כזאת קרה את משה מונטיפיורי. כמה אמונות טפלות וקנאות מכל העברים. ובכל־זאת לא אירא את כל הקנאים האלה.

*

היום היינו בבית־חולים יהודי. עניות וחוסר נקיון. בספר־הזכרונות מוכרח הייתי בכל־זאת, מפני הבושה, להעיד על הנקיון — כן יתהוו השקרים.

מעל גזוזטרת בית־כנסת עתיק ראינו בזוהר הבוקר את מראה מקום המקדש, הר הזיתים ואת כל הנוף רוֵה האגדה. מאמין אני בכל לב, שאפשר לכונן מחוץ לחומות־העיר העתיקות ירושלים חדשה ורבת תפארת. ירושלים העתיקה תשאר מין לוּרד,[16] מֶכָּה ו„ירושלים עיה"ק". עיר יפה והדורה תִּתָּכן מאד במקום הזה.

31 באוקטובר

היום תחנך כנסית־הגואל[17] על־ידי הקיסר. סרתי מדרך לויתו בעת שהלכנו העירה. במקוה טוב היה, אך פה רע יהיה לעמוד לו בדרכו.

*

אחת וחצי אחרי־הצהרים. שוב בשעות של תוחלת מרוכזת, מרוגזת. למן שלשום בערב, מאז מסר וולפזון את מכתבי לידי אוילנבורג באהלי הקיסר, אין עוד כל תשובה. חמשתנו משוטטים מתוך בטלה מבלי לדעת מתי נתקבל. הקיסר צריך

*15 „רחוב היסורים" הנוצרי. 16 Lourdes בדרום־צרפת, המשמשת מקום עליה־לרגל לקתולים. 17 כנסיה גרמנית ליד כנסית הקבר הקדוש בעיר העתיקה.

לנסוע היום ליריחו ורק מחרתים ישוב. שאלה היא, אם יקבל אותנו היום או מחרתים (ביום האחרון)? יתר על כן, קטנני־האמונה שבנו כבר שואלים: אם בכלל יקבלנו?

מי יודע, איזו אינטריגות בין־לאומיות מרחפות עתה על ראשינו? אין לנו פה עתון, מאז 14 יום אין בידינו כל ידיעות עוד ממאורעות העולם.

*

עם כל מצב־הרוח המדכא הזה של ארבעת ידידי, נתתי להם זה עתה לקח קטן לשעת הקבלה, סדר עמידתם בשורה, עמידתם וכו'; נסיתי גם להכין את התשובות על שאלותיו האפשריות של הקיסר. עליהם לזכור, שעם היותו אדם שליט, הנהו בכל־זאת רק אדם. אמנם עליהם להיות נכנעים, אך זכור יזכרו שהם באי־כחה של האומה הישראלית המפוארת ברגע היסטורי.

גם שאלתי אותם, אם בגדיהם, לבניהם, עניבותיהם, נעלי־ידיהם, מנעליהם וכובעיהם הם ערוכים בסדר.

אחר שלחתי את וולפזון לחקור למה לא קבלנו תשובה. עליו ללכת אל הכלר, הלז אל אוילנבורג אשר באהלים. ואני מחכה.

*

שעה שלש. וולפזון שב מעם הכלר נרגש.

הכלר מספר, שהקיסר ישוב מחר בהשכמה ישר לברלין, מפני מאורעות גדולים העומדים להתרחש. צרפת הכריזה מלחמה על אנגליה. הרי זה בעיני דבר אשר לא יאָמן. באותה שעה בא הנה לבית מרכס גם פקיד הקונסול הרוסי, המביא עמו את השמועה הזאת. ועדיין אני מאמין, שיש כאן הגזמה או שמועה שבדמיון יסודה. אפשר ששתי הידיעות מקורן אחד.

הכלר אמר עוד לוולפזון, שהקיסר רמז לו היום פעמים בשעת חג החנוכה,[18] ואז בקש ראיון. בעוד חצי שעה יהיה אצל אוילנבורג, אחר־כך אצל הקיסר, ואז ישאלהו אם שכח את הציונים. וולפזון נוסע עתה שוב אל הכלר.

18 חנוכת „כנסית הנואל".

*

שעה 6½. הכלר שחח כאן שעה. שתח תח וספר את Contretemps (הרפתקאות) שלו. הוא בא אל אהלו של אוילנ־בורג, הגרף צריך היה לשוב כרגע. הכלר יצא מהרה כדי להודיע את וולפזון, שהדבר עוד יארך מעט. בשובו מצא שאוילנבורג כבר היה והלך שוב. חצי שעה ישב הכלר הטוב באהלו של אוילנבורג וחכח. אחר־כך קול חצוצרות, המולת נוסעים. מי נסע מפה? הקיסר.

ב־5½ נסע שנית אל אהלי הקיסר. וולפזון ושנירר יצאו אל האהלים לחכות שם להכלר. הצפיה והספקות הרסו את רוחנו לגמרי. הכלר ספר, שהקיסר לא הלך לירידו, כי אם לבירות. סכנות המלחמה הן, כנראה, בכל־זאת בדויות.

1 בנובמבר, ירושלים

וולפזון ושנירר שבו אמש בשעת 7½ מן האהלים והביאו את הידיעה הזאת: הכלר היה אצל אוילנבורג, דבר תחילה על הא ועל דא, אחר־כך שאל מתי יתקבלו הציונים. אוילנבורג השיב: „מחר או מחרתים".

הקיסר אינו נוסע לירידו והוא נשאר פה.

*

צר לי מאד, שנשמעתי לאדונים שלי, ולא כתבתי אתמול לקיסר, שיואיל לקבלני במהרה, מפני שעלי לנסוע בלי־דחיה לאירופה; ביום ג׳ מפליגה ספינתי.

האדונים התיראו מפני דחיקת הקץ. הם אינם יודעים את נימוקי: שאני רוצה לעזוב תיכף אחרי הראיון את הארץ, לפני שהתורכים יתיישבו בדעתם ויתכן שיגרמו לי צרות.

אבל את המעוות אין לתקן. לפני יום ג׳ הבא אין ספינה בטוחה מפליגה לפורט סעיד, וספק גדול הוא, אם תמצא לנו הזדמנות מקרית להגיע עד שבת לפורט סעיד או לאלכסנדריה. משגה גדול היה עמי, שנשמעתי ולא כתבתי.

במשך הלילה עלה בדעתי לשלוח לקיסר את צלומי המושבות ולהזכירו בהזדמנות זו על־אודות הראיון. עתה

שלחתי לקנות ארג יקר, כדי לעטוף בו את התמונות. וולפזון יביא את החבילה אל אוילנבורג, שאני כותב אליו:

להוד מעלתו!

אני מתכבד לשלוח רצוף פה צלומים אחדים ממושבות היהודים שכבר נוסדו, יחד עם הבקשה להגיש את התמונות להוד מלכותו הקיסר.

הרשאי אני בהזדמנות זו לשאול, אם כבר נקבעו היום והשעה לקבלתנו? רוצים היינו להפליג תיכף אחרי הראיון לאירופה, ששם מחכים לנו ענינים תכופים.

אני מודה שוב להוד מעלתו על חסד־תווכו הגדול, ואני מבקש ממנו לקבל את רחשי הוקרתי המצוינה ביותר

המסור לו בכל

דר. ת. ה.

1 בנובמבר, ירושלים

המכתב הנ"ל לאוילנבורג לא נשלח. לפי שאתמול אחרי הצהרים, בלכת זיידנר ושנירר לקנות את התיק בשביל התמונות, בא הקַוַס של בית־הקונסול הגרמני והביא פתקא, שעליה היה כתוב רק שמי בלבד, והזמינני לבוא אל הקונסול הראשי.

אצל הקונסול הראשי פון טישנדורף היה איזה גרף מיהלינג, שנשא על חזהו את צלב־ירושלים האדום והחדש.

טישנדורף אמר לי, שמחכים לי באהלו של יועץ־הצירות קֶמֶת,[19] כדי למסור עוד כמה ידיעות בדבר הראיון שבקשתי. אם כן אפוא יהיה ראיון.

ידידי ואנכי כבר נפל בנו רוחנו, אחרי שֶכָּלוּ עינינו מַיחֵל. בשעת הנסיעה אל בית־הקונסול העמיד שנירר פנים ארוכים והביע השקפה פסימית. הזמנה זו לבית־הקונסול פירושה — שלג. לעומת זאת שמח מאד, כשספרתי לו בעגלה את הנעשה. נסענו אל אהלי הקיסר; הודעתי בואי ליועץ־הצירות. הלה, פקיד רזה, צעיר וכבר מכיר בערכו הרב, קבלני קצת מגבוה, הוליכני אל אוהל לקבלת פנים. שם התישב מתוך גדלות

19 Kemeth.

בכורסה, הרכיב את רגליו זו על זו והראה לי את באומי המתוקן. בנוסח הראשון, ששלחתי לאוילנבורג, היו הרבה מקומות שעבר עליהם עפרון. את אלה עלי למחוק. את אלה אין הוא יכול להרשות לי להגיד לקיסר. הוא! הוא? מי הוא זה? היה לי הרושם של המשרת בדר. קלויס, המקבל חולים בשעת העדרו של הרופא,*[19] אולם העמדתי פנים אדישים למראה יהירותו של האיש הצעיר הזה. הוא דרש לבסוף, שאגיש לו שוב את הדוקומנט, וגם את כתב־היד המוגה, כדי שיוכל לדמות ולראות אם עשיתי את התקונים כראוי. לא השגחתי בחוצפה ועניתי בשלוה: „בודאי!".

הוא עוד הוסיף, במעין הצטדקות, כי הן עליו האחריות. הוא? מי?

אחר שאלני ולא בלי חסד: „ואיה מקום מגוריו הקבוע?"

כאילו אין הוא יודע הכל בדיוק. הן ראיון כזה איננו מקרה יום־יום. בענין זה דברו האדונים ארוכות ורבות, שלחו בי קללותיהם, כנראה, שכולם מלאים חימה על שהקיסר נכנס בדברים עם יהודי. אבל שנית עניתי בשלוה גמורה ובענוה: „בוינא".

עוד שאלתי, איזה הדרך יודיעו לי על דבר הפרסום. מובן, שאני אפרסם רק את הדברים, שימלאו את ידי לפרסמם.

הוא אמר בקרירות: „מלוי היד אינה בעיני המלה הנכונה, לכל היותר ירשו לו לפרסם דבר־מה".

בפעם הזו היה הצדק עמו. נפרדתי. היכול אני להביא לקיסר תמונות מן המושבות? לאדון קֶמֶץ או קֶמֶץ אין כלום נגד זה: רק היה לו רצוי, שלא נעצור הרבה את הקיסר. לו רצוי דבר־מה. נודע לי גם כן, שבילוב[20] יהא בעת הראיון. אחר הלכתי לי.

•

בערב שלחתי ע"י בודנהימר לאדון יועץ־הצירות את ההעתקה הנקיה יחד עם כתב־ההגהה. במאור הערב, היה,

*19 מרמז לקומדיה הגרמנית Doktor Klaus מאת Adolf L'Arronge שבה ממלא המשרת את מקום הרופא. 20 Gra nhard von Bülow, המיניסטר הגרמני לענייני־חוץ שליוה את הקיסר במסעו.

כנראה, לא בלתי נוטה כלפי חסד. הוא אמר אל בודנהיימר: „בא־כחו, ד"ר הרצל, דבר על פרסום. על־כל פנים חושבים אנו, שלפי שעה לא יהיה כדבר הזה".

בודנהיימר הבטיח לחשיבותו הרמה, שנשמור הדברים בסוד. בשביל אדם, היודע להגיה בדיוק נמרץ כל בטוי ובטוי, אין זה אלא משגה מתוך כונה. בדברו עלי כעל בא־כחו של דר. בודנהיימר Je déplais à ces Messieurs. Je m'en doutais (איני מוצא חן בעיני האדונים האלה. לא האמנתי בזאת).

•

אחרי הצהרים היינו על הר הזיתים.

רגעים גדולים. מה רב הוא אשר יתכן לעשות מן הנוף הזה. כרך כמו רומי, והר הזיתים יכול לשמש יפי־מראה כמו הג'יאניקולו.[21]

את העיר העתיקה עם קְדֻשָּׁיָה הייתי סוגר כקופסא. כל מלאכה ומשא־ומתן הייתי מוציא מתוכה, רק בתי־אלהים ומוסדות־חסד ישמרו מבית לחומה העתיקה. ועל צלעות הגבעות בחוג רחב מסביב, אשר יוריקו בעבודתנו, תשכון לה ירושלים כלילת תפארת. על־פני דרך העולה להר הזיתים יסעו היפים וההדורים שבבני כל חלקי תבל. יד מְטַפַּחַת תהפוך את ירושלים לאבן־חן. כל הקדוש יעצר בחומות העתיקות, כל החדש ישתרע הרחק מסביב לה.

עלינו על המגדל הרוסי, אני רק עד הגזוזטרא הראשונה, מפני שתקפתני סחרחורת; האדונים האחרים עלו עד למעלה. מראה־נוף מאין מְשָׁלוֹ על עמק הירדן וצלעות הריו, ים המלח, הרי מואב, עיר הנצח ירושלים.

דרוש פנאי וראש פנוי כדי לעבד את כל הרשמים האלה.

•

בנסיעתנו חזרה בקרנו בקברות־הסלעים של המלכים,[22]

21 Gianicolo, נבעה שמספנתה נשקפת רומא. 22 מערה בצפון ירושלים, הנקראת בפי העם „מערת כלבא שבוע" ובפי העמים „קברות המלכים" ושבה נקברו חילני המלכה מחדיב ובני ביתה שבאו לירושלים ונתגיירו בסוף ימי הבית השני.

שוויץ נחלתו של יהודי צרפתי Péreire — והוא נתנה במתנה לממשלה הצרפתית. כה רחוק ונמנע נחשב הדבר, שליהודים עצמם תהיה פה פעם נחלת מה.

2 בנובמבר, ירושלים

הבוקר לפני המאורע הגדול היה קדחתני במקצת. בהיותי עוד בכתונת־הלילה נתתי לידידי הוראות בדבר ההתנהגות בשעת הראיון. פרטים קומיים. לבודנהיימר אין מגבעת־ברק טובה. אחר־כך התרגשות בענין המרכבות, שהרי עלינו להגיע שמה במסע תפארה.

בקורים רבים שהם לטורח. הכלר הטוב היה זה עתה פה. הוא לקח על עצמו להמציא את התיק עם תמונות־המושבות לגרף אוילנבורג. אחר ברך אותנו בשם אלהי אברהם, יצחק ויעקב, חבש את מגבעת־הצעיף הלבנה המתנופפת והלך לו.

אנו סעדנו עתה בשעה אחת־עשרה את לבנו באכילה קלה, אחר התלבשנו. שנירר רוצה לתת לכולנו קורטוב בּרום, כדרך שנוהגים עתה לעשות לפני שיוצאים למלחמת־שנים.

*

בשעה 1 ושמונה דקים. כבר שבנו מן הראיון.

קבלת־פנים קצרה זו תשמר לנצח נצחים בדברי ימי היהודים, ולא מן הנמנע הוא, שתהיינה לה גם תוצאות היסטוריות. אולם מה מבדחים הם פרטי כל המאורע.

באחת־עשרה וחצי גמרנו את ארוחתנו הקצרה. דרשתי דייטה חמורה מצד אדוני, כדי שתשמר צורתם כהוגן.

בשעה שתים־עשרה היינו לבושים כולנו. לבודנהיימר היה צילינדר גרוטסקי ומַנְשֶׂטים רחבים ביותר, ושרוולי הכותנת בצבצו מתוכם. ברגעים האחרונים אנוסים היו למצוא בשבילו מנשטים אחרים.

אני לבשתי (בפעם הראשונה) את המְדִוִיידִיָה[23] הבלוי שלי בּרום לא נתתי לקחת — כדבר מַרְקוֹ ברוך בבזל: Je ne le voulais pas pour l'historie (לא חפצתי בזאת בשביל ההיסטוריה). Et j'avais raison (והצדק היה עמי!).

23 אות־כבוד תורכי.

נסענו בלהט שמש הצהרים ובאבק הלבן אל האהלים. יהודים אחדים ברחובות נשאו עיניהם אלינו בעברנו. אַנזים למטה בבצה, בשעה שאוזי־הבר נשאים למעלה באויר.

ליד שבכת האהלים התמהמהו השומרים התורכים ולא מהרו להכניסנו, אותי ואת שנירר. והנה בא סגן־אופיצר ונתננו לעבור.

במקום המסויג בא לקראתנו גרף פון קסל בתלבושת־הקולוניות והצביע לצד אהל־הַמְתָנָה. שם עמדנו כעשרה רגעים והסתכלנו בטרקלין הקטן עם המרבדים והרהיטים המגוונים.

והנה קראו לנו לבוא אל אהל הקיסר. הקיסר עמד בלבוש־הקולוניות האפור, קובע־הצעיף בראשו, כסיות חומות ו — הפלא ופלא — המגלב בימינו, וחכה לנו. פסיעות אחדות לפני הכניסה פניתי כנגדו והשתחויתי. הקיסר הושיט לי בכניסתי את ידו בידידות מרובה. מצדו והלאה עמד בילוב בתלבושת־סַקוֹ אפור ומאובק והחזיק את נוסח נאומי המוגה בידו.

ארבעת האדונים נכנסו אחרי אל האהל הרחב. שאלתי אם רשאי אני להציג את האדונים, הוא נענע בראשו הן, ואעשה כן. לשמע כל שם שקראתי נתן את ידו אל מצחת־הקובע.

אחרי שהחלפתי מבט עם בילוב, לקחתי את גליוני וקראתי, בתחילה בקול עמום ורועד במקצת, אך קמעא קמעא très à mon aise (מתוך הרוחה). מזמן לזמן נשאתי את עיני מן הניר והבטתי בעיניו שנחו עלי בתוקף.

אחרי שכליתי לקרוא — דבר הקיסר. הוא אמר בערך כדברים הבאים:

„חן־חן לו בעד ידיעותיו, שעוררו בי ענין רב. הענין טעון עוד על־כל־פנים חקירה מפורטת ובירורי־דברים נוספים". אחר־כך נכנס בסקירה על ההתישבות שעד עתה. „הארץ זקוקה ראשית־כל למים ולצל". הוא השתמש במבטאים אחדים ממקצוע החקלאות והיערות. ממה שראה בעיניו הסיק מסקנא, שהאדמה נוחה לעבוד. „המושבות שראיתי, גם של הגרמנים וגם של בני־מולדתו, יכולות לשמש מופת, לְמַה שאפשר לעשות מן הארץ הזאת. די המקום בארץ לכל. יתן לה רק מים וצל. גם

לתושבים ילידי־הארץ ישמשו עבודות־המושבות מופת מעורר. התנועה שלו, אשר היטיב ידעתיה, מכילה רעיון בריא".

הוא עוד הבטיח לנו, כי יוסיף להתענין בדבר, ואולם איך מלא את חמשת או ששת הרגעים של תשובתו, לא אזכור עוד.

אחרי ככלות תשובתו הרשמית, הושיט לי את ידו, אך עוד לא שלח אותנו, כי אם משכני לשיחה עם בילוב: „את האדון פון בילוב הרי הוא מכיר?"

אם ידעתיו! בילוב, שלוה את כל נאומי בטיוטה באצבעו, הצטחק מתוקות. דברנו על הנסיעה. הקיסר אמר: „נפל בחלקנו דוקא הזמן הלוהט ביותר. היום שבו התראינו היה הרע מכל הימים. ליד רמלה מדדנו את הטמפרטורה. 31° בצל, 41° בחמה". בילוב אמר במתיקות: „כמו שהוד מלכותו הקיסר הואיל בחסדו לומר, העיקר הוא — מים. האדון הרצל ייטיב לדעת ממני מה שאמר הפיטן היוני: Ariston men hydor (חשובים מכל המים). „זאת נוכל להביא לארץ. הדבר יעלה במיליארדים, אך גם יכניס מיליארדים".

„נו, כסף הרי יש לכם די", אמר הקיסר בעליזות וטפח במגלב על מגפיו. „כסף רב מאשר לכולנו".

בילוב abondait dans ce sens (הסכים לדעה זו). „כן, הכסף, הגורם לנו כל־כך קשיים, נמצא אצלם בשפע".

הזכרתי מה שאפשר היה לעשות בכח־המים של הירדן, ומשכתי את זיידנר בתור אינזיינר אל השיחה. זיידנר דבר על סכרי־עמק וכו'. הקיסר נענה לשיחה בשמחה והוסיף לטוות את הרעיון, אחר הגיע לתנאי־הבריאות, מחלות העינים וכו', המתפשטות בפרט בעת קטיף התאנים. אז משכתי את שנירר, שדבר על זאת בקצרה.

עוד היה ספק בידי להוסיף, איכה אתאר לעצמי, למסור את העיר העתיקה למוסדות־החסד, לנקותה ולכונן ירושלים חדשה, שאפשר יהיה להשקיף עליה מול הר הזיתים, כעל רומא מעל הג'יאניקולו.

את וולפזון ואת בודנהיימר לא עלה בידי לשתף בשיחה, כי הקיסר סיים את הראיון בהושיטו לי עוד פעם את ידו.

אני יצאתי מעל סניו הראשון, ועוד פעם אחת הפניתי את מבטי לאחורי מן הצד. הקיסר עמד בפרופיל והוא פונה אל בילוב ודבר עמו, ומראהו כאילו רצה למצוא לעצמו Contenance.

גרף פון קסל שאל בצאתנו: „הראיון כבר נגמר?" הוא היה פחות אדיב ממה שהיה בקושטא, ומזה הסקתי, שה„מניות" שלנו הן פחות איתנות.

בצאתי אמרתי לשנירר: "Il n'a dit ni oui ni non" (הוא לא אמר לא הן ולא לאו).

עתה שוב לא רצו לתת לנו לצאת מן השבכה. אבל בחוץ עמד שוטר־החרש (שאומרים עליו, כי ציוני הוא) מנדל קֶרֶמֶר, אשר לוה אותנו החל מיפו — כפי הנדמה לי, בשליחות הממשלה התורכית — ואמר לפתוח לנו.

•

הוא לא אמר לא הן ולא לאו. ברור הדבר, שהרבה דברים קרו בינתים. על הטיוטה שהחזרתי היה רשום בעפרון „תופיק פחה, גרנד הוטל". חקרתי, אם זהו שר העניינים החיצוניים. כן.

טלגרמה אל הדוכס הגדול:

להוד מלכותו האדון פרידריך הדוכס הגדול מבדן.

נאלץ אני היום להודות להוד מלכותו מתוך העיר הקדושה מעומק הלב על כל חסדיו עמדי. המסור לו ביראת הרוממות תיאודור הרצל.

4 בנובמבר, יפו

אחרי הראיון נסענו שלשום אל בית מֶרכס.[24] אנשים אחדים, שראו בנסענו ובבואנו, נדחקו ונכנסו לבקרנו. ברוב עמל עלה הדבר לפנות את חדר־האורחים. בשלש וחצי נסעתי עם וולפזון, בודנהיימר ועם האכר ברויזה אל המושבה השוכנת ביפה־נוף, אך העניה עדיין במאד מאד — מוצא. שם החל האיש הצעיר והחרוץ הזה לפני ארבע או חמש שנים לעבד את אדמת־הטרשים הקשה מאין כמוה. וכבר הוא רואה פרי בעמלך הרב, כבר מתחיל הוא לקצור את אשר זרע. הנסיעה על־פני

24 בית יונה מרכס ברחוב ממילא, שבו נתאכסן הרצל.

דרך־ההרים יפה־המראות מירושלים למוצא, המזכירה במקצת את הפירינאים, עברה עלינו מתוך קלות, בסֵפר לנו האכר ברויזה על התחלותיו הקשות. פעם אחת, כאשר פתח הסמדר של הגפנים, באו בלילה צבאים ואכלו את הסמדר. אז שכב שלשה לילות רצופים עם הרובה, אף־על־פי שיש כאן לעתים קרובות צבועים, ולא עָצַם עין שלא להיות לטרף לשני הצבועים. מתי נכבשה אדמה ביתר גבורה?

במוצא נטעתי על חלקת אדמתו של ברויזה, ליד המורד הסוכך, הפונה את ערפו לסט. ז'ן, ארז צעיר.[25] וולפזון נטע דקל קטן. ערביים מספר עזרו על ידינו יחד עם האכרים ברויזה וכן. בחשכת הליל שבנו לירושלים.

כדי שלא לעורר כל רעש בשעת יציאתנו, בקשתי מאת ידידי להתחיל באריזת החפצים רק בלילה. אני קמתי בשעה שתים אחר חצות וארזתי את חפצי.

במסע הבוקר של הרכבת נסענו אתמול מירושלים ליפו. חפצתי לעזוב עד מהרה את העיר ואת הארץ ובכן מהרתי אל הנמל. לקחתי סירה להשיטנו אל ספינת־לויד שעמדה מוכנה להפלגה. לדאבוני, אין הספינה טובה לחפצנו. היא נוסעת לבירות. חפצתי לנסוע לבירות, ומשם לשוב בספינת־לויד אחרת, כדי שלא אצטרך להשאר פה יותר. אבל הדבר היה מן הנמנע, מפני שהספינה כבר העלתה קטורה וחפצינו נשארו עוד בבית־הנתיבות, אף גם לא היה בטחון שנמצא ספינה לשוב מבירות.

מלבד אניות־המלחמה הגרמניות עגנה בחוף רק עוד אניה אחת של סוכנות־לנסיעה, המפליגה גם היא לבירות, אנית־משא רוסית. הצריכה עוד לטעון במשך ארבעה ימים, ספינה תורכית לקושטא והיכָטָה[26] של גורדון בֶּנֶט מן ה־ New York Herald. נגשתי בסירה אל כל האניות, חוץ מן הספינה התורכית, שסרתי מדרכה. אין עצה. סוכן־אניות אמר לנו, כי מחר, כלומר היום, תפליג אנית תפוחי־זהב אנגלית לאלכסנדריה. ספינה של Prince Line תגיע רק מחר.

25 נגדע ע"י התורכים בימי מלחמת־העולם הראשונה. 26 ספינת־טיול.

ובכן היינו מוכרחים, לדאבוננו, ללין ביפו, ושם הלאוני סקרנים, אוהבים ואויבים.

יש עוד להזכיר, כי האדון ניגו, המנהל של מקוה ישראל, אסר עלי בפירוש לבקר בשניה את מקוה, בקור שהבטחתי pro forma על הפצרותיה של הגברת ניגו, באמתלא שהממשלה התורכית תביט על זה בעין רעה.

זוהי פעולת דבתם של פקידי רוטשילד, ואני חזיתיה מראש מיד אחרי הפגישה במקוה.

*

ארבעת ידידי אינם מרוצים, מפני שלפי שעה איננו רשאים לפרסם כלום על הראיון.

*

אני כותב לגורדון בֶּנֶט (אנגלית):

אדוני היקר,

אפשר שכבר יודע את שמי בתור מנהיג התנועה הציונית. היה עלי לדבר עם הקיסר בירושלים ואַחַר אתמול לשוב ליפו ולא מצאתי לי עוד אניה. רוצה אני ללכת לאלכסנדריה. סבור אני שהיכטה של כב' מפליגה הערב לאלכסנדריה. אם נכון הדבר, היש לו מקום בשבילי ובשביל עוד אחד מארבעת חברי? באופן זה אגיע לאלכסנדריה מחר בערב ואשיג ספינה לניאפול, ששם מחכים לי.

אסיר תודה אהיה לכב', אם אקבל תשובתו בהקדם האפשרי. אם אין לו מקום בשבילי, אצטרך לבקש תחבולה אחרת, וקשה הדבר במקום זה.

יהא בטוח אדוני שאני מסור לו
דר. ת. ה.

גם להכלר אני כותב, שלא יוסיף לדבר פה עם איש, מפני הרכילות והבוגדים.

5 בנובמבר, בבוקר

בלב ים בין יפו ואלכסנדריה באניית תפוחי־הזהב האנגלית „דנדי".

רק עתה אני רואה את שליחותנו כגמורה, ואכן התוצאה טובה למדי.

בא"י בערה האדמה תחת רגלי. אילו היתה הממשלה התורכית מחוננה במשהו ראית־הנולד במובן המדיני, היתה מוכרחה לסכל את מחשבתי בפעם הזאת. מאז בואי לקושטא היתה לה שעת־כושר, שאולי לא תשוב עוד לעולם. היא היתה צריכה רק לגרשני מן הארץ. או שהיתה יכולה לעשות ביתר קצור, בשלחה בי ז'נדרמים מתחפשים כשודדים להתנפל עלי ולהעבירני מן העולם.

אבל חוסר־תבונתם של האנשים בשביל רעיוני לא רק מזיק לי תכופות, אלא גם מביא לי תועלת. אין מביגים את תכניתי, ועל־כן מעטים המסייעים לה והמפריעים בעדה. הממשלה התורכית נתנתני להמשיך את נסיעתי עד גמירא; ואם הנחותי אינן מטעות אותי, הנני נחשב כבר היום גורם מדיני.

אחת הסגולות המיחדות נסיעתי היא גם זו, שמאז 19 באוקטובר אינני יודע מהנעשה בעולם. במקומות אלה אין עתונים, הטלגרמות מתקבלות אחרי ארבעה או חמשה ימים, המכתבים נמסרים במקרה או שאינם נמסרים כלל.

ובכן אין לי מושג, אם משלחתנו עשתה בכלל איזה רושם בעולם המדיני; ואם כן, מַהֵם הפירושים שנתנו לה.

זה ימים אחדים שאנו שומעים מדברים על־אודות הסתבכויות של מלחמה בין צרפת ואנגליה, אבל שמועות רחוקות אלו, וכן גם הצלחתה של מהפכת נפוליון, הוכחשו שוב במהרה.

*

היום האחרון ביפו היה לא־נעים במדה שאין למעלה ממנה. באו כל מיני קבצנים ומרגלים.

על־כן הלכתי אתמול בבוקר — Sans crier gare (בלי הכרזות) — עם וולפזון אל הנמל, שטתי בסירה אל אניית־המשא האנגלית הקטנה „דנדי" (מטענה הוא רק 350 טונה); ובראותי כי חמשה יוכלו למצוא בה מקום, ולו גם מקום רע, הזמנתי את המקומות ושלחתי את וולפזון אל היבשה על מנת שיביא במשך שעה את כל החבורה עם כל החפצים.

אני בעצמי נשאר כבר באניה, מחוץ לתחום בריות כמנדל קרמר[27]... הרחק מכל האנשים, שמתוך כונה טובה או רעה עלולים היו לגרום לי קשיים אצל הממשלה המקולקלה של התורכים — כדי להציל את היהדות הנתונה בסכנה, כדי להשתכר שלשים שקלי־כסף, כדי לזכות בעיני הפחה או בעיני רוטשילד.

רק בקליפת־אגוז זו, אניתי, שכפי המשוער תצא במחולות בגאות הים, הרגשתי את עצמי בטוח מרע, וראיתי את הרכיבה השניה על פני הבוֹדֶנזֶי שעברה בשלום.

אולם ידידי, שוולפזון הביאם במשך שעה בדיוק אל האניה „דנדי", ראו את הדברים בעינים אחרות. בשבילם היתה האניה קטנה מדי בשביל נסיעה לאלכסנדריה. ביחוד התקוממו זיידנר ובודנהיימר. שנירר שתק מתוך זעף. רק וולפזון שמר לי אמונתו גם בשעה זו והלך עמי באש ובמים.

האדונים התלוננו על המעשה שעשיתי על דעת עצמי: שלא התיעצתי עמהם תחילה בנוגע לנסיעה זו. הסברתי להם שלא היתה שהות. במזג־אויר רע אין אפשרות לצאת מתוך יפו. אי־אפשר להגיע לא לאניה ולא ליבשה. והואיל ומכל הצדדים בשרו סערה קרובה, והשמים אמנם היו כבר מעוננים, יצרתי את ה־ fait accompli הזה. יש גם אפשרות להשיב מיד את המצב לקדמותו: האדונים שאין להם אמון ב„דנדי" יכולים לעלות שנית על היבשה.

זיידנר אמר, שעתה אין עוד אפשרות כזאת; עם תעודתו הרוסית לא יתנוהו עוד לעלות. קבלתי על עצמי ללוותו ולהעבירו כמו בעת עלותנו בפעם הראשונה על היבשה. אז התחילו מתנודדים. לבסוף דרשתי בכל תוקף, כי השלשה ירדו מן האניה, מפני שאין אני רוצה לקבל עלי כל טענות, במקרה שהאויר ישתנה בדרך לרעה. לשמע הדברים האלה — נשארו רק על מנת ללון ב„דנדי" ולעבור היום אל אניה גדולה מזו, שעמדה לבוא לחוף יפו.

בינתים החיש רב־החובל את טעינת תפוחי־הזהב, מפני

27 בלש משטרת התורכית.

שלא רצה להפסיד את הנוסעים הללו. הים חלק היה עם שקיעת החמה — וכשהוצעה לפני שלשת המורדים האלה בפעם האחרונה השאלה, אם רוצים הם לנסוע עמנו או להשאר — נסעו עמנו.

אבל עד מהרה היתה לנו נסיעה קשה. ה„דנדי" התגלגלה והתחבטה כמשתוללת. בתוך התאים אי־אפשר לשבת מחמת החום המחניק. בקשנו חמשתנו שיציעו לנו את המזרנים על הספון ושם ישנו אף הקיצונו à la belle étoile (תחת כפת השמים). את זיידנר ובודנהיימר תקפה מחלת הים עוד בלילה. עתה לפני הצהרים חולה קצת גם וולפזון הטוב שלי. שנירר ואני עודנו מחזיקים מעמד.

ועם כל התלאה שבנסיעה זו אני מרגיש את עצמי בטוב, בשימי על לב, כי נסיון נועז זה של הנוסעים לתבוע את ארץ־ישראל הצליח לפי שעה.

8 בנובמבר, בלב ים, אחרי ניאפול

בספינה „רגינה מרגריטה".

אנו שטים צפונה, הביתה. מצרים הנהדרה היתה בשבילי מלאה הפתעות משמחות. כאן רואים, מה עלולים חריצות ומרץ לעשות אפילו מארץ להוטת כאש. אם גם אין לנו בוץ־הנילוס בארץ־ישראל, הנה צפונות אלף אפשרויות גם בקרקע זו, ומשק נבון יכול להעלותן מתוכה.

*

לכדיב ישמעאיל היה רעיון נפלא, כיצד לכונן רובעי־עיר חדשים. מי שהתחייב לבנות במשך זמן מוגבל בית בשווי של 30.000 פרנק, קבל את הקרקע חנם אין כסף. את הדבר הזה אפשר לחקות וגם להביא בו תקונים נוספים. אפשר היה להקים חלקי עיר על פי תכנית כללית. פעולות אדריכליות כלליות כמו על ה־ Place de la Concorde.

*

וכן גם יבוש הבצות. מי שמתחייב ליבש איזה חלקת אדמה היא נעשית אחר־כך קנינו ושנים רבות היא פטורה ממסים.

*

בספינה „רגינה מרגריטה" נוסע גם „אבא" פרנציסקני, שהיה מלַוֵנו גם ב„דנדי". כשהתראינו אתמול שוב באלכסנדריה, ברכנו זה את זה בידידות. הבוקר נכנסתי עמו בשיחה. הריהו כהן גדול של הפרנציסקנים בטבריה. אדם חביב וחכם. את התנועה הציונית ידע אגב ריהטא. לפי מה שתארתיה לפניו היתה נראית לו בהחלט. בפרט רעיוני לטהר את ירושלים העתיקה, להוציא מתוכה את כל המשא־והמתן החילוני ולהפכה למין אבן־חן קדושה בתוך משבצת יקרה. רוצה הוא לִתֵּעַ אותי ברומא עם גנרל־הפרנציסקנים לויאר.[28]

9 בנובמבר, בלב ים

מכתב אל הדוכס הגדול, שאני הופך והופך בו מירושלים ועד הנה, צריך להביא את ענייננו, שהגיע בלי ספק לידי עמידה ואולי גם לידי הפרעה, להתקדמות חדשה. זה לנו שבועים או שלשה שאנו נתוקים מכל ידיעות. העתונים הצרפתיים והאנגליים, שהגיעו לידינו במצרים באחורים גדולים, לא היתה בהם מלה עלינו. וכן גם בבוליטינים של סוכנויות הטלגרמות.

מאלכסנדריה טלגרפתי אל אבי, אם הראיון הירושלמי כבר נודע, וקבלתי תשובה טלגרפית: „הראיון נודע".

ועתה נוסעים אנו מלאי צפיה לניאפול. מלַוי כבר חששו שמא יצטרכו להעלים את כל ענין הראיון.

ואולם אני החלטתי לפרסם את עובדת הראיון, ואם גם לא את תכנו. וכיון שהם היו חולים בדרך מיפו לאלכסנדריה, ספרתי להם את הדבר רק בקהיר. נוח לי, שדבר הראיון יפורסם בידי אחרים. ובכן יש לטלגרמה שלי אל ה„וֶלְט" רק אופי של אשור רשמי ולא של גלוי סוד. — — —

ציונים ביבליוגרפיים

א. מסעות ר' בנימין בן יונה מטודילה באי' ובסוריה

ספר מסעות ר' בנימין נדפס בפעם הראשונה בשנת ש"ג (1543). אח"כ נדפס במקורו העברי לפחות עשרים פעם, ואף תורגם לתשע לשונות ויש שתורגם ללשון אחת ע"י מתרגמים שונים. ואלה המהדורות של המקור העברי:

קושטא ש"ג (1543) בדפוס אליעזר בן גרשם שונצינו; פירארה שט"ז (1556) בדפוס אברהם אושקי, ונדפס כאן עפ"י כתב־יד אחר, מעולה יותר מהכתב־יד שעל פיו נדפס בקושטא; פרייבורג בגליל ברייסגויא, שמ"ג (1583); ליידן 1633 עם תרגום לטיני מאת C. L'Empereur (שתי מהדורות בגודל שונה); אמשטרדם תנ"ח (1698); אלטדארף 1762; זולצבאך תקמ"ג (1783); זאלקווא תקס"ו (1806); לונדון ת"ר—תר"א (41—1840), מהדורה בקרתית מנוקדת עם תרגום אנגלי מאת אברהם אשר (נדפס שנית בדפוס־צילום בניו־יורק 1927); וואַרשא תר"ד (1844); לבוב 1847; לבוב תרי"ט (1859); בגדאד תרכ"ו (1866) בליטוגרפיה; לבוב 1869; לבוב 1874; פטרבורג תרמ"א (1881) עם תרגום רוסי מאת ס. מרגולין, בספרו „שלשה בעלי המסעות"; מונקאטש תרנ"ה (1895); ירושלים 1903—1904, מהדורה בקרתית עם תרגום גרמני מאת אלעזר גרינהוט; לונדון תרס"ז (1907) מהדורה בקרתית עם תרגום אנגלי מאת מרדכי אדלער; ניו־יורק תרס"ז—1926 ע"י י. ד. אייזענשטיין בספרו „אוצר מסעות". — פרקי המסע על א"י חזרו ונדפסו עפ"י מהדורת אדלר בירושלים תרפ"ה (חוברת לצורך תרגילים במכון למדעי היהדות, א'); הפרקים על סוריה ואי' נדפסו בניקוד ע"י א. ברור עם מבוא והערות, עפ"י מהדורת אדלר, תל־אביב, אמנות, תר"ץ (מגילות לבתי־הספר 105).

מלבד התרגומים, שנדפסו ביחד עם המקור ונזכרו לעיל, נדפסו עוד התרגומים דלקמן בלי המקור: תרגום יהודי־אשכנזי מאת

חיים בן יעקב אורבוך — אמשטרדם תנ"א (1691) ושנית פרנקפורט דמיין תע"א (1711); תרגום לטיני מאת B. A. Montanus, אנטוורפן 1575; הלמשטדט 1636; לייפציג 1766; תרגום צרפתי מאת J. P. Baratier אמשטרדם 1734; תרגום אנגלי מאת B. Gerrans לונדון 1784; תרגום אנגלי מאת M. Komroff בניו־יורק 1928 בספרו Contemporaries of Marco Polo; תרגום הולנדי מאת Jan Bara, אמשטרדם 1666; תרגום הולנדי מאת S. Keyzer, ליידן 1846; תרגום גרמני מאת A. Martinet במברג 1858 (ואח"כ בהוצאת צילום: ברלין 1918); תרגום ספרדי מאת I. Gonzalez Llubera מדריד 1918; תרגום ערבי מאת ע. י. חדאד, בגדאד תש"ה (1945), ומלבד הנ"ל — קיצורים רבים בלשונות שונות.

המהדורות המשובחות ביותר של המקור הן: שני הדפוסים הראשונים (קושטא ש"ג; פירארה שט"ז), שנדפסו עפ"י שני כתבי־יד שונים, והשני עפ"י כ"י משובח יותר; מהדורת אשר (לונדון ת"ר), שנדפסה בעיקר עפ"י דפוס פירארה, ובתוספת ניקוד; מהדורת גרינהוט (ירושלים 1903—1904), המבוססת על שלשה כתבי־יד, דפוסים וציטטים, וכוללת שינויי־נוסחאות מרובים; מהדורת אדלר (לונדון 1907), המבוססת על כתב־יד בריטיש מוזיאום מהמאה השלש־עשרה, עם שינויי־נוסחאות משאר כתבי־יד.

הפרקים שבספר זה הובאו עפ"י מהדורת אדלר, אולם הכנסתי לנוסח גופו תיקונים עפ"י נוסחאות שאר כתבי־היד (בעיקר כ"י רומא) בכל מקום שעדיפותן של נוסחאות אלו מוכחת בוודאות גמורה לפי מפת א"י ולפי ידיעת א"י של הצלבנים.

ב. מסעות ר' פתחיה מרגנשבורג בארץ־ישראל ובסוריה

מסעות ר' פתחיה מרגנשבורג נדפסו בפעם הראשונה בשם „סבוב הרב רבי פתחיה" בפראג בשנת שנ"ה (1595). אחר־כך נדפסו פעמים רבות: שטראסבורג 1687 (עם תרגום לטיני של וגנזייל); פדובה 1750 (עם תרגום לטיני של Zanolini); זאלקווא תקל"ב (1772); זאלקווא תקנ"ב (1792); דובנא תקנ"ה (1795); לבוב תקס"ז (1807); שקלאוו תקע"ז (1817); פאריש 1831 (עם תרגום צרפתי של א. כרמולי); פיורדא תר"ד = 1844 (עם תרגום גרמני מאת דוד

אטטענואסער; [וואַרשא תר"י — 1850]; וואַרשא תרט"ו (1855); לונדון 1856 (עם תרגום אנגלי מאת A. Benisch, ובמהדורה שניה — שם 1861); ליוורנו תרט"ז (1856) (ביחד עם ספר הישר, המיוחס לרבנו תם); למברג 1859; ירושלם תרל"ב (1872); וואַרשא תרל"ג (1873); פטרבורג תרמ"א = 1881 (עם תרגום רוסי מאת פ. מרגולין בספרו „שלשה בעלי המסעות"); קראקא תרנ"ג (1893); קראקא תרנ"ו (1896); ירושלם 1904—1905 (עם תרגום גרמני מאת אלעזר גרינהוט); ירושלם תרע"ב (1912); ניו־יורק תרפ"ז = 1926 (בתוך אוצר מסעות לי. ד. אייזענשטיין); אלטונא, בלי שנת הדפוס.

המהדורות החשובות ביותר הן הדפוס הראשון ומהדורת גרינהוט המבוססת על כ"י ועל הדפוס הראשון. הפרקים שבספר זה הועתקו מתוך מהדורת גרינהוט.

מלבד התרגומים ללטינית, צרפתית, גרמנית, אנגלית ורוסית שהובאו לעיל ושנדפסו יחד עם המקור, תורגם ה„סבוב" גם ליהודית־אשכנזית והתרגום נדפס בווילהרמשדארף תצ"ו (1736) ובפרנקפורט דאדר תק"ל (1770).

ג. מסעות יעקב בן נתנאל הכהן

מסע זה נדפס מתוך כתב־יד הנמצא בקמבריג' ע"י אלעזר הלוי גרינהוט בסוף המהדורה של סבוב ר' פתחיה מרגנשפורג שהדפיס, פרנקפורט דמיין (נדפס בירושלים), 1905. ונכלל אח"כ ב„אוצר מסעות" של י. ד. אייזנשטיין, ניו־יורק תרפ"ז = 1926. כאן נדפס עפ"י מהדורת גרינהוט, מתוך תיקון הנוסח עפ"י ההשמטות ושינויי־הנוסחאות שהביא גרינהוט.

ד. מסעות יהודה בן שלמה אלחריזי באי"י

פרקי־מסע אלה לקוחים מספר־המקאמות שלו „תחכמוני", שבו תיאר המשורר במליצה גם את מסעותיו ונדודיו בארצות־המזרח. ספר זה נדפס בפעם הראשונה בקושטא בשנת של"ח (1578). וחזר ונדפס באמשטרדם בשנת תפ"ט (1729); בווין בשנת תרי"ד (1854); בפראג 1858, עשרה שערים עפ"י כ"י מאת שאול יצחק קעמפף; בגטינגן 1883 (ע"י פאול לגרד עפ"י כ"י לונדון שלא העתיק בעצמו, ובלי

ניקוד, ועל־כן אין מהדורה בקרתית זו מניחה את הדעת כלל); בווארשא תרנ"ד (1894); ואחרון־אחרון ע"י א. קמינקא בווארשא, בהוצאת אחיאסף, בשנת תרנ"ט (1899). קמינקא מודיע בשער הספר, שערך את הספר על פי כתביד ומהדורות שונות, ובאמת העתיק את נוסח לגרד (והוסיף ניקוד לשירים) ורק בסוף הספר העתיק קצת שינויי־נוסחאות עפ"י שני כתביד הנמצאים בבריטיש מוזיאום. — מהספר הזה מצויים כתביד לרוב, והגיעה השעה להוציא־לאור מהדורה בקרתית באמת, מנוקדת כולה.

הפרקים הכלולים כאן הועתקו עפ"י מהדורת קמינקא, ומתוך שימוש בשינויי־הנוסחאות, שהביא בסוף מהדורתו ומתוך השוואה עם כ"י שוקן מס' 46. קביעת הנוסח ונקודו נעשו בידי ד"ר ח. שירמן.

על המשורר עיין במבואות למהדורות השונות ועיין ערך „חריזי" מאת ח. בראדי ב Encyclopaedia Judaica כרך 5, עמ' 312—318. שם גם ביבליוגרפיה בפורטת של כתבי אלחריזי והספרות שנכתבה עליו. ועיין גם מאמרו של ח. שירמן „יהודה אלחריזי המשורר והמספר" בירחון „מאזנים" כרך י"א (ת"ש), עמ' 101—115.

ה. כניסתו של ר' משה בן נחמן לירושלים

נדפס בפעם הראשונה מתוך כתביד בסוף ביאור הרמב"ן לתורה, דפוס ראשון [רומא לפני שנת ר"מ — 1480]. ונדפס שנית, מתוך כתביד אחר, בסוף ביאור הרמב"ן לתורה שנדפס באשבונה (ליסבון) בשנת רמ"ט — 1489. ונדפס אח"כ פעמים רבות, ונכלל גם ב„המעמר" של לונץ, חלק שלישי, עמ' 54—62.

כאן הועתק לפי דפוס רומא, אבל בכל מקום שמוכח מגוף הענין (כגון במקרה חסרון שורה) או לפי החרוז, שיש להעדיף נוסח דפוס אשבונה, תיקנתי על פיו. במקום שאין להכריע נתתי בפנים נוסח דפוס רומא והערתי בהערה, על שינוי־נוסח שבדפוס אשבונה.

על הרמב"ן נכתבה ספרות רחבה, ועיין עתה: יצחק אונא, רבי משה בן נחמן, חייו ופעולתו. ירושלים תש"ב.

ו. מסעות אלמוני תלמיד הרמב"ן

מסע זה נשתמר בשלמותו רק בכתב־יד אחד, הנמצא כיום בלנינ־

גרד (כ"י פירקוביץ, מס' 764). מתוך כתב־יד זה פרסם א. נייבואר שלשה קטעים קטנים בעתון הצרפתי לחכמת ישראל Revue des Etudes Juives כרך עשירי, עמ' 105—107. קטעים אלה חזרו ונדפסו ע"י לונץ ב„המעמר" חלק שלישי, עמ' 67—68. בשלמותו נדפס המסע בפעם הראשונה מתוך כתב־היד ע"י ש. אסף ב„ירושלים", קובץ החברה העברית להקירת א"י ועתיקותיה, מוקדש לזכר א. מ. לונץ, ירושלם תרפ"ח, עמ' נ"א—ס"ו.

מהמסע הזה הותקן קיצור בזמן קדום. המקצר השמיט את החניות האישיות שבמסע והשאיר את ההדרכה בלבד, ובזה הפך את המסע המחשי למורה־דרך מופשט. קיצור זה נשתמר בכ"י פאריס בשם „אלה המסעות" ונדפס בפעם הראשונה ע"י א. כרמולי בשנת תר"א (1841), וחזר ונדפס ע"י לונץ בספרו הקטן „אגודת אגדות", ירושלים תרמ"ה, ואח"כ ע"י גרינהוט בצירוף למהדורתו של מסעות ר' בנימין מטודילא, ירושלים 1903—1904, עמ' 15—17, 145—160, ואח"כ ב„אוצר מסעות" של י. ד. אייזענשטיין, ניו־יורק תרפ"ז = 1926, עמ' 65—71. מאחר שאז עוד לא היה ידוע המסע בשלמותו לא הרגישו בדבר, ש„אלה המסעות" אינו אלא קצור, וגם המהדיר של המסע השלם נוטה היה לחשוב, שהמסע שלפנינו לקח מ„אלה המסעות", ולדעתי ברור שאין השני אלא קיצורו של הראשון.

גם הספר „תוצאות ארץ ישראל", שנדפס באמשטרדם בשנת ת"ט (1649) בעברית וביהודית־אשכנזית ע"י ר' מרדכי ב"ר ישעיה מרויס־טיץ בצירוף מכתב ממנו, אינו אלא קיצור המסע שלפנינו.

ז. מתוך מסעות אשתורי הפרחי

הקטעים לקוחים מתוך ספרו בחקירת א"י בשם „כפתור ופרח", שנדפס בפעם הראשונה, עפ"י כתב־יד שהיה ברשותו של הנגיד ר' יצחק הכהן שולאל בירושלים, בויניציאה בשנת ש"ס (1549) וחזר ונדפס ע"י צבי הירש עדלמאן בברלין בשנת תרי"א (1851), ונדפס שלישית ע"י אברהם משה לונץ בירושלים בשנת תרנ"ז—תרנ"ט (1897—1899).

כאן הועתקו הקטעים עפ"י דפוס ויניציאה דף ב', ס"ו, ל"ה, כ"ט—ל"א, כ"ב, כ"ח, כ"ד, ל"ד, תכ"ו, צ"ב—צ"ג, י"ח, ל"ג, ס"ח,

ת"ב (= מהדורת לונץ עמ' ג', רס"ב—רס"ג, קמ"ח, קכ"א—קכ"ז, ס"א, קי"א—קי"ב, צ"ד, קמ"א—קמ"ב, תרס"ו, ת"ה, ס"ח, ק"מ, רצ"ח, תק"ם).

ועיין מאמרו של ש. קליין: „החומר הטופוגרפי הארצי־ישראלי בספר כפתור ופרח", שנדפס ב„הצופה לחכמת ישראל", שנה ז' (בודפשט תרמ"ג), עמ' 103—132.

ח. מסעות ר' יצחק ן' אלפרא מעיר מלקא

קיצורו של מסע זה הועתק מתוך כתב־יד ע"י ר' אברהם ב"ר שמואל זכות ונכלל ב„ספר היוחסין" שלו. בראשו כתב: „ומצאתי כתוב מר' יצחק ן' אלפרא מעיר מלקא ששלח לר' שמעון דוראן בשנת קק"א ולר' שלמה בנו ממה שראה בעיניו בארץ ישראל, ואני כותב בקיצור דבריו". וחזר ונדפס ע"י לונץ ב„המעמר" שלו, כרך ג', עמ' 81—83; וב„אוצר מסעות" של י. ד. אייזענשטיין, ניו־יורק תרפ"ז = 1926, עמ' 81, בתאריך מוטעה. כאן הועתק עפ"י „ספר יוחסין השלם", הוצאת צבי פיליפאוסקי, לונדון תרי"ז, עמ' 228. — על עליה לא"י מספרד במאה הט"ו עיין: ס. י. בער, התנועה המשיחית בספרד בתקופת הגירוש, במאסף „ציון" ספר חמישי, עמ' ס"א ואילך. על ידיעות על עלית יחידים מספרד במאה הי"ג והי"ד מתוך ספרות השאלות־ותשובות עיין:

H. J. Zimmels, Erez Israel in der Responsenliteratur. Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums, vol. 74 (1930) pp. 44 ff.

ט. מסעות אלמוני איש קנדיא

מסע זה נשתמר בכתב־יד, הנמצא באוצר־הספרים בפרמא שבאיטליה (כ"י דה־רוסי סימן 402), והובא לדפוס בפעם הראשונה ע"י משה שטינשניידר עפ"י העתקה שקיבל מאת הספרן הנוצרי בפרמה פיטרו פירו (Pietro Perreau) ב„ירושלים" של לונץ כרך א', עמ' 220—222; וחזר ונדפס ב„המעמר" כרך ג', עמ' 86—88. ובזמן האחרון נדפס מחדש בנוסח מתוקן יותר עפ"י גוף כתב־היד ע"י א. מ. הברמן בקובץ „ארשת", ירושלים תש"ד, עמ' רל"ו—רל"ז. נוסח זה הובא כאן.

על החיים הפנימיים של יהודי קנדיא, עיין: תקנות קנדיא וכרונותיה, הוציאו לאור א. ש. הרטום ומ. ד. קאסוטו, כרך א', ירושלים, מקיצי נרדמים, תש"ג.

י. מתוך מסעות ר' משולם מוולטרה

מסע ר' משולם מוולטרה נשתמר רק בכתב־יד אחד שבבית־הספרים לאורנציאנה אשר בפירנצי, ועפ"י כתב־יד זה נדפס ע"י דוד קאשטילי ב„ירושלים" של לונץ כרך א', עמ' 166—219. אולם, כנראה, לא הוגה ע"י קאשטילי, ולונץ לא היה בקי בלשון האיטלקית, המופיעה במאות מלים במסע זה, ולכן נדפס המסע בנוסח משובש מאוד, לעתים עד כדי מניעת הבנת הכתוב. י. ד. אייזענשטיין, שחזר והדפיס את המסע בספרו „אוצר מסעות" (ניו־יורק תרפ"ז = 1926), לא תיקן בו כלום.

מאחר שמן־הנמנע היה להשיג בימים אלה צילום של כתב־היד המקורי, ולהדפיס את הנוסח המשובש לא רציתי, הבאתי כאן רק שני פרקים מתוך המסע שנדפסו בנוסח מדויק מאוד על פי גוף כתב־היד ע"י פרופ' מ. ד. קאסוטו: הפרק על אלכסנדריה של מצרים, שנדפס ב„עתון עברי מצויר" (Illustration Juive), שנה ב', גליון 8 (אלכסנדריה, כסלו תרצ"א), עמ' 1—2; והפרק, שבו מתוארת כניסתו של הנוסע לירושלים, שנדפס על ידי קאסוטו בספרו האיטלקי על תולדות היהודים בפירנצי: V. Cassuto, Gli Ebrei a Firenze, Firenze 1918, pp. 425—427. בספרו זה (עמ' 264—270) כתב קאסוטו גם על תולדות הנוסע.

יא. מסעות ר' משה באסולה

מסע זה נדפס בפעם הראשונה עפ"י כתב־היד, שלא בשלמות ושלא בדיוק, ע"י ר' יעקב ב"ר משה חיים ברוך מליוורנו בספרו „שבחי ירושלים" בליוורנו בשנת תקמ"ה (1785). ספרו זה נתחבב על הקהל וחזר ונדפס אחר־כך פעמים רבות: בלבוב בשנת תקנ"ט (1799); בווילנא בשנת תקע"ז (1817); בוארשא בשנת ת"ר (1840); בזיטאמיר בשנת תר"ך (1860); בלי מקום דפוס (בזאלקווא) בשנת תרכ"ב (1862); בלבוב בשנת תרכ"ה (1865); בלי מקום דפוס (בלבוב)

בשנת תרכ"ט (1869); בווארשא בשנת תרל"ב (1872); ואף תורגם ללאדינו ע"י שפל ש"ח מקיר (שלמה שמשון חאב'יליין) ונדפס בירושלים תרל"א=1870 בצירוף לוח לשנות תרל"א—תרל"ב. עפ"י הוצאה זו ובתוספת טעויות נכלל המסע ב„אוצר מסעות" לי. ד. אייזענשטיין (ניו־יורק תרפ"ו=1926).

המו"ל הראשון לא ידע את שם הנוסע, וכתב: „ראה זה מצאתי קונטרים ישן נושן משנת רפ"ב לאלף הששי, והוא מסעות ארץ ישראל לרב גדול אחד המיוחד, ואף כי את שמו לא הגיד, מכל מקום מכותלי כתבו ניכר דרב גובריה ורב חיליה לאורייתא".

והנה נמצא ברשות החכם הספרדי י. באדהב בירושלים כתב־יד של מסע זה, וכנראה הוא הוא כתב־היד, שהיה בידי המו"ל הראשון, באדהב התחיל לפרסם את המסע מגוף כתב־היד בקונטרסו „כי ביצחק" (ירושלים תרס"ה), אבל באמצע ההעתקה התעייף והתחיל להעתיק מהנדפס. הוא הרגיש, ששמו של הנוסע היה משה, אבל לא גילה מיהו משה זה.

והנה עלה בידי מר י. בן־צבי לברר בראיות ברורות, שהנוסע הוא ר' משה באסולה, שספר־מסעותיו בא"י כבר נזכר ע"י ר' עזריה מן האדומים (די־רוסי) בספרו „מאור עינים", פרק נ"ז. מר בן־צבי גם הוציא־לאור את המסע כולו מחדש עפ"י כתב־יד באדהב בשם „מסעות ארץ־ישראל לרבי משה באסולה", ירושלים, הוצאת החברה העברית לחקירת ארץ ישראל, תרצ"ח (ושנית: שם תש"ג) כספר י"א של ה„ספריה לידיעת ארץ־ישראל". מר בן־צבי הדפיס את הנוסח שורה בשורה כנגוף כתב־יד, ואף הוסיף מבוא והערות בפרוטרוט.

כאן נדפס הנוסח עפ"י מהדורת בן־צבי ובהשואה לצילום גוף כתב־היד, שהואיל מר בן־צבי להשאיל לי. השואה זו אפשרה לתקן תיקונים שונים בנוסח.

יב. מסע אליהו מפיסארו

מסע זה נדפס בפעם הראשונה מתוך כתב־יד, הנמצא בפאריס, ע"י ב"ג [בער גולדברג] ומ. אדעלמאן בקובץ שלהם „חיי עולם", חוב' א', פאריס תרל"ט, עמ' 7—25, וחזר ונדפס ע"י לונץ ב„המעמר" ג', עמ' 231—268, וע"י י. ד. אייזענשטיין ב„אוצר מסעות" ניו־יורק

תרפ"ו=1926. הגוסח כאן, בתיקונים, לפי מהדורות ב"ג ואדעלמאן.
תמצית המסע בגרמנית נדפסה ע"י מ. יוסט בקובץ Jahrbuch für die Geschichte der Juden, II (1861) ובצרפתית ע"י מ. שוואב בעתון Revue Geographique משנת 1879. (עיין שטינשניידר ב„ירושלים" של לונץ, ג', חלק לועזי, עמ' 56).

יג. מסעות זכריה המכונה יחיא אלצ'אהרי בא"י

מסעות זכריה אלצ'אהרי בא"י נכללו בספר המקאמות שלו, „ספר המוסר" (העשוי על דרך ה„תחכמוני" לאלחריזי), שהחל לחברו בשנת שכ"ח (1568) ולא סיימו עד שנת של"ט (1579). ספר זה נשתמר בכתבי־יד רבים, אבל לא נדפס עד היום בשלמותו, ורק מחברות בודדות הובאו לדפוס ע"י חוקרים שונים: קטע מתוך הפתיחה ומחברת מ"ה נתפרסמו ע"י חיים בראדי, הראשון שהסב את לב החוקרים למשורר זה, במחברתו „מטמני מסתרים" א' (=קובץ על יד ה') קראקא 1894; מחברת ו' וקטעים ממחברות כ"ב וכ"ג נתפרסמו ע"י מ. קהתי במאסף „ציון" ספר שלישי, עמ' 46—52; מחברת ט' ומחברת י' — ע"י ח. שירמן ב„ידיעות המכון לחקר השירה העברית ירושלים", ספר שלישי, תרצ"ו, עמ' קפ"ז—ר"י (ושם במבוא גם ביבליוגרפיה מפורטת של שאר חיבורי המשורר והספרות שנכתבה עליו); מחברת כ"ד, חלק גדול ממחברת מ' וקטעים ממחברת כ"ה פורסמו במאמרי „שליחים מארץ ישראל לתימן" בירחון „סיני", שנה ב', חוב' י—י"א; מחברת מ"ג נתפרסמה ע"י ו. י. פישל ברבעון „תרביץ", שנה ו', עמ' 178—181. את „ספר המוסר" כולו תיאר בפרוטרוט ר' דוד ששון ז"ל, עפ"י כ"י קדום שברשותו, משנת שמ"ה (1585), בספרו „אהל דוד", חלק ד', עמ' 1021—1033.

כאן נדפסו המחברות על מסעו בא"י עפ"י שלשה כתבי־יד שונים: כ"י בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, סימן 8° 637; כ"י שוקן סימן 68; כ"י הנמצא ברשות מר יעיש נדאף בירושלים. רוב התיקונים מוכחים מתוך החרוזים. ד"ר ח. שירמן הואיל לעבור על הפרקים הניתנים כאן ולהציע שורת של תיקונים, שרובם נתאשרו ע"י אחד מכתבי־היד.

על קביעת זמנו של השליח הראשון לתימן במאמרי ב„סיני"

חולק י. ברסלבסקי ברבעון „ציון", שנה ה', עמ' 45 ואילך, ואיני יכול לקבל את דבריו, ולא כאן המקום לפרט את נימוקי.

יד. מסעות שמואל בן דוד הקראי מקרים

קטע מתוך מסע זה נדפס בפעם הראשונה במקורו ובתרגום לטיני בקונטרס קטן בן 16 עמודים באופסָלה אשר בשבדיה ע"י חוקר לשונות המזרח G. Peringer Lilieblad, שנשלח ע"י קרל האחד־עשר מלך שבדיה לליטא, כדי לחקור את מהותה של כת־הקראים; קטע זה חזר ונדפס במקורו ובתרגום ע"י הביבליוגרף J. C. Wolf, בספרו Bibliotheca hebraea חלק שלישי, המבורג־ליפסיא 1727, עמ' 1081—1094; ושוב נדפס קטע זה בתרגום לטיני בלבד בספר: Bl. Ugolino, Thesaurus antiquitatum sacrarum hebraicarum, Venezia 1744—1769. vol. VII (1747), p. 251.

קטע זה תורגם לצרפתית ע"י אליקום כרמולי ונדפס בספרו: Itineraires de la terre sainte, Bruxelles 1847.

המסע בשלמותו נדפס בפעם הראשונה על פי כתב־יד ע"י חיים יונה גורלאנד בספרו „גנזי ישראל בס"ט פיטרבורג", ליק תרכ"ו—1865. וחזר ונדפס ע"י י. ד. אייזענשטיין בספרו „אוצר מסעות" ניו־יורק תרפ"ז=1926. כאן נדפס המסע עפ"י מהדורת גורלאנד, אבל תוקנו בו שיבושים רבים.

על הישוב הקראי בירושלים בכל הדורות, עיין בספרו המצוין של יעקב מאן: Jacob Mann, Texts and Studies in Jewish History and Literature. Vol. II. Karaitica. Philadelphia 1935.

טו. מסעות ר' משה פוריית מפראג

מסע זה נדפס רק פעם אחת ע"י המחבר ביהודית־אשכנזית, קרוב לוודאי בפרנקפורט־דמיין, בשנת ת"י (1650), וזה שער הספר:

דרכי ציון / ספר דרכי ציון כשמו כן הוא: כי הוא יורה הדרך אשר ילך בה האדם / ככל הכתוב בה לחיים: לארץ החיים: גם שאר הנהגות האדם עם / קונו ועם בני ביתו: וזולתם בתורה ובעבודה: והוא דבר אשר יאמר עליו / ראה זה חדש הוא: לא נמצא עדן כמהו: אשר מעולם לא נראה במעט / הכמות ורב

האיכות: ושמתי אותו בלישנא קלילא: אשר בפומי אשכנזי / מרגלא: כדי להבין ולהשכיל בו גם טף ונשים: בחורים וגם בתולות / זקנים עם ישישים: ישמח הקונה ויגל הקורא: / כדי שיבא לירושלם עיר הקדש בגלה / ברנה ולא במורא: / אין דיזן בוך וועדט בישיידן: איינעם אידרן דען רעכטן וועג אין ירושלם / איין רייז צו ווייזן: וויא איך אך עש האב טון רייזן: אך דיא תפלות די מן צו / ירושלם טוט בעטן: אין דען זכות טונן איינם גוויש אלי גוטי מלאכים בילייטן: / אך וויא מן טוט צו ירושלם כסדר לערנין טאג אונ' נכט גלייך: ארום אך רייך: / אך פיל גוטי שפטים וועדט איר דא ארינן גיפינדן: דז אייך אייארי / הערץ וועדט טון פרייאן: דרום טוט דאז שין נייא ספר / אן שויאן: אונ' קויפט ביהענד אייער געלט / וועדט אייך ניט רייאן: / שנת / ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה. [ת"י].

מעבר לשער הזה נדפס שער מצויר (פיתוח־עץ) ובו ציור שלשה הרים: הר ציון, הר הזיתים והר עין עיטם (שלפי מאמר חז"ל, מסכת זבחים דף כ"ד, הוא המקום הגבוה ביותר בארץ וראוי היה לבנות בו את בית המקדש), ולמטה מהם — ציור הר המוריה ועליו ירושלים. מעל לציור זה כתוב: „ירושלים הרים סביב לה ויי' סביב לעמו".

בסוף הספר נדפסה תחימה זו: „ותשלם המלאכה: בשעה ברכה: יפה ומפוארה: מאל נורא עלילה: ביום ו' ר"ח אדר שני, למען ירושלם לא א ש ק ט לפ"ק [ת"י] לסדר ויברך אתם מ ש ה".

מכיון שלא נדפס הספר שנית, הוא עתה יקר־המציאות וידועים לי ממנו רק שני טפסים: אחד נמצא בספרית בודליאנה באוכספורד והשני בספרית מר שלמה שוקן בירושלים. בגנזי בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי נמצא צילום מטופס אוכספורד. ומחמת יוקר־מציאותו של הספר לא השתמשו בו רוב החוקרים, שעסקו בתולדות א"י.

כאן נדפס הספר בפעם הראשונה בתרגום עברי, מעשה ידי ד"ר י. ד. וילהלם, שנערך על ידי מתוך השוָאה אל המקור. וילהלם כתב גם מאמר קצר על הספר ב„הארץ" מיום כ"ג אדר ת"ש (31.5.1940) עמ' 9—10, וגם תרגם ממנו קטעים לגרמנית בספרו: Wege nach Zion, Berlin Schocken, 1933.

טז. מסעות משה בן אליהו הלוי הקראי מקרים

מסע זה נדפס בפעם הראשונה מתוך כתב־יד ע"י חיים יונה גורלאנד בספרו „גנזי ישראל בסט. פיטרבורג", ליק תרכ"ו=1865, וחזר ונדפס ע"י י. ד. אייזענשטיין בספרו „אוצר מסעות", ניו־יורק תרפ"ז=1926. כאן נדפס עפ"י מהדורת גורלאנד בתיקון שיבושים שונים.

יז. מסעות ר' גדליה מסימיאטיץ עם שיירת ר' יהודה חסיד

מסע זה נדפס בפעם הראשונה ע"י המחבר בספר מיוחד בברלין בשנת תע"ו (1716). וזה שער הספר:

„שאלו שלום ירושלים הדור אתם ראו זה דבר חדש אשר בו יתבאר כל ענייני ירושלים עתה בחורבנ' סדר הבניין חומותיה שהוא מפואר מאוד. וגם כל המערות וקברי נביאים אשר סביב לה. וגם מעשים נפלאים אשר נעשו בה בין מה שנעשו בימי בין מה ששמעתי שנעשו בימים קדמונים. וכמה גזירות אשר נגזרו בירושלים והש"י שמע את צעקת בני ישראל והצילם. וגם יתבאר מן הגלות המר אשר סובלים עתה. וגם עניין פטירת מ"ו המוכיח המפורסם בדורינו ה"ה ר' יודא חסיד סג"ל זצ"ל. וגם יתבאר זירוז וחיזוק לבבות לעזור את דלי ציון. וגם מוסר לקונן על חורבן ירושלים. ע"כ אחינו בני ישראל אל תחוסו על כספיכם כי הוא דבר פלא כאשר משרים תחזינה עיניכם ובזכות זה יקוי' בנו הכתוב כי עין בעין יראו בשום ה' ציון ונגלה כבוד ה' וראו כל בשר כי פי ה' דבר: נדפס בק"ק ברלין לסדר ולפרט בעתו אחישנה לפ"ק".

מאחר שספר קטן זה יקר־מציאות הוא עד מאוד, נדפס שנית בצירוף מבוא ע"י ז. רובאשוב בקובץ „רשומות", כרך ב', עמ' 462—493. ומשם הועתק כאן.

על עלית ר' יהודה חסיד וסיעתו לא"י נכתב הרבה, ועיין מאמר מקפם בענין זה מאת שמואל קרויס: Die Palästinasiedlung der polnischen Hasidim und die Wiener Kreise im Jahre 1700. שנדפס בקובץ „מאמרים לזכרון ר' צבי פרץ חיות ז"ל", וינא תרצ"ג, בחלק הלועזי, עמ' 51—94.

יח. מתוך מסעות ר' חיים יוסף דוד אזולאי

פנקס מסעותיו של ר' חיים יוסף דוד אזולאי בשליחויותיו מא"י נדפס מגוף כתב־ידו עם מבוא והערות על ידי אהרן פריימן בשם „מעגל טוב השלם" בירושלם, בהוצאת החברה „מקיצי נרדמים", בשנת תרצ"ד (קטעים שונים נתפרסמו גם לפני כן). הפרקים, שהובאו כאן, לקוחים מתוך המהדורה הזאת עמ' 1—3, 45—51.

ועיין מאמרי „יומן־מסעות עברי מהמאה הי"ח" בירחון „מאזנים", כרך ג' (תרצ"ה), עמ' 321—328.

יט. מסעות ר' שמחה בן ר' יהושע מזאלאזין

ספר־מסעות זה נדפס בפעם הראשונה אחרי מות הנוסע ע"י חתנו שלמה מדובנא בהוראדנא (Grodno) בשנת תק"ן (1790). בספר עצמו לא נזכרו מקום הדפוס ושנת הדפוס ושמו של המביא לדפוס. וזה שער הספר:

„אהבת ציון. ציון דורש אין לה מכלל דבעי דרישה. גם מבלי באי מועד בשעריה, מצאנו את עצמינו מחוייבים לדרוש את דרכי ציון. ובספר הזה מבוארים נתיבותיה וביקור היכליה. אשרי תבחר ותקרב בחצרותיה, עוז ותפארת במקדשו, הבט נא הקורא ידיד בהקדמת הספר שם המחבר ואיכות החיבור. גדולת שֵם המחבר לשכנו תדרשנו בספריו הנחמדים שיצא לאור הדפוס והוא איש אמת וירא את ה' מרבים וכל דבריו פנים ומעוררים את לב ידיד הקורא על דברת שאהבת ציון לא ישכח לנצח".

מעבר לשער באים כל הדברים, שהיו צריכים לבוא בשער:

„ספורי ארץ הקדושה שחיבר... מוה' שמחה במוהרר יהושע זצ"ל בעל המחבר ספר בנין של שמחה הנקרא מקדם לב שמחה וספר נטיעה של שמחה, אשר נסע לארץ־ישראל בשנת תקכ"ד קודם חג השבועות ובא לעיר עכו עיר קצה גבולה בי"ב בתשרי תקכ"ה ועלה לצפת וקבע דירתו שם כל ימות החורף קרוב לשבעה חדשים עד ד' אייר, ואח"כ הוצרך לחזור למדינתו (לפולין) ונתקבל למגיד מישרים בק"ק בראהילוב ונפטר שם בערב פסח שנת תקכ"ח ונח נפשיה בשנת נ"ח לימי חייו. והספר הקטן הלזה הוא מעט הכמות ורב האיכות יספר בו מוצאיו ומבואיו וניסומי ארץ הקדושה עתה,

והוא תועלת לכל הרוצה לקבוע ביתו שם, וידע עד כמה תכבד עליו העבודה להכין לו צידה לדרך, כמבואר בהקדמת המחבר, גם הוא תועלת גדול לטרודי הפרנסה יגיעי כח למצוא מרגוע לנפשם בעת נוחם ממלאכתם וימצאו בו קורת רוח ותענוג נפלא, בהוודע להם חידושים רבים אשר לא ידעום תמול שלשום בהצרף להם לשון הצח והמצוחצח אשר בו, על כן קורא בו יחיל טובו, ויתענג בו ורחב לבבו".

נדפס שנית, בשם „דורש ציון" ע"י חיים אליעזר הויזדארף בירושלים, בשנת תרמ"ז (1887). ושוב נדפס בתוך „אוצר מסעות" של י. ד. אייזענשטיין, ניו־יורק תרפ"ז=1926, עמ' 237—251.

בספר זה אירע מעשה משונה: הנוסע לא היה אלא בגליל. הוא נכנס לא"י דרך עכו ועזבה דרך עכו, ובמשך כל ימי שבתו בארץ ישב בצפת ולא יצא הימנה אלא כדי לילך אל קברי הצדיקים שבסביבתה. ולפיכך קרא לספרו בשם „ספורי ארץ הגליל" (בחתימה נאמר: „חסל ספורי ארץ הגליל מזוקק שבעתים ונראה בעליל"). אולם המביא לבית הדפוס, חתן המחבר המשכיל שלמה מדובנא, שרצה לעשות מהספר ספר כללי על א"י, שילב בתוך דברי הנוסע פרקים שלמים מתוך דברי נוסע אחר, והם הפרקים על ירושלים, חברון, שכם, דמשק ומצרים מתוך מסע הקראי שמואל בן דוד, שנסע בשנות ת"א—ת"ג (1642—1641), היינו 123 שנה לפני ר' שמחה (עיין לעיל: מסע י"ד). מסע זה היה ידוע לו לשלמה מדובנא עפ"י הקטעים, שנדפסו בספר הביבליוגרפי J. C. Wolf, Bibliotheca Hebraea שלא היה ידוע לקוראים העברים, וכדי שלא ירגישו בדבר — השמיט מתוך דברי הנוסע הקראי דברים המרמזים בפירוש לקראותו. בזיוף זה כבר חש לונץ, וכתב על כך ב„ירושלים" כרך ד', עמ' 137—152. לונץ העיר שם גם על תוספות אחרות, שהוסיף שלמה מדובנא משלו, כגון העיונים בקדמות ארץ איטליה וכו'.

ואולם גם לונץ לא חש בהוספות אחרות שהוסיף המו"ל. כך, למשל, באמצע פסוק אחד של הנוסע „ומשם באנו נכח העיר ראדיס גם שנו קנו מזונות" הוסיף המו"ל למעלה משני עמודים (עמ' י"א—י"ב בדפוס ראשון) על תולדות האי רודוס (אמנם הפעם ציין בפירוש: „אמר המעתיק"). גם כל התיאור של טבריה וסביבתה לא נכתב בידי

הנוסע (נוסע חסיד כר' שמחה לא יכתוב על „ההר המאושר" של הנוצרים), והוא לקוח מתוך ספרו של הנוסע האנגלי ריכרד פוקוק, Richard Pockocke, A description of) שנסע לא"י בשנת 1738 (the East II, 1745).

כאן השמטתי את כל ההוספות הללו שהוסיף המו"ל, בין ההוספות מתוך מסע הנוסע הקראי, בין ההוספה מתוך פוקוק ובין ההוספות ההיסטוריות והגיאוגרפיות שהוסיף מדעתו, והשארתי את תיאור־המסע כפי שכתבו ר' שמחה מזלאזין.

כ. מסעות ר' משה ירושלמי

מסע זה נדפס בפעם הראשונה במקורו ביהודית־אשכנזית בשנת תקכ"ט (1769), קרוב לוודאי באמשטרדם, וזה שער הספר:

„ס פ ר י ד י מ ש ה / איינה בשרייבונג פון ארץ ישראל אויך אלי כפרים ועיירות וקברי אבות ושארי צדיקים וצדקניות במעלט / בכן לאזט אייך ניט פר דריסן אייער געלט / וועלכש געשריבן הוט הר"ר משה ירושלמי בכ"י / אונ' הוט זיך גנומן די גרושי מיא / זא טוט ביהענד לויפן / אונ' דו ביכליין קויפן / בשנת גד"ול יהיה כבו"ד הבית האחרון מן הראשון לס"ק". [תקכ"ט].

כנראה, נתחבב הספר מאוד על העם, עד ששנים מועטות אחרי הדפסתו כבר לא היה מצוי, ובשנת תקנ"ג (1793) העתיק לו הש"ץ ר' זלמן מהיידעלהיים את כל הספר בכתב־יד (א. דיינרד, אור מאיר, עמ' 17). מחמת יוקר־מציאותו לא היה ידוע לחוקרים רבים, שכתבו בעניני א"י. הספר נדפס שנית במהדורה מוגבלת של ששים טפסים בתל־אביב בשנת תרצ"ח ע"י מרדכי יהודה שוקן לכבוד אביו שלמה זלמן שוקן במלאת לו ששים שנה (עם אחרית־דבר מאת א. מ. הברמן).

כאן נדפס מסע זה בפעם הראשונה בתרגום עברי, שנעשה בידי ד"ר י. ד. וילהלם ונערך על ידי מתוך השוואה למקור.

כא. מסעות בנימין בן אליהו הקראי מקרים

מסע זה נדפס בפעם הראשונה מתוך כתב־יד ע"י חיים יונה גורלאנד בספרו „גנזי ישראל בסט. פיטרבורג", ליק תרכ"ו=1865.

וחזר ונדפס ע"י י. ד. אייזענשטיין בספרו „אוצר מסעות", ניו־יורק, תרפ"ז=1926. כאן נדפס עפ"י מהדורת גורלאנד בתיקון שיבושים שונים.

כב. מסעות ר' נחמן מברסלב

מסע זה נדפס בפעם הראשונה בשם „מסעות הים" כתוספת לספר „מעגלי צדק", הכולל הנהגות ר' נחמן, בווארשא בשנת תר"ו (1846), ואחר־כך שם בשנת תר"י; ושוב שם בשנת תרל"ט. — כאן נדפס לפי דפוס ראשון.

בנוסח שונה ומורחב קצת נדפס חמסע בספר „שבחי הר"ן", הכולל שבחיו והנהגותיו ושיחותיו של ר' נחמן, מאת תלמידו המובהק ר' נתן בן ר' נפתלי הירץ שטערנהארץ (נדפס בפעם הראשונה בלבוב בשנת תרכ"ה=1864, ואח"כ פעמים רבות: לבוב תרס"א; לבוב 1909; ווארשא תרס"ב; ווארשא תרפ"ז; ווארשא תרצ"ו; ירושלים תרצ"ו).

מאמריו ושיחותיו של ר' נחמן בעניני קדושת ארץ־ישראל נלקטו מתוך „ליקוטי מהר"ן", שיחותיו וסיפורי־מעשיותיו וכונסו בספר מיוחד בשם „זמרת הארץ", שנדפס בפעם הראשונה בלבוב תרל"ו, ואחר כך בווארשא תרצ"ו ובירושלים תרצ"ו.

על מסע זה כתב מ. בובר מסה יפה בשם „צדיק בא לארץ" שנדפסה ביריחון „מאזנים", כרך י"ז, חוב' א־ב', תשרי־חשון תש"ד, עמ' 54—62, ונכלל אחר־כך בספרו „בין עם לארצו", ירושלים־תל־אביב, הוצאת שוקן, תש"ה, עמ' 91—111.

ביבליוגרפיה של ספרי ר' נחמן וספרי תלמידיו ותלמידי־תלמידיו נתן ג. שלום ב„קונטרס אלה שמות", ירושלים תרפ"ח (מילואים — ב„קרית ספר", שנה ו', עמ' 565—570).

ש. א. הורודצקי עשה ליקוט חדש מכל ספרי ר' נחמן בשם „תורת רבי נחמן מברסלב ושיחותיו" (ברלין, עינות, תרפ"ג).

המסע תורגם לאידיש ע"י ש. צ. זעצער ונדפס בניו־יורק, הוצאת פייערבערג, תרפ"ח.

כג. מסעות ר' דוד דבית הלל בא"י ובסוריה

מסעות ר' דוד דבית הלל בא"י ובארצות המזרח נכתבו על ידו עברית. בהשפעת ידיד אנגלי במדרס שבהודו תרגם הנוסע את קיצורם לאנגלית והדפיסם שם בשנת תקצ"ב. וזה שער הספר:

The Travels of Rabbi David D'Beth Hillel: from Jerusalem through Arabia, Koordistan, Part of Persia and India, to Madras. Madras, Printed for the Author, 1832.

ספר זה, שנדפס במספר מצומצם של טפסים בשביל חותמים, יקר־מציאות הוא עד מאוד, וכמעט לא היה ידוע לחוקרים. לפיכך החזרתי למקורו העברי פרק אחד מהמסעות, את הפרק על א"י וסוריה, והדפסתיו בירחון „סיני", כרך ד', חוב' א'. פרק זה נדפס כאן בשינויים ותיקונים. במבוא, שנדפס בירחון „סיני", בררתי מקצת תולדותיו של הנוסע עפ"י מקורות. פרטים נוספים מחיי הנוסע תמצא במאמרי „שליחים מארץ ישראל לעשרת השבטים", שנדפס בירחון „סיני", שנה ג', חוב' י"ב—י"ג. ועיין גם בשבועון „במישור", שנה א', גליון ל"ב (כ"ו באדר ת"ש). הפרק על כורדיסטאן, פרס ובבל תורגם ע"י ג. י. פישל, ונדפס ב„סיני", כרך ח', עמ' רי"ח—רנ"ד.

כד. מסעות ר' מנחם מענדל מקאמיניץ

מסע זה נדפס בפעם הראשונה ע"י המחבר בוילנה בראשית שנת ת"ר (1839). וזה שער הספר: „ספר קורות העתים לישורון בארץ ישראל, אשר עבר עליהם כוס התרעלה ע"י בוזים ושודדים שנת תקצ"ד וגם ממהומת ורעש כי רעשו ההרים ונפלו המדרגות שנת תקצ"ז לולי ה' הותיר לנו שריד כמעט ברחמיו וברוב חסדיו הוא גאלם. למען דעת כל עם בני ישראל, כי ה' אלהיהם אתם בכל מקומות מושבותיהם ובכל צרתם לו צר, וידו נטוי' עלינו לחלצנו מצרותינו ומכל עמל ותלאה בכל עת ובכל שעה, כה יוסף אדני שנית ידו לקנות בני אברהם ידידו אשר היה סגולתו ומחמדו אכי"ר. חובר מאת... מנחם מענדיל במהו' אהרן זללה"ה מקאמניץ דליטא בעה"מ ספר סייג לתורה. נדפס בווילנא בשנת ש ש מאות"... [דפוס ראם וטיפאגראף] 1839.

נדפס שנית בירושלים על ידי מאיר אנשין בשנת תרצ"א (1931).

הספר כולל שלושה פרקים: א. קורות העתים: תיאור התנפלות הפלחים על יהודי צפת בשנת תקצ"ד (1839) והרעש משנת תקצ"ז והפרעות ביהודי חברון; ב. עלית הארץ: תיאור עליתו לא"י, התיישבותו בצפת ונסיעתו לירושלים (פרק זה הועתק כאן עפ"י דפוס ראשון); ג. מעלת הארץ: מנהגי יום־יום, מזונות, פירות וירקות, מסחר, לשונות וקברי צדיקים.

שנה אחת אחר שנדפס הספר במקורו יצא לאור באידיש, כנראה — ע"י המחבר עצמו. וזה שער הספר באידיש: ספור קורות העתים לישורון בארץ ישראל. אין דעם ספר איז פר ציילט דען גרויסין אום גליק פון ארץ־ישראל, לכן האבין מיר מעתיק גוועזין דעם ספר אויף לשון אשכנז פון וועגין דיא וואס קענין ניט לשון הקודש אויך נשים צדקניות וואהלין וויסן אוז קלאגין אויף דען גרוישין שרעק וואס איז גיוועזין אין דיא הייליגע שטאט ירושלים אויך אין טבריא אוג דען גרוישין חורבן פון חברון, הן פון די פלאחין, הן פון ערד ציטערניש און דבר רח"ל בשנת תקצ"ד ותקצ"ז. אוג אין אנדערין טייל וועלט פר ציילט, דער סדר פון דעם וועג פון חוץ לארץ קיין ארץ ישראל איבער דיא ימים, אויך פון דיא הייליקייט פון דעם לאנד פון דעם בארג פון בהמ"ק אוג דיא קברי צדיקים, אוג די שיינה מנהגים אוג דיא גוטע פירות אוג ירקות אוג מטבעות אוג דעם סדר הלשון וואס מען דארף וויסען, ממני... מנחם מענדיל בא"א אהרן... ווארשא 1841" [בדפוס ה. באמבערג].

קטעים מספרו ותולדותיו תמצא בספר „מאה שנה" (סודר ונערך בידי יצחק טריואקס ואליעזר שטינמן, תל־אביב, תרצ"ח, עמ' 164—176).

כה. מסעם השני של משה ויהודית מונטיפיורי לא"י

ספר־מסעותיה של יהודית מונטיפיורי, שבו מתואר מסעה עם בעלה משה מונטיפיורי בשנת תקצ"ט (1839), נכתב אנגלית בצורת יומן ונדפס בהעלם שמה בדפוס פרטי בלונדון בשנת 1844:
Notes from a private journal of a visit to Egypt and Palestine by way of Italy and the Mediterranean. (Not published). London, Printed by Joseph Rickbey, 1844.

בגנזי בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים נמצא טופס של ספר זה מעזבונו של אלעזר הלוי, מזכירו של מונטיפיורי, ובו רשם הלוי בכתב־ידו את רוב השמות שהזכירה יהודית בראשי־תיבות. השתמשתי בטופס זה לשם פענוח השמות האלה.

מסע זה תורגם לעברית ע"י איש שהעלים שמו בשער הספר, אבל חתם בהקדמתו: ס"ט לאורענץ. התרגום נדפס בלונדון בשנת תרל"ז (1877). וזה שער הספר:

„יהודית ספר כולל סיפור מסע לשרתי יהודית מונטיפיורי זלה"ה אשר כתבה בספר בשפת אינגליש בנסעה עם אישה השר משה מונטיפיורי לארץ הקדושה בשנת תקצ"ט ומדובר בו נכבדות ונצורות על דבר עבודת האדמה בארץ ישראל, מתורגם לשפת עבר על ידי אחד מאוהבי שפת קודש. לונדון, בדפוס נתן בר יוסף יהושע וואללענשטיין".

מתרגום זה (עמ' 157—172, 177—182, 184—192, 203—204) הועתקו הפרקים שבספר זה.

המקור העיקרי לתולדות מונטיפיורי הוא הספר L. Loewe, Diaries of Sir Moses and Lady Montefiore תורגם לעברית, בהשמטות, ע"י י. ח. טביוב: ספרי הזכרונות לסיר משה מונטיפיורי ורעיתו יהודית, וואַרשא, תושיה, תרנ"ט.

כו. מסעות בנימין השני בא"י

מסע יוסף ישראל בנימין, הנקרא בנימין השני, בארץ־ישראל, נכלל בתיאור מסעותיו באסיה, שנדפס תחילה בצרפתית בשם: Cinq années de voyage en Orient 1846—1851, Paris 1856 ואח"כ במהדורה גרמנית בשם: Acht Jahre in Asien und Africa, von 1846 bis 1855. Hanover 1858. מהדורה זו תורגמה לאנגלית: הנובר 1863.

המהדורה הגרמנית תורגמה לעברית ע"י דוד גורדון בשם „מסעי ישראל", יהתרגום נדפס בליק בשנת תרי"ם (1859). תרגום זה מליצי הוא, כרוב ספרי־ההשכלה שבימים ההם, אולם מכמה בחינות הוא עולה על המקור. מתרגום זה נכלל כאן הפרק על ארץ־ישראל, מתוך השוואה אל המקור ותיקון התאריכים על פיו.

התרגום העברי תורגם ללאדינו בשם „איל ב'יאז' די רבי ישראל" סאלוניקו 5623 (1863).

כז. מתוך מסעות שמעון ברמן בא"י

ספר־מסעות זה נדפס רק פעם אחת ביהודית־אשכנזית (באידיש קרובה לגרמנית, שהיתה שגורה בפי מקצת יהודי גליציה והונגריה) בקראקא בשנת 1879, שמונה שנים אחרי מסע המחבר בא"י. וזה שער הספר:

„ספר מסעות שמעון רייזע בעשרייבונג אים הייליגען לאנד. איינע טרייע בעשרייבונג דעס הייליגען לאנדעס, בעמערקונגען איבער דען דארטיגען האנדעל אונד אינדוסטריא. איין ריכטיגער וועגווייזער, דורך פארטהיילהאפטע אונטערנעמונגען, זיך אין אה"ק איינע עקסיסטענץ (פרנסה) צו גרינדען. נעבסט דברי מוסר אויך נאציאנאלגעפיהל עררעגענדע שילדערונגען ... פערפאסט פאן שמעון ברמאן אויס קראקא... Verlag des Verfassers. Druck von Fischer & Weindling in Krakau, 1879.

הספר אינו מצוי ביותר, ולפיכך לא השתמשו בו רבים מחוקרי תולדות הישוב בארץ ותולדות תנועת חיבת ציון בראשיתה.

תולדות שמעון ברמן, בעיקר על פי ספר מסעותיו, תמצא בספר „מאה שנה" (סודר ונערך בידי יצחק טריואקס ואליעזר שטינמן, תל־אביב, תרצ"ח, עמ' 435—447).

הפרקים שנכללו כאן תורגמו על ידי מהמקור עמ' 100—104, 141—147, 175—178, 180—184, 194—200.

כח. מסע יהושע ילין מירושלים לעבר הירדן

מסע זה נדפס בפעם הראשונה בשם „מסע בערב" בהמשכים בשבועון הירושלמי „החבצלת", שנה שניה, גליון 19—23 (ז' אדר א'—ה' אדר ב' תרל"ב), ונדפס שנית ע"י הנוסע בספרו „זכרונות לבן ירושלים" (ירושלם, תרפ"ד), עמ' 73—81. בהדפסה הראשונה הוסיף עורך „החבצלת" דברי־מליצה שונים לשם קישוט. את המליצות הללו השמיט הנוסע בהדפסה השניה, שעל פיה נדפס המסע כאן. —

דברי ימי חיי הנוסע מתוארים בפרוטרוט בספר זכרונותיו הנ"ל, ושם עמ' 71—72 גם פרטים נוספים על מסע זה.

כט. מסע רחמים יוסף חיים אופלטקה מירושלים למירון

ספר־מסע זה נדפס סמוך למסע עצמו בקונטרס בן 8 דפים בירושלים בשנת תרל"ו (1876), בדפוס האחים אליהו ומשה חי ששון, בשם „מסעי הירח באה"ק תובב"א" (הירח ראשי תיבות: הרב יוסף רחמים חיים). שמו של הנוסע חתום בסוף הקונטרס. — כאן נדפס המסע כולו בהשמטת הערות, שאינן מגוף המסע, ודברי־פולמוס עם קירכהיים בספרו „כרמי שומרון" בענין השומרונים.

על הנוסע ואביו ר' יצחק מפראג עיין: פ. גראייבסקי, זכרון לחובבים ראשונים, חוב' י"א, עמ' א'—ה'.

מסעות דומים לטבריה ולצפת בחודש אייר מהמחצית השניה של המאה התשע־עשרה נתפרסמו בעתונים העבריים בארץ ובחו"ל, ובקונטרסים מיוחדים:

א) מסע אברהם ישראל רוזאניס (האבי"ר) מרוסצ'וק שבבולגריה נדפס ב„המגיד" שנה י"א (1867) עמ' 267—268, 295, 316, 323, 340, 348, 364, 395; שנה י"ב (1868) עמ' 20, 28, 36, 52, 68, 76.

ב) מסע אברהם משה לונץ בשנת תרל"ג (1873) נדפס ב„החבצלת" שנה ג', גליון 32—35.

ג) מסע ישראל דב פרומקין עורך „החבצלת" בשנת תרמ"ה (1885) בשם „מסע אחד ועשרים יום" נדפס בהמשכים ב„החבצלת", שנה ט"ו, גליון 34 (כ"ה בסיון תרמ"ה) — שנה ט"ז, גליון 14 (י"ז בטבת תרמ"ו), ולא נגמר בדפוס.

ד) „מסע מירון וערי הגליל" [מאת מנחם מנדל בן שמואל אהרן רבין] נדפס בחוברת מיוחדת בירושלים תרמ"ט (1889).

בכל אחד מהמסעות הללו יש, כמובן, פרטים נוספים ומעניינים, אולם מפני חוסר־מקום אי־אפשר היה להדפיס כאן את כולם.

ל. עלית יהודי תימן לארץ ישראל, מאת ר' שלום אלשיך

נדפס מתוך כתב־יד המחבר ע"י יהודה רצהבי בשבועון „המזרח"

(נקרא אח"כ „הד המזרח"), שנה ב', גליון ד' (ירושלים, כ"ז בחשון תש"ג).

עיין גם בספר „אגרות ארץ ישראל" עמ' 524 וכו'. — על עלית יהודי תימן לא"י, ועל עליתם והתיישבותם של עולי תימן בשנת תרמ"ב, עיין במאמרי: „עלית יהודי תימן לארץ־ישראל" בקובץ „שבות תימן", תל־אביב תש"ה, עמ' 11—36. — על יהודי תימן בכלל עיין ב„מסע תימן" מאת ר' יעקב ספיר, שיצא על ידי, ירושלים, לונץ־אפשטין, תש"ה, ובמבוא שלי שם.

לא. מסעות מרדכי בן הלל הכהן

מסע זה נדפס בפעם הראשונה בשם „על אדמת ישראל" בהמשכים ב„המליץ" לשנת 1890, גליון 1 ואילך. וחזר ונדפס במחברת מיוחדת: ס"ט פטרבורג, בדפוס ו. עטטינגער, תר"ן, ושוב נדפס בספרו של המחבר „מערב עד ערב", ווילנא 1904, עמ' 3—54. זכרונות על מסע זה פרסם מרדכי בן הלל הכהן בספרו „עולמי", ספר ב', ירושלם, תרפ"ז, עמ' 138—168. המעיין ימצא שם פרטים המשלימים את תיאור־המסע שלפנינו. כאן נדפס המסע בהשמטת קטעים קטנים, שאינם מגוף הענין.

תולדות מרדכי בן הלל הכהן וביבליוגרפיה של כתביו מאת ז. פישמן נדפסו בספר היובל „מבוקר עד ערב", שיצא־לאור במלאת חמשים שנה לעבודתו הספרותית, תרל"ד—תרמ"ד (ירושלים, תרפ"ה). שם גם מאמרי־הערכה עליו. — עשר שנים לאחר מכן, במלאת ששים שנה לעבודתו הספרותית, יצא לאור ספר־יובל מיוחד בשם „אור לעת ערב" (ירושלים, תרצ"ד). שם חזר ונדפס גם מאמרו הראשון בענין חיבת ציון בשם „קומו ונעלה ציון", שנדפס בפעם הראשונה ב„המגיד" מיום כ"ה בסיון תרמ"א.

ואלה תיאורי־מסעות דומים של אנשים מתנועת „חיבת ציון":

מסע יעקב בכרך בחדשים אב־אלול תרמ"ב (1882); נדפס בשם „ספר המסע לארץ הקדושה", וארשא תרמ"ד (1883).

מסע חיים אליעזר מושקאט עם שיירת חובבי ציון שבראשה עמד ר' שמואל מוהילבר, בחדשים אייר־סיון תר"ן (1890); נדפס בשם „על הרי ישראל" וארשא תר"ן, ושנית שם תרנ"א.

מסע מנחם אוסישקין באביב תרנ"א (1891); נדפס בחוברת מיוחדת ברוסית, ותורגם לעברית 43 שנים אחר־כך ונכלל ב„ספר אוסישקין", ירושלם תרצ"ד, עמ' 24—69.

והשוה תיאור מסעו של אחד־העם בפרק הבא של ספר זה.

לב. מסעו הראשון של אחד העם בארץ ישראל

נדפס בשם „אמת מארץ ישראל" בפעם הראשונה בהמשכים ב„המליץ", שנה ל"א, גליונות 125—134 (פטרבורג, י"ג—כ"ד בסיון תרנ"א), ונכלל אחר־כך בספרו „על פרשת דרכים", חלק ראשון, אודיסה, תרנ"ה, עמ' כ"ו—מ"ג.

על אחד העם נכתבה ספרות עשירה מאוד. ועיין בעיקר: מ. גליקסון, אחד העם — חייו ופעלו, ירושלים תרפ"ז.

לג. מסעות בנימין זאב הרצל בארץ־ישראל

פרק מסע זה לקוח מיומני־הרצל, שנדפסו בפעם הראשונה במקורם הגרמני מתוך גוף כתב־ידו בברלין בשנת תרפ"ג: Theodor Herzl's Tagebücher, Berlin, Jüdischer Verlag, 1923. ותורגמו לעברית ע"י ר' בנימין ואשר ברש בשם „ספרי הימים", תל־אביב, „מצפה", תר"ץ (=מבחר כתבי הרצל, כרכים ז'—י"ב).

הפרק המובא כאן לקוח מהספר הששי (תרגום אשר ברש) (מבחר כתבי הרצל, כרך ט', עמ' 171—199; במקור: כרך ב', עמ' 202—237).

פרק זה מתוך יומני הרצל תורגם גם קודם לכן בידי אהרן ורדי, ונדפס בשם „מסע הרצל בארץ ישראל", תל־אביב תרפ"ז. מתרגם זה הדפיס אח"כ ספר מיוחד על מסע הרצל בארץ בשם „מלכי בציון", תל־אביב תרצ"א, ובו הביא גם זכרונות עדי־ראיה על ימי ביקורו של הרצל בארץ.

•

מפתח שמות האנשים והמקומות

אבא חלפתא 84, 153, 154
אבא חלקיה 91, 434
אבא שאול 420, 434, 634
אבדימי דמן חיפה 396, 438, 605, 638
אבו גוש 25, 377
אבו ד'הב 380, 382
אבו קיר 309
אבו שושה 604
אבואלי, י. 379
אבואלעפיה 560, 562
אבואלעפיה, חיים 440, 441, 453, 455, 630
אבואלעפיה, י. 378, 379
אבוהב, יצחק 401, 402, 403, 405, 408, 432, 633
אבוחנא, שלמה 402, 403, 432
אבוטכיא 231
אבטליון 90, 142, 444
אביהו בן ירבעם 438
אביי 412, 434, 436, 635
אבישוע בן פנחס 109
אבישי מקוסטנטינה 321
אבלי ירושלים 41, 50
אבלי ציון 222, 641
אבן המעוברת 444, 447
אבן ישראל 700, 701
אֶבֶן סינא 201
אֶבֶן פרוך 268, 585
אֶבֶן רשד 201
אבן שתיה 86, 124, 242, 542
אבנה 517 (עיין גם: אמנה)
אבנר בן חלק 197 וכו'
אבנר בן נר 56, 88, 147, 249, 317, 474, 544, 575, 586, 691
אבראהים (סולטאן) 245
אבראהים פחה 525, 532, 538, 543, 545, 555, 561, 568, 628, 631
אבראהים משרת מונטיפיורי 549
אברהם אבינו 42, 43, 50, 55, 56, 57, 61, 88, 114, 135, 245, 247, 248, 249, 316, 351 400, 436, 451, 457, 471, 474, 507, 509, 529, 573, 585, 586, 691
אברהם אל־קונסטנטיני 41, 42, 50, 53
אברהם בן אליהו הכהן מדמשק 320
אברהם בן אליהו הקראי מקרים 463
אברהם בן אליעזר הכהן 324
אברהם בן אשר 374, 379
אברהם בן הרמב"ם 63
אברהם בן יצחק אשכנזי 199, 217, 218, 220
אברהם בן עזרא 110, 113, 438
אברהם גבריאל 217
אברהם גרשון מקיטוב 22, 382
אברהם דוד מאברוץ 538, 547, 549, 550, 551, 552, 558
אברהם החוזה 44
אברהם הכהן קראי 233
אברהם הלוי 149
אברהם הלוי ברוכים. עיין: ברוכים
אברהם הלוי קודשי 233, 235, 310, 311
אברהם מענדיל 374
אברהם מצור 37
אברהם מקאליסקא 483, 489, 491
אברמז המלך 46
אבשלום. עיין: יד אבשלום

אג'ימאן, ישעיהו 25
אל־אדיד 33
אדיל בת הבעש"ט 495
אדליה 493
אדלער, מ. 761, 762
אדם הראשון 351, 451
אדנה 260, 261, 322
אדעלמאן, מ. 768
אדריאנופל 272, 273
אדרמלך 90, 142
אדרעי 104
אהרן (קראי בקאהיר) 232
אהרן בן אליהו ניקומדיאו 318
אהרן בן יוסף הקראי 306, 307
אהרן הכהן 400, 457
אהרן מאשקלון 44
אוגולינו, ב. 770
אוגנדה 735
אובן 272, 273, 276
אודיז, אברהם 637
אודיסה 482, 532, 534, 651, 652, 708, 719
אולנבורג, אוגוסט 740, 741, 742, 745, 746, 747, 748, 749, 751
אולנבורג, פילים 733
אוירבך, מאיר 599
אוליפנט, לורנס 642
אום אל־חסן 239
אומן 479
אונא, יצחק 764
אוסטריה 271
אוסישקין, מנחם 782
אוסבודר 266, 275
אוסמן ציכ 265
אופלטקה, יצחק 623, 781
אופלטקה, רחמים יוסף 623 וכו', 781
אופנהים, דוד 325
אופנהים, שמואל 324
אוקריינה 28, 268
אור כשדים 532
אורבוך, חיים 762
אורוות שלמה 318
אורום אלי 228, 264, 265, 467
אורונטס 34, 47, 257
אורטקוי 390
אורי מווילנא 386, 395, 398
אורלאנדו 129, 181
אורפה 532
אושא 51, 84
אזולאי, חיים יוסף דוד 13, 28, 368 וכו' 393, 773
אזולאי, ישעיה 378
אזמיר 23, 228, 440, 451, 579, 637, 736
אחאב 37, 38, 84, 438
אחד העם 708 וכו', 783
אחיה השילני 59
אחמד אבן טולון 222
אחמד דזדאר 566
אטטענזאסער, ד. 762
איאדגי 306
איבלין 43
איבנית (אבניט) 157, 434
איוב 244 (עיין גם: באר איוב)
איזמיר. עיין: אזמיר
איזניכ 205
איטליה 9, 14, 18, 19, 25, 28, 31, 63, 114 וכו', 127, 139, 146, 147, 151, 166, 188, 222, 369, 370, 397, 422, 453, 522
אייזענשטיין, י. ד. 761, 763, 765, 766, 767, 768, 770, 774, 776
אילגין 263
אילה 437
אילעאי 411, 447
אימבר, נ. ה. 706

אינב 262
איסטנקוי. עיין: אסטנקוי
איסטריה 180
איסכי יורט 267
איסכנדרון 259
איפטוריה. עיין: קוזלוב
איש בשת 474
אישפיראנסה, גבריאל 432
איתמר בן אהרן הכהן 84, 89, 109, 252, 319, 443, 625
אלבאף 131
אלבו, שולימא 377
אלבניה, אלבנים 181, 466
אלגאזי, יום טוב 378, 379
אלגאזי, יעקב 433
אלג'יר 108, 538, 579
אלדד הדני 519
אלוני ממרא 54, 88, 248, 316
אלחאדיף, שמואל 378
אלחריזי. עיין: חריזי
אליהו אפידא בגי 259
אליהו בן ברוך ירושלמי 306
אליהו בן דוד 306
אליהו בן ידיד הכהן 254, 320
אליהו בן משה די וידאש 298
אליהו הלל צלבי 266
אליהו המערבי 69
אליהו הנביא 37, 83, 87, 89, 94, 113, 122, 136, 138, 152, 252, 255, 302, 321, 353, 375, 438, 447, 489, 518, 530, 537, 607, 608, 638
אליהו הנשיא 320
אליהו מוילנא 500, 532
אליהו מזרחי 192
אליהו מפיזארו 15, 19, 26, 30, 165, וכו', 768
אליהו פוקי 266
אליהו פירוז 254, 255, 256, 321
אליהו צדיק 266
אליעזר איש ברתותא 436
אליעזר אשכנזי 190, 196
אליעזר בן הורקנוס 113, 141
אליעזר בן יוסף דשינון 99
אליעזר בן יעקב 84, 89, 154, 437
אליעזר הגדול 435
אליעזר המודעי 141, 434
אליעזר הקפר 438
אלישבע בת עמינדב 156, 439
אלישע הנביא 54, 83, 153, 638
אלישר, יעקב 380, 382, 433
אלישר, יעקב שאול 25
אלכסנדר השלישי 652
אלכסנדר מוקדון 61, 229, 389, 536, 697
אלכסנדרטה 259
אלכסנדריה 26, 61, 103, 109, 117 וכו', 168, 175, 180, 184, 226, 227, 229, 308, 374, 519, 548, 579, 580, 649, 652, 736, 747, 755, 756, 760
אלעזר אלבוטאני 161
אלעזר בן אהרן הכהן 85, 89, 109, 251, 319, 443, 625
אלעזר בן עזריה 45, 54, 91, 141, 435
אלעזר בן ערך 45, 93, 113, 153, 435
אלעזר בן שמעון 90, 110, 113, 155, 414, 415, 416, 445, 588, 634
אלעזר החשמונאי 60
אלעזר הקליר 416
אלפנדארי, חיים 378, 379
אלפנדארי, שלמה 390
אלקבץ, שלמה 409
אלקנה 146, 246, 315, 349, 447

בילי־ויים 665 וכו'
בילן 259
בין גבלין 434
ביר אבראהים 44
ביר אל־דם 582 (עיין גם: בירק אל־דם)
בירב, יעקב 432
בירב, יעקב (חתן ר"ח אבואל־עפיא) 425, 440
בירבולי 264
אל־בירה 39, 250, 624
אל־בירה (על נהר פרת) 531
בירות 26, 36, 83, 115, 131, 134, 135, 136, 147, 157, 158, 162, 168, 173, 175, 184, 185, 376, 522, 525, 526, 534, 546, 571, 634, 755
ביריא 420, 434, 634
בירם פשא 262, 264
בירציק 531
בירק אל־דם 148 (עיין גם: ביר אל־דם)
בית אל 39
בית אל־חזן 554
בית גברין 33, 34, 43
בית יוסף 701
„בית יעקב" 325
בית לחם 33, 34, 42, 56, 87, 146, 147, 246, 301, 351, 450, 473, 509, 691
בית נובה 33, 43
בית רמון 152, 517
בית שאן 99, 100, 102
בית שערים 641
ביתר 377
בכיר פשא 227, 229
בכרך, יעקב 782
בל דלונא 39
בלאטה 587, 625
בלביס 57, 235, 238, 312, 382
בלגראד 272
בלהה 631
בלוי, מורה במקוה־ישראל 639
בלונה 181
בלט 389, 390, 476
בליליוס, יוסף 442
בליקלוא (בליקלי) 266, 267, 306, 476
בלפור 735
בלק מלך מואב 616
בן הדד 45
בן־חורין, אורי 29
בן־יהודה, א. 695
בן־מאיר 222
בן־צבי, י. 30, 94, 153, 255, 302, 321, 396, 430, 518, 524, 768
בנט, גורדון 755, 756
בני ברק 44
„בני משה" 708
בני סכר 622
בניאס 45, 436, 517
בניהו בן יהוידע 412, 434, 634
בנימין (גזבר בצפת) 401
בנימין ביגי 266
בנימין בן אליהו הקראי 12, 22, 459 וכו', 775
בנימין בן יעקב אבינו 87, 93, 109, 438
בנימין בן שמואל הקראי 465
בנימין בר יפת 45, 413, 447
בנימין הנהונדי 222, 249
בנימין השני 28, 578 וכו', 779
בנימין מטודילה 13, 14, 28, 31 וכו', 50, 56, 428, 578, 585, 641, 761, 762
בנימין נשיא 254
בניש, א. 763
בעל גד 35

בעל זבוב 637
בעלבך 46
בעלות 46
בער, פ. י. 766
בעשא מלך ישראל 59
בצלאל בן אורי 444
בצרה 31, 63
בקינגהם 561
ב"ק, ישראל 547, 555
בר קפרא 438
בראדי, חיים 764, 769
בראהילוב 385, 773
ברבורייה 149
ברודי 383, 386, 407
ברויזה 754
ברוך, מרקו 751
ברוך הנשיא 231, 235
ברוך יפת 266
ברוך מירושלים 99, 103
ברוך ממזיבוז 484
ברוכים, אברהם הלוי 542
ברוכים, יצחק הלוי 432
ברור, א. י. 761
ברזילי, ברוך 432
ברחש, שלום 636
ברטייר, י. פ. 762
בריכות שלמה 147, 246, 353, 473, 574, 585, 691
ברי"ל, יחיאל 674
ברין 739
בריסטול 629
ברכטלי 322
ברכת אסראין 40
ברל מצפת 606
ברלין 739
ברמן, שמעון 16, 20, 28, 593, וכו', 780
ברסלב 479
ברסלבסקי, י. 770
ברעסטצקא 22, 403
ברצלונה 31, 72, 99, 106
ברק. עיין: קלעת אל־ברך
ברק בן אבינועם 45, 435
ברש, א. 783
בשיכטש 226, 375
בתיה בת פרעה 61
בת'רון 134
בתרתא 436
„גאון יעקב" 46, 65
גאייה 429
ג'אמע אל־כ'צ'רא 628
גאן בך גראי 308
ג'ב יוסף 253, 587
גבאל 35
גבור קויו 240
ג'ביל 35
גבירקוי 265
גבל 35
ג'בלה 35
גבעון 39, 109
גבעת בנימין 85
גבעת פנחס 625
גבעת שאול 43
גבריאל ריאוט 437
גד החוזה 249, 371, 473, 585
ג'דה 500, 644
גדי אורוס 226
גדליה מסטנוב 407, 419
גדליה מסימיאטיץ 15, 323 וכו', 425, 448, 772
גדרה 665 וכו'
גואיטע, יצחק 633
ג'ובר 54, 94, 152, 255, 302, 321, 518
גווייאזו, יעקב 433
גווייאזו, יצחק 430
גווייאזו, מתתיהו 433

גוזלוא. עיין: קוזלוב
גוטמכר, אליהו 594, 596, 601, 602, 610
גולדברג, ב. 768
גולדצויג, יעקב 605
גולדשמיד, משה יצחק 611, 620
גולי 738
גולילמו אנבריגו 35
גולפו דסטליאה 131
גונזלץ—ללוברה, י. 762
ג'וני 525
גור אל־כפרין 617
גור נמרין 617
גור רמה 617
גורג'ים 39
גורדון, דוד 779
גורלאנד, ח. י. 770, 772, 775
גוש חלב 90, 91, 100, 104, 142, 444
גושן 57, 311
ג'זאר פחה 492, 522
גחזי 152, 321
גיא בן הנם 53, 85, 243, 314, 469, 472
ג'יאניקולו 750, 753
גיביזי 266
אל־גיזה 311
גיחן קלעסי 260
גיליכ קלעסי 261
גינוסר 514
גינצבורג, אשר 708 וכו'
גירונה 71, 83
גלאטה 228, 483
גלאנטי, אברהם 432
גלאנטי, יהונתן 432
גלאץ 17, 386, 387, 388, 389, 397, 482, 498
גלבע 38
גליל העליון 399, 435
גליפולי 227, 307, 375
גליציה 16, 17, 22, 28, 382, 593, 597, 598
גליקסון, מ. 709, 783
גלעד 46, 642, 704
גלעיד 46
גמליאל 44, 51, 109, 113, 439
ג'נובה 31, 35, 114
ג'נין (עין גנים) 252, 319, 320, 512, 541, 629
ג'סר בנאת יעקוב 110, 150, 153, 253, 320, 516
גפר 437
גראייבסקי, פ. 781
גראסייה מינדיז־נשיא 199, 215
גרוסורדיין 593
גריזים. עיין: הר גריזים
גרינהוט, א. 761, 763, 765
גרמניה 28, 369, 602, 699, 700, 733 וכו'
גרמנים 606, 607, 638, 686, 687, 724
ג'רמק 555
גרנדה 62
גררנס, ב. 762
גרשון בן אליעזר הלוי יידלש 428
גשר יעקב. עיין: ג'סר בנאת יעקוב
גת 37, 240, 686

דאוד פחה 518
דבורה הנביאה 83, 435
ד'ז־נואס 641
א־דואימה 371
דובאני 637
דוד (קראי בירושלים) 241, 242, 243, 250
דוד אבן שושן 149

דוד ארוך 150
דוד בן יצחק סכה 463
דוד בן ישועה 223, 224
דוד בן מנדל מפרמשלאן 394
דוד דבית הלל 28, 500 וכו', 776
דוד המלך 25, 41, 42, 60, 86,
145, 243, 245, 247, 284, 314,
336, 406, 449, 450, 457, 470,
471, 508, 529, 573, 583
דוד הנשיא הרופא 320, 321, 322
דוד הראובני 158
דוד ז' זמרא 111, 432
דוד סנה 266
דודנים 57
דוטוס 263
דולגורוקוב 534
דוסא בן הרכינס 408
דוסתאי 91, 110, 142, 442, 624
„דורש לציון" 623
דותן 587
די מאייו, יצחק 23, 451
דיובר, עיין: ג'ובר
דיזין 258
דיזראלי, ב. 685
דיין, אפרים 406
דיינארד, א. 775
דיל 265
דימי מנהרדעא 434
דימין 47
דינה בת יעקב 58, 92, 109, 251,
439
דיר אל־ארבעין 316
דיר אל־ארמן 507
דיר אל־בלח 57, 240, 372
דיר אל־גריק 506
דיר אל־פרנג' 507
דלתה 91, 141, 435
דמייתא 378, 422, 510, 580
דמשק 24, 31, 33, 34, 45, 49,
50, 54, 87, 93, 110, 115, 133,
139, 147, 150, 151, 153, 158,
159, 162, 184, 186, 199, 223,
224, 232, 253 וכו', 258, 261,
267, 275, 302, 320, 322, 429,
432, 453, 454, 459, 471, 473,
508, 511, 516, 517, 635, 713
דן (מקום) 45 (עיין גם: בניאס)
דן (שבט) 519, 520
דנובה (דונוא, טונוס) 17, 272,
386, 388, 482
דניאל 112
דניאל אל־קומסי 222
דניאל צראף 608
דנציג 423
דרדנלים 536
דרוזים 34, 36, 527, 538, 546,
551, 553, 557, 558, 587, 633
דרויאנוב, א. 639

הברמן, א. מ. 766, 775
הודו, הודים 197, 500, 501, 529
הויזדורף, זליג 595, 597
הויזדורף, ח. א. 774
הולנד 369, 453, 605, 699
הומל 688
הונא 91, 156, 439, 631
הונא דיש גלותא 441
הונגריה 17, 593, 598
הוסיאטין 479
הורודנקה. עיין: נחמן מהורודנקא
הורודצקי, ש. א. 776
הורוויץ, ישעיה הלוי 267, 268,
298, 344, 442, 562, 631
הורוסטם פשה 260, 264
הושע בן בארי 139, 253, 409,
588, 633
הילפרין, יחיאל 586
הילני המלכה 448, 586, 750

הימן האזרחי 197
הימן הפרנס 46
היצליט 380
הירש, שמואל 656, 665
הכלר, ו. ה. 741, 744, 746, 747, 751
הלל 45, 51, 58, 90, 110, 113, 140, 417, 419, 435, 446, 490, 635
הלל בן נפתלי הירץ 500
הלר, יום טוב ליפמן 277, 396
הלר, שמואל 632, 636
המנונא 91, 142, 435, 441, 635
הסקוי 390
הק, מ. 30
הר אפרים 38, 146 (עיין גם: הרי אפרים)
הר געש 52, 58, 319
הר גריזים 38, 84, 109, 112, 144, 251, 319, 511, 541
הר הבית 85, 86, 87, 542 (עיין גם: הר המוריה)
הר הזיתים 21, 40, 53, 54, 57, 85, 87, 144, 145, 148, 151, 244, 300, 302, 314, 340, 347, 348, 450, 472, 508, 543, 565, 567, 570, 571, 582, 745, 750, 753, 771
הר הכרמל 37, 62, 83, 84, 113, 396, 438, 523, 537, 578, 638
הר הלבנון 51, 526
הר המוריה 300, 340, 469, 500, 567, 771 (עיין גם: הר הבית)
הר הצופים 85
הר חרמון 45, 51, 517, 634
הר נבו 40
הר סיני 62
הר עיבל 38, 84, 109, 112, 144, 251, 319, 511, 541
הר פרעה 311
הר ציון 25, 40, 57, 145, 207, 301, 449, 470, 771
הר שעיר 51
הר תבור 59, 84
הרובשוב 413
הרטום, א. ש. 111, 767
הרי אפרים 112 (עיין גם: הר אפרים)
הרי בלקא 616
הרי מואב 750
הרי שמרון 84
הרסק 265
הרצל, ב. ז. 29, 733 וכו', 783
הרשל מלונדון 560, 572

ואדי א־טואחין 447, 514, 538, 635
ואדי חנין 660, 684, 740
ואדי עמוד 514
וגנזייל 762
וויס, מרדכי 630
וולטרה 114
וולישטיסק 500
וולין 382, 559
וולף 394
וולף, י. צ. 770, 774
וולף, יוסף 507, 525
וולפסון, דוד 734, 740, 742, 743, 745, 746, 747, 754, 755, 757, 758
וידין 522
ויטאל, משה 432
וילהלם קיסר 733 וכו'
וילהלם קיסר 733 וכו'
וילנא 386, 395, 500, 533, 535, 541, 651, 777
וינה 19, 272, 273, 275, 276, 324, 325, 429

ויניציאה 17, 19, 25, 26, 121,
128, 129, 131, 133, 137, 149,
151, 152, 164, 165, 168 וכו',
186, 187, 190, 196, 324, 370,
429, 442, 466
ויניציאה לוויצה 137
ויסוצקי, ק. ז. 678
וירונה 143
ולכיה 386, 485, 522
ורדי, אהרן 783
ורטהיימר, שמשון 325

זאב וואלף מטשרני אוסטרא 485,
486
זאבי, יוסף 420
זאלקין, רפאל 501
זאנטי 26, 129, 131, 132, 183,
184, 191, 194
זארא 181
זבולון בן יעקב 136, 444, 525
זוטרא 444
זומיל 312
זונאנה, דוד 390
זונאנה, יעקב 24, 376, 378, 393
זיידנר 734, 745, 748, 753, 758,
759
זירא 58, 439, 441
זכות, אברהם 766
זכרון יעקב 718
זכריה 89, 437
זכריה אלצ'אהרי 15, 28, 30, 196
וכו', 641, 769
זכריה בן הקצב 437
זכריה הנביא 144, 148, 243, 244,
300, 314, 348, 401, 450, 471,
543, 582, 583
זכריה הרופא 310
זכריה נבד מנחם 196
זלאזיץ. עיין: שמחה מזלאזיץ
זלטפולי 479
זלמן אודעדו 432
זלמן ביילאר 329
זלמן כהן 539
זלמן מהיידעלהיים 775
זלפה 631
זמבקיה 322
זמרא 91, 142, 435
זנבקי 322
זנוח 665
זנוליני 762
זעצער, ש. צ. 776
א־זעקה 57, 239, 312
זקנים. עיין: שבעים זקנים
זרח בן אברהם מטרוקי 463, 468
זרח בן נתן מקרוטי 253, 320
זרעין 33, 34, 44, 629
חאב'ילייו, שלמה שמשון 768
חאיון, רפאל 374
חבקוק 91, 110, 113, 143, 442
חבר הקיני 197, 436
חברא 162
חברון 23, 34, 42, 50, 52, 53,
56, 60, 88, 114, 116, 146, 147,
162, 207, 246, 247 וכו', 316, 317,
331, 337, 350, 351 וכו', 354,
369, 371, 380, 431, 440, 451,
462, 473, 507, 508, 509, 543
וכו', 545, 573 וכו', 585, 586,
590, 640, 654, 690, 691 וכו'
חברם 104
חבש 162
חגי הנביא 87, 88, 145, 244,
314, 448, 472, 583
חגיליה 644
חובבי ציון 643, 651 וכו', 664,
666 וכו', 678, 692, 693, 698,
702, 708 וכו', 782
חודידה 644, 647

חוה 351, 451
חולאגו 72
חולדה הנביאה 145, 301, 314, 348, 401, 450, 508, 566, 567, 583
חוני המעגל 45, 91, 434, 540
חורבת ר' יהודה חסיד 325
חורוסטם פשה 260, 264
חורן 520
חושי הארכי 438
חזאל 153
חזן, יוסף בן חיים 635
חזקיה (בימי הרא"ש) 106
חזקיה בן חייא 441, 635
חזקיהו המלך 59, 244, 582
חייא 44, 91, 156, 441, 631
חיים גאליפאפה 108
חיים מאנטיוכא 35
חיים מלאך 324, 347
חיים מפינסק 540, 544
חימיאר 640, 641
חיפה 26, 34, 37, 72, 83, 396, 397, 438, 487 וכו', 490, 523, 534, 537, 594, 596, 602, 603, 605 וכו', 636, 637, 638, 713
חירם מלך צור 524
חלב (ארם צובה) 47, 50, 103, 110, 159, 184, 257 וכו', 259, 267, 275, 454, 520, 528 וכו', 635
חלחול 52, 88, 247, 249, 371, 451, 585
חליפא 122
חלפתא 58, 89, 437
חַמאה. עיין: חמת
חמאם 436
חמי טבריה 44, 62, 92, 156, 210, 400, 441, 513, 560, 561, 631
חמלניצקי 268, 284
חמץ 47, 257, 520
חמצי, אלעזר 637
חמצן 47
חמת (חַמאה) 34, 47, 199, 257, 275, 520
חמת (טבריה) 587
חנא דומייא 467, 468
חנה אֵם שמואל 56, 89, 146, 246, 315, 349, 447, 585
חנוך בן ירד 57
חנין 92
חניגא בן דוסא 92, 93, 110, 113, 438
חנן הנחבא 91, 434
חנן מווילנא 395
חנניא בן עקשיא 154, 437
חסן משרת מונטיפיורי 552, 565, 566, 575
חסקוי. עיין: כסקוי
חפר 37
חצור 47
חצר המטרה 244, 245, 303, 316, 348, 448, 472, 584
חקוק 91
חראז 644
חרבת. עיין: כ'רבת
אל־חריזי, יהודה 14, 15, 28, 30, 62 וכו', 106, 197, 763, 764
אל־חרירי 63
חרמון. עיין: הר חרמון
חרן 53
חרס 443
אל־חשישין 34, 35

א־ס'אהר 258
ט'אהר אל־עמר 393, 425, 440, 514
טביא, דוד 610, 612, 620
טביוב, י. ח. 779

טבריה 28, 33, 34, 44, 49, 51,
56, 59, 62, 65, 91, 92, 104,
113, 128, 155, 210 וכו', 217,
220, 394, 398, 399, 400, 414,
431, 439 וכו', 442, 453, 454,
488, 489, 490, 499, 512, 534,
537, 548, 549, 556, 557, 559
וכו', 571, 578, 587, 596, 603,
605, 629 וכו', 634, 723, 759,
781
טוביה בן אברהם הלוי 432
טודילה. עיין: בנימין מטודילה
טולידו 62
טופאנה 536
א־טור (במפרץ סואס) 62
טור סין 62, 644
טורון דלושגבלייש 43
טטרים. עיין: תאתארים
טילור, יעקב 520
טיניזוס 227, 467
טינפולי דומיני 39, 40
טישנדורף 748
טכייא 321
טלעת אל־דם 614
טקיר דאגי 375
טרבוט, רפאל 163
טרביכ'א 137
טרבלוס א־שאם. עיין: טריפולי בסוריה
טרוקי 253, 320, 463, 468
טרטוס 527
טרטריה 48, 49
טריאסט 429, 594, 597
טריואקס, יצחק 778, 780
טריפולי באפריקה 108, 579
טריפולי בסוריה 26, 33, 35, 103,
110, 133, 134, 158, 168, 173,
177, 178, 179, 184, 185, 186,
259
טרפון 155

יאזור 598
יאסי 386, 499
יאקוק 91, 110, 143, 442
יארון 147
יבנה 57
יד אבשלום 40, 57, 85, 145, 243,
300, 313, 450, 472, 508, 543
ידיד הכהן 253, 255, 320
יהוד 676
יהודה אלחריזי. עיין: חריזי
יהודה בן אברהם קראי 463
יהודה בן אילעאי 91, 110, 139,
411, 436, 634
יהודה בן אליהו הדסי 318
יהודה בן בבא 438, 636
יהודה בן בתירה 45, 162
יהודה בן חייא 441
יהודה (בן יעקב אבינו) 109
יהודה בן נהוראי 51
יהודה בן תימא 91, 113, 141, 435
יהודה החסיד מרגנשבורג 48
יהודה הלוי 44, 110, 732
יהודה הלוי מיפו 639
יהודה המלך 59
יהודה הנשיא 44, 51, 84, 93,
109, 112, 113, 157, 412, 434,
439, 630, 631
יהודה חסיד 323 וכו' 368, 425,
448, 702, 772
יהודה ליואי מפראג 298
יהודה מקורבייל 150, 161
יהודה סופר 160
יהודה פוקי 266
יהודה צרפתי 108
יהונתן בן לוי 44
יהונתן בן עוזיאל. עיין יונתן בן עוזיאל

יהונתן בן שאול 43
יהונתן הכהן מלוניל 62, 81
יהושע בן חנניא 409, 432
יהושע בן לוי 113
יהושע בן נון 51, 52, 53, 58, 89, 109, 112, 251, 319, 436, 511, 625
יהושע בן פרחיא 443, 629
יהושע דכפר סיכנין 93, 438
יואב בן צרויה 88, 244, 301, 313, 343, 355, 471, 543, 528, 529
יודפת 515, 539
יוחנן 92, 156, 562, 631
יוחנן בן זכאי 44, 58, 441, 562, 631
יוחנן הסנדלר 90, 155, 416, 446, 635
יוחנן חטופה 444
יוכבד אם משה 58, 92, 156, 439, 631
יון 9, 50, 63
יונג, קונסול בריטניה 501, 560, 566, 571
יונה בן אמתי 44, 52, 56, 60, 93, 109, 112, 143, 247, 439, 487, 526, 527
יונה מעכו 37
יונים 39, 191, 455, 466, 476, 498, 506, 507, 699, 700
יונתן בן עוזיאל 58, 91, 141, 434
יוסה הלוי בן לוי 142
יוסט, מ. 769
יוסי 91, 154, 437
יוסי אבי ישמעאל 141
יוסי בן זמרא 435
יוסי בן חלפתא 89
יוסי בן יהודה 139
יוסי בן יועזר 436
יוסי בן סיסי 444
יוסי בן קיסמא 90, 155, 447, 635
יוסי דמן יוקרת 91, 140, 413, 418, 447, 634
יוסי הגלילי 45, 91, 435
יוסי הכהן 142, 435
יוסי חטופא 447
יוסף (עלה בשנת תקכ"ד) 394
יוסף אבן נוח 223
יוסף בן אל פלאת 46
יוסף בן בכתוי 222
יוסף בן ברוך 68, 122
יוסף בן יחיאל מפאריש 83
יוסף בן יעקב קראי 311
יוסף (יוסי) בנאה 413, 434, 633
יוסף החמישי בישיבה 46
יוסף הכהן (קראי) 255
יוסף הנשיא הקראי מדמשק 473
יוסף הצדיק 38, 59, 60, 84, 87, 88, 109, 110, 112, 144, 150, 252, 312, 319, 400, 408, 443, 457, 511, 587, 588, 625
יוסף כושכי 234
יוסף לוי (קראי בדמשק) 322
יוסף מאלכסנדריה 308
יוסף מבורגונייא 83
יוסף מבייאלא 368
יוסף מבירות 36
יוסף מדרש 150
יוסף מליטא 395
יוסף ממונישטא 606
יוסף מרולי 266
יוסף משיינוש 83
יוסף נשיא, דון 199, 215
יוסף סופר 22, 383, 403
יוסף סרגוסי 411, 436
יוסף פלביוס 515, 539
יוסף פרץ 433

יוסף קויוסי 234
יועזר איש הבירה 420
יזרעאל 44, 83, 84, 629
יחזקאל, שלמה 610, 612, 621
יחיא אלצ'אהרי. עיין: זכריה אלצ'אהרי
יחיאל מפאריס 81, 103, 105
יטה 380
ייבא סבא 414, 415, 635
יליז, דוד 610, 611
יליז, יהושע 20, 610 וכו', 780
ים המלח 40, 44, 53, 472, 517, 567, 583, 616, 750
הים השחור 386
ים חולה 632
ים כנרת 44, 62, 150, 156, 210, 217, 400, 439, 441, 442, 513, 517, 604, 629, 723
ים סדום. עיין: ים המלח
ים סוף 31, 644
ימין משה 690
ימלילר 264
י'ן מלך קפריסין 121
ינאי 110, 142, 442
ינבע 500
ינוס מלך קפריסין 121
ינוקא 433, 490, 633
יני חאן 264
יסוד המעלה 669, 671
יעזר 598
יעל 436
יעקב אבי ר' אליעזר 84, 154
יעקב אבינו 42, 53, 61, 109, 150, 187, 247, 248, 320, 351, 400, 408, 451, 457, 473, 509, 539, 541, 554, 576, 586, 588, 628
יעקב איש נבורייא 434
יעקב בן חביב 278
יעקב בן חננאל 106
יעקב בן יצחק מיאנוב 278, 298
יעקב בן משה חיים ברוך 767
יעקב בן נתנאל הכהן 14, 55 וכו' 763
יעקב בן שמשון 83
יעקב בראם 432
יעקב דמן כפר חנין 89
יעקב דמן נברייא 91, 141
יעקב הלבן 48
יעקב הלוי 217, 220
יעקב יוסף הכהן מפולנאה 497
יעקב מגבל 36
יעקב מזיגורא 83
יעקב מנקר 416
יעקב עמיאל 374
יעקב שמשון משפיטובקה 490, 491
יעקב שמשון משפיטובקה 490,
יעקב תם 48
יעקוביים 39
יפה, מרדכי 277, 278, 738
יפה, מרדכי גימפל 677
יפו 16, 21, 23, 24, 25, 26, 33, 34, 43, 84, 114, 116, 117, 128, 186, 207, 274, 275, 369, 372, 376, 377, 378, 380, 392, 393, 395, 422, 429, 467, 473, 475, 487, 510, 533, 534, 580, 594, 595, 596, 597, 602, 608, 636, 638, 643, 644, 649, 652, 653 וכו', 686, 705, 713, 721, 722, 725, 732, 737 וכו', 740, 742, 755, 756, 757, 758
יפת בן עלי 222
יפת מעכו 37
יפתח הגלעדי 110
יפתח (קראי) 241, 250
יצחק אבינו 42, 61, 248, 284, 313, 351, 400, 451, 457, 473, 509, 668

יצחק אייזיק מקאמרנא 484
יצחק אלפרח 108
יצחק (אמורא) 91
יצחק (בימי רשב"י) 414, 415, 416, 445
יצחק (דיין בירושלים) 150
יצחק די־מאייו 23, 451
יצחק היווני בתדמור 47
יצחק הלבן 48
יצחק חיינה 160
יצחק ירושלמי בקושטא 390
יצחק כ"ץ 298
יצחק מגלעד 46
יצחק מטבריא 44
יצחק מסעוד 152
יצחק ן' אלפרא 14, 105 וכו', 766
יצחק נפחא 438, 635
יצחק פולייסו 185
יצחק צרפתי 26
יצחק (קראי בירושלים) 241, 246, 250
יצחק (קראי מקרים) 226
יצחק רופא סיציליאני 152
יקוק, עיין: יאקוק
ירבעם 45
ירדן 44, 45, 62, 93, 102, 110, 150, 156, 200, 253, 284, 350, 436, 472, 513, 517, 555, 612, 613, 616, 723
ירושלים — כמעט בכל עמוד
יריחו 149, 611, 613, 614, 746, 747
ירכא 438
ירמיה (אמורא) 157, 441, 563, 631
ירמיהו הנביא 245, 305, 316, 348, 448, 472, 584
ירקון 680
ישו הנוצרי 25, 53, 59, 62, 143, 145, 314, 506, 507, 522, 743
ישועה הלוי 241, 250
ישועה עדני 641
ישי אבי דוד 88, 147, 248, 316, 474, 575, 586
ישמעאל (תנא) 437
ישמעאל בן אלישע 89, 438
ישמעאל בן ר' יוסי הגלילי 141, 435
ישמעאיל, כדיב 759
ישעיה חתן ר' יהודה חסיד 328
ישעיהו הנביא 58, 245, 303, 444, 472, 573, 584
ישראל 394
ישראל בן מאיר 111
ישראל בעש"ט 22, 382, 478, 489, 495, 497
ישראל הכהן 375
ישראל משקלוב 533, 538, 540, 549, 564
ישראל מפירושא 150, 160
יששכר (שבט) 162, 622
יששכר דכפר מנדו 93
יתרו 92, 110, 143, 252, 443, 512, 540, 629
כאבול 438
כ'אן א־תגאר. עיין: סוק אל־כ'אן
כ'אן אל־בחר 522
כ'אן אל־חתרור 614
כ'אן אל־מניה 253
כ'אן אל־קציר 256
כ'אן יונוס 240, 312
כ'אן שיכון 257
כ'אנקאה 235, 238, 312
כהן, אלברט 594
הכהן, מרדכי בן הלל 28, 651 וכו', 782

כהנא (אמורא) 59, 92, 156, 441, 563, 631
כהנא, דוד 347
כוזליב. עיין: קוזלוב
כוצוב מאלטא 228
כורדים 530
כורדיסטאן 48, 453, 500, 579, 580
כוש 162
כותים. עיין: שומרונים
כותל מערבי 40, 56, 148, 242, 271, 284, 296, 313, 344—347, 448, 449, 456, 468, 469, 506, 540, 542, 543, 572, 582, 607, 687 וכו', 692, 701, 709, 732, 744
כזריה 48
כיאוס 228, 307, 375, 467, 475
כ"יבר 519
כיפש. עיין: חיפה
כלב בן יפונה 52, 58, 89, 109, 112, 251, 319, 443
כלבא שבוע 349, 448, 472, 509, 584, 750
אל־כ'מיס 643
כנסית השילוח 40
כנרת. עיין: ים כנרת
כסקוי (חסקוי) 266, 466, 475
כסרה 438
כפא 306, 312, 323
כפר ברעם 90, 142, 444
כפר השילוח 643
כפר חארת 89, 251, 319, 443
כפר חטין 92, 110, 143, 252, 443, 512, 540, 629
כפר חנון 109
כפר חנין. עיין: כפר חנניא
כפר חנניה (חנין, ענאן) 58, 84, 89, 93, 153, 154, 437
כפר חרס. עיין: כפר חארת
כפר יסיף 396, 524
כפר כנה 56, 59, 93, 109, 111, 112, 143, 439
כפר מנדה 93, 439
כפר נאום (תל כניסה) 37
כפר נחום 442
כפר סיכנין 93
כפר ענאן. עיין: כפר חנניא
כפר פרעם. עיין: פרעם
כפר קנה. עיין: כפר כנה
כפר רומה 93, 438
כצ'ר 578
כ'רבת א־רומה 93, 438
כ'רבת אל־בחריה 436
כ'רבת אל־עליה 39
כ'רבת בנית 157
כרוספדאי 411, 437, 555, 634
כרמולי, א. 762, 765, 770
כרמל. עיין הר הכרמל
כרתים (קנדיא) 14, 28, 111, 131, 180, 184, 191, 194, 766, 767

לאד'קיה 35, 528
לאה אמנו 42, 61, 248, 351, 451, 509
לאורענץ 779
ל'אמפרייר, צ. 761
לבאן 39
לבנון. עיין: הר הלבנון
לבוקיע. עיין: פקיעין
לגרד, פ. 763
לוד 33, 34, 38, 44, 57, 100, 580, 686
לוט 40
הלוי, אליעזר 546, 554, 556, 561, 565, 566, 567, 568, 577, 633, 778

לוי (בן יעקב אבינו) 58, 109
לוי בן סיסי 444
לוי חתן ר"ד זונאנה 390
לוי, מרדכי 632
הלוי, רפאל 634
לויאר 760
לוינזון, יצחק בר 501
לומזא 610, 621
לונדון 370, 560, 579, 634, 696, 700, 739
לונץ, א. מ. 512, 764, 765, 766, 767, 768, 774, 781
לוצאטו, פ. 30
לוצק 224, 226
לורד 745
לוריא, ד"ר 594
לוריא, יצחק (אר"י) 24, 365, 400, 401, 402, 405, 408, 409, 412, 430, 432, 434, 538, 540, 632, 633
לוריא, משה 408
לוריא, שמריהו 586
לטמין 47
לטרון 43
ליב (מירושלים) 282
ליב מליניץ 390, 394, 406, 412, 413
ליגא. עיין: לאד'קיה
ליוורנו 368, 369, 422, 545
ליטא 13, 22, 28, 395, 463, 673
לייאונס 605
לימסול 475
לינדוז 229
ליניץ: עיין: ליב מליניץ
ליסליני 157, 196
ליפמן מבראד 407
ליציאה 129
ללא מסתפא פשה 263
למברג 274, 275, 276, 284
למי 736
לנגר, זיגפריד 642
לעהרן, צבי 571
לפידות 433
לקיש 631
לרנקה 157, 196

מאה שערים 700, 701
מאייו, יצחק 23, 451
מאיר (תנא) 92, 157, 441
מאיר בן ברוך 69
מאיר בעל הנס 444, 563, 631, 694
מאיר טאצון (או: קאצין) 90
מאיר, יעקב 744
מאיר מגבל 36
מאיר מפדובה 190
מאיר מקרקשונה 36
מאיר פאר החברים 46
מאיר שנקבר מעומד 157
מאן, יעקב 770
מגארת בנאת יעקוב 554
מג'ד אל־כרום 636
מגד יון 86
מגדו 84 (עיין גם: מי מגדו)
מג'דל (בדרום) 240
מגדל (על שפת הכנרת) 559, 603
מגדל דוד 39, 54, 56, 86, 145, 234, 361, 449, 508, 571, 743, 744
מדב 642
מדבידיבקה 479, 482
מדבר העמים 40
מדבר סיני 9, 18, 23, 25, 56, 65, 114, 116, 369, 371
מדון 57
מדינה 507, 519
מדרס 500
מדרסה אשרפיה 124

מדרסה סלימיה 321
מדרש שלמה 124, 145, 148, 243,
314, 449, 468, 469, 542, 582
מהומריאה לגרנד 39
מהומריאה לפטיטה 43
מודון 184
מוהילב ע"נ דנייפר 651
מוהילבר, שמואל 782
מוחמד 163, 531
מוחמד גראי 308
מוחמד הרביעי 245
מוחמד ן' פרוך. עיין: אבן פרוך
מוחמד עלי 547, 548, 563, 569,
590
מוחמד פחה 246
מוכ'א 199, 500
מוכתאר (מחמת) 47
מוכתר (מטבריה) 44
מולדביה 386, 578
מונט לבומי 39
מונטיפיורי, יהודית 545 וכו', 778, 779
מונטיפיורי, משה 13, 28, 29, 545 וכו', 585, 592, 594, 642, 700, 745, 778, 779
מונישטא 606
מונפליה 72
מונק, שלמה 582
מוסי 222
מוסקבה 653
מוצא 610, 612, 621, 687, 754, 755
מוצטפא מחמוד 553
מוצטפא פשא 265
מוריביה 271, 324, 429
מורט (סולטאן) 265
מוריסקים 138, 139, 144, 149, 152, 163, 335, 432
מורפורגו, משה 377
מושקאט, ח. א. 782
מזיא, א. מ. 661, 676, 739
מזיבוז 478
מזברת בתיה 676
מחמט פשא חגי 262
מחנה יהודה 701
אל־מט'הר 197
מטראני, י. 639
מי השילוח. עיין: שילוח
מי מגידו 418, 447, 514, 538, 539, 635
מידילי אדסי 467
מיהלינג 748
מיוחס, אברהם 390
מיטילנה 467
מייזלס, בעריש 593
מיכל אוגוללרי 264
מיל 736
מיסיס 260
מימון אבי הרמב"ם 441
מירון 23, 28, 34, 45, 56, 58, 89, 90, 110, 112, 113, 140, 155, 412, 413, 414 וכו', 444 וכו', 490, 540, 588, 634 וכו'
מית גמר 373
מכה 163, 507, 519, 745
מלאכי הנביא 244, 448, 472, 583
מלגה 106, 108
מלטה 186, 376, 546
מלכי, משה 440
מלכי, רפאל מרדכי 328
מלמישטרוש 34
ממאן, רפאל 630
מנאכה 644
מנדל מפרמשלאן 22, 388, 391, 394, 398
מנחם ולאסה 196
מנחם מוולטרה 114
מנחם מנדל מקאמיניץ 12, 19,

20, 532 וכו', 777, 778
„מנחם ציון" 325
מניא 253
מנשה (בן יוסף) 587
מנשה, י. 374
מסתערבים 134, 136, 138, 149, 150, 152, 153
מעבר יבק 253
מעדיה 230
מעון 37
מעין גנים 629 (עיין גם: ג'נין)
מעלה אדומים 614
מעמד בין הבתרים 436
אל־מענוש 140
מערביים 65, 69, 138, 149, 335, 629, 632, 633, 637, 638
מערא 257
מערת א־נעמאן 257
מערת האריה 87
מערת הבבליים 91, 435
מערת המכפלה 23, 42, 53, 60, 88, 96, 147, 162, 247, 316, 317, 351, 451, 474, 508, 509, 544, 574, 576, 577, 586, 607, 692
מערת סנהדרין 146, 247
מערת פלוני. עיין לפי שם פלוני
מערת פמייס 51 (עיין גם: בניאס)
אל־מעשוקה 137
מפרץ אנטאליה 131
מצודת ציון 86
מצווע 644
מצליח ראש הסדר 46
מצרים 9, 13, 18, 25, 33, 44, 50, 56, 57, 61, 65, 69, 70, 72, 109, 116, 136, 149, 154, 158, 160, 161, 162, 185, 190, 197, 215, 223, 228, 240, 267, 273, 274, 334, 354, 369, 370, 373, 381, 393, 397, 405, 408, 421, 422, 453, 477, 579, 647, 649, 759 (עיין גם: קאהיר)
מקאם אבראהים 436
מקאם צידון 444
מקוה ישראל 595, 597, 639, 656, 665, 738, 741, 742, 745
מר אליאס 438
מרגולין, ם. 761, 763
מרגליות, גרשון 538
מרדכי בן ישעיה מרויסטיץ 765
מרדכי בן שמואל הלוי 459, 476, 477
מרדכי הצידוני 197 וכו'
מרדכי ירושלמי בכיאוס 475
מרדכי כהן ירושלמי 463
מרדכי מאנטיוביא 35
מרדכי מטשרנוביל 538
מרון. עיין: מירון
מרוקו 538, 579, 581
מרטינט, א. 762
מרים אם ישו 472, 507, 514, 583
מרים הנביאה 62, 92, 439, 441, 631
מרכס, יונה 744, 754
מרמרה 375
מרסייאנו, אברהם 626
מרסיליה 31, 62
מרשה 43
משה אל־קוסטנטיני 47
משה באסולה 13, 16, 19, 26, 30, 112, 125 וכו', 767
משה (בבלי) 162
משה בן אליהו הלוי 12, 16, 305 וכו', 772
משה בן יוסף גדיליא 217, 220
משה בן יוסף מטראני 111, 217
משה בן מימון 62, 63, 64, 92, 99, 101, 113, 150, 152, 156,

159, 374, 390, 441, 562, 631, 641
משה בן מנחם מנדל מויסטסק 499
משה בן נחמן 15, 16, 20, 71 וכו', 81, 83, 113, 149, 285, 764
משה בראם 432
משה הכהן (קראי) 241, 244, 250, 313, 314, 315
משה הפרחי 99
משה ירושלמי 22, 23, 28, 30, 424 וכו', 775
משה מראכשי 108
משה משיח־שקר בכרתים 111
משה סעמיטישער 347
משה פוריית. עיין: פוריית, משה
משה פירוז 254
משה רבינו 61, 114, 304, 400, 457
משה שיך יהוד 241
משה שפארטיט 433
משהד 439
משולם אשכנזי 433
משולם מוולטירה 11, 13, 18, 28, 114 וכו', 767
מתיא בן חרס 438
מתנה 643
מתתיה 104

נא אמון. עיין: אלכסנדריה
נבארה 31
נבוזראדן 148, 472, 543, 582
נבון, יונה משה 542
נבי אל־מעשוק 137
נבי סמויל 43, 146, 159, 447, 509, 585 (עיין גם: שמואל הנביא)
נבי צאפי 443
נבי שועיב. עיין: יתרו
נבל הכרמלי 37
נבלוס. עיין: שכם
נברתין 91, 141, 434
נגר, חיים 602
אל־נדאף, יוסף 643
נדאף, יוסף 645
נדאף, יעיש 769
נהוראי 51, 91, 110, 142, 442
נהר אבראהים 135
נהר אל־כלב 135
נוב 43, 57
נוה צדק 655
נוה שלום 655
נון אבי יהושע 89, 109, 251, 319, 443
נוסל 371
נור א־דין 45, 47
נחום איש גם זו 89, 154, 155, 437
נחום דמן פרוז 90
נחל השטים 40
נחל יבק 34, 47
נחל קדרון 40, 53, 207, 314, 340, 469 (עיין גם: עמק יהושפט)
נחל קישון 37, 83, 84, 538, 637
נחל שורק 664
נחלת ראובן 660
נחלת שבעה 611, 700, 701
נחמיאש, י. 380, 382
נחמן (אמורא) 91
נחמן חסופא 90, 444
נחמן מברסלב 9, 16, 18, 478 וכו', 776
נחמן מהורודנקא 22, 388, 390, 394, 395, 398, 478, 490, 495, 497
נחמן מרגנסבורג 48
נטר, קרל 594, 595, 656

ניבואר, א. 108, 765
ניגו 741, 756
ניו־יורק 594
נילוס 17, 114, 230, 231, 309,
422, 510, 580
נינוה 48
ניסן מלוצק 226
ניסף כרקא 267
ניקולייב 482
ניקוסיה 188
ניקלשבורג 332
נס ציונה 660, 684, 740
נסים מעכו 397, 416
נעמן 152
נפולי 114, 756, 759
נפוליון 480, 486, 491, 543
נפליש. עיין: שכם
נפתלי כ"ץ 486
נציב מלח 40, 53
נציבין 162
נצרת 143, 513, 514
אל־נקאש, עמנואל 643
נקדימון בן גוריון 349
נרקיס, מ. 23
נתאי הארבלי 52, 92, 439
נתן ב"ר נפתלי הירץ שטרנהרץ
479, 776
נתן הנביא 451, 473, 585
נתן מאור עינים 108
נתן מטרונקטילא 99
נתן מתדמור 47
נתן נטע בן מנחם מנדל 533

סאן מרקו 152
סאן ניקולו 183
סבסתיה 34, 38, 587
סג'ור 89, 437
סגיו. עיין: סקיז
סדום 53, 472
סהל בן מצליח 223
א־סואדה 239
סואוין 539
סואכין 644
סויס (סואץ) 644, 736
סולימאן (סולטאן) 242, 243, 244,
321, 353
סולימאן פחה 523
סולינא 388
סומסום 371
סוסן אדסי 375
סופיה 272, 273
סופר, משה 623
סוק אל־כ'אן 252, 320, 512, 629
סוק אל־כ'מיס. עיין: סוק אל־
כ'אן
סוק אל־קטאנין 148
סוריה 31, 48, 49, 109, 110, 116,
133, 184, 197, 199, 579
סוכות. עיין: סכות
סזנו 130
סטאמבול. עיין: קושטא
סטנהופ, הסטר 525
סטנוב 397, 421
סטנקוי. עיין: אסטנקוי
סיביליה 106
סידים 531
סיחון 51
סיידי בטאל 264
סיידי קוי 264
סימיאטיץ. עיין: גדליה מסימיא־
טיץ; משה סעמיאטיטשער
סינוף 261, 322, 323
סינים 133
סינאן פשה 253, 257, 512
סינסינטי 593
סיסי 444
סיסם אדסי 228
סיציליה 31

סיציליאנים 130, 132, 134, 136,
152, 182, 183, 188
סכות 57, 510
סכינה 157
סכנין 438
סכת שלם 700, 701
סלאבונים 129
סלאנט, בנימין ביינוש 611, 620
סלומון, יואל משה 549, 600, 677
סלומון, מרדכי 549
סלוניקי 194
סלחייא 236, 238, 239, 312, 372
סלים (סולטאן) 262, 321
סלים (שיך) 372, 373
סלכאת (קרים) 463
סלכה 46, 104
סלמון בן ירוחם 223
סלפית 89
סמבטיון 162
סמולנסק 696
סמוס 228, 375
א־סמוע 380
סנג'יל 144, 564
סנזיל 163
סנה 43
סנחריב 142
סנט אנדריאס 130
סנט לואיס 593
סניטין 386
סעד א־דין 552, 566
סעיד אללה 560
סעיד בן דוד אלעדני 641
סעסע 253, 257, 320, 444
ספרד 9, 14, 20, 21, 22, 25, 28,
62, 63, 65, 71, 72, 105, 106,
108, 766
ספרדים 50, 134, 138, 149, 152,
183, 188, 217, 282, 283, 329,
331, 334, 338, 345, 346, 348,
349, 351, 357, 361, 363, 391,
392, 394, 395, 397, 404, 405,
428, 505, 509, 513, 516, 537,
538, 539, 541, 544, 548, 549,
557, 560, 562, 566, 571, 574,
575, 596, 605, 607, 608, 609,
610, 626, 629, 630, 631, 632,
633, 634, 635, 638, 640
סקאלט 538
סקווירא 708
סקוטארי 266, 275
סקיז 228, 307, 467, 475
סקייגו 263
סקלנובה 467
סרגוסה 31
סרדה 436
סרח. עיין: כפר חארת'

אל־עאצי 257
עבד אל־חלים 553
עבד אל־מלך 242
עבדאללה פחה 518, 522
עבדול בקי 320, 321
עבו, שמואל 632
עבר הירדן 20, 104, 610 וכו',
704, 706, 731, 732
עברתא (עוורתא) 84, 89, 109,
112, 443, 625
עג'לון 46, 104
עדו הנביא 436
עדלמאן, צ. ה. 765
עדן 31, 162, 163, 641
עדנא. עיין: אדנה
עדני הלוי 432
עובדיה הלוי קראי 310, 313
עובדיה הנביא 90, 142, 444
עובדיה מבירות 36
עובדיה מברטנורא 26, 112, 213,
450, 641

עוג 51
עוורתא. עיין: עברתא
עוזיאל מתדמור 47
עוזיהו המלך 40, 303, 584
עומר בן כטאב 40, 502
עונב 152
עזאריה 613
עזה 57, 65, 70, 72, 114, 116,
158, 240, 312, 371, 372, 381,
395, 510
עזקה 57
עזרא הסופר 44, 86, 110, 122,
233, 310, 374, 509, 645
עזרא ראש הישיבה 50
עזריאל, שמואל 637
עזריה בן יצחק 464
עזריה דכפר חטייה 92
עזריה ראש הישיבה 46
„עזרת נדחים" 643
עזתה 57
עיבל. עיין: הר עיבל
עיון א־תג׳אר. עיין: סוק אל־כ׳אן
עייאש, יעקב 623, 626
עילבון 438
עין א־תג׳אר. עיין: סוק אל־כ׳אן
עין אל־בקר 51
עין אל־ורד 515
עין אל־חוץ׳ 613
עין אל־כחל 514
עין אל־מייתא 629
עין אל־קאפלה 257
עין גנים. עיין: ג׳נין
עין זיתים (זית, זיתון) 91, 110,
113, 139, 141, 153, 411, 436,
515, 634
עין יעקב 252
עין מנייא 320
עין עיטם 87, 771
עין צאלח 246
עין רוגל 243, 313, 314, 471
עין שרה 317
עין תאב 531
עכברא 91, 142, 157, 221, 442,
558
עכו 21, 23, 24, 26, 33, 34, 37,
49, 51, 60, 61, 65, 69, 72,
81, 83, 84, 89, 93, 105, 185,
186, 393, 394, 395, 396 וכו׳,
401, 406, 408, 410, 421, 422,
429, 430, 442, 491, 492, 512,
516, 518, 521, 523, 578, 636,
637
עלא א־דין 264
עלי ביי 380, 382
עלי ביג 235, 236
עלי הכהן מחמת 47
עלי צלבי 236
עלמה 33, 34, 45, 91, 113, 141,
435
עמדין, יעקב 538
עמוקא 91, 141, 434
עמלקים 507
עמנואל בנוינוטו 125
עמק אילון 39
עמק יהושפט 40, 61, 85, 144,
450, 471, 565, 567, 571, 583
(עיין גם: נחל קדרון)
עמק יזרעאל 143
ענביה 152
ענן (אמורא) 421
ענן (מייסד כת הקראים) 222,
468, 474
עקבה 558
עקביא בן מהללאל 93, 109, 439
עקיבא (בן יוסף) 91, 113, 157,
441, 454, 563, 631
עקרון 673 וכו׳, 677

עראבה 92, 113, 438
עראקי, אהרן 644
ערב אל־נמר 613, 617
ערב סאלם 444
ערב צלעל 444
ערביים 333, 334, 335, 341, 348,
355, 358, 360, 393, 507, 562,
572, 604, 700, 703, 705, 712,
723, 724, 726, 728, 731
אל־עריש 57, 239, 312, 381,
510, 735
ערכא 92
עשרת השבטים 162, 163, 519, וכו'
עתמאן הראשון 265
עתניאל בן קנז 474, 575, 586,
691
עתרה 644

פאבלו כריסטיאנו 72
פאנו 132, 147
פואה 114
פולה 26, 129, 178, 180, 182
פולייסים 182
פולטישני 578
פולין 9, 15, 22, 28, 268, 284,
324, 393, 397, 400, 408, 463,
605, 610
פולק, א. נ. 136
פונטיוס פילטוס 148
פוקוק, ר. 414, 775
פור 34
פורגס 267
פורט סעיד 597, 644, 652, 653,
736, 747
פורטוגל 20, 106
פוריית, גוטמן 286, 292
פוריית, משה 15, 19, 21, 28,
30, 267 וכו', 770
פטינוס 375
פטרון 134
פיאודוסיה 306, 312, 323
פייגה בת אדיל 478
פייר די לוסיניין 121
פילאטוס 148
פיליפאווסקי, צבי 766
פינברג, יוסף 658, 686
פינטו, יאשיה 432
פינס, י. מ. 654, 655, 656, 674
פינסק, עיין: חיים מפינסק
פינסקר, י. ל. 651
פינצי 578, 636
פיצ'וטו 530
פינקרפלד, יעקב 241, 313, 468
פיס 258
פיסא 185
פיסארו 15, 19, 26, 125, 147,
165, 185, 186, 195
פיראון דגי 311
פיראוס 736
פיראוה 138, 185, 195
פירו, פיטרו 766
פיריה 751
פירנטי מלך נפולי 121
פירנצה 114, 120, 123
פישון 231
פישל, ו. י. 769, 777
פישמן, ז. 782
פלורנצה בספרד 99
פלמירה 47
פלשים 162
פמגוסטה 26, 131, 132, 158, 184,
186, 191, 196
פמייס. עיין: בניאס
פנחס (אמורא) 444
פנחס בן אלעזר הכהן 86, 89,
109, 112, 252
פנחס בן יאיר 90, 142, 409, 434,
633

פנמה 737
פנר 476
פסח (מתורגמן) 395
פפא 434, 635
פפוס 131
פקיעין 115, 403, 421, 521, 558, 636, 654
פראג 15, 19, 21, 48, 283, 298, 623
פראדיה 90, 154, 155, 437, 521
פרובינצאל, יצחק 374
פרובינצה 59, 61, 62
פרומקין, י. ד. 643, 781
פרחי, חיים 518, 522, 523
פרחי, משה 518, 519
פרידל 391, 394, 398
פרידלנד, נתן 594
פריז 81, 103, 105, 370, 594, 661, 674, 675, 676
פרינגר ליליבלד, ג. 770
פריימן, אהרן 773
פרמשלאן. עיין: מנדל מפרמשלאן
פרנציסקנים 25, 760
פרנקפורט דמיין 324
פרס 9, 31, 221, 222, 453
פרסים 529, 579, 580
פרעם 91, 157, 434, 540
פרפינייאן 99
פרפר 45, 152, 322, 517
פרץ ב"ר יוסף קולון 150
פרת 530, 531
פתח־תקוה 16, 548, 600, 612, 671, 676 וכו'
פתחיה מרגנשבורג 14, 28, 48 וכו', 56, 428, 762, 763
פתחיה משולח מירושלים 433

צאוש חני 261
צאלחיה 236, 238, 239, 312, 372
צבי הארקער 489, 496
צבי מליטא 395
צדוק מגלעד 46
צדוק מעכו 37
צדוק ראש הישיבה 65, 69
צדקה הקראי 139, 151, 255
צדקיה המלך 87, 148, 582
צדקיה הרופא 46
צהלון, יום טוב 433
צומצום 371
צופוט קלעא 463, 465
צופים. עיין: הר הצופים
צופן גראי 308
צוקור שהר 265
צור 33, 36, 65, 83, 93, 137, 524, 534
צורום 322
צורצונא 476
צידון 23, 36, 83, 97, 136, 162, 185, 207, 393, 397, 422, 429, 430, 444, 525, 534
צימלס, ה. י. 766
ציפא אשת מנחם מנדיל 535
ציפטא חן 261
ציפריה. עיין: קפריסין
צירונה 181
צכיט 260
צלאח א־דין 33, 50, 55, 64, 67, 71, 72, 105, 223, 312
צלע האלף 222
צמח גאון 92
צמח מאשקלון 44
צנעא 196, 197, 199, 215, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648
צנין קלעא 467
צפורה אשת משה 60, 92, 156, 252, 439, 629
צפורי 44, 51, 59, 84, 93, 109,

112, 113, 439
צפיתא 443
צפלוניה 130
צפניה הנביא 443
צפת 23, 65, 69, 91, 100, 110,
111, 125, 136—143, 150, 153,
156—158, 162, 163, 184—186,
191, 199, 200, 217, 252, 253,
276, 291, 320, 390, 393, 394,
395, 398 וכו', 424, 430, 431,
432 וכו', 434, 437, 439, 440,
445, 446, 453, 454, 491, 500,
514 וכו', 520, 524, 533, 534,
537, 538 וכו', 544, 546, 547
וכו', 560, 571, 574, 578, 587,
588, 589, 605, 606, 610, 630,
631, 632 וכו', 636, 637, 641,
781
צרדה 436
צריגו 131
צרפית 89
צרפנד מדרום לצידון 36, 136
צרפת 20, 25, 26, 27, 31, 64,
65, 68, 81, 99, 100, 105, 369,
375, 393, 397, 442, 466, 486,
487, 522, 579, 594, 656, 675,
733, 746, 751, 757
צרפתה 36, 136

קאדריה 531
קאהיר 31, 32, 57, 99, 103, 109,
114, 115, 231, 309, 312, 321,
374, 459, 477, 510, 519, 580,
644, 760
קאטארו 181
קאליש 599
קאסוטו, מ. ד. 30, 111, 767
קאסטילנובו 181
קאפו שלמני 131
קאפו שפאטה 180, 184
קאקון 34, 38
קארא 322
קאראלר 257
קארו, יוסף 111, 198, 200, 407,
409, 411, 420, 432, 538, 633
קאשטילי, דוד 767
קביבה 43
קבר פלוני. עיין לפי שם פלוני
קבריז. עיין: קפריסין
קדיקלאסי 475
קדמוס 35
קדמות 35
קדש נפתלי 45, 435
קהות אבו־עלי 644
קהתי, מ. 769
קוזלוו 226, 261, 306, 463, 465
קויולר 237, 238
קולומבו 375
קולוניא. עיין: מוצא
קומרוף. מ. 762
קונורטי, שמואל 630
קונצולינה 195
קוס 228, 307, 375, 392, 467,
475
קוסדינא. עיין: קושטא
קוסרוב פשה 264
קורדובה 106
קורדובירו, משה 125, 408, 432,
633
קורט קולני 260
קוריין 236, 238, 312
קורפו 26, 31, 129—132, 181,
182, 191
קוש אדסי 467
קושטא 17, 19, 21, 22, 24, 25,
26, 31, 185, 191, 194, 199,
215, 222, 223, 224, 226, 235,
261, 262, 263, 266, 267, 272,

273, 274, 275, 306, 307, 324,
331, 332, 334, 360, 361, 364,
369, 377, 378, 383, 387, 388
וכו', 398, 440, 449, 466, 467,
471, 475, 476, 482, 498, 501,
532, 535, 536, 579, 595, 633,
634, 637, 648, 652, 733, 734,
743
קטייא 238, 239, 312, 381
קטיפא 256
קיבריז. עיין: קפריסין
קיומיאה 91, 140, 447
קיזיל אירמק 260
קיזר, ס. 762
קילין 530
קיסריה 33, 34, 37, 60
קירכהיים, רפאל 628
קירק כציח 261
קיש 31
קית, אלכסנדר 572
קליין, ש. 148, 766
קלישר, צבי הירש 594, 595,
596, 601, 602, 609, 610
קלעא 463, 465
קלעת אל־ברך 247, 585, 691
קלקלר 258
קמינין, ליפא 654
קמינין דליטא. עיין: מנחם מנדל מקמינין
קמינין פודולסקי 276
קמינקא, א. 763
קמרינו 150
קמת 748, 749
קנדה 706
קנדיא. עיין: כרתים
קניטרא 320
קנקולום 25
קסטינה 669, 672
קסל, פון 752, 754
קסמיה 557
קעילה 38
קעמפף, ש. י. 763
קפוטיקא 378, 421
קפרא 438
קפריסין 121, 131, 157, 184,
191, 194, 263, 376, 466, 467,
475, 537
אל־קצ'ר 256
קצנלבוינן, שמואל יהודה 190
קרא בגלר 228
קרא בונר 262, 263
קרא חסן 261, 262
קרא קויו 239
קראים 12, 13, 22, 24, 33, 44,
46, 104, 122, 139, 151, 221
וכו', 305 וכו', 459 וכו', 506,
519, 628, 770
קראלר 322
קראסוב 465
קראקא 593, 596, 780
קרויס, ש. 772
קרים 9, 12, 13, 22, 24, 28, 49,
49, 221 וכו', 305 וכו', 309,
459 וכו', 770
קרית אל־ענב 25, 377
קרית חנה 700, 701
קריתים (קריתין) 47
קרלין 699
קרמן 262
קרמר, מנדל 754, 758
קרלניק קפיסי 260
קרקשונה 37
קשטיליה 31, 32, 222
קתירינה קורנארו 121

ר' בנימין (פסידונים) 783
ראיבן (בן יעקב אבינו) 58, 109,
113, 311

ראובן בן יונה 390
ראובן האיצטרובילי 92, 438
ראובן מסטנוב 421
ראמה 421, 521
ראמת אל־כ׳ליל 248, 316
ראס אל־אחמר 142, 435
ראסא, יונה 629
ראש פנה 597, 723
ראשון לציון 657 וכו׳, 665, 680,
715, 716, 718, 736, 738, 740
רבא 412, 436, 439, 635
רבה בר הונא 142, 435
רבין, מ. מ. 781
רבלה 510
רבקה אמנו 42, 61, 248, 351,
451, 509
רגוזה 181, 491
רגנשבורג 48
רואד 527
רובינסון, אדוארד 501
רובשוב, ז. 772
רודוס 114, 132, 185, 228, 229,
273, 274, 307, 308, 375, 392,
467, 475, 496, 579
רודוסטו 273, 274
רוזאניס, אברהם ישראל 781
רווינאי 674
רוטשילד, אדמונד 642, 644, 658
וכו׳, 672, 673, 679, 681 וכו׳,
735, 738, 739, 742, 756
רומא 31, 118, 180, 750
רומי (בגליל) 93, 438
רומניה 28, 597, 606, 737, 738
רוסיה, רוסים 369, 507, 522, 675,
703
רוסיטה. עיין: רשיד
רוסצ׳וק 781
רוקח, אלעזר מברודא 420, 433
רות 575
רחובות 740
רחומאי 411
רחל אמנו 42, 52, 56, 61, 87,
89, 146, 246, 301, 350, 450,
473, 509, 573, 585, 690, 691
ריאלטו 176
ריבלין, אליעזר 328
רילואר פשה 264
רימיני 135
רינדפלייש 20, 81
ריפמן, פסח 632
רישר, משה 524
רמאללה 34, 39
רמה 43, 88, 89, 109, 146, 159,
245, 349, 363, 447, 509, 585
רמיא 137
רמידא 316
רמלה 25, 33, 34, 43, 57, 100,
102, 114, 240, 312, 377, 468,
475, 510, 686, 753
רמסגייט 545, 572
רמש. עיין: רמלה
רמתים צופים 146
רעמסס 57, 61
רפאל משרת משולם מוולטרה 115
רצהבי, יהודה 781
רקת 587
רשיד (רשיט) 114, 230, 231,
309, 374

שאול מטבריא 559
שאן אברם דברון 42
שאן אליש 37
שאן שמואל דשילה 43
שבעים זקנים 85, 89, 112, 252,
319, 443, 625
שבתי צבי 324, 325, 327, 374,
366, 367
שגוטאר. עיין: סקוטארי

שג'ור 89, 437
שדה שמאי. עיין: שמאי
שדליץ 325
שהין גרי 261
שוב, דוד 597, 743
שווארץ, יהוסף 514, 518, 523, 526
שוובן 26
שולאל, יצחק 145, 149, 160, 161, 765
שומרון 38, 84, 150, 587
שומרונים 33, 37, 38, 44, 46, 84, 104, 116, 122, 144, 151, 163, 251, 511, 627 וכו'
שועיב. עיין: יתרו
שועית 110
שוקן, ש. 769
שושן הדסי 375
שזור 89, 437
שטיינשנייידער, מ. 766
שטיירמרק 26, 429
שטינמן, אליעזר 778, 780
שיאו. עיין: כיאוס
שיזאר 47
שיזיריאה. עיין: קיסריה
שייכון 257
שיך אבו גאלב 47
שיך זויד 239
שיך צידה 444
שילה 43, 86, 103
שילוח 40, 57, 62, 85, 86, 144, 301, 313, 344, 471
שיפמן, דוד 630
שירמן, ח. 30, 764, 769
שכם 24, 33, 34, 38, 56, 72, 84, 89, 109, 112, 143, 150, 250, 251, 276, 319, 443, 511, 541, 545, 587, 625 וכו'
שלום, ג. 149, 776
שלום, ש. 9
שלום מפוגרבישטש 484
שלום שרעבי 641
שלמה בן גבירול 438
שלמה בן שמעון דוראן 108, 109
שלמה החוזה 48
שלמה המלך 39, 40, 41, 46, 47, 86, 123, 124, 136, 144, 145, 147, 242, 245, 313, 314, 318, 468, 470, 516, 573, 583, 585, 586
שלמה לוי (קראי) 226, 237, 242, 250, 256, 262
שלמה מאשקלון 44
שלמה מבירות 36
שלמה מגלעד 46
שלמה מדובנא 385, 392, 414, 422, 773, 774
שלמה מווילנא 535
שלמה מליטא 395
שלמה מפיסא 185
שלמה מקמרינו 150
שלמה סבח 261
שלמה עדני 641
שלמה ראש ישיבה בצפת 406
שלמה שלומיל מיינשטערל 291
שם בן נח 51
שם ועבר 538, 554
שם טוב אלחאכף 374
שם טוב אלפרניי 152
שמאי 45, 51, 58, 90, 110, 113, 141, 418, 419, 446, 447, 490, 635
שמאש, יצחק 639
שמגר בן ענת 444
שמואל אבן תבון 63
שמואל ביגי 266
שמואל בן אברהם הלוי 224, 459
שמואל בן דוד קראי 12, 221

וכו', 414, 422, 770, 774
שמואל בן חיים 371, 372
שמואל בן יוסף קראי 464, 465
שמואל בן ישעיה אסכנדרי 234
שמואל בן משה 226
שמואל בן עלי 48, 50
שמואל בן שאול הכהן 217, 220
שמואל הנביא 43, 88, 109, 116, 146, 159, 245, 315, 349, 350, 363, 447, 472, 509, 585
שמואל כהן (מצרי) 246
שמואל מאנטיוכיא 35
שמואל מהרובשוב 413, 417, 419
שמואל נכד הרמב"ם 99
שמואל נכד משה 436
שמואל עדילה 432
שמחה בן נחמן מהורודנקה 478
שמחה מגדל 36
שמחה מזלאזיץ 14, 17, 21, 24, 382 וכו', 773, 774
שמעון (בן יעקב אבינו) 58, 109, 311
שמעון (מורה־דרך בשכם) 319
שמעון (תנא) 154, 437
שמעון בן אברהם 83
שמעון בן אלעזר 438
שמעון בן גמליאל 45, 109, 143, 439
שמעון בן יהודה הנשיא 439
שמעון בן יוחאי 89, 90, 91, 110, 113, 140, 141, 142, 143, 155, 406, 414, 416, 444, 445, 446, 447, 490, 540, 588, 589, 634
שמעון בן נתנאל 435
שמעון בן צמח דוראן 108, 109
שמעון דסכניני 438
שמעון הצדיק 45, 87, 147, 245, 301, 448, 472, 584, 638
שמעון שזורי 89, 437
שמעיה 90, 142, 444
שנג'רג'ו. עיין: לוד
שניאורזון, שניאור זלמן 640
שנירר 734, 740, 747, 748, 751, 752, 754, 758, 759
שעאבן אפנדי 227
שעפאת 565
שער אברהים חליל א־רחמן. עיין: שער יפו
שער אברם 40
שער אפרים 40
שער אריה. עיין: שער האריות
שער בנימין 61
שער דוד. עיין: שער ציון
שער דמשק. עיין: שער שכם
שער האריות 40, 148, 315, 470, 472, 541, 570, 581
שער האשפות 149, 470, 581
שער הורדוס 470, 581
שער המערבי. עיין: שער האשפות
שער העמק 686
שער הפנה (=שערי פנה) 700
שער הרחמים 40 (עיין גם: שערי רחמים)
שער השבטים. עיין: שער האריות
שער חברון. עיין: שער יפו
שער חשמונאי 83
שער יהושפט 40 (עיין גם: שער האריות)
שער יפו 40, 149, 241, 315, 470, 508, 541, 681, 689
שער ציון (באב דאוד) 40, 149, 245, 250, 314, 315, 508, 541, 581
שער עמוד. עיין: שער שכם
שער שכם 40, 148, 470, 472, 473, 511, 541, 581

שערי רחמים 54, 57, 103, 123, 124, 145, 148, 243, 284, 317, 318, 469, 470, 472, 541 (עיין גם: שער הרחמים)
שפוריה. עיין: צפורי
שפיט. עיין: צפת
שפירא, נתן 268
שפרעם 51, 84, 438, 524, 596, 636
שר שלום אב בית דין 46
שראצר 90, 142
שרה אמנו 42, 55, 61, 88, 147, 248, 316, 317, 351, 451, 473, 509, 585
שרונה 659
שרלוט מלכת קפריסין 121
ששון, אברהם שלום 613
ששון, דוד 769
שת בן אדם 58, 92, 439
שת מקלב 47

תאד"ף 110
תאתארים 72, 238 •
תבור. עיין: הר תבור
תבנין 444
תדמור 47
תהאמה 644
תוניס 369, 579
תופיק פחה 754
תור 59
תורכיה, תורכים 9, 21, 45, 126, 133, 153, 161, 181, 197, 215, 283, 333, 334, 341, 358, 369, 453, 639, 642, 703, 712, 723, 728, 734, 737, 757
תיאודוסיוס השני 111
תיימין 45
תימן 9, 28, 196 וכו', 222, 640 וכו', 781, 782
תל־אביב 652, 708
תל דותאן 587
תל חום 442
תל כניסה 37
תמנת חרס. עיין: תמנת סרח
תמנת סרח 58, 109, 251, 319
תמנתה 45
תנחום 442
תנחומא 442
תענך 84
תקוע 87